

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

<i>Nagy J. Béla:</i> Van-e nyelvhelyesség?	1
Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának szójegyzékében a 9. kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról	23
<i>Tompa József:</i> A külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről	69
Szemelvények a Magyar Nyelv Kéziszótárából	81
<i>Mészöly Gedeon:</i> A Halotti Beszéd <i>foianec</i> szavának magyarázata	92
<i>Markó Imre Lehel:</i> Kiskanizsai ragadványnevek	113
<i>Rubinyi Mózes:</i> Ötven éves a Magyar Nyelv	125
<i>Herman József—Kázmér Miklós:</i> A III. magyar nyelvészkongresszus	154

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZÉPE GYÖRGY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14., V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Nagy J. Béla</i> : Van-e nyelvhelyesség?	I
<i>Papp István</i> : Az elemzés kérdéséhez	17
Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának szójegyzékében a 9. kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról. Összeállította <i>Farkas Vilmos</i>	23
<i>Ferenczy Géza</i> : Levél, lap, oldal	35
<i>Elekfi László</i> : Oldal, lap, levél	51
<i>Kovács Teréz</i> : A mutatószós alárendelő mondatokról	52
<i>J. Soltész Katalin</i> : A birtokos szerkezet szintaxisához	56
<i>Tyukodi Császár István</i> : Az <i>ly</i> -es szavak kérdése	61
<i>Wagner József</i> : Néhány megjegyzés a helységnevek helyhatározó ragjai dolgában	66
<i>Prohászka János</i> : <i>Legfő</i> vagy <i>legfőbb</i>	68

Íróink nyelve

<i>Tompa József</i> : A külön szépírói helyesírás néhány kérdéséről	69
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

Szemelvények a Magyar Nyelv Kéziszótárából. Közzéteszi <i>Országfi László</i>	81
<i>Erdődi József</i> : Az orosz nyelv hatása a magyarra 1945 óta, VI. rész	87

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Mészöly Gedeon</i> : A Halotti Beszéd <i>foianœ</i> szavának magyarázata	92
<i>O. Nagy Gábor</i> : Övé a diófág	94
<i>Martinkó András</i> : Süldő	98
<i>Beke Ödön</i> : Börfa. — Az <i>-ék</i> birtokképző ismeretlen alakja	101
<i>Mikesy Sándor</i> : Ollé	103
<i>N. Kakuk Zsuzsa</i> : Tabán	105
<i>Prohászka János</i> : Nem fog a hely. — Részáló-e a vizáló?	106
<i>Dénes Szilárd</i> : Tisztviselő. — Cserepár	108

VAN-E NYELVHELYESSÉG ?

Erről elmélkedik Makay Gusztáv az Új Hangba írt tanulságos fejtegetésében, egyúttal iskolai könyvekből és a szépirodalom alkotásaiból nyelvi hibákat is felvonultat előttünk (3 : 43—50). Nyelvünk szeretetéből fakadó cikkéhez hozzá kell szólni, ezt ő maga is kívánja. De ha nem kívánna is, az ügy fontossága miatt törekednünk kell a megpendített kérdéseknek tisztázására, mert másoknak is támadhatnak az övéhez hasonló gondolataik.

Nem férhet hozzá kétség, hogy nyelvhelyesség van. Hogyne volna! Van mindazoknak, akik nemcsak tudomásul veszik és legföljebb magyarázgatják a nyelvi jelenségeket, hanem meg is ítélik, értékelik is őket; az egyiket jónak tartják, a másikat hibának minősítik, s a maguk beszédében, írásában kerülnek, másokéban pedig kifogásolják. Hogy nyelvhelyesség nincs, azt csupán olyanok vallják, akiknek a nyelvben minden mindegy, akiknek felfogása szerint tehát germanizmus nincs, nyelvi vétség nincs, beszélhet és írhat mindenki úgy, ahogy akar. Az ilyenekkel éppúgy nem lehet nyelvhelyességről vitatkozni, mint a vakokkal a színekről, ilyen nyelvi nihilisták azonban szerencsére kevesen vannak. Mi többiek hiszünk a nyelvhelyességben, csak hogy mi sem vagyunk mindig egy véleményen. Miért? Azért, mert némelyikünk kelleténél szigorúbb, túlzó, vaskalapos, ellenez minden nyelvi változást, elhamarkodva ítélt, pusztán saját nyelvérzékére támaszkodik, nem ismeri és nem veszi figyelembe sem a régibb nyelvszokást, sem a vidékenként különböző nyelvhasználatot, erőszakos, a maga nyelvszokását akarja rákötni mindenre abban a hitben, hogy csak úgy helyes, ahogyan ő fejezi ki magát. Van aztán olyan is, aki túlságosan engedékeny, minden hibára talál valami mentséget; kapva kap minden új divaton, akár jó, akár rossz; fejlődést, gazdagodást lát mindenféle változásban. Vagyis nem mindenki találja el az „arany középszert” a merevség és a lazaság között, nem mindenki fontolja meg eléggé nyelvi értékelő ítéleteit, s ez keltheti azt a látszatot, hogy a nyelvhelyesség kérdéseiben nagy a zűrzavar, a bizonytalanság, a nyelvtudományon alapuló nyelvművelés maga sem tisztázta még kellőképpen az ide tartozó kérdéseket. Ámde a valóság az, hogy a magyar nyelvhelyességnek igen nagy irodalma van, s egész életét rászánhatja, aki ezt a gazdag irodalmat lelkiismeretesen végig akarja búvárolni. Már tüzetesen megvitatták a legtöbb kérdést, nem mondhatjuk tehát általánosítva, hogy a magyar nyelvhelyesség kérdései kidolgozatlanok. Sőt inkább annyira ki vannak dolgozva ezek a kérdések, annyit írtak róluk, hogy a mai ember már nem is olvashatja el mind a régibb fejtegetéseket, hacsak éppen ezt nem választja hivatásul, ennél fogva nagyon jogos és időszerű az a kívánság, hogy össze kell foglalni egy jól áttekinthető műbe eddigi nyelvhelyességi irodalmunknak helytálló megállapításait.

Az új „nyelvhelyességi kódex” csakugyan olyan szükséges, mint a falat kenyér. Szükségük lehet rá — mint Makay helyesen mondja — az íróknak,

mégpedig a szépirodalom művelőinek és a szakíróknak, köztük az iskolai könyvek szerzőinek egyaránt, a szerkesztőknek, a lektoroknak és az ifjúság nevelőinek, oktatóinak. Elkelve az ilyen kézikönyvnek akár kétféle változata is, egy rövidebb, csupán gyors tájékoztatásra való, azonkívül egy bővebb, olyan, amely a szóban forgó kérdéseknek irodalmára nézve is útbaigazítaná a részletek iránt érdeklődő olvasót. Századunknak első felében voltak is már ilyen összefoglalások, többnyire igen jók, sőt kiválók, pl. Simonyié (Helyes magyarság), Kelemené (Jó magyarság), Balassáé (Helyes magyarság). Még Dengl könyvétől (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus), A Pesti Hírlap Nyelvőrétől és Pintérnek tanulóknak kezébe szánt Magyar nyelvvédő könyvétől sem lehet elvitatni minden érdemet. Nem mondhatjuk, hogy ezek a művek már elavultak, inkább az a baj, hogy nincsenek forgalomban, nem is igen lehet hozzájuk férni, de az bizonyos, hogy felfrissítő átdolgozásra szorulnak, s a felülvizsgáláson kívül ki is kell egészíteni őket az újabb nyelvhelyességi irodalom eredményeivel. A nyelv-művelésnek ez az új, összefoglaló, rendszeres szakkönyve lehetne aztán az a „feljebbviteli fórum” (44), amely hivatva volna arra, hogy eldöntse a sűrűn ismétlődő nyelvhelyességi vitákat. Persze nem szabad azt gondolni, hogy ez a „kódex” véget vetne minden vitatkozásnak, mert a sokszor igen bonyolult nyelvhelyességi kérdésekben azután sem fogunk valamennyien mindig egyetérteni. Helyesírási szabálykönyvünk is van, de annak a döntéseivel sem vagyunk mindenkor megelégedve. Amíg emberek lesznek a földön, mindig lesznek egymással ellentétes felfogások, mindig meg fognak oszlani a vélemények sok-sok dologban, nem éppen csak a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdéseiben, tehát mindig lesz vitatkozás is. Ebbe bele kell nyugodnunk.

Makay felpanaszolja, hogy kiváló íróink művei sem mentesek a nyelvi hibáktól, pedig az írók stílusa volna a követni való minta. „A tapasztalat azt bizonyítja — úgymond —, hogy szinte bármelyik írónk könyvét ütjük fel, mindegyikben találhatunk olyan »botlásokat«, amelyeneket az iskolai diákdolgozatokban aláhúznék” (49). Ez a *felütjük* németesség ugyan, mert *wir schlagen das Buch auf* magyarul így van: *kinyitjuk a könyvet*, de az idézet eszembe juttatja, hogy egészen hasonló gondolatot fejezett ki majdnem ötven évvel ezelőtt Szabó László újságíró is Az írás mestersége című, 1907-ben megjelent kis könyvecskéjében: „Van-e német, francia vagy angol író, tanár vagy újságíró, aki olyan könyvet vagy újságcikket ír, amelyben grammatikai hiba van? Nincsen. Van-e olyan magyar író, tanár, akadémikus vagy újságíró, akinek bármelyik könyvéből ne lehetne egész kis bokkrétát összegyűjteni a magyar nyelv ellen elkövetett hibákból? Ilyen magyar író, tanár, akadémikus [az újságíró itt kimaradt!] - ritkaság” (18). Mit szóljunk mégis ahhoz, hogy legnagyobb íróink műveiben is akadnak nyelvi szeplők? Nem versben, hanem prózában, mert versben a beszédnek nagyobb kötöttségére, a versmértékre, a rímre hivatkozva sok mindent elnézhetünk és megbocsáthatunk költői szabadság címén. A hiba nyilván hiba marad akkor is, ha Petőfi vagy Arany követi el. Makay idéz is Aranynak prózai műveiből, leveleiből néhány olyan kifejezést, amelyet ma helyteleníteni szoktunk (48). Erre a töprengésre azonban könnyen megfelelhetünk.

Először is ne felejtsük el, hogy Arany János szerette és kereste az igazságot, tehát nem restelt tanulni. Megrótt olyan nyelvi hibákat is, amelyekbe maga is beleesett. Petőfinek ezt írta ugyan a Toldinak második részéről: megpróbálok *eszmélkedni fölötte* (ÖM. 11 : 142; 1900-i kiadás), de ne csupán ezt

vegyük észre, hanem azt is, hogy gombostűre szúrta az újságoknak ilyen kifejezéseit: *sajnálkozik a felett, jajgat valami felett, e felett most alkudoznak* (Nyr. 27 : 504, 505; 28 : 17). Egy rokoni levelében ezt is írta: egészséges *kinézésem* van (idézi Makay 48), de lássuk meg azt is, hogy sokat emlegetett nyelvhelyességi cikksorozatában, a Visszatekintésben egyebek közt így nyilatkozott erről a *kinéz-ről*: ... ocsmány *kinézer* (*Chineser*) szó ... A magyar *kinéz az ablakon*, ... de nem *néz ki halványan* ... (ÖM. 5 : 389). Petőfinek szóló egyik levelében ezt mondja Vas Gerebenről: ... levelét asztalomon találtam, *miszerint* pénzt csak azért nem küldött, mert a posta nem fogadta el (ÖM. 11 : 178). Naiv eposzunk című tanulmányában is van *miszerint*: épen az a körülmény, *miszerint* a XVI. század nem ismerte, ... gyaníttatja velünk ez énekek költőiségét (ÖM. 5 : 341). Vas Gereben regényének, A pörös atyafiaknak bírálatában is ilyen mondatokat olvashatunk: ... azt látjuk, hogy bizonyosnak tartja, *miszerint* a vagyon utóvégre is a mérnöké lesz. ... s épen nem volt annyi alkalmá megismerni sem a „Fekete kutyát”, sem a dupla s-es atyafiakat, hogy ily bizvást építhessen arra, *miszerint* ezek semmi áron össze nem tudnak simulni (ÖM. 5 : 474). Olvassuk el azonban megrovásait is, akkor azt látjuk, hogy bizony kétszer is kipellengérezte ő a *hogy* helyett használt *miszerint*-et, a Visszatekintésben (ÖM. 5 : 398) és abban a kis Tallózásban, amelyet később, a költő halála után Simonyi tett közzé a Nyr.-ben (27 : 504). Mindnyájan példát vehetünk róla annyiban is, hogy önmagát is szigorúan bírálta, és nem hallgatta el saját hibáit sem. A Visszatekintésben egy helyen a *de* és a *hanem* közötti finom különbséget fejtegeti, és rosszallja azt a szokást, hogy az irodalmi nyelvben a *hanem*-et mindinkább kiszorítják a maga helyéről a *de* kötőszóval. A megrováshoz aztán beismerően hozzáteszi: bár magam sem vagyok talán tiszta e büntől (ÖM. 5 : 417; 1. Msn. 16 : 81–3). Ugyan-ebben a cikkében valamivel előbb — az összetételekről szólva — ezt is írja: „Eredetiben (vers) ritkán használok összetételt, ha elvéve tollam alá kerül, kirívó foltnak tetszik, és méltán róják meg, mint például Erdélyi János a *létremény-t*” (412; ez az összetétel A vigasztaló című versében fordul elő: Házi mécesem szelíd fénye nem hajósok *létreménye*).

Végül azt is tartsuk szemünk előtt, hogy Arany Jánosnak valójában kétféle stílusa van. Verseit már a népies iránynak megújhodott, felfrissült, gyökeresen magyaros költői nyelvén írta, prózája azonban még nem a mai próza. Ő is a maga korának gyermeke volt — mindnyájan azok vagyunk —, tehát ő sem vonhatta ki magát a saját korabeli prózai stílus hatása alól. A magyar próza sokat fejlődött az azóta eltelt csaknem száz esztendő alatt, a szakadatlanul folyó nyelvművelő mozgalom mégiscsak elért valamelyes eredményt, ennélfogva bizvást állíthatjuk, hogy ha Arany János ma élne, sokszor bizony másképp fejezné ki magát, nem úgy, ahogyan akkor kifejezte. Ha ilyen történeti felfogással nézzük a múltat, igazságosabban ítélnéljük meg mindazt, amin Arany prózájában ma fennakadhatunk.

Csak hogy nem minden író és nyelvész Arany János, nem mindenki olyan szigorú bíráló önmagának, mint nyelvünknek nagy művésze. Némely író és nyelvész sokkal büszkébb, semhogy hajlandó volna mástól is tanulni valamit, és elismerné botlásait. Éppen a nyelvhelyességi vitákban gyakran megfigyelhetünk egy nagyon érdekes lélektani mozzanatot. Aki érdeklődik nyelvhelyességi kérdések iránt, az mindig tud egy csomó nyelvi hibát, többet vagy kevesebbet, tudja egyik-másik kifejezésünkről, hogy pl. idegenszerű. Ha aztán ilyesmit vesz észre olvasmányában, szívesen ráolvassa másnak a fejére azt

a nyelvi vétséget. De ha az ő stílusában rónak meg valamit, olyasmit, aminek hibás voltáról addig nem tudott, akkor nem azt mondja, hogy ezt megtanulom és ezután kerülni fogom, hanem mindenáron be akarja bizonyítani, hogy az a hiba nem hiba. Nem csekély lelkierő kell hibáink belátásához és megvallásához, s ez a lelkierő — sajnos — nincs meg mindnyájunkban.

Tökéletesen igaz, hogy nemcsak a szépirodalmi művek nyelvében és stílusában akad kivetni való, hanem az iskolai könyvekében is. Ez bizony szomorú és egyúttal káros dolog, de azért mégse keseredjünk el, és ne mondjuk azt, hogy az iskola minek is vesződik a nyelvhelyesség tanításával, hiszen nem érdemes. Sok példával lehetne igazolni, hogy ez a fáradság nem vész kárba. A Magyar Nyelvnek egy olvasója ezt írta 1908-ban: Engem VIII. osztályos gimnazista koromban tanárom, Lehr Albert, húsz esztendővel ezelőtt egy önképzőköri gyűlésen megesketett arra, hogy soha többé nem használom a *dacára annak* kifejezést, s én ezt a fogadalmat híven meg is tartottam (MNy. 4 : 282). Az iskola kétségkívül hatással lehet a tanulóknak nyelvhasználatára is, csak arra kell vigyázni, hogy nyelvhelyességi babonákat ne plántáljunk bele az ifjúságnak minden iránt fogékony lelkébe. Egy ma is élő írónkat pl. arra tanította magyar tanára, hogy a *mivel* szónak okhatározó kötőszóul való használata nem helyes, mert ez a szó csak eszközhatórozó lehet, pl. így: *Mivel* írjak? A tanuló hitt tanárának, és mikor író lett belőle, maga is kifogásolta másnak a stílusában, ha *mivel*-t látott *mert* helyett. Pedig ez a *mivel* kötőszó a kódexek kora óta meglevő eleme nyelvünknek, és noha ma már csak az irodalomban él, *mivelhogy* alakban még nótából is idézhetünk rá példát: „Ha énnékem száz forintom volna, A kilincsem vert aranyból volna, De *mivelhogy* nincsen, Fából van a kilincsem, Madzag a húzója.” Úgy látszik, régi babona a *mivel* szónak ilyen üldözése, mert Bársony István is azt hitte és hirdette, hogy a *mivel* nem lehet okhatározó kötőszó (MNy. 22 : 289). Őneki sem jutottak eszébe Arany és Petőfi sorai: „Megisszuk, *mivel* most magas kedvem vagyok” (Toldi X, 14). „És *mivelhogy* szállást az élők nem adtak, Elphent tanyáján hideg halottaknak” (uo. IX, 19). „Igaz, hogy eddig csak szamarat ismértem, *Mivelhogy* juhászság volt a mesterségem” (János vitéz VII).

Időről időre fel-felbukkan az a helytelen szabály is, hogy így kell írni: *főként*, *másként*, de *óránként* és *naponként*, tehát az *óránként* és a *naponként* szóalak rossz (MNy. 9 : 463; 32 : 279). Mai nyelvérzékünk szerint és a mai nyelvhasználat szempontjából ezt a két ragot voltaképpen szét kell választani, ha a nyelvtörténeti kutatás összetartozónak vallja is őket. A *-ként* rag mai köznyelvünkben és irodalmi nyelvünkben már csak *é*-vel fordul elő, de ennek is volt régebben ma már teljesen elavult *-ként* változata is. Vörösmarty még így írta: „Ki az, ki a víz *szörnyeként* A fürgetegre föltekint . . . ?” (A bűvár Kund). Arany is hasonlóképp a Tamburás öreg úrban: „Néha egy új dalt terem *önként* húrja.” Sőt Arany még *miként*-et is írt éppen a nyelvhelyességgel foglalkozó egyik cikkében, de ugyanott *mikénti*-t is (Visszatekintés II. és IV., ÖM. 5 : 398 és 415). A másik ragnak mind a két változata él, a *-ként* is, a *-nként* is; egyikre se merném ráfogni, hogy régies vagy nyelvjárási alak. Az Ágnes asszonyban ezt olvassuk: „Holdvilágos *éjjelenként* . . . Fehér sulyka messze villog.” Mikszáth elbeszélésében, A fekete kakasban is kétszer van *éjjelenként*, kétszer *apránként* és egyszer *koronként* (Művei 11 : 12, 14; 5, 31 és 32). Helyesírási szabályzatunk a *naponként* írásmódot szentesíti ugyan, de ez csak az egyformásító törekvés következménye, mert bizonyos, hogy

a naponkint éppoly kifogástalan köznyelvi és irodalmi nyelvi szóalak, mint a naponként.

A nyelvhelyességi szabályokat tehát jól meg kell fontolni és meg kell rostálni. Csupán azt minősítsük nyelvi hibának, ami kétségtelenül hiba. Makay többnyire igazi hibákat állít pellengérré cikkében, de nem mindig. Az *azonban* kötőszónak szórendi helyéről pl. ezt mondja: „Én . . . érzem, hogy az *azonban* (a *de*-vel ellentétben) nem jól hangzik a mondat élén (»maradásra kérték őt, *de* ő nem tágitott« vagy: »ő *azonban* nem tágitott«), ezt bizonyítani *azonban* (és nem: *azonban* ezt bizonyítani!) nehezen tudnám, mert a nyelvtudomány ebben a kérdésben még nem foglalt állást” (45).

Dehogynem foglalt állást, csak utána kell járni a dolognak! Klemm Antal művében, a Magyar történeti mondattanban pl. ezt olvashatjuk az *azonban*-ról: „Részben még s z o r í t ó kötőszó, s az utómondat élére kerül, néha, különösen versben, a nyomatékos mondatrész után; részben s z e m b e - á l l í t ó, s ekkor a szembeállított mondatrész után kerül” (314. pont). Megszorításon pedig azt kell érteni, hogy a második mondat tartalma „ellenkezik azzal, amit az elsőből következtetni lehetne” (uo. 305. pont). Ezt a megszorító, vagyis a *de*, *ámde*, *csakahogy* kötőszóval egyértékű, m o n d a t k e z d ő *azonban*-t hadd szemléltesse itt néhány példa. Csokonai ezt írta egy prózai művében, A pillangó és a méh címűben: „Szép a természeti szépség . . . *Azonban* a szépséghez még egyéb is kell” (ÖM., Harsányi és Gulyás kiadása II 2 : 417). Simonyinak is hasonló szórendű mondatát olvashatjuk éppen a Helyes magyarságban: „. . . a régiek inkább így mondták: *valamin* érteni vagy *rajta* érteni valamit . . . *Azonban* az *alatta*-értés már másfél század óta meghonosult” (3. kiadás 31). Arany János szintén azt írta önmagáról, hogy az iskolában tanult ugyan, „*Azonban* őt ez mind nem boldogítja” (Bolond Istók II, 31). Olykor nem is lehet hátrább tolni ezt a kötőszót a mondat éléről, pl. ebben a prózai mondatban: „Kértem tőle, *azonban* nem adott.” Aranynak ebben a jól ismert verssorában sem: „Én láttam e harcot! . . . *Azonban* elég” (Szondi két apródja). Ezekben éppen az ilyen szórend „hangzanék rosszul”: nem adott *azonban*; elég *azonban*.

De — mellékesen mondva — azt sem lehet elhallgatni, hogy a „maradásra kérték őt” mondatban a személynévmás fölösleges, mert a *kérték* tárgyas ragozású igealakhoz már hozzáértjük az *őt* tárgyat. Csak akkor kell kitenni a személynévmást, ha nyomaték van rajta: *őt* kérték fel; *őt* is kérték; *őt* nem kérték. Továbbá az *és* használata sem magyaros az ilyen, ellentétet kifejező kapcsolatban: ezt bizonyítani *azonban* (*és nem*: *azonban* ezt bizonyítani). Ez magyartalan, indoeurópaias szerkezet. A német mondja így: Man soll die Stimmen wägen *und nicht* zählen (Schiller). A francia szintén: Poincaré, le mathématicien (*et non* l’homme d’État). Ugyanígy van az angolban is: He is your son, *and not* mine. A magyarnak ilyenkor a tagadó és a tiltó szó magában is elegendő, vagy ha akarja toldani valamivel, akkor a *pedig* kötőszóval bővíti ki. Próbáljuk csak beszurkálni ezt az oda nem való *és*-t a népdalok mondataiba, a tompább nyelvérzék is rögtön észreveszi rajta az idegen ízt: „Kéket nyílik az ibolya, (*és*) *nem* sárgát, Szőkét szeret az én szívem, (*és*) *nem* barnát. Völgyet keres a folyóvíz, (*és*) *nem* a magas dombot. Engem szeress, (*és*) *ne* anyádat!” Azokat az idegen nyelvű mondatokat tehát így fordítjuk helyesen magyarra: „A szavazatokat mérlegelni kell, *nem* (vagy: *nem pedig*) számlálni. Poincaré, a matematikus (*nem* az államférfi). Az ön fia (ő), *nem* az enyém.” Tanuljunk ebben is Arany Jánostól. Ő magyarosan

beszéltette Bende vitéznek párviadalban orvult megölt vetélytársát, Robogányt: „Én valék a diadalmas, *nem te*” (Éjféli párbaj). Toldiról is magyarosan mondta, és nélkül: „A hegyet bámulta, *nem a délibábot*” (VII, 4).

A kötőszók közül a *mikor* szórendjét is kijavítja Makay egy történelemkönyvnek ebben a mondatában: „Libényit, *mikor* elfogták, Kossuthot és a köztársaságot éltette” (47). Annyiban igaza is van, hogy mai nyelvszokásunk szerint a közkeletű szórend ez: „*Mikor* Libényit elfogták . . .” Minthogy azonban vessző van a *mikor* előtt, arra is lehetne gondolni, hogy talán sajtóhibával szedték ki azt a mondatot e helyett: „Libényi, *mikor* elfogták, Kossuthot és a köztársaságot éltette.” A szó- és mondatrend így is kifogástalan volna. Ha pedig a *Libényit* nem sajtóhiba, akkor fölösleges utána a vessző, tehát így kellene írni: „Libényit *mikor* elfogták . . .” De erre a szórendre sem mondhatjuk egészen elítélő módon, hogy hibás, mert régi nyelvünkben gyakori volt a kötőszónak ilyen hátrább vetése, s újabb költeményekben és a népnyelvben is megtaláljuk ezt a szórendet (l. Molecz Béla könyvét: A magyar szórend történeti fejlődése 161). Íme néhány efféle példa: „Ezek, úgy dél tájatt, *mikor* összegyűltek, S ide-oda gyéren, hallgatva leültek: Mingyárt üresebb lón a nagy üres sátor, S jobban mutatá, mily népes vala másszor” (Buda halála X, 30); e helyett: „*Mikor* ezek úgy dél tájatt összegyűltek . . .” „Ettől is *mikor* kérdezte . . .” (Molecz népnyelvi példája 163). „A játszi reménység *amidőn* imette A boldogtalannál hitelét vesztette, Álmat küld szemére, kecsgetető álmot” (Toldi X, 1). „Gyöngybe fogialtatlak, ősz szakállamat. Gyöngybe és aranyba, Díszt *ha* hozsz nekem” (Vörösmarty: Az ősz bajnok II.). „Alkonyat felé *ha* fáradtan ülnek [tudniillik a szelek], A rónára halvány ködök települnek” (Petőfi: A puszta, télen). „Gyík *ha* rezzen, fajd *ha* rebben” (Rege a csodaszarvasról 26). „Ferenc Jóska *ha* felül a lovára” (népdal). „S ájulva *amint* a földön fekdűtünk, Kacagva tombolt a zsarnok fölöttünk” (Petőfi: Vesztett csaták, csúfos futások!). „Jó, bakancsom *hogy* hamar lerúghatám” (Petőfi: Ivás közben). „Oláh ünnepkor *aki* süt, elég a háza” (Molecz népnyelvi példája 163). Mai tanulók is írnak hasonlókat: „A vonatba *mikor* beszálltam, . . .”; „Budapestre *ha* megint elmegyek, . . .”; „Az állatokat *aki* megnézi, . . .” (Szántó Lőrinc példái: A magyar helyesírás tanítás alapvetése 46). Az ilyenekre figyelmeztetni kell ugyan tanítványainkat, hogy megtanulják a „szabványos” szórendet, de ezek szigorúan véve nem hibák, vagy ha mégis hibáknak tekintjük őket, ezekre is nagyon ráillik Schiller mondása, azaz a nyelvhelyességi hibákat is mérlegelni kell, nem csupán számlálni.

Hogy mennyire nem igazi hiba a kötőszónak ilyen elhelyezése, azt legjobban mutatja annak a történelemkönyvnek ez a másik mondata: „A hazafiak hosszú sorának küzdelme, *ha* nem is vezetett a független Magyarország megteremtésére, de a bécsi udvari köröknek előbb-utóbb be kellett látni, hogy eredeti célkitűzéseiket . . . fel kellett adniuk” (47). A bíráló sorban megjelölgette a mondatnak több hibáját, azt azonban nem vette észre, hogy itt sem az élen van a *ha* kötőszó (a vessző megint nincs helyén előtte), s a mindennapos szórenddel azt a mondatot is így kellene átalakítani: „*Ha* a hazafiak hosszú sorának küzdelme nem teremtette is meg a független Magyarországot . . .” Ellenben a *de* kötőszó alá van húzva a mondatban, pedig ez nem hiba, mert a megengedő mondatnál a főmondat — tudjuk — ellentétes viszonyban van, s ezt az ellentétet kötőszóval is ki lehet fejezni (l. Klemm: i. m. 596). „Kicsi a bors, *de* erős. Szegények vagyunk, *de* jól élünk.” Ezek az ellentétes mondatok így öltenek megengedő értelmű alakot: „Ha kicsi

is a bors, *de* erős. Ha szegények vagyunk is, *de* jól élünk.” Ugyanígy mondjuk: Ha nem tudja is, *de* legalább sejtí. Ha nem válaszoltam is leveledre, *de* gondoltam rád. *Se non è vero, è ben trovato* — ezt az olasz szállóigét Az Új Idők Lexikona így fordítja magyarra (az *is*-t nem az állítmány után téve): „Ha nem is igaz, *de* találó.” Mindezek a példák a *de* nélkül is megállhatnának, van azonban olyan megengedő szerkezet is, amelyből nem maradhat el az ellentétes kötőszó: „Kívül nedves ugyan, a harmat megeste, *De* a belsejébe csiholni lehetne” (Toldi X, 14). „Meleg ruhája nincs ugyan, *de* legalább nem éhezik.” Itt csupán *egy* ellentétes kötőszó van, Petőfi azonban mindjárt kettővel jelölte a meglepő, váratlan ellentétet: „Meleg ruhája nincs ugyan, *De mindazáltal* éhezik” (Téli világ).

Ne siessük hát el nyelvhelyességi szabályaink kimondását! Ne hirdessünk olyan szabályt se, hogy a *mikor* és a *hol* kérdésre való, az *amikor* és az *ahol* pedig kötőszó (45), mert a rövidebb *mikor* és *hol* is lehet kötőszó. A szabályból csak annyi igaz, hogy mai beszédünkben a *hol* már nem szokásos kötőszóul a később fejlődött *ahol* helyett, de az irodalmi, főképp a költői nyelvből még nem vészett ki. Nemcsak Kisfaludy Károly írt így: „Ott, *hol* az esti sugár gőzfátyolt úsztat az éren . . .” (Mohács), hanem Arany János is, bizonyára nem hibásan: „Odafele tart, *hol* kutat ás az örvény, *Hol* a forgó habok, leszállván a mélybe, Fejüket befúrják a parázs fvénybe” (A hamis tanú). De Kosztolányi is kötőszónak használta a *hol*-t: „Bizony ma már, hogy izmain lazulnak, úgy érzem én, barátom, hogy a porban, *hol* lelkek és göröngyök közt botoltam, mégis csak egy nagy ismeretlen Őrnak vendége voltam” (Hajnali szépség). Sőt mindennapi beszédünkben is él még a *hol* kötőszó. Rendesen így beszélünk ugyan: „*Aki* csak érte, ütötte-verte. *Ahol* érte, ott ütötte.” De ha párosan jár a két kötőszó, akkor beszédben is a rövidebb formával élünk: *Ki hol* érte, ott ütötte (vagyis nem így mondjuk: *Aki ahol* érte, ott ütötte).

A *mikor*-ról pedig akárki könnyen megállapíthatja saját megfigyelése alapján, hogy nem csupán kérdő szó lehet, hanem kötőszó is. Lépten-nyomon előfordul így mindennapi beszédünkben és az irodalmi nyelvben egyaránt, azért szinte furcsának találok, hogy ennek bizonyítására példákat kell idézni. Csúry Bálint Szamosháti szótárában a *lát* címszó példái közt ezt olvashatjuk: „Akkor lássam, *mikor* a hátam közepit.” A népdalok is így szólnak: „*Mikor* én még legény voltam, A kapuba kiállottam. *Mikor* visznek Olmütz felé, Nyíljon az ég ezerfelé. *Mikor* a juhász bort iszik, Szóke szamar szomorkodik. Akkor szép az erdő, *mikor* zöld, *Mikor* a vadgalamb benne költ.” A következő nótában pedig együtt van a vonatkozó, tehát kötőszóul használt *mikor* és a kérdő *mikor*: „Adjon az ég oly szeretőt, Aki téged el is vesz, Mert *mikor* én házasodom, Isten tudja, *mikor* lesz.” A Toldiból garmadával lehetne idézni hasonló mondatokat, de érjük be csak ezzel: „És *mikor* fölébred bizonyos időre, Csodálatos dolgot hallani felőle. Rólam is hall még hírt, hogy *mikor* meghallja, Még a csecszszopó is álmélkodik rajta” (IV, 22). Petőfi is így írt: „Sári néni, hej *mikor* kendet még Sárikámnak, húgomnak neveztek!” (Sári néni). Gyulai Pál szintén: „Ó, gyermekim, *mikor* még élt anyátok, *Mikor* ti is még kicsinyek valátok . . . !” (Margit szigetén). Vajon ez mind hibás kötőszóhasználat volna? Dehogy! Az a nyelvhelyességi szabály hibás, hogy a *mikor* kérdő szó, az *amikor* pedig kötőszó.

Makay botlásnak minősíti a *hogy* kötőszó ismétlését Aranynak egy levelében: „De oly kisszerűeknek találtam némely gáncsait, *hogy* nem áll-

hattam meg, *hogy* ne válaszoljak rájuk” (ÖM. 12 : 113), és Móricz Zsigmondot is megrója, hogy „nyugodtan halmozza ugyanegy mondatban a *hogy*-okat és *mert*-eket”, több példát is idéz erre a Rokonokból (48). Ha kötőszóismétlésről beszélünk, különbséget kell tenni a között, hogy az azonos kötőszóval kezdődő mellékmondatok egy közös főmondatához tartoznak-e, azaz mellérendelő viszonyban vannak-e egymással, vagy pedig egyik alája van rendelve a másiknak. Az első csoportba valók volnának az ilyen példák: „Hadd felejtsem el, *hogy* férfi lettem, *Hogy* vállamon huszonöt év van már . . .” (Petőfi: Szülőföldemen). „És *hogy* örömeben ne maradjon hiány, *Hogy* beteljék mindaz, amit szíve kíván, . . . Anyját látja jőni a korlátok felől” (Toldi XII, 16). „Árván maradt öccsét parasztnak nevelte, *Mert* nagy erőt sejtett benne s irigyelte, *Mert* attól félt, hogy a Miklós erős karja Az ő hírét-nevét homályba takarja; *Mert* — dejszen tudja azt az ő gonosz lelke, Öccsét rangja szerint miért nem nevelte” (uo. 8). Az ilyen ismétlés hatásos, a stilisztika az alakzatok között tartja számon, és Makay példái nem is ilyenek, hanem a második csoportba tartoznak. Zlinszky is csúnyának és egyhangúnak mondja stilisztikájában az egymástól függő *hogy*-ok ismétlődését (178), Arany azonban ezeknek a „kerülgetését”, *miképp, miként, miszerint* kötőszóval való pótlását sem helyezte Visszatekintésében: „Mire való ez? Hát baj az, ha a *hogy* kétszer is jó egymás után?” Igaz, sokszor elmaradhat a *hogy*, és többféle módon is elejét vehetjük összetorlódásának, „de ha a szerkezet épen úgy kívánja, hogy e kötszó kétszer jőjjön egymás után, az bizony sohasem oly nagy stilisztikai szerencsétlenség” (ÖM. 5 : 398—9). Magában a Visszatekintésben is írt Arany ilyen mondatot: „Ennyi példa . . . elégséges bizonyítására, *hogy* csakugyan nem ritka eset, *hogy* a jelző . . . átugorja az összetett szók elsejét . . .” (uo. 408).

Függő kérdésben, vagyis kérdő mellékmondatban rendszerint mellőzhetjük a *hogy*-ot, sőt Arany azt tanítja, „laposság” a „*hogy mily, hogy mennyi, hogy mikor, hogy meddig, hogy ki, hogy mi, hogy merre* s számtalan hasonló kifejezés, mely széltire pongyoláskodik, még kétótt beszédben is”. Az effajta mondat — azt tartja — „sokkal elevenebb” *hogy* nélkül: „Látom, *mily* boldog vagy. Nem tudom, *mennyiért* adják. Hallottad, *ki* holt meg? *mi* újság?” (uo. 398—9). Magam azonban úgy vélem, hogy ez is fölöslegesen gúzsba kötő nyelvhelyességi szabály, mert amikor nem szabályra gondol, hanem csupán nyelvérzékére hallgat, ő is ilyen mondatokat ír: „. . . nem győznek eléggé bámulni, *hogy milyen* egészséges kinézésem van” (idézi Makay 48); versben is: „Belépve megtudja sorsát, *hogy mire* dül” (Murány ostroma III, 14). „*Hogy kiért, miért* sir, tőle tudakozá” (Toldi VII, 6). „*Hogy melyik* arcképem választom rajzai közzől? Fényképipró úr! a botos és kalapost” (Melyik talál?; itt el van hagyva a főmondat: Azt kérdezi, fényképipró úr, *hogy melyik* arcképem választom rajzai közzől?). Petőfi műveiben is találunk hasonló példákat: „Majd megmondom, *hogy ki* vagyok!” (Ki vagyok én, nem mondom meg . . .). „Feddő kérdésem nem fogja zavarni nyugalmad, *Hogy mi* okért hallgatsz, mért késel szólni levélben” (Levél Arany Jánoshoz). „Zeget-zugot kikutat érte, De csak nem jön rá, *hogy hol* áll” (Csokonai).

Különös, hogy Szinnyei éppen akkor tartja németesnek a mondatfűzést, ha az előrevetett mellékmondatból hiányzik a *hogy*, az utána következő főmondatból pedig a rámutató szó, és megrója az ilyen szerkezeteket: *Meddig* fog tartani, nem tudhatjuk. *Mire* célzott, nem is sejttem. Így javítja ki: *Hogy meddig* fog tartani, *azt* nem tudhatjuk. *Hogy mire* célzott, *azt* nem is sejttem

(Msn. 2 : 56—7). De talán ez sem egészen bizonyos nyelvhelyességi szabály. Igaz, a német beszél így, a mellékmondatban *daß*, a főmondatban *das* nélkül: *Warum*, ist rätselhaft; magyarul: *Hogy miért, az rejtély*. A rámutató szó azonban ott lehet alkalomadtán a német mondatban is, mint pl. ebben: *Was für Gesicht der biedere Ungar gemacht haben mag, . . . , das läßt sich wohl leicht vorstellen*; magyarul: *Hogy milyen arcot vághatott a derék magyar, azt könnyen el lehet gondolni* (Cservenka—Szabó: Német nyelvtan 280). Költőink is így írnak: „*Ki* vagyok én, nem mondom meg . . .” (Petőfi; verscím). „*Mit* hisz a tudós, *ő* lássa” (Arany: Honnan és hová?), „*Hogy* esett, *mint* esett, mind elpanaszolta” (Toldi VII, 11). „*Merre* vagy *hová* fut, *azt* egyik sem tudja” (uo. VI, 20). „*Kis* pacsirta pártját fogta, *Merre* bujkál, meg nem mondta” (Gyulai Pál: Krisztus és a madarak). Aztán meg ha szabályszerű az ilyen szerkezet. A jó Isten tudja, él-e, hal-e; Nem tudja, örüljön-e, búsuljon-e; akkor talán a fordított mondatrendben sem kifogásolhatjuk a *hogy* és az *azt* elhagyását: „*Él*-e, *hal*-e mármost, a jó Isten tudja” (Toldi VIII, 9); „*Örüljön*-e, *búsuljon*-e, *nem* tudja” (Petőfi: Rég veri már a magyart a teremtő . . .); ennél fogva nem szükséges okvetlenül így mondani: „*Hogy* él-e, *hal*-e mármost, *azt* a jó Isten tudja; *Hogy* örüljön-e, *búsuljon*-e, *azt* nem tudja.” De némelykor csakugyan nem maradhat el sem a rámutató szó, sem a *hogy*, akármilyen a mondatrend, pl. ebben: *Ahhoz* semmi közöm (vagy: Semmi közöm *hozzá*), *hogy* *ő* *mit* mondott. *Hogy* *ő* *mit* mondott, *ahhoz* semmi közöm.

Makay csupán a *hogy hogyan*-t rója meg cikkében, hogy „főlélegyes szószaporítás” (45), és hibáztatja ezt a mondatot: „. . . szemmel tartja . . . , *hogy* *hogy* halad Jani . . .” (49). Elmaradhat a *hogy* kötőszó, az bizonyos. Arany is e nélkül írja: „Ha dolgoztam, kirakom: Azt se kérdik, *hogy* adom” (Írószobám). De kötőszóval sem hibás az ilyen mondat, hisz valamennyien mondunk és írunk ilyesmiket: „Azt kérdezte, *hogy* *hogy* vagy. Azt nem tudjuk, *hogy* *ők* *hogy* (vagy *hogyan*) fogják fel a dolgot.” Fordított mondatrenddel: *Hogy* (aztán) *hogy* (vagy *hogyan*) ért haza, arról nem hallottam semmit. *Hogy* ezt *hogy* (vagy *hogyan*) lehetne megvalósítani, azon már sokan törték a fejüket.

Hogy a *de mégis* sem „főlélegyes szószaporítás” (45), arról már szóltam egyszer (MNY. 49 : 490—1). A kettős rokonértelmű kötőszóval nyomatékosabban kifejezzük az ellentétet. Így írja Vörösmarty is: „*De* ruhája *mégis* gyászol” (A szegény asszony könyve). Újra idézhetjük Petőfit is: „*Meleg* ruhája nincs ugyan, *De mindazáltal* éhezik” (Téli világ). A Toldiban is van efféle kötőszóhalmozás az ellentét erősítésére, a költői hatás fokozása végett: „*Mégis, mindamellet*t — mily Isten csodája! — Egy zokszót sem ejt ki Toldi Györgyre szája” (II, 8). A *mindezek ellenére mégis* és a *de hogy ennek ellenére mégis* azonban énszerintem is hibás kifejezés, mert németesség van benne egy kissé leplezett alakban, az *ellenére* váltja fel a *dacára* névutót, hogy a szerkezet ne hasonlítson olyan feltűnően szülőanyjához, a *trozt alledem*-hez és a *trozdem*-hez. Elég helyette ennyi: *de mégis, de hogy mégis*.

Nemcsak az ellentétes kötőszókat lehet így szaporítani. Ugyanilyen szokásossá vált páros hasonlító kötőszó ez is: *mint ahogy* (I. Klemm: i. m. 527). A Keveházában ezt olvassuk: „Erőtlen mindkét erő, Győztes, legyőzött, — *mint ahogy* Két birkozó egymásra rogy” (22). Gárdonyi is így fejezi be egyik regényét, a Vallomást: „Akkor végre, *mint* a pezsgős palackból *ahogy* kilövédik a dugó, szakadt ki belőle a vallomás: Azt!” (144). Rendszerint azonban a pusztá *mint* vagy az *ahogy* magában is elegendő: „Nem úgy van most,

mint volt régen” (Terhes Sámuel verse). „Egyszer volt egy leány, Ki csak úgy játszott a legénnyel, *Mint* macska szokott az egerrel” (Arany: Tetemre hívás). „Úgy szeressen Isten, *ahogy* engemet te!” (Toldi II, 12). „*Ahogy* eltátotta, úgy maradt az álla” (uo. V, 9). Ezért valami szórszálhasogató nyelvűvelő a *mint ahogy*-ra is könnyen rámondhatná, hogy fölösleges szószaporítás, pedig ezt Makay is írja cikkében, kétszer is: „Természetes, hogy elsősorban az írók nevelik a milliós nagy tömegeket stílusra, . . . *mint ahogy* mindenekelőtt ők közvetítik . . . a nyelvi kifejezésnek azt a pazar gazdagságát . . .” (48); „. . . a felvetett kérdésre nemmel kell felelnünk (*mint ahogy* azzal kellene felelnünk a »tudományos nyelvűvelés« bizonytalanságának láttán is)” (49). Énnekem van egy csomó *mint ahogy*-os példám prózai szövegekből, de nem tudnám és nem merném szabályba foglalni, mikor helyes ez a kötőszóképzés, csak annyit jegyzek meg, hogy nem írnék ilyen mondatot: „Tanuljunk szorgalmasan és kitartóan, *mint ahogy* a németek” (Nyr. 27 : 166).

Nyelvhelyességi botlást lát Makay Veres Péternek ebben a mondatában: „. . . azok a gyalázatos *libák*, akik nyugodtan tépdesték a sovány füvet”, és hozzáteszi: „Hivatalosan” az *aki* csak személyekre vonatkozhatik (49). Ez igaz, de szépirodalmi műben, főképp népies tárgyúban — ha nem verses formájú is — ne ütközzünk meg az ilyen szóhasználaton, mert tudjuk, hogy a költői nyelv régiesen és népiesen állatokra, sőt élettelen tárgyakra is vonatkoztatja az *aki*-t. Mikor Petőfi így ír: „S e szív sebeit bekötözni, *ki* téged Még akkor is, ott is, örökre szeret” (Szeptember végén), akkor a *szív* szón önmagát érti; azért mutat rá vissza a *ki* névmással. Egyébként azonban így kell írni: Megszűnt dobogni *az a szív, amely* (vagy *mely*) annyira szeretett. A Toldiból idézhetjük ezt a sort: „A *Rigó* sem az volt, *aki* tegnap este” (XI, 5). A Toldi szerelméből ezt a részletet: „Megragadá Lajos nyakán egyik kézzel *Az állatot, aki* néz rá okos ésszel” (XI, 11). Megint a Toldiból a sok ide illő példa közül csupán ezt a hármát: „Hallanám dübörgő hangjait *szavának, Kit* ma képzelnétek Isten haragjának” (Előhang). „Vagy sohasem láttál olyan *forgószelet*, *Mint az, aki* mindjárt megbirkózik veled . . . ?” (I, 4). „Lelke volt talán a *lánc* közöttük, *aki* Nem kikapcsolódott: tövestül szakadt ki” (VI, 18). Végül a Pesten csináltattam házat kezdetű népdalból ezt: „Közepibe *tükörszobát, Kibe* babám festi magát.”

De méltán éri gáncs a vonatkozó névmást vonatkozó határozószóval helyettesítő ilyen mondatkapcsolást: *az a nép, ahol . . . ; olyan kettős nyelvtani alakok, ahol . . .* (45), mert az *ahol*, *ahonnan*, *ahová* a főnevek közül csak a helyet jelentőkre vonatkozhatik szabatosan, tehát a helyes mondatfűzés ez: *az a nép, amelyben* vagy *amelynek körében . . . ; olyan kettős nyelvtani alakok, amelyekben . . .* Kétféleképp mondhatjuk azonban: *olyan ország, amelyben . . .* vagy *olyan ország, ahol . . . ;* ellenben csak egyféleképp, vonatkozó névmással *olyan mondat* (vagy *szó*), *amelyben . . .* (nem: *ahol*). Helyén van ennél fogva a vonatkozó határozószó ezekben a példákban: „Kisedd *hajlék, hol* születtem, Hej tőled be távol estem!” (Kisfaludy Károly: Szülőföldem szép határa . . .). „S a *sirt, hol* nemzet süllyed el, Népek veszik körül” (Vörösmarty: Szózat). „Megköszönve . . . A *fészket, hol* párja költ” (Arany: A fülemile). „*Ez a szoba, hol* én most . . . Pusztítom a papírost” (Arany: Írószobám). „*Térség* vala közben, *hol* hadi nép futtat” (Buda halála X, 69). „De *ahol* a hű lány terem, *Azt a földet* nem ismerem Sehol sem” (népdal).

A mondatot úgy kell megszerkeszteni, hogy világosan kitűnjék belőle, melyik szóra vonatkozik a kötőszóul használt vonatkozó névmás vagy hatá-

rozószó. Mivel pedig több ilyen szó is lehet a mondatban, ezért van az a szabály, hogy a vonatkozó névmásnak nyomban az után a szó után kell következnie, amelyre vonatkozik. Csakhogy gyakran e nélkül is kétségtelen a vonatkozás, nem kell tehát ennek a szabálynak megtartását tűzön-vízen át követelni. „A felszín sokáig lapos, fennsíkjellegű marad, amelyet csak kicsiny berogyások tarkítanak.” Itt nyilvánvaló, hogy a vonatkozó névmás a *felszín*-re vonatkozik, mert más főnév nincs is a mondatban (a *fennsík* itt nem külön szó), ennél fogva nem lehet azt mondani, hogy „az *amelyet* csak közvetlenül *felszín* szó után állná meg a helyét” (45). Más hiba van ebben a mondatban. A magyarosság itt mellérendelést kíván az alárendelés helyett, tehát így kell átalakítani a mondatot: „A felszín sokáig lapos, fennsíkjellegű marad, csak kicsiny berogyások tarkítják” (azaz: teszik változatossá). Még az is egyik bibéje annak az említett szórendi szabálynak, hogy a vonatkozó mondat meg is előzheti főmondatát, s akkor a vonatkozó névmás vagy határozószó természetesen nem következhetik mindjárt a hozzája tartozó főnév után: „S melyen ült, a malomkődarabot fogta” (Toldi III, 6). „De ahol a hú lány terem, Azt a földet nem ismerem Sehol sem.” Sőt az általában szokásos mondatrendben sem érvényesül mindig az az előbbi szabály. „Olyan eszköz ez a jó tanító kezében, amely minden mást felülmúl. Olyan gyümölcsért egy fityinget sem adok, amelyben kukac van.” Z. Gy. [bizonyosan Zolnai Gyula] szerint ezek is teljesen kifogástalan mondatok, mert az *olyan* rámutató szó félreérthetetlenül mutatja a szavaknak összetartozását. Ilyenformán „az az állítás, hogy »a vonatkozó névmás mindig azon szó után tartozik lenni, amelyre vonatkozik«, nem felel meg a nyelvtényeknek” (MNY. 2 : 336). El kell fogadni ezt a meggyőző érvelést; még meg is toldhatjuk valamivel. „A széles völgy e g y lábnyom: a Súlyos had óriás nyoma, Ki egyet toppantott, s ehol! Egy emberöltő nincs sehol” (Kevéháza 21). Aranynak ebben a mondatában nincs ugyan rámutató szó a megszemélyesítve felfogott *had* főnév előtt, mégis teljesen világos, hogy a *ki* csupán erre vonatkozhatik, mert csak a *had* toppantott, a *nyoma* nem, tehát ebbe a mondatba se kössünk bele. De azért én is vallom, hogy írás közben gondolni kell arra a szórendi törvényre, amelyet Klemm Antal óvatossággal és gondosabban így fogalmazott meg: „a jelző mondatnak lehet ő leg a jelzett szó mellé kell kerülnie” (i. m. 497). Jókai nem ügyelt erre, mikor Angyal Bandiról ezt írta: „Egy éjjel fölveré a rablót álmából *paripája nyertése, mely* künn a kapubálványhoz volt kötve” (A népdalok hőse; Művei 57 : 172). Zlinszky ezt „rossz szerkesztésnek” mondja stilisztikájában (178), és valóban mosolyra is késztet bennünket a mondat, noha tudván tudjuk, hogy a nyertés nem lehet a kapubálványhoz kötve, csak a paripa. Így volna helyesebb a szórend: Egy éjjel fölveré nyertésével a rablót álmából *paripája, mely* künn a kapubálványhoz volt kötve.

Azt mondja Makay, hogy ő *vezetése alatt* helyett ezt írná: *vezetésével* (46). Lehet így is, de a *vezetése alatt* sem rossz, hiszen ugyanolyan átvitel van benne, mint az *alattvaló* szóban és ezekben a kifejezésekben: *gyámság alatt* van, az én *kezem alatt* nőtt fel. Nem elítélni való ez a névutóhasználat sem: a *szállás mellett* élelmiszert is kaptak (46), mert a *mellett* névutónak is van többféle átviteles értelme, pl. ilyen jelentése: *vele együtt, azonfelül, azonkívül* (l. Simonyi, Magyar határozók 2 : 81—3). Az eredeti helyhatározó jelentésből való átmenet természetességét jól szemlélteti ez a példa: „Pedig volt, amennyi szemnek szájnak kellett: Szép fejes saláta, kövér *bárány mellett*” (Toldi szerelme I, 13).

Ezt, ha akarom, úgy értem, hogy a saláta oda volt téve a báránysült mellé, de felfoghatom úgy is, hogy nem csupán báránysült volt, hanem saláta is azonkívül. Továbbá ha azt mondom, hogy a *szálláson kívül* vagy a *szálláson felül* élelmiszert is kaptak, akkor sem helyhatározónak értjük a *kívül* és a *felül* névutót, pedig eredeti jelentésük szerint ezek is helyhatározók, akárcsak a *mellett*. Klemm Antal ilyen példát említ könyvében: „*Zene mellett* festéssel is foglalkozik” (229); ez is azt jelenti, hogy *zenén kívül*. De kétségtelen, hogy van a *mellett* névutónak sok hibás, a német *bei*-t utánzó használata is, főképp a kereskedelmi nyelvben (l. Simonyi: Helyes magyarság, 3. kiadás, 30).

Nem akarom itt ismételni azt, amit a *-lag*, *-leg* ragról már elmondtam (Nyelvművelésünk főbb kérdései 260–2), csak kibővítem egy megjegyzéssel. Semmivel sem lehetne bizonyítani, hogy a *tüntetőleg* helyett „szebb” a *tüntetően* (45), kivált pedig nem mondhat illet az, aki maga is írja, hogy *elvileg* (45), *eredetileg*, *némileg* (46), *illetőleg* (48).

A személyragos főnévi igenév használatáról nemrég jelent meg egy részletes és igen jó tanulmány Keresztes Kálmán tollából (Nyr. 77 : 340–52). Végző következtetése ez: „A főnévi igenév személyragozásának kérdésében nem állíthatunk fel merev szabályt” (i. h. 352). Aki lelkiismeretesen megvizsgálja ezt a kérdést, nem is juthat más eredményre. A főnévi igenévnek személyragos alakja és személyragtalan alakja között stílusbeli különbség van. Az *ott kell lennie* vagy *ott kell neki lennie* régies ízű kifejezés, tehát finomabb, választékosabb ennél a köznapi formánál: *ott kell neki lenni*, éppúgy, mint a szintén régies *azt várnök*, *azt híhetnök* is előkelőbb, ünnepesebb ezeknél a mindennap hallható szóalakoknál: *azt váránk*, *azt híhetnénk*. Cikkének végén azonban Keresztes Kálmán is túllő a célon, mikor a jó hangzásra is kitér. Mindnyájan tudjuk és elismerjük, hogy a jó hangzás fontos stilisztikai követelmény, de ne csapjunk túlzásba. Ő „egyhangúságot” fedez fel pl. ebben az ártatlan mondatban: Az *é*-vel beszélőnek nem kell mást *tennie*, csak mindenütt nyílt *e*-t *mondania* (i. h. 352). A szigorúság nem árt, csak hogy akinek ez a *tennie* és *mondania* egyhangú, az saját magának is hasonló mértékkel mérjen, márpedig ő ugyanazon a lapon, amelyen ezt az egyhangúságot kipécézi, ilyen mondatot ír: „A példákbl könnyű lesz *megítelni*, hogy valóban lehetett volna ezen *segíteni*.” Vajon ez a két *-ni* nem jobban vét-e a szép hangzás ellen? Följebb is megint ugyanazon a lapon ezt olvashatjuk: „... az ilyen nyelvi formában jelentkező verset helytelenség vádjával kellene *illetnünk*, vagy a nyelvi helytelenséget megbocsátóan a költői szabadság természetes következményének kellene *tulajdonítanunk*.” Itt ugyan valamivel messzebb esik egymástól a két, személyragos főnévi igenév, mint a megrótt mondatban a *tennie* és a *mondania*, de ha olyan kényesek vagyunk a jó hangzás dolgában, „gondos körültekintéssel” itt is el lehetett volna kerülni az egyhangúságot. Ne követeljünk ilyen sokat, mert akkor legjobb íróinkat is el kell marasztalni a személyragos vagy személyragtalan főnévi igenevek ismétlődéséért, hiszen így írtak: „Itt *élned*, *halnod* kell. Még *jöni* kell, még *jöni* fog. Egy jobb kor . . . Vagy *jöni* fog, ha *jöni* kell A nagyszerű halál” (Vörösmarty: Szózat). „Van szállásom itten s *ennem-innom* ingyen, Sohasem volt ennél jobb gondviselésem. Az ebédre nem kell senkit is *megvárnom*” (Petőfi: A jó öreg kocsmáros). „Kár volna még, vitéz, neked *Táplálni* éhes ölyveket, *Heverni*, mint egy kódarab S nem *úzni* el a madarat” (Arany: Keveháza 37). Prózában is: „... kényszerít mintegy, ebbeli kevés szabadságunkat nem

megszorítanunk, hanem a józan lehetőség határáig *terjeszteniünk*” (Arany: Visszatekintés; ÖM. 5: 411). Bizony nagy „körültekintésre” van szükség a nyelvhelyességi szabályok felállításában.

Ezt igazolja Makaynak idevágó szabálya is: „Nyelvünk... a főnévi igenév végére kiteszi a személyragot bizonyos igék (*kell, sikerül, szabad, illik* stb.) után, hogy a cselekvést személyhez kösse” (46). Hát először is a *szabad* voltaképpen nem ige, hanem melléknév, bár némelyek igének is használják (*szabadjon, szabadna, szabadott, szabadni* szabad); másodsor a személyragos igenév nemcsak utánuk lehet ezeknek a szavaknak, hanem előttük is, mert mondhatjuk: nem kell *sietnem* és *sietnem* kell. Azonkívül olyan szabálya sincs nyelvünknek, hogy az elsorolt kifejezések mellett a főnévi igenév nem lehet el személyrag nélkül, hisz mondhatjuk így is: *sietni* kell és nem kell *sietni*. Nincs mindig szükség arra, hogy személyhez kössük a cselekvést. Makay is ilyeneket ír, nem a pontatlan szabályhoz igazodva, hanem nyelvérzékét követve és helyesen: Elhagyja a határozott névelőt ott is, ahol „ki kellene *tenni*” (49); „eldönti: ... mi a helytelen, amit *kerülni* kell” (50); „A vitát nem lehetett *eldönteni* (44); „... állítsa össze jegyzékbe, amelyet az iskolában is *használni* lehet” (50). Hogy is terjedhetett el olyan nyelvhelyességi babona, hogy pl. a *kell* ige mellett a személyrag nélküli igenév nem jó, és hibás az efféle kifejezés: Mindnyájunknak el kell *menni*! Hiszen így is nyilvánvaló, ki végzi a cselekvést, és a nótát csak nem javítjuk ki ilyenformán: Ha meg egyszer azt izeni, Mindnyájunknak el kell *mennünk*! Azzal érvelnek a személyragos főnévi igenév mellett, hogy a személyrag használatának mellőzése félreértést okozhat, tehát ne írjunk így: „A jelölteknek dolgozatot kell *készíteni*.” Ámde ha ezt írjuk: „A jelölteknek dolgozatot kell *készíteniök*”, akkor is félreérthetjük a szövegből kiszakított mondatot, feltéve persze, hogy mindenáron félre akarjuk érteni, mert így is kétféle jelentést fűzhetünk hozzá: 1) a jelöltek kötelesek dolgozatot készíteni, 2) mások kötelesek dolgozatot készíteni a jelöltek számára. Ha pedig a félreértés veszélyére nem hivatkozhatunk, akkor így érvelnek: Milyen sután hangzik: „egyes gyáraknak el kell *állni*” (46), vagyis megrójják azt, ami nem hiba, a személyragtalan főnévi igenév használatát, de nem veszik észre az igazi hibát, azt, hogy nem *leáll* a gyár, hanem *megáll*, mint a gép, az óra, a munka. Ez is azt mutatja, hogy nagyon kellene az az új nyelvhelyességi kézikönyv.

A határozott névelő elhagyása csakugyan hiba ilyen kifejezésekben: *Munkaidő* reggel 4–5 órától este 8 óráig tartott. A hangképző szerveket *fenti ábra* szemlélteti (46). De nem rónám meg a névelő hiányáért ezt a mondatot: *Harmadik napon* már széjjel terjedt a faluban a hír (49). A jelzőül használt sorszámnévnek eredeti, rövidebb, iktelen alakja előtt ilyenkor a régi nyelvben sem volt névelő, ma sincs: „De *másodnapon* ... néze Szent Ferencnek képére” (így a Jókai-kódexben; l. Zolnai Gyula: Nyelvméleink a könyvnyomtatás koráig 107–8). „*Harmadnapon* halottaiból feltámadta” (így az apostoli hitvallásban). „*Harmadnap* a hunok hada, Mint új vihar, feltámadta” (Kevház 31). „*Negyednapra* átizzadva Találatott boldog teste” (Arany: Szent László). „Gyilkos sziget volt ez: már *hetednap* óta Vérrel élt, mikép a vérszopó pióca” (Toldi XI, 10). Az *ik*-kel megtoldott, újabb fejlődésű sorszámnévi alakokat is mondjuk így, névelő nélkül: „*Harmadik nap* a nád megzörrent megette” (uo. IV, 8). „*Negyedik nap* délben, Nagy hegyek lebegtek délibáb vizében” (uo. VII, 4). Júlia szép leány is így beszél a régi székely népballadában: „*Első kakasszókor* jönnek látásomra, *Másod kakasszókor*

engemet megkérnek, *Harmad kakasszókor* engemet elvisznek.” Ezt is lehet *ik*-kel és névelő nélkül mondani: *második kakasszókor*, *harmadik kakasszókor*.

A nyelvhelyességi babonáknak egy része úgy keletkezik, hogy egyszerűsíteni szokták a többnyire nem egyszerű nyelvi szabályokat. A személynevekről pl. nem elég csupán annyit tudni, hogy nem teszünk eléjük határozott névelőt, pedig sokan csak ennyit tartanak meg a szabályból emlékezetükben. Ez azonban kevés, mert igaz, hogy nem beszélünk és írunk így: *a Petőfi*, az *Arany János*, de alkalmi, vagyis nem állandó jelzővel már így mondjuk: *a vándor Petőfi*, *a bihari Arany János*. Birtokos szerkezetben el is maradhat a névelő, de ki is lehet téve, mert birtokosjelző nélkül is kétféleképp mondhatjuk a puszta birtokszót, névelő nélkül vagy névelővel: *kéménye*, *tyúkja* vagy *a kéménye*, *a tyúkjá*. Birtokosjelzővel együtt szintén kétféleképpen: *Pál kéménye*, *Péter tyúkjá* vagy *a Pál kéménye*, *a Péter tyúkjá* (emígy pl. A fülemilében). Az ilyenekben nem a személynévhez tartozik a névelő, hanem a birtokszóhoz, mint a fordított szórendű birtokos szerkezetből kiviláglik: *a kéménye Pálnak*, *a tyúkjá Péternek*. Ezért váltakozik a névelőtlen forma a névelőssel: *Mátyás anyja*, *Rákóczi kesergője*. „Rozgonyi Piroska, *Rozgonyi Pál lányja*” (Toldi szerelme I, 33). „No fiú, ha tetszik *a Rozgonyi lányja*” (uo. 29.) „Toldi a *Tar Lőrinc* színeiben áll ki” (uo. II, 19). „Nyitva áll az ajtó, látszik a *György ágya*” (Toldi VI, 4). „Ez a *Miklós dolga!* ezt más nem tehetette!” (uo. 19). „Mert attól félt, hogy a *Miklós erős karja* Az ő hírét-nevét homályba takarja” (uo. XII, 8). A személynévnek *-é* birtokképzős alakja is lehet névelős vagy névelőtlen, mert *a Pálé* e helyett van: *a Pál kéménye*, *Pálé* meg e helyett: *Pál kéménye*. Így mondjuk kétféleképpen: „Ami másé, nem *Tamáse*” (közmondás). „Édesanyám, nem vagyok már magáé, Esztendőre leszek *Ferenc Jóskáé*” (népdal). „Három icce köménymag, Daru Julis, kié vagy? Nem vagyok én senkié, Csak a *Balog Sándoré*” (népdal). „Mert e nép eperszem volna haragjának, Boszuló karjától úgy elhullanának, Mint a *Sámsonétól* . . .” (Toldi III, 5). „E kép üldözi most, a *Feliciáné*” (Toldi szerelme VII, 30). Nincs tehát hibáztatni való ezen a mondaton sem: „Az állás a *Makróczyé* volt” (48).

Nem is maradhat el a személynév elől a határozott névelő, ha egy másik szó okvetlenül névelőt kíván. Mondhatjuk névelő nélkül vagy névelővel: Pétert bosszantja *Pál kéményének füstje* vagy *a Pál kéményének füstje*, de csak névelővel lehet mondani: Pétert bosszantja *a füst*, *a Pál kéményéből jövő füst*. Makay kijavítja ezt a mondatot: Részt vettünk Vörösmarty születésének százötvenéves évfordulóján rendezett ünnepségen (47). Helyeshíti benne a *százötvenéves-t százötvenedik-re*, aláhúzza a két *-n* ragot is (gondolom, csak az ismétlődést kifogásolja), nem vette azonban észre, hogy a személynév mellől is hiányzik az *ünnepség* szóhoz tartozó határozott névelő: Részt vettünk *az ünnepségen*, *a Vörösmarty születésének százötvenedik évfordulóján rendezett ünnepségen*. A névelőnek ilyen elhagyása elég gyakori hiba, s a tiltó szabálynak helytelen általánosításából vagy talán a botlástól való félelemből származik (l. Zolnai Gyula cikkét: Msn. 8: 185—6).

Van itt egy más érdekes kérdés is, az, hogy milyen raggal jár a *részt vesz* kifejezés. A régi magyaros nyelvhazsnálát szerint *valamiben veszünk részt*, nem *valamin*, ahogyan ezeket is mondjuk: *részünk van valamiben*, *részesek vagyunk*, *részesülünk valamiben*. Tehát *rész veszünk a munkában*, *a gyűjtésben*, *a vitában*, *a játékban*, *valakinek örömeiben* stb., azaz magunk is dolgozunk, gyűjtünk, felszólalunk, játszunk, örülünk stb. Az *efféléket* nem is mondja

senki *-n* raggal. De újabban elterjedtek ilyen *-n* ragos kapcsolatok is: *rész veszünk hangversenyen, színházi vagy más előadáson, ünnepségen*, s ez a német szerkezet utánzása (*an etwas teilnehmen*). Az is előmozdíthattá a raghasználatnak megváltozását, hogy a részvétel nem mindig egyforma. Sokszor nem vagyunk igazi részvevő, cselekvő, szereplő, közreműködő személyek, csak ott vagyunk a hangversenyen, az előadáson, az ünnepségen, meghallgatjuk és végignézzük, legföljebb a *műélvezetben* veszünk részt. Egy-egy értekezleten is sokan jelen lehetnek, de rendszerint csak kevesen vesznek részt a tárgyalt kérdések *megvitatásában, megbeszélésében*, tehát inkább az *értekezleten, tanácskozáson, gyűlésen, ülésen, kongresszuson jelenlevőkről, jelenvoltakról megjelentekről* kellene beszélni, nem az értekezleten stb.-n *részt vevőkről*. Lehetséges pl., hogy valaki *jelen van valamely vadászatban, de nem vesz részt a vadászatban*, azaz maga nem vadászik. Simonyi és Balassa hibáztatja a *részt vesz valamin* szerkezetet, Kelemen és Dengl már nem.

Egyetérthetünk Makayval abban, hogy megrója a határozatlan névelőnek ilyen fölösleges használatát: „A Táltos *egy* kimustrált táborigó volt” (49), de úgy látszik, ő is fél ettől a névelőtől, mert elhagyja ott is, ahol szükség volna rá: „Az elvtársak *kitűnő* rajzművésszel elkészítették a leggyakrabban előforduló magyartalanságok karikatúráját” (50). Itt hiányzik az *egy* a *kitűnő* rajzművész előtt, s a mondat úgy hat ránk, mintha valaki ezt mondaná: Szomszédom *állástalan emberrel* felásatta a kertjét; vagy mintha így kezdődne a mese: Hol volt, hol nem volt, volt a világon *szegény asszony*, annak volt *kis kakasa*.

A *felmerül* ige a vitás kérdések közé tartozik. Makay azt mondja róla, hogy „a problémák *merültek fel* helyett helyesebb a *vetődtek fel*”, mert „a magyar szemlélet szerint az, ami *merül*, lefelé megy, nem *föl*” (44–5). Csakugyan németből való fordítás lehet ez a *felmerül*, mivel az *auftauchen* jelenti azt, hogy *felkerül a víz színére*, tágabb értelemben pedig ezt is: *hirtelen megjelentik*. Kelemen—Thienemann szótára ilyen példákat említ a szóra: *er tauchte in Budapest wieder auf*: ismét *felbukkant* Budapesten; *da tauchte plötzlich ein Gedanke in ihm auf*: valami gondolata *támadt*. A Duden Stilwörterbuchjában ezt olvassuk: *es tauchen immer neue Zweifel, Befürchtungen, Gerüchte, Ideen auf*; azaz: új meg új kétségek, aggodalmak, hírek, eszmék „*merülnek fel*”. Putnoky Imre szerint Jósika műveiből kerülhetett bele ez az ige Ballagi szótárába (MNy. 12 : 22). Gyergyai Ferenc már 1871-ben kifogásolta Magyarosan című könyvében azzal a megokolással, hogy a *merül* nem jelentheti ezt: *felemelkedik*. Arany János helyeselte a megrovást (l. MNy. 13 : 164), bár maga is élt ezzel a kifejezéssel Szemere Miklósnak írt egyik levelében: „Egyébiránt észrevételeidet teljesen osztom, nálam is körülbelül azok *merültek fel*” (ÖM. 12 : 114). Régi nyelvünkben és a népnyelvben nincs meg ez a szó (MNy. 11 : 178). Csúry Bálint szótárában a *merül* ige két jelentése van: *merítődik* és *telemerítődés következtében elsüllyed*. Példái: „Kicsi *merült* a kanálba. A korsó a víz alá *merült*.” Versben Arany sem azt írta a hamisan esküvő vén Márkus holttestéről, hogy *felmerül* a vízből, hanem ezt: „Gyakran látni Márkust — ég felé az ujja — Mélységből *kibukni* s elmerülni újra” (A hamis tanú). Az örvénybe került Szeredairól pedig ezt olvassuk a Toldi szerelmében: Most íme a kobzos *felütődik* abban (XI, 9). Simonyi szerint *fölmerül* valami kérdés stb. (e helyett: *szóba kerül*) meghonosult képes kifejezés (Helyes magyarság, 3. kiadás, 145). A Magyarosannak egy újabb megrováshoz fűzött szerkesztői megjegyzése is védi ezt az igét (16 : 57), s ebben talán annyival

inkább megnyugodhatunk, mert a kérdésnek *felvetése* sem eredeti magyar kifejezés. Az említett Stilwörterbuchban ilyen példamondatot találunk: es wurde die Frage aufgeworfen, ob . . . , vagyis: *felvetődött* az a kérdés, hogy . . .

„*Lényegesen* megnövelhetjük munkánk értékét” — ezt a nyelvtani példamondatot Makay így javítja ki: *jelentősen, jelentékeny mértékben* (47). A javítás semmivel sem jobb a hibánál, mert az egyik tizenkilenc, a másik egy híján húsz. Az első kifejezés a német *wesentlich* másolása, a második pedig a *bedeutend*-é. Magyarosan többnyire így fejezhetjük ki mindegyiket: *nagyon, tetemesen, jóval, sokkal*. Máskor másképp kerülhetjük el a szolgál fordítást. Dies ist *wesentlich* anders, als du erzählst: Ez *egészen* más, mint amit te mondasz. Sein Zustand hat sich *bedeutend* gebessert: Állapota *sokat* javult.

Valami *odavezetett*, hogy . . . és valami *vezet valamire* — ezek a németeségek is jogosan vannak kiszervekésztve (47), mert a német használja így a *führen* igét. A magyar nem így beszél. „Weiß Gott, wohin das noch *führen* soll: Isten tudja, mi lesz még ebből. Das *führt* zu keinem Ergebnis: Ez nem jár eredménnyel; ennek *nincs* eredménye. Diese Krankheit *führt* zum Tode: Ez a betegség halállal *végződik*. Das *führt* zu nichts: Ennek semmi *haszna*; ezzel nem *megyünk* semmire.” Arany pedig így írta a Toldi szerelmében: „Áruló szeretet *sohase* *visz* jóra” (VIII, 67). Már annyira elhatalmasodott a németes szóhasználat, hogy az sem tud szabadulni tőle, aki hibátlanul akar magyarul írni. Makay tollából is kicsúszott ez a kifejezés: „beszédünk . . . elszegényedésére *vezetne*, ha . . .” (43), e helyett: *beszédünk elszegényedésével járna*.

Végül — hogy befejezzem már a sort — helyteleníti Makay ezt a mondatot is: „Hajdúnak *roppant* szüksége volt igára” (49). Nem fejtí ugyan ki, mi benne a hiba, csak gondolom, hogy így tartaná jónak: *roppantul* szüksége volt igára. De hibás-e igazán ez a mondat? Kétféleképp lehet a kifejezést felfogni. Vagy úgy értem, hogy Hajdúnak *igen nagy* szüksége volt igára, s akkor a *roppant* igenévnél jelzőül való használata teljesen kifogástalan, mert főnév előtt a *roppant* azt jelenti, hogy *igen nagy*, pl. *roppant sereg, roppant város, roppant épület*. A *roppant* *szüksége volt* kifejezés tehát éppoly helyes, mint ez: *roppant hatalma volt*. Fel lehet azonban fogni a szókapcsolatot úgy is, hogy határozónak tekintem benne a *roppant* szót, az ige határozójának, s akkor a *roppant* *szüksége volt* annyi mint *nagyon szüksége volt*. Így értve ragtalan határozó a *roppant*, s ebben a használatban melléknevek és határozószók előtt egészen közönséges; *roppant nagy, roppant sok, roppant nehezen* annyi mint *nagyon nagy, nagyon sok, nagyon nehezen*, bár itt is érezhetjük jelzőnek, s akkor a *borzasztó* igenévvél egyértékű. Tudjuk, hogy nyelvünkben vannak ragtalan határozók (l. Klemm; i. m. 177—9), pl. a *kivált* is ugyanolyan *-t* képzős melléknévi igenév, mint a *roppant*. Ez is lehet ragtalan módhatározó e helyett: *kiváltképpen*. Íme két irodalmi példa: „Néma kegyelettel függenek a szaván Mind az egész háznép, de *kivált a leány*” (Arany: Családi kör). „*Legkivált az olyfélének*, mint magam” (Petőfi: Ivás közben). Az *egész* melléknév is előfordul *egészen* helyett: „*Egész a közlegénységig fölívém*” (uo.). A népnyelvben még ige mellett is: *Egész megrökönyödtem. Egész megnőttél*, mióta nem láttalak. *Egész meghízott* (mind a három példa a Szamosháti szótárból). Petőfi ezt is írta a szabad levegőhöz szokott tinóról, népiesen: „*Jobb szeretne inni kinn a tó vizébül*” (A pusztá, télen). Ilyen népies szerkezetnek el lehet fogadni a megrótt mondatot is. Fábián Pál is így mondta egy felszólalásában:

„*Roppant csodálkozott* azon, hogy . . .” (I. OK. 2 : 439), Halász János pedig ragozva írta a Nyelvőrben: *Roppantul elterjedt a kinézni* ige (38 : 366). *Későbbben indul* helyett mindnyájan mondjuk és írjuk ragtalanul: *később indul*, de *korábban indul* helyett nem lehet ezt mondani vagy írni: *korább indul*. Ilyen szeszélyes néha a nyelvszokás!

Éppen mivel ennyire finom műszer a nyelv, mivel ilyen vigyázva kell vele bánni, jogos az a kívánság, hogy legyen megbízható, nyelvünknek tudományos ismeretén alapuló hibajegyzék, vagyis szótári rész is az új nyelvhelyességi kódexben. A nyelvi botlásoknak tréfás rajzokkal, ötletes torzképekkel való kifigurázása is hasznos segédeszközzé válhat a helyes ismeretek terjesztésének szolgálatában, de ez csupán némely dologra alkalmas kisegítő eszköz lehet, az egész nyelvhelyességet mégiscsak könyvből kell megtanulni. Égető szükség volna a fogalmazás tanításának új kézikönyvére is, azt azonban ne mondjuk, hogy „a magyar fogalmazástanítás módszertana egyáltalán nincs kidolgozva”, s az ilyen tárgyú „szakkönyvek elavultak” (50). Ne becsüljük le az előttünk élt nemzedékek munkáját, mert igen sok értékes elemet találhatunk benne. A fogalmazás tanításának nagy irodalma van, magyar nyelven is, idegen nyelven is. Inkább az a baj, hogy a mai magyar nevelőtől nem kívánhatjuk meg ennek a gazdag irodalomnak fáradságos áttanulmányozását, ezért volna szükségünk olyan új módszertani könyvre, amely összefoglalja elődeink munkásságának ma is felhasználható eredményeit, egyúttal tovább is fejleszti a fogalmazástanítás módszertanát az oktatásnak minden fokán. Csak így érhetjük el azt, amire mindnyájunknak törekedni kell, munkánknak folytonos tökéletesedését.

Nagy J. Béla

AZ ELEMZÉS KÉRDÉSÉHEZ

Egy iskolában felmerült kérdés alapján foglalkoztam két mondat elemzésével a Nyelvőr 1953-i évfolyamában (77: 114—119). Magyarázataimban az iskola és a tudomány szempontjait egyaránt igyekeztem figyelembe venni. Azt tartom, hogy a tudomány álláspontja és az iskola igénye nem ellentétes: ellenkezőleg, kölcsönösen egymásrautalt. Mód és lehetőség van arra, hogy az iskolában a nyelv életét fejlődésében ragadtassuk meg: funkcionális mozgásában és történeti alakulásában, azaz a tudomány szemléletmódjának megfelelően. Csak a fokozatosság elvéről nem szabad megfeledkeznünk az iskolában: ugyanabból a mozgásból, fejlődésből alsó fokon kevesebbet, magasabb fokon többet kell láttatni.

A cikkemben felvetett kérdések máris hullámokat vetettek: a vita — óhajításom szerint — megindult. Beke Ödön még ugyanabban a számban hozzászólt a mondatok elemzéséhez részben más szempontból és részben más eredménnyel, mint én (Nyr. 77: 119—121). Újabbán Benkő László vette vizsgálat alá a kérdést főleg az iskola követelményeinek szemszögéből (Nyr. 78: 42). Ugyanakkor Beke ismét nyilatkozott a dolgokról a Benkő-féle cikk

alaján (Nyr. 78: 43). Így a problémák máris több oldalról megvilágítást nyertek, s nem egy olyan lehetőség is feltárult, amely kezdetben rejtve volt a vizsgálódás előtt. Egyben azonban olyan mozzanatok is felszínre vetődtek, amelyek véleményem szerint téves vágányra vihetik a megoldást. Mert vagy tévedések, vagy megtévesztők: könnyen félreérthetők. Legyen szabad most csak ezekre a pontokra rávillantanom.

1. *Szeretnék tanár lenni.* Ez az első elemzésre váró mondat. Ezt vizsgálva, forgatva Beke több félreérthető kijelentést tesz. Hogy is tudhatnánk meg, hogy milyen mondatrész a *tanár* vagy más ehhez hasonló mondat-tag? Úgy, hogy kérdezzük rájuk. Igen ám, de hogy kell kérdezni a mondatrészekre? Beke ezt a szabályt adja: „A mondatot úgy elemezzük, hogy az állítmánnyal kérdezzük rájuk” (77: 119). Kissé elhamarkodott állítás. Hiszen ez azt jelentené, hogy minden mondatrész közvetlenül az állítmányhoz, tehát például a jelző az igei állítmányhoz tartozik. Igaz, később Beke is kideríti, hogy jelen esetben csak a *lenni* főnévi igenévvel (tehát nem a *szeretnék* állítmánnyal) kérdezhetünk a *tanár* mondatrészre. Az olvasó azonban mégiscsak tévedésbe eshet, mivelhogy a szerző így fejezi ki magát: „A kérdés csak ez lehet: *Mi szeretnék lenni?*” (uo.). Persze, ebben a kérdésben a *mi* kérdőszó a szórendi és a hangsúlyviszonyok ellenére is a *lenni*-hez kapcsolódik értelmileg, mondattani vonatkozása szerint, nem pedig a *szeretnék* állítmányhoz. Ezzel minden hozzáértő tisztában van. A gyanútlan olvasó azonban hajlamos arra, hogy a külső nyelvi eszközöknek engedve a *szeretnék* állítmányhoz kapcsolja a *mi* kérdőszót, s ezzel csak megerősödik benne az a „szabály”, hogy minden mondatrészre az állítmánnyal kell kérdezni. Mondanunk sem kell, mennyire veszedelmes volna egy ilyenféle „szabály” az iskolában. Veszedelmes, mert a teljes, állítmánnyal megtöltött kérdés egyfelől a szószaporítás melegágya, másfelől nemhogy világosan kitüntetné, inkább homályba takarja a tényleges vonatkozásokat, kapcsolatokat. Tegyük fel, Petőfinek ezt a sorát elemezzük: *Még nyílnak a völgyben a kerti virágok,* s már csak a *kerti* szó mondattani értéke szorul tisztázásra. Első teendő ilyenkor, hogy meg kell keresni a már kielemezett részek közt azt a szót, amelyhez a keresett szó értelem szerint kapcsolódik. A kérdés ezt könnyíti meg számunkra azonkívül, hogy a kapcsolat természetét is elárulja. Ha azonban így kérdezzük: *Milyen virágok nyílnak még a völgyben?*, s így adjuk meg a feleletet: *Kerti virágok nyílnak még a völgyben,* akkor a szavak árja csak megzavar tanárt, tanulót. Ha ellenben arra ösztönözzük a tanulót, hogy a lehető legrövidebb formában kérdezzen, azaz így tegye fel a kérdést: *milyen virágok?*, s felelni is így feleljen lakonikusan: *kerti virágok,* akkor megvan minden biztosíték arra, hogy valóban tudatosuljanak lelkében a részek közti szintaktikai kapcsolatok. Kérdezzünk hát a *mi* mondatunk *tanár* szavára is egyszerűen, így: *mi lenni?*, s feleljünk éppoly kevés szóval: *tanár lenni.* S ne erőszakoljunk a tanulók ép nyelvérzékére olyan „szabályt”, hogy mindig teljes mondattal kérdezzenek, s mindig teljes mondattal feleljenek.

Félrevezető Bekének ez az állítása is: „...a főnévi igenévnek lehet tárgya, lehet határozója, de mért csak valamelyik személyű igei állítmánynak lehet alanya, nem lehet alanya” (77: 120). Először is nem áll az, hogy csak személyes igei állítmánynak (verbum finitum) lehet alanya. Mert akkor mi jöhetne szóba? *Magas a jegenye,* ahol a *magas* névszói állítmánynak van alanya (*jegenye*)? De én még azt sem merném kategorikusan kimondani, hogy a főnévi igenévnek nem lehet alanya. Mért ne lehetne? Az ún. infini-

tivus historicus alanytalan használata talán szabályosabb és eredetibb, de azért olykor alanyt is vehet maga mellé. Arany Aristophanesében olvassuk (ÖM. 7: 191):

*Ment szórul-szóra, többre mind; egyszer felugrék ez, rám,
És ütni-verní engemet! kínozni, fojtogatni!*

Itt ugyan nincs kitéve az *ütni-verní*, illetőleg *kínozni, fojtogatni* főnévi igenévi állítmány alanya, de az előzmény *ez* alanyát ide is érti a beszélő. S hogy ez a használat nem idegenszerűség nálunk, azt Aranynak a fenti sorhoz írt megjegyzése is igazolhatja: „Elbeszélő infinitív, melyet így a nép is használ” (uo.).

De menjünk tovább. Mit szólnak Beke Ödön végső következtetéséhez? Szerinte ugyanis a vizsgált mondat állítmánya: *tanár lenni*, ennek az összetett állítmánynak igei része: *lenni*, „az összetett igei-névszói állítmánynak névszói része” pedig: *tanár* (77: 120). Ez bizony már tárgyi és logikai tekintetben is mehökkentő állítás. Először is: tegyük fel, hogy a *lenni* állítmány, azonban akkor sem igei, hanem névszói állítmánynak számítana, hiszen főnévi igenév. Akkor azonban a *tanár lenni* sem minősíthető igei-névszói állítmánynak, legfeljebb névszói-névszói állítmánynak — ha már mindenáron újítani akar valaki. Aztán: néhány szakasszal fentebb maga Beke állapította meg: „Abban a tekintetben nem merülhet fel kétség, hogy a mondat állítmánya csak a *szeretnék* lehet” (77: 119). Így hát két állítmány is van ebben a rövidke mondatban: egy egyszerű igei állítmány (*szeretnék*) és egy igei-névszói (vagy inkább: névszói-névszói) összetett állítmány (*tanár lenni*)? De még ez sem minden. A szerző előzetesen azt is megállapította a *tanár lenni*-ről, hogy „a két szó együtt a mondat tárgya” (77: 119). Azaz most már: a mondatban nem csupán két külön állítmány van, amelyek közül az utóbbi maga is összetett, hanem ez az összetett állítmány egyúttal a mondat tárgya is. Ez aztán valóban mesteri összegabalyítása a dolgoknak! Ember legyen, aki ezek után sem vesztette el kezéből végképp a mondat-elemzés labirintusában a tudomány Ariadne-fonalát...

Benkő László (Nyr. 78: 42) ezzel kapcsolatban már rátapintott Beke okoskodásának logikátlan voltára. Ahogy mondja: Beke „következtetési-láncolatából hiányzik egy szem” (uo.). Akárhogy szépítjük is a dolgot, nemcsak egy szem, több is hiányzik. Sőt: nemcsak a hiányzó láncszemben van a hiba, a meglevő is hamis.

Benkő kifogásainak láttán Beke elejti eredeti nézetét (Nyr. 78: 43). Egy elejtett helyett azonban két újabb magyarázattal áll elő. Az egyik szerint: „a *tanár lenni* kifejezésben a *tanár* szó az igenévnek az alanya, de nem a mondatnak” (i. h.). Arra ügyet sem vet, hogy eredetileg azt tanította: főnévi igenévnek pedig alanya nem lehet, — egyszerűen csak ezt fűzi fenti állításához: „Erről még tudomásom szerint nem volt szó a nyelvtanokban” (78: 43). Mintha ez is érv volna egy állítás igazolására! Mert egyébbel meg sem kísérli Beke igazolni állítását. Egyszerűen ötlete újszerűségét, eredetiségét hangsúlyozza. Pedig nagyon kíváncsiak volnánk olyasminnek a bizonyítására, legalábbis valószínűsítésére, hogy egy önálló mondat névszói állítmánya az igeneves szerkezetté süllyedés folyamán alannyá válhatik. Mert itt Beke szerint ez történt. A *tanár* szó a *tanár vagyok, tanár leszek* mondatokban még névszói állítmány, amikor azonban az efféle mondatok igeneves szerkezetté degradálódtak (*szeretnék tanár lenni*), akkor a névszói

állítmány valami misztikus metamorfózissal a szerkezet alanyává alakult. Az igeneves szerkezet fejlődéstörténete sokfajta szerepeltolódást produkál: az eredeti igei állítmány a vezérigé tárgyává stb. tolóthat (*szeretnék tanár lenni*), az eredeti alany a vezérigé (a mondat) tárgyává (*látom a holdat feljönni*). Az is közönséges, hogy az eredeti alany megmarad a szerkezet, illetőleg az igenév alanyának — persze, lefokozott alanynak a mondatalany mellett. Például ebben a mondatban: *Divatjamúlt ruha volt rajta* — a mondat állítmánya *volt (rajta)*, a mondat alanya *ruha*, ennek jelzője *divatjamúlt*. Ez utóbbi azonban igeneves szerkezet, amely önálló mondatból (*divatja múlt*) tömörült. A szerkezetben az eredeti alany megtartotta alanyi természetét, csak éppen hogy lefokozott, azaz az igenévhez tartozó alany, nem a mondaté. Mondom, sok minden eltolódás lehetséges az igeneves szerkezetek fejlődéstörténetében, még a szerep némi megőrzése is előfordul: hogy azonban az eredeti névszói állítmány az igenév alanyává válna, erre nem tudok példát.

Hogy szól Beke második (tulajdonképp azonban már harmadik) javaslata? Fogjuk fel a *tanár vagyok* kifejezést összetett igeinek — tanítja — s akkor a *tanár lenni* sem lehet más, mint összetett főnévi igenév. A gondolat-sor folytatásával azonban adós maradt. Hiszen mi most nem morfológiai szempontból vagyunk kíváncsiak az elemzésre, hanem mondattani szempontból. Azzal pedig, ha valamit összetett főnévi igenévnek minősítünk (akár joggal, akár anélkül), még semmit sem mondtunk annak mondattani szerepéről. Vagy elegendő a mondattani elemzésben odáig eljutni, hogy állítmány: *szeretnék*, tárgy: *tanár lenni*, s szófajlag még hozzátenni, hogy az állítmány itt határozott igealak, a tárgy pedig főnévi igenév, alakja szerint összetett főnévi igenév, — s ezen túl nem firtatni a dolgot? Ez is egyfajta megoldás, aminek talán lehet is némi alapja abban a tényben, hogy a *tanár vagyok* mondat szerkezeté sűrűsödése és lefokozódása (*tanár lenni*) kétségtelenül elmosta bizonyos mértékig a tagok közti eredeti szintaktikai viszonyt: mégis azt kell mondanom, hogy Beke eljárása megkerülése a megoldásnak. Nem elégítheti ki sem a kutató elmét, sem a megismerésre vágyó tanuló érdeklődését. Hiszen az eredeti mondattani viszonyokat még a szóösszetétel tagjai közt is kielemezzük, — nem mintha azok ma egészen tudatosak volnának a beszélő számára a beszélés pillanatában, hanem mert még világosan felismerhetők, tudatosíthatók. Vagy komolyan gondolja Beke, hogy a *tanár lenni* kapcsolat tagjai közt már teljesen elmosódott az eredeti szintaktikai viszony, jobban, mint az összetételek tagjai közt, s hogy ennél fogva az nem is tudatosítható?

Egyébként óhatatlanul felmerül az ember tudatában nemi gyanú Beke magyarázataival szemben. Miféle tudomány az, amely ilyen könnyedséggel képes ennyire ellentmondó eredményekben megnyugodni! A *tanár* összetett állítmány névszói része; vagy ha nem, hát akkor alany, nem ugyan a mondat, hanem az igenév (*lenni*) alanya; ha azonban ebben is kételkednék valaki, ám vegye a *lenni*-vel együtt összetett főnévi igenévnek, s akkor aztán semmi ok és lehetőség tovább a kérdésre, keresésre. Az ilyen eljárás csak arra alkalmas, hogy megingassa a tudomány komolyságába vetett hitet tanárban és tanulóban.

2. *Pistának piros arca van*. Ez a második problematikus mondat. Birtokos jelző vagy részes határozó a *Pistának*? — veti fel a kérdést Beke. Úgy dönt, hogy megvizsgálja a kérdőszók alakját. „A birtokos jelző erre a kérdésre felel: *kinek a? minek a?* A részes határozó pedig erre: *kinek? minek?*”

(77: 120). Eredmény: *Pistának* részes határozó. Az eredmény helyes, de a hozzá vezető út helytelen. Régen valóban voltak — sajnos, ma is akadnak —, akik azt tanították: a részes határozó ragja *-nak*, *-nek*, kérdőszava *kinek?* *minek?*, a birtokos jelző ragja ezzel szemben *-nak a*, *-nek a*, kérdőszava *kinek a?*, *minek a?* Igazi formalizmus: meghamisítani a tényeket azért, hogy mondvasinált alaki kellékekhez kössék a nyelvi funkciót. Világos, hogy az a bizonyos határozott névelő (amely mellesleg szólva nem egyszerűen *a*, hanem *a*, *az*) nem a birtokos jelző ragjához, egyáltalán nem a birtokoshoz tartozik, hanem a birtokszóhoz. Tehát nem: *embernek a* — *fia*, hanem: *embernek* — *a fia*. Aztán a névelő az értelem legcsekélyebb sérelme nélkül is elhagyható, s ezzel még nyér is a kifejezés hathatóság dolgában: *embernek fia*. Ennyire nem lényeges a határozott névelő a birtokviszonyban. A *-nak a*, *-nek a*-féle grammatikai torzszülöttek a régi latin iskolában tenyésztek. Ilyen nyakatekert úton akarták a latin genitívus jelentését a datívusétól megkülönböztetni — mondván: gen. *patris* 'apának a', dat. *patri* 'apának'. Azt gondolták, a kis diák ilyenféle mankó nélkül nem képes a genitívus és a datívus értelmébe, a latin nyelv rejtelmeibe behatolni. Ezt az idejétmúlt grammatikai mankót akarja Beke feltámasztani?

Majd tovább fűzi a megkezdett gondolatsort, s ezt írja: „...ha ma részes határozó is a *Pistának*, eredetileg birtokos volt, s valóban úgy értették: *Pistának piros arca — van*” (77: 121). S mivel bizonyít Beke? Úgy látom, elfogadja Simonyi nézetéből ezt a megállapítást: „...a rokon nyelvekben, úgy látszik, sehol se fejlődött ki a datívusnak genitívusi használata” (Nyr. 41: 345, jegyz.). Ez azonban már akkor [1912.] kissé elhamarkodott és avult állítás volt. Hiszen Setälä már jóval régebben [1891.] kimondta, hogy a mai finn *-n* ragos genitívusban két külön alak és funkció folyt egybe: egyfelől egy valamivel bírót jelentő *-n* képzős melléknév vált főnévi genitívusszá, másfelől egy *-n* [helyesebben: *-ń*] ragos datívus vagy latívus fejlődött birtokos esetté (Yhteissuomalainen äännehistoria 381—4). Setälä feltevését lényegében a mai finn kutatók is elfogadják (vö. Hakulinen: Suomen kielen rakenne ja kehitys. 1941. 1: 86—7). A finn nyelvben tehát van példa a datívusnak genitívusszá fejlődésére: egy ősi, az uráli alapnyelvre visszamenő *-ń*-végű latívus [irányhatározó] először datívusi [részes határozói] funkciót vett fel, majd genitívusszá [birtokos jelzővé] vált. Egyes kifejezésmódok még ma is őrzik az *-n* végű genitívus eredetibb datívusi jelentését: *Jumalan kiitos!* 'hála Istennek'. *Minun on nälkä* 'éhes vagyok (szó szerint: nekem éhségem van)'. *Mitä hän sinun teki?* 'mit csinált neked?' (l. Hakulinen i. h.). De nézzük a magyar *-nak*, *-nek* ragos birtokos jelző eredetét. Egészen természetes, első fejlődéssel hasonló utat járhatott meg, mint a finn genitívus. A *-nek* rag eredeti konkrét, helyhatározói, latívusi funkciója még ma is él: *Pestnek vette az útját. Nekimegy a falnak*. Ebből a konkrét jelentésből az elvonatkozató gondolkozás fejlődésével bontakozott ki a részes határozói [datívusi] jelentés: *Könyvet adok a fiúnak*. Majd meghatározott szintaktikai és szórendi feltételek mellett a részes határozóiból megképződhetett a birtokos jelzői [genitívusi] funkció: *Visszaadom a fiúnak a könyvét* l. 'ich gebe dem Knaben sein Buch zurück' → 2. 'ich gebe das Buch des Knaben ihm zurück' (vö. Klemm: Magyar történeti mondattan 346). Fordítva nehéz volna elképzelni a fejlődést: milyen alapon vennénk alapfunkciónak a *-nek* rag birtokos jelzői szerepét, s milyen elsődleges jelentésfejlődés volna az, amely az elvonatkozatóbb funkciótól a konkrétabb felé halad?

Benkő Lászlót azonban megtévesztette Beke tudós tekintélye és kategorikus kijelentése, úgyhogy ő is készpénznek veszi a részes határozónak birtokos jelzőből való származását. Ehhez azonban messzemenő következtetéseket is fűz, s végül is arra az eredményre jut, hogy a kérdéses mondatban *Pistának* részes határozó, a mondat állítmánya pedig *piros arca van*. Ezt az eredményt igazolná persze a Beke-tétel, illetőleg a *Pistának az arca piros* mondat állítólagos analógiája. Ez utóbbiban ugyan a *piros* magában állítmány, de ennek nem tulajdonít különösebb jelentőséget Benkő. Fontos szerinte a hangsúly — az, hogy a *piros arca van* egy nyomaték alá tartozik, tehát az egész kifejezés együttesen állítmány. Ezzel kapcsolatban tesz még egy furcsa megjegyzést. Szerinte azok, akik a *van* igét magában veszik állítmánynak, ezzel veszedelmes visszahajlást árulnak el „a felé a régi latin-német nyelvtanból átvett forma [talán: formula?] felé, hogy a *Pista jó* vagy *Pista arca piros*-féle mondatokban az állítmány *van*, csak nem tesszük ki” (78: 42).

Ahány állítás, annyi tévedés. A Beke-tételről már elmondtuk véleményünket. A két különböző szerkezetű mondat azonosítása, az egyik szerkezeti viszonyainak a másikra való ráhúzása pedig erőszak-tétel a nyelven. Ezzel a módszerrel mindent be lehetne bizonyítani. Még azt is, hogy például a *Piros rózsá!* mondatban a *piros* szó nem jelzője a *rózsá*-nak, hanem állítmánya, mert hiszen a felkiáltó mondat azzal a kijelentéssel párhuzamosítható, hogy *A rózsá piros*, ahol pedig a *piros* kétségtelentül állítmány. Ami a hangsúlyozási viszonyokat illeti, azok sokszor valóban alkalmasak arra, hogy a szintaktikai viszonyok dolgában felvilágosítsanak. Azt azonban semmiképpen sem lehet szabállyá emelni, hogy a hangsúly mindig az állítmányt tünteti ki. A hangsúly nem a grammatikai állítmánynak, hanem a lélektani állítmánynak a legfőbb kifejezőeszköze, kísérője. Mert ha a hangsúly alapján akarnánk a grammatikai állítmányt megkeresni, akkor igen furcsa dolgok jönnének ki. Tegyük fel, Adynak ezt a sorát elemezzük: *Szeretem a tűnő szerelmet*. Valaki így hangsúlyoz: *Szeretem a tűnő szerelmet* — akkor a mondat állítmánya: *tűnő*. Más hangsúlyozással — *Szeretem a tűnő szerelmet* — az állítmány valamiféle összetett állítmány volna: *tűnő szerelmet*. Hallunk azonban sokszor egészen elaprózó, fontoskodó, minden szót külön nyomatékoló előadásmódot is: *szeretem a tűnő szerelmet* — akkor persze az egész mondat állítmány volna, mégpedig többszörösen összetett igei-névszói állítmány!

A *van*-ra vonatkozó Benkő-féle megjegyzésnek sehogyan sem bírjuk a logikáját megfogni. Valóban a kihagyásos elméletnek volnának a hívei azok, akik figyelembe veszik a ténylegesen kitett, nem kihagyott *van*-t? Benkő talán azért tiltakozik a *van* igének állítmánnyá minősítése ellen, mert azt hiszi, hogy a *van* és társai — a *lesz*, *marad*, *műlik* — csak segédigei szerepben állhatnak: főigei jelentésben, tehát önálló állítmányi értékben azonban nem szerepelhetnek. Ez egyszerűen tévedés. Mind a négy igénk igenis él főigei jelentésben is, s ilyenkor egyszerű igei állítmányként szerepel a mondatban. Például: *Mégis csak van igazság! Gondolkodom, tehát vagyok. Majd lesz hadd-elhadd. Jut is, marad is*. Miről beszélünk ezekben a mondatokban? Arról, hogy *igazság* stb. S mit mondunk róla? Azt, hogy *van* stb. Az alany tehát az első mondatban *igazság*, az állítmány *van*. S ugyanígy a többi mondatokban a *vagyok*, *lesz*, *marad* egyszerű igei állítmányok. Pontosan ez a helyzet a *Pistának piros arca van* mondatban is. Itt is tartalmaz, tehát főjelentésű szó a *van* ige — nem ugyan 'létezik', hanem 'valakihez v. valamihez tartozik'

jelentéssel. Ennélfogva ebben a mondatban is egyszerű igei állítmányként áll a *van*. Ha valaki — tegyük fel — elfogadná Benkő ötletét, hogy a *piros arca van* összetett állítmány, a *Pistának* pedig részes határozó: akkor újabb nehézségbe kellene botlania. Mert mi volna akkor a mondat alánya? Persze, könnyű volna azt felelni, hogy hát alanytalan mondattal van dolgunk. Nehezebb volna ezt az újabb állítást igazolni. Mert az alanynak mégis csak valahol meg kell lennie: ha nem magában a mondatban, akkor a beszédelőzményben, vagy a beszédhelyzet tárgyi mozzanataiban — ideértve a tágabb értelemben vett időjárási és közérzeti mozzanatokát is. Benkő elemzése szerint azonban sem a mondat belvilágában, sem a beszédösszefüggésben, sem a nyelven kívüli valóságban nem bírjuk a hiányzó alanyt felfedezni. Nem, hiszen Benkő az állítmányba bújtatta. Az igazság pedig ez: *piros arca* az alany, és csupán a *van* az állítmány, amelynek részes határozója *Pistának*.

Ennyiben valóban meg lehet nyugodni — az iskolai tanítás alsó fokán. Felsőbb fokon azonban már a *Pistának* mondattag kettős vonatkozását is lehet, sőt kell pengetni véleményünk szerint. Azt, hogy ez (*Pistának*) eredetileg csak a *van* igei állítmánnyal állt közvetlen mondattani kapcsolatban, ma azonban emellett már az *arca* alannyal is kezd közelebbi viszonyt, ti. birtokviszonyt szőni. Én legalább továbbra is így látom a fejlődés irányát: sem Beke, sem Benkő nem voltak képesek meggyőzni az ellenkezőről.

Papp István

**JEGYZÉK „A MAGYAR HELYESÍRÁS SZABÁLYAI”
1954. ÉVI 10. KIADÁSÁNAK SZÓTÁRI RÉSZÉBEN
AZ 1950. ÉVI 9. KIADÁSHOZ VISZONYÍTVA VÉGREHAJTOTT
VÁLTOZTATÁSOKRÓL**

Az alábbi összeállítás azokat a szavakat és szóalakokat sorolja fel, amelyek „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadás megfelelő részéhez képest megváltozott formában szerepelnek.

Az összeállítás elkészítése — a kilencedik kiadás szótári részét a tizedikéhez hasonlítva — az előbbi Deme László magyarázatának megfelelő szempontok szerint történt: (vö. Nyr. 78:285 kk.).

Elsősorban a kettős alakokkal kapcsolatos változások jöttek számításba. Ezek rendszerint a megelőző kiadás szótári részében levő kettős alakok számának csökkentését jelentik, pl. amikor az ingadozás egyik tagja elavult vagy nyelvjárási vá szorult vissza; vagy a hármas, sőt négyes ingadozások lecsökkentése, illetőleg megszüntetése, — labialitás és zártság, időtartam tekintetében ingadozó párok egyik tagjának elhagyása jelent változtatást; több idegen szó eddig ingadozó ejtésének jelölése esetében a magyaros kiejtésű került az új kiadásba stb.

Fel kellett venni új kettős alakokat is. Ezek nagy része persze nem is új kettősség, csak a kilencedik kiadás szerkesztési hibáinak kiküszöbölése. Különösen a *fel, föl, fenn, fönn, felül, fölül* szók, illetve a velük vagy belőlük képzett vagy összetett szavak emelik az „új kettős alakok” számát.

Magába foglalja az összeállítás a kiejtés elvének fokozott érvényesítéséből származott eltéréseket is, pl.: 9¹. : *csunya*, 10.: *csúnya*; egyes alakoknak elavulásuk folytán másokkal történt helyettesítését, pl. 9.: *bögöly*, 10.: *bögöly*; több mássalhangzó időtartambeli megváltozásának a tizedik kiadásban való rögzítését is, pl. 9.: *bölcsesség*, 10.: *bölcsesség*; továbbá olyan idegen eredetű szavak megváltozott írásmódját is, amelyeknek alakja közelebb került a magyaros kiejtéshez, pl. 9.: *aróma*, 10.: *aroma*; 9.: *atletika*, 10.: *atletika*; 9.: *büffé*, 10.: *büfé*.

Szerepel az összeállításban több olyan szó megmagyarosított írásmódja is, melyet eddig eredeti írása szerint közölt a megelőző kiadás, pl.: 9.: *argot*, *argot-ban*, 10.: *argó*, *argóban*. Fel kellett venni a nyelvhasználat fokozottabb figyelembevételéből adódó változtatásokat is, pl. 9.: *elsőleges* (nem: *elsőleges*, vö. *utólagos*), 10.: *elsőleges*.

Az összeállításnak jelentős részét teszik azok a változtatások, melyek a különírás és egybeírás újonnan kifejtett elveinek és a tizedik kiadásban megfogalmazott szabályainak alkalmazásából születtek meg, 9.: *kettőskönyvelés*, 10.: *kettős könyvelés*; 9.: *kis adag*, 10.: *kisadag*; ideértve a kötőjeles tagolást is, pl. 9.: *anyagcsere-zavarok*, 10.: *anyagcsere-zavarok*; 9.: *küldött-közgyűlés*, 10.: *küldöttközgyűlés*.

Belekerültek az összeállításba az egyes címszavak után álló olyan közkeletű rövidítések is, melyek a megelőző kiadáshoz képest megváltoztak, pl. 9.: ...*M. Tud. Akadémia*, 10.: ...*MTA* stb. Megjegyezzük, hogy az ilyen természetű változások több esetben csak a megelőző kiadás szabályzati részéből derülnek ki, mert az illető címszó után nincsenek feltüntetve, pl. 9.: *folyószámla*, 10.: *folyószámla*; röv. *fszla*. (A szóban forgó rövidítés a kilencedik kiadásnak csak a szabályzati részében van meg, mégpedig: *f. számla* alakban.)

Felvettük az idegen szavak mellett megadott elválasztási formákat is, ha azok megváltozottak, noha ezek az előző kiadásban csak ritkán állnak ott a megfelelő címszó mellett, pl. 9.: *geográfia*, 10.: *geográfia*; elv.: *ge-og-rá-fia*; 9.: *monográfia*; elv.: *mono-gráfia*, 10.: *monográfia*, elv.: *mo-nog-rá-fia*. — Az ilyen esetek a kilencedik kiadásnak tehát nem a szótári részével, hanem szabályaival szemben jelentenek változást.

Helyet kaptak a földrajzi nevek *-i* képzős megváltozott alakjai is, pl. 9.: *délafrikai*, 10.: *dél-afrikai*; továbbá a fontosabb utcanév-típusok.

Besoroltuk a nagyköztőjellel kapcsolatos, továbbá a kis és nagy kezdőbetűkre vonatkozó változásokat is, pl. 9.: *népstadion*, 10.: *Népstadion*, illetve 9.: *orosz-török háború*, 10.: *orosz-török háború*; úgyszintén az olyan összetett, továbbképzett stb. szavakat, melyeknek egyik tagja vagy alapszava címszóként is szerepel mint megváltozott alak, pl. 9.: *Ezeregyéjszaka*, 10.: *Ezeregyéjszaka*; 9.: *legkevesbbé*, 10.: *legkevesbé*. Néha a két kiadás ugyanazon címszói nem különböznek egymástól, ellenben az utánuk közölt, rájuk vonatkozó esetleges magyarázat, értelmezés stb. helyesírási szempontból eltérő: például 9.: *jólét* (= *jó mód*), 10.: *jólét* (= *jómód*). Az ilyen változások is belekerültek az összeállításba.

A nehezebb ragos, jeles alakok közül azonban csak olyanokat vettünk fel, melyekben helyesírási változtatás történt, pl. 9.: *almanach*, *almanacchal*,

¹ A 9. és 10. szám „A magyar helyesírás szabályai”-nak 9. és 10. kiadását jelenti.

10.: almanach... *almanachhal*; 9.: Kemény..., *Keménynyel*, 10.: Kemény, *Keménnyel*. De a címszóbeli változástól vagy változatlanságtól függetlenül minden esetben felvettük a *sugdolódik*, *borjadzik* és az ezekhez hasonló igéket felszólító módú alakjaikban a régi *dzs* helyett írandó *ddz* miatt, pl. 9.: *sugdolódik*, 10.: *sugdoló(d)zik*, *sugdolóddzanak*; 9.: *borja(d)zik*, 10.: *borja(d)zik*, *borjaddzanak*.

Ellenben nem vettük figyelembe az összeállításban a tizedik kiadásban levő olyan apróbb, finom megkülönböztetéseket, melyek néhány hasonló, de nem azonos értékű adatot választanak el egymástól, pl. 9.: *sarok* v. *sark*, 10.: *sark* (= a Föld pólusa); *sarok*. Nincsenek változtatásként kezelve az ilyen figyelemzettékek sem, mint pl. 9.: nemkívánatos, 10.: nemkívánatos elemek; de: *nem kívánatos*, hogy...; ugyancsak kimaradtak pl. a vegyes hangrendű idegen szavak mélyhangú ragozásának tendenciáját támogató alakok is, pl. 9.: *aktív*, 10.: *aktív*, *aktívák*, *aktívabb* stb. Ez az összeállítás a kb. 20 ezer címszó közül mintegy nyolcszáz tart számon megváltozottként. Ebből azonban meglehetősen nagy rész esik az egy-egy szabály elsajátítása útján könnyen megjegyezhető kategóriákra, mint pl. az idegen szavak elválasztása, a *dz-s* igék felszólító módjának megváltozott írása. Meglehetősen nagy még a száma az egyes megváltoztatott szóalakokhoz kapcsolódó szóbokroknak (pl. az *épp* új írásmódjával mintegy 25 szóalak írása változott meg); továbbá azoknak a kiejtésünkben régóta járatos kettősségeknek, amelyeket a szabályzatnak csak ez a kiadása rögzít következetesen (pl. a *fel* ~ *föl* ingadozásnak minden megfelelő szóalakban történő érvényesítése kb. 50 „változásnak” lett forrása). Az egyszerű szabállyal meg nem tanulható változtatás tehát alig néhány száz, a húszeszes címszóanyagának legfeljebb 2%-a.

1950	1954	1950	1954
	a		
<i>abál</i> v. <i>abárol</i>	<i>abál</i>	<i>álltőhelyében</i>	<i>álltő helyében</i>
<i>absztrakció</i>	<i>absztrakció</i> ; elv.: <i>absztrakció</i>	<i>almanach, almanacchal</i>	<i>almanach almanachhal</i>
<i>ad</i> v. <i>ád</i>	<i>ad</i>	<i>amen</i> v. <i>ámen</i>	<i>ámen</i>
<i>adás-vétel</i>	<i>adásvétel</i>	<i>anakronizmus</i>	<i>anakronizmus</i> ; elv.: <i>anakronizmus</i>
<i>adig nyelv</i>	<i>adige nyelv</i>	<i>annakelőtte</i>	<i>annak előtte</i>
<i>advent</i>	<i>advent</i>	<i>annakokáért</i>	<i>annak okáért</i>
<i>agave</i>	<i>agavé</i>	<i>anyagcsere-zavarok</i>	<i>anyagcsere-zavarok</i>
<i>ápadzik-bogadzik</i>	<i>ápa(d)zik-boga(d)zik</i>	<i>Apenninek</i>	<i>Appenninek</i>
<i>Akadémia = A Magyar Tudományos Akadémia</i> ; röv.: <i>M. Tud. Akadémia</i>	<i>Akadémia = A Magyar Tudományos Akadémia</i> ; röv.: <i>MTA</i> ; névelővel: az <i>MTA</i>	<i>Apennin-félsziget</i>	<i>Appennini-félsziget</i>
<i>akarószik</i> v. <i>akarózik</i>	<i>akaró(d)zik, akaróddzanak</i>	<i>apokrif</i>	<i>apokrif</i> ; elv.: <i>apokrif</i>
<i>akkép</i>	<i>akképp</i>	<i>Apollo</i>	<i>Apolló</i>
<i>akképen</i> v. <i>akképpen</i>	<i>akképpen</i>	<i>Argentína</i>	<i>Argentína</i>
<i>aközött</i>	<i>aköztt</i>	<i>argot, argot-ban</i>	<i>argó, argóban</i>
<i>aldunai</i>	<i>al-dunai</i>	<i>Arisztoteles</i>	<i>Arisztotelész</i>
<i>Alföld, Nagy-Alföld, Kis-Alföld</i>	<i>Alföld: Nagyalföld, Kisalföld</i>	<i>arisztokrácia</i>	<i>arisztokrácia</i> ; elv.: <i>arisztokrácia</i>
<i>alkímia</i>	<i>alkímia</i>	<i>aróma</i>	<i>aroma</i>
<i>alkotóerő</i>	<i>alkotó erő</i>	<i>aromás</i>	<i>aromás</i>
<i>álltőhelyében</i>	<i>álltőhely, de: álltő helyében</i>	<i>ártézi kút</i>	<i>artézi kút</i>
<i>álltőírás</i>	<i>álltő írás</i>	<i>atletika</i>	<i>atletika</i>
		<i>atmoszféra</i>	<i>atmoszféra</i> ; elv.: <i>atmoszféra</i>
		<i>Attila</i> v. <i>Atila</i>	<i>Attila</i>
		<i>attól fogva</i>	<i>attól fogva</i>

1950

1954

b

Bacchus v. Bakkhos	Bacchus v. Bakkhosz
baljél	bal jélé
balkez	bal kéz
bandza v. bandzal	bandzal
bányászletárs	bányász elvtárs
bármikép(p)en	bármiképpen
békevilágkongresszus	béke-világkongresszus
béklyó v. békó	béklyó
bele v. belé	bele
bellelkezi, belélekezzük, belélekeztet	belélegez, belélegzi, belélegeztet
Belgrad	Belgrad; elv.: Belg-rál
bennlakás	bennlakás v. bentlakás
benntartás	benn v. bent tart
beretva v. borotva	borotva
bibliográfia	bibliográfia; elv.: bib-li-og-rá-fia
bimbózik	bimbózik
bir v. bir	bír
birtokososztály	birtokos osztály
B-listás	bélistás
balyh	bolyha
bolyog v. bolyong	bolyong
borja(d)zik	borja(d)zik, borjaddzának
boros hordó	boroshordó
boros pohár	borospohár
boros üveg	borosüveg
borotva v. beretva	borotva
borsózik a háta	borsó(d)zik a háta
bögöly	bögöly
bölcsesség	bölcsesség
bridzs, bridzszel	bridzs, bridzszel; elv.: bridzs-dzsel
bújik v. búvik	bújik
burkoló(d)zik	burkoló(d)zik, burkolóddzának
burzsoa	burzsoá
burzsoa-demokrata	burzsoá demokrata
burzsoa-demokratikus	burzsoá demokratikus
büffe	büfé
bűnhődés	bűnhődés
bűnhődik	bűnhődik
bürokrácia	bürokrácia; elv.: bü-rok-rá-cia
c	
cellulóze	cellulóz
centrale	centrálé
ciklop v. ciklopsz	ciklopsz
citeráz(ik)	citerázik
cók-mók	cókmók
Croesus; mint köznév;	Krózus; valóságos Krózus
krózus	
cupog	cuppog

1950

1954

cs

csatáz(ik)	csatázik
csatlóállam	csatlós állam
csatlóskormány	csatlós kormány
csegettyű v. csöngettyű	csegettyű v. csöngettyű
Csepelsziget	Csepel-sziget
cserben hagy	cserbenhagy
cserdít v. csördít	csördít
ceikász(ik)	ceikászik
csikland(ik)	csikland
csipeget	csipeget
csitt	csitt!
csoda	csoda v. csuda
csókolóddzik	csókoló(d)zik, csókolóddzának
csonka-bonka	csonkabonka
csöngettyű	csöngettyű v. csegettyű
csördít v. cserdít	csördít
csörgettyű	csörgettyű
csunya	csúnya
csunyít	csúnyít
csunyul	csúnyul
csúszó-mászó	csúszómászó

d

Damokles kardja	Damoklesz kardja
darabérrendszer	darabér-rendszer
de hiszen	de hiszen
deklamál	deklamál; elv.: dek-la-mál
deklaráció	deklaráció; elv.: dek-la-rá-ció
dél	[dél], dél (égtáj); röv.: D
délafrikai	dél-afrikai
délamerikai	dél-amerikai
délelőtt ... röv.: d. e.	délelőtt; ... röv.: de.
délkelet	délkelet; röv.: DK
délmagyarországi	dél-magyarországi
délnyugat	délnyugat; röv.: DNy
délután ... röv.: d. u.	délután ... röv.: du.
demokrácia	demokrácia; elv.: de-mok-rá-cia
demokrata	demokrata; elv.: de-mok-ra-ta
Demosthenes	Démoszthenész
destrukció	destrukció; elv.: dest-ruk-ció
dirib-darab	diribdarab
diverzans-különítmény	diverzans különítmény
dobáló(d)zik	dobáló(d)zik, dobálóddzának
dobzódik v. tobzódik	tobzódik
döntőmérkőzés	döntő mérkőzés
dörgölő(d)zik	dörgölő(d)zik; dörgölőddzenek
drágáll v. drágál	drágáll
dudorász(ik)	dudorászik
Dunapart	dunapart
duskál	dúskál

1950	1954	1950	1954
e			
ebadtáz(ik)	ebadtázik	ép(p)így (= ugyanígy)	éppígy (= ugyanígy)
edz... edzük; felsz. mód; edzem, edze, edzettek; elv.; edz-zem, edz-zétek	edz... eddük; felsz. mód; eddzem, eddz v. eddzed; edde, eddéztek; elv.; edz-dzem, edz-dzed, edz- dze, edz-dzének	ép(p) így nem jó	éppígy... de; épp így nem jó
éjeltzszag	égett szagú	ép(p)ilyen (= ugyanilyen)	éppílyen (= ugyanilyen)
egy állóhelyében	egy álló helyében	ép(p) ilyen ember kell	éppílyen... de; épp ilyen ember kell
egyfélekép	egyféleképp	ép(p) olyanra van szükség	éppolyan... épp olyanra van szükség
egyféleképen v. egyfélekép- pen	egyféleképpen	ép(p) úgy megfelel	éppúgy (= ugyanúgy)
egyűfjorr	egyűfjorr	ép(p) úgy nem jó, ahogy írta	éppúgy megfelel
egyméhány v. egyméhány	egyméhány	Erdős Kárpátok	Erdős-Kárpátok
eyszermindenkorra	egyszer s mindenkorra	erza nyelv	erzá nyelv
egyől-egyíg	egyől egyig	este felé	estefelé
ehavi részlet	e havi részlet	észak	észak; röv.: É
éjnek éjtszakáján	éjnek éjszakáján	északkelet	északkelet; röv.: ÉK
éjtszaka	éjszaka	északnyugat	északnyugat; röv.: ÉNy
ekkép; ekkép(p)en	ekkép, ekképpen	északmagyarországi	észak-magyarországi
előbb, előbb	előbb	észserű	észserű
előbb-utóbb, előbb-utóbb	előbb-utóbb	észserűsít	észserűsít
-eleji, pl. eleleji	eleji; év eleji	észserűsítő	észserűsítő
élenjár	élen jár	észserűtlen	észserűtlen
elharapó(d)zik	elharapó(d)zik,	esztetika	esztetika
	elharapóddzanak	esztetikus	esztetikus
éjen	éljen!	élet v. élet	élet
elkel v. elkél	elkel	etnográfia	etnográfia; elv.: et-nog- ráfia
eloldó(d)zik	eloldó(d)zik,	eufémizmus	eufémizmus
	eloldóddzanak	Európaszerte	Európa-szerte
előljáró v. előljáró v. elül- járó	előljáró	Ezeregyéjszaka	Ezeregyéjszaka
elseji ünnep	elseji v. elsejei		
elsőleges	elsődleges	facsimile	fakszimile
eltussol	eltussol	fáklyás zene	fáklyászene
elül (hol?)	elöl v. elül (hol?)	feksrjetartalmú	fehérje tartalmú
elül haladó	elül v. elől haladó	feketetengeri	fekete-tengeri hajózás
előljáró v. előljáró	előljáró	felajánlás	felajánlás v. fölajánlás
elül megy	elül v. elől megy	felajánlási mozgalom	felajánlási v. fölajánlási mozgalom
elzászlótaringiai	elzász-lotaringiai	felbont	felbont v. fölbont
empiriokritícizmus	emptriokritícizmus	felbujtó	felbujtó v. fölbujtó
én mellettem	émmellettem	felemelkedés	felemelkedés v. fölemelkedés
én miattam	émmiatlamm	felettes hatóság	felettes v. fölöttes hatóság
ennekelötte	ennek előtte	feljegyzés	feljegyzés v. följegyzés
ennekokáért	ennek okáért	feljogtatás	feljogtatás v. följogtatás
ennekutána	ennek utánna	felgöngyölt	felgöngyölt v. fölgöngyölt
én utánam	énutánam	felgyürközik	felgyürközik v. fölgyürközik
eper; eper jagylalt	eperjagylalt	felhasználás	felhasználás v. fölhasználás
epigramm v. epigramma;	epigramma; elv.: epig- elv.; epi-gramm(a)	feljebb v. fellebb v. följobb v. föllebb	feljebb v. följobb
epilóg v. epilógus	epilógus	felkelés	felkelés v. fölkelés
épp, éppen v. ép, éppen	épp, éppen (határozószó)	fél kesztyű	fél kesztyű
ép(p) akkor	épp akkor	félkészültég	félkészültég v. fölkészültég
ép(p)annyi (= ugyan- annyi)	éppannyi (= ugyanannyi)	félkéz	fél késsel
ép(p) az a baj	épp az a baj	fellebbez	fellebbez v. föllebbez
ép(p) csak	épp csak	fellebbvaló	fellebbvaló v. föllebbvaló
ép(p)en annyi	éppen annyi	fellélegzik	fellélegzik v. fölélélegzik
ép(p)enséggel	éppenséggel	fellendülés	fellendülés v. fölendülés
ép(p) ez az oka	épp ez az oka	fellépés	fellépés v. föllepés

f

1950	1954	1950	1954
jeloszt	jeloszt v. fölsozt	földmunkásmozgalom	földmunkás-mozgalom
jelsőbb	jelsőbb v. fölsoőbb	földnélküli	föld nélküli
jelsőkabát	jelsőkabát v. fölsoőkabát	földreformtervezet	földreform-tervezet
jelsóréteg	jelső v. fölso réteg	földreformtörvény	földreform törvény
jelsóruha	jelsóruha v. fölso ruha	főtlen v. fövetlen	főtelen v. fötlen v. fövetlen
jelsóvilágítás	jelső v. fölso világítás	főveny v. fővény	főveny, fővenye
jelszabadít	jelszabadít v. fölsozabadít	fővenyes v. fővényes	fővenyes
jelszabadítás	jelszabadítás v. fölsozabadiítás	frissibe(n)	frissiben
		frizúra	frizura
jelszabadító mozgalom	jelszabadító v. fölsozabadító mozgalom	fű v. fűj; fűjj; fűjjad v. fűjd v. fűdd	fűj, fűjd v. fűjjad
jelszabadul	jelszabadul v. fölsozabadul	futballoz(ik)	futballozik
jelszabadulás	jelszabadulás v. fölsozabadulás	futkároz	futkározik
		fűvő	fűvő v. fűjó
jelszámol	jelszámol v. fölsozámol	fülemüle v. fülemüle	fülemüle
jelszólatás	jelszólatás v. fölsozólatás	fűrészes(ik)	fűrészesik
jeltűnés	jeltűnés v. fölso tűnés	fűstőlthús	fűstőlthús
jeltűnő	jeltűnő v. fölso tűnő	fűtyörészes(ik)	fűtyörészesik
jeltűr	jeltűr v. fölso tűr		
jeltűgyelő	jeltűgyelő v. fölso tűgyelő		
jeltület	jeltület v. fölso tület	ganaj v. ganéj	ganaj
jeltületes	jeltületes v. fölso tületes	garson	garzon
jeltülhalad	jeltülhalad v. fölso tülhalad	gazdaasszony v. gazdasszony	gazdaasszony
jeltül marad (= fent marad)	jeltül marad v. fölso tül marad	genidális v. zsenidális	zsenidális
jeltülvizsgál	jeltülvizsgál v. fölso tülvizsgál	genie l. zseni	zseni
jeltülvizsgáló bizottság	jeltülvizsgáló v. fölso tülvizsgáló bizottság	gentry l. dszentri	dszentri
		genny(e)d(z)ik	genny(e)d(z)ik, gennyedzenek
jeltvilág	jeltvilág	geográfia	geográfia; elv.: geográfia
jeltvilágosító	jeltvilágosító v. fölso tülvilágosító munka	gépállomásvezető	gépállomás-vezető
jelvonulás	jelvonulás v. fölso vonulás	gida v. gidó	gida
jelzárkózik	jelzárkózik v. fölso zárkózik	girbe-görbe	girbegörbe
jennakad	jennakad v. fölso nnakad	göbőly	göbőly
jenn áll a dombon	jenn v. fölso nn áll a dombon	gödény	gödény
jennáll (= működik)	jennáll v. fölso nnáll	gubózik	gubó(d)zik, gubóddzanak
jennálló	jennálló v. fölso nnálló	gunár	gúnár
jennhangon	jennhangon v. fölso nnhangon		
jenn tart	jenn tart v. fölso nn tart		
jennyegető(d)zik	jennyegető(d)zik, jennyegetőddzenek		
jergettyű	jergettyű	gyep v. gyöp	gyep
Fertő-tó	Fertő, Fertő tó	gyepű	gyepű
fiadzik	fia(d)zik, fiaddzanak	gyer v. jer, ill. gyere v. jere, gyere! gyertek!	gyere! gyertek!
fiákerez(ik)	fiákerezik	gyertek v. jertek	
figuráz(ik)	figuráz	gyermek	gyerek v. gyermek
filagória v. filegória	filagória	gyermeklány	gyermeklány
fillér; röv.: f v. fill.	fillér; röv.: f	gyermekjáték	gyerekjáték v. gyermekjáték
fogyókérgyulladás	fogyókérgyulladás	gyermekkocsi	gyerek-kocsi v. gyermekkocsi
fogózik, fogózzunk; fogózzunk, fogózzék	fogó(d)zik, fogóddzanak	gyermekkor	gyerekkor v. gyermekkor
		gyű! (hé!)	gyű!
fogózkodók	fogó(d)zkodik	gyökere(d)zik	gyökere(d)zik, gyökereddzenek
folyószámla	folyószámla; röv.: jszla.		
fonál	fonal v. fonál	gyűjt v. gyűjt	gyűjt
fonográf	fonográf; elv.: fo-nog-ráf	gyűjtő v. gyűjtő	gyűjtő
fő v. föl, főünk v. fölünk, főön v. följön	fő (ige) fött, föjön	gyűjtogat v. gyűjtogat	gyűjtogat
főkép	főképp	gyűjtogató v. gyűjtogató	gyűjtogató
főképpen v. főképpen	főképpen	gyű! gyűhé! gyűhá!	gyű!
földbirtokososztály	földbirtokos osztály	gyűjt v. gyűjt	gyűjt
földjeletti	föld feletti légrétegek	gyűjtemény v. gyűjtemény	gyűjtemény
		gyűrűdik	gyűrű(d)zik

9

99

1950

1954

h

hadd-el-hadd	hadélhadd
hadonász(ik)	hadonászik
haladófokú	haladó fokú
haladózselemű	haladó zselemű
hallgató(d)zik	hallgató(d)zik, hallga- tódzának
hancúroz(ik)	hancúrozik
hanti nyelv	chanti nyelv
harapódzik	harapó(d)zik, harapódzának
harmadik utas politika	harmadikutas politika
hasonlókép	hasonlóképp
hasonlóképen v. hasonló- képpen	hasonlóképpen
haszonbérzsora	haszonbér-uzsora
hazafi, hazám fia, hazánk fia	hazafiak, hazámfia, hazánkfia
házkörüli	ház körüli
hektoliter; röv.: hl.	hektoliter; röv.: hl
Herakles v. Herkules	Herkules v. Héraklész
higiéne	higiénia
higiénikus	higiénikus
himbáló(d)zik	himbáló(d)zik, himbálódzának
hisztérikus	hisztérikus, hisztérikusan
hókusz-pókusz	hókuszpókusz
Homeros	Homérosz
hosszúnnyakú	hosszú nyakú
hunyn v. húny	hunyn, húnyjon
húzódzkodók	húzód(z)zkodók
hül v. hül	hül, hüljön
hüledéz(ik)	hüledéznek
hülés v. hülés	hülés, hülése

i

ia-fia	iafia
ici-pici	icipici
ifjasszony, ifjasszony	ifjasszony
ifjú, ifjú	ifjú
igás állat	igásállat
így	így
ilyeténképen v. ilyeténkép- pen	ilyeténképpen
im ilyen szóla	imígyen
impreszárió	impreszárió
imprimatur!	imprimatur
indiszkreció	indiszkreció, elv.: in-diszk- ré-ció
infláció	infláció, elv.: inf-lá-ció
inkvizíció	inkvizíció; elv.: ink-vi- zú-ció
inspekció	inspekció; elv.: ins-pek- ció
inspiciál	inspiciál; elv.: ins-pi- ci-ál
inspiráció	inspiráció; elv.: ins-pi- rá-ció

1950

1954

intrika	intrika; elv.: int-ri-ka
ischias	isiász
istenhívó	istenhívó
itt levő	ittlevő
ízen, l. úzen	úzen
ízületi csúsz	ízületi csúsz
izzé-porrá	izzé-porrá

j

jár-kel v. jár-kél	jár-kel
javall v. javal	javall
jenyiszeji-osztják	Jenyiszej
jobbfele fordulás	jobb felé
jobbkez felől	jobb kéz felől
jólét (= jó mód)	jólét (= jó mód)
jótevő v. jótévő	jótevő

k

kaosz	káosz
kapdló(d)zik	kapdló(d)zik, kapdlódzának
karaj v. karéj	karaj
karatyl v. karattyol	karattyol
Kaspi-tenger v. Kaspi-tó	Kaspi-tenger
katasztrófa	katasztrófa; elv.: ka- taszt-ró-fa
kékelik v. kéklík	kéklík
kel v. kél (= emelkedik)	kel (ige)
kelet (= égtáj);	kelet (égtáj); röv.: K
keletázsiai	kelet-ázsiai
keleteurópai	kelet-európai
keletindiai	kelet-indiai
keletitengeri	keleti-tengeri
kellőképen v. kellőképpen	kellőképpen
Kemény Zsigmond,	Kemény Zsigmond,
Keménynyel	Keménynyel
-kép	-képp
-képen v. képpen	-képpen
kérdő szócska	kérdőszócska
kérdzkedik	kére(d)zkdik
keresztény v. keresztén	keresztény
keresztrefeszítés	keresztre fesztés
kergetődik	kergető(d)zik, kergetődzenek
kérőzik, kérőzzék	kérőzik, kérőddzenek
kérve-kér	kérve kér
keskenyvágnányú vasút	keskeny vágányú vasút
kétórai vonat; de: két órai munka	kétórai munka
kettőskönyvelés	kettős könyvelés
kettőskönyvvitel	kettős könyvvitel
kevésbé	kevésbé
kibirhatatlan v. kibírha- tatlan	kibirhatatlan
Kiev (ejtsd: Kijev)	Kijev
kiki	ki-ki

1950	1954	1950	1954
kilábol a bajból	kilábál a bajból	lélekzik, (ti) léleketek v. lélekeztet; (ök) lélekeznek; felsz.: vegyen léleketet	lélegzik, lélegzetek v. lélegzetek, lélegzenek v. lélegzenek, lélegezzenek
kilélekezés	kilélegzés		
kinn v. kint v. künn	kinn v. kint		
kípuffogó	kípufogó		
kis adag	kisadag; de: kis adagot	lelkibeteg	lelki beteg
	kaptam	lelki betegség	lelki betegség
kisállamok	kis államok	lelkinyugalom	lelki nyugalom
Kis-Ázsia	Kisázsia	lépcső, pl.	lépcső: Szabó Iлона lépcső
kísérletez(ik)	kísérletezik	Szabó Iлона-lépcső	
kísértő	kísértő	leveledzik (levelet hajt)	leveledzik, leveledzenek
kiválómunkás	kiváló munkás	leveli béka	levelibéka
kiváltképen v. kiváltképpen	kiváltképpen	levő v. lévő	levő
		lyuggat	lyuggat
kocsmá v. koresmá	kocsmá	lim-lom	limlom, limlomja, limlomot
kollegista	kollegista	lírikus	lírikus
kompromisszum	kompromisszum; elv.: komp-ro-misz-szum	lopódzik, lopódzzék	lopó(d)zik, lopóddzanak v. lopórnának
kompromittál	kompromittál, elv.: komp-ro-mit-tál	lopódkodik	lopó(d)zkodik
kongresszus	kongresszus; elv.: kong-resz-szus	Loránd v. Lóránt	Loránd
konkrét	konkrét; elv.: konk-rét	lővel	lővell, lővelljen
konepiráció	konepiráció; elv.: kons-pi-ráció		m
konstáns tőke	konstans; elv.: kons-tans	magá, nyomósítva: en-magam, tenmagad	magá, nyomósítva: én magam, te magad
kopasz v. koppasz	kopasz	magbászál	magába száll
kormányprogram	kormányprogram	Magyar Tudományos Akadémia; röv.: M. Tud. Akadémia	Magyar Tudományos Akadémia; röv.: MTA; névelővel: az MTA
Kossuth-tér	Kossuth tér	makadám út	makadámút
Kossuth-utca	Kossuth utca	mandátumvizsgáló bizottság	mandátumvizsgáló-bizottság
körökörül	körös-körül	mandula vágású	mandulavágású
követelő(d)zik	követelő(d)zik, követelőddzenek	manufaktúra jellegű	manufaktúra-jellegű
		Margit-sziget	Margitsziget
középázsiai	közép-ázsiai	marmota v. mormota	mormota
középe(e)	közepette	Mars-lakó	marzlakó
középeurópai	közép-európai	marzi-lenini	marzi-lenini
középparaszt réteg	középparaszt-réteg	marzista-leninista	marzista-leninista
közi... Duna-Tiszaközi	közi: Duna—Tisza közti	marzista-leninista elmélet	marzista-leninista elmélet
kreten	kreten	marzizmus-leninizmus	marzizmus-leninizmus
Krózus v. Croesus v. Krózus; mint köznévi:	Krózus. valószínű Krózus	másképp	másképp
kukurikú!	kukurikú!	másképpen v. másképpen	másképpen
kuss	kuss!	megé v. mögé	mögé
küldött-közyűlés	küldöttközgyűlés	megett v. mögött	mögött
külön hagy	különhagy	mégis csak ő az!	mégiscsak
külön ír	különír	megül v. mögül	mögül
		melegvérű	meleg vérű állat
		méltóképen v. méltóképpen	méltóképpen
		mélyhangú	mély hangú
		mentegető(d)zik	mentegető(d)zik, mentegetőddzenek
lából	lából: lábaja a vizet	messze, messze	messze-messze
lakzi	lagzi, lagzija	metropolisz	metropolisz
lassabbodik	lassúbbodik	mezei egér	mezeiegér
látszik, lássék!	látszik, lássék v. látsszék v. látsszon	mész-mázos	mézesmázos
legalább is	legalábbis	MHK mozgalom	MHK-mozgalom
legkevésbé	legkevésbé	mi alattunk	mialattunk
lehunyja v. lehunyja a szemét	lehunyja a szemét	mi általunk	míáltalunk
őleket	lélegzet, lélegzete	mienk v. miénk	mienk

1960

1954

mihelyt v. mihelyest	mihelyt
mikép	miképp
miképen v. miképpen	miképpen
millió v. millióm	millió
minden áron	mindenáron
mindenkép	mindenképp
mindenképen v. mindenképpen	mindenképpen
mindez ideig	mind ez ideig
minekokáért	minek okáért
minthogyha	mint hogyha
mirtus	mirtusz
mirtuskoszorú	mirtuszkoszorú
művel l. művel	művel
monarchia	monarchia; elv.: monar- chia
monográfia; elv.: monográfia	monográfia; elv.: monog-rá-fia
monogram	monogram; elv.: monog- ram
mosakodás	mosakodás v. mosdás
motóla v. motolla	motolla
mozgó konyha	mozgókonyha
mozgó könyvtár	mozgókönyvtár
mögé v. megé	mögé
mögött v. megett	mögött
mögül v. megül	mögül
múlt v. múlt	múlt
mulva v. múlva	múlva
munkaerőgazdálkodás	munkaerő-gazdálkodás
munkaerőhiány	munkaerő-hiány
munkaerőmozgósítás	munkaerő-mozgósítás
munkaerőnyilvántartás	munkaerő-nyilvántartás
munkaerőszükséglet	munkaerő-szükséglet
munkaerőtartalék	munkaerő tartalék
munkaerővándorlás	munkaerő-vándorlás
munkafelesleg	munkafelesleg
munkanélküli segély	munkanélküli-segély
munkaprogram	munkaprogram
munkásinternacionálé	munkás-internacionálé
munkásinternacionalizmus	munkás-internacionalizmus
munkásleány	munkásleány v. munkásleány
munkásönkormányzat	munkás-önkormányzat
muslica v. muslinca	muslinca

n

náci hadsereg	náci hadsereg
nácimódszer	náci módszer
nádjedél	nádjedél v. nádjédél
nagybirtokososztály	nagybirtokos-osztály
nagybirtokrendszer	nagybirtok-rendszer
Nagybudapest	Nagy-Budapest
nagy mértékben	nagymértékben
nagynehezen	nagy nehezen
nagyoll (cm); de: el-	nagyoll (= nagy-nak íté)
nagyoll (cm)	nagyoll
nagyragyonú	nagy ragyonú
nap hosszát	naphosszat

1950

1954

néhány v. néhány	néhány
nekem v. nekem	nekem
nem dolgozó	nem dolgozó
német-francia háború	német-francia ellentét
némikép v. némikép(p)en	némiképp, némiképpen
nem-kommunista	nem kommunista pártok
nem-paraszt	nem paraszt
nem-párttag	nem párttag
nemzeti-felszabadító	nemzeti felszabadító harc
neohegelianizmus	neohegelianizmus
neokantianizmus	neokantianizmus
nepkorszak	nep-korszak
népstadion	Népstadion
nerc v. nyerc	nerc
nercbunda v. nyercbunda	nercbunda
nercprém v. nyercprém	nercprém
nomádélet	nomád élet

ny

nyakon csapás	nyakoncsapás
nyíl v. nyíl	nyíl
nyugasztal	nyugasztal
nyugat (égtáj);	nyugat (égtáj) rövid: Ny
nyugateurópai	nyugat-európai
nyugatindiai	nyugat-ázsiai
nyugatmagyarországi	nyugat-magyarországi
nyújt v. nyújt	nyújt
nyújtó v. nyújtó	nyújtó
nyújtogat v. nyújtogat	nyújtogat
nyújtózik v. nyújtózik	nyújtózik
nyújtózkodik v. nyújtó- kodik	nyújtózkodik
nyújtóztat v. nyújtóztat	nyújtóztat
nyúgólódik	nyúgólódik v. nyúgólódik

o

ó-bolgár	óbolgár
obstruál; elv.: ob-struál	obstruál; elv.: obst-ruál
Oceánia	Oceánia
odaki, odakint, odakinn v. odakünn	odakinn v. odakint
odale, odalenn v. odalent	odalenn v. odalent
ó-egyházszövetség	óegyházi szövetség
ó-felnémet	ófel-német
ó-gödög	ógödög
öldő(d)zik	öldő(d)zik, öldődzanak
olyanképen v. olyanképpen	olyanképpen
olyaténképen v. olyaténkép- pen	olyaténképpen
ondulál	ondolál
Óperenciás-tenger	Óperenciás-tenger
Ormán(y)ság	Ormánég
oroszlánszelídítő	oroszlánszelídítő
orosz-idiők háború	orosz—idiők háború
országgháza	Országgház
osztályerőviszonyok	osztály-erőviszonyok
osztályharcelmélet	osztályharc-elmélet

1950	1954	1950	1954
osztály nélküli osztályostárs ott benn ott felejt ott hagy(ott) ott tartózkodik ózon v. ózon ózonadás v. ózonadás	osztály nélküli osztályos társa ott benn v. bent ottfelejt otthagyt ott-tartózkodik ózon ózonadás	proklamáció proletárnemzetköziség proletártömegek prospektus protegdál puhatolódzik Pullman-kocsi v. pullman- kocsi	proklamáció; elv.: prok- la-má-ció proletár nemzetköziség proletár tömegek prospektus; elv.: pros- pek-tus protezsál puhatoló(d)zik, puha- lódzának pullmankocsi
ő			
ő... raggal egybeírjuk: őndla; névutóval nem: ő elötte ő általa őklelő(d)zik őlyű v. őlyv ő mellette őnkénytelen őrkékkártartó ő szerinte őszesség v. őszesség őzbeq v. üzbeq	ő, őndla; őelőtte, őáltala őáltala őklelő(d)zik, őklelőddzenek őlyv őmellette őnkénytelen őrkékké tartó őszzerinte őszesség üzbeq nyelvi		
p			
pacsuli szag pavis v. pajzs paizsmirigy paragrafus paraj v. paréj parkett v. parketta part: Dunapart pech, pecchel pedz; pedzzük; pedzzed; elv.: pedz-zed példáló(d)zik pergamen v. pergament peron v. perron piros-pozsgás poetika poetikus polgári-demokratikus politikai-felvilágosító munka puplin l. puplín pornográf pörgettyű pöröly probléma programm; elv.: pro- gramm programmtervezet progresszív	paculiszag pajzs pajzsmirigy paragrafus; elv.: pa-rag- ra-fus paraj parkett -dunapart pech, pecchel pedz, pedzzük, pedzzed; elv.: pedz-dzed példáló(d)zik, példálóddza- nak pergamen peron pirospozsgás poétika poétikus polgári demokratikus politikai felvilágosító munka puplín pornográf; elv.: por-nog- ráf pörgettyű pöröly probléma; elv.: prob-lé-ma program; elv.: prog-ram programtervezet progresszív; elv.: prog- resz-szív	raffia raffinéria rajtaleszek, hogy... rajtavan, hogy... rajzszeg rángató(d)zik redibéremelés reklám reklamáció rekviem rendezőgárda restel(em) v. restell(em) retikül v. ridikül ribiszke v. ribizli ricsajoz(ik) ringató(d)zik római katolikus; röv.: róm. kat. v. r. k. rosszall rosszallás rosszalló tekintet rosszszagú rosszszemű rosszsztvű rozmarin v. rozmaring rökönnyödik rubin v. rubint rugdaló(d)zik rúgó rúgós mérleg ruszli v. ruszni rühes v. rühös	rafia rafinéria rajta leszek, hogy... rajta van, hogy... rajzszeg v. rajzszög rángató(d)zik, rángatóddza- nak redibér-emelés reklám; elv.: rek-lám reklamáció; elv.: rek-la- má-ció rekviem; elv.: rek-vi-em rendező bizottság restell retikül ribizli ricsajozik ringató(d)zik, ringatóddza- nak római katolikus; röv.: r. k. rosszall rosszallás rosszalló tekintet rossz szagú rossz szemű rossz-sztvű rozmaring rökönnyödik rubin rugdaló(d)zik, rugdalóddza- nak rúgó rúgós mérleg ruszli rühes
s			
		samán sarjadzik sarkal valakit (= ösztönöz) schema l. séma sehova v. sehová sehova sem v. sehová sem	sámán sarja(d)zik, sarjaddzanak sarkall valakit (= ösztönöz) séma sehova sehova sem

1950	1954
semikor	semmikor
semilyen	semmilyen
semmiesetre sem	semmi esetre sem
semmiképp, semmiképen v. semmiképpen	semmiképp, semmiképpen
semmítendő v. semmitterő	semmítendő
sezlon v. sezlong	sezlon
siket v. süket	süket
siketnéma	süketnéma
sillabizál	sillabizál
soffór v. sofór	sofór
sokall v. sokál	sokall
süg-büg; öszesügnak-bügnak	süg-büg, öszesügnak-bügnak
sugdolózik	sugdoló(d)zik, sugdolóddzanak
suggestio l. szuggesztió	szuggesztió
sujt v. sújt	sújt
sujtol v. sújtól	sújtól
sükhérez(ik)	sükhérezik
SZ	
szabadverseny	szabad verseny
szacharin, szacharinja	szaharin, szaharinja
száguldoz(ik)	száguldozik
szakmunkáshíány	szakmunkás-hiány
szakmunkásképzés	szakmunkás-képzés
számbavehető	számba vehető
szatíra	szatíra, szatírja
szedelődzködik	szedelő(d)zködik
szegényparaszttömegek	szegényparaszt-tömegek
szégyell v. szégyel	szégyell
széltében v. széltiben	széltében
személynévadás	személyes névadás
szemeteskocsi	szemetes kocsi
szemeteskosár	szemetes kosár
szemet húny v. huny	szemet huny
szenes ember	szenesember
szerpentinút	szerpentin út
-szerte... Európaszerte	-szerte... Európa-szerte
szervezőbizottsági	szervező bizottsági tag
szervisz	szervíz
szimbolum	szimbólum
szimptoma	szimptóma
színjátszócsoport	színjátszó csoport
szívélyes	szívélyes, szívélyesen
szívhezszóló	szívhez szóló
szívreható	szívre ható
szobaleány	szobalány
szociográfia	szociográfia; elv.: szoci-og-rá-fia
szórol-szóra	szórol szóra
szovjetcsoport(ok)	szovjet csapatok
szovjetember	szovjet ember
szovjetérdekeltségű	szovjet érdekeltségű
szovjetértelmiség	szovjet értelmiség
szovjetforradalom	szovjet forradalom
szovjetföld	szovjet föld
szovjethadsereg	szovjet hadsereg

1950	1954
szovjetharcos	szovjet harcos
Szovjethaza	szovjet haza
szovjethős	szovjet hős
szovjetipar	szovjet ipar
szovjetirodalom	szovjet irodalom
szovjetiskola	szovjet iskola
szovjetjog	szovjet jog
szovjetkereskedelem	szovjet kereskedelem
szovjetkitüntetés	szovjet kitüntetés
szovjetkormány	szovjet kormány
szovjetközönség	szovjet közönség
szovjetküldött	szovjet küldött
szovjetmunkás	szovjet munkás
szovjetművész	szovjet művész
szovjetnép	szovjet nép
szovjetparasztság	szovjet parasztság
szovjetársadalom	szovjet társadalom
szovjet törvény	szovjet törvény
szovjetzóna	szovjet zóna
szökel; szökölt	szökölt, szökölt, szököljen
szökelő	szököllő
szólt v. szökött áru	szökött áru
sztahanov-mozgalom	Sztahanov-mozgalom
Sztalingrád	Sztálingrád; elv.: Sztá-lin-grád
sztalíngrádi	sztálingrádi
sztanio l. staniol	sztanio l. sztaniolja
sztenogramm	sztenogram; elv.: szte-nog-ram
szteppe	sztyepp v. steppe
szuterrén	szuterén
szűgyel(t)ő	szűgyelő
T	
táblásgazdálkodás	táblás gazdálkodás
tađszik nyelv	tádzsik nyelv
takarózik, takarózzál	takaró(d)zik, takaróddzanak
tapogató(d)zik	tapogató(d)zik, tapogatóddzanak
taraj v. taréj	taraj
tarajos v. taréjos	tarajos
távöléső	távol eső
te álltalad	tedáltalad
tekerő(d)zik	tekerő(d)zik, teker-gőddzenek
telefonál v. telefonoz	telefonál
telegramm	telegram; elv.: te-leg-ram
telepessgazda	telepess gazda
telepessközség	telepess község
teljesítőképeség	teljesítő képesség
tepertő v. tőpörtü	tőpörtü
tér: Petőfi-tér...	tér, Petőfi tér...
terasz v. terrasz	terasz
termékfelesleg	termékfölösleg
testvér demokrácia	testvérdemokrácia
tétováz(ik)	tétovázik
tí; raggal egybeírjuk: tinektek; névutóval nem; tí elöttetek	ti, tinektek, tielőttetek

1950	1954	1950	1954
<i>tied</i> v. <i>tiéd</i>	<i>tied</i>	<i>úttörő-szakkör</i>	<i>úttörőszakkör</i>
<i>tietek</i> v. <i>tiétek</i>	<i>tietek</i>	<i>uzsgye!</i> v. <i>uzsgyi!</i>	<i>uzsgyi</i>
<i>Tiszapart</i>	<i>tiszapart</i>	<i>uzsonnál</i> v. <i>uzsondízik</i>	<i>uzsonndízik</i>
<i>tiszteletreméltó</i>	<i>tiszteletre méltó</i>		
<i>titkoló(d)zik</i>	<i>titkoló(d)zik,</i> <i>titkolóddzanak</i>		ü
<i>tízezerholdas</i>	<i>tízezer holdas</i>		
<i>tobzódik</i> v. <i>dobzódik</i>	<i>tobzódik</i>	<i>ültőhelyében</i>	<i>ültő helyében</i>
<i>topoly</i> v. <i>topolya</i> (fa)	<i>topolya</i> (fa)	<i>űszög</i> (a gabonában)	<i>űszög</i> v. <i>űszök</i> (a gabonán)
<i>többé-kevésbé</i>	<i>többé-kevésbé</i>		
<i>tőkalsó</i>	<i>tők alsó</i>	<i>űzbeg</i> sv. <i>űzbeg</i>	<i>űzbég</i>
<i>tőkés gazdálkodás</i>	<i>tőkés gazdálkodás</i>	<i>Üzemi Bizottság</i>	<i>üzemi bizottság</i>
<i>tőkfelső</i>	<i>tők felső</i>	<i>űzen</i> v. <i>izen</i>	<i>űzen</i>
<i>tőpörtyű</i> v. <i>tepertő</i>	<i>tőpörtyű</i>		v
<i>tőrülmetszett</i> v. <i>tőrülmetszett</i>	<i>tőrülmetszett</i>		
<i>tővéről hegyére</i> v. <i>tőviről hegyire</i>	<i>tőviről hegyire</i>	<i>vagdalózik</i>	<i>vagdaló(d)zik,</i> <i>vagdalóddzanak</i>
<i>trojea</i>	<i>trőjea</i>	<i>vajjon</i> v. <i>vajzon</i>	<i>vajjon</i>
<i>tudniillik</i>	<i>tudniillik; röv.: ti.</i>	<i>vakarózik</i>	<i>vakaró(d)zik,</i> <i>vakaróddzanak</i>
<i>tudnivágyó</i>	<i>tudni vágyó</i>	<i>vakond</i> v. <i>vakondok</i>	<i>vakondok</i>
<i>tudós-utánpótlás</i>	<i>tudósutánpótlás</i>	<i>varangyos béka</i> v. <i>varasbéka</i>	<i>varangyos béka</i>
<i>tulajdonkép</i> v. <i>tulajdonképen</i> v. <i>tulajdonképpen</i>	<i>tulajdonképp,</i> <i>tulajdonképpen</i>	<i>várva-vár</i>	<i>várva vár</i>
<i>tüdőbeteggonozó</i>	<i>tüdőbeteg-gonozó</i>	<i>vásárlóeszköz</i>	<i>vásárló eszköz</i>
<i>tüdőcsúcshurut</i>	<i>tüdőcsúcs hurut</i>	<i>vegetáriánus</i>	<i>vegetáriánus</i>
<i>tympanon</i>	<i>timpanon</i>	<i>végnélküli</i>	<i>vég nélküli</i>
	u	<i>veleszületett betegség</i>	<i>vele született betegség</i>
<i>úgyahogy</i>	<i>úgy-ahogy</i>	<i>ventilátor</i>	<i>ventillátor</i>
<i>ugyanis</i>	<i>ugyanis; röv.: ui.</i>	<i>Venus</i> (istennő) <i>Vénusz:</i>	<i>Venus</i> (istennő és bolygó); <i>de: a murányi Vénusz</i>
<i>úgymint</i>	<i>úgymint; röv.: úm.</i>	<i>A murányi Vénusz</i>	
<i>újolag</i>	<i>újólág</i>	<i>verejték</i> v. <i>verték</i>	<i>verejték</i>
<i>úgynevezett</i>	<i>úgynevezett; röv.: ún.</i>	<i>vetkezik</i> v. <i>vetkőzik</i>	<i>vetkőzik</i>
<i>únió</i>	<i>unió</i>	<i>vetőmag megtakarítás</i>	<i>vetőmag-megtakarítás</i>
<i>úrirtok</i>	<i>úri birtok</i>	<i>vezelőszerep</i>	<i>vezető szerep</i>
<i>út... Váci-út; váciúti... de: Sztálin-úti</i>	<i>út, Váci út; Váci úti, Sztálin úti</i>	<i>villamos vasút</i>	<i>villamosvasút</i>
<i>utca; Bécsi-utca, Jókai- utca, Kossuth Lajos-utca</i>	<i>utca; Jókai utca, Kossuth Lajos utca</i>	<i>villó(d)zik</i>	<i>villódzik, villóddzanak</i>
<i>utcai: bécsiutcai, váciutcai; de: Jókaiutcai, Kos- suth Lajos-utcai</i>	<i>utcai: Bécsi utcai, Jókai utcai, Kossuth Lajos utcai</i>	<i>Vladivosztozok</i>	<i>Vlagyivosztozok</i>
<i>úti</i> l. <i>út</i>	<i>úti: Sztálin úti, Váci úti</i>	<i>vőröscsillagos</i>	<i>vörös csillagos</i>
<i>utóirat</i>	<i>utóirat; röv.: Ui.</i>	<i>vöröstollas</i>	<i>vörös tollas</i>
<i>utolér</i> v. <i>utólér</i>	<i>utolér</i>		z
<i>utoljára</i> v. <i>utóljára</i>	<i>utoljára</i>	<i>zöldel</i> v. <i>zöldell(ik)</i>	<i>zöldell</i>
<i>utolsó</i> v. <i>utolsó</i>	<i>utolsó</i>	<i>zöldel... zöldellő</i> v. <i>zöldelő</i>	<i>zöldellő</i>
<i>utolszor</i> v. <i>utólászor</i>	<i>utolszor</i>		zs
<i>Úttörő-mozgalom</i>	<i>Úttörő Mozgalom</i>	<i>zsebbevaló</i>	<i>zsebbe való</i>
		<i>zsemlye</i>	<i>zsemle</i> v. <i>zömle</i>

Összeállította: Farkas Vilmos

LEVÉL, LAP, OLDAL

Tompa József „perújrafelvételt” kér „az *oldal*—*lap* kérdésben vallott nyelvhelyességi »ítélet« *dolgában*”, s azt javasolja, hogy „fogadjuk el az újabban kialakult egyértelmű használatot: legyen az *oldal* a 'pagina; Seite des Blattes', a *lap* pedig a 'folium; Blatt eines Buches, Papierblatt' értelem kifejezője.” (Nyr. 77: 222. Lásd egész cikkét — „Oldal és lap, vagy pedig lap és levél?” — ugyanott: 218—23; ezt lényegében nem módosító, soraim befejezése után megjelent kiegészítő cikke: Nyr. 78: 39. Alábbi utalásaim mindig első cikkére vonatkoznak.)

„Ha per”, mondom Arany Jánossal, „hadd legyen per!” Bontsuk ki hát újra az ügy iratcsomóját, tanulmányozzuk *lapról lapra, levélről levélre*, nézzük meg a dolgot minden *oldaláról!*

I. Avval jó munkát végzett Tompa József, hogy régi adatokat egybe-gyűjtve megmutatta a *levél, lap, oldal* szó jelentése alakulásának zavaros történetét. Azt a fenti javaslatot azonban, amely fejtegetéséből összegeződött, nem helyeselhetem, kivált ha ennek a javaslatnak a folytatását és következményét is szemügyre vesszük s végig gondoljuk. Tompa József ugyanis azt ajánlja, hogy „Ahol... lehet és kell, ott egyeztessük ennek megfelelően az új szóhasználatot,” *lapszám* helyett legyen *oldalszám*, beszéljünk *oldal-számozás*-ról, a *lapalji jegyzet* helyett legyen *lábjegyzet*, amint már „ma is használatos” (222; hozzátésem: a német *Fußnote* tükörszavaként; erre Beke Ödön is rámutatott cikkem kidolgozása után napvilágot látott írásában: Nyr. 78: 40—1). S még jó néhány szóhasználatot bolygatna meg Tompa József az egyeztetés kedvéért, olyankor is, amidőn nem származhat félreértés az eddigi formákból.

Kár volna ekkora megbolydulást földézni, csak azért, hogy tetszetősebb logikai rend legyen a *lap* és *oldal* szóval alkotott összetételeink körében, s hogy esetleg *cimoldal*-t mondjunk *cimlap* helyett; és így rendre! Tompa József barátom is nagyon jól tudja, hogy minden nyelv meglehetősen híjával van a logikus következetességnek, s ha ma „Kiki a maga párjával!” vezényszóra rendet teremtenénk összetételeink között, holnap már új, másfajta „törvénytelen” kapcsolatok támadnának köztük, mert a nyelvben a logikánál nagyobb úr az analógia a maga kiszámíthatatlanul egyformásító, majd keresztezve rendező hatalmával. Érdemes-e hát annyira egységesíteni, s a logikás ráncba szedés közben ilyen módon tépelődni: „A kard, penge, kés *lapja*, a *kardlapoz* szóban általában szintén nem okozna nagy bajt, ha a *lap* nem a fémlemez egyik vagy másik felszínét, hanem magát a lemezt jelentené”? (222). Talán valamelyik „oldalos” még *kardoldaloz*-féle ígét talál hirdetni? Több közül inkább azon kellene töprengenünk, hogy mit mondjunk pl. e helyett az eddig kifogástalan magyarságú kijelentés helyett: *Lapjával esett le a diszkosz*. Ha ezt mondom a javaslat szerint: *oldalával*, akkor aztán igazán nem tudhatom, hogy nem az abroncsos oldalával (persze így is kifejezhetem: a szélével, élével) ért-e földet. Igen sokan így értenék, még olyanok is, akik könyv *oldal*-át szoktak emlegetni, mikor *paginá*-ra gondolnak. S bizony aztán kérdezhetjük: milyen új nevet adjunk majd a mértanban az *oldallap*-nak, s miként nevezzük el a csiszolt drágakő *oldallap*-jait? Felejtsük el remekíróinknak ilyenféle soraiiban a *lap* jelentését?: „Egy tükört arjatos; ha *Lapját* lélekzetétől köd borítja, Ó úgy még él” (Vörösmarty, Gyulai-féle kiad. 5: 403); „A feldobott ezüst pénz az írásos *lappal* esett

fölfelé” (Jókai: ÖM. 86: 184; mind a két idézet az Akadémia Nagyszótárának céduláiról való).

Ne reformáljunk ilyen módon! Ne játszunk csereberét a *lap* és *oldal* összetételeivel, s ne tépdessünk ki olyan jó magyar szokat, amelyek már rég belegyökeresedtek talajukba! Ne igyekezzünk elavulttá tenni ötven vagy száz éve még életben volt klasszikusainknak vagy újabb íróinknak egy-egy mondatát a *lap* 'felszín' s más jelentésének önkényes megsemmisítésével!

Mitévők legyünk ezek után? Szerintem csupán ennyi a kérdés: hogy' nevezzük a könyvnek egy-egy 'papírhártyáját', a 'folium'-ot,¹ s hogy' nevezzük ennek a hártyának egy-egy felszínét, síkját, a 'paginá'-t? A többit hagyjuk békén!

2. Vajon igaz-e, hogy a 'pagina' megjelölésre újabban „egyértelmű” használat alakult ki, s ez az *oldal* szóban ölt alakot? Igaz-e, hogy az *oldal* szónak ilyen értelmű használatával „az újságok, nem nyelvészeti folyóiratok, könyvek általános szokását” (219) követjük? Igaz-e, hogy a *levél* szónak 'folium' jelentése már alig ismerős? Pontosabban: „Azt ebben az értelemben — egy-két nyelvészen kívül — ma már aligha ismeri valaki”? (219) Előrebocsátom: készségesen elismerem, hogy az *oldal* szó emlegetett jelentése a mindennapi használatban, újságokban, némely folyóiratban nagyon elterjedt, s aligha lehet, de nem is szükséges teljesen kiirtani. Ám lássuk csak töviről hegyire, mi is a helyzet.

Tompa József a kérdés vizsgálatakor megfeledezett egy igen nagy területről, éppen a könyv, a szöveg tudományáról: a könyvészetéről, a könyvtartanról meg a — filológiáról. Ezeknek a tudományoknak az irodalmában és mindennapi életében a *lap* egységesen 'paginá'-t, a *levél* pedig 'folium'-ot jelent. Ezeknek a tudományoknak a munkásai között tehát e tekintetben nincs és nem is lehet semmi félreértés. Tompa József indítványának elfogadásával ellenben áldatlan zűrzavar támadna körükben; hiába használnák ezután a *lap* helyett az *oldal*-t, sokszor nem lehetne tudni, hogy a *lap* szó 'folium'-ot vagy 'paginá'-t jelent-e. A nagymúltú magyar bibliográfiai irodalomnak száz meg száz kötete ebből a szempontból máról holnapra elavulna!

Éppen Tompa József cikkéből tudjuk meg, hogy a *lap* szót 'pagina' értelemben nem Baróti Szabó Dávid használta első ízben, 1786-ban, ahogy a NyÚSz. legrégebb adata mutatná, hanem már 1783-ban Molnár Jánosnál is előfordul (219). Ez a Molnár János pedig a magyar könyvészetnek még Sándor István előtt járt egyik úttörője.

Azt nem említi Tompa József, hogy a 'pagina' megnevezésére a XVIII. század végén és a XIX. elején elvétve a *levélfél*, *levélfele* szót is használták. 1783-ban az említett Molnár Jánosnál ezt olvashatjuk: „találtatik a' 484. *levél félén*” (Könyvház 3: 571). 1801-ben Sándor Istvánnál: „Sajnovitsról imígy emlékezik az éjszaki Történeteinek 306-dik *Levélfélén*” (Sokféle 7: 55). Még jó néhányszor előfordul ez a szó Sándornál, később is. Ha valaki kételkednék a szónak 'pagina' jelentésében, annak idézhetjük 1808-ból magának Sándor Istvánnak az értelmezését: „*Levél fele v. oldala. Pagina*” (Told. 234). Az Akadémia Nagyszótárának egyik cédulázója nem értette meg ezt a szót, s a Molnár Jánostól való idézet *levél félén* kifejezéséhez ezt jegyezte oda:

¹ Ezentúl *folium*-on mindig 'könyvlevel'-et, nem pedig 'növénylevel'-et értek.

„hasáb?” Tehát nem 'hasáb' az, hanem 'pagina'. Egyébként ma is mondhatjuk és mondjuk is: *a papír, a levél elülső, hátsó fele*.

Az első magyar bibliográfiai művek a könyv adatai között általában nem közlik a terjedelmet, még Sándor István sem „Magyar könyvesház”-ában (Győr, 1803.), az első magyar könyvtárosi jegyzékek se mindig, de pl. Heckenast 1840—1842. évi Bibliographiai Értesítőjében már megvan a *lap*-adat, „*l.*” és „*lap*” alakjában. Eggenberger Jós. és Fia pesti könyvtáros 1842-i katalógusában nem igen látni terjedelmközlést, de a [39.] lapon Fényes Elek egyik művének címe után ezt olvashatjuk: „második kiadásban 500 *lap*”. Eggenberger J. és Fia Honi Irodalmi Hirdetőjének 1843—1848-i évfolyamában szintén megtaláljuk a *lap*-ot. Demjén József (Magyar Mihály) Az 1849—1857-ik évi magyar könyvészet-ében (Pest, 1862.) is így szól a terjedelem-adat: *lap* vagy *l.*

Hogy már a múlt század közepe táján mennyire egységesen *lap*-nak nevezték irodalmunkban a 'paginá'-t, arról akkoriban megjelent könyvek forgatásakor könnyen meggyőződhetünk. Vegyünk pl. egy olyan nyomtatványt, amely eléggé távol esik a filológiától: a Szalkay Gergely és Németh János szerkesztette Ipar-czimtár (Pest, 1847. Beimel József ny.) tartalomjegyzékének pagina-oszlópa fölött ezt olvashatjuk: *Lap*. Meggyőződhetünk erről akkor is, ha annak a félszázadnak a szótáraiban böngészünk; a 'pagina' jelentésére a következő adatokat találjuk bennük: Baróti Szabó Kisdéd szó-tára, 2. kiad. (1792.): *lap*; Szirmai Antal: Magyarázattya... (1806.): *lap, oldal*; Sándor István: Toldalék (1808.): *lap*; Márton József: Magyar-német és német-magyar lexicon (1810—1811.): *lap, levél, levéloldal*; Márton József: Lexicon trilingve (1818.): *lap* v. *oldal* a' könyvben; Wagner Ferenc: Universae phraseologiae Latinae corpus. 3. kiad. (1822.): A' *papíroslevélnek oldala*; Márton József: Német-magyar-deák lexicon (1823.): a' könyv levél *oldala*; Kresznerics Ferenc: Magyar szótár (1831—1832.): *lap, levél' oldala, levél-szál, könyv-levél* (előbbi szótárírók adatait is idegyűjti!); Dankovszky Gergely: Kritisch-etymolog. Wörterbuch der magy. Spr. (1833.): *lap, levél*; a M. Tudós Társaság Philosophiai műszótára (1834.): „*Pagina, lap*. Barcozafalvi. *Oldal*. Puky”; Kassai József: Származtató s gyökerésző magyar-diák szó-könyv (III. tsmó, 1834.): *lap* (irodalmi hivatkozásaiban is így); Fogarasi János: Német és magyar zsebszótár (1836.): *lap, „Lap, die Fläche; Seite; das Blatt”* (ő a 'folium'-ot is *lap*-nak nevezi); a M. Tudós Társaság Magyar és német zsebszótára (1838.): *lap* (már az 1835-ben megjelent német—magyar részben a Seite: *lap, (levelé)*); Bugát Pál: Természet-tudományi szóhalmaz (1843.): *lap*; Bloch [Ballagi] Móric: Új kimerítő magyar-német és német-magyar szótár (1843—1844.): *lap, (levelé)*; Fogarasi János: Magyar és német segédszótár (1845.): *lap, „Lap, das Blatt; Billet; die Pagina (oldallap); das Folio (ívlap)”*; Királyföldy Endre: Ujdon-uj magyar szavak tára (1846.): *lap*; a M. Tudós Társaság Törvénytudományi műszótára, 2. kiad. (1847.): *lap, oldal* (ezt a két szót korábbi szerzőkre hivatkozva közli, a *lap*-ra négy forrást, az *oldal*-ra pedig két forrást idéz, ezek közül az egyik Szirmai, ő azonban, mint láttuk, az *oldal* mellett a *lap*-ot is említi); Richter—Schuster: Magyar—német és német—magyar kézsótár (1847.): *lap, levél*.

Ha ebből a válogatás nélküli szemelvényből elhagyjuk azokat a szerzőket, akik pusztán összegyűjtik előbbi források adatait, akkor megfigyelhetjük, hogy a múlt század közepe felé haladva egyre ritkul az *oldal* nevezet. Azt is

láthatjuk, hogy a szótárírók (egymásra figyelve) még nagyon bizonytalanok a 'pagina' megnevezésében, sokkal inkább, mint ahogy az akkor a könyvészetben, az irodalmi hivatkozás gyakorlatában már kialakult, mégpedig a *lap* egyeduralma szerint. Az idézett szótárak közül csak kettő nem említi a *lap*-ot, a többiben — nem mindig magában, hanem valamely akkori szinonimájával együtt — ott van. Bátran kimondhatjuk, hogy a nyelvújítás korának kezdetén a német *Seite* fordításaként fel-feltűnt 'pagina' jelentésű *oldal*, *levéloldal* szavunkat a múlt század közepe tájára már meglehetősen félreszorította a *lap* szó; csak a XIX. század vége felé bátorkodott ismét elő, öltözött nyomtatott betűbe az *oldal* szó. Úgy gyanítom, hogy főként német anyanyelvű vagy német műveltségű nyomdászaink ajkán élt, ők terjesztették el a nyomdák táján megint csak a *Seite* tükörszavaként. S akkor kezdett jobban terjedezni — szintén az ő segítségükkel — a *lap* szónak 'folium' jelentése. Frecskay János 1899-ben már azt állítja, hogy „Az összes nyomdák... a *levelet* nevezik *lapnak* és a *lapot oldalnak*” (Nyr. 28: 31). Az „összes nyomdák” kifejezés talán túlzás, de ennek a félszázaddal ezelőtt még nagyon idegenszerű, németes kifejezésnek a használata már magában arról árulkodik, hogy Frecskayt is német nyelvi hatás tette *oldal*-pártivá.

Frecskaynak ezzel a nyilatkozatával csaknem egy időben, 1900–1901-ben jelent meg egy mérnöknek, Acsády Jenőnek Magyar és német műszaki szótára; e szerint a könyvnyomtatás nyelvében a *lap* „die Seite, das Blatt”, a *levél* a könyvnyomtatásban „das Blatt”; az *oldal* címszó alatt a könyvvel kapcsolatban nem említ semmilyen jelentést. Ő tehát másként ítéli meg a helyzetet, mint Frecskay. Elismeri, hogy a *lap* 'pagina'-t is, 'folium'-ot is jelent, de az *oldal* szónak 'pagina' jelentését nem tartja szótározásra érdemesnek.

A 'pagina' értelmű *lap* szó 'folium' jelentésű *levél* társával együtt tehát szakadatlanul tovább élt, nemcsak bizonyos szakkörökben, hanem másutt is. Akár a századforduló táján, akár ma megjelent könyveket lapozgatunk — csak úgy találomra —, az irodalmi hivatkozásokban általában gyakrabban látjuk a *lap* szót, mint az *oldal*-t. Persze vannak olyan kiadók, nyomdák, amelyek következetesen *oldal*-t írnak, szednek (ilyen pl. ma a Szikra). Csak mai kiadványokat említve, néha olyan esetben is *lap*-jelölést találunk, midőn bajosan lehetne „megátalkodott” *lap*-párti nyelvészeket „levelessé” tenni érte; pl. 1953/54. évi ideológiai konferenciáinknak alkalomról alkalomra kiadott sokszorosított Útmutatójában, aztán az Új Magyar Könyvkiadó szép sorozatának, az Orosz remekíróknak, eddig megjelent köteteiben (Goncsarov, Tolsztoj, Szaltikov-Scedrin stb. műveinek hátul közölt jegyzeteiben). A Bibliotheca Világatlasz (1947 utáni kiadvány) 15. lapján levő jegyzetből egy mondat: „Termelésének összefoglaló táblázata a 26. *lapon* található.” A Jávorka—Csapody: Erdőmező virágai (1950.) c. mű tartalommutatójának számoszlopa fölött ez van: *Lap*. A Bányászati Lapok 1954. januári számának 53. lapján hét ízben is előfordul a *lap*-jelölés egy geológus-mérnök cikkének a végén. (Nem akarom elhallgatni, hogy ugyanennek a számnak 38. lapján a „(Szerk.)” többször *oldal*-t ír.) Sőt Tompa József is „25 íves (400 *lapon*) nyelvtankönyvünk” tervezetét ismertette, a fejezetcímek után így jelzi a terjedelmet: 8 *lap*, 7 *lap*, 9 *lap* stb. Pedig ez az írása a szóban forgó cikke után jelent meg (NyIK. 1953: 514–15). Az Irodalmi Újság 1954. június 12-i (13.) számának könyvészeti rovatában ezt látjuk: „Balicki: Faji üldözés Dél-Afrikában. 235 *l.*” Ugyanígy a többi kilenc mű címe után: *l.* (Az Irodalmi Újság azelőtti könyvé-

szeti rovatában nem közöltek terjedelmet. Egyébként következő, június 19-i (14.) számának ebben a rovatában már *old.*, *oldal* jelöléssel találkozunk.) Az Élet és Tudomány 1954. június 23-i (25.) számának egy természettudományi cikkében irodalmi hivatkozásul ezt írják: 827. *lap*, 66. *lap* (775). Sőt ennek a számnak 799. lapján, a Tudományos eseménynaptár c. rovatban is mind a négy irodalmi hivatkozásnak a végén a *lap* szót találjuk, ugyanígy a következő számnak ebben a rovatában négyszer van *lap*, egyszer pedig *oldal*. Igaz, a folyóirat 27. számának ez a rovata szintén visszatér az ott szokásos *oldal*-hoz, de ugyanebben a füzetben egy könyvismertetés élén (862) a könyv terjedelem-adataként „275 *lap*” ékeskedik.

Hogy mennyire a könyvnyomtatók a terjesztői a 'pagina' jelentésű *oldal*-nak, arra sok közül két példát említek. Kertész Manó Szállók az úrnak c. munkája irodalmi utalásaiban mindig *lap*-jelölést ad, a tartalomjegyzék számozlopa fölött azonban már az *Oldal* ellenkezik evvel. Miért? A tartalommutató lapszámozásának és ez oszlop megnevezésének „szerzője” a nyomda szokott lenni, s a könyv írója rendszerint nem is veszi észre, hogy mit „csempészett” oda a nyomda a lapszámsor fölé. A másik példa: Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus (1937.). Dengl ugyanígy *lap*-ot ír könyve irodalmi utalásaiban, a tartalommutató lapszámai fölött ellenben az *Oldal* szó kajánkodik. Bizonyára szintén a nyomda cinkosságából. Így folyik a csendes harc a *lap*—*levél* és az *oldal*—*lap* pártja között! Mint láttuk, előfordul, hogy egyugyanazon szerzőben és sajtótermékben zörren össze az ellentét.

3. Hogy vagyunk a *levél* szó használatával s a 'folium' megnevezésével? Tompa József a Nyelvtörténeti Szótárra hivatkozva ezt írja: „A 'papírhártya; Blatt' értelmet — úgy látszik — már a kódexek korában *levél* szavunkkal kezdtük kifejezni (l. NySz); ez a szókép egyébként pontosan tükrözi a latin *folium* és a német *Blatt* szóban megfigyelhető jelentésváltozást” (219). Mondatának első felével egyetértek, második felének állítását lentebb még megvizsgáljuk.

Egyébként Balassi Bálint is használja a *levél* szót hasonló jelentésben. Ki ne ismerné „Kit egy citerás lengyel leányról szerzett” című, pazar rímjátékkal csengő-bongó költeményét? A lengyel leánnyal való kártyázásáról szólva ezt mondja benne: „Veres *levél* tromfodra kél” (lásd az Eckhardt Sándorféle Balassi ÖM. 1: 129; Eckhardt a vers keletkezését az 1589—1591 közti időre teszi). Itt tehát a *levél* 'kártyalap'-ot jelent. A *levél* szónak ezzel a jelentésével később is találkozunk. Faludi Ferenc írja: „Osztani kezdé más Hertzeg Urnak s, magának a' leveleket, de el-nem végezheté” (1748., NA. 47—48). (A NySz.-ből mind a két idézet hiányzik, s egyáltalán nincs benne adat a *levél* szónak 'kártyalap' jelentésére; a *kártyalevél* szót ismeri.) Ez a jelentés még Márton József „Német-magyar-deák lexicon”-ának bécsi, 1823-i kiadásában is felbukkan a *Blatt* címszó alatt: „ein Blatt in der Karte, Kartenblatt; *egy levél kártya*”.

A 'folium' jelentésű *levél* és a 'pagina' jelentésű *levélszál* között eleinte nem mindig tettek pontos különbséget, „mint ahogy a latin megfelelők használata sem volt egészen következetes”, mondja Tompa (219). Ez is igaz. A *levél* szónak 'pagina' jelentésére Bod Péternél is találunk adatot (mint láttuk, még XIX. századi szótárakban is előfordul ez az értelme). Magyar Athenasának (1766.) 332. lapján lent a jegyzetben ezt olvashatjuk: „Lásd Spángár Kronikáját a' 28. 281. leveleken.” (Ennek a műnek *lap*-számozása

van!) Irodalmi hivatkozásaiban különben a *p.* (pagina) jelölést használja, mint az általában *p.* vagy *pag.* alakban a korabeli latin nyelvű művekben (külföldön is) szokásos volt. A *levél*-nek 'pagina' jelentése Csúry Bálint szerint még ma is él a számoshádi nyelvjárásban (lásd SzamSz.).

Tompa József azt írja, hogy a *lap* szó a XVIII. század vége óta a 'pagina' jelentés mellett „még megkapta a 'Blatt eines Buches, Papierblatt' jelentést is” (220). 1798-ból erre idézett adata azonban nem eléggé meggyőző. Mátyási Józsefnek erről a két verssoráról van szó: „De miért forgatom az ó könyvek *lapit*, Holott találhatok példát mindennapit”. Itt a *lap* szó jelenthet 'paginá'-t is. Sőt az Aranyknak 1848-ban Petőfihez írt leveléből vett adata sem okvetlenül a 'Papierblatt' jelentés mellett szól. „... sajátkezüleg összeöltve *lapjait*, ime küldöm...” [a Toldi estéjét]; itt is jelenthet a *lap* 'paginá'-t. Hiszen Aranyknak pl. a következő mondatában a *lapnyi* már 'paginányi' jelentésű: „Másik [műve] a Peleskei Notárius Pokolba menetele... Prózában írt 65 *lapnyi* munkácska” (Arany: Próza 309, az akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából). (Az 1792-ben megjelent mű pontosan 65 'paginá'!) Hogy a Mátyási-féle *lapit* aligha jelentheti ezt: 'foliumait', arra közvetett bizonyosággal megemlítem, hogy a múlt század első felének szótárai, legalábbis azok, amelyeket megnézhettem (lásd a 2. pontban), a két Fogarasi-féle kivételével nem ismerik a *lap* szónak 'folium' jelentését. Mint láttuk, Fogarasi János Német és magyar zsebszótárában (1836.) fordul elő első ízben ez a jelentés, másodízben pedig Magyar és német segédszótárában (1845.). A Tompa József közölte Jósika-féle első hiteles adat (a' *lap* másik *oldalát*) 1843-ból való (220).

Ne tévesszen meg bennünket a *lap* szó 'Blatt im Buche' jelentése terjedésének megítélésében az a körülmény, hogy a 'blättern (im Buche)' jelentésű *lapoz* ige már a múlt század közepe táján meglehetősen elterjedt, s nyilván — akárcsak ma — olyanok is használták, akiknek tudatában a *lap* még 'paginá'-t jelent. Hiszen ha a könyvnek a *leveleit* forgatjuk, akkor a *lapjait* is forgatjuk; ez egészen természetes szemléletmód. A Simonyi—Balassa-féle Német—magyar és magyar—német szótárban (előszava: 1899.) a *lap* szó 2. jelentése: „k ö n y v b e n : die Seite, Pagina”, s itt ezt a szókapcsolatot találjuk: „egy *lapot* fordít umblättern”! (A NyÚSz.-ban a mai jelentésű *lapoz* ige a legrégebb adat 1857-ből való, holott Petőfi 1847 áprilisában kelt „Az ítélet” című versének legelején ezt olvashatjuk: „A történeteket *lapozám*”; az akadémiai Nagyszótár céduláinak tanúsága szerint Eötvös József is már ugyanebben az évben használta a *lapoz* igét: Magyarorsz. 1514-ben, 3: 296, Jókai 1850-ben, ÖM. 10: 49; ugyanezen a lapon a 'lapoz' jelentésű *levelez* igét is megtaláljuk. Petőfi három hónappal azután használja a *lapoz* igét, hogy leírta a 'folium' jelentésű *levél* szót, s már 1843-ban előfordul nála a 'lapoz' értelmű *levelez*. Lásd alább!)

Az bizonyos, hogy a *lap* szónak 'folium' jelentése csak a múlt század második felében kezdett jobban terjedni, *oldal* társával (hogy ne mondjam: -bordájával) együtt hódított (az ő oldalából származott ki!). Azt azonban mégsem mondhatjuk, amit Tompa József állít: „Az új jelentés terjedésével párhuzamosan persze a *levél* szónak 'Papierblatt; Blatt eines Buches' értelemben való használata nyomról nyomra visszaszorult” (220). Ellentmondásnak látszik, mégis így igaz: ellenkezőleg. A *levél* szó éppen a múlt század második felében végképp meggyökeresedett a könyvészet, a filológia irodalmában, s említett, mármost egyértelmű jelentésében műszóvá lett. De élt és él az filológiai berkeken kívül is.

a) Lássuk először ennek a nem filológiai területnek bizonyító adatait! Mindenekelőtt néhány korábit, annak bemutatására, hogy a *levél* szónak 'folium' jelentése állandóan tovább élt a szó nyelvújításkori jelentésingadozása közben is. A Tompa József közölte adatokon kívül a következőkre bukkantam az Akadémia Nagyszótárának (egyelőre csak az első három betűig rendezett) *l* betűs anyagában (utólag látom, hogy a Hazai Tudósítások- és az Athenaeumbeli adat Tompánál is megvan, mégis meghagyom, mert mind a kettő tanulságos ebben az összefüggésben): 1793: „Nékem annyi tehetségem nincs, hogy [írásaimból] ... csak egy *levelet* is kibocsáthattam volna” (Csokonai: Tempefői 635). 1796: (A könyv) „*Levelei* ... el-koptak, és a' Betüi megsárgultak” (Takáts Á.: Gotthöld elm. 42). Ennek a két mondatnak a *levél* szava esetleg 'pagina' jelentésű is lehet, de a következő példák már egyértelműek: 1797: „*Level*, das Blatt | *Lap*, die Seite” (Beregszászi: Sprachlehre 255). 1807: „tsak hat *levélből* az az tizenkét *lapból* áll” (Kazinczy; Kultsár: Hazai Tudósítások 1: 241). 1809: „*Levél-ezüst*: Argentum foliatum” (Simai Kr. VSzót. 204). (Akkori és későbbi sok más szótárban is előfordul a *levél-ezüst* és a *levél-arany* 'aureum foliatum' szó.) 1843: „Egy *levelnek* legyen az *papiros-* vagy *viráglevel*, két *lapja* van” (Athenaeum 1: 98).

Újra felsorakoztathatnám azokat a szótárakat, amelyeket már a 2. pontban tanúbizonysággul idéztem; igaz, néha nem egészen világos, hogy a *levél* szón csak 'növénylevel'-et vagy 'könyvlevel'-et is értenek-e, máskor meg nem tudhatjuk, hogy a *könyv levele* 'pagina'-t vagy pedig 'folium'-ot jelent-e. Az említett szótárakból idézett a' *papiroslevelnek oldala*, *levél oldala*, a' *könyv levél oldala*, *levéloldal*, *levélfél* adatok magukban is elég hangosan mondják: azoknak a szótáraknak a korában a *levél* 'könyvlevel'-et is jelentett. Olykor egyszerre 'folium' és 'pagina' jelentése volt. Ez ugyanaz a jelentésváltozás, mint az, amelyet Beke Ödön érdekes idézetében megfigyelhetünk (Nyr. 78: 41): [a könyvből] „kitéptek ... egy oldalt”. Akinek a tudatában nem különült el teljesen, mondhatni műszó értékével a 'folium' és a 'pagina' neve, annak a nyelvében könnyen történhet ilyen jelentésváltozás.

Ideírok mégis egy-két olyan adatot, amelyben a *levél* nyilvánvalóan 'folium'-ot, 'könyvlevel'-et, nem pedig 'pagina'-t jelent: Wagner (1822.): „Folium ... *Levél* mind a' fánn, mind a' könyvben”; Márton József (1823.): „Blatt ... *Trop.* von mancherlei dünne, ebenen Körpern, z. B. ein Stück Papier; *egy levél*, v. *darabka papiros*; ... *sorge* dafür, daß von den Büchern kein B. verloren gehe; vigyázz, hogy a' könyvekből *egy levél* se vesszen el” (Mártonnak ebben a Német-magyar-deák lexiconában a *levél* szó már csak 'folium'-ot jelent, a 'pagina' jelentést nem említi!)

Ezek után a száraz adatok után hadd iktassam ide Vörösmarty „A szerelmes” című költeményének (1828.) első versszakát: „Hasztalan van olvasásom, Nyugtót nem lelek; Munkátlan toll áll előttem S pusztá levelek.” (Hogy itt a *levél* nem 'pagina'-t jelent, hanem 'folium'-ot, arra a Tudós Társaságnak 1835—1838-ban kiadott Magyar és német zsebszótára is bizonyosság; annak Vörösmarty volt egyik, talán legfőbb szerkesztője.) Petőfitől is vethetek valamit a latba: „Ablaka csak egy van, és annak is Üveg csak a fele, Fele pedig ó kalendáriom Kitépelt *levele*” (Kutyakaparó, 1847. január). Talán maga ez a jól ismert költemény elég lett volna rá, hogy a *levél* szónak ezt a jelentését máig ébren tartsa! Mérlegnyelv-billentő nyomatéku még egy Petőfi-idézetet veszek elő, ha nem is pontosan a *levél* szóval, csupán annak

-z képzős igei származékával: „Lopni jár ő, csókot lopni Nénihez, Míg anyánk a bibliában *Levelez*” (Szeget szeggel, 1843. április).

Hadd sorjázzanak ide mindjárt a későbbi adatok is más klasszikusainkból. Időrendben közlöm őket, mégpedig nem csupán magának a *levél* szónak az adatait, hanem annak ilyen jelentését őrző származékait is. Ezek a fióka-szók már csak rövid életűek voltak, használatuk (ez alkalommal!) mégis azt bizonyítja, hogy anyjuk, a *levél* szó elevenen élt. (Ezeket az adatokat ismét a Nagyszótár cédulaanyagából veszem.) 1855: „Jakab főkönyvét *levelezgette*” (forgatta; Vas Gereben 1: 367). 1856: „...egyszerre két *levelet* talált fordítani...” (a legatus a könyvben; Jókai: A magyar nép adomái 157). 1858: „Földváry tovább *levelezett*” (lapozott; Vas Gereben 5: 120). 1865: „...ezt a diák grammatikát *levelezgetem*” (Vas Gereben 10: 89). 1872: „Maga a director úr ... leveté magát a selyem ottománra, s elkezdett egy képes lapot *levelezni*” (Jókai: ÖM. 52: 100). 1882: „...ott a hálaadó misén is csak addig pihentek, míg az imádságos könyvek *leveleit* nyálazták” (Mikszáth: Jó palócok 5). 1896: „...leül ... s a külföldi illusztrált lapokban *levelész*” (Jókai: ÖM. 90: 179).

A *levelez*-nek 'lapoz', a *levelezget*-nek 'lapozgat' jelentése érthető okból elhalt; a 'korrespondieren; levelet vált' jelentés nem tűrte meg maga mellett. A *levelész* ige sem él, de nem ártana föltámasztani. Ahogy Jókai használta az *illusztrált lapokban lapoz*-féle stílustalanság elkerülésére (s nem zavarta ebben a 'levéltetű' jelentésű *levelész* főnév), ma is kellhetne stiláris szükségből. Csak jó ízlés legyen az előszólítója! Persze van nekünk más módunk is a *lapokban lapoz* bajának orvoslására; pl. így is beszélhetünk: *a lapokban böngész; a lapokat nézegeti, forgatja* stb. Tompa József szerint „a (könyvben) *forgat* szerkezet ... nehézkesebb, kevésbé szemléletes, mint a *lapoz*” (220); ebben igaza van, különben is a *könyvben forgat* a német vonzatot tükrözi (er blättert im Buche). Helyes magyarsággal így mondjuk: *a könyvet forgatja*. Ez már aztán szemléletes; látton-látjuk a *forgatott* levelek küllözését.

A *levél* szó régóta élt és élő 'folium'-jelentésének egyik érdekes bizonyossága a jóízű népi humorból született *harminckét levelű biblia (szentírás)* kifejezés. Azt hiszem, az országnak csaknem minden részén ismerik, vagy ha nem ismernék, akkor is tudják, hogy ez azt teszi: 'játékkártya, kártyacsomó'. Jókainál így fordul elő (1886.): „— Hej Dabajkó! Hol van a *harminckét levelű szentírás?* — Dabajkó uram előhozta a kártyacsomagokat s letette a kis asztalra” (ÖM. 74: 59). Újabb irodalmi adat is van rá: „A régi időkben a magyar urak bizony ugyancsak forgatták a *harminckétlevelű bibliát*” (Förster Aurél: Anekdoták. Budapest, 1926. 2: 61; ezt az adatot Putnoky Imrének köszönhetem). A *harminckét levelű biblia* szókapcsolatban ott szunnyad a Balassiból és Faludiból idézett *levél* szónak 'kártyalap' jelentése.

A jelentéstani-féle fejtegetésben alantabb még lesz alkalmam bizonyítani, hogy séltiben-hosszában él ma is a *levél* szónak hasonló, 'vékony lemez' jelentése. Most azonban *levelésszünk* e szavunknak könyvészeti „perirataiban”!

b) Említettem, hogy a *levél* szónak 'Blatt im Buche' jelentése nemhogy visszaszorult volna, mint Tompa József mondja, hanem ellenkezőleg: a múlt század második felében bibliográfiai műszóvá gyökeresedett, s azóta is „él és virágzik”. Illik, hogy ezt minden könyvforgató ember, főképp a tudósabb fajta s kivált a filológus tudomásul vegye. Bizonyító adataimnak olyan bőségét zúdíthatnám ide, hogy ívek telnének meg vele. De korlátoznom kell magamat. Igaz, hogy ritkábban fordul elő a *levél*, mint a *lap* szakszó, ennek

azonban az a természetes tárgyi oka van, hogy — főleg újabb könyvek leírásában — ritkábban van rá szükség. Lássunk hát egy maréknyit ezeknek a ritkábban használatos *levél*-adatoknak egy bőségszarut is megtöltő mennyiségéből.

1876-ban indult meg a Magyar Könyvszemle, s 1946-ban telt be 70. (utolsó) évfolyama. Mindjárt első évfolyamának 5. lapján ezt találjuk: „A munka ... díszes *czimlapján*, mely az *első levél hátsó lapjára* van festve, ez áll...” Ugyanezen a lapon: „A könyv végén, két *levelen*, Lengyel- és Magyarország rövid története foglaltatik”. Ha végigpörgetjük a hetven évfolyam köteteinek leveleit, ezrével akadunk ilyen *levél*-adatra. A legutolsó kötetekben is.

Ennek a kitűnő szakfolyóiratnak a dolgozótársai között ott találjuk már az első évfolyamban Szabó Károlyt. Ugyanitt a 15. lapon egy XVI. századi kalendáriumnak az ő tollából való leírásában ez üti meg kereső szemünket: „ $6\frac{1}{4}$ iv = 50 sztlan [= számozatlan] *lev.*” Három évvel később, 1879-ben adta ki a Magyar Tudományos Akadémia Szabó Károly nagy művének, a Régi Magyar Könyvtárnak első kötetét. Szabó Károly (és később szerzőtársa, Hellebrant Árpád) ebben a műben ugyanazt a könyvészeti műnyelvet használja, amely már a Magyar Könyvszemle megindulásakor kialakult. Az első kötet első lapján az 1. számú mű leírásából idézem ezeket a *level*-es adatokat: „(amaz kis 8rétben 14 *lap*, emez 8r. 4 *levél*)”; (az egyik példány) „kétségtelenül csak néhány *levélből* állott”. Ugyanezen a lapon a 2. számú mű leírásából: „Kis 4r. A—K = 10 iv = 40 sztlan *levél*”; „összesen 3 *levél* hiányzik”. Az első kötet 2. lapjáról: „252 sztlan *levél*”; „A *czimlevél hátlapján* a Frangepán-család czimere áll”; „A *czimlevél* után köyetkezik a nyomdász latin ajánlása”; „A Sz. Pál levelei végén (i *I levél második lapján*)”; „2 példány; az egyikből csak a *czimlap* s az ajánló *levél utolsó levele*... és a *legutolsó levél*... hiányzik”; stb. stb. Így nyüzsögnek az adatok véges-végig: *lap*, *levél*, *sztlan levél*, *sztlan lap*. Az első kötet 332. lapjáról egy önmagát magyarázó példa: „ $45\frac{1}{2}$ *lev.* = 91 sztlan *lap*”.

A második kötetben (1885.) az első mű cíMLEÍRÁSÁBÓL: „Az első *levél előlapján*”; „Külön *czimlapja* nem volt; a *levelek* vagy *lapok* nincsenek számozva, sem ívjegyek, sem a *lapok* alján őrszavak nincsenek.” A 2. számú műről ezt olvashatjuk többek közt: „Külön *czimlapja* nem volt; a *levelek* alján nincs sem ívjegy, sem őrszó. Összesen 20 sztlan *levél*.” Egyszer a *lapok* aljáról, másszor a *levelek* aljáról hiányzik az ívjegy, az őrszó! Mind a kettő helyes, csak más-más a nézőpont, az aspektus. Ezzel ellestük azt az esetet, amidőn annak a tudatában, akinek általában nem igen van szüksége a 'folium' és a 'pagina' megkülönböztetésére, a 'folium' $\leftrightarrow$ 'pagina' jelentésváltozás megtörténhet.

A harmadik kötet első részéből (1896.) és második részéből (1898.) ugyanilyen könnyen özönöltethetnénk a *level*-es példákat.

Ennek a Szabó Károly-féle műnek a folytatásában, a Petrik Géza: Magyarország bibliographiája (1712—1860) című munkában ugyancsak *levél* és *lap* megnevezést találunk. Mennél újabb könyvek cíMLEÍRÁSÁRÓL van szó, természetesen annál ritkábban fordul elő a *lap* mellett a *levél* megjelölés, így az időrendben csatlakozó bibliográfiai művekben, Kiszlingstein Sándor, Petrik Géza, majd Kozocsa Sándor Magyar könyvészetében már nagyon keresni kell, ha rá akarunk akadni. Ámde él a *levél*, üdén, frissen a legeslegújabb magyar könyvészetben is; főként lapszámozás nélkül megjelent nyomtat-

ványok (pl. zeneművek, gyermekkönyvek) címleírásában használják. Átnéztem a Magyar Nemzeti Bibliográfia 1954. évi, eddig megjelent első négy füzetét, s mindenikben találtam *levél*-adatot. Néhányat ideírok. Az 1. füzet 20. lapján: 7 l. [= lap], 1 lev.; 21. lapján: 11 l., 2 lev., 3 sztl. l., 1 lev.; 22. lap: 5 l., 1 lev.; a 2. füz. 53. lapján: 20 lev., 18 lev.; 3. füz. 98. lap: 45 lev., 66 lev., 113 lev.; 4. füz. 134. lap: 11 l., 2 lev., 80 lev.; 135. lap: 5 l., 1 lev. — Mutatóban talán elég ennyi.

4. A *levél—lap—oldal* kérdésének vitájában azt is tudomásul kell vennünk, hogy van egy ilyen című szabványunk: Könyvtári címleírási szabályok. MNOSZ 3424-52. Kidolgozta a Magyar Szabványügyi Hivatal. A szabvánnyá nyilvánítás időpontja: 1952. aug. 28. A szabvány kötelező alkalmazásba vételének időpontja: 1953. július 1. — Szakemberek dolgozták ki ezt a művet, s Meghatározások c. függelék-fejezetében a mai könyvtári és könyvtermelési szaknyelv fontosabb műkifejezéseit értelmezik. A szabvány ezt a terminológiát törvényesíti. A címszók betűrendjében közölt meghatározásokból hadd idézzem a bennünk érdeklőket. „*L a p* (helytelen szóhasználat) oldal). A könyv ívekből, az ív *levelekből* áll. Minden *levélnek* két *lapja* van.” „*L e v é l* a könyvnek egybetartozó két *lapja* (lásd *lap*)”. „*O l d a l*, lásd *lap*.” „*P a g i n a*, [a] *lap* latin neve.” Mindezzel egybehangzón határozzák meg az „*egyleveles* nyomtatvány”, a *lapszámozás* és a *levélszámozás* jelentését. Egyébként azonban — a *lap* szó összetételeiben — itt is megvannak azok az ellentmondások, amelyeket Tompa József a *lap—levél* fogalomkörének szókészletében kifogásol. A szabvány kidolgozózi ti. a műszók kiválasztásában és értelmezésében annyira az élő gyakorlathoz alkalmazkodtak, hogy az eleven hitelesség kedvéért a kelleténél is jobban lemondtak a logikai egységesítésről. Így aztán a *címlap*, *borítéklap*, *előzéklap*, *fedőlap* stb. szóban a *lap* nem 'paginá'-t, hanem 'folium'-ot jelent, a *hírlap* s néhány más szóban 'újság'-ot, 'journal'-t stb. A könyvészet szakemberei tehát nem félnek a műnyelvi egyenetlenségtől; úgy vélik, hogy nem származhat félreértés belőle. Persze, hogyha nem jár bajjal és nehézséggel, meg lehetne kísérelni némi egységesítést, de csak óvatosan! Példának okáért igen helyes volna megkülönböztetni a *címlap*-ot a *címlevél*-től, ahogy ezt Szabó Károly gyakran, de nem következetesen megteszi; a *címlap* a *címlevél*-nek az a lapja legyen, amelyen a könyv címe van. S célszerű volna az *előzéklap*-ot *előzékleveél*-nek vagy egyszerűen *előzék*-nek mondani. De mindenképpen helytelen ez a meghatározás: „*E l ő z é k l a p* a könyv *címlapját* megelőző *lap*.” Úgy látszik, nem akarták *levél*-nek nevezni az *előzéklap*-ot, ahogy a *lap* és a *levél* meghatározása szerint kellett volna, s inkább a *lap* szó meghatározásával kerültek ellentétbe, hogysem a rövid mondatban alaki ellenmondás legyen. A *címlap* értelmezésében meghagyták ezt az alaki ellenmondást: [a *címlap*] „A könyvnek rendszerint második *levele*”.

A „Könyvtári címleírási szabályok” szerint egyébként a *lap*-ot a könyvek címleírásában, a katalógusban *p*-vel kell jelölni, amint ez a nagyobb könyvtárakban már évtizedek óta szokásos. A Fővárosi Könyvtár honosította meg ezt a jelölésmódot. Miért van ez az eltérés? Ennek az az oka, hogy az írógépnak nem igen szokott lenni arab l jele, azért ezt a számjegyet gépirásban kis l betűvel helyettesítik, így aztán a *lap* rövidítéséül használt l jelet címleírásban arab l-nek lehetne nézni. (Az oldal o. rövidítését már csak azért sem használják, mert azt meg a zérussal lehetne összetéveszteni.) Hogy ezt a zavart elhárítsák, a nemzetközi 'pagina' szó kezdőbetűjét választották az l. helyett, s ezt a *p*-t magyar szórend szerint a lapszám után teszik, így:

XVI, 60 p. A *pagina* szó talán stílusosabb is a nagy könyvtárak soknyelvű anyagában. Előfordul ez a *p.* könyvészeti művekben is, pl. a negyedszázada Berlinben és Lipcsében kiadott *Bibliographia Hungariae* című (német nyelvű) munkában vagy újabban I. Tóth Zoltánnak néhány éve megjelent Magyar történeti bibliográfia (1825—1867) című művében. Az ilyen azonban csak kivétel, s az *oldal* még inkább; a magyar nyelvű magyar könyvészeti irodalomban általánosan a *lap* járja. A 3. b) pontban említett műveken kívül a többi ismert bibliográfiai és biobibliográfiai műben is *lap*-ot találunk. Csak egy-néhány címet írok ide: Szinnyi József: Magyarország természettudományi és matematikai könyvészete 1472—1875. Bp., 1878.; Szinnyi József: Magyar írók élete és munkái. I—XIV. köt. Bp., 1891—1914. (néha csak a puzta lapszámot adja, de ha a szám után betű is van, az mindig *l.*); ennek folytatása: Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái. Új sorozat. I—VI. köt. Bp., 1939—1944.; stb. stb. Ezek a szerzők is szükség esetén a 'folium' jelölésére természetesen a *levél* szót használják. Hogy el ne felejtsem, persze a Magyar Nemzeti Bibliográfián kívül másik mai könyvészeti folyóiratunkban, a Magyar Folyóiratok Repertóriumában is egységesen *l.* van a lapszámok után.

Ez után az általánosan elterjedt könyvészeti *lap*- és *levél*-szóhasználat után nagyon furcsán fest, hogy a Könyvtári címléirési szabályokban (mint a Szabványügyi Hivatal egyéb kiadványaiban is) minden lap jobb alsó sarkában, a régi könyvek őrszava helyén ez díszleg: „Folytatás a következő *oldalon*”. (Vajon egyáltalán mire való ez a *fordíts! fordíts!* noszogatás minden lapon?) Így van ez azon a lapon is, amelyen a *lap*-nak fent idézett meghatározását olvashatjuk, ezzel a megtoldással: „helytelen szóhasználat *oldal!*”! A Szabványügyi Hivatal nagyon bölcsen elfogadta a Könyvtári címléirési szabályokban a *lap* szó meghatározását és használatát, az *oldal* szó helytelenítését, de magában ebben a kiadványában — mindjárt megszámolom, hányszor — ellentmond tulajdon regulájának; a tartalommutatót és a hozzája ragasztott hibajegyzéket is figyelembe véve összesen 67-szer üt oda az *oldal* szóval a maga-szabta szabvány-szabály szellemének és betűjének! (Mérgemben sziszegek ennyire!) Ez a 67-szeri nem egyezés híven jellemzi a *levél*—*lap* és a *lap*—*oldal* pártja között ezzel a szabvánnyal létrejött „kiegyezést”. Ideje, hogy a betűből — de ne a lap sarkába vagy a tartalommutató lapszám-oszlopa fölé vagy a sajtóhiba-jegyzékbe dugdosott, fittyet hányó betűből! — igazi jogszabály és valóság legyen!

5. Az eddigiekből kitűnik, hogy 'folium' jelentésű *levél* szavunk szinte egyidős irodalmiságunkkal. Ma már tárgyi okból ritkábban használjuk, de így is elevenen él; nemcsak több remekírónk sok elavulhatatlan műve (pl. Petőfi Kutyakaparója), nemcsak könyvészeti irodalmunk örökíti, hanem népi hagyományunk is (*harminckét levelű biblia*). Bármily igyekezettel szeretné kitűnni a másra hivatott *lap!* Akinek ez a 'folium' jelentésű *levél* szó hiányzik „aktív” szókinéséből, az magára vessen, s olvassa gyakrabban klasszikusainkat, figyeljen jobban a nép szavára, majd aztán megelevenül benne ez az ősi szójelentés is! A 'pagina' értelmű *lap* szó csak jó másfélszáz éves, de több hasonló jelentésű társával vetélkedve ma is eleven szavunk. Legszívósabb ellenfele a német *Seite* mintájára használt *oldal*; német hatásra vállalta szerepét a nyelvújítás kezdetén, a *lap* egy időre visszaszorította, de a múlt század utolsó évtizedeiben német ihletésre újulton nekibátorodott, s íme, ma nagy fenekedve életére tör jogosabb társának, a *lap*-nak.

Próbáljunk meg most jelentéstani szempontok szerint ítélkezni ebben a *levél—lap, lap—oldal*-vetélkedésben. Vajon a versengő felek közül melyiknek van a maga „egyéniségéből”, jelentésfunkciójából fakadón több joga rá, hogy a 'folium', illetve a 'pagina' jelentését magára vegye? Vizsgálódásunkban felhasználjuk az Akadémia Nagyszótárának és az Értelmező Szótárnak idézetgyűjteményét, az Értelmező Szótár ideiglenes szövegét és eddigi szótáraink értelmezését. Külön értekezést lehetne írni *levél, lap, oldal* szavunk jelentéstörténetéről, jelentésváltozásairól. Itt hosszadalmas fejtegetés, szabatos értelmezés helyett egy-egy rövid szóba, kifejezésbe igyekszem tömöríteni ezeknek a szóknak fontosabb jelentéseit, s ezek vizsgálatából vonjuk le következtetésünket.

a) *Levél*: 1. növény levele; 2. (r é g i e s) általában négyszög alakúra vágott papírdarab; 3. ilyen papírdarabra írt közlés; 4. (főként összetételben) valamely okirat; 5. könyvlevél; 6. (e l a v u l t) kártyalap; 7. fémből való lemez; 8. keskeny deszkából készült szerkezetnek (pl. zsalugáternak, ajtónak) egy-egy lemeze; a kendertilónak vagy más házi szerkezetnek lemezszerű része (vö. MTsz., Freckay: MestersSz., SzamSz., OrmsSz.); 9. (n é p i e s) vékonyra sodort tészta; a zsíros, lemezesen rétegeződő sült pogácsa: *leveles* pogácsa (vö. A magyarság néprajza, 3. kiad. I. köt. 83); más tehát a *lapos*, más a *leveles* pogácsa; 10. szappanfőzéskor a szappanlé felületén levő réteg, „Platte (an der Oberfläche der kochenden Seife)”, Freckay.

Eszerint a *levél* szónak legáltalánosabb jelentése: 'valami vékony lemezféle'. Ha így együtt látjuk a *levél* szó jelentéseit, s olvasgatjuk a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban a *levél*-nek és összetételeinek, származékainak kilenc-tíz hasábot megtöltő adatait, példamondatait, olvasgatjuk a költőink, íróink műveiből vett száz meg száz idézetet, nyilván meggyőződhetünk róla, hogy a nagymúltú *levél* szónak 'könyvlevél' jelentése nagyon jól megfér a többivel. Annnyira természetes fejlemény, hogy e jelentés keletkezésének megmagyarázására egyáltalán nem szükséges a latin *folium* vagy a német *Blatt* szó hatásának föltételezése. Gondoljuk meg, hogy sok egyéb nyelvben is egyazon szóval jelölik a 'növénylevel'-et és a 'könyvlevel'-et! S hozzátehetjük: ebből a mondatok kapcsolatában semmi félreértés sem támad. Attól sem kell hát félnünk, hogy a 'könyvlevél' jelentésnek a megtartásával szükségtelenül „megterheljük” a *levél* szót (vö. Tompa: 220). Abból sem származik semmi baj, hogy ennek a *levél*-nek kilenc, sőt több más jelentése is van! Ha egy szónak többfélét jelentése a félreértés veszélyével járna, nem volnának a nyelvekben homonimák. Következésképp nemcsak hogy nyugodt lelkiismerettel megtarthatjuk a *levél* szónak 'könyvlevél' jelentését, hanem kívánatos is, hogy a *lap* szónak 'folium' jelentését visszaszorítsuk vele. Éppen *levél* szavunk az, amely akár 'folium', akár néha 'pagina' jelentésével századok folyamán legjobban összeforrott a könyv fogalmával! Ót taszítsuk el?

b) *Lap*: 1. (t á j n y e l v i) *lapos* (alacsonyán elterülő), sík hely, lapály, síkság; 2. valamely tárgynak sima, sík felszíne, felülete; a mértanban: testnek élek által határolt sík vagy görbe felülete; 3. pagina; 4. egy darab, rendszerint négyszögletűre vágott papír; levelezőlap; 5. valamely anyagból készült vékony lemez; 6. kártyalap; 7. könyvlevél; 8. hírlap, újság, folyóirat; 9. kotta, hangjegyes lap.

Itt már egészen mást tapasztalunk, mint a *levél* táján. A *levél*-nek — ezt majdnem teljes bizonyossággal mondhatjuk — valamennyi jelentése magyar fejlemény, közülük több népi eredetű, s mindahány jelentéstani

egységgé kerekedik. A *lap*-nak csak első három jelentése magyar származás, a többi mind német szónak, jobbra a *Blatt*-nak a fordítása, azért a *lap* jelentései körében a magyar—német kereszteződés folytán már némi egyenlenséget észlelünk. De ez a kisebbik baj; nagyobb az, hogy a *lap* egyik-másik tükörjelentésével mindenáron ki akarja szorítani a *levél*-nek egy-egy jelentését. A 'játékkártya' jelentéssel ezt már sikerült elérnie, a 'hírlap' jelentéssel is (régente a 'hírlap'-nak is *levél* volt a neve), a 'fémlemez' jelentéssel félig-meddig, most szeretné kiirtani a 'könyvlevél'-et. Hogy az *egy levél papír* kifejezést ma már nem igen használjuk, s (valamelyes jelentésváltozással) inkább *egy darab papír*-t mondunk helyette, annak is a német nyelv az oka, az *ein Stück Papier*; ha *papírlap*-ról beszélünk, nem pedig *papírlevél*-ről, azt is azért tesszük, mert németül *Papierblatt*-ot mondanak. (A *Blatt*-ot az utolsó száz évben — a 'növénylevél' jelentést kivéve — a *lap* szóval magyaráítják.)

Aggódva és egy cseppnyi keserűséggel kérdezem: hát nem sajnálnók ezek után szántsándékkal áldozatául vetni annak a német nyelv bujtogatta *lap*-nak régi jó *levél* szavunk 'könyvlevél' jelentését is? Pusztítsuk a magunkét, hogy szaporíthassuk a német tükörszók számát? Furcsa gazdálkodás. Maradjon meg a *lap* annak, amivé helyes magyar fejlődéssel (*síkság* → *sima felület* → *pagina*) legalább 170 évvel ezelőtt lett, s jelentse továbbra is: 'könyvlevél lapja; pagina'.

Jelentéstani szempontból nem lehetne kifogásolni a *lap* 'pagina' → *lap* 'folium' fejlődést, hiszen ugyanez megtörtént a *levél* 'pagina' ↔ *levél* 'folium' esetében is. Ez előfordulhat minden idegen hatás nélkül, pusztán szinекdokhész szóhasználat következtében. annival is inkább, mert régente a levélnek csak egyik lapjára írtak (ahogy a nyomda számára ma is). Arról persze nem mondhatunk le, hogy a 'folium'-ot a 'paginá'-tól pontosan, félreérthetetlenül megkülönböztessük. Erre a különbségtételre minden művelt nyelvnek szüksége van, néha bizony a közbeszédben is, nem csak a tudálékosban. Csudáлом, hogy Beke Ödön e tekintetben más nézeten van (Nyr. 78: 41). Bármely tárgynak, gépnek, ásványnak, növénynek, állatnak stb.-nek tudományos vagy köznyelvi leírásában, a könyvében is, arra törekszünk, hogy félreérthetetlen szóval minden részét pontosan elkülönítsük a többitől, mert: qui bene distinguit, bene docet.¹

c) *Oldal*: 1. emberi vagy állati test oldala; 2. építménynek, tárgynak alapja és teteje közti része; 3. vékony, lemezszerű tárgynak nagyobb kiterjedésű felszíne; 4. pagina; 5. egy bizonyos területnek szélső része vagy egy felületnek egyik fele; 6. a mértanban valamely síkidomot határoló egyenes; 7. az a tér vagy valamely tárgynak az a része, amely az ember oldalához viszonyítva jobbra vagy balra esik; 8. valakinek, valaminek az a jelentkezési formája, amely felől vizsgálni, megítélni lehet; 9. olyan valami, amiben valakinek erénye vagy fogyatkozása megnyilvánul; 10. közös érdek vagy meggyőződés összetartotta embercsoport.

¹ Nem állhatom meg, hogy a *lap*-ról szólva ide ne jegyezsem: Beke Ödönnek a mértani *síklap*-ról való fogalma egy kissé téves. Ezt írja: „Abtán igaza van Tompának, hogy a *papírlap*, *kártyalap* geometriai szempontból síklap, amelynek eleje és háta van” (Nyr. 78: 41), s ezt még más formában megismétli. (Ezt a mértani helytelenséget Tompa József nem állította!) Geometriai szempontból a síklapnak nem lehet se eleje, se hátulja, mert két dimenziós. Aminek „eleje és háta van”, az már három méretű, vagyis *test*, nem pedig *síklap*. Mértani-mennyiség-tani szempontból nézve a legvékonyabb hártya is *test*.

Egyszerűsítés okaért az *oldal* szónak sok átvitt jelentését külön nem említtem. Ennek az ismeretlen származású szavunknak elvontságra és műveltségi idomulásra hajló természeténél fogva könnyen megérthetjük, hogy idegen kulturális hatások, főként német részről, sokszor megkörnyékezték, és sok meg is ragadt rajta. *Az ember jó, rossz, gyenge, erős oldala; valakinek az oldalára áll; valakinek az oldalán van; a maga oldalára vonja; mindenedolognak két oldala van:* mindez német (és latin) nyelvi másolat. De nemcsak ilyen elvontság tapadt rá idegenből, hanem olyan vaskos valóságnak az idegen nyelvi képlete is, amilyen az *egy oldal szalonna*; ezt németül ugyanígy mondják: *eine Seite Speck*. Nem lehetetlen, hogy ez belső, magyar származék, de kétkem. Azt azonban már nem igen lehet cáfolni, hogy az *oldal* 'pagina' jelentése a német *Seite* szóból ered. Tompa József is így nyilatkozik: „Az első [az *oldal* szó] nyilván valamivel kevésbé magyaros [mint a *lap*]: a *Seite* tükörszavának látszik, holott a *lap*-nál az új értelem a 'lapos; lapos hely' jelentésből a mi nyelvünkben önállóan fejlődhetett ki” (221).

Ha a *lap* ebben a jelentésben magyarosabb az *oldal*-nál, akkor mért ne azt pártoljuk inkább? De nem csak a magyarossága szól a *lap* mellett; a *lap*-nak eredeti jelentése, a 'sík felület' pontosabban, szabatosabban ráillik a 'paginá'-ra, mint az *oldal* tulajdonképpeni jelentése. Az *oldal* jelenthet girbegörbe, göcsörtös, hepehupás, szakadékos, szagatott felszint is (ember vagy állat oldala, hegyoldal, kocsoldal), jelentésének jegyei között sose lényeges a 'simaság, síkság'. Sőt néha nem is 'felszínféle' a jelentése, hanem 'rúd, a székér oldalának kis része'; gondoljunk arra a „szörnyű *vendégoldal*”-ra, amelyet Toldi „mint csekély botocskát véginél” ragad! A *lap* jelentésének ellenben legfőbb jegye a 'síkság, sima felszín'. Arra a kérdésre, hogy jelentéstartalma szerint a *lap* és *oldal* közül melyik illik rá jobban a 'paginá'-ra, nem nehéz a válasz. Az *oldal* szónak is jó hasznát vesszük, hogyha a könyv testének egy-egy felületét, főképp azt a hármat jelöljük vele, amelyet a könyvkötők egyenesre szoktak vágni, fönt, lent és jobboldalt, ott, ahol néha színezik is (leginkább fönt). Az *oldal*-nak ezt a jelentését láthatjuk a következő idézetből: „...megsimogatjuk a szemünkkel a kötet nyíló hosszoldalán a színes festéssel díszített arany metszést” (Béke és Szabadság 1954. szept. 8., 4. l.).

Hallottam már olyan ellenvetést a *lap* 'pagina' értelmű használatával szemben, hogy baj van -s képzős melléknévi alakjával, félre lehet érteni; az öt *lapos (folyóirat-)cikk* azt is jelenthetné, hogy 'olyan öt cikk, amely lapos, unalmas, jelentéktelen', mondjuk hát inkább: *öt oldalas cikk*; az *oldalás*-nak melléknévi alakjában is jobb hasznát vesszük, mint a *lapos*-nak. Csak kaján vagy szórakozottan térjmegetcába félrekapó ésszel érthetjük másként az *529 lapos könyv* kapcsolatot, mint ahogy érteni kell. Ha rendszeren működik figyelmünk, még az ilyen kétfajta kifejezés egymásmellettsége sem zavarhatja meg egyiknek vagy másiknak az értelmét: *12 lapos tányér; 12 lapos rőpirat*. Ezt pedig még bátrabban kérdezhetjük: *Hány lapos az a könyv?* A felelettel se lehet baj: *Százötven lapos*. Hogyha valakinek mégis könnyen gúnyra térül az esze, s másoktól is effélet vár, az úgy is mondhatja vagy írhatja, ahogy egyik Arany-idézetünkben előfordult: *lapnyi; 529 lapnyi könyv*. Legalább föltámasztjuk halódásából ezt a hasznos -nyi képzőnket. Más félreértés lehet az *529 lapos* vagy akár az *529 lapnyi könyv*-vel, de még inkább a (rendszerint nem lapszámozott) *80 lapos írka* szókapcsolattal. Vajon ez 80 'folium' vagy 80 'pagina'? Az előttem heverő szabványo-

sított iskolai füzet fedelére ez van nyomtatva: 40 lap; megolvassom, hát az bizony 80 lap, vagyis 40 levél.

Ebben igenis rendet kell teremteni, mégpedig úgy, ahogy a fentiekből következik: legyen a 'folium' levél, a 'pagina' lap. A lap szót semmiképpen se használjuk 'folium' értelemben, a lap szó helyett a szürke, lapos oldal szót pedig csak akkor, ha éppen ahhoz való a beszédünk, a stílusunk: egy kissé póre, pongyola, hétköznapi. Különbözik könyvnek, füzetnek 'folium'-áról és 'pagina'-járól szólva csak ez legyen a mi beszédünk és írásunk: levél és lap. A tépős naptárnak is levelét szakítsuk le ideje fogytán!

A hírlap, kartotéklap, kartonlap, kártyalap, levelezőlap, úrlap, éllap meg a többi hasonló szó maradjon, amint van! Ha valakinek úgy tetszik, a fémlap helyett mondhat fémlemez-t, a rajzlap helyett egyszer-másszor rajzpapíros-t, — ha kedve tartja, még a tortalap, ostyalap helyett is szájjára vagy tollára veheti a tortalevél, ostyalevél szót, hiszen már pesti háziasszony konyháján is hallottam így: sodrok egy levél tészta, s fővárosiak is tudják, hogy mi az a leveles pogácsa. A kés lapja, a kardlap sorsa miatt nem aggodom; azt hiszem, a legmegrögzöttebb oldal-ozó sem akarja kés oldalá-ra, kardoldal-ra változtatni.

Ezzel hüvelyébe taszíthatnám (remélem, még nem tompa) kardomat; talán csak nem kell tartanom valami bőséges oldalgó hidalgó haragjától. De hadd kardoskodjam még egy kis fejezetnyit!

6. Nem tekintélyérvül emlegetem föl az alábbi jól ismert neveket, hanem — mint meglátjuk — inkább tárgyi bizonyosságul. Csaknem mindüket Tompa József is szóba hozza, bírálón (221). Ezek a nyelvészek és irodalmárok, úgy gondolom, szintén elég gyakran összeakadtak olvasmányaikban azokkal a régi és újabb adatokkal, amelyeket Tompa József meg jó magam felsorakoztattunk. Külön szándékkal ugyan nem szedték őket cédulára, mint mi, nem parancsolták őket ilyen zömös hadirendbe, mint mi, de tudva, nem tudva azok formálták nyelvérzéküket, nyelvtudatukat. Nem merném azzal gyanúsítani öntudatos, gondolkodó tudósainkat, hogy csak megszokásból, öröklött dogma sugallatára helyeslik a levél—lap szóhasználatot s vetik el az oldal szó 'pagina' jelentését. Tompa József Frecskaynak 1899-i, fentebb én is idéztem oldal-párti nyilatkozatát közölve így folytatja: „Három évvel utóbb azonban Hodács Ágost már nem ilyen türelmes és előrelátó, s csakis a lap. 'Seite des Blattes' — levél 'Blatt' használatot tekinti helyesnek (Nyr. 31: 266—67). S ez a felfogás aztán többé vagy kevésbé éles megfogalmazásban szinte dogmává merevedik nyelvművelésünkben”. Azután említi Simonyi Zsigmondot, a „hevesebb” hangú Gárdonyi Gézá, majd Horváth Jánost, N. J. B.-t, Beke Ödönt mint lap—levél-pártiakat, s közben még másokat is (221).

Azt mondja, hogy „Balassa József a maga nyelvművelő kézikönyveiben nem is foglalkozik a kérdéssel; egynyelvű szótárában (1940.) azonban az oldal 'Seite des Blattes' jelentést elhallgatja” (221). Mindamellet hozzá-függeszthetjük: a lap címszó alatt ezt találjuk: „3. Papírlap, kártyalap, levelezőlap; a könyv egy-egy lapja, a 10. lapon”; s itt „elhallgatja” a lap 'könyvlevél' jelentését! A levél alatt külön nem említi a 'folium' jelentést, de a 'növénylevél', 'postai levél' stb. értelmén kívül a 2. jelentést így szövegezi: „(á t v) Mindenféle sima, lapos tárgy; kinyújtott tészta, sima vékony fémlap, papírlap.”

Majd így szól tovább Tompa József: „Kelemen Béla és Dengl János (meg a Magyar Nyelvvédő Könyv) szintén nem érinti a vitás kérdést” (221). Nem egészen így van. Kelemen Béla „Jó magyarság”-ának első kiadásában

(1906.) a *lap* címszó alatt ezt mondja: „nyomatott v. írott *oldal* is jelent”; az *oldal* alatt pedig ezt: „a könyvben, inkább: *lap*”. Az értekező rész irodalmi hivatkozásaiban rendszerint csak a puszta lapszámot teszi ki; ahol betűjelt is használ, ott *l.* vagy *lap* van. Pl. a 181. lapon *l.*, a 216.-on: „a M. Ny. 1906: 48. és 139. *lapjain*”. Könyvének 4., mintegy felére rövidített kiadásában (1935.), a szótári részben már nincsen *lap* címszó, az *oldal* alatt sem szól a kérdéstről, mert itt is felére csökkentette mondanivalóját, de szövegrészének irodalmi utalásaiban mindig *lap*-jelölést ír. Pl. a 20. lapon az Akadémia helyesírási szabályaira így hivatkozik: „Akad. 37—38. *l.*”, a 23. lapon ezt írja: „a M. Ny. 1906: 48. és 139. *lapjain*”, lejjebb: „345. *l.*”, s máshol is így.

Dengl valóban nem foglalkozik a kérdéssel, de — mint már fentebb szóltam róla — könyvészeti utalásaiban mindig *lap*-jelöléssel találkozunk. Könyvének csaknem minden lapján, a jegyzetekben ezt látjuk; a 313. lapon pl. így: „26—27. és 29. *l.*”, „244 *lap*”. Hogy könyve tartalomjegyzékének lapszám-oszlopa fölé miként került az *Oldal* szó, azt már iparkodtam megmagyarázni. — A Magyar Nyelvvédő Könyvet illetőleg a következő a helyzet. Való igaz, hogy a könyvnek 1., 3. és 4. kiadása „nem érinti a vitás kérdést”, de a 2. kiadásban (1938.) a „hibás szavak” között még ezt olvashatjuk (a dőlt betűs részt hibáztatja): „*százoldalas könyv*: százlapos könyv; a *tizedik oldalon*: a tizedik lapon” (42).

Tompa József nem említi Tolnai Vilmost, jóllehet ő ebben a kérdésben igazán a legilletékesebbek közül való. Egyik legkiválóbb filológusunk, olyan tudós, aki mindent számba vett, ami a könyvvel, könyvészettel, könyvtár-tudománnyal, az irodalommal és nyelvünkkel kapcsolatos, s elmélyedő, rendszerező elmével el is gondolkodott a maga nagy ismeretanyagán. Mint az Akadémia Nagyszótárának egyik igen megbízható adatgyűjtője, sőt a gyűjtés irányítója jól ismerhette azokat az irodalmi idézeteket, amelyeket Tompa József meg én (Részint Tolnai Vilmos kezeírásában) tanulmányoztunk. Tolnai „Bevezetés az irodalomtudományba” című kitűnő művének (1922.) „A könyv tudományos leírása” c. fejezetében így ír kérdésünkről: „A felvágott, vagy könyvkötőtől körülvágott könyv *levelekből* áll; a levélnek két *lapja* van (nem *oldala*; ez a német Seite szolgál fordítása; a könyvnek *lapszáma* van, nem: oldalszáma; *lapozunk* a könyvben, nem: oldalazunk; *lapalji*, *lapszéli* jegyzetek, nem: oldalszéli). Egy-egy ívben annyi *levél* van, ahanyadrét, tehát kétszer annyi *lapja*; pl. 8-r. ívben 8 *levél*, tehát 16 *lap*; 4-r. ívben 4 *levél*, tehát 8 *lap*” (40).

Már nem akarok előhozakodni sok olyan elsőrendű nyelvészünkkel, irodalomtörténészünkkel, filológusunkkal, nyelvünk tudós ismerőivel, akik bár nem nyilatkoztak a kérdéstről, műveikben, irodalmi hivatkozásaikban mindig *lap*-ot (és *level*-et) írnak, — ennyiből is érthetünk.

Véletlen az, hogy a *lap*—*levél*-nek ilyen sok a tudatos és tudós védelmezője, az *oldal*—*lap*-nak pedig csak egy-kettő? Mert hiszen azok a nyomdászok és kiadók, akik az utóbbi évtizedekben és ma *oldal*-pártiak, s az *oldal* nevet terjesztik, a gyökeresebb hagyomány híján jóhiszeműen, de nem tudatosan környezetük más szavaival együtt átvették a maguk területén divatosá vált németes *oldal*—*lap* elnevezést, a kérdés bonyodalmas történetét azonban nem kutatták. Freckay már valamelyest utánajárt, ámde germános elfogultsággal vizsgálódott. Tompa József lelkiismeretesen, tudóshoz méltó módon megnézte, amit megnézett: sajnós, egy és más elkerülte figyelmét, azért következtetése végeredményben téves. Javaslatának elfogadásával bonyo-

dalom és törés támadna könyvészeti irodalmunkban, egész filológiánkban, s egy megbecsülni való hagyomány is, de a maga tulajdon törvényei szerint fejlődni akaró nyelvünk is kárt vallana.

A 'pagina' jelentésű *oldal* és a 'folium' értelmű *lap* szó elharapodása járvány: járvány ellen pedig védekezni, sőt küzdeni kell.

Ferenczy Géza

OLDAL, LAP, LEVÉL

A Nyelvőr 1953-i évfolyamában (77: 218—223) Tompa József alapos vizsgálat alá fogta ennek a három szónak alkalmazását. Rámutat arra, mennyire zavarja a megértést az, ha *lap*-nak nevezzük azt a papírdarabot is, melyet a könyv lapozásakor kezünkbe fogunk, és ugyanennek a papírnak egy-egy felületét is. A nehézség elhárítására azt javasolja, hogy „legyen az *oldal* a 'pagina; Seite des Blattes', a *lap* pedig a 'folium; Blatt eines Buches, Papierblatt' értelem kifejezője”.

Tompa József javaslatával teljesen egyetértek, sőt szeretném még egy-két meggondolással kiegészíteni.

Azok, akik az *oldal* szó használatát 'pagina' értelemben helytelenítik, mind abból a szemléletből indulnak ki, hogy a *lap* általában sík, sima felületet jelent, és így a „levél”-nek is van elülső és hátulsó lapja, ahogyan az *asztal lapja*-ról, a *kard*, a *kés lapja*-ról, a *kristály lapjai*-ról beszélünk. De *oldal*-ról is beszélünk ebben az értelemben olyan esetekben, ha két ellenkező oldalon levő „lap”-ot akarunk egymással szembeállítani. A *lap* viszont igen sokszor az *él*-lel áll szemben. Ezért beszélünk az *érem két oldalá*-ról, beszélhetünk a *kés pengéjének két oldalá*-ról, de már a *késnek lapja*-t emlegetjük, mert van éle, hegye, foka, nyele is. A téglát *élére* vagy *lapjára* állíthatjuk. Ha *élére* állítjuk, könnyebben eldől; talán innen ered az az újabb szólás is: *élére állítja a dolgot* 'döntésre akarja vinni az ügyet; úgy állítja be, hogy valamerre el kell dőlnie'. A könyv lapja azonban legfeljebb abban az értelemben áll szemben a könyv élével, ahogyan a Debreceni Grammatika szerzői okoskodtak (lásd Tompa: Nyr. 77: 220), ti. ha arról beszélünk, hogy *élére állítjuk*-e a könyvet, vagy *lapjára fektetjük*. Mihelyt lapozni kezdünk a könyvben, kiderül, hogy *lapokat* fogunk az ujjunk közé és megnézzük, mi van a lap egyik vagy másik *oldalán*, elülső vagy túlsó, hátulsó oldalán. Különálló papírlapnak, borítéknak, füzetnek, könyvnek még szoktunk beszélni a *hátlapja*-ról (mely semmivel sem magyarosabb fordítása a *Rückseite*-nek, mint ha *hátsó oldal*-t mondanánk, csak éppen rövidebb), de az egybefűzött *lap*-oknak már nem lapjairól, hanem *oldalai*-ról beszélünk. A *címlap* ugyan rendszerint csak annak külső oldalát jelenti, de ha érdekel, megnézhetjük a *címlap belső oldalát* is. Alighanem elenyésző kisebbségben vannak azok a magyarok, akik a könyvben *levelezni* szoktak vagy legalább a könyv *leveleit forgatni*, akik a naptár lapjai helyett a *naplár leveleit* tépnék le, vagy akik a folyóirat borítólapját *borítólevélnek* neveznék.

Van azonban egy másik szemlélet is, mely szintén az *oldal* szónak ilyen értelmű használata mellett szól. Ha kinyitok egy könyvet vagy füzetet, előttem van egy teljes lap. Ennek van *bal és jobb oldala*. Iskolában a dolgot sokszor a füzet bal oldalán írjuk és a jobb oldalán javítjuk. Itt *bal és jobb lap*-ról beszélni kissé furcsa lenne, ha nem éppen értelmetlenség. A könyvelésben „*tartozik*” és „*követel*” *oldal*-ról, az újságírásban *címoldal*-ról, *szöveg*-

oldal-ról, páratlan és páros oldalak-ról beszélnek. Móricz Zs. képes értelemben írja: „A szülő egy főkönyvi *lapot* tart a gyermeke számára: *egyik oldalon* beírja amit ráköltött s amit rápazarolt, *a másik oldalon* felrójja, mit vár ezért viszonzásul” (Életem regénye 371).

Az *oldal* szó ilyen használata nemcsak a köznyelvben általános, hanem bizonyos területeken valóságos szakmai műkifejezés: a nyomdaiparban, az újságírásban, a kereskedelmi, az iskolai életben. Tudtommal csak egy területen maradt meg a régi *levél* és *lap* elnevezés az általánosabb *lap* és *oldal* helyett: a könyvtárosi és levéltárosi szakmában. Mármost — hogy „élére állítsuk” a *lap* szó ügyét — vajon melyik megoldás a helyesebb és megvalósíthatóbb: könyvtárosaink és akadémiai nyelvújítóink engedjenek-e a köznyelvi szóhasználatnak (mely ebben az esetben még vagy négy más szakmának műkifejezésével is megegyezik), vagy pedig a köznyelv, a nyomdaipar, az újságírás, a könyvelés, az iskola szóhasználatát alakítsuk-e át egy nem éppen helyes szemléleten alapuló, a múlt századból megrögződött akadémikus elv alapján? Azt gondolom, ezen a téren is inkább a könyveknek kellene alkalmazkodniuk az élthez, nem pedig az életnek a könyv *levelei*-hez, a régies szóhasználat-hoz. A *lap* kettős értelmének további fenntartása pedig semmiképpen sem kívánatos.

Egy csekély kiigazítást mégis kell tennem Tompa cikkéhez. Azt írja (Nyr. 77: 219), hogy „a mértani testnek más a *lap*-ja, más az *oldal*-a”. Nos, *oldala* csak felületeknek, elsősorban síkidomoknak van. Pl. a négyzetnek négy egyenlő *oldala* van, két-két *oldala* egy-egy csúcsban találkozik és a csúcsnál derékszöveget alkot. Ezzel szemben testnek nincsen *oldala*, hanem *lapja* és *éle*. A kocka *lapjai* *élek*ben találkoznak, három-három *él* egy-egy csúcsban fut össze. *Oldallap*-ja csak olyan testnek van, melynek *alaplappja*-ról is beszélünk. — Ezeket a műkifejezéseket — mint Tompa „gyanítja” (i. h. 222) — valóban nem is kell változtatnunk.

A geometria szóhasználata nem igazít el minket a *könyv lapjai*-nak kérdésében, mert más szempontok szerint nevezi el a sík- és téridomok részeit. Egyet azonban tanulhatunk a mennyiségtani tudományoktól: egyértelmű, szabatos szóhasználatot olyan fogalmak megkülönböztetésében, melyek közt az elméleti meggondolás és a gyakorlati élet egyaránt különbségtételt követel.

Elekfi László

A MUTATÓSZÓS ALÁRENDELŐ MONDATOKRÓL

1. Alárendelő összetett mondatok esetén a kötőszóval s a kötőszó nélkül kapcsolódó mellékmondatok mellett egyaránt, gyakran használunk a főmondatban is egy kapcsoló elemet, mutatószót. (Vö.: Klemm: Tört. mondatt. 455—6.)

Az ilyenféle mutatószós mondatnak a fejlődését egészen az első szöveg- emlékeink óta megfigyelhetjük. Pl. a HB.-ben a másik két mondat típus mellett van már mutatószós is: „Eš oz gimilfnec v vl kešeruv uola vize hug turchucat mige zocoztia vola; uimagguc ez ſcegin ember lilki ert kit vr ez nopun ez homuſ vilag timnucebelevl mente” (ÓMOIv. 69—70). Ennél sokkal régebről nem is igen várhatnánk további tanulságokat, hiszen

összetett mondataink alakulása már valószínűleg külön magyar fejlemény. Az obi-ugor nyelvek ma is inkább participiumos szerkezetekkel fejezik ki a bonyolultabb gondolatviszonyokat, mint mellékmondatral (vö. Klemm: Pannonhalmi Évk. 1911—12. 219, 221). A magyarban mindhárom szerkezetet máig is használjuk.

A mutatószós mondat minden bizonnyal a csak kötőszós mondatból fejlődött oly módon, hogy a mellékmondatra kiemelés, hangsúlyozás céljából a főmondatban is rámutatunk. Pl. Az ember elfelejti, *amit el akar felejteni*. Kiemelve a mellékmondat által kifejezett tárgyat: Az ember csak *az t* felejt el, *amit el akar felejteni*.

Néha félreértést hárítunk el a rámutatással: Pl. A háznak *az a szobája ez, amely ma is gyermekkori emlékeket idéz föl bennem*. A mutatószó által tudjuk meg ez esetben, hogy melyik mondatrészhez tartozik a mellékmondat formájában kifejezett jelző.

A mutatószó tehát az a mondatrész, amely hangsúlyozás, kiemelés vagy megkülönböztetés céljából a főmondatban is megjelöli a mellékmondat formájában kifejezett mondatrészt.

2. A mutatószó mint *mondatrész* mindig olyan része a főmondatnak, amilyen jellegű mellékmondatra mutat. Pl. *Aki utoljára nevet, az* nevet legjobban (alanyi mm.). *Aki maga néz a tálba, az t* az étel nem táplálja (tárgyi mm.). *Akkor* drága az egészség, *mikor meglep a betegség*. *Ahol nincs, ott* ne keress (határozói mm.). Ne fuss *olyan* szekér után, *amelyik föl nem vesz* (jelzői mm.).

A mellékmondatnak megfelelően a mutatószó bármiféle mondatrész lehet: állítmány, alany, tárgy, határozó vagy jelző. Alakja, ragos vagy ragtalan volta ettől függ. Állítmányi, alanyi, tulajdonság- és számjelzői szerepben ragtalan; mint tárgy, határozó vagy birtokos jelző tárgy-, határozó- vagy *-nak, -nek* ragos. Ha értelmező jelző, akkor a jelzett szóval azonos végződéseket vesz fel. Ugyanígy viselkedik az *az, ez* kijelölő jelzői szerepben.

3. Bár a mutatószó a főmondatban mondatrész, ő maga nem jelöl tartalmasan, csak *utal* a kifejtett mondatrészre, a mellékmondatra. Éppen ebben különbözik a mutatószós mondat az értelmező mondatoktól (Klemm: i. m. 578; másképpen Zolnai Gyula: MNy. 20: 2—7).

Ilyen utalást a mutató névmások és mutató jellegű *határozószók* fejeznek ki, mutatószók tehát általában csak ezek vagy ezek összetételei lehetnek (*az, olyan, akkora, annyi, úgy, ott, akkor, mindaz, ugyanaz, ugyanott* stb.). Nem lehet mutatószónak tekinteni a határozatlan névmásokat és a nem mutató névmási jellegű határozószókat (pl. *mindig, akárhol, valaki, mindenki, soha* stb.). Pl. *Mindig* eljön, *amikor csak teheti*. Nem talált *senkit*, *aki segíteni tudna rajta*. A *mindig* határozószó, ill. a *senki* névmás nem fejez ki semmiféle utalást, kiemelést, s a mellékmondat csak magyarázza, közelebbről is meghatározza a már kifejezett mondatrészt.

Meg kell még jegyeznünk azt is, hogy mutatószóként a távolra mutató névmások szerepelnek. A megfelelő magashangú névmáspárok (*ez, ilyen, ennyi, így, itt, ekkor*) csak elvéve fordulnak elő ilyenféle szerepben. Pl. „*Ilyenkor* volt nagyon dühös a kedves apa Dudás, *ha nagyon sok volt a dolog*” (Móricz: Árvácska 44). „*Úgy látszott, hogy ezen a dugott helyen, mely örökösre mégis igen alkalmas volt*, bajosan és nagy vigyázattal lehet egy kicsit élni” (Tamási: Bölcső és bagoly 12). Az *ilyenkor, ezen* stb. mutató névmás, ha utal is a mellékmondatra, sokkal inkább konkrét mutatást

tartalmaz, ezért értelmező, magyarázó jellegű mellékmondat következik utána (vö. Klemm: MNy. 19: 29—31). Kevésbé nyomatékos helyzetben az az mutató névmás határozóragos alakjai helyett *benne, vele, hozzá* stb. személyragos határozószócskákat szoktuk használni személyre, dologra egyaránt. Pl. „Nem törődött *vele, hogy* fáj az ujja” (Móricz: Árvácska 27). „Hogy ezt hogy kell s hogy lehet megcsinálni, fogalma sem volt *róla*” (Móricz: Rokonok 214).

4. A mutatószót rendszeren a kötőszóhoz illően választjuk meg, s a használat folytán ebben bizonyos szabályos és logikus korrelációk alakultak ki.

A szokásos az, hogy a főnévi jellegű *aki, ami* kötőszóra a hasonló jellegű *az, a* melléknévi *amilyen, amely-re olyan*, a számnévi *ahány-ra, amennyi-re annyi*, a határozói *amikor, ameddig, ahol, ahogy* stb.-re *akkor, addig, ott, úgy* mutat rá. Pl. *Aki utoljára nevet, az nevet legjobban. Olyan az alma, amilyen a fája. Ahány ház, annyi szokás.*

Amint azonban melléknevet vagy számnevet is szoktunk főnévi értelemben használni, s amint főnév is szerepelhet jelzőként, ugyanígy az *olyan, annyi* is lehet főnévi jellegű (utalhat személyre, dologra), s *az az* is lehet melléknévi szerepű utalószó. Pl. *Olyan n* is van köztük, *aki ezt nem ismeri.* *Az a ruhája volt rajta, amilyen nekem is van.* Az előbb említett nyelvszokást tehát pontosabban úgy fogalmazhatnánk meg, hogy névszói jellegű kötőszóhoz névszói mutatószó kapcsolódik, határozószóihoz határozószói.

Ezenkívül a legtöbbször mutatószó rámutathat hasonlítást kifejező *mint, akár* kötőszós s bármiféle *hogy* kötőszós mondatra is.

Az *az, olyan, annyi* mutatószókkal tehát a következő fontosabb korrelációk alakultak ki:

a z — *aki, ami, amely, amilyen, hogy*;
o l y a n — *amilyen, aki, ami, mint, hogy*;
a n n y i — *amennyi, aki, mint, hogy.*

A vonatkozó névmási határozószóval bevezetett mondatokra általában hasonló határozói jellegű mutató névmási határozószóval mutatunk rá. Pl. Visszament *oda, ahonnan jött* (helyhatározó jellegű). *Úgy* sietett, *ahogy csak bírt* (módhatározó jellegű). *Akkor* már kész leszek, *mikorra visszajössz* (időhatározó jellegű). Mivel azonban a mutatószó a főmondatban, a kötőszó pedig a mellékmondatban mondatrész, ezért azonos jellegük mellett is lehet az irányuk különböző, amint ezt az előbbi példák is mutatják (vö. Simonyi: Magyar Nyelvtan.² Bp., 1880. 218). A helyhatározó mondatokban pl. az *ott—ahol, oda—ahová, onnan—ahonnan, addig—ameddig, arra—amerre* stb. keveredve is kapcsolódhat egymással: *oda—ahol, ott—ahonnan* stb.

5. Érdeemes talán külön beszélnünk arról, hogy van a mutató-kötőszó használatának e szokásostól eltérő módja is, amikor a névszói jellegű mutatószó határozószóval bevezetett mellékmondatra utal. Simonyi is említi Helyes magyarságában, hogy hely- és időhatározó mondatok jelzői mondatul is szolgálhatnak helyet és időt jelentő főnevek mellett (46—7). Pl.: „*Oly* vidéken született, *hol* tisztán beszél a magyar nyelvet” (Gyulai: Vörösmarty 26); „... *abban* az esztendőben, *amikor* az emlékezetes feredés történt” (Tamási: Bölcső és bagoly 74); „*Olyan* helyet keres... *ahonnet* titkon mindent megláthat” (Mikes levelei: 117). Ezt a megállapítást még avval is kiegészíthetjük, hogy ilyenféle használat a módhatározó mondatok körében is elő-

fordul. Pl.: „A mellénye zsebében tartotta, *a b b a n* a gyári papirosban, *ahogy* a boltos adta” (Tamási: i. m. 88). „Nem várható el, hogy *olyan* higgadtsággal viselkedj, *ahogy* az én koromban” (Déry: Felelet 2: 93). Főleg a beszélt nyelvben gyakoriak az ilyen mondatformák.

Simonyi mint általános nyelvszokást elfogadja s nem hibáztatja az efféle mondatokat. Általában azonban még ma is él olyan vélemény, hogy az az *a mód, ahogy; az az iskola, ahol; azon a napon, amikor* típusú mondatfűzés idegenszerű, nem helyes, s ilyen esetekben az *az, olyan* mutatószói jelzőhöz szabatosan illeszkedő *amely, amilyen* névmással bevezetett mondat a megfelelő (vö.: Horváth János: Msn. 17: 41).

Kétségtelen, hogy olykor irodalmibb, csiszoltabb, választékosabb a pontosan megfelelő mutató- és kötőszói használat; de idegenszerűség emezen sem látszik. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy ilyen típusú jelzői mondatok első kódexeinktől kezdve mindmáig szerepelnek az irodalomban. Pl.: „Es myttan yuta *a z* herre *holoth* ffrater fferenc lakozykuala” (JókK. 19), „miglen iutuan allana *a* haz felet *hol* vala a germeo” (MüncK. II.), „Hát ha még *olyan* városba mennénk, *ahol* mindenkor szerettek” (Mikes: Lev. 105), „pályájok *a z o n* pontra, *honnan* kiindult, visszatér” (Arany: Prózai munkái 1879. 66). „Anyai nagyapám pap volt *a b b a n* a faluban, *ahol* születtem, Érmindszenten” (Ady Endre Válogatott cikkei és tanulmányai. 1954. 5). „Őszintén vonzódtam hozzá *a z a l a t t* a rövid idő alatt, *amíg* együtt voltunk” (Ilyés Gyula: Puszták népe 52). „J. Gilléron publikált... könyvet *a r r ó l* a jelenségről, *mikor* a nyelvben valami új elem befurakodásával zavar... áll elő” (Zolnai Béla: NyK. 53: 94).

Másrészt, ha ezeket a mondatokat az *amely, amilyen* megfelelő ragos alakjával kapcsoljuk, sokkal nehezkesebb, nehezebben érthető mondat-szerkezeteket kapunk. Például az előbbi mondatok közül egy-kettő átalakítva így hangzanék: *oly* vidéken született, *amilyenen* tisztán beszél a magyar nyelvet; *a b b a n* az esztendőben, *amelyben* az ... történt; *olyan* helyet keres... *amilyenről* titkon mindent megláthat.

S végül ismert s nyelvművelőink által elfogadott gyakorlat az is, hogy az *amely* vonatkozó névmást a köz- és tájnyelvben, de bizonyos mértékben az irodalmi nyelvben is kiszoríthatja az *ami* (vö. Zlinszky: MNy. 22: 290–1; Dengl: Magyar nyelvhelyesség 240; Nagy J. Béla: MNy. 49: 484). Nagy J. Béla az idézett helyen bőven hoz klasszikusainktól példát e jelenségre; mi csak két újabbat idéznénk: „hallja *e z e k e t* a drága szavakat, *amiket* egész életében hallott” (Móricz: Árvácska 66); „Szabadulni akart *a t t ó l* a pokoltól, *amit* otthon a pálinka jelentett” (Szabó Pál: Nyugtalan élet 24).

Az *ami*-vel kapcsolt mondatokat azért érezzük helyesnek, az irodalmi nyelv számára is elfogadhatónak, mert itt valójában nem az *attól, ezeket* rámutatószóhoz kapcsolódik a mondat, hanem az egész jelzős kifejezéshez. Bár formailag úgy látszik, valójában nem jelzői mondatról van itt szó. Nem azon van a hangsúly, hogy *melyik pokoltól akart szabadulni*, hanem magát a jelzett szót értelmezi a mellékmondat: Szabadulni akart *attól a pokoltól, amit* otthon a pálinka jelentett.

A határozószóval kapcsolt jelzői mondatok esetében is ehhez hasonló a helyzet. Valószínű, hogy ez a mondatfajta két egyértelmű, de különböző alakú mondat szerkezet keveredése. Pl.: Nagyapám pap volt *a b b a n* a faluban, *amelyikben* születtem × Nagyapám pap volt *o t t*, *ahol* születtem = Nagyapám pap volt *a b b a n* a *f a l u b a n*, *ahol* születtem. A nyelvérzék

az ilyen keveredéses mondatban szintén nem a mutatószóval kifejezett jelzőhöz kapcsolja a mellékmondatot, hanem az egész jelzős szerkezethez, s aszerint, hogy a jelzett szó helyet, időt vagy módot jelentő szó, hely-, idő- vagy módhatározószóval vezeti be. Úgy látszik tehát, hogy az *abban a faluban, amelyikben* s az *abban a faluban, ahol* típusú jelzői mondat többnyire nem mint helyes és helytelen áll szemben egymással. A határozószóval kapcsolt mondat is helyes akkor, ha nem a jelzőt akarjuk hangsúlyozni, hanem az egész jelzős kifejezést egységnek fogjuk fel, s ezt egy értelmezőféle mellékmondattal magyarázzuk.

6. Végül arra szeretnénk még választ adni, hogy mikor kell mutatószót alkalmaznunk a mellékmondatok mellett.

Ha e kérdésben megnézzük a régebbi nyelvszokást, azt látjuk, hogy kódexeink, melyek a latin hatására igen kedvelik a hosszadalmas, többszörösen összetett mondatokat, gyakran élnek rámutatással a kötőszók mellett. S mutatószóként olykor hosszadalmas kifejezéseket — mint *azképpen, annak okáért, akkoron* stb. — használnak.

Jelentősebb változás a nyelvújítás korában jelentkezik a mutatószók alkalmazásában, mert Kazinczy és társai minden fölösleges kisebb nyelvi elemet irogatva, a mutatószókat is szívesebben elhagyják. Így pl. Kazinczy a tárgyi mellékmondatra rámutató *azt* névmást, ha lehet, elhagyja: „...*azt* hallottam az éjjelezőktől — Vesdd el az *azt* szót ‘s a’ szólás még szebb lesz” (Lev. 16: 143). Másutt (i. m. 1: 461) is hasonlóképpen nyilatkozik. Kazinczy ezt következetesen meg is valósítja, s a rámutatást csak hangsúlyozás, kiemelés céljából használja, sehol sem fölöslegesen. Ezt az irányt követik a többi írók is.

A mutatószó használatának ma is ez a helyes mértéke. Céljának megfelelően akkor kell alkalmaznunk rámutatószót, ha kiemeljük, nagyobb nyomtatékkal mondjuk a mellékmondat által kifejezett mondatrészt. Hangsúlyos helyzetben tehát a mutatószó elhagyása, különösen jelzői mondatok mellett, helytelen (Msn. 2: 56—7; Balassa: A magyar nyelv könyve 156). Pl. A téglale volt rakva, hogy szépen lehetett rajta lépegetni. Helyesen: A téglale *úgy* volt lerakva, *hoggy*... Tartott, míg össze nem veszték. Helyesen: *Ad dig* tartott, *míg* össze nem veszték. Ősz hajú, szikár ember, nyílt, beszédes tekintettel, *hoggy* szinte már szavak nélkül is megértjük őt. Helyesen: ...*olyan* nyílt, *olyan* beszédes tekintettel, *hoggy*... stb.

A jelzői mondat mellől is elmaradhat azonban a rámutatás akkor, ha a jelzett szó előtti határozott névelő már eléggé utal a mellékmondatra (Balassa: i. h. 440). Pl. Hozd el a könyvet, melyet kértem.

Kovács Teréz

A BIRTOKOS SZERKEZET SZINTAXISÁHOZ

1. A birtokos jelzőből és birtokszóból álló szerkezet bármelyik tagjának lehet minősítő vagy kijelölő jelzője. A magyar szórend szabályai szerint a jelző közvetlenül megelőzi jelzett szavát, a birtokos jelzőhöz járuló jelző tehát a birtokos jelző előtt foglal helyet (a *kopár szik* sarja), a birtokszó jelzője pedig a birtokos jelző és a birtokszó között (a vár *fehér asszonya*). Természetesen a birtokos szerkezet mindkét tagjának lehet egyidejűleg jelzője, ezek ilyenkor is az ismert szabály szerint helyezkednek el (a *népi demokratikus átalakulás alapvető feltételei*).

A birtokos szerkezet élén álló jelző tehát általában a birtokos jelző bővítménye. Előfordul azonban az is, hogy az elől álló jelző a birtokos szóra vonatkozik. A régiségből Kertész Manó (Nyr. 39: 326) ilyen példákat idéz: „Vizet adna keserű kenban meg zomehozot enlelkémnecc” (NagyszK. 105). „Keresztján függő ő fjavál” (NagyszK. 105). „Levelemre való kd. válaszlevelét vettem” (TörtTár Újf. 6: 486). „Ide nem igen messze trencsényi Ngod vára” (LevTár. 2: 319). „Ezen juhászcehben lévő mesterck és igaz házasságbul született azoknak gyermekei és maradéki” (GazdSz. 4: 259). Ilyen a Toldi III. énekének ez a sora: „Vitéz ő szolgálai rudat hánynak vala”, amelyet Arany — jellel Ilosvaitól való átvételnek jelez. (Vö. még Beke: Nyr. 54: 110.)

Ezek a szerkezetek, annak ellenére, hogy felépítésük eltér a szokásostól, egy pillanatig sem éřthetők félre. Noha a birtokos szerkezet élén álló jelző általában a birtokos jelzőhöz tartozik, itt nem lehet kétségünk afelől, hogy a *vitéz* a *szolgálai* jelzője, nem pedig az *ő-é* — egyszerűen azért, mert a személyes névmásnak nem szokott jelzője lenni. A többi példában is személyes névmás, mutató névmás vagy a névmásszerű *kegyelmed*, *nagyságod* szó a birtokos jelző.

Már kevésbé egyértelmű a Kertész és Beke idézte példák közül a következő: „Mindön lelkődnec testődnec meg nehezűleseben” (NagyszK. 86). A mondat tartalma segít ugyan az eligazodásban, mert lelke és teste az embernek csak egy van, tehát nem veheti fel a *minden* jelzöt. De az ilyen típusú szerkezetek esetében félreértés adódhat. Ismert példa a szintaktikai határ eltolódására és a szerkezet értelmének megváltozására a *Nagyboldogasszony napja* és a *Kisboldogasszony (Kisasszony) napja* ünnepnév esete. A *nagy* és a *kis* itt eredetileg a *nap* jelzője, mintegy a Boldogasszony nagyobb és kisebb ünnepe, de a nyelvérzék (úgy látszik, már régen, vö. Madzsar Imre: MNy. 14: 148) a *Boldogasszony*-hoz kapcsolta, talán olyasforma elgondolás alapján, hogy Kisasszony napja Mária születésének ünnepe, tehát a Boldogasszony akkor még kicsi. (Lásd Velledits Lajos: MNy. 8: 345; Simonyi: Nyr. 42: 444 és 46: 295.)

Miért kerülhetett ezekben a szerkezetekben a birtokszó jelzője — néha értelemzavaró módon is — a birtokos jelző elé? A válasz világos lesz, ha szemügyre veszünk néhány mai példát. A *fiatal Kommunisták Magyarországi Pártja* (TársSzle. 1954. III. 2.); a *budapesti II. kerületi állami dolgozók óvónőképzője*. A szokott módon elemezve úgy tűnik fel, mintha a *fiatal* a *kommunisták* jelzője volna, az *állami* a *dolgozók-é*. De ha a félreértés elkerülése végett megpróbáljuk átrendezni ezeket a szerkezeteket, „a Kommunisták fiatal Magyarországi Pártja”, „a dolgozók budapesti II. kerületi állami óvónőképzője” elfogadhatatlan eredményre jutnánk. Elfogadhatatlan azért, mert a *fiatal* nem pusztán a *pártja* jelzője, hanem a *Kommunisták Magyarországi Pártja* egész birtokos szerkezeté, a *budapesti II. kerületi állami* nem csak az *óvónőképzője* jelzője, hanem a *dolgozók óvónőképzője-é*. A birtokos szerkezet élén álló jelző tehát nem a birtokszóra, hanem az egész birtokos szerkezetre vonatkozik.

A *Kommunisták Magyarországi Pártja*, *dolgozók óvónőképzője*-féle birtokos szerkezeteket nem lehet semmiféle közbeiktatott szóval megszakítani. Állandósult kapcsolatok ezek, akárcsak az ilyen kifejezések, amelyek szintén a birtokos jelző elé helyezik a vele semmi kapcsolatban nem álló jelzöt: *új város-háza*, *jó lúd-mája*, *szép Isten hírével* (Simonyi: Jelzők mondattana 17). „Midőn Mátvás király Gómörben járt, egy ilyen szerszámot csakugyan kivett

a szőlőmunkás kezéből s versenyt kapált az izzadó föld népével” (Mikszáth: Tavaszri rügyek 85). Ugyanolyan szorosak, megbonthatatlanok, mint a *tojás-sárgája*, *vásárfia*-típusú jelölt birtokos összetételek. Mindenki ismeri a pesti *új városháza*-t, és senki sem akad fönn azon, hogy a város nem új, csak a városháza. A Debreceni Grammatika szerzői a névmást még jelölt birtokos összetétellel *névmássá*-nak nevezték és ezért írhattak „*Személyes Névmássai*”-ról „*Mutató Névmássai*”-ról, noha a *személyes*-nek vagy a *mutató*-nak semmi köze a *név*-hez.

Még közelebb jutottak az összetapadáshoz (s egyúttal a birtokviszony elhomályosulásához), bár a helyesírás ezt nem tükrözi vissza, a *május elseje*, *március tizenötödike*-féle szerkezetek. A *tizedik szabad május elseje* kifejezésben a jelzők érezhetően a *május elseje* birtokos szerkezetre vonatkoznak, noha beszélhetünk *szabad május*-ról is, de csak akkor, ha a *május*-t átvitt értelemben használjuk *május elseje*, a munkásosztály nemzetközi ünnepe helyett (ahogy Ady teszi *A Május: szabad* című versében). Ezek a szerkezetek annyira egy szóvá váltak, hogy felvehetik a többesszám jelét: *Régi május elsejék* — olvastuk egy újságcikk címében; sőt birtokos személyragot is kaphatnak: *Az én március tizenötödikém* (Prielle Kornélia cikkének címe Bp. Napló 1898. márc. 15., idézi Simonyi: Jelzők mondattana 192).

Érdekes megjegyezni, hogy a *Magyar Dolgozók Pártja* neve oroszul nem Партия Венгерских Трудящихся, amint várnók, hanem Венгерская Партия Трудящихся. A *magyar* szót tehát nem a *dolgozók* birtokos jelző, hanem a *dolgozók pártja* birtokos szerkezet jelzőjének fogják fel.

2. A birtokos szerkezet nemcsak minősítő vagy kijelölő jelzőt kaphat, hanem birtokos jelzőt is: Pilyenkor többszörös birtokviszony keletkezik. A magyarban a többszörös birtokviszonynak ritkán van háromnál több tagja, — ilyenkor az első birtokost többnyire csak birtokos személyrag jelzi: *apám barátjának a fia* —, de akárhány tagja van, ezek általában láncolatosan kapcsolódnak egymáshoz: minden tag a megelőzőnek birtoka, az utána következőnek birtokosa (*a barátom fia tanítójának a háza teteje*). Klemm Történeti mondattana, Gombocz Syntaxisa csak ilyen, láncszerű felépítésű többszörös birtokos szerkezetekről beszél.

Simonyi (Jelzők mondattana 192) azonban megemlíti egy különleges fajta többszörös birtokviszonyt is, amelynek kifejezésére nyelvünknek, úgy látszik, nincs is teljes értékűen megfelelő eszköze. Ebben a birtokszónak két birtokosa van, amelyek egymással nincsenek birtokviszonyban. Régóta fej-törést okoz, hogyan lehet birtokviszonyban összekapcsolni *Vörösmarty*-t és *Zalán futása*-t, *Arany*-t és *Toldi estéje*-t. „Vörösmarty Zalán futása-ja” a kétszer kített birtokos személyraggal képtelenség — írja Simonyi — „Vörösmarty Zalán futása” pedig nem tünteti fel a második — alárendelt — birtokviszonyt. Ezért kitérő megoldást javasol: használjunk más szerkezetet vagy körülírást: *Zalán futása Vörösmartytól*, *Vörösmarty eposza*, a *Zalán futása* (lásd i. h. és Nyr. 2: 313).

A nyelv azonban nem elégszik meg a probléma megkerülésével, annál is kevésbé, mert a szóban forgó szerkezet olyan helyzetben is előfordul, ahol ez a körülírás nem lehetséges. A kisszámú példán, ami erre a valóban nem gyakori jelenségre rendelkezésünkre áll, azt figyelhetjük meg, hogy a nyelv a *Vörösmarty Zalán futása* szerkezetípust használja, a birtokszóval álló birtokos szerkezetet tehát látszólag jelöletlenül kapcsolja össze az alárendelt birtokos jelzővel. A régiségből Simonyi (Jelzők mondattana 192) egy példát idéz:

„Mi Derennyei Pál, császár ő felségének Szatmárt a magyar vitézeknek főkapitánya.” 1572. (Felsőmagy. Minerva 1: 479). A főkapitány itt a vitézek-vel és a császár ő felségé-vel egyaránt birtokviszonyban van, a császár ő felsége viszont a vitézek-vel nincs birtokviszonyban, csak az egész birtokos szerkezettel: a magyar vitézeknek főkapitányá-*val* (éppúgy, mint Vörösmarty a Zalán futásával). Ennek a második birtokviszonynak azonban nincs külön alaki expone.

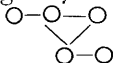
Barna Ferdinánd (Nyr. 2: 501) egy üzleti hirdetést kifogásol: „N. kereskedő ajánlja újonnan nyitott *papír-, író- és rajzeszközök raktárát*”. „Emésztetetlen zagyalék”-nak bélyegzi ezt a szerkezetet, amelyben a *raktár a papír-, író- és rajzeszközök-é, a papír-, író- és rajzeszközök raktára* viszont N. kereskedőé. Helyette azt javasolja, hogy mivel a *papír-, író- és rajzeszközök* is N. kereskedő tulajdonában vannak, a *raktár* két birtokosa között tehát fennáll a birtokviszony, a szerkezetet birtokos személyrag segítségével alakítsuk át láncolatossá: „N. kereskedő ajánlja újonnan nyitott *papír-, író- és rajzeszközei raktárát*”, — csak hogy a mondat így is dögös maradjon, mert a birtokos szerkezet előtt álló jelző (*újonnan nyitott*) úgy tűnik fel, mintha a birtokos jelzőhöz (a *papír-, író- és rajzeszközök-höz*) tartoznék. Helyesebb, mert a probléma megoldására tapint rá a másik javaslat, amely az egész birtokos szerkezetből összetétel-félt alkot: „N. kereskedő ajánlja újonnan nyitott *papír-, író- és rajzeszköz-raktárát*”.

Mai nyelvünkben is akad példa az ilyen nem láncolatossá kettős birtokviszonyra. A VII. kerületi Pártbizottság Pártoktatók Háza; a SZOT külföldi kapcsolatok osztálya. Ezekben is, mint a fentebb elemzettekben a birtokos egyrészt a közvetlenül előtte álló birtokos jelzőhöz kapcsolódik, másrészt — birtokos jelzőjével együtt — az egész szerkezet előtt álló birtokos jelzőhöz; a két birtokos jelző azonban egymással nincs birtokviszonyban. A ház a pártoktatóké, az osztály a külföldi kapcsolatoké, — de a pártoktatók a pártbizottsággal, a külföldi kapcsolatok a SZOT-tal nincsenek birtokviszonyban. A pártbizottság birtokos jelző birtokszava az egész Pártoktatók Háza birtokos szerkezet, a SZOT-é (figyelmen kívül hagyhatjuk, hogy e betűszó maga is birtokos szerkezet rövidítése: Szakszervezetek Országos Tanácsa) a külföldi kapcsolatok osztálya.

Simonyi (i. h.) az ilyen típusú szerkezeteket jelöletleneknek tekinti, mert a birtokos személyrag csak a birtokosként álló birtokos szerkezet tagjainak viszonyát tünteti fel, az egész szerkezetnek az elől álló birtokos jelzőhöz való viszonyát már nem. Nézetem szerint itt a birtokos személyragnak kettős funkciója van, mindkét birtokviszony benne találja meg alaki kifejezését. Minthogy az említett esetekben mindkét birtokos egyes szám harmadik személyű, a megfelelő birtokos személyrag minden nehézség nélkül betöltheti ezt a kettős szerepet. Simonyi felfogását az bizonyítaná, ha különböző személyű birtokosok esetében a birtokos személyragban a közvetlen birtokos személye érvényesülne, ha tehát Vörösmarty így emlegette volna művét: „az én Zalán futása”. Ez nyilvánvalóan képtelen, nyelvtani rendszerünkől kirívó szerkesztésmód volna. Igaz, hogy „az én Zalán futásom”-féle szerkesztésmód sem mutatható ki, — ez az ellenkezőt bizonyítaná, azt, hogy a birtokos személyrag az alárendelt birtokosra utal —, de így viselkednek a jelölt birtokos összetételek, ha a két tagot együttesen ragozzuk (vö. Prohászka: Nyr. 77: 352): *az én ruhaujjam, a mi városházunk*. Ebben az esetben a jelölt birtokos összetétel tagjai közt elvész a birtokviszony kifejezése, az összetétel jelölet-

lenné válik. A jelölt birtokos összetételek jelöletlenné válásának (országgyűlés > országgyűlés, névmása > névmás) talán éppen a birtokos személyragozásbeli viselkedésük volt egyik oka.

A nem láncolatos kettős birtokviszony nyelvünkben meglehetősen ritka. Nem így az indoeurópai nyelvekben, különösen azokban, amelyekben a szóképzés és a szóösszetétel lehetősége viszonylag szűkebb. A franciában pl. éppenséggel nem szokatlanok az ilyen típusú kifejezések: *étudiant de la faculté des lettres de l'université de Paris*, amelyben négyszer fordul elő a birtokviszony exponense, de az öt tag nem láncszerűen kapcsolódik egymáshoz. *Étudiant* birtokosa *faculté*, *faculté* birtokosa *lettres*, de *université* nem a *lettres* birtokosa, hanem az egész *faculté des lettres* birtokos szerkezeté. A szerkezet tehát ilyen felépítésű:

Hasonló jelenséggel találkozhatunk az oroszban is. Ez a szerkezet: Институт Языкознания Академии Наук СССР négy genitívust tüntet fel (beleértve természetesen a ragozhatatlan СССР betűszót és figyelmen kívül hagyva, hogy ez is birtokos szerkezet rövidítése). Институт birtokosa языкознание, az академия azonban nem a языкознание birtokosa, hanem az институт языкознания-é; академия birtokosa наук, de СССР megint nem a науки birtokosa, hanem az академия наук-é. Itt tehát kettős alárendeléssel van dolgunk; a szerkezet felépítése ilyen:

A németben az könnyíti meg

az ilyen nem láncolatos birtokviszonyok szerkesztését, hogy a birtokviszonyt többféleképpen tudja kifejezni; a Zalán futása-féle típust könnyűszerrel oldja meg egy elől álló és egy hátul álló genitívus segítségével: *Schillers Verschwörung des Fiesco, Heines Buch der Lieder*. Az Anti-Dühring teljes címét: *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft* magyarrá csak ilyen körülírással lehetett lefordítani: Hogyan „forradalmasítja” Eugen Dühring úr a tudományt?

Simonyi (Nyr. 2: 313) ezzel kapcsolatban arra mutat rá, hogy a németben (és a többi indoeurópai nyelvben is) a birtokviszony a birtokoson van jelölve, ezért lehetséges olyan szerkezet, amelyben ugyanaz a birtok több birtokoshoz tartozik egyszerre. A magyarban, ahol a birtokviszony — birtokos személyrag formájában — a birtokszón van jelölve, ez nem lehetséges, mert a több birtokoshoz való tartozást ugyanazon a birtokszón több birtokos személyraggal kellene feltüntetni. (Erre is van ugyan példa, különösen ha a birtokviszony elhomályosulóban van, pl. „A felvonulás, az ünnep első pillantásra nem sokban különbözik az utóbbi évek május elsejétől” [Szabad Nép 1954. máj. 3.]; Simonyi még szokatlanabbakat is idéz [Jelzők mondattana 192]: „Természet Csudáji-dat nyugtalanul várom Pestről” [Kazinczy Lev. 1: 263].) A birtokviszonynak a birtokoson való jelölése azonban a lakilag egyáltalán nem mutat rá arra, hogy melyik birtokszó tartozik a birtokoshoz. Az idézett francia és orosz példában semmi külső jel nem árulja el, hogy *université* nem a *lettres* birtokosa és академия nem a языкознание-é. Ez pusztán a szerkezet tartalmi elemzéséből derül ki: az egyetemnek nem lehet „irodalma”, csak irodalmi fakultása, az akadémiának nem lehet „nyelvtudománya”, csak nyelvtudományi intézete. A hasonló felépítésű magyar szerkezetekben viszont

megvan az alaki jele is annak, hogy a birtokviszony nem láncolatos, mégpedig negatívum: a birtokos személyrag hiánya formájában.

A fentebb említett francia és orosz szerkezetek magyar megfelelői: a párizsi egyetem irodalmi karának (vagy budapesti analógiára: nyelv- és irodalomtudományi karának) hallgatója, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete. Azt a zökkenőt, amit az egyik birtokviszonynak a másik alá rendelése okoz, melléknévképzéssel kerüljük meg: nem „az irodalom kara”, hanem *irodalmi* kar, nem „a nyelvtudomány intézete”, hanem *nyelvtudományi* intézet, nem „a tudományok akadámiája”, hanem *tudományos* akadémia.

De éppen ez az, amit nem tudunk megtenni a Pártoktatók Háza és a külföldi kapcsolatok osztálya esetében. A *pártoktató*-ból, a *külföldi kapcsolat*-ból nyelvünk nem alkotott melléknévet. Kénytelenek vagyunk hát megtartani a birtokviszonyt s ezeket a szerkezeteket olyan módon hozni újabb birtokviszonyba, ahogy erről példáink tanúskodnak.

Fejtegetéseim során többször hivatkoztam a birtokos összetételek analógiájára. Megfigyelhettük, hogy a tárgyalt birtokos szerkezetek: Kommunista Magyarországi Pártja, dolgozók óvónőképzője, Pártoktatók Háza, külföldi kapcsolatok osztálya — mind szoros, megbonthatatlan, állandósult kapcsolatok. Mindegyik egy-egy intézmény elnevezése, címe, amit nem lehet más szó közbeiktatásával megbolygatni, szerkezetében módosítani. Szinte lexikális egységet képviselnek, mint az összetett szavak. Tagjaik ugyan nem forrtak össze, s valószínűleg sohasem válnak valódi összetételekké — ehhez túlságosan hosszúak, nehézkesek —, de viselkedésük, ha jelző (mégpedig akár minősítő vagy kijelölő, akár birtokos jelző) járul hozzájuk, olyan, mint az összetett szavaké.

J. Soltész Katalin

AZ *ly*-ES SZAVAK KÉRDÉSE

Helyesírásunk tanításában meglehetősen sarkalatos kérdés az *ly* írásáé. Nehéz, mert a vele jelölt hangot a magyarul beszélőknek eléggé nagy része *j*-nek ejti; s mégis fontos, mert történeti hagyományaink e betű megtartását és alkalmazása helyének pontos ismeretét kívánják. Hogy e betű írásának megtanításával mennyi a probléma, azt legjobban Lőrincze Lajosnak Helyesírási reformunk és az *ly* kérdése c. cikke (Nyr. 74: 88) világítja meg.

I. Az eddigi rendszerezések

Az *ly* hangot irodalmi nyelvünk — míg ez élt benne — nem bizonyos meghatározható fonetikai helyzetekben, hanem csak történetileg megmagyarázható helyeken ejtette. Azóta a kiejtési alap végeredményben teljesen kicsúszott az *ly* jelölés alól, s — éppen, mert fonetikai helyzetétől független hang volt — ma sem tehetünk mást, mint hogy az oktatás számára bizonyos külsőleges fogódzókat keresünk annak szabályokba foglalására, hogy mely szavakban, mely helyzetekben fordul elő; többé már nem is a kiejtésben, csak az írásban.

Ilyen szabályokat először Szemere Gyula próbált keresni; s ezen tanulmánya négy helyen (Nyr. 75: 407; Szocialista Nevelés Könyvtára 67. szám 52. lap; Egedi—Kerékgyártó—Szemere: A helyesírás tanítása 95. lap; a fővárosi iskolák részére táblázatokban) jelent meg. Az *ly*-es szavak feldolgozása lényegében azonos a négy helyen.

A szerző kísérlete figyelemre méltó. De mint minden kísérletnek, találhatók gyöngéi is; mint minden olyan próbálkozás, mely első a maga nemében, hordoz magában néhány ellentmondást és néhány feleslegesen bonyolult, a továbbiakban még egyszerűsíthető részt is. — Cikkem első részében azokra a pontokra szeretnék rámutatni, amelyeket elhibázottaknak, fölöslegeseknek vagy legalábbis tovább csiszolhatóknak látok.

1. A szerző szótagszám, hangkapcsolat és a szóvég figyelembevételével kereste a szabályt; én ellenben úgy látom, hogy az e három tényező közül egyedül a szóvégek összehasonlítása alapján is megtalálható. A több irányú alapvetés következménye Szemerénél bizonyos szabályok ütközése, azaz, hogy egyes szavak két, esetleg három szabályba is beleillenek, s feleslegesen bonyolítják az áttekintést. Ilyen pl. a) a *férj*, *fűrj*, *sarj* szavak megfelelnek az *rj* hangkapcsolat és egyben az egyszótagú *j* végű szavak szabályának is; b) az *árja*, *cserje*, *perje* szavak az *rj* hangkapcsolat és a *-ja*, *-je* szóvég szabályába is beleilleszthetők; c) a *burján* szó az *rj* hangkapcsolat és a *-ján* szóvég, sőt a *bojtorján* szó már két hangkapcsolat, *-jt* és *-rj*, valamint a *-ján* szóvég szabályában is szerepelhet.

2. A *-jt*, *-rj*, *-ján*, *-jén* hangkapcsolatokra vonatkozó szabályok tulajdonképp feleslegesek is, mert az ezek csoportjába tartozó szavak mind megtalálhatók a többi szabályban. Ha pedig a *-jén* (*tömjén*, *zürjén*) és a *-ján* (*bojtorján*, *burján*, *kaján*, *surján*) hangkapcsolatokat felvesszük, ugyanazon alapon jöhetnének az alábbi kapcsolatok is: *-lj* (*alj*, *telj*), *-jn* (*ajnároz*, *dajna*, *hajnal*, *sajnál*), *-jz* (*gejztr*, *pajzán*, *rajz*, *rajzik*), *-jzs* (*fejsze*, *hajsza*, *kajsi*, *majszol*), *-jl* (*fejlik*, *hajlék*, *hajlik*, *kajla*, *rejlik*) s különösképpen a *-dj* kapcsolat (*fajd*, *gajdol*, *hajdan*, *hajdina*, *hajdú*, *majd*, *sajdul*, *tulajdon*, *vajda*); hiszen ezeknek éppúgy nincsen ellentétes, azaz *ly*-es hangkapcsolatuk (pl. *-lyd*), ahogyan az elsőként említetteknek sem, amelyeket pedig Szemere felvesz. Viszont csak *-bly*, *-gly*, *-kly* kapcsolatok vannak, *-bj*, *-gj*, *-kj* nincs, s így rájuk is csinálhatnánk Szemere módszerével szabályt. Csakhogy ez úgyis ütköznék a *-lya*, *-lye*, *-lyó* (*szablya*, *gereblye*; *boglya*, *máglya*, *saroglya*, *dereglye*, *mereglye*; *csáklya*, *csuklya*, *fáklya*, *ereklye*, *béklyó*, *toklyó*) végű szavak szabályaival, tehát feleslegesen bonyolítaná csak a kérdést. A *-lyem* szóvég (*petrezselyem*, *selyem*) viszont egyedül is jogosan szerepelhetne.

3. Nincs a *j*-vel ejtett, két- vagy többszótagú *-oj* végű, és egyáltalában nincs az *-őj*, *-jeg*, *-jög* végű szók közt olyan, amelyiket *j*-vel is íránk. A szabályok felállításakor pedig feltételezi ezeket a szerző. Erre egyrészt a „legtöbbször”, „rendszerint”, „általában” stb. utalással mutat rá, másrészt pedig ezeket a szóvégeket hasonló szóvégek sorába illeszti bele. — Nézzük, mi a helyzet! Egyetlen *-oj* végű szavunk *-j*-s és egyszótagú: a *toj(ik)*. Mindegyik *-öly*, *-lyeg*, *-lyög* végű szó *ly*-es. *Öly* végű hat szó, *-lyeg* végű csak a *bélyeg* és a képzős *tévelyeg*; *-lyög* végű az egyetlen és képzős *hőmpölyög*, testvére a *hőmpölyödik*-nek.

4. A szerző egyik szabályban „ragtalan, jeltelen, képzőtlen” szavakról beszél, a másikban csak „ragozatlan”-t említ, a harmadikban pedig teljesen megfelelkezik erről, és egy szuffixumra sem hivatkozik. A szótagszámra, a

szóvégződésre és a kivételre nem figyelmez. Az *-aj* szabályánál az első helyen „legalább kéttagú,” a másodikban csak „szó”-ról, a harmadik szabályban „két- vagy többtagú” és a negyedikben csak „kéttagú” szóról beszél. A *-ján*, *-jén* szóvéget az első helyen közli, a második és harmadik helyen kihagyja, és a negyedik helyen ismét közli. A *szeráj* szónál mint kivételnél ugyanaz a helyzet, mint a *-ján*, *-jén* szóvégnél: az első helyen említi, a második és harmadik helyen elhagyja, a negyedik helyen ismét említi. — A Szemere által talált szabályok tehát általában jók, de olykor a kelleténél bonyolultabbak, s ennek eredményeképpen ütköznek is egymással; máskor meg nem eléggé gondosan kidolgozottak.

II. Saját feldolgozásom

Átnéztem a *j*-vel ejtett szavakat a helyesírási szabályzat 9. kiadásából és Balassának A magyar nyelv szótára c. munkájából. Számításom szerint kb. 240-et írunk közülük *ly*-lyel és mintegy 400-at *j*-vel. A felállítható szabályok szerkezeti áttekinthetősége szempontjából az *ly*-es szócsoport könnyebb, tehát ezt vettem alapul. A szabályok megalkotásában a következőképpen jártam el: Fő szabályt alkottam a tömeges esetekből, mindenütt csak egyetlen szempontot véve figyelembe: a szóvéget. A hangkapcsolatokat a szabályalkotáskor nem vettem tekintetbe, sem a szavak szótagszámát, mivel — mint az előző részben rámutattam — e szempontok csak feleslegesen keresztezik a szóvégre alapított vizsgálatot. Megjegyzem azonban, hogy a hangkapcsolatok közül 11 *ly*-es (*bly*, *gly*, *kly*, *mly*, *szly*; *lyt*, *lyh*, *lyk*, *lym*, *lyp*, *lyv*) és 22 *j*-s (*dj*, *fj*, *lj*, *mj*, *pj*, *rj*; *jb*, *jc*, *jcs*, *jd*, *jf*, *jj*, *jh*, *jk*, *jl*, *jm*, *jn*, *jzs*, *jt*, *jv*, *jz*, *jzs*) lehetséges. A tulajdonképpeni problémát itt az ütközések jelentik, vagyis azok a kapcsolatok, melyekben a kiejtett *j* írása *j* is meg *ly* is lehet (pl. *jk* kiejtésnek *jk*-írás felel meg ebben: *csajka*, viszont *lyk* írás ebben: *hüvelyk*).

E hangkapcsolatokra a fő szabályt alkotó, végződése alapján osztályozott 209 szónál nem volt szükségem. Az ide nem vonható 31 szóból azonban néhányat ezek alapján tudtam kiegészítő szabályba foglalni.

Talán érdekes lesz anyagomról néhány statisztikai adat: Csak 18 szó egyszerűtagú. Kb. 50 szóban könnyen felismerhető az *-ály*, *-ély* és *-ly* képző. Túlnyomóan, azaz 85% főnév; 82% *-ly* vagy magánhangzós végű. 18 szó egyébként is a helyesírási szókinésbe¹ tartozik (*bögöly*, *göböly*, *pöröly*, *súly*, *golya*, *pólya*, *sólya*, *hólyag*, *kóvályog*; *bója*, *szója*; *gally*, *süllyed*, *zsöllye*; *vijjog*; *cikkely*, *pikkely*, *messzely*). Valamennyi *ly*-es szó szabályba vonható, egyetlen sem kell gépiesen betanulni; 209 tartozik az alapszabályba, 31 pedig mássalhangzó-kapcsolódás, szóvég alapján csoportosítható, s ide tartozik a 6 szógyökérhez tartozó 10 képzett szó is.

Módszerem a következő: Minden olyan szóvéget figyelembe veszek, amelyben *j*-nek ejtett hang fordul elő. Ezek első típusa a csak *ly*-lyel frottakat tartalmazó szavaké: itt csak magukat a szóvégeket kell megtanulnunk. Itt tehát ez a szabály: mindig *ly*-lyel írandó az *-ily*, *-öly* stb. szóvég. — Második csoportjukban a kiejtett *j* írása lehet *ly* is, *j* is. Itt kiindulási alapnak,

¹ A helyesírási szókinés a nyelv szókinésének az a része, amelyet helyesírás szempontjából számba veszünk.

azaz szabályos esetnek mindig azt veszem, amelyikből több van. Ezeknél tehát a szabály: az *-áj*-nak ejtett stb. szóvég általában *ly*-es; a kivételeket, azaz a *j*-s alakokat egyenként meg kell tanulni. A szóvégeknek abban a csoportjában viszont, ahol a *j*-vel ejtett hang *j*-s írása gyakoribb, a *j*-s írás a fő szabály, s az *ly*-es szavak az egyenként megtanulandó kivételek. — A harmadik csoport azoké a szóvégeké, amelyekben a kiejtett *j*-t mindig *j*-vel kell írni. Ezeket fölösleges szabályba venni.

Az ismertetett fő szabály elsajátításához mindössze 53 kivételt kell megtanulnunk, s ezzel biztossá válunk 209 *ly*-es szó írásában.

Az *ly*-es és *j*-s köznevek szóvégeit összehasonlíthatjuk — pl. *-ály* és *-áj* — és amelyik csoportból kevesebb van, azt tanuljuk meg.

A. *Ly*-kezdetű egy szó: *lyuk*.

B. 1. Csak *ly*-es szóvégek: *-ily*, *-öly*, *-üly*, *-lyű*, *-lyag*, *-lyeg*, *-lyög*.

2. Több az *ly*-es szóvégű: *-ály*, *-ely*, *-ély*, *-öly*, *-lya*, *-lye*, *-lyó*, *-lyog*.

Kivételként *j*-sek:

-áj: *báj*, *fáj*, *háj*, *máj*, *nyáj*, *száj*, *táj*, *váj*; *lakáj*, *maláj*, *muszáj*, *szerdáj*, *papagáj*.

-ej: *ej!* *hej!* *sej!* *fej*, *pej*, *tej*, *delej* és a képzős *dő:ej*, *röhej*, *zörej*.

-éj: *éj*, *hég*, *kég*; *ganég*, *karég*, *parég*, *tarég*.

-oj: *toj(ik)*.

-ja: *árja*, *buja*, *hejehuja*, *héja*, *kopja*, *rája* (hal); *csája*, *tuja*; *bója*, *szója*.

-je: *cserje*, *perje* és a származék *fehérje*.

-jó: *hajó*.

-jog: *sajog*, *vijjog* és a képzett *zsivajog*.

3. Kevesebb az *ly*-es szóvégű: *-aly*, *-uly*, *-lyú*.

-aly: *bivaly*, *guzsaly*, *karvaly*, *padmaly*, *tavaly*; *gally*

-uly: *fuszuly(ka)*, *paszuly*; *súly*

-lyú: *vályú*

C. Az alapszabályba nem vonható 31 szó csoportosítása.

A fenti alapszabályba nem vonható 31 szó még bizonyos szempontok szerint részletezhető. Egyesek képzős formában élők, mások bizonyos hangkapcsolatot mutatók; végül egyesek azonos szóvégek szerint rendezhetők el.

I. Képzős szavak:

S z ó g y ö k é r	K é p z ő k			
<i>gabaly</i>	<i>-od(ik)</i>			
<i>tévely</i>	<i>-ed(ik)</i>	<i>-eg¹</i>		<i>-ít</i>
<i>boly</i>		<i>-og¹</i>	<i>-gat,-ong</i>	
<i>gomboly</i>	<i>-od(ik)</i>	<i>-ag¹</i>		<i>-ít</i>
<i>gömböly</i>	<i>-öd(ik)</i>			<i>-ít</i>
<i>hőmpöly</i>	<i>-öd(ik)</i>	<i>-ög¹</i>		<i>-ű¹</i>

¹ Az alapszabály 209 szava közé tartozik.

2. Hangkapcsolatok:

<i>ly</i> -lyel:	<i>j</i> -vel:	<i>ly</i> -lyel:	<i>j</i> -vel:
<i>dölyf</i> —	<i>tájfún</i>	<i>pulyka</i> } —	több, pl.:
<i>kályha</i> } —	több, pl.:	<i>hüvelyk</i> }	<i>csajka</i>
<i>golyhó</i> } —	<i>lajhár</i>	<i>semlyék</i> —	több, pl.:
<i>bolyh</i> } —		<i>selyp</i> —	<i>kajmó</i>
<i>molyh</i> } —			(nincs)
<i>mályva</i> } —	csak <i>v</i> :		
<i>golyva</i> } —	<i>csajvadék</i>		
<i>polyva</i> } —			
<i>ölyv</i> } —			

3. Szóvégek:

<i>polyák</i> } —	csak:	<i>petrezselyem</i> }	csak:
<i>sulyok</i> } —	<i>ajak</i>	<i>selyem</i> }	<i>majom</i>
<i>kölyök</i> } —	<i>kajak</i>	<i>sólyom</i> }	
		<i>sulyom</i> —	pl. <i>ijed</i>
		<i>süllyed</i> —	

III. Függelék

Szeretnék végül még itt, a függelékben egyrészt néhány további megjegyzést tenni, másrészt statisztikát adni a fő szabályt alkotó szóvég-típusokról; végül pedig, mintegy ellenőrzésként közölném azokat az *ly*-es szavakat, amelyeket a szabályok kialakításának alapjául vettem.

1. A személynévek az *ly* szabályaihoz igazodnak: *Mihály Gergely*, *Keresztély*, *Károly*, *Orsolya*.
2. Képzett szók: *esztergályos*, *lakályos*, *szivélyes*, *terebélyes*; *feszélyez*, *szipolyoz*, *köpölyöz*; *folyosó*, *folytat*, *folyton*; *helyes*, *helyett*, *helyzet*.
3. Az alapszabály alkotásában résztvevő szavak:

Kiejtve:	Írva:		Kiejtve:	Írva:	
	<i>ly</i> -es	<i>j</i> -s		<i>ly</i> -es	<i>j</i> -s
<i>aj</i>	6	29	<i>ja</i>	36	10
<i>áj</i>	25	13	<i>je</i>	9	3
<i>ej</i>	23	10	<i>jó</i>	6	1
<i>éj</i>	38	7	<i>ju</i>	1	5
<i>ij</i>	2	—	<i>jü</i>	4	—
<i>oj</i>	30	1	<i>jag</i>	3	—
<i>őj</i>	6	—	<i>jeg</i>	2	—
<i>uj</i>	3	9	<i>jog</i>	13	3
<i>űj</i>	1	—	<i>jög</i>	1	—
			Összesen:	209	91

IV. Ellenőrző rész

Az alapszabály kialakításában felhasznált *ly*-es szavak: **-aly**: *bivaly*, *gally*, *guzsaly*, *karvaly*, *padmaly*, *tavaly*; **-ély**: *aggály*, *akadály*, *apály*, *aszály*, *borzadály*, *dagály*, *fertály*, *harkály*, *hatály*, *hodály*, *homály*, *irály*, *király*,

kristály, lapály, mordály, muskotály, nadály, osztály, ragály, sirály, szabály, tartály, uszály, vizzály; **-ely**: csermely, cikkely, éhely, gerely, gerendely, hely, hüvely, kehely, kesely, kétely, korhely, mely, messzely, métely, némely, pehely, pendely, persely, pikkely, székely, tengely, tégely, zsendely; **-ély**: beszély, borbély, csekély, engedély, erély, erkély, esély, estély, fekély, feszély, fortély, fustély, görvély, karabély, kastély, kedély, kevély, klistély, kvártély, mély, rejtély, rostély, segély, sekély, seregély, szegély, személy, szentély, szenvedély, szeszély, szívély(es), tekintély, terebély(es), tökély, ünnepély, veszély, vetély(társ), vőfély; **-ily**: ily, mily; **-oly**: bagoly, baraboly, boly, coboly, fogoly (madár), fogoly (rab), foly(ik), gomoly, komoly, konkoly, moly, mosoly, oly, omboly, páholy, pisztoly, ráspoly, sávoly, sikoly, sipoly, sonkoly, szipoly, tarsoly, téboly, topoly, zuboly, zugoly, zsámoly, zsavoly, zsomboly; **-öly**: bögöly, göböly, köpöly, pöröly, tönköly, törköly; **-uly**: fuszuly(ka), paszuly, súly; **-üly**: süly; **-lya**: boglya, borbolya, cirbolya, csáklya, csigolya, csimpolya, csoroszlya, csuklya, datolya, fáklya, furulya, gálya, gólya, gomolya, gulya, ibolya, koresolya, máglya, mulya, nadragulya, naspolya, nyavalya, nyoszolya, pálya, poczolya, pólya, pulya, rigolya, rokolya, saroglya, sikolya, skatulya, sólya, szablya, topolya, zsálya; **-lye**: dereglye, derelye, ereklye, gereblye, gödölye, hülye, mereglye, zsemlye, zsöllye; **-lyó**: béklyó, csobolyó, folyó, golyó, nyoszolyólány, toklyó; **-lyú**: vályú; **-lyü**: gömbölyű, keselyű, kölyű, ölyű; **-lyag**: gombolyag, gomolyag, hólyag; **-lyeg**: bélyeg, tévelyeg; **-lyog**: ámolyog, bolyog, gomolyog, hályog, imbolyog, kóványog, mosolyog, somolyog, sompolyog, tályog, támolyog, vályog, viszolyog; **-lyög**: hömpölyög.

Tyukodi Császár István

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS A HELYSÉGNEVEK HELYHATÁRÓZÓ RAGJAI DOLGÁBAN

A helységnevek határozó ragjai használatára vonatkozólag már többen kifejtették véleményüket.

A régi nyelvhasználattal Klemm Antal „Magyar történeti mondatan”-ában, folyóiratunkban pedig Szily Kálmán foglalkozott (15: 130), ki a régi magyar kalendáriumok nyelvi tanulságai kapcsán nagyszámú példával szemlélteti, hogy mennyire eltér mai, egységességre törekvő nyelvhasználatunk az 1619—1716 közötti évek helységneveinek helyhatározói ragjaitól. A *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be*, *-ból*, *-ből*, *-on*, *-en*, *-ön*, *-ra*, *-re* ragok mai használatáról a MNy. 12: 162., 259., 315., 406. és 546. lapján kapunk számos példát. Kisebb hozzászólások a MNy. 2: 333. és 10: 94. lapján szintén nem tisztázzák e kérdést teljesen, s Lotz János „Das ungarische Sprachsystem” című tankönyvének utasításai (75, 77) közül némelyek részben ellentmondanak egymásnak, részben pedig tévesek vagy fölöslegesek.

A mai nyelvhasználat szabályait legtömörebben Benkő Loránd—Kálmán Béla Magyar Nyelvtanában (IV. kiadás 112. lap) találjuk megfogalmazva, mely jelenleg hazai gimnáziumaink hivatalos tankönyve. Itt a következő szabályt kapjuk: „A helységnevek helyviszonyait kétféleképpen fejez-

zük ki. Az *i*, *j*, *m*, *n*, *ny* végűek, s a *falu* és *szombat* utótagú összetételek, s minden külföldi helységnév *-ból*, *-ből*, *-ban*, *-ben*, *-ba*, *-be* helyhatározóragokat veszi fel: *Debrecenből*, *Debrecenben*, *Debrecenbe*; *Moszkvából*, *Moszkvában*, *Moszkvába*. A többi hazai helységnév helyviszonyait a *-ről*, *-ről*, *-on*, *-en*, *-ön*, *-ra*, *-re* ragok fejezik ki: *Szegedről*, *Szegeden*, *Szegedre*, stb. Megjegyezhetjük még, hogy a *vár* és *hely* utótagúak, s még néhány más egyszótagú helységnév *hol* kérdésre *-t* vagy *-tt* ragot is felvehet, pl.: *Kaposvárt*, *Szombat-helyt*, *Győrött*, *Pécsett*, stb.”

Ezt a szabályt általában helytállónak is mondhatjuk. Egy és más kiegészíteni való azonban lenne, s ezt szeretném a következőkben röviden kifejteni.

Elsősorban az, hogy „külföldi” és „hazai” megjelölés nem egészen világos, mert igen sok olyan helység van, amely külföldi ugyan, de minthogy a neve — s legtöbb esetben lakosságának több-kevesebb része is — magyar, a mi problémánk szempontjából csak úgy kezelhetők, mint más hazai helységnevek. Tehát nem így mondjuk: „Kassában”, „Aradban”, „Lőcsében”, „Eszéken”, Csáktornyában” stb., hanem most is csak a régi *Kassán*, *Aradon*, *Lőcsén*, *Eszéken*, *Csáktornyán* stb. formákat használjuk. A fenti szabály tehát ennek megfelelő kiegészítést igényel. Kivételek még így is akadnak a fenti szabály alól. A leggyakoribb kivételek a magyar, ill. magyar nevű helységnevek közül: *Brassó*, *Nagykároly*, *Zágráb*, továbbá az *r* végűek közül: *Eger* (a népdalban: Édes anyám, ha bejön *Egerbe*), *Devecser*, *Zombor*, *Nyírbátor*, valamint a *város* utótagúak, pl. *Balmazújváros*, *Sztálinváros* stb., melyek a szabálytól eltérőleg *-ból*, *-ba*, *-ban* raggal használatosak. Viszont a *-keszi* utótagúak és *Leányfalu* nem ezeket, hanem a *-ról*, *-on*, *-ra* ragokat veszik fel, pl. *Budakesziről*, *Leányfaluról*. A külföldi helységnevek közül kivétel *Lidó* és *Szentpétervár*, tehát helyesen így mondjuk: a *Lidón* és *Szentpéterváron* vagy *Szentpétervárt*. A külföldi helységnevek helyhatározói ragjai földrajzi szempontból is jelentőséget nyernek, mert még ha magyar szókhöz járulnak is, akkor is elárulják az illető helység külföldi voltát, mint pl.: *Bécsben*, *Párizsban*, *Lipcsében*, *Boroszlóban*, *Nápolyban* stb. Így válnak lehetővé ilyen megkülönböztetések: *Velencében* (Olaszországban) és *Velencén* (nálunk), *Belgrádban*, *Leningrádban*, *Sztálingrádban*; ellenben a hazai: *Visegrádon*, *Csongrádon*.

A helyhatározói ragoknak ilyen megkülönböztető szerepe nem egy helységnevünknel megfigyelhető. A húsvét előtti *nagyszombaton* szótól való megkülönböztetés végett használjuk a *Nagyszombatban* alakot, melyet analogikusan követ *Rimaszombat* és *Muraszombat*. Így különböztetjük meg a várost is a hasonló megkülönböztetések szerint, hogy az utótag megtartja-e eredeti köznévi jelentését, vagy pedig helységnév alkotórészévé vált, a következők: 1. A *Városligetben*, *Zugligetben*, *Népligetben*; de: *Szigligeten*, *Rákostigeten*, *Érdligeten*. 2. A *Vadaskertben* (Budán a Hűvösvölgyben), a *fácánkertben*; de: *Soltvadkerten* (Kiskunhalas és Kiskörös között), *Fácánkerten* (Sárbogárd és Szekszárd között). 3. A *Lukácsfürdően*, a *Gellértfürdőben*; de: *Hévízfürdőn*, *Herkulesfürdőn*. 4. A *kőbányában*; de: *Kőbányán*. 5. A *galambházban*; de: *Galambházon* (Fülöpszállás és Kecskemét között). 6. A *sóskútban*, *vaskútban*; de: *Sóskúton* (Fejér megyében), *Vaskúton* (Baja mellett).

Wagner József

LEGFŐ VAGY LEGFŐBB

Zolnai Gyulának Schmidt József egyik nagyértékű tanulmányáról (Az indogermán flexió genesisének problémája) írt kimerítő bírálatában olvassuk a következő mondatot (Nyr. 47: 105): „A kérdésre vonatkozó rengeteg külföldi irodalomnak bámulatkeltően gazdag és alapos ismeretével, a nyelvtudományi módszer biztos kezelésével és éles boncoló elmével írott nagyfontosságú tanulmánynak nézetem szerint *legfő* érdeme és a mi nyelvtudományunkra legkihatóbb mozzanata az, hogy az alakképző elemek, az úgynev. suffixumok, képzők és ragok eredetének általános nyelvtudományi érdekű kérdését megoldásához közelebb juttatta s hogy a sokáig kicsinyelt Ludwigféle ráalkalmazásos elméletnek nagy fontosságát és igazát minden kétséggel szemben bebizonyította”. Ennek a mondatnak nem a hosszúsága lep meg bennünket, hanem a benne előforduló *legfő* jelző, amely szokatlanul hat a mai nyelvben általában járatos *legfőbb* felsőfokú alak helyett. Egy pillanatig sem lehet kétséges, hogy Zolnai ezzel a *legfő* alakkal az *érdem* szót éppen úgy felsőfokba tett jelzővel akarta ellátni, mint az utána következő *mozzanat* főnevet a *legkihatóbb* felsőfokú jelzővel. Míg azonban a *kiható* szót a szokásos képzéssel tette felsőfokba, addig a *fő* melléknévet mai fülünk számára szokatlanul a *-bb* jel nélkül fokozta. Ma ugyanis kétségkívül kivétel nélkül így fokozzuk a *fő* melléknévet: *fő, főbb, legfőbb*, pl. „A Néplap szerkesztőségének *legfőbb* érdeme éppen az, hogy...” (Szabad Nép 1954. júl. 5. 2. lap). A tájnyelvben a 'vornehm, wichtig, ober-, haupt-' jelentésű *fő* melléknévnek *legfőbb* felsőfoka helyett *legfővebb* is használatos, pl. „*Ü a lekfővebb: ott*” (SzamSz.).

A régi nyelvben egyaránt megtaláljuk a Zolnai használta *legfő* és a Csúry idézte *legfővebb* felsőfokot is, pl.: „Az vala a sidosagban *leg fő* varos, (Bornemisza, 1584.); „Sok *leg fő* katona” (Gyöngyösi: Kemény János, 1748.); „Az istenes erkölcszet néző tudománynak *legfővebb* czikkelyi” (Faludi: Nemes ember, 1748.); „A *főveb* parlamentumnak belső secretariussa posta napokon nem izenget annyit” (Faludi: Nemes úrfi, 1771., NySz.). Nyilvánvaló, hogy a mai népnyelvi *legfővebb* alak voltaképpen megőrzött régiség. A Zolnai használta *legfő* alak is az, de ma ez a forma sem a beszédben, sem az írásban nem járatos, idejét múlta már, s legfeljebb csak archaikus stílusban lehet helye.

Erről a *legfő* felsőfokról jut eszembe, hogy egy pár évvel ezelőtt a Szabad Nép egyik vezércikkében szemet szúrt nekem ez a szintén szokatlan felsőfok: *legkülönböző* jellegű (1950. aug. 27.). Mai nyelvhasználatunk szerint ezt is *-bb* jellel kell ellátni: *legkülönbözőbb*. Nem mondhatjuk, se nem írhatjuk: „Ebben a kérdésben a *legkülönböző* vélemények alakultak ki”; sem ezt: „A *legkülönböző* kósza hírek keltek szárnyra”; mindkét mondatban s minden hasonló esetben csak a *legkülönbözőbb* felsőfok van a helyén.

A KÜLÖN SZÉPÍRÓI HELYESÍRÁS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

I. 1954 nyárutóján megjelent a Magyar Tudományos Akadémia készítette helyesírási szabálygyűjteménynek (A magyar helyesírás szabályai) 10. kiadása,¹ sőt napjainkban már ennek 2. lenyomata is kikerült a sajtó alól. Úgy érzem, ez alkalmából ismét időszerű lett egyes szépirodalmi művek sajátos írásmódjának kérdése; az alábbiakban ezt szeretném tüzetesebben megvizsgálni.

Talán fölösleges részleteiben bizonygatnom, milyen szerves összefüggés volt és van mindig a nemzeti irodalmi nyelv és az egységes, kicsiszolt helyesírás közt. Aki pontosabban is látni kívánja, hogyan egyengette a lassan-lassan kialakuló — illetőleg integrálódó — helyesírási konvenció a művelt nyelvi egységet, bőven találhat effajta anyagot Pais Dezsőnek A magyar irodalmi nyelv (vitájával együtt lásd I. OK. 4: 425—86 és MNyTK. 83: 125—86) meg Kniezsa Istvánnak Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig (Bp., 1952.) és A magyar helyesírás története (Bp., 1952.) c. művében. Érthető, hogy a régebbi múltban egyes írók és írói csoportok legalább úgy iparkodtak megvalósítani az elvszerű, jól alkalmazható és egységes helyesírási rendet, mint — mondjuk — a nyomdák; s hogy mikor 1830 táján a Magyar Tudós Társaság végre megkezdte az első szabályzat kidolgozását, íróink igen szerényen közreműködtek a munkában. S az így kialakított, szabályos írásrendszer csontvázára — ahol ti. új volt — megint csak az írók varázsoltak húst és vért: ők mutatták be az alkalmazását, népszerűsítették és értelmezték az olvasóközönség előtt, példájukkal önkéntelenül is követésre kényszerítve az olvasókat. (Ezzel az írók a tankötelezettség előtt szinte a helyesírástanítás általános munkájából is elláttak egyet-mást.)

Ma persze elsősorban a korszerű műveltség alapjait lerakó általános iskola tanítja meg a szocialista építés korszakában még nélkülözhetlenebb egységes helyesírás főszabályait, a finomságokat pedig magasabb fokú iskolák és szaktanfolyamok; de a művelődési forradalomnak ez a vonatkozása sem lehet közömbös dolog az írók előtt. Világos, hogy ha az új szabályzat kidolgozásában nem vállaltak is oroszánrészt új Vörösmartyk (értsd; költők) → végre is a specializálódásnak egész más korában élünk — : íróink, költőink legalábbis szintén felelősek népünk előtt egységes nemzeti írásrendszerünk ápolásáért és védelméért.

2. Miről is van szó? Egy példa könnyen megmutatja.

¹ Nemrég részletesen ismertette folyóiratunkban Deme László: Nyr. 78: 285—308.

Az általános iskola legalsó osztályaitól kezdve minden nevelő fáradhatatlanul igyekszik beleverni a nebulók fejébe, hogy a határozóragot *h o l* (*m i k o r* stb.) kérdésre *-ban*, *-ben*, *h o v á* kérdésre pedig *-ba*, *-be* alakban kell írniuk. Viszont főként a falusi-paraszti életet ábrázoló írók egy része már néhány évtizede eléggé következetlen a fönti szabály alkalmazásában (legkivált persze a *-ba*, *-be* ragnak egyetemes használata terjed). Így igen gyakori a *-ba*, *-be* paraszti szereplők beszédének idézésében: „Csak egy nem tetszik nekem az *egésze*”; „*hajnalba* neki mentek a búzának” (Új Hang 1953/10: 31); „Hát a *Szabadságba* talán henyélő parasztok vannak, nem dolgozó parasztok?” (Szabó P.: Új föld 1: 357); stb. De ilyenkor is sűrű azért a *-ban*, *-ben*, még akár ugyanezen forrásokban is; sőt a két alak keverten is előfordul: „Mink, elvtársak [,] benne vagyunk a népi *demokráciában*, *mindenbe*” (Szabó P.: i. m. 1: 356). Gyakran jelentkezik a *-ba*, *-be* rag (*h o l* kérdésre) a szereplők gondolatainak ismertetésekor, tehát afféle fél-idézetekben is: „érezte, hogy itt valami sértettséggel áll *szembe*” (Csillag 1952: 1297); „hát nincs *ebbe* szégyenérzet?” (Sarkadi I.: Veréb dűlő 117); stb. S innen már csak egy lépés, hogy a falusi származását hangsúlyozó író a saját gondolataiban, illetve elbeszélő részeiben is így használja: „egy *gyümölcsbe*, egy *almába* milyen a nedvkeringés?” (Csillag 1952: 133); „állandóan *útjába*, lába alatt [szorongott] apjának” (Csillag 1952: 1297); „*Tizenötbe* [értsd: tizenötödik évemben] járok” (Szabó P.: Nyugtalan élet 243); „*szavakba* egyáltalán ki sem fejezhető” (uő: Új föld 1: 216); „széjjel *háiba* ment” (Sarkadi I.: i. m. 177); stb. Sőt a túlságos vigyázat okozta ellenkező végletre, az ún. „túlkompenzációra” is akad példa: „a *fiúban* belédermed az indulat” (Szabó P.: i. m. 2: 248). Az adatok számát a felszabadulás előtti és utáni forrásokból egyaránt játszva megsokszorozhatnám.

A kérdés történetéről különben szintén érdemes néhány szót szólnunk. A következetes kettősség csak hosszú viták árán, fokozatosan alakult ki e téren is irodalmi nyelvhasználatunkban; mert hisz a tájszólások elég régóta *h o l* kérdésre is *-ba*, *-be* raggal élnek. Nemrég, a helyesírástanítás elvi nehézségeiről írva, Lőrincze Lajos ezt állapította meg: „a *hol?* kérdésre felelő *-ban* helyhatározóragot nem ismerik sehol a magyar nyelvjáróterületeken, helyette mindenütt a *-ba* ragot használják: »a *házba* vagyok»” (Nyr. 75: 92—3). Figyelemre méltó azonban valamelyest, hogy mindenütt ismerik a különbséget a személynévmás határozóragos alakjaiként használt alakulásokban: *bennem*, *benned*, *benne* stb., de *belém*, *beléd*, *belé(je)* stb. Talán főtebb is ezért írta Szabó Pál így: „*benne* vagyunk a *demokráciában*, *mindenbe*”; ti. a *benne* után közvetlenül önkéntelenül inkább hajlik a paraszti beszélő is a különbségtételre(?). (Utána már könnyebben mondja ezt: *mindenbe*.) Sarkadi Imrének „nincs *ebbe* szégyenérzet” felkiáltását is bárhol, nyelvjárási beszédben is mondhatták volna így: „nincs *benne* szégyenérzet?!” A magyar határozók teljes rendszerében egyébként is — tudjuk — igen fontos és jellemző (ősi) szerepe van a *h o l*, *h o n n a n*, *h o v á* kérdésre felelő hármas alakoknak: *itt*, *innen*, *ide*; *alatt*, *alól*, *alá* stb. Érthető tehát, hogy mikor a nyelvjárások már elhagyogatták a külön *-ban*, *-ben* ragot, a nyelvtudósok és a leggondosabb írók ragaszkodtak az irodalmi nyelvi hagyományban tisztán fennmaradt különbséghez. Még jóval az egységes helyesírás szabályozása előtt, 1809-ben, Kazinczy Ferenc már arra inti az ifjú Kölcheyt, hogy a „Nem szenvedel te semmi lármát — Csendes *helyedbe*” szerkezet nem helyes, hiszen *h e l y b e n* *l é t e t*, nem pedig egy *h e l y* felé *h a l a d á s t* fejez ki (Lev. 6: 184).

Ugyanő 1810-ben — a népies írású debreceni írók ellen is hadakozva — Sipos Pálnak ezt írja: „Én a' [beszélt nyelvi] szokás által nem engedem magamat arra ragadtatni, hogy a . . . ba és ban közt különbséget [!] ne tegyek. Hadnagy Fazekas, ki maga is ír verseket, és Debreczeni fi, és lakos, és így infallibilis [= tévedhetetlen], mint a' Pápa Romában, ezt nekem tagadta. . . De a' grammaticai villongás veszedelmes dolog, a' legjobb írók példája sanctionál [= szentesít, törvényesít], nem a' szokás” (uo. 7: 361). 1815-ben pedig Dessewffynek önmagát is vádolja: „Nem kell követni a' rest ajakúakat, a' kik még a' z betűt is elhagyogatják az ilyen szóllásokban [!]: *kihe ment, férjhe ment, a' ló a' kocsiho rúgott*. Nekem rossz neven vette a' Bécsi Recensens [= ismertető] e' versemet: »Íz, szín, tűz vagyon a' borban, ha Hegyaljai termés: — Íz, csín, tűz vagyon a' *versbe*' ha mesteri mív« — 's igaza van a' Recensensnek. . . [Az új, nyomdai kéziratban] már ez a pentameter így áll: »Íz, csín, tűz vagyon a' *versbeN*, ha mesteri mív«” (az akkori verstani szabályok szerint ti. így is kifogástalan maradt a versmérték; i. m. 7: 369; vö. még uo. 2: 136, 138, 359; 4: 22, 60; 12: 369; 13: 337; 21: 240; stb.).

Akadémiánk reformkori szabálygyűjteményei általában már pontosan megkülönböztetik a „beható” *-ba*, *-be* és a „benmaradó” *-ban*, *-ben* ragot. Az előbbiről azonban Fogarasi János is megjegyzi 1843-ban: „A köz életben használtatik *ban*, *ben'* helyett is, t. i. ezen kérdésre is: *hol*; mely szabadsággal néha a költészek is élnek, hiányjellel pótolván az *n*-et, így: *ba'*, *be'*” (Művelt magyar nyelvtan elemi része 151). Klasszikus költőink, íróink valóban elég következetesen igazolják is az egységes nemzeti irodalmi nyelvnek ezt a szabályszerűségét; vagyis ha a verstani igénynek megfelelően elhagyják is az *n*-et, a helyesírási igényt legalább hiányjellel elégítik ki. Így pl. Petőfi 1844-ben: „Mivelhogy ruhákat mos a fris [!] *patakba*” (János vitéz I.; ríme: *hajtva*); 1848-ban: „Közöttök van — hogy ne volna? — Kont István is a *vadonba*” [Kont és társai]. Vagy Aranynál, 1848/54-ben: „Rombolá az ellent vérontó *csatákba*” (Toldi estéje VI: 12; ríme: *átka*); 1879-ben: „Meggyszerette a lányt, *nyomba'* meg is kérte” (Toldi szerelme II: 5); „Ropog az apró dob, a tábori böffen, — Mint a bölönbikák [!] egy *nádasba*' többen” (uo. II: 13). S ha olykor-olykor akadt is az irodalomban *hol* értékű *-ba*, *-be*, ez kétségtelenül bántó íráshiba számba ment. Inkább az fordult elő, hogy egyesek még az elhomályosult (határozószói) alakokban is ragaszkodtak az *-n* véghez: „*hiában* törekvék fölkelni” (Gaal József: Emlény 1838. 171); vagy *hová* kérdésre is erőszakolták nagy igyekezetükben: „Mi bizalmunkat *Istenben* helyeztük” (Eötvös: Magyarország 1514-ben. 2: 193; a jobbágyok nyelvhasználatában!).

A kiegyezés táján egy nyelvújító irány a nyelvi helyesség egyetlen igazolóját a nép nyelvhasználatában, azaz a nyelvjárásokban látta; ez természetesen elvetette volna a tárgyalt különbséget is. Gyergyai Ferenc pl. 1872-ben azt hirdette, hogy „úgynevezett marasztaló »*ban*, *ben*« nincs a magyar nyelvbe”, s hogy minden *-ban*, *-ben* ragos nyelvi forma „latinos, németes vagy tótos” (Magyarosan 5 kk.). A nyelvtörténetet ismerő s az irodalmi nyelvi fejlődést is értékelő szakértők természetesen elutasították az effajta, kisujjból szopott tételeket (pl. Finály: Hogy is mondják ezt magyarul? Bp., 1888. 163). Később Simonyi Zsigmond már csak azt hangoztatta, hogy a „hagyományos irodalmi szokás”-tól eltérőleg „a közönséges beszédben már nem tesszünk különbséget” a két rag közt (1914: Helyes magyarság³ 22). Az irodalmi nyelvhasználat azonban ezután is következetesen megtartotta

a kettősséget, s az én tapasztalatom szerint még a beszélt, köznyelvi használatban is mintha inkább terjedőben volna a hol kérdésre felelő *-ban, -ben*, mint kiveszőben. Bár statisztikai jellegű eszközfontikai vizsgálatok nélkül ez a becslés elég ingatag, mégis úgy érzem: a nemzeti művelődés forradalmi terjedésének korában már nem időszerű a fönt idézett, modoros írói helyesírás.

3. Lássuk tehát, mikor és mennyiben lehet joga az írásművésznek ahhoz, hogy eltérjen a másokra kötelező érvényű írásszokástól, s mely ponttól válik ez a művészi szabadság egységbontó szabadossággá!

a) Tudjuk mindenekelőtt, hogy a kiejtés még a nemzeti irodalmi nyelv kialakulása óta sem lehet soha olyan egységes, mint a helyesírás. Irodalmi és tájnyelvi eredetű alakok (*lyuk—luk*), hosszú és rövid hangzós (*ún—un, öccs—öcs*), ajakkerekítéses vagy anélküli (*sör—ser*) stb. alakok igazán olyan kuszán éltek vagy élnek egymás mellett, hogy egy adott pillanatban néha igen nehéz meghatározni az uralkodó köznyelvi kiejtést. A helyesírási szabályzat ellenben többnyire ilyenkor is könnyen dönt az egyik alakváltozat mellett — nem is mindig a kiejtés alapján. Az *-ít* képzőről pl. régóta tudva tudjuk, hogy egyes nyelvjárásokban rövid *i*-vel mondják, sőt a művelt köznyelvben sem egész általános az *i* hosszú ejtése. Mégis ragaszkodunk az utóbbihoz helyesírásunkban: ez jobban megfelel a nyelvtörténetnek, a klasszikus írók szokásának, s ellene azért nem mond az általános művelt kiejtés sem. — A *kíváncsi* szóban is igen sokan ejtenek rövid *i*-t; de a hagyomány miatt s a *kíván* szóval való összefüggés ébrentartása végett még ezek is bizvást írhatnak hosszú *i*-t. (Persze a *kíván* ige hosszú *i*-je sem egész általános a kiejtésben.) — A *tömerdek*, a *mögött* ejtés ma már eléggé kiszorította a *temérdek*, *megett* formát; amellett a sok *e* hangot nem is tartjuk szépnek nyelvünkben: így itt a helyesírás előbb-utóbb bátran elhagyhatta a hagyományosabb *temérdek*, *megett* változatot.

A verses szövegekbe azonban a költők nem a leírt, hanem a *k i m o n d o t t*, a *h a n g o s* alak hangértékei szerint illesztik be a szavakat¹; természetesen tehát, hogy olykor egyéni kiejtésükhöz, nem pedig a helyesírási szabályzathoz alkalmazkodnak a versnek írásban való rögzítésekor; vagy esetleg a pillanatnyi verstani igény szerint az ingadozó alakot hol így, hol úgy írják.

Ismeretes pl., hogy az *-ul, -ül* igeképző (*tisztul, merül*) és a hasonló alakú határozórag (*kutyádul, emberül*) magánhangzója egyes nyelvjárás-területeken (régén kivált, de részben még ma is) hosszú. Vörösmarty tehát a Zalán futása Előhangjában [1825.] szintén jogosan írta az igeképzőt hosszán: „szemem árja megindúl”. De az sem joggal, hogy 1836-ban a Szózatban viszont röviden ejti a *rendül ü-jét*, noha ugyanott a határozórag hangzóját hosszúnak veszi: „Hazádnak *rendületlenül* — Légy híve oh magyar...” Természetes: amott a hexameter végső verslábának jól megfelelt az *indúl* szó *ú*-ja; emitt viszont a jambusi lüktetés a *rendületlenül* ejtést keltette — s ez is közismert volt akkor. Petőfi a trocheusi lejtésű A Tisza c. leíró költeményében [1847.] az igeképzőt előbb hosszán mondja: „Nyári napnak *alkonyulatánál* — Megállék a kanyargó Tiszánál”; utóbb mégis írja röviden is: „Mint az *örült*”. Az apostolban [1848.] a határozórag magánhangzója is olykor

¹ Arany János is csak a fűzfapoéták műveletlenségét gúnyolva, az ő elvükként írja: „Mert szemnek írunk, a *fül* második — Érzék, gyakran hibáz, hamarkodik” (Vojtina levelei öccséhez I.).

rövid (V: „Hogy méltósága ilyen *póru*l járt”), olykor hosszú (VII: „S építé *faradatlanul* a — Jövő szikláin a légváarakat”); stb. — Azért tehát a mai költőt (pl. Juhász Ferencet) sem érheti gáncs, hogy a szabályzattól eltérő, illetve kétféle írásmóddal utal az igeképző pillanatnyi versbeli hosszúságára: „Szeretek én így, munka után, amikor *elnehezül* — a kar és komor hábor-gásaiban *elcsitül* a lélek, — könyökleni” (1951: Kora esti ének).

Hasonló (vagy még több) oka-foka van annak, hogy Képes Géza röviden írja a szabályosan hosszú — bár nyelvjárásainkban röviden is élő — *-ú, -ü* képzőt: „A Gubacs Péter fia vagy te — *Szükszavu* kondásé” (1947: Levél egy népikollégistához): a daktilusi láb ti. csak ilyen kiejtésben helyes. Ebben a versében az *-it* igeképző magánhangzója is előfordul röviden: „*sárborította* kerékagya”; vagy a *tűnik* ige *ü*-je: „Szemembe *tűnik* pár pillanatig most”. A hexameteres versforma valóban sok rövid szótagot kíván. Zelk Zoltán még jambusaiban is így énekel: „kiáltatok, hogy hangotokra — *tűnjön* az éj romhalmaza” (1945: Zuglói reggel).¹

Természetesen nem szükségszerűen követi az írás a vers hosszúság-rövidségi igényét, s viszont nem minden írásváltoztatásnak van meg az oka a ritmus kényszerében. Illyés Gyulának Farsang c. szabadabb jambusi lüktetésű verse pl. a ritmus felől bátran megtarthatta volna a *hívogatva* vagy a *kíváncsiskodók* alakot; mégis így hangzik: „mérőföldre szállott *hívogatva* — a káposzta, a bor szaga — körül a fákat is belepte — a *kíváncsiskodók* raja” (Vál. versei. 1952. 88). Nyilvánvaló, hogy a költő a maga egyéni (dunántúli) kiejtése szerint építette föl versét, s pontosan így akarta a hangok zenéjét írásban is „tartósítani”. Ez a gyakorlatban alig érinti az egész nemzet helyesírásának egységét, tehát nekünk is tisztelnünk kell a művész alkotó szabadságát.

Mindaz, amit eddig láttunk, nemcsak az egyes hangok hosszúsága-rövidsége dolgában érvényes. Arany János pl., ha a ritmus vagy a rím stb. úgy hozta (s a stílus szempontjai is javallották!), többször a maga korának irodalmi szokásától elütő nyelvi alakokat is beleszótt verseibe, s ilyenkor szükségképp eltért a helyesírási „szabványtól” is. Így pl. a Toldiban (1846.): „Toldi (mert hisz ő volt)-a tollat *levészi*, — Mindjárt ott teremnek a király vitézi” (XI: 12); vagy a Toldi estéjében (1848/54): „Csak folyt, csak folydogált *szó ne'kül* a munka“ (I: 16); vagy a Toldi szerelmében (1879.): „Hogy törének láncsát a szép *Piroskáér*? — Mondja el: kik? hányan? aki jobban ráér” (II: 21); stb. Azok a verses példák, amelyeket I. pontunkban a h o l kérdésre felelő ragnak *-ba'*, *-be'* alakban való írására idéztem, természetesen szintén ilyenek.

Költői szabadság tehát igenis v a n a helyesírás dolgaiban is, s oktalanság volna az idézett példákban tanári vagy korrektori vörös plajbásszal fejesőváltató íráshibák után fürkészní.

b) De nem is csak verses szövegekben akadhat jogos helyesírási külön-ködés. Gárdonyi Géza szerint (az Isten rabjai c. regényben) így „robban” Jancsi fiúra a haragos anya: „*Akkasztani* való!” (3. kiad. 44). Itt tehát az i n d u l a t o t k i f e j e z ő (emfatikus) m á s s a l h a n g z ó k e t t ő z é s t kívánta jelezni az író — a szokványos kiejtést tükröző szabályos írásmódtól eltérve. Hogy helyesen tette-e? Hogyne: az *akasztani* írás itt csak nyűg lett

¹ A felszabadulás utáni verseket a Hét évszázad magyar versei c. antológia első kiadásából idéztem; szövegeim ennek a kötetnek a helyesírását követték.

volna a realista emberábrázolás árnyalásában. — Babits Mihály Halálfiái c. regényének öregura is így méltatlankodik: „*Kuttyafikomterremtette!*” (351). — Még fordított művekben sem ritka az ilyesmi. Csehovnak Szöllősy Klára fordította Elbeszéléseiben pl. így tör ki a harag egy szereplő ajkán: „Ne járasd a szád! — ordította magából kikelve. — *Mmmarha!*” (2: 66). — Szintén emfatikus eredetű a magánhangzó nyúlása következő példában: „Eszembe jutott egy *csu-uda* jó nóta!” (Gorkij: Vergődés, ford. Gellért György, 22). — Természetes, hogy az effajta írásmódot mai íróinknál sem gáncsolhatjuk; pl. „*Ahhétszázát!*» — kapta markába a pipát” (Új Hang 1953/10: 27).

Móricz Zsigmond egy kis írásában (Kossuth Lajos) a tisztántúli nép Kossuth-kultuszáról emlékezik meg (újra közölve a Szabad Nép 1952. szept. 5-i számában; én innen idézek). Ebben olvastam, hogy 1890 táján a Tisza vidékén „Vakon esküdtek Kossuthra. *Kosút, Kosút*. Ez volt az egyetlen jelszó, amely érintetlenül tisztán s szentül hangzott ezekben a színmagyar, kálvinista kis falvakban.” A kiejtés szerint írt két *Kosút* alak itt nyilván afféle idézet jellegű; talán pontosabban egyetlen falusi ember hanghordozásával, hangszínevel az író fülében csengő emlékképnek tükrözése. — Majd így folytatódik a szöveg: „[Debrecenben] áhitattal s halk litániával emlegették a *negyvennyócat*. . . De itt már nem mondták *fordalomnak*, hanem szabadságharcnak.” Látni való, hogy Móricz a fonetikai hűségmel hitelessé s hangulatilag meleggé akarta tenni megemlékezését: az eszmei mondanivaló s művészi értékű kifejezése tehát egyaránt megkívánta a szokásos helyesírástól való eltérést. — Móra Ferenc dőlt szedéssel emeli ki a néprajzi érdekű *fekő* 'gyermekágyas asszony' szót: „Etellel [egy]idős menyecske enni hozott a *fekőnek*” (Ének a búzamezőkről. Bp., 1927. 2: 72).

Veres Péter a Szegények szerelme kisgyerekekének kedvesen s elypító beszédét is közérthető fonetikus átírással érzékelteti, amint az a boltban két „pénzért” babérlevelet vásárol: „*tesszik adni két pizij babijjevejet* meg ecetet, aszonta *ideszanyám . . . mejt paszujt főzünk*” (11). Egyben hangulatos, színes módja a nyelvi egyénítésnek. Nem sok, de művésziileg éppen elég ennyi: nem eszközfonetikai hűségű, tudományos átírás a gyermeknyelv egészéről, de itt meggyőző és hangulatos részlet. Ha minőségben (= pontosságban) vagy mennyiségben több volna: művészi céljának kevésbé felelt volna meg. (Veres egyébként nemrég elvileg ellene fordult a Tömörkény, Gárdonyi, Móricz hatását máig is őrző, modoros, fonetikusán dialektusi nyelvhasználatnak; vö. MNyTK. 83:70.) — Hasonló jelenségekre bőven idézhetnénk más régibb és újabb példákat is. Szükségképp eltér az író az egységes helyesírástól, ha különre kiejtést akar ábrázolni; s ez, ha összefügg a szereplő belső vonásaival, különösen jellemző lehet. Babits a félművelt ember tudákos kiejtését pl. így mutatja be: „*a jelen pillanatra összpontosítani minden enerzsiánkat!*» — Így mondotta: *zs-vel*” (i. m. 213). — A részeg öregember akadozó beszéde is csak így festhető híven: „*E-ereggy* innen, *á-állók* én, mint a . . . Sion högye” (Móra F.: i. m. 2: 25). Ugyanígy jelölik íróink régóta a németes, tótos, zsidós stb. kiejtést is.

Néha az író a különleges hangjejtés, hangsúly, beszédtempó stb. jelölésére is alkalmassá akarja tenni az írást: természetes, hogy ilyenkor szintén újítania, változtatnia kell a rendszeren. A tornatanári vezényszók modoros szótagolását és dallamát már Móricz Zs. is így ábrázolta: „*Sora-kozz!*”; „*Viii-gyázz!*”; „*iiin-dujj!*”; „*Egy! kettő! egy! kető! . . . egykető . . . etyket, etyket, etyket . . .*”; „*Fu-uss!*” (Légy jó mindhalálig. Bp.,

1921. 156—7). Sándor Kálmán Szégyenfa c. munkája egy hívó kiáltást szintén így érzékeltet: „*Ma-argit!*” (242). Ugyanott: „*Vi-i-gyázz!*» — kiáltja a segéddarus [a műhelyben]” (171). — Még újságriportban is akad ilyen példa: „*Hajrá-á-á!*” (egy hadgyakorlat leírásában, Szabad Nép 1952. szept. 24.). — Máskor a szótagonként hangsúlyozó, szét t ö r e d e z e t t beszédet szemlélteti az író; pl. Babits: „*Ta-gad-ha-tat-la-nul* zseniális” (idézetenben, i. h. 341). Déry Tibornak Befejezetlen mondat c. regényében is találunk ilyen írásmódot: „*Nagy-gyjon* érdekes» — motyogta az öreg borbély” (3:154).

4. Külön foglalkozom a régiesítő helyesírás néhány kérdésével, minthogy ez már közvetlenebbül kapcsolódik a népieskedő íráshoz.

Első jelentősebb, tudatosan archaizáló szépirodalmi alkotásunknak Kazinczy egyik helyzetdallát ismerem: a Keresztes Bálintot. 1789-ben — Ráday Gedeonhoz írt levelében — a szerző még csak keresetten egyszerű, sőt naiv hangját és képeit emeli ki; de megemlíti a lírai hátteret: „Az ideám benne ez: Jerusalemi András idejekor egy Magyar Keresztúr (az én ideám szerint a' Keresztúr Templárius) a' szent Földön sopánkodik itt hagyott kedvese után” (Lev. 1: 302; vö. még uo. 483, 592). A két szakasz szövege azonban még semmi néven nevezendő régies elemet nem tartalmaz, s ódon hangulatról szó sem lehet vele kapcsolatban. Hanem mikor 1790-ben Kazinczy az Orpheusban (1: 186) közzétette a nyelvileg még mindig alig régiesített, immár hosszabb verset, merőben archaikus helyesírása s a barát gót betűs szedés végre megteremti a megfelelő régies levegőt. Csak egy versszakot mutatok be, a gót betűt ebben is latinnal helyettesítve:

Az 1789-i kézirat:

*Fekete szemű szép Menyetske!
Repülhetnek tsak mint a' fetske,
Még ma szállnék, szemed láttára,
Ablakod' rostélyozatjára.*

Az 1790-i kiadás:

*Fekete szemew zeep Hwlgieczke
Repulhetneec chak mint a fechke,
Megh ma szaalneec szemed lattara
Ablacod rofteliozattiara.*

Néhány évvel ezelőtt (MNY. 47: 12 kk.) részletesen foglalkoztam Csokonainak a Dorottya egyes énekei elé iktatott, mókásan régies nyelvű és írású tartalmi összefoglalásaival meg Jókainak a Rab Ráby fejezet-címeiben követett, jórészt hasonló eljárásával. Mindez természetesen ugyan-csak szerencsés és szabadon alkalmazható művészi fogás. Utaltam i. h. Jókainak egy elejétől végéig archaizáló nyelvű és írású novellájára is; az ilyen „teljes” régiesítés azonban szerintem körülbelül kudarcra van ítélve. Egyrészt az író természetesen sokszor eltéveszti a helyes nyelvtörténeti és írástörténeti mértéket: de ez talán kevésbé fontos, hiszen az írónak itt csak művészi hangulat-keltés és elhíttetés a célja, nem tudományos ismeretek aprólékos közvetítése. Másrészt — s ez a nagyobb baj — a nehezen olvasható, hosszú szöveg fárasztó, tudálékos, kiábrándítóan nehézkes. (Tanulságos gondolatokat fejtett ki vagy másfél évtizede e tárgyban Mészöly Gedeon, Nép és Nyelv c. folyóiratának első kötetében, a Kodolányi János archaizálásáról folytatott vita során.)

A régies írású nemesi családnevek féltő gonddal való őrizgetésében — tudjuk — a társadalmi elkülönülés, osztályérdek is megnyilvánult; a min-tájukra gyártott álregi nevekben pedig gyakran az előkelőbb osztályokba való bejutás vágya tükröződött. Viszont Jókai neve egyik betűjének (az *γ*-nak) megváltoztatásával az antif feudális forradalom mellett tüntetett. Ez a kérdés-

kör azonban ismét elvezetne bennünket a szépirodalmi ortográfia területéről.

Általában Kazinczy óta — egy-két levél-idézetet nem számítva — egyre ritkábban fordul elő, hogy az író p u s z t á n a z í r á s régiesítésével akarja elérni művészi céljait; valójában az elavult írásmód rendszeren csak a régies nyelvi elemek esetleges velejárója. Nem kívánok nagyobb példatárral bizonyítani, de vö.: *szívbéli* pajtásom; *volt vón*; *szólott* (Ady: Két kuruc beszélget); *gáncsolja* *vala* magában Szent Ferencet (Babits: Kezdődik Éliás testvér hiteles története, ÖNov. 42); *Bóvséggel* *vagyon*; *teteminket*; *innep* (Tóth Árpád Villon-fordításaiából); *püspök urtul*; *volt* *vala*; porrá és hamuvá *lészünk* (József Attila Villon-fordításaiából); stb.

Nagyjában hasonló a tanulság Laczkó Géza Német maszlag, török áfium c. Zrínyi-regényében is; mind a hős gondolatainak ismertetésében (pl.: „Esmérd meg csak magadban a tekelletlenséget, mert bizony, heányos *vala* vitézséged az szemes környül való vigyázás nélkül”, 1918-i kiad. 160), mind az idézett párbeszédekben („Kin is ne csudálkozzék kegyelmed! Mast jüve haza csak nem régen...”, 185–6) az egységes nemzeti irodalmi és köznyelv előtti nyelvi sokféleség hat régiesen, nem pedig maga a helyesírás. Vagy Móricz Zsigmond Erdély c. nagy trilógiájában: „mint értésünkre esett, Léván levő katonáinkat megtámadván, ezerig való magyarokat fogolyul vittének volna el, mi a szent békességnek nyilvánvaló megtörése” (levélrészlet; A nagy fejedelem 158); „Mert Nagy Andorjának az vót a szava, hogy: ahun malacot ígérnek, zsákkal forgolódjál” (a zúgolódó hajdúk gondolata; uo. 161). Némelykor azonban mindkettőjükénél akad olyan, pusztán helyesírási furcsaság (!) is, amelyhez előttem semmiféle archaikus hangulat sem fűződik. Laczkó pl. Zrínyi tépelődését festve ezt írja: „*Ereggy* haza, Zrini Miklós», — biztatta magát belső szóval” (148). Mármost Laczkó, a nyelvész, nyilván jól tudta, hogy a mai, szabályos *eredj* írás is ugyanezt a hangképet fõdi; meg azt is, hogy az egykorú helyesírásban az *eredgy*, *eregygy*, *eredj* tipikusabb volna az *eregygy*-nél. Mire jó tehát a g o n d o l a t leírásakor ez a kissé tudákos mai, fonetikus jelölés?! Vagy Móricz Zs. szereplõi a fekete-kávéról szóló beszélgetés közben ezt m o n d j á k : „No, szagold csak, milyen jó *dufty*a van“ (A nap árnyéka 92). Mármost ha ezt valamelyik szereplõ levélben í r t a volna, hihetnénk az egykorú („ipszilonista”) katolikus nyomdai helyesírás utánzatának. De hogy a beszédet maga az író jegyzi így föl, nem látom stilisztikai értelmét. A mai *kertje*, *boltja* írású szokat ti. úgyis mindannyian *rtj*, *ltj* hanggal olvassuk, illetve ejtjük ki; annak pedig semmi igazi archaizáló célja sem lehetett, hogy a m a i író a m a i olvasó számára egy m a i szóalakat — párbeszédben — ne természetesen írjon le, hanem ilyen tekervényesen. Még furcsább ez a párbeszéd: „Messze van még a ti hajlokotok?» — »A *kastj*? ... Nem messze»” (A nagy fejedelem 27); stb.

5. Márpedig a táji beszéd szépirodalmi írásmódjának az a fajtája, amelyre már az I. pontban utaltam, többnyire éppen ezt a régebben elterjedt, félig-meddig öncélú átírást alkalmazza; ma, amikor ennek pusztán írás-változat jellegét már minden általános iskolát végzett olvasó világosan láthatja.

Nem akarom újabb bevezetésül egész terjedelmében földézni a Csillagban 1950 tavaszán lefolyt vitát, mely a tájnyelvek irodalmi felhasználásának határait igyekezett megvonni; sem ennek folyóiratunkbeli, 1952-i folytatását. Csak röviden jelzem, hogy lényegében Veres Péter álláspontját vallom helyesnek: „Csak egy magyar nyelv van s minden író csak azon írhat, ha

mindenkinek írni akar” (Csillag 1950/2: 62; ezt hirdette a Nyr. 75. kötetében Deme László is).¹ Általában művészileg céltalannak tartanám, ha a szépírók egész regényeket, elbeszéléseket nyelvjárási szövegben kívánának az egész magyar olvasóközönség elé tárni. A fentiekből következik azonban, hogy ha egy-egy részletben — a hitelesség, a helyi hangulat, a nyelvi egyénítés, a pontosabb realista rajz stb. érdekében — az író módjával nyelvjárási elemeket is vegyít alkotásába, nem helyteleníthetjük; még akkor sem, ha ez elemek nemcsak tájszavak (ezeknek Veres Péter szerintem valamelyest túlzottan adna polgárjogot); hanem hangtani vagy grammatikai jellegűek (ezek meg mintha a kelleténél némileg szigorúbb megrovást kaptak volna az idézett helyeken).

A falusi életet ábrázoló író tehát a művészi szükség fokáig használhat a városi ember előtt ismeretlen (vagy másként ismert) műszavakat, esetleg éppen a szereplő közönség nyelvhasználatának megfelelően is, azaz hangtani-jelentéstani tekintetben tájszóként is. Szép példákat idézett erre Veres Péter Pályamunkások c. regényéből Deme László, Nyr. 77: 183 kk. — Tamási Áron (Bölcső és bagoly c. önéletrajzi regényében) a mi *kaszáló* szavunkat szülőfalujának kiejtése szerint *kaszálló* alakban írja; s ahol félig-meddig helyi földrajzi névként (dülőnévként) alkalmazza, ott bizonyosan jól megfelel így. Ahol azonban másként él a szóval, ott ez a hangtani-helyesírási szokás már furcsán hat a más tájak magyarjai előtt: „sokszor vittem az aratóba vagy *kaszállóba* korsóban vizet” (23). Kolozsvári-Grandpierre Emilnek A csillagszemű c. népmesei tárgyú, de erdélyi történeti keretbe illesztett regényében is stílusosnak érzem a *négyellő ostor* műszót: „[a hajcsárok] az ökrök közé csördítettek a hosszú *négyellő ostorral*” (290); bár olvasás közben semmiféle elképzelésem nem volt arról, milyen is lehetett ez a szerszám. Olykor egész pontosan meg se tudja állapítani az olvasó, mit jelent egy-egy táji műszó, s ilyenkor helyesíráshoz még kevésbé tud szólni: „Míg *hivel*, megfejem a Bimbót” — olvastam tavaly (Új Hang 1953/10: 27). „Csak úgy recsen a mélyben a *hajka* gyökere” (uo. 43); „bemenni még csak bement a maga lábán, de kifelé már *kapacányon* hozták” (Szabó P.: i. m. 1:89); stb.² Ha azonban a szó csak alakjában tér el a köznyelvitől, különösen nem szerencsés és a következtelen írása; pl. a *szérű* szóé így: „[egy szekér] pévát hoz a *szürüről*” (uo. 1: 19); „Dél felé járt, mikor megállapították a *szürű* helyét” (uo. 1: 381). — Valódi tájszók (nem műszók) esetén is kevésbé van a más tájról való olvasónak annyi tájékozottsága, hogy az írás helyességéről véleményt mondhasson. Ilyen pl.: „bár az előbb még ő *ciccegett*, most felállt” (Új Hang 1953/10: 29); „válasz helyett *ciccentett* a foga között” (Kolozsvári-Grandpierre E.: i. m. 15); „*csillogott*, mint az érett sajt, melyben már *bozsog* a kukac” (uo. 170); stb. Megvallom: ha *ciceg*-et vagy *pozsog*-ot olvastam volna, éppúgy nem lett volna határozott véleményem a szó helyesírásáról.

A tájnyelv kiváltképp akkor érvényesül a szépirodalomban, amikor egy-egy falusi szereplő beszédét teszi hitelesebbé, egy-egy alkalmi jelenet friss hangulatát biztosítja stb. Gorkij, noha általában az egész

¹ MórícZ Zsigmond elveire és gyakorlatára utalt legutóbb Nagy Péter: Irodört. 1953: 78–9.

² A szöveg összefüggésében természetesen többé vagy kevésbé megértjük — vagy legalább megsejtjük — ezeknek jelentését is.

oroszság egységes nemzeti nyelvét ajánlotta az íróknak, „megengedhetőnek tartotta, hogy az író provincializmusokat használjon a szereplők beszédében (»jók a párbeszédben«)” (Muratova: Gorkij harca a nyelvi tisztaságért és világosságért. NyIK. 5: 304). Természetes, hogy a helyesírásban is itt, s éppen ezért (a nyelvjárási hűség megőrzésére) térhet el az író leginkább az irodalmi nyelvi szokástól. „Üljél le, *ecsém*, aztán... gyujtsunk rá” — kezdi pl. Szabó Pálnak egy szereplője a beszélgetést (i. m. 1: 346); stb. Ez így kétségtelenül jogos írásmód lehet. Csakhogy van itt is két nagy elvi kérdés: az, hogy mit is tekintünk tájnyelvi hangtani jelenségnek, s hogy mit értünk (idézett) beszélgetésen.

Nézzük először az utóbbi kérdést! „Csak otthon *tanálnám*, gondolta” — olvassuk Sarkadi Imre egyik novellájában (Veréb dűlő 61). Idézet-e a szereplő gondolata, van-e itt helye pl. a fonetikai különbséget tükröző írássajátságoknak? S hol lesz a határa? Ha pedig az író az egész elbeszélést egy falusi ember ajkára adja, s mintegy vele beszélgeti el az eseményeket (keretes elbeszélés, ma elég gyakori), ennek beszédében uralkodhat-e mindvégig a többé-kevésbé nyelvjárási jelleg, az ennek megfelelő fonetikus átírással? S ha igen, hogy különböztessük meg ezen belül a másodlagosan idézett párbeszédet? Stb. Nem jutunk-e csődbe, ha pl. Móricz A boldog ember c. megrázó hitelű könyvének akkor érthető eljárását ma általános módszertani receptnek tekintjük? S ha ilyenkor jogos a véges-végig nyelvjárási szöveg, akkor miért nem jogos az író saját nevében is — föltéve, hogy ő valóban a maga „falusi ember” szerepéből indul ki az elbeszélés során? S jó-e az elv maga, ha így száznál is több vidéki irodalmi nyelv s ennek nagyjában megfelelő tömegű táji helyesírás keletkezhet? Azt hiszem; Gorkij idézett nézete sem ilyen engedékeny. (Az így nálunk fenyegető nyelvi veszélyre Deme László már 1952-ben, a Nyr. vitájában világosan rá is mutatott.)

A másik kérdésre a gyakorlat tapasztalatai szerintem még elrettentőbb választ adnak. „...rendes ember az, *hajja!*” — olvasom egy helyt (Szabó P.: i. m. 1: 52). Hasonló példa: „*Beszéjjünk* mostmán úgy” (Sarkadi I.: i. m. 117). — Tudjuk mármost, hogy a helyesen *hallja* alakban írt szót ugyancsak a fönti módon ejti ki minden teremtett emberfia, aki magyarul beszél. Mi tehát a „*hajja!*” esetében az illető falura jellemző vonás? Csak a helyesírás lehetne; de az író nyilván nem valamiféle paraszti, tudatlan, esetlen ortográfiát akart vele gúnyolni, hanem csak — mint egykor Móricz Zsigmondék — a régi Nyr. népszerű tájnyelvi szövegközléseinek szakfolyóiratban szükséges, fonetikus átírását akarta követni egy-egy, a szépirodalomba nem illő részletben is. Olyan ez, mintha az előbb említett verstani háttérű írásváltozatok közt azt is elfogadnánk, hogy az *úsztak* szóval rimelő *húztak* szót így írjuk a vessor végén: *húsztak*. Merőben fölösleges volna: a *húztak* szóban úgyszintén *sz-t* ejtünk. Miért íránk a *rontsd* szót népies irodalmi szövegben *rondzsd*-nak, a *rongy*-ot *rongyy*-nak?!

Ilyen visszás írásmód ez is: „Milyen nagyon *eggyek* lettek mára, s mégse *eggyek*” (Szabó i. m. 2: 154, nem idézetben!). Az *egy*t, *egy*es, *egy*ek stb. helyes ejtése tudvalóval mindig ikerített (hosszú) *gy* hangot kíván. A fönti írás tehát merő játék, s azt a hitet keltheti, hogy itt a falusi ember másként beszél, mint a városi, a tanult; holott ez tévedés volna.

„*Aluggy* csak, mindjárt befejezem” — olvastam az Új Hangban (1953/10: 17). Ez a szóalak is csak látszatra provinciális. A különálló *aludj*

szóban úgyszólván hosszú *gy*-t mond mindenki; de a következő szó kezdő *cs* hangja miatt a fenti mondatban a hosszú *gy* ejtése éppen kétséges lehet; inkább valahogy így mondanánk ki: *aluty csak, aluccsak*(?).

„*Mihejt* a fehérek bejöttek, azonnal Nagy Barna lett a bíró” (Szabó P.: i. m. 1: 221). Az itt ejtett *j* hangot a közkeletű magyar nyelvben szintén bátran írhatta volna a szerző is *ly* betűvel: (egy-két nyelvjárást kivéve) annak is ugyanaz a hangértéke.

„*Mennyünk!*” — írta A Sántha család című elbeszélő költeményében Juhász Ferenc (52); pedig hát a *menjünk* írás közkeletű olvasata ugyancsak nem volna más. Sarkadi I. is szívesen ír így: „*Haggyad csak*” (i. m. 188). Látható, hogy ez esetekben az írók hangulatkeltő stilisztikai erőt tulajdonítanak valamiféle sajátos, de igazában semmitmondó helyesírásnak, amely helyesírás a nép körében nem szokásos, más hangot nem jelöl, s történetileg csak a félig népszerű nyelvészeti szövegek közléséből magyarázható; de ez meg semmiképp sem menthető így, kiszakítva a maga teljes rendszeréből; s főleg nem illik a mai magyar szépirodalomba.

Az ingadozó és zavaros átírás miatt olykor lehetetlen megállapítani, hogy szándékos átírás vagy csak kijavítatlan maradt íráshiba-e egy-egy furcsa írású hely a paraszti írók munkáiban: „nincs vasárnap, hogy valakit *félhótra* ne vernének” (az író szabályos ortográfiájú, elbeszélő részei közt; Szabó P.: Nyugtalan élet 197); „*Ott építetett* olyan szép és pompás lakóhelyet” (uo. 14); „találkozik két legény, akik *nincsennek*... egymással jó barátságban” (198); „*jajj*, ez a fogyó hold” (185); stb. Lektor, szedő, korrektor bizonyára nem mer belejavítani, s egy sereg nyilvánvaló tollhiba, következetlenség is benne ragad a megbecsült, nagy példányszámú, szép kiállítású könyvekben: „A cigányok... lázasan, idegesen *játszák*” (uő: Új föld 2: 108); „nehogy azt *higgye* rólunk” (Tamási: Bölcös és bagoly 54); „*külobözött* is Istvántól” (uo. 31; de vö. 35: „*nemkülömben* a szolgáló járom is ott van”); „már futottam, *hacsak* láttam is” (uo. 57); „*kitudja*, miket gondolhatt” (uo. 111); „*nem-hosszú* élete során” (uo. 22); „pedig *azegyszer* láthattak volna” (uo. 16); „a három szerszám *odavan*... a fák mellé *állítva*” (Szabó: Új föld 2: 251); „csak *éjfelete* nincs vagy *patyolat-fehér* és *tűz piros*” (Tamási: i. m. 26); „*egy-akarattal* mondták” (uo. 16); „Ha délre összegyűlnek, *úgy is* jó, ha az estével gyűlnek össze, *úgyis* jó” (Szabó P.: Új föld 2: 184); „a kétszárnyú kapun, aminek *ugyancsak* egyik szárnya van meg, a másikat valaki ellopta” (uo. 1: 288); „Hadd legyen minél előbb *újkenyere* a népek” (Új Hang 1953/10: 32); „mintha *mise* történt volna” (uo. 26); „Sárga ez a *csipetnyi* kénrúd” (Szabó P.: Nyugtalan élet 20; de uo.: „a *csipetnyi* kénrúddarabot”) stb. stb. A névutók téves egybeírására is lapszám idézhetném az adatokat, s elsősorban ismét a paraszti életet festő, egyébként többnyire igen híres és népszerű — tehát hibáikkal is nagyobb hatású — munkákból. S ide tartozik az a sok h o l kérdésre felelő *-ba*, *-be* rag is, amelyre az I. pontban említettem néhány jellemző példát; falusi beszédnek fonetikus idézésében ezt ugyan meg lehet okolni, de azon túl — akárhogy forgatjuk is — h i b a.

S hadd kanyarodjam itt vissza még egyszer az e l s ő v i l á g h á b o r ú k ö r ü l i é v t i z e d e k hasonló divatjához, aminek nagyjában ez is maradványa. Móricz Zsigmond megdöbbenően új írói mondanivalóinak egyik kétségtelenül hatásos, külső hitelesítője az életből ellesett, szinte fonetikai hűséggel lejegyzett, addig alig alkalmazott természetes, ösztönös nyelv volt — ide érte most a hozzá tartozó helyesírást is. De mindez a valóság ábrázolásának

más, az akkori irodalmi viszonyok közt hatásos eszközeivel együtt jelent meg, s nem is csak paraszti szereplőkkel kapcsolatban. Főbb idéztem már a debreceni tornatanár vezényszavainak fonetikus írásmódját; a Légy jó mindhalálig „szobafőnökúr”-ja is így beszél Misihez: „*mennyen az orvoshoz*” (40); sőt még Pósalaky úr, a volt városi tanácsnok is így szól a fiúhoz: „*Ugorgyunk!*” (47); „*Aggyon Isten neked is*” — idézi saját szavait az író (A boldog ember. 1939-i kiad. 1); stb. Mivel azonban Móricznak sok műve éppen a vidéki magyar életet mutatta be, s ott a nyelvjárási beszéd különösen sok jellegzetes színnel maradt meg az olvasó emlékezetében, természetes, hogy az „*Ájj!*”, „*mennyen!*” stb. (csak látszatra nyelvjárási) írott alakok stilisztikailag mégiscsak hozzájuthattak némi nyelvjárási hangulatfestő erőhöz. Így aztán mindaddig, amíg a közműveltség kiszélesedése és általánossá válása egyre több olvasó előtt le nem leplezi ma ennek fikció voltát, élhetett a szokás; a mai művelődési forradalomban azonban — úgy érzem — a *hajja, ájj, mennyen* helyesírás hangulatkeltő ereje már köddé foszlik. Veres Péter munkájában pl. évről, évre ritkult a használatuk; azt hiszem, nem utolsósorban ezért. — Az irodalmi élet társadalmi átalakulása egyébként már a felszabadulás előtt is fokozatosan ellene szólt; még a valóban nyelvjárási *mén, keed* stb. alkalmazásának is. Illyés Gyula mondta a szegedi nyelvészkonferencián, Pais D. idézett munkájának vitájában: „amikor mi felléptünk, vidéki, népi származású írók, én mindig valami sértőt éreztem abban, ha a parasztot túlságosan paraszti nyelven beszélgették. Ilyet, hogy *Há mén ke-ed?* — gúnynak, megvetésnek éreztem és nem egyszer kedvem lett volna ennek a gúnyolódó rétegnek a nyelvét éppúgy átírni, ilyen gúnyos orthographiában; nagyon könnyű lett volna, mert a *nagyságos jegyző úr* sem úgy íródik, ahogy kiejtődik” (MNYTK. 83:171). Veres Péter ugyanott a realizmus lényegkereső szempontját hangoztatta: „nem a hangzásban, nem a fonetikában van — ami egyébként betűkkel úgyis kifejezhetetlen — a népi lényeg, hanem az észjárásban, abban a kifejezőmódban, ahogyan az élet és a világ dolgait és jelenségeit a nép egy-egy adott területen megfogalmazza és elmondja.”

Mindez arra vall, hogy a fonetikus helyesírás különleges „népiesítő” stilisztikai szerepe általában elhalványulóban van, s mind több írónk tudatosan is lemond a főntartásáról. Ez azonban már elsősorban írói, nem pedig nyelvészeti kérdés, s fogadatlan prókátorra nyilván nincs szükségük írónknak.

6. Szándékosan nem foglalkoztam most az írói ortográfiának valamennyi kérdésével. Kétségtelen pl., hogy az írók újító kísérleteikkel sokszor előre mutatnak: megjelölik, hol lehet a jövőben finomítani, fejleszteni, esetleg megváltoztatni a mai szabályokat. Azt sem akarom titkolni, hogy ha a szabályzat valahol nyilvánvalóan szerencsétlen normát tartalmaz, az írók eltérő szokása a szabályzatnak egy fajta megbírálását is kifejezi; stb. stb.

De mindez nem változtat a főnti tanulságokon. Kérjük meg tehát a falusi élet művészi hitelű festésében nálunk nyilván jártasabb írókat, hogy vessenek számot a nemzeti helyesírás egységének értékével, s mondjanak le az idézett túlzásokról, immár ne becsüljék sokra a köznyelvi formáknak pusztán látszat-átírását (ezt ma már az iskolai oktatás úgyis kénytelen „leleplezni”); a valóságosat pedig — ahol művészileg valóban szükséges — korlátozzák a párbeszédre; s a nem idézett szövegrészekben a haladás, az egységes népi művelődés érdekében járuljanak hozzá a helyesírási szabályok szerinti korrigáláshoz!

Tompai József

A nyelvtudomány műhelyéből

SZEMELVÉNYEK A MAGYAR NYELV KÉZISZÓTÁRÁBÓL

Folyóiratunk 1953. évi 387—407. lapjain részletesen ismertettük a Magyar Nyelv Kéziszótárának [KSz.] tervét és szerkesztési munkáit. Az alábbiakban néhány mutatót közlünk a KSz. megszerkesztett kézirat anyagából, annak 1954 végi [lektorálás előtti] állapotában.

Az itt bemutatott címszavak között a magyar nyelv különféle szófaji kategóriáiba, fogalmi köreibe és stíláriis rétegeibe tartozó szavak szerepelnek.

A KSz. ezúttal negyedízben bocsát a nagyközönség és a szakkörök elé szemelvényeket anyagából. [Első ízben 1951-ben a Próbafüzetben, másodszor 1953-ban a Mutatóanyagban, harmadízben 1954-ben a MNy. 50. kötetének 225—33. lapjain.]

A mutatóanyagot azzal a betűtípussal és olyan elrendezésben közöljük, amilyennel a KSz.-t megjelentetni szándékozunk.

Kérjük erre vonatkozólag is olvasóink szíves hozzászólását.

A mutatóanyagban előforduló rövidítések jegyzéke

álltm	állítmányi	Jós.	Jósika
Ált:	általában	Józs.	József Attila
Ar.	Arany	K:	közmondás
Ar.—Arisz.	Arany—Arisztophanész	Kat.	Katona
(Ásv)	ásványtan	Kem.	Kemény
(átv)	átvitt értelemben	(kép)	képes használatban
Ba.	Babits	(Ker)	kereskedelem
Ba.—Dan.	Babits—Dante	kf	középfok
birt	birtokos	KisfK.	Kisfaludy K.
(biz)	bizalmaskodó	Ko.	Kosztolányi
(csal)	családiás	(Koh)	kohászat
(Csill)	csillagászat	Köl.	Kölcsey
Csok.	Csokonai	(költ)	költő(en)
egysz	egyes szám	kül	különösen
(elav)	elavult	ld.	lásd
Eöt.	Eötvös József	(Mezőg)	mezőgazdaság
EötK.	Eötvös Károly	Mik.	Mikszáth
(Ép)	építészet	mn	melléknév
(Fiz)	fizika	Mó.	Móricz
fn	főnév	(Műsz)	műszaki nyelv
ff	felsőfok	(nép)	népnyelvi, ill. népies
Gárd.	Gárdonyi	Népk.	népköltés
(gúny)	gúnyos	(Növ)	növénytan
gyak.	gyakran, gyakori	(Nyonda)	nyomdászat
(Hal)	halászat	(Orvos)	orvostudomány
(hangul)	hangutánzó	ö	összetétel
haszn.	használat	Ö.	összetételek
haszn.	használatos(an)	Pet.	Petőfi
hat	határozó	(rég)	régies(en)
hsz	határozósó	rendszer.	rendszerint
Ik:	igekezős összetételek	Rev.	Reviczky
ill.	illetve	(ritk)	ritka, ritkán
(irod)	irodalmi nyelv	(rosszalló)	rosszalló(an)
isz	indulatszó	(Sp)	sport
(Ját)	játék	sz	személy
Jók.	Jókai	Sz:	szólás

SzH:	szóláshasonlat
Szigl.	Szigligeti
(Szín)	színház, film
szn	számnév
(szoc e)	a szocializmus előtt
(szó)	szójárás
szrag	személyrag
(táj)	tájszó
tbsz	többes szám
tn	tárgyatlan
Tol.	Tolnai Lajos
Tóth	Tóth Árpád
Tö.	Tömörkény
(Tört)	történettudomány
(tréf)	tréfas(an)
ts	tárgyas
(Tud)	tudományos nyelvből
(túlzó)	túlzó(an)
(új)	a felszabadulás után
(Üz)	üzemi élet
v.	vagy
(völ)	választékos(an)
(Vegy)	vegylan, vegyi ipar
vhol	valahol
vhonnan	valahonnan
vki	valaki
vnelv	valamely
vmerre	valamerre
vmi	valami
vmilyen	valamilyen

akác fn -ot, -a, (táj, rég) akác

1. Gyorsan növe, gyér lombú fák v. cserjék nemzet-sége; páratlanul szárnyas, tojásdad levele, tövises ága, fehér fűrtős, illatos virága van; akácfa (1) (Robinia pseudoacacia). *Fehér ~. Az utat ~ok szegélyezik. A méhek szeretik az ~ virágját.* || a. Ennek melyi egyede. *Egy ~ áll a kertés mellett.* □ *Egy sovány Akác részegen szült be a drága Napfényt.* Tóth

2. Akácfa (2). ~ből *tarag nyelet a fejszének.* || a. jel-zői és állítm haszn. Ebből a fából való, készült. ~ szó-lókaró. *A kertés oszlopa ~.*

3. Akácvirág. *Az ~ illata nagyon kellemes.*

|| Ő. 1. ~illat; ~lomb; 2. gömb~. akácocsa.

akácfa fn, (táj, rég) akácfa

1. Akác (1), ill. ennek melyi egyede. *Virágzik az ~. ~t ültet az út mellé.* □ *Zöld leveles, fehér Virágos akácfa. Kék ruhában szöke Kis lány van alatta. Pet. Ő régen ott hamozd az akácfaék alatt, a szép árnyékos, pázsitos temetőben. Eötv.*

2. Az akác (1) sárgászöld színű, kemény, szívós fája mint túzifa v. ipari nyersanyag. ~ből *aprít gyújtót; ~ből tarag oszlopot; ~ból fűt.* || a. jelzői és állítm haszn. Ebből való, készült. ~ kapanyél, oszlop.

|| Ő: ~erdő; ~virág. akácfa

aláereszkedik tn ige (völ)

1. <A levegőben lebegő, mozgó, szilárd v. légnemű halmazállapotban levő test> a magasból a föld köz-elebe ereszkedik, száll. □ *A felhők feketén ereszkednek alá. Mik.*

2. <Eraber, állat, jármű> lassan haladva mélyeb-ben fekvő hely felé ereszkedik, megy. □ *Újlakon túl... a szőlőhegyekről aláereszkedik a hintók. Jók.*

3. Vmibe fogódzva, kapaszkodva lefelé bocsátkozik. □ *Csúds ügyességgel ereszkedett a párkányról alá. Jós. Meredek lejtő állt a sereg előtt, melyen térdeiken csúszva kellett egyenkint aláereszkedniök. Jók.*

4. <Felfüggesztett tárgy> saját súlyánál fogva foko-zatosan lefelé mozog. □ *Egy vastag kötél aláereszke-dett a bürrüt kiegészítő deszkadarab. Jók. A csipőjénel pepecelt valamit, majd megráz a ruhácskáját, mire egy kék takaros alszoknya ereszkedett alá. Mik.*

|| aláereszkedés; aláereszkedő.

begyűr ts ige

1. <Ruhaneműt, papírt> szűk helyre, vminek a belsejébe gyűr. ~i az ingét a nadrágjába; ~i a ruhát a szekrénybe. *Fogta az iratokat, s ~te egy fiókba.* □ *Egy-kezdőven nyílt a szaszért. Begyűrte a belső zsebébe. Gárd.*

2. <Tárgynak kiemelkedő v. kiálló részét> gyűrűs-sel benyomja. *A boltos ~i a zacskó két csücskét.* □ *Ha*

Vö:	vesd össze
Vör.	Vörösmarty
*	az ige jelzett szó általában v. csak az ige jelzett jelentés(ek)-ben kerülendő
□	az utána köv. szövegrész iro-dalmi idézet
~	a címszót (íkes igéknel az -it nélküli igetövet) helyettesítő jel
~	a címszót (ékezettel a véghang-zón) helyettesítő jel
<>	a szó használata az ige jelzett tárgykörre korlátozódik
[ ]	a címszó v. ragos alak után: kiejtés; idézet előtt, után v. közben: értelmi kiegészítés
[=]	az idézet valamely szava után: az illető szó magyarázata
←	a szókapcsolat értelmezése annak a szónál található, amelyre a nyíl hegye mutat
	címszóban: az előtagot az utó-tagtól elválasztó jel; idézetben: utána a versnek új sora kez-dődik
	értelemárnyalat jele
	a szócikk végén: a címszóval kapcsolatos szólások és közmon-dások; a címszóval képezhető összetételek és származékok.

látom a főrgeteg elejét, Begyűröm a süvegem tetejét. Népk. A fején meg egy fekete birka hullájának bőrdarabja volt, amit szipkának hívtak s azt begyűrve viselte, nem hegye-sen. Mó.

3. <É elből> a kelleténél többet v. a szokottnál nagyobb mennyiséget némi értetéssel elfogyaszt, magába gyűr. □ *Ő begyűrte huszonkilenc jánkot. Jók.*

||| begyűrés; begyűrő; begyűrődik; begyűr.

bögőmasina fn (tréf, gúny) Olyan személy, főként gyermek, aki sokat, rendsz. kellemetlenül hangosan. kitaratóan sír, v. aki kellő ok nélkül is mindjárt elisrja magát. *Hallgass már, te ~!*

bugyog tn ige -ott, -on (csak 3. sz-ben)

1. <Folyadék> szűk nyíláson v. vmely akadályon áttörve, rendsz. lüktető és olykor bugyborékolva folyik. *A sziklából forrás ~. Sebébből ~ a vér. A felbo-rult palaikból ~va folyt ki a bor. □ Száján bugyogni kezdett a vér. Kem. A vén nyomorék ember szeméből bugyogott a könny. Gárd. || a. (táj) ~ a koró, a kulacs: bugyogva ömlik belőle vmely folyadék.*

2. (átv, ritk) <Jókedv, nevetés v. szó vkiből> hőségesen árad, ömlik. *Csak úgy ~ belőle a szó.*

3. (táj, tréf) <Ruha> többszörösen bugyogt vet.

|| lk: elő~; fel~; ki~; rá~. bugyogás; bugyogtat.

csahol! ige -t, -jon (hangut)

1. tn <Kutya> gyors egymásutánban éles hangot hallat. *Nézz ki, miért ~ a kutya? □ Félnék eb a sors, csak csahol. Pet. Koldus, rossz álmi zsellér ébred, Lompos, bús kutya csahol. Ady.*

2. tn (átv, durva) <Ember> rosszindulatúan jár-tatja a száját. *Hadd ~janak az irigyek, nem gondolok velük.*

|| csaholgat; csaholgatás; csaholgotó; csaholó.

csahol! ts ige -t, -on (rég, írod) Csahol. □ *Ötször csa-holt tüzet egymás után, s nem bírta meggyújtani a pipá-ját. Eöt.*

csali mn és fn

I. mn (táj, elav)

1. ~ étek: horogra való csalétek. □ *Te nem apróbb csali étkekkel fogtad meg horgodon őtet! Ar.—Arisz.*

2. Csalfa. □ *Különösen Józsi bátyám volt a tudas ... a csali remények istápolásában. Mó.*

II. fn -t, -ja (Hal) Csali éték. *Mesterséges ~.*

|| Ő: ~hal.

csillag fn -ot, -a v. (ritk) -ja

1. Ált. minden égitest (rendsz. a hold kivételével), amely a sötétet beállta után, a felhőtlen égbolton látható. *Fényes ~; a ~ok járása; felragyognak a ~ok;*

kigyúltak a ~ok: feljöttek, világítanak; a ~ok szikráznak, sziporkáznak; a ~ok pi loznak: gyengén világítanak. Sz: *annyi, mint égen a ~: rendkívül sok, mérhetetlen sok* □ *Lenient a nap. De csillagok Nem jöttek. Pet. Vénusz, az alkony csillaga, Lobog az égen egymaga. Tóth* | a. Meteor, hullócsillag, Leestt Ar. ~. □ *Csillag csik, föld rend: jött éve csudáknak! Ar. Sohasse vörös a hulló csillag: Rézsás, lila, zöld, kék vagy sápadt, Szeszélye az égi világnak. Ady* | b. (kép, túzó) A ~okny: mérhetetlenül, végtelen magasra v. magasba.

2. (Csill) Saját sugárzású égitest, állócsillag.
3. (átv) Az asztrológiából a köztudatba került téves hiedelem szerint az egyén sorsának, a jó-é balszerencsének jelképe. *Hanyatlóban van a ~a: (úgy látszik), eddigi szerencséjének, jó sorsának, sikereinek vége; hatalma, hírneve fogyatékni kezd; feljött a ~a: megtalálta szerencséjét; sikerrel kezd vmit; hatalma, tekintélye növekedik. ~a leadóztok; letűnt, gyűszbe borult a ~a: szerencséjének, hatalmának, sikereinek vége; rossz ~ alatt született: semmiben sincs szerencse; üldözi a balszerencse; szerencsés ~ alatt született: mindenben szerencsése van; a szerencse fia; béké ~ a ~a: ~; ~nak kö z néh vmit; a ~okból olvas belőlük jósló, következtet a jövőre. □ Ne válasszunk magunknak csillagot! Szólek én ábrándozva Erzsikéhez. Pet. Rossz időket érünk, Rossz csillagok járnak. Ar. | a. (átv, költ) Életünk, sorsunk jó v. rossz ~a: az, aki é. s. alakulására döntött hatással van. □ Összehasonlítá ezt a három embert, aki életének jó vagy rossz csillaga volt. Jók.*

4. A csillagnak (1) az idők folyamán kialakult hagyományos képe: mely szabályos sokszög, ill. kör peremén szabályosan elhelyezkedő, hegyesszögű csücsöktől alkotott idom v. egy középpontban egymást sugár szerint metsző 3-5 rövid vonal. | a. Ilyen ábra mely jelvényen, címerben. *Logobogok on ragyog a ~.* | b. Ilyen alakú tárgy mint jelvény, jelkép v. rendjel, érdemren l. *Ótágú ezüst ~: élmunkás- v. élizem-jelvény; Ótágú vörös ~: a proletar nemzetköziség, a kommunista pártok, ill. a Vörös Hadserg jelvénye. □ Csillagot, keresztet... rám aggattok. Ar. A munkás-vág majd a sötét gyárra | szegi az Ember vörös csillagát! Józs. | c. <Katonai, vasutas, postás, tűzoltó stb.> egyenruha gallériájára, hajtókájára v. vállpántjára varrott ilyen alakú rangjelzés. Ó: *~any- ~ezüst ~. Pelvarra a hadnagy ~ot: kineveztek, előléptettek hadnaggyá. Megkapta a harmadik ~ot. □ A Huszár a kaszárnyába hívott... Azt hiszem, két csillagja volt a huszárnak. Krúdy**

5. (Nyomda) A szövegben lapalji jegyzete utaló ilyen alakú jel. ~ alatt, jegyzetben megmagyarázza az idegen szó értelmét. | a. (Tud, Nyomda) A figyelmet vmire felhívó, figyelmeztető, rendsz. egyezményes jel. A nyelvtudományban a kikövetkeztetett alakokat ~gal jelzik. Ebben a szótárban a kerülendő szókat, szójelentéshasználatot ~gal jelezzük.

6. Kerekded fehér folt <ló v. szarvasmarha homlokán>.

7. (átv, költ) A szemgolyóknak tükröző, csillogó felülete, ill. a nedves, csillogó szemgolyó. Szeme ~a: szemének csillogása. □ *Nézek-e még valaha Szép szemed kék csillagára? Pet. Arra a két csillagra nehéz szempillák borultak. Jók.*

8. Szikra, amely rendszer. kemény tárgyak összeütődéséből v. mely tüzes, égő tárgy sziporkázásából keletkezik. A ló patájával ~okat rögött. ~okat szór a karácsonyi csillagszóró. □ *Csillagokat rögött szilaj paripája, Mikor Janosi magát fölvetette rája. Pet. | a. ~okat lát: szikrázik a szemre <a hirtelen erős úttestől, fájdalomtól>. | b. ~ot rögött a kivert: alvó ember lábujjai közé tréfaból papíros tesz, s azt meggyújtja, az illető pedig hirtelen felébredve, rugdalózva igyekszik megszabadulni az égő papírosoktól.*

9. (Szin, Sp) Tehetsége révén (v. a tőkés társadalomban gyak. inkább mesterséges hírvéréssel) népszerűvé, híressé vált személy; sztár. *Labdarúgó ~: szinpadai ~. Ó: film ~. Új ~ tünt fel a szinpadon, az úszásban, a labdarúgásban. | a. (rég, irod) Híres, kiváló személy, főleg férfi. □ Kont a vitézeknek volt csillaga. Vör. Hol vagyok hazámnak csillag? Ocskay | Jók. | b. (átv, szoc e) Vagyona, társadalmi helyzete, szépsége v. szelleme, vonzó egyénisége révén a társasági életben kiemelkedő személy. □ *Aki egész éjjel actákat forgat... nehezen**

fog más nap valamely társaság első rendű csillaga lehetni. Kől. Szép, bájos delnőt nevettek belőle, aki csillaga lett az előkelő köröknek. Jók.

10. (n p) ~om!: <Édeskedő, kérlelő megszólítás-ként> a) édes gyermekem, b) szerelm(cs)em; *édes, drága, ragyogó ~om!* □ *Csillagom, hisz ottben alszik! Ne menjünk be, mert fölébred. Ar. Csillagom, galambom, így ölegette az asszonyokat. Mó.*

11. (nép, rég) A ~át!: <enyhe bosszankodást v. meglepődést, meghökkenést kifejező felkiáltás>. □ *Óreg bíró a csillagát! Jól meggondolja kend magát! Ar.*

|| Sz: *lehazudja v. letagadja a ~ot az égről: gatlás nélkül, szemérmetlenül hazudik; a nyilvánvaló, igaz tényt is tagadja; a ~okat is lehozna az égről vkinek: mindenben kedvét keresi; minden kívánságot teljesít. Ó: 1. ~világ; 2. alkony ~; álló ~; arany ~; bak ~; bal ~; bolygó ~; esthajnal ~; ezüst ~; film ~; hajnal ~; hulló ~; sark ~; szerencse ~; üstökös ~; vacsora ~; vezér ~. csillagzik; csillagzó.*

csücsaszály fn (Nőv) Az élő fa törzsének v. ágainak a csücs(ok)on kezdődő, öregség v. rossz talaj okozta elhalása.

***dekoltázs** [é] fn -t, -ok, -a, (rég írva: *décoltage* is) Kivágás <dőli ruhán>.

édes [é] mn és fn

1. mn -en, -ebb [e, e]

1. Cukorhoz, mézhez hasonló ízű. Sz: ~, mint a cukor; ~, mint a méz. | a. (Gyak. ő-ben) Olyan, amelynek sajátos ízéhez cukor íze társul, gyak. élettétben a savanyúval, a keserűvel v. a sóssal. ~ alma, bor, sütemény; ~en issza a kávé. | b. Friss, természetes állapotban lévő, élettétben a savanyítottal v. megsavanyodottal. ~ káposzta. Ó: ~tej. | c. ~ paprika: nem erős, nem csípős p.

2. (költ) Kellemes és enyhén bódító <illat, főleg virág illata>. *Tavaszi, ~ illat; a jácmin ~ illata. □ Itt enygelnek [egy ág] Tiszta, édes illatában. Vör. Kalmár szellő járt a szomszéd mezőkön, S vett a füvektől édes illatot. Pet.*

3. (átv, val.) Kellemes, jóleső érzést keltő; ilyen hatást tevő, ilyenell együttjáró. ~ díom, csók, emlék. □ *Lelkem édes, mely mámorba szédült. Pet. Jött az édes díom, Aki legjobb orvos ezen a világon. Ar. | a. (átv, irod.) Hízelgő, kedveskedő. ~ szavakat suttag. □ Kicsalta a leányt édes beszéddel. Pet.*

4. Kedves, nagyon szeretett. ~ anyanyelvünk; ~ hazánk. □ *Tószigetie édes homnó, Sátoruk lón szép otthonra. Ar. | a. <Nagyon bizalmas, szeretetet kifejező, olykor finomkodó megszólításban, gyak. levélben is> drága. ~ Ilonkám!; ~ kislány!; ~ szivem!; ~ szülem! □ *Édes szép ifjú hűsömet, Minek neveztelek? Pet. Édes Hazám, fogadj szívedbe. Józs. | b. <Gúnyos, gyak. leereszkedő megszólításként>. ~ asszonyom; nézze, ~ telkem! □ *Le onnan [= a királyi trónról] édes Asszonyom! Kat.***

5. (Gyak. ő-ben) Vér szerinti, nem mostoha. Ó: ~anya; ~apa; ~testvér. ~ gyermekük volt. □ *Ezt az édes jó anyát, Oh Pistikám, szeresd. Pet. Könnyczett édesanyám boldogságában, hargal az édes testvérét látja. Mó.*

6. (biz) <Főleg nők társalgásában> tetszetős, csinos, szép <tárgy>. *Nagyon ~ ez a ruhád. | a. (biz) Kedves, bájos, szerelmi való <személy>. ~ ez a kislány. □ *Édes kölyök: beteg, merengő. Ady**

7. <Köszökö értelmű nyomatékosító szóként, rendszer. ő-ben> nagyon, túlságosan, teljesen, egészen. Ó: ~kedvés; ~minden; ~örömet. □ *Agg nyajait a járadástul én Mily édes-örömet fölmentem. Pet. | a. ~ kettesben: <nő és férfi> bizalmas, meghitt együttlében. □ *Mért nem halgathattuk édes-keletese, A pacsiáriát lesbe? te meg én. Kiss**

II. fn -t, -e [e]

1. (táj) <Főleg megszólításban> édesanya. □ *Édes! kiáltott síró haragon a... leány anyjához. Tol.*

2. (nép, ritk) rendszer. I. sz-ű birt szragos formában) Vkinek kedvese, szerelmese. □ *Kimenék, kimenék, kimenék az útra. Látám édesemet, ő is letta engem. Nép. Ebből immár alig lesz édes ének, Űdvöletül a kők édesének. Tóth*

|| Ó: ezer ~; keser ~; méz ~. édeske; édesül.

hátral hsz (ff leg ~, kf-ként a hátrább haszn.)

1. Menetirány szerint vminek a végén. ~ megy a menetben. | a. Vminek azon a részén, amely az élével ellenkező oldalán van. ~ a ruhán; ~ a nézőtérén:

a szinpadtól távol levő részen, a hátulós sorokban; ~ *ült a sorban*. ~ *piszkos a kabátot*. □ [Levelét] *Megírta, pecsétet és nyomott rá hátul*. Ar. || **b.** Személy v. állat testének v. a fejnek hátsó részén. ~ *nagyon hasonlat a fejem*; (méltatlankodva) *nincs ~ szemem!*: hogyan láthassam azt, ami mögöttem van? || **c.** Vminek a bejárással (kapuval, ajtóval) ellentétes oldalán, ill. részén. ~ *a folyosó végén*; ~ *a szekrényben*; ~ *az udvarban v. udvaron*: az u-nak a kaputól távoli részén; ~ *a kertben*. □ *Amott hátul pedig a kemence körül Az apró-cseprősy zúgra szibogva ül*. Pet. || **d.** Vminek háttérben levő, a szemlélőtől távolabbi részén. ~ *a képen*: a k-nek azon a részén, amely távolabbinak látszik; ~ *a szinpadon*: a sz-nak a nézőtérrel legtávolabbi levő részén.

2. A szóban forgó személytől, dologtól, a szemlélt jelenettől távolabb. *Akik ~ álltak, nem láttak semmit*.

3. Közvetlenül a beszélő v. a szóban forgó személy mögött; mögötté(m). *Ő elült ment, én ~*. *Én elült álltam, ő ~*. □ *Szurtos fiú ennek [= a bolondnak] nyakába hátul röhögve ott terem, S ketten repülnek a Dunába*. Ar.

4. Az írásmű v. könyv vége felé. *Váluhol ~ a könyvben (olvastam)*.

5. (átv) A fejlődésben, tevékenységben elmaradva, lemaradva. ~ *hagy ekül vmiben*; ~ *kullog a tudományban*; ~ *marad*. □ *Ebredj, ébredj, istenverte nemzet, Aki ott az elsőik közt lehetett, S kárhözatos lomhaságot által Mindig hátul és alant hevertél!* Pet. *Amiben leginkább hátul maradtunk, az a selyem-áruunk*. Jók.

6. ~ról: a) a szóban forgó személy mögött levő területről v. irányból. ~ról *lő ránk az ellenség*; b) arról az oldalról, amely a szóban forgó személynek v. tárgynak a hátulja. ~ról *nézve*; c) vminek a háttérben levő részéből. *Vedd ki onnan ~ról azt az iratot*: d) a végétől. ~ról *kezd*: az elbeszélést; e) (tréf) *ő volt ~ról az első: ő volt az utolsó*.

7. (ritk) Hátulról. □ *Ordít a hímfarukas s hátul megtámadja* [Toldi]. Ar.

8. ~ra: hátul levő helyre: *Ne ide tedd ezt a székelt, hanem oda ~ra*.

|| **Vö:** elül-hátul. Sz: ld. tűz.

hullám fn -ot, -a

1. Mozgásban levő víz felületén a részecskék ütemes feltorlódása és süllyedése következtében keletkező és vmeny irányban haladni látszó kiemelkedés, amelyet csaknem azonos méretű bemélyedés követ. *Szelid, tagtelkos, tarajos ~ok*; a ~ok *csobognak*; a ~ok *a partot nyaldossák*; a víz ~okat *húny, vet*; a hajó ~okat *ver*; *összecsapnak feje fölött a ~ok*: a) elmerült a vízben; b) (átv) sok bajjal küszködve reménytelen helyzetbe jutott; (kép, költ) *meleg ~ csap át a szíven*: hirtelen kellemes érzés v. meleg rokonszenv támad benne. □ *Vad Óceánnak ... hullámain Vergődöm én, és kiüzdöm a szeleket*. Köi. *A Dunának, mely múlt, jelen s jövőndő, [egymást ölelik lágy hullámai*. Józs. || **a.** (Rendész. tbsz-ban) Hullámban. *A ~ok ereje. Partra sodorták a ~ok*. || **b.** (átv, rúl) *A ~ok*: a) a hullámozó mély víz. *Elynyelték a ~ok*; *a ~okban lette hátulát*; b) a víz, kül. az ár víz pusztító ereje, pusztítása. *Az elöntött területen több ház is a ~ok martaléka lett*. || **c.** (átv, biz) Hullámfürdő. *Menjünk a ~ba!*

2. (átv) Vminek (kül. hajnak) hullámrá v. hullámokra emlékeztető alakja, formája. **Ö:** *haj~*. *Haja lágy ~okban omlik a vállára*; *tartós ~*: a) a (női) hajnak fodrásztól, géppel, ill. vegyi anyagokkal kialakított göndörsége; b) az ezt létrehozó gépi eljárás. || **a.** (vél) *A zene ~ai*: a z. ritmusa.

3. (átv, csak tbsz-ban) Vminek v. vmi hatásának mind több és több emberre kiterjedő, a kedélyeket megmozgató, felzaklató megnyilvánulása. *A botrány, a felháborodás, a telkesedés ~ai*. *Még alyt üttek et a víza ~ai*. *Az esemény nagy ~okat vert fel*.

4. (átv, gyak. ő-ben) <Vmely állapot v. jelenség> időszakos fokozódása, megerősödése. (szok e) *Drágasági ~*. **Ö:** *fagy~*; *hideg~*; *hő~*.

5. (Üz) Vmely hosszabb munkafolyamatnak, tevékenységnek egymás után következő és reudsz. több szakaszt magába foglaló nagyobb része, egysége. *Több ~ban végzik a műveleteket*. || **a.** (ritk) Hosszabb ideig tartó, többször megszakított repülőfutamad egy szakasza. *Több ~ban jöttek a bombázók*.

6. (Fiz) Vmely közeg hullámmozgást végző részecs-

kének az adott pillanatban egymáshoz viszonyított állapota, ill. ennek az állapotnak időszakosan ismétlődő változása. || **a.** (Fiz) *Elektromágneses ~ok*: az elektromos és mágneses erőter periódikus változásai, amelyek elektronos töltések rezgésének a hatására keletkeznek, és a térben tovább terjednek.

|| **Ö:** **1.** *~csapda*; *~elmelet*; *~torlasz*; **2.** *blán~*; *fagy~*; *fény~*; *haj~*; *hang~*; *hideg~*; *hő~*; *lég~*; *levegő~*; *rádió~*; *rövid~*; *sztrájk~*; *víz~*.

kapál ige -t, -jon

1. ts <Földet> kapával lazítva művel. ~ja az ágyát. □ *Konyhára vizet, fát kell hordani mindég, Söpröni az udvart, kapálni a kertet*. Ar. || **a.** Vmely növényt ~: a n. körül kapával lazítja a földet. *Megyünk kukoricát ~ni*. □ *A krumpli úgy nő, ha kapálják*. Józs. || **b.** (tárgy nélkül) *Egész nap ~t. ~ a kertben*.

2. tn (ritk ts) <Ló> türelmetlenségében első lábával a földet kaparva üti. *Nagyon ~már a ló, indúljunk!* □ *Lora ... a jülett hegyezze, Fúj és nyugtalanul kapálja a földet*. Gárd. || **a.** tn (rég) <Ember, főleg gyermek> lábával, ill. sarkával lyncféle mozdulatokat tesz, kül. rugdalózás közben. *Vő: rúgkapál*. □ *Jaj, jaj! ordította a gyerek, rága, kapálva a ... lábával*. Mik.

|| **Ik:** *be~*; *bele~*; *el~*; *fel~*; *ki~*; *körül~*; *meg~*. **Ö:** *rúg~*. *kapálgat*; *kapálható*; *kapáló*; *kapált*; *kapáltat*.

kelet [c-e] fn -et, -e [č, e] (csak egysz)

1. Az az égtáj, amelynek irányában a napot kelni látjuk; a nyugatnál ellentétes égtáj. *Merre van ~?* ~ *felől v. ~ról fúj a szél*. ~ *v. ~nek néz vmi*. ~ (hat-ként fokozható is: ~ *ebbre, leg~ebbre*): a) vhol ebben az irányban; b) vmerre ebbe az irányba. ~ *felel*; *terül el*. ~ *ebbre megy*. □ *Olyan sokáig | bámultam az újvöl gazdag csodáit, | hogy már pirkaft is keleten*. Ko. *A szép planéta [= a Nap] mely szeretni biztat | mosolyba vonta Keletet*. Ba.—Dan.

2. A tőlünk ebbe az irányba eső táj, vidék, országok. *Messze ~en*; *rokonaink ~en élnek*; *a Tiszától ~re eső várható*. □ *Büszke magyar vagyok én, keleten nőtt törzsekké jünnak*. Köi. [Az Ós Kaján] *Biborpalástban jött Keletről A rimek ősi hajnalán*. Ady || **a.** (vél, iród) E tájnak az európai ember számára. ősinék és misztikus szinesnek tekintett világa. *A rejtelmes ~*. □ *Látom kelet leggyuzdagabb virányit ... Körülem bsz van, amott Fikelet*. Pet. *Amerre jártak ek, ott a titok volt! és a Kelet, a szászor szent Kelet*. Ko.

|| **Vö:** *dél, észak, nyugat, É: dél~*; *észak~*; *nap~*.

kelet [c-e] fn -et, kelte, (ritk) -e [č, e-e, e] (csak egysz)

<Írásos közleményen, iraton> az írás v. postázás helyét v. időpontját, ill. mindkettőt feltüntető adat; dátum. *A postabélyeg kelte*: a bélyegen a postai bélyegzővel feltüntetett időpont; *a level keltől számítva*; *budapesti ~tel*; *mai ~tel*. *A level április 2-i ~tel van ellátva*.

kelet [c-e] fn -et, -e v. -je [č, c, e] (főleg a van, nincs igével) Vminek keresett volta, kelendősége. *Vminek nagy ~je van*: keleudő, kapós; *tandcsának, szavainak nincs ~*: senki sem hallgat rá; *szép leányunk mindig van ~e*. □ *Kint az udvaron roppant kelete lett a halnak és a bornak*. Mó.

körhely [e] mn és fn

1. mn (ritk) -ül, -ebb [e]

1. Olyan <férfi>, aki csak a léha mulatozásnak, kocsmazásnak él: *iszákos, lump. ~ alak, cimbordk*. □ [Az Ós Kaján] *Körhely Apolló, gúnyos arcú, Palástja csuszán, lova vár*. Ady || **a.** Ilyen emberre jellemző, vele kapcsolatban. ~ *élet, életmód*.

2. (tűj) Dologkerülő, naplopó <férfi>. □ *Földott mint Körhely csavargót ... aki már semhol helyet nem kap*. Pet.

II. fn -t, -ek, -e [č, e] Körhely személy, főleg férfi. ~ok *közé keveredett*. □ *Pár körhely jött, bús arcú, halvány, | már vépet ért a vad tivornya*. Ko.

|| **ke**rhelyeg.

kőműves fn és mn, (rég) kőművés

1. fn -t, -ek, -e [č, e] Az a szakképzett iparos v. munkás, aki az építkezésnél a falazást, ill. a fal burkolását végzi. *A ~t írtak rá v. felházta a falat*. □ *A kőművesek nem dolgoznak [= dolgoznak] olyan soká, mint a parasztok*. Mó.

II. mn Kőmfestől készített, rá vonatkozó, rá jellemző. ~ munka, szokás.

|| Ő: 1. ~inas; ~legény; ~mester; ~mesterség; ~segéd; 2. szabad.~

lőhag [é] ige -tem, -ett, -jen [e, ü, é]

1. tn <Szervezetének, kül. légzőszerveinek erős igénybevétele miatt v. érzelmi túlfeszítettség, felindultság következtében> a rendszeres szaporábban v. erőlködve, hallhatóan lélegzik. ~ a fáradságtól, a futástól, a nagy melegtől; ~ dühében, a gyönyörűségtől; ~ve kapkod levegő után. Az örömtől ~ve jutott eléje. A kutya lóg nyelvével ~ a kűszőben. □ Gurult az öreg úr, mint az ördögmatolla, nagy lőhag a kövérsége miatt. Mik. A juhok egy tömegben állnak, összebábjának, melegük van, lőhagnak. Mó. || a. (kép) <Erzelem> ilyen hangjelenességgel nyilvánul meg. □ Nekem egyforma, az én jellemem, Ha két lőhag vagy két hörög. Ady

2. ts Lőhage mond vmit. □ Oh ne tréjálj az ügyemmel, lőhég ez, elcsúszda, eltorzult arccal. Jók. || a. (átv) Bosszút ~: erős indulattal fűtve gyors b-ra vágyik. || Ik: be~; el~. lőhégi; lőhegtet; lőhegtető.

limány fn -l, -ok, -a (táj) Nagyobb örvény. □ Part mellett, olyan helyen, ahol szíves a part, szokott lenni a limány. Ahol a víz örvényes és kavargó. Tó.

|| limányos

maskara fn . . rát, . . rája, (táj) maskara

1. (nép) Állított, álarc, amelyet tréfából mások szórakoztatására v. megtévesztés céljából vesznek fel. ~ba bújkik, öltözik; ~t vesz fel. □ De kicsoda bolond vagyok én! — rántult meg Jancsi — maskarának öltözne lopakodok be hozzá, holott rendes úton is meglátogathattam volna. Gárd. || a. (rosszalló) Komoly emberhez nem illő, neveléséges öltözék. Micsoda ~ ez rajtad? □ Ezzel [a varrotűvel] jogsz magudnak a mostani maskarad helyett egy tisztességes öltözetet varrni. Jók.

2. (nép) Maskarába (I) öltözött és a felismerhetetlenségig elváltoztatott arcú személy, főleg legény, aki rendsz. hivatal vendégeknek jelenik meg vmely népi társas összejövetelen, kiül. kadalomban; alakos. Megjűttek a ~k! □ [Farsangkor] maskarák jártak az utcákon komoly méltósággal. Mik. || a. (átv, bíz) Korhó, egyenlőséghez nem illő módon, feltűnően és neveléségesen öltözött v. kendőzött személy. Ugyan, ne csinálj magadból ~t! Nézd máz ezt a ~t!

3. (elav) Álarcsból, jelmezből. □ Nagyon örült a kislő, hogy őt maskarába meennek. Jók.

|| maskarás; maskaráz(ik).

merész [e] mn és fn

I. mn -en, -ebb [e, o]

1. Olyan <személy>, aki az esetleges veszély tudatában is vállalkozik vmilyen kockázatos tett végrehajtására, aki már-már vakmerő; nagyon bátor. ~ férfi. ~en szembeszállt a túlerővel. □ Bevágtat egy merész hős . . . Szélvész fejgyerjorgatása. Vör. || a. Olyan <személy>, aki bizonyos területen a hagyományokkal szakítva bátran kezdeményez. ~ újító; ~en tör előre.

2. Ilyen emberre jellemző, tőle származó, hozzá tartozó <dolog>. ~ kézzel nyúl emihez. □ Hol nagyon, aki merész ajakát hadi dalnak eresztően a riadó vak mélységet fölverje szavával? Vör. || a. Kockázatos. ~ cselokedet; ~ fordulat: váratlan, gyors f. ~ vállalkozás. ~ lépésre határozta el magát. □ Toldi merész útján bámul Anikónak. Ar.

3. (átv) A megszokottól eltérő, szokatlan, váratlan <eszme, műalkotás, művészi megoldás>. ~ dallamvezetés, fordulat; ~ gondolat, költői kép. ~ hajléau boltozat; ~en ívelő híd; ~en kiugró karzat; ~ színek. □ A merész bolt [= boltozat] egy-egy tve leroppan. Ar. Kis temető a jalu alján, Olyan szelid s mégis merész. Ady || a. Meglepő és már-már a jó ízlésbe ütköző <öltözet, ruha>. ~ kivágás; ~en rövid szoknya.

II. fn -et [e] (ritk) Merész (I, 2) dolog. Gondolt egy ~et. □ Gondolj merészet és nagyot, És tedd rá életedet. Vör.

nyár fn nyarat, nyara

I. A legmelegebb évszak, amelyben a növények leg többje tenyészik és termesz hoz; nálunk június, július, augusztus hava. Az idei, a múlt, a jövő ~; ~ elején, derekán v. közepén, végén; ~ ulején v. ~on; jól benne vagyunk a ~ban; télen-nyáron: az év folyamán mindig. □ Mikor együtt voltunk, Tudom, hogy

szertéll. Akkor meleg nyár volt, most tél van, hideg tél. Pet. Péter és Pál (tűdők) nyáran Őszzejérnek a nap-tárban. Ar. || a. (Csüll) <Az északi féltekén> az az évszak, amely a június 22-i napéjegyenlőségtől a szeptember 23-i napfordulógig tart. || b. Az elmúlt v. az ezután következő ilyen évszak. (A) ~on, ~ óta történt; (a) ~ra várható; (nép) ~ára: a következő nyár idejére.

2. Erre az évszakra jellemző (forró, meleg) idő, időjárás. Izzó, rekkenő, száraz, tikkasztó ~; → vénasszonyok nyara; a ~ későn, korán köszöntött be. □ Allj elömbé izzó, forró nyárbán. Ady

3. (ritk, irod) Az élet v. vki életének nyara: az ember ó-nak az ifjúkor és az öregkor közé eső szakasa, amelyben a testi erők és a szellemi képességek rendsz. a legnagyobbak. Vö: dél (2). □ Itt benn vagyok a férfikor nyárbán. Pet. Ily gyorsan letelik nyarom! Örögszekéren horá a szél. Józ.

4. (nép, szn-vel) Év <idő, kül. életkor számításában>. Már sok nyarat megért. □ Jól mondják a régiek: elválasztja hét tél, hét nyár. Kél. Tizen túl hat nyár feselő életben alig múlt. Vör.

|| K: Aki ~ban v. ~on nem gyűjt, télen keveset fűt: akkor kell takarékoskodni, mikor módunk van rá, különben a körülmények változtatásával szükségét szenvedünk. Ő: ~elő; ~utó.

olvas ige -tam, -ott, -son

I. Néz és megért.

1. ts <Írott v. nyomtatott szöveget> tekintetével sorról sorra, ill. szócsoportról szócsoportra haladva néz és így módon (a betűk és írásjelek ismeretében, azok egymásutánjából) megért. Tudományos műveket, regényt, újságot ~. ~tam legújabb cikkedet. Örömmel ~tuk leveledet. Az ó nevet is ~tuk a kitüntetettek közt. □ Olvastam, költőárs, olvastam művedet. Pet. Ha lapokat olvasnál, akkor tudnád, hogy a . . . főispán megbukott. Mik. || a. (tárgy nélkül) ~ni tanul. ~ni tud, de írni meg nem. □ Olvas a nagyobbik [fiú] nem ügyelne másra. Ar. || b. (főleg tárgy nélkül) Megvan az a képesége, hogy ezt a tevékenységet végezze. A gyermek már folyékonyan ~. || c. (tárgy nélkül is) <Nyelvnyelven> beszélni nem tud ugyan, de annyira ismeri a nyelvet, hogy a rajta írt szöveget megérti. Szótár nélkül ~ franciául. Regényeket ~ ugyan németül, de tudományos műveket nem.

2. ts (tárgy nélkül is) (Gyakran v. szokásszerűen foglalkozik írásművekkel tanulmány v. szórakozás, élvezet végett. Öröklé ~. Polgton regényeket ~. Még este az ágyban is ~. Szeret (versket) ~ni. □ Nem írok, nem olvasok. Én magyar nemes vagyok! Pet. || a. Vmit ominek v. ehogyan ~: vmely szöveghez, írásképhez, jelhez vmilyen kiejtést v. értelmet fűz. Ezt ő minek ~sa! Rosszul ~ta ezt a szót. A franciák az cu-t ő-nak ~sák.

3. ts (tárgy nélkül is) <Szót, szöveget> szemével követve hangosan elmond. Fennhangon, szótalolva ~; jegyzetből, könyvből ~. Most te ~s! A gyermek szépen, értelmes hangsúlyozással ~. Beszédeit mindig előre megírja és úgy ~sa. A verset nem tanulta meg, hanem csak könyvből ~sa. Szh: úgy hazudik, mintha ~ könyvből ~ná.

4. ts <Más egyezményes jeleket> szemével átfutva felismer, jelentésüket felfogja. Morzejeleket ~; térképét ~; a térkép jelein eligazodik.

5. ts (tárgy nélkül is) (átv) Vholon v. vhol ~ (vml): bizonyos jelekből közvetve, rendsz. fokozatosan megért, felismer vmit, ami nincs nyitlan, szándékosan kifejezve. Az arcából, a szeméből ~ vkinék (vmit); a sorok között ~; a ~ csillagokból ~. □ A régi tüzet olvasom szememben. Ba.

II. ts (tárgy nélkül is) (rég, nép) Számlál, számol (2). Százig ~; pénzt ~; ~s kettesével húszig! A tehervonat kocsiát ~sa. A gabona keresztjeit ~sa a határban. □ Pénzcsékéit olvassa épen. Ar.—Arisz. [Az orvos] figyelmesen olvasni kezdte a tanár pulzusát. Kó.

|| Sz: ~va is elmegy emi között: akkor sem lehetne felfedezni köztük a különbséget, ha egyenként számba vennők őket. Ik: át~; be~; bele~; el~; elő~; fel~; hozzá~; ki~; le~; meg~; össze~; rá~; utána~; végig~; vissza~. olvasandó; olvastat.

pártépítés fn (új) A kommunista párt szervezeti, politikai, ideológiai megerősítésének folyamata és elősegítése a párttagok nevelése, a pártunka színvonalának emelése, új tagok felvétele útján. || a. Szűk. ért.:

tag- és tagjelölt-felvétel.

||| pártépítési.

persely [é-é] fn -t, -ek, -e [e, é]

1. Különbféle formájú, tetején keskeny nyílással ellátott, zárható doboz v. zacskó, melyben pénzt szoktak gyűjteni. *Kórházi, takarékosági, templomi* ~. *Egy forintot tett a ~be.* **Ö:** *takarék* ~. **□** *Egy koldus atyafia is van, aki pénzek napon persellyel jár az utcán.* **Jók.** *Télessünk az idegenekkel a Mentők perselyébe is valamit.* Krúdy

2. (Műsz) A csapágó cserélhető része, rendsz. két v. több darabból álló, rövid cső v. hüvely. *Bronz* ~. || **a.** (táj) A kocsikerék agyának befelé szűkülő, vassal bélelt nyílása.

||| **Ö:** 1. ~pénz; 2. *takarék* ~.

próba/reggeli fn (Orvos)

1. A gyomor savkiválasztását vizsgáló eljárás. *Frakcionált* ~; ~re megy; ~t csinál.

2. E vizsgálathoz éhgyomorra fogyasztott, meghatározott mennyiségű és minőségű étel, ill. ital, melyet bizonyos idő múlva gumiessóval egyszerre v. részletekben kiszívna a gyomorból.

||| **próbaregelés** : **próbaregelizés**; **próbaregeliző**.

rizma fn . . má, . . mája, (rég) *rizma* (Ker) Ezer év <papír>. *Egy ~ban tíz konc van.* **□** *Ha öt rizmát összeérnek sem fogynék ki dicseretéből.* Szigl. *Alolvas-tam kilencven rizmára menő beküldött dolgozatot.* **Jók.** || **a.** jelző és állítom haszn. Ekkora mennyiségű. *Egy ~ papír. Ez a papír éppen egy ~.*

||| **Ö:** ~súly.

sicc izz

1. <Macska elkergetésére haszn. szó> ~innen; ~ki! **□** *Hangos „sicc innen” kiáltással jelzé haragját, mely az alkalmatlankodó macskához volt intézés.* Mik.

2. (biz, tréf) <Személyhez, küll. nyalakodó gyermekhez v. leány körül legyeskedő ifjúhoz v. honnan való eltávolodásra való felszólítás> : *hagyd abba, amit csinálsz, és erédj innen v. onnan, tartsd távol magad!* **□** *Azért attól [a lánytól] csak sicc! mert ott a körmeire ütnek az edzőnek.* **Jók.**

sió fn -t, -ja

1. (elav, irod) Zúgva áramló hegyi patak. **□** *Es csendes a ház, . . . magányosan áll, Mormóval közönlíti a bérci síot.* Vör. *A hegyesség szülője szülte a sió vadujjongatva [= vad ujjongással] tört le. Ar.*

2. (táj) Malom melletti zsilipes árok, melyen áradások a vizet lebecsülik.

stoppol ige -t, -jon

1. ts *Harinyát, ruhát* stb-t ~: a rajta szakadás, kopás folytán keletkezett lyukat keresztbe öltött fonállal beszövi. || **a.** (tárgy nélkül) *Egész nap* ~.

2. ts (biz, Sp) <Időt> (stopper)órával mér, másodpercnyi pontossággal ellenőriz. ~d, hogy mikor indult! ~ad, hogy mennyit futott?

*3. ts (biz) Magának v. vkinek előre biztosít, (le-)foglat (2). ~j nekünk három jó helyet! A következő táncot már ~ta. ~j egy jegyet! Már ~na van.

*4. ts (Sp) <Szálló labdát> levesz, lekezel (2). ~ta a labdát. || **a.** (tárgy nélkül) *Nem lesz jó játékos, amíg nem tanul meg ~ni.*

||| **Ik:** be ~; ~e ~; meg ~. **stoppolás**; **stoppoló**; **stoppolt**.

süveg [e] fn -t, -e [é, e]

1. (rég) Nemezből v. prémből készült, magas, hengeres v. csücsös, karimátlan v. felhajított peremű férfi fejfedő. *Darutollas* ~; *tári* ~. *Fejébe nyomta a ~t.* **□** *Egy püspökönnyeges szőke dalia lovagol elvél. Darutoll süvegén.* Gárd. || **a.** Az ilyen fejfedő vmely hivatal, méltóság külső jeleként. *Fejedelmé, papi* ~. **Ö:** *püspök* ~. **□** *A pap úgy palástosan jött végig a falun. . .*

a. Az imakönyv a hóna alatt s a papi süveg a fején. **Mó.** || **b.** (nép, rég, gyak. vált) Ált. férfi fejfedő, kalap, sapka. **Ö:** *háló* ~. **□** *Arválnyjahaj a süvegem bokrétaja, Arva leány a szerelmem violája. Pet. Leveszem ari süvegem A paraszt Nyár előtt.* Ady

2. (nép, irod) *Sátor, kunyhó, torony* ~e: tetejének legfelső, csücsös része. **□** *Csücsös süveggel a tengernyi sátrak Elszóra mindenütt. Ar.*

3. (Ép) A homlokfaltól kiinduló, háromszögű boltóatrész.

4. (rég) Cukorsüveg. *10 kilós* ~. || **a.** jelzői haszn. (rég) *Egy ~ cukor:* ilyen (alakú és nagyságú) cukor-tömb; egy cukorsüveg.

||| **Sz:** (rég) *feltette az Orbán ~ét:* ittas, részeg; *ld. még veréb.* **Ö:** *cukor* ~; *gömb* ~; *püspök* ~; *torony* ~. *süveges*; *süvegi*.

szegecs [é-é] fn -et, -e [é, e] (Műsz)

1. Egyik végén kúpos fejú fémrudacska, amelyet összerősítendő szerkezetben előre kifűrt lyukba helyeznek, aztán a másik végét is fejjé kalapálják. **A kazánok, hídak alkatrészeit ~ekkel kapcsolják egybe.**

2. (elav) Kicsiny szeg (2).

||| **Ö:** ~fej; ~kötés; ~lyuk.

talaj gyalu fn (Műsz) Egyenetlen talaj felszínének elegyengetésére haszn. gép.

tatár fn és mn

1. fn -t, -ok, -ja

1. ~ok: **a)** Túlnyomóan a Volga középső folyásánál, a Káma torkolatvidékén, a Tatár Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságban, elszórtan a Szovjetunió más részein is élő, török nyelven beszélő nép; **b)** (Tört) A XIII. században Ázsiából Európába nyomuló, hazánkat is végigpusztító mongol és török törzsek. **A ~ok betérése IV. Béla korában.** **□** *A pogány tatárok szeme egyre az országonkon forog.* Gárd. **c)** (Tört) A XVI–XVII. században fennállt krími kánság török népe, ill. ennek a török hódoltság korában kegyetlen-ségűk miatt félméretes hírv lovas katonái. **A végvárak ostromában részt vevő ~ok.** **□** *Megáll egy járadt jövevény. Egy por belepte ven csatár Es így üvölt: „Jön a török! jön a tatár!” Ar. || a.* (egysz) E népek vmelyikébe tartozó személy, főleg férfi. (nép, rég) → *kutyafejű* ~. **□** *Jön egy zömök tatár. Szívén szákmány, szemén tűzár. Kis/K. Három krími tatár szaladoz tusakodva.* Vör.

2. (átv) *Szegény* ~: számlanraméltó, szerencsétlen ember; szegény ördög. **□** *Egész föld ünnepeheti. Szegény tatár, mindégy neki!* Kev.

3. <Szótökszóként felkiáltó mondatban v. meglepetést, indulatot kifejező kérdésben a kérdés nyomó-sítására> : ördög, manó, fene. *Vigyé v. hordja ela ~! Mi a ~?! Hol a ~ban marad már!* **□** *Mi a tatár, úgy veszem észre, hogy ma Felkelni nincsen kedve senkinek.* **Pet. || a.** <Indulatot tagadás, elhárítás kifejezésére>. *Tudja, látta, hiszi (stb) a ~: dehogyan tudom, dehogyan láttam, dehogyan látni!*

||| **II.** mn -ul

1. A tatárok (I, 1) közé tartozó, tatárokból álló. ~ lovas, település.

2. A tatároka (I, 1) jellemző, hozzájuk tartozó. ~ ház, öltözet, terület. **□** *Az innesszó részen a tatár falvak lapultak meg, a kékkő domb alatt.* Mik.

3. A mongol fajtához való tartozásra mutató, arra jellemző. ~ koponya. **□** [Apám] *nagyot nevettei, hamar megvizet kért s lekoparta kis tatár szőrzetét.* **Mó. || a.** (átv, szoc e, irod) *Macacsul maradi, elmaradott gondolkozású. □* *Ajér pezseg. Úgy hívják: Gondolat. Pütyöl a kerek tatár fejekre.* Ady

||| **Sz:** *nem hajl v. nem kerget a ~: nincs értelme a kapkodásnak, sietségnék; lassabban is ráérsz (v. ráérsz) ~vmit csinálni.*

tífusz fn -t, -a (Orvos) Bacillus okozta súlyos, általános fertőző betegség, amelynek legjellemzőbb tünete a vékonybelek fékelyes gyulladás és az emiatt fellépő hasmenés: has-tífusz, hasi hagymáz. **A ~ tünetei; ~ el-tlen beoltást; ~t kap.** **□** *Pár nap előtt vesztette el tífuszban . . . hajadon leányt.* Mik. || **a.** *Ez a betegség mint járvány. Nagy, pusztító ~; a ~ idején.* ~ út ki. *Az orvosok mindent elkövettek a ~ leküzdésére.*

2. (rég, összefoglaló névként, gyak ö-ben) Külön-féle, magas lázzal és az öntudat zavarával járó súlyos fertőző betegség. *Küülteses* ~. **Ö:** *éhség* ~; *para* ~.

3. <Sértésen, madarakon> paratífusz (2).

||| **Ö:** 1. ~bacillus; ~beteg(ség); ~járvány; 2. *has* ~; *para* ~.

viador fn -t, -ok, -a (elav, irod)

1. Olyan személy, aki arénában, cirkuszban harcot vív emberrel v. állattal: gladiátor. **Ö:** *bika* ~. **□** *Úgy állt meg némi társai között, mint egy viador. Jók. Ohajt már látni [lábai előtt] Mint Caesar a szánkór viadorát. . .)* Vajda

2. (átv, rít) Olyan személy, aki vmiórt teljes erejével, minden képességének latba vetésével küzd, melyre eszme bújikna. **□** *Moat a fény és szabadság viadorát elletlen hecer. Ar.*

zárvány fn -t, -ok, -a (Tud)

1. (Ásv) < Vmely ásványban > körülzárt idegen anyag (gáz, folyadék, kristályos szemcse).

2. (Növ) < A sejt plazmájában > jól megkülönböztethető, különálló élettelen részecske (keményítőszem, olajsepp, kristály, gyanta, balszam).

3. (Koh) < Öntecsben > öntési hibából visszamaradó apró gázbuborék v. egyéb idegen (nem fém) anyag. *A sok ~ ridéggé teszi a nyersvasat.*

zöldtakarmány fn (Mezőg) Állatokkal takarmányként zölden frissen etetett szálas növény. *Természetes ~: a rét, a legelő füve; természetl. ~. Adjunk a jószágoknak ~t az egész éven át!*

||| zöldsakarmányozás

zsinór fn -t, -ok, -ja

1. Vastagabb, gyak. díszes, színes zsinec. *A cipő, a csengő ~ja; ~ra fűzi a gyöngyöt. A hábszínházban ~on rángatják a bábokat. Az ács ~ral húz egyenest.*
□ *Királyi széke körpítjának a | zsinórvonal fojtom beléje*

lelkét. Kat. Kereszgelni kezdte zsinóron függő... manok lóját. Krúdy

2. Finom fonalból v. fémzárból, szőrből vert v. ehhez hasonló készítmény < ruhák, bútorok díszítésére >; paszomány. *Gömbölyű, lapos, széles ~; ~ra bejoglal, beszeg vmit; ~ral díszített nadrág. A katonaság egyenruhája ~ral volt díszítve.* □ „Neked, uram látod hímerek palástot Koronázó napra: zsinórt verek arra.” Ar

3. (elav) Zsinórmérték. □ *Kívánok nékik... kézi könyvet, amely zsinórok legyen.* Csok.

4. (átv) < Tekejátékban > a pálya közepén egyenesen végighaladó dobás. *~t dob.*

5. (elav) < Szerencsejátékban > betett tétek sorozata, összege. □ *Terebessy örült módon nyert. Egyik zsinórt a másik után húzta. Rev. Még mindig félve tekintett a többiekre, mit tesznek ők a „zsinór”-ba.* Mik.

6. (ritk) ~ban: egyenesen, egyenes sorban.
||| Ő: 1. ~dísz; ~öv; ~verő; 2. arany~; cipő~; ezüst~; fűz~; gyűjtő~; jég~; köldök~; selyem~; szegély~; szőr~; váll~; villangy~.

A Sztótar szerkesztőségének megbízásából közléteszi *Országh László*

AZ OROSZ NYELV HATÁSA A MAGYARRA 1945 ÓTA

VI. rész

Orosz minták alapján keletkezett szólásaink

Az orosz nyelv hatása nemcsak jövevényszavakban, tükörszavakban és szókapcsolatokban nyilvánul meg, hanem olyan szólásokban is, amelyeknek eredetije az orosz nyelvben, illetve az orosz nyelven tanulmányozott marxista ideológiában keresendő.

A szólásoknak három csoportját különböztetjük meg:

1. Vannak olyanok, amelyek régebben is ismeretesek voltak, azonban használatuk csak egy bizonyos társadalmi körre szorult. Ilyen a *vér a véreből, hús a húsból* szólás, amely bibliai eredetű és elsősorban a hazai református egyház lelkészeinek és híveinek beszédét, stílusát jellemezte.

2. A második csoportba sorolnám az olyan szólásokat, amelyek általánosan ismeretesek voltak, tehát nem egyetlen egy társadalmi csoport nyelvhasználatát jellemezték: sem területi, sem társadalmi határ nem kötötte. Ilyen pl. ez a szólás: *Magyarország a civilizáció védőbástyája*, amelynek több évszázados hagyománya van. Ilyen a két számmal alkotott állandó szókapcsolat, amelyet a Habsburgokhoz húzó aulikusok és a magyar nemzethez hű patrióták magatartásának egybevetésére alkalmaztak. Ide soroljuk tehát az ilyen rövid, pregnáns kapcsolatokat, mint: *két udvar, két nemesség; két haza, két műveltség*.¹ — Azonban a marxizmus ideológiája új színezetet, új tartalmat visz bele ezekbe a szólásokba, mikor a *béke védőbástyájáról* vagy a *két kultúráról* szólnak.

3. A harmadik csoportba sorolom azokat a kifejezéseket, amelyeknek nem volt hagyományuk a magyarban, és 1945 után honosodtak meg nálunk.

Azt sem tagadjuk, hogy a nyugati nyelvet is beszélő magyarok az orosz nyelvben használt egyik-másik szólásnak ismerték német változatát, azonban mi e szűkebb szociális kategóriából kilépve az egész nemzetre kiható nyelvi hatást vizsgáljuk. Lehet valami egyesek nyelvében germanizmus, ugyanakkor történeti időrendben másoknál, a többségnél russzicizmus. Éppen ezért fontos e fluktuáló nyelvi jelenségek időben és társadalmi csoportok szerinti rögzítése, mert így értékelhető az egymásra rakódó nyelvi hatások érdekes folyamata.

Lássuk az első csoportot:

Oroszul egy régebbi bibliai szólás változataként fordul elő a mondás: *плоть от плоти, кровь от крови* 'vér a véreből, hús a húsból'. Bár a régebbi magyar irodalom

¹ Ez utóbbit Hadrovits László is használta: a tényre is ő figyelmeztetett.

szólásai közt is megtaláljuk, pl. *test testéből, csont csontjából* — írja Kossuth Lajos,² mégis újabb elterjedésének, ill. felújításának közevetlenül az orosz nyelv a forrása. Ugyanakkor e kifejezés kilép a magyar egyházi zsargonból, átkerül az ideológiai irodalom szólástárába. A fordítási irodalomból idézzük az első példát: „*Voltaire... hús a húsából, vér a véreből*”³ Az orosz eredetiben ezt olvashatjuk: *плоть от плоти, кровь от крови*.

A magyar sajtóban ennek a szólásnak változataira bukkanunk. Farkas Mihály mondta a MDP II. kongresszusán: „Népünk ezért érzi és tudja, hogy fiatal fejlődő Néphadseregünk *hús az ő húsából, vér az ő véreből*.”⁴ Ezt variálja Matuz József munkás a Szabad Népből (1952. szept. 26.): „*Hús a nép húsából, vér a nép véreből*” [a néphadsereg]. Egy napra rá Szalai János riportjában (SzN. 1952. szept. 27.) olvashattuk, hogy a MÁVAG-kolónia előadatermében ilyen feliratot látott: „*Vér a vérünkéből — büszkeségeink*.” A felirat alatt azok fényképei voltak láthatók, akik a MÁVAG-ból kerültek a hadseregbe. Megint teljesebb alakban alkalmazza Illés Béla (Irod. Újság 1953. márc. 21. 7. lap.): „Nem akart fölötte állani hadserege sok-sokmillió harcosának, *hús akart maradni a húsukból, vér a vérükéből*: harcostársuk, elvtársuk.” Ez a forma a szétbontásnak újabb alakját adja: a *hús a húsukból* szókapcsolat közé az író beépíti az *akart maradni* szópárt, és az egész sort két összefoglaló és magyarázó főnévsorral zárja be: *harcostársuk, elvtársuk*, ami a ritmikai kettősnek méltó folytatása és befejezése.

Evvvel nem szakadt félbe a változatok keletkezésének sora, mert az Esti Budapest hasábjain (1953. ápr. 21. 3. lap) Tanzer Mária ezt a szólást egy képviselőjelöltre alkalmazta, mondván: „Olyan, mint mi vagyunk, azaz ezrek, milliók. *Hús a mi húsunkból, vér a mi vérünkéből*. A mi képviselőjelöltünk.”

Aztán ismét a néphadseregére alkalmazva akadunk rá az újságban (SzN. 1953. máj. 2. 2. lap): „Az üzemek menetében haladnak néphadseregünk tisztjei, katonái, összekarolva az üzemekben dolgozó családtagjaikkal, régi munkatársaikkal. Megkapó módon fejezi ez ki, hogy *népünk békéjét olyan hadsereg őrzi, amely hús a nép húsából, vér a nép véreből*.”

Újabb rétegre való alkalmazását kaptuk Rákosi Mátyás választási beszédében, aki a munkásokból és parasztokból fakadt értelmiséget így méltatta: „Az új értelmiség zöme *vér a dolgozó nép véreből, hús a húsából*.” A szólás bizonyára újabb variánsokat fog létrehozni.

Ez a példa mutatja, miként újul meg egy a magyar nyelvben az értelmiségtől már a múlt században használt bibliai szólás (*hús a húsából, csont a csontjából*) az utolsó években és terjed el népünkben. Azonban a népivé vált szólás már orosz eredetű, tehát kétszeres kölcsönvételt regisztrálhatunk. Ugyanakkor láthatjuk, hogyan variálódik egy mondás a használatban: *hús a húsából, vér a véreből* ~ *hús az ő húsából, vér az ő véreből* ~ *hús a nép húsából, vér a nép véreből* ~ *vér a vérünkéből* ~ *hús a mi húsunkból, vér a mi vérünkéből* ~ *vér a dolgozó nép véreből, hús a húsából*. A szólás tehát nem változtathatatlanul állandó jellegű: a társadalom teremtő módon alakítja az alkalomszerű használatban.

Az orosz nyelvben gyakori szólás: *найти общий язык*, ami szóról szóra annyit tesz, mint 'közös nyelvre találni'. Valóban jelentése, hogy a tárgyaló felek megegyezésre fognak jutni. Ezt a kifejezést magyar nyelven megtaláljuk már 1943-ban:⁵ „Lenin meg fogja velük *találni a »közös nyelvet«*”, itt még idézőjelben áll, mivel Rátz Kálmán idegenszerűnek érzi. Megtaláljuk napisajtónkban: „Életkorukat tekintve Ivan Taraszov

² Nyr. 76 : 401. — Ez az alakja az oroszban is használatos volt a XIX. században, pl. Szaltikov-Scsedrinnél: Как... не восклицать: о плоть от плоти моей, кость от костей моих!

³ Belinszkij: Levél Gogoljhoz.

⁴ A 'szocializmus építésének útján. 1952. 85. lap.

⁵ Rátz Kálmán: Oroszország. 1943. 548. lap.

és Harry Watson fivérek lehetnének. Testvéreknek is érzik egymást. Taraszov nem tud angolul, Watson nem beszél oroszul. Mégis megtalálják a közös nyelvet. Megértik egymást.”⁶ Kissé reálisabb értelemben használja Karinthy Ferenc a bécsi béke-világkongresszusról szóló tudósításában: „Alig ültünk le a magyar küldöttség számára kijelölt padokra, egy mozgékony francia pap, Lamarre plébános jön oda és Máté János püspöki helynökkel és Babocsa Endre budapesti plébánossal próbálják megkeresni azt a közös nyelvet, amelyen megérthetik egymást...”⁷

Ez a szólás is ismeretes volt a magyar társadalom polgári rétegének nyelvhasználatában, tudták német kaptafáját is: *eine gemeinsame Sprache finden* — a nemzeti nyelvtudatba azonban nem hatolt bele.

Nézzük a második csoportot, a régebben általánosan használt, most szocialista tartalommal telített szólásokat:

A marxizmus ideológiája szerint az osztálytársadalomban egy bizonyos kettősség van, az uralkodó osztály reakciós ideológiája mellett ott látjuk a kizsákmányolás alól kitérni igyekvő dolgozók haladó ideológiáját. „Két nemzet van minden jelenkori nemzetben — mondjuk mi minden nemzeti szocialistának. Két nemzeti kultúra van minden nemzeti kultúrában. Van egy nagyorosz kultúra, amely a Puriskevicseké, Gueskovoké és Sztruvéké. De van egy olyan nemzeti kultúra is, amelyet Cernisevszkij és Plehanov neve jellemez” — írta Lenin 1913-ban.⁸ A marxisták mindig éles különbséget tesznek az osztályhoz tartozás alapján, és nem nemzetiség vagy földrajzi hovátartozás alapján szólnak franciákról, amerikaiakról, hanem a francia vagy amerikai burzsoáziát élesen elválasztják a francia vagy amerikai dolgozóktól. A lenini két kultúra, két nemzet fogalmának irodalmi kifejezésére is bukkanunk, így Szimonov „Orosz kérdés” című színdarabjának utolsó jelenetében,⁹ amelynek magyar fordításában [1947.] Smith, a haladó újságíró monológja önmagáról így hangzik: „A fentebb említett Smith soká és naivul azt hitte, hogy egy Amerika van. Most már tudja, hogy két Amerika van. És ha a fentemlített Smithnek... nincs helye Hearst Amerikájában, akkor helyet fog találni magának a másik Amerikában: Lincoln és Rooseveltt Amerikájában.”¹⁰ A szovjet író művében tudatosan elkülöníti az egy földdarabon levő két Amerikát: az imperialistát a progresszívtól.

Ilyen példa Golubkova népi énekmondó könyvének a címe: „Két világot láttam”, mert az egyik világ a kapitalista cári Oroszország, a másik a Szovjetország.

Ennek a felfogásnak különféle változataira mutathatunk rá ideológiai irodalmunkban és napisajtónkban. Egy szovjet és egy skót bányász életéről szólva adja az író cikkének a címét: „Két világ — két életforma” (SzN. 1953. dec. 17. 3. lap). Szovjet-Örményországról és a feudál-kapitalista Törökországról szóló gazdasági és műveltségi adatokat egybevetve Tatár Imre írása címéül a „Két köztársaság — két világ” mondatot választja (SzN. 1952. dec. 27.). Újabb változatát kapjuk Gerő Ernő tanulmánya élén (SzN. 1952. dec. 28.), ahol így hangzik: „Két világ — a fejlődés két eredménye”. A marxizmus—leninizmus ideológiájának megtermékenyítő szemléletmódjáról tanúskodnak ezek a szólásváltozatok. Általában röviden csak ennyit szoktunk mondani: a két kultúra. De a marxizmus alkotó elgondolásokra ösztönzi az ideológusokat, kutatókat, írókat, és ők a helyzetnek megfelelően a l k o t ó a n variálják a lenini alaptétel szövegét, amely állandó osztályharcban való gondolkodásra készít minket.

Ilyen variánsokat láthatunk különféle irodalmi műfajokban. Egy, a Szovjetunióban történt árleszállításról szóló cikkben: „Két világ. Az egyik a nyomorúság és

⁶ SzN. 1952. dec. 17. 3. lap. n emeltem ki.

⁷ Irodalmi Újság. 1952. dec. 18.

⁸ Lenin: Az irodalomról. Bp., 1949. Szikra. 164. lap. Én emeltem ki.

⁹ Vö. Erdődi József: Nyr. 72:250 és kk.

¹⁰ K. Szimonov: Orosz kérdés. Ford. Gábor Andor. Bp., 1947. 83. lap.

a pusztulás világa, ahol a kapitalizmus törvénye uralkodik. A másik: szovjet emberek gazdag és virágzó élete, amelyet a szocializmus sztálini törvénye ragyog be: ez tükröződik a fenti tényekből” (SzN. 1953. ápr. 9. 3. lap).

Majd elbeszélés címeként, ahol a világháború előtti és a mai ifjúság sorsát veti egybe Bóka Pál: „*Két ifjúság*” (SzN. 1953. ápr. 16. 2. lap).

Végül idézhetjük riportból, amikor két választás különbségéről szól Csontos Gábor újságíró „*Két találkozás*” (SzN. 1953. máj. 1.), viszont „*Két hadsereg*” címen ír a szerző a burzsoá és proletár hadseregről (Béke és Szabadság 1953. márc. 1. 12. lap).

A proletárszolidaritás nagy tüntetésein gyakran felhangzik a jelszó: *El a kezekkel*. . . Már megtaláljuk a munkásmozgalom nemzetközi kifejezőkincsében (pl. 1934-ben a magyar illegális sajtóban: „*El a kezekkel a proletariátus bátor katonájától!*” ; Kommunista 1934 jún. a KMP kjáltványában; „*El a kezekkel Rákositól!*” — így közli a moszkvai magyar nyelvű Sarló és Kalapács 1934. okt. 1-én. A kifejezés német eredetijét viszont a bázeli Rundschau 1935. jan. 31-i számában olvashatjuk: *Hände weg von Rákosi!*) Csakhogy mai mozgalmunkban, mozgalmi nyelvünkben most újraéled ez a szóláskeret. Újabb forrásának az orosz nyelvet kell tekintenünk, így pl. Majakovszkij versét: „*Vissza a kezekkel Kínától!*”¹¹, ami orosz eredetiben így hangzik: „*руки прочь от Китая*”. Amikor az amerikai imperialisták megrohanták Észak-Koreát, felhangzott a Szovjetunióban a tiltakozás „*руки прочь от Кореи!*”, majd a mi baráti országunkban is: „*El a kezekkel Koreától!*” Helyesen, magyarosan így hangzanék: *El a kezet Koreától!*¹² Újabb alkalmazása: „*El a kezekkel a Rosenberg-házaspártól!*” (SzN. 1953. máj. 28. 4. lap és máj. 30. 4. lap).

Vizsgáljunk meg egy másik, ilyen új tartalommal telítődő szólást:

A szovjet korszak orosz nyelvhasználatában a Szovjetuniót gyakran vetik össze egy várral, erődítménnyel, védőgáttal. Egyáltalában mind Lenin, mind Sztálin nyelvi eszközei közt a *vár, erőd* gyakran szerepel: Lenin mondja, hogy minden üzem egy-egy vár („Minden új üzem a munkásosztály új vára”), Sztálin szavaival szólva *a tudomány erőd*. Közismertek az ilyen szovjet jelmondatok, mint: Советский Союз — оплот мира и международной безопасности 'A Szovjetunió a béke és a nemzetközi biztonság védőgátja',¹³ Советский Союз — твердыня дружбы народов 'A Szovjetunió a népek barátságának erődítménye',¹³ СССР — оплот мирового пролетариата 'A Szovjetunió a világproletariátus védőgátja'.¹⁴ A Párttörténetben ezt olvashatjuk: „*Oroszország a proletárforradalom bástyája*” (309). 1951-ben Sztálin így nyilatkozott: „Az Egyesült Nemzetek Szervezete, melyet úgy alakítottak meg, mint a béke megőrzésének bástyáját, a háború eszközévé változik” (SzN. 1951. febr. 17.).

Kétségtelenül a marxizmus nagy klasszikusainak, Leninnek és Sztálinnak ismeretetté képhasználata lebeghetett Rákosi Mátyás előtt, amikor leírta „*Magyarország a békefront erős bástyája*” mondatát.¹⁵ Ebben a tanulmányban szerepel Rákosi Mátyás szállóigévé vált mondata: „*Magyarország nem rés, hanem erős bástya a béke frontján*” (207—8).

Rákosi Mátyás kifejező és elterjedt szólásának más variánsai is megtalálhatók a későbbi sajtóban, valószínűleg sok-sok változata keletkezett, amelyet fel sem jegyeztek, hanem beszédekben hangzott el. Most néhány változatot idézünk, hadd lássuk, hogyan realizálódik ez a kép különböző reális helyzetnek megfelelően. Gerő Ernő írja: „*A Szovjetunió a béke bástyája, a kommunizmus világító fátyója* (SzN. 1952. okt. 4.). Itt egy másik.

¹¹ Majakovszkij i. m. 119. lap. Ford. Békés István.

¹² Nyr. 74: 333.

¹³ С. И. Ожегов: Словарь русского языка Москва. 1052. s. v. оплот, твердыня.

¹⁴ Д. Н. Ушаков: Толковый словарь русского языка. 3: 821.

¹⁵ Megjelent SzN. 1949. dec. 9-i és A békéért és a szocializmus építéséért. Bp., 1951. 207. lap.

a mai orosz mozgalmi nyelvben szívesen használt kép szegődött az előzőhöz: a *világító fáklya*. Ez a marxista publicisztika és szónoklat kedvelt képe, amellyel a nagy zseniket, az élenjáró intézményeket illetik. Erre példamondatok: Советский Союз — светоч прогресса 'A Szovjetunió a haladás világító fáklyája', Принятие новой Конституции еще больше поднимает СССР, как опору и светоч демократизма 'az új alkotmány elfogadása még jobban a magasba emeli a Szovjetuniót, mint a demokratizmus támaszát és világító fáklyáját' — mondta Molotov.

Rövid idővel Rákosi Mátyástól ismert *Magyarország a békefront erős bástyája* mondat elhangzása után olvashattuk: „Szilárd meggyőződés, hogy Kína és Szovjetunió nagy barátsága, amely a béke bástyájává vált, a jövőben állandóan erősödni fog” (SzN. 1952. dec. 21.). Majd a *bástya* szó helyébe az *erődítmény* kerül a következő mondatban: *Pártunk a proletárdiktatúra erődje* (Pártépités 1953. márc. 10. sz. 11. lap).

A *pillér* szó is ebbe a képsorozatba illeszkedik bele a következő mondatban: „Ez a szövetség erősödik és izmosodik és népünk felemelkedésének szilárd *pillére*” (SzN. 1953. ápr. 22. 1. lap).

Rákosi Mátyás mondata megragadta a békéért küzdő emberek képzelőtehetségét és ábrázolást keresett magának. Így Salgótarján népének május 1-i felvonulásán az egyik teherautó hatalmas *bástyát* hozott, amelynek tornyában géppisztolyos katonák őrködtek. Mellette fiatal anya állt és bizakodva nézett a katonára (vö. SzN. 1953. máj. 2. 2. lap). Ugyanakkor Nagy Sándor Sztálin-díjas író a Szovjetunióról szóló május 1-i rajzának ily címet ad: *Megdönthetetlen bástya* (SzN. 1953. máj. 1. 3. lap).

A sztálini kép (*a tudomány erőd*) ihlette meg Aczél Tamás író, aki a moszkvai Lomonoszov Egyetem új épületét látva írta: „[a fiatalok]... izzó szeretettel építették az emberi tudás *fellegrátját*” (SzN. 1953. jún. 14. 3. lap).

A variálás igen széles síkját látjuk, amikor a marxizmus—leninizmus klasszikusai elsődleges *bástya* szimbolumának útját szemléljük hazai földön.

Helyes lesz egy pillantást vetnünk az ilyen adaptálásnak a lelki műhelyébe, hogy lássuk, milyen mértékben történik tudatosan a marxista ideológia képeinek használata.

Miután Kaptur Margit nyírtéti traktorvezető a sztálini őrségen egy műszakban tizenkét hold földet szántott fel, az öt kikérdező író így számolt be a traktoros közölte gondolatokról: „Olyan ez a traktor, *mint egy harckocsi, mint egy löveg, amely a régi tőkés világ ellen irányul*. Észre sem vette, hogy Sztálin elvtárs egyik művében olvasta ezt a hasonlatot. Most úgy merült fel emlékezetében, mint legsajátosabb gondolata” (Jászai Póna: SzN. 1953. márc. 31. 2. lap).

Valóban 1930-ban, kitüntetve a Sztálingrádi Traktorgyár dolgozóinak közösségét, Sztálin a következőket mondotta: „Az az 50 000 traktor, amelyet évente az országnak adniok kell, 50 000 *lövedék, amely robbantja a régi burzsoá világot* és utat tör falun az új szocialista rendnek” (Művei 12: 253).

Persze az ilyen kép nem marad az ideológiai irodalom, a napisajtó határain belül, belejuthat a szépirodalomba is; így került bele Szeberényi Lehel „Hét nap” című regényébe (Szépirodalmi Kiadó, 1953.), ahol az író így variálja, egy köműves gondolatát kifejezve: „Kaló úgy érezte, mintha csatába indulna, rohamra menne, *minden téglá, amelyet feirak, egy-egy lövedék, amit külsz az ellenségre*” (123).

Ez a kép aztán sűrűn fellelhető a másik ideológiai kép mellett: „*a traktor az osztályharc tankja*” (pl. SzN. 1953. máj. 1. 2. lap), a beszélő tudatában ezen túl még ott van az a sztálini mondás is, hogy „*a kolhoz éppúgy, mint a szovhoz fegyver*”, és ez végső tartalmát tekintve egységes kép alkalmi, átalakított használatra serkenti a marxizmus ideológiájában élő dolgozót, hiszen maga előtt látja saját osztályharcos szerepét a falu küzdelmes mindennapjában, a szocializmusért vívott köznapi küzdelemben: a harcban.

(Folytatjuk.)

Erdődi József

Szó- és szólásmagyarázatok

A Halotti Beszéd *foianec* szavának magyarázata (Mutatvány a „Nyelvtörténeti séták nyelvemlékeink között” c. műből). Figyeljük meg a *fajozik*, *fiazik* és származékaik azonos jelentését a régi nyelvben a NySz. néhány példáján a XVI., XVII. századból. Azt olvashatjuk ott, hogy:

1. az üsző, *fiazik*
(Kár. Biblia)
2. a szüldisznók *fiaznak*
(Heltai: Biblia)

1. a meddő tehén ellentéte az, amelyik *fajzik*
(Mélius: Jób)
2. a szarvasok *fajzanak*
(Kár. Biblia)
vagy *fajoznak*
(Mélius: Jób)

Figyeljük meg a *fias* és *fajos* azonos jelentését is.

A ’liberos habens’ ’*fias* ember’ volt (NySz.), Tinódi pedig *fajos*-nak írja az árva János hercegnek olyan esetleges kincstárnokait, akiknek maguknak is lévén gyermekeik, maguknak gyűjtenének:

Tisztartók, *fajosok*, visszat kezdnek vonni,
Az királ-fiának kezdnek nagy gondot adni.

Helyesen kíséri ezt a helyet Szilády Áron ilyen magyarázattal: „*fajos* = gyermekes, családos. A *fajtalán* — úgymond — eredetileg gyermektelen, *magtalant* jelentett” (RMKT. 3: 12, 391).

Régi társadalmakban istencsapás és szégyen volt a gyermektelenség, és a prostituáltak állapotjának jellemzője volt. Így lehet megérteni, hogy a magyarban a ’gyermektelen’ jelentésű *fajtalán* fölvette a ’parázna’ jelentést, s így lehet megérteni, hogy ennek a szlávoktól átvett *parázna* szavunknak a szlávtságban ilyen eredeti jelentését látjuk: ’meddő, száú’ (SzófSz.).

Nemi különbség nélkül jelentette ember és állat magzatját, kicsinyjét a *fi*, s nincsen nemi megkülönböztetés ma sem a *fias* szóban, valamint a *fajos* szóban sem volt. A *fias* tehén borja lehet bika is, üsző is. Mikor a lúdtojást a gazdasszony gyertyalángnál átvilágítva vizsgálja: *fias*-e? — nem azt kémleli, nőtény lúd lesz-e belőle vagy gúnár. Mikor a régi prédikátor azt tanította, hogy „az oroszán az ő *fajzását* holtul *fiazza*“ (NySz.), nem éppen him oroszlánkölyökre gondolt. Mikor Geleji Katona azt írja, hogy „*fajzati* vagy *fiazati*” (NySz.) — helyesen érezteti a *fajoz* ~ *fajzik* és *fiaz* ~ *fiazik* azonoságát, helyesen mutat rá ezáltal a *faj* és *fi* szó eredeti azonosságára. CzF. 1864-i Szótára tehát méltán írta a *faj* szó eredetéről ezt: „A *fi*, *fiú* szóval rokon mind hangra, mind értelemlre.” Erre a magyarázatra az EtSz. ennyit jegyez meg: „Teljesen hibásan.” A SzófSz. meg sem említi Czuczor megfejtését.

A *fajzás* és *fiazás* szó egymással — hogy Czuczorral szóljak — „mind hangra, mind értelemlre megegyez,” de a későbbi szófejtők az alaktani és jelentéstani egyezés

„lacára is etimológia szempontjából — szerintem helytelenül — szétválasztják ama kettőt, s éppúgy szétválasztják — szerintem szintén helytelenül — a *fiazás* és *fizás* szót is. Simonyi ezt a tájszót német közvetítéssel hozzánk került francia jövevényszónak tartotta: „ném.-fr. Visage, ejt. Fisäsch“ (Nyr. 30: 470), és ezt a Simonyi-féle egyeztetést elfogadta az EtSz. is, és Bárczi „A magyar nyelv francia jövevényszavai“ c. művében (33, 35) szintén a francia *visage*-zal azonosítja a magyar *fizás* szót s így öszerintük ennek a jelentése ez volna: 'das Gesicht, Angesicht, die Gesichtsbildung; arcvonás, arc kifejezés, ábrázat'. Ezt a *fizás* 'arc kifejezés, ábrázat' jelentését a magyar nyelvészek és írók (Jókai) az Erdélyi János-féle Magyar népköltési gyűjteménynek ebből a dalából vehették:

Azért, hogy ő kicsint ragvás,
Az az igaz magyar *fizás*.

Ennek a versnek ugyan nem népi, hanem népies írói eredetre valló íze van, de figyelemre méltónak tartottam a MTsz. szerkesztőjének ezt a *Fizás* címszóhoz fűzött utalását: [„vö. *ëggy-fizású*“]. Ez az összetétel már azt mutatta, hogy van népi eredetű *ëggy-fizású* szavunk. Viszont hihetetlennek tartottam, hogy ez francia-német jövevényszó legyen, mert ennek az átvételnek nem láttam társadalomtörténeti lehetőségét. Az *ëggy-fizású*-t a MTsz. Király Pálra való hivatkozással Borsod, Abaúj és Zemplén megyéből közli ezzel az értelmezéssel: 'egykorú és igen hasonló ábrázatú'. A francia és német szótáraknál nyomravezetőbbnek tetszettek én előttem a MTsz.-nak az *ëggy-izású*-hoz hasonló szerkezetű és jelentésű szavai. Íme: *ëggy-hasi*: *ëggyhasiak* az egy anyától való testvérek (Szeged); *ëggy-almú*: egy alombeli, együtt növekedő [borjú, csikó, malac; gyermekekről is mondják, kik együtt nőttek föl] (Székelyföld); *ëggy-vaszki*: egy vacokból való; egy ellésű [kutya, malac] (Székelyföld); *ëggy-ivású*: egy-idős, egy-korú [halak ivásáról vett kép].

Ezek után nyilvánvalónak tartottam, hogy az *ëggy-fizású*-t is eredetileg nem emberekre, hanem állatokra alkalmazták, éppúgy, mint az *ëggy-hasi*, *ëggy-almú*, *ëggy-vaszki*, *ëggy-ivású* kifejezéseket. Nyomoztam mármost e véleményemet igazoló, illetőleg ellenőrző adatok után — a Király Pál-féle adatok keltéhez igazodva — elsősorban palóc vidékeken, de hiába. Tudakozódtam dunántúli, nagyalföldi tanítványaim útján sok másfelé is, de sikertelenül. Erdélyi tanítványaim most nincsenek, — végre aztán mégis az erdélyi magyarság nyelvéből szerezte meg azt, ami nekem kellett, egyik kedves tanítványom, Marótiné Baranek Ilona. Egy volt Csík megyéből kikerült atyjafiától szerezte ő a következő adatokat, melyeket ideiktatok szóról szóra a közlő fogalmazásában.

Egyfizásúak. „A székelyeknél nem minden állatra mondják azt, hogy *fijadzik*, ha *fia* van. A kutya *kölykedzik*, a ló *csikószik*, a tehén *borjadzik*, a birka *fijadzik*. Ha egy gazdának van tíz vagy húsz (de lehet több) birkája és egy időben meghatározott számúnak, — mondjuk — négynek, egyszerre *fia* van, ezekre a bárányokra mondják, hogy *ëgyfizásúak*. Ha ezek az egy időben lett bárányok elérik az egy éves kort, akkor *diszkék*-nek nevezik őket, mindig utána mondják azonban, hogy: »diszkék, de *ëgyfizásúak*«. Az *ëgyfizású* szónak ezt a jelentését egész Csík megyében és a szépvízi járásban ismerik.”

Nyilvánvaló mindezek után, hogy az *ëggy-fizású* kifejezésben a *fizású* csakugyan nem más, mint a *fajzású* alakváltozata, s bizonyos, hogy a juhtartó székelyek nem 'emberi ábrázat' jelentésű osztrák-német *Fisach*-sal azonos jövevényszót alkalmaztak juhok származásának, életkorának megjelölésére. Ha pedig a *fizású* a *fajzású* változata és a *fiazik* a *fajzik* változata és a *fias* a *fajos* változata, akkor a HB.-beli *fojánék* [értsd: > *fajának*] a *fiának* ~ *fijának* régi alakváltozata 'posteri, maradékai, nemzetsége' értelemben. A *fajtalan* szónak — mint láttuk — megvolt 'fiatlan, *magtalan* jelentése;

ha pedig a *faj* és *magtalan* azonos jelentésű volt, akkor megérthető a *faj* szónak a *mag* szóéval azonos alkalmazása. Márpedig bibliai kifejezés az, hogy 'Ábrahámnak magva' = filii Abrahæ (Helt. Bibl., NySz.), s ilyen értelmű bibliai stílusú kifejezés az, hogy az Árpád-kori temető pap Ádám *fiait*, az ő minden *maradékát*, egész *nemzettségét*, az ő, ti. Ádám *fojának*, azaz *fajának* említi.

A magyar *fi* szónak finnugor megfelelői a következők: manysi *piγ*, chanti *poχ* komi, udmurt *pi* ~ f. *poika* (gen. *pojan* < r. *pojyan*). A szóbelseji magánhangzónak eredeti mély hangrendűségét a finnen kívül megtartotta a chanti, magas hangrendűvé váltát mutatja a komi és udmurt, az obi-ugor nyelvek közül — mint láttuk — csak a chantiiban maradt meg a szó (*poχ*) mély hangrendűnek, de már a manysiban magas hangrendű alakváltozatok vannak: *piγ*, *pöw*, *pü*.

Mivel pedig megállapíthattuk, hogy a *fi* és a *faj* szó közös eredetű, felelnünk kell arra a hangtörténeti kérdésre, hogy mikor történt a *fi* és *faj* alakváltozatok kifejlődése. Utalok itt arra, hogy a *fő* és a *fok* szónak eredeti jelentése a testrészt 'Kopf', s mind a két magyar alakváltozat, a *fő* és a *fok*, az ugor alapnyelv más-más nyelvjárásából származik, s a már akkor keletkezett alaki különbözőségeket adott a két alakváltozat közt a jelentés-egyezések mellett jelentés-különbözések kifejlődésére is. Utalok most arra is, hogy az ugor alapnyelvben megvolt a 'víz' fogalom finnugor eredetű szavának egymástól alakban különböző, két nyelvjárású változata: egyikből fejlődött a manysi *wit* és a magyar *víz*, másiból fejlődött a manysi *wit' > wüt' > üt'* és a magyar *ügy > ügü*; a magyar *víz* és *ügy* közti alaki különbséggel jelentéskülönbség is járt. A *mell* és *mál* közti viszony is úgy magyarázható, hogy a *mell* szó az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárású szavából lett, melyből a chanti *mewəl* és a manysi *müül* lett, a *mál* pedig az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárású szavából lett, melyből a chanti *máyl* és a manysi *máyl* lett. A magyar *mell* és *mál* közti jelentéskülönbségeket az alaki különbség itt is megmagyarázza. Mindezekre visszagondolva, a *fi* és *faj* közti nyelvtörténeti viszony abban állapítható meg, hogy a *fi* szó az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárású szavából lett, melyből a vogul *piγ* fejlődött, a *faj* pedig az ugor alapnyelvnek abból a nyelvjárású szavából lett, melyből az osztják *poχ* is fejlődött. A *fi* és *faj* szónak és származékaiknak a jelentésegyezései megokolják a közös eredetet, a jelentésegyezések mellett meglévő jelentéskülönbségeket pedig megokolja a nyelvtörténet folyamán kifejlődött hangalakbeli különbözés.

Mészöly Gedeon

Övé a diófaig. Szavaink élettörténetét, hangalakjuk és jelentésük változását az összehasonlító nyelvtudomány segítségével sok esetben nyomon kísérhetjük egészen a honfoglalás előtti évszázadokig. Nem mondhatjuk el azonban ugyanezt szólásainkról. Részben azért, mert legtöbb szövegszerű nyelvemlékünk fordítás vagy átdolgozás, részben pedig azért, mert a nagobbára elvont fogalmakkal élő vallási, egyházi nyelv számára idegenek voltak a konkrét vonatkozásokban gazdag, szemléletes szólások: a XVI. század közepe — a világi tárgyú irodalom fellendülése és a reformáció megerősödése — előtti könyvekben és kéziratokban csak igen szórványosan találunk szólásadatokat. Mint köztudomású, első szólásgyűjteményünk megjelenése (1598.) előtt a legtöbb izes magyar kifejezést, a legtöbb szólást Heltai Gáspár művei, különösen meseátdolgozásai tartalmazzák. Heltai ifjabb kortársának, Méliusz Péternek már elvontabb, szárazabb a stílusa, képes kifejezésekben jóval szegényebb a nyelve, mint a Heltaié. Néhány szólásunk első előfordulása mégis éppen Méliusz írásaiban található. Ezek közé tartozik a címül írt szólás is, amely tehát első előfordulását tekintve egyik legrégebb

ismert szólásunk, művelődéstörténeti gyökereit tekintve meg éppen mélyen a középkorba, a honfoglalás utáni századokba nyúlik vissza.

Mielőtt megkísérelnénk fényt deríteni eredetére, gazdaságtörténeti kapcsolataira, ismerkedjünk meg előbb magával a szólással! Az első adat rá — mint említettem — Méliusz egyik bibliamagyarázó művében, az 1568-ban megjelent „Az Szent Jánosnak tött jelenéseknek igaz és írás szerint való magyarázása”-ban (231) található: „Nabugodonozor s minden kegyetlenek ackik feiedelemsegebe vrasagba egesegbe szabadsgaba gazdagsagba vannac azt tucyac hog soha meg nem halnac, senki szamot nem veszen tuloc... Hanem *mind. a diofaig ouek*, es az o eletek hatalmok o magoko forog nem az Istenen.” A szólás jelentése világos: mindazok a kegyetlenek, akiknek hatalmuk van, akik uraskodhatnak mások felett, akik egészségesek, szabadok és gazdagok, 'elbázzák magukat, azt hiszik, hogy nekik minden szabad, minden lehet'.

Ugyanilyen jelentéssel közli a szólást Decsi gyűjteménye ebben a két változatban: „*Azt tudgya hog mind oue az Diofaig*” (5, 9, 5, 1 sz.) és „*Nám oly keuely, mint ha oue volna az dió fáig*” (2,8,2,6 sz.). Ez utóbbi alakban került bele régi szótárainkba és szólás-gyűjteményeinkbe (MA²; Kisv. Adag. 198, 503; Máriafi: Frazeológia 144; Noszko: Virág szó-tár 168; Kovács: M. példa és km. 96), és csak alig eltérő változatokban közlik XIX. századi hasonló jellegű kiadványaink: „*azt gondolnád, hogy mind övé a dió-fáig*” (SzD: MVir. 277); „*Övé mind, a dió fáig*” (Dugonics: M. példab. 2: 56); „*Rá tartja magát, mintha övé volna a diófáig*” (Erdélyi: M. km. 87). Irodalmi előfordulásai közül jól szemléltetik a szólás használati körét a következők: 1790: „Eb vólt a perepüttya duzmatt köldússának, tsak úgy beszéll nám, *mint ha egész diófáig az övé volna*” (Simai: Igazházi 111); 1815: „Azt gondollya az uracs, *magáé mind a diófáig*, csufollya az érdömös írókat” (Kölcsey: Minden munk. 5: 99); 1843: „Az véle... hogy mivel Lenkének a jelet mátka nem igen tetszik; *övé már most minden, egész a diófáig*” (Kovács Pál: Életk. I, 4: 80); 1874: „mikor egyszer ilyen fiatal kedvese lett egy vén bolondnak, *azt gondolja, hogy mind övé a világ a nagy diófáig*” (Berczik Á.: Székelyföldön 41. — A XVIII—XIX. századi irodalmi idézetek az akadémiai nagyszótár gyűjtéséből valók).

Mai köznyelvünk-ből már kiavult ez a szólás, de a tájnyelvekben napjainkban is él. Azonos alakban (*azt hiszi, hogy övé a diófáig*) használják Szatmár megyében (Nyr. 15: 38), a Szamosháton (SzamSz.) és Békésen (Bereczki Gábor szíves közlése; vö. még MNy. 12: 93 és Nyr. 10: 384), némileg eltérő formában és kissé módosult jelentéssel az Ormánságban: „*Az újé vót a diafaig*: mindent ő akart jobban tudni” (OrmSz.).

Ami mármost a szólás eredetét, szemléleti hátterét illeti, ennek megértéséhez tudnunk-kell egyet-mást a magyar gyümölcskertészet kezdeteiről. Mindenekelőtt kétség-telen, hogy noha őseink a honfoglalás utáni első évszázadokban még nem foglalkoztak gyümölcsstermeléssel, mégis számos gyümölcsöt ismertek és fogyasztottak is. Elsősorban természetesen azok a gyümölcsök szolgálták számukra táplálékul, amelyek vadon is termettek, amelyeket az akkori nagy kiterjedésű erdőkben csak éppen össze kellett gyűjteniük. Rapaics Raymund szerint (A magyar gyümölcs. Bp., 1940. 69 kk.) a középkorban a következő gyümölcsökhöz jutott hozzá gyűjtögetéssel a magyarság: fogyasztották — főleg sütvé — a makkot, találtak erdeikben gesztenyét, mogyorót, sulymot, vadalmát, vadkörtét, somot, kőkényt, epret, szedret, málnát, csipkebogyót, egrest, áfonyát — és nem utolsósorban diót. Szilády Zoltán kutatásai (Term. tud. Közl. 66: 137 és Botanikai Közl. 32: 193) ugyanis kétségtelenül igazolták, hogy a régebben telepítettnek hitt diófa őshonos hazánkban. Arra, hogy napos és talajvízben gazdag hegyoldalak, völgyek erdeiben régen éppen nem lehetett ritka a vadon termő dió, nemcsak abból következtetett Szilády, hogy számos olyan középkori helynevről van, amelyik a dió származéka vagy összetétele, hanem abból is, hogy maga és adatközlői több olyan dióligetet találtak az ország különböző tájain, amelyek nem lehettek ültetés eredményei.

hanem csakis e régi vad diók maradványai. Érdeemes ezzel kapcsolatban megemlíteni, hogy a diót még a XVIII. század végén is a vadon növe fák között, a kőrisfával, nyárfával stb. egy renden tárgyalja e kor kiváló mezőgazdasági szakírója, Nagyváti János (A szorgalmatos mezei-gazda. Pesten, 1791. 2: 178).

Az erdei gyümölcsök gyűjtögetése után a gyümölcstermelés tulajdonképpen kezdetét az jelenti, hogy erdőirtás során nem vágják ki a legjobb és legszebb gyümölcsöt termő erdei fákat; hanem termésükért meghagyják őket. Ezek a fák, mivel már nem kell küzdeniük egykori erdei társaikkal, hatalmas példányokká nőnek, különösen akkor, ha bizonyos gondozást is kapnak. Az egykori erdők helyén magánosan vagy kisebb csoportban megmaradó ún. hagvásfák jellegzetes képet adnak a most már szántófölddé vagy legelővé vált tájnak, és különösen alkalmasak arra, hogy róluk nevezzék el az illető helyet, dűlöt, vagy esetleg határ jelzésére szolgáljanak. (Vö. Rapaics i. m. 29; Györffy: A magyarság néprajza 2. kiad. 2: 195; Lőrincze: Földrajzi neveink élete 11.) Minthogy hajdani gyümölcstermő erdei fáink közül a dió nő meg a legnagyobbra, és mivel a dió egyszersmind leghosszabb életű fa-fajtáink közé is tartozik, természetes, hogy a szabad területen hagvásfaként álló dió különösen alkalmas volt egyes földterületek határának a megjelölésére. Hogy őseink valóban használták határ jelzésére diófákat, azt jól mutatja ez az 1264-ből származó oklevél-adat: „Venit uersus aquilonem ad arborem *Gyofa* sub qua est meta terrae” (‘észak felé halad addig a *diófáig*, amely alatt a föld határa húzódik’, OklSz.).

Ezek alapján nem lehet kétséges, hogy aki azt hiszi, hogy *ővé a diófáig*, az ‘azt hiszi, hogy az *ővé az egész határ*’, vagyis úgy viselkedik, mintha valami olyan földesúr volna, akinek a dolgozó nép szemében minden szabad volt, aki önhittségben, büszkeségben nem ismert mértéket.

Valószínű azonban, hogy ha a diófának csak valamikor a középkorban lett volna meg ez a határjelző szerepe, az azóta eltelt hosszú idő alatt minden szemléleti háttér nélkül már régebben elavult vagy esetleg lényegesebb jelentésváltozást szenvedett volna a szóban forgó szólás is. Hogy ez mégsem történt meg, annak egy különös hiedelem, illetőleg az ezen a hiedelmen alapuló szokás az oka.

Balásfi Tamásnak „*Epinicia Benedicto Nagi*” c., Pozsonyban 1616-ban megjelent könyvében (B4b) a következőket olvassuk: „az Poghany Ouidiusis azt tartia, hogy a Diófa ártalmas [!], az io vetemenyeknek, azert csak a z szántó földeknek vagy a z kerteknek végheben hadgyák az io Ghazdak fel neukedni”. Még bővebben szól a diófa „ártalmas” voltáról első kertészeti szakírónk, Lippai János 1667-ben kiadott „Gyümölcsös kert”-jében: A diófát „negyven vagy ötven lábnyira kel egymástúl ültetni; mert ártalmasok a viz csöppök, ha hasonló vagy más féle fára csopognak: mivel igen ki-terjednek az ágai. Azért, jobbotet magánossan ültetni és közönségesen az ut-félen, a hol nem sok kárt tehet”. Ezek az adatok bizonyossá teszik, hogy még a XVII. században is a gyümölcsös kerteken kívül, a lakott helységek határában és gyakran magánosan ültették a diófákat. Ez a körülmény lehetővé tette, hogy mint a régi hagvásfákhoz, éppúgy a szántóföldek szélére vagy utak mellé ültetett diófákhoz is a ‘határ’ fogalma kapcsolódjék, és az *ővé a diófáig* szólás háttérében is tovább éljen az a szemlélet, hogy akié a diófáig, azé az egész határ.

Érdekes felvetni most már azt a kérdést is, hogy miért tartották a régiek ártalmasnak a diófát. E hiedelem rendkívül régi. Mint Balásfi utalásából is kitűnik, eredete valószínűleg egészen az ókorba nyúlik vissza. A P. Ovidius Nasónak tulajdonított, de bizonyos stiláris és verstani sajátosságok miatt mégis kétes szerzőjű *Nux c.* elégiában (Ovidius: *Op. omnia.* Leipzig, 1824. 1: 258) a diófa többek között a következő szavakkal panasolja el sanyarú sorsát:

„Sponte sua facilis contemno nascor in agro
 Parsque loci, qua sto, publica paene via est.
 Me sata ne laedam, quoniam sata laedere dicor,
 Imus in extremo margine fundus habet.”

(„Gondviselés nélkül, magamtól nővök a kevésbé becsült szántóföldön; az a hely, ahol állok, majdnem országút. Hogy ne ártsak a vetésnek, mert azt tartják rólam, hogy ártok neki, csak a telek legszélén tűrnék meg.”) Egy másik nyoma és részben talán oka is annak, hogy a régiek ártalmasnak tartották a diófát, az, hogy a latin *nux* 'dió' szót — nyilván a hangzásbeli hasonlóság alapján — a *noceo* 'ártani' igével hozták etimológiai kapcsolatba. Isidorus Hispalensis sevillai érsek (megh. i. sz. 636) „Originum s. etymologiarum lib. XX” c. enciklopédiaszerű művében ezt írja: „*Nux* appellata, quod umbra vell stillicidium foliorum eius proximis arboribus noceat” ('azért hívják *nux*-nak, mert árnyéka és csepegése árt — *noceat* — a közelében levő fáknak'. — Id. Totius Latinitatis Lexicon opera et studio Aegidii Farcellini. 1865. 4: 327). Noha ez az etimológia teljesen téves, annyi igazság mégis van e megállapításban, hogy a diófának, mint egyik legterebélyesebb fának igen nagy az árnyéka, és árnyékában — mint árnyékban általában — kevésbé fejlődik más növény. Ennyi az, ami a diófával kapcsolatos régi hiedelemből a természet megfigyelésén alapszik. A többi e megfigyelés téves magyarázata, helytelen értelmezése.

Talán nem járunk hibás nyomon, ha legalább részben ugyanebben a hiedelemben keressük ezeknek a közmondásainknak a magyarázatát is: *Pénz és diófa verve jó* (Erdélyi: i. m. 327), *Diófának, asszonynak, számárnak verve veszik hasznát* (Ballagi: M. példab. 26. — Számos régi változatát közli Csefkó, Szállóigék, szólásmódok 77 k.). Első pillanatban azt lehetne hinni, hogy e közmondások csupán arra utalnak, hogy a diófa termését hosszú botokkal szokták levenni, tehát csak akkor jó a dió, amikor már leérték a fáról, vagyis amikor már megérett. Régi természetrajzi könyveink azonban ráértékelnek erre a feltevésre. Lippai (i. m. 206) például ezt írja: „A Diófának olyan természeti vagyon: hogy mentül inkább minden esztendőben verik, annál inkább terem a következő esztendőben; ha szintén néha az ütésben le-csapják-is az ágait.” Nagyváti (i. m. 2: 179) szintén szól e hiedelemtől — „a honnan van az a Magyar Példa-beszéd-is: *Asszony, Dió verve jó*” — de már szembeszáll a közfelfogással: „még sem lehet a verést hasznosnak, vagy a termékenység okának tartani”. Az ősi hiedelem azonban nem hal ki egykönnyen: néhol még manapság is azt tartják, hogy „a diófa annál többet terem, minél jobban verik” (SzamSz.; Kolozsvár, Nyr. 24: 288; vö. még Csefkó i. m. 78).

Ez a félig-meddig babonás hiedelem egyrészt talán kapcsolódik a diófához fűződő másik régi hagyományhoz, ahhoz, hogy a diófát más növényre nézve ártalmasnak tartották. Feltehető, hogy a diófa verésével talán az ellenséges, ártó szellemet akarták a fából kiűzni. Másrészt viszont e hiedelem kialakulásában is szerepe lehet bizonyos természetrajzi megfigyelésnek, annak ti., hogy a legtöbb gyümölcsfa rászorul arra, hogy időnként megmetsszék, elvénült ágait levágják vagy letörjék, hogy új, fiatal hajtások nőjenek rajta.

Az *övé a diófaig* szólás szemléleti háttérével és a diófa verését emlegető közmondások eredetével már csak azért is érdemes volt foglalkozni, mert érdekes példát találunk e kérdésekben annak szemléltetésére, hogy olykor gazdaságtörténeti, néprajzi és természetismereti kérdéseket is megvilágíthat az eredetileg egészen más célokat maga elé tűző nyelvészeti, közelebbről véve szólástörténeti kutatás.

O. Nagy Gábor

Süldő. Azok közé a csalóka szavak közé tartozik, melyek látszólag semmi különösebb problémát nem rejtenek magukban, hiszen akinek valamelyes „gyakorlata” van a szófejtés terén, egy kis gondolkodás után „rájön”, hogy szavunk nem jelenthet mást, mint ’süendő’ vagy esetleg — gyakorító *d* képzővel — *sül-d-ő*, azaz ’süendőgélő’. Mi is lehetne jellemzőbb egy növendék malacra, mint az, hogy: nyárson vagy tepsiben *sül*. Amikor a XVIII. század végén, a XIX. század elején a magyar etimológia némileg tudományosabb alapokon megindul, valóban ezen meggondolás alapján nyúlnak a *süldő* magyarázatához, s rendszerint a *sül* ige származékai közt sorolják fel. Legelső ízben a Kisded szótár² [1792.] egészíti ki a régi ’verő malac’ értelmezést a *sül* fogalomkörébe tartozás jegyével („verő-malatz, sütni-való, bőrs petsenyének való fiatal malatz”). Az ő nyomában Sándor I. (Sokf. 7: 229) a mai napig többé-kevésbé elfogadott értelmezést ad: „Süldő, Porcellus [Hajdan] Süendő, az az sülni való kis Disznó”. Ezt az álláspontot képviseli Kresznerics (Magy. Szót. 1831.), Dankovszky G. (Lex., 1833.) és Kassai (Szók. 1836. 5: 17—8 és 20). Igazat látszik nekik adni a MNy. (2: 47) egy rövid szerkesztői üzenete s ennek alapján a SzófSz. „valószínűleg a *sül* ige szárm.-a” megjegyzése is.

E magyarázatnak a baja ott kezdődik, hogy a régiségben — az első írásos feljegyzés (1240 k.) idejétől a XVIII. század végéig — sehol sem történik még csak utalás sem arra, hogy a szegény állat legszembeötlőbb jegye a megsülésre való hivatás lenne. (Igaz, az első adat: *Syldew* s z a k á c s neve, de Pais utal rá, hogy ez „a foglalkozás tárgyával jelképező nevek” közé tartozik (MNy. 18: 98). Figyelemre méltó, hogy Radvánszky Régi Magyar Szakácskönyvek (1893. I.) c. kiadványában csak *malac* vagy *disznó* szerepel a sütés-főzés műveleteiben, *süldő* sehol. A későbbi, értelmezett előfordulások kivétel nélkül *f e j l ő d é s i*, *n ö v e k e d é s i* fokozatot jelölnek a szóval. 1462: „Duo porci m i n o r e s Sildew”; 1548: „Kan *Syldew* Malach” (Oklsz.); SzikszFabr. 62: „Nefrens Ki az szopast elhatta szüldő”; Apáczai Cseri (Enc. 286): „Midőn a süldő két hólnapi, ackor meg kell herélni”; MA: ’porcellus, porculus’; PPB: ’spanfarkel’; Com.: Jan. 43: „A téjtől elszakasztott malatzok fogatlan süldőknek mondatnak” (NySz.). [Helyesen: „a téjtől (tsötstől) elüzetettek (elszakasztottac) fogatlan süldőknek mondatnac”. MNy. 14: 6.] Gyakori a latin ’nefrens’ beleértelmezése is. Cal.: „Süldő dizno, azki meg mak[o]t nem rághat ne nefrendes”; PPBL.: „Verő malatz, süldő: sus novella; szopástól elszakasztott süldő; mely még nem rágódhatik” (NySz.). Persze van adat — régi is, népi is, modern is — mely ennek az értelmezésnek tükör-jellegét is leleplezi. A RMNy. 2: 211 (1570-ből) „eregh [= öreg] süldet” mond, egy másik 1587-i adat *Erdey süldő*-ről beszél (Oklsz.), Gyarmathy (Vocab. 100) szerint „Süldő, előhasu disznó”, a Jelenkor Értesítője (1833: 166) meg arról beszél, hogy „100 szinte makkos *süldőlék* [= süldő, lásd később] is áruba bocsáttatik” — azaz: bizony megrágtá a *süldő* már a makkot is. A Tsz. azt mondja róla: „esztendő disznó, Előhasú disznó”, Herman Ottó szerint is (A magy. pászt. szók. 560) 1—3 éves korig számít a disznó *süldő*-nek.

Az eddigi magyarázatok baja ott folytatódik, hogy a legrégebb adatokban gyakran van szókezdő *s* helyett *sz*, holott *sül* esetében ez sohasem fordul elő. A már említett *Syldew*, *Sildew* stb. is olvasható *szüldő*-nek, — a BesztSzój. *zildew disno*, SzikszFabr. *szüldő*, Radv. Csal. 2: 17: „Dizno barom *szöldeösteöl*” írása meg *sz-szel* olvasandó.

Végül: ha igaz is, hogy régebben főleg *disznó* jelzőjeként vagy *disznó* megjelöléseként fordul elő, nagyon korán találkozunk olyan kapcsolatokkal, melyekben a *süldő* szó általában fiatal, növendék állatok, sőt ember jelzőjéül áll (Kár. Csal. 4: 453 [1663.]: *Bika-süldő*), s ez arra mutat, hogy valamilyen, nemcsak a disznóhoz kötött jegy rejtőzik a *süldő* megnevezés mélyén.

Mi lehet ez a jegy? Mind a történeti adatok, mind a mai nyelvtudat kétségkívül a ’növendék’ fogalmát kapcsolja a szóhoz. Czuczor—Fogarasi Szótára, mely nem fogadta

el a *sül* > *süldő* származtatást, ha nem is mindenben helyesen, de lényegében a dolog velejére tapintva állapítja meg: „a 'südü' szóban a serdülő fiatalság alapfogalma rejlik, s ennél fogva rokonok hozzá: serdülő, siheder, suhancz, suttyó, suttogó...; legközelebbi származéka *sütkő*”. (Nincs itt mód a fenti szócsoport tagjaival való foglalkozásra, de — mint egy későbbi feladat — a *serdülő* szó emlegetése elgondolkoztató.) Az a kérdés: vajon etimológiailag is benne rejtőzik-e a szóban ez a jelentésem. Véleményem szerint: igen. Ennek igazolásául próbáljunk meg kiindulni a *süldő* alakváltozathól. Ha ebből leválasztjuk a (minden bizonnyal) gyakorító vagy mozzanatos, esetleg kedveskedő *-d* képzőt s a folyamatos melléknévi igenévi *-ő* képzőt, *szül* tövet kapunk. Ez alakilag azonos a 'pario, gebären' jelentésű igével. Igaz, hogy a *szül* mai köznyelvi használatában tárgyas ige ('világra hoz'), de a népnyelvben ismeretes a *szül*-nek 'születik' jelentése is („Mind apró gyermeke van; az egyik most *szül*”: „Minden ember *szülik* valamire”). MTsz. Vö. még uo.: *szülemlik* 'meglesz'). Ebből a tényből s talán a gyér (és gyakran bizonytalan) rokon nyelvi egyeztetésekből (talán finn *synt-y-* 'születik, lesz, keletkezik'; lp. *šanti, šonte, šadda* stb. 'ua.' és 'nö' [!]; KV. s'ĩnkl 'megfogamzik'; de manysi *sulem* 'szül' NyK. 25: 185; ÁKE. 582, Nyr. 16: 482) arra következtethetünk, hogy a *szül* eredetibb jelentése általában 'lesz; létrejön', illetve *-d* képzővel 'lassan, fokozatosan lesz', azaz 'fejlődik, növeget', amikor is *süldő* a. m. 'fejlődő, növekedő', 'növendék'.

Hogy ez a magyarázat nem egészen légből kapott, arra fényes bizonyíték az eddig teljesen figyelmen kívül hagyott s az ország több vidékéről ismert, már régen feljegyzett: *szülés, szülés* (~ *szülés, szüllés*) és *szüleség* (~ *szüleség, szülesség, szülesség*) szócsalád, melynek jelentése: 't a k a r m á n y' (Kassai, i. m. 5:9; 'Tsz., CzF., MTsz.). A *szülesség*-et már — magyarázat nélkül — Kresznerics is a *szül* ige alá sorolja (i. m. 234; s nincs igaza Kassainak, aki — pusztán fogalmi alapon — az e l e s é g b ő l próbálja levezetni), ugyanígy CzF. is (5: 1481), de mindketten a tranzitív 'életre hoz' jelentésű *szül*-re gondolnak. Ha azonban *szül* a. m. 'lesz, létrejön, terem', akkor *szülés, szüleség* jelentése is egész természetesen: 'levés, lett, teremt valami, termés' → 'állati táplálék, takarmány'. A jelentésváltozásba az a körülmény játszhatott bele, hogy a *szül*-nek lehetett 'táplál' jelentése is, legalábbis erre mutat a Gyöngyszó. „Alo *Szulek*: Tapallak: Tartlak” adata.

A *szül*-nek fenti jelentéskörébe tartozik a szintén problematikus *szülőke* ('minden, ami anya nélkül neveltetik fel' Kisdszót.²), *szülők* 'anyátlan malac' (MTsz.), melyeknek értelme — sajnálkozást vagy kedveskedést kifejező *-ő, -őke* képzővel módosítva — véleményem szerint azonos a *süldő*-ével.

Hogy a *szül* igében a levés, válás fogalma valóban benne van, azt tovább igazolhatjuk a *szül* ~ *zül* (~ *züllik*) tö történeti azonosságával. E kérdéssel Horger Antal foglalkozott (MNy. 32: 321) részletesen. Magam ugyan fejtegetésének sem kiindulópontjával, sem eredményével nem értek egyet: Horger ugyanis — CzF. alapján, de rája nem hivatkozva — egy feltételezett *elszül(et)ik* igéből indul ki s 'elszülött, elszülett' → 'anyjától elszakadt' → 'tengődő, bitangra került' jelentésfejlődést tételez fel (vö. SzófSz. *züllik, elzüllik* a.). CzF. szerint a *szül* „gyöke” *szü* s ez „elválasztást, elkülönítést jelent” (1489), ezt a „gyökjelentést” Horger az *el* igekötős *elszül(et)ik*-be magyarázza bele. Adataiból azonban világos egyrészt a *szül* és *zül* valamiféle összetartozása, másrészt az *sz* ~ *z* váltakozás természetes volta (vö. még MTsz.: *szuavat* ~ *zuavat, szörpöl* ~ *zürböl* stb.).

A *zül(ik)* ige tövében megítélésem szerint éppenúgy a levés, fejlődés — minden rosszalló árnyalat nélküli — eleme van, mint a *szül*-ben. MTsz.: *züll(-ik)*: 2. 'vénül'; *zülléd*: 'meglett korú, élemedett'; *züllöm* 'vénhedem' (Tsz.). Vö. még: *megzüllik*: 'megkorosodik', *neküzüllik* 'főlnő' [!], kinövi magát derékké' (lásd még CzF.). Ennek alapján az sem meglepő, hogy a *szülők(e)* mellett van egészen azonos jelentésű *zülle*

(< züllő) alak is. Ezzel hasonló vagy azonos jelentése a szónak az 'ered, származik': MTsz.: *kizüllik* '[a család egy része] kiszármazik'. Mindez természetesen nincs ellentétben azzal, hogy az *elzüllik* szabályszerűen 'elválik, elkülönül' → 'anyjától, az emlőtől elválik' → 'bitangra kerül' jelentésváltozáson ment legyen át.

De térjünk vissza a süldőkhöz. A szőkezdő *s ~ sz* váltakozásnak — úgy látszik — igen régi alapjai vannak a tájnyelvi megoszlásban. A *szem ~ sömör, szemölcs ~ sümölcs* kapcsán már Gombocz Zoltán igazolta a váltakozás régiségét (MNY. 20: 60), s a MTSz.-ből is seregestől lehet rá példát idézni (*sunyik ~ szunyik, sordék ~ szurdék, szusztora ~ sustora* stb.). Joggal tehetjük tehát fel, hogy a régiségben egymás mellett élt *szüldő* és *süldő* változat. A *süldő* változat térhódításában, úgy vélem, több irányú hatás játszott közre. Mindenekelőtt a *szül* és *szüldő* etimológiai összetartozásának elhalványodása, s talán még ennél is fontosabb: a *sül* (~ *sün*) *disznó* nyelvi és tárgyi hasonlósága. A *sül* (*sün*) szókezdő mássalhangzója ugyan sokáig ingadozik (vö. *zól, zowl szól, zül, szül, szwl* NySz.), de végül is országszerte a *sül ~ sün* alakban állapodik meg, — s vele együtt a *süldő* szókezdő *s-e* is megszilárdul. Hogy ez a hatás nem lekicsinyelendő, arra példa Kassai (i. m. 17—8) és Dankovszky (i. m. 825), akik egy címszóban tárgyalják a *süldő-t* és *süldisznó-t*. Végül a *süldő* < *sül* származás feltételezése és széles körben ismert művekben való terjesztése is a *süldő* alak elterjedésének ügyét szolgálta.

A fentiek igazolásának „ellenpróbája” az lenne, ha a *sül* igének is ki lehetne mutatni 'szül' jelentését. Ebben a vonatkozásban hadd említsük meg a *sütkő* ismételten emlegetett 'fiatal disznó, nyúl' (Nyr. 15: 381), illetve 'nyuszka, nyúl, legény' (MTsz.) jelentésű alakot, mely ua., mint a fenti *szüldő(e)*: *sütkő* > *sütkő*. Nem tudni, mennyire régi Bérczy K. (Vadászműszót. 17) adata, „*Süldenit*, frischen: a vad emse malacozása” adata; ha történeti gyökereit ki lehetne mutatni, komoly bizonyíték lenne kezünkben a *süldenit* 'malacozni, születni' azonosságra. Nagyon messzire vezetne a bizonyítás, de talán a sokat vitatott „*sült* bolond”, „*sült* gazember”-féle kifejezésekben is a *sült* nem 'jól sült' → 'kiváló, tökéletes' → 'teljes, egész' jelentésváltozás eredménye, hanem a *sül* ~ *szül* ige származéka, ahogy már Kassai is látta (i. m. 20): szerinte Kresznerics „botorkál”, amikor „*Sültt*” szót keres ezekben: „*Sültt* balgatagság, *Sültt* bolond, *Sültt* paraszt”, „észre nem vevén”: hogy itt a *sült szül* (parit) igéből származott”. És — szintén csak utalásképpen — alaposabb vizsgálatot érdemelne az 'ered, születik' jelentésű *sül* (valakitől valami) ige története. — Vö. fent *kizüll*(ik) 'kiszármazik'. „Több [nóta] nem *sült* tüllem” (Balog I.: Pelbárt I. 11); „Kifejétől *sült* ez?” (Gyarmathy: Nyelvm. 2: 116, 243); „Restségtől sok rossz *sül* minden országba” (T. Kiss M. ethicája. Irod. Közl. 13: 200 stb.) Akad. Nagyszót. gyűjtéséből.

A *süldő* alakváltozatai (*süddő, südüi, südüi, süjdő; süldelék*) hangtörténetileg nem okoznak semmi nehézséget. A SchlägliSzój. (XV. század eleje) *silde* és az OklSz. *Syldew* változata az *ü ~ i* (régén is, ma is meglehetősen általános) váltakozás példája.

Befejezésül arról kell még néhány szót ejteni, hogy — ha a *süldő* az általános körű *sül ~ szül* származéka — miért éppen a növendék *disznó* jelzőjeként szerepel a legsűrűbben. Ezzel kapcsolatban meg kell ismételnünk, hogy nem csak *disznó* jelzőjeként vagy megnevezéseként szerepel (lásd fent), másrészt a magyarázat az lehet, hogy a kisebb háziállatok amúgyis gyors fejlődésében nem volt szükség egy — a korai és a teljes kifejltség közé eső — fejlődési, növekedési fokozat megjelölésére, mivel a táplálás, tenyésztés módja gyökeresen nem változik az egyes fokozatokon. A nagyobb házi emlősök (ló, szarvasmarha) esetében viszont a fejlődés nagyon is lassú ahhoz, hogy ugyanazon jelzővel nevezzék meg az évekig fejlődő fiatal állatot és a szopást abbahagyott s rövidesen ivaréretté fejlődő, növekedő *disznót*. (Nem véletlen, hogy a sertés mellett leggyakrabban a *nyúl* jelzője a *süldő*.) Nem is beszélve arról, hogy a régi állattenyésztési módszerekben a fejlődő borjú vagy csikó semmivel sem kívánt különösebb gondozást,

mint a kifejlett állat: maga szerezte meg táplálékát. A fejlődő sertés azonban — házi táplálás nélkül — aligha tudta ezt a maga számára biztosítani: az ő esetében tehát egy fontos, de rövid életszakasz volt az, amikor már nem szopott, de általában még nem is makkolt.

Martinkó András

Bőrfa. Kiss Géza és Keresztes Kálmán Ormánysági szótára szerint 'kocsin a két oldal helyett és helyére a fürgete meg a rakonca mellé hid gyanánt rakott, a koci elejét és hátulját összekötő két hosszú, gömbölyű fa'. Keresztbe rakták rá a bodonynak, puttonynak stb. való fatörzset.¹

A Szótár magyarázatát is próbálja adni a szónak: „A szó eredeti alakja valószínűleg *bőrüfa*, *bürüfa* = hidfa volt.” Ezt a magyarázatot már a szó értelmezésében iparkodott támogatni: „hid gyanánt rakott, a koci elejét és hátulját összekötő két hosszú, gömbölyű fa”. A *bürü* 'árkon, kisebb patakon hídszerűen átdobott egy v. két gerendatalp v. fatörzs'; más néven palló. Az Ormányságban azonban a szónak nincs *bürü* változata, a MTsz. csak Göcsejből és az Órségből közöl ilyen alakot; a régi nyelvben Comenius használ ilyen alakot (NySz.), az OklSz. 1404-ből és 1462-ből *berw* változatot idéz, amit Zolnai Gyula *berü*-nek olvas.

A Szótár utal a *csántérfa* szóra, amelynek még 'hordótartó gerenda' jelentése is van. Ebben a jelentésben még *ászok* és *ászokfa* neve is van, melyet a Szótár így értelmez: 'két párhuzamosan elhelyezett gerenda, rajta fekszik a borshordó a pincében'. Másutt és a régi nyelvben *gantár*, *gántár* stb. változatai vannak. A *bőrfa* alakot a régi Tsz. a Balaton mellékéről, Kassai Pécsről, a MTsz. Győrből közli, *bürfa* alakját pedig az Érmellékről. Jelentése: 'bort hordani való ászokfás szekér, oldalak és kasok nélkül' (EtSz.). A *bőrfa* alak megvan a szigetközi nyelvújításban is, de teljesen más jelentésben: 'a ladik pereme' (NyF. 38: 35). Az EtSz. szerint a szó eredete ismeretlen. Megvan azonban a szó helyes etimológiája a MTsz.-ban a *bél-fa* címszó alatt, tehát az összetétel első tagja a *bél* szó. Sajnos, a MTsz. nem adja meg a pontos jelentést. A *bérfa* (Zemplén megye, Szürnyeg), *bërfa* (Szatmár megye, Porcsalma), *bürfa* (Szatmár), *börfa* 'valamely szekérrész'; *börfa* 'Tragbaum' (ládás kocsin; Győr, Nyr. 11: 478; milyen lehet az a ládás koci?), *bürfa* 'szekéroidal, melynek egyes fokait zápnak hívják' (Bereg megye, Nyr. 6: 425), *bürfa* 'korsolyaféle, melyet a szekéren hordó alá tesznek' (Bihar megye, Érmellék). Ez az utolsó értelmezés még a legvilágosabb és egyezik az ormánysággal.

Hogy valóban a *bélfa* eltorzulása a *bérfa*, *bërfa*, *börfa*, *bürfa*, bizonyítja a szónak egy másik jelentése. Az igának v. járomnak két függőleges lapos fája, mely a nyakát az alsó fával összeköti, ugyanis szintén *bélfa* (Debrecen, Balassa Iván: A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse 64; Bács megye, Ada vidéke, NyF. 37: 20; Békés megye, Endrőd, Fülöp Imre; Heves megye, Csépa, Nyr. 2: 380; Szamoshat, Csúry; Székelyföld, Tsz.), *igabéfa* (Zala megye, Pölöskefő Pálffy L.; Sopron megye, Répce-mellék, Nyr. 2: 519; Vas megye, Nyr. 30: 100), *igabiéfa* (Vas megye, Csákánydoroszló, Csaba József), *béfa* (Zala megye, Börzöny, Gombkötő J.; Balatonfelvidék

¹ *fürgete* 'koci alsó szerkezetének az a része, amin az oldal és a fenék nyugszik; kovácsolt szög fogja össze a nyújtóval, s így foroghat' (alakváltozatait lásd a MTsz.-ban „fergetyű” alatt); *raconca* 'a szán v. a szekér oldalát tartó v. támasztó rúd'; *bodony* 'odvas, üres v. vmi céllal üredekésre kivájt fatörzs'; *puttony* 'belül üres, kivájt fatörzs, amit alul-fölül egyenesre vágtak, belül egyenesre tisztítottak, feneket verték alá, s nagyság szerint búzát, borsót, diót, mogyorót, gyümölcsöt, lent, kenderet tartottak benne'.

NyF. 40: 52; Győr megye, Szigetköz, NyF. 38: 30; Tolna megye, Némedi, Nyr. 29: 382; Somogy megye, Szenna, Nyíri: Zselicség 125), *béifa* (Zala megye, MNy. 23: 592; Pápa vidéke, NyF. 17: 34, 34: 53, Nyr. 35: 435), *b^eéfa* (Tolna megye, Sárköz, Nyr. 33: 336), *igabefa* (Zala megye, Göcsej, Gönczi 641), *befa*, *bófa* (Zalabaksa), *bafa* (Csesztreg, Bödey J.).

Másutt az utótag *deszka*: *beldeszka* (Nógrád megye, Szarvasgede vidéke, Nyr. 33: 303; Borsod megye, Sajó völgye, Hancsók Kálmán; Zemplén megye, Szürnyeg, MTsz.), *béldeszka* (Mezőkövesd), *b^eéldeszka* (Borsodszentiván, Hancsók K.).

Tehát a *bélfa*, *béldeszka* tkp. azt jelenti: 'belső fa, belső deszka'. Viszont az iga alsó fája: *alfa*, *igaalfa*, *āfa*, *igaófa*, *uófa*, *ajfa*; *ūjfa*, *igaalla*, *alsufa*, *igaalsufa*, *asufa*, *alsu igafa* (szemben a *fölsü igafá*-val), *āsó járomfa* (szemben a *föső járomfá*-val), *járomajfa*, *járomajfa*, *álfa*, *áfa* (népetimológia), továbbá: *áldeszka*, *álldeszka* (népetimológia), *áldeszka* (Beke: Dunántúli tárgy- és eszköznevek 34). Az összetétel elhomályosodásával keletkezett először *bérfa* és *bérfa*, majd ezekből népetimológiával *bőrfa* és *bürfa*. Tehát a szónak semmi köze sincs a 'palló' jelentésű *bürü*-höz.

A *bélfa* volt tehát a *bőrfa* eredeti alakja. Éppen ellenkező hangváltozás ment végbe egy másik összetett szóban, a *bélpoklos*-ban, mégpedig már nagyon régen. A szóra az első adatot Murelius 1533-ban megjelent latin—magyar szójegyzékében találjuk: „Hydropicus — *Belpoklus*”. A következő adat Calepinusban található (1558.): „lepra — *Bél poklosság*“ (592). Megvan Szikszai Fabricius 1590-ben kiadott szójegyzékében is: „Lepra — *Pokol var. Leprosus — Poklos*” (167), „Leprosus — *Beel poklos*” (175). Összefüggő szövegben is: „Nemely *beel poklost* ez zent atya meg chokola“ (DomK.), „Megruténa a velünk született bélyegec: szeptlő, datag ér, *bél pokol*” (Comenius, NySz.). Azonban Calepinusban az előtag *bőr* alakban is megvan: „elephantiacus — *Bőr poklos*, elephantia — *Bőr poklosság* (item), *poklosság*” (355). Apáczai Csere Encyclopaediájában is: „Belőlle kergetegesség, fene, *bőrpokol* és több effélék erednek” (NySz.). MA., PP. is ebben az alakban szótározta. Magyar-Kossa Magyar Orvosi Emlékek c. művében azonban ezt írja: „Az első tekintetre különösnek látszó *bélpoklosság* szót pedig talán avval lehet magyarázni, hogy a leprának nemcsak bőrbeli, hanem ún. visceralis alakja is van, melynél a lepracsomók a belső szerveket, különösen pedig a tüdőt és a beleket is ellepik, bélhurutot, szapora hasmenést, szóval vérhasszerű tüneteket okozva“ (2: 287).

Az *-ék* birtokképző ismeretlen alakja. Az *-é* birtokképző (pl. *apámé*, *szomszédé*, *városé* stb.) *-k* többes jellel alakult formája az *-ék* képző, amely „családi és más személyt jelentő többes értelmet kap, vagyis jelenti mindazokat együttvéve, kik az illető személlyel vérségi vagy családi, vagy más társadalmi viszonyban állanak, pl. *bíróék*, *papék*, *tisztartóék* a bírónak, papnak, tisztartónak családja, háznépe; *Farkasék*, *Fodorék* = Farkas, Fodor nevű ember családja“ (CzF. 1: 162; Simonyi, TMNy. 581).

Mármost e helyett az *-ék* képző helyett egyes dunántúli nyelvjárásokban csak egyszerű *-k* van, tehát maga a többesjel. Az eddigi gyér adatokból nem lehet megállapítani, hogy a képző valóban maga a többes jel, vagy az *-ék* magánhangzója olvadt bele az alapszó végső magánhangzájába.

‡ Az Ormánysági Szótárban két idevágó adatot találtam: „*Es* [ez] *sē ért ám a Bérták* [Berták] *színniyik alá*“ [= tompaeszü: anyyi esze sincs hogy eső elől el tudná húzni magát“, *szín* címszó a.]. „*Má mögē háborkonnak Szilvákna*“ ('Szilva családnál'; *háborodik* címszó a.).

Végh József a Vas megyei Őrségben talált ilyen alakot: „*Kovács Pistákot* [Pistákot] *nēm híták még a disznuöletre, igēn mēksierüttig bennēket*“ (MNy. 49: 172).

Van Véghnek még egy példája, amelyben az alapszó mássalhangzóra végződik, abban is csak *-k* jel van, tehát ez azt mutatná, hogy a többes jel azonos funkciót is tölthet be, mint az *-ék* képző: „*Kégszüliüdnek Vörösök, mer mékhítág bennéket a kérésztüüre*” (uo.).

(Végh József szíves volt gyűjtésének idevágó anyagát rendelkezésemre bocsátani, s ezért hálás köszönetemet fejezem ki.)

Az Őrségben, Hetésben és a Göcsej délnyugati csücskén (Resznek tájékán) *Sándorokho, Kálmányokho, Juóskákho, Pálokho, Antalokho, Danikho*, de a Göcsej északnyugati csücskén már *Sándoriékho* vagy *Sándorokho, Juóskájikho, Rábagyarmat táján szintén Andrisikho*.

A fentieknek megfelelően a családneveknél szintén: *Galambosokho, Kovácsokho, Tuótokho, Baksákho, Nagyokho, Balogokho, Szakálokho, Szabukho, Törökökho, Orbányokho, Csekikho, Baksákho, Bajányokho, Vörösökho*.

De a Göcsej északnyugati csücskén és a Rába vonalánál már *Kovácsikho, Vasikho, Galambosikho, Galambosiékho, Kovácstékho, Vasiékho, Tuótikho, Martonikho*.

A kereszt- és a családnevekben is az utóbbi területen, vagyis a Göcsej északnyugati csücskén, ami az Őrséggel határos, az *-ék* képző *-iék* hangalakban szerepel (mert ott minden *é* diftongus), a Rába vonalán *-ik* alakban.

Kérem népnyelvi gyűjtőinket, kísérjék figyelemmel ezt a nyelvi jelenséget, s adataikat küldjék be a Nyelvőr szerkesztőségének, pontosan megjelölve a kiejtést s a följegyzés helyét.

Beke Ödön

Ollé. Az országban többfelé találunk — leginkább azonban a Dunántúl északi részén — *Ollé* vezetéknevű családokat, de egy kis családtörténeti nyomozás után mind-egyikükről kiderül, hogy a Pozsony megyei ollétejedi *Ollé* familiából való elszármazás. Az *Ollé* név tehát csallóközi eredetre mutat, s mint az alábbiakból ki fog tűnni, máshol szóföldrajzi okokból ilyen magyar név nem is keletkezhetett. Az 1754—55-i országos nemesi összeírásakor Heves megyében 1, Pozsonyban 11 *Ollé* nevű igazolt nemest írnak össze. Az első, akiről biztosan tudjuk, hogy az *Ollé* nevet viselte, Péter volt 1620-ban (Nagy Iván: 8: 225, Kempelen: 8: 64 szerint 1602). A vezetéknevek kialakulása és megszilárdulása korából: a XV—XVI. századból sajnos csak egyetlen adatunk van. Ebben az 1422-ből származó osztálylevélben azonban a keresztnév mellett közelebbi megjelölésül az apa keresztnéve szerepel, és a birtok neve is még *Csattejed* (Nagy Iván i. h.). A név tehát 1422 és 1620 közt alakult ki, bár maga a család igen régi: valószínűleg a már 1250-ben említett udvarnokok leszármazói („udvornici de Teyed” HazOkl. 18, a falu korábbi említése 1231: ÁUO. VI, 501).¹

A név eredetére vonatkozólag a családban megoszlanak a vélemények. Dr. Ollé Imre sebészorvos 1954. júl. 14-én kelt leveléből idézem: „Elődeim valószínűleg vagy a keresztes háború idején ragadtak itt, vagy az országpusztulás után betelepedett idegenek lehettek, mert Franciaországban és svéd—norvég területen is élnek jelenleg is *Ollé* nevű emberek. *Ollé* József francia orvos dolgozatát nemrég referálta egy német folyóirat. A Magyarországon szerepelt svéd—norvég képkiallítások mindkettőjén volt *Ollé* kiállító (kettős névvel). Mindkét kiállítás a Múcsarnokban volt, kb. 15—25 évvel ezelőtt. Az *Ollék* mind csallóközi eredetűek, a család egy ága, áttérve a protestáns vallásra, nevét megkülönböztetésül egy *l*-lel írja.” Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az Akadémia könyvtárában megvan L. *Ollé-Laprune* Aristoteles eudaemonismusról Párizsban 1880-ban kiadott munkája. Dr. Ollé István gimnáziumi igazgató szíves válaszából: „Ollétejed

¹ *Tejed* falu nevének nem egészen helyes magyarázata *Makkai László*tól: Revue d'Histoire Comparée 23 [1945]: 68.

régi település. A vidék valószínűleg a nyugati gyepürendszerhez tartozott. A nyugati határok védelmére itt kunokat, besenyőket telepítettek le. Az *Ollé* család tagjai nagyjából törökös jellegűek. Közeli földimmel, Marcell Ágoston volt kőbányai tanárral egy alkalommal az *Ollé* név eredetéről beszélgettem. Elmondtam neki, hogy többen érdeklődtek nevem eredete felől, de semmi bizonyosat nem tudok, csak annyit, hogy a mohácsi vész idején szereplő egyik őszám nevét az oklevelek *Orle* Balázsnak írják. Erre azt mondta nekem, hogy az ő társaságában vannak turkológusok is, azokkal fog beszélni. Rövid idő múlva eljött hozzám és közölte, hogy az *Orle* név egy *Orlech* alakra megy vissza. Minthogy az *Orlech* > *Orle* > *Ollé* eredeztetés számomra nyelvtörténetileg elfogadhatónak látszott, a kérdést tovább nem feszegettem. Teljes bizonyosság azonban csak akkor volna szerzhető, ha a pozsonyi volt megyei levéltárban kutatni lehetne a család története után. A valószínű tehát az, hogy a család török–tatár, közelebből besenyő eredetű s neve egy *Orlech* alakra megy vissza.”

E magyarázatoknak több gyengéjük van, de ezek közül csak a közös legfontosabbat emeljük ki. Ismeretes, hogy nyelvünkben terjed az ikerítés (gemináció): már a Halotti Beszédben *odutta* van, XVI. századi szövegekben pedig *utánnam*, *uzsonna*-féle szókat találunk. Ma is gyakran hallhatunk *szallag*, *szószólló*, *eggyetem*, *ellemi*, *jappán* ejtést, sőt egy részük már a helyesírási szabályzatba is bejutott (pl. *Krakkó*). Ilyen, az ikerítődés felé haladó (némelyek szerint *halladó*) irányzat mellett nehéz elképzelni, legalábbis meg kellene okolni, hogy az eredetileg is hosszú *ll*-ből, illetőleg az *rl* > *ll* hangkapcsolatból miért és hogyan rövidült meg az *Ollé* névváltozat.

E nyugati és keleti eredeztetés után próbálkozzunk meg egy hazaival is. Hátha a szóföldrajz segít a névföldrajznak. Induljunk ki az *Ollé* alakból. Ugyanis, amint láttuk, az ikerítődés sokkalta gyakoribb jelenség a megfordítottjánál. Mivel az *Ollé*, illetőleg *Ollé* név csak csallóközi családok nevéként él, talán nem teljesen a véletlen műve, hogy éppen a jelzett vidéken volt az *olaj* szónak régebben *olé*, illetőleg van ma *alé* változata. Az *alé* alakváltozatot Győr és Pozsony megyéből ismeri a MTsz. A vízkeleti születésű P. Balázs János is otthon mindig *alé*-nak hallotta az olajat emlegetni. Kázmér Miklós szintén ismeri az *alé* alakot Hodosról. Nem lehet kétséges, hogy ebben az *a-zó* nyelvjárásban az *alé* régebbi *olé*-ből származik, hiszen pl. Nyitraegerencsén az *olló* ma is *álló*, a *fonál* *fanál* (a Magyar Nyelvatlasz gyűjtőútján feljegyzett szók között MNy. 50:213). *Olaj* szavunk legrégebb előfordulása 1309-ből ismeretes (Fejér: CodDipl. 8/1: 341, idézi MonStrig. 2: 597 is). Róbert Károly király a csehek elleni háborúban tanúsított hősiességéért és más hűségesei szolgálataiért (amelyeket az oklevél szavai szerint „longum eset enarrare”) Márton mesternek adja „terras nostras Mylenthe et *Oleykutha* vocatas in Comitatu Poseniensi existentes”. Tehát bizonyítékunk is van rá, Fejér itt valószínűleg hiteles, hogy a XIV. század elején Pozsony megyében *olej*-nak hangzott a mai köznyelvi *olaj*. *Olaj* szavunk szláv eredetű: egy *olěj* átvétele. Ebből szabályosan lett egyrészt *olaj* (vö. Melich: HonfMagy. 277) és belőle *alaj* (Nyitra megyéből MTsz.), másrészt *olé* és belőle *alé*. Az *Ollé* írású forma tehát a fiatalabb, mert ez — elszakadván a közszótól — engedett az általánosan jelentkező ikerítődési irányzatnak. A protestáns ág *Ollé* írású neve archaikusabb és híven megőrizte a XVI. századi ejtést.

Az *Ollé* név tehát *olaj* szavunk XVI. századi magyar nyelvjárási alakját tartja fenn. Most már csak az volna hátra, hogy a névadás tárgyi indítékait is felderítsük. Sajnos, erre közelebbi fogódzónk nincsen, noha az *olaj*-jal kapcsolatban többféle lehetőség kínálkozik. Talán az említett *Olejku* nevű földel voltak kapcsolatban? Vagy az *olaj* egyszerűen csak zsirt vagy vaját jelent e névben (pl. Mezősi Károlynál olvasható Diószegen 1692-ből „Kozma vagy *Vajas* vagy *Olajos* Mihály”: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében 25)? A legvalószínűbb azonban az, hogy foglalkozásnév. Analógiaként hivatkozhatunk az *Olaj* nevű családokra. Arra pedig a XV—XVI. szá-

zadból is sok példánk van, hogy pusztá anyagnév szerepel vezetéknevként; pl. 1470: Petrus *Kamfor* (Zichy Okm. 11:95). Az is lehet, hogy a név keletkezésekor összetétel volt (l. az OklSz. 1499: *Olajverő*, 1567: *Olajütő* neveit) s ebből később a második tagot elhagyták, mint pl. *Paisgyártó* > *Pais*, *Börgyűjtő* > *Bőr*, *Kerékgyártó* > *Kerék*, *Szitakötő* > *Szita*. Azonban dönteni bizonyíték híján lehetetlen.

Mikesy Sándor

Tabán. Fővárosunknak egyik legszebb területe a Gellérthegy lábánál elterülő *Tabán*, amelyet csak nemrég szabadítottak meg régi, omladozó házaitól. Számos alföldi városban és faluban is találkozunk ezzel az elnevezéssel. Pesty Frigyes helynévtára [1888.] Pest megyéből tizenhat helyről közölte a *Tabán* helynevet. Jóval ritkábban a Dunántúlon, a Tiszántúlon, Hevés és Nógrád megyében is előfordul. Ugyancsak Pesty Frigyes szerint a *Tabán* nevet mindig a községek legszegényebb, legelhanyagottabb része viseli. Pl. Bátorkesziben (Esztergom megye), Szentmártonban (Győr megye) a zsellérek lakóhelyét jelölte. Nagykátán (Pest megye) a *Gazdag utcá*-val szemben azt az utcát nevezik *Tabán utcá*-nak, ahol a legelhanyagoltabb házak álltak. Ugyancsak *Tabán*-nak nevezik Kiskunhalasnak azt a legrégebb városrészét, ahol rendezetlen utcák, elhanyagolt sövényépületek voltak. Tömörkény István közlése szerint „Az árvíz előtti Szegednek egy külvárosa viselte a *Tabán* nevet. A város szélén volt, vízállásos, elhagyott hely, az oldalában a cigányok tanyáztak” (Nyr. 29: 519). Ritkábban utcanévként (pl. Tura, Bénye, Nagykáta, Mácsa [Pest megye]; Tárnok [Fejér megye]; Kecskemét és dűlőnévként (pl. Apostag, Sári, Mogyoród, Pomáz [Pest megye]; Lovasberény [Fejér megye]; Veszprém; Jászládány) is előfordul a *Tabán* elnevezés.

A *Tabán* helynév eredetével Melich János foglalkozott Pesty Frigyes kéziratos helységnévtárának következő megjegyzéséből kiindulva: a *Tabán* szó „katonai városrészt jelentvén török nyelven, csak oly városokban örökösödött meg, melyek hosszú ideig viselték a török igát, minők Buda, Fehérvár stb., melyek egy része máig *Tabánnak* neveztetik”. A törökségben *taban* talpat jelent. Vö. oszm. *taban* 'plante du pied' (Barbier de Meynard). A *taban* szó a szerbben a barázda fenekét, völgyét is jelenti (Vuk). Ez a jelentés mutatkozik a magyar *Tabán* elnevezésben, amennyiben a *Tabán* városrész mindig valami emelkedés melletti, hegy aljában elterülő síkon, esetleg völgyben van. A *Tabán* nevet a szerb lakosság honosította meg (Nyr. 29: 423).

Melich Jánosnak ezt a magyarázatát általában elfogadta a tudományos közvélemény. A testrésznevekből alakult helynevek ugyanis az oszmán-törökben általánosak (vö. Fekete Lajos: MNy. 32:288). Az előkerült adatok azonban nem támogatják egységesen Melich János elgondolását. Ugyanis nem minden *Tabán* fekszik hegy vagy domb oldalában, és olyan helyeken is van *Tabán*, ahol szerbek sohasem laktak.

Új gondolatot vetett fel Fekete Lajos a *Tabán* helynév eredetéről „Budapest a törökkorban” című munkájában. Eszerint a *Tabán* az ott elhelyezkedő török cserzőműhelyekről kapta nevét. A törökök a cserzőtelepet *Debāghāne*-nak, *Tabakhāne*-nak nevezték. A törökök közt élő balkáni szlávok ezt a nevet *Tabahūn*-nak, később a magyarok *Tabán*-nak mondták.

Fekete Lajos helyesen mutatott rá arra, hogy *Tabán* helynevünket nem a 'talp' jelentésű oszmán-török *taban* szóból kell származtatnunk, hanem a 'timártelep' jelentésű oszmán-török *tabağhāne* szóból.

Az oszmán-törököknek híres bőrriparuk volt. Közép-Európa népei bizonyos bőrmunkákat „török” munkának tartottak. A törökök pedig ezen a téren is — mint műveltségüknek sok más ágában — az arabok és perzsák tanítványai voltak. A török bőrripar a magyar földön kedvező fejlődési körülményekre talált, mivel a nyersanyag, a külön-

féle állati bőr, bőségesen állott rendelkezésére. A magyar tímárok eltanulták a török tímármesterség fogásait, s az alföldi városok „tabán”-jaiban széltében virágozott a tímármesterség. A tímártelepek — mivel a bőr kikészítése sok piszokkal és kellemetlen szaggal jár — rendszeren a város szélén helyezkedtek el. A budai *Tabán* pl. a várfalon kívüli völgyben terült el. Természetesen idővel a városok terjeszkedtek, s a *Tabán*, amelynek ma már csak a neve emlékeztet egykori jelentőségére, a város belterületévé lett, mint azt a budai, esztergomi, csongrádi, szegedi stb. *Tabán* elhelyezkedése mutatja. Természetes az is, hogy ma már nem minden *Tabán* elnevezés mutat arra, hogy helyen egykor tímártelep állott. A *Tabán* helynevek egyrésze analógikus eredetű. Mivel a tímármesterség sok piszokkal, szennyel és bűzzel jár, az elhanyagolt város- és falurészeket, utcákat, dűlőket nevezik *Tabán*-nak.

A *Tabán* szó az oszmán-török *tabaq-χāne* 'cserzőműhely, tímártelep' (Redhouse, Zenker) szóból származik. Az oszmán-törökbe viszont a perzsából került, ahol az arab eredetű *dābbāg* 'tímár' és a perzsa eredetű *χāne* 'ház' összetételéből keletkezett. Az oszmán-török *tabaq-χāne* a török hódítások idején elterjedt a balkáni nyelvekben. Vö. szerbhorvát *tabakāna* (Iveković—Broz), bolgár *tabahanā*, *tabaanā* (Gerov), albán *tabahane* (Meyer), újgörög *taba^a χavās* (Ronzevalle), *ταμπχανέ* (Miklosich: Türkische Elemente).

Sem az oszmán-török, sem a délszláv alakokból nem lehet közvetlenül megmagyarázni a magyar *Tabán* szó hangalakját, amelynek kialakulásában a következőket kell figyelembe vennünk. 1. A perzsa *χāne* szónak a perzsában, s így az oszmán-törökben is, van egy rövidebb *χān* alakja. Az oszmán-török szó tehát így is hangozhatott: *tabaq-χān*. 2. A *qx* hangkapcsolat már az oszmán-törökben *χ-vá*, majd *h-vá* változott. (Vö. A. Hindoğlu: Dictionnaire abrégé turc—français. Wienne, 1838.: *tabahana*.) Egyik legújabb oszmán-török nyelvjárási gyűjteményben így találjuk a szót: *t'abcahāna* (Ö. A. Aksoy: Gaziantep ağzı. Istanbul, 1945.). Nagyrészt a balkáni nyelvekben is *h-s* alakok mutatkoznak. A XVI—XVII. században a szó tehát így is hangozhatott: *tabahān*. S valóban, Budának egy XVII. századi térképéhez csatolt „legendában” így találjuk a Tabán nevet: *Tabahan* (Fekete Lajos: i. m. 94). 3. E *Tabahan* alakból már könnyen létrejöhett a mai *Tabán*, vagy egyszerűen egybeejtéssel, vagy pedig úgy, hogy a második nyílt szótag kiesett, majd a mássalhangzó után került *h* eltűnt, vagyis: *Tabahān* > *Tabhān > *Tabán*.

A *Tabán* szónak *Tabány*, *Tobán* és *Tobány* alakváltozata van. Ezek egyrészt az *-n* szabályos palatalizációjával, másrészt a hosszú *á* hatására végbemenő *a — á* > *o — á* magánhangzó-elhasonulással jöttek létre.

Arra nézve, hogy a *Tabán* elnevezést valóban a szerbek honosították-e meg nálunk, semmiféle nyelvészeti útmutatás nem áll rendelkezésünkre. A *Tabán* szó ugyanis — hangalakjából és jelentéséből ítélve — közvetlenül az oszmán-törököktől is, a balkáni szlávoktól is kerülhetett nyelvünkbe.

N. Kakuk Zsuzsa

Nem fog a hely. A *fog* igének sokféle a jelentése. A Czuczor—Fogarasi-féle Nagy-szótár pl. 15-féle értelmezését adja, azonkívül különválasztja a jövő idő képzésére használt *fog* igét. Igénk már a régi nyelvben is szétágazó használatnak örvendett, mert hiszen a Nyelvtörténeti Szótár 14-féle jelentésben és egy csomó szólásban mutatja be. A mai köznyelv és népnyelv is számos jelentésben ismeri és használja a szót. A Magyar Tájszótár csak 4-féle jelentésben közli ugyan, de hozzáfűzi még több szólásban való használatát, valamint 11 igekötős alakját. Csúry Szamosháti Szótára igénknek az igekötős alakjain kívül nem kevesebb mint 15 jelentését sorolja föl. A *fog* ige jelentéseinek és szólásokban való használatainak tömegében is feltűnik Veres Péternek az a nem min-

dennapi, pompás kifejezése, amelyre egypár adatot már idéztem a Szűk esztendőből (Athenaeum. Népkönyvtár 7.; vö. Nyr. 75: 29). Ez a kifejezés: *nem fogja a hely az embert*; jelentése az idézett példák szerint 'nincs maradása, nincs maradhatnékja'. Íme: „*Nem fog a hely, kimegyek, bejövök, végigmegyek az udvaron, kiállok az utcaajtóba, járkálok a házban*” (i. m. 25); „Ha munka van, *nem fogja a hely* itthon az embert“ (uo. 70); „...de már márciusban *nem fogja a hely* itthon az embert” (15); „Miska még nem jött, *nem fogott a hely* és érte mentem” (101).

A *fog* igének ezt a használatát szótárainkban hiába keressük, de jelentésben egészen közel áll hozzá a népnyelvben előforduló és tájszótárainkba is fölvetett illetén használat: *nem fog a munka, a dolog, az álom* stb.; ezeknek jelentése: 'nem ízlik, nem tetszik, nincs kedvem hozzá'. Pl. a Magyar Tájszótárban olvassuk: „Özön a dolgom, s *nem fog a munka*: nincs kedvem a munkához (Háromszék m.). *A dolog se fog*, ojan méregbe vagyok. *Nem fogja az embert éjenkor a kacagás*: nincs kedvem kacagni (Háromszék m., Uzon)”. Csűry Szamosháti Szótárából: „14. [jelentés]: 'megszállja, ízlik, tetszik neki'. A·pátokat nē·fogja az á·lom. Ezd·bezzeg nem·nagyō fogja a fo:nás. Róu·zát nē·fogja a do:log. N·fogja az embērt az olva:sás, ha é:hes. Mos·fogna má kegyetlenüll az á·lom”. A szótári adatok a Veres Péter-féle idézetekkel könnyen egy kalap alá vonhatók; ha úgy nézzük a dolgot, hogy ami tetszik, ízlik, az leköti, fogja az embert, viszont ami nem tetszik, nem ízlik, amihez nincs kedve az embernek, az nem fogja. E szerint a *nem fog a hely* kifejezés voltaképpen ugyanazt jelenti, mint a *nem fog a dolog, a munka, az álom* stb., azaz nem ízlik, nem tetszik, tehát nincs maradása, maradhatnékja az embernek. — Megemlítem még, hogy érzésem szerint ide való a következő adat is, amely Hegedűs Lajosnak „Moldvai csángó népmesék és beszélgetések” c. könyvében, a Szójegyzékben ötlött a szemembe: „*Nem tart a hēj* 'nagyon megijedtem' (Gajcsána, Pusztina)”. Igaz, hogy a Hegedűs adta jelentés első látszatra nem egyezik a *nem fog a hely* kifejezés jelentésével, de alkalmasint úgy jött létre, hogy a 'nagyon megijedtem' azt akarja mondani: úgy megijedtem, hogy menekültem arról a helyről, azaz nem fogott, nem tartott a hely, nem volt ott tovább maradásom.

Riszáló-e a riszáló? Nyárády Mihály a „Rétköz régi halászata” című tanulmányának egyik jegyzetében (Ethn. 49: 163) a következő mondaton akadt meg a szemem: „A hálófonalat a zsáknakvaló fonalból sodorták. Ebből két szálát — együtt — felgombolyítottak. Majd vizesen, a kézzel hajtott kerek *riszálóval* összesodorták. (Ennek kivethető volt az orsója.) Ezután a fonalat kiszárították s felgombolyították”. Ebben a mondatban a *riszáló* szó nyilvánvalóan azt a fonalsodró eszközt akarja jelölni, amelyet a Magyar Tájszótár *viszáló, visszáló (viszálló)* néven, 'több fonal összesodrására való orsó' jelentésben ismer (Csongrád megye, Szentes; Orosháza). Ez az eszköznév a *viszál, vizál* igének -ó, -ō képzős melléknévi igeneve, melynek jelentése a MTsz. szerint: „összesodor (két v. több szál fonalat; a sodrás ti. az egyes fonalak sodrása ellenében, tehát visszájára történik” (Győr m. Rábaköz; Balaton mell.; Tolna m.; Cegléd; Szalonta; Szatmár vid.; Szatmár m. Nagybánya; Tiszadob; Beregszász). Ezt a *viszállni (viszállni)* igét Halász János a rábaközi takácsmesterség leírásában *risszányi* alakban idézi (Nyr. 15: 521): „Nyüstöt *risszányi* = öt szá fonalat összöszodornak, összövizálnok, ez a szerszám kiszíttishē tartozik”. Ezt a Halász János közölte adatot a MTsz. sajtóhibának mondja. Valóban az is, mert nemcsak magában a mondatban előforduló *összövizálnok* igealaknak, hanem a régi nyelvi és népnyelvi többi adatoknak bizonyossága szerint is a takácsok nagy orsóval sodorják, *viszállják, vizállják* a fonalszálakat. A NySz.-ban megtaláljuk a *viszál, fölviszál, visszállt* igét, s a SzamSz.-ban is 'nagy orsó segítségével cernát sodor (két vékony fonalszálból)' jelentésben. Éppen ezért Nyárády Mihály

cikkének fent idézett mondatába sem illik bele a *riszáló* szó — amely a MTsz. szerint legfeljebb 'életlen rossz kés jelentésben járatos' —, hanem csak a *viszáló*, amelyet szótáraink általában 'fonalsodró orsó'-nak értelmeznek; így pl.: a MTsz. adata (I. főtebb); „*Viszáló*. Eszköz, melylyel fonalat, selyemszálat stb. visszálnak” (Czuczor—Fogarasi Nagyszótár). Ez a *viszáló* eszköznév, a *visszál* igének -ó, -ő képzős melléknévi igeneve rendszerint az *orsó* szó jelzőjeként használatos; pl.: „*visszáló-orsó*, *viszáló-orsó* (*viszálló-orsó*): több fonal összesodrására való orsó; Komárom m. Naszvad Nyr. 4: 283 [itt *viszálló-o.* hiba]; Szalonta; Szatmár m. Nagybánya” (MTsz.); *Viszálló orsó* (Csúry: Szamosháti Sztótár).

Az elmondottak szerint az Ethnographiából idézett mondat *riszáló* szavának esetében — mint a Nyelvörbeli *riszálni* igéében is — sajtóhibával van dolgunk, s a szóban forgó eszköz nevét *viszáló*-ra kell javítani. Hogy pedig a *visszálni* helyett *riszálni*-t, a *viszáló* helyett *riszáló*-t találunk a szövegekben, annak az az egyszerű magyarázata, hogy a *visszálni*, *viszáló* takácsmesterségbeli műszó a köznyelvben kevésbé ismert és ritkábban használatos, s ezért könnyen fölcserélik az általában jóval ismertebb és gyakoribb használatú *riszálni* szóval (vö. *riszálja a farát*; *az életlen kés csak riszálja a kenyeret*; *riszálva járja a táncot* stb.). A Czuczor—Fogarasi-féle Nagyszótár értelmezése szerint a *riszál* ige jelentése: „1. Bizonyos szilárd, tömör szövetű testet életlen késsel, vagy más hasonló eszközzel nehézkesen metél, hasít. 2. Léptében mentében farát ide-oda mozgatja, rázogatja.” — Végezetül kimondhatjuk tehát, hogy a *riszáló* bizony nem *viszáló*, illetőleg a *viszáló* nem *riszáló*, mivel a *viszáló* = fonalsodró orsó, a *riszáló* pedig = járás közben a farát ide-oda mozgó. (A NySz. szerint: „Ki a járás-közben hányja a farát, *riszáló*.”) A két hasonló hangzású szó jelentésben annyira messze esik egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől.

Prohászka János

Tisztviselő. Kertész Manónak Katonai műszavainkról (Nyr. 77: 300) szóló érdekes cikkéhez óhajtanék néhány megjegyzést fűzni. Helyesebben szólva, szeretném közleményének adatait kiegészíteni, mégpedig a magyar hadinyelv egyik legkiválóbb művelőjének, Zrínyi Miklósnak „Az török áfium ellen való orvosság” c. nagy hatású művecskéje alapján. Zrínyi értekezésének több adata is igazolja, hogy XVII. századbeli katonai műnyelvünkben a katonatisztet valóban *tisztviselő* névvel is illetik. Ezeket írja pl. Zrínyi: „Ügy vagyon, abbul is egy legnagyobb fogyatkozásunk vagyon, hogy nincsenek jó *tisztviselőink*, kiknek ugyan számosan kellene lenni, akik a hadi regulákra taníthatnák a népet” (Zrínyi Miklós Válogatott művei. Szépirodalmi Könyvkiadó. Bp., 1952. 368). „Mert én nem kívánok egyebet, hanem csak jó *tisztviselőket*; nem azért pedig, hogy ő scotus, hogy ő német, vagy francuz, hanem azért, hogy hadakban forgott, látott, hallott, tanult. Mivelhogy magyarnak hadakozása nem volt, nincs is ilyen embere. De mihelyt a magyar megtanul, nem kívánok osztán ilyent is másutt keresni; mint hogy Mátyás király idejében nem kerestet a magyar másutt *tisztviselőket*, hanem Magyarországon. Báthori István, lengyel király idejében ilyenképpen; ő is Magyarországbul szerzette a jó *tisztviselőket*. Báthori Zsigmond idejében is nem volt szüki a jó magyar *tisztviselőknék*; ilyen volt Király Albert, Borbély György és sok más vitéz kapitány” (369). „Ha vármegyéket, ha hajdúkat, ha földnépet akárminéműt] akarunk felvenni, mindjárt *tisztviselőket* a tanult hadbul elővehetünk, s taníthatjuk hadainkat” (372). Zrínyi művének más helyeiből megállapíthatjuk aztán a *tisztviselő* szónak pontos értelmét „... én a hadi népet magyarbul akarom csinálni, de mivel a hosszú békeség elszoktatta nemzetünket a disciplinától, kell mestereket találnunk, kik által ismég in usum jöhhessünk az elfelejtett reguláknak; azért nem szégyen attul tanulni, aki többet tud, szégyen megkötni tudatlanságban magát s nem tanulni. Egy nemzet sincs ez világon”

aki ha szüksége vagon az ilyen állapotra, szégyelje maga szolgálatjára fogadni a jó hadi praeceptorokat; amint nem szégyenlették a vitéz Carthagobeliek Xantippust megfogadni a rómaiak ellen; nem szégyenli francuz király svaicereket, scotiaiakat arra végre tartani; nem szégyenli most portugallus a francuzokat hínia és magához édesgetni” (368). „Találunk is penig jó officéereket, csak akarjuk s megnyissuk erszényünket, mindenfelől magok jönnek hozzánk az idegenek, ha ezt cselekedesszük” (369). Eszerint a *tisztviselőt* ezeken a helyeken Zrínyi *officér, mester, hadi praeceptor* értelemben használja.

A közember jelzésére Zrínyinél is megtaláljuk a jelző nélkül említett *vitéz* elnevezést. Művének első két mondatában olvassuk: „Cyrus király, mikor Cresusra Sardis városát vitéz voltna, azt írja a história, a városnak megvételekor egy *vitéz* magára a Cresus királyra akadván, s nem tudván ki légyen, meg akarja vala ölni. Cresus király fia, aki egész életében néma vala, és soha egy szót nem szólhatott vala, ott találkozáván akkor lenni az atyja mellett, látván veszedelmét atyjának, megszólala a *vitézhez* mondván neki: Ne bántsá a királyt!” (350). „Ísmég azt is akarám, hogy minden zászló aljának egy kincstartója volna, és hogy legalább nyolcadik részét ne adnák meg pénzbül a *vitézeknek*, hanem ott deponáltatnék, mert ha mind oda is adjuk neki, mind elkölti. . .” (362). A Mátyás király életéről való elmélkedésében írja Zrínyi ezt az érdekes mondatot: „Az ilyen király csinál maga alattvalóiból is vitézeket, a maga példájával felszerkenti az aluvókat és felébreszti a szunnyadókat, az ilyen alatt nevelkednek jók és lesznek *vitézek* mindennemű és rendű emberek, úgymint Kinizsi Pál, aki molnárból lett fő hadviselő ember” (341). Kinizsi Pál magas katonai rangjának neve tehát: *fő hadviselő ember*.

A XVII. századnak egy másik érdekes politikai munkálata a névtelenül megjelent *Siralmas panasz*. Ezt az írást többen is, ugyancsak Zrínyinek tulajdonítják. A megrázó kiáltvány szerzőjének kilétével ezzel az alkalommal nem óhajtunk foglalkozni. Itt most reánk nézve csak abban a tekintetben van ennek a műnek fontossága, hogy ez az írás több alkalommal is, szintén használja 'katonatiszt' értelemben a *tisztviselő*-t. (A *Siralmas panasz*t Kanyaró Ferenc adta ki a Történelmi Tár 1890-i évfolyamában Zrínyi ismeretlen munkája címen.) Az említett szóhasználatra a következő helyeket idézzük: „ha valamely csata történik (mert táplálásokra valót keresni kell szegény végbelieknek, mivel nem fizetnek nekik, hát honnét éljenek?) — mondja az idézett irat — a német *tisztviselő*k kegyetlenül megbüntetik érette katonáinkat. . .” (i. h. 19). Továbbat írja a *Siralmas panasz*: „Midőn ez meglőtt, tehát amaz igen dicséretes Komáromi(ak) és Győri lompos *tisztviselő*k alattok valóival, (mivel egész egy vagy másfél nappal előbb megtudták, hogy kinn a török, és hol kellessen egyben gyűlni magyar seregeknek) igen könnyen segítségre érkezhettek és megsegítették volna nagy haszonnal édes bajnokinkat. . .” (i. h. 19). „Talán mondaná valaki, hogy sok *tisztviselő*k kívántatnának a végekben, ninesenek, hol vegyük azokat?” (i. h. 278).

Cserepár. Prohászka János adatainak (Nyr. 77: 312) gyarapítása végett közlöm, hogy a *cserepár* szót Petőfi is használja. Megtaláljuk Arany Jánoshoz intézett, 1849. jan. 7-én kelt levelében, mindjárt a bevezető sorokban, ilyképpen: „Kedves Jánoskám, te nagy papirosra írtál nekem, én még nagyobbra írok, te keveset írtál, én még kevesebbet írok. Nem is reméltem, hogy valaha még írunk egymásnak, mert már bizonyosnak hittem, Windischgraetz elcsipett Pesten s besorozott *cserepárnak*” (Arany J.: ÖM. 11: 183.). Előfordul a szó még Jókainak „A három királyok csillaga” c. elbeszélésében is: „. . . de hát azt csak nem hiszi senki, hogy Duckmaus úr kedvéért egy faköponyegyet állítottak az ajtaja mellé s abba egy *cserepárt*, aki őt strázsálja” (Jókai: A három királyok csillaga. Nemzeti kiadás 88: 259).

Dénes Szilárd

Kinn hál az idő. Szabó Pál „Talpalatnyi föld” c. regényében két helyen is él ezzel a szólással. „Géza csak azt tudja, hogy csipős a szél és igen csak *kint hál az idő* az éjszaka” (Athenaeum 72). A címbeli szólás egy másik változatát is megtaláljuk: „*Kint tartja magát az idő*, hideg van. Az ég olyan, mint a szeplős lány arca. Csunya is, meg szép is. Keleten feltetszik a hajnal, mint a szétborult szalmakazal. Csönd van. A hora ragyogó selymet terít a hold, meg a csillagok” (22). A csillagos hajnalok hidegének megjelölésére használta az író ezt az érdekes szólást, amikor olyan erős a hideg, hogy *cinkét fog az ember orra*. Ez a két adat is teljesen megegyezik a szólásra vonatkozó eddigi megállapításokkal (vö. Nyr. 77: 145).

Hasonló értelmű, de közismertebb kifejezést is használ Szabó Pál a hideg idő meghatározására: „*Kint foga van az időnek*, harap. Tiszta az ég, a hold szétomlik a porrá vált havon, s ragyog az utca” (80).

Az író gazdag, ízes nyelve valóban megérdemli, hogy foglalkozzunk vele, hisz szép számmal találhatunk írásaiban olyan népi szólásokat, kifejezéseket, szavakat, amelyeket tájszótáraink nem ismernek. Szabó Pál jó érzékkel használja fel a népnyelv stílusgazdagító gyümölcseit, anélkül, hogy stílusa modorossá, mesterkélt különlegességé válna.

Fülemelé Kádár szemeit az égre. Talán nem felesleges, ha a címre vonatkozó adataink számát még kettővel megtoldom. Az egyiket Petőfi „A fakó leány s a pej legény” c. elbeszéléséből idézhetem: „...ez csak most jutott eszembe, mikor elsohajtottam magamat, s az ég felé pillantottam, mint Kádár, a kiről meg van írva, hogy *»fülemelé Kádár szemeit az égre«*”. A másikat pedig Vitkovics Mihály Fejér Elekhez írott leveléből [1809.]: „Ezek szomorú ujságok, de mi vigat irhatni most a politikai világból. Ha élne most Széchenyinek, néhai esztergomi érseknek az inasa, tudom újra felkiáltana: »Ebből vagyunk nagyságos uram!« Mi pedig azt dúdoljuk: »mit tehetünk; tünnünk kell, jobb időket várunkunk kell«. Aztán meg azt: »Ez az élet úgy sem sok, használják az okosok«. Avagy: *»Felemelé Kádár szemeit az égre, mondván: uram Jézus, jőjj segítségemre«*. Elég dalok vagynak, csak kedv volna hozzá...” (Vitkovics M. Vál. levelei. Nem. Kt. 1879. 19). Azért idézem Vitkovics levelének ezt a részét egészében, mert más tekintetben is érdekesnek találom.

Dobcsányi Ferenc

Frivol. Az EtSz. (2: 507) e francia eredetű s valószínűleg német közvetítéssel átkerült jövevényszavunkat *frivol* változatában tette meg címszónak; az első adatot Kunoss Endre Gyalulásától (1835.) közli: „*frivol*: lenge”. Kimutatható azonban, hogy ezt a teljes értékű magyar szóval nehezen helyettesíthető idegen elemet (Pintér MNyK.³ 'ledér, léha, sikamlós'-t ajánl; Tolnai V. Magyarító Szótára 6 különféle jelentést vél felismerni) már jóval korábban használták nálunk, mégpedig először — latinos alakban. 1805. március 13-án Kazinczy a következőket írta Szentgyörgyi József debreceni orvosnak, a Mondolat I. része szerzőjének: „Bonapartét egy nagy és jó embernek néztem, hozzá vévén kivált azt, hogy ő annak a *frivolus* népnek religiót és erkölcsöt adott” (Lev. 3: 290). Kazinczy megjegyzése tartalmilag is érdekes: nemcsak „népkarakterológiai” szempontból, mivel a „könnyelmű francia” fogalmának körébe vág (erről l. Eckhardt S.: A francia szellem. Bp., 1938. 144 kk.), hanem azért is, mert jól utal Kazinczy eszmevilágának fogsága utáni alakulására. Nyelvészeti szempontból Kazinczy *frivolus* adatát alakilag közvetlenül a lat. *frivolus*-ból kell származtatnunk; ennek jelentése Márt. 1818 szerint: 'nichtswürdig, schlecht, elend, albern, dumm, untauglich'. Ámde illik-e ez a jelentés a *frivolus* nép szókapcsolatra? Nyilván nem! Kazinczy kétségtelenül a német *frivol* és fran-

cia *frivole* 'könnyelmű, léha, ledér' jelentésére gondolt, amikor ezt a mondatát papírra vetette, s ezzel a jelentéssel ruházta fel a latinus *frivolus* alakot is.¹

Az EtSz. cikkét tehát Kazinczy latinus adatával kell kiegészítenünk. A nagyszótári anyag alapján további pótlásokat is közölhetünk. A németes *frivol* alak eddig ismert legelső előfordulását (Kunoss, lásd fentebb) valószínűleg 1830-ra kell kiigazítanunk: ekkor írhatta Szalay László, hogy egyesek „Wieland románjait... *frivol* összeférelésnek” tartják (Észrevételek a Muzáron III. és IV. kötetéről. Pest, é. n. [a nagyszótári gyűjtőcédula szerint: 1830.] 36). Kiegészítésre szorul a szó származékainak kronológiája is: a *frivólság* főnevet az EtSz. csak Kel[emen B]³. nyomán idézi, pedig használta már Garay János 1846-ban: „azon ünnepély, mellyet a' vallás megkíván... nagy városokban a' nép *frivólsága* miatt majd egészen elvész” (Tollrajzok 3: 64). Vö. 1856: „Kálmán kegyeletével... nehezen fér össze e könnyelműsége, *frivólság*” (Salamon F.: Legújabb regényeink 103); 1869: „Bem mint igaz ember — gyűlölte; a *frivólságot*” (Salamon F.: Magyarország 1849-ben 99). Megjegyzendő még, hogy a latinus *frivolitás* már 1830-ban kimutatható, tehát ugyanúgy viszonyul a *frivólság* származékhoz, mint *frivolus* *frivol*-hoz. Szentmiklóssy Alajosnál találjuk a következő megállapítást: „a *frivolitás* s[z]elleme... bennünket is elkapni talált” (Bökversek. Pest, 1830. 7). Vö. még 1842: „[a policia] írás uraimék elfajult francia *frivolitását*... megnyirogatná” (Bodor L.: Élet és ábránd 164); 1856: „A herceg, egész *frivolitásával* bírt a... francia... hatalmasoknak” (Toldy F.: Irodalmi arcképei 79); 1867: „a demi-monderól [ir] egy *frivolitást* lehelő cikket” (Báttaszéki L.: Fővárosi genreképek 101).
Gáldi László

Szent Antal tüze. A Csefkó Gyula cikkéhez (Nyr. 74: 182) utólag közölt irodalmi, illetve közvetve népnyelvi adatokat (Nyr. 77: 137) megpótolom ugyancsak Móra Ferencnek egyik művéből vett idézettel, amely a címbeli népi kifejezésnek további jelentésfejlődését példázza. A *Szent Antal tüze* ugyanis nemcsak 'orbánc vagy általában az arc, a bőr fénylő kivörösödésével járó gyulladáson, keléses betegség' jelentésben használatos. (Ezeknek babonás, ún. analógiás gyógyítási módjait ismerteti a Magyarság Néprajza is: 3. kiad., 4: 195—6, 201.) Népünk sajátos humora kevésbé veszélyes tünetre is alkalmazta: a bortól kipirult, borvirágos arca. Margalits Ede közmondás- és szólásgyűjteménye már Dugonicsból idézi ilyen értelemben a szólást: „*Kiverte orcáját szent Antal tüze.* (Borvirág)” A Nyr. (7: 519) is Szeged vidékéről közli: *Kivert mán a szent Antal tüze.* (A bortól kipirosodott képű emberre mondják.) Lehr Albert ismert, több mint 2000 változatra terjedő összeállítása a részegség kifejezéséről (MNy. 6., 7. évf.) szintén említi (*Kiverte Szent Antal tüze.* 7: 332), egy sereg hasonló, ugyancsak az italtól kihevült arc pirosságára utaló kifejezés társaságában: *kitüzelt a nemjó; nyílik, mint a pipacs* (7: 286); *már piros, mint a pipacs* (7: 287); *már vörös, mint a róka* (7: 332); *már vörösbe van; elpattant benne a vörösség; kihányta a vörösít* [?] (7: 333).

A *Szent Antal tüzét* ebben az értelemben használja Móra is, ízes mesélő hangjára jellemző módon. Arról ír ugyanis, hogy valaki kissé megkésve toppan be egy kocsmai összejövételre. „Akik régebben érkeztek, azoknak a képét már kiverte egy kicsit a *Szent Antal tüze*” (Ének a búzamezőkről. Jub. díszkiad. 1: 151). Trefás-kedélyes, leplező körülírással így fejezi ki szegediesen Móra azt, hogy a bortól már kihevültek, kigyúltak az arcok.

¹Hogy a klasszikus nyelvekből kölcsönzött szavak olykor franciás jelentésárnyalatot szívhattak magukba, arra jellemző példa Kazinczy védekezése, amikor azt vetették szemére, hogy Csokonait „a' Nemzet előtt *misanthropiával és cynismussal*” vádolta: „A' két görög szó alatt [Debrecenben] nem francia értelmű *misanthrophie-t* és *cynismust* értettek, hanem Timonhoz illő embergyűlölet és kutyához illő mordacitást” (Lev. 3: 302—3).

A hasonlóság alapján további jelentésátvitellel olyan lelki jelenségek, pl. izgalom megjelölésére is használja ezt a szólást az ötletes, képszerű népi szemlélet (már ahol él a kifejezés), amelyek az arc erős kipirulásával járnak. A köznyelv ilyenkor azt mondja, hogy valakinek az arca *kigyullad, ég, lángba borul* valamitől. Az említett szólás ilyen átvitt használatának is megvan a maga tréfás-kedélyes hangulata. Tamási Áron egyik regényében pl. ez a párbeszéd zajlik le fiatal legények közt:

„— Csakugyan van menyecske, János?

— Van, de még milyen!

— S hogy vót véle?

— Mert éppen elbeszélem, hogy találja kiverni mindegyiket a Szent Antal tüze”

(Szívbeli barátok 1946. 41.).

[A gyulladós, orbáncszerű betegségnek ez a népi megnevezése a különféle nyavalyák gyógyításának egyes szentekhez fűződő babonás hiedelmével kapcsolatban általános lehetett régebben más katolikus népeknél is. (Vö. fr. *le feu de Saint Antoine*, ném. *das Feuer des Heiligen Antonius*.) Már Rabelais is említi, hogy „szent Antal tüzet bocsát a lábszárakra”, ti. nemcsak gyógyítani, hanem előidézni is tudja a betegséget (Gargantua és Pantagruel. Ford. Benedek Marcell. 1954. 67). A *Szent Antal tüze* megnevezés a múlt század közepén még általános volt, szinte köznyelvinek számított, mert a Tzs. (1838.) és Bugát Természettudományi Szóhalmaza (1843.) is felve tte.] K. M.

Megüti a bokáját. O. Nagy Gábor a Nyr. 78: 243—4. lapján ezt a szólást úgy magyarázza, hogy eredetileg az akasztott emberre mondták, akit elrettentésül az akasztófán hagytak, s ott aztán lóbálta a szél. Ebből alakultak az ilyen átkozódások: *Szél üsse össze a bokádat!* (Zala megye), *Szél verje össze az akasztófán a bokádat* (Győr megye). Ennek az átkozódásnak egy eddig még ismeretlen változatát olvashatjuk Dobozy Imre „Felhő és napsütés” c. művében: „*Hogy a szél koccantsa össze a lábait!*” (Bp., 1953. Múvelt Nép Kiadó. 105).

Micsoda, kicsoda. Simonyinak egyik legelméesebb szófejtései közé tartozik ennek a két kérdő névmásnak megfejtése, mikor kimutatta, hogy az összetétel második eleme a *csoda* szó, s ma is mondjuk szétbontva az összetételt: *mi a csoda? mi a csodát kerestek?* (Nyr. 40: 472). A finnben is van hasonló kifejezés: *mitä kumma? mitä ihmeitä* 'was in der Welt?; mi a csoda?' (Erwast, *ihme* 'csoda'), *mikä ihme ja kumma* 'Wunder über Wunder!' *hyvä ihme!* 'was in aller Welt', *miten ihmeessä?* 'wie in aller Welt?' (Katara), a magyarban is: *hogy a csodába!*, *ihmeen kumma* 'Wunder über alle Wunder' (Erwast). Helyhatározóval is: „*De honnan a csudából tudják?*” (Dobozy Imre: Felhő és napsütés. Bp., 1953. Múvelt Nép Kiadó. 71).

Nagyot hall. A köznyelvben a. m. 'rosszul hall', Csúry Szamosháti Szótárában azonban 'süket' jelentése van. CzF. szerint *nagyot hallani* 'csak erős nagy hangnak behatását érezni, azaz süketnek lenni', *nagyothalló* 'ki csak úgy hall, ha magas, erős hangon szólnak hozzá, siketecke', *nagyothallás* 'állapot, midőn vki nehezen hall, midőn nagyobb hangon kell vele szólni'. Már Decsi Adagiáiban előfordul: „*Nagyot hal: Boeotica auris*”. Innen Pápai Páriznál. Nyilvánvaló, hogy a *nagyot halló* még nem teljesen süket, csak a hangos beszédet érti meg, de néha gyöngédségből vagy éppen sérteni nem akarva süketre is azt mondják: *nagyot hall*. Dobozy Imre „Felhő és napsütés” c. művében a mondás változata: *nagy szót hall*: „Természetesen mind a kettő egyszerre beszélt — s mind a kettő oly hangosan, mintha süketek volnának, s csak *nagy szót hallanának*” (175).

B. Ö.

KISKANIZSAI RAGADVÁNYNEVEK

I.

I. K i s k a n i z s a, ahonnan anyagomat gyűjtöttem, közigazgatásilag Nagykanizsa városrésze. Az 1949-i népszámlálás adatai szerint 7151 lakosú paraszti település. Az egészen város jellegű Nagykanizsától földrajzilag a kb. 500 m széles *berök* választja el. Földművelő népe nyelvében és szokásaiban függetleníti magát a város hatásától, bár naponként szoros érintkezésben van vele.

Kiskanizsa lakossága főleg a múlt században elég nagyfokú endogámia következtében magába húzódott, aminek a következménye lett, hogy a közösség családnévanyaga nem frissült fel új nevekkal, hanem a lakosság szaporodásával megnövekedett az egyforma családnévek száma.

Az endogámia tényét mutatja a róm. kat. plébánia anyakönyvei alapján összeállított táblázat:¹

	1800.	1850.	1900.	1930.	1950.
A házasságkötések száma összesen	20	22	52	64	79
Az egyik házastárs vidékről való	6	—	8	23	24

Ennek következményét mutatja az alábbi táblázat, amely egy húsz esztendőszakasban bemutatja az azonos családnévek felszaporodását, tehát egy-egy családnév funkciójának megterhelését.

A családnév	Hány család viselte		A családnév	Hány család viselte	
	1919-ben	1939-ben		1919-ben	1939-ben
Horváth	71	104	Nagy	18	22
Varga	47	75	Gudlin	18	15
Kálovics	38	55	Dolmányos	16	23
Plánder	29	33	Németh	15	21
Szmodics	26	31	Sneff	14	25
Bolf	23	36	Imrei	14	18
Szokol	23	35	Kunics	13	19
Polai	23	31	Godina	12	16
Baj	22	28	Hajdú	12	11
Dani	22	26	Krisztián	12	11
Mihálec	22	21	Tislér	12	11
			Kovács	11	25

¹ Mivel a település szántiszta katolikus volt mindenkor, a római katolikus plébánia anyakönyveinek adatai forrásértékűek. A keresztnévanyag statisztikai összeállítását innen vettem.

Farkas	21	21	Kuzsner	11	11
Kiss	20	38	Knausz	10	17
Vajda	19	32	Magyar	10	15
Milei vagy Millei	19	28	Tiszai	10	15
Godinek	19	22	Anek	10	14
Fülöp	9	15	Bagonyai	7	17
Fajcs	9	12	Mátész	7	17
Jankovics	9	8	Ország	6	6
Marton	9	14	Szollár	6	7

(Különféle jellegű összeírások alapján saját összeállításom.)

Ebben a kimutatásban nem szerepelnek az ötnél kevesebbszer előforduló családnevek. Elsősorban azokra voltam tekintettel, amelyeknek különösen nagy szerepük volt a ragadványnevek megindításában.

Hasonló a helyzet a keresztnevéknél. Az elmúlt száz esztendő alatt Kiskanizsa lakossága öt-hat törzsökös keresztnéven¹ osztozott, a többi keresztnév száma elenyészően csekély. Pl. Margit 1840—1850 között 1, 1940—1950 között 11 volt. Ágnes 1840—1850 között 3, 1940—1950 között 5 volt.

Ezzel szemben a keresztnevék törzsanyagában nagy számban találjuk ugyanazokat a neveket:

1840—1850 között a 19-féle férfinév túlnyomó többsége: József, György, László, Ferenc, János, István.

1940—1950 között a 33 férfinév törzsanyaga: József, Ferenc, László, György, István, János.

1840—1850 között 18 női név törzsanyaga: Anna, Katalin, Julianna, Rozália, Teréz, Erzsébet.

1940—1950 között 33 női név törzsanyaga: Mária, Anna, Erzsébet, Julianna, Katalin, Rozália, Ilona.

Az elmúlt száz év alatt tehát csak kevés változás történt a törzsökös nevek arányában. Egyedüli figyelemre méltó eltérés a női keresztnevék között a Mária névnek száz esztendővel ezelőtt való nagyon gyér használatával szemben a mai túlnyomó szám.

2. A nagyfokú endogámia (közösségen belüli házasság) és a keresztnevékben a hagyományokhoz való ragaszkodás miatt a törzsökös nevek száma megszorodik, nagyon sok az azonos keresztnév. Így a hivatalos kételemű nevek nem tudják betölteni funkciójukat, a közösség tagjainak egymástól való pontos elhatárolását. Ezért keletkeznek a ragadványnevek.

Mivel a családnevek változatossága csekély, ugyanahhoz a családnévhez is számos ragadvány járul; így pl. a Pländer családnévnek több mint tizenötféle, a Dolmányos, Horváth, Varga és Sznodics családnévnek pedig több mint tízféle ragadványneve él.

A neveknek így két nagy rétege alakult ki: a hivatalos kételemű nevek a hivatalos világ felé és a közhasználatban lévő ragadványnevek a közösség életén belül. A két réteg elég határozottan elkülönül egymástól. Ha valakinek *írásnevét* kérdezzük másoktól, legtöbbször nem ismernek rá a kért személyre. Mert általában csak azt tudják megmondani, *hogyan hívják*, mi a *híjás neve* vagy *mellékneve*. Kiskanizsán ugyanis így nevezik a ragadványneveket. Már a kis gyerekebe belenevelik a tudást: *hogyan van a neve írássá* és *hogyan mondják*. Így aztán a ragadványnév természetes elnevezés, amelynek nincsen bántó éle. Annyira nincs, hogy néha még a sírkőre is rávése-

¹ Így nevezem a viszonylag állandó, generációkon keresztül öröklődő névanyagot.

tik, címtáblára is ráfestetik. A kiskanizsai temetőben a többek között ilyen sírfeliratokat találtam:

Horvát *Gyuri* Nani, Horváth János *Johánecz*, Polai *Gyuricz* Györgyné.

Címtáblán: Horváth *Poter* Ferenc. Egy 1902-ből való osztálylevélben: Horváth *Csizmadia* László (Bagonyai György tulajdona).

E közömbösség mellett néha tudatossá válik bennük is a sok ragadványnevű használatának furesasága és ezen eltréfálkoznak. Így mondják el az egyszeri horvát ember esetét:

A horvát ember bejön Kiskanizsára és megszólít valakit az utcán:

— Kuliku gospodár.

A megszólított magyar ember így válaszol:

— A *Goszponyi* (Flumbort nevű család) itt lakik, mingyá-!é!

— Áh, nikáj! — legyint a horvát.

— A *Nikájék* (Péter nevű család) átellenbe laknak, — mutat a magyar ember.

— Áh vraktész flóri! — mondja mérgesen a horvát.

— A *Flóriék* még (Bagonyai család) ott léjjebb, — volt a válasz.¹

(Németh József 76 éves közműves közlése.)

Van egy mondóka is, amely sorra veszi az egymás mellett lévő házak gazdáját és ragadványnevükön mondja el őket jellemző tulajdonságaikkal együtt:

Jónás vadéros (Dolmányos Károly),

Cika Gyura pocakos (Fülöp György),

Kunics Laci részögös,

Grézim borbogár (Horváth István),

Pekoli langali (Baa József)

Pic picuri (Baj György),

Pintér bugyogó,

Balijankó rotyogó (Marton László).

(Bagonyai György 62 éves földműves közlése.)

A ragadványnevek elburjánzására jellemző, hogy a családok összeházasodása révén ugyanazt a ragadványnevet különböző nevű családok is viselik. Pl. a *Máros* ragadványneven a következő családok osztoznak: Horváth, Németh, Dani, Dolmányos.

3. A gúnynevek általában személyhez kötöttek. Eredetük megkeresése legtöbbször könnyű, hisz a közösség emlékezetében élénken él a kiváltó ok. A ragadványnevek eredete azonban sokszor a családi hagyományok homályába vész. Ezeknek a felderítése pedig sokszor rendkívül nehéz, igen sok munkát igényel. A családfa-kutatás, a családi hagyomány kikérdezése, írásos feljegyzések, a közösség emlékezete: mind fontos forrás. Egészen tiszta képet akkor nyerhetnénk, ha minden család vagy minden törzs történetének aprólékos feldolgozása megtörténne; minden kis adatot, ami a nevekkal összefügg, sikerülne megtalálnunk és megfejtenünk.

Az alábbiakban az egyik kiskanizsai családnak, a *Bagonyai* családnak ilyen történeti feldolgozását mutatom be vázlatosan, majd sematikusan ábrázolva ragadványneveinek kialakulását.

¹ Kiskanizsán senki sem tud horvátul. Így természetes, hogy az idézett horvát nyelvű szöveg erősen torzított. Hozzáértő szakember a szöveget rekonstruálva bizonyára a Nagykanizsa vidékén lévő valamelyik horvát nyelvjárásra ismerne rá benne.

A Bagonyai törzs nem tartozik a nagy létszámú kiskanizsai törzsek közé. A fent ismertetett kimutatás szerint 1939-ben 17 családból állott; ez a helyi viszonylatban nem nagy. (Azóta valamit szaporodott.)

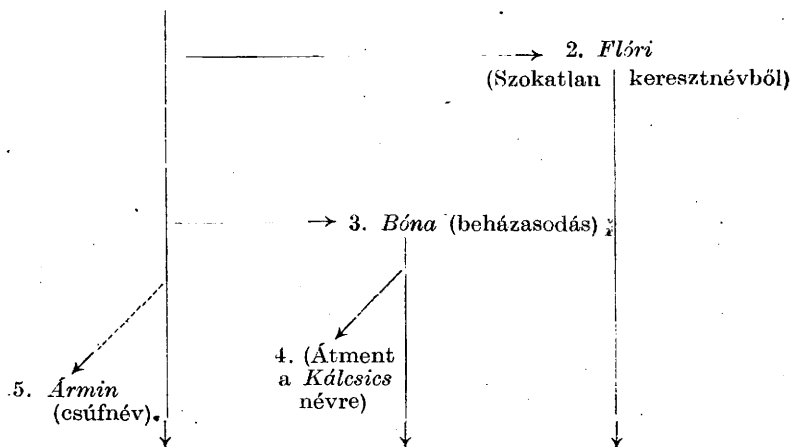
A családban élő hagyomány szerint Bagonyáról származtak (Zala megyében, a Mura közelében), s innen kapta a család mai hivatalos vezetéknévét. Tehát egykor ez is ragadványnév lehetett, amit a család egykori lakóhelye után kapott. Hogy mikor jött a család Kiskanizsára, nem tudjuk. *B a g o n y a j M á r t o n* (így!) neve már a XVIII. század közepén szerepel a plébánia születési anyakönyvében (1759. ápr. 6.). A családnév írása mindig Bagonyai, mindössze egy alkalommal *B a k o n y a i* (szül. akv. 1824. márc. 23.).

A család elég korán kaphatott a Bagonyai név mellé ragadványnevet, mégpedig a ma is használatos *Vorga* (Varga) nevet. A 86 éves Bagonyai György így magyarázza ennek eredetét: „*Mék talán a zöregapánk öregaptya vót bocskorkötő.*”

Az idők folyamán azonban a Bagonyai család felduzzadt. A *Vorga* ragadványnév nem volt elegendő a megkülönböztetésre, tehát újra jelentkezett a névadás szükségessége. Így ágazott ki a *Vorga* ágból a múlt század közepén a *Flóri* ragadványnév, mivel az egyik Bagonyai a keresztségben a Flórián nevet kapta. A közösség számára ez a név szokatlan volt, tehát alkalmas arra, hogy ragadványnévként öröklődjék. Ez a két ragadványnév futott párhuzamosan a múlt század végéig, amikor Bagonyai László feleségül vette Bóna Annát, beházasodott a Bóna családba. A beházasodás után őt is, gyermekeit is *Bóna* néven ismerik ma is. Katalin nevű leányát Kálcsics Ferenc vette feleségül, s a Bóna név reá is, fiaira is átszármazott, tehát a Kálcsics családnév is megkapta ragadványnévül. További megkülönböztetést ad a *Vorga* ágban Bagonyai Györgynek *Ármin* csúfneve.

A folyamat sematikus ábrázolása:

1. *Vorga* (ösi ragadvány a foglalkozásból)

Az *Ármin* név teljesen gúnynév jellegű, nem öröklődik. A *Vorga* név valószínűleg megszűnik, mert ebben az ágban nincs fiúutód. A *Flóri* név öröklése biztosítva van. Legéletravalóbb ma a *Bóna* név, amit erősen tovább visz a Bagonyai család és a Kálcsics család. Hogy a Kálcsics családban mi lesz a ragadványnév sorsa, még nem tudjuk. A családban két kiskorú fiú van, akiknek a házasodása dönti el, hogy milyen erővel él tovább a *Bóna* név. Beházasodás révén esetleg gyengíti egy másik ragadványnév.

II.

A Kiskánizsán gyűjtött megkülönböztető nevek rendszerezésében a következő szempontokat érvényesítettem:

A) Külső keletkezésű nevek. A névadás oka: testi tulajdonság, lelki tulajdonság, foglalkozás, valami fonák esemény, egykori lakóhely, szokás-mondás, más személyhez való hasonlóság vagy más személy foglalkozásával való azonosság, ötlet-szerű (néha tréfás, értelmetlen) elnevezés, a régi név megkurtítása vagy hangalakjának megmésítése.

E csoportban néha nagyon nehéz eldönteni, hogy egyes nevek még a gúnynevek állapotában vannak-e, vagy pedig megtartva ugyan gúnyos értelmüket, ragadványnevekké kezdenek merevülni. Érzelmi telítettségük, bizonyos tulajdonságokhoz, eseményekhez való kapcsolódásuk miatt megkülönböztető funkciójuk mellett gyakran egyéniséget kifejező szerepük is van, ami akkor a legélénkebb, amikor még él a személy, akire a közösség a nevet ráruházta. Pl. a *Pipás* ragadványnév eredetileg gúnyos értelmű volt, s kifejezte a név viselőjének egy jellegzetes tulajdonságát. A név lassanként elveszíti a közösség régebbi tagjaiban még élő tartalmát, s ma már a fiatalabb nemzedék nem ismerve eredeti viselőjét, a név kezd személytelenné válni.¹ Ezért kell az egyes neveknél körülírni eredetük okait, s felhívni a figyelmet arra, hogy a gúnynévtől mennyire távolodtak már el.

B) Belső keletkezésű nevek. Lőrincze Lajos meghatározását követve „amelyek az apa vagy anya (pontosabban a férfi vagy női ági felmenők) kereszt-, család- vagy ragadványnévből, illetőleg ezek variációiból váltak az utód nevévé”.²

A) Külső keletkezésű nevek³

1. Testi tulajdonságot kifejezők

Bömhéc Gyura. Pländer György. Nyr. 38:45: „Nagyehetősége után ragadt ez a név egy családra.” A Nyr. *Bömhéc* alakban közli. Ritka szó, amit csak ebben a kapcsolatban hallottam: *Annyit észik, mind egy bömhéc.* Gúnynév jellege teljesen eltűnt, általánosan használt, mindenki által ismert név.

Andris púpos. Gudlin György. Apja hajlott, kissé púpos volt, azért nevezték így. Gyermekai örökölték. (SzF.)

Balijankó szöke. Marton László. Nagyapja Bali János volt, ő maga szöke hajáról kapta az elnevezést. (SzF.)

Boktér fészés. Kálovics József. Foglalkozása éjjeliőr volt, s egyenes tartásáért kapta a *fészés* elnevezést. A *Fészés* név öröklődött. (BGyné.)

Boros Kunics. Kunics László. Részeges volt, azért kapta a gúnynevet, amely öröklődött gyermekeire is, elveszítve gúnynév jellegét. (SzF.)

¹ Vö. Németh Géza: MNyj. 2[1953]: 128.

² Lőrincze Lajos: Szempontok és adatok személyneveink újabkori történetéhez. Debrecen, 1952. Kny. — Rendszerezésemben nagy hasznát vettem Lőrincze összefoglalásának.

³ Az egyes nevek magyarázatában részben a saját megfigyeléseimet, részben egyes közlők adatszolgáltatását használtam fel. A magyarázatok végén jelzem közlőim nevének kezdőbetűit: BGy. — Bagonyai György 62 éves fm., BGyné — Bagonyai Györgyné 59 éves; BL. — Bagonyai László 81 éves fm.; HL. — Horváth László 70 éves fm.; KGy. — Kuti György 55 éves napszámos; MJ. — Muczer József 60 éves fm.; SzF. — Szmodics Ferenc 47 éves fm.

Bucska Fajcs. Fajcs József. Részezes ember volt, azért nevezték így a *bucska*-ról, a 8—10 literes kis hordóról. (SzF.)

Busa Gyura. Németh György. Elődomborodó, *busa* homlokáról kapta a nevet, amely úgy látszik ragadványnévvé alakul. (SzF.)

Csizmaszár. Kunics Sándor. Alacsony termete miatt nevezik így. Inkább gúnynev, mint ragadványnév. (BGy.)

Csösze Józsi. Munkácsi József. Pösze beszédje miatt hívták így. Az eredetileg gúnynev ma már öröklődő ragadványnév. (SzF.)

Csötölő (Csötörő) Gyura. Baj György. Múlába miatt nehézkesen, *csötölőssen* jár. Még közel áll a gúnynévhez. (BGyné.)

Csutri Józsi. Millei József. Alacsony termete miatt kapta a nevét: *Kicsin vót, mind eggy csutri répa.* Nem öröklődött, bár általánosan használják, mégis gúnynev értelme van. (BGy.)

Fogyatéék Józsi. Lenkovics József. Kis termete miatt nevezték így. Gúnynev jellege teljesen eltűnt, mint ragadványnév átszarmazik gyermekeire is. (BL.)

Göböcs Gyura. Muczer György. Kis termete miatt kapta a gúnynevet (*göböcs* 'kavics'), amelyet ma már általánosságban használnak vele szemben. Tehát funkciója átmege a ragadványnév funkciójára. (SzF.)

Göndör Gyura. Muczer György. Göndör haja miatt nevezték így, ma már azonban gyermekeit is így hívják. (SzF.)

Gyigya pilka. Balogh György. Nagyon szerette a bort, azért nevezik *pillka*-nak. (A *pillka* a boroshordó *ablak*-ján lévő lyuk, amelyen keresztül a csapolást végzik.) A kezdetben gúnynev ma már öröklődő ragadványnév, amely az unokákra is átszarmazik. (KGy.)

Iván vörös. Dávidovics Ferenc. Vörös haja miatt kapta az elnevezés második tagját, de ma már a kételemű ragadványnév a család többi tagjára is használatos. (KGy.)

Ivica Csás. Hegedüs György. A Hegedüs-család ragadványneve *Ivica*, s mellé megkülönböztető jelleggel került a *csás* 'balkezes' elnevezés. Nem öröklődik, de gúnynev jellege nélkül használják. (SzF.)

Múkos Pili. Dolmányos József. Szerette a pálinkát, azért hívták így a *pili*-ről, a pálinka tréfás nevérol. Ma sokszor csak egyedül a *Pili* szó a ragadványnév, amely a gyermekekre is átöröklődött. (SzF.)

Bocskor Mari. Krámer Sándorné. Esetlen formájú lába miatt nagy csizmában járt, amit formátlanságáért bocskornak csúfoltak. A *Bocskor* eredetileg gúnynev volt, ma már gyermekeire átöröklődött ragadványnév. (BGyné.)

Nagy János Laci. Bartol László. Nagy termete miatt kapta a *Nagy* nevet, *János*-nak pedig azért nevezték, mert az édesapja keresztnove János volt. (BL.)

Pocskájté. Dávidovics Sándor. *Kicsi vót a huszárokná, alig láccott a nyeregbü.* *Osztán eneveszték pocskájtének* (BL.). Bár a kiváltó ok az alacsony termet volt, a szó mégis értelmetlen hangsor. Gyermekeire öröklődött ragadványnév.

2. Lelki tulajdonságot kifejezők

¹ *Barom József.* Horváth József. Tompult szellemi képessége miatt kapta az elnevezést, amint BGyné állítja. A név a gyermekekre is öröklődött, ma is használatban van. Gúnynev jellegének megszűnését mutatja, hogy a család tagjaira is használják, anélkül, hogy azok ezért neheztelnének.

Bétyár Ferkó. Dolmányos Ferenc. SzF. állítása szerint vad, zabolátlan természete miatt kezdték így nevezni. A név öröklődött, ma már az unokák is viselik minden kisebb neheztelés nélkül.

Bogaras Laci. Hegedüs László. Ugyancsak vad, indulatos természete miatt kapta a nevet (SzF.), ami átöröklődve a gyermekeire is, ma már ragadványnev.

Fonyár Sněj. Sneff Ferenc. *A zelöggye nem igen akart sènkinek sè anyyi, osztán in neveszték* — mondja MJ. A *fonyár* szó értelme Kiskanizsán 'zsugori, fösvény'. Közlőm megjegyzéséből is látszik, hogy a név öröklődik, bár a név mai viselőjének egészen más a lelki beállítottsága.

Hehe Gyura. Gudlin György. Nevetését utánzó elnevezés. (SzF.) Mivel gyermekei nem voltak, a név nem öröklődhetett. Funkciója sem egészen tiszta: a gúnynev és a ragadványnev határában van.

Vadas Jancsi. Véber János. Gyermekekorában nagyon csintalan volt, azért kapta a nevet. (SzF.) A név gyermekeire is öröklődő ragadványnévvé alakult.

3. Szokás, mondás alapján

Burok. Knausz József. *Miko a burok még a zangolok verekettek, mindég csak aszonta: ej, a burokok így, a burokok úgy. Asztán rajta maratt, még a zegész csalággján.* (BGy.)

Bürke Ferkó. Kis Ferenc. Foglalkozása csordás volt. Egykor a pásztorok házról házra étkeztek, s általános szokás volt nekik *bürkés* borsót főzni. Kiss Ferenc nagyon szerette a *bürkét*, s a tálalásnál mindig csak azt emlegette, kereste. (BGyné.) A név öröklődött gyermekeire is.

Dohányos Bali. Bali László. Sokat pipázott, azért nevezték így. A névért sohasem haragudott, sőt a család többi tagjaira is alkalmazták, és így lett ragadványnévvé. (SzF.)

Hadi Káró. Tislerics Károly. Azt szokta mondogatni: *Én vótam katona, mer én hadi járadba is vótam* (leányának, Bagonyai Istvánnénak közlése). Erről a gyakori mondásáról nevezték el, s a név unokáira is átöröklődött.

Krim Kati. Kók Katalin. A név eredetét Németh József 76 éves kőműves így mondta el: *Vót két kutujákik. Osztám mikor mèntek a zsványok, a zöregaptya monta a kutujáknak:*

— *Krim a zinára, Habus a lábára! Mer Krim, még Habus vót a kutuják neve. Asztán azér neveszték a zöregjèt Krimnek, még még a zunokáját is.*

Liti Jancsi. Szabó János. „Az illető családból egy asszony a rucákat hivogatván, *liti liti* helyett *liti, liti*-t hangoztatott” (Nyr. 38: 45). — Erről a magyarázatról ma a kiskanizsai nép közösségében senki sem tud. Ha így volt is, a közösség már egészen elfelejtette. A név több Szabó család unokákra is átszármazó ragadványneve.

Patvar József. Varga József. Szavajárása volt: *A patvar ègye meq!* Ezért kapta a nevet, ami gyermekeire is öröklődött. (SzF.)

Pipás Laci. Mihalecz László. A sok pipázás miatt kapta a nevet. Öröklődött gyermekeire is. (SzF.)

Pověda. Dávidovics László. Szokásos mondása volt: *Ne povědú!* Ma már általános használt ragadványnev. (SzF.)

Povēci. Ezt a nevet ma már nem ismerik Kiskanizsán, azt sem tudják, ki viselte. A Nyelvőr közléséből idézem: „'Fölveszi' helyett egy társaságban az illető család egy tagja sok évvel ezelőtt *poveci*-t mondott” (Nyr. 38: 45). Úgy látszik személyhez kötött gúnynev volt, amely a személy halálával megszűnt.

4. Foglalkozás alapján

Csikós Jancsi. Kovács János. Foglalkozása csikós volt, innen kapta a nevét, amit a gyermekei is örökölték. (SzF.)

Gulás Rozi. Anek Rozália. Nagypapja és apja is gulyások voltak, őket is így hívták. (BGyné.)

Paprikásék. Herczeg Lajos családja. A családapa évtizedekkel ezelőtt házról házra járva örölt paprikát árult. Ma már leányát is így nevezik: *Paprikás Bözsi.* (BGyné.)

Pisti huszár. Szokol László. A Szokolok neve Kiskanizsán *Pisti.* Ennek az elnevezésnek az eredetére semmi adatot sem találtam. Mivel sok Szokol nevű és *Pisti* ragadványnevű család van, kénytelenek még egy-egy megkülönböztető nevet fűzni a ragadványnévhez. Így került a *huszár* elnevezés a *Pisti* mellé. Szokol Lászlónak nagyapja és apja is huszár volt a katonaságnál. (BL.)

Vorga. Bagonyai György. A Bagonyai család ősi ragadványneve. Idős Bagonyai György szerint: *Mék talán a zőregapánk öregaptyja vót bocskorkötő.* (L. részletesebben az I. fejezet 3. pontjában.)

5. Valamilyen esemény alapján

Bihalos. Muczer József. Rossz lova volt, s egy alkalommal, mikor a lovát biztatta, valaki azt a megjegyzést tette rá, hogy olyan lassan megy, mint egy *bihal*. Bár a név használata szélteben elterjedt és viselője közömbösen fogadja, a név nem öröklődik. (SzF.)

Jónás vadéros. Dolmányos Károly. BGy. szerint: kaszáláskor a *vadér*-t kereste, de szórakozottságból a nadrágjába nyúlt. *Vadér* 'a kaszakövet tartó tok, amit madzaggal a derekukra kötnek'.

Kigyós. Plánder Károly. A hagyomány szerint nagyapja csodálatos kígyót tartott szőlőhegyi pincéjében, s etetgette. Ezért kapta a nevet, amely unokájára is átöröklődött. (HL.)

6. Egykori lakóhely alapján

Kónyi. Németh József. A felesége Kónyiba való, azért nevezik így a családot. (KGy.)

Plánder József Liszai. Plánder József. Liszói származású volt, ezért nevezték így. A név sokáig élt, de Plánder József halála után nem használatos. Családjában más, a *Gyuri* ragadványnév öröklődött a felesége után. (BGyné.)

Szöglet Fajcs. A Faics család neve, mert egykor utcasarkon laktak. A név öröklődött a család leszármazottjaira is. (SzF.)

7. Más személyhez vagy foglalkozásához való hasonlóság alapján

Béni. Kis József. *Ollan cénzár vót, mind a Béni,* — mondja az elnevezés okát SzF. Tíz esztendeje egy Beni nevezetű borkereskedő dolgozott a környéken, s mivel Kiss József gyakran adott-vett bort, először gúnynévként hívták *Béni*-nek, később a név ragadványnévvé vált, s ma már gyermekeit is így hívják.

Drassa. Farkas József. Ő maga úgy meséli nevének eredetét, hogy édesapja testi hasonlóságuk alapján nevezte el egy Drassa nevű kanászról. A név ma már öröklődő ragadványnév.

Kluggër Gyuri Káro. Bolf Károly. Igen szerette a bort, s elnevezték Klugger korcsmárosról. (SzF.) Bár gúnyos értelme nincs a névnek, mégis személyhez kötött, nem öröklődik.

Kuzsnër Kajkó. Kuzsner Ferenc. Felesége megvert egy embert, akinek Kajkó volt a gúnyneve. A név ma már önmagában is szerepel, a Kuzsner név nélkül és gúnyos értelmét egészen elveszítette. (SzF.)

Koholi. Dávidovics György. Egy Koholi nevű csavargóról nevezték el naplopó életmódja miatt. (SzF.) A név nem öröklődhetik, mert nőtlen férfi.

Policër. Anek József. Policzer borkereskedőről nevezték el, mivel ő is sokat foglalkozott egy időben borkereskedéssel. (KGy.) A név öröklődött gyermekeire is.

3. Átalakított név

Bérdómányos. Dolmányos József. A családnak régen Bördolmányos volt a neve (ker. akv. 1756. ápr. 3. és később többször is). A név a hivatalos használatban a múlt század közepe táján Dolmányos alakra rövidült, de öröklődő ragadványnévként ma is él az eredeti alakban.

Dërva Jula. Dervalics Julia. A név megrövidítéséből alakult ragadványnév, amelyet gyermekei is viselnek.

9. Az elnevezések oka felderítetlen

(Közlöim közül senki sem tudott e nevek eredetéről felvilágosítást adni. Nagy részük értelmetlen hangsor. Egyik-másik eredetével kapcsolatban sejtésemet közlöm. Kivétel nélkül mind ragadványnevek, a közösség használata szentesítette őket, viselőik közömbösek velük szemben.)

Baltis Gyura = Kovács György.

Bandi Ferkó = Baj Ferenc.

Bara Jancsi = Jakabfi János.

Barbi Nyuszkó = Pländer József. Talán valamelyik ősenek neve vagy foglalkozása lehetett *barbi* 'borbély'.

Bari Csicsa = Sneff József. Borbála kiskanizsai beceneve *Bari*. Talán ezzel kapcsolatos az elnevezés.

Bariska Gyura = Szmodics György.

Bécskér = Pancsa László.

Bénés = Gozdán József.

Büksi Böske = Pländer Erzsébet. Talán a Büksi családnévből?

Bíndzsók = Mikó László. Mivel *bíndzsók* jelentése Kiskanizsán 'béna, nyomorodott', talán a család valamelyik már nem élő tagja béna lehetett.

Bínyók = Tiszai József.

Bođri = Bakonyi (Fürst) József.

Bognár Sala = Bolf Ferenc.

Bolcék = Tenk József.

Bózsi Gyura = Pávics György.

Bódike Laci = Varga László.

Böröndi József = Mihalecz József.

Bőrös dërás = Tislerics György. A kiskanizsai *bőrös* 'béres' szó lehet benne. Talán valamelyik ősenek foglalkozása után kapta a nevét.

Brickó Antal = Fülöp Antal.

Bucsek = Jakabfi János.

Buksz Laci = Szalai László.

Burkus = Kálovics Sándor.

Cétkó = Dolmányos József. A Czvetko családnév már 1795-ben előfordul (ker. akv. 705), azóta többször is. Bizonyára összefüggésben van vele, s talán rokonsági kapcsolat révén jutott ehhez a ragadványnévhez.

Cimër = Godinek Ferenc.

Csibi = Kiss József.

Ferus = Igen sok Kiss nevű családnak ragadványneve. Éppen azért beházasodás miatt a Ferusok gyakran feleségük család- vagy ragadványnevét viselik, mint pl. Kiss László — *Csucsi Laci* (feleségének ragadványneve *Csucsi Kata*), Kiss Ferenc — *Betyár* (feleségének ragadványneve *Betyár Juli*). Máskor megkülönböztető nevet kap a Ferus ragadványnév, mint pl. Kiss György — *birkás Ferus*.

Füző Gyura = Szokol György.

Grézin = Horváth István. A ker. akv. (1796: 719) *Kreszin*, később *Grizin* alakú nevet tartalmaz. Talán ezekkel van kapcsolatban.

Gyigya = Balog György.

Gyuriék = Több Horváth nevű család ragadványneve.

Kékéca = Szmodics Ferenc.

Köles Horváth = Több Horváth nevű család ragadványneve. Éppen azért ilyen megkülönböztetéseket is találunk: *kis Köles*, *nagy Köles*, *fogas Köles* (előreálló nagy fogairól).

Makár Ferkó = Varga Ferenc. Több Varga nevű család ragadványneve *Makár*. Egy esetben találtam megkülönböztető nevet: *Szentés Makár*, aki szenteskedő, jámbor viselkedéséről kapta a nevet.

Mákos = Ezen a néven a következő családok osztozkodnak: Dani, Dolmányos, Horváth, Németh. Kettőnél találtam megkülönböztető nevet: Dolmányos József — *Mákos pili* (lásd II. A/1.), Németh György — *Mákos kűműves* (foglalkozása miatt).

Metés = Anek György.

Pávél = Több, egymással rokonságban lévő Horváth nevű család ragadványneve.

Pisti = Több Szokol nevű család ragadványneve.

Piszura = Fülöp László.

Sás József = Kovács József.

Siska Laci = Szmodics László.

Sukkos = Varga József. *Sukk* I. 'a fa széthasítására tuskóból készített, nyeles ütőeszköz'; 2. 'hosszmérték: két kézfej szélessége, megtoldva a szembefordított kinyújtott hüvelykujjakkal' (vö. *sukkos fal* 'egy téglá szélességű fal'.) Alacsony, zömök termete miatt kaphatta az elnevezést mind a két jelentés alapján.

Szatyor Kata = Marton Katalin.

Tomás = Jakupánecz József. Vö. ker. akv. (1777: 351) = *Tomás* családnév.

Tököli = Major József.

Tudí = Kovács Jenő.

B) Belső keletkezésű nevek¹

1. Az apa keresztnéve ragadványnévként öröklődik

Nagy János Laci. Bartol László. Az édesapja keresztnéve János volt.

Flóriék. A Bagonyai család egyik ágának ragadványneve. A név eredete a múlt század közepéig megy vissza. Az 1831-ben született Bagonyai Flórián 1851-ben házasodott, s a közösség számára szokatlan keresztnéve ragadványnévként öröklődött.

2. Az apa ragadványneve öröklődik

A sok közül néhány:

Barom Józsi. Horváth József.

Biksi Böske. Plánder Erzsébet.

Burok Józsi. Knausz József.

Fogyatéék. Lenkovics József.

Kigyós. Plánder Károly.

Paprikás Bözsi. Herczeg Erzsébet.

(Az elnevezések eredetét I. a II. fejezetben. Ugyanott jelezve az is, ha a név öröklődik.)

¹ E fejezetben nem adok teljes névanyagot, mivel úgyis legtöbbször ismétlésekbe kellene bocsátkoznom. Csak a típusokra hívom fel a figyelmet.

3. Az apa ragadvány- + gúnyneve együtt öröklődik

Andris pupos. Gudlin György.

3. A gyermekek keresztnéve válik az apa ragadványnevévé

Gyura Jancsi Káro bácsi. Plánder Károly. Fiai: György és János.

5. A feleség vezetékneve válik a család ragadványnevévé

Kám Vendel. Mátés Vendel. Felesége Kám Erzsébet.

Kantó Józsi. Muczer József. Felesége Kantó Rozália.

Tiszai Pista. Kálovics István. Felesége Tiszai Julia.

A ragadványneveknek ez a típusa rendszerint akkor fordul elő, ha a férfi a nő családjába benősül. Voltaképpen a ház, a birtok örzi a nevet, s róla száll a név a birtokló családra. Érdekes példa erre az egyik Szokol nevű család, amelyet *Nyári* néven ismernek. A ház egykor a Nyári nevű családé volt, majd beházasodás útján egy Török nevű család vette birtokba, később pedig ugyancsak beházasodás útján Szokol Boldizsár. Ma, a harmadik nemzedékváltás után mégis *Nyári* a Szokol család ragadványneve.

6. Az anya vezetékneve öröklődik ragadványnévként

Dánék Gyura. Dávidovics György. Édesanyja Danek Mária.

Tiszai Julia. Kálovics Julia. Édesanyja Tiszai Julia.

7. Az édesanya ragadványneve tovább öröklődik

Bocskor Laci = Krámer László.

Dërva Julia = Dervalics Julia.

8. A nagypapa vezetékneve öröklődik ragadványnévként

Hajdu Józsi = Kangyalics József. Nagyapja Hajdú József.

9. A nagypapa vezeték- + keresztnéve öröklődik ragadványnévként

Bajistók Laci = Plánder László. Nagyapja Baj István.

Balíjanló szöke = Marton László. Nagyapja Bali János.

III.

A ragadványnevek nyelvi formájának vizsgálata felveti a ragadványnevek és hivatalos nevek kapcsolatának kérdését. Helyettesíti-e a ragadványnév a hivatalos nevet, vagy azzal együtt tölti be a megkülönböztetés szerepét? Ha a kettő együtt, akkor a ragadványnév megelőzi-e a hivatalos nevet, vagy pedig azt követi, esetleg a hivatalos vezeték- és keresztnév közöli a ragadványnevet.

1. A kiskanizsai ragadványnevek legnagyobb része a hivatalos elnevezést pótolja. Ez az oka annak, hogy legtöbbször nem ismerik még a szomszédok sem egymás hivatalos vezetéknevét. Képletük: ragadványnév + keresztnév kapcsolatából alakult kételemű nevek.

Ilyenek pl.: *Bajistók* Laci — Pländer László; *Barom* Józsi — Horváth József; *Hehe* Gyura — Gudlin György. Néha az egész családot nevezik egyedül csak a ragadvány-névvel: pl. *Betyárek*, *Bónák*, *Vorgák* (Kiss Ferenc, Bagonyai László, Bagonyai György családja).

2. A ragadvány név mellett néha megmarad a hivatalos elnevezés is. Ebben az esetben a ragadványnevek szőrendje a következő:

a) Megelőzi a hivatalos vezetéknevet. Pl. *Dohányos Bali* — Bali László; *Fonyár Snéf* — Sneff Ferenc.

Ezekben az esetekben a ragadvány név funkciója megegyezik a jelzőével: a több családnév szélesebb körét szűkíti. Ez a jelenség nem más, mint az a szőrendi finnugor örökség, amelyről Kertész Manó megállapítja, hogy a családnév és keresztnév szőrendi viszonyában is fellelhető: a jelző megelőzi a jelzett szót.¹

A ragadványneveknek ez a csoportja a gúnynevekhez áll közel. Míg azonban a ragadvány név közelebb áll a kiemelő jelző funkciójához, addig a gúny név voltaképpen nem más, mint tulajdonságjelző. A gúny név funkciója aztán igen könnyen átesap a ragadvány név funkciójába, ha érzelmi telítettsége vesztí erejéből, eredetének oka kikopik a közösség emlékezetéből. A fent említett *Dohányos Bali* név pl. eredetileg gúny név volt. Öröklődés következtében azonban a Bali családnak olyan tagjai is viselik, akik sohasem dohányoztak. Nyilván más a név funkciója ma, mint volt eredetének idején. Ez a funkcióbeli átesapás azonban az eredeti szőrendet nem zavarja meg. A gúnynevekből alakult ragadványnevek mind ebbe a szőrendi csoportba tartoznak.

b) A ragadvány név a hivatalos elnevezés után következik. Képlete: családnév + keresztnév + ragadvány név kapcsolatából alakult háromelemű név. Ez a típus Kiskanizsán eléggé ritka.

Pl. Pländer József *Liszai* — Pländer József; Horváth János *Johánecz* — Horváth János (ez utóbbi sírfeliraton).

c) A hivatalos családnév és keresztnév közöli a ragadványnevet. Képlete: vezeték név + ragadvány név + keresztnév kapcsolatából alakult háromelemű név.

Pl. Horváth *Gyuri* Nani — Horváth Anna; Polai *Gyuricz* Györgyné (mindkettő sírfeliraton); Horváth *Csizmadia* László — Horváth László (osztálylevél 1902-ből).

A b) és c) pontban említett szőrend kialakulásáról egy ízben már kifejtettem gondolatokat. Azok megismétlése helyett utalok az ott közöltekre (Nyr. 77: 469—71).

3. Van példa a kiskanizsai ragadványnevek között az összetett ragadvány név típusára is. Ezt a jelenséget az teszi szükségessé, hogy a ragadvány név is elszaporodik és szűkíteni kell a körét új ragadvány névvel. Képletük: ragadvány név + ragadvány név + keresztnév kapcsolatából alakult háromelemű nevek.

Pl. *Kluggér Gyuri* Káro — Bolf Károly; *Nagy János* Laci — Bartol László.

Markó Imre Lehel

¹ Vö. Melich: Családneveinkről. MNy. 39: 268.

ÖTVEN ÉVES A MAGYAR NYELV

Századunk elején a nyelvtudósok közt, itthon és külföldön többször fölmerült az a gondolat, hogy valamely szervezet kellene alapítani az anyanyelv művelésére, tudományának fejlesztésére. Németországban Behaghel Ottó, a hírneves germanista nyelvész 1903. június 2-án a boroszlói egyetem nagy aulájában egy országos nyelvművelő hivatal felállítását indítványozta. (Ismertetését l. Nyr. 34 : 75.) Nálunk inkább egy nyelvművelő (nyelvtudományi) társaság megalapítására folytak már előbb tanácskozások (Nyr. 33 : 32). Kezdetben csak arról volt szó, hogy társaság alakuljon népszerű és népköltészeti adatok gyűjtésére és a nyelvjárások tanulmányozására. Tanácskozás közben az alapítandó társaság célja és munkaköre kibővült, és a Nyelvőr 1903. novemberi számában megjelent felhívás egy nyelvtudományi társaság alapításáról szól, amely munkásságában felöleli a magyar nyelvtudomány egész körét (Nyr. 33 : 32). A felhívás azt is mondja, hogy a tagok az évi 10 korona tagsági díj fejében kapják a Magyar Nyelvőrt. A felhívás aláírói többségükben a Nyelvőr gárdájából kerültek ki, köztük volt Simonyi Zsigmond, Asbóth Oszkár, Balassa József, Bánóczy József, Beöthy Zsolt, Joannovics György, Kúnos Ignác, Munkácsi Bernát, Négyesy László, Zolnai Gyula stb. A társaság alakulni kezdett 1903. december 19-én megtartotta. Az elnökké megválasztott Szily Kálmán már az alakuló gyűlésen hangsúlyozta, hogy „a Nyelvtudományi Társaságnak . . . kell . . . mihelyt ereje engedi, folyóiratot indítani” (Nyr. 33 : 33). „Most, mikor a Társaságnak még csak 100, vagy 150 tagja van, nem teheti ugyan, de azért most se kívánjon a közönségtől áldozatot. Adja a tagdíjért csereértékül a Magyar Nyelvőrt, melynek programja sokban különbözik ugyan a miénktől, de mégis legközelebb áll hozzá.”

A folyóirat első száma *Magyar Nyelv* [MNy.] címmel 1905 januárjában jelent meg. Szily Kálmán írta és jegyezte is az első cikket, melynek címe: „Mit akarunk?”, s amely a folyóirat kimerítő programját adja. (Még említsük meg, hogy a folyóirat kezdettől fogva ezt a jellegzetes alcímet kapta: „Közérdekű folyóirat”.) „Meg akarjuk a művelt közönséggel ismertetni a magyar nyelvtudomány fontosabb eredményeit — írja Szily programeikkében —, mind a nyelvtörténet, jelentéstan és szófejtés, mind a hang- és mondattan terén; lehetőleg magyar példákon be akarjuk vezetni a nyelvészeti kutatások megbízható módszereibe; le akarjuk szoktatni a nálunk még oly gyakori délibábos nyelvészkedésről s rá akarjuk szoktatni a nyelvtények helyes felfogására. S hogy mindezt megtehesük, vagy legalább megkísérthessük, újra egyesíteni akarjuk e munkában a magyar nyelvészek szétszakadt seregét, s fölbresztve a magyar közönség érdeklődését s fölhasználva a romlatlan nyelvérzékben rejlő erőt, új segédcsoportokat is akarunk toborzani közös munkánkra. [Bekezdés.] Mi nem leszünk sem »orthologusok«, sem »neologusok«. Nem akarjuk fölforgatni az irodalmi nyelv kertjét s nem

fogjuk elátkozni a nyelvújítást, mivel egy-két fát, egy-két bokrot nem a kellő helyre ültetett. Legnagyobb részük már úgylis kiveszett, de sok közülök életben maradt s ezek már oly mély gyökeret vertek s annyira elterebélyesedtek, hogy őket most már kitépni, kidobni akarni nemcsak hiábavaló erőlködés, hanem valóságos bűn is lenne. De ügyelni fogunk a kert tisztaságára. Belopódní akaró idegen-szerűségek, idétlen tájnyelviségek, esetlen új alkotások, bármilyen tekintélyes helyről ajánltassanak is, a mi támogatásunkra nem számíthatnak. Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését s ahol lehet, elő is fogjuk mozdítani, de ahol kell, küzdeni is fogunk ellene, mindenkor helyet adva az ellenvéleményeknek is — de a személyeskedéseknek soha. [Bekezdés.] Különös gondot fogunk fordítani a népnyelv és az egyes nyelvjárások megismerésére és ismer-tetésére, valamint nyelvtörténeti adatok gyűjtésére is. [Bekezdés.] Cikkeink megválo-gatásában s közrebocsátásában tervszerűleg fogunk eljárni. Mindenkor közérthetőségre, folytonos és fokozatos emelkedésre fogunk törekedni."

A kétségtelenül kitűnő programot az előttiünk levő félévszázados folyóirat kötetei sokban megvalósulva mutatják. Első mondatai egy teljes nyelvtudományi enciklopédiát ígérnek. Ez általában a programok szokásos túlzását mutatja, de szívesen megbocsáthatjuk, hiszen minden munkánál a bőrkörü tervezés a lelkesedés tünete; s lelkesedés nélkül nincs jó munka. A magyar nyelvészek szétszakadt seregének egyesítése áldásos cél, amelyhez azonban csak fölszabadulásunk és pártunk segítsége juttathatott hozzá. Feltűnő hang-súlyt kap a tervben a nyelvújítás studiuma, s ez a programnak az a része, amelyet a MNy. több mint száz százalékosan megteljesített. Népszerűsítést, a nyelv szent ügye iránt való figyelemkeltést ígér az új folyóirat, s ebben is kétségtelenül alapvető érdemei vannak. Teljes joggal mondja magáról a folyóirat, hogy „közérdekű”. Nagy szóval fejeződik be a programcikk: „A társadalmat akarjuk szolgálni: a társadalomra kell támaszkodnunk.” Ez ma jól hangzik, de Szily még természetesen ezen nem értheti azt, amit mi ma értünk. Ő egyszerűen arra gondol, hogy az új folyóirat „kormánytól, Aka-démiától ily célra segílyt kérni” szégyellne.

A folyóirat első szerkesztői hárman lettek: Szily Kálmán mint elnök, Zolnai Gyula mint titkár és Gombocz Zoltán mint jegyző. Szerencsésnek mondhatjuk ma ezt az összeállítást. Szily, aki akkoriban vedlett át fizikusból nyelvművelővé, már kezdi minden erejét a nyelvújítás kérdéseire koncentrálni. Zolnai Gyula a nyelvtörténet bűvár-lásának legkitűnőbb noviciusa Simonyi mellett, az ő táborában; Gombocz Zoltán pedig, akiből rövidesen a legműveltebb magyar nyelvész lett, nagy elméleti és sokoldalú nyelv-történeti tudásával díszte lett e folyóiratnak is és tudományunknak általában. Zolnai és Gombocz kezdetben jól kiegészíthették és szakosíthatták Szilynek még egyelőre műkedvelő ízű törekvéseit.

Kiváló gesztus volt a szerkesztés szempontjából a folyóirat első cikke, melynek szerzője nem kisebb lángész, mint maga Széchenyi, akinek Világjából ad folyóiratunk néhány lapnyi részletet, amelyről teljes joggal írja a szerkesztőségi jegyzet, hogy „A nagy gondolkodó s nagy cselekvő nyilatkozatai a nyelvről általában s különösen a magyar nyelvről kevés kivétellel oly időszerűek ma is, hogy nyelvész, nem-nyelvész egyaránt okulást meríthet belőle.” Bizony, ma is. Nézzük csak Széchenyi álláspontját az idegen szavak kérdésében: „Ha van saját szavunk, ne tőrjünk az idegent, ha pedig nincs 's nyelvünk bányáibul nem teremthető, vagy pedig homi szavunk csak egy arány-zattal is — nuance — mást jelent, mutassunk az idegen, minket gazdagító 's az anya-nyelvvel majdmajd összeforrandó szó iránt éppen annyi hospitalitást, mint a' mennyivel régi magyar szokás szerint fogadjuk a' jövevényt; bár általok a' hon nem mindig gazda-gul, 's ők sokszor, mint szálla csak sértik a' magyarságot s' azzal még eddig legalább nem, 's így tán soha sem vegyülnek össze! Az ember legszebb szabadságát végre: hogy

szinte mindent kitehessen a' mi lelkén rémlik, sejdül vagy benne rejtezik, ne áldozzuk fel egy felszínes előítéletnek, mellynél fogva a' lélek 's philosophia rabja lenne a' nyelvnek 's philológiának."

A folyóirat első kötete több jó tudományos és emberi gesztust mutat. A szerkesztőnek „A mágnes cím a magyarban” című tanulmánya hivatott volt a közönség legszélesebb rétegeinek figyelmét felhívni az új folyóiratra s ezzel anyanyelvünk nagy kérdéseire. Már ez évfolyam megszólaltatja Lehr Albertet, aki Simai Ödönnel a Szilyszerkesztőségi korszaknak legjellegzetesebb szereplője. (Róluk még szólnunk kell.) Mintha a kettészakadt nyelvészszereg egyesítésének őszinte megnyilvánulása volna az a körülmény, hogy e kötet közli Simonyi Zsigmondnak „A magyar nyelv” című nagyhírű könyve második kiadásából az *andalog*-ról szóló tudományos és közérdekű szövegtörténet (83–5). „A szerző szíves engedelmével közöljük belőle ez érdekes kis részletet. Ajánljuk a könyvet olvasóink figyelmébe.” Ugyane kötet közli Balassa József munkatervét a „népnyelvi kutatás terén” (289–91), melyet a választmányi ülés megvitattott és egyhangúlag elfogadott.

A *Levéliszekrenyünk* című rovat nemcsak az első kötetnek, nemcsak Szilynek, de az egész folyóiratnak szinte legnagyobb érdeme, mert ezzel a szerkesztő megtalálta a közönséggel való kapcsolat legjobb formáját.¹ E kötet tanulmánya Reguly Antalról (Pápay József tollából) oly közlemény, amely szintén az új folyóirat helyes irányának egyik bizonyítéka. Ezekhez csatlakoztak a MNy. későbbi köteteinek cikkei Buzenről, Hunfalvyról, Lehr Albertről, Szily Kálmánról, Gombocz Zoltánról, Horger Antalról stb., amelyek ma már forrás-jellegűek.

A MNy. első kötetének ez a részletesebb megbeszélése már utal Szily Kálmán egész szerkesztői munkájának előnyeire és hátrányaira. Szilynek „A nyelvtudomány területén kezdettől fogva legkedvesebb tárgya a szótörténet” — írja róla helyesen Horváth János (Szily Eml. 9); s mi hozzátehetjük, hogy — minden területen — a szervezés. A Természettudományi Társaság s a Természettudományi Közlöny megszervezésének munkája közben jutott el a természettudományi műnyelv búvárlásához, s innen haladt a magyar nyelvújítás, majd az egyetemes magyar szótörténet útjára.

A MNy. Szily-korának (1904—1924) két jellegzetes munkatársa volt: Lehr Albert és Simai Ödön. Mindkettő életének fő műve az, amit Szily irányítása és buzdítása következtében a MNy. számára írt. Lehr Albert Arany-magyarázatai s általában szómagyarázatai éveken keresztül voltak a MNy. legtöbb figyelmet keltett cikkei. Éles elméjű bűvár volt, lelkes magyar nyelvművelő, kinek elragadó katedrai munkássága nyomán igen sokan lettek nyelvünk és nyelvtudományunk lelkes kutatói. Lehr Albert azonban hírnevében sokszor lett hírhedt. Magyarázatai néha erőszakoltak, anyagát jól meg kell szűrni, s pontatlan idézetei azt mutatják, hogy nem irtózott egy-egy kitalált nyelvi alaktól sem, ha fejtegetésében szüksége volt rája. (Lásd pl. a *-si* képzőről szóló cikke adatait.) Nem ritka nála az efféle idézet: hallottam 1896. április 4-én a kabai országúton egy útkaparótól. Említsük már itt meg, hogy az ő családjából származott Tolnai (Lehr) Vilmos, nyelvünknek és irodalmunknak kitűnő bűvára. Azt meg valószínűleg kevesen tudják, hogy Gombocz Zoltán is Lehr Albert rokona volt: édesanyja Lehr lány volt. Ez adatok kétségtelenül Lehr Albert szuggesztív személyi hatásának bizonyítékai.

Simai Ödön (1879—1929) a Simonyi-iskola szorgalmas tagja, a Nyelvörben kezdte munkásságát. („Folnesics Alvinája”, „Márton József mint szótáríró”, „Dugonics András mint nyelvújító”.) Szily felismerte szorgalmát s e téren megbízhatóságát, és

¹ Ugyanezt mondhatjuk a *Rovás* rovatról, ha ugyan nem ríkított benne később — a megadott programmal szemben — a személyeskedés.

folyóiratában állandóan közölte nyelvújítás-történeti gyűjtéseit, megállapításait. Addig, míg úgy látszott, Szilyt más tudománypolitika nem vezeti, mint az érték megbecsülése, többen a Simonyi-iskola dolgozói közül (Balassa, Simai, Kertész Manó, jómagam is) adtunk Szilynek is kéziratot, s ő azt szívesen közölte. Simai azonban teljesen a Szily munkatársa lett, s „Kazinczy nyelvújítása” című tanulmányosorozata éveken keresztül jött a MNy.-ben vagy harminc folytatásban, s kétségtelen, hogy Szily nyelvújítási szótárának legszorgalmasabb do'gozója volt, anyagának tetemes részét ő gyűjtötte, s ezt művében Szily nem is hallgatta el. Simai azonban 1919-ben főiskolai tanár lett, s az ellenforradalom győzelme idején a nyugati imperialisták román katonáinak az akkori Mária Terézia téri Szemináriumban denunciálták, a román katonák súlyosan inzultálták, az állam nyugdíjától megfosztotta, s a különben is gyenge és hibás testalkatú tudós mélyeséges csalódással lelkében mint könyvelő tengette a maga és családja életét korai haláláig. Nem tudunk arról, hogy Szily tett volna valamit volt hű dolgozó-társa érdekében.

Szily Kálmán húsz esztendeig volt az MNy. szerkesztője, 1904-től 1924-ig, ámbár 1921 végén nagy korára és fáradtságára való hivatkozással az elnöki és a felelős szerkesztői tisztségtől visszavonult, de hitelesen megállapított tény, hogy Szily „haláláig a MNy.-nek nem volt egyetlen száma sem, mely ne az ő irányításával, tanácsával jelent volna meg” (MNy. 20 : 181). Neve hivatalosan mint szerkesztőé 1922-ben került le az MNy. címlapjáról, ettől fogva ez a címlap szövege: Szily Kálmán közreműködésével szerkesztette Melich János alelnök, Gombocz Zoltán titkár; 1928 óta: szerkesztette Gombocz Zoltán, Melich János, Pais Dezső. Gombocz Zoltánnak váratlan, tragikus halála után (egyetemi kari ülésen mint elnöklő dékánt érte utol a halál 1935. május elsején) az 1935. évi (31.) kötet címlapján Melich János és Pais Dezső szerepelnek mint szerkesztők. 1936 óta Pais Dezső a lap szerkesztője 1953-ig, amikor Benkő Loránd neve kerül a Paisé mellé. Ők ketten jegyzik és szerkesztik ma is a MNy.-et.

Szily Kálmán mellett a MNy. szerkesztőségének tagjai voltak, s mint ilyenek szerepeltek a címlapon hosszabb-rövidebb ideig: Zolnai Gyula, Gombocz Zoltán, Pápay József, Horger Antal, Melich János, aki 1915–1935-ig szerkesztette a folyóiratot. 1924-ig azonban, vagyis haláláig Szily Kálmán volt a lap irányítója, s még olyan nagy szerkesztőtárs is, mint Gombocz Zoltán, azt írta róla tizedik és utolsó titkári jelentésében, hogy a Szily Kálmán mellett eltöltött tíz éve „élete legértékesebb korszaka volt” (MNy. 11 : 190). Mi ehhez hozzátehetjük, hogy a Szily—Gombocz-korszak volt a MNy. legérdekesebb, legvirágzóbb korszaka.

Szily Kálmán szerkesztői munkájának legnagyobb értéke szervezőképessége volt. Minden szerkesztőtársa képzettebb, nagyobb nyelvész volt, mint ő, vezérségét azonban minden társa megbecsülte s irányítását elfogadta. Nagy érdemei vannak a munkatársak megválasztása tekintetében. A Simonyi-iskola felé való gesztusait már említettük. Különösen jó volt személyes viszonya Kertész Manóval, akit a Magyar Nyelvtudományi Társaság tagjának maga Szily Kálmán ajánlott (1908. jan. 14-én), s aki 1913. febr. 18-án a Társaság választmányának tagja lett.

Szily szerkesztői munkájának alapelvét legszabatosabban a hatodik közgyűlésen fejtette ki (MNy. 4 : 190). „E folyóiratnak — írja — nem szabad sem csupa szakszerű és csakis a szakemberek legszűkebb körét érdeklő olyan cikkekből állnia, melyek a nem szakembereket végképp elriasztanák, de nem is szabad holmi silány népszerűsködés kedvéért a tudomány színvonaláról alászállnia.”

Ilyen nehéz feladatot egy folyóirat csak akkor tud elvégezni, ha megfelelő munkatársai vannak. A meginduló MNy.-vel szemben ott volt az évtizedes múltú Nyelvőr, élén a hihetetlenül termékeny Simonyi Zsigmonddal és mellette tanítványaival, akik Szarvas Gábor alapító munkája után a folyóiratot tudományos értelemben konszoli-

dáltabb s mégis érdekes irányba vitték. Szily nem rendelkezett azzal az előnnyel, ami szinte „*conditio sine qua non*”-ja a tudományos folyóiratnak, hogy szerkesztője egyetemi tanára legyen szakmájának, s ott maga nevelhesse munkatársait, sőt utódját is. Ami így hiányzott Szilyből, azt pótolták nagy emberi erényei és szervező ügyessége. Folyóiratában megszólaltatja azt a régebbi gárdát, amelynek tagjai kissé elöregedtek, vagy egyik-másik a Nyelvörtől talán személyi okokból eltávolodott, de egy kis biztatásra újra megszólaltak, s rokon területekről szívesen átszóltak az új tudományos mezőre. Szily hozza be az új folyóiratba Csapodi Istvánt, Réthei Prikkel Mariánt, Ponori Thewrewk Emilt, Takáts Sándort, Giesswein Sándort, Riedl Frigyeset (Barsi Frigyes néven is sokat írt a MNy.-be), Radó Antalt, Karácsonyi Jánost s másokat. (S a múltó évekkel új és új rétegek álltak be munkába, s ott látjuk és élvezzük a lap hasábjain Csúry Bálint, Jakubovich Emil, Szeremley Császár Loránd, Csefkó Gyula s mások műveit.)

Kik nem sorakoztak a MNy. köré? Erről Szily ezt írja: „Asbóth Oszkár, a Nyelv-tudomány szerkesztője, Munkácsi Bernát és Kúnos Ignác a Keleti Szemle szerkesztői, Simonyi Zsigmond, a Magyar Nyelvőr szerkesztője, nem sorakoztak Társaságunk folyóirata, a MNy. köré. S ez természetes is. Mindegyikük külön-külön van érdekelve, hogy saját lapjukat gazdagítsák cikkeikkel s a külön érdekelttség kötelességük is.” Ez a pár, nem minden kajánság nélkül való sor, az 1919-i évfolyam 1—2. számában a 47. lapon jelent meg. Ez az évfolyam egyébként is több súlyos tudománypolitikai eltévelyedésével (pl. H. A. förmedvényével a *hazaffy, csuhás, papszamár, bőrkabátos* s legfőképp a *gajdesz* eredetéről) méltatlanul sorakozik a folyóirat sok érdeemes, régibb anyagához. Tragikus jelenség, hogy ez az évfolyam közli az első magyar proletárdiktatúra tudományos intézkedéseinek célzatosan beállított meghamisított adatai mellett két mártírunk: Simonyi Zsigmond és Asbóth Oszkár nekrológiáját. Meg kell azonban mondanunk, hogy különösen a Simonyi Zsigmondé (Gombocz Zoltán tollából) távol az ellenforradalmi mentalitás tendenciáitól, hangjának megkapóan emberséges jellegével az üldözöttek körében feltűnést keltett.

Szily halála után a MNy. életében körülbelül az a jelenség mutatkozik, mint a Szarvas Gáboré után a Nyelvörben. A tudós professzor-szerkesztők inkább hajlamosak a tudás, mint a népszerűsítés kultuszára, s mint ott, a MNy.-nél is a közönség annyit fejlődött az előbbi évek alatt, hogy mintegy magasabb színvonalú tudósabb közleményeket is inkább elbirt, — sokszor meg is kívánt. A folyóirat ezzel alig vesztett élénkségéből, nem szürkült meg. Mint Szily idején a nyelvújítás, most Melich János, majd Pais Dezső irányításával a szófejtés pozitív anyagainak közlése lett a lap jellegzetes iránya, s ez nagyobb élénkséget jelentett, mint a Szily-korszak nyelvújítási közlései, melyek bizony némely számot egyhangúvá tettek. Melich és Gombocz etimológiai szótárának eredményei, de forgácsai is előnyére váltak a folyóiratnak. A Nyelvőr bírálta, néha támadta ezeket, élénk viták, csatározások verték fel a tudós közlések csendjét. Melich szlavisztikai, Gombocz egyéb szófejtései és cikkei nagy olvasótábort vonzottak. A szerkesztők új, fiatal munkatársakat vezettek be, kikből rövidesen új mesterek lettek (Zsirai Miklós, Németh Gyula, Bárczi Géza, Kniezsa István, Tamás Lajos, Moravcsik Gyula, Klemm Antal és mások), s ez még fokozottabb mértékben történt meg a Pais-korszak alatt, akinek tanítványai hamarosan értékes anyagot tudtak közölni a MNy. hasábjain. S bár maga a szerkesztő, Pais Dezső, saját munkásságában inkább a pozitív nyelvtisztítási anyaggal való dolgozás tudatos munkása, mégis az ő szerkesztése idején erősebben érvényesült az általános nyelvtudományi szellem. Az ő idejére esett a sztálini nyelvtudományi megnyilatkozás is, melyről Pais „Sztálin megnyilatkozása a nyelvtudományról” (MNy. 47 : 193—5) és „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében a Sztálin teremtette fordulat után?” (MNy. 48 : 113—24) címen írt szép sorokat. A nagy szovjet tudós és államférfi halála után pedig (1953 októberében) Lakó György írt emlékezetesen szép

cikket. Közben Györke hagyatékából Lakó György és Hajdú Péter közölt „Nyelvtudományi alapelvek” címmel jelentős részeket.

Az ellenforradalom szomorú évei alatt így a MNy. élt, virágzott, fejlődött, de az idősebb testvér, a Nyelvőr, súlyos anyagi és káderbeli nélkülözésekkel küzdött. De a tudomány önzetlen szeretete nem engedte elaludni a már-már csak pislákoló lángot. Azoknak, akik a Simonyi-korszak elmúltával a következő szerkesztők: Balassa József és Beke Ödön sziszifuszi munkájában segítettek, a becsületesen teljesített kötelesség érzése volt legszebb jutalmuk. S midőn a felszabadulás után újra életre kelt mind a két testvér-folyóirat, pártunk irányításával, közvetlen rendelkezésére megalósult az, amit Szily Kálmán célul tűzött; s ha nem egészen hiánytalanul s nem egészen simán is, de most már mégis sikerült egyesíteni „a magyar nyelvészek szétszakadt seregét”. S a sereg most már két folyóiratban is dolgozhat édes anyanyelvünk szépségéért, tisztaságáért, tudományáért.

Rubinyi Mózes

Deme László : Ápoljuk nyelvünket !

(Anyag és útmutató a nyelv művelés kérdéseiről tartandó előadásokhoz.)

Budapest, 1954.

A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat kiadása. 33 lap

A magyar nyelv minden munkását lelkesedéssel tölti el az az egyre növekvő érdeklődés, amelyet napjainkban tapasztalhatunk anyanyelvünk ügye iránt. Ez az érdeklődés újabban már nemcsak folyóirat- és újságcikkekben tükröződik, hanem abban is megnyilvánul, hogy üzemekben s a legkülönbébb hivatalokban nyelvi, nyelv művelő előadásokat és tanfolyamokat szerveznek. Ezt a mozgalmat erősíti, ezt segíti kibontakoztatni a TIT alább ismertetendő első nyelv művelő kiadványa is.

Még mielőtt belelapoznánk a szerény terjedelmű, mindössze 33 lapnyi kis füzetbe, azon gondolkodunk, vajon mit és mennyit adhat abból a gazdag anyagból, amely a nyelv művelés kérdéseiről csak a legújabb tanulmányokban is felvetődött. Már az első olvasás arról győz meg bennünket, hogy az ismertetett mű szerzője, Deme László nemcsak kitűnően tájékozódott a mai nyelv művelés elveiben és részletkérdéseiben, hanem a részleteken túlmenően, azokból építve, a fogalmazás főbb kérdéseinek tárgyalásával újat is tud adni. Ez a fejezet (A nyelvi elemek felhasználásának helyessége) nem anyagában új, hanem koncepciójában, mert egy olyan területre, a mondatformák helyességére irányítja figyelmünket, amelyet korábban meglehetősen elhanyagoltak. Azt is meg kell állapítanunk a füzet első elolvasása után, hogy a szerző böcs mértéket tud tartani az elvi fejtegetésekben, nem terheli velük a többé-kevésbé nem szakember hallgatót, inkább az egyes kérdések kifejtésével mutatja meg, „milyen meggondolások alapján, milyen módszer segítségével, milyen vizsgálódás után helytelenítünk egyes nyelvi tényeket, és helyeslünk másokat” (5). Ez az eljárás megóvja a nem szakembert elriasztó „tudóskodástól”, biztosítja a maga számára a hallgatóság élénk érdeklődését.

A kiadvány alapvető mondanivalója az, hogy a pozitív nyelv művelés fő feladata „... egyrészt a pontos, világos és szép, a legjobb hagyományból s az élő használat legértékesebb sajátságaiból egybekovácsolt magyar nyelv megteremtése, másrészt a nyelvi eszközök értékének tudatosítása a beszélőkben, spontán nyelvhasználatunknak kiművelté, öntudatosá tétele” (29). A pozitív nyelv művelés követelményének hangsúlyozásával már sokszor találkoztunk, s most, e füzet gazdag anyagában, színes példában igazán elevenen áll előttünk.

A füzet anyaga a következő fejezetekből épül fel: I. A nyelvről és a nyelv művelésről; II. A nyelvi elemek helyességének kérdése; III. A nyelvi elemek felhasználásának helyessége és IV. Összefoglaló megjegyzések.

Az első fejezet a nyelvre és a nyelvművelésre vonatkozó alapvető tudnivalókat tartalmazza: szól benne a szerző a nyelv társadalmi szerepéről, alkotórészeiről és a nyelvi változásokról; felvázolja a nemzeti nyelv egyes rétegeinek és a nyelvhelyességi kérdésekben döntő szerepet játszó irodalmi, illetőleg köznyelvnek egymáshoz való viszonyát; ismerteti a mai és a régi nyelvművelés célját és módszerét. Sok elvont elvi fejtegetést takarít meg a szerző azáltal, hogy a részletvonatkozásokat később, az egyes nyelvi jelenségekhez kapcsolva világítja meg. Tárgyalásmódja, mint a továbbiakban is, itt is dialektikus; az a pont, melyben a régi nyelvművelés ellentmondásaiból mai nyelvművelésünk alapelveit kibontakoztatja, tanulmányának legsikerültebb részei közé tartozik (8—10). — Egyetértünk Demével abban, hogy a nyelv meglévő elemei helyességének elbírálásában nem alkalmazható ugyanaz a mérték, mint az újonnan keletkezőknél. Ha a nyelv bizonyos elemei már széles körben elterjedtek, az irodalmi nyelvben polgárjogot nyertek, nem hibáztathatjuk őket még akkor sem, ha idegen eredetűek, idegen hatásra vagy helytelen alkotásmóddal keletkeztek. A makacs hibáztatás ilyen esetekben csupán a régi, elavult szabályokhoz való szemellenzős ragaszkodás volna. Ebben tehát őszintén egyetértünk, de éppen azért, mert ez mai nyelvművelésünknek egyik új és sarkalatos pontja, s mert körülötte már zajlottak kisebb, nagyobb viták, hiányoljuk, hogy Deme nem fejtette ki valamivel részletesebben. Nem ártott volna jobban hangsúlyozni, hogy a korábban hibáztatott jelenségek azért terjedhettek el, azért nyerhettek polgárjogot az irodalmi nyelvben is, mert már keletkezésükkor meghatározott szükségletet elégítettek ki, bizonyos hiányokat pótoltak. Sokan vannak ugyanis még ma is, akik azzal támadják a nyelvművelés jogosultságát, hogy lám, hibás alakok régebben is voltak, s minden tiltással dacolva elterjedtek, tehát fölösleges és eredménytelen a nyelv életébe beavatkozni. Az ilyenek figyelmen kívül hagyják az imént mondottakat, továbbá hogy a nyelvművelés ugyanakkor jóval számosabb esetben eredményes volt, s nem gondolnak azzal, hogy az újabb jelenségek szükségességéről, valóban nélkülözhetetlen mivoltáról meggyőződjenek. Szívesen olvastunk volna ebben az összefüggésben néhány mondatot a nyelvművelő babonákról is, amelyek sokszor félrevezetik még a jószándékú kritikusokat is.

A két következő fejezet a jelentéstan, a szókincs, az alaktan és a mondatan körébe tartozó nagyszámú nyelvhelyességi problémát és kérdést tárgyal. Bátran elmondhatjuk, hogy az olvasó, illetve a hallgató minden fontosabb gyakorlati kérdésre megkapja a választ. Deme itt is józanul mértéktartó: azokat a jelenségeket, amelyek a mindennapi gyakorlatban sűrűbben és nagyobb tömegben jelentkeznek, külön és részletesen tárgyalja (idegen szavak, jelöletlen határozós összetételek, mozgalmi zsargon), másokat összefoglal, illetve megelégszik avval, hogy a velük kapcsolatos elvi állásfoglalását kifejtse (az idegen eredetű tükörszók és szerkezeti formák, az új jelenségek általában: az igeragozás és szóalkotás kérdései). Ezeknek az összegezeseknek a jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy az előadóknak biztos alapot adnak az egyes üzemekben, hivatalokban felmerülő nyelvi jelenségek elemzésére és értékelésére. A fejtegetések megértését gazdag és jól választott példaanyag és szemléltető táblák teszik könnyebbé. Különösen ki szeretném emelni a III. fejezet nagyszerű, anyagában is új példáit (22—7). A közölt mondatoknak, az írói nyelvhasználatnak nyelvi stilisztikai elemzését olvasva csak még világosabban látjuk, milyen nagy és szép feladatok állnak még előttünk ezen a területen. Ezzel a fejezettel Deme jelentős lépést tesz a stílus területére. Ugyanis a nyelvhelyességi kérdésekről beszélve igen sok esetben tapasztaljuk a nyelvtani vizsgálódás elégtelenségét. Hogy a nyelvtani értelemben vett helyesség mellett gyakran figyelembe kell vennünk a stílári helyességet is, azt Kovalovszky Miklósnak a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötetben megjelent tanulmánya, s a könyvről rendezett ankét hozzászólásai egyaránt bizonyították. Deme fejtegetései, példái még egy lépéssel

tovább mennek: olyan nagyszámú esetre hívják fel a figyelmünket, amelyek nyelvtani értelemben hibátlanok ugyan, de stílustalanok, s ezért kifogásoljuk őket. Így a III. fejezetet olvasva csak még inkább fájjaljuk, hogy az előzőből a stilisztikai szempontok hiányoznak, pedig az idegen és a nyelvújítási szavaknál s még más helyen is elkelték volna. A II. és a III. fejezet anyagának ezt az elrendezését látva felvetődik bennünk, vajon nem volna-e hasznos a vitás kérdéseket úgy elrendezni, hogy a csupán nyelvtani szempontból vitatottaktól a merőben stilisztikailag megítélendőig szakadatlan sort képezzenek. Természetesen ez a javaslat csupán ötlet, elgondolás mindaddig, míg használhatóságát a nyelvi tények vizsgálatában le nem mérjük.

A két fejezet részleteinek kifejtésével általában, egészükben véve egyetértünk. Csupán a *-va, -ve* igenévvél és a létigével alkotott szerkezetek megfogalmazásába csúszott be egy kis pontatlanság (ez a szerkezet nemcsak tárgyas igével állja meg a helyét, hanem tárgyatlannal is, ha állapotra utal: *el van száradva* — 24); s az idegen szavakról szóló pont egy-két bekezdése elnagyolt (11, 14). Itt azonban felmenti a szerzőt az a tény, hogy a kérdés sokrétű, hogy finom árnyalatnyi megkülönböztetéseket igényel, s erre a szűk terjedelem miatt nem vállalkozhatott.

A IV. fejezet a korábbi fejtegetések tömör, világos összefoglalása.

A szemle végéhez érve összegezésül megállapíthatjuk, hogy az előadás anyagában, felépítésében, módszerében megfelel a maga elé tűzött feladatnak: hasznos segédeszköz mindazok számára, akik nyelv művelő előadást kívánnak tartani. Fogalmazása, nyelvezete gondos, nagy tudatosságra vall. Nemcsak azt kell megállapítanunk, hogy a szerző nem vét az általa felállított, elfogadott szabályok ellen, hanem észre kell vennünk azt is, hogy mestere a nyelvnek, élni tud minden eszközeivel. Kár, hogy — nem egészen az ő hibájából — néhány központozási hiba becsúszott. Kívánjuk, hogy a füzetet felhasználó előadókban a szerzőéhez hasonló nagy lelkesedés és szeretet éljen anyanyelvünk ügye, ápolása iránt, ez a lelkesedés párosuljon az övéhez hasonlóan gondos nyelvezettel és előadással.

Bencédy József

MAGYAR IRODALMI SZÖVEGGYŰJTEMÉNY

A Tankönyvkiadó kiadásában megjelenő sorozatot Waldapfel József szerkeszti

A Magyar Irodalmi Szöveggűjteménynek¹ az a rendeltetése, hogy bemutassa azokat a nehezen hozzáférhető vagy csak nagy fáradsággal megszerezhető magyar irodalmi alkotásokat, amelyek a magyar szakos egyetemi hallgatók (leendő tanárok és irodalomtörténészek) alapos képzéséhez szükségesek. Ilyen nagyarányú szöveggűjtemény a magyar irodalomból eddig még nem is jelent meg.

A szemelvények válogatásában két szempont irányította a szerkesztőket: egyrészt az irodalom haladó törekvéseit, másrészt a művészi ábrázolás módszereinek, a kifejezés eszközeinek fejlődését, — azaz a nyelvnek a fejlődését kívánták bemutatni. Így — ha meg akarjuk vizsgálni, hogy megfelel-e a Szöveggűjtemény az elébe kitűzött célnak, nemcsak az irodalomtörténész, hanem a nyelvész szemével is kell vizsgálnunk. Nemcsak azt kell néznünk, hogy helyesen történt-e a válogatás, hogy sikerült-e a szerkesztőknek bemutatniuk az íróknak és a népnek a haladó eszmékért vívott harcát, hanem azt is, hogy kitűnik-e — és a valóságnak megfelelően tűnik-e ki — ezekből a szemelvényekből nyelvünk fejlődése, a nyelvi kifejező eszközök alakulása, gazdagodása.

¹ A továbbiakban Szgy.

A Szgy. irodalomtörténeti értékelését Kardos Tibor végezte el (Irod. tört. 1953: 470—3). A mi — inkább csak nyelvi szempontú — vizsgálódásunk ehhez kíván kiegészítést adni.

A bemutatott szemelvények csak úgy tükrözhatték az egyes írók, illetőleg az egyes korszakok nyelvi sajátosságait, ha hűek maradtak eredetijükhöz: az első kiadásokhoz vagy a faksimile-kiadásokhoz. A könnyebb érthetőség végett szükség volt ugyan bizonyos jelöléstechnikai és helyesírási módosításokra, de ezek, ha helyes elvek alapján és gondos munkával mennek végbe, nem hamisítják meg a nyelvi képet.

A Szgy. köteteinek néhány részletét összevetettük az első (illetőleg a faksimile-) kiadásokkal. A következőkben röviden bemutatjuk vizsgálódásaink eredményeit. Megjegyzéseinkkel nem okvetetlenkedni akarunk. Inkább csak fel akarjuk hívni a figyelmet azokra a szempontokra, amelyeket egy későbbi kiadás során talán nem lenne fölösleges tekintetbe venni.

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból

I. kötet 1. rész

Szerkesztette Barta János és Klaniczay Tibor

Budapest, 1951. Tankönyvkiadó. XLVIII + 615 lap

A kötet a XI—XVII. század irodalmából ad szemelvényeket. Nagy érdemé, hogy valóban azokkal az emlékekkel ismerteti meg olvasóit, amelyekhez máskülönben csak nehézségek árán tudnának hozzájutni. Jelentős, komoly igényű munka, s tagadhatatlan, hogy nagy segítséget nyújt az egyetemi oktatásban. Bemutatott szemelvényei általában jellemzők írójukra és arra a korra, amelyben keletkeztek. Képei, faksimiliei szépek.

Irodalmunk első emlékei azonban egyszersmind nyelvünk első emlékei is. A Szgy. első kötete tehát nemcsak a régi magyar irodalmat mutatja be, hanem a régi magyar nyelvet is. A XI—XVII. század, amelyből a kötet anyagát veszi, nyelvünk fejlődésének három fontos szakaszát foglalja magában: az ó- és középmagyar kort teljes egészében és az újmagyar kor kezdetét. A szemelvényeknek hűen kell tükrözniük e szakaszok legjellemzőbb nyelvi sajátosságait: a nyelvnek a mainál zártabb magánhangzó-állományát az ómagyar korban, a hangfejlődési tendenciák útját, a latin hatástól való lassú eltávolodást (szó- és mondattani tekintetben), az emlékek nyelvjárási jellegét az ó- és középmagyar korban s a nyelv egységesülésének megindulását — főképpen az újmagyar kor elején. Ez nehéz feladat volt, — s nem is sikerült úgy, ahogyan kellett volna. A szerkesztők — főként a legrégebb emlékek közlésében — nem vették figyelembe a nyelvtudományi kutatásoknak idevonatkozó eredményeit; a szükséges módosításokat következtlenül hajtották végre, s néha túl is léptek a megengedett határokon.

*

Az alábbiakban röviden vázolni kívánjuk, milyen a gyűjtemény arculata, s néhány megjegyzést fűzünk hibáihoz.

I. Minthogy a kötetnek (és általában minden irodalmi szöveggyűjteménynek) nem célja egyszersmind helyesírástörténetet is adni, a szerkesztők mai helyesírásban közlik a szemelvényeket. Ennek az elvnek megfelelően az egyes hangok jelölése t e c h n i k á j a megfelel a mainak. Pl. az eredeti kiadásbeli e, é hang a gyűjteményben

e; *y* = *i*; *ew* = *ö* (*ó*); *v*, *v̇* = *ü* (*ú*); *aa* = *á*; *oo* = *ó*; *uu* = *ú*; *c*, *tz* = *c*; *L*, *c* = *cs*; *χ* = *ch*; *f* = *s*, *sz*, *z*, *zs*; *z* = *sz*, *z*; *β* = *sz*, *z*; *l*, *ṅ*, *ġ*, *ṫ* = *ly*, *ny*, *gy*, *ty*; stb. Következetlenséggel már itt is találkozunk. Az *ë* hang zártságát a HB.-ben jelölik (de csak ott!) — és ott sem mindig: néha *e*-nek, néha *é*-nek írják át (az *e*, *é* átírás kérdése összefügg az olvasattal, l. ott). Pl. *ës* ~ *é* (18, 19, 20); *mënyi* ~ *ë* (18); *mënd* ~ *ë* (19) stb.¹ Ugyanakkor már nem jelölik az illabiális *ä*-t, sem pedig a (kivált a HB.-ben gyakori) kettőshangzókat. Úgy gondoljuk, hogy ha az utóbbiakat sehol sem jelölték, akkor fölösleges volt a HB.-ben a zárt *ë* jelölése is, — vagy pedig mindkét hangot kellett volna jelölni, addig a korig, ameddig az illabiális *ä* hang megléte kimutatható, illetőleg az *e* és *é* hang jelölése különválnik.

A helyesírás modernizálása magával hozta a felszólító mód, a tárgyias ragozás és a birtokos személyragozás *j* ragjának (ill. a *-t* végű igék felszólító módjában a *-ts*-nek) a feltüntetését, — azaz a fonetikus elv helyett az etimologikus elv érvényesítését is. Pl. *lättyätuk* ~ *tj* (18); *oggyun* ~ *dj* (19), *vimágygyuk* ~ *dj* (uo.), *keássätuk* ~ *ts* (uo.); *szokosztya* ~ *tj* (uo.); *pärtját* ~ *tj* (320); stb. Míg azonban a HB.-ben következetesen hajtották végre ezt a módosítást, az ÓMS.-ban és a „Sabác viadalá”-ban egyáltalán nem ügyeltek a következetességre. Így kerültek bele a Szgy.-be az ilyenek, mint: *maraggyun* (38), *kegyüggyetek* (uo.), *ülljétük* (uo.), *imágygyon* (109) stb.

A különírás — egybeírás területén is történetek módosítások. Általában egybeírták azokat a szavakat, amelyek mai helyesírás szerint egybeírandók. Így azonban bizonyos mértékig eltorzították a kor nyelvallapotának képét, hiszen a Szgy. azt mutatja, hogy a mai összetett szavak kezdettől fogva összetettek voltak. Ezzel szemben az igazság az, hogy a régiségben a különírt szavak nagy része még valóban külön szó is volt. Növeli a zavart, hogy az egybeírás elvét sem vitték következetesen végbe. Pl. ugyanabban a szövegben a *te töled* egybe van írva, de a *te veled*, *te benned* már külön (455). A *mind halálíg* egyszer külön (263), egyszer egybeírva (264) fordul elő stb.

A legkevésbé hibáztatjuk a szövegek központozásán a megváltoztatását. Ez azzal járt ugyan, hogy egyes helyeken hosszabb mondatokat több rövidebbé vágtak szét, rövidebb mondatokat egy-egy hosszabbá olvasztottak össze, de — legalábbis a megvizsgált szemelvényekben — ez nem vált sem az értelemnek, sem a szövegűségnek hátrányára.

2. A szerkesztők a helyesírás modernizálásakor túlléptek a tulajdonképpeni helyesírás határain, s betévedve a hangtan területére, önkényes változtatásokat eszközöltek a szövegeken. Ezáltal többé-kevésbé meghamisították egyes emlékek (ill. rajtuk keresztül az egyes korok, nyelvjárási területek) hangtani képét.

Mindenekelőtt ki kell emelnünk az első emlékek olvasatában elkövetett tévedéseket. Kinek a munkája a HB.-nek és az ÓMS.-nak a Szgy. szerint „eredeti” (18, 37) olvasata? Tudniillik nem egyezik sem a Pais-félével (ami a legáltalánosabban elfogadott és a legvalószínűbb), sem a Szinnyi-, ill. a Mészöly-félével, hanem csak kevéreke ezeknek, néhol eltér tőlük is, — de még önmagához is következetlen. Pl. *terümetevé* ~ *terümtéve* (18), *elevé* ~ *eleve* (uo.), *feledevé* ~ *feledéve* (19), *világbelé* ~ *világbele* (uo.), *jutvá* ~ *jutva* (uo.), *hëon* ~ *heon* (19) és *hëon* (uo.); stb. *Uh* ~ *Üb* (37), *kegyüggyetük* ~ *kegyüggyetek* (38) stb. — Ezekhez az emlékekhez — éppen azért, mert nyelvünk legkorábbi állapotát tükrözik, — kétszeres gondnal kellett volna nyúlni! — Nem kevésbé merész (és következetlen) a „Sabác viadalá”-nak hangtani módosítása. Ebben az emlékekben

¹ A példákat a következő módon közlöm: első helyre kerül a szónak az eredeti szöveg szerinti alakja; a második helyen következik ~ jellel elválasztva a Szgy.-beli alak (illetőleg csak a megfelelő szóelem). A ( )-ben levő lapszám a Szgy.-re utal.

a *w* betű vagy *ö* (*δ*) — vagy *ü* (*ü*) hangot jelöl. Az eddigi kiadások (RMKT. I.; Zolnai: Nyelvemlékeink) *δ*-nek, illetőleg *ö*-nek olvassák, a Szgy.-ben azonban néha *δ*-vel, néha *ü*-vel van átírva. Pl. erről, szónetlen, *δ*köt, mindennem*δ*; de: feljűlmondott, környűl, minemű, sokfelűl stb. (108—9). Helyesebb lett volna az egységes és elfogadott *ö*, *δ*-jelölés mellett maradni.

A Szgy. a hangok időtartamát a mai ejtés, ill. helyesírás szerint jelöli. Ez a módosítás a magánhangzók esetében nagyrészt önkényes, hiszen a XVII. századig alig találkozunk az *é*-n és az *á*-n kívül a hosszú magánhangzók jelölésével. Példák: indoltatik ~ *ó* (58), ároinkat ~ *ó* (uo.). Következetlenség: irigykedik ~ *i* (448), irigyektől ~ *i* (453) stb. — A mássalhangzók hosszúságának jelölésében is találunk következetlenséget. Azaz: egyes adatokban megtartották az eredeti hosszúságot: hahottával ~ *tt* (401), küssebb ~ *ss* (318), gyóntatássok ~ *ss* (uo.), némellyek ~ *lly* (109) stb., — másutt megváltoztatták: fen ~ *nn* (401), erőssen ~ *s* (318), fellyűlmondott ~ *lj* (108) stb.

H a n g s z í n tekintetében — sajnos — gyakran szintén eltérnek a szemelvények eredetijüktől: az eredeti zártabb változat helyett a mai, nyíltabb, a labiális változat helyett az illabiális szerepel és fordítva. Ez eléggé súlyosan esik latba, mert így nem tudjuk követni a magánhangzórendszer nyíltabbá válásának útját, s nem látjuk meg a régi magyar nyelvjárások mibenlétét sem. Még inkább növeli a zavart, hogy itt is elég sok a következetlenség. — Pl. az eredeti nyíltabb változatok helyett zártabbak: hajókat ~ *o* (108), kerály ~ *i* (60); a László-énekekben, ahol minden más esetben kerály alakban fordul elő); segítségül ~ *i* (319), vég ~ *i* (451), — de: kénvallás ~ *é!* (uo.) stb. — Nyíltabb változatok: itéletet ~ *é* (319), uraktul ~ *ó* (374), rózsákat ~ *a* (61), jóvoltomért ~ *a* (451), alkalmotossággal ~ *a* (487) stb. — Az eredeti illabiális alakok helyett labiális változatok: teröld ~ *ö* (457), helhezje ~ *ö* (19), merüljen ~ *ö* (442) stb. — Illabiálisak labiálisak helyett: igön ~ *e* (263), középében ~ *e* (400), dücsőségbe ~ *i* (501) stb. — A k e t t ő s h a n g z ó k átírása a mai ejtés szerint történt. Azonban itt is találunk következetlenséget: a „Bankó leányának históriájá”-ban néhány-szor szerepel az *-ie* kettőshangzó. Ezeket általában *-é*-re írják át: vitéz, vitézek (400), vitézeknek (399), de egy helyen *i*-re: cilt (400). — A mássalhangzók palatalizáltságának feltüntetése szintén rapszódikus. Pl. *n* ~ *n*, *ny*: aranforintok (373), fenőfa (453), — de: bizonyságom (486), bizonyságára (318), nyavolyásokat (58); *l* ~ *l*, *ly*: királi (109), folyó (58) stb.

A hangok időtartamának és hangszínének jelölésében a legkevésbé következetes és legjobban eltér az eredetitől a Balassa-versciklus. Egyes helyeken a Balassa-kódex szövegével egyezik, másutt az Eckhardt-féle kiadással (s nem is derül ki, hogy tulajdonképpen melyiket vették alapul), de más helyeken mindkettőtől eltér.

Hangtani hamisításnak tekinthetjük bizonyos szavak egyes hangjainak mai hangzás szerint való átírását. Pl. a gazdag szót az eredeti szövegekben *k*-val látjuk írva, a Szgy. *g*-re írja át, — de nem következetesen. Kazdag: ~ *g*: 410, 487; ~ *k*: 57, 412 stb. Ugyanílyen a *m* ~ *n*, *s* ~ *sz* változtatása is. Ugyanabban a szövegben van: hasomló ~ *n* (486) és talám ~ *m* (487) stb. Lecsenszítotte ~ *s* (318); Balassinál a *csendes*-t viszont meghagyják régi *sz*-szel írott alakjában (449, 456) stb.

3. Az a l a k t a n i hibák közül csupán azokra hívom fel a figyelmet, amelyek a mondat eredeti értelmének megváltozását okozták. Ilyen pl. a jelentő mód használata feltételes mód helyett: akaráának ~ akarnak (57), küldenék ~ küldének (319); — tárgyias ragozás alanyi helyett: kévánna ~ kévanná (411); — alanyi ragozás tárgyias helyett: megismernéje ~ megismerneje (374); — egyes szám használata többes szám helyett: rózsakoszorukban ~ rózsakoroszoruban (455, többször is) stb.

4. A szövegek s z ó k i n c s é n tett változtatások, a szavak modernizálása a kor szóállományának képét torzítja el. Mivel a szavak legnagyobb része változtatás

nélkül került bele a szövegbe, az olvasó egészen természetesen azt hiszi, hogy azok a szavak, amelyek a Szgy.-ben a maival teljesen megegyező alakban szerepelnek, kivétel nélkül ebben az alakjukban élnek négy-ötszáz év óta. Az irodalmi nyelv kialakulása vizsgálatának a szempontjából a szavak története, változásai kérdése egyáltalán nem közömbös. — Néhány példa a szavak átalakítására: *heájába* ~ *hejába* (319); *nyúgodalomban* ~ *nyugalomban* (374), *bestyét* ~ *bestyát* (374), *a töb* ~ *a többi* (318) stb. — Ezeknek a szavaknak nem változott meg az értelmük a módosítás, modernizálás által. Az eredetitől eltérő értelmet kaptak viszont ezek: *tisztulat helén* ~ *tisztület helen* (109), *elváloztattátok* ~ *elválasztottátok* (501), *elnyomoríthat* ~ *megnyomoríthat* (491) stb. — Van, amikor kimarad a szövegből egy-egy szó vagy egész mondat, anélkül, hogy jelölnek a kihagyást. Pl. *azért* (57), *jó* (290) stb. — A latin idézeteket, közmondásokat általában benthagyják a szövegben, s szögletes zárójelben közlik fordításukat. Ezért helytelenek találjuk, hogy kihagytak a Magyarai-szemelvényből egy idézetet. Ez egyrészt következetlenség volt, — másrészt meg jól illusztrálta volna a hitvitázó irodalom latin szavaktól, idézetektől tarkálló stílusát.

5. A gyűjtemény filológiai pontosságára csak néhány fontosabbnak tartott adattal utalunk. A „Bankó leányának históriájá”-ban egy helyütt két versszak össze van olvasztva, de úgy, hogy ezáltal a szöveg értelme erősen csorbát szenved (400—1). Bornemisza egyik munkájának címe (Ördögi kísértetekről) kétszer névelővel (361, 613), kétszer a nélkül szerepel (332); az ÓMS.-ban a *-tul* rag alakja egyszer *-toul*, egyszer pedig *-tuul* (37). Hiányoljuk, hogy a BécsiK. és MünchK. tárgyalásakor nem jelölik meg a szerkesztők a kódexek legjobb kiadásait: a Mészöly-féle kétnyelvű Új Nyelvelméltárát (BécsiK.) és a RMNy. III—IV. kötetét (MünchK.). — Nem túlságosan szerencsés az sem, hogy a BécsiK.-ből idézett szemelvény a MünchK. után került, noha a BécsiK. a régiebb.

6. Mivel a Szgy. első kötetének kb. negyedrészt az eredetileg latin nyelvű legendák, gesták stb. fordításai teszik ki, ezekről is kell néhány szót szólnunk. Általában a fordítások jók, lehetőség szerint hozzáilleszkednek a kor stílusához, anélkül, hogy erőltetetten régiesnek hatnának. Nem találjuk azonban helyesnek, hogy pl. az Anonymus-szemelvényeket nem Pais Dezső szép fordításában, hanem csupán az ő fordítása nyomán, némi változtatással közlik. Főként a neveket modernizálták benne. Pl. *Lél* ~ *Lehel* (11; — noha, mint Pais a Magyar Anonymus-ban rámutat, a *Lehel* név csak a XV. században tűnik fel), *Korcán* ~ *Kurszán* (uo.), *Tuhutum* ~ *Töhötöm* (uo.). Következetlenség volt a Horka nevet Harka alakban írni a szövegben (11), a jegyzetben viszont Horka alakban (585). Más szóváltoztatások: az ujjai *vaskosak* ~ *hosszúak* (10), a regősök *csacsogó* énekből ~ *fecsegő* (8)¹ stb.

7. A szemelvényekhez készített bevezetők és a jegyzetek tartalmilag helyesek, s általában nyelviileg sem esnek különösebben kifogás alá. Itt is vannak azért hibák. Pl. a BécsiK. szövegében az *a napon* (58) és *annapon* (58) szók egymás után következnek, jegyzet mégis csak a második esetben van, noha a kettő jelentése ugyanaz: 'azon a napon'. Jobb lett volna a jegyzetet az első esethez is kitenni. Ugyanígy csak a második előfordulásakor kap jegyzetet az „Emlékdal Mátyás király halálára” e. ének *lél* (lól) szava is (109). Hiányát érezzük a jegyzetnek viszont az ilyen kifejezéseknél, mint: „frigiaiakként kárunkon későn ne bánkódjunk” (487); „oly szemes, mint egy Argus” (168); „officium” (149) stb. Nyelviileg nem tartjuk helyesnek ezeket: „Baskiriát és a baskirföldi magyarokat *érti e név alatt*” (584, — valamin értünk vmit!) Bécsi, Müncheni és Apor-kódexek (57; — kódex, hiszen mindegyikből csak egy van).

¹ Az Anonymus-szemelvényeket a Pais-féle Magyar Anonymus-szal vetettük egybe. — H. A.

3. S a j t ó h i b á k ebben a kiadványban is — sajnos — elég nagy számban fordulnak elő, s néhol fogalmi zavart is okozhatnak. Pl. *szolgált* ~ *szolgál* (10), *tilvut* ~ *tilvutt* (19), *nopun* ~ *nopum* (uo.), Debreceni Disputa ~ *Diseputa* (274), Magyarország ~ magyarország (501), *kabar* ~ *kavar* (585) stb.

*

A Szgy. első kötetének túlnyomó részben csak a hibáit sorakoztattuk fel. Ezzel arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a kötet mai formájában *e s a k i s i r o d a l m i s e g e d k ö n y v n e k h a s z n á l h a t ó*. Pedig jobb lett volna, ha az irodalmi szövegeken keresztül a régi magyar nyelvet igazi formájában ismerhették volna meg a Szgy. olvasói. A különben értékes és hasznos munka így még inkább segítségére vált volna a magyar szakos tanároknak. Sajnos, így annak, aki a régi irodalom nyelvéről helyes fogalmat akar alkotni magának, az eredeti szövegeket kell kézbe vennie.

Hámori Antónia

Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból

I. kötet 2. rész

Szerkesztette Barta János és Klaniczay Tibor

Budapest, 1952. Tankönyvkiadó. 656 lap

A kötet Zrínyi Miklósnak szinte egész életművét bemutatja, tekintélyes anyagot közöl a kurucok politikai költészetéből, a XVII. század vitézi és szerelmi énekköltészetéből, továbbá Gyöngyösi, Misztótfalusi Kis Miklós, Rákóczi, Mikes, Amadé, Faludi stb. munkáiból közöl szemelvényeket. (Az utolsó a „Nemesi Pasquillus az 1764. évi országgyűlésről” c. gúnyversből való.)

A kötet első részéhez fűzött megjegyzések (Hámori Antóniától) szempontjait figyelembe véve pillantsunk be a kötet második részébe is. Észrevételeinket nem is annyira bíráltnak, mint inkább a kötet esetleges újabb kiadásában felhasználható apró javaslatoknak szántam.

1. Mint már az előzőkből is kiderült, a szövegek közlésénél nagyon óvatosnak kell lenni. Olyan jelölésmódot kell kialakítani és alkalmazni, mely az eredetihez képest csak technikai jellegű változtatásokat (pl. *ts* = *cs*; *cz* = *c*; *szsz* = *sz* stb.) enged meg; ugyanakkor lehetőség szerint megőrzi azokat az írássajátságokat, melyek híven tükröztetik az író nyelvállapotát. Különösen ügyelni kell a mai köznyelvtől eltérő hangtani eltérésekre, a magán- és mássalhangzók hosszúságának és rövidségének jelölésére, egybe- és különírására stb. stb.

A Szgy.-ben azonban az említett technikai jellegű változtatások mellett sok esetben a mai helyesíráshoz folyamodtak; ezzel természetesen torzításokat idéztek elő. Pl. a kiejtésben keletkező mássalhangzó-összeolvadás (mikor a *d*, *gy*, *l*, *n*, *ny*, *t*, *ty*-végű névszókhoz *j*-vel kezdődő birtokos személyrag *-ja*, *-je*, *-juk*, *-jük* stb. járul, vagy mikor a *d*, *gy*, *l*, *n*, *ny*, *t*-végű igékhez a jelentő mód jelen idejének tárgyas ragozású formáiban *j*-vel kezdődő igei személyrag — *-ja*, *-juk*, *-jük* stb. — járul stb.) mai helyesírási elveinknek megfelelően sehol sincsen feltüntetve. Az ilyen hibák azonban még megbocsáthatók. Legfeljebb helyesírás-történetileg ferdül így el a kép a szerző helyesírás-típusát, a helyesírás fejlődésében elfoglalt szerepét stb. illetően.

Ilyen esetekben ugyanis a *mai* szóelemző írással (tehát pl. az eredetiben levő *láttya*, *szánnya* helyett: *látja*, *szánja* stb.) nem tagadjuk meg azt, hogy ezelőtt — mondjuk 300 évvel — is ugyanúgy volt az említett esetekben mássalhangzó-összeolvadás a kiejtésben, mint ma.

Nagyobb hiba már az, hogy az eredeti szövegek nyelvjárási jelenségeit — főleg hangtaniakat és hangtani értékű alaktaniakat — sem tünteti fel mindig a Szgy., vagyis a mai helyesírási szabálynak megfelelően jár el, mely szerint a *köznyelvi* hangalak az irányadó a nyelvjárással szemben. Ez a szabály helyes, „jogos” lehet ma — sőt az is —, mert hiszen a nyelvjárással szemben ott áll a ma már kialakult köznyelvi hangalak, mely változatként feltehetőleg megvolt pl. a XVII. században, csak akkor még minden normatív jelleg nélkül: *n i n e s t e h á t j o g u n k* ugyanazt a régi nyelvjárási alakot (késér) *mai* nyelvjárással alakként (késér) kezelve — a *mai* helyesírási szabályai szerint késér alakban közölni. Pedig a Szgy.-ben számos ilyen példát találunk. Említünk néhányat.

Magánhangzók esetében: az eredeti zártabb hangja helyett nyíltabbat jelöl a Szgy.: *árvo*¹ ~ *a*, *láthotom* ~ *a* 912; *pogányon* ~ *a* 919; *nyájos* ~ *a*, *társom* ~ *a* 921; *bánatos* ~ *a* 922; *Lábo* ~ *a* 923 stb. | *i*-hang helyett *é*: *szép* ~ *é*, *virnek* (Blut) ~ *é*, *righen* ~ *é* 858; *erszinyét* ~ *é* 860; *tövis* ~ *é*, *segíld* ~ *é* 882; *remélnek* ~ *é* 884; *miltán* ~ *é* 924; stb. | *é* helyett *e* (*ë*): *lészek* ~ *e* 857; *tészek* ~ *e* 922; *légyen* ~ *e* 923 stb. | *u* (*ü*) helyett *o* (*ó*): *burult* ~ *o* 846, 895; *Laurusbul* ~ *ó* 858; *rusa* ~ *ó* 911 stb. | *ü* (*ü*) helyett *ö*: *jün* ~ *ö* 916; *üvet* ~ *ö* 921 stb. | labiális hang helyett illabiális: *gyöződelmet* ~ *e* 876; *énekölnek* ~ *e* 884; *imöllyögés* ~ *e* 922; *hitvós* ~ *e* 923; stb. stb. A mássalhangzókra vonatkozólag is kiragadunk egypár példát: *helen* ~ *ly* 897; *illen* ~ *ly* 898 | *lennyi* ~ *nn* 846; *idegeny* ~ *n* 875, 892; *fönnyen* ~ *nn* 1061 | *vándollová* ~ *rl* 857; *gellliczeként* ~ *rl* 921; (de: *gyallo* ~ *ll* 877) | *essöben* ~ *s* 647; *édessem* ~ *s* 911 | *hiréjért* ~ *ø*, *nevéjért* ~ *ø*, 882; (de: *nevéjért* ~ *j* 630) stb.

Ugyanígy áll a dolog a magánhangzók hosszúságának, rövidségének feltüntetésében is. Pl. a rövid *u*, *ü*, *i* hangok jelölésével kapcsolatban olyan, az eredetiben előforduló alakokat (*hus*, *könnyü*, *kínál*), melyek ma is nyelvjárással változatnak számítanak (*hus*, *könnyü*, *kínál*) nincs jogunk mai helyesírással írni (*hús* 875; *könnyű* 620, *kínál* 975). De nem is célszerű eltérni ezen a ponton az eredetitől: az *u*, *ü*, *ü*, *ü*, *i*, *i* hangok jelölése ugyanis sok esetben bonyolult problémája helyesírásunknak. A rájuk vonatkozó helyesírási szabályok is változhatnak, sőt változnak is megfelelő ütemben követve e hangok köznyelvben való kiejtésének alakulását.

Éppen ezért előfordulhat, hogy pl. *bizonyos idő múlva* az eredetinek az *átíráskor* érvényes helyesírás szerint hosszúnak jelölt rövid *i*, *u*, *ü* hangjai fognak a köznyelvnek megfelelni: vagyis pl. a *hus*, *könnyü*, *kínál* szavakat esetleg ugyanúgy fogjuk írni, mint ahogy az eredetiben vannak (tehát *u*, *ü*, *i*-vel), nem pedig úgy, ahogy a Szgy.-ben van (*ü*, *ü*, *i*).

Nem tartjuk helyesnek az eredeti hangalak meg nem tartását olyan szavak esetében, melyek még ma is — éppen a nyelvjárássalbeli ingadozások vagy eltérések miatt — kétféle alakban használatosak a köznyelvben (mint pl. az illabiális-labiális alakpárok föl = *e* 857, *örömöt* ~ *e* 922; továbbá amelyekben egyéb magánhangzó párok változnak egymással, mint pl. *ad* ~ *ád* 895; *néktek* ~ *e* 857 stb.). Az eredetitől itt is nemcsak hogy nem helyes, de nem is érdemes eltérni — mondjuk az illabiális változat helyett labiálisat jelölni —, mert idővel a jelenlegi változás esetleg a gyűjteményben szereplő

¹ A ~ jel előtti adatok mindig az eredetiből valók. A bennük kiemelt hangnak a ~ jel után következő hang felel meg a Szgy.-ben. A szám a Szgy. lapszámát jelenti.

labiális hangzójú alak rovására küszöbölődik ki. Azt azonban nem lehet tudni — legalábbis nem mindig —, hogy melyik változat kerül majd győzelemre. Ugyanez lehet a helyzet az egyéb *i ~ ü*, *a ~ á* stb. magánhangzó párok váltakozása esetében is.

Főlöszlegesen bonyolódik a helyzet azáltal is, hogy míg a változtatások általában az eredeti rovására szoktak történni, ugyanakkor bizonyos „archaizáló” tendencia is érvényesül a szövegközlésben, vagyis régibb vagy nyelvjárásos alakot találunk az eredetinek olyan alakjai helyén, melyek egybeesnek a mai köznyelvvél, pl. *velem ~ é 919*; *velünk ~ é 847*; *vegyek ~ é 921*; *veszi ~ é 923*; *leszek ~ é 924*; *poharat ~ pohárot 918*; *vitessighed ~ i 859*; *idegenek ~ ny 879* stb. (Persze az átírás következtében sok helyen meg „maiakká” válnak a szavak, ahol pedig stiláris stb. szempontból — ódon színezet kölcsönzése stb. — szükség lehetett volna nyelvjárási, régies alakokra, pl. a kuruc verseknél.)

2. A különírás — egybeírás kérdésében is eléggé eltér a Szgy. az eredetitől: általában a mai szabályokat követi. Néha azonban ezt is következtetlenül, sőt hibásan csinálja, pl. *által lattam ~ általlattam 645*, de: *által hoztam ~ által hoztam 631*; *hozza fogék ~ hozzá fogék 976*; vagy: *ú rajtok ~ úrajtok 631*, de: *te rajtad ~ te rajtad 621*; vagy: a személynévmással is nyomósított határozóragokkal közös eredetű határozószókat a mai szabályok szerint (egybe) írja: *ti veletek ~ tiveletek 857*; *te néked ~ tenéked 877* stb., ugyanakkor a személyragozott névutót is sok esetben egybeírva találjuk a névmással, pl. *te kivüled ~ tekivüled 857*, pedig a kötet megjelenésekor érvényben levő 1950-i szabályzat szerint ez *n e m* írandó egybe: így tehát ebben az esetben „duplának” számít a hiba. Az 1954-i helyesírási szabályzat szerint azonban *egybe* kell írni már az ilyeneket is, mint a *tekivüled* stb., így tehát az említett egybeírt alak *c s a k* az eredetivel szemben számít hibának. Ez az eset is mutatja, hogy legcélszerűbb mindig az *e r e d e t i* írásmódot követni. A különírás—egybeírás kérdésében is legjobb, ha az eredetihez ragaszkodunk, ugyanis az egybeírással pl. *összetételnek* tüntetünk fel az átírásnál olyan alakulatokat, melyek csak *ma* számítanak már annak, de régebben, még egyáltalán nem voltak azok, csak alkalmi kapcsolatot alkottak a tagok, tehát nem jogos az egybeírás. Vagy pedig a *ma* már egybeírt alakulat akkor még csupán kialakulóféiben levőnek számítot (már nem szószerkezet, de még nem összetétel), tehát még így sem jogos az egybeírás. (Néha persze rá is lehet hibázni: valamely alakulat már összetételnek számított az eredetinek a korában, de a korabeli helyesírás még különírta a tagokat stb.)

3. A Szgy.-ben természetesen nem mindig a mai helyesírás van érvényben a szövegek közlésében: gyakran megtartják az eredeti alakot. A baj csak az, hogy nem mindig lehet tudni, mikor állunk szemben eredeti alakokkal és mikor mai helyesírással átírt alakokkal. A mai helyesírás használata miatt sok nyelvjárási sajátság „tűnik” el a kötetből, és így a valóságos, korabeli nyelvallapotról ferde képet nyerünk stb.

Az említett oknál fogva kisebb-nagyobb mértékben ferde kép tárul elénk a Szgy.-nek nemcsak egyik-másik szemelvényéből, hanem a kötet egészét tekintve is: az eredetihez való ragaszkodás vagy eltérés a nyelvjárásosság szempontjából néha annyira feltűnő, hogy a kötetben — mondhatni — „kezek” munkája állapítható meg. Az említett szempontból meglehetősen pontossággal követi az eredetit pl. a Szigeti Veszedelem; pedig Zrínyi nyelve erősen nyelvjárásos, s így ugyancsak lett volna mit „modernizálni”. A Mentségből közölt részletelnél még a központozásban is látszik az eredetihez való ragaszkodás. A kuruc versek és parasztnékek közt is elégsok az eredetihez hű szemelvény (pl. „Siralmas ének az szömörei harcraul” stb.), de több következtetlenül közölt részlet is akad a kötetnek ebben a részében (a fentebb közölt példák nagy részét is innét vettük).

A Szgy.-nek azok a részei, melyek nyelvjárásosság szempontjából hűek az eredetihez, azt is mutatják, hogy keresztül lehet — keresztül is kell — vinni az eredetihez

való ragaszkodást az olyan részekben is, ahol ez nem történt meg. Ez nagyon fontos azért, hogy az igazságnak megfelelően helyes kép alakuljon ki az olvasóban az egyes szerzők által használt nyelvtípusról, nyelvallapotokról stb., melyen keresztül megmutatkozhat az irodalmi nyelvvé való kiegyenlítődés, az irodalmi nyelvnek mint egységes nyelvtípusnak a kialakulása stb.

4. A Szgy.-ben megfigyelhetünk más természetű változtatásokat is, melyek következtében gyakran módosul a ragok, képzők alakja; ragok, képzők maradnak el néha, vagy éppen ott is megjelennek, ahol az eredetiben nincsenek. Néha meg egészen más szót találunk az eredeti helyén, vagy éppen értelmetlen mondatokkal találkozunk. Vannak hibás vagy kétes olvasatok is. Értelmileg persze gyakran az átírt változat lehet a helyes, de a változtatást valahogy fel kellene tüntetni.

Példák: *kiben* ~ *kiken* 641; *mondám* ~ *o* 645; *dolgom* ~ *dolgunk* 884; *mongyák* ~ *mondjunk* 918; *örvendezzel* ~ *örvendezék* 922; *hogy pogány vérében mossuk fegyverinket* ~ *vérebe* 846 | *születtéttél* ~ *születté* 916; *kivántotik* ~ *kivánatik* 922; *feleségesülnöm* ~ *feleségülnöm* 921; *lehetett* ~ *lett* 975; *vonyintja* ~ *vonyítja* 897 | *kinek rabja vagyok* ~ *ki rabjai vagyunk* 884; *nöteléségben* ~ *nöteléségemben* 921; *loboncuznyi* ~ *loboncot üzni* 897; *bárányochkákat* ~ *bárányocskáidat* 623 | *valamit* ~ *valamint* 922; *gondolkodik* ~ *s* 924; *nevedet* ~ *nemedet* 645; *szavát* ~ *szívét* 916; *othon nyót* ~ *othon nyög* 921; *nintsen im segítség* ~ *nincs semmi segítség* 875;? *asztot* ~ *azt ott* 882; *tarts meg* ~ *tartasd meg* 923; *sohait* ~ *s óhajt*; *mondok ujságot kit ma hallotok* ~ *Kik* 919; *Hasomlot keres tennen magadhoz* ~ *hasonlót kerestem én magadhoz* 923 stb. stb. Ezek a változtatások is a nyelvi, filológiai pontosság rovására írandók.

*

A fentebb emlegetett gyakoribb hibák (és még sok más kisebb-nagyobb hiba, melyet most nem említek) mit sem vonnak le a kötet értékéből, de még tovább növekednék akkor, ha az említett hibák — többek közt — kimaradnának a kötetből. Kardos Tibor írta róla: „Nép és feudálisok, hazai és idegen elnyomás, az egész nemzetet egyesítő eszmék, a magyar társadalom sokrétűsége, ellentmondásai, az osztályharc minden megjelenési formája művészileg gazdag, hatalmas szavú kifejezést talál ebben a kötetben” (Irod. tört. 1953.: 471). Az ilyen tartalomhoz természetszerűleg sokkal jobban illik az eredetiségében, sokszor pallérozatlanságában meghagyott nyelv, s ilyenén leghelyesebb közölni a szemelvényeket, anélkül, hogy lemondanánk a könnyebb olvashatóságot stb. elősegítő technikai természetű változtatásokról.

Farkas Vilmos

Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korából

II. kötet 1. rész

Szerkesztette Waldapfel József

Budapest, 1952. Tankönyvkiadó. III + 848 lap

A Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény II. kötetének 1. része a tágabb értelemben vett (vö. Szgy. 3) magyar felvilágosodás korának (1772—1848) irodalmi terméséből mutat be részleteket. A szemelvények túlnyomó többsége az 1772-től 1819-ig tartó időszakból való; szép számmal akadnak azonban olyanok is, amelyek később, az 1830-as, 1840-es években keletkeztek.

Az 1772-től 1819-ig, illetőleg 1848-ig terjedő korszak igen jelentős irodalmunk fejlődésében; de nemcsak abban, hanem nyelvünk életében is: ekkor zajlott le a nyelvújítás; ekkor vett nagyobb lendületet, sőt voltaképpen ekkor fejeződött be nyelvünknek nemzeti nyelvvé, irodalmi nyelvünknek nemzeti irodalmi nyelvvé fejlődése.

Vajon milyen képet nyújt a Szgy. nyelvünk fejlődésének e fontos szakaszáról annak a magyar szakos hallgatónak (leendő tanárnak !), aki — reméljük: mind többen akadnak ilyenek — az irodalom anyaga, a nyelv iránt is érdeklődik?

1. A Szgy. szerkesztője írja a bevezetésben: „a kifejezés eszközeinek megmutatására is törekedtünk”. E törekvés eredményének tekinthető, hogy nemcsak verseket, szépprózai elbeszéléseket, regényrészleteket találunk a kötetben; szép számmal vannak például az értekező próza és a levélstílus köréből is. — Az e korban meglehetősen jellegzetes fordításiirodalom ellenben igen mostoha elbánásban részesült. Hogy csak egyet-kettőt tegyünk szóvá: sem Báróczi Marmontele, sem Kazinczy Bácsmegyeyje, Gessnere, Sallustiusa nem kapott helyet. Meglehet, hogy ezeket mai szemmel kevésre értékeljük; koruk stílusának a fejlődésében azonban fontos szerepük volt; nélkülük a kor stílusváltozatainak s egyáltalán: az irodalmi stílus fejlődésének a bemutatása hiányos. Kivált Kazinczy említett műveit hiányoljuk; mellőzésük folytán ugyanis Kazinczy stílusának a rajza sem tekinthető teljesnek. Gondoljunk arra, amit Kazinczy maga ír írásai stílusáról: „...én minden nemében a' Stylisticának [!] más meg más óhajtának lenni, 's barátim úgy mondják, hogy más meg más vagyok is” (Kaz. Lev. 16: 49).

Abból a szempontból, hogy a Szgy. megfelelő képet ad-e a nyelvújítás harcairól, igen örvendétesnek tartjuk, hogy olyan munkák, mint pl. Bessenyei: *Magyarság, Magyar néző*; Báróczi: *A védelmezett magyar nyelv*; Decsy: *Pannóniai fénix*; Révai: *Székfoglaló előadás*; Kazinczy: *Orthologus és neologus*, belekerültek. Ellenben nagyon sajnáljuk azt, hogy a Mondolathól s egyáltalán: a nyelvújítást támadó vitairatokból nem közöl részleteket a Szgy. Ilyenek bemutatásával a nyelvújítók küzdelme teljesebb megvilágítást kapott volna. — De jobban rámutathatnának a szemelvények a nyelvújítók „apró munkájára” is: arra, hogy hogyan alkottak meg és hoztak forgalomba egy-egy új szót. Ilyen célra főleg a Kazinczy-levelezés egyes darabjai lettek volna alkalmasak. Igaz, akadnak levelek, amelyekben szó esik a nyelvújításról is, de ezeknek a száma kevés (mindössze 4—5). — Érdemes lett volna azokat a leveleket is közölni, amelyekben Kazinczy és Berzsenyi az irodalmi nyelvről, egyes tájszók, nyelvjárási sajátságok irodalmi nyelvi használatáról vitatkozik.

2. De nézzük most már a közölt szemelvényeket: hűen tükrözik-e a nyelvállapotot, azaz: mind hang-, alak-, mondattani szempontból, mind pedig a szókincs tekintetében pontosan olyanok-e, amilyeneknek a szerzők — a kéziratból vagy az írók életében megjelent kiadásból megállapíthatóan — megírták őket, illetőleg: az esetleges változtatások nem olyan mértékűek-e, hogy meghamisítják a valóságot.¹

Mindenekelőtt a helyesírási kérdésekről kell szólnunk. A Szgy. a szemelvényeket mai helyesírás szerint közli. A helyesírás modernizálását, mint-hogy egyetemi segédkönyvről — nem pedig tudományos igényű kiadványról — van szó, általában helyesnek tartjuk. Azt azonban már sajnáljuk, hogy az átírás nem csupán a tisztán helyesírási, illetőleg jelöléstechnikai kérdésekre szorítkozott, hanem a hangtani természetű (a nyelvjárási ejtésselsígy az irodalmi nyelv hangállapotával összefüggő) esetekre is kiterjedt; hogy tehát nemcsak a *cz ~ c, tz ~ c, ts ~ cs, szsz ~ szz, f ~ s, tty ~ tj, lly ~ lj, nny ~ nj, ggy ~ dj* stb. esetében találkozunk mai írásmóddal,

¹ Az egész kötet nyelvi hűségének a megvizsgálása olyan nagy feladat lett volna, hogy nem vállalkozhattunk rá: megelégedtünk tehát azzal, hogy néhány kiragadott példa alapján alkossunk képet.

hanem pl. az *-itt* ~ *-it*, *-ül*, *-ül* ~ *-ul*, *-ül* stb. toldalék esetében is. De erre még visszatérünk!

Véleményünk szerint az egybeírás dolgában is túllépi helyenként a Szgy. a kívánatos mértéket. Így pl. akkor, amikor az *Ország gyűlésében* még világosan két részre bomló birtokos szerkezetet összetett szónak írja: *országgyűlésében* (241).

Az interpunkciónak a maihoz igazításáról csak annyit, hogy az néhol a mondanivaló megváltozását idézte elő. Így pl. ez a mondat: „Ez az az alphabetum, melyen különböző nemzetbeli bölcsek közölhetik egymással, az emberi nemnek hasznára, szerzett tudományokat“ — két vesszőnek a mellőzése, valamint a birtokos személyragos *tudományokat* alak egyszerű többes számú alakra változtatása folytán — a Szgy.-ben más, de legáltalábbis félreérthető értelmet kapott: „...közölhetik egymással az emberi nemnek hasznára szerzett tudományokat“ (219).

3. Az 1772-től 1848-ig terjedő időszak irodalmi nyelvét h a n g t a n i szempontból — mint ismeretes — a fokozatosan tisztuló, egységesülő, de alapjában azért mindig tarka hangállapot jellemzi: nyíltabb és zártabb, hosszabb és rövidebb változatok élnek még együtt. — Hogyan tükrözi Szöveggyűjteményünk ezt az állapotot? Nyíltság — zárttság tekintetében a szemelvények általában híek az író szövegéhez: *a*) magábúl (68), vitékezett (308), szándíkomban (309); *b*) [az ő] elméjek (87), [az ő] szabadságokat (218), esmeretlenül (436) stb. Következetlenségek azonban nem kis számban akadnak; pl. az író szövegében olvasható *Literaturájokat*, *tanúlatlanságokat* stb. helyén a Szgy.-ben *u*-val írt változattal találkozunk (675); az eránt, *magok* alakok ugyanannak a szerzőnek a művében is hol a szerzőhöz híen (675, 676, 677), hol meg más, zártabb alakban vannak írva (673). Ugyanígy: híen közli a Szgy. a *mívelése* (219), *mívelt* (675) alakokat, de a *mív*, *mívész*-t már modernizálja, azaz *mű*, *művész* alakban írja (667, 675). — Arra is akad példa, hogy mai irodalmi használatnak megfelelő alakot használó író szövegébe a Szgy. — érthetetlen okból — régies, illetőleg táji zártabb változatot kever. Így pl. Báróczi nyelvtől, *conversatiobol* alakját *nyelvtül* (217), *konverzációbul* (219) alakra változtatja. Különösen Kazinczynál bántó az efféle (vö. 677: *partikuláiktül* az eredeti *particulájiktól* helyén!), hisz tudjuk, hogy *ó* a *-bül*, *-bül*, *-rül*, *-rül*, *-tül*, *-tül* zártabb ragváltozatokat az irodalmi nyelvbe nem illő provincializmusnak tartotta, s használatukat nem egyszer kifogásolta (vö. pl. Kaz. Lev. 7: 93).

Még nagyobb baj van a nyelvi hűséggel a hosszúság—rövidség tekintetében. A Szgy. ugyanis a hosszúság—rövidséget — mint említettük — tisztán helyesírási kérdés-ként kezeli, tehát a maitól e vonatkozásban eltérő alakokat rendszerint átírja, a mai használathoz igazítja. Hogy egy-két jellemző esetet kiragadjunk: az *-itt* képzővel következetesen *-ít* változatban találkozunk. Példák: *teljesítését* (217), *bizonyítása* (217), *építi* (218), *tulajdonít* (218) stb. Ezek az eredetiben *tellyesítettét*, *bizonyítottása*, *épített*, *tulajdonított* alakban stb. állnak. — Az eredeti szövegek *-ül*, *-ül* végződése a mai helyesírás szabályai szerint rendszeren rövid *-u*, *-ü*-vel van írva. Tehát az el-fajúlt, elbámúlva, tanulásra, rosszul, kerüli, deakül, németül, lustául, elmerülve, kirepülni s a hozzájuk hasonló alakok helyén a Szgy. elfajúlt, elbámulva, tanulásra, rosszul, kerüli, deákul, németül, lustául, elmerülve, kirepülni (220, 240, 673, 677, 676, 241, 718) alakot ír. Megjegyzendő, hogy az *-ül*, *-ül* átírása ráadásul nem is következetes; ilyen alakokkal is találkozunk: *balül* (676), *jajdúlnak* (6), *megifjül* (674), *megenyhültek* (673). — A hosszúság—rövidség megváltoztatására a mássalhangzók köréből is jócskán akad példa, a már említett *-itt* képzőn kívül is. Bizonyosságul csak egy csoportra hívjuk fel a figyelmet: az efféle alakokat: mint *gyilkossa*, *mássa*, *jelessebbek*, *nemess* a Szgy. egy *s*-sel írja, tehát: *gyilkosa* (209), *mása* (717), *jelesebbek* (295), *nemes* (219).

Azt kérdezhetné valaki, hogy mi értelme van ilyen apróságokat szóvá tenni, hisz az ilyen módosításokkal a szöveg értelme nem szenvedett csorbát, sőt, még olvas-

mányosabbá is vált. Való igaz: a szöveg a szóvá tett módosítások ellenére is teljesen jól érthető; de az is igaz, hogy az eredeti hosszúság—rövidség megtartása sem zavarta volna a megértést. Abban is lehet némi igazság, hogy a mai használathoz — ha még oly kis mértékben is — hasonlóbbá tett szöveg olvasása régi szövegek nyelvéhez hozzá nem szokott olvasó számára valamivel kellemesebb, mint az eredeti régiességében meghagyott lett volna. Csakhogy kérdés, vajon ér-e ez annyit, hogy érte a szemelvényeket ódonáguktól megfosszuk; hogy kedvéért irodalmi nyelvünket fejlődésének e fontos szakaszában — hacsak egy vonatkozásban is — sematizáljuk; hogy a magyar szakos hallgatókban azt a látszatot keltsük, mintha a szóvá tett s a hozzájuk hasonló változatok az irodalmi nyelvből korszakunkban már teljesen vagy csaknem teljesen kivesztek volna. — De még tovább is mehetünk: ha a nyíltság—zárttság tekintetében általában megtartjuk az akkori használatot, a hosszúság—rövidség tekintetében ellenben többnyire modernizálunk, akkor egy meglehetősen felemás, se nem korhű, se nem mai hangállapotot mutatunk be; sőt mi több, még olyan téves hiedelemre is okot adunk, mintha irodalmi nyelvünk a hosszúság—rövidség tekintetében előbb egységesült volna, mint nyíltság—zárttság szempontjából, holott tudjuk: ez éppen fordítva történt; nyíltság—zárttság tekintetében már lezáródott az irodalmi nyelv egységesülése, amikor hosszúság—rövidség szempontjából még nagyon sok ingadozás volt benne.

4. A l a k t a n i szempontból a Szgy. — megfigyelésünk szerint — keveset változtat: ¹ egyes iktelen igék nyilván már akkor is provinciális ikés alakjait (pl. 218: rohanják. 219: kellenék stb.) éppúgy megtartja, mint az efféle régies múlt idejű alakokat, mint *pillanték*, *kiönté* (642) stb. Ilyen tekintetben inkább csak következetlenségből, gondatlanságból származó átírásokkal találkozunk (vö. 674: *tanácsolták* az eredetiben: *tanácslák*; 218: *írtak* az eredetiben: *írtanak*), mint elvszerűen keresztülvitt módosítással. Persze azért ilyen is akad: az *-a*, *-e*, illetőleg a *-ja*, *-je* birtokos személyrag használatát a Szgy. többnyire a mai használathoz igazítja. Tehát az író szövegének *magyaraink*, *szántó földjeit*, *tiszteikre* alakja helyén *magyarjaink*, *szántóföldjeit*, *tisztjeikre* alakokkal találkozunk (220, 221, 222); és ugyanígy: *adományai*, *mezeiken*, *íróival*, *úrfia* (219, 676, 673, 668) áll. Megjegyzendő, hogy az *úrfi* egyes 3. személyű birtokos személyragos alakja ma is: *úrfija* (*úrfia* esetleg másképp is érthető; vö. *apjafia*, *Istenfia*); de bántó az *úrfia* alak Kazinczy írásában azért is, mert Kazinczy a *fia* birtokos személyragos alakot több ízben is helytelenítette, s csak *fija* alakban helyeselte (vö. Kaz. Lev. 15: 338—9).

5. Hogy a m o n d a t t a n körében vannak-e csak nagyjából is következetes módosítások a Szgy.-ben, azt nehéz megállapítani. Feltehetőleg nincsenek. Hisz mondat-tani változtatás a mondanivaló módosulása nélkül aligha lehetséges. Már pedig nem valószínű, hogy ezt vállalta volna a szerkesztő. — Legfeljebb csak itt-ott fordulhatnak, illetőleg fordulnak elő változtatások. Egy, a raghasználat körébe tartozó módosításra (vagy csak elírásra?) fel is hívjuk példaként a figyelmet. Az író szövegének e helyén: „...mert ez [ti. a latin nyelv] a legtanultabb embereknek ugyszólván klasszikus nyelve, és valóságos kolcsa, a tudományokra” — a Szgy.-ben ez áll: „...kolcsa a tudományoknak (219); a jelző értékű határozóból tehát birtokosjelző lett, aminek folytán természetesen megváltozott a szöveg értelme, no meg elsikkadt egy e korban nem is igen ritka szerkezet.

6. A s z ó k i n c s tekintetében a Szgy. általában híven tükrözi a korszerű használatot: a táji, illetőleg ma már más jelentésű vagy elavult szavakat nem cseréli ki, nem modernizálja; e helyett jegyzetben közli a jelentésüket. Sajnálatos módon azonban arra is akad példa, hogy némely, ma már más jelentésű szó helyébe a mai nyelvhasználat szerint odaillő szó került. Így az eredeti szövegek e mondatában: „A csikós, csordás,

¹ A hangtani természetű alaktani kérdéseket az alaktani megjegyzések köréből kirekesztjük, mivel ezekre a hangtani részben már kitértünk.

juhász és kanász a szép csikót, bárányt, sertést jó pénzen eladják, az elveszett *baromfíró* könnyen számot adnak azzal: a vad eltépte, megette" stb. — a *baromfi* helyén a Szgy.-ben *barom* áll (222); nyilván azért, mert a *baromfi* ma 'szárnyas'-t jelent. Csakhogy a *baromfi* jelentése a kódexek korától mind a XVIII. századig csakis 'pecudes minores; allerhand Vieh, das kleine Vieh überhaupt, die Schafe, Ziegen' volt; a 'pecus pennigerum; Feder-vieh' jelentésére az első adat a XVIII. század végéről, Baróti Szabó Dávid Kisded Szótárából való (vö. EtSz.); így hát a Szgy. eljárása nem túlságosan megokolt. Helyesebb lett volna itt is a jegyzet nyújtotta segítséghez folyamodni.

7. Itt térünk ki a j e g y z e t e k r e. A Szgy. a nyelvjárási, elavult, nyelvünkben csak átmenetileg megvolt szavak, továbbá az idegen szók, kifejezések jelentéséről — igen helyesen — jegyzetben tájékoztat. A jegyzetek általában jó felvilágosítást adnak. Előfordul azonban, hogy a jegyzet itt-ott téved a jelentés megadásában, illetőleg hogy olyan magyarázatot ad, ami a mai olvasó számára nem teszi érthetőbbé, világosabbá a szöveget. Így pl. nem sokkal leszünk okosabbak, ha az *orrát ellenem örökre feldúzta* kifejezéshez fűzött jegyzetet elolvassuk; „felduzzasztotta, fintoritotta” (28). Helyesebb lett volna e helyett ezt írni: 'felhúzta'; vagy a Magyar Tájszótár magyarázatát közölni: 'megharagszik, megorrol'.

Még egy észrevétel a jegyzetekkel kapcsolatban: több is elkelt volna belőlük. Orczy Lőrinc „Tokajban való érkezés télen“ c. versében ezt olvassuk: „...anglus száll Tokaj tájára, Az édes italból felrak gályájára... Mitőlünk elviszi a haszonra való Sok *encenbencével* csalja a pazarlót”. Itt pl. az *encenbencével* szóhoz jó lett volna magyarázatot fűzni: 'haszontalan aprósággal, haszontalan holmival, értéktelen lim-lommal, hiábavalósággal' (vö. MTsz.). De Szabó Dávid e sorai: „Ha beléje [ti. a tiszta folyamba] szakadnak Már felesebb zákányos erek, mely tócsa, minémű *Póce* fog a nevezett gyöngy vízből válni?” — szintén világosabbá váltak volna, ha a *póce* szó értelmét megadta volna egy jegyzet: 'födetlen csatornácska, amely olvadás v. esőzés idején az udvarokon és az utcákon összegyűlt szennyes vizet levezeti' (vö. MTsz.); (a *zákányos* értelmét közli a jegyzet!). Verseghy Ferenc Rikóti Mátyásának e részletéhez: „nem úsznak be szánkba a kisült *dévérék*, — ugyancsak nem lett volna fölösleges magyarázatot fűzni: *dévér* a. m. 'keszeg' (vö. MTsz.).

8. Talán azt sem árt szóvá tenni, hogy a j t ó h i b a, illetőleg g o n d a t l a n m á s o l ó m u n k a folytán helyenként értelmetlenné, illetőleg félreérthetővé vált a szöveg. Bizonyosságul nem kevés példánk közül csak egyet-kettőt említünk. Kazinczy az Orthologus és neologus c. munkájában ezt írja: „...ez őket [ti. az ortologusokat] annál bátrabbakká tette a *Báróczi' féle* [ti. neologizálás s egyáltalán: a neologizmus] *kárhoztatásában*” (TudGyűjt. 1819. XI. 9.). A Szgy. így közli: „...a *Báróczi-féle kárhoztatásban* (675) — mintha bizony Báróczi nem a neológusok táborába tartozott volna, hanem egyike lett volna a neológusokat kárhoztató ortológusoknak. Ugyancsak az „Orthologus és neologus”-ból való ez a részlet is: „A vallásbeli vetekedések azt tanácsláák, hogy az Író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, 's a darabos, de velős, lelkes beszéd görgövé, folyóvá, könnyen-érthetővé leve 's erőtlenné, lelketlenné egyszersmind” (TudGyűjt. 1819. XI. 8). A Szgy. közlésében: „A vallásbeli vetekedések azt *tanácsolták*, hogy az író ne minél szebben, hanem minél érthetőbben szóljon, s erőtlenné, lelketlenné *tevék* egyszersmind” (674). E szövegrész pontatlansága — úgy hisszük — nem is szorul további bizonyításra. — Báróczi e sorait: „...mindjárt akkor valami olyan indelebilis character imprimált a *deák* törvényeknek [...] , hogy azoknak más nyelveken való folytatása minden erejektől megfosztja...” — úgy találjuk a Szgy.-ben, hogy a *deák* helyén *derék*, a *megfosztja* helyén pedig *megfosztva* áll (218); ez sem igen válik a Szgy. dicséretére.

*

A kép, amely észrevételeinkből kirajzolódik, nagyon is egyoldalú, hisz jobbra csak kifogásokat mondtunk. De nem is az volt a célunk, hogy teljes értékelést adjunk a kiadvány nyelvi hitelességéről; csupán egy-két olyan szempontra kívántuk felhívni a figyelmet, amelyet — szerintünk — jó lenne, ha az esetleges későbbi kiadások figyelembe vennének; úgy gondoljuk ugyanis, hogy ezáltal ez a különben nagyon hasznos gyűjtemény még jobb eszköz lenne a magyar szakos tanárképzés színvonalának emelésére.

Ruzsiczky Éva

Végh József: Útmutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához

Budapest, 1954. Tankönyvkiadó. 51 lap

Ezt a rövid útmutatót, mely az Oktatásügyi Minisztérium Középiszkolai Főosztályának irányításával készült, szerzője elsősorban a nyelvjárási gyűjtésben résztvevő középiszkolai tanulóknak szánta. Bátran mondhatjuk azonban, hogy nemcsak a közép- vagy általános iskolák tanulói közül kikerülő laikus gyűjtők, nemcsak az őket irányító pedagógusok, hanem az egyetemeken és főiskolákon rendszeres képzést nyert nyelvjáráskutató fiatalok és oktatóik is igen jelentős haszonnal forgathatják.

Az útmutató két fő részre tagolódik: Az első fele foglalja magában — a lehető legrövidebbre sűrítve — azokat az elvi és gyakorlati tudnivalókat, amelyekre a gyűjtő munka kezdeti szakaszán okvetlenül szüksége van minden gyűjtőnek. A második rész mutatványképpen nyelvjárási irodalmunkból közöl igen jól megválasztott szemelvényeket.

Az első rész bevezető szakaszában a nyelvjáráskutatás fontosságára és sürgető voltára hívja fel a figyelmet, igen jól villantva fel nyelvjárásaink legjellegzetesebb vonásait s a rájuk vonatkozó alapvető tudnivalókat. Majd a gyűjtés különféle ágait ismerteti, beszél a szókincs-gyűjtésről, ezen belül tárgyalja a kisebb tárgykörök szerinti szókincs-gyűjtés mikéntjét — megfelelő témákat jelölve meg az ilyenféle gyűjtések számára —, beszél a személynevek, földrajzi nevek gyűjtéséről, majd a tulajdonképpeni tájszógyűjtésről, mindenütt hasznos gyakorlati utasításokkal, nélkülözhetetlen elméleti ismeretekkel szerelve fel a gyűjtés útjára induló kezdő kutatókat.

A „Nyelvtani gyűjtés” című fejezetében a hangtani és alaktani kutatás lehetőségeinek szemléltetésére közöl néhány példaképpen kiválasztott dolgozattémát a megfelelő kérdező adatokkal együtt. Az útmutató harmadik fejezete a gyűjtés módszerét tárgyalja. Beszél az adatközlők gondos megválasztásának fontosságáról, ismerteti a kérdés, a feljegyzés helyes módját, felhívja a figyelmet a hangtani hűsre törekvés és pontos szemléltető rajzok készítésének szükségességére.

Az útmutató második fele — amint említettem — nyelvjáráskutató irodalmunkból közöl mutatványokat. Ezek a jó érzékkel kiszemelt részletek kiválóan alkalmasak arra, hogy a kezdő gyűjtőnek példát mutassanak a különféle témakörök felgyűjtésének s a gyűjtött anyag feldolgozásának követendő módszerére. A szemelvények között, a nyelvjáráskutatás hivatott művelőinek gyűjtéseiből vett részleteken kívül, találkoznak középiszkolai gyűjtők műveivel is, s ezek beiktatását föltétlenül helyeselnünk kell, nemcsak azért, mert a kezdő gyűjtők munkájához perspektívát nyújtanak, hanem azért is, mert beszédesen igazolják: középiszkolás gyűjtő is végezhet értékes, megbízható nyelvjáráskutató tevékenységet, s ez a tény bizonyára fokozza a diákgyűjtők önbizalmát és munkakedvét.

Ez a tájékoztató munka szűkre méretezett terjedelmében is megadja a legszükségesebb útvalót a kezdő kutatóknak, s igen hasznos segédkönyv lesz az anyaggyűjtés és a feldolgozás munkájában egyaránt. Mind elméleti ismeretközlései, mind gyakorlati tanácsai elárulják, hogy szerzője tapasztalt nyelvjáráskutató, a nyelvatlasz-gyűjtések sok próbát kiállt munkatársa, aki a jelenlegi nyelvjáráskutatás legfejlettebb módszereinek, legfrissebb eredményeinek ismeretében látja el útmutatásokkal a jövő kutatóit. Külön ki kell emelnünk világos, minden fölösleges cicoma nélküli írásmódját, amely megkönnyíti — laikusok számára is — az elvontabb, tudományosabb jellegű ismeretanyag megértését.

D. Bartha Katalin

A Nyelvőr postája

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE KÖZÖNSÉGSZOLGÁLATÁNAK LEVELESLÁDÁJÁBÓL

1. A Magyar Távirati Iroda Belföldi Szerkesztőségéről kérdezik, helyes-e különbséget tenni a kisparaszti gazdaság *növénytermesztés-e*, valamint a mezőgazdasági üzemek *növénytermelés-e* között, minthogy az utóbbiakban fejlett gépesített munka folyik.

Ez a válaszuk: A *termesztés* és a *termelés* szavak helyes használata körüli vita idestova száz éve folyik. A Czuczor—Fogarasi-féle nagy magyar szótár a múlt század 70-es éveiben megállapította, hogy a *termeszt* annyi mint munka, szorgalom által eszközzi, hogy bizonyos növények teremjenek, sarjakat hajtsanak, gyümölcsözzenek stb. Két tényező kívántatik hozzá: elsöben, hogy magában a földben is meglegyen a *termőerő*; másodsor, hogy az előállításhoz emberi *munkásság* is járuljon. A *termel* igéről ugyanez a szótárunk ezt írja: új alkotású ige, melyet némelyek a latin *producit* s a német *erzeugen* nemzetgazdasági értelmében kezdettek használni. Azonban *terem* igétől származván, nem jelenthet mást, mint a termést eszközözni, előmozdítani, azaz más szóval: *termeszteni*. . . Azon szók egyike, melyre oly jelentést erőszakoltak az írók, mint amellyel az a magyar nyelv természeténél fogva nem bír, pl. *aranytermelés*, *sótermelés*, *vajtermelés*; még megérjük, hogy csizmatermelést, nadrágmentelést is ránk tukmálnak.

E szótárunknak igaza lett, mert még a múlt század folyamán kezdték mondani, hogy *szövetet termel*, *acélt termel*, *vasat termel* stb. A *termeszt* azonban mindmáig csak növények termeléséről mondható. Ma nyugodtan állíthatjuk, hogy: *termeszteni* csak növényt lehet, *termelni* azonban nemcsak növényt, hanem ipari terméket vagy szellemi alkotást is. Mikszáth pl. ezt írja: „Akaratlanul *termeli* elméjében a legvelősebb argumentumokat”. Nem helyénvaló tehát azt mondanunk, hogy *termelni* minden esetben azt jelenti, mint: 'gépi erővel előállítani, gyártani', hiszen, mint a Mikszáth-idézet is mutatja, szellemi munkával alkotva is *termelhetünk*.

A fentebb elmondottak egyúttal választ adnak arra a kérdésre is, hogy helyes-e a kisparaszti gazdaság *növénytermesztését* megkülönböztetnünk a mezőgazdasági nagyüzem *növénytermelésétől*. Mert mi történik akkor, ha a kisparaszti gazdaság földjét mondjuk történetesen a gépállomás traktorai szántják, amire egyre gyakrabban van példa. Ez a szétválasztás erőltetett, tudálékos, mindenáron csomót keres a kákán, s bizony alaposan túlló a célon.

B. J.

2. A Baromfiipari Kísérleti Laboratórium arra vonatkozólag kéri válaszukat, hogy a „háziásított” vízimadarak (liba, kacsa) összefoglaló megjelölésére helyes-e a *víziszárnyas* vagy a *vízibaromfi* elnevezés.

Ezt válaszoljuk: A *víziszárnyas* szónak élesen, logikailag meghúzott jelentéskörébe — akárcsak a rokonértelmű *vízimadár* szó jelentésébe is — nemcsak a házi,

hanem a vadon élő „vízi szárnyasok” is beletartoznak. Ezért a félreértés elkerülésére helyesebbnek tartanánk a *vízibaromfi* elnevezést, annál is inkább, mivel *baromfi* szavunk mai köznyelvi jelentésében sajtóságosan a házi szárnyasokra, aprójószágokra vonatkozik. — Úgy gondoljuk, hogy a *vízibaromfi*, illetőleg az ebből alkotott *vízibaromfi-telep* tudományos egyértelműségre törekvő szaknyelvünkben jól meg fogja állni a helyét.

Sz. F.

3. A Soproni Erdőmérnöki Főiskola Erdőhasználati Tanszékéről az iránt érdeklődnek, hogy helyes-e a *gyantázni*, illetőleg a *gyantászni* terminus használata 'gyantát szed' értelemben.

Válaszunk — hangsúlyozottan nyelvi, nem pedig szakmai szempontból — a következő: A rendelkezésünkre álló írott adatok tanúsága szerint a *gyantázni* szó sohasem jelentett 'gyantaszedés'-t. A *gyantázni* eredeti és mai jelentése 'gyantával bekenni, bevonni' volt. Így használta ezt már Szenczi Molnár Albert szótára is.

A szó használata főleg a XIX. század folyamán a hegedűvonó *gyantázás*-ára foglaldott le; majd ebből még két különleges, átvitt jelentésárnyalata fejlődött ki: a) szeszes italt iszik; b) a cigánynak pénzt ad, hogy neki muzsikáljon.

A köznyelvben és az irodalmi nyelvben tehát a *gyantázni* jelentése egyértelműen 'gyantával bevon', nem pedig 'gyantát szed'. A nyelvjárásokból is csak ilyen írott adatunk van.

A *gyantászik* (*gyantászó*) műszóra a rendelkezésre álló általános és szakszótárakban, valamint egyéb nyelvi adattárakban egyetlen írott adatot sem találtunk.

Maga a szó nyelvtanilag nem szabálytalan, bár eléggé ritka képzés; vö. *halászni*, *madarászni*, *csikászni* s különösen: *gombászni*. Ez utóbbiak azonban már régóta meglevő szavak, a *gyantászni* viszont eléggé új és nem túlzottan szükséges újításnak tekinthető.

Az is a *gyantászni* ellen szól, hogy a *gyantázni* és a *gyantászni* alaki különbsége olyan csekély, hogy összetévesztésük óhatatlan lenne.

Ha új fogalmat kell elneveznünk vagy több, már meglevő fogalom között kell világos megkülönböztetéseket tennünk, akkor a szaknyelvben is folyamodhatunk új szavak alkotásához, képzéséhez. Ebben az esetben természetesen elképzelhetők ilyen félig-meddig mesterségesen alkotott terminusok is, mint a *gyantászni*. De itt is helyesebb, ha az elnevezendő fogalomnak olyan nevet adunk, amelynek már van némi hagyománya, tehát amelynek ilyen felhasználására van példánk az irodalmi nyelvből, a köznyelvből vagy a nyelvjárásokból.

Éppen ezért helyesebbnek tartanók a „gyantázni” vagy a „gyantászni” helyett a következő néhány, már némi hagyománnyal bíró szó egyikét vagy másikat:

a) *gyantaszedés*, *gyantát szedni*, *gyantaszedő* (Divald—Wagner: Erdészeti műszótár. Pest, 1868.; Ország: Magyar—angol szótár. Bp., 1953.; Akadémiai címszó-jegyzék. Bp., 1899.);

b) *gyantacsapolás*, *gyantát csapolni*, *gyantacsapoló* (Magyar—oros mezőgazdasági szótár. Bp., 1953.; Szabad Föld 1947. nov. 16. [„Öt szentpéterfai *gyantacsapoló* 22 318 forintot keresett tavasztól őszig...”] A levél tanúsága szerint az Erdőhasználati Tanszék is ezt a terminust használja);

c) *gyantagyűjtés*, *gyantát gyűjt*, *gyantagyűjtő* (Magyar—oros mezőgazdasági szótár. Bp., 1953.; Sauvageot: Magyar—Francia szótár. Bp., 1932.; [nem címszóként:] Divald—Wagner: i. m.).

Az itt felsorolt kifejezések közül — nyelvi szempontból — mindegyik megfelel. Szakorlati szempontból csupán annak az egynek a használatát javasoljuk, amelyik szakszempontból a legjobb. Ezt azonban már az erdészeti szakemberei illetékesek eldönteni.

Sz. Gy.

4. Szeder Mihálynak, a MÁV Bp. Vasútépítő dolgozójának a rádió szó magyarítása tárgyában a Magyar Rádióhivatalhoz címzett, majd onnan az MTA újítási elöadója által hozzánk átküldött beadványára ezt írjuk:

Örülünk annak, hogy szíven viseli a magyar nyelv ügyét, s — ha kis részletkérdésben is — hozzá kíván járulni kicsiszolásához, szebbé és pontosabbá tételéhez. A nyelv mindannyiunknak fontos gondolatközlő eszköze, és kívánatos, hogy tökéletesítésében is a társadalomnak minél szélesebb rétege vegyen részt.

A fölösleges idegen szavak elleni küzdelem feltétlenül helyes törekvés. Sikere akkor biztos, ha nemcsak megrójuk a helytelent, hanem egyben igyekszünk jót alkotni helyébe. Igen örvendetes, hogy a helytelenítés mellett levelében is megtalálható a konkrét helyesbítés szándéka, új kifejezés ajánlása.

Idegen eredetű szavainknak azonban nem mindegyike feltétlenül üldözendő. A nemzetközi használatú s a magyar nyelvben is már jól meggyökerezett idegen eredetű szavak, mint *szocialista*, *sport*, *tenisz* stb. egyrészt összekötnek bennünket a többi népekkel, másrészt meg ugyanolyan világosak és érthetőek mindenki számára, mint a *ház*, *fal*, *lépcső* stb. Ezek tulajdonképpen már elfogadott tagjai a magyar szókincsnek; kicserélésük nem érdeke a gondolatközlésnek, sőt átmenetileg gátja is. Az sem közömbös ilyenkor, hogy az idegen eredetű szó hangzásban hasonlít-e régi magyar szavainkhoz. A *rádió* pl. nem idegen csengésű; vö. *dió*, *háritó*, *dáridó* stb.

Ha a rádió fogalma annak idején a *sugárhang* elnevezéssel vált volna ismertté, ma bizonyára zökkenő nélkül használhatnánk. Ez azonban nem így történt, s a szónak ma már sok olyan származéka, összetétele és jelentésárnyalata fejlődött, amelyet a javasolt új szóval aligha lehetne neveltség nélkül kifejezni. A *rádió* szó ma jelöli a drótnélküli hangközvetítés intézményét, az ezt intéző hivatalt, olykor az így közvetített műsort is, sőt a legközönségesebb jelentése: 'a drótnélküli módszerrel közvetített hang vételére szolgáló készülék'. — A *sugárhang* szó ezek közül csak az első, kétségtelenül legeredetibb, de ma korántsem legáltalánosabb jelentését tudná kifejezni.

Így adódik igen sok olyan szó, amelyet a javasolt alapformával vagy nem lehet, vagy csak igen nehézkesen lehet helyettesíteni. A *rádiós honvédosztag* lehetne-e *sugárhangos honvédosztag*; a *rádióénekes*, a *rádiószínész*, a *rádiókészülék*, a *néprádió* lehetne-e *sugárhangénekes*, *sugárhangszínész*, *sugárhangkészülék*, *népsugárhang*? A *szerekek rádiózni* kifejezést kicserélhetnénk-e erre: *szerekek sugárhangozni*? A *Magyar Rádió* elnevezése helyett nem lenne-e mulatságos a *Magyar Sugárhang*? Vigyáznunk kell: egy-egy szó helyettesítése gyakran egészen jónak látszik a papíron vagy egyetlen szerepben; de a használatban, a valóságos beszédhelyzetekben kitűnik róla, hogy általában mégsem alkalmazható.

Persze a fentiek közül egyiket-másikat meg lehetne oldani némi körülírással. A *rádiókészülék* lehetne *sugárhangvevő készülék*, a *rádiózni* igét is kifejezhetnénk így: *sugárhangot venni, fogni, hallgatni*. Ám ezek mindegyike lényegesen hosszabb, viszont semmivel sem jobb az eredeténél. Csak fölöslegesen bonyolítanánk azt, ami egyszerű, felborítanánk azt, ami már megvan, s még mindezzel sem biztosítanánk feltétlenül, hogy jobbat adtunk.

A nyelvművelő mozgalomnak ugyanis nem az a célja, hogy a nyelvben valamiféle „fajtszutaságot” valósítson meg. Az a feladata, hogy a nyelvet minél alkalmasabbá tegye a pontos, egyértelmű, helyes és szép gondolatközlés megvalósítására. A meghonosult, nem kellemetlen hangzású, mindenki számára érthető, ismert, mindenki által használt szó, akár ha idegen eredetű is, nem gátolja ezt, hanem elősegíti. Az ilyenek elleni küzdelem általában felesleges.

D. L.

5. A Magyar—Szovjet Társaság Tájékoztató Szolgálat az eszperantó nyelvre vonatkozó marxista—leninista felfogás iránt érdeklődik.

Az alábbiakban válaszolunk: Mint ismeretes, az eszperantó mesterséges nyelv, mégpedig az ismertebbek közül való. — Az idegen nyelvek elsajátításával járó nehézségek kiküszöbölése céljából és a különféle nyelveken beszélők közötti érintkezés megkönnyítése érdekében már évszázadokkal ezelőtt felmerült az a gondolat, hogy a természetes úton keletkezett és bonyolult történeti fejlődés folyamán kialakult nyelvek helyett valami racionális, egyetemes emberi nyelvet alkossanak. Az első ilyen kísérletek a XVII. és a XVIII. századból valók. Azóta jó néhány mesterséges nyelvet szerkesztettek (volapük, eszperantó, idó stb.), de egyik sem vált jelentőssé a nemzetek közötti érintkezésben. Mi ennek az oka? Az egész emberiség számára közös mesterséges nyelv eszméje már önmagában utópisztikus és megvalósíthatatlan. Ha elérhető lenne is — tegyük fel, hogy egyik vagy másik mesterséges nyelvet a földkerekség minden népe rövid idő alatt elsajátítaná —, egy pillanatig sem lehetne megőrizni az illető nyelv egységét, mert a különféle anyanyelvet beszélők ajkán mindjárt lényeges különbségek mutatkoznának; éppen anyanyelvi hatásra. Egész bizonyos, hogy rövid idő alatt pl. a mondattana is annyiféle változáson menne át ennek a műnyelvnek, ahányféle nép használná. De ezen túl: a mesterséges nyelvek szándékoltan racionálisak és múlt nélküliek, ezért nincsenek bennük jelentésárnyalatok, stílusbeli finomságok, nincsenek szólások stb., tehát ezek a nyelvek csak szegényes, tökéletlen helyettesítők lehetnének a természetes nyelveknek.

Az elmondottakon kívül feltétlen meg kell említeni azt is, hogy a mesterséges nyelveknek egyetemes emberi nyelvvé való tétele tipikusan kozmopolita gondolat, ezért már alapelvében hibás. A marxizmus—leninizmus azt tanítja, hogy az emberiség közös nyelve a jövőben, csak a kommunizmus fejlődésének előrehaladott szakaszán és természetes történeti fejlődés útján alakul ki, nem valami testület határozatára vagy éppen erőszakos terjesztés eredményeként. Ez a nyelv, amint Sztálin kifejtette, nem angol, nem orosz vagy német nyelv lesz, de nem is valami mesterséges nyelv, hanem valami új fejlemény, amely egyesíti majd magában a nemzeti és az övezeti nyelvek legjobb elemeit.

J. J.

6. A Sztálin Vasmű Gépgyára Munkaügyi Osztályáról Fedor Sándornénak és Gordos Gyulának az a kérdése, hogy vajon a *naphosszat* szót egy vagy két *-t*-vel kell-e helyesen írni.

Az alábbiakat válaszoljuk: A *naphosszat* szót „A magyar helyesírás szabályai” legújabb, 1954-i kiadása szerint egy *-t*-vel kell írni.

A *naphosszat* határozószóban lévő *-t* határozórag. Ez a rag szerepel a *közt*, *lent*, *fent*, *között*, *alatt*, *jölött* stb. szavakban, s ezt használjuk egyes városneveinkkel kapcsolatban: *Pécsent*, *Győrött*, *Kolozsvárt* vagy *Kolozsvárott*, *Vácott* stb. — E példák is mutatják, hogy ma mássalhangzó után egy, magánhangzó után két *-t* ennek a ragnak az alakja. Érthető és nem indokolatlan tehát, hogy a helyesírási szabályzat régebbi kiadásai (még az 1937-i is) *naphosszatt* írást adnak.

Mai nyelvérzékünk számára azonban ez a *-t* határozórag már nem elég élő, nem kifejező. Ezt mutatja, hogy városneveinkben is gyakran mondjuk már e hagyományos szokással ellentétben a *Pécsen*, *Győrben*, *Kolozsváron* stb. alakokat. A *naphosszat* szó *-t*-jét sem érezzük határozóragnak, s nem a *között*, *közt*, *mellett* féle szók *-t*-jéhez kapcsoljuk, hanem az *egy évet várt*, *átalussza az egész napot* s hasonló kifejezésekben szereplő tárgyragos alakok *-t*-jéhez. Így azonban már fölöslegesnek érezzük a két *-t*-t. Ez indokolja, hogy az Akadémia legújabb, most érvényben levő helyesírási szabályzata a *naphosszat* s ehhez hasonlóan az *utca hosszat*, *tíz óra hosszat* stb. helyesírást tartja helyesnek.

T. J.

7. Horváth Mária közgazd. technikum III. o. tanulóknak a Szabad Ifjúság szerkesztőségéhez címzett s onnan hozzánk továbbított levele két helyesírási kérdést tartalmaz. Az egyik az *ésszerű* és *fénynyaláb* írása közti különbségre, a másik a *Csepel-sziget* és a *Margitsziget* eltérésére vonatkozik.

Ezeket írjuk válaszul: a) Az *ésszerű* és a *fénynyaláb* nyelvtani—alaktani szempontból nem egyforma. Az utóbbiban levő *fény* és *nyaláb* elem ti. külön is egyaránt élő szavunk; a *fénynyaláb*-ban tehát az összetétel határán nincs helye a két kétjegyű mássalhangzó (*nyny*) egyszerűsítésének (lásd A magyar helyesírás szabályai 10. és 215. pontját). Hasonló ez is: *díszszemlé*, *jegygyűrű*. A *-szerű* viszont nem külön is élő szó, hanem csak képzőszerű elem; olyan, mint a *-beli*, a *-séges*, a *-szori* stb. A toldalékok határam pedig a kettős kétjegyű mássalhangzót (*ssz* stb. alakban) egyszerűsítve írjuk, ha csak nem esik épp oda az elválasztás kötőjele: *hússzori* [nem: hússzori], de: *húsz-szori*.

b) A *Csepel-sziget* és a *Margitsziget* eltérésére vonatkozólag a szabályzat 248. pontja szerintünk világos útbaigazítást tartalmaz. Az egytetemes szabály egyszerű: a köznévi utótagú, két főelemből álló földrajzi neveket (kivéve az ilyen helység- és tájneveket) kötőjellel kell írunk. Ha tehát holnaptól egy hegyet, szigetet stb. — mondjuk — Dózsáról neveznénk el, azt okvetlenül így íránk: *Dózsa-hegy*, *Dózsa-sziget* stb. [de: *Dózsafalva*, *Dózsaföld*]. A meglevők között azonban egy-két ilyen nevet már igen megszoktunk egybeírva, kötőjel nélkül: ezeket a közönség érdekében, egyszerűsítésül továbbra is így írjuk. Ilyen pl. a *Margitsziget*, a *Gellérthegy*, a debreceni *Nagyerdő*. Ez megbontja ugyan egy kissé a fenti szabály föltétlen érvényét, de gyakorlati érdekből, a való helyzettel számot vetve. Aki kivételek nélküli helyesírási szabályokat kívánna, az százszorta több gyötrelmet okozna a nagyközönségnek. Akkor a kiejtés elve pl. — ha ezt tartanánk meg — korlátlanul érvényesülne írásrendszerünkben, s még az egyszerű *tud* igét is sokféleképp íránk: *tud*, „tucc” [= *tudsz*], „tuttál” [= *tudtál*], „tuthat” [= *tudhat*] stb. Az „egyszerű” szabály tehát sokkal bonyolultabb volna, mint a mai „nem egyszerű”.

T. J.

8. Kádasi László bátaszéki olvasónk azt kérdezi, hogy helyesek-e a Bátaszéken divatosná vált következő kifejezések: „No, Pisti, *kialudtál?*” [‘kialudtad magadat?’], ill.: „Mihály bácsi *kialudta magát?*”

Az első kifejezést a mai nyelvhasználat szempontjából sem tarthatjuk helyesnek, de szótáraink a régi nyelvből sem közölnek ilyen példát. Még ha nyelvjárásainkban más helyeken is előfordulna ez a használat (erre vonatkozólag nincsenek adataink), akkor sem mondhatnánk a helyesség legfőbb zsinórmértékét jelentő köznyelv és irodalmi nyelv szempontjából helyesnek. — A *kialszik* cselekvő igét többnyire csak tárgyatlanul szoktuk használni, és csak *tűzre*, *vulkánra* mondjuk; esetleg átvitt értelemben használjuk. Néha tárgy is állhat mellette mind a régi, mind a mai nyelvhasználatban: *kialudni a részegséget*, *bort* stb. (vö. NySz.).

Viszont megszokott és helyes a visszaható névmásos használat: *kialudta magát*, hasonlóan a *kipihente magát* igéhez.

K. K.

AZ ÉRTELMEZŐ SZÓTÁR SZERKESZTŐSÉGÉNEK KÉRDÉSEI

Katlan. Irodalmi adataink szerint elsődleges jelentése: olyan épített vagy hordozható tűzhely, üstház, melyre nagyobb főzőedényt, üstöt helyeznek. Például Arany János „A bajusz”-ban ezt írja: „Lobog a láng, bög a *katlan*, Száll a szikra, fojt a füst, Fő a fürdő, forr az üst”. Ugyanilyen értelemben használja még Vörösmarty Mihály és Móricz Zsigmond is. — Czuczor—Fogarasi szótára azonban utal arra, hogy a *katlan* szónak ’üst’ jelentése is van; sőt Ballagi „Teljes szótár”-ában ezt a jelentést teszi első helyre. Ilyen értelmű irodalmi vagy köznyelvi adatunk nincs.

Kérjük olvasóinkat, közöljék, hogy ismerik-e, hallották-e, olvasták-e a *katlan* szót ’üst’, tehát főzőedény értelemben? Ha igen, ez a *katlan* milyen művelethez használatos (leves, kása főzése, szappanfőzés, zsír kisütése, fehérnemű kifőzése, ruhaanyag megfestése stb.)? Az ország mely részéről, milyen foglalkozású és életkorú emberek köréből ismerik a *katlan* szónak ’üst’ jelentését? Tudnak-e rá szépirodalmi vagy szakirodalmi adatot?

Szerház. Használják-e valahol e szót másra, mint a tűzoltók felszerelését tároló épület megnevezésére?

Lekvár, íz, dzsem. Mi a különbség 1. *lekvár* és *íz*; 2. *lekvár* és *dzsem*; 3. *íz* és *dzsem* között?

Lesipecsenye. Ismeretes-e ’*lacipecsenye*’ jelentésben?

Eldölt benne a borjú. — Északnyugat-Dunántúlon használatos ebben a jelentésben: elfogyott a béketűrése, hirtelen méregbe jött és kifakadt, az asztalra csapott, erélyesen lépett föl stb. — A Kelet-Magyarországon használatos *elbődült benne a borjú* szólás (= szármárságot mondott) valószínűleg teljesen független tőle.

Kérdés: az *eldölt benne a borjú* ismeretes-e más országrészekben is, milyen jelentésben, esetleg milyen egyéb változatokban? Van-e rá irodalmi adat? Van-e valami népszerű magyarázat az *eldől* ige szokatlan értelmű használatára?

CSEFKÓ GYULA

1879—1954

Olvasóink még jól emlékeznek Nyíri Antal cikkére, amellyel a Magyar Nyelvőr hetvenötödik születésnapja alkalmából köszöntötte Csefkó Gyulát. Most azt a szomorú hírt kell olvasóink tudomására hoznunk, hogy Csefkó Gyula, folyóiratunk régi kiváló munkatársa 1954. december 2-án elhunyt. Tanítványainak és barátainak nagyszámú serege előtt temették el december 4-én a szegedi belvárosi temetőben. Temetésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság és az MTA Nyelvtudományi Intézete is képviselte magát.

Csefkó Gyula halála a magyar nyelvtudománynak nagy veszteséget jelent. Sok évtizednyi áldozatos és eredményes nevelőmunkája, kiváló, élvezetesen megírt nyelvtudományi művei, szeretetre méltó emberi egyénisége felejthetetlenül tette őt mindenki számára, aki valamilyen kapcsolatba került vele.

A III. MAGYAR NYELVÉSZKONGRESSZUS

1954 novemberében rendezte meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság a III. magyar nyelvészkongresszust. Debrecen és Szeged után most Budapest volt e fontos seregszemle színhelye. A kongresszusnak külön fontosságot adott az a körülmény, hogy a rendező Magyar Nyelvtudományi Társaság ebben az évben ünnepelte alapításának ötvenedik évfordulóját. Ennek jegyében nyitotta meg a tanácskozásokat Kniezsa István akadémikus, a Társaság elnöke. S a fél évszázad eredményekben gazdag történetéről szóló Trócsányi Zoltán nyugalmazott egyetemi tanárnak, a Társaság régi tagjának és tisztségviselőjének végig igen érdekes, a kortárs személyes tapasztalatait is összefoglaló előadása.

*

Magának a kongresszusnak napirendjén három kérdéscsoport szerepelt: november 11-én a kongresszus azt a kérdést vitatta meg, hogy milyen a helyzete nyelvtudományunkon belül az általános nyelvészetnek; november 12-én a stílisztika kérdései kerültek sorra, a kongresszus utolsó napján pedig a magyar történeti nyelvjáráskutatás problematikája körül folyt a vita. A továbbiakban a két első napirendi pont vitájáról kívánok beszámolni.*

* A harmadik előadásról Kázmér Miklós számol be. — *A szerk.*

Előre kell bocsátanom, hogy a kongresszuson elhangzott előadások és hozzászólások szövege ma még hozzáférhetetlen; az anyag nemsokára nyomtatásban is megjelenik; ma még azonban beszámolómmal nem támaszkodhatik másra, mint néhány vázlatos feljegyzésre (kivéve Tamás Lajos előadását, melyet kéziratban ismerek). Ebből a körülményből következnek beszámolómmal kétségtelen hiányosságai: nem térek ki krónika-szerűen valamennyi hozzászólásra, és az egyes megnyilatkozásokból talán nem mindig azt emelem ki, amit maga a hozzászóló a legfontosabbnak tartott; annál inkább igyekszem azonban kidomborítani azokat az általános problémákat, amelyek a viták során ismételten visszatértek, azokat a legfontosabb tanulságokat, amelyek véleményem szerint a kongresszus tanácskozásaiból leszűrhetők.

*

I. Az első napirendi pont vitáját Tamás Lajos akadémikus referátuma vezette be. Bevezető szavaiban Tamás Lajos leszögezte, hogy a II. magyar nyelvész-kongresszus megállapítása, amely szerint nyelvtudományunk eg. ik fő fogatékossága az általános nyelvészet, az elméleti kérdések elhanyagolása, a jelenre is áll. Voltak persze ezen a téren is figyelemre méltó részeredmények az utóbbi időben; előrehaladtunk a szovjet nyelvtudomány ismeretében, nem egy dolgozatban egészséges érdeklődés nyilvánul meg az elméleti kérdések iránt. A helyes törekvések ellenére azonban ma még erősebb bennünk a polgári nyelvészet öröksége, állapította meg Tamás, mint az az igény, hogy nyelvtudományunkat az alkotó marxizmus szellemében műveljük.

Hogy a mai helyzet kialakulását megértsük, ahhoz, többek között, az is szükséges, hogy a magyar nyelvtudomány eddigi általános nyelvészeti kísérletein történeti szempontból végigpillantsunk. Ezt a célt szolgálta Tamás referátumának további része. A referátum részletes, elmélyült, bíráló szellemű ismertetését adta mindazoknak a lényegesebb elméleti munkáknak, amelyek az utóbbi félvszázad folyamán Magyarországon napvilágot láttak. Horger Antal, Gombocz Zoltán, Laziczius Gyula ismert általános vonatkozású munkáin, Bárczi Géza 1953-ban megjelent „Bevezetés a nyelvtudományba” című művén kívül Tamás ritkábban forgatott, ritkán említett könyveket is elemzett, így Rubinyi Mózes 1907-ben megjelent érdemes „Általános nyelvészet” című munkáját vagy Sebestyén Géza általános nyelvészeti művét (Nyelv és nyelvtudomány. 1939.), mely alapvetően hibás elvi kiindulópontja, objektív idealista beállítottsága ellenére is tartalmaz figyelemre méltó megállapításokat.

Melyek azok a tanulságok, amelyek a referátum adta áttekintésből, elemzésből leszűrhetők?

Viszonylagos, de kétségtelen pozitívum, hogy az általános nyelvészeti tárgyú munkák sorozata többé-kevésbé folyamatos, soha teljesen ki nem alvó elméleti érdeklődésről tesz tanúságot az utóbbi félvszázad folyamán. Tamás gondos és kíméletes kézzel igyekezett kihámozni egy-egy műből mindazt, ami az illető munkában — a maga korát tekintve — helyeselhet, előremutató. Mindamellert azonban az is világosan következik a referátumból, hogy az utóbbi évtizedek általános nyelvészeti munkásságának története távolról sem tartozik a magyar nyelvtudomány történetének legdicsőségesebb, leggazdagabb lapjai közé. Az idézett munkák zöme nem tekinthető valóban önálló, eredeti elméleti alkotásnak; ezek a művek inkább egyes nyugati teoretikusok — Paul, Wundt, Ries, Saussure — nézeteinek magyarországi ismertetését, meghonosítását célozzák — nem egyszer egy-két évtizednyi késéssel a külföldi állapotokhoz képest. A magyar nyelvészek, akik a konkrét kutatás, a részleteredmények terén sok nemzetközi síkon is jelentős eredménnyel gazdagították a tudományt, az elméleti általánosítás, az alapelvek tisztázása terén elmaradtak a fontosabb külföldi iskolák

mögött. Sebestyén elhibázott kísérletét nem tekintve szinte csak Gombocz jelentéstana tekinthető eredeti, viszonylag nagyigényű munkának; kétségtelenül pozitív mű emellett — és vitatható pontjainak feltárásával egyidejűleg talán helyeslőbb méltatást érdemelt volna a referátumban — Bárczi Géza általános nyelvészeti tankönyve, amely a marxista általános nyelvészet számos elemét tartalmazó, világos, tanulságos összefoglaló munka.

Az elméleti kérdések háttérbe szorítása, a kutatásnak a szűken értelmezett tény-anyagra való egyoldalú korlátozása, az általános magyarázó elvek iránti érdeklődés hiánya pozitivista jellemvonás, és — mint ez a referátumból is kitűnik — a pozitivista beállítottság ma is nagyrészt jellemző nyelvtudományunk gyakorlatára.

Tamás az ismertetett művek tartalmi bírálata során különösen a Saussure-féle tanítások hatását igyekezett fölfedni, és a saussure-i tételek elméleti bírálatára fordított figyelmet. Számos érdekes elméleti fejtegetése közül külön említést érdemel referátumának az a része, amelyben a *langue* és a *parole* kettősségének kérdésével foglalkozott. Tamás igen figyelemre méltó kísérletet tett a probléma marxista megoldására azzal, hogy a *langue* és *parole* közötti különbséget a nyelv alapvető funkciója, a gondolat-közlés szempontjából igyekezett megvilágítani: míg a *langue*-ba a tulajdonképpeni gondolat nem tartozik, a *parole* a nyelvi anyag és a gondolat, a közlés egysége.

Referátumának befejező részében Tamás akadémikus a nyelvtudomány és a gyakorlat viszonyának néhány kérdésével foglalkozott; ennek során jogos elismeréssel szólt arról az előrehaladásról, amelyet a nyelvművelés a felszabadulás óta megtett. A legutóbbi években folyó nyelvtani vitára rátérve, az előadó a Tompától és a Sulántól adott nyelvtan-felosztási javaslatok közötti különbséget elemezte, majd egy, a két javaslat elemeit bizonyos fokig egyesítő nyelvtan-felosztási javaslatot vetett fel.

Tamás igen gazdag és gondolatébresztő referátuma, amely a magyar általános nyelvészet eddigi fejlődésének összefoglalásával úttörő munkát is végzett, jó alapot szolgáltatott a vita kibontakozásához. Nagyrészt a referátum érdeme az is, hogy a vita nem egymástól független hozzászólások halmaza volt, hanem zömében a referátumban felvetődött, lényeges kérdések körül forgott. A vitában tárgyalt kérdések közül különösen hárommal kívánok foglalkozni: a magyar nyelvtudomány helyzetének értékelésével, a *langue*—*parole* kérdés vitájával és a nyelvtani vitára vonatkozó megjegyzésekkel.

1. Azzal az értékeléssel, amelyet a referátum a magyarországi általános nyelvészet helyzetére vonatkozóan adott, a hozzászólók nagyjából és egészében egyetértettek. Elhangzott azonban néhány kiegészítés és ellenvetés, amelyeknek említése szükséges. Bóka László vetette fel hozzászólásában: a referátumnak nagy érdemei mellett egyik hibája volt, hogy általános nyelvészetünk helyzetével elsősorban általános nyelvészeti művekkel kapcsolatban foglalkozott, de nem vizsgálta meg azokat az elméleti áramlatokat, amelyek nyelvtudományunkban uralkodtak, nem elemezte azt az elméleti állásfoglalást, amely — ha kimondatlanul is — az egyes konkrét, részletvizsgálatokkal foglalkozó dolgozatok alapját képezi. Bár a referátum szükségszerűen adódó keretei, korlátai nem tették volna lehetővé, hogy az előadó egy-egy konkrét munka elvi alapjainak analizálásával részletesen foglalkozzék, kétségtelen, hogy a kutatásban érvényesülő elméleti áramlatok feltárása, — a néha öntudatlan — idealista állásfoglalások leleplezése nyelvtudományi kritikánk elvégzendő feladatai közé tartozik. Hogy ez mennyire így van, az Kniezsa István akadémikus rendkívül érdekes hozzászólásából is látszott. Kniezsa, bizonyos fokig sérelmezve azt a bírálatot, amely a magyar nyelvtudomány legrepresentatívabb áramlatát a referátumban érte, azt kifogásolta, hogy a bírálat túl általános volt, hangsúlyozta, hogy a nyelvtudósoknak van elméleti álláspontjuk, és ez munkáikban megmutatkozik akkor is, ha ezek a munkák nem tartalmaznak elméleti megállapításokat. A továbbiakban Kniezsa akadémikus igen helyesen hangoztatta azt a követelést, hogy az általános nyelvészet olyan alapvető kérdéseit, mint amilyen

a nyelv és a társadalom, a nyelv és a gondolkodás viszonyának kérdése, az eddiginél konkrétan, nyelvi anyag alapján kell megvizsgálni és tisztázni, és nem szabad megmaradni az általános tételek pusztá ismétlésénél.

A vita során Sulán Béla hozzászólásában előkerült a nyelvtudományi pozitívizmus értékelésének kérdése is. Sulán, kiegészítve ezzel a referátum megállapításait, leszögezte, hogy a nyelvtudományi pozitívizmus, amely a filozófiai pozitívizmussal szoros kapcsolatban áll, idealista elméleti állásfoglalás. Ennek ismételt leszögezése nem szükségtelen, hiszen egyeseket megtéveszthet az a tény, hogy a pozitívista nyelvtudomány, kerülve az elméleti általánosításokat, figyelmét nyelvi tények, tehát materiális tények feltárásának szenteli. Ha azonban az egyes tényekben mutatkozó általános mozgástörvények feltárását elhanyagoljuk, csak felszíni, mozaikszerű képet kaphatunk a valóságról, és a jelenségek magyarázatában legjobban esetleg agnosztikus álláspontra vagyunk kénytelenek helyezkedni.

Ehhez a kérdés-csoporthoz kapcsolhatók Juhász József és Herman József hozzászólásai is. Juhász a szovjet nyelvtudomány történeti előzményeivel, Herman a francia nyelvtudomány mai helyzetével és haladó hagyományaival foglalkozott. Mindkét hozzászólásból világosan látszott, milyen nagy szerepe van az eddigi nyelvtudomány haladó hagyományainak a marxista—leninista nyelvtudomány kiépítése szempontjából. Bár a párhuzamot egyik előadó sem vonta meg, kétségtelen, hogy ez a mi viszonylatunkban is áll: nyelvtudományunknak, hiányosságai mellett, amelyekkel a beszámoló és a vita is foglalkozott, vannak olyan, nagyrészt még tudatosításra váró haladó hagyományai, amelyek nagy segítséget adhatnak a marxizmus—leninizmus meghonosításához a magyar nyelvtudományban.

A magyar általános nyelvészet fellendítése nem egy gyakorlati lépést is szükségessé tesz. Ilyenekre utalt felszólalásában Gáldi László, amikor rámutatott arra, milyen szükséges volna, hogy a fiatal és legfiatalabb nyelvésznemzedék szélesebb körű nyelvtudással rendelkezzen, és módja legyen megismerni különféle, Magyarországon kevésbé tanulmányozott nyelvi rendszereket is.

2. Mint említettem, a *langue—parole* kettősségre vonatkozó saussure-i elmélet vizsgálata eléggé nagy helyet kapott a referátumban. Herman József hozzászólásában kétségbevonta, vajon szükséges és helyes volt-e ennek a kérdésnek szinte központi helyet adni. Annak a véleményének adott kifejezést, hogy a *langue—parole* kérdés — minden érdekessége és fontossága mellett — nem elsőrendű, alapvető kérdése az általános nyelvészetnek. Ezzel a nézetével többen vitába szálltak; így Bóka László is, aki úgy látta, hogy a *langue—parole* elmélet részletes megvitatása és a Saussure-féle irányzatnak ezen a kérdésen keresztül való bírálata helyes. A vita további lefolyása részben legalábbis Bókának adott igazat; egy-két fiatal nyelvész hozzászólásában megmutatkozott, hogy az elméleti kérdések iránt érdeklődő kezdő kutatók közül egyesek hajlamosak még kritika nélkül átvenni saussure-i és bühleri nézeteket, hajlamosak Saussure-t tényleges érdemein felül magasztalni, éppen ezért nem helytelen elvi, bíráló megvitatás alá vonni Saussure tanításának egy-két központi tételét.

Szintén a probléma fontosságát hangsúlyozta Telegdi Zsigmond, aki szerint a *langue—parole* kérdés tulajdonképpen a nyelv objektív létezésének kérdése. Saussure idealizmusa abban is megmutatkozott, hogy a nyelvet tudati tényként kezelte, holott a nyelvnek, mint a tényleges beszédaktusokban mutatkozó törvényszerűségnek, a tudattól független, objektív létezése van; a nyelv tükröződik a tudatban, de nem természeténél fogva tudati tény.

3. A nyelvtani vita kérdésével részletesebben Sulán és Herman hozzászólásai foglalkoztak. Mindketten egyetértettek abban, hogy a nyelvtan felosztására vonatkozó különböző tervezetek mögött különböző általános nyelvészeti állásfoglalások húzódnak

meg; a vita lényegileg elvi kérdések körül forog; egyik vagy másik fejezet hovatarozásának kérdése másodlagos, levezetett kérdés. Sulán nyelvtan-tervének a mélyén az a felfogás áll, hogy a nyelvtani szerkezetnek (szintaxisnak és morfológiának) sajátos, különálló szerepe van a nyelv működésében, hogy a nyelvtani szerkezet a gondolkodáshoz való viszonyában is más, magasabb síkú absztrakciót képvisel, mint a szókinés elemei. Ez a felfogás a nyelvi struktúra elemeit a nyelv társadalmi, közlési funkciójából, a nyelv és a gondolkodás viszonyából kiindulva igyekszik osztályozni és vizsgálni; eltekintve a nyelvtankönyv felosztásának kérdésében elérhető és részben elért gyakorlati kompromisszumoktól, ezeknek az elméleti kérdéseknek további megvitatása helyes és szükséges.

Néhány, önmagában érdekes, de a vita fővonalához nem kapcsolódó hozzászólást (Deme László, Papp István stb.) itt nem áll módomban elemezni; úgyszintén, mint bevezetőmben is említettem, az idézett hozzászólásoknak több elemét is figyelmen kívül kellett hagynom: a nyomtatásban megjelenő anyag remélhetőleg rövidesen pótolni fogja beszámolómnak e hiányosságait.

Ligeti Lajos akadémikus elnöki zárószavában helyesen emelte ki, hogy a kongresszus általános nyelvészeti vitája alapján sikeres és jelentős volt.

A napirendi pont nem csak azért volt sikeres, mert a tárgyalás során egészséges, bátor bíráló kedv, helyes vitaszellem nyilatkozott meg; megmutatta a vita azt is, hogy a magyar nyelvészekben — egyes kérdésekben való véleménykülönbségeik ellenére — megvan az erő, a tudás és a jó szándék is ahhoz, hogy a nyelvi tények tudományos vizsgálata alapján, soha el nem veszítve a kapcsolatot a nyelvi anyaggal, előrevigyék a magyar általános nyelvészet ügyét, megteremtsék Magyarországon a magyar nyelvtudomány haladó hagyományait értékesítő marxista—leninista nyelvtudományt. Ha ez a folyamat valóban megindul, az alkotó munka és az elvtársi viták során ki fognak küszöbölődni azok a téves nézetek, amelyek a kongresszusi vitában még itt-ott elhangzottak.

*

II. A kongresszus stilisztikai vitáját Balázs János előadása vezette be. A nagy filológiai munka eredményeképpen született, széleskörű tájékozottságot tükröző előadás mindenekelőtt a stilisztika történetének áttekintését adta. Tanulságos adatokat közölt az előadás az ókor, a középkor, a renaissance stilisztikai elméleteiről, a modern értelemben vett stilisztika kezdeteiről a XVIII. század végén, végül pedig a ma is elevenen ható irányzatokról. Croce, Vossler, Spitzer felfogásának említése mellett részletesen elemezte Balázs Bally felfogását és a Ballyhoz kapcsolódó kutatók (Marouzeau, Cressot) nézeteit, majd rátért a Szovjetunióban folyó stilisztikai vita ismertetésére. Foglalkozott Balázs a magyar stilisztikai kutatás hagyományaival; kegyelettel emlékezett meg az olyan előfutárokról, mint Révai Miklós és röviden méltatta Négyesy, Zlinszky munkásságát. A stilisztikai kutatás számos megoldandó feladatára utalt Balázs János, amikor áttekintette a stilisztika érintkezési területeit egyéb nyelvtudományi diszciplínákkal, így pl. a lexikográfiával, amelynek fogalomköri és szinonima-szótárral kellene segítenie a stilisztikai munkát, a nyelvtannal, amellyel kapcsolatban olyan feladatok várnak megoldásra, mint a nyelvtani szinonimika kidolgozása, a mondatfajok stilisztikai értékének vizsgálata, a jelentéstannal, nyelvműveléssel; nagyok a feladatok a stilisztika és az irodalomtudomány közti kapcsolat fejlesztése terén. Sajnálatos, hogy — nyilván az előadó szándéka ellenére és talán éppen a részletek rendkívüli gazdagsága miatt — az igen tanulságos előadásban kevésbé domborodott ki a szerző saját állásfoglalása a stilisztika elvi kérdéseiben; aligha hamisítjuk meg azonban Balázs elgondolását, ha úgy látjuk, hogy Balázs, helyesen túllépve a Bally-féle stilisztika korlátait, egyet-

értésben a stilisztika legtöbb szovjet teoretikusával, a stilisztikai kutatás feladatává teszi egyrészt a nyelvi elemek stilisztikai értékének vizsgálatát, másrészt a nyelvi elemek felhasználásának módját, szempontjait a közlésben, helyesen bevonva a vizsgálatba olyan elsörendűen fontos kérdéseket, mint az irodalmi stílus, egyes írók stílusa stb., amelyek a Bally-féle stilisztika érdeklödési körén kívül esnek.

Balázs János referátumát kimerítő és változatos vita követte. Felszóaltak a stilisztika tapasztalt, idősebb művelői, mint Rubinyi Mózes, aki Balázs előadását újabb bibliográfiai, stilisztika-történeti adatokkal egészítette ki; Zolnai Béla, aki példák hosszú sorával bizonyította, milyen érdeklödésre tarthatnak számot az íróknak a stílusra vonatkozó elképzelései, nyilatkozatai.

Örömmel hallgatták a kongresszus résztvevői Veres Péter felszólalását. Veres Péter igen érdekes kérdésre hívta fel a kongresszus figyelmét, olyan kérdésre, amelyet a stilisztikai kutatás eddig nem igen vett szemügyre: az írói modorosság, az egyénieskedő, szándékosan, túlzóan „stilizáló” írói modor kérdésére. Rámutatott mai írott köznyelvünk egyes betegségeire, a szuperlatívuszokkal, klisékkel dolgozó „zsurnalista”-stílusra, a „papíron való szónoklás” szokására; felszólalása során felvázolta a helyes, egészséges stíluseszmenyt, a mértéktartó, természetes, öncélúságtól mentes, a közölt gondolatok, a közölt tények saját pátoaszát érvényesítő, nemzeti nyelvünk szellemének megfelelő írói stílust.

Az irodalomtörténészek közül Bóka László szölt hozzá a vitához. Bóka hangsúlyozta annak a fontosságát, hogy az irodalmi irányzatok tanulmányozását stílusvizsgálattal kössük össze, majd rátért a költői nyelv néhány sajátosságának elemzésére. Utalt arra, hogy a költői nyelv egyrészt olyan újításokat, alkalmi jelentésváltozásokat is megengedhet, amelyek a mindennapi beszélt nyelvben lehetetlenek volnának, másrészt jóval szabadabban használ archaikus alakokat, mint a köznyelv. Érdekes példaként mutatta meg Bóka László, milyen nagy szerepük van a költői nyelvben az öröklött, tradicionális képeknek, fordulatoknak.

Ide kapcsolható részben Gáldi László felszólalása, aki tanulságos példákön fejtette ki, hogy az író készen talált stilisztikai hagyományhoz kapcsolódik ugyan, de a hagyományt maga is tovább fejleszti; egy-egy elem, egy-egy szó kapcsán is kimutatható, hogyan válnak eredetileg közömbös nyelvi elemek az irodalomban stíluselemmé.

Gazdag, de rendkívül szerteágazó anyagot öleltek fel az egyéb hozzászólások; nem egy hozzászólás, mint pl. Martinkó Andrásé, egy önálló stilisztikai elméletet kifejtő előadással is felért. Martinkó a stílusban a beszélőnek, írónak a nyelvi jelhez való egyéni viszonyulását látja; stilisztikai értékkel bíró elem, „stilisztikum” akkor áll elő, amikor eltolódás áll be a nyelvi jel hagyományos értékében, funkciójában. A stilisztika és a jelentéstan érintkezési pontjairól adott elő Bánhidi Zoltán; többek között a szinonimasorok fogalmi és hangulati elemzésének fontosságára, valamint a történeti stilisztikai kutatás feladataira és sajátos követelményeire utalt Kelemen József; a frazeológiai kapcsolatok, hasonlatok stilisztikai értékét elemezte O. Nagy Gábor.

Külön érdeklödésre tarthatnak számot azok a felszólalások, amelyek a stilisztikának az oktatás rendszerében elfoglalt helyéről szöltak. Valamennyien egyetértettek abban: súlyos hiányosság, hogy Magyarországon lényegileg nem folyik rendszeres stilisztikai oktatás. Anyanyelvi oktatásunk megjavításának egyik kulcskérdése a stilisztikai oktatás bevezetése a felsöoktatás megfelelő részlegeiben, az általános és középiskolákban. Ma még nem egyszer az a helyzet — mint ezt Körösi Margit vidéki pedagógus felszólalása is mutatta —, hogy stilisztikai oktatás az alsóbb fokú iskolákban csak ott van, ahol egy-egy lelkes és képzett nevelő saját kezdeményezéséből, saját maga alkotta módszerekkel foglalkozik a tanulók stílusának tudatos fejlesztésével. Biztatóbb kép bontakozott ki Bencédy József és Szathmári István főiskolai tanárok hozzászólásaiból,

amelyek azt mutatták, hogy a felsőoktatás egyes, ma még sajnos elszigetelt területein van rendszeres, tervszerű stilisztikai oktatás. Sajnos, a stilisztikai oktatáson, gyakorlaton belül még a felsőoktatásban is gyakran elemi nyelvhelyességi kérdések megtárgyalásával, nyelvtani hibák elleni harccal kell foglalkozni.

A stilisztikai vita jellege nem teszi lehetővé a vita fő kérdéseinek olyan összefoglalását, mint amilyent az általános nyelvészeti vita ismertetésében megkíséreltünk. A hozzászólások, kevés kivétellel, nem egymáshoz és az előadáshoz szorosan kapcsolódó, összefüggő vitát alkottak, inkább az volt sok esetben a hallgató benyomása, hogy egymáshoz csak tárgyukban, de nem mondanivalójukban kapcsolódó, önmagukban rendszerint igen érdekes kisebb és nagyobb előadások sorozatát hallgatja. A vitának ez a jellege természetesen a stilisztikai tudomány mai állását is tükrözi: a stilisztika számos alapfogalma, alapvető feladata ma még vitatott, tisztázatlan, és ennek megfelelően ma még tág tere van az egyéni rendszeralkotásnak, az egymással gyakran homlokegyenest ellenkező, egymástól független nézeteknek, elméleteknek. Ebből következett, mint azt Tamás Lajos akadémikus elnöki zárószavában helyesen megjegyezte, hogy a vita minden érdekessége és gazdagsága mellett, nem világított meg, de nem is vetett fel egyértelműen olyan egyszerű, alapvető elvi kérdéseket, mint például azt, hogy valamennyi nyelvi közlésnek, valamennyi közlés bármilyen elemének esetében beszélhetünk-e stílusról, vagy pedig a „stilisztikum” csak bizonyos közléstípusok, bizonyos elemek sajátja-e.

Mindamellet a stilisztikai vitának nagy érdeme és eredménye volt, hogy gazdag és változatos anyagot hozott felszínre, amely — az előadások és a hozzászólások közzététele után — hosszú ideig segítséget fog nyújtani a magyar stilisztikai kutatás fejlődéséhez, további termékeny viták kibontakozásához. Érdeme a stilisztikai vitának, hogy a stilisztikára mint a nyelvtudomány fontos ágára felhívta a szakemberek figyelmét, és ugyanakkor hangsúlyozta a stilisztika fontosságát az oktatásban, az ifjúság nyelvi kultúrájának emelésében.

Herman József

*

III. A nyelvészkongresszus egyik jelentős, sőt várható eredményeivel, számos új munkaterület feltárásával a legtermékenyebbnek ígérkező eseménye Bárczi Géza akadémikus „A történeti nyelvjáráskutatás” című előadása volt.

Bárczi Géza rövid visszpillantásban vázolta nyelvtudományunk eddigi, idevonatkozó, az úttörés nehézségeit szükségszerűen tükröző, de így is tiszteletet érdemlő munkáját, eredményként értékelve nemcsak azt, hogy legnagyobb kutatóink már a század elején nyelvjárási jelenségeket keresnek és találnak az ómagyar korban, hanem azt is, hogy nyelvjárási különbségek figyelembevételének lehetősége egyáltalán felmerült. A magyar történeti nyelvjáráskutatás természetesen még nem alakulhatott ki, „a magyar nyelvtörténet tudománya látszólag elhanyagolta a nyelvjárási történetének kutatását”, nyelvtudományunk eme korszakát mégsem marasztalhatjuk el, hiszen az alapvető, általános feladatok nagy tömegét végezte el, nélkülözhetetlen alapot és vázlat adott a további kutatómunkához. Természetes, hogy csak az alapozó munka után kerülhetett, illetőleg kerülhet sor annak a rendkívül bonyolult folyamatnak a vizsgálataira, feltárására, a differenciáló és integráló erők működésének kibogozására, amely a magyar nyelvjárási kialakulását és fejlődését annyira jellemzi.

Bárczi a magyar nyelvjárási történetében négy nagy szakaszt különböztet meg, amelyek a rendelkezésre álló források, a megoldandó feladatok és a vizsgálat módszere szempontjából határolhatók el. A felosztás némi módosítással a Gombocz—Bárczi-féle, elvileg is helytálló, a gyakorlatban is kipróbált és jól bevált nyelvtörténeti korszakbeosztás után igazodik.

Az első korszakot, a finnugor és ugor együttélés korát Bárcki a finnugor nyelvészet kutatóterületének tartja, de hangsúlyozza, hogy problémáik érdeklik a magyar nyelvészeket is, sőt eredményeik, különösen az ősmagyar kor kutatásában nélkülözhetetlenek. Valószínűnek tartja, hogy egy-egy magyar nyelvjárási különbség finnugor vagy ugor nyelvjárási különfejlődésre vezethető vissza, amint pl. a finnugor szókezdő veláris *k kettős magyar megfelelőésének (*komp* ~ *hoporcs*, *kúm* ~ *húny*, *kajla* ~ *hajlik*) magyarázatára történt is ilyen kísérlet.

A második szakasz, az ősmagyar kor nyelvjárási különbségeit azonban már a magyar nyelvtudománynak kell felkutatnia. A rendelkezésre álló, tulajdonképpen közvetett források: a magyarság társadalom-, gazdaság- és művelődéstörténete, a finnugor összehasonlító nyelvtudomány eredményei, amelyek megadják az önálló magyar nyelvi fejlődés kiindulópontját, a jövevényszavak vallomása, a történeti kor nyelvállapota, amely visszakövetkeztetésre nyújt lehetőséget — mindezek együttvéve is egyelőre leginkább a hangtani kutatásban használhatók fel credménnyel, de ez nem jelenti azt, hogy nyelvtudományunk lemond a további lépésekről, pl. e kor szókinésének a vizsgálatáról. A hangtan területén két feladat megoldása látszik kivihetőnek: a nyelvjárásinak tekinthető ősmagyar jelenségek megállapítása és e jelenségeket eredményező hangtani változások időrendjének meghatározása. E kor legérdekesebb problémájának felderítése, a nyelvjárási helyhez vagy politikai alakulatokhoz kötése (a törzsi nyelvjárási kérdése) az ismert források alapján egyelőre irreális vállalkozás lenne. Ha a megoldható feladatok szerényeknek látszanak is, súlyuk annál nagyobb, hiszen a magyar nyelvtörténet homályban levő kétharmad részére vetnének némi világosságot. — A vizsgálati módszert Bárcki példákkal illusztrálta.

Nyelvjáráisaink történetének harmadik szakaszát Bárcki a nyelvemlékes kor kezdetétől (a X. századtól) a XVI. századig jelöli ki. Ekkor már közvetlen forrásokat használhatunk, a hangtani jelenségeken kívül pedig szókinésbeli és ragozásbeli eltéréseket is vizsgálhatunk. A nyelvjárási sajátosságok és a relatív időhatárok megállapításán túl ekkor már feltétlenül eredménnyel bíztat nyelvjárási-történetünk egyik legfontosabb kérdésének vizsgálata: a nyelvjárási jelenségek helyhez rögzítése. Az emlékek feldolgozása típusonként más módszerű eljárást igényel, és típusonként más-más adalékot nyújt nyelvjáráisaink ismeretéhez. Szórványemlékeink földrajzi névi adatai, különösen dűlőnevei feltehetően a helyi nyelvjárást tükrözik, ezenkívül időrendileg és földrajzilag rögzíthetők, tehát feldolgozásuk az ó- vagy középmagyar korszak egy-egy kisebb szakaszában néhány nyelvjárási jelenség feltérképezésére feltétlenül alapul szolgálhat. Szövegemlékeink monografikus feldolgozása (hang-, alak- és mondattana, szókézlete, a jelenségek megterhelése), különösen ha a nyelvjárási szempontot nem hanyagoljuk el, feltétlenül adatokat szolgáltat nyelvjáráisaink történetéhez. Ha pedig a szöveg szerzője, annak születési helye és egyéb körülményei is kideríthetők, akkor egyszerre igen nagy nyelvi anyag válik helyhez rögzíthetővé, vagyis egy bizonyos korban, a magyar nyelvterület egy bizonyos pontjának nyelvállapotát tudjuk hitelesen megrajzolni. Az ilyen módon feldolgozott emlékek szaporodásával még világosabb képet kaphatunk majd e korszak nyelvjárási viszonyairól.

Az utolsó korszak nyelvjáráisaink történetében a XVI. századtól napjainkig tart. A források sorába bekapcsolhatóvá válik az élő nyelvjárási anyag. A nyelvemlékek közül az irodalmi nyelv kialakulásával és térhódításával a nyomtatványok felhasználósága ugyan fokozatosan csökken (a XVI. században még fontos források), az irodalmi nyelv hatásától többé-kevésbé érintetlen, nyelvjárási sajátosságokat hordozó kéziratokat azonban tömegével találhatunk levéltárainkban. Vizsgálatra igen sok lehetőség kínálkozik: ki lehet indulni egy mai nyelvjárási vizsgálatából és a helyhez köthető emlékeken visszafelé követni a nyelvjárási múltját; készíthető úgynevezett

jelenség-monográfia, ha az illető jelenség földrajzi elterjedése állandó szempontként érvényesül; fontos feladat az egész nyelvterületre vagy egy kisebb részére egy bizonyos korban megrajzolni a nyelvjárások képét. Ez utóbbi vizsgálatot Bárczi különösen a XVI. századra vonatkozólag tartja fontosnak. A XVI. század tudniillik a különféle módszerekkel megközelíthető két kor határán, az irodalmi nyelv kialakulásának kezdetén sok magyarázatot adna az előző korszak nyelvjárásainak fejlődésére, másrészt szilárd alapot nyújtana az újabkori nyelvjárási fejlődés vizsgálatához. (Hogy az eredmény mennyire sikerrel kecsegtet, azt éppen Bárczi bizonyította be 1947-ben tartott akadémiai székfoglalójában, amikor arról a munkájáról számolt be, amelyben XVI. századi levelek feldolgozásával tizenkét hangtani jelenség területi elterjedését vizsgálta meg, és az eredményről igen beszédes térképeket is készített.)

Bárczi Géza kongresszusi előadása úttörő, sőt korszakalkotó jelentőségű. A magyar nyelvjárások történetének helyes korszakolása, az eredménnyel kecsegtető feladatok biztos kézzel való kijelölése, a forrásanyag megfelelő értékelése, a vizsgálati módszer leleményes kiválasztása és alkalmazása mind, mind biztosíték arra, hogy a magyar nyelv történeti kutatás (az irodalmi nyelv vizsgálatában ugyancsak, de további fejlődésében is) a magyar nyelvjárások történetének vizsgálatává váljék. Tulajdonképpen modern, korszerű nyelvtörténeti módszertant kapott nyelvtudományunk, amely végleg meg fogja szüntetni nyelvjáráskutatásunk és nyelvtörténeti kutatásunk egymástól való elszigeteltségét. Mai nyelvjárásaink vizsgálatának eredményeit mind jobban ki kell egészítenünk a történeti forrásanyag tanulságaival, az a nyelvtörténeti munka pedig, amelyik a nyelvjárási különbségek figyelembevételét elhanyagolja, máris korszerűtlenné vált. Kialakul a szinkronikus és diakronikus vizsgálati módszer egészséges összekapcsolása, s egyszersmind eltűnik a nyelvjáráskutatásnak (ha ki nem is mondott, de gyakorlatilag jelentkező) másodrendű munkaterületként való kezelése.

Nagy jelentőségű végül az előadás a fiatal kutató nemzedék számára. Bárczi Géza olyan új munkaterületre irányította a figyelmet, amely nemcsak töretlensége, az úttörő vállalkozás csalogató lehetőségei miatt izgató, hanem azért is, mert a szívós kutatómunka gazdag aratást ígér.

*

Bárczi Géza előadásához több kiegészítő és néhány kisebb részletet módosító hozzászólás hangzott el Deme László, Kniezsa István, Lakó György, Mikešy Sándor, Moór Elemér, Papp László és Vértes Edit részéről.

*

A kongresszus három napos munkájának tapasztalatait Kniezsa István akadémikus, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke foglalta össze elnöki záróbeszédében; végül pedig a Mollay Károly titkár által előterjesztett határozati javaslatokat fogadta el a kongresszus.

Kázmér Miklós

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG 1954. OKTÓBER 20-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár, Bárczi Géza, Fábian Pál, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Tompa József főbizottsági tagok; Csetri Lajos, Szabó Dénes, Tompáné Lovas Rózsa meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos titkár előadja, hogy Rusznyák István, az MTA elnöke a minisztertanács titkárságának kérésére véleményt kér a Nyelvművelő Főbizottságtól

arra vonatkozólag, mit lehetne a társadalmi érintkezésben használatra javasolni az orosz *grazsdanyin*, *grazsdanka* magyar megfelelőjeként.

A hozzászólások elhangzása után a Főbizottság megbízta Fábián Pált, hogy a kérdést alaposabban megvizsgálva tegyen javaslatot a legközelebbi ülésen.

2. A titkár bejelenti, hogy a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Központi Irodalmi és Nyelvi Szakosztályának nyelvtudományi és nyelvművelő munkabizottságai a „Tihanyi alapítólevél” kibocsátásának 900. évfordulójára kiállítást terveznek a magyar nyelv életének teljes anyagáról. Kéri a Főbizottságot, hogy a kiállítással kapcsolatban nyilvánítson véleményt.

A Főbizottság a kiállítást szükségesnek tartja, azért megrendezésének tervét örömmel veszi tudomásul.

3. Ezután a „Szép magyar beszéd” című kisfilm-tervezet megvitatása következik. Gerhard Pál filmrendező elküldte a Főbizottságnak a szép magyar beszédről szóló kisfilmjének a tervezetét, azért, hogy a Főbizottság véleményét és támogatását kérje. A tervezetnek egészéhez és több részletéhez hozzászóltak a Főbizottság tagjai.

A vita eredményeképpen a Főbizottság a következő határozatot hozta:

a) A Főbizottság a jó magyar kiejtés érdekében fontosnak tartja, hogy ilyenfajta film készüljön.

b) A Nyelvművelő Főbizottság a szép magyar beszédről szóló kisfilm tervezetét küldje meg a Népművelési Minisztériumnak. Egyben kérje a Főbizottság a Népművelési Minisztériumot, támogassa anyagilag ezt a film tervezetet. A film elkészítéséhez szükséges szakmai támogatást a Főbizottság megadja, sőt a filmet a maga szakmai irányítása alá kívánja vonni.

c) Mivel a filmnek pedagógiai értéke is lesz, a Főbizottság a Népművelési Minisztériumhoz intézett levelét, valamint a film tervezetét az Oktatásügyi Minisztériumnak is küldje meg, és kérje az Oktatásügyi Minisztériumot, hogy a maga részéről szintén támogassa a filmet.

4. A titkár jelentést tesz a nyelvművelő kódex ügyének állásáról. Elmondja, hogy Deme László a Főbizottság felkérésére elkészített egy tervezetet. Ezt egy szűkebb bizottság (Bárcei Géza, Deme László, Kovalovszky Miklós, Köves Béla, Lőrincze Lajos, Tompa József) megvitatta, s a maga részéről némi módosítással helyben hagyta.

A javaslat lényege a következő:

„A készítendő kódex — tekintettel a széles közönségnek meglehetősen hiányos nyelvtani ismereteire — ne a nyelvtan szerinti beosztásban készüljön (mint pl. Simonyi Helyes magyarsága és Dengl könyve). De ne készüljön annyira pusztán szótárszerűen sem, hogy a szókincs területén kívül eső kérdések ne kerülhessenek bele. Leghelyesebb, ha lexikonszerű beosztású (amilyen pl. Simonyi Antibarbarusa, ill. a Szikrának nemrégiben megjelent kis kézikönyve), azaz egyaránt tartalmaz címszóként problematikus szavakat, nyelvtani jelenségeket, de ide kívánczoló nyelvtani kategóriákat, sőt átfogóbb kérdéseket is. Ez biztosítja, hogy könnyen eligazodjék benne az is, aki egyes szavakat keres, s az is, aki egyes elvi kérdések rövid kifejtésére kíváncsi.

A kiadvány ne csak a »helyes« és »helytelen« ítéleteket ismerje, hanem a valóság bonyolult sokrétűségének megfelelően többféle minősítést alkalmazzon (mint pl. a Szikra kézikönyve, de már Simonyi Helyes magyarsága is), pl. »nem helytelen elem, de a helyette ajánlottak magyarosabbak«, »igen gyakran alkalmazzák rossz helyen, ne éljünk vissza vele« stb. A megállapítandó néhány állandó kategóriának megfelelő szemléletes rövidítése legyen. A több fokozatú minősítés lehetővé, a gyakorlati igény szükségessé teszi, hogy nyitva hagyott problémák ne maradjanak az anyagban. — Az ítéletek tudományos alapja a »Nyelvművelésünk főbb kérdései« c. kötet meg a korábbi és a mai nyelvművelő irodalom legjava lehet.

A kiadvány foglalkozzék minden olyan elemmel, amelyet helyteleníteni szoktak, s amelynek helytelenítése a mai köztudatban is eleven; természetesen ezek közül azokkal is, amelyeket az őket ért vádak alól fel kíván menteni. Igyekezzenek ezen kívül minél nagyobb anyagot adni az újonnan terjedező helytelenségekből, nyelvi kinövésekből is; ennek érdekében a szerkesztőktől, pedagógusoktól stb. el kell kérni az általuk összegyűjtött tipikusabb hibák jegyzékét, fel kell használni a Nyelvtudományi Intézet újságy nyelvi adattárát stb. A helytelenített szavakon kívül a nyelvtani jelenségekkel, formákkal, eszközökkel, sőt — legalább röviden — a hangsúly, a hanglejtés, a szórend és a hangképzés legjellegzetesebb hibáival is foglalkoznia kell.

A kiadvány elsősorban az irodalmi és a köznyelvből vegye anyagát. A szakmai és a tudományos nyelvhasználat szókincsével annyiban foglalkozzék, amennyiben szélesebb elterjedtségű, a köznyelvbe egyre jobban behatoló elemeikről van szó. Hasonlóan kell eljárnia a nyelvjárások, továbbá a zsargon és az argó elemeivel is. A familiáris nyelvhasználatnak azonban minél több elemét vegye fel, és vonja legalábbis stilisztikai minősítés alá, mivel ez köznyelven belüli réteg, s igen sok benne a nemkívánatos elem.

A kirívóan helytelen jelenségek mellett meg kell tárgyalnia árnyalatnyibb, finomabb problémákat is, pl. rá kell mutatnia két rokon szóalaknak értelmi, stílusbeli, használati különbségeire. Így olykor érintkezik a stilisztikával; de a stílust csak a nyelvi helyesség oldaláról nézve tárgyalhatja, teljes részletességgel nem. Ez a viszonya a nyelv-tanhoz is: ebből is csak azokat a jelenségeket kell felvennie, amelyek helytelenítendőek, továbbá azt magyaráznia meg belőle röviden, ami a helyességi ítéletek megértéséhez — az általános iskolai színvonalon felül — szükséges lehet.

A kiadvány nem magyarító szótár. Az idegen szavak közül csak azokat veszi fel, amelyeknek kiküszöbölését feltétlenül szükségesnek és — megfelelő helyettesítője lévén — megvalósíthatónak is tartja.

Előmunkálatként törzsanyagul fel kell dolgozni az eddig megjelent fontosabb nyelvhelyességi műveket, valamint a Magyar Nyelv, a Nyelvőr, a Magyarosan minden évfolyamát. Ezenkívül széles szakirodalmi anyagból kell még kiegészítő tallózást végezni. — Irodalmi forrásutalásokat azonban csak a nagyobb kérdésekre kell kötelezően adnia a könyvnek; a kisebbekre csak akkor, ha egy-egy jó monográfia van róluk.

A kötetben bő és alapos utalási rendszernek kell elősegítenie az egyes kérdések gyors megtalálását, sőt egymással való további kapcsolataiknak felismerését is.

A munka kellő színvonala csak akkor biztosítható, ha egyrészt megfelelő számú munkatárs és anyagi keret, másrészt a Nyelvművelő Főbizottság részéről megfelelő szakmai tanácskozó testület, továbbá lehetőleg három—négy állandó lektor van állandóan a megbízandó három—négy szerkesztő segítségére.

A kiadvány kb. 25—30 íven, lehetőleg olcsón és nagy példányszámban, a megfelelő anyagi feltételek megteremtésétől számított két és fél éven belül készíthető el.”

A Főbizottság néhány kisebb részlet, ill. technikai kérdés megbeszélése után hozzájárul Deme László tervezetéhez; majd 1. felkéri Deme Lászlót a munkálatok költségvetésének részletes kidolgozására; 2. megbízza a titkárt, hogy Deme Lászlóval együtt a kiadás, valamint a munkálatokhoz szükséges pénzösszeg biztosítása tárgyában folytasson tárgyalásokat a Szikra Könyvkiadóval, illetőleg az Akadémiai Kiadóval vagy a Művelt Nép Könyvkiadóval.

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG 1954. DECEMBER 8-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár, Bárczi Géza, Fábíán Pál, Karinthy Ferenc, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Sömjén Endre, Tompa József, Veres Péter főbizottsági tagok; Deme László, Juhász József, Loványi Gyula meghívott vendégek, Pákozdy Endre szakelőadó.

I. Fábíán Pál felolvasta előterjesztését az Akadémia elnökségétől érkezett kérésre: Milyen megfelelő magyar kifejezést javasol a Főbizottság az orosz *grazsdanyin* megszólításra? Referátumában sorra elemzi a férfiak és a nők megszólítására használatos kifejezéseket, s végül azt javasolta, hogy az *elvtárs*, *elvtársnő* megszólításokat ne foglaljuk le a mozgalmi élet számára, hanem tegyük általánossá.

A javaslatához hozzászól Kodály Zoltán, Juhász József, Karinthy Ferenc, Tompa József, Deme László, Loványi Gyula, Sömjén Endre, Veres Péter és Lőrincze Lajos. A vita eredményeképpen a Főbizottság a következőket határozta:

Általános, mindenkire érvényes megszólításként, az orosz *grazsdanyin*, *grazsdanka* magyar megfelelőjeként a *polgártárs*, *polgártársnő* szót ajánlja. A szó értelme világos; a kapcsolat, amelyre utal reális: a megszólító és a megszólított egyén egyaránt *állampolgár*. Jól megfelel a népfront politikai törekvéseinek; alkalmas arra, hogy a legszélesebb tömegeket összefogja, egyesítse. Nem gyökértelen kifejezés, demokratikus hagyományai vannak. Ami nehézséget a hozzáfűződő esetleges nem kívánatos hangulati tartalom okoz, azt le lehet küzdeni.

2. Lőrincze Lajos titkár ismertette az 1955 nyarán megjelenő Kis Magyar Nyelvőr című nyelvművelő, ill. nyelvtudomány-népszerűsítő kötetet. A kötet a következő részekből fog állni:

I. **Nyelvművelésünk haladó hagyományai.** Egy-egy cikk Kazinczy, Csokonai, Arany, Szarvas, Simonyi, Kosztolányi nyelvművelő tevékenységéről, a nyelvtudományban betöltött szerepéről.

II. **A nyelvtudomány műhelyéből.** Érdekes tudnivalók a magyar nyelv múltjából, jelenéből: hogyan beszéltek a régi magyarok; hány szó van a magyar nyelvben; a szavak élete; a szinonimákról; szó- és szólásmagyarázatok stb.

III. **Írjunk, beszéljünk helyesen magyarul.** Szorosabb értelemben vett nyelvművelő cikkek: a helyes kiejtésről; az ikes igék; a suk-sük nyelv; a határozott névelő; a határozatlan névelő; a helyesírás fogós kérdései stb.

IV. **Az irodalmi nyelv kérdéseiről.** Hányféle nyelven szólnak hozzánk íróink: az irodalmi archaizmus kérdéséről; a tájnyelv az irodalomban; a költői nyelv zeneiségéről; írjunk színesen; írói stíluselemzések stb.

A kötet nagy részét a már elhangzott rádióelőadások fogják tenni, de számos olyan cikk is lesz benne, ami a kötet céljára készült, ill. készül. A kötet munkatársai az egyes kérdések legjobb szakemberei, nyelvészek, írók, irodalomtörténészek.

A vita eredményeképpen a Főbizottság — némi szerkezeti módosítással — elfogadja Lőrincze Lajos tervezetét és jóváhagyását adja a kiadványhoz.

KÜLFÖLDI VENDEGEINK

A magyar nyelvtudomány nemzetközi kapcsolatai 1954-ben örvendetes módon megerősödtek. Egyre több és több nyelvészünk megy tanulmányútra a Szovjetunióba, a népi demokratikus országokba, Finnországba, s egyre több külföldi nyelvtudós látogat el hazánkba is. E tanulmányutak és látogatások hasznosan előmozdítják a nyelvtudomány egészséges fejlődéséhez szintén nélkülözhetetlen tájékozódást, az új tudományos eredmények és tapasztalatok kicserélését.

Márciusban A. Stanislav Furmanik, a Varsóban készülő lengyel nagyszótár szerkesztőségének belső tagja járt hazánkban. Lengyel vendégünk megismerkedett az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Értelmező Szótár munkálataival, s a szótár munkatársainak beszámolt a lengyel lexikográfia helyzetéről és feladatairól.

Ugyancsak márciusban V. V. Szerpinszkij és P. I. Nyikityin, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Tájékoztató Intézetének főmunkatársai megtekintették az Akadémiai Nagyszótár munkálatait az MTA Nyelvtudományi Intézetében.

A Magyar Tudományos Akadémia évi nagygyűlése alkalmából hazánkban tartózkodott H. H. Bielfeldt akadémikus, a berlini Humboldt Egyetem professzora, az egyetemi Szláv Intézet igazgatója, valamint Bohuslav Havránék akadémikus, a prágai Károly Egyetem dékánja, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Cseh Nyelvi Intézetének igazgatója. H. H. Bielfeldt a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály ülésén hozzászólt Bárcei Géza akadémikusnak „A nyelvjáráskutatás időszerű kérdései” című előadásához, Havránék akadémikus pedig a nagygyűlés keretében június 18-án előadást tartott „Josef Dobrovskýnak, a szlavisztika atyjának mai értékelése” címmel.

Júliusban Heinrich Becker, a jénai egyetem professzora érkezett hazánkba, hogy előadásokat tartson a hazai német oktatási nyelvű iskolák pedagógusai számára Budapesten rendezett továbbképző tanfolyamon. Ugyancsak hosszabb időt töltött hazánkban Dimitrie Macrea professor, a Román Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója, aki a magyarországi román oktatási nyelvű iskolák pedagógusainak Gyulán rendezett továbbképző tanfolyamán tartott előadásokat. A két külföldi vendég az MTA Nyelvtudományi Intézetében számos meghívott vezető magyar nyelvész jelenlétében részletesen beszámolt a hazájukban folyó nyelvtudományi munkálatokról.

Augusztusban a Magyar Tudományos Akadémia vendégeként hazánkba érkezett Erkki Esaias Itkonen, a helsinki egyetem professzora. Itkonen professor szeptember 10-én a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály felolvasó ülésén „A finnugor nyelvek hangsúlyviszonyairól” címmel, szeptember 15-én pedig a Magyar Nyelvtudományi Társaság finnugor szakosztályának ülésén „A lapp nyelvjárásokról” címmel tartott előadást. Finn vendégünk megismerkedett a hazánkban folyó finnugor nyelvészeti munkálatokkal, elsősorban a „Magyar szókészlet finnugor elemei” című nagy tervmunkánkkal, amely az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében készül.

A nyár folyamán két hónapig Budapesten tartózkodott Rákos Péter, a prágai egyetem Magyar Intézetének vezetője, aki a magyar irodalomtörténetírás és a magyar nyelvtudomány legújabb eredményeit tanulmányozta.

Legutóbb Marcel Cohen, a párisi Ecole des Hautes Etudes igazgatója járt Magyarországon az Akadémia vendégeként. A neves francia marxista nyelvtudós október 22-én a Magyar Nyelvtudományi Társaság általános nyelvészeti szakosztályának vitaülésén bevezető előadást tartott „Le langage” című könyvről, október 26-án pedig az Eötvös Loránd Tudományegyetem rendezésében „Francia lexikográfiai kérdések — egy készülő szótárról” címmel tartott előadást. Marcel Cohen egyebek között az MTA Nyelvtudományi Intézetét is fölkereste, s ott részletesen ismertette a mai francia nyelvtudomány időszerű kérdéseit.

Sz. I.

<i>Dobcsányi Ferenc</i> : Kinn hál az idő. — Fölemelél Kádár szeméit az égre	110
<i>Gáldi László</i> : Frivol	110
<i>K. M.</i> : Szent Antal tüze	111
<i>B. Ö.</i> : Megüti a bokáját. — Micsoda, kicsoda. — Nagyot hall	112

Nyelvjárásaink

<i>Markó Imre Lehel</i> : Kiskanizsai ragadványnevek	113
--	-----

Folyóirat- és lapszemle

<i>Rubinyi Mózes</i> : Ötven éves a Magyar Nyelv	125
--	-----

Könyvszemle

<i>Bencédy József</i> : Deme László: Ápoljuk nyelvünket!	131
Magyar irodalmi szöveggyűjtemény	133
<i>Hámori Antónia</i> : Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. kötet 1. rész	134
<i>Farkas Vilmos</i> : Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból, I. kötet 2. rész	138
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Szöveggyűjtemény a felvilágosodás korából, II. kötet I. rész	141
<i>D. Bartha Katalin</i> : Végh József: Útmutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához	146

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete közönségszolgálatának levelesládájából	148
• Az Értelmező Szótár szerkesztőségének kérdései	153

A Nyelvőr hírei

Csefkó Gyula	154
<i>Herman József—Kázmér Miklós</i> : A III. magyar nyelvészkongresszus	154
A Nyelvművelő Főbizottság 1954. október 20-án tartott ülésének jegyzőkönyve	162
A Nyelvművelő Főbizottság 1954. december 8-án tartott ülésének jegyzőkönyve	165
<i>Sz. I.</i> : Külföldi vendégeink	166

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK
Szépirodalmi könyvkiadó

(Budapest, 1954.)

Bródy Sándor: A sas Pesten
Chabrol, Jean Pierre: Az utolsó parton. Fordította *Aranyosi Pál*
Csoóry Sándor: Felröppen a madár
Devecseri Gábor: Jövendő tükre
Hasek, Jaroslav: A Balaton partján. Fordította *Tóth Tibor*
Hét évszázad magyar versei, I—IV. kötet
Horváth Mária: Kati
Jesenskij, Janko: Demokraták. Fordította *Tarján Andor*
Jókai Mór: Az élet kómédiásai
Jókai Mór: Sárga rózsza
Juhász Ferenc: A tékozló ország
Karinthy Ferenc: Hazai tudósítások
Kisfaludy Károly: Válogatott művei
Kosztolányi Dezső: Válogatott novellái
Kukučín, Martin: Falusi regény. Fordította *Hubbé István*

Madách Imre: Az ember tragédiája
Maupassant: Egy asszony élete. Fordította *Illés Endre*
Mikszáth Kálmán: A két koldusdiák
Moldvai csángó népdalok és népballadák
Molière: Válogatott vígjátékai, I—II. kötet. Fordította *Illyés Gyula, Karinthy Ferenc* stb.
Németh László: Bűn
Petőfi Sándor: Összes költeményei, I—II. kötet
Prévost, Antoine François: Manon Lescaut. Fordította *Kolozsvári Grandpierre Emil*
Romániai magyar elbeszélők
Rostand, Edmond: Cyrano de Bergerac. Fordította *Ábrányi Emil*
Sárközi György: Válogatott versei
Somlyó György: A Visztula sellője
Szabó József: Erdei emberek
Verne Gyula: A francia zászló. Fordította *Gaál Mózes*

* *Társadalmi Szemb*, a Magyar Dolgozók Pártja elméleti folyóirata 1954. évi IX. évfolyam
Élet és Tudomány, a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat hetilapja
Finnisch-ugrische Forschungen, a XXXI. kötet 3. füzeté

Ára : 6 Ft

Évi előfizetés : 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1955-ben negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldön a Posta Központi Hírlapirodájában (Budapest V. József nádor tér 1.), illetve a 04.478.111-46. számú csekkszámán lehet előfizetni. Külföldön a „KULTÚRA” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat ügynökségei veszik fel az előfizetéseket.

*

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályától (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése végett vegyék figyelembe a következő kívánalmainkat :

1. A kéziratokat lehetőleg szabványos (A/4 nagyságú, 21 × 29 cm) fehér papírlapnak az egyik oldalára gépeljék.
2. Egy lapra 30 sort írjanak, soronként 60 betűvel.
3. Egy lapon — a betűhibák kijavításán kívül — legfeljebb öt sorban lehet utólagos javítás. A javításokat ne a lapszélre, hanem az áthúzott hibás szöveg fölé írják.
4. A szövegben a nyelvi adatokat egy egyenes vonallal húzzák alá (ez a dőlt szedést jelzi); az értelmi kiemeléseket pedig hullámos vonallal, ill. (géppel) szaggatott aláhúzással jelölik (ez a ritkítás jele). A neveket és címeket ne húzzák ala.
5. A folyóiratok évfolyamait arab számmal írják, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot tegyenek. Az évszázadokat római számmal írják.

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

- Babos Ernő—Kovalovszky Miklós:*
Az orosz nyelvi művelődés útja 167
- Éder Zoltán:*
„Beszédművészeti gyakorlatok” 181
- Prohászka János:*
Névszól használtság szerepe
a stílusban 190
- Tómpa József:*
Elemzési vitánk tanulságai 199
- Herczeg Gyula:*
A stílusvizsgálat módszeréhez 204
- O. Nagy Gábor:*
A jövevényszólások kérdéséhez 224
- Gáldi László:*
Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv
(ismertetés) 233

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZÉPE GYÖRGY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V. Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Babos Ernő—Kovalovszky Miklós</i> : Az orosz nyelvi művelődés útja	167
<i>Éder Zoltán</i> : „Beszédnívészeti gyakorlatok”	181
<i>Prohászka János</i> : Névszólul használt igealakok szerepe a stílusban	190
<i>Angyal Endre</i> : Nyelvművelés, nyelvtisztítás, nyelvédelem	194
Az iskolai elemzés kérdései	
<i>Kubinyi László, Tóth Pál László</i> : Hozzászólás	195
<i>Tompa József</i> : Elemzési vitánk tanulságai	199

Íróink nyelve

<i>Herczeg Gyula</i> : A stílusvizsgálat módszeréhez	204
<i>Tompa József</i> : Még egyszer a stílusvizsgálat módszeréhez	218

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Erdődi József</i> : Az orosz nyelv hatása a magyarra 1945 óta, VII. (befejező) rész	220
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : A jövevényszólások kérdéséhez	223
<i>N. Kakuk Zsuzsa</i> : Kamuka	226
<i>Keresztes Kálmán</i> : Mirelit	227
<i>Horváth Mária—Simon Györgyi</i> : Orrában hordja a harangzópénzt	229
<i>Beke Ödön</i> : Életfa. — Milling. — Rohadtsarok. — Begyullad. — Tericsfa. — Fehérmáj. — Patyolat	229
<i>H. Fekete Péter</i> : Ölt, öltés, öltő	232
<i>Scheiber Sándor</i> : Könnyű lépteitől még a fű se' hajlik	232

Szemle

<i>Gáldi László</i> : Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv	233
<i>Bencédy József</i> : Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje I. rész (helyesírás)	242
<i>Deme László</i> : Berzsenyi Dániel Válogatott versei	246
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Tamási Áron: Bölcső és Bagoly	251

A Nyelvőr postája

A szerkesztőség levelezéséből	257
Az MTA Nyelvtudományi Intézete közönségszolgálatának levelesládájából	260

Imre Samu

(1917—1990)

MAGYAR NYELVŐR

79. ÉVFOLYAM * 1955. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

AZ OROSZ NYELVI MŰVELŐDÉS ÚTJA

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom új korszakot nyitott meg az orosz nyelv-művelés történetében is. A gyökeres társadalmi változás új jelleget és hatalmas jelentőséget adott a közüggé szélesült nyelv-művelő törekvéseknek. A szovjet korszakban a szocializmus művelődési programjának megfelelően a művelt, irodalmi nyelvhasználat fokozatosan az egész nép közkincsévé lett. A munkásság és a dolgozó parasztság részvétele az állam életében, a sajtó, a könyvek, a film, a rádió és a képrádió egyre általánosabbá váló szerepe a nyelvi műveltség igényét hatalmasan megnövelte. Ennek megvalósításában korszakalkotó feladatot töltött be a szovjet társadalom minden rétegére és a szovjet ifjúság minden korosztályára kiterjedő, mindenki számára hozzáférhető új iskolarendszer. A forradalmi változás jelentősége a régi Oroszország viszonyaihoz képest szinte felmérhetetlen. A régebbi nagyfokú írástudatlanság és a csak egy vékony rétegre szorítkozó magasabb iskolázás helyébe az általános iskolakötelezettség s a közép- és főiskolai oktatás mindenüvé kiterjedő széles hálózata lépett. A művelődés mindenki számára elérhetővé vált. A legtávolabbi vidékek is bekerültek a hatalmas szovjetország szellemi vérkeringésébe, a tehetségek százezrei bontakozhattak ki zavartalanul, az egész szovjet társadalom támogatásával.

A szovjet állam nemzetiségi politikája ugyanezekben a jogokban és lehetőségekben részesítette azokat a kisebb-nagyobb népeket is, melyek azelőtt a cári Oroszország gyarmati törzseiként politikai, gazdasági és szellemi elnyomás alatt sínylődték. Megteremtette anyanyelvi művelődésük alapjait, sokuknak ábécét és irodalmi nyelvet adott. Ezenkívül közvetítő nyelvvé vált a százmilliónyi, azelőtt elnyomott különféle nemzetiségek számára a nagy múltú, gazdag orosz nyelv.

Milyen örökséggel indult a szovjet korszak nyelv-művelése, és milyen új, sajátos kérdéseket, feladatokat kellett megoldania?

I. 1. Az orosz nyelvnek eredetiben fennmaradt legrégebb összefüggő írásos emlékét (Osztromir-evangélium) a XI. sz. közepéről keltezik. Ezt azonban természetszerűleg messze megelőzte az írott nyelv, az írásbeli műveltség kialakulása. Ennek a keleti állam magas fokú kultúrája a magyarázata és a felette gazdag — mintegy 130 ezernyi — írásos nyelvemlék-anyag a legbeszédesebb tanúja (vö. С. П. Обнорский: Культура русского языка. 1948. 8—10 [Obnorszkij: Az orosz nyelvi műveltség]).

Az orosz nyelv a moszkvai államban a kurszk-oreli nyelvjárásból alakult ki nemzeti nyelvvé a XVI. sz. táján.

I. Péter korában a hatalmas fejlődésnek indult ipar és kereskedelem szükségessé teszi az így kialakult nemzeti nyelv tudatos fejlesztését. Az új eszmék kifejezésére alkalmas, közérthető irodalmi nyelvet,

tudományos, műszaki, politikai és filozófiai szaknyelvet kellett kialakítani. Muszin-Puskín és Tatyiscsev volt ebben a hatalmas munkában I. Péter említésre méltó munkatársa. Egy csapással természetesen nem tudták megoldani ezt a nagy feladatot. Az irodalmi nyelv az annyira különböző szóképzési elemek tarkasága következtében már-már a közérthetőséget, a megértést zavarta. M. V. Lomonoszov zsenije teremtett rendet ebben a tarkaságban. Lomonoszov a szóképzés tudományos elemzése alapján az ún. „három stílus” elméletével, az ósláv és az ógyházi szláv elemek háttérbe szorításával elsőként alapozta az orosz irodalmi nyelv fejlődését az élő népi nyelv használatára. Ő írta meg az orosz nyelv első tudományos normatív nyelvtanát (Российская Грамматика. 1755.); megjelenésének kétszáz esztendő évfordulóját most ünnepli a szovjet nép. Ebben a művében is kifejti a nyelvi normáról vallott elvét: az általános nyelvtanok filozófiai és logikai alapon nyugvó szabályaival vagy egyes írók arisztokratikus nyelvi nézeteivel szemben a legjobb szókást tekinti mérvadónak, ezt pedig szerinte a moszkvai nyelvjárás képviseli. (Vö. Antoine Martel: Michel Lomonosov et la langue littéraire russe. 29—39.) Lomonoszov mint nyelvújító is úttörő, elsősorban a tudományok terén. Jórészt ő alkotta meg az egyes tudományágak műszavait, illetve használta fel erre a köznyelveket.

Lomonoszov törekvéseit folytatja bizonyos tekintetben Karamzin, aki az egyházi szláv elemek visszaszorítását, az idegen szavak mérsékeltebb felhasználását és a nemesi osztályizlést tükröző választékosságot óhajtja megvalósítani az irodalmi nyelvben. Karamzinnal szemben Siskov a fejlődés útjába áll. Az orosz irodalmi nyelv alapját az egyházi szláv nyelvben látja, és amennyiben új szavakra van szükség, szerinte mintájuk is csak az egyházi szláv szókinés lehet. Tiltakozik a nyugati nyelvek — különösen a francia — hatása ellen, mert ezzel terjednek a forradalmi eszmék is.

Az egységes nemzeti orosz irodalmi nyelv megteremtésének történelmi feladatát, amelyet már Ragyiscsev kitűzött kora elé, Puskin valósította meg. Puskin egységbe fogta elődeinek és kortársainak törekvéseit, s a népnyelvre támaszkodva kibontakoztatta és tökéletesítette az orosz nyelvnek az egész nép számára közös, sajátos nemzeti elemeit, beolvasztva a már meghonosodott és szükséges idegen szavakat is. (Vö. Финкель—Баженов: Современный русский литературный язык [A mai orosz irodalmi nyelv]. 1954. 30—1.)¹

Az irodalmi nyelv hatalmas kibontakozása mellett azonban mind a szótár-, mind a nyelvtani irodalom terén egy időre elakad a fejlődés. Lomonoszov nagy jelentőségű munkája után csaknem ötven esztendővel, 1802-ben jelenik meg hasonló címen, némi új, kiegészítő anyaggal, de kevésbé rendszeres feldolgozásban a következő nyelvtan, majd 1831-ben A. H. Vosztokov ismert műve (Русская Грамматика) és 1852-ben I. I. Davidov Опыт сравнительной грамматики русского языка [Az orosz nyelv általános összehasonlító nyelvtana] című nyelvtana. Davidov szakít az akadémiai hagyományokkal, és szubjektív idealista irányba téved. Csak a XX. század elején, V. A. Bogorogyickij, D. N. Ovszjaniko-Kulikovszkij és A. A. Sahmatov akadémikusok munkáival tér vissza ismét az orosz nyelv nyelvtani szerkezetének rendszeres, leíró szempontú vizsgálata, de ezeknek jó része is egyéni

¹ Dolgozatunk levonatának javítása közben jutott el hozzánk az orosz irodalmi nyelv történetével foglalkozó két legújabb munka: Л. А. Булаховский: Русский литературный язык первой половины XIX века. 1954. А. И. Ефимов: История русского литературного языка. 1954.

nyelvészeti felfogást és nézeteket tükröz. Csak a V. V. Vinogradov akadémikus irányításával és akadémikusok széleskörű munkaközösségében készült legújabb normatív akadémiai nyelvtan tudta megvalósítani a nyelvészeti nézetek egységes összehangolását (Грамматика русского языка I. 1952.).

2. Az orosz nyelv szókészletének tudományos vizsgálata terén szervezettebb és eredményesebb munka folyt, mint a nyelvtani irodalomban. Mintegy három évtizeddel Lomonoszov nyelvtana után, 1789—1794 között jelenik meg az első tudományos igényű akadémiai orosz nagyszótár, hat kötetben, Словарь Академии Российской címen (több mint hét évtizeddel megelőzve a mi Czuczor—Fogarasi-féle nagyszótárunkat).

Az orosz irodalmi nyelv legjelentősebb fejlődési szakaszában jelent meg az akadémiai nagyszótár, akkor, amidőn a Lomonoszov által elindított fejlődési folyamat az egyházi szláv irodalmi nyelv béklyóiból való fokozatos szabadulás kezdte már meghozni eredményeit. Az akadémiai szótár jelentősége az, hogy megkülönbözteti egymástól a voltaképpeni orosz és az egyházi szláv szó- és szólásanyagot, ez pedig lényegében már az irodalmi nyelv szókészletének stilisztikai értékelése, stílusrétegekre való bontása (vö. Hadrovics: I. OK. 6 : 134—5).

Az első nagyszótár megjelenése után évtizedekig elmarad az orosz szótárirás az élet fejlődésétől. Csak jelentéktelen szótári munka folyt. A fordulatot a múlt század második fele hozza meg. A mi Czuczor—Fogarasi szótárunkkal majdnem egy időben, a 60-as évek közepén (1863—1866) jelenik meg Dal négykötetes szótára, a „Толковый словарь живого великорусского языка” [Az élő nagyorosz nyelv értelmező szótára].

Dal szótára az élő nagyorosz nyelv szókincsét — mintegy 200 000 szavát — gyűjti egybe, anélkül, hogy számba venné, használatosak-e szavai az irodalmi nyelvben vagy sem. Legfőbb törekvése a népnyelv gazdag kincsesbányájának kiaknázása és az idegen szavak kiküszöbölése. Mindez a század derekán megerősödő szlavjanofil-narodnyik mozgalom tükröződése nyelvi síkon, azé a világnézeti harcé, amely e felfogás és a nyugati műveltség haladó hívei között zajlott. Nem normatív szótár, tehát nem is töltheti be az orosz irodalmi nyelv korszerű, tudományos nagyszótárának feladatait. Az 50-es években a legkiválóbb nyelvész-akadémikusok, Vosztkov, Buszlajev, Grot foglal koznak az új nagyszótár tervével. J. K. Grot akadémikus készíti el 1886-ban az akadémiai szótár javított és bővített kiadásának tervét, s 1891—1895 között az ő szerkesztésében jelenik meg „Словарь русского языка” címen az A-tól Д-ig terjedő rész. A szótár, amint ezt címe is tükrözi, csak az orosz nyelvet öleli fel, az egyházi szláv elemeket nem dolgozza fel, az irodalmi nyelvből azonban gazdag példatárát gyűjt. Grot műve mégsem lett az irodalmi nyelv szótára, mert nem volt világos célkitűzése és elvi megalapozottsága; számos fogyatéka is ebből származott.

1895-ben, Grot halála után az akadémia Sahmatovot bízta meg a további kötetek szerkesztésével. Sahmatov helyezi a szótári munkát igazán tudományos alapokra; a szótár anyagát meghatározott korhoz, Puskintól a maga koráig terjedő időszakhoz köti. Ő adja ki a E, Ж, és З betűket, a szótár második kötetét. 1907-ben azonban megválnak a szótártól. Munkatársai az H betű kidolgozásáig kéziratban folytatják a munkát, további kötetek azonban már nem jelennek meg. A befejezetlenül maradt munka anyaga így is alapját alkotja a mai orosz irodalmi nyelv legújabb, 15 kötetre tervezett „Словарь

современного русского литературного языка” c. nagyszótárának. (Első kötete 1950-ben, a második 1951-ben jelent meg.) A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, a megváltozott politikai és társadalmi viszonyok között ugyanis Grot és Sahmatov célkitűzései elavultak, munkájukat a régi irányelvek szerint már nem lehetett folytatni.

A Szovjet Tudományos Akadémia Szótári Bizottsága már e hatalmas szótári munka megindítása előtt segített azon a régen érezhető nagy hiányon, hogy egy mindenki számára hozzáférhető normatív jellegű értelmező közép-szótárt is adjon az államhatalom gyakorlásába és a művelődési javak birtoklásába bevont dolgozó nép legszélesebb tömegei számára. Egy ilyen szótár szükségességére Lenin már 1920-ban rámutatott. D. N. Usakov „Толковый словарь русского языка” c. négykötetes (86 000 szó) értelmező szótára (1935—1940) — mely azóta a szovjetországban és külföldön is fogalomává vált — teljesíti ma ezt a feladatot. Ezt követte Sz. I. Ozsegov 52 000 szót felölelő egykötetes, igen széleskörű használatra szánt értelmező szótára, az „оросз Larousse”, a „Словарь русского языка” (1949., 1952.²). Ugyancsak Ozsegov vizsgálta részletesen az orosz szókinsznek szovjet korszakbeli változásait (NyIK. 4: 475). A szovjet lexikográfia tehát két évtized alatt megoldotta azokat a hatalmas feladatokat, amelyekkel a cári akadémia több mint egy évszázadon keresztül küszködött. Mindez híven tükrözi azt a hatalmas munkát, amellyel a szovjet nyelvtudomány az anyanyelvi műveltségnek a dolgozó nép minél szélesebb rétegeiben való terjesztésére és fejlesztésére törekszik. (Az orosz szótáriróladalom történetére vö. részletesebben Usakov szótárának előszavát és Hadrovics: I. OK. 6: 134—9.)

3. Az egységes orosz irodalmi nyelv megszületését Puskintól számítjuk, de a harc azután is tovább folyt a tarkaság, az ingadozások kiegyenlítéséért, a különféle káros, vagy annak vélt hatások kiküszöböléséért. Az ógyházi szlávból származó régiességek, az idegen szók és idegenszerűségek, az irodalmi nyelvbe beszivárgó nyelvjárási elemek, ill. a helyes, egységes kiejtés kialakítása: ezek voltak az akkori nyelvművelő viták fő tárgyai.

Nyugati nyelvekből származó idegen szavak a XVII. századtól kezdve, az ipar és a kereskedelem fejlődésével kapcsolatban terjednek el az orosz nyelvben. Különösen I. Péter idejében honosodik meg igen sok idegen szó az oroszban. Természetes ellenhatásként azonban terjedésükkel egy időben mindjárt megindul az ellenük való küzdelem is. Már I. Péter elítéli a szükségtelen idegen szavak használatát, és Tatyiscsev is küzd a félművelt nemesség körében való divatjuk ellen. Ennek következtében nem is tudnak meghonosodni olyan kísérletek, mint pl. a *нобеда* helyett a latin *вуктория*, a *трудо* helyett a francia *ураж* stb. elterjesztése. Az idegen szavak divatja mégis tovább burjánzik a nemesség egyes rétegeiben az egész XVIII. század folyamán, a haladó gondolkodású orosz írók, Fonvizin, Novikov, Krilov és Gribojedov azonban állandó szívós küzdelmet folytattak ellenük. Lomonoszov is elítéli az értelmetlenül, szükségtelenül használt idegen szavakat, mert — mint mondja — „eltorzítják nyelvünk igazi szépségét”. A cári akadémia szűk, maradi nacionalizmusa azonban első nagyszótárában túlzó purizmusba tévedt: mellözi az idegen szavakat. Dal szótára is hasonló törekvéseket tükröz, midőn pl. a már meghonosodott *горизонт* helyett a magagyártotta *глазоѣм*, *адрес* helyett *насыл*, *насылка*, *гимнастика* helyett *ловкосилуе* stb. stb. szavakkal kísérletezik (vö. Usakov előszavát).

A múlt század végén (1895.) megalakul „Az Orosz Nyelv Barátainak Szövetsége”. Általa a nyelvtisztítás programja már mozgalommá erősödik.

Puskintól Gorkijig az orosz, majd a szovjet irodalom klasszikus nyelv-alkotó géniuszai mindig megtalálták a kellő mértéket és helyes arányt az idegen szavak használatára terén, s nem tévedtek a purizmus útvesztőjébe. A szovjet irodalom és a szovjet nép ebben is legnagyobb tanítójának, Leninnek útmutatását követi. Ismeretes Lenin jegyzete a nyelvtisztaságról, az orosz nyelv romlásáról az újságokban, a burzsoá zsargon hibáinak terjedéséről. A főlöleges, divatos idegen szók használatát főként azért tartja helytelennek, mivel megnehezíti a tömegekkel való érintkezést, a rájuk való hatást. (Vö. Lenin ŐM 30 : 295 [oroszul]. Magyarul: Az irodalomról. 1949. 171.) Egy szatírájában Majakovszkij is igen szellemesen gúnyolja ki az egyszerű emberek számára érthetetlen idegen szók használatát (О „фиасках”, „апогеях” и других неведомых вещах).

A húszas évek elején azonban a régi értelmiség purista nézeteinek nyoma mutatkozott meg abban, hogy a felbukkanó új szók ellen gyakran tiltakozás támad, azzal az érveléssel, hogy bepiszkítják az orosz irodalmi nyelvet. Erre a korszakra jellemző H. G. Gornfeld munkája: Новые словечки и старые слова. (Néhány új szó és a régi szavak. 1922.)

A szovjet nyelvművelés álláspontja az idegen szavak kérdésében ma az, hogy csak a szükségtelen, főlöleges idegen szó ellen küzd, hogy biztosítsa a dolgozók széles tömegei számára való közérthetőséget.

4. A múlt század második felében bizonyos hagyományörző, nacionalista konzervativizmus jellemezte az orosz nemesi és polgári értelmiség magatartását a nyelvi jelenségek iránt. (Pl. tiltakozás a himnembben terjedő -a többes végződés ellen stb.) Helytelenségnek bélyegeztek mindent, ami a nép vagy az „alsó” társadalmi rétegek beszédéből került be az irodalmi nyelvbe, és üldözték az orosz nyelvet „beszennyező” idegen szókat. Küzdelem a „durva szavak és a felesleges finomságok” ellen, az ősi tiszta oroszországiért: ez volt a művelt rétegek harci jelszava. Nemcsak a napilapokban és folyóiratokban voltak szenvedélyes viták, hanem nyelvvédő könyvekben is, amelyeket többnyire műkedvelő nyelvészek írtak. (Ilyen munkák pl.: V. Dolopcevsz: Az orosz beszélt nyelvben előforduló hibák szótára. 1909.²; P. Szergejics (Porohovcsikov): A törvényszéki szónoklás művészete. 1910.) A szerzők álláspontjára jellemző általában a purizmus és az, hogy a nyelvi normákat merevnek, változatlannak tekintik.

Ennek a téves nézetnek meggyökerezésében nagy részük volt azoknak a hivatásos nyelvészeknek, akik megtagadták Lomonoszov és Vosztkov elveit. Ahelyett, hogy a fejlődés törvényének tanulmányozása alapján feladatul vállalták volna a nyelvhasználat helyes irányítását és az irodalmi nyelv vitás eseteinek szabályozását, tagadták és elutasították a nyelvtudomány normatív szerepét, s csak a nyelvi tények tárgyilagos megállapítására és leírására szorítkoztak.

Ennek a tudományos magatartásnak legjellemzőbb példája, különösen a szótárírás terén A. A. Sahmatov munkássága. V. I. Csernisev és R. Kosutics nyelvtani és kiejtési kézikönyvei hasonlóképpen tisztán leíró jellegűek, hiányzik belőlük a mérlegelő, válogató, nyelvjavító szándék. Ritka kivétel I. H. Pahman álláspontja; ő ugyanis az orosz nyelv akadémiai szótárának tervére tett megjegyzéseiben azt javasolta, hogy „szigorúan meg kell rostálni a nyelv

tényeit, és szükség szerint vagy javítsuk ki, vagy vessük el őket”. Válaszában Sahmatov furcsállja azt a gondolatot, hogy az akadémiától mint tudományos intézménytől a beszélt nyelv tényeinek megállapítása helyett a nyelvhasználat szabályozását, irányítását kívánja valaki.

J. K. Grot akadémikus is megkísérelte a normatív elvet érvényesíteni szótári és helyesírási munkáiban, de elméleti megalapozottság hiányában kísérlete nem lehetett eredményes. Követői nem akadtak, s így az orosz nyelvészet a szovjet korszakig jórészt távol maradt a gyakorlati nyelv műveléstől (vö. Ozsegov: NyIK. 5 : 57—9), s nem is vált olyan mértékű és sajátos jelentőségű mozgalommá, mint pl. nálunk vagy más, nyugati nemzeteknél. Az orosz írásbeliség alapja ugyanis az óegyházi szláv volt, amely közös gyökerű az oroszral, nem úgy, mint pl. a magyar és a latin. A nemzeti irodalmi nyelv megeremtése tehát nem kívánt nyelvváltást, hanem megszülethetett az egyházi szlávnak a népnyelv elemeivel való egybeolvadásából, s ezzel megerősödött a régi műveltség nyelvi foglalata is. Az idegen elemek elleni harc jelentősége is csekélyebb volt, mert nem kapcsolódott össze a nemzeti önvédelemmel, mint nálunk.

II. 1. A szovjet korszak nyelvi műveltségének fellendülése és céltudatos folyamata szervesen nő ki a szocialista állam művelődési forradalmából. A szovjet nép vezetői jól tudják, hogy a nyelv a társadalmi érintkezés legfontosabb eszköze, a gondolat foglalata, az emberi tudás továbbhagyományozója és terjesztője. De a szó az ember felszabadításáért vívott harcnak is hatalmas fegyvere, „a fejlődés és a harc eszköze”. Sztálin fejti ki a nyelvnek mint a nemzeti műveltség formájának hatalmas jelentőségét, s ezzel felhívja a szocialista társadalom figyelmét a nyelv fejlődésének és fejlesztésének fontosságára s ebben az irodalom és a sajtó hivatására (vö. B. V. Виноградов: Значение Работ И. В. Сталина для развития советского языкознания. Вопр. языкозн. в свете трудов И. В. Сталина. 1952. [Vinogradov: Sztálin munkáinak jelentősége a szovjet nyelvtudomány fejlődésében. „A nyelvtudomány kérdései J. V. Sztálin munkáinak tükrében” c. gyűjteményes műben]).

Így érthető, hogy a fiatal szovjet államnak első évei élethalálharcában is van arra gondja, hogy megszervezze a modern orosz nyelv rövid értelmező szótárának munkálatait, amely Puskindól Gorkijig foglalná magába az orosz szókinccset. „Mi lenne, ha nekiültetnénk harminc tudóst, megadva nekik a Vörös Hadsereg fejadagját?” — kérdi Lenin egyik levelében, s ez mindennél jobban jellemzi a kor nehéz viszonyai között megszületett terv komolyságát, fontosságát (vö. Lenin: Az irodalomról 204—6). Ez a terv vált valóra később Usakov, ill. Ozsegov szótárában. A nyelv fejlesztésének és a nyelvi műveltségnek legfontosabb szempontja a teljes közérthetőség. Majakovszkijt is gyakran bírálta Lenin, hogy „torz szavakat talál ki . . . , és nem eléggé érthető” (uo. 227). Lenin élettársa, Krupszkája a szocialista nevelés kérdései közt — különösen a На путях к новой школе (Útban az új iskola felé) c. folyóiratban — többször hangsúlyozza a nyelvi képzés, az anyanyelvi oktatás fontosságát, emberalakító szerepét a szocialista társadalomban (vö. N. K. Krupszkája Válogatott pedagógiai tanulmányai. 1949. 114—6).

Kalinyin, aki szintén sokat foglalkozott nevelésügyi kérdésekkel, cikkeiben és beszédeiben igen sokszor hangsúlyozza a nyelvi műveltség nagy szerepét, a stílusfejlesztés fontosságát, különösen a meggyőzés, az agitáció

munkájában (vö. Kalinin: A kommunista nevelésről. 1948. 40—2, 57, 182—3). Legfőbb jelszava az egyszerűség, természetesség. Minden lehető alkalommal harcol a frázisok, a mesterkéltség, de tartalmatlan közhelyek ellen (vö. i. m. 55—8, 66—9).

Az iskola mellett a fiatal szovjet irodalom vezette az orosz nyelv tökéletesítéséért és a nyelvi műveltség emeléséért vívott harcot. Zsdanov a Szovjet Írók Szövetségének első kongresszusán (1934.) mondott beszédében nyomatékosan kiemeli a szovjet írók mesterségbeli fejlődésének, művészi igényességének követelményét és szerepüket a nyelvi műveltség emelésében. „Az emberi lélek mérnökeinek lenni azt jelenti, hogy aktívan kell harcolnunk nyelvünk tisztaságáért és kultúrájáért, az irodalmi művek minőségéért” (A. A. Zsdanov: A művészet és filozófia kérdéseiről. 1949. 93).

Ezt a hivatást azonban kezdetben kevésbé ismerték fel az írók. A „forradalmi” szemlélet — némi túlzással — nemcsak az irodalom tartalmát és célját cserélte ki, hanem formában is újat követelt. A klasszikus örökséget elvetve, sokan a nyugati dekadens burzsoá irányzatban vélték megtalálni a keresett „új” formát. Az izmusok hatása még Majakovszkij költészetének kezdeti korszakában is érvényesült. A rappisták (RAPP = Российская Ассоциация Пролетарских Писателей) és a proletkultosok szertelenségei a tévesen értelmezett stílusbeli eredetiség és forradalmiság jegyében születtek. Formalista nyelvi „bűvészmutatványok”, kiagyalt torz szavak divatja árasztotta el a költészetet, a prózában pedig a valóság ábrázolásának, az életszerűségnek jelszavával a nyers vulgarizmusok és szóróvidítések uralkodtak el; ez utóbbiak visszaszorítása azonban a harmincas években megindult. Erre a hamis útra való tévedésben hibás a kritika is, közvetve pedig Marr „új nyelvelmélete”, amely a nyelv osztályjellegének hirdetésével arra ösztönözte az írókat, hogy a XIX. században megteremtett irodalmi nyelvet mint egy kiváltságos, nemesi kisebbség művészi kifejezőeszközét felváltsák műveikben az új, szocialista társadalomnak, a „tömegeknek” a nyelvével. A hétköznapi, nyers, élő beszédnek válogatás és átnemesítés nélküli másolásával az írók a nyelvi naturalizmus követői lettek, s ezzel munkáiknak nemcsak művészi, hanem eszmei értékét és hatását is lerontották.

A formalista szélsőségek természetesen fokozatosan lekoptak, a „nyelvforradalom” csődje egyre nyilvánvalóbb lett. A nyelvvelés területére azonban szerencsére alig hatolt be, mert a marristákat elsősorban a nyelvkeletkezés kérdései, a primitív nyelvek érdekelték, nem pedig a nyelvhasználat. A harmincas évek elején a szovjet társadalom igénye már világosabban kijelöli az irodalmi nyelv fejlesztésének irányát. Ekkor indul meg a döntő küzdelem a tévelygések ellen, a helyes elvek tisztázására és a nyelvi műveltség emeléséért. Ennek a harcnak a vezérét és hőjét üdvözli Zsdanov Gorkijban, aki felbecsülhetetlenül értékes segítséget nyújtott a pártnak, az orosz proletariátusnak és az íróknak „a minőségi irodalomért, a nyelv kultúrájáért vívott harcban” (uo. 94).

2. Gorkij már külföldről is jelentős irányító szerepet vitt, a Szovjetunióba való végleges visszatérése után (1928.) pedig szívvel-lélekkel beleveti magát az írók nevelésének, a szovjet irodalom művészi fejlesztésének munkájába. Haláláig állandóan foglalkozott a kibontakozó tehetségek fejlődésének problémáival és különösen sokat az irodalmi nyelv kérdésével.

Számtalan írásában és levelében boncolja az írásművészet mesterségbeli titkait, elemzi az orosz nyelv stílus-eszközeit, fejtegeti a szókinés gazdagságának jelentőségét. Saját műveiről adott elemzése és íróársairól mondott bírálatai a nyelv művészetének mély ismeretéről és tökéletessé fejlesztett nyelvérzékről tanúskodnak. Elméletét műveiben, a legmagasabb fokú művészet gyakorlatában valósítja meg. Méltán tekintik Gorkijt a szovjet írók legnagyobb tanítómesterének. Munkájának hatalmas eredménye megmutatkozott az általános nyelvi művelődés terén is. Gorkij szerepe korszakos jelentőségű az orosz nyelv művelés történetében, s még ilyen vázlatos áttekintésben is külön fejezetet érdemelne. Meg kell azonban elégednünk azzal, hogy utalunk „Irodalmi tanulmányok” (Bp., 1950. Szikra) című művére, amely az író és a nyelv viszonyáról, a nyelv és a stílus kérdéseiről páratlanul érdekes és tanulságos megfigyeléseket és megjegyzéseket ad. (Vö. még K. D. Muratova: Gorkij harca a nyelvi tisztaságért és világosságért. NyIK. 5 : 303.)

A helyes irodalmi nyelvhasználat kérdéséről szólva Gorkij hevesen tiltakozik az ellen, hogy az évszázados munkával megnevesített orosz nyelv értékét és egyetemességét erőtlen, szürke szavakkal, csoportnyelvi elemekkel, provincializmusokkal és homályos fogalmazással rontják. Heves viták lobbannak fel, főként a *Lityeraturnaja Gazetában*, a Szovjet Írószövetség lapjában.

Az irodalmi nyelv fejlesztésére és ezen keresztül az egész nép nyelvi műveltségének emelésére vonatkozó gondolatait a következőkben foglalhatjuk össze:

Az írónak a legnagyobb lelkiismeretességgel kell felfognia hivatását. Tökéletes nyelvi kifejezésre kell törekednie, anélkül, hogy mesterkelt, cikornyás, eredetieskedő lenne. A pontos, érzékletes szó megválasztása és a fogalmazás műgondja a legelső követelmény. Művészi eszközeinek tökéletesítése az író állandó feladata. Nyelve gazdagításának fő forrásai : a népnyelv, az élő beszéd és a klasszikus írók tanulmányozása. Hangsúlyozza Gorkij a népnyelv sajátosságainak érvényesítését. Ugyanakkor azonban óvja a fiatal írókat attól, hogy a nyelv szellemének, gazdagságának magukba olvasztásán túl tájszavakkal és vulgarizmusokkal bontsák meg az irodalmi nyelv kialakult egységét az „életszerűség”, a realizmus ürügyén.

Gorkij a hatalmas szovjet olvasótábor iránti felelősség és az idegen nyelvekre történő fordítás szempontjából is hangsúlyozta az irodalmi nyelv tiszta és hagyományos egységének megővését. A más nyelvrétegekből való elemeknek, főleg a nyelvjárási szóalakoknak használatát csak megokolt esetekben, gondos válogatással tartotta megengedhetőnek, így pl. elsősorban a szereplők beszédében, jellemző eszközként. Gorkijnak, a szovjet írók nagy nevelőjének halhatatlan érdeme van az orosz irodalmi nyelv tökéletesítésében, millió meg millió olvasó s végeredményben a szovjet nép nyelvi műveltségének magas fokra emelésében. Irodalmi tanulmányainak számtalan részlete tanúskodik ennek a nagyszerű munkának elmélyedt, szenvedélyes voltáról. Harcát a szovjet írók egyre növekvő megértése és a társadalom legszélesebb köreinek lelkes helyeslése kísérte és vitte győzelemre. Gorkij mellett Gladkovnak és más kiváló íróknak is nagy részük van abban, hogy a lapok vitái nyomán nemcsak a szépirodalmi nyelv, hanem a tudomány, az iskola és a közélet nyelve is egyre gazdagabbá, csiszoltabbá vált. (Vö. Ozsegov i. m., NyIK. 5 : 60; K. D. Muratova: i. m., NyIK. 5 : 303—11.)

III. Az a felismerés, hogy az anyanyelv minél tökéletesebb ismerete és helyes használata a szocialista művelődés legfontosabb tényezője, a szovjet

közvéleményben a harmincas évek folyamán válik igazán tudatossá. Ekkor indul meg az igazi harc a nyelvi műveltség emeléséért, mint láttuk, főként Gorkij és a többi író kezdeményezésére. A nyelvművelés kérdéseinek megvitatásában azóta is tevékeny részt vesznek a dolgozók széles rétegei: munkások és tanítók, színházi szakemberek és mezőgazdasági dolgozók egyaránt. Erről tanúskodnak a sajtóban, így pl. a *Lityeraturna*ja Gazetában lezajlott nyelvhelyességi viták (vö. pl. Gladkov cikkét a helytelen szóhasználatról és Vinogradov válaszát. Lit. Gaz. 1951. évi 121. és 146. sz.).

Az egységes nyelvi műveltség kiterjesztéséért a szovjet korszakban egyszerre több frontszakaszon, a napisajtóban, hetilapokban, rádióban, iskolában, színházban, ill. a pártpropagandában folyik a harc. A nyelvhelyességi normák megállapítására és kidolgozására törekednek a szovjet nyelvtudósok a nyelv minden területén, így a kiejtés és a helyesírás, a nyelvtan és a szókészlet körében. Csupán ily módon lehetséges tudományos alapossággal és tárgyilagos-sággal megállapítani az irodalmi nyelv szabályozásának alapelveit.

1. A szovjet nyelvművelés ma a kiejtés szabályozását tekinti egyik első feladatának. Ezen a téren tapasztalható ugyanis a legtöbb ingadozás és következetlenség. Az orosz nép új történelmi viszonyai természetesen nagymértékben tükröződnek a nyelvben és a nyelvi fejlődésben. Elsősorban az értelmiség jelentős számbeli gyarapodása és szociális összetételének fokozatos demokratizálódása eredményezte azt, hogy a nyelvjárási kiejtési elemek, ill. az íráskép meglazították a régi moszkvai irodalmi kiejtés normáit. A nyelvfejlődés során azonban ismét egységesebbé vált a kiejtés: pl. módosult egyes hangsúlytalan magánhangzók kiejtése (pl. жапа; régen *zsapa* ma: *zsará* stb.); az idegen eredetű szavakat ma általában az orosz ejtés törvényei szerint mondják ki; з, к, х után a melléknevek -ий (pl. мягкий) és a visszaható igék -ся, -сь végződését lágyan ejtik; stb. Ma a szovjet emberek beszéde részben ugyan más, mint volt az októberi forradalom előtt, alapjában véve azonban a mai orosz irodalmi kiejtésnek is Moszkva, a hatalmas szocialista állam művelődési és politikai gócpontja a szabályozója, a köznyelvi kiejtés pedig a régi moszkvai norma fejlődésének és tökéletesedésének eredménye (vö. Ozsegov: NyIK. 5 : 63).

A régi moszkvai kiejtési normát Lomonoszov után D. N. Usakov akadémikus írta le először a legteljesebb részletességgel, 1928-ban megjelent „Русская орфоэпия и ее задачи” (Az orosz ortoepia és feladatai) c. munkájában. Scserba és Avanyeszov munkái jórészt tisztázták a kiejtési szabályok terén tapasztalható ingadozásokat. (Vö. V. F. Favorin: A mai kiejtési norma kérdéséhez. Ism. NyIK. 4 : 416.) A Moszkvai Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya pedig az orosz nyelv helyesejtési (ortoepiai) szótára megírásának tervét tekinti egyik legközelebbi feladatának. Ez a szótár teljesen új kezdeményezés a szovjet nyelvtudományban, korábban ilyen munkára nem volt kísérlet sem (Ozsegov : Nyr. 77 : 333). Ma minden szovjet embert egyaránt érdekel, hogyan kell helyesen beszélni és írni. Mint Gladkov, a nagy szovjet író a nemrég lezajlott nyelvhelyességi vitában megfogalmazta: „Пиши хорошо, но и говори хорошо!” [Ne csak írj, beszélj is helyesen!] (Новый мир 1953/6).

2. A helyesírás szabályai a szoros kapcsolatban vannak a nyelv hangrendszerének és nyelvtani rendszerének változásaival, fejlődésével, a kor-

szerű helyesírásnak tükröznie kell tehát ezeket a változásokat. I. Péter 1708-ban adta ki rendeletét új orosz ábécé (гражданская азбука) bevezetéséről. Több mint másfél évszázadra volt szükség ahhoz, hogy megjelenhessen J. K. Grot akadémikus munkája, a „Спорные вопросы русского правописания от Петра великого доныне” (1873.), mely első ízben szabályozza az orosz helyesírást. A század végén a cári kormány az egyre jobban fenyegető forradalom félelmében mindenképpen tiltakozik a már régen szükséges helyesírási reform ellen, mert világosan látta, hogy az meggyorsítaná a nyelvi műveltség és kultúra elterjedését a nép soraiban (vö. Современный русский язык. Морфология. 1952. 517). Az Orosz Tudományos Akadémia egy korábban kiküldött helyesírási albizottsága már 1912-ben kidolgozta a helyesírási reformjainak tervét, melyet 1917 májusában hagyott jóvá az Akadémia. A helyesírási reformot a szovjet állam elfogadta, s az iskolákra és a sajtóra egyaránt kötelezővé tette. A fiatal szovjet állam tehát egyik első kötelességének tekintette azt, amitől a cári kormány rettegett: végrehajtotta a helyesírás régóta szükséges reformját, hogy a nép, elsősorban a forradalmi munkáosztály és parasztság végre részese lehessen a művelődés kincsének. Az 1917-i helyesírási reform jórészt egyszerűsítő jellegű volt, eltörölt néhány nélkülözhetetlen írásjegyet, nehéz és felesleges szabályokat. A 20-as évek végén megalakult a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Helyesírási Bizottsága, majd később az Állami Helyesírási Bizottság vette gondjaiba a helyesírási ügyek további szabályozását. Ennek munkája a „Правила русской орфографии и пунктуации” c. helyesírási szabályzat, amely több kiadást ért meg. A legutóbbi 1951-ben jelent meg (vö. Обнорский: Задачи орфографической комиссии. Русск. яз. в школе 1954/5: 17). Az orosz helyesírás elméleti kérdéseivel behatóan foglalkozik A. B. Sapiro műve: „Русское правописание”. 1951.

Idők folyamán természetesen ingadozások, következetlenségek alakultak ki és halmozódtak föl az orosz helyesírásban, ezeknek szabályozása sürgető szükségességgé vált. Ozsegov 1953-ban sürgős és fontos feladatként jelölte meg egy nagy akadémiai helyesírási szótár megalkotását (A nyelvművelés kérdései. NYIK. 5: 67). A szovjet nyelvtudomány alkotóerejéről tanúskodik, hogy a közelmúltban tették közzé a Русский язык в школе c. folyóirat hasábjain az új helyesírási szabályzat tervezetét széleskörű megvitatás céljából (1954. 4. szám). Azóta a folyóirat állandó rovattal bővült: „Вопросы правописания” [A helyesírás kérdései], benne minden számban értékes hozzászólások, tanulmányok, vitacikkek jelennek meg.

A vitaindító tanulmányt V. V. Vinogradov akadémikus, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója írta „К вопросу об упорядочении современного русского правописания” [A mai orosz helyesírás szabályozásának kérdéséhez] címen. Ez a nemrégiben megindult nyilvános helyesírási vita, amelynek nem is egy szűkebb nyilvánosságú nyelvtudományi folyóirat, hanem éppen a Русский язык в школе adott teret, s az a tény, hogy ennek ellenére a legjelentősebb szovjet nyelvtudósok vesznek részt benne, azt tanúsítja, hogy a szovjet nyelvművelés és nyelvi műveltség ügye valóban az egész szovjet nép ügye: közügy.

3. A helyes kiejtés és a helyesírás mellett természetesen a nyelv tan sz a b á l y o z á s á n a k k é r d é s e is foglalkoztatja a szovjet nyelvtudományt és a nyelvi műveltség emelésének ügyét szívükön viselő szovjet írókat.

Gladkov pl. nemrégiben úgy nyilatkozott, hogy az akadémiai nyelvtannak és Bulahovszkij „Курс русского языка”-jának minden értelmiségi és minden író asztalán ott kell lennie (О культуре речи. Новый мир 1953/6 : 231). Az új akadémiai nyelvtan azonban minden értéke és normatív jellege mellett — mint Ozsegov megállapítja — nem tűzte ki közvetlen feladatául, hogy szabályt adjon minden olyan esetben, midőn a nyelvtani rendszerben ingadozás tapasztalható (NyIK. 5 : 66). A mai orosz nyelv nyelvtani rendszerében is vannak természetesen ingadozások, egyenértékű, párhuzamos nyelvtani alakok. Ilyen pl. a főnévragozás terén a hímnemű főnevek többes számú alanyesetében a hangsúlytalan *-ti* végződés rovására egyre jobban terjedő hangsúlyos *-a* végződés ellentmondásos használata. A társalgási nyelvben jelentkező *выборá, выходá, сунá, мормá* stb.-féle új többes számú alakok mellett viszont az ellenkező jelenségre is van példa: a rég meghonosodott *тенорá, токаря, слесаря* alakok helyett a rádió újabban a *тэноры, токари, слесари* többes számú alakokat akarja elterjeszteni. (Vö. Ozsegov: NyIK. 5 : 66. A kérdés bővebb irodalmára: С. П. Обнорский: Культура русск. яз. 25—8.)

4. Az orosz nyelv szó- és kifejezés-készletének a szabályozás szempontjából való elmélyült tanulmányozása szintén folyamatban van. Ide kapcsolódnak az orosz irodalmi nyelv stilsztikájának kérdései, a szóhasználat szabályozása stilsztikai szempontból, az orosz szókészlet stilsztikai kategóriáinak meghatározása, a nyelvtani szinonimika stb. A Вопросы языкознания hasábjain 1952 óta folyik a stilsztikai vita, amelyet A. N. Gvozgyev professzor Очерки по стилистике русского языка [Az orosz nyelv stilsztikájának alapvonalai] c. kézikönyvéről írt bírálatával V. V. Vinogradov akadémikus indított meg. A vita ma is tart, s minden bizonnyal értékesen hozzájárul majd a nyelvhelyességi normák kialakításához és a nyelvi eszközök művészi használata kérdéseinek tisztázásához.

Az eddig elmondottakból világosan kitetszik, hogy milyen sokoldalú és hatalmas munkára vállalkozott a szovjet nyelvtudomány és a moszkvai Nyelvtudományi Intézet újabban szervezett nyelvművelő osztálya.

5. Az orosz nyelvi műveltség emelésének és terjesztésének legjelentősebb, legszélesebb hatósugarú eszköze az iskola, amelynek szerepe a tíz osztályos oktatás rendszerének kiterjesztésével egyre nő. Az oktatásban az anyanyelv foglalja el a központi helyet, fontosságát az óraszám is kiemeli. A nagy gonddal, hosszas módszertani tapasztalatok alapján szerkesztett orosz nyelvi tankönyvek segítik a tanulókat és a nevelőket. Gazdag módszertani irodalom és alapos, részletes utasítások támogatják az anyag feldolgozását. Kiemelkednek közülük Golubkov és Nyikolszkij magyarul is megjelent könyvei (Az irodalom-tanítás módszertana. Az írásbeli fogalmazás tanítása). Az általános elvi és az időszzerű gyakorlati kérdések megvitatásának fóruma pedig a 16. évfolyamába lépő kitűnő nyelvpedagógiai folyóirat; a Русский язык в школе, amelyet a nyelvtudomány legnevesebb művelői támogatnak közreműködésükkel.

Az orosz anyanyelvi oktatás fejlődésének különösen nagy lendületet adott Sztálin megnyilatkozása a Pravda-vitában. Ennek eredményei alapján, néhány hónap múlva a Szovjetunió Tudományos Akadémiája és az OSzFSzK Neveléstudományi Akadémiája közös tudományos ülészakot tartott a szovjet iskolai nyelvtanítás újjászervezéséről (NyIK. 2 : 72). A kérdés jelentőségének országos megvitatása során feltárták a még meglévő fogyatkozásokat, hibákat

(így pl. a fonetikai alapismeretek háttérbe szorulását, az irodalmi kiejtés normáinak elhanyagolását, a helyesírás és központozás bizonytalanságát s a kifejezési készség gyengébb voltát a falusi és a nem orosz iskolákban). Az oktatásügyi kormányzat s az iskolák mindezek kiküszöbölésére igen nagy és eredményes munkát végeztek azóta. Soha azelőtt a szovjet iskolában nem fordítottak ilyen nagy figyelmet az orosz nyelv tanítására, mint most, az új tantervekben, módszertani útmutatásokban.

6. Annak tudatában, hogy a nyelvnek mint az érintkezés eszközének milyen nagy hivatása van az emberek nevelésében, meggyőzésében és a tömegek irányításában, a bolsevik párt és a szovjet állam vezetői mindig különös gonddal hangsúlyozták a szóban és írásban való kifejezés tökéletes készségének elsajátítását, ami alapja az agitáció és a propaganda sikerének. Lenin, Sztálin és Kalinyin idevágó megjegyzéseire már előbb utaltunk. Az ő megnyilatkozásaik és műveik azonban egyúttal mintát is adnak, példaképekül szolgálnak a világos, szabatos, helyes és éppen ezért meggyőző, hatásos nyelvhasználatra, a szó erejének, hatalmának érvényesítésére. Az ő nevelő példájuknak van legnagyobb része abban, hogy a szovjet sajtó és a politikai vagy népszerűsítő irodalom a legfejlettebb eszközökkel harcol a kommunizmus céljaiért. A nyilvánosság előtt való megszólalásnak, a szóban vagy írásban való megnyilatkozásnak a szocialista társadalom életében számtalan alkalma és szüksége adódik.

Ehhez nyújtanak segítséget és tanácsot a népnevelők munkájának nyelvi kérdéseit tárgyaló munkák. Плен' пл. Ярославский: Советы агитаторам. 1942. [Tanácsok az agitátoroknak]; Ефимов: О языке пропагандиста. 1951. [A propagandista nyelvéről].

7. Sztálin nyelvtudományi cikkei nemcsak a szovjet nyelvtudományban teremtettek döntő fordulatot, hanem alkalmazott ágának, a nyelvművelésnek is hatványozott jelentőséget és új lendületet adtak. A nyelv felépítmény voltának megcáfolásával, össznépi jellegének és társadalmi szerepének hangsúlyozásával külön program nélkül is irányt szabtak a munkának és kijelölték a feladatokat. A múlt elvetése, megtagadása helyett a nyelv hagyományainak, értékeinek megbecsülése, tisztelete, de egyszersmind a fejlődés tényével és követelményeivel való számvetés, e folyamat belső törvényeinek kutatása, felhasználása, alkalmazása, végül a nyelv fejlődésének helyes irányítása: ez lett az új szovjet nyelvművelés elvi alapja. A Pravda-vita és Sztálin cikkei nyomában kibontakozó nagy érdeklődés pedig nemcsak serkentette a szovjet nyelvészeket a gyakorlati munkára, hanem a társadalom igénye egyenesen köteletségükké is tette azt.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának XIX. kongresszusa a szovjet társadalmat fokozottan szolgáló tudományos munka elmélyítésével is foglalkozott. Ennek egyik eredménye, hogy a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Elnöksége 1952. aug. 29-én határozatot hozott nyelvművelő osztály szervezéséről az Akadémia Nyelvtudományi Intézetében. Az új osztály vezetője Sz. I. Ozsegov, a kitűnő szótárkészítő.

A nyelvművelő osztály feladatairól szóló rövid cikkében (Вопр. языкозн. 1953/1.; Ныр. 77:331) Ozsegov általános programot ad, majd a nyelvművelés kérdéseiről írt nagyobb tanulmányában (NyIK. 5:56) részletesen kifejti az elveket és a teendőket.

Az intézményes nyelvművelés az addig szétszórt és jórészt egyéni tevékenységnek elvi megalapozását és összehangolását, a legfőbb feladatok programjának kitűzését tette szükségessé. „A Nyelvművelő Osztály figyelme legfőképpen a nyelv és a stílus szabályozásának kérdésével kapcsolatos alapvető problémák kidolgozására irányul — írja Ozsegov. — A legközelebbi évek fő feladata az, hogy megállapítsuk, milyen elveket kell érvényesítenünk a szovjet népek irodalmi nyelvének s mindenekelőtt az orosz nyelvnek a szabályozásában. Meg kell alapoznunk és határoznunk a nyelvi normákat, mint olyan történelmi jelenségnek a fogalmát, amely a belső törvények által igazgatott nyelvi fejlődés történeti törvényszerűségére támaszkodik. Ha nem tudjuk helyesen megoldani ezt a sarkalatos kérdést, akkor sohasem jutunk túl a merőben önkényes ítélezéseken és a nyelv empirikus vizsgálatán” (Nyr. 77 : 331). A norma kérdését tehát Ozsegov a nyelvi változás tényének figyelembevételével akarja megoldani, a nyelv fejlődésének belső törvényszerűségei alapján. Az így kialakított normát kell azután alkalmazni a nyelv különféle területeire: a kiejtésre, hangsúlyozásra, a szókészlet rétegeire, a szakszókincsre és a nyelvtisztaságra, az idegen szavakra, a nyelvtani jelenségekre.

Mivel a nyelvművelés a legszorosabb kapcsolatban áll a stilisztikával, azaz alapja nem pusztán nyelvtudományi, hanem a stílus igényeire is kiterjed, ki kell tehát dolgozni Ozsegov szerint az orosz irodalmi nyelv stilisztikájának problematikáját, a nyelv minden elemére kiterjedő alapossággal. Ennek a munkának lesz része az állandó szókapcsolatok és fordulatok használati értékét tisztázó kifejezés-, ill. stílus-szótár és a rokonértelmű szavak szótára. Az új nyelvművelésnek tehát lényegében a nyelv és a nyelvhasználat tökéletesítésének, stílusfejlesztésnek kell lennie. A szovjet irodalomnak, az oktatásnak, sőt — a nyelvi műveltség egyre általánosabbá válásával — az egész szovjetorosz népnek régi követelése összefoglaló, de lehetőleg részletes, gyakorlati nyelvművelő kézikönyvek kiadása. Mielőtt még minden elméleti részletkérdés tisztázódnék, ezek már összegezhetnék az eddigi eredményeket és a tudományos tapasztalatokra támaszkodva elősegíthetnék az irodalmi nyelv szabályozását és a gyakorlati kipróbálással a végleges normák megállapítását. A nyelvművelő osztály munkaterve és a benne felvetett elvi problémák, kérdések sok tanulságot sugallnak a magyar nyelvművelés munkájára vonatkozólag is (vö. Nyr. 77 : 334).

8. A nyelvművelő osztályon folyó, részben szervező, részben anyaggyűjtő munkát támogatja a Вопросы языкознания 1954. évi 2. számának közleménye a felső fokú nyelvészeti oktatásról és a nyelvész-utánpótlás neveléséről. A követelmények és jövő feladatok közt előtérbe állítja a cikk a pedagógiai intézetek munkájában a nyelv normatív stilisztikáját és a nyelvművelést (NyIK. 5 : 335).

Ozsegov a Lityerturnaja Gazeta 1953-i évfolyamában is írt a nyelvművelésről. A hozzászólások közül kiemelkedik Gladkovnak, a nyelvművelés régi író-harcosának cikke (Новый мир 1953. évi 6. sz.). Kiemeli Ozsegov írásának nagy nevelő értékét, mert felébreszti a nyelv sorsa iránti aggódó szeretetet és felelősségérzést. Minden művelt ember kötelessége nyelvi kultúrájának fejlesztése, gazdagítása.

Gladkov helyesli Ozsegovnak azt a megállapítását, hogy a nyelvi jelenség mindenekelőtt tipikus; nem lehet tehát normává minden új, spontán fejle-

mény, ha még oly gyakori is. „A nyelv mai normái a történelmi fejlődés folyamatában fejlődtek és fejlődnek ki, anélkül, hogy összetörték volna az eredeti alapot. A normatív jelleg kialakulása a nyelv kikristályosodása a fejlődés folyamán.” A nyelv és stílus változása szoros kapcsolatban van az élet és a társadalom átalakulásával, fejlődésével. Ezért óvatosan ügyelni kell a nyelvjárási csökevényeknek és hibáknak az irodalmi nyelvtől való távoltartására. A nyelvtan és helyesejtés alaptörvényeinek őrzése, a világosságra és tisztaságra való törekvés, a nyelv kifejező erejének érvényesítése minden írástudó kötelessége. Ebben együtt kell működniök nyelvtudósoknak és irodalmároknak. Külön szóvá teszi Gladkov a színház és a mozi nyelvi kérdését, azaz a helyes, szép kiejtés követelményét. A Szovjet Írószövetség II. kongresszusának (1954. dec.) több felszólalója is hangsúlyozta az írói műgond és a nyelv művészi hatásának fontosságát.

A nyelvi kérdések iránti érdeklődés fellendülését és a tudományos nyelvművelés igényét mutatja az utóbbi két-három évben megjelent néhány kisebb könyv és füzet is, amely a nyelvi műveltségről (beszédstílus, a helyes beszéd és hangsúlyozás, az irodalmi nyelv normái stb.) szól. Hármat közülük a Вопросы Языкознания 1954. évi 2. száma ismertet és bírál (Б. Н. Головин: О культуре речи [A nyelvi műveltségről]. Vologda, 1953.; В. Д. Кудрявцев: Культура речи [Nyelvművelés]. Irkutzsk, 1952.; Н. Н. Стаховский: Вопросы культуры русской речи [Az orosz nyelv művelésének kérdései]. Kiev, 1952.). Az a tény, hogy e munkák mind vidéken, sőt távoli, nemzetiségi területeken jelentek meg, a nyelvművelő mozgalom széles kiterjedését bizonyítja. A bírálat azonban megállapítja, hogy hiányzik még belőlük a legfontosabb: a nyelvművelés fogalmának és céljának, a nyelvi normáknak tisztázottsága, s ezért sok következetlenség, fogyatékoság akad bennük. A cikk végső, összefoglaló sorai egyben a szovjet nyelvművelő munka mai legsürgetőbb teendőire utalnak: „Nálunk hatalmas érdeklődés nyilvánul meg a nyelvművelés kérdései iránt. A szovjet közönségnek nagy szüksége van olyan gyakorlati, a tömegek számára is hozzáférhető, elméletileg jól megalapozott segédkönyvekre, amelyek szigorúan tudományosan és szabatosan fogalmazzák meg a nyelvi normát, s megbízható és pontos útbaigazításokat adnak. Ezért a szovjet nyelvtudósoknak is sürgős feladatául kell tekintenünk azt, hogy közérthető nyelvművelő könyveket írjanak” (NyIK. 5:345).

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályán folyó és az ott megszervezett nagyarányú munka eredményeként bizonyára hamarosan megszületik a kívánt és tervbe vett korszerű és számunkra is nyilván sok hasznos elvi tanulást adó nyelvművelő kézikönyv.

Babos Ernő — Kovalovszky Miklós

„BESZÉDMŰVÉSZETI GYAKORLATOK”

Örömmel olvastuk Bárczi Géza cikkét (Nyr. 78:1—10), amely az Eötvös Loránd Tudományegyetemen lezajlott kiejtési versenyről ad számot. Ez a kiejtési verseny s a nyomában megjelent cikk azért is jelentős, mert a nyelv-művelés egy elhanyagoltabb területén indította meg a g y a k o r l a t i munkát. A tágabb értelemben vett „kiejtés” kérdése aránytalanul kis helyet foglalt el az utóbbi évek nyelv-művelő munkájában. Lőrincze Lajosnak a Rádió kiejtéséről írott észrevételein és Deme Lászlónak normatív jellegű cikkén, valamint Fónagy Ivánnak a mozgalmi zsargon hangsúlyáról és hang-lejtéséről tett megfigyelésein kívül a nyelvészek a kiejtés problémáival nem foglalkoztak. A nyelv-művelő cikkek sajtószemléjének tanúsága szerint (Nyr. 77: 229—35; 78: 26—33) két év alatt (1952. és 1953.) a tömérdek nyelv-művelő cikk között mindössze kettő foglalkozik a kiejtéssel (Magyar Nemzet 1952. márc. 22; Kis Újság 1952. aug. 10.), de az sem nyelvészek tollából való.

A helyes kiejtés gyakorlati művelése — amelyre az egyetemi kiejtési verseny és Bárczi Gézának hozzá kapcsolódó írása oly kitűnő példát adott — igen fontos feladat. Tudományos jelentősége mellett napjainkban a kiejtés kérdése társadalmi funkciójánál fogva is szőnyegen forgó probléma. Ma már az embereknek egyre szélesedő köre szerepel a „fórumon”. Ezek az emberek — akár gyűlésen szólalnak fel, akár előadást tartanak, akár a színpadon használják fel az élőszó erejét, akár pedig csak hallgatói vagy alkalmassint elszenvédői mindennek — elkerülhetetlenül érzik annak szükségességét, hogy megtanuljanak beszélni, mégpedig helyesen és szépen beszélni, értelmesen és hatásosan előadni.

A közönség ilyen irányú igényét, szükségletét mutatja az az érdeklődés, ami a múlt év tavaszán nyilvánult meg. Az V. kerületi Tanács „Kultúr-otthona” ugyanis „Beszédművészeti gyakorlatok” címmel előadássorozatot hirdetett. A hirdetésekéből, melyek a tíz előadás tárgyát ismertették, nyilvánvalóan kitűnt, hogy javarészt a kiejtésről, azaz a helyes és szép beszéd elsajátításáról lesz szó. Végighallgattuk ezeket az előadásokat, s mivel nyelv-művelő körökben nem figyeltek fel rájuk, úgy gondoljuk: nem lesz felesleges, ha röviden beszámolunk az ottani tapasztalatokról — elsősorban nyelvészeti, nyelvhelyességi szempontból.

Az előadássorozat gerincét a hangtani (fonetikai) kérdések csoportjában foglalhatjuk össze: a beszédhangok képzéséről, illetve kiejtéséről, a hangsúlyról és a hanglejtésről elhangzottakat vizsgáljuk meg. Az ezekkel kapcsolatos problémákkal foglalkozott az első három előadás (III. 22., III. 29., IV. 5.)¹ csaknem egészében, de a többiben is találhatunk ezekre utalásokat.

*

¹ A szövegben található jelzések azt jelentik, hogy a szóban forgó dolog, idézet stb. melyik előadáson hangzott el (pl. III. 29. = a március 29-én tartott előadásban). Minden alkalommal két részre oszlott az est: előadásra és gyakorlatra. Egy estén belül a kettő közt különbséget nem teszünk. — Az előadásról nyomtatott vagy akár sokszorosított szöveg nem áll rendelkezésünkre, ezért az előadáson készített saját feljegyzéseinkre támaszkodunk. Fogóddzól s a hitelesség növelésére azonban, amikor megtehetjük, az előadó könyvére (Bognár Elek: A szavalás, színjátszás és rendezés művészete. Budapest, 1947.) hivatkozunk, amelynek megállapításai sokban megegyeznek az előadásával. Ezzel egyúttal ízelítőt adunk a könyv ilyen vonatkozású részeiből is, annál is inkább, mert a könyvről — tudásunk szerint — úgysem jelent meg bírálat.

Lássuk először a kiejtés kérdését. Kiejtésen az előadó a beszédhangok (magánhangzók és mássalhangzók) képzését érti (ezt ugyan nem fogalmazta így meg, de az előadásokból ezt lehetett leszűrni). A tiszta, érthető és szép beszédnek egyik legfontosabb tényezője a hangok artikulált, gondos kiejtése. Igen valószínű, hogy ezt gondolta az előadó akkor, amikor azt mondta, hogy minden hangzót pontosan ki kell ejteni (III. 29.), és hogy minden egyes hangzót ki kell mondani (IV. 5.). Mindjárt hozzáteszi, hogy ez nem könnyű feladat, s néhány példát is felsorol, amikor nehéz minden egyes hangzót pontosan kiejteni. Ez a nehézség — úgymond — különösen a szó végén (IV. 5.) adódik, főként a *g*, *k*, *t*, *d* hangzók esetében. Hogy mennyire vigyáznunk kell ezek kiejtésére, a következő példákat említi: *lovag*, *lovak*, *lovat*, *lovad* (IV. 5.); ha itt a szóvégi „nehezen kiejthető hangzót” nem mondjuk ki pontosan, akkor egyszerűen nem tudjuk megkülönböztetni e különböző jelentésű szavakat. Fent említett könyvében is ilyen értelemben szól, csak példát nem idéz: „Különösen nehéz a szóvégi hangzókat kihozni. Ezek között is legtöbb nehézséget okoz a: *g*, *k*, *d* és *t* becsületes kiejtése. Ezekre tehát különösképpen ügyeljünk. Szabályod legyen: addig ne kezdj bele a következő szóba, míg az előzőnek utolsó hangzóját ki nem mondtad” (i. m. 24). Példaképet is állít az így értelmezett helyes kiejtésre, T. Halmy Margitot, aki — szerinte — „gépies pontossággal ejtette ki a szavakat, a nélkül, hogy ez a művészi hanghordozásnak kárára lett volna. Elsikkasztott hangzó nála ismeretlen fogalom volt” (i. m. 24).

Boncolgatva ezeket a megállapításokat, lássuk először is, mi az a „hangzó”. Amikor először hallottuk e fogalmat, bizony nem tudtuk, hogy mit ért rajta az előadó: csak a magánhangzókat, vagy az összes zöngés hangokat, vagy a magánhangzókat és a mássalhangzókat egyaránt zöngességükre, zöngétlenségükre való tekintet nélkül?! A felsorolt példák azután nyilvánvalóvá tették, hogy itt az utolsó felfogásról van szó, vagyis hangzó = bármely magyar beszédhang, amint az az írásban betűvel van jelölve. Szabálya tehát: minden egyes leírt beszédhangot a magyarban „maradéktalanul, gépies pontossággal” kell kiejteni. Az ilyen értelmű tanáccsal persze nem érthetünk egyet. Ha ugyanis ezt a szabályt követnénk, a mássalhangzó-kapcsolatok három törvénye: a hasonulás, az összeolvadás és a kiesés ellen vétenénk. Hogy a „nehezen kiejthető hangzók” közül említsünk egy-egy példát: ebben a jelzős szerkezetben: *hat gyermekes* nem ejtjük a *t* hangot, hanem a hasonulás törvénye szerint körülbelül így mondjuk: *haggyermekes*; vagy a *d* hang is sokszor összeolvad az utána következő hanggal — még szó közben is, nemcsak a végén —, pl. a *szabadság*-ot így mondjuk ki: *szabaccság*; a kiesés törvénye pedig sokszor egyszerűen kidobja a hangokat, pl.: *hozd ki* ejtése *hosz ki*.

Igen találóak azok a példák, amelyeket az előadó a *g*, *k*, *d*, *t* hangokra hoz fel. Ő ugyanis — nyilván nem elméleti ismeretek alapján, hanem saját gyakorlatából szűrve le a tapasztalatokat — velük a fonológiából jól ismert, fonematikus korrelációkat állított össze.¹ Ha ezeket a szavakat — melyek zöngesség-zöngétlenség tekintetében vannak korrelációban: ti. a *lovag* — *lovak* és a *lovad* — *lovat* párok — egymással szembeállítva vizsgáljuk, kétségtelenül

¹ A *g*, *k*, *d*, *t* hangok kiválasztása szerencsésnek mondható, hisz Gombocz Zoltán tanítása szerint a fonéma-párok jelentésmegkülönböztető funkcióját éppen a zárhangok — köztük a *g*, *k* és *d*, *t* — esetében nagymértékben használja fel a nyelv, szemben pl. az affrikátákkal, ahol a felhasználás kicsi. Vö. Gombocz Zoltán: Magyar fonológia. ÖM. II/1 : 59.

azt vesszük észre, hogy jelentésük különbözőségét végső soron egy-egy hang különbsége hordozza. Ennek ellenére mégsem mondhatjuk azt, hogy az így szembeállítható, különböző jelentésű szavakat csak ezen „nehezen kiejthető hangzók” „gépies pontosságú” kiejtésével tudjuk megkülönböztetni egymástól. Egyrészt ezek a szavak nem egymagukban állnak, hanem bizonyos beszédhelyzetben fordulnak elő, amely többnyire eloszlatja a kétértelműséget. Ha pl. barátommal a lováról beszélgetünk, s azt mondom neki: *ez nem a te lovad, Tóbiás* — senki sem fogja ezt a ló tárgyesetének érteni, jóllehet a hasonulás következtében — a *Tóbiás t*-jének hatására — *lovat* mondtunk. Másrészt, a beszédhelyzeten túl, egyéb nyelvi eszközök: ragok, jelek, szórend, szám stb. is biztosítják az érthetőséget. Pl. ha történetesen lovakkal érkeztél az imént egy lovag, s valaki befutva a színpadra azt mondja, hogy: *a lovak bementek az istállóba*, senkisé fogja azt gondolni, hogy a lovagról van szó, mert ezt az állítmány többesszámú harmadik személye kizártta teszi.

Hátra van még, hogy arra adjunk választ, vajon valóban nehéz-e a fent említett hangokat kiejteni, s ha igen, akkor miért. Hogy ezen hangok képzése különösebb fáradságba kerülne, azt ilyen formában nem állíthatjuk. De tapasztalata az előadót itt sem csalta meg. Hogy ő ezeknek a hangoknak képzését nehéznek érzi, annak oka, hogy beszéd közben képzésük gyakran tökéletlenül történik. Nem véletlen az, hogy „különösen a szó végén” találja őket nehezen kiejthetőeknek. Ennek a nehézségnek megvan a valóságos alapja. A zárhangokról általában bizvást elmondhatjuk, hogy szó végén explóziójuk nem egyszer gyenge. Ezenkívül közülük a zöngések (jelen esetben a *d* és a *g*) szó végén elzöngétlenedhetnek; a zöngétleneknél viszont ugyancsak szóvégen, egyes esetekben nem olyan erős az izomműködés — a szóban forgó *t* és *k* esetében a nyelvizmoké —, mint rendszeren, hanem olyan, mint a zöngés hangoknál (zöngétlen médiák). Mindezek a jelenségek azt a benyomást keltik az előadóban, hogy a szóban forgó hangok képzése nehéz. Tanácsával ezen akar segíteni.

Ugyancsak érdekesek a további példák is. Az előadó, folytatva a nehézségek felsorolását, felhívja a figyelmet az egytagú szavakra, amelyekben különösen nehéz kimondani a szóvégi hangot; példák rá: *én, ék, ér, ég, él, ép* stb. Az előadó szerint ilyen esetekben: „egy *é* helyett többet mondok, megnyújtom az *é*-t; erőltetett, de egy a fontos: hogy minden hangzót megértsen a hallgatóság; ha kicsit torzítva is történik, megteszem” (IV. 5.). Természetesen óvakodnunk kell az ilyen megoldástól, hiszen beszédművészeti gyakorlatokról lévén szó, a szépre is vigyáznunk kell; márpedig ami „erőltetett” s főként ami „torzítva történik”, az nem lehet szép. De a nyelvhelyesség, a helyes magyarság is kizárja azt, ami erőltetett és torzított. A megoldás azonban gyakorlatilag sem célravezető, mert az *é* hang megnyújtása által semmivel sem hangzik jobban az utána levő mássalhangzó; erről mindenki maga is meggyőződhetik. Ennek ellenére az előadó közel jár az igazsághoz. Tudjuk, hogy a hangok időtartama nem egyforma. Az abszolút időtartam állandóan változik, többek között a külső (fonetikai) helyzettől függően. Ha visszagondolunk Gombocz Zoltán méréseire, amelyekkel a *tát, tátog* stb. kapcsán kimutatja, hogy az abszolút időtartam csökken a szavak hosszúságával (vö. Gombocz Zoltán: Magyar fonétika. ÖM. II/1 : 38), világossá válik előttünk, miért kívánja az előadó, hogy megnyújtsuk az *é* hangot. Mert a Gombocz Zoltán által feltárt szabály megfordítva is érvényes, s így az *é* magánhangzó egytagú szavakban lesz a leghosszabb időtartamú.

Ezután a hosszú mássalhangzókra tér át az előadó. Fogalmazása — „kettősen kell őket ejteni” — nem egészen pontos. A magyar nyelv a mássalhangzóknál ugyancsak két viszonylagos időtartamot ismer, mint a magánhangzóknál: egy hosszú és egy rövid változatot. Hogy ezt a tényt tudatosan nem ismerjük fel, annak oka az, hogy zavar bennünket az íráskép. Pedig az „egyes” és a „kettős” mássalhangzó a rövideget, illetve a hosszúságot jelöli a mássalhangzók körében. Talán csak a zárhangok esetében van némi kivétel. A zárhangok képzésmódjának megfelelően ugyanis nem az egész hang ejtése lesz hosszú — hanem csak az egyik képzésmozzanat, maga a zár. A zárhang tehát úgy válik hosszúvá, hogy explóziója előtt hosszabb szünetet tartunk.

A hosszú mássalhangzók esete azonban különbözik azoktól a mássalhangzó-kapcsolatoktól, melyeket ezután említ az előadó. Beszél ugyanis „áthasonulás”-ról is, s példái ($t + j = tty$; $d + j = ggy$; látja = láttya, adja = aggya; IV. 5.) azt mutatják, hogy a régi terminológia szerint az összeolvadás eseteit is ide vonja. Ez nem az ő hibája, hiszen a két jelenség megkülönböztetése, pontos körülhatárolása csak az utóbbi években kezd közelebbé válni (vö. Nyelvművelésünk főbb kérdései 210—2).

A h a n g s ú l y az a másik hangtani probléma, amiről az előadó részletesebben szól. Hogy mi is az a hangsúly, arra nem tért ki, hanem a fogalom tisztázása nélkül kezdett annak tárgyalásába, megkülönböztetve szóhangsúlyt és értelmi hangsúlyt. Könyvében is így ír: „A jó előadásnak az is egyik fő kelléke, hogy megfelelően tudjunk hangszúlyozni. Kétféle hangsúlyt ismerünk: a szóhangsúlyt és az értelmi hangsúlyt” (i. m. 26). Az előadó itt azt a felosztást követi — a szóhangsúly és az értelmi hangsúly párhuzamba állításával —, amelynek nyomát nyelvtudományi irodalmunkban is megtalálhatjuk (vö. Tolnai Vilmos: Adatok a magyar hanglejtéshez. MNy. 11 : 53—4), melyet azonban nem tarthatunk szerencsésnek. Azóta sok tekintetben tisztázódtak a fogalmak, s ma a hangsúly többféle osztályozásának két leggyakoribb fajtája közül az egyik szóhangsúlyt, szólamhangsúlyt, illetve szakaszhangsúlyt és mondathangsúlyt különböztet meg. A másik értelmi és érzelmi (esetleg még ritmikai) hangsúlyt ismer. Az előbbi felosztás a hangsúly megvalósulásának formáit veszi számításba, illetve azt, hogy a hangsúly a beszédben milyen egységeket fog egybe; az utóbbi a hangsúly funkcióját veszi szemügyre, s így teszi fel a kérdést: mi a szerepe a hangsúlynak a beszédben. (Vö. Csúry: MNy. 21 : 5—6; Laziczus: Fonétika. 175—7; Deme: Nyelvművelésünk főbb kérdései 216 kk.). Tolnainál a hangsúlynak értelmi szerepe a mondatban van; erre emlékeztet az előadó által említett értelmi hangsúly, ami — közelebből megvizsgálva — ugyancsak a mondathangsúly fogalmát takarja. Természetesen így is elmarad az értelmi és érzelmi hangsúly megkülönböztetése, s ennek hiányát éreztük is az előadás további részleteiben.

A szóhangsúlyról azt tanítja az előadó, hogy „minden szó első szótagját meg kell nyomni” (IV. 5.). Ez körülbelül így is van, ha egyes szavakban vizsgáljuk a nyomaték alakulását. Igaz az, hogy az „összetett szavaknál is az első szótagot kell hangsúlyozni” (IV. 5.), érteve ezt úgy, hogy az összetétel első tagjának első szótagját. Könyvében ezt olvashatjuk: „A szóhangsúlyt a magyarban igen könnyű eltalálni. Kivétel nélkül mindig a szó első tagját kell megnyomnunk. Ez a szabály még az összetett szavakra is vonatkozik. Akár két vagy több szóból áll is az összetett szó, abból is mindig csak a legelső szótagot kell megnyomnunk” (i. m. 26). Ennyi a könyvben. Az előadásban azonban

kivételről is hallottunk. Egyes esetekben az összetett szavak második tagjának első szótagjára esik a hangsúly. Ezt azonban — teszi hozzá — „csak színészeknél lehet nagy indulatoknál, pl.: *szétverem*” (IV. 5.), majd így folytatja: „de ez sem helyes, mert felrúgom a magyar nyelv szabályait” (IV. 5.), és: „művésznek szabad csak helyenként e merev szabályokat áttörni” (IV. 5.). Ezek a kijelentések így egymás után, ahogy elhangzottak, egy kis bizonytalanságot keltettek a hallgatókban. Az értelmi és érzelmi hangsúly megkülönböztetésére éppen ezen kivétel esetében van szükség, mert e megkülönböztetéssel igen egyszerű a kérdés: az értelmi hangsúlyozás esetében a magyar szavak első szótagjukon hangsúlyosak, érzelmi hatásra azonban az összetett szavakban a második tag első szótagjára kerülhet a hangsúly, s ezt nemcsak a művészeknek szabad, hanem másoknak is, ha azt az érzelem megkívánja. Sőt ilyen hangsúlyáthelyeződés érzelmi hatásra egyszerű szavakban is előfordul; az első szótag helyett sokszor a harmadik szótagon találjuk a hangsúlyt, pl.: *lehetetlen, döbbenetes* stb. — Az előadót azonban még más elképzelés is kísérte. Úgy gondolja, hogy a művészt a művészi szabadság mentesíti a nyelv törvényei alól. Ennek a hitnek többször is kifejezést adott. Egy másik alkalommal a gesztusokkal kapcsolatban feltett kérdésre azzal vágta el a gordiusi csomót, hogy „a matematikában kétszer kettő az négy, de a művészetben nem így van; a művészetről döntenem nem lehet: kinek van igaza, sohasem lehet eldönteni” (IV. 19.). Azt sem írhatjuk alá, amit az előadó a hangsúlyozásról szóló előadás végén jelentett ki hasonló értelemben: „egyenleg szabad felhasználni a beszédművészet szabályait” (IV. 5.). Az igazság nyilván nem az, hogy a művészetben nincs szabály, nincs törvény, hanem az, hogy a művészi kifejezés, a művészi nyelvi megnyilvánulás szabályai komplikáltabbak, többrétűbbek a mindennapi nyelvi megnyilvánulások szabályainál.

Ami az „értelmi hangsúly”-t illeti, helyes az előadónak az a megállapítása, hogy a mondatban „nem lehet minden szót egyformán hangsúlyozni” (IV. 5.), hanem a fontosabbakat az érthetőség kedvéért ki kell emelnünk. Könyve erről a következőket mondja: „mi is az az értelmi hangsúly? A költeményben lehetetlen valamennyi szót ugyanolyan jelentőségűnek ejteni. Szükségünk van nekünk, szavalóknak arra a gondolatok könnyebb megértése céljából, hogy bizonyos szavakat nagyobb nyomatékkal lássunk el, mint a többieket . . . Olyan ügyesen kell tehát kiemelni a szavak nagy tömegéből egyeseket és elhanyagolni másokat, hogy a költemény lényegét mindenki megértse és átérezze . . . nyomjuk meg kissé azokat a szavakat, amelyek megadják a gondolatnak vagy gondolatláncolatnak a helyes értelmét” (i. m. 28). Az előadó lényegében élőszóval is ezeket mondotta. Felvetődik most a kérdés, hogy mi az, amit a mondatban ki kell emelnünk. Egyszerű az előadónak a válasza: amit jónak látunk; „egyik a jelzót, másik a jelzett szót fogja kiemelni” (IV. 5.). Teljesen egyéni itt az eljárás mód, s hogy mennyire az, hasonlattal is megvilágítja. Olyan ez, mint az evésnél az étel kérdése: egyik sósan, másik édesen szereti. A hasonlat igen szemléletes s nagyon megkapó — tetszett is a közönségnek —, de az alaptétel nem fogadható el. Annak törvényeit, hogy mit kell kiemelnünk, eddig még nem sikerült megnyugtatóan tisztázni (némi eligazítás található: Nyelvművelésünk főbb kérdései 218), annyi azonban már most is bizonyos: nem egyszerűen tetszésünk dönti el, hogy mi a fontos, mit kell kiemelnünk.

A hangsúlyozással szorosan összefügg a hanglejtés (beszéddallam) problémája. A hangsúly a hangerőnek, a hanglejtés pedig a hang

magasságának váltakozása a beszédben. A hanglejtésnek — a hangsúlyhoz hasonlóan — fontos értelmi és érzelmi (módosító) szerepe van. Így például sok esetben csak a hanglejtés jelöli a beszédben a kijelentés és kérdés közti különbséget. Az előadó e fontos és kevésbé ismert kérdést külön nem tárgyalta. Igaz, hogy sok dolog kérdéses még itt, bár a hanglejtés egy-két sajátosságát már ismerjük. (Lásd erre vonatkozóan már: A magyar nyelv tankönyve az általános iskolák VII—VIII. osztálya számára. 1953. 106. lapon is.) S talán még fontosabb az e téren elkövetett hibákról s elkerülésükről beszélni (erre a legutóbbi években megjelent nyelvművelő kiadványok bő anyagot szolgáltatnak).

Egyik-másik előadásban azonban találunk elejtett megjegyzéseket a hanglejtésre vonatkozóan. Így például nagyon valószínű, hogy a „hanghordozás”-on a hanglejtést érti az előadó. Helyenként egy-egy utasítást is kapunk a következő formákban: „mondat elején feldobni magasra a hangot” (III. 29.): vagy: „a mondat elején mindig felemeljük, a végén leeresztjük a hangot” (IV. 12.); Könyvében ugyanezeket fejtegeti: „Az első, amivel meg kell ismerkednünk: a h a n g h o r d o z á s. Annyit mindannyian megtanultunk még az iskolában, hogy pontnál mindig levisszük a hangot. Az új mondatot mindig valamivel magasabb hangon kell elindítani, mint ahogy az előző mondat utolsó szavát elhagytuk” (i. m. 21). Mindezekre a megállapításokra legjellemzőbb az, hogy általánosságban mozognak, ami — tekintetbe véve a közönség színvonalát — azért megfelelő. Nem mehetünk el azonban szó nélkül amellett, hogy a mondat elején mindig magasabbra kellene emelnünk a hangot. A kérdőmondatok azon fajtája például, amelynek kérdő jellegét csak a hanglejtés jelöli, emelkedő jellegű (tehát nem dobjuk fel elején a hangot), mégpedig az utolsó előtti szótagig; itt éri el a hang magasságának tetőpontját, majd az utolsó szótagon esik le ismét. A hang „feldobására” való buzdítás az előadónak egyrészt abból a meggyőződéséből ered, hogy „a magasabb hangoknál tisztábban, érthetőbben lehet mondani hangzókat, mint mélyebbeknél” (V. 17.). Másrészt a magas hangon való beszéddel a közönség érdeklődését akarja felkelteni és fenntartani abból az általános tapasztalatból kiindulva, hogy a magas hang a vidámság, az élénkség, az öröm kifejezője, a mély pedig a szomorúság, lehangoltság, fásultság közvetítője (vö. i. m. 22—3). Ezért az előadó sokszorosan ismételt tanítása szerint jó hang = magas hang — a hanglejtés terén. A hangsúlyozásban pedig jó hang = erős hang. Mindez lényegében körülbelül így is van, mégis meg kell jegyeznünk, hogy ezeknek az elveknek túlzott hangoztatása a szépségnek, a művészi előadásmódnak kárára megy. A szereplők ugyanis a tanácsokat követve arra törekedtek — és ha nem, akkor az előadó állandóan ösztönözte őket —, hogy elővéve magas hangjukat, minél hangosabban, lehetőleg teljes erejükből kiabáljanak.

A hanglejtésről közölt ismeretek hiánya leginkább a szoros értelemben vett gyakorlatokon tűnt ki, ahol a hallgatók szerepeltek. Közöttük ugyanis elég sokan szenvedtek a hanglejtés egyik legelterjedtebb hibájában, amit nem éppen szerencsés elnevezéssel „éneklo hangsúly”-nak szoktak mondani (nevezük mi most ezt éneklo hanglejtésnek). E bántó, fülsértő hibát az előadó vagy nem vette észre, illetve nem tette szóvá, vagy hangsúlyozási hibának vette. Így például az egyik szereplőnek — aki szabadon adott elő egy beszédet (V. 3.) — kirívóan éneklo hanglejtése volt. Az előadó bírálatában egyáltalában nem figyelmeztette erre, a hallgatóknak pedig természetesen fogalmuk sincs a hanglejtésről — s így köztük még az egyébként igényes hozzászólók sem érintették e hibát. Másik alkalommal

(IV. 12.) pedig ugyancsak egy szereplővel kapcsolatban az előadó észrevette ugyan az éneklő hanglejtést, de azt mint a hangsúly ellen elkövetett hibát rótta fel: „hanghordozása, kiejtése jó . . . azonban hangsúlyozása rossz, szóvégi; de ez nem főbenjáró hiba” (IV. 12.). Sajnos, bizony ez főbenjáró, mert a magyar hanglejtés törvényeivel ellenkezik, s így a magyar nyelvérzéknek, a magyar fülnek idegenszerű és szokatlan.

*

A fonetikai jellegű fejtegetések mellett az előadó több alkalommal kitért a nyelv helyesség, a „magyarosság” kérdésére is, egy előadást pedig (IV. 12.) ennek a témának szentelt. Ebben az előadásban a „leggyakrabban előforduló hibák”-at tárgyalta, mégpedig nyolc pontban foglalva őket össze. Nem foglalkozunk ezekkel a megállapításokkal, egyedül a hibák felsorolásának negyedik pontjánál állunk meg. Itt bizonyos szavak, nevezetesen a *kíván* ige „finnyáskodó” használatáról beszél az előadó: „a magyar nem szereti a *kíván* igét.” Használata szerinte helytelen az ilyen kifejezésekben: *rá kívánok mutatni, be kívánok számolni*. Megokolása: „*kívanni* tőlem független, pl. *kívánok egy kis fröccsöt; ehelyett óhajt, akar*”. Helyesen tehát szerinte így lesz: *rá óhajtok mutatni* vagy *rá akarok mutatni* stb. Bármilyen népszerű is a hasonlat, a tétel alapján téves. A *kíván* ige éppoly jó s éppúgy szereti a magyar, mint az *óhajt* vagy *akar* igét; annál is inkább, mert az *akar* és a *kíván* ige egyaránt nyelvünk szókészletének ősi, finnugor rétegéhez tartozik. A fenti példákban meg éppenséggel mindegy, hogy melyiket használjuk. A „magyartalanságok”-nak ilyen túlbuzgó irtoztatását nevezi nyelvümvelő irodalmunk nyelvhelyességi babonának. Találunk ilyen babonát a felsorolás egyéb pontjaiban is. A pontok többi része egyébként is sok félreértésre ad okot. De egyáltalán ami a hibák felsorolását illeti, meg kell állapítanunk, hogy az meglehetősen ötletszerű. Így történt meg, hogy az egyik legáltalánosabban elterjedt hiba, az úni „suk-sük nyelv” nem is került szóba. De a nyelvhelyesség kérdése különben sem csak a magyartalanságok üldözéséből áll. Tudatosítani kellett volna a hallgatókban azt is, hogy aki helyesen és szépen akar beszélni, annak nemcsak a hibáktól kell óvakodnia, hanem nyelvi kultúráját is emelnie, nyelv- és stílusérzékét is fejlesztenie kell (vö. Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* 15). A nyelv-művelésnek ez a gondolata azonban teljesen kimaradt Bognár Elek előadásából.

A nyelvi jellegű előadások elemzésének végére érve, nem hallgathatjuk el azt a véleményünket, hogy ezek az előadások többszörösen kötelezik az előadót a még gondosabb felkészülésre. Az előadásokat ugyanis kétszáz olyan ember hallgatta, aki a tanulás szándékával ment oda, s aki az előadó tudásában teljességgel hitt és megbízott. Éppen ezért nemcsak meghallgatta, hanem meg is tanulta a közölt ismereteket. Két alkalommal (IV. 12. és V. 17.) történt számonkérés, és mind a kétszer kitűnt, hogy pontosan, sőt szóról szóra tudják a hallgatók az elhangzottakat.

*

Az előadó kiejtésében találhatunk kifogásolni valókat. Nem részletezzük őket — inkább csak azokat a hibákat ragadjuk meg, melyek általános jellegűeknek mutatkoznak.

A hangképzésben az előadó leggyakoribb hibája az *é*-be hajló *á* hang (*é*-vel jelöljük). Például: *vidēman* (IV. 5.); *elősegíti a hatést* (IV. 19.); *vilēgos*

(IV. 26.); *vidēmabb az egész csa lēd* (V. 17.); *bocsēnatot kérek* (V. 24.) stb. Ez a hiba kiejtésének állandó vonásaként jelentkezik — amint ez a példák időrendi felbukkanásából is látható (még több esetet is idézhetnénk!). Ezek a torzított hangok, mint a fonetikai hibák zöme általában — a hangtani jelenségek, a hangállomány természetének megfelelően — tartósak, mintegy az illetőnek habitusává válnak. Így van ez az előadó esetében is. Érdekes volt mégis megfigyelni, hogy magánbeszélgetésben, hétköznapi társalgásban (főként kisebb körben s különösen, mikor nem mint előadó beszélt) sokkal ritkábban, sokkal kevésbé élesen torzítja az *á*-t, mint az emelvényen előadói, színpadi beszédében. Úgy gondoljuk, hogy ez az eset a hiba, sőt általában a kiejtési hibák geneziséhez vezet el bennünket. Tudjuk, hogy az *é*-be hajló *á*-nak lehet nyelvjárási eredete is. De lehet és van egy másik is, s ezt mi ebben a színpadi, „fórumi” eredetben jelöljük meg. Elgondolásunkat más tapasztalat is támogatja. Megfigyelésünk szerint ezt a torzított *á*-t leginkább a közönség előtt szereplők használják: az újságárusok, a kalauzok, kultúrműsorok konferálói, kabarék komikusai, varieték műsorközlői; de előfordul nem egyszer a rádióban, olykor még a színházakban is. Mivel pedig ez a hiba nyilvánosság előtt ismétlődik, éppen ezért igen könnyen terjed. Terjed először is azok között, akik szerepelnek. Sokan szinte kötelező erejűnek érzik, hogy fellépésük alkalmával ilyen torzítottan beszéljenek; mintha ez a kissé nyegle artikuláció hozzá tartoznék a jó és biztos fellépéshez. Kapcsolódik aztán ez a hangos beszéd vágyával is: a hiányzó hangerőt ilyen erőltetett módon próbálják pótolni. Ez az ejtés aztán átragad mások beszédére is. Szerintünk tehát az *é*-be hajló *á* hangnak fórumi eredete van. És ezzel az észrevétellel kapcsolódunk Bárzsi Géza megállapításához, amikor egyik lehetséges útját igyekeztünk megrajzolni annak a folyamatnak, amit ő a beszédszünetek körüli hibákkal kapcsolatban úgy fejez ki, hogy „itt egy teljesen hibás szónoki iskola van kialakulóban” (Nyr. 78 : 8).

Talán még közvetlenebb és kézzelfoghatóbb példája a hibák fórumi eredetének az előadó hanglejtése. Ismertettük már az előadónak azt a tanítását, amelyik így hangzott: „feldobni magasra a hangot”. Feltétlenül ez a mesterségesen és rosszul alkalmazott színészi fogás az oka hibás hanglejtésének, amely az éneklő hanglejtés egyik sajátos faja. Az előadó ugyanis a mondat végén, mégpedig az utolsó szótagon felemeli a hangját, és ez nem egyszer a hangsúlyozással is összeszővődik. Ez a hanglejtési mód többnyire akkor jelentkezik, ha mondanivalójának fontosságot tulajdonít vagy hatáskeltésre törekszik.

*

Most lássuk röviden, hogy a szorosan nyelvi tényekkel összefüggő témákon kívül miről szólt a többi előadás. — Lényegesen jobb a helyzet azokban az előadásokban, amelyeknek tárgya közel áll az előadó érdeklődéséhez: a színművészethez. Így pl. igen ügyes volt a lámpaláz leküzdéséről szóló előadás (IV. 19.). A lámpaláz leküzdésének egyik eszközét a „gesztusok”-ban jelölte meg, és ismertette a gesztusok használatának szabályait (vö. i. m. 91—2).

A taglejtésnek azonban más szerepet is szán még az előadó. A taglejtéssel a hang elevenségének fokozását, ill. hangmagasság-változásokat lehet előidézni. Így ír erről könyvében is: „világért se lógassuk a kezünket élettelenül, mert a hangunk is bizony ilyen merevvé válik. Ellenkezőleg, életet kell lehelnünk a hangba. Erre pedig legbiztosabb segítőtársunk a kezünk és a karunk . . .

Mutass mindent a kezeddél: és élni fog a szavad! Ha felmutatsz: felfelé száll a hangod. Ha lefelé mutatsz: leszáll a hangod is” (i. m. 19). És: „amilyen erővel és amilyen magasra emeli valaki a kezét, csakis abban a mértékben növekszik majd hangjában és játékában az elevenség. Mert szerves összefüggés van a gesztus és a többi kifejező eszközeink működése között”¹ (i. m. 91). Ezt a megfigyelést feltétlenül érdemes számontartani a hangsúly és hanglejtés vizsgálatában mint módosító tényezőt figyelembe venni. Nyelvészeti irodalmunkban az összefüggést már Tolnai Vilmos érintette, amikor az élőbeszéd tényezőit optikai és akusztikai tényezők csoportjára osztotta (l. MNY. 11 : 51). (Optikai tényezőkön a hallgatók által látás útján felfogott testmozgásokat — arcjáték és taglejtés — ért, amelyeket a beszélő végez mondanivalójának teljesebb kifejezésére.) A nyelvészeti kutatás szempontjából így tehetnének fel a kérdést: milyen hatásuk van az optikai tényezőknek az akusztikaiakra. Vagyis például milyen akusztikai különbségeket fogunk észlelni, ha ugyanaz az alany ugyanazt a szöveget fogja elmondani, de egyszer gesztus kíséretében, másszor a nélkül. Bizonyára lényeges különbségek lesznek, s azok az akusztikai és optikai tényezők kölcsönös hatását mutatják majd. Illetőleg az akusztikai tényezők eredetükben és hatásukban valószínű többnyire emfatikus változásokat jelentenek.

A leggondosabban felépített előadás a retorikáról szólt (IV. 26). Nem csoda, mert ebben az előadó észrevehetően forrásmunkákat is használt. — Igen nagy sikere volt a kilencedik előadásnak, mely arról szólt, „hogyan tanítsuk meg a gyermekeket beszélni?” (V. 17.). Az előadó itt kiváló pedagógiai érzékről tett tanúságot (meséket és költeményeket adott elő, nagy sikerrel). Azáltal, hogy bemutatta, hogyan tanítsuk a gyermekeket beszélni, egyúttal a közönséget is jól szórakoztatta. — Hasonló jellegű volt az utolsó előadás is (a „műsorközlés”-ről: V. 24.), amely ugyancsak nagy sikert aratott a közönség körében. Az előadó ugyanis — annak bemutatására, hogy hányféle hangot, hangszínt lehet használni — az előadás második részében jeleneteket adott elő a színmű-irodalom legkülönfélébb műveiből.

Visszatekintve az előadásokra, meglehetősen vigasztalan az a tény, hogy kétszáz ember közül — javarészt értelmiségiek! — nem tudott szinte senki hozzászólni a nyelvi kérdésekhez, mindenki elfogadta, sőt a többség magáévá is tette a téves nézeteket is. Ez persze a múlt oktatásrendszerét terheli, amely eléggé elhanyagolta az anyanyelvi s azon belül különösen a fonetikai oktatást. Végeredményben az előadó hibái is ebből számoznak. De ebbe nem nyugodhat bele. Nem vigasztalhatja magát azzal, hogy a múltban sikeresen lépett fel a fővárosi színházakban, szerepelt filmekben, anélkül, hogy a hangképzés mozzanatairól s nevezetesen a nyílt és zárt *e* különbségéről tudott volna. Jó volt, hogy előadásai gyakorlatiak voltak; kár volt azonban, hogy a gyakorlat kissé háttérbe szorította az elméletet. Ezért azt kell ajánlanunk, hogy saját gyakorlatából szerzett értékes tapasztalatait mélyítse el elméletileg is a legfontosabb szakirodalom olvasásával; nyelvi téren pedig pótolja felkészültségének hiányait, s egyéni nyelvi megfigyeléseit egészítse ki a tudomány újabb eredményeivel is, hogy kifogástalan előadója legyen a beszédművészetnek. Mert előadásmódjának színessége, közvetlensége, továbbá sok hasznos tapasztalata s az a képessége, amellyel oly remekül meg tudja nyerni a közönséget, igen alkalmassá teszi őt a feladat megoldására.

¹ Én emeltem ki. *É. Z.*

A legtöbb tanulságot a nyelvészek szűrhetik le az előadásokból. A néhány év óta megelevenedett nyelvművelő munkának máris nagyszerű eredményei vannak: „az utóbbi években újból fellendült nyelvművelő munkának... eredményeként, kezd szégyenné válni választékosabb írásainkban a durva nyelvi hiba. Ez az örvendetes jelenség azonban nem jelenthet számunkra többet, mint azt, hogy most már megindíthatjuk a harcot a kisebb, az »árnyalatnyi« hibák ellen is” (Nyr. 77 : 370) — írja Deme László. Ez az örvendetes jelenség azonban valóban csak a választékos írásokra vonatkozik, — amit éppen ez az előadássorozat bizonyít igen ékesszólóan. Szélesebb körben, különösen a „beszéd hallható részé”-nek művelése terén még igen sok a feladat, s a nyelvművelő munkának ide is ki kell terjednie. És éppen gyakorlati előadássorozatok rendezésével, még hozzá olyan előadóval, aki színesen, érdekesen, közvetlenül tudja átadni a tudomány eredményeinek népszerűsített formáját.

Eder Zoltán

NÉVSZÓUL HASZNÁLT IGEALAKOK SZEREPE A STÍLUSBAN

A nyelv a maga eszközeiben kifogyhatatlan. Gondoljunk csak arra, hogy nyelvünk használata közben, beszédünkben nemcsak szókészletünket bővítjük állandóan, nemcsak új szavakat alkotunk képzés és összetétel útján, nemcsak a szükséghez képest szókapcsolatokká, mondatokká fűzzük össze őket, hanem régóta használt szavainkat, kifejezéseinket, szólásainkat is gyakran alkalmazzuk a megszokottól eltérő használatban, egészen új — sokszor meglepő — jelentésben, új árnyalatokban, fordulatokban. S hányszor megtörténik, hogy ha egy-egy szó vagy kifejezés valami sikerült új alkalmazásában tetszésre talál, hamarosan elterjed, s hovatovább annyira általános használatúvá válik, hogy esetleg a régi, eredeti jelentése már senkinek sem jut eszébe. Az új szavak teremtésében s a régieknek új jelentéssel való felruházásában nagy a szerepe a tréfának, a gúnynak, a humornak. Elég e tekintetben egy pillantást vetni a nyelvünkben használatos gúnyvevekre, tréfaszavakra, találó szólásokra; sokaságuk olyan nagy, hogy összegyűjtésükkel köteteket lehetne megtölteni.

A tréfás szóhasználatnak egyik legmerészebb és talán legérdekesebb esete az a sajtáságos beszédmód, mely „az igének valamelyik ragos alakját névszónak használja, azaz egész mondatot alkalmaz egy fogalom jelölésére, s úgy bánik vele, mintha már nem volna mondat, hanem csak egy szó” (Simonyi: Nyr. 7 : 424). Népi szövegek olvasása közben lépten-nyomon találkozunk ilyen kifejezésekkel: *tedd ide, tedd oda ember; hányd el, vedd el munka; eszem-izsom ember; kis mitugrálsz ember stb.*

Ezekről a névszóként használt igealakokról Simonyi 1878-ban azt írta, hogy „legnagyobb részük... csak olyan vad virág, mely faluhelyen tenyészik s a műveltebb nyelvhasználatba, az irodalmi stílusba nem igen talált utat. Az írók közül az egy Faludi használ gyakran efféle kifejezéseket” (i. h.). Megfigyelésünk szerint ma már ezek, a népnyelvre annyira jellemző kifejezőformák más stílusrétegekbe is behatoltak, s az irodalomban is erősen terjedőben vannak. Különösen népi íróink nyelvének és stílusának vizsgálata

közben találkozunk velük elég sűrűn. Legutóbb Deme László mutatott rá Veres Péter Pályamunkások című regényének nyelvéről írva az ilyen ragozott igealakok alkalmi főnévként való felhasználásának érdekességére (Nyr. 77 : 184), s megállapította, hogy „egy-egy ilyen főnevesítés értelmileg sokat sűrít össze, és megtétezi ezt érzelmi és hangulati telítettséggel is”. Veres Péter éppúgy, mint más népi íróink, tudatosan használja az ilyen kifejezéseket a szereplők beszédének jellemzésére, a stílus, az előadás élénkítésére, mert hiszen ez a használat voltaképpen a mindennapi életben a tréfa, a gúny, a csúfolódás, a kárörvendés stb. meglepő, találó, a helyzethez illő, hangulati és érzelmi elemekkel telt megnyilatkozása.

Az egész mondatból lett, tréfás, gúnyos *tedd ide, tedd oda* jelző, melynek jelentése 'tehetetlen, gyámoltalan, ügyetlen, buta', csaknem az egész országban el van terjedve. A Tüzetes Magyar Nyelvtan már fél évszázaddal ezelőtt ismeretes kifejezésként idézte (351), de megtaláljuk Póra Ferenc „Rokonértelmű szók és szólások” című könyvében is a *buta* melléknév szinonimájaként. Oláh Gábor is idézi a debreceni nyelvjárásról írt tanulmányában: „*Tedd ide, tedd oda* ember biz ú kelme” (NyF. 26 : 19). Konsza Samu „Nagybacon nyelvjárása” című tanulmányában is megvan a szó a „valóságos mondat-eredetű” jelzők között (NyF. 75 : 25). A kifejezés az irodalomban — főleg népi íróink nyelvében — meg a köznyelvben is elterjedt; így pl. Veres Péternél olvassuk: „Volt Baranyinak egy nagy *tedd-ide-tedd-oda* jánya” (Szűk esztendő 31); Sásdi Sándornál: „Legnagyobb baja az, hogy *tedd ide, tedd oda-fajta*” (Szívrehulló kő 5). Lehet-e találóbban kifejezni valakinek a gyámoltalanságát, tehetetlenségét, semmire sem használhatóságát, mint ezzel a mondatból lett jelzővel, amely eredetileg nyilván azt jelenti, hogy a vele megjelölt személy olyan, mint valami érzéketlen tárgy, amelynek mindegy, akár ide teszik, akár oda, képtelen megmozdulni.

Más alakban, más változatban, de körülbelül ugyanebben a jelentésben használatosak még a következő jelzők: „Csak ojan *tedd oda, ne vedd elé* ember az a te sógorod!” (László Géza: Zilahvidéki nyelvjárás. Nyr. 28 : 63); „*tedd el s elé se vedd* legény” (Konsza Samu: Nagybacon nyelvjárása. NyF. 75 : 25); „*tedd ki, hadd hüljön* legény” (Zolnai Gyula: Mondattani bűvárlatok 30). Mindezekben a kifejezésekben elég élénken érezzük az eredeti jelentést, ennek köszönhetik nagy kifejező erejüket; hatásuk titkát viszont az igés szerkezeteknek a megszokottól eltérő funkcióbeli alkalmazásában kereshetjük.

Milyen sűrített értelmű, tartalmas jelentésű, s amellettt milyen érzelmelemelő és hangulatébresztő az ugyancsak Veres Péternél található — hol jelzőként, hol önálló főnévként használt — *küldd-ki-hívd-be* kifejezés. Többek között benne van a szegény ember függőségének, kiszolgáltatottságának erős érzékeltetése is, akivel kenyéradó gazdája tetszés szerint rendelkezik. Nézzük csak ezt a mondatot: „Nem leszek sokáig senkinek kutyája-cselédje, se *küldd-ki-hívd-be* napszámosa” (Szűk esztendő 67). Az igés szerkezet mint alkalmi jelző milyen világosan kifejezi a kutyának, a cselédnek, a napszámosnak alárendelt viszonyát urával, gazdájával szemben, aki bármikor behívhatja, kiküldheti, ide-oda ráncigálhatja őket. Ugyanezt a kifejezést használja Veres Péter alkalmi főnévként is a következő mondatban: „Valamikor annak *küldd-ki-hívd-be-je* volt.” (Pályamunkások, id. Nyr. 77 : 184). Az alárendeltnek keserves sorsát találóan fejezi ki Veres Péter az *ide-menj, oda-menj* alkalmi főnévként használt kifejezéssel is: „Sanyinak megkezdődik az *ide-menj, oda-menj*” (Gyepsor 56); mert hiszen a szegény fiút e szavakkal hajszoják a

gazdáék; így válik a fiú olyan személlyé, akinek találó neve ez: „... egyelőre olyan *szaladj-ide, szaladj-oda*” (Pályamunkások i. h.).¹

A felületes, rossz, kapkodó, hamar munkának sikerült, találó kifejezései a népnyelvben: „*hányd el, vedd el munka*” (Oláh Gábor: Debreceni nyelvjárás. NyF. 26 : 36); „Nekem ne dógozz csak úgy *hánd el vedd el* módra!” (uo.); „Olyan *rúg fő hadd ott* munka a zegész (felületes munka)” (Vass Béla: Nagykőrösi nyelvjárás. NyF. 57 : 33); „Ecs csak ojjá” *ruk fűő hadd ot* munka [felületes]” (Horváth Endre: Bakonyalji nyelvjárás. NyF. 34 : 29); „Csak úgy *űzsd-össze-hadd-ott* csinállya: rosszul készíti” (Bakoss Lajos, Hajdú megye, Nyr. 7 : 179).

Érzelmi és hangulati tartalmuk teszi hatásos stílus eszközzé a következő névszóként használt igéket, illetőleg igés szerkezeteket, mondatokat is: „Hát ez a *teddlenerontsd* kondásgyerek meghallotta egyszer” (Csinosomdrága, Magyar népmesék 93; nyilván olyan gyerekről van szó, aki mindent agyonpiszkál, tönkretesz, akire folyton rá kell szólni, ha valamit a kezébe vesz, hogy tegye le, ne rontsa el); *fog-meg* [fogd meg] legény 'kisegítő, esetről esetre segítségül hívott ember' (Csűrű: Szamosháti szótár; találó elnevezése a kisegítő munkásnak, aki hol itt, hol amott segít munka közben hol ennek, hol annak, aki szól neki, hogy fogja meg ezt, fogja meg azt); a *fogd-meg* igealak gyakori kutyanév is, de 'pandúr, csendőr' jelentésben is járatos, pl. „a *fogdmegek* meglepték őt a lebuiban” (Czuczor—Fogarasi: Nagyszótár, Előbeszéd 119); „Ettől fogva mindenütt üldözőket látott és *fogdmegeket*” (Várad Antal: Az Újság, 1908. dec. 25. 21. lap); „Elvonul a pandúrkáplár a tenyeres-talpas *fogdmegeivel*” (Népszava, 1912. szept. 19.); „igen *tészi-vészi* ember (hencegő)” (Horváth Endre: Bakonyalji nyelvjárás. NyF. 34 : 29); „*szédi-védi* (a vámot) 'molnár'; *üti-veri* (a malomkövet) 'molnár'” (Bósarkány, Nyr. 18 : 238); „*ide néz, tova lát* ember (kancsal)” (Konsza Samu: Nagybacon nyelvjárása. NyF. 75 : 25); „*mitugrálsz* ember 'kicsiny'” (Póra Ferenc: Rokontermű szók és szólások); „*Mitugrász* 'fickándozó ember'” (Nyr. 5 : 95); „*Mitugrász* zsidó (aki akár kellett, akár nem, mindig ugrált)” (Berze Nagy János: Hevesmegyei nyelvjárás. NyF. 16 : 24); „Öten voltunk: mama, meg én, meg a hugom: Klári... akkor persze még *kis mitugrász*, tizenkét éves” (Gárdonyi: Vallomás 16. Dante-kiadás); „mindig is olyan *észem-izsom* ember v^ot” (Horváth Endre: Bakonyalji nyelvjárás. NyF. 34 : 29; az *eszem-izsom* igealaknak melléknévi és főnévi használatára Faludi Ferenctől kezdve találunk adatokat a Nyelvtörténeti Szótárban).

Az idézett példák azt is bizonyítják, hogy különösen gúnynevek keletkeznek azon a természetes észjárást tükröző módon, hogy a gúny tárgyává tett személyek cselekedetei, mozdulatai, szavai mint jellemzők ráragadnak először csak magukra az illetőkre, majd később köznevekké válva más hasonló emberekre is. Így születtek az ún. „beszélő nevek” is, pl. a hazudozó, nagymondó, hencegő, dicsekvő *Tódítsd Jakab* (mindig *háryjánoskodik*), a szava-hihetetlen *Fordíts Marci*, akire ha hivatkoznak, úgy elcsavarintja a szó értelmét, hogy nem lehet eligazodni rajta; ilyen a *Mondá Sári*, ez a jeles alak, aki a pletykát, a temondát hordja házról házra. (L. Tolnai Vilmos: Személynevek mint köznevek. Nyr. 28 : 1—9; vö. még: Kertész Manó: A magyar

¹ Nemesak ige, hanem indulatszó is állandósulhat alkalmi használatú névszóvá, pl. „Nem vagyok én bolond, hogy ingyen *hújjki-hújjb* legyek (mindenes cseléd)” (László Géza: Zilahvidéki nyelvjárás. Nyr. 28 : 63).

gúnynevek. Nyr. 31 : 243—50). Ugyanilyen módon először nyilván csak egy bizonyos emberre alkalmazták Debrecenben ezt a mondatjelzőt: „*jaj be fáj legín*” (Oláh Gábor: NyF. 26 : 37), egy olyan legényre, aki mindig nyafogott, hogy fáj valamije, majd később általában kezdtek jellemző jelzőül használni a hozzá hasonló természetű emberre 'gyámoltalan nyif-nyáf' jelentésben.

Hogy egy-egy igés mondatnak alkalmi jelzőül való használatában mennyi a kifejező erő, és mennyi a hozzá kapcsolódó hangulati elem, azt Nagy Sándornak *akaromis-nemis* találóan alkalmazott jelzője ékesszólóan bizonyítja: „Csak *akaromis-nemis* csókot adott” (Az Úr jó vitéze 24). A jelző e mondatban világosan, érzelmi és hangulati tartalommal telítve a csak amúgy kénytelen-kelletlen adott csókot jelöli. Vagy nézzük Móricz Zsigmond következő mondatát: „Ő maga nem akart belekeveredni, ha valami *nemszeretem* folytatása lenne” (Forr a bor 2 : 205). Ebben a mondatban nemcsak 'kellemetlen' a jelentése a *nemszeretem* jelzőnek, hanem ebben a névszósított igealakban szinte benne érezzük a regény hősenek tépelődését is: mitevő legyen, részt vegyen-e társainak kezdeményezésében, amelynek rá nézve kellemetlen következményei lehetnek, s ezt ő nem szeretné. Ami rossz, kellemetlen, azt nem szeretjük, arra azt mondjuk: *nem szeretem*. Így jutott ez a *nem szeretem* mondat először a népnyelvben hasonló értelmű jelzői használatához, pl. „*nem szeretem* viseletű leján, *nem viselhetem* csidma, *nem szeretem* dolog úgy-e a kapálás?” (Konsza Samu: Nagybacon nyelvjárása. NyF. 75 : 25); „*Nem szeretem* szemmel nézni; *nem szeretem* gyerek vagy!” (Debrecen, NyF. 26 : 19).

Meglehetősen sűrűn találkozunk — főnévi és melléknévi használatban egyaránt — a *hogyishívják* kifejezéssel. Akkor alkalmazzuk, amikor az *izé* szópótlót, vagyis amikor hirtelen nem jut eszünkbe valamely fogalom neve. A kifejezés eredetét világosan mutatja Móricz Zsigmondnak ez a mondata: „... tényleg az a szolnoki fiú, a *Gondos*, vagy *hogy hívják*, mert még a nevét sem ismerte, az lármázott legjobban” (Forr a bor 1 : 17). Ezt a névszóvá lett igés mondatot már Csúry Bálint szótározta is Szamosháti szótárában: „*hogyishívják* főnév, 'minek hívják, izé'. Ma gamra veszem aszt a *hogy-is-hívják*-ot, libéri:ját”. Ilyenek még: „Ezekben a sarokzsebekben, illetőleg zsebsarkokban vagy *hogyhívjákokban* tartja a cigarettatárcáját” (Pesti Hírlap, 1913. márc. 23. 13. lap); „Kizárólag az újságírók védelmezték ama *hogyishívják* százados eljárását” (uo. jún. 7. 4. lap). A kifejezést más változatban használja Karinthy Frigyes Mark Twain fordításában: „az a *minekishívják*” (Tom Sawyer kalandjai 25).

Ugyanily módon jöttek létre, s ugyanilyen szerepben használatosak a *nemtudomki*, *nemtudomkicsoda*, *nemtudommi*, *nemtudommicsoda*, *tudomisen*, *tudjaisten* stb.-féle kifejezések is. Néhány mondatból láthatjuk, hogy hol közbeszúrt mondatként, hol önálló névszóként fordulnak elő: „Azzal a mesével akart egy kis keresethez jutni, hogy őt *nemtudomkicsodák* bérelték föl” (Népszava, 1912. szept. 21. 4. lap); „A mama is hercegasszonyi volt a bidres-bodros sáfrányszín *nemtom-micsodájában*” (Gárdonyi: Pesti Hírlap, 1911. jan. 18.); „Van már nálunk gyermeknap... meg *tudomisen* hányféle ünnepi alkalom” (Pesti Hírlap, 1912. aug. 11.); „... ha ő belőle nagy költő lesz, akkor az öccseiből nagy hadvezér, nagy politikus, nagy kereskedő, vagy *istentudja* mi, de nagy...” (Móricz Zsigmond: Forr a bor 2 : 136). — A *hogyishívják* és a *nemtudomki* egyes egyesítéséből alkotta Karinthy Frigyes a következő sikerült, sokhumorú kifejezést: „... a barátnőjénél, *Nemtudomhogyihívjákékéknél*” (i. m. 64). — Van *Nemtudomka* című népmese is.

Végezetül még egy találó, hangulatos kifejezést említek meg, melyet Gárdonyinál találtam: „És gazdagságának tudatában is oly *semmíjesíncs*nek érezte magát, oly elmaradottnak...” (Te Berkenye 34. Dante-kiadás). Ebben az idézetben a *semmíjesíncs* névszósított mondat minden külön magyarázatnál, minden bővebb körülírásnál hatásosabban kifejezi, érzékelteti annak a fiúnak osztályhelyzetét s a belőle fakadó érzésvilágát, aki a csodálva tisztelt leány családjával, az elszegényedett urakkal, az „úri koldusok”-kal szemben tudatában van ugyan a maga vagyoni felsőbbségének, mindazonáltal velük szemben mégiscsak alacsonyabb rendűnek, elmaradottnak érzi magát.

Prohászka János

NYELVMŰVELÉS, NYELVTISZTÍTÁS, NYELVVÉDELEM

Igen érdekes cikket olvashattunk a Nyelvőrben a minap Décsy Gyula tollából a csehszlovákiai nyelv-művelés elvi és gyakorlati kérdéseiről (Nyr. 78 : 316—24). Volna azonban néhány megjegyzésünk és kiegészítésünk Décsy tanulságos összeállításához. Itt van mindjárt az 1877-ben kiadott cseh nyelv-művelő kézikönyv, a „Brus jazyka českého” kérdése. Érdeemes lefordítanunk a címét : A cseh nyelv köszörűköve. Valóban „köszörűkő” akart ez a munka lenni, olyasféle „antibarbarus”, mint amilyent ezekben az években Simonyi Zsigmond is szerkesztett. Azt is megjegyezhetjük, hogy ennek a cseh „antibarbarusnak” szerzője egy magyarországi származású szlovák tudós, Hattala Márton (1821—1903). Hattala már mint Esztergom egyházmegyei teológus, majd káplán és pozsonyi gimnáziumi tanár sokat foglalkozott a szlovák nyelv kérdéseivel. Jórészt az ő érdeme, hogy 1851-ben a szlovák írók katolikus és protestáns táborának képviselői Pozsonyban találkoztak, és leszögezték a szlovák irodalmi nyelv alapelveit. Hattala 1861 után a prágai egyetem profeszszoraként folytatta pályáját, főleg a bohémisztika területén, de szlovák kutatásait sem hanyagolta el, sőt az egyetemes szlavisztika is érdekelte. (Vö. Eugen Jóna: Martin Hattala. Jazykovedný časopis 7 : 15—33 és Színnyei József: Magyar írók élete és munkái 4 : 498—9.) A magyarul jól tudó Hattalát munkásságában bizonyára a magyar nyelvújítás és nyelv-művelés is ösztönözte.

Miért volt azonban a cseh nyelvnek ilyen „köszörűkőre” szüksége? Décsy meglehetősen lebecsüléssel szól „az időközben hagyományossá vált ortológus és purista szellemben készült” kézikönyvről. Pedig ez a purizmus nem volt egyedülálló, s a maga korában nem volt haszontalan jelenség. A nyelvtisztítás nemcsak a nyelv-művelés, hanem a nyelvvédelem ügyét is szolgálta. Erre a nyelvvédelemre pedig nagy szüksége volt a cseh — és hozzátehetjük : a szlovák és horvát — társadalomnak, nemzetnek a XIX. század második felében. Ne feledjük el, hogy a nyugati és déli szlávok jelentős része 1918-ig a Habsburg-birodalom keretében él, állandóan kitéve a németesítés, magyarosítás, sőt olaszosítás (Dalmácia!) veszedelmének. A második világháború azután felújítja a veszélyt, s végső soron csak 1945 óta mondhatják el Csehszlovákia és Jugoszlávia népei, hogy nemzeti nyelvük megszabadult a fenyegetéstől. 1945, főleg pedig 1918 előtt azonban a csehek, szlovákok, horvátok számára hatalmas igazság volt a „nyelvében él a nemzet” gondolata. Az ortológia és purizmus a nemzeti nyelv védelméért harcolt. Nem véletlen, hogy a mi

Szarvas Gáborunknak is 1867 után kellett föllépnie, hogy kitisztítsa nyelvünk-ből a Bach-korszak hordalékát. Ilyen szükséges tisztítást akartak végezni Hattaláék és a délszláv puristák is. Az ő „köszörűkövük” a nemzeti önvédelem harci fegyvereit csiszolta.

A történelmi helyzet ismeretéből érthető, miért volt olyan jelentős a XIX. és a kezdődő XX. század cseh, szlovák, horvát purizmusa, szemben például az orosz fejlődéssel. Az orosz nyelv sokkal több idegen szót túrt meg, mint a nyugati és déli szláv nyelvek. Viszont Oroszország már a középkor óta független birodalom volt, a XIX. században pedig európai nagyhatalom. Az orosz nyelvet ezért nem fenyegette az idegen nyelvek nyomása.

Hadd egészítsük ki az itt elmondottakat néhány szemléltető példával. A nyelvtisztítás és nyelvvédelem érdekében helyettesítették a nyugati és déli szláv nyelvek a nemzetközi szókincs nem egy elemét szláv szavakkal. Mi magyarok is *egyetem*-ről és *színház*-ról beszélünk; ugyanígy az *universitas* horvátul *sveučilište*, a *theatrum* csehül és szlovákul *divadlo*, horvátul *kazalište*. A *literatura* nemcsak nálunk „magyarosodott” *irodalom*-má, hanem ugyanígy „horvátosodott”, *književnost*-tá is. (Az oroszban viszont megmaradhatott az университет, театр, литература.) A *folyóirat*-ra az orosz a francia eredetű журнал szót használja, bár ennek eredeti jelentése: napilap! A horvát, cseh és szlovák nyelv viszont a *časopis* szóval él. Ez ugyan tükörszó, a német *Zeitschrift* fordítása, meghonosítása azonban sikerült és szerencsésnek nevezhető. Megvan egyébként a lengyelben is, *czasopismo* alakban.

A cseh és szlovák nyelvvédelem az olyan kifejezések „szlávosításával” is megpróbálkozott, mint *szonett*, *múzsza*, *oxigén*, *gáz*, *löss*. Íme, az öt szó cseh, illetve szlovák megfelelője: *znelka*, *umka*, *kyslík*, *plyn*, *spraš*. Persze, a *múza* vagy *sonet* formák is használatosak. Érdekes a *rádió* cseh és szlovák meghonosítása a XX. században, *rozhlas* alakban. Még a hónapokra is nemzeti neveik vannak a cseheknek és a horvátoknak.

A példákat természetesen szaporítani lehetne, ez azonban most nem célunk. Csak annyit akartunk bizonyítani, hogy a cseh és szlovák „ortológusok szűkkeblű nyelvi iparkodása” a maga korában nem volt szűkkeblűség és vas-kalaposság, hiszen bőven alkotott új szavakat az új fogalmak számára, hanem a nemzeti nyelv, nemzeti kultúra védelmét szolgálta.

Angyal Endre

AZ ISKOLAI ELEMZÉS KÉRDÉSEI

I. Azt hiszem, Papp István elemzésével (Nyr. 77 : 115, 118) teljesen egyetérthetünk. — A vita néhány részletéhez kívánok — főképpen a gyakorlat szempontjából — hozzászólni.

1. Megtévesztő, hogy a *mi lenni?* (*Szeretnék tanár lenni*) kérdésben olyan kérdőszó szerepel, amely egyébként — a mondattani elemzésben — az alany kérdése. Ennek a megtévesztésnek a veszélye kísért a *Tanár vagyok* mondat elemzésekor is: első látásra sokan alanynak nézik a *tanár* szót. Kevésbé kísért a veszély ebben: *Ő tanár*, mert itt a praedicativ viszony két tagja formailag is világosan mutatkozik. De a névszói állítmánynak ebben a világos példájában is helyettesíthetjük a *mit állítunk (róla)?* kérdést olyan kérdéssel,

amely az állítmány szófajiságát is figyelembe veszi: (ő) mi? (Gyakori fordulatai az élő beszédnek: *Mi ő? Mi ez az ember? Mi ez?*) Világos, hogy a *mi* itt a névszói állítmányt kereső szó. — Lehetne (nem kell!) így is kérdezni az állítmányra: *Péter mi? (Péter diák); Péter milyen? (Péter szorgalmas); Péter mit cselekszik? (Péter tanul).*¹ Íme, az állítmány kérdését (*mit állítunk?*) olyan kérdésekkel helyettesítettük, amelyek az állítmányi tisztet viselő szó s z ó f a j á r a kérdeznek, tehát voltaképpen nem is a mondattani, hanem a szófaji elemzés kérdései. (Abban mégis mondattani jellegű volt a kérdésnek ez a módja, hogy az alanyra vonatkoztatva tettük fel a kérdést.) Ha így elemeznénk, esetleg megtévedne a formálisan gondolkodó tanuló: a *Péter mi?*, *Péter milyen?* kérdések alapján alanynak, illetőleg jelzőnek minősítené az állítmányt, mert azt tanulta, hogy a *mi...?* az alany, a *milyen...?* a jelző kérdése. De nem elemezzük így, eszünkbe sem jut, hanem ezzel kezdjük: *mit állítunk?* (Gyakorlatomban egyszer-kétszer előfordult, hogy a melléknévi állítmányt jelzőnek nézték: az illető helytelenül az „ő milyen?” kérdésből indulván, e módszernél is tévesebb eredményre jutott.) — Ellenben igenis így: a szófaji szempont belekeverésével szoktuk elemezni a *Szeretnék tanár lenni*-féle mondatokat, melyekben a *tanár* már nem a *vagyok* stb. igéhez, hanem a bővítményként álló *lenni* főnévi igenévhez csatlakozik: *Szeretnék tanár lenni: mi (szeretnék) lenni?* — *Szeretnék soványabb lenni: milyen (szeretnék) lenni?* — *Szeretnék ott lenni: hol (szeretnék) lenni?* (ez utóbbi esetben a szófaji és a mondattani kérdés egybeesik).

Ezekben a példákban a *lenni* elé tett kérdő névmások s velük az elemző kérdések k ü l ö n b ö z ő k, holott a *lenni* bővítménye — bárminek tekintjük is, de mindenképpen — u g y a n a z (legalábbis mindenképpen az a *soványabb lenni* és a *tanár lenni* szószerkezetekben — hagyjuk most figyelmen kívül az *ott lenni* szószerkezetet: ennek teljes azonosítását az előbbiekkal bizonyára sokan vitatnák). — Az derül ki ebből, hogy a *mi lenni?* voltaképpen nem tisztán mondattani szempontú kérdés: melléje settenkedik s belevegyül a szófajiság szempontja is. (Simonyi többek között „állítmányi n é v s z ó”-nak is nevezte a *vagyok* stb. effajta bővítményét.) Kétségkívül így van ez mai nyelvrendszerünkben, mondattani elemzésünk eszejárásában, bármiként legyen is a dolog történetileg: ti. hogy a *lenni*-hez kapcsolt főnév, melléknév ragtalansága analógia szülötte (vö. Gombocz: *Syntaxis*. Közzéteszi a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete. 1951. 45).

Ha a vegyesszempon-túság lehetőségére felhívjuk a figyelmet olyan példában is, melyben v e s z é l y e nem kísért (*Péter diák: Péter mi?*), akkor ezzel elhárítjuk a veszélyt arról a példáról is, melyben a vegyesszempon-túság k é n y s z e r ú t é n y (*Szeretnék tanár lenni: Szeretnék mi lenni?*).

¹ Az elemzésnek e lehetősége ellen nem megfelelő érv az, hogy az alannal nem szabad kérdezni: az alanyt csak az állítmány megtalálása után keressük. Voltaképpen nem igaz, hogy az állítmány keresésével kezdjük az elemzést! Ez legfeljebb csak a lecke-felmondás sorrendjének kérdése, de nem a gondolatoké. Ha azt kérdezem: „Mit állítunk?” — akkor tulajdonképpen már látnom kell (igaz: illendőség szerint titokban!) az alanyt, hiszen állítani valamit csak v a l a m i r ő l lehet. A „mit állítunk?” kérdés elkendőzi ezt az igazságot: „mit állítunk róla?”! Valójában e g y s z e r r e keressük az állítmányt és az alanyt, az egyik által ismerjük fel a másikat, különben egyiket sem találnók meg. Ez természetes következménye a mondat dualizmusának. — Más dolog az, hogy f o r m á l i s a n az állítmányt rendszerint könnyebben lehet felismerni, mert többnyire ige vagy sajtatos szórendi helyzetű melléknév stb.

2. Beke Ödönnek föltétlenül igaza van — merő szintaktikai szempontból —, amikor ezt mondja: „a *tanár lenni* kifejezésben nem lehet más a *tanár* szó, mint ezekben: *tanár vagyok, tanár voltam, tanár leszek, tanár lennék*” (Nyr. 78 : 43). Kár volna elsiklanunk e megjegyzés felett. Ugyanis nyelvtani rendszerezésünknek egy következetlensége derül ki belőle: a *tanár vagyok* alakulatban *l e m o n d u n k* (lemondatjuk a tanulót) a szintagmatikus elemzésről (amit Papp Beke szemére hány: Nyr. 79 : 20) azzal, hogy ez összetett, igei-névszói állítmány; viszont a *tanár lenni* alakulatban — helyesen! — *n e m m o n d u n k l e* a szintagmatikus elemzésről. Így *k ü l ö n b ö z ő* módon bánunk egy és ugyanazon fajta *s z ó s z e r k e z e t t e l*. A különböző bánásmód oka egy *m o n d a t t a n i* szempont: az összetett állítmánynak mint egységes kifejezésnek a szemlélete. Akár helyes ez a szemlélet, akár nem, az tény, hogy ezen a ponton a syntaxis (az iskolában: a bővítmények felismerése) összeütközik a mondatannal. Nem szerencsés állapot. — Mint ismeretes, Szinnyei nemcsak az állítmányi *vagyok, leszek, maradok* igékhez, hanem a bővítményként szereplő *lenni, maradni; lévén, maradván* igenevekhez csatlakozó ragtalan névszót is kiegészítőnek nevezte. Ebben nem volt következetlenség, de elemzés sem volt benne. A következetlenség, a syntaxis és a mondatannal között e ponton megmutatókozó ellentét akkor született, amikor Klemm (MNy. 13 : 265 kk.) és Gombocz (i. m. 45) közbelépése nyomán megszűnt a Szinnyei-féle „kiegészítő” elnevezés, de megmaradt a jelenségek szűkebb körére vonatkozó „igei-névszói állítmány” elnevezés. Ez utóbbi körülményre Szabó Dénes mutatott rá egyetemi előadásában (A mai magyar nyelv. II. rész. Mondattan. Budapest, 1952. 80). Szabó Dénes megszünteti ezt a következetlenséget: szerinte „a névszói-igei állítmány szerkezetileg nem más, mint egyfajta adverbális állapothatározós szintagma” (i. m. 79). Ő a *tanár lesz*-félét fel is veszi az állapothatározós szintagmák közé (i. m. 44). Ezzel szemben Papp Istvánnak az az aggálya, hogy a *tanár (lenni, vagyok)* a nyelvérzék számára nem azonos az „igazi állapothatározóval: *tanárként élni, mint tanár működni*” (Nyr. 77 : 115). Mármost az a kérdés, melyik a súlyosabb bökkenő a nyelvtani rendszerezésben: az említett következetlenség vagy a jelentéstani (akár viszonyjelentéstani) árnyalatok elhanyagolása? De — ami az utóbbit illeti — nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a jelentéskülönbség talán nem is magában a *v i s z o n y b a n* lappang, hanem a viszonyba kerülő *s z a v a k* tartalmában (*élni, működni*)!

3. Beke Ödön ezt mondja: „a főnévi igenévnek lehet tárgya, lehet határozója, de, mert csak valamelyik személyi igei állítmánynak lehet alánya, nem lehet alánya” (Nyr. 77 : 120). Idézi ezt Papp István is, és szembeszáll vele: lehet alánya a névszói állítmánynak, sőt a főnévi igenévnek is (Nyr. 79 : 18—9). Papp István kétségkívül a *m o n d a t* alanyáról beszél; és szinte felesleges ismételnünk, hogy igaza van, hiszen minden szó, mely a mondatban az állítmány tisztségét vállalni képes, és állítmányként a mondatba lép, szükségszerűen kapcsolatba kerül egy alannyal. Azonban Beke Ödön — jól-lehet „igei á l l í t m á n y”-t mond (l. előbb) — mégsem kétségkívül a mondat alanyáról beszél, hanem talán inkább a *s z ó s z e r k e z e t i* alanyról, az alanyi bővítményről, determinánsról, hiszen az idézett helyen éppen a *tanár lenni* szószervezettel foglalkozik, ebből kiindulva nyilatkozik úgy, hogy a főnévi igenévnek nem lehet alánya. Bármint legyen is a dolog, e helyen érdemes utalnunk arra az egyébként ismert tényre, hogy a főnévi igenévnek — szó-

faji természeténél fogva — valóban aligha lehet eleven praedicativ viszonyon kívüli, s z ó s z e r k e z e t i alanya, alanyi determinánsa — legalább is nyelvünk mai rendszerében. Kivétel egy összetétel: *mennydörögni* (Szabó Dénes i. m. 49). — Továbbá, ha már itt tartunk, érdemes utalnunk arra is, hogy az „alany” műszó többértelműségére az iskolai nyelvtankönyvek nem mutatnak rá eléggé nyomatékosan. A lefokozott alany — ahogyan Papp István történetileg nézve nevezi (Nyr. 79:20) — a leíró rendszerezés szempontjából éppen olyan bővítmény, mint a tárgy, a határozó és a jelző; s minthogy a *-ván ~ -vén* képzős igenevek meghatározójaként éppen a legfontosabb szép-irodalmi alkotások nyelvében is gyakran előfordul, meg kellene említeni — bármely néven — a bővítmények között.

4. Papp István (Nyr. 79:22—3) megcáfolta Benkő Lászlónak azt a véleményét (Nyr. 78:42), hogy a *Pistának piros arca van* mondatban az állítmány: *arca van*; s azt, hogy a *van* igének önálló állítmánnyá minősítése visszahajlás a latin és német nyelvtanok követése felé. Az utóbbival kapcsolatban a következőket fűzném a Papp Istvántól elmondottakhoz:

Ismeretes, hogy a *van* alak ú g y s z ó l v á n s o h a s e m lehet ö s s z e t e t t állítmány igei része, kivéve, ha az (egyébként névszói) állítmány nyomatékosítását szolgálja: „*Van ő is olyan legény, mint te!*” (Vö. Klemm: i. m. 134.) Hiszen éppen a *van* alak nyújtja a legmegbízhatóbb formai vagy inkább formális fogódzót ahhoz, hogy az igei állítmányt megkülönböztessük a névszói-igeitől. Ha a vizsgált mondatban szereplő *leszek, lennék; voltam, volnék; vagyok* stb. alakokat átváltjuk a kijelentő mód és a jelen idő egyes vagy többes számú harmadik személyére, akkor vagy a *van (vannak)* alakhoz jutunk, vagy semmihez. Az előbbi esetben igei, az utóbbiban igei-névszói az eredeti mondat állítmánya. Ez persze csak olcsó, a gondolkozástól felmentő, felszínes gyakorlati fogás. De ha a n e m nyomatékosító *van* alakot nem tekintjük — legalábbis az iskolai gyakorlatban — következetesen csak igei állítmánynak, akkor — egyik változtatás maga után vonván a másikat — felborul az egész elemzés.

Kubinyi László

II. A vitában Beke Ödön ezt mondja: „Azt kell ezek után mondanunk, hogy a *tanár lenni* kifejezésben a *tanár* szó az igenévnek alanya, de nem a mondatnak. Erről még tudomásom szerint nem volt szó a nyelvtanokban” (Nyr. 78:43).

1. Régebbi tárgyalásról én sem tudok, eszerint tehát először én tárgyalom a magyar nyelvtan-irodalomban, mint elvi anyagot (A mondatok grafikai ábrázolása. Bp., 1936. 25—7).

2. Ugyanott a 19. lap figyelembevételével a mondat elemzésének megoldása megtalálható: *tanár* = a *lenni* igenévnek mint tárgynak egyidejű állapothatározója.

3. Az ábra alapján vita nélkül megoldható a *Pistának piros arca van* mondat.

4. Harminc éve tanítom ezt az anyagot az iskolában.

Tóth Pál László

III. Elemzési vitánk tanulságai*

1. Szaktudományunk a legutóbbi években ismét öröndetesen közelebb került az élethez, s legjobb hagyományain is túl téve igyekszik megkönnyíteni a különféle területeken folyó gyakorlati munkát. Folyóiratunk a mostani vitában — múltjához híven — az iskolai nyelvtanítás során pedagógusaink közt támadt kétségeket iparkodott tudományos magyarázatokkal megszüntetni (vagy legalább csökkenteni). Tudvalevő dolog, hogy különösen amióta oktatásügyi hatóságaink végét vetették az anyanyelvi nyelvtanítás sajnálatos elhanyagoltságának, s a magyar nyelvi műveltséget fokozatosan mélyíteni és gazdagítani kívánják, pedagógus kartársaink mind többször tanakodtak egy-egy fogósabb mondat szerkezetén, vitáztak bonyolultabb nyelvi alakok helyes felfogásáról. Nehézségeikről nemcsak szóbeli hírek járták, hanem olvashattunk róluk a nyelvtanításról szóló országos értekezletnek nyomtatásban is közzétett anyagában, nevelésügyi és nyelvtudományi szakfolyóiratokban, a pedagógus továbbképzés könyveiben stb.

Amikor most a szerkesztőség megbízásából megkísérlem összefoglalni vitánk legfőbb tanulságait, mindenekelőtt egy-két „historiai” adatot idéznék belőle emlékezetbe. Egy tanári testület nem tudott egységes felfogásra jutni két eléggé köznapi mondat típusunk helyes elemzésére vonatkozólag; ezek: 1. *Szeretnék tanár lenni*; 2. *Pistának piros arca van*. Papp Istváné az érdem, hogy a levélben tudomásra hozott problémákat — rögtön a maga megoldását tartalmazó válasszal kiegészítve — a Nyr. nyilvánossága elé tárta (Nyr. 77 : 114—9); meg Beke Ödön szerkesztőé, aki mindezt közzétette, és saját — Pappétól jórészt eltérő — megjegyzéseivel is megszerezte (uo. 119—21). Benkő László egyikük véleményét sem tartotta kielégítőnek, s jócskán más elemzést ajánlott (Nyr. 78 : 42); Beke Ö. (uo. 43) ezzel is rögtön pörbe szállt, de újabb, saját első cikkétől eltérő megoldási lehetőségeket is fölvetett. Papp I. nemrég (Nyr. 79 : 17—23) újból, most már mindkettőjükkel vitatkozva még határozottabban erősítette eredeti válaszlevelének megállapításait. Lényegében őhozzá csatlakozott megjegyzéseivel főntebb (195—8) Kubinyi László; Tóth Pál László pedig a maga hasonló felfogásának régebbi kifejtésére utalt (198).

2. A hozzászólásokat átnézve legelőször is az egész vita szükségessége és hasznos voltát kell kiemelnem. Szükséges és hasznos mind a gyakorlat (az iskolai nyelvtani elemzés), mind az elmélet (az elvi szempontok tisztázása és a szintaktikai fejlődés történeti alapú, egységes szemlélete) szempontjából. Egy-egy gazdag, nagy múltú nyelvnek ui. leginkább a mondat-tanában akadnak bőven olyan — analógia, beleértés, eltolódás stb. útján keletkezett — alakulások, amelyeket valóban nem könnyű az egyszerű, többé-kevésbé elsődleges mondattani viszonyokra alkotott kategóriákba besorolni. Megbízható, elég részletes és közérthető kézikönyvet ma nem tudunk a pedagógus kartársaknak ajánlani, hogy az effajta — nem is éppen ritka — mondat típusok elemzésében általában annak az eljárását kövessék. Világos tehát, hogy ha meg akarjuk előzni a különféle iskolákban ellentmondó, esetleg merőben hibás elemzés módok alkalmazását, csak a nyelvtani szakemberek világosan

* A szerkesztőség a nyelvtani vitát Tompai József cikkével lezárta. Jóval lapzártán után kaptuk meg Beke Ödön hozzászólását, amelyben Papp Istvánnak órá, illetőleg nézeteire vonatkozó megjegyzéseire kíván válaszolni. Hozzászólását következő számunkban még közzétesszük. A szerk.

megfogalmazott nézetének kinyomtatása segíthet. (Persze a továbbképző előadások, közös elemző gyakorlatok, kiadványok, tanulmányi felügyelői iránymutatás stb.: még mindig szükségesegek maradnak!) De most is kiderült, hogy a tudományban sem egységes a vélemény egy-egy szerkezet értelmezésére nézve, s épp itt segített a vita az elméleti kutatásnak is: ellentmondást váltott ki, vagy újabb bizonyítékokat, érveket vonultatott fel az elfogadhatónak ítélt nézet mellett, rámutatott az eddig elégtelenül magyarázott részletekre stb.

Mindjárt itt jelzem, hogy egy-egy mai mondatunk helyes leíró nyelvtani elemzésében nem okvetlen kell tükröződnie a teljes történeti fejlődésnek; csak a mára kialakult nyelvi-nyelvtani szerepet kell tisztán látnunk, s az azonos jellegű mondatnyi viszonyokat kell — amennyire lehet — következetesen meghatározni. S a mi vitánkban éppen a távolabb eső — történeti — kérdésekben alakult ki legkevésbé egységes felfogás a hozzászólásokban; a legtöbb leíró (mai rendszertani) kérdés eléggé megvilágosodott. Így itt az ideje, hogy folyóiratunk is lezárja az immár harmadik éve folyó — itt-ott egy kissé élessé is váló — vitát; pedagógus kartásaink türelmét bizonyára máris kemény próbára tettük. A tudományos kutatás persze nyilván ezután sem szűnhet meg — ha talán más helyen s más jelleggel, módszerrel, hangnemben folytatódik is, mint eddig.

3. Nézzük tehát a legfőbb problémákat! Azt hiszem, a két mondat elemzése közül valamennyiünk szerint a második bizonyult könnyebbnek; nem mintha a mondat szerkezet itt nyelvtanilag egyszerű volna, hanem mert szakirodalmunkban több eddigi vizsgálatra támaszkodhattunk. A „Pistának piros arca van” mondat állítmánya a *van* ige, mely birtokos személyragos alany: (piros) *arc-a* (és kitett vagy odaértett részeshatározói, ill. dativus possessivusi bővítmény: *Pistának*) mellett tudvalevőleg birtoklást fejez ki. Hasonló példa van a régi dalban is: „*Van neki, van neki, van neki, van...*” karika-gyűrűje... Ha *nincs* néki, majd *lesz* néki...” Az effajta elemzés nem új dolog; így pl. már Simonyi Zsigmondnak előttem levő 1880-i, 2. kiadású „Magyar nyelvtan fősőbb osztályoknak és magánhasználatra” c. részletes tankönyve egyebek közt ezt hirdette (178): „Részeshatározó legtöbbször a következő szavak mellé kell: ...*van neki, jut, marad, — nincs, hiányzik...* [Pl.:] Minden *embernek* megvannak szenvedélyei. (Eő[tvös]) *Lesz-e gyümölcs a fán, melynek nincs virága?* (Pet[őfi])”. Szimneyi Józsefnek rövid, de nagy tekintélyű középiskolai „Rendszeres magyar nyelvtan”-a (1933.¹⁷ 99) egy fél század múlva szintén azt írta a „*Magadnak* is elég hibád van.”; „*Magatoknak* sincs pénzetek.” mondatokról, hogy bennük a dőlt szedésű szó „nem birtokosjelző, hanem részeshatározó”. (Hogy a *-nak, -nek* ragos mondatrész a régi nyelvben előbb birtokos jelző volt, s ebből csak később lett részeshatározó, mint Beke Ö. és Benkő L. állította: azt Papp I. mai, általánosabb felfogásunknak megfelelően nem fogadhatta el. A *-nak, -nek* toldalékokat ui. ma eredete szerint valóban konkrét irányhatározó ragnak szokás tartani, amely így természetesen jutott előbb részeshatározó szerepéhez; majd az utóbbiból beleértés útján, funkciómegoszlással magyarázzuk a birtokos jelzői viszonyjelentést. L. Klemm: Magyar történeti mondattan 345—7. De ez a leíró elemzés szempontjából nem is jelentős most.) — Benkő L. levele ugyan az egész *piros arca van* egységet (összetett) állítmánynak fogná föl, de Papp I. világos érvei jól megmutatták, hogy ez az út kátyúba vezetne. Azt hiszem azonban, hogy Benkőt e tévútra nemcsak a hangsúly vezette, bár ő maga erre utalt; nem éppen a lélektani állítmányt akarta kellő mérlegelés nélkül

nyelvtani állítmányként elfogadni, mint Papp I. vélte. A „*Van, nincs, lesz...* pl.: pénz-e” típusú mondatok létigei állítmánya ti. épp a birtokos személynagosalány: pénz-e (s esetleg a dativus possessivus) mellett fejez ki birtoklást, a pusztá létezésen túl. (Erre utóbb Papp I. is utalt.) Mászt jelent a *van*, a *nincs* ebben a két mondat-párban: *Van* valami? *Van* valami-je? *Nincs* semmi. *Nincs* semmi-je. Úgy hiszem, Benkő L. is részben ezért hajlott arra a kétségtelenül helytelen elemzésre, hogy a (*piros*) *arca van* szerkezetet egészében összetett állítmánynak tekintse; hiszen ha valóban a lélektani elemzést alkalmazta volna (téves azonosítással) a nyelvtani viszonyok megállapítására, akkor viszont a *Pistának* szót alighanem alánynak kellett volna tekintenie.¹

4. A „Szeretnék tanár lenni.” mondatnak *tanár* szavát már jóval bajosabb dolog szintaktikai funkciója szerint egyszerűen és vitathatatlanul meghatározunk. Előrebocsátom: bár én egy kissé másként látom a szintaktikai összefüggést, nem tartom éppen tévesnek a Papp I. adta tetszetős és egyszerű magyarázatot sem, amelyet Kubinyi L. és Tóth P. L. is elfogadott: hogy ti. ez a mondat *szeretnék* állítmányához tartozó *lenni* tárgyának ragtalan (állapot) határozója. Van azonban ennek a felfogásnak egy két bökkenője, s ezért alig hinném, hogy tudományunk itt is kimondta már a végső szót. Ezzel — ha jól látom — már első cikkében maga Papp I. is tisztában volt. — Miről is van szó? „Az igeneves szerkezet önálló mondatból keletkezett” — hangzik Papp I.-nak kissé félreérthető kiinduló megállapítása; bár utóbb ő is megjegyezte, hogy a mi példánkban „történetileg nincs közvetlen kapcsolat” a *tanár lenni* szerkezet és ennek *ha tanár lehetnék* mondat szerű kifejtése közt. A *tanár lehetnék* egység persze összetett állítmány, a *tanár lenni* szerkezet pedig nem vehető annak, mert a mondat állítmánya most már a *szeretnék* ige, alánya az odaértett *én* szó, a *lenni* igenév pedig tárgy. „Nincs más lehetőség — úgy látszik —, mint hogy határozónak minősítsük” — írja tehát végül is a nehéz kérdéstről Papp I. (én ritkítattam); hozzáfűzve még egyszer, hogy „Ez az egész azonban csak szükségmegoldásnak tekinthető”. — Hogy miért? Mert ha (s ezt már én mondom: T. J.) a „Szeretnék a városba menni.” mondat igeneves szerkezetét elemezzük, nincs semmi baj: ahogy *A városba megyek.* mondatban helyhatározója a cselekvést kifejező igei állítmánynak a *városba* bővítmény, akként *a városba menni* szerkezetben is helyhatározója az azonos cselekvést igenévként kifejező *menni* tárgyának. Ha azt mondom: „Szeretnék mondani valamit!”, akkor sincs nehézség. A *Mondok valamit!* mondatban ui. a *valamit* éppúgy tárgya az igei állítmánynak (*mondok*), mint a *mondani valamit* szerkezetben az azonos cselekvést igenévi alakban kifejező *mondani* szónak (amely maga egyébként itt az állítmánynak tárgya). De hiába összetett állítmány névszói része a *tanár* szó az önálló *Tanár leszek.* egységben, a „Szeretnék *tanár lenni.*” összefüggésben „szükségmegoldás”-ként állapothatározónak tekinti Papp (utóbb külön is vitázva Bekével, aki (Nyr. 77: 120) terminológiai vagy talán csak tollibával ezt jelenti ki: „Tehát a *tanár* az adott példában az

¹ A létigei állítmány nélkül ezt a mondatípust is nehezebb fölsmernünk: „*Har-madnapja [van] már [annak], hogy mindenütt kereslek*” (Arany: Toldi IV, 9); „*Ideje [van], hogy elinduljunk*”. — Ami a birtoklást kifejező részeshatározónak (dativus possessivusnak) a birtokos jelzőtől való pontos elhatárolását illeti, ott szerintem inkább egy másik mondatípusban van még fontos és nehéz teendők; ti. ebben: „*Az úttörők-nek jó (jó volt, jó lesz) a kedvük (kedve).*” (Vö. I. OK. 4: 503–4.)

összetett igei-névszói állítmánynak névszói része”). Mert a szokásos mondatrészeket szemre véve, valóban „nincs más lehetőség”-e.

Papp fölfogása viszont szerintem csak akkor tekinthető egészen következetesnek, ha a *Tanár vagyok.*, *Tanár leszek.* mondatok *tanár* szavát is ugyanolyan állapothatározónak vesszük! Erre fönnebb Kubinyi L. már igen világosan kitért; de rögtön meg is nyugtatott azzal, hogy Szabó Dénes leíró nyelvtani fölfogása áthidalja ezt a szakadékot, mikor a *tanár lesz*-féle összetett állítmányokat egyben „égyfajta adverbális állapot-határozós szintagmá”-nak fogja föl egyetemi jegyzetében. Csakhogy szerintem itt is nagyobb a bökkenő, mint amekkorát Kubinyi lát. Ha ui. a *Tanár vagyok.*, *Jó vagyok.* stb. szerkezetben határozottan adverbális állapot-határozós szintagmát látunk, akkor lényegében az *Ő tanár.*, *Ő jó.* mondatokban is állapot-határozót kell látnunk (mely létigei tag híján az állítást is kifejezi), s akkor végeredményében veszedelmesen visszakanyarodunk ahhoz a (magyar nyelvtani szemléletből immár kiszorított) felfogáshoz, hogy a *Tanár vagyok.* mondatban a *vagyok* az igazi állítmány, s a *tanár* ennek csak bővítője; stb. (Hasonló veszélyre utaltam I. OK. 4 : 502.) Vagy ellentét lesz a „Pista *tanár*” és a „*Tanár vagyok*” mondat felfogása közt. Világos továbbá, hogy a *lenni* igenév egyfelől a *van*, másfelől a *lesz* igéhez tartozik, s így a latin *esse* és *fieri* közös megfelelője; s még az *esse* szerepben is lehet pusztá formaszó, és lehet 'létezni' értelmű. A „Szeretnék tanár lenni.” mondatban — akár a jelenre vonatkozik, akár a jövőre, szintén így kell meghatározoznunk a *lenni* igenév szerepét.¹ (Bár ez a szétválasztás a mai nyelvi tudat szempontjából már persze részben nehéz.) Különösen az *esse* szerepében, a mi példamondatunkban mégis egész kétségtelen, hogy a *lenni* nem annyira világos fogalmi tartalmú ('létezni'), hogy a fogalmi tartalommal hozzá társuló *tanár* főnév nélkül többnek nézhetnénk egy infinitivusi alakban álló copulánál, formaszónál.

S úgy látom, erre gondolt Beke is, mikor első hozzászólásában a *tanár lenni* kapcsolat egységét helyesen hangsúlyozva, ezt tévesen összetett állítmánynak nevezte (Nyr. 77 : 120), ill. (félreérthetően, de esetleg lényegében elfogadható módon) „a két szó együtt a mondat tárgya” kijelentést tette (119), s mikor második hozzászólásában a két szót együtt — merész kifejezéssel — „összetett főnévi igenév”-nek nevezte.

Azt hiszem ui., aki — mint Papp I. Nyr. 79 : 22 — világosan látja, hogy „a *van* és társai” ragos állítmányként egyaránt előfordulnak nyelvünkben „segédigei szerepben”, azaz színesebb fogalmi tartalmú névszói résszel együtt is, meg „főigei jelentésben, tehát önálló állítmányi értékben” is: annak ugyancsak látnia kell a különbséget a *lenni* igenév kettős alkalmazása közt. Fogalmi jelentése van pl. a következő mondatokban: *Lenni*, vagy nem *lenni*?; *Lennie* kell itt valahol még egy tizesnek is!; Valósággal *lenni* is megszűnt.; Csak a pincékből feljőve, kezdtünk újra *lenni*! — S viszont inkább egy más, tartalmasabb jelentésű névszónak főnévi igenévi alakítójaként használjuk itt: Nem tudsz *ügyesebb lenni*?!; Megszűnt *elnök lenni*.; Nem kell azért *panamista lenni*! (Móricz: Rok. 16); De szeretnék *piros rózsá lenni*! (népdal; vö. I.

¹ Ebből fakad a „*tanár lenni*”-beli *tanár* szó elemzésének egy másik problémája: ti. hogy ha határozónak tekintjük is, állapothatározónak inkább csak a 'sein' értelem mellett, eredményhatározónak inkább a 'werden' értelem mellett vehetnénk; de a *lesz* régen mindig eredményhatározóval járt. Erre a vita során többször is utaltak; én most (a leíró szempontú áttekintésben) nem térek ki részletesebben erre a másodrangú kérdésre. — A terminológia kérdésére l. még I. OK. 4 : 44.

OK. 4 : 44). S ilyen a fönti példa is: Szeretnék *tanár lenni*. — Az egyébként sem újság, hogy olykor az alakja szerint két szó fogalmi és szintaktikai jelentése szerint egyaránt e g y s é g. Pl.: „Az *asztal alatti* lábtaposásnak vége legyen!” Az itt előforduló *alatti* elem tudvalevőleg szintén így függ össze az előtte levő *asztal* főnévvel.

Való igaz, hogy a létigéből származó egyéb igeneveknél, főnéveknél már másként elemzünk. Az „*Orvos lévén*, ügyelt a tisztaságra.” és az „*Orvos létére* sem ügyelt a tisztaságra.” példákban — tudjuk — névutós szerkezetéről beszélünk. A „*haragodnak nagy voltában...*” vagy „*a készlet elégtelen volta miatt...*” kifejezésben viszont lassan jelzős viszonyt látnánk. De már a „*Jánosnak orvos léte is kockán forgott!*” mondatban az alany kifejezése (*orvos léte*) éppen olyan kéttagú alakulás, amilyen a „*Szeretnék tanár lenni*” példa *tanár lenni* tárgyának egysége.

A létigei igenév (névszó) fogalmi kiegészítője: ez tehát a *tanár* (lenni) szó vitatott nyelvi-nyelvtani szerepe — énszerintem. Ha alsó vagy középső fokon még nem akarjuk ezt tudatosítani, ám elemezzük egységben az igenévvel, azaz a „*Szeretnék tanár lenni.*” mondatban a *tanár lenni* szerkezetet jelöljük egészében a mondat tárgyának (mint egyszer Beke akarta); ahogy az *asztal alatti* kifejezés is a fönti mondatban egészében jelző. A „*Jánosnak orvos léte is kockán forgott!*” mondatban is elég lehet az iskolai elemzés során, ha az *orvos léte* kifejezést a mondat alanyának fogjuk fel, további tagolás nélkül. (Itt az *orvos* egyébként alighanem szintén a tulajdonságjelző felé fog előbb-utóbb eltolódnia.)

Kubinyi L. — aki az elemző gyakorlat dolgában még Papp I. alapos fejtegetéséhez is tud hasznos gondolatokat és tanácsokat fűzni — úgy látszik, ellene van az ilyen egységben való elemzésnek; főntebb ti. azt is helytelenítette, hogy a *tanár vagyok* „összetett állítmánynak mint egységes kifejezésnek a szemlélete” hagyományosan megakadályozza a szerkezet szintagmatikus elemzését. Azt hiszem azonban, hogy a szokásos leíró nyelvtani elemzésben még az is elfogadható, hogy a fönt javasolt módon a *tanár lenni* egységet egészében vegyük tárgynak. Egyrészt az orosz, a német stb. nyelvtan még nagyobb egységeket is összefog az állítmány kategóriájába. Másrészt az már pl. senkinek sem jutna eszébe, hogy az „*Ott fogsz majd sírni.*” mondatban a *sírni* szót a *fogsz* igei állítmány tárgyának vegye, holott abból lett; egyszerűbb, nagyobb egységekben való látás tehát egyebütt is van. (Ilyen a fönti *asztal alatti* kifejezés is.) Végül ha a *tanár vagyok*, a *beteg vagyok*, az (én csak) *egy vagyok* stb. szerkezetet általában állapotározós szintagmaként fognánk fel, csak jobban elmosódnék a határ a magyar nyelvtani összetett állítmány és az állapotározós szerkezet fogalma közt; vö. „*Beteg voltam ott*” és „*Betegen voltam ott*”; „*Tanár voltam ott*” és „*Tanárként voltam ott.*” (Idegen nyelvtanok — éppen a nagyobb egységek osztatlan szintaktikai meghatározása miatt — a mi nyelvtanunknak nem egy szorosan az állítmányhoz tartozó bővítményét is beleértik az összetett állítmányba, s így ott nem ilyen a helyzet. De ez már más kérdés.)

A vitás I. mondat elemzését tehát így foglalnám össze. Állítmánya a *szeretnék* ige; ez azt is kifejezi, hogy az alany: *én*. Az állítmányhoz tárgy is tartozik: a *tanár lenni* igeneves kifejezés. Ennek a *lenni* inkább formaszói, a *tanár* pedig inkább fogalmi része. A kettő közt pontosan olyan a viszony, mint a *tanár vagyok*, *beteg vagyok*, (én csak) *egy vagyok* összetett állítmány részei között.

Tompai József

A STÍLUSVIZSGÁLAT MÓDSZERÉHEZ

I. Tompa József „Eötvös József körmondatai” c. tanulmányomhoz fűzött megjegyzéseiben (Nyr. 78 : 44—59) felvet néhány olyan alapvető elvi kérdést, melynek további fejtegetése — úgy gondolom — nem lesz érdektelen a stílusvizsgálat helyes módszerének kialakítása szempontjából. Nem lesz érdektelen akkor, amikor — hogy Tompa szavaival éljek —: „irodalmunk egyes remekműveinek, íróinak, műfajainak, korszakainak helyes módszerű, részletes nyelvi-stilisztikai feldolgozását mind türelmetlenebbül várják íróink is, az irodalom- és a nyelvtudomány kutatói is, meg a nevelők is — hogy a művelt olvasóközönségről ne is szóljunk.”

Tompa, miként tanulmányából kitűnik, a mondatok sajátos alakját érzelmi tényezőkre vezeti vissza, helyesebben nem kizárólag azokra, hanem — mint mondja — „gondolati-érzelmi hullámzásokra”. Ez a kifejezés nyilván azt jelenti, hogy az érzelmek többnyire nem jelentkeznek pusztán önmagukban, hanem bizonyos gondolati elemekkel társulnak. Azonnal felvetődik az első tisztázatlan kérdés: kinek a „gondolati-érzelmi hullámzásaira” gondolt Tompa: az íróra vagy inkább a szereplőkére? Elejtett szavaiból arra kell következtetnünk, hogy a szereplők „gondolati-érzelmi hullámzásaira” (58). „Kazinczy is ért ahhoz, mint lehet a túlságos gyöttrődés kifejezésére szándékosan megtörni, megsemmisíteni a bonyolult mondat ritmusát, ill. dallamosságát” (57). „Az érzelmi viharokhoz illőbb mondatszerkezeteket sorozatosan inkább a Bácsmegegyben találjuk meg” (57). A mondatszerkesztés jellegét „a »korstílus«-nál elsődlegesebben mégiscsak a tartalom szövevényes vagy egyszerű volta, ill. a beszélő érzelmi világa, helyzete stb. szabja meg” (52). „A szenvedélyes részekben aztán mind szertelenebb a mondatok áradása, sodróbb a ritmus...” (53). „Világos, hogy a zavaros, szaggatott mondatösszeállítások, a ritmikus eltöredezés itt a lelki állapot reális rajzához tartozott” (54). (Az idézeteket még szaporíthatnók! — Minden ritkítás Tompától.)

Az elmondottak azt mutatják, hogy Tompa mindenekelőtt a tartalomra, ill. a szereplők érzelmi-gondolati világára utal. Az író lelkialkatát, az író érzelmi-gondolati beállítottságát figyelmen kívül hagyja. Még az érzelmileg fűtött, kolerikus, kicsattanó írói egyéniségnek sem kell tükröződnie írásaiban: az ilyen író is képes — amennyiben a tartalom, a tárgy megkívánja — higgadtan, józanul kifejezni magát, tehát az ilyen író is képes arra, hogy (Tompától idézve) — amikor a tartalomból kifolyólag nincsenek jelen szenvedélyes részek, amikor a gondolatok és érzések vad hullámszerűsége elmarad — a szertelen mondatok áradása, a sodró ritmus helyett egyszerűen fejezze ki magát.

Ha nem csalódnunk, ez az az álláspont, amelyet Tompa a mondatszerkezetek létrejöttéről vall. Ez a felfogás azonban nem új, számunkra pedig egyáltalában nem meggyőző. Rengeteg ellenvetés hozható fel ellene. A kérdés

századunk harmincas éveiben és korábban is az érdeklődés középpontjában volt külföldön. Sajnálatos módon azonban Tompa nem ismeri az idevágó irodalmat, mert különben nem tenne ilyen megjegyzést: „Herczeg elismeri a »korstílus« létét (de tagadja a »stíluskor«-t, ill. ennek egy előttem-nem világos szellemtörténeti meghatározását)».¹ — Amikor a helyes stílusvizsgálati módszer kidolgozására törekszünk, a stílus szellemtörténeti értelmezésének ismerete is feltétlenül szükséges. Nem azért, hogy ennek a felfogásnak híveivé szegődjünk, hanem azért, hogy a helyes módszer kialakításához a legfontosabb és többnyire ellentétes szempontokat is tekintetbe vehessük.

II. Előljáróban feltesszük az alábbi kérdést: vajon meg tudjuk-e mondani, hogy Pázmány alábbi mondataiban milyen gondolati-érzelmi helyzetből született meg a ritmikus próza:

1. „Vajon ha ama győzedelmes nyelvű Demosthenes,
ama szépen szóló Cicero,
ama nagyelméjű,
mézesbeszédű és
böles Plátó
az embereknek azt mondták volna, hogy aki
őket követi és
vélok tart,
e világ gyűlölségét és
gyalázatát fejére várja;
ha azt kívánták volna tanítványuktól, hogy
a magokét a szegényeknek adják,
a másét ne kívánják,
a gonoszért jóval fizessenek,
a világ gyönyörűségének ellenemondjanak;
és mindezekért fogságokat,
kínokat,
gyalázatokat,
világ gyűlölségét ígérték volna:” (Kalauz 1: 94).
2. „Mert ki lehet oly magafeledett gondolatlan, aki megtekintvén az üdvösség tudományában való sok szomorú kötődéseket,
sok versengő hányakodásokat,
sok unalmas vesződéseket, és
melyekkel egymás között keserűséges gyűlölséggel,
elmének háborgó tusakodásával
egybebocsáttattak azok, kik tudósbaknak látszanak az isteni dolgokban,
meg ne ütközzék?
meg ne félemljék?
és teljességgel el ne rémüljön ezeken?”
(Kalauz 1: 123).
3. „Bezzeg ha Luther két vagy három negyvennapra böjtöt szerzett volna minden esztendőben;
ha sok ciliciumhordozást,
sok magavesszőzést,
sok adakozást,
félelemben és
rettegésben való életet
gyakor gyónást és
minden szabadságok zablását
ha oly sanyarú életet kezdett és
hirdetett volna,
mint a fatalpú barátok élete: méltó volna csudára, hogy ily sokan követték”
(Kalauz 1: 207).

¹ L. a kérdést tárgyaló hazai és külföldi irodalom említését 209 kk. lapon.

4. „midőn a Vulgata Versiót tisztának és igaznak valljuk, nem azt mondjuk, hogy sohult a leírásban vagy nyomtatásban fogytkozás nem eshetett benne; azt sem állatjuk, hogy némely mondásokat tisztább deák szókkal, ékesebben, világosb értelemmel nem fordíthattak volna; sőt azt sem vitatjuk, hogy mindenütt szórul-szóra fordítottatott volna a görög vagy zsidó bötű; hanem csak azt tanítjuk, hogy ami illeti a hitet és tökéletes életre szükséges dolgokat, azokban hamisságot nem ejt” (Kalauz 1: 497).
5. „Annak okáért miképpen azoney testnek különböző tagjai egymást segítik és közlik egymással munkájokat, ugyhogy a szem az egész testnek lát, a gyomor az egész testnek profontháza, melyből kiadatik kóstya és abraka minden részeknek: azonképpen ennek az Anyaszentegyháznak tagjai között oly szövetség vagyon, hogy egymás terhét hordozzák egymás fájdalmat sajnálják, egymást segítik, imádságok és egyéb jócselekedet haszna egymásra háramlik” (Kalauz 1: 694).

Az idézeteket tetszés szerint folytathatnánk, nagyon sok ilyen példa áll rendelkezésünkre Pázmány műveiben. A felhozott öt példa nem számít kiragadottnak, most úgy válogattuk őket össze, hogy a ritmikus próza lehetőleg sok fajtáját szemléltessék. (A típusokról bővebben Eötvös-cikkemben, Nyr. 77:166—79.) Mi indíthatta Pázmányt a ritmikus próza segítségével szerkesztett, viszonylag bonyolult, azonban éppen a ritmikus elrendezés folytán mégis áttekinthető mondatszövevények megalkotására? Hogy nem gondolati-érzelmi hullámmás, az valószínű: a felhozott példákban nincsenek a tartalom természeténél fogva szenvedélyes részek, amelyek a gondolatok és érzelmek háborgását okozhatnák, Pázmány célja általában teológiai (tegyük hozzá: széles körben tudott) igazságok bemutatása volt. Nem mond sokat Tompának az a kijelentése sem, hogy a sokszorosan összetett mondat elsősorban a bonyolult összefüggések felismerésének egybefogó kifejezőeszköze (51); ebből az egyébként nehezen érthető mondatából az következne, hogy bonyolult összefüggések esetében (azok egybefogó kifejezésére) sokszorosan összetett mondatot kell alkalmaznia az írónak. Nem állíthatjuk azonban határozottan, hogy „a bonyolult összefüggések” csak sokszorosan összetett mondatokkal fejezhetők ki. Vannak írók, akik rövidmondatosan írnak és rövid mondatokkal is képesek a legbonyolultabb „összefüggéseket” érzékeltetni. Kosztolányi pl. néhány rövid mondat elmondja azt, amire mások sokszorosan összetett mondatokkal is nehezen képesek. Ez az érem egyik oldala; a másik viszont az, hogy éppen Pázmány korának a stílusa többszörösen összetett mondatokat alkotott. Ezek a mondatok azonban nem fejeztek ki „bonyolult összetételeket”, ellenkezőleg, sokszor nagyon is egyszerű, alig megtalálható volt a gondolat, amelyet terjedelmes formába öltöztettek, stílusukat és mondataikat mester-

ségesen, erőszakkal dagályossá, felfújttá téve. A barokk stílus divatjára gondolunk; amelynek Pázmány is hódolt. Az idézett példákban bizony túl sok nála is a szószaporítás: sokkal egyszerűbben is formába lehetne önteni ugyanazt az eszmei tartalmat, amelyet Pázmány prózaritmusosan, alaposan „fel-duzzasztva” mutat be.

Végül is azonban mi készítette a barokk Pázmányt a ritmikus próza használatára? Nem tudunk hinni az „eszmei-érzelmi hullámlás”-ban, de nem tudjuk elfogadni a tartalomból fakadó „bonyolult összefüggés” hatását sem (nem beszélve arról, hogy ezek közül egyik sem indokolja meg, miért éppen ritmikus prózával jusson kifejezésre akár az egyik, akár a másik). Számomra Pázmány esetében is egyedül a „korstílus” a meggyőző, amelyet Sik Sándor ekként fogalmaz meg ismert Pázmány-könyvében (1938: 384): „A körmondat a jézuita rétorikának úgyszólván az idege. A szónoki jó-stílus legfőbb tulajdonsága: tökéletes körmondatok szerkesztése. A Lejay-féle rétorikai kézikönyv például (Bibliotheca Rhetorum, praecepta et exempla complectens quae ad oratoriam facultatem pertinent), amelyet mindenféle nagy kedvvel használtak¹ az első kérdés után (mi a szónoki stílus?) azonnal ezt veti fel: mi a körmondat, — és két első könyve tisztán ezzel foglalkozik (De Periodo, — De Amplificatione Periodi).”

Pázmány stílusa a nagyot akaró, de kevesebbet markoló barokk koré; a barokk érzésmód és ízlés — tanulmányaiból, Róma művészi benyomásaiból és a gráci udvar levegőjéből alakult ki benne. A dekoratív gazdagság, minden részletet egy főszempontnak alárendelő szerkezeti egység, az áradó gazdagságra való hajlam: mindez egész Európában uralkodó stílusáramlat. Egy kissé népszerűsítően, de meggyőző szemléletességgel így ír erről Sik Sándor: „A részletek gyors, nem egyszer valósággal sodró áradatát, a mellékmondatok, kitérések, hasonlatok, jelzők torlódását biztos kéz irányítja, megvesztegethetetlenül vigyáz a rohanás előre kitérő irányára, a részletek látszólagos gomolygását egymást támogató, megvilágító, erősítő bölcs renddé csoportosítja” (i. m. 347). Nyelvészeti fogalmazásban: a bölcs rend, mely a részletek „gomolygását” irányítja, a ritmikus próza áttekinthető, egységes szerkesztési elve. A részletek halmozása és a rendtevése: íme a ritmikus próza, mint a barokk korstílus alapelve. A klasszicizáló körmondat nem törekszik párhuzamosságon alapuló, áttekinthető csoportosításra. A klasszicizáló körmondat, mint többszörösen összetett mondat, láncszerűen egybefonódó mellékmondathálózatán áll: szemben a párhuzamosan elhelyezett, prózaritmust alkotó mondatszerkezettel.²

A ritmikus próza gazdag részletelemei, a sok jelző, az a törekvés, hogy mindent több szóval fejezzünk ki, nem a bonyolult gondolatot tükrözi: éppen ellenkezőleg, játékosá teszi a stílust, mert díszítő elemekkel ruhazza fel. A barokk stílus nem a gondolat adekvát kifejezője, hanem öncélú, dekoratív törekvések eredményeit vetíti elé. Hol vagyunk a ritmikus próza „eszmei-érzelmi hullámlást” tükröző Tompa-féle felfogásától, attól a tézistől, hogy a stílus szoros összefüggésben van a tartalommal! Az alább idézendő Rimay-példa, amely az öncélú, játékos, — mondhatnám — felelőtlen, stílusroman-

¹ Párizs és München után nálunk is kiadták, Sik Sándor az 1751-i kolozsvári kiadást használta.

² Nyugati példákra gondolok. Nálunk még nem találták meg a klasszikus stílust. Nézetem szerint a XVI. században kell keresni, valószínűleg Bornemissza Péternél.

tikus formai kifejezés egyik legeredetibb magyar példája, egyáltalán nem tesz bizonyosságot a beszélő személy eszmei-érzelmi világáról, ellenben bizonyosságot tesz a korstílusról, amelynek egyik végletes, valóságos ötvösi művészettel kidolgozott mesterműve :

„Mert ha az égen világoskodó verőfénnek erejében és természetiben forogdáló
 apadás és
 szűnés nélkül való tökéletes tündöklése meg tudott természetes fogyatkozásával
 az te keserves haláloed hathatóságán és
 hatalmán fogyatkozni,
 sötétedni,
 s az föld környékezetinek gömbölyekteljes römöke azonképpen magát állhatatossággal viselő erejében meg tudott rözzenni
 s nagy mozgásával indulni
 gyomrában nyugovó régi elporhamodott halottainak magából való kiadásával
 s koporsójokból életjekre való
 kifordításával,
 köszikláinak repedésével
 hasadozásával,
 az templombéli szentségek bűrítésára felvonattatott
 s által terjesztetett nagy kárpitnak
 kétfelé való szakadozásával,
 amely érzékenség nélkül való állatokban
 s eszközökben
 okosságot,
 értelmes ítéletet is nem öntött,
 oltott uram szent felséged;
 mint ne setétítsük s
 keserítsük
 szomorítsuk,
 építsük is szemeid csordultával, hát mi Uram, az
 mi húsból s
 vérből álló szíveinket,
 avagy miért ne repedeztessük,
 hasadoztassuk kemény elméinknek köszikláját hozzád
 való

folyamodásunkkal
 ragaszkodásunkkal
 keserves kínaidon való siránkozásunkkal”

(Rimay: 1955 : 156).

Az első pillanatban áttekinthetetlennek látszó mondatösszevétel váza nagyon egyszerű: két feltételes mellékmondat után: ha a nap fénye megfogyatkozott, ha a sziklák megindultak Krisztus halálakor, a főmondat: miért ne keseredjünk, hatódjunk meg mi magunk is! — A bővítmények felduzzasztása, a párhuzamosság a barokk korstílus öncélú stílusromantikáját tükrözi: semmi sem indokolja azt a feltevést, hogy Rimay azért halmozza a ritmikus mondatrészeket, azért alkalmaz annyira mesterkélt, költői hatásra törekvő, parallelisztikus elhelyezést, mert azt a bánatot, szomorúságot akarja velük kifejezni, ami őt is, az olvasót is elfoghatja Jézus halála miatt.

III. A fenti pár példát csak azért idéztük, hogy bebizonyítsuk, a mondat szerkezet formája, jellege általában nem függ a mondanivaló „eszmei-érzelmi hullámozásától”. A ritmikus prózán alapuló párhuzamos mondatképletekre korlátoztuk a figyelmünket éppen az Eötvös-cikkre való tekintettel, és a továbbiakban is megmaradunk a ritmikus prózapéldáknál, amelyeket különböző korokból fogunk venni. — Az azonban, hogy a mondat szerkezet függése a mondanivalótól nem bizonyítható, nem az egyetlen gyengesége

Tompa ún. szimbolikus szemléletének. Ha ui. a mélyébe tekintünk annak az oly könnyedén és felületesen hangoztatott álláspontnak, amely a mondat-szerkezetben megnyilatkozó tükröződést hangoztatja, azt látjuk, hogy mögötte egészen messzemenő világnézeti következtetések és álláspont húzódik meg. Tagadhatatlan, hogy Tompa a m o n d a n i v a l ó „eszmei-érzelmi hullámzás”-ában látja a tükröződést, úgyhogy a szereplő, a beszélő lelki világa fejeződik ki a mondat-szerkezet jellegében. [Ebben a pillanatban nem érintjük a „hogyan” nehéz kérdését, hanem megmaradunk a tükröződésnél, mint alapproblémánál.]

Ha azonban elfogadjuk a szimbolikus szemléletet, és tudomásul vesszük, hogy a mondat-szerkezet alkalmas arra, hogy tükrözze a szereplő lelkiállapotát, lelkivilágát, ugyanakkor meg kell engedni annak feltételezését, hogy a mondat-szerkezet, amely függvénye lehet a szereplőknek, kifejezheti pl. az író lelkiállapotát, az író „eszmei-érzelmi” hullámzását, sőt akár — az író világnézetét is. Ennek a tételnek hirdetője negyedszázaddal Tompa előtt Zolnai Béla, aki „Körmondat és tiráda” c. cikkében az egyes mondat-típusok „világnézetét” hangoztatja (Minerva 1929: 114). A romantikus tiráda pl. korlát és fék nélkül vágat a végtelen felé. Rohanása nem szabályos, hanem bravúros galopp, átítatja a türelmetlenség, az érzelmek vihara. A klasszikus tiráda megelégszik a végessel, az elérhetővel: a kiegyensúlyozottság világnézete van mögötte. (F. Strich: Deutsche Klassik und Romantik. München, 1922.)¹

1944-ben Borzsák István hasonló véleményt hangoztat a latin mondat-szerkesztést illetően. Azt mondja: „De a latin mondatfűzésben is tükröződniök kell valahogy Róma lelki tulajdonságainak. Megtalálhatjuk sok mondatban azt a férfias méltóságot, erélyt, határozottságot, energiát, logikus következtetést, amely csakugyan sok rómaiban tagadhatatlanul megvolt” (A latin nyelv szelleme 36). Borzsák még tovább is megy. Weise „Characteristik der lat. Sprache”⁴ (1909.) című műve alapján a méltóságteljes latin körmondatokat, amelyekről „nagyon sok, szép hasonlat szól”, a következőképp jellemzi: „A periódusok kimérten, méltóságteljesen súlyos léptekkel haladnak, mint egy római légiónak; színezetük a katonák napbaránított arcára emlékeztet, tekintélyt követelő hömpölygésük a katona büszke és parancsoló magatartására. Így vonult ki Rómából mind a kettő, katona és nyelv, győzelmében biztosan, és így hódította meg a világot.”

Igaz, hogy valamivel később már fenntartással szól a római jellemben megnyilatkozó fegyelem és magát fegyelmezetten alárendelő lelki alkat nyelvi, mondat-tani kifejeződéséről: „A római katonaállam mindenkitől megkövetelte a fegyelmet, az alárendeltség elismerését és vállalását. Sokat emlegetett példák illusztrálták a késői utódoknak is a fegyelem megtartásának és az ellene vétők bűnhődésének szükségességét. Ezt az alárendeltségi viszonyt a mondatok egymás alá rendelésében felfedezni látszólag a legtermészetesebb dolog. De ahhoz, hogy a megjelölés azonosságából a fogalmak azonosságára következtessünk, merészség kell, a bizonyítás pedig lehetetlen” [én ritkítottam — H. Gy. J. — Borzsák ennek ellenére ismét visszalendül — teljes határozottsággal — a kétes összefüggések vonalára és azt mondja, hogy a szónokias pátoz „a latin nyelvnek kétségtelenül a nép jelleméből fakadó egyik főtulajdonsága. A mi ízlésünk akárhányszor fokozott egyszerűséget érezne helyénvalónak ott, ahol a római — természetét meg nem tagadhatva —, deklamál”].

¹ A mondat és népjellem összekapcsolását l. még Zolnai B. „A magyar stílus” c. tanulmányában („Mi a magyar?” c. kötetben).

Azonban az ellentmondásokat érezve, könyve második részében lemond a néplélektan és stílus közötti összefüggések kereséséről, s az egyes írók egyéni nyelvét mutatja be. Ha valamely nyelvi jelenség nem kapcsolható össze a latin nép sajátos szellemi megnyilatkozásával, az azért van — Borzsák szerint —, mert a költő vagy prózaíró egyéni magatartásával, egyéni hangjával állunk szemben. — Tehát ha nem néplélektan, akkor írói egyéniség.

Az elmondottakkal be akartuk mutatni: mennyire nincs megállás; mennyire nehéz határvonalat húzni (ha elfogadjuk a mondatszerkezet funkcionális szemléletét) a tekintetben: mit tükröz, mit „szimbolizál” a mondat-típus. Tompa a beszélő érzelmeire, eszmei mondanivalójára utal, Benkő László Veres Péter stílusáról írt cikkében a szereplők mellé az író érzelmi, eszmei állásfoglalását is odahelyezi (Új Hang, 1954. augusztus—szeptember), Zolnai Béla, Borzsák István pedig hol az írói egyéniség, hol a néplélek tükröződését látja a mondatszerkezetben.

(Tanulságos e kapcsolatban Zsirai Miklós elutasító álláspontját megemlíteni. A „Mi a magyar?” című tanulmánykötetben elítéli a nyelvstruktúra és a néplélek közti erőltetett összefüggések keresését. „A magyar és vogul nyelv szelleme, szerkezete szinte teljesen azonos, a magyar és vogul lélek, jellem viszont ég és föld.”)¹

IV. A (nép)lélektan és mondatszerkezet közti szoros kapcsolat hirdetői, a mondatfajta funkcionális szemléletének hívei nagy múlttal rendelkeznek s olyan nevezetes elődökkel, mint a közelmúltban elhunyt két kiváló német nyelvész: Karl Vossler és Eugen Lerch. De nem ők az irányzat megalapítói, vannak még korábbi ősök, akik közül kiemelkedik századunk egyik legeredetibb gondolkozója, Benedetto Croce. Őrá vezethetjük vissza a nyelvi szellem-történeti iskola filozófiai megalapozását. Croce maga is írt nyelvészeti munkákat, sőt nyelvtudományi kérdésekkel is foglalkozott.

A német szellem-történeti irány képviselői nemcsak a stílus (nép)lélektan funkcionális szemléletét vallották, hanem a legkülönbözőbb nyelvi jelenségeket, nyelvi változásokat is szimbolikusan fogták fel. Eugen Lerch 1923-ban Elise Richternek, a kiemelkedő bécsi romanista tudósnaak egyik szórendi vonatkozású cikkével vitázva, határozottan leszögezi, hogy a román nyelvek mindegyikében létrejött szórendi változásnak, ti. annak, hogy az állítmány a mondat belsejébe került, szemben a latin szórenddel, amely az állítmányt általában a mondat végén helyezte el, — a kereszténység az oka. A latin szórend (az állítmány a mondat végén) ui. impulzív volt — mondja —, mert az állítmány, ige rendszerint kevésbé fontos, mint a mondat alanya vagy tárgya, esetleg határozója. A latin szórend mindenekelőtt a fontosat akarta közölni, a román szórend viszont a hallgató vagy olvasó beállítottságát, magatartását veszi figyelembe. A hallgató vagy olvasó azt szereti, ha megfelelő előkészítés után kapja a lényegest, a fontosat: az ő érdekében történik az olyan elhelyezés, amelyben a mondat vége felé lépnek fel a fontos elemek. Hogy kerül azonban ehhez a keresztény szellemiség? Szórendi változás, szórend a kereszténység szolgálatában! Lerch szerint a kereszténység szeretetparancsa megváltoztatja az egész világot s még a latin nyelv szórendjét is. „Überwindung der egoistischen Triebe, der unbesonnenen Impulsivität”, vagyis: az önző ösztönök és a meggondolatlan impulzív lelkület legyőzése

¹ Bp., 1939. 214. lap.

a szeretet parancsával — ennek köszönhető tehát a latin szórend esőből emelkedővé való átalakulása. S Lerch nem átalítja szentírási idézetekkel megerősíteni tételét: „At illi tenentes Jesum, dixerunt ad Caipham, principem sacerdotum... Petrus autem sequebatur eum a longe. Et ingressus intro, se debat cum ministris, ut videret finem” (Máté 26. 57. köv.).¹

Lehet, hogy tévedek: de részemről semmi, de semmi különbséget nem látok Tompa álláspontja és Lerch fejtegetései közt. Az egyik (Tompa) egy egyén (a regény hősné) „eszmei-érzelmi hullámszállásától” teszi függővé a mondat típust, a másik (Lerch) egy kollektívum „eszmei-érzelmi hullámszállásának” tulajdonítja a szórendet. A lényeg mind a két szemléletben azonos: a szimbolikus szemlélet.

A szellemtörténeti irány nyelvészeti jelentkezéséről nagyon sokat lehetne mondani. Bizonyos utalásokat olvashatunk Klemm Antalnak a MNy. 1927-i évfolyamában megjelent cikkében, egyes vonatkozásokat Zolnai Béla „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” (1939: 196), és „Nyelvtudomány és szellemtörténet” (Min. 1: 93) és Szatolcsi S. Miklós „Az irodalmi stílusvizsgálat XX. századi módszerei” (EPhK. 67: 366—83 és 69: 47—69) c. cikkében. A romanisztika terén ebbe az irányzatba tartozik Vossler nevezetes műve: „Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachgeschichte” (első kiadása 1913-ban), Lerch „Französische Sprache und Wesensart” című nevezetes tanulmánygyűjteménye (1933.) és sok apróbb cikk. A szellemtörténeti vélekedések a nyelvészet minden területére áttértek, még a nyelv művelést sem hagyták ki. Ebben a tekintetben mi magyarok olyan szerencsések vagyunk, hogy nálunk a század első évtizedében a crocei idealizmust tükröző olyan nyelv művelő vita zajlott le, amely érdekességében párját ritkítja, s amely az európai fejlődésben való aktív részvételünk ékesen szóló bizonyítéka. Meg kell mondanom: különösnek tartom, hogy az utóbbi időben előtérbe került nyelv-helyességi fejtegetésekben senki sem utalt erre a nevezetes eszme cserére, melyet Ignótus, a Nyugat akkori főszerkesztője és a fiatal Horváth János közt folytattott. A vita anyaga olvasható a Nyugat 1911-i évfolyamában, ill. a MNy. 7. és 8. évfolyamában. A vitára Horváth János észrevételei szolgáltatnak alkalmat: ő ui. a MNy.-ben szóváltotta a Nyugat körül csoportosuló egyes írók magyartalanságát, és különösen Szomory Dezső írásművészetét kifogásolta. Ignótus éles hangon válaszolt, és a nyelv helyesség, sőt még a mérsékelt purizmus híveivel is szembeszegezte az írói nyelvalkotás teljes szabadságát. Nem az a fontos, hogy Szomory tud-e magyarul, hanem az: tud-e jól szomorul — mondta Ignótus (s valóban mondta, mert a Nyugatban közölt cikkét előzőleg nyilvános előadás formájában adta elő). Az írónak mindent szabad, még azt is, hogy a közönség számára magától értetődőleg kötelező nyelvi kapcsokat meglazítsa, sőt teljesen félredobja. Mindent megenged Ignótus az írónak, feltéve, hogy tehetséges, az általa kifejezett forma nem sérti fülünket, nem tűnik fel képtelennek. A felállított korlátok tehát teljesen egyéni jellegűek, mindenkinek saját belátásától függenek, következképpen semmitől. Ignótus gondolatainak eredetije szinte szóról szóra olvasható Croce Esteticájának² a nyelvre vonatkozó részében. Ott hangsúlyozza Croce azt, hogy közös nyelv

¹ Die Neueren Sprachen 1925: 87.

² L. Várdai Béla ismertetését: Budapesti Szemle 1911: 368—393; Rubinyi Mózes: Nyr. 43: 366. Vö. még Lukács György: Az ész trónfosztása 15—7.

nem létezik. Mindenkinek saját nyelve van; az íróknak, költőknek persze sokkal kifejezőbb, sokkal színesebb, szebb, mint a művészi nyelvalkotásra kevésbé hivatott egyénnek. A nyelvhelyességi korlátok következképpen tőrhetetlenek, és az írói nyelvalkotás szabadságát sértik. Viszont ha nincs közös, mindenki számára egyformán „kötelező” nyelv, nincs senkinek sem joga a „nemlétező” nyelv nevében szabályokat és törvényeket felállítani, ill. mondvacsinált szabályok és törvények tiszteletben tartását megkívánni.

A crocei szellemtörténeti nyelv szemlélet szélsőséges stiláris következményeit vonja le Giulio Bertoni, a római egyetem 1942-ben elhunyt tanára. Bertoni stiláris agnoszticizmusa egyenesen következik a stílus individuális jellegéből, az írói egyéniségnek teljesen független mivoltából. Ha a stílus az írói egyéniség vetülete, ha nincsenek közös vonások, amelyek jellemzik az egyes korszakok írásművészetét, akkor az egyes írók írásművészetét külön-külön kell megismernünk, de ez rendkívül nehéz. A stílus mint az egyén sajátos teremtése éppen olyan kiismerhetetlen, mint az egyéniség: az egyéniség megismeréséhez sajátos, nem mindenkitől elsajátítható eszközökre van szükségünk, ugyanúgy a stílus megismeréséhez is. „La creazione artistica è arcana. L'arte è un regno luminoso di ombre, un mistero di luce solare. . . . L'opera d'arte appare sospesa come in un'atmosfera rarefatta di sogno: un mondo che non si può giudicare col nostro comune racioncino, ma soltanto armati di principi critici adeguati ai procedimenti estrosi della fantasia e contruiti con un giusto criterio e concetto di ciò che è poesia” (Bertoni: *Lingua e poesia*. 1938. 15).

A stílus individualista tükrözése ebből az ideológiából fakad; innen csak egy lépés már Sophie Cohen „Diesseits und Jenseits vom Stile” című cikkéig (Germanisch-Romanische Monatsschrift 1927: 248—58), amely a mi stíluskutatósi módszerünk elvével szembenálló idealista felfogás rendszerét fejti ki, a „stíluskor” elméletét. Cohen szerint az időnek, a kornak nincs jelentősége a stílus szempontjából: a stílus teljesen független az irodalom folyamatától, mint ahogy független a társadalmi változásoktól is. Corneille Cidje 1636-ban jelent meg, Voltaire Zaïre-ja viszont 1732-ben. A két időpont közt eltelt száz év döntő jelentőségű a francia nép és a monarchia szempontjából. A Cid megjelenése időpontjában a francia abszolút monarchia a végleges megállapodás állapotában van. A nemzet lelkesen támogatja a monarchiát, amely ellen csak a hatalmukban megingott hűbérurak fondorkodnak (l. *fron de* mozgalom). Száz évvel később viszont a nemzet legjobbjai éles harcban állnak a monarchiával, tudósok, filozófusok, haladó írók és költők támadják nemcsak a francia királyságot, de a monarchikus gondolatot is, és a köztársaság mellett tesznek hitet. Még a mérsékelték is ellene vannak az abszolút királyságnak. Ennek ellenére — mondja a cikk szerzője — a két darab stílus között nincs semmi különbség: a klasszikus hármas egység szolgálai tisztelete, a szereplők csekély száma, a darab eszmei indoklása stb. semmi különbséget nem tételez fel. — Ezzel szemben 1796 és 1804 között Németországban négy különböző prózastílus létezett egymás mellett, hála négy kiemelkedő írónak. — A stílus független a történelemtől, nincs semmi másról szó, mint egyéni megvalósulásokról. A stíluskutató feladata a különböző korokban felbukkanó, azonos embert tükröző stiláris megnyilatkozások kielemezése, felkutatása és összefogása. „Es gibt eine Stilzeit, nicht aber einen Zeitstil.” Van stíluskor, nincs azonban korstílus. Ahogy bizonyos történelmi irányok kutatták a barokk embert, a reneszánsz stb.

embert a történelmi korszakokon keresztül, úgy kell kutatnunk — időtől és kortól függetlenül — a barokk, a reneszánsz stb. stílust minden történelmi időben. Ide jut el a szellemtörténet: a stílus függetlenüléséhez. A szellem-történeti felfogás szerint az ember történelemfeletti lény, a stílus pedig az irodalmon kívüli és az irodalom feletti valami. A reneszánsz stílust használhatja pl. Szt. Ágoston, bárki a középkorban vagy napjainkban is. Franz Schürr „Barockstil im Trecento” címen dolgozatot írt. Elterjedt az is, hogy a XVII. század bizonyos olasz prózáiróival kapcsolatban romantikus stílusról beszélnek.

A stíluskorszakok felismerésében sok ötletességet árul el hazánkban Angyal Endre, aki „Gótikus ízlés irodalmunkban” c. tanulmányában (Műhely, Pécs, 1938.) és „Udvari kultúra” című művében (1944.) időben a legtávolabb eső korok közös tulajdonságainak, sajátosságainak egybevetésével időn kívüli, időfeletti, elméleti stíluskorszakokat hozott létre. E módszer veszélyére Szauder József már 1945-ben felhívta a figyelmet (Irodalomtörténet 1946: 43—7).

V. De milyen a reneszánsz, barokk, romantikus stb. stílus a szellem-történeti stíluskutatók szerint? Hogy határozzák meg? Tompához visszakanyarodva: milyen a különféle „eszmei-érzemi hullámzások” mondatszerkezeti megnyilvánulása? Hogy jelenik meg — mondjuk az indulatos haragkitörés, bánatos elmerengés, szomorkás lemondás, az ujjongó vidámság, a lenézés, a feldicsérés? — és a végtelenségig lehetne folytatni ezt a felsorolást. Erre bizony nagyon nehéz válaszolni még annak is, aki elfogadja a Tompa képviselte szellemtörténeti kutatási elvet. Mindenesetre Tompa nézeteit megvizsgálva, azt látjuk, hogy „az érzelmi viharok”, sőt „a kor valódi vívódásai” ritmikus prózában tükröződnek (57). A habozásnak is ritmikus prózában kell kifejeződnie (57). „A lelkiismeret önellenőrző munkáját ébresztő tartalomhoz általában természetesen simul a szigorú, logikus mondatszerkezet” (55), értsd: a rövidmondatos stílus. Ugyanígy a „túlságos gyötrődés kifejezésére szándékosan meg lehet törni, meg lehet semmisíteni a bonyolult mondat ritmusát, ill. dallamosságát” (57); „... a valóban nemes, önfeláldozó patrióta érzést láthatólag igazán művészien fejezi ki a többszörösen összetett, alárendelő — csaknem eötvösi — mondatforma” (56). Az idilli hangulatokhoz is ritmikus szerkezetek illenek (56).

Ezeket a megjegyzéseket az óvatosabb szellemtörténészek ügyesebbekkel, jobban kezelhetőkké cserélik fel: a stílusforma, nevezetesen a mondat-típus nem rögzíthető konkrét „eszmei-érzemi” tartalomhoz. Adott stílus-realizáció helyenként más és más „eszmei-érzemi” magatartást fejez ki. Nagyon megszívlelendő e tekintetben Gáldi óvása az Acta Linguisticában (1953: 373—409) megjelent tanulmányában, ahol a funkcionalista verszemlélet néhány kérdését vizsgálta. LaFontaine egyik versével kapcsolatban Gáldi figyelmeztet arra (Grammont nyomán), hogy a sorok rövidege, hosszúsága hol ezt fejezi ki, hol azt. Nem lehet határozottan állítani, hogy a hosszú sor mindig a farkasra, a rövid pedig a bárányra vonatkozik. S azt sem lehet állítani, hogy egyetlen funkciója lehet csupán akár a nyolc szótagú, akár a tizenhat szótagú sornak (384).

Zolnai Béla is, aki pedig híve volt a szellemtörténeti szemléletnek, s főleg „Szóhangulat és kifejező hangváltozás” c. szerintem nagy figyelmet érdemlő művében (1939.) s egyéb cikkeiben is a vossleri iskola nem egy,

ma már meghaladt álláspontját magáévá tette (így az említett mű „Expresszív hangváltozás” című fejezetében azt az ismert vossleri, lerchi, ill. naumanni tételt, hogy a hangváltozás „valami lelkiségben” gyökerezik,¹ viszonylag nagyobb óvatosságot tanúsít a mondat típusok szimbolikus jelentésével kapcsolatban. Mindenesetre nem egyetlen értelmet tulajdonít valamely mondatfajtának. „Rövid mondatok egymásutánja sok és jelentőségteljes szünettel — style coupé — valamiféle kedélyállapotot illusztrálhat. Például az izgatottságot: »Ezzel eltávozott. Apafi nem maradhatott szobájában. Ki kellett jőnie a friss levegőre. Valami agyon akarta fojtani oda benn, oly nyomasztó volt a lég, vagy tán a lélek? Kijött a tornácra« (Jókai: Erdély aranykora, XIX.). A rövid mondatnak általában nincs specifikus hangulata, de lehet hangulata, mert a rövidség utal valami különleges belső tartalomra. »Kifejezhet« például — a jelentéssel konvergenciában — szentimentális szituációkat is: »Időnként zörögtek az ablaküvegek. Sivitó, messze füttyülés repült a tetők fölött. Mögötte a várakozás agysorvasztó csendje. Az emberek számoltak. A csend megüvegesedett és törékenyen rezgett a levegőben. (Tormay Cecil: Régi ház, 1920: 55)« (Szóhangulat és kifejező hangváltozás. 1939: 63).

A Zolnai idézte két példa egyaránt rövid mondatokat tartalmazó szakasz: Zolnai szerint azonban mást és mást fejez ki. Az első izgatottságot, a másik „a jelentéssel konvergenciában” valószínűleg feszült figyelmet, „idegtépő” várakozást. Meg kell jegyeznem, Zolnai példáit csak annak igazolására hoztam, hogy a mondat típusok „jelentése” Zolnai szerint sokrétű, t e h á t Z o l n a i ó v a t o s. Magunk részéről az idézett példákban előforduló mondat típusok „ábrázolásában” nem hiszünk. A feltételezett érzelmeket nem a style coupé fejezi ki, hanem egész egyszerűen a mondanivaló, a mondatok értelme.

VI. A stílusképletek s mindenekelőtt a mondat típusok érzelmi-eszmei determináltságával ellentétben változatlanul ragaszkodunk a korstílus létezéséhez, amely a tartalom, az író lelkialkata, a népjellem létezésétől függetlenül, a politikai, társadalmi viszonyok függvénye. A politikai és társadalmi változások döntően hatnak a stílusra és a mondatszerkezetre. De hogyan? E kérdés felvetése nagyon fontos, mert félreértésekre adhat okot. A korstílus kifejezés kaphat ui. szellemtörténeti értelmezést is annyiban, amennyiben a korstílusban „korléleknek”, a „kor lelkületének” vetületét, mintegy szimbolumát látjuk. A politikai és társadalmi viszonyok és a korstílus közti kapcsolat összefüggés mibenlétének helyes meghatározásán áll vagy bukik a korstíluselmélet.

Különösen arra kell itt vigyáznunk, hogy kerüljük az általánosságokban mozgó, hol a képzőművészet, hol a lélektan köréből származó tetszetős, lényegét tekintve felületes meghatározásokat. Nagyon jó példa a szellemtörténeti korstílus-értelmezésre Ulrich Leo „Torquato Tasso” című műve, amely 1951-ben látott napvilágot. Leo ebben a műben Tasso stílussajátságait a korhangulatból akarja magyarázni. A kor pedig — szerinte — a félelem uralkodó jegyében bontakozott ki, mert az ellenreformáció visszaszorította a reneszánsz szabad kibontakozását, korlátot vetett az emberi szabad gondolkodás ellen. „In Tassos Angtskomplex, wie wir ihn aus seinem Stil kennen lernen werden, war viel vomgegenreformatorischen Zeitstil der öffentlich-geheimen! Angst

¹ Bár az a megjegyzése, hogy „a nagyszámú és egymástól erősen elütő német nyelvjárásoknak párhuzamos jelensége a németiség politikai, geográfiai és kulturális megoszlása”, ma is megcsívelelendő. (155).

enthalten — am sichtsbarsten in seinem Verhältnis zur Inquisition” (15). Tasso stílusát a korszakkal magyarázva „Unruhestil”-nek nevezi.

Tagadhatatlanul szellemes Leo bizonyítása: a félelem tükröződését kutatja a mondatstruktúrákban. Tasso egyik levelét idézi¹ és a levél mondat-tani és stílári szerkezetéből a félelem alapuló korstílust elemzi ki. Ennek bemutatására idézem az első mondatból levont következtetést: „Eine anti-thetisch geformte Sentenz als Beginn . . . mit ihrer Denkmälhaftigkeit verbirgt hier den hinter ihr zitternden, ängstlichen Anteil, mit dem dann Tasso die drei Hauptbegriffe des ganzen Schriftsatzes durch sie einführen wird: *tardare, occasione, amicizie*.” A ritmikus prózát Leo a századot vagy inkább korszakot jellemző félelem-motívum kifejezőjének tartja. A továbbiakban egymást váltják az ellentétes mondatok: minden határozott állásfoglalást mérséklés, tompítás követ: „Ma ch'io non sia venuto prima, la colpa è degli altri, e mio il danno; se nel tardar è danno alcuno.” A tompító, különösen feltételes értelmű mellékmondatokat is a félelmen alapuló korstílus tükrözésének fogja fel. Ezeknek egyébként egész fejezetet szentel, és érvelése szellemes. Ezek a feltételes vagy megengedő mellékmondatok csököntiek az állítás határozottságát. — Tasso nem mer egyértelmű álláspontot elfoglalni, mert lényét, stílusát is átjárja a félelem, a korszak uralkodó vonása; — innét erednek a tompító közbevetések: „Vinca dunque la sua pietà gli errori miei e la mia fortuna (se la fortuna ha potere dove regna la prudenza); . . . e mi doglio d'esser peccatore, più per dubbio di non essere esaudito nella sua (cioè del papa) malattia che per la mia propria infermità; se pur è vero che »Deus peccatores non exaudit«” (28).

Leo szellemes fejtegetései azonban nem meggyőzőek. A korhangulat megkonstruálása mesterkél: nemcsak a félelem, a lázadás is uralkodó vonása volt a kornak, így a mondat típusok magyarázata nem lehet egyértelmű. Az ellentétes mondat típusok, a tompító feltételes, megengedő mellékmondatok egyébre is visszavezethetők, mint éppen a félelemre. Nézetünk szerint a korstílus és kor politikai és társadalmi eseményei közti összefüggés nem ennyire szimbolikus vagy bensőséges. A korstílus nem fejezi ki a kor hangulatát vagy levegőjét, hiszen a korhangulat — mint az említett esetben a félelem — mesterséges, egyoldalú elvonás vagy bizonyos tények alapján létrehozott utólagos elképzelés. Arról nem is beszélve: miként lenne lehetséges, hogy a kor „lelke” az egyes írókba „költözzék”, s inspirálja őket. Nincs itt másról szó, mint meghatározott ízlést jelentő technikai fogások általánosságá válásáról, elterjedéséről. Az írók alkalmazkodnak az ízléshez, amely különböző korokban szűkebb vagy szélesebb közönséget jelent. A technikai fogásokon alapuló mondat típusok felcserélése, felváltása a megváltozott ízlés függvénye. A változás iránya politikailag-társadalmilag determinált: a romantikus

¹ „Per tardare si perdono molte occasioni, nè s'acquistano molte amicizie. Questo è avvenuto a me nel principio del nuovo pontificato. Sono ancora povero d'amici e di facoltà; e, quel ch'è peggio, ogni giorno m'impovertisco di sapere e di concetti e di parole. Quando verrò a Napoli, poverissimo di tutte le cose, avrete grande occasione d'usar gran cortesia. Ma ch'io non sia venuto prima, la colpa è degli altri, e mio il danno; se nel tardar è danno alcuno. Verrò quando mi fia concesso, ma co'l vostro aiuto, o con qualche risposta del signor conte di Paleno; il qual doveva farmi grazia d'avvisarmi della ricevuta de la lettera di Sua Maestà, e quel ch'io potessi sperare. A Vostra Signoria ricordo non la sua parola, ma la sua cortesia; perchè meco non ha alcun obbligo maggiore. E bacio a Vostra Signoria la mano. Da Roma, il 17 gennaio 1591.” (22)

ritmikus próza a felvilágosulás rövidmondatos prózájával szemben azért jött létre, mert a rövidmondatos próza túlságosan emlékeztetett a francia forradalom felé vivő túl radikális politikai fejlődésre. A stílus nem változhatott a klasszicizáló, alárendelő próza irányában, mert a romantikus, (fontolva) haladó nemzedék számára a feudális alárendelő próza a rendi Magyarországot jelentette, azt a Magyarországot, amelyet ők is meg akartak dönteni. A két szélsőséges irány közt harmadiknak a viszonylag egyszerűbb (de nem túl egyszerű) ritmikus prózát fogadták el, s ebben külföldi és hazai minták segítették őket.

VII. Végül jogosan merül fel az alábbi kérdés: az elmondottak alapján jogunk van-e azt állítani teljes határozottsággal, hogy a mondatszerkezet, a mondattípus teljesen független a beszélő vagy az író — mondjuk így: beavatkozásától? Az író feladata eszerint nem volna más, mint a kor stílusának, mondatszerkesztésének ügyes elsajátítása? A történelmi szükségszerűség pedig a kellő pillanatban létrehozná azt a nagy személyiséget, aki — látszólag csak a maga belső törvényeinek engedelmeskedve, megteremti a legszebb, legjellegzetesebb, legmaradandóbb korstílust?

A kérdés sokkal bonyolultabb, sokkal összetettebb, mint hogy tisztázását ebben a befejezésben meg lehetne kísérelni. Részemről bebizonyítottnak vélem — Tompával szemben — a korstílus elsődlegességét. Egyebet soha nem állítottam; Eötvös-cikkemben sem mondtam, hogy az írói alkotás létrejöttében — s konkrétan: a mondatszerkezet megalkotásában — meghatározott egyéni indítékok nem játszhatnak bizonyos szerepet.¹ Arra azonban nagyon kell ügyelni, hogy az uralkodó korstílust ne fogjuk fel a tartalom vagy az írói egyéniség, néplélek tükröződésének, nevezetesen pl. a ritmikus prózát ne értelmezzük szimbolikusan, valamely érzelem vagy gondolat nyelvi-formai leszűrődésének.

Nem tagadom, hogy a korstílus színezéseképpen az írói mondatszerkesztéskor egyéb törekvések is közreműködhetnek: ezek azonban alkalmilag és pillanatnyilag jelentkeznek, az írásmű mondatszerkezeteire nem jellemzőek, nem tipikusak, és a legkülönfélébb írói törekvés szolgálatában állhatnak. Nem állandóak, más-más alkalommal más és más, esetleg egymással ellentétes írói szándéknak felelnek meg.

Olvassuk el figyelmesen Móricz Zsigmond Fáklya című regényének alábbi részletét (1952. 42, 43.):

„Már belefáradt, már kiégte a düh nagy tüzét s mióta tanítóékkal is össze kellett tűznie, előbb úgy érezte, sajnálnia kell megrablóit a lelki sötétségért, aztán őszintén és egyszerűen rábukkant a dolog igazi okára: a paraszt a papot herének nézi.

Miért? Jóisten, a legmagasztosabb hivatal, amit az emberiség kigondolhatott és felállíthatott. Mennyi kifejezetlen boldogság és büszkeség fakadt ebből a forrásból: egész ifjúkorát meggazdagította, megszínesítette a vágy, hogy pappá legyen. Voltaképp predestinálva volt erre a hivatásra; minden előde pap, minden őse, akiről csak tud a családi emlékezet s az anyja gyakran emlékezik arra a hajdani predikátor Matolchyra, akinek tizenegy gyermeke volt, köztük kilenc fiú s a szorgalmas atya valamennyit tudós pályára nevelte. Mózes nagyenyedi, Áron vásárhelyi pap lón, Pál tanár Sárospatakon, Bertalan Pápán és József pap Ungvajdán, ez az ő nagyatyja . . . Ma hirtelen hevülésében azt fogadta, miért is lett pap; . . . Miért nem tanár, valahol idegenben . . . Nem, ő csak pap s nem tudna más lenni, ha itt örök koldusul kellene tengődnie. A szegény ósatya, megtható volt, mondják miként kísérte fiait gyalog az oskolaév kezdetén a szom-

¹ L. Eötvös-cikkem Benvenuto Cellinire vonatkozó megjegyzését: „A másik oldalról viszont nem lehet az egyéniség megnyilatkozását sem tagadni . . .” i. cikk 56.

széd határig, még az úton is magyarázván nekik egyet-mást s ellátván atyai tanácsokkal, hogy az istent féljék,
 az embereket szeressék,
 előjáróiknak,
 tanítóiknak engedelmesskedjenek,
 mindeneket megbecsüljenek,
 senkit meg ne bántsanak,
 a rossz társaságot kerüljék

és így tovább és így tovább s otthon a tanulás melletti szünórákban mindennemű kézimunkára alkalmazta a kis sereget. Egy ilyen puritán, nemes és fenkölt tradíciókkal telített család végső sarjadéka menne hitvány anyagi érdekek miatt idegen pályára? Mióta mesterség a papság s mióta a világi gazdagság buja forrása a kálvinista pap komenciólevele?

Valami gazdag és emelkedett érzésár töltötte be szívéét, de fiatal gyomra untalan figyelmeztette, hogy valami azért nincs rendben a véka körül”.

Az idézett részben a fiatal Matolcsi visszaemlékezését kapjuk igen szemléletes előadásmódban; a szereplő beszél az író helyett, aki teljesen háttérbe vonult, és hőseit engedi „érvényesülni”. Amikor a fiatal Matolcsi visszaemlékezéseiben az ósatyához érkezik, akinek tizenegy gyermeke volt, köztük kilenc fiú, nem állhatja meg (Matolcsi vagy az író), hogy jellemzésére ne használjon ritmikus prózát. Az ósatyá beszédmodorát utánzó ritmikus próza Móricznál e helyütt eszköz arra, hogy a papos előadásmód retorikájával embert jellemezzen. Itt a ritmikus próza nem korstílus, mint Eötvösnél, — egyszerű előfordulása meghatározott írói törekvést elégít ki, nevezetesen az írói jellemzés eszköztét.

Tanulságos, de — azt hiszem, nem perdöntő — Veres Péternek a közelmúltban elhangzott állásfoglalása az írói mondatszerkesztés kérdésében (Új Hang, 1954. aug.—szept.). Veres Péter a mondanivaló milyenségének tulajdonít alakító hatást és azt mondja: „Ugyancsak azt is megfigyeltem, hogy az elbeszélő prózámban ott születnek a hosszú és sokszorosan összetett mondatok, ahol nem a cselekmény, hanem az életkörülmények, vagy a lelkiállapot leírása következik, ahol tehát a sokat emlegetett szociográfiai vagy paraszti ismeretanyag vagy általában az életanyag közlése ragadja magával az író.” Azaz ahol nem cselekmény, hanem leírás áll az írói közlés központjában, ott van helyén a hosszú mondat. Persze, nem tudjuk: mi történik akkor, amikor cselekmény és leírás szorosan keveredik. Mindenesetre ez a megjegyzés felveti a műfaji szempontot is: bizonyos értelemben a műfaj is meghatározhatja az írásmű mondatainak jellegét.

Az író mondatszerkezeteit gyakorlati célzat is alakíthatja: „Ugyancsak a közbevetett mondatrészek is belső szükségből születnek. Ösztönösen érzem írás közben, hogy nem értenék meg egészen, amit mondani akarok, hát egy-egy közbevetés bukkan elé, ami kiemeli, vagy aláhúzza a mondat egyes részeinek a jelentőségét.” De a tartalomnak is lehet befolyása mondat típusaira: „Én egyelőre arra jöttem rá, hogy mondataim ott zsúfoltak és bonyolultak, ahol maga a gondolat is az, ahol sok közhellyel, beidegzett, megkövesedett gondolati elemmel kell szembeszállni, ahol tehát a heurisztikus ösztön afféle vita-dialektikát és egyben szintézist követel meg egyes mondatokon belül is.”

Azt hiszem: a befejezésben mondottaknak bizonyítására szolgálhat ez a néhány idézet. A mondatszerkezet korstílus-jelenség, egy-egy sajátos, a korstílustól elütő megnyilatkozása valamelyik írónál sok egyéb tényező figyelembevételével határozható meg, s rendkívül bonyolult feladat.

Herczeg Gyula

MÉG EGYSZER A STÍLUSVIZSGÁLAT MÓDSZERÉHEZ

Herczeg Gyulának föntebbi vitacikke válasz arra az írásomra, melyben az ő „Eötvös József körmondatai” c. tanulmányát bíráltam. Úgy látom azonban, eléggé eltávolodott az eredeti kérdések zömétől, s ha így folytatom én is, akkor vitánk egyre beláthatatlanabb anyagú, terjedelmű és időtartamú lehet. Ezt nem tartanám közérdekűnek; néhány — lehetőleg rövidre fogott — megjegyzést azonban csak kell tennem, hogy legalább a fő kérdésekben senki se magyarázhassa félre hallgatásomat.

Herczeg tanulmányának módszereit, megállapításait, érvelését, műszóhasználatát több vonatkozásban is helytelenítettem (Nyr. 78: 44—59); e pontok nagy részére a válasz nem tér ki. Rosszalltam azonban egyebek közt azt is, hogy alig-alig nézte a vizsgált mondatok gondolati és érzelmi tartalmát, holott a formát elsődlegesen ez szokta megszabni. Nem „irodalmi tényezőkre” kívántam tehát „visszavezetni” „a mondatok sajátos alakját” (204), hanem a legtermészetesebb kiindulópontnak: a tartalomnak elmellőzését helytelenítettem. E felfogásomat most ő — néhány átváltás után — azonosítja a szellemtörténet tanításával, „szimbolikus szemlélet” néven emlegeti; módszertani felfogásomat lényegében még a nyelvi struktúrát a nép sajátos jelleméből „magyarázó” irányokkal is rokonítja (210). Így aztán engem Vossler és Lerch, Croce és Bertoni stb. mellé ültet a vádlottak padjára¹, s Sík Sándortól Zsirai Miklósig egy sereg szerzőnek másról szóló érveit ellenem idézi. (Hasonló eljárását a minap is szóvá tettem.) — Azt hiszem azonban, rajtam kívül még nem egy olyan ál-szellemtörténész akad, aki szerint pl. az ellentétes mondat szerkezet elsősorban az ellentétes tudattartalmak nyelvi burka, s csak másod-, harmad- vagy negyedsorban valamely korstílus sablonja; aki indulatos szemrehányásban természetesebbnek tartja a rövid felkiáltó mondatot, mint orvostudományi értekezésben; a zavaros mondat szerkezet mögött is leginkább a gondolkodás munkájának különféle zökkenőit keresi; vagy a mi vitánkhoz közelítve: aki a sokszorosan összetett mondatot elsődlegesen a fölismert (vagy fölismerni vélt) bonyolult összefüggések egybefogó kifejezőeszközének tekinti. A költői stílus vizsgálói közt is többen lehetünk, akik az „Egy gondolat bánt engemet . . .” elején a mind elégedetlenebb áldozatvágy kitöréseiből magyarázuk a mind szenvedélyesebben hullámzó mondatritmust. S az utána következő hatalmas körmondati formát se elsődlegesen a romantikus tiráda divatjából értjük meg (bár persze ezt se hagynánk figyelmen kívül); hanem inkább abból, hogy a dicső halál képét előbb párhuzamos időhatározó (föltételes?) mellékmondatokkal kellett előkészíteni („Ha majd minden rab-szolganép . . .”): immár egyre izgatottabban, úgy, hogy a legfőbb eszmei ihlető, a *világszabadság* megnevezése a feszültség, a ritmusív csúcspontjára jusson; magának a végső küzdelemnek s a magasztos gyásznak képei pedig a költő tollán kialakíthatták a körmondat lezáró, főmondati felét („Ott essem el én . . .”). Azaz: a „gondolati-érzelmi hullámváltás”-t a Herczegtől

¹ A nyelvrendszer a népi (faji) vonásokból „magyarázó” elméletek képviselőit — tapintatból-e, vagy csak a szűk férőhelyre való tekintettel? — Herczeg elég kis számban idézi mellém. Azt pedig nem mondja meg, beszélhetünk-e ezután is a gondolkodásban-műveltségben elmaradt népeknek egyúttal elmaradt nyelvről, vagy ez is „szimbolikus szemlélet”-e.

elítelt módon elválaszthatatlannak tartjuk a mondatritmustól — s mindezt szerintem se Petőfi, se stílusának magyarázói esetében nem kell a szellem-történet hatásának tekinteni. (Közismert dolgokról lévén szó, irodalmat nem idézek.)

Néhány tölem vizsgált példamondatban (melyet a tárgyalt műben valamelyik szereplő mondott el) szerintem a szerkezetet e szereplő gondolkodását, ill. érzelmi állapotát (vagy azt is) jellemző módon választotta meg az író; pl. Eötvös egy idézetemben a feldúlt lelkű Viola panaszát szag-gatott, meg-megtörő ritmusú mondatokban fogalmazta meg (Nyr. 78: 53—4). — Végre is minden jó módszerű iskolai olvasmánytárgyalásban már hosszú évek óta megvizsgáljuk az epikus és a drámai művek szereplőinek ún. nyelv i j e l l e m z é s é t is: akár Csokonainak Tempefőijéről vagy Kisfaludy Károlynak „A kérők”-jéről, akár Móricznak „A boldog ember”-éről vagy Déry Feleletéről, akár világirodalmi alkotásról van szó. Ez közhely. Herczeg válasza szerint mégis (204) e módszer, felfogás (ill. mondatában: Tompa) „Az író lelkialkatát, az író érzelmi-gondolati beállítottságát figyelmen kívül hagyja. Még az érzelmileg fűtött, kolerikus, kicsattanó írói egyéniségnek sem kell tükröződnie írásaiban” [ti. Tompa tanának értelmében]. — Az idézett, kizáró tételt persze én sose vallottam; ám Herczeg nem ismer mértéket — ha más-ként nem volna a konkrét példán nem túlzó módszerem abszurdnak nézhető.

Herczeg válaszából egyébként is azt hihetné az olvasó, hogy én általá-ban tagadtam a stílusirányok — pl. a romantika — nyelvbeli jelentkezését, a jellegzetes nyelvi stílusjegyek létezését. Dehogyan tagadtam; csak azt, hogy a ritmikus mondat szerkezet közvetlenül azonos a romantikus stílussal; hogy e mondatforma a tartalomtól és az előfordulási aránytól stb. füg-g e t l e n ü l romantikus; hogy nem kapcsolódik szervesen a magyar írói nyelvben is bizonyos előzményekhez, hanem a korstílus szinte a semmiből vette. (Ettől függetlenül: a szellem-történet sem tagadta a kor-stílus formái jegyeit; sőt!)

Ezért mostani okfejtésének végén is hiába „véli” Herczeg „bebizonyított-nak” „a korstílus elsődlegességét”: ez — a mondatformára leszűkítve — szerin-tem minden eléje és utána tett enyhítő és eleve védekező jegyzete ellenére elfogadhatatlanabb, és sokkal könnyebben is volna a szellem-történet felfogásá-val rokonítható, mint a tartalom és forma egységben látását kívánó — nem is egészen új — tétel. Azt a másik mostani konklúzióját, hogy „a mondat szer-kezet korstílus-jelenség”, én már a minap (i. h. 58) sem általában tagadtam; csak azt, hogy m i n d i g, hogy s z ü k s é g k é p p, és hogy c s a k i s ez a korstílus ismérve. De ebben nem ingatott meg Herczeg újabb fejtegetése sem. Annál kevésbé, mivel egyéni „szellem-történeti” felfogásom szerint a korstílus megnyilvánulhat az eszmei mondanivalóban, az alkotónak erkölcsi vagy érzelmi állásfoglalásában stb. is. Vagy a romantika c s a k a formában jelentkezh e t ? ¹

Tompa József

¹ Akár Pázmány fönti (205—6) mondatai sem c s a k formában barokk szövegek: szerkezetükben is tükröződhet egyben írójuknak akkori jezsuita iskolázottságú gon-dolkodása és érzelmi világa, ellenfeleihez és olvasóihoz való viszonya stb.

A nyelvtudomány műhelyéből

AZ OROSZ NYELV HATÁSA A MAGYARRA 1945 ÓTA

VII., befejező rész

Vizsgáljuk meg most a harmadik csoportot — az orosz mintára keletkezett magyar szólásokat:

A háborús pusztítások eltüntetésére indult óriási építőmunkának egyik fontos feladata volt a szétrombolt vasúti közlekedés helyreállítása. Ezért adta ki Gerő Ernő miniszter a jelszót: *Arccal a vasút felé!* — ezzel jelezve az élet ezen ütőere helyreállításának fontosságát. 1945 óta több variációban láttuk ezt a mondást. 1952-ben így hangzott fel: *Arccal a DISZ felé!* — mert ezen ifjúsági szervezet munkáját kellett javítani. 1953. márciusban új változatát kaptuk: *Arccal az üzemek felé!* (SzN. 1953. márc. 24. 3. lap) — mert a tudomány eredményeit, a szovjet tapasztalatokat be akarjuk vinni a gyári munkásság tudatába. Mindezen formulák gyökere az orosz nyelvben lelhető fel, ahol ilyen változatait látjuk: лицом к деревне 'arccal a falu felé', лицом к производству 'arccal a termelés felé'. Mindenütt az a jelentése, hogy erőnket a soron következő fontos társadalmi-politikai, ill. gazdasági feladat megoldására központosítsuk. Emlékezetes Sztálin kijelentése 1929-ből лицом к деревне, az 1931. évből: Пора, давно пора вернуться лицом к технике 'itt az ideje, már régen itt az ideje, hogy arccal a technika felé forduljunk'.¹

A legváltozatosabb alakjai vannak az ilyesfajta szólásnak: *Jó tanulóssal a szocializmusért! Közlünk néhány változatot: Szovjet filmmel az öt éves tervért! Takarékos-sággal a szocializmusért!* — sőt van ilyen túlzott, formalista változata is: *Üzemi étkezéssel a szocializmus felépítéséért!* — Mindezeknek prototípusa a hasonló orosz szerkezet, pl. . . . работой Струдом) за социализм '... munkával a szocializmusért'.

Előfordul, hogy egy szólás nem terjed el, mert a közönség értetlenül áll vele szemben és ismeretei körébe nem tudja beilleszteni. Az Irodalmi Újság hasábjain megjelent Erenburg egyik regényének részlete „A kilencedik hullám” címen (1952. 10. sz.). Ugyanúgy minden magyarázat nélkül használta a Béke és Szabadság című hetilap (1952. 24. sz.). A regény címe oroszul valóban Десятый вал, azonban az orosz anyanyelvűek ismeretanyagába beletartozik, hogy ebben a kifejezésben a kilencedik sor-számnak régi, mitologikus jelentése, van és tulajdonképpen nem a kilencediket jelöli, hanem az utolsót, a legnagyobb csapást. Az is hozzáfűződik e kifejezéshez, tartalmának kibontásához, hogy e csapás után csak szebb jövő következhetik. Amíg ezt olvasóközönségünk nem tudja, nem kap értelmet számára a kilencedik hullám kifejezés. Pedig A. Tolsztoj Emigránsok című elbeszélésében is alkalmazza a fordító (Deveseriné Guthi Erzsébet), ismét minden magyarázat nélkül.² Ezzel megszegték a régebbi tradíciót, amely helyesen magyarázattal kísérte az ismeretlen vagy annak vélt idegen fogalmakat a szépirodalmi fordításban. Az Emigránsokban előforduló mondat értelme homályos: *Üdvözöljük a vashullámot, a kapitalizmus kilencedik hullámát...*

¹ Д. Н. Ушаков: Толковый словарь русского языка. 1938. 2:77.

² Budapest 1952. 60. lap.

Végre a Szovjet Kultúra (1952. jún. 42. lap), midőn egy másik részletet közölt Erenburg regényéből — megmagyarázta egyúttal a szólás értelmét is, és most már kezdik érteni az olvasók, mi a *kilencedik hullám* szólás értelme.

A megértést elősegíti ugyan a magyarázat, azonban helytelenül világosít fel minket a következő ismertetés:

„Erről szól legújabb nagy műve, a »Kilencedik hullám«. Kilencedik hullám, amely a rege szerint erősebb és magasabb az óceán összes többi hullámánál. A nép egységre, békére, teremtő munkára és boldogságra törésének döntő, megállíthatatlan hulláma. Ezzel a hatalmaserejű népi megmozdulással foglalkozik a »Kilencedik hullám« című új regénye is, amely szerves folytatása a »Párizs eleste« és a »Vihar« című regényeknek. Erenburg arról a harcról ír, amely a békéért folyik, a békéért, amelynek védelmére kelnek az egyszerű emberek minden országban. A stockholmi konferencia, a békealírásgyűjtés, a varsói békekongresszus — Erenburg e regényében tükrözi a békefront összeforrottságát, a békéért és demokráciáért harcoló emberek határozottságát” (SzN. 1953. jún. 4.).

A helyes magyarázatot a következőkben adjuk meg:

Az orosz néphit szerint a háborgó tenger minden kilencedik hulláma a legveszélyesebb (ennek neve a tengerészek ajkán: bukó hullám). Utána viszont kiderül az ég, lecsendesedik a tenger. Politikai értelemben: a reakció legnagyobb nyomását a szabadság kiviyása követi.

Az orosz anyanyelvű olvasó számára ez könnyen érthető kép, hiszen ennek a szimbolumnak az alkalmazása megtalálható az orosz közbeszédben, publicisztikában és másfél évszázados múltja van az orosz irodalomban is. Alkalmazta Zsukovszkij az Ovidius-fordításában, ahol a római hit *tizedik hullám* kifejezését az orosz néphitnek megfelelő *kilencedik hullám*-mal adta vissza. Megtalálható Puskin Anyéginjának első fogalmazványában, Odojevskij, Polezsajov és mások műveiben. 1905-ben volt egy Десятый вал = Kilencedik hullám című folyóirat, a Tretyakov-képtárban ott függ Ajvazovszkij azonos című tengeri képe stb. Ez adja meg a művelődési hátteret az orosz szólás használatára a Szovjetunióban. Enélkül nálunk talajtalan a szólás. Sőt azt is figyelembe kell venni, hogy nálunk nem a *kilenc* a mitikus szám, hanem a *három* és a *hét* (*hetedhétország túlra, hetedik mennyország*), mi tehát inkább a *harmadik hullám*-ról szólhatnánk, miként a görögök, vagy a *hetedik*-ről.

Csak néhány olyan szólást tárgyaltunk, amely eredetében az orosz nyelvben alkalmazott szóállással függ össze. Nagy és fontos feladat volna a marxista propagandának, publicisztikának és ideológiának szólás- és képgyűjteményét, nemzetköziségében megvilágítva és eredetében felderítve, összeállítani. A fenti néhány szólás példaanyaga azt bizonyítja, hogy a marxista publicisztika nem ragaszkodik mereven a szólás szövegéhez, hanem alkotó módon váltogatva használja föl, mert csak úgy felelhet meg az adott helyzetnek. Ez a szólások dialektikus alkalmazása.

A szólás módosítva, váltogatva történő fölhasználása nem a mai kor tünete; hanem minden élő nyelvben fellelhető. A szólások eme variálás során egyszerűsödnek, és idővel változtathatatlan, állandó kapcsolattá merevednek. Így Sztálin ezt írta: „szocialista tartalmú és nemzeti formájú kultúra” (Művei 12:392), mi azonban egyszerűsítve így szólunk: *formájában nemzeti, tartalmában szocialista*. Manapság így emlegetik Lenin egyik mondását: *szovjetrendszer + villamosítás = kommunizmus*, vagy a *kommunizmus = szovjethatalom + villamosítás* (Pedagógus továbbképzés. Marxizmus—leninizmus. A szoc. iparosítás kérdései. 1953. 30), pedig ez már egyszerűsítés a köznapi használatra, mivel eredetileg így hangzott: *a kommunizmus annyi, mint a szovjethatalom + az egész ország villamosítása* (Lenin: Művei 26:46, oroszul).

Találkoztam ilyen változattal is: *A legnagyobb kincs az ember, ami már nagyon messze esik a Sztálin-mondotta szavaktól: ... a világ összes tőkéi közül a legértékesebb és a legdöntőbb jelentőségű tőke az ember, a káder (Leninizmus kérdései 583).*

A mondások, képek ilyen egyszerűsödésének napjainkban való megfigyelése hasznos elvi támpontot és gyakorlati fogódzót adhat a múltra való alkalmazásában.

*

Tanulmányomat 1953 augusztusában zártam le. Céлом az volt, hogy akkor rögzítsem egy nyelvi jelenség megjelenési formáit, amikor még a külső eleven hatóerő működik, pl. közvetlenül a felszabadulás után a szovjet csapatok orosz nyelvű tagjaival való érintkezés, később a friss, gyakran sebtiben készített (néha gyatra) fordítás-irodalom stb. Legtöbbször nem értékelője voltam e jelenségnek, hanem csak jegyzője. De még ez a tartózkodó magatartás is állásfoglalásra készítetett, mert meg kellett állapítanom a szavak stílárís értékét; használati módját.

Láttuk, hogy a szavak egy része csak alkalmi hangulat- és környezetfestést szolgál az eredeti magyar és az oroszból fordított irodalomban. Más részük a műszaki és politikai irodalom sajátja, és ha onnan kitör, akkor a pártzsargont, az ideológiai irodalmat, a műszaki irodalmat elhagyva, tréfás színezetet ölt, tehát használati területé szűkül (pl. *viszonyul valamíhez; itt szűk a keresztmetszet*). Mások viszont a vándorló műveltségsvavak gazdag sorába tartoznak (pl. *szovjet, szovhoz, kolhoz*).

Az idegen elemek megismerése, használata társadalmi szükségsszerűség lehet, függvénye ebben az adott esetben a szocializmus orosz nyelvű terminológiájának, függvénye annak, hogy új eszközöket, ideológiai fogalmakat névvel kell jelölnünk. Talán a legtunyább módja az átvételnek az idegen szó alkalmazása, magasabb foká már, ha idegen mintára összetételt alkotunk. A legnemzetibb természetesen, ha anyanyelvi kincseskamránkból szedünk elő megfelelő szót, ezért helyeselhetjük a *propagandista* helyére ültetett *népnevelő* szót, amely a magyarul beszélő számára tagjaiban is jelentéssel bíró szó és több szállal belekapcsolható a magyar szókincsbe.

Tudjuk jól, hogy sok kérész életű elem akad ebben a korántsem teljes felsorolásban (hiszen nem is törekedtünk teljességre). Éppen ezért erről a fluktuáló jelenségről — az orosz nyelv majd tízéves hatásáról — adott közléseink idővel érdekes adaléku szolgálhatnak majd a szavak születésére, elmúlására, a fogalmak, tárgyak előbb idegen, majd magyar szóval való jelölésére. Jósolni nem jósolhatunk, mert könnyen úgy járhatunk, mint a század elejének nagy magyar nyelvésze, aki így írt: ki használja majd az *újonc*; a *gyógyszertár* szavakat, mindenki *rekrutát*, *patikát* ír és mond. Nem lett igaza: a *rekruta* talán csak a *rekrutanótá*-ban él, a *patiká*-nak már régies és kedves hangulata van, az *újonc* és *gyógyszertár* lett az elterjedt, az irodalmi és a hivatalos szó.

Régebben ezt írták volna: az egészséges nyelvösztön kiveti a nyelvből az idegen-szerűségeket, a fölöslegeseket. A mi nyelvtudományunk, és ezen belül a nyelvhelyességi mozgalom, igazi „ápoló és védő anyanyelved” mozgalom, cselekvő irányzat. A nyelv-védő mozgalom nem veszi tétlenül tudomásul az idegen elemek megjelenését, a zsargonból feltörő kifejezéseket, hanem jobbat ajánl helyükbe, elvet vagy elfogad, esetleg csak helyesbít: Ezért szolgálhat majd gyűjteményem érdekes tárházul általános nyelvészeti és nyelvhelyességi elvi meghatározásoknak.

Erdődi Jó zsef

Szó- és szólásmagyarázatok

A jövevényszólások kérdéséhez. Egyik legszorgalmasabb régi közmondás- és szólásgyűjtőnk, Dugonics András azt írja a szólásokról, hogy azok olyan „gyönyörködtető mondások . . ., melyekkel nálunk a leg-alá-valók-is élnek, sőt mennél tanulatlanabbak; annál nagyobb mértékkel bővelkednek” (Irod.-tört. Közl. 29 : 358). Erdélyi János is azzal okolja meg szólásgyűjteménye (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851.) bevezetőjében műve késedelmes megjelenését, hogy „az idők erősebben hangzottak, mint hogy a népi elme ily naiv szülöttei avagy fél kedvvel is vétessenek yala.” (A kiemelés mindkét idézetben tőlem.) Számos más idézettel is igazolni lehetne, hogy a közvélemény a közmondásokat és a szólásokat szinte századunk elejéig a műveltségéből kirekesztett nép csaknem kizárólagos tulajdonának tekintette. Így érthető, hogy se szeri, se száma azoknak a nyilatkozatoknak, amelyek a magyar „néplelek” legsajátosabb megnyilvánulásainak, a „magyar génusz” legjellegzetesebb termékeinek minősítették szólásainkat, közmondásainkat. Valami igazság kétségkívül van ebben a felfogásban, a maga egészében azonban közmondás- és szóláskincsünk is hűen tükrözi mindazokat az idegen hatásokat, amelyek a magyarságot történelme folyamán alakították, másrészt pedig — önmagában véve népünk fejlődését — szóláskincsünk is éppúgy függvénye a magyar múlt sajátos társadalmi és gazdasági viszonyaira felépülő művelődési körülményeknek, mint nemzeti kultúránk egyéb elemei.

A sajátosan magyar szemléletmódból fakadó, eredeti magyar szólások mellett tehát ugyanúgy élnek nyelvünkben más nyelvekből átvett szólások, mint ahogy szó-kincsünk tekintélyes része is jövevényszó. A jövevényszavak és a jövevényszólások azonban lényegesen különböznek egymástól. Hiszen a szavak átvételekor a szó hangalakja honosul meg az átvevő nyelvben, a szólások, közmondások más nyelvbe kerülésekor pedig pusztán csak képet, formát, szerkezetet vesz át a nyelv, s azt azután a saját szavaival tölti ki, saját nyelvi eszközeivel kelti új hazájában is életre. Annyiban mégis hasonlít a jövevényszó a jövevényszóhoz, hogy mindkettőnek elhomályosult az idegen eredete, azaz a jövevényszót és a jövevényszólást is éppúgy anyanyelvünk szerves részének érezzük, mint az eredetét tekintve is magyar szót vagy szólást. Épp ezért azt, hogy valamely szó eredeti alkotása-e a nyelvnek vagy átvétel, csak a különböző nyelvek szólásainak az összehasonlításával lehet eldönteni.

Az összehasonlító szóláskutatás elvi kérdései nyelvtudományi irodalmunkban még egyáltalán nincsenek tisztázva. Van azonban már néhány olyan munka, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy párhuzamba állítson magyar szólásokkal olyan idegen nyelvű szólásokat, amelyek a magyarhoz hasonló vagy azzal azonos nyelvi képet foglalnak magukba, tehát tartalmilag megfelelnek egymásnak. Az első jelentősebb ilyen mű Margalits Ede cikksorozata: A magyar közmondások és szólások rostája (NyK. 29—30). Margalits több száz magyar szó és közmondás latin megfelelőjét közli, arra a kérdésre azonban, hogy ez egyezések alapján valamennyit a latinból való átvételnek tekinti-e, már nem ad határozott feleletet. Szóláskincsünk német megfelelőit Trencsény Károly

(A német nyelvből meghonosult szólásmódok. Nyr. 28 : 9) és Simonyi Zsigmond (Nyr. 28 : 196) állította össze. Nagybbrára olyan újabb átvételeket közöltek, amelyek kevés kivétellel nem jelentenek problémát abból a szempontból, hogy valóban jövevénynek kell-e őket tekintenünk. Felsorolásuknak inkább az volt a célja, hogy elkülönítsék a németből meghonosult és megtartható szólásokat azoktól, amelyek nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatók. A szláv nyelvek közül csupán szlovák szólásokat és közmondásokat vetettek eddig egybe megfelelő magyar kifejezésekkel (Juhász János: Kölcsönhatások a magyar és tót közmondásokban és szólásokban. NyF. 79. sz.), román nyelvű szólásokkal pedig — tudomásom szerint — még egyáltalán nem foglalkoztak abból a szempontból, hogy mennyiben egyeznek ezek magyar szólásokkal (vö. mégis Gáldi: MNy. 37 : 26).

Két nyelv — a magyar és egy vele érintkező más nyelv — szólásainak az egybevetése mellett igen érdekes és fontos feladat volna azoknak a szólásoknak a számbavétele, amelyek e két nyelven kívül még több más nyelvben, esetleg egymással nem érintkező nyelvekben is élnek. Szólásmegfelelések esetén tekintettel kell lennünk ugyanis arra a körülményre, amire már Komáromy Lajos felhívta a figyelmet, hogy ti. „azok a népek, amelyeknek az egyenlő égalji és életviszonyok következtében bizonyos tekintetben hasonló képzetkörük van, egymástól egészen függetlenül hasonló szólásokat alkothatnak, amennyiben a gondolatot... egyenlő képzetek ruhájába öltöztetik” (MNy. 3 : 139). Tudvalevő pl., hogy bizonyos állapotokat, különösen medvét, szilaj bikát az orrába fűzött karikánál fogva szokás vezetni. Minthogy ez a szokás Európa-szerte elterjedt, nem lehet meglepő, hogy ennek a szólásunknak: *orránál fogva vezet valakit*, a legtöbb európai, de talán más nyelvben is megvan a pontos megfelelője. Így pl. a németben: *jemanden an der Nase herumführen*; az oroszban *водить за нос кого-либо*; az olaszban: *menar uno per il naso*; a franciában: *mener quelqu'un par le bout du nez*; az angolban: *lead somebody by the nose* stb. Az ilyenféle szólásokról talán sohasem lesz eldönthető, hogy eredeti vagy jövevénysszólások-e. Az ilyeneket leghelyesebb kivonni a jövevény-, illetőleg az eredeti szólások köréből, és mint nemzetközi vagy *vándorszólásokat* külön csoportba tartozónak tekinteni őket.

Nehéz azonban eldönteni a szólás eredeti vagy jövevény voltának a kérdését olyan szólás-megfelelések esetében is, amikor csak két egymással érintkező nyelvből mutatható ki valamely szólás, és amikor nem is ennyire magától értetődő szemlélet áll a szólás hátterében. A probléma természetére és arra, hogy ilyen esetben mit kell a szólás jövevény voltának megítélésében a legfontosabb szempontnak tekinteni, egy konkrét példával világíthatunk rá. Arról a szólásról, hogy *az eget is bőgőnek nézi*, néhány évvel ezelőtt magyarázatot tett közzé nemrég elhunyt kiváló nyelvtudósunk, Csefkó Gyula (Nyr. 75 : 51). Néhány meglehetősen ritka és merész költői metafora alapján úgy gondolta, hogy az ember akkor nézheti bőgőnek az eget, amikor dörög, villámlik, amikor égiháború van, mert a mennydörgés úgy válik ki a vihar egyéb hangjai közül, mint a nagybőgő szava a zenekar többi hangszerének muzsikájából. Részeg emberre — Csefkó sejtése szerint — azért mondhatjuk, hogy *az eget is bőgőnek nézi*, mert „beszeszelt állapotában... a mennydörgésben szinte a cigánybanda nagybőgőjének hangját hallja”. A szólásnak azokat a változatait pedig, amelyek ütéstől elkábított emberre vonatkoznak (vö. pl. *Úny nyakonn ütlek, az eget ics bőggűőnek nized*. Bakonyalja, NyF. 34 : 129), további átvitelnek tekinti Csefkó, s azt jegyzi meg velük kapcsolatban, hogy érzéki csalódása nemcsak részeg embernek lehet, hanem annak is, aki valamely erős ütéstől elkábul.

Ha önmagában nézzük a kifejezést, vagyis ha nem vagyunk tekintettel arra, hogy a szólásnak más nyelvekben is lehet megfelelője, eléggé meggyőzőnek, elfogadhatónak látszik ez a magyarázat. Másképp vélekedünk azonban, ha tudjuk, hogy a németben is van ilyen szólás: *den Himmel für eine Baßgeige ansehen*. (Az egyezésre rámutatott

már Simonyi is, Nyr. 28 : 196). Ha azután utánajárunk annak, hogy milyen más kifejezésekhez kapcsolódik ez a német szólás, a Csefkó elgondolásától egészen eltérő magyarázatra találunk. A német szólásnak van ti. ilyen változata is: *ihm hängt der Himmel voller Baßgeigen* (uo.), ami nyilvánvalóan csak módosult alakja ennek: *der Himmel hängt ihm voller Geigen*. Ez pedig jelentését és eredetét tekintve a legszorosabban összefügg ezzel a szólással: *die Engel singen hören*. (L. Göhring: Volkstümliche Redensarten und Ausdrücke. München, 1937. 49). Az említett szóláscsalád eredetét A. Richter mutatta ki (Deutsche Redensarten, 5. Ausg. 89). A szólás egyes változatai azon a hiedelmen alapszanak, hogy hallucináló emberek vallásos elragadtatásukban olykor éneklő, máskor meg zenélő, hegedűn, nagybőgőn játszó angyalokat vélnek látni az égen. Egy karintiai karácsonyi játékban pl. ezt éneklik a pásztorok: „*Der Himmel hängt mit Geigen voll, Es ist a Engelsgesang*”. Caspar von Lohenstein egyik versében pedig ezek a sorok találhatók: „*Der Himmel tut sich auf und hängt voll Geigen, Die Cherubinen mühen sich, die Geburt zu zeigen Den armen Hirten an*”. Eredetileg tehát csak vallásos látomásokban fordultak elő éneklő angyalok, égen függő hegedűk. Később általában hallucináló személyekre is mondhatták, hogy „az angyalokat hallja énekelni” vagy „(bőgő)hegedűket lát az égen függeni”, végül pedig azokra is, akik valamilyen okból, főleg italtól vagy ütéstől elkábultak, vagy éppen eszüket veszítették (vö. *er gab ihm eine so gewaltige Ohrfeige, daß er den Himmel für eine Baßgeige hält*; Göhring i. h.).

A német változatok ismeretében természetes volna, hogy azt mondjuk, ez a szólásunk: *az eget is bőgőnek nézi*, németből meghonosult jövevény. Az, hogy a szólásra már Kresznerics szótárából is van adatunk (*A részeg ember még az eget is bőgőnek nézi*), és hogy a nyelvjárásokból is számos változatát közölték (Somogy m., Nyr. 7 : 377; Alföld, Nyr. 14 : 95; Dunaszekcső, Nyr. 26 : 427; Debrecen, Nyr. 45 : 89; Bakonyalja, NyF. 34 : 129; Nagykőrös, NyF. 57 : 31), nem cáfolhatja meg a szólás jövevény voltát. Némileg más megvilágításba helyezik azonban a kérdést azok a néprajzi közlések, melyeknek a tanúsága szerint a magyar nép képzeletvilága számára sem volt idegen az az elképzelés, ami a szólás kialakulásának alapjául szolgált. Kolozs megyéből pl. a következő adatot közölték: „Egyszer egy este kiment egy leány a pitarajtó elé. Felnézett, hát az ég csak kétféle nyilott s sok kis angyal táncolt benne” (Ethn. 12 : 319). — (Vö. az *égnylálás* címszóhoz kapcsolódó néprajzi ismereteket a SzamSz.-ban is.) Egy újabb, szegedi közlés a következőket mondja: „A nagyanyám meg egyszer éjjel fölkelte és kinyitotta az ablakot. Ahogy fölnéz az égre, hát temérdek sok fehérruhás alakot lát, mintegy angyalokat, akik nagyon szépen énekeltek egy darabig, aztán eltűntek” (Ethn. 40 : 193—4). A Borsod megyei palócok pedig abban hittek, hogy ha az eladó lány karácsony szombatján egész nap étlen-szomjan van, és este a szemetet az eresz alá önti, „meg fogja hallani az angyalok örvendetes énekét” (Ethn. 22 : 292). Az angyalok látásának szólásszerű kifejezése is él nyelvünkben: *boldog, mintha az angyalát látná*, azaz 'sugárzik róla a boldogság, nevet örömeiben'. (Vö. Tersánszky: Kakuk M. 2 : 288: „hunyorog és helyesel a finác viselkedésére, *boldogan, mintha angyalát látná*”; Móra: Ének a búzamez. 1 : 175: „Hát kend? — csudálkozik rám Roza, — *tán az angyalát látja?* — No majd nevetsz te is mingyárt”; Heves m. NyF. 16 : 30: „*Angyalát láttya*: arra mondják, aki csendességben egyszerre elneveti magát”.)

Adataink ugyan nem beszélnek égen függő hangszerekről, de a megnyílt égen táncoló és éneklő angyalok „megjelenésétől” már csak egy lépés választja el azt a káprázatot, hogy hegedűt, illetőleg nagybőgőt is lásson valaki az égen. Éppen ezért nem állíthatjuk határozottan, hogy szóban forgó szólásunk németből való jövevény. Nem tudjuk ugyan kétségtelenné tenni eredeti magyar voltát sem, de az ismertetett adatok alapján mégis feltehető, hogy ha jövevény is a szólás, eredetileg ugyanaz a szemléleti háttere volt a magyarban is, mint az átadó német nyelvben.

Milyen tanulságokkal járt a példaként vizsgált szólás eredetének a kérdése a jövevényszólások általános megítélése szempontjából? Az első tanulság mindenesetre az, hogy ingatag lábón áll minden olyan szólásmagyarázat, amelyik nem veszi tekintetbe a magyarított szólás idegen nyelvi megfelelőit, illetőleg az ezekhez kapcsolódó magyarázatokat. A másik tanulság pedig: azt a kérdést, hogy valamely szólás jövevényszólás-e, csak a szólás szemléleti hátterének, eredetének a pontos ismeretében lehet eldönteni. Abból, hogy két, egymással érintkező nyelvben él két, egymásnak megfelelő szólás, még egyáltalán nem következik, hogy a kettő közül valamelyik átvétel. Jövevényszólásnak kell azonban minősítenünk azt a szólást, amelyik úgy él valamely nyelvben, hogy az illető nyelvet beszélő nép művelődéstörténete, szemléletmódja vagy általában a nép élete nem szolgálhatott alapul az illető szólás létrejöttéhez. (Ilyen pl. a magyarban a *bakot ló* és az *iszik, mint a kefekötő*; mindkettő németből való fordítás; eredetükhöz l. Nyr. 25 : 497—8.). Ha azonban két nyelv egymásnak megfelelő szólása gyökerezhet mindkét nép életében, múltjában, és ha más körülmények (pl. a szólás viszonylag újabb felbukkanása vagy rétegnyelvi jellege) sem mutatnak feltétlenül arra, hogy a szólás átvétel, a leghelyesebb az esetleg később elhamarkodottnak bizonyuló jövevényszólás megjelölés helyett *p á r h u z a m o s s z ó l á s r ó l* beszélni. A magam részéről legszívesebben csak ilyen magyar—német szóláspárhuzamnak tekinteném az *eget is bögőnek nézi* szólásunkat, illetőleg ennek német megfelelőjét.

O. Nagy Gábor

Kamuka. Az öltözködés magyar szókincsében igen sok keleti eredetű szót találunk. Ezeknek egy része nem közvetlenül valamely keleti nyelvből került nyelvünkbe, hanem, rendszerint nem is egy, de több európai nyelv közvetítésével. Ilyen nyugati közvetítésű, keleti eredetű szavak, hogy csak a legismertebbeket említssem, az *atlasz, barhet, damaszt, marokén, perkál, sifon, szatén, tafota* kelmenevék, a *burnusz, fez, kamásli sál, suba* ruhanevék.

Keleti eredetű kelme- és ruhanevék nagyobbik csoportja az oszmán-török hódítás idején került nyelvünkbe. A török ruházatkodás a XVI—XVII. század folyamán átalakította a magyar férföltözetet. Gondoljunk csak az olyan török eredetű, jellegzetes magyar férfiruha-darabokra, mint a *dolmány, kalpag, csizma* stb. A nők öltözetében a közkedvelt keleti kelmefélék elterjedése jelentette a török hatást.

Végül találunk egy-két olyan szót, amely többszörös átvételként mindkét úton belekerült nyelvünkbe. Pl. az arab *muḡajjar* 'kelmeféle' nyugat-európai leszármazottja a XVI. század közepén jelenik meg nyelvünkben német vagy északi szláv közvetítéssel, *mohara, mohar, mohár* stb. alakban. Ugyanekkor az oszmán-törökök is megismertettek bennünket a *mohajer*-ral (< oszm. *mohaier ~ *muḡajier*). S századok múlva bécsi közvetítéssel elkerül hozzánk a francia *moire* (a magyarban *moaré*), amely ugyancsak az arab *muḡajjar* leszármazottja.

Nyugati közvetítésű, keleti eredetű jövevényszavaink közé tartozik a *kamuka*. Igen korán megjelenik nyelvünkben. Az első adatot 1380-ból közli az OklSz. „Decem pecias purpuris vel de *kamuka*”. Ez az egyetlen XIV. századi adatunk, de a XV—XVII. századi szövegekben nagyon gyakran előfordul. Ma már nem mondható köznyelvi szónak, de nyelvjárásainkban eléggé gyakori (vö. MTsz.). A *kamuka* nehéz, virágos selyemkelmét jelöl, általában egyszínű, s a virágokat csak a szál forgatása által alakítják ki rajta. Az olyan *kamuká-t*, amelyre a virágokat másféle színű selyemmel szövik, *tarika kamuká-nak* nevezik.

A *kamuka* kelmenév úgyszólván minden európai nyelvben megtalálható. Ezekbe a középkori kereskedelmi kapcsolatok révén került a perzsából. Vö. perzsa *kāmḡā* 'Damask silk of on colour'; *kimḡā* 'Damask silk of different colour' (Steingass: Persian English

Dictionary). Devic szerint (Dictionnaire étym. des mots français d'origine orientale. 1876.) a perzsa szó a kínai *kimša*, *kinša* 'brokát' átvétele. Maga ez az etimológia kétséges, de valószínű, hogy a szó valóban a kínából került a perzsába.

A perzsa szó a következő nyugateurópai nyelvekben honosodott meg: spanyol *camocan*, *camucan* (Meyer-Lübke: Romanisches Etymologisches Wörterbuch, 1911—1920.); francia *camocan*, *camucas*, *camuocas* (Devic i. m.); angol *camaka*, *cammika* *camoka*, *cammoka* (The Oxford English Dictionary. 1933.). A szó ismeretes a szláv nyelvekben is. Berneker Slavisches Etymologisches Wörterbuchja a következő adatokat sorolja fel: orosz *kamka* 'Damast', adjektívuma *kamcsátij*, *kamcsátnij*; kisorosz *kámka* 'ein Frauenkopffputz'; lengyel *kamcha*, *chamcha* 'Damast'; bolgár *kámuha* 'ua'; szlovén *kamuka* 'ua'; szerb-horvát *kamka* 'ua'. Mindezekkel együtt említi Berneker, a görög *καμωγία*, a magyar *kamuka* és a spanyol *camucan* szavakat. Ebben a felsorolásban, ugyanígy Saineau Influenta Orientalajában, valamint Lokotsch '„Etymologisches Wörterbuch der europäischen Wörter orientalischen Ursprungs” című munkájában különböző eredetű szavak kerültek egymás mellé.

A perzsa *kámxā* szó ugyanis két úton terjedt el az európai nyelvekben. Először, mint már említettem, a középkor folyamán honosodott meg. A középkori latinban *camuca* ~ *camoca* alakban ismeretes. A szó hangtestébe beékelődött *u* ~ *o* hang másodlagos, középkori latin fejlemény. Másodszer, évszázadokkal később, az oszmán-török hódítások során terjedt el a szó. A perzsa *kámxā* oszmán-török megfelelője *kemxā*, *kamxā* (Redhouse, Zenker), amely a kiejtésben *kemhā*-nak, illetőleg *kamhā*-nak hangzott. Azok az európai alakok tehát, amelyeknek hangtestében a régebbi eredetű *k* hanggal szemben *h* hangot találunk, minden bizonnyal oszmán-török eredetűek. Ilyenek Berneker adatai közül a lengyel, a bolgár és az újjörög alakok. Ezekhez sorolhatjuk még a román *cámhā* 'damasca' alakot (Saineau: i. m.). A többi nyelvben a szó korábbi átvétel vagy közvetlenül a perzsából, vagy pedig valamelyik európai nyelvből.

Az elmondottakból világosan látszik, hogy a magyar *kamuka* szó a korábbi átvételek közé tartozik. Mire az oszmán-törökök eljutottak hazánkba, e perzsa eredetű középlatin szó már annyira általános volt a magyarban, hogy az oszmán-török *kamhā* szó nem tudott meghonosodni mellette. Több szláv nyelvben és a románban a régebbi, középlatin eredetű alakok mellett az oszmán-török közvetítésű alakokat is megtaláljuk, a magyarban azonban ez utóbbira nincsen adatunk.

N. Kakuk Zsuzsa

Mirelit. *Mirelite* [kiejtve: *mirelit*] *eper*, *mirelite borsó* — látjuk és beszélünk róla szinte naponként. Így is: *mirelitet ettem*, *vesszek* stb. Néha tréfásan: *mirelit kályha* 'rossz kályha'; *mirelit szoba* 'hideg szoba'. Ebből azt láthatjuk, hogy a *mirelit* árunév igen fiatal volta ellenére bizonyos fokig közszóvá vált; jelentésfejlődésen ment keresztül, egyes kapcsolatokban a *hideg* szó kifejezőbb szinonimája lett (természetesen inkább csak tréfás használatban).

A szó hangzását tekintve, első pillanatra idegen szónak gondoljuk, de hiába keresünk más nyelvekben hasonló alakú és jelentésű szót. Ugyancsak hiába vesszük szemügyre a szó részeit, keresve, hogy a szónak melyik eleme mutat rá a gyorsfagyasztással (mélyhűtéssel) készülő áru valamilyen jellegzetességére — így sem megyünk semmire. Megmagyarázzák azonban a szót a *Mirelite Mélyhűtő Vállalat* keletkezésének körülményei, ill. előzményei. V a r j a s s y R u d o l f, a vállalat könyvelési ellenőre volt szíves tájékoztatni bennünket a hazai mélyhűtő-ipar történetéről, és rendelkezésünkre bocsátotta az ezzel kapcsolatos írásbeli dokumentumokat is, melyeket a vállalat irattára őriz. Ezek alapján a következőket mondhatjuk a *mirelite* szó eredetéről.

Magyarországon az első mélyhűtő eljárást a Diószegi Konzervgyár alkalmazta az elmúlt háború vége felé. Készítményeit az 1943-ban létesült budapesti *Frigelite* nevű

vállalat értékesítette, melyben — a részvényesek között 1943. április 10-én kötött szerződés szerint — részvényes volt a Hitelbank, a Mezőgazdasági Ipar R. T. és a német Josef Pankofer cég (JOPA). A *frigelite* mesterségesen alkotott szó: a latin *frigidus* 'hideg' jelentésű szóból leválasztott *frig*-nek és az *elite* [kiejtve: *elit*] 'kiváló' jelentésű szónak az összeillesztésével alkották. Az *elit* szavunk francia eredetű, s igen kedvelt szó volt a régi kereskedelmi életben; az áruk kiváló minőségét jelezték vele: *elit minőség*. Néha a cég nevében is helyet foglalt: *Elite Kávéház*. Használták a szót a társadalmi megkülönböztetésre is: *elit közönség* [= közönség az úri osztály tagjaiból]. — A *frigelite* szóhoz némileg hasonlóan alakult szavakat láthatunk a norvég és svájci mélyhűtéses áruknak a csomagolódobozain: *Frionor*, ill. *Frisco* (láthatók a Mirelite Mélyhűtő Vállalat dobozgyűjteményében).

A háború után a *Frigelite* vállalat megszűnt. A következő mélyhűtéssel is foglalkozó vállalat a *Mirelite* Élelmiszeripari és Forgalmi R. T. volt, melynek az iparigazolványa 1946. márc. 5. keltezésű. Ez a cég fiókvállalata volt a Mezőgazdasági Ipar R. T.-nak, mely a megszűnt *Frigelite* vállalatnak is részvényesei közé tartozott. Ebből már láthatjuk, hogy a *mirelite* szó második részében is az *elite* szót kereshetjük (lehet, hogy ezt még a régi *Frigelite*-ből tartották meg).

Mi most már a szó elején lévő *mir*? Ez nem egyéb, mint az említett részvénytársaságnak, a Mezőgazdasági Ipar R. T. nevének a rövidítése, melynek — mint már mondtuk — a Mirelite Élelmiszeripari és Forgalmi R. T. fiókvállalata volt. Hogy miért nem nevezték *Frigelite*-nek a vállalatot, annak az lehet talán az oka, hogy a vállalat mélyhűtéssel csak részben foglalkozott, másrészt igyekezett a részvénytársaság nevét is beleilleszteni a szóba. Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy Kaposváron a pécsi országot melletti malmot is *Mir-malom* néven ismerik, mely ugyanez a részvénytársaság volt. — 1948 óta a vállalat neve: *Mirelite Mélyhűtő Vállalat*. Mint tudjuk, ez csak néhány éve hozott piacra nagyobb mennyiségű *mirelite* árut, és csak azóta vált ismertté és használhatósá magá a *mirelite* név is.

Ha már most összevetjük a *mirelite* szó jelentését és a szónak az elemeit, amelyekből keletkezett, akkor megállapíthatjuk, hogy bizony ezek semmiben sem fedik egymást. Ebből a szempontból a *frigelite* szó sikerültebb alkotásnak tekinthető. Viszont az is igaz, hogy a különböző úton-módon keletkezett árunevek, gyógyszernevek stb. között nagyon sok van olyan, amelyekben hiába keresnénk az illető fogalmat jól kifejező szóelemet. Azt mondhatjuk, hogy ez nem is mindig fontos. Az látszik inkább fő követelménynek, hogy rövid, jó hangzású és egyértelmű legyen a szó. A *mirelite* szó, amióta ismerjük, egyértelműen az illető árut jelenti számunkra. Továbbá jobb a hangzása is, mint pl. a *frigelite* szónak, mivel a magyar nyelv nem kedveli a mássalhangzótorlódást. A *mirelite* szót, bár idegen hangzású, sikerült szónak tarthatjuk, s el kell fogadnunk, annál is inkább, mert nem igen tudnánk helyettesíteni rövid és egyben megfelelő magyar szóval. Legfeljebb az írása ellen emelhetnénk kifogást. Nézetünk szerint a szó végéről el kellene hagyni az *e* betűt, mert *mirelit*-nek ejtjük, s az *elit* szót sem franciásan: *elite* alakban írjuk, hanem így: *elit*.

*

Érdekes megemlítenünk még végül a következőt: akadt valaki, aki úgy emlékszik, hogy Németországban jártában, 1938-ban hallotta a *mirelite* szót az általunk ismert jelentésben. A fentiek alapján azt mondhatjuk: hogy ez lehetetlennek látszik; és csak azt bizonyítja, hogy annyira megszoktuk egy-két év alatt a szót, hogy már régi ismerősként kezeljük. Ha még élnek azok, akiknek a szó megalkotásában közvetlen részük volt, bizonyára meg tudnák erősíteni a fentieket, s talán még érdekes kiegészítésekkel is tudnának szolgálni.

Keresztes Kálmán

Orrában hordja a harangozópénzt. O. Nagy Gábor a Nyr. tavalyi 5—6. számában (78 : 414—6) közölt érdekes, szólásmagyarázatot szeretnénk a következőkben néhány adalékkal kiegészíteni.

1. O. Nagy a címben idézett szólásról a legrégebbinek egy 1794-ben felbukkanó adatot ismer. Ezt azonban már néhány évvel korábban papírra vetette Fejér Antal „A füredi savanyú víznek hasznáról” írott versében:

Forr a Savanyú víz Balaton partyából,
Szerentsés ki írja minden nap kuttyából.
Nem gazdagul orvos annak aranyából,
Sem harangozó pénz nem néz ki orrából.

Az itt való népnek ez a Patikája
Ha ebből ihatik, ízűnik nyavalyája
Ujjúl belső része, vidul ízeme ízája
Mint jó bortul Tánczra kész lába bokája.

A költemény szerzője egyébként ügyvéd volt, az eperjesi kerületi Tábla consiliáriusa; Heves és Külső-Szolnok egyesült megyék táblabírájaként működött. Munkái sorában szerepel az idézett vers, „melyeket... a füredi savanyú víz forrásánál maga és másoknak multságára a mult 1777. esztendőben Sz. Jakab havában írt” (vö. Szinyeyi: *Mírók* 3 : 251—2 hasáb).

A balatonfüredi savanyúvíz gyógyító hatása már régóta ismeretes. Eszterházy Antal és Dániel kuruc generálisok 1708-ban több levelüket keltezik „a füredi savanyóvíz” mellől. (Vö. Gróf Eszterházy Antal kuruc generális táborigénykönyve, közli Thaly Kálmán, Budapest, 1901. 754, 756, még számos adat.) — A forrás fölött a XVIII. század végén emelt kutat a múlt század közepén építették át. Az idézett két versszak ma a kút falán olvasható, innen másoltuk le 1954 nyarán.

Megfigyelhetjük, hogy az említett szólást tartalmazó verssor az O. Nagytól legrégebbinek megjelölt változat tagadó alakja. Feltehető, hogy Fejér ismerte az állító „harangozó pénz néz ki az orrából” változatot is (ami nyilván korábbi lehet), és ezt alakította, idomította verse tartalmához.

2. Mint ismeretes, Jókait sok kedves emlék fűzte Balatonfüredhez. Itt írta 1872-ben „Az arany ember” című, Mikszáthtól „legpoétikusabb”-nak nevezett művét, „talán egyetlen regényét, mely közvetlen élő érzéseiből táplálkozik és nem pusztán a fantáziájából” (Mikszáth: *Jókai Mór élete és kora* 2 : 120—1). Nyaralója is volt Füreden, mely ma az állandó Jókai-emlékkiállítás hajléka. — Itt, egy balatonfüredi villában helyezte el 1872 nyarán tündőbajos gyámleányát is. Az arany ember írása közben gyakran látogatta meg L. Ottiliát, akiről Noémi bájos alakját mintázta. Gyengéd kapcsolatuk a pletyka és Jókainé féltékenysége miatt szakadt meg. A balatonfüredi emlékek, a savanyúvíz kút falán olvasható vers ismeretében feltételezhetjük, hogy Jókai nemcsak régiség-tani tudását, hanem helyi tapasztalatait is érvényesítette a harangozó pénzt idéző szólás alkalmazásakor.

Horváth Mária—Simon Györgyi

Életfa. Lestyén Sándor „Hej, halászok” című, a tihanyi halászok életéről írt kisregényében leír egy lakodalmat, s ebben leírja, mi az az *Életfa*: „A templomot még csak elengedték az öregek, de Kántásné ragaszkodott az *Életfához*. Maga vágta ki a bujtorján ágát, beleverte egy tuskóba, az egészet finoman bekente tésztával, külön a tuskót, külön a bujtorján, ágastól-bogastól. Az *Életfát* aztán a kenyérsütő kemencébe rakta, ahol

az édes-nyúlós tészta ropogósra barnult. Majd az ágait teleaggatta pereccel, almával, dióval, — csak azt sajnálta, hogy a szőlő már elfogyott a kamrában —, még forgácsfánkot is rakott az ágacsákra, bodzabogyóból készült friss csetével ízesítve” (58). A *csete* nyilván ’bodzalekvár’.

Az *Életfá*-t Jankó János is följegyezte, s szerinte is: „úgy készült, hogy a bujtorján kóróját vagy a *börök* (bürök) ágát *tusokba* (tuskóba) ütötték be, az egészet finoman betekerték tésztával, külön a tuskót, külön a szárát és külön minden egyes ágat” stb. (A Balatonmell. lak. népr. 390). A Vas megyei Hegyháton Nagy József följegyzése szerint a lakodalomnak szintén érdekes részlete az *élet fája* készítése. Rendesen kalácsütés alkalmával készül. Vesznek egy kb. ujjvastagságú $\frac{3}{4}$ m hosszú, többnyire mogyorófa pálcát, amelyet több helyen jó hegyes késsel behasítanak. A hasításokba 3—4 vagy több helyen is vékony kis pálcikákat dugnak föl váltott sorban; a pálcikákat körültekerik tésztával, amelyet különféleképpen alakítva cifráznak. A fát beleállítják a kalácsba („kuglihupfba”), és így bevetik ügyesen, hogy a tészta le ne essék, a sütökemencébe. Ha jó keményre rásült már a tészta, kivesszik, szépen feldíszítik, virágot, rózmaringot, szalagokat kötöznek rá, fönt pedig a végébe egy szép piros almát dugnak. Ez az *élet fája*, melyet az esküvőre menés alkalmával az első nász visz. Az esküvőről visszaérkezve az asztalra teszik díszül. A lakodalm végén a vendégek az udvarra meg az utcára mennek, kezükben seprű, meszelő, lapát, tűzcsípő, pemet, tűzpiszkáló stb., kinek mi a keze ügyébe esik, s azzal bolondozva zeneszó mellett táncolnak. A nász azután kihozza az *életfát*, megrohanják, széttépik, mindenki iparkodik egy-egy darabot belőle elcsípni. A kalácsot lefejtik róla, s megeszik (Ethn. II : 320).

Udvarhely megyében *prémes* v. *perémes*-nek nevezik (Haáz F. Rezső és Siklódi Pál, Népr. Ért. 1932 : 118). Lakodalmi süteményül másutt is készül ilyen kezdetleges tésztaféle, pl. Esztergom megyében (Népr. Ért. 1913 : 47) és Nógrád megyében (Magyarorsz. és Erdély képekben, 1854 : 34). Viski Károly szerint a *botratekert* és a *kürtöskalács* is ilyen szabású sütemény (Népr. Ért. 1932, 120. jegyz.).

Milling. Rideg Sándor „Daruszegei vásárnapok” c. regényében (Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó) hasonlatban használja szavunkat: „A kaszám úgy fogott, mint a *milling*” (110). Az író szíves értesítése szerint a Pest megyei Törtelen és Jászkarajenőn jelentése ’vékonyra készített éles acél, amely élesebb a borotvánál’. Ezzel a jelentéssel egyezik a szó használata a szintén Pest megyei Dunsokon följegyzett mesében előforduló *milling*. Három királyleány minden éjszaka kiszökik a palotából, s aztán a réz-, ezüst- és aranyerdőn túl az ördögök házában táncol. „Ott szaggatják a temérdek lábbelit: mert alig fordulnak egyet, röktön lepattan a lábukról — azért, mert annak a szobának a feneke mind *millinggel* van kirakva” (Nyr. 43 : 89). Ennek a mesének változatát Berze Nagy János a Heves megyei Besenyőteleken is följegyezte, s ebben is előfordul a szó *milíng* alakban: „A lyánokom meg má akkor a fájin új ruha csupa rongy vót, csak itt-ott lógott rajtok belülle, mind leszette rullok a sok *milíng*” (MNGy. 9 : 390). A jegyzet szerint *milíng* a. m. ’kés, éles szerszám’ A Bács megyei Adán is az éles késre mondják: „Olyan éles, mint a *millíng*” (Nyr. 27 : 231). A Baranya megyei Bodán a szintén Berze följegyezte Főtolvaj Ádány c. mesében a szónak alakja *bilíng*-gé torzult. A mese hőse a pokolba megy, s kényszeríti az ördögöket, hogy mutassák meg neki a Főtolvaj Ádány ágát. „Odavitték Jancsikát egy ágyhon. Allu *bilíngékke* még borotvákká vót kirakval, föllül meg huszanhét kasza forgott” (Baranyai Magyar Néphagyományok 2 : 294). A jegyzet szerint „*bilíng* a palóc nyelvjárásban *milíng* ’éles kés’”. Csoma Kálmán „Jászberény nyelve” c. művében szintén közli a szót, de csak hasonlatokban: „Úgy megfagyott a víz, mint a *millíng*.” „Úgy megaludt a tej, mint a *millíng*” (71). Tolnai Vilmos az egri születésű Bródy Sándor Regénytárgyak c. könyvéből közli szintén hasonlatban: „A Sári meg a Táltos megy már, akár a *millíng*”; „Gyors, mint a *millíng*” (Nyr. 27 : 470). Jelentése itt

egyezik CzF. értelmezésével: 'villámló fényességű test, különösen maga az égi villám'. Simonyi Csokonainak Amintás c. olaszból fordított költeményéből szintén hasonló jelentésben közli: „Ezer *millingjei* vannak a szemében” (az olasz eredetiben *spiedi* 'nyársak'; Nyr. 38 : 324). A régi nyelvből csak egy adatunk van a szóra, Biró Márton Győrött 1756-ban megjelent „Micae et spicae evangelico-apostolicae” című művében: „Mint a' *milling* a' csatáé paté között, villogott itt a' Jósué' kardjának lapja, és éle” (192, NySz. Kresznerics után). Dugonics közmondás-gyűjteményében is: „Sima, mint a' *milling*” (1 : 232, idézi Kresznerics). Kassai Szókönyve szerint *milling* 'hóhérpallos', *millingoz* 'hóhérol' (MTsz.). Mindezekről teljesen eltérő jelentésben használja Jókai „A leaotungi emberkék” c. meséjében (Jókai Mór meséskönyve 152): „Termete olyan, mint a *millingeké*, akik ép ilyen parányiak, ilyen finomak, éjjel a fűben táncolnak s karéjuk után zöldebb lesz a pázsit, amit lábuk hegye megérintett”. Jókai valószínűleg a hasonló hangzású *villik*-kel tévesztette össze (Tolnai: Nyr. 27 : 470). Fontos volna, ha a Nyelvőr olvasói érdeklődnének, hol ismerik, milyen kapcsolatban és milyen jelentésben használják ezt a ritka szót, mert eddigi magyarázatai (Petz Gedeon: Nyr. 27 : 242, Mariánovics Milán [= Simonyi Zsigmond]: Nyr. 38 : 235) nem megnyugtatók.

Rohadtsarok. (Nyr. 76 : 392, 77 : 314). A szóra idézhetünk adatot az irodalomból is. Lestyán Sándor „Hej, halászkok” című, a tihanyi halászkok életéből merített regényében fordul elő: „A *rohadtsarokból* felhők törtek elő és szárnyuk alá vették a csillagokat, mint kotlós a csibéit, ha közeledik a kánya” (Bp., 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó. 48). A kifejezést megmagyarázza a következő idézet: „Máma *rohadt időt* kaptok” (uo. 54). Megvan Dobozy Imre „Felhő és napsütés” c. művében is, amelynek tárgya, úgy látszik, Fejér megyében játszódik le: „A pára meg a bogárcsász az eső mellett szól, az igaz, hanem a felhők vonulása a jó idő mellett, mivelhogy keletről nemigen szokott eső jönni, leginkább nyugatról s délről a *rohadtsarokból*, no meg ősszel s kora tavasszal északi irányból is” (283).

Begyullad. Régebben csak a diákoktól hallottam ezt az igét 'fél, megijed' jelentésben. Nem tudom, nem a csibésznyelvből került-e a diákok nyelvébe. Most idézhetem az irodalomból is, Lestyán Sándor „Hej, halászkok” c. kisregényéből: „Megmondta a fiának: »Hiába fogta pártját Kántás Gergely annak az orvhalász apádnak, egyszer úgyis kicsavarom a nyakát!« Megélenkült a halászmester szava: — Mit válaszolt rá a fiad? — Mit válaszolhatott?... *Be van gyulladva* az igazgatójától... — Nahát, én *nem leszek begyulladva*... Nem tudom, hogy fordul a dolog, de az biztos, hogy *nem gyulladok be* (51). Használja Dobozy Imre is „Felhő és napsütés” c. művében: „Te akkor is éppen ilyen *begyulladt*, gyáva kukac lennél, mint amilyen most vagy” (53).

Terítsfa. Ezt a halászati mesterszót Herman Ottó jegyezte fel Köröstarcsán (Magyar Halászat Könyve). Azonban, úgy látszik, a Balatonon is ismerik a szót, mert Lestyán Sándor „Hej, halászkok” c., a tihanyi halászkokról szóló kisregényében is használja: „Poros motorkerékpárját a *terítsfa* oldalkarójának támasztotta. Kántás Gergely ott állt a *terítsfára* aggatott háló mellett” (51). „Az ég elborult, mikor a halászkok kezdtek leszedni a hálót a *terítsfáról*” (53). Herman O. *tericskaró* alakban is följegyezte, a hely megjelölése nélkül, de a MTsz. szerint szintén Köröstarcsán. A szó érdekes összetétel, mert előtagja felszólító módú ige, utótagja pedig főnév.

Fehérmáj. Dobozy Imre „Felhő és napsütés” c. művében (Bp., 1953. Művelt Nép Könyvkiadó) írja: „Nagy fába vágta a fejszét, tisztelendő úr! *Fehér mája* van ám ennek a Lapedónének, az ura is azért vástott el időnek előtte!” (38). Szombatfalvy György Tiszazug c. társadalomrajzában azt mondja, hogy a szexuális hipertrófiában élő vagy erre hajlamos nőszemélyeket *fehérmájú*-nak nevezik (MNy. 3 : 157). Csefkó Gyula több

helyről közli ezt a kifejezést, legnagyobbbrészt Csongrád megyéből. Azt is megállapítja, hogy a *fehér máj* a hasnyálmirigy (pancreas) neve (Nyr. 75 : 300).

Patyolat. (Vö. Nyr. 77 : 479). Tamási Áron a *patyolat* szót jelzőül 'fehér' jelentésben a „Szegénység szárnyai” c. kis elbeszélésében is használja: „Mint az ezüst pára, mely derűsebbre lebben, csak annyira mozdult meg a *patyolat föld felett*” (Csillag, 8 : 165). „S ahogy mendegéltek a *patyolat földön* s a melegítő arany fényességében, Györkének az a gondolat villogott folyton a fejében, hogy hejh, az ő apja micsoda vitéz katona!” (169). „A nap éppen akkor bújt fel a *patyolat világra*, melynek véghetetlen és tündöklő fehérsége ezüsttel folyta be” (168).
Beke Ödön

Ölt, öltés, öltő. Beke Ödön ilyen című tanulmányában az *ölt* igének 'szúr, felszúr, beleszúr' jelentését a Hajdúságról Veres Péter írásaiból vett két idézettel igazolja (Nyr. 78 : 229). E két idézetben levő szóhasználat nem szorítkozik Balmazújváros területére, ellenkezőleg az a Hajdúságon általánosnak mondható. Hajdúböszörményben és Hajdúszoboszlón a szálás takarmánynak: szalmának, szénának villával való felvételére, felszúrására a *felölt* szót általánosan használják, úgy, amint az az idézetben is előfordul. Említék ide vonatkozólag még egy pár használatot a következőkben. „Jaó nagy villával *ötöttél*, nem birod aszt.” „Ne *öccs* ojan nagy villával, mer elcsurgatod.” — „*Ötök* mán egy villa lucernát ennek a tehénnek.” — Nyári hordásnál a munka a következőképpen folyik: A szekér a kereszt mellé áll; egy ember a keresztből *felölti* a kévét, felnyújtja a szekérre; a szekéren levő villás a feladott kévébe *beleölt*, és azt a maga rendje-módja szerint elhelyezi. Hasonlóképpen történik, mikor a szekérről az asztagba rakják a kévét: a szekéren álló *felölti* a kévét, az asztagon álló pedig *beleölt* a felnyújtott kévébe; az első ember felszúrja a kévét, a második villás beleszúrja, beledöfi a villáját a kévébe.

Nemcsak a mezőgazdaságban használt villával *ölt* az említett városok nyelvhasználatá, hanem általában hegyes tárggyal, amivel szúrni, döfni stb. lehet, így például az étkezési villával is. Hallottam ezt a mondást: „Finom egy ebéd vaót ott, de jól is laktam. Ojan sokat *ötöttem* eccer-eccer a villámra a finom téfeles, túrós galuskából, hogy alig fért a számba.” A tehén is döf, szúr, *öt* a szarvával. Pl.: „Egisz megvadítottátok aszt a tehenet, maj *felöltött* a szarvával, mikor elibe tettem.” 'Beleszúr, belevág' jelentése van az *ölt* szónak ebben is: „Mi lelte a Pista kezit? — Mindíg nyaggatja a macskát, a meg *beleöltötte* a körmit ('belevágta, megkarmolta').”

Az *ölt* szónak átvitt értelemben is 'szúr, felszúr' jelentése van. Azt mondják pl. „Úgy nízett rám, hogy maj *felöltött* a szemivel” (ti. haragosan, majd felszúrta a tekintetével).

Egyéb használatban is, mint a varrásnál és a különféle ruha felvételénél stb. az *ölt* szónak mindig 'szúr, felszúr, beleszúr, beledöf, beledug' stb. jelentése van.

H. Fekete Péter

Könnýü lépteimtől még a fű se' hajlik. Az a homerosi kép, amelyre Komlós Ottó figyelmeztet Aranynál (Nyr. 77 : 471—2), nemcsak a zsidó irodalomban van meg, fel-lehető az araboknál is. A hebroni Abu 'l-Fidā' 1351-ben a következő legendát jegyzi fel a bibliai Salamonról: „A szél vitte őt, hadseregét meg paripáit a mezők felett és az álló gabona meg sem rezdült” (Charles D. Matthews: Palestine—Mohammedan Holy Land. New Haven, 1949. 112). A képet a zsidó források valószínűleg nem közvetlenül vették át Homerosból.
Scheiber Sándor

Pais Dezső: A magyar irodalmi nyelv

(A II. Országos Nyelvészkongresszus. Szeged, 1952. november 14—16. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai. 83. szám. Budapest, 1954. 125—66. lap.)

I. Ha végigtekintünk a magyar filológia (tehát: nyelvészet és irodalomtudomány) fejlődésének utolsó öt esztendején, a legszerencsésebb és, reméljük, leggyümölcsözőbb kezdeményezések egyikének azt kell tartanunk, hogy végre valóban történtek komoly lépések nyelvészek és irodalomtörténészek munkájának összehangolása érdekében. Bár az eredmény gyakorlatilag még távolról sem kielégítő, s néhány legutóbb megjelent irodalomtörténeti monográfia a hagyományos szűkszavúsággal vagy még annál is kevesebbel intézte el irodalmi művek nyelvi és stílusbeli megformálásának kérdését, nem szabad lebecsülnünk azt aényt, hogy az erjedés megindult, nyelvészeink irodalomtörténeti vonatkozású érdeklődése erősen növekedőben van, s máris több, igen megszívlelendő nyilatkozatot tett ezzel kapcsolatban Bóka László, vagyis éppen az az irodalomtörténészünk, akit a nyelvészethez egyetemi éve óta szoros szálak fűznek. Ezúttal bevezetésképpen csak két ilyen nyilatkozatára szeretnék hivatkozni.

Az egyiket Bóka László 1950 októberében tette, mégpedig olyan összefüggésben, amely felfogásának időszerűségére és távolabbi eszmei gyökereire is rávilágít. Ez alkalommal ugyanis Bóka a budapesti Egyetemi Magyar Irodalomtörténeti Intézetben tartott előadást „Sztálin tanítása a nyelvtudományról és irodalomtudományunk feladatai” címen (I. Irtört. 1950. 4. sz. 1—9); miután sajnálattal és aggodalommal állapította meg, hogy az egyetemi irodalomtanításból teljességgel hiányoznak az irodalmi nyelv kérdései, előadását a következő tétellel fejezte be: „Irodalomtudományunkat nemcsak arra kötelezi Sztálin felbecsülhetetlen értékű iránymutatása, hogy ne csak irodalmunk múltjával, hanem élő irodalmunkkal is foglalkozzék, hanem arra is, hogy törje át szakmai elzárkózását és fogjon össze a nyelvtudománnyal. Az irodalomtörténészek önmagukban nem oldhatják meg az irodalmi nyelv és a nemzeti nyelv korrelációjának vagy a nyelvújítás újjáértékelésének problémáját, s a nyelvtisztaság, nyelvhelyesség kérdéseiben, nagy íróink nyelvének helyes értékelése terén kétségkívül a nyelvtudomány dolgozóira lesznek utalva” (i. h. 8—9).

Bókanak e kijelentése nem ment feledésbe: aligha véletlen, hogy valóban új irányt mutató megállapítását éppen Pais Dezső, irodalmi nyelvünk fejlődésének első rendszerezője idézte 1951-ben „Mit tettünk és mit tegyünk a nyelvtudomány ügyében?” című magvas akadémiai előadásában (MNY. 47 : 123). Azt sem tarthatjuk pusztá véletlennek, hogy 1952-ben talán Bóka László méltatta leglelkesebben Pais Dezső akadémikus szegedi előadását, mintegy saját elgondolásának, az általa elvetett magnak dús hajtásba szökkenését üdvözlőlvén ebben a töredékessége ellenére is rendkívül elmemozdító s további kutatásra ösztönző szintézisben. Bóka ezúttal világosan megjelölte az irodalmi nyelv kutatásának tulajdonképpeni tárgyát népnyelv és írott nyelv kapcsolatának vizsgálatában, s követendő példaképként joggal utalt azokra a nagyszabású kutatásokra, amelyek

— különösen a nyelvtudomány 1950. évi nagy fordulata óta — a Szovjetunióban folynak az orosz irodalmi nyelv múltjának és jelenének minél teljesebb feltárása érdekében.

A felvetett probléma időszerűsége tehát kétségtelen, s további biztatásul érdemes még egy körülményt jelezni. A népi demokráciák legújabb nyelvészeti irodalmából azt látjuk, hogy — párhuzamosan az irodalmi nyelvre vonatkozó magyar kutatások fellendülésével — szinte mindenütt komoly lépések történnek a nemzeti nyelvek kialakulásának és történetének tisztázása végett. A Román Népköztársaságban például nemcsak egy-egy író nyelvről és stílusáról jelennek meg alapos részlettanulmányok; legutóbb D. Macrea, a Román Akadémia Nyelvtudományi Intézetének Magyarországon is jól ismert igazgatója olyan kérdések felvetésével próbálkozott, amelyek Pais akadémikus problémátárához igen közel állnak. Macrea ugyanis 1953-ban terjedelmes tanulmányt tett közzé a román nyelv labiális hangjainak nyelvjárási jellegű jésüléséről (Palatalizarea labialelor în limba română. Probleme de fonetică. Bucuresti, 1953. 41—102), s tanulmánya végén azt kérdezte, vajon mivel magyarázható, hogy éppen Moldvában, ahol ma az ajakhangok jésülése annyira el van terjedve, a palatalizációnak e faja mégsem vált az irodalmi nyelv normájává. Macrea a választ a hajdan Máramarosból kivándorolt s a moldvai állam-szervezetet megteremtő vezetőréteg nem palatalizáló nyelvhasználatában kereste: szerinte ez a réteg alakította ki azt a művelt moldvai köznyelvet, majd később írott, sőt irodalmi nyelvet, amelyet a XVIII. század elején Dimitrie Cantemir teljes határozottsággal a moldvai fejedelmi udvar nyelvének tekintett (l. Descriptio Moldaviae, G. Adamescu fordítása, 191. l., Macrea: i. m. 100). Román vonatkozásban tehát az irodalmi nyelv kutatása olyanféle kérdéseket vet fel, mint aminőket Pais akadémikus szegedi előadása, valamint a hozzá fűződő felszólalások (l. különösen Kniezsa István hozzászólását, MNyTK. 83 : 175—6). Egyező mozzanat az is, hogy a románoknál éppen úgy, mint nálunk az irodalmi nyelv normáinak kialakulása elsősorban nyelv-szociológiai folyamat, tehát nem tárgyalható a gazdaság-, település- és társadalomtörténeti tények széleskörű figyelembevételével nélkül.

2. Zolnai Béla helyesen állapítja meg Pais akadémikus előadásához fűzött hozzászólásában, hogy „az irodalmi nyelv csiráit ott kell keresni, ahol a beszédet írásba foglalják. Az írott nyelv már válogat, normák felé igazodik, stilizál. A Halotti Beszéd már írott nyelv, irodalmat teremteni akaró nyelv” (MNyTK. 83 : 184). Lényegében véve Pais Dezső is ezen a véleményen van; az írott köznyelv, az irodalmi nyelv és a szépirodalmi nyelv hármasságát (l. erről Gáldi L. hozzászólását, MNyTK. 83 : 183—4) egyetlen hatalmas fejlődésbe foglalja össze, sőt figyelembe veszi azt is, ami még e fejlődés megindulása előtt lehetett: az ősmagyar és ómagyar nyelvjárásoknak újabban sokat vitatott problémáját, hiszen miből lett volna a köznyelv, irodalmi nyelvünk alapja, ha nem nyelvjárásokból? Pais azoknak véleményével szemben, akik egy feltételezett ősmagyar köznyelvből indultak ki¹, a magyarság törzsi szervezetében „bizonyos nyelvjárási eltérések lehetőségeinek az alapját” látja, egyszersmind azonban hozzát teszi, hogy aránylag igen korán a háborúk, a „hadbéli együttlétek” nyelvi kiegyenlítődésre is alkalmat szolgáltatottak. Megkísérli egyes nevek, pl. *Levedi* és *Liüntik* kettőséget is nyelvjárási ténynek magyarázni (127—8), majd a tanulmány 6. szakaszában tömören vázolja a X. századtól

¹ Gombocznak e kérdésben elfoglalt álláspontját leghelyesebben Bárczi G. világitotta meg (MNy. 47 : 126); valóban túlzás lenne az ómagyar nyelvjárások tagadását tulajdonítani Gombocz Zoltánnak, hiszen pl. az *i-ző* és *ü-ző* nyelvjárás csoportokra nyomtalanul hivatkozott (ÖM. II/1 : 74 stb.), és emlékezetem szerint előadásaiban nyelvjárás megoszlással magyarázta a *szem*, *sömör*-típusú kettős hangmegfeleléseket is. E sorok írója a régi magyar nyelvjárások fontosságáról először éppen Gombocz Zoltántól hallott nemcsak az egyetemen, hanem magánbeszélgetések során is.

a XIII. századig lezajlott népmozgalmakat s az ezek folytán létrejött „gyökeres, anarchikus nyelvkeveredést”. Ámde rögtön e szakasz után rátér a középkori egységesülésnek feltehetően egyik legfontosabb mozgatójára: nyelvünk írásbeli használatára. Az írásbeliségnek a kereszténység felvétele előtt nem tulajdonít különösebb kiegyenlítő szerepet, de azt nem tagadja, hogy a kereszténység felvétele s különösen a magyarság európai kulturális életének megerősödése egészen új és egyre hatékonyabb tényezőket hozott a fejlődés menetébe. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Pais ezen tényezők értékelésében mindenkor a legnagyobb óvatosságot tanúsítja; hivatkozással saját újabb tanulmányaira, különösen „Reg” című és „A régi magyarság szellemi életének kérdésköréből” alcímű dolgozatára (Magyar Századok, 1948., valamint MNyTK. 75. sz.), valamint a Kodály- emlékkönyvben megjelent „Árpád- és Anjou-kori mulattatóink” című értekezésére (l. MNyTK. 81. sz.), például középkori mulattatóinknak-énekmondóinknak szereplésében sem merne olyan tényezőt látni, amely „valami köznyelvféle alakulását érdemlegesen előmozdította” (133). Elismeri ugyan, hogy „az oklevél- és szövegírók egyszerűsítő és egyenlősítő törekvése” bizonyos mértékben visszaszoríthatta „a nyelvjárások hangállapotának tarkaságát” (135), viszont még a kódexirodalommal kapcsolatban is hangsúlyozza: „Kódexirodalmunk fellendülése korában . . . a különböző nyelvjárásokon beszélő egyének kiterjedtebb csoportjainak írásos érintkezése még nem volt annyira sűrű és eleven, hogy számottevő lökést adhatott volna egy irodalmi nyelvi norma fejlődésének megindításához” (i. h.). Persze nem mellőzi Horváth Jánosnak az egyes „kódexcsaládokra” vonatkozó kutatásait, de ezeket összegezve megjegyzi: „A Horváthtól megállapított körülményekben mindenesetre bennük rejlenek egy irodalmi nyelv kifejlődésének a csirái, de a termésköz nézve — szerintem csak csirái, amelyek nem hajthattak tovább” (i. h.). A végkövetkeztetés tehát az, hogy — talán éppen a magyar nyelvjárásoknak Galeotto számára annyira feltűnő c s e k é l y eltérései miatt (vö. CorpGramm. 691 és Pais 137) — a magyarságnak „az európai műveltségi körbe való belépése után négy-öt. századig nem volt . . . köznyelve, illetőleg valami egységes norma felé közeledő irodalmi nyelve sem”. Gazdasági és társadalmi okokból sem „a vízszintes, sem a függőleges széttagoltság” nem volt ugyan nagyon erős (i. h.), mégis: „középkori irodalmunk emlékeiben ahány író, annyi nyelvjárás vagy nyelvtípus” (135).

3. Körülbelül ennyi, a helyesírástörténeti részletektől eltekintve, Pais akadémikus középkori vonatkozású fejtegetéseinek igen szűkre szabott summája; máris azonban annyi izgalmas probléma villant fel, hogy joggal láthatjuk e gondolatsorozatban hosszú és termékeny viták, majd további részletkutatások hálás kiindulási alapját. A Pais vázolta felfogás vitaindító jellege már Szegeden kitűnt: szinte valamennyi hozzászóló érintette, taglalta, tovább boncolgatta a bevezető előadásban megpendített gondolatokat. Bárczi Géza — véleményünk szerint igen helyesen — kísérletet tett a magyar irodalmi nyelv fejlődésének szélesebb európai keretbe való állítására s különösen az ófrancia állapotra hivatkozott. Szerinte nem lehet figyelmen kívül hagyni azt aényt, hogy a leg- régebbi szövegek „nagy nyelvjárási tarkasága ellenére vannak bizonyos nyelvi tények, amelyek nem kerülnek az írott nyelv szintjébe . . . A *-nott, -nól, -ni* ragszor, noha minden valószínűség szerint ősi, irodalmi szövegben nem fordul elő. Voltak tehát olyan nyelvi jelenségek, melyek még ebben a látszólag teljesen széthulló nyelvű írásbeliségben is elfogadhatatlanoknak, vulgárisoknak hatottak. Ez pedig feltesz valamelyes nyelvhelyes- ségi gondolatot” (174). Kniezsza István arra figyelmeztetett, hogy az udvari élet köz- pontosító szerepével Magyarországon is számolni kell, akárcsak a lengyel fejlődésben; szerinte „a budai királyi kancelláriában a XV. században már volt egy többé-kevésbé határozott nyelvi norma, amelyet nemcsak az udvari nép használt, hanem amelynek már az udvaron kívül is kezdett tekintélye lenni” (175). Mészöly Gedeon pár szónyi hozzá-

szólásában bizonyos „műfaji” megkülönböztetést sürgetett, hiszen „műfajonként különböző a nyelv, még írástudatlan népek költői alkotásaiban is. Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókinése szerint alkottak” (176). Végül Zolnai Béla — akinek a Halotti Beszéd nyelv-állapotának irodalmiságára vonatkozó véleményét már idéztük — azt emelte ki, hogy „az irodalmi nyelv megszületése fokozott társadalmi törekvés, politikai tény”, s hogy „az irodalmi nyelv kialakulása nem választható el a népi beszélt nyelvek írott nyelvvé és irodalmivá válásának kérdésétől” (184). Mindezen vélemények tehát a középkori sokféleségnek kétségbevonhatatlan tényével bizonyos egységesítő törekvések meglétének lehetőségét állították szembe, s a hozzászólások tárgyi részét maga az előadó sem utasította el kategórikusan: korántsem tekintette „lezártnak vagy elintézettnak azokat a kérdéseket, megoldásokat, amelyeket előadásában felvetett” (185).

E néhány idézet, azt hiszem, eléggé mutatja, mennyire eleven mozgásban volt már Szegeden is a Pais akadémikus felvetette egész kérdéskomplexus. A magunk részéről most csak három közelebből megvizsgálandó problémára szeretnők felhívni kutatóink figyelmét.

Első megjegyzésünk a Pais akadémikus által is említett (130) középkori szórvány- emlékek értékesítésének további lehetőségeire vonatkozik. Fontos feladat lenne legalább az OklSz. anyagának az adatok földrajzi származása szerinti rendszeres és módszeres tagolása; talán így többet tudnánk meg középkori nyelvjáróterületeinkről is, valamint a királyi kancellária és más kultúrközpontok esetleges, koronként talán változó erejű normalizáló hatásáról. E feladattal szorosan összefügg a második: megvizsgálandó lenne, vajon a — szótártörténetileg teljesen elszigetelt — Königsbergi Szójegyzéken kívül, amelyről Pais is megemlékezett (131), nem gyakorolt-e, középkori iskolázásunk keretében, bizonyos egységesítő hatást az a nagy szójegyzék-család, amely kb. 200 évig (Beszt-Szj.—ZsélyiSzj.) tekintélyes létszámú iskolázott réteg írott nyelvi ismereteinek egyik sarókköve volt. Végül harmadik feladatnak látnám énekmondóink szerepének további vizsgálatát irodalmi nyelvünk története szempontjából. Hogy bizonyos köznyelvi norma felderenghetett azoknak nyelvi tudatában, akik egész életükben járták az országot s akik nyilván mindenütt egyforma sikerrel előadható repertoárról kívántak gondoskodni, ahhoz kétség sem fér. Ilyen nyelvi tudatosság nem lehetett idegen a középkornak trubadúr-féle nyelvművészeitől. Ne feledjük, hogy a XIII. századi Angliában, ahol az ófrancia nyelv annyira el volt terjedve, az első ismert francia költőnő, Marie de France büszkén hirdette, hogy ő nyelvében Ile-de-France-ot, a francia irodalmi nyelv bölesőjét képviseli. Valószínű, hogy a magyar vonatkozásban is egyetemességre törekvő egyház, valamint a királyi udvar vonzaskörében sarjadó világi irodalom (az énekszerzés éppen úgy, mint a „Trójai regényhez” hasonló műveket termő elbeszélő próza) szintén inkább a kiegyenlítődségnek, mintsem a partikularizmusnak kedvezett; ezzel kapcsolatban talán szabad például egy olyan hivatalos jellegű terméknek, mint „Szabács viadala”, nyelvjárási szintelenségére hivatkoznunk. A hangállapot tekintetében persze még erős lehetett az ingadozás a XV. században is, viszont bizonyosra vehető, hogy mindennemű nyelvhelyességi meg gondolás hiányában alakítani téren s különösen a szókészletben több nyelvjárási sajátságoknak kellett volna középkori írott nyelvünkben fennmaradnia. Ha a szóhasználatban — a közérthetőség szemeltartásával — évszázadok óta nem érvényesültek volna meglehetősen szigorú normák (amelyek végeredményben nyilván legtanultabb értelmiségi vezetőrétegünktől származtak), az igen régeinek tetsző nyelvjárási elemek százainak, sőt ezreinek nem 1780 és 1840 közt kellett volna, a feltörekvő népiesség jegyében, bebocsátásért kopogtatni az irodalmi nyelv kapuján! Talán ún. székely balladáinkban is, amelyek régen — akárcsak a rovásírás (Pais 129) — minden bizonynyal sokkal nagyobb területen voltak elterjedve, azért találunk oly kevés székely szót vagy egyéb nyelvjárási

sajátságot, mert ezek is legalább részben a hajdani — s feltehetőleg középkorvégi — országosan elterjedt énekmondás utolsó hírnökei.

4. Egészen másféle problémákat vet fel a XVI. század nyelvállapota, amelyet Pais Dezső a közép-magyar korszak zárókövének tart (l. „A nyelvemlékség korhatárolása” című cikkét: MNy. 45 : 311). Ebben a korban már ő is, teljes egyetértésben Gerézdi Rabánnal (l. az utóbbinak „Irodalmi nyelvünk kialakulásáról” című tanulmányát: Magyar Századok 1948. 52—68), a könyvnyomtatást, valamint a reformáció és az ellenreformáció szellemi áramlatait olyan tényezőknek tekinti, amelyek „igen fontos lökéseket adtak a magyar irodalmi nyelv fejlődési irányainak kibontakozásához” (139). Ennek ellenére azonban Pais a XVI. századot is hajlandó inkább a felkészülés korának tekinteni; nyelvi szempontból olyan „kristályosodást” vél itt felfedezni, amely „több lényeges mozzanatában alapjául szolgált a későbbi vagy mai irodalmi és köznyelv alaki és funkcionális rendszerének” (i. h.). E felfogás következtében szembehelyezkedik például Szabó Dénessel, aki „A magyar nyelvemlékek” című munkájában (Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek 40) kiemelte Pesti Gáborral kapcsolatban, hogy nyelve közel áll mai irodalmi nyelvünkhöz. Pais azonban számos Pestinél fellelhető hangtani eltérésre mutat rá, s Trócsányi Zoltán kutatásai nyomán azt is kiemeli, hogy Sylvester következetesen *i-ző* használata sem igen talált követőkre: a század második felében már „az *ë-ző*, *e-ző*, *ö-ző* nyelvjárások küzdenek egymással, mégpedig nagyon keveredett formában” (141). A szerzőkön kívül a nyomdászok és korrektorok is igyekeznek érvényesíteni elveiket. Trócsányi és Pais szerint fontos tény azonban már maga a nyelvhelyességnek világosan megfigyelhető követelése is (vö. MNy. 14 : 56 és MNyTK. 83 : 142); ebben az összefüggésben kell értékelni például a Benczédi Székely István 1559-ben Krakóban kiadott Világkrónikája előtt olvasható sorokat, amelyek a „régí székelyek nyelvére” mint nyelvhelyességi normára figyelmeltetnek.¹

Igaza van Paisnak, amikor Trócsányira (MNy. 16 : 122—3) és Csűry Bálintra (MNy. 36 : 238—48) hivatkozva melegen méltatja Károlyi Gáspár hatalmas művének, a Vizsolyi Bibliának új és sokkal szilárdabb hagyományt teremtő nyelvét, valamint az ellenreformáció nyelvi téren leginkább ható alakjainak, Káldinak és Pázmánynak beavatkozását irodalmi nyelvünk fejlődésébe. Szenci Molnárral — műveinek igen nagy elterjedtsége ellenére — aránylag kevesebbet foglalkozik, de jogosan hangsúlyozza, hogy mind a Károlyi-biblia, mind Szenci Molnár zsoldárkönyve tulajdonképpen Heltai helyesírását terjesztette. Végeredményként elismeri, hogy a XVI. század végén és a XVII. század közepe feléig már kialakult bizonyos nyelvi norma, amelyben „megvoltak . . . az irodalmi nyelvül való elterjedés feltételei” (146). Ezt a nyelvtípust azonban Pais szerint legjobb írónk — nyilván politikai viszonyok és az irodalmi élet teljes ziláltsága következtében — sokáig nem követték: jellemző szerinte az is, hogy Pázmány, Molnár Albert, Geleji Katona és más tudatos nyelvművelők „szabatos magyarságát” csak 1697-ben, tehát jóval később dicsérte Tótfalusi Kis Miklós, hozzátéve azt is, hogy nagy elődjének ezt a törekvését „kevesen ugyanakárhoztatták, de mégis kevesebben követték”.

¹ E kis költeményt (Horváth János nyomán?) Pais Dezső Vilmányi Libecz Mihály korrektornak tulajdonítja; pontosabban azt mondja, hogy a disztichonokban írt epigrammát ő „illesztette” a Világkrónika elé (142). Mivel azonban Libecz Mihály Pais szerint az abaúji, Gönc vidéki Vilmányra való (i. h.), lélektanilag nem éppen valószínű, hogy ő, a Felvidék szülőtte, hirdette volna — talán elsőnek — a székely nyelvi normát. Sokkal valószínűbbnek kell tartanunk, hogy maga Benczédi Székely István írta a bevezető epigrammát, vagy legalább is ő sugalmazta; ha szerzőségét vagy sugalmazó szerepét elfogadjuk, tulajdonképpen az *ant.* jelzéssel székely szavakat terjesztő Páriz Pápai s még inkább a saját székely tájszavaira oly büszke Baróti Szabó előfutárának tekinthető.

(CorpGramm. 608). Természetesen nem kerüli el Pais figyelmét az erdélyi fejedelemség sajátos viszonyai közt kialakult „erdélyi köznyelv” sem, amely kiváló történetíróink és memorialisták tolla alatt — „az értelemnek fényes és hajlékony, a fantáziának színes, az érzelemnek finom eszköze” lett (148). Paissal, azt hiszem, minden hallgatója és olvasója egyetérthet abban is, hogy az erdélyi nyelvhasználat legjelesebb termékeinek, Mikes munkáinak kései megjelenése „irodalmunk és irodalmi nyelvünk fejlődésének igen nagy, mondhatjuk: tempóvesztésége . . .” (i. h.).

5. Pais akadémikus előadásának a XVI. és XVII. századra vonatkozó szakasza — bár állásfoglalást tartalmazott a magyar nyelvtörténet korszak-beosztásával kapcsolatban is (146) — aránylag kevesebb hozzászólásra adott alkalmat. Az elhangzott vélemények közül különösen kettőt kell kiemelnünk, a Kniezsáét és a Tolnai Gáborét. Kniezsa a XVI. századról tett észrevételeit a királyi kancellária szerepének elemzéséhez csatolta; szerinte az irodalmi nyelv történetében lehetetlen figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy „a budai kancellária a mohácsi vész után . . . kettészakadt: egyik része nyugatra ment, a másik keletre. Az egyik nyomán nyugaton a katolikus, a másik nyomán keleten a protestáns irodalmi nyelv alakult ki . . .” Sem Káldi, sem Szenczi Molnár nem voltak tisztántúliak, pedig nekik is igen nagy részük van az irodalmi norma megszilárdításában. „Lényegében véve tehát a két irodalom azonos alapja a kettészakadt, budai kancellária nyelvének közös öröksége” (175). Tolnai Gábor a reformáció korának kérdését összekapcsolta a marxizmus klasszikusaiból meríthető tanulságokkal, s arra figyelmeztetett, hogy „a polgárosodásért vívott harcnak három periódusa van: a XVI. századi reformáció, a XVII. századi angol polgári forradalom és a XVIII. századi nagy francia polgári forradalom” (179). Tolnai úgy vélte, hogy „a magyar nyelv fejlődése szempontjából is helyes ezt a problémát felvetni” (i. h.); szerinte a Károlyi-féle nyelv és a Pázmány-féle nyelv ugyanazt a nyelvfejlődési periódust jelzi, Tótfalusi Kis Miklós működése viszont már az „angol polgári forradalom eszméi nyomán folyó polgárosodásért vívott harc második periódusának megfelelő állomás” (i. h.). Arra is helyesen utalt Tolnai, hogy Tótfalusi Kis Miklós még a biblia szövegén is lényeges módosításokat hajtott végre „a polgárosodásért vívott harc jegyében, és éppen ez is oka volt annak, hogy a feudális Erdélyben üldöztetés és a szó szoros értelmében szellemi meggyilkolás volt a sorsa” (i. h.).

Pais Dezső a hozzászólásokra adott válaszában a királyi kancellária egységesítő hatását — utalással irodalomtörténészeink véleményére — kételkedéssel fogadta, viszont elismerte azt a Tolnai részéről igen világosan megfogalmazott tételt, hogy a korábbi nyelv művelők és Tótfalusi Kis Miklós közt valóban lényeges a különbség; a fejlődés két külön szakaszáról van szó (185—6). Sajnos, a vita során nem került beható vizsgálatra az a véleménykülönbség, amelyet Bárczi Géza, a tőle megszokott pontossággal, így fogalmazott még: „Deme szerint Mikes és Faludi . . . nyelvjárásban írtak. De akkor Tamási Áron is nyelvjárásban ír, sőt ha Faludi nyelvjárásban írt, nyugodtan mondhatjuk ugyanazt pl. Illyés Gyuláról. E szerint irodalmi nyelv ma nincs, sőt talán sehol a világon nincs” (MNy. 47 : 134).¹ Mint ismeretes, e kérdésben Pais határozottan Deme véleménye felé hajlott, hiszen szerinte is „a XVII. század közepe tájáig kialakult nyelvi változat nyelvjárás volt — magasabb szintű és írásos nyelvjárás, de nyelvjárás” (146). Hogy persze nem ez az egyetlen lehetséges vélemény, arra már Mészöly Gedeon utalt, amikor talán túlságosan éles fogalmazásban, de feltétlenül gondolatkeltően így nyilatkozott: „Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységesége voltában látni” (MNyTK. 83 : 176). Azt hiszem, e ponton is nagyon részletes és a

¹ Vö. Bárczinál: „A nyelvjárásosság, melyről az előadó beszélt, már nem nyelvjárás” (MNyTK. 83 : 174).

nyelvállapot minden rétegére kiterjedő vizsgálatra lenne szükség. Kétségtelen, hogy a nyelvállapot jóval több a pusztá hangállapotnál; amíg irodalmi nyelvünk szókészletéről nincs irónként és koronként világos képünk, addig összefoglaló értékelésre vállalkozni nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen. Egyelőre akik az irodalmi nyelv tarkaságát domborítják ki, s például Gyöngyösiről Paiszsal együtt azt mondják, hogy „palóc mint ember és palóc mint költő” (147), azok bizonyára elsősorban hangtani (és helyesírási) tényeket tartanak szem előtt. Láttuk, hogy Pais hangsúlyozza Pesti nyelvének a mai irodalmi nyelvtől eltérő voltát, s valóban tagadhatatlan, hogy *üldezek, ijle 'ülje le', bíjnes, temleczbe* stb. rengeteg hangtani különbséget mutat (139—40). Ámde ez az elemzés csak akkor lenne teljes bizonyításnak tekinthető, ha mindjárt szó esnék Pestinek lexikális, valamint alak- és mondattani sajátosságairól is; aligha tarthatjuk ugyanis véletlennek, hogy a felsorolt példák közt (i. h.) egyetlenegy tájszó sem akad! S vajon nem köznyelv és az irodalmi nyelv immár kialakult konvenciói magyarázzák azt a tényt is, hogy Balassinál éppen olyan ritkák az igazi, nem közérthető tájszavak, mint Zrínyinél vagy Gyöngyösinél? Véletlen-e, hogy Balassi verseinek Stoll Béla felfedezte eredeti kéziratában (vö. MNy. 48:166—75) jóformán egyetlen szó sincs, amely — legalább is ma — ne lenne közmagyar?

Senkinek sem áll szándékában a hangállapot és a helyesírás sajátosságainak jellemző voltát lebecsülni; egyszersmind azonban az igazság felderítése és a lezáratlan viták nyugvópontjára vitele érdekében nagyon nyomatékosan ki kell emelnünk azt a tételt, hogy a részben máris elvégzett hangtani és helyesírástörténeti vizsgálódások mellett semmi esetre sem szabad háttérbe szorulniuk — még pillanatnyilag, átmenetileg sem — egyéb nyelvi jelenségek vizsgálatának. Irodalmi nyelvünk egységesüléséről akkor lesz teljesebb — divatos szóval „mindenoldalú” — képünk, ha majd elvégeztetnek azok a kutatások, amelyeknek szükségét Mészöly professzornak adott válaszában Pais akadémikus a következő szavakkal ismerte el: „A szóhasználat, a jelentés kérdésében is szerintem kiterjedt és beható vizsgálatokat kell folytatni a továbbiakban” (185—6).

6. Aránylag hosszasan időztünk irodalmi nyelvünk fejlődésének régebbi korszakainál; kétségtelen azonban, hogy — Pais Dezső akadémikus előadásáról lévén szó, vagyis olyan kutatóéről, aki maga is régi nyelvünk egyik legavatottabb bűvára — a legtöbb eredetiséget a fentebb elemzett szakaszokban (1—23.) lehet találni. Nem kevésbé beható természetesen a Bessenyeitől Petőfiig terjedő korszak tárgyalása sem (24—38.),¹ amelynek magvát Pais — Deme László véleményét idézve — így foglalja össze: „A táji nyelvek önállósága: a népi nyelvek kora. Ez az állapot a feudális társadalom jellemzője. A köznyelv kialakulásával és elterjedésével s a táji nyelveknek változatokká válásával a népi nyelvek kora a nemzeti nyelv korába nő át. Ez a kapitalizmus nyelvállapota. Erre a korszakra és állapotra vonatkozólag találóan nevezi Pais egyetemi előadásaiban a köznyelvet a nemzeti nyelv főtípusának, a nyelvjárásokat pedig részleg-típusoknak” (MNy. 46:221—2; Pais, 156). Végre eljutottunk tehát ahhoz a korhoz, amelyben a nyelvi egységesülést már Pais is mint az egész nyelvközösséget átfogó nemzeti igényt és eredményt fenntartás nélkül elismeri. Új és — mint egyik korábbi cikkében írta — „katasztrófális”, vagyis szerfelett sokirányú és mélyreható — változásként értékeli a nyelvújítást, s amikor Kazinczyról ír, visszaemlékezik nemcsak Tolnai Vilmos, hanem Révai József megállapításaira is, hiszen így nyilatkozik: „A sztálini elvhez hasonló felfogás készítette Kazinczyt és híveit, az, hogy a nyelv a harc eszköze, a társadalom harcáé. A Mondolat-vita nem csak a nyelv, hanem az akkori magyar társadalomé egy

¹ Ehhez a részhez csatlakozik Kovalovszky kitűnő hozzászólása Pest-Buda központosító szerepéről (180—3).

jövendő magyar társadalomért" (152). Egyébként a Kazinczy körüli szakaszokban Pais a felvilágosodás korabeli iskoláztatás szerepével éppen úgy foglalkozik, mint a fellendülő hírlapirodalom igényeivel, amelyek szintén „egységes irodalmi nyelvtípus” létrehozatalára sarkalltak; szintézise tehát egyre átfogóbb, egyre teljesebbé válik. A nemzeti nyelv igazi kodifikátorának azonban Vörösmarty Mihályt tartja: a helyesírási bizottság előadója lévén, az ő irányításával jelent meg 1832-ben a Magyar Tudós Társaság első helyesírási szabályzata, s nyomós szerepe volt a Társaság első zsebszótárának, a mindmáig nagyra becsült „Tzs.”-nek szerkesztésében is. Ámde Pais e tények kiemelésével nem éri be: szükségesnek tartja azt is, hogy néhány éles vonással jellemezze Vörösmarty egyéni nyelvhasználatát, amelyben annyi az eredeti s utánozhatatlan sajátosság. Végeredményként pedig — bármily paradoxon — „éppen a nyelvtերemő képessége némelykor talán a kelleténél inkább kicsap az akkori nyelvi szokvány medréből” (164). Íme a norma és az egyéni, sőt a költői szabadság ellentéte: mintha itt, e modern korszakban is igazolódna — mutatis mutandis — Mészölynek fentebb más összefüggésben idézett tétele: „régén volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szókinése szerint alkottak”. Írjunk t á j n y e l v helyett bizonyos t á j n y e l v i e l e m e k k e l színezett egyéni nyelvet, s vegyük figyelembe a Vörösmarty korában még annyira fontos műfaji, stílusbeli követelményeket, s máris előttünk áll az irodalmi nyelv kutatásának újabb problémája: még a nemzeti nyelv kialakulásának korában sem elegendő pusztán az irodalmi norma vizsgálata, hanem éppen ily fontos ennek a normának koronként és írónként különböző, esetleges módosulása is.

Az egész harmadik, XVIII—XIX. századi rész egyik legnagyobb érdeme kétségtelenül az, hogy ebben Pais Dezső — amennyire előadásának szaggatott, jegyzetsorozat formája megengedi — összesíti a nyelv különböző rétegeinek olyanféle vizsgálatát, aminőre fentebb már többször céloztunk; a hangtani mozzanatok itt kissé háttérbe szorulnak, viszont annál jobban érvényesül egy-egy jellegzetes szó történetének az általános fejlődésbe való beillesztése (vö. *rengeteg* 155—6, *hullám* 156, *elül*, *haladékony* 163 stb.) Ugyancsak ezzel a résszel kapcsolatban azonban rá kell mutatnunk egy olyan szakaszra (30.), ahol — nézetünk szerint — bizonyos hangtani vonatkozások, illetve tudománytörténeti előzmények sikerrel lettek volna hasznosíthatók. A nemzeti nyelv kialakulásáról szólva Pais felveti a kérdést: „melyik nyelvjárásból bontakozott ki a magyar irodalmi nyelv?” (156). A kérdésre az előadó — valószínűleg igen helyesen — nem ad konkrét választ, hanem óvatosan csupán a következő megjegyzést teszi: „Én — bevallom — nem látok irodalmi és köznyelvünkben valami alapnyelvjárást. A magyar nyelvközöségtől magában foglalt régibb és újabb nyelvjárási elemeknek finom keverésű ötvözete mind az írott, mind a beszélt nyelvtípusunk.” E válasz, amely lényegében véve nyelvjáráskeveredésre és ezzel kapcsolatos kiegyenlítődéésre utal, nem esik nagyon messze Lazicius Gyulának a magyar köznyelv fonológiai rendszerére s annak kialakulására vonatkozó véleményétől (NyK. 48 : 191 kk.); hálásak lettünk volna tehát a szerzőnek, ha nyelvjárás és köznyelv viszonyáról szólva nemcsak Lőrincze Lajosnak egy idevágó megjegyzését veszi bonckés alá, hanem Laziciusnak kissé feledésbe merült fonológiai felfogását is. E részletre egyébként csak azért tértünk ki, nehogy valaki, teljesen alaptalanul, „hangtanellenességgel” vádoljon meg.

7. Örvendetes jelenség volt, hogy Pais szegedi előadását, amely vázlatossága ellenére is határkö a magyar nyelvtudomány történetében, három Kossuth-díjas írónk is meghallgatta: Veres Péter, Illyés Gyula és Déry Tibor. Veres Péter egy olyan fontos nyelv- és művelődéstörténeti problémát vetett fel, amelyet ezelőtt körülbelül száz évvel Tolsztoj is feszegetett az orosz nyelvvel kapcsolatban. Tolsztoj mélyen fájlalta, hogy saját korában a művelt oroszok nyelve neologizmusai és idegen szavai miatt majdnem

érthetetlen volt a muzsik számára. Azt hiszem, ez a hasadás paraszti nyelv és művelt köznyelv közt minden olyan népnél jóformán napjainkig kínzó probléma, amelynek fejlődésében újabban a történelmi szükség parancsára nagyszabású, felülről sugalmazott és irányított nyelvújítás zajlott le. Hiszen Alecu Russo, a XIX. századi jeles haladó román író vallomására is gondolhatunk, aki az 1848-i balázsfalvi népgyűlés szemtanújaként leírta, mily keveset értett a nép a szónokok cikornyás, latinizmusokkal teletűzdelt nyelvezetéből. Ilyen példák fényében aggodalmasan és fájdalmasan értesülünk arról a tényről, hogy a magyar nyelvújításnak számtalan szóalkotása — úgy látszik — a falusi köznép körében mindmáig ismeretlen; érdemes lenne utána nézni, vajon olyan szavak, mint *költő, író, regény, szerep* stb. tényleg ismeretlenek-e ma is népünk milliói számára, amint Veres Péter állította (168). Izgalmas lenne a *hős* szó sorsának is utánajárni: emlékezünk arra, hogy 1813-ban a Mondolat szokatlan neologizmusként pellengérezte ki, s Veres Péter nyilatkozata szerint ma sem közkeletű: „A *hős* valódi, profétikus értelmében”, írja Veres, „csak a nagyon kevés literátusan művelt ember előtt ismeretes, a magyar nép milliói alig-alig ismerik, homályban van az egész fogalom és a vele kapcsolatos ismeretkör” (168). De Veres Péter mindjárt azt is ajánlja, hogy a kongresszuson résztvevő pedagógusok nézzenek utána állításainak: „nem túlságosan egyénien nézem-e én a paraszti nép gondolkodását és általános műveltségét” (168—9). Sajnos, nem tudjuk, ennek a kérelemnek lett-e foganatja; ha nem, nyelvatlaszunk szorgos munkatársaitól s esetleg néprajzkutatóinktól várjuk, hogy nyilatkozzanak köznyelvünk, kultúrfogalmaink terjedésének mai állapotáról. Mondanunk sem kell, hogy minden módon törekednünk szükséges a köznyelv alapszókincsének és grammatikai rendszerének minél szélesebb körű terjesztésére, s talán nem kell hozzátennünk, hogy erre a jó, izes nyelvű irodalmi olvasmányokat tartjuk a legalkalmasabb eszköznek.

Illyés Gyula nyilatkozatából legfontosabb az a megállapítás, amely a prózai és a költői nyelv közötti különbségre vonatkozik. Illyés úgy véli, hogy „a próza jobban beengedi magába a nyelvi helytelenségeket, hibákat, magyartalanságokat, mint a költészet. A versnek valami keményebb, igényesebb magatartása, szűrője van arra, hogy nemcsak az érzést és a gondolatot fejezze ki világosan, hanem hű legyen a magyar nyelv belső szelleméhez... A vers rögtön megméri, abban a pillanatban leleplezi azt, ami nem tartozik szorosan a nyelv belső szelleméhez” (171). E megjegyzést azért fogadtuk örömmel, mert tulajdonképpen ez volt az egész eszmecserében az egyik legfontosabb stilisztikai vonatkozású tétel: megérdemli, hogy sürgősen megirandó „vers-stilisztikánk” egyik pilléreként lássuk viszont.

8. Nem foglalkoztunk mindazzal, ami Pais akadémikus szegedi előadása óta történt irodalmi nyelvünk kutatásával kapcsolatban; talán elég azonban nézetek, megállapítások és munkahipotézisek fenti kaleidoszkópja is ahhoz, hogy a vázolt problémakör részleteinek színességéről, változatosságáról némi fogalmunk legyen. Kevés kongresszusi előadás indított meg olyan élénk eszmecserét, mint ez, s most már csak egy kívánságunk lehet: Pais Dezsőtől mint irodalomtörténésznek és nyelvésznek egyaránt kiváló tudóstól joggal várjuk, hogy éppen ő, aki ötletekben és nem sejtett összefüggések feltárásában gazdag szómagyarázatoknak szinte beláthatatlan sorával ajándékozta meg tudományunkat, hangtani jellegű vizsgálódásait szélesítse ki teljesebb, a nyelv minden területét átfogó körképpé és írja meg monográfia formájában a magyar irodalmi nyelv e g é s z történetét. Nem kétséges, hogy irodalomtörténészeink és nyelvészeink annyira kívánatos további együttműködésének éppen egy ilyen rendszeres, új kutatásokra sarkalló munka volna legbiztosabb záloga.

Gáldi László

NYELVMŰVELŐ TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK SAJTÓSZEMLÉJE

(1954.)

Ismertetésünkben az eddigi gyakorlattól eltérően nem az egyes folyóiratok és újságok sorrendjében haladunk, hanem a következő tárgykörök szerint csoportosítjuk anyagunkat: 1. helyesírás, 2. nyelvhelyesség, 3. stílus.

1. Helyesírás

Nem mondhatjuk, hogy az új helyesírási szabályzat megjelenéséig különleges érdeklődést figyelhettünk meg a sajtóban helyesírásunk ügye iránt. Csupán az OM módszertani folyóirata, az Anyanyelvünk az iskolában [a továbbiakban: Anyanyelvünk] foglalkozott rendszeresen a helyesírás iskolai színvonalának emelésével, oktatása módszertanának kérdésével. „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának megjelenése után azonban élénk vita indult meg mellette és ellene. — Az elmondottaknak megfelelően rendezzük el anyagunkat: a) a szabályzat 10. kiadása előtt megjelent cikkek, b) az új szabályzat körüli vita, c) az iskolai helyesírási oktatás kérdése.

a) Turi Károly (Messe vagy metssze. Anyanyelvünk, febr.) az élő nyelvszokásra hivatkozva javasolja, hogy a *metsz, tetszik, látszik, hallatszik* ige felszólító módját a mai kiejtésnek megfelelően *metsszen, tetsszen, látsszék (látsszon), hallatsszék (hallatsszon)* alakban írjuk. Javaslatát a gimnáziumban és különféle tanfolyamokon szerzett tapasztalataival támasztja alá. — A helyesírási szabályzat 10. kiadása ezeket az alakokat felveszi, de feltünteteti mellettük a régebbi *messen, tesszen, lássék, hallassék* formát is.

Deme László „A gyakorlati és a fonetikus írásról” című tanulmányában (Anyanyelvünk, ápr.) vázolja az írás fejlődését a képirástól a hangírásig, szől helyesírásunk alapelveiről, majd bemutatja a magyar nyelvjárások fonetikus átírására készített jelrendszert. Tanulmányából az a rész tartozik szorosabban tárgykörünkhöz, mely helyesírásunk alapelveit, elsősorban a fonetikus és az etimologikus elv viszonyát tárgyalja: „A magyar helyesírás története — legalábbis az 1832-es, első akadémiai szabályzat óta — nem más, mint a fonematikus elv állandó érvényesítése, azaz a fonetikus és az alaktani elv olyan egyensúlyának folytonos keresése, mely az alaktani elvnek kezdetben megfelelő, de ma már csak a hagyományt őrző írásformákat a fonetikus írásmód javára küszöböli ki. — A helyesírás teljesen fonetikus nem akar lenni, s nem is lehet. A szókép állandóságának megbontásával többet veszítene, mint amennyit a kiejtés szerinti pontosság meghonosításával nyerne. A *jobban, jobnak, joptól* sorban észlelhető ingadozás rontaná a helyesírást, nem javítaná. Ha így íránk: *roncsa, rondzs be; miért ront ki, miért rond be*: az ige alapformája néha szinte felismerhetetlenné torzulna. Ez pedig gátja a megértésnek, az írás legfőbb céljának.”

Szűcs József az egybeírással és a különírással foglalkozik (Anyanyelvünk, ápr.). A szerkesztő a cikk végén megjegyzi: „Szűcs kartárs megállapításait tekintsük mindaddig vitaanyagának, míg a kérdésben az Akadémia nem dönt.” Erre a megjegyzésre nagyon szükség volt, mert jöllehet Szűcs az összetételek kialakulásának, meghatározásának nehéz kérdésében helyes nyelvtani alapokból indul ki, s az 1950-i szabályzatot bíráló megjegyzései sok esetben helytállóak (pl. a *tovább, a külön, az utána* igekötői szerepének megállapításában), mégis számos szókapcsolat írásában az Akadémia másként foglalt állást, mint ő (pl. a következő szókapcsolatok: *dolgozó paraszt, dolgozó nő, mutató némás, általános iskola, nagyra tart, bérbe ad, helyet foglal* stb. különírjuk, nem pedig egybe).

A Debrecenben megjelenő Néplap több folytatásban közölte Papp István cikkét (Műveltség és helyesírás, ápr. 16., 17., 18., 20.). A szerző az első két részben a helyesírás fontosságát, helyesírás és nemzeti műveltség összefüggését hangsúlyozza, ismerteti helyes-

írásunk alapelveit. A harmadik és a negyedik közleményben az 1950-i szabályzat hiányosságát, illetve néhány hibáját bírálja. — Ugyanő felel a Néplap máj. 16-i számában néhány helyesírási kérdésre. Válaszát — mint az előbbi cikk több megállapítását is — szembesítenünk kell az új szabállyal, ez különben egyenesen következik a *mindig* szó helyesírására adott feleletéből: „Helyesírási dolgokban az a »helyes«, ahogy a legutóbbi, tehát az éppen érvényben levő helyesírási szabályzat rendeli.”

Az Anyanyelvünk júniusi számában Szilágyi Ferenc egy érdeklődő kérésére részletes pontossággal megmagyarázza, mikor írjuk *nap* szavunkat kis, illetve nagy kezdőbetűvel. Először számbaveszi a *nap* (égitest) szó jelentéseit, s elhatárolja tőle időszakaszt, időfogalmat jelentő *azonos alakú nap* szavunkat. A helyesírásra vonatkozó megállapításait röviden így foglalhatjuk össze: *nap* szavunkat általában kis kezdőbetűvel írjuk, kivéve, ha a mi bolygórendszerünknek központi égitestét jelöljük vele tudományos munkában. A nagy kezdőbetűs formával találkozunk néha költők műveiben is, de ezekben valamilyen stilisztikai szándék (megszemélyesítés, ünnepegyesség) teszi indokolttá használatát.

A Bácskiskunmegyei Népújság okt. 3-i száma utcai és üzleti feliratok helyesírási hibáira hívja fel a figyelmet (Öt perc séta a helyesírási hibák körül). Megjegyzései általában helyesek.

b) Az új helyesírási szabályzat készítésének műhelymunkájába, az egyes szabályok, változtatások háttérét alkotó nyelvi anyag tudományos elemzésébe nyújt bepillantást Benkő Loránd „Megjegyzések néhány időszerű helyesírási kérdéshez” és Pais Dezső „Éjtszaka—éccaka—éjszaka” c. cikke (MNY. július). Benkő először azt tisztázza, hogy helyesírásunk három fő elven, a hagyomány, a kiejtés, a szóelemzés elvén épül föl, s ezek mellett csak másodsorban érvényesül a könnyebb olvashatóságra, a két- vagy többalakúság kiküszöbölésére való törekvés vagy az egyszerűsítés elve. „A magyar helyesírásnak nagy előnye az — folytatja Benkő —, hogy a három alapelv rugalmas összecsiszolódására, meglehetősen harmóniájára épült, s az arányok benne nem tolódtak el túlságosan egyik alapelv javára sem.” A következőkben a Helyesírási Főbizottságnak néhány kérdésben hozott döntését ismerteti és indokolja, s ezzel bemutatja, hogy „a helyesírás területén nem lehet vagy legalábbis nem ajánlatos kellően át nem gondolt nézetek, pillanatnyi ötletek, első látszatra talán tetszetős, de nem szilárd talajon nyugvó elméletek, pusztán érzelmi mozzanatok stb. alapján ténykedni: változtatásokat eszközölni vagy változtatási törekvéseket elhárítani. A helyesírás kétségtelenül nem a nyelvtudomány belső ügye, hanem annál jóval több: közügy. De a benne felmerülő kisebb-nagyobb problémák megoldása nem nélkülözheti a nyelvtudományi módszert: a gondos körütekintést, a kérdéseknek részletekbe hatoló, aprólékos vizsgálatát, az alapos filológiát”. A megvizsgált kérdések, illetve kérdéscsoportok a következők: műveltető igék; *lélegzik, lagzi; bólogat, tekinget, kacsingat; éjszaka; épp, éppen, -képp, -képpen; kevésbé.*

Pais Dezsőnek némiképp más a véleménye az *éjszaka* szóalak első előfordulásáról, keletkezéséről, XIX. századi irodalmi nyelvi szerepléséről, mint Benkőnek, s cikke végén így összegezi a véleményét: [A szó írása] „ízlés dolga! Neki [Benkőnek] és némelyeknek nagyobb gusztusuk van az *éjszaká*-ra, nekem és másoknak — kevesebbeknek vagy többeknek: kérdés — nagyobb gusztusunk van az *éjtszaká*-ra.”

Az új szabályzat megjelenéséről a Dunántúli Napló adott először hírt (szept. 19.), messze megelőzve ezzel a fővárosi sajtót (Rónai Béla: A hibátlan helyesírásért! Ismerjük meg új helyesírási szabályzatunkat!). A cikk beszámol arról a nagy várakozásról, mely részben a 9. kiadás hibái és korai eltűnése miatt a 10. kiadást megelőzte. Örömmel üdvözlö az új szabályokat, azokat is, amelyeket most fogalmaztak meg először vagy pontosabban, s azokat is, melyek az eddigi gyakorlattól eltérő változtatásokat tartalmaznak, mert az előbbi csoport útmutatást jelent az eddigi bizonytalanságban, az utóbbiak

pedig a nyelvben állandóan végbemenő fejlődést tükrözik, összhangban vannak helyesírási szabályzataink eddigi hagyományával. A szótári részről megállapítja, hogy „a szóanyag lényegesen bővült, megváltozott életünket tükröző szavakkal frissült föl. Az egyes címszavak után megtalálhatjuk ezeknek nehezebb helyesírású alakotani változatait is”. A szabályzat anyagának beosztásával azonban nem ért egyet. Véleménye szerint a nyelvtan anyagának rendszere, nem pedig valamiféle „sajátos” helyesírási szempont szerint kellett volna a szabályokat csoportosítani, hiszen nyelvtan és helyesírás elválaszthatatlan. Ezért helyesnek tartja, hogy a szerzők a könnyebb eligazodás kedvéért tárgymutatóval bővítették ki a kiadványt.

A fővárosi lapokban október végén kezdődött el a vita a szabályzat körül. Ják Sándor rövid hozzászólásában (Magyar Nemzet, okt. 29.) a szabályzatban kétségtelenül meglevő csekély számú hibához néhány önkényesen hibának minősített esetet is csatolva, tévesen általánosító és elfogult véleményének adott kifejezést. — Ezt a cikket a Szolnokmegyei Néplap november 14-i száma is közölte.

Vargha Balázs a Magyar Nemzet nov. 11-i számában (A magyar nyelvtudomány ünnepe) ír a szabályzatról. Ennek érdemének tartja azt, hogy megszüntette azt az áldatlan kettősséget, melyet a szűkszavú akadémiai szabályzat és a külön nyomdász-kódex jelentett. Megállapítja azt is, hogy „... az Akadémia új kódexe nem reformot kezdeményez, ... hanem logikusan végiggondolva alkalmazza minden lehetséges kérdésre az eddig is érvényesülő alapelveket”. Hibák még lehetnek benne, de ezek kijavítása már nem lesz olyan nehéz, mint a szabályzat összeállítása volt.

Supka Gézának az Irodalmi Újságban (nov. 20.) megjelent cikke (Helyesírás, óh!) „kemény” ítélettel végződik: „... mi az eredmény? Egy csomó hiábavalóan kidobott pénz s egy »reformszabályzat«, amellyel az Akadémia a leghelyesebben tenné, ha napokon belül visszavonná a forgalomból, és bűnbánóan bevallaná, hogy ez a tizedik kiadás — rosszabb a kilenc előzőnél”. Supka érveinek és kifogásainak ismertetése és alapos cáfolata megtalálható az Irodalmi Újság nov. 11-i és a Nyelvőr szept.—dec.-i számában (Deme László: Kritika és etika, óh! — Margócsy József: Helyesírás, óh!)¹ — Lényegében az új szabályzat elvetése mellett foglalt állást Kerékgyártó Imre is, a Köznevelés okt. 15-i számában megjelent cikkében. Megjegyzéseinek részletes bírálata a Nyelvőr szept.—dec.-i számában olvasható (Benkő Loránd: Szélgjegyzetek egy helyesírási „kritiká”-hoz).

Szemere Gyula az Anyanyelvünknek még októberi számában csoportokba rendezte azokat az 1950-i szabályzatban és szótárban is szereplő szavakat és szókapcsolatokat, amelyeknek helyesírásában valamilyen módosulás következett be (Miben változott helyesírásunk?). A csoportok a következők: 1. Olyan szavak, amelyeknek szerkezete változatlan, de helyesírásuk egyéb tekintetben módosult. 2. Szerkezetükben megváltozott szavak: különírandók, kötőjellel kapcsolandók, egybeírandók. 3. Vagylagos alakok. 4. Rövidítések. A szabályzati résszel, úgymond, bár „számos egyetértő helyesléssel fogadott szabálya mellett nem egy ellentmondást válthat ki belőlünk”, e z ú t t a l nem kíván foglalkozni.

Az Esti Budapest dec 2-i számában Devecseri László részletes és pozitívan értékelő ismertetést ír a szabályzatról („A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadásához). „Nagy örömmel kell ... üdvözölni az új szabályzatban azt, hogy végre rendezte helyesírásunk számos szabályozatlan vagy vitás kérdését, ha még maradtak is ilyenek, pl. az összetételek írása terén. Hogy a rendezés nem mindig sikerült mindenki meglegedésére, az talán érthető is: a sok eltérő vélemény közül csak egyet lehetett szabállyá emelni. Jelentős az is, hogy a szabályzat nem tér ki az újabb nyelvi jelenségek írásmódjának

¹ Szembeszáll Supkával Földessy Gyula is (Grammatici certant. Irodalmi Újság, dec. 4.).

szabályozása elől sem." A változtatásokról az a véleménye, hogy igen megfontoltak, nem okoznak törést helyesírásunk rendszerében, sőt nem ártott volna még talán több módosítás sem (pl. a *dz*, *dzs* elválasztásában). Cikke egyéb részleteiben a szabályzat beosztásáról, néhány új vagy módosított szabályáról szól, védelmére kel a szótári résznek Supkával szemben.

A Szabad Nép december 7-i száma Bóka László cikkét közli (A magyar helyesírás ügye). Az új szabályzat égető szükségletet elégít ki — írja Bóka. A helyesírás nem külső forma csupán, hanem a nyelvi egység öre. Ezután ismerteti az 1832-i, első szabályzat megjelenésének körülményeit s azt a harcot, melyet haladó nyelvtudósaink vívtak az Akadémia konzervatív köreivel szemben, hogy helyesírási szabályaink ne szakadjanak el a nyelv természetes fejlődésétől. Az új szabályzatról megállapítja, hogy „helyesírásunknak talán a legmegfontoltabb, legbővebb, a társadalmi étellel legszorosabb kapcsolatban készült szabályzata”. A helyesírás alapelveinek rövid kifejtése után részletesen ismerteti a szabályzatot s a főbb változtatásokat. Szól a kiadványt ért bírálatokról is, többek közt arról a rosszhiszemű hírverésről, hogy az Akadémia a közvélemény kizárásával készítette el a szabályzatot. Ez a közvéleménykutatás nem hiányzott, de nem is ennek emlegetése figyelemre méltó, hanem a mögötte meghúzódó állásfoglalás, hogy „Akadémiánkban egyesek még mindig a Berzeviczy Albert, József főherceg, Pekár Gyula Akadémiáját látják, s nem azt a tudományos testületet, melyet a nép állama szervezett, s amelynek tagjai már sokszor bebizonyították, hogy tudásukat, erejüket hazánk építésének szolgálatába állították”. A szabályzatnak vannak hibái — fejeződik be a cikk —, ezek többnyire a gyakorlatban derülnek ki. Éppen ezért az új szabályzat kettős feladatot ró a használókra: forgassák, kövessék, s ha hibát vagy hiányt fedeznek fel, juttassák el észrevételeiket a Helyesírási Főbizottsághoz.

A dec. 15-i Köznevelés szerkesztőségi cikke („A magyar helyesírás szabályai” új, 10. kiadásáról) a nevelők aggályait, az okt. 15-i cikkből származó esetleges félreértéseit igyekszik eloszlatni. Mivel a szabályzathoz készült magyarázat még nem jelent meg, azért a lap ezúttal közli a legfontosabb módosításokat, ismerteti a kiadvány főbb törekvéseit. Majd így folytatja: „A helyesírási szabályzat 10. kiadása tehát körültekintéssel, hosszú munka eredményeként készült. Az iskolai munkában minden fokon alapja lehet a további munkának. Alapja, de természetesen legtöbb fokon nem közvetlen eszköze, hiszen nem tankönyvnek készült...”

Lényegében az utóbbi cikkekhez hasonló pozitív értékelés és megjegyzések olvashatók Egedy Mária (Az új magyar helyesírási szabályzat. Budapesti Nevelő, dec.), Deme László (Helyesírásunk és az Akadémia. Élet és Tudomány, dec. 22.), Lőrincze Lajos (Néhány megjegyzés a nyelvhelyességi vitához. Magyar Rádió, 47. szám, nov. 22—23.) és az Anyanyelvünk szerkesztőségi cikkében (Az új helyesírási szabályzat, dec.). Csupán Egedy és Deme egyik megállapítását emeljük még ki: helyesírásunk azzal, hogy az irodalmi nyelvi alakokat rögzíti, biztosítja irodalmi nyelvünk egységét és terjedését, s elősegíti kiejtésünk egységessé válását. — A szabályzat 10. kiadásának megvételét és főleg használatát ajánlja olvasóinak a Hidrológiai Közlöny is (9—10. sz.).

A teljesség kedvéért említjük meg, hogy a szabályzathoz készített és régen várt magyarázat a Nyr. szept.—dec.-i számában megjelent, s különnyomatban is kapható.¹

c) Folyóiratainkban számos (ha nem is mindig helyesírási vonatkozású) cikkben olvashatunk a különböző fokú iskolák tanulóinak helyesírási ismereteire vonatkozó megjegyzéseket. A Felsőoktatási Szemlében Némedi Lajos (Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon, júl.—aug.), Fábíán Pál (Gondolatok N. L. cikkéhez, okt.) és

¹ Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. Bp., 1955. Akadémiai Kiadó. Nyelvőr Füzetek 2. szám.

Kárteszti Ferenc (Hozzászólás N. L. anyanyelvünk ápolásáról szóló cikkéhez, nov.) egyaránt szóvá teszi az egyetemi és főiskolai hallgatók súlyos helyesírási fogyatékoságát. „A legnagyobb baj az — írja Némedi —, hogy a hallgatók egy része nem is látja ennek a hiányosságnak súlyos voltát, és nem tartja fontosnak kiküszöbölni.” A helyzet megjavítására a felvételi vizsgakövetelmények szigorítását, a magyar nyelvi oktatás visszaállítását (elsősorban tanárképző intézményekben), helyesírási versenyek rendezését, az írásbeli munkáknak helyesírási szempontból is történő elbírálását javasolják. — Rónai Béla az Anyanyelvünkben közölt cikkében (Nyelvművelő feladataink a pedagógiai főiskolán, febr.) azt mutatja meg, hogyan indítja el a magyar szakos hallgatók helyesírási hibáinak kijavítását célzó munkáját egy-egy csoport tipikus hibáinak megállapításával.

Makay Gusztáv (Gimnáziumi irodalomtanításunk kérdéseiről. Pedagógiai Szemle, nov.—dec.), Pálmai Kálmán (Anyanyelvi oktatásunk néhány kérdése. Anyanyelvünk, jún.) és Gyomai György (A helyesírás az ált. iskolában. Anyanyelvünk, jún.) írásaiból a közép- és általános iskolák helyzetét ismerjük meg. „A tapasztalat azt mutatja, hogy minden fejlődés ellenére is sok még a tennivaló a helyesírás tanításában” — mondja Pálmai. „Őszintén megvallhatjuk, hogy a tanulóknak a fogalmazási készségben és a biztos helyesírásban tapasztalt hiányosságai erősen visszavetik a gimnázium tanárait a színvonalas irodalomtanításban, gyakran valósággal megbénítják munkájuk eredményességét” — írja Makay. Megoldást mind az alsó, mind a középső fokon csak az jelent, ha a helyesírást nyelvtani alapokra építjük, sokat gyakoroltatjuk, s munkánkban hathatós támogatást kapunk a nevelőtestület valamennyi nem magyar szakos tagjától is. A Köznevelés két száma (okt. 15.: Kerékgyártó Imre: A helyesírás normája; nov. 1.: A helyesírási norma kérdéséhez) s az Anyanyelvünk egyik cikke (Dienes Tibor és Fekete Péter: A helyesírási norma kérdéséhez, aug.) beszámol az iskolákban folyó normakisérletekről, melyeknek célja az, hogy a jövő tanévre egységes országos követelmények alakulhassanak ki. A helyesírási normák bevezetésével az OM-nek nem az a célja, hogy ezzel a bukásokat szaporítsa, hanem az, hogy növelje a nevelők felelősségérzetét, hogy elősegítse a helyesírás eredményesebb tanítását. — Az Anyanyelvünk több cikke foglalkozik a helyesírás tanításának kérdéseivel, illetve gyakorlásának módszereivel. Deme László: A mássalhangzók összeolvadása (febr.), Udvaros József: A helyesírás gyakorlásának néhány módja (jún.), Karádi Ödön: A helyesírás gyakorlása az összevont V—VIII. osztályban (okt.), Némedi Lajosné: A helyesírási elemzésről (okt.). — Merényi József a februári számban arról számol be, milyen örömmel fogadták a nevelők „A helyesírás tanítása” c. kiadványt „először azért, mert sokan eddigi gyakorlatukra találtak elvi igazolást, másodszer pedig, mert új módszereket, eljárásokat találtak benne, amelyek felhasználásával felvehetik a harcot a helyesírás eredményesebb tanításáért”.

(Folytatjuk.)

Bencédy József

Berzsenyi Dániel Válogatott versei

A bevezető és a válogatás Vargha Balázs munkája. Szépirodalmi Kiskönyvtár 65. szám.
H. n. [Budapest], 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 151 lap

A Szépirodalmi Kiskönyvtár kötetei igen nagy szolgálatot tesznek a magyar művelődés ügyének. Ezek az olcsó, mindenütt kapható kis könyvecskék — immár 65 kötetben — a magyar és a külföldi irodalom legjavát adják fillérékért az olvasók kezébe; nyilván elsősorban azokéba, akik a teljesebb és nagyobb igényű kiadásokat — egyrészt koruk, másrészt műveltségi fokuk vagy anyagi helyzetük folyományaként — talán még nem szereznék meg.

A sorozat kötetei tehát elsősorban az irodalom élvezetében valamilyen okból még „kezdők” számára készülnek; s ez sajátos feladatot ró gondozóikra is. Nemcsak azt, hogy a kiadás maga minél hívebb s ennek ellenére minél könnyebben olvasható legyen — ezt végeredményben a nagy kritikai kiadásoktól is így követeljük meg —, hanem azt is, hogy az olvasót minél jobban „kiszolgálják”, azaz minél jobban útbaigazítsák az adott író adott műve élvezetének elősegítésére, sőt ezen túl neveljék az olvasó irodalmi ízlését és tájékozódóképességét, növeljék irodalmi ismereteit és ítélőképességét általában is. Ez elengedhetetlen számukra, akár diák, akár pedig egyszerűbb felnőtt olvasóközönségre számítanak elsősorban.

Az itt bemutatandó Berzsényi-kiadásban érezhető is ez a segítségi törekvés. Mind a bevezető, mind pedig a jegyzetek arra mutatnak, hogy a kötetet gondozó Vargha Balázs szem előtt tartotta: milyen olvasóközönségre kell számítania. Amit majd mégis hiányként rónék fel a kiadásnak, az nem is a sajtó alá rendező hibája, hanem mai irodalomtörténetírásunké és irodalmi kritikánké általában.

Ha ugyanis feltettük a kérdést: kinek szólnak e sorozat kötetei, s ezt lényegében a sorozat szerkesztőivel egyetértésben tudtuk megoldani, adódik még több más kérdés is. Az első talán ez: hogyan szóljon a klasszikus költő a mai olvasóhoz? Mert ne felejtjük el; Berzsényi a maga kora embereinek írt a maga korában; s a mai olvasóra semmiképpen sem hathat már úgy, mint saját kortársaira, hiszen közben fejlődött a kor, más lett a közönség is. Berzsényi időközben formájában és mondanivalójában egyaránt archaikussá vált, elvesztette hajdani — s akkor sem túlzott — modernségét: akkor az eleven élet egyik tényezője volt, ma a hagyományé. A mai olvasóra már eleve nem hathat ugyanúgy, mint a vele egykorúra; de úgy sem, mint a mai olvasóra a ma élő író. Ez természetesnek látszik, pedig mégsem az: a nemzeti klasszikusok „modernizáló” átírásának alig két évtizeddel ezelőtt megkísérelt irányzata mutatja, hogy ezt a kérdést nem árt tisztáznunk.

S végül, de korántsem utolsósorban még egy probléma: hogyan szóljon a klasszikus költő a mai olvasóhoz; hogyan mutassuk be őt korunk közönségének? Pusztán eszmei mondanivalóján keresztül, vagy művészetén keresztül is? Legtöbben azt mondanák: a kettő nem választható el. Magam is ezt gondolnám: a költőben együtt érték az, amit mondott, és az, ahogyan ezt kifejezte. A formával foglalkozni egyedül: ez meghamisítaná az írot, ellene mondva mindennek, amit az irodalom társadalmi jellegéről és funkciójáról tanítunk. — De vajon nem ilyesféle torzítás-e ennek ellenkezője is: az, amikor a költőnek elszakítjuk eszmei mondanivalóját művészetétől, s haladó, vagy ingadozó, vagy éppen reakciós politikust csinálunk belőle, műveit csak e szempontból magyarázva és ítélve meg?! Veszélyes út ez mindenütt, de különösen az olyan népszerű kiadványban, amelynek elsősorban diákok és az irodalom értékelésében még járatlan dolgozók lesznek az olvasói!

De vegyük részleteiben: mit kívánunk a fentiek alapján egy ilyen jellegű kiadványtól, s mit valósít meg ezekből az előttünk fekvő Berzsényi-kiadás.

1. A nem mai szerzők műveit tartalmazó kiadványtól mindenekelőtt azt a két, egymásnak ellentmondó tulajdonságot várjuk el, hogy egyrészt minél hívebbek, másrészt viszont minél könnyebben olvashatók legyenek. E két követelménynek egymáshoz viszonyított és egymás rovására jelentkező aránya más és más attól függően, hogy a kiadást milyen közönségnek szánjuk. Hogy Vargha Balázs e kérdésben szorosan követette az 1936. évi kritikai kiadás eljárásmódját, az ez utóbbinak nem éppen válik dicséretére: a helyesírásba való nagyobb fokú beavatkozás a népszerű kiadásban kétségkívül követelmény, bár a kritikaiban talán nem lett volna feltétlenül az. Mindenesetre: ebben a kiadásban valóban csak zavaró hívségeskedés lett volna az olyan pusztán jelöléstech-

nikai sajátságok megtartása, mint pl. a *cz*, az itt-ott esetleg lelhető *szsz*; a pusztán nyomdatechnikai jelentőségű *ő* és *ű* stb.

A helyesírásnak ugyanis — ezt gyakran elfelejtjük, s talán még le sem nagyon írtuk — két vonatkozása van, s e kettő merőben különböző jellegű és horderejű. A helyesírásba tartoznak az olyan, pusztán jelöléstechnikai értékű sajátságok — például a fentebbiek —, amelyek minden formájukban ugyanarra a nyelvi jelenségre utalnak; de ugyanakkor általában „helyesírási” kérdésnek tekintünk sok olyat is, amelynek pedig különféle formái más-más nyelvi alakot rögzítenek. A *kevesell* kettőzött *l*-jét, a *hínár* hosszú *i*-jét, a *sör* szó *ö*-jét, a *bosszú* hosszú *ú*-ját és kettőzött *sz*-ét általában ugyancsak helyesírási kérdésnek fogjuk fel, s elvételét is helyesírási hibának, illetőleg — történeti vonatkozásban — helyesírási különbségnek fogják fel legtöbben. Pedig a két csoport tagjai között meglehetősen nagy a különbség: a *lantja* és a *lantya*, a *haggya* és a *hagyja*, a *bánsuk* és a *báncsuk*, az *akkor* és régi *ackor*, a *cica*, *czicza* és *tzitza* változatok egy-egy kiejtési formának más-más technikával jelölt változatai; viszont a *lehellet*, *szerént*, *hosszu*, sőt még a *melly* és a *bajussza* is, a szabályos „helyesírási” változattól nemcsak eltérő jelölésű, hanem eltérő kiejtésű is.

Több klasszikus-kiadás — olykor még egyes kritikaiak is — keveredett már súlyos hibákba a helyesírási kérdések e két csoportjának szét nem választása miatt. Pedig ez óhatatlanul szövegtorzítás még prózában is; hát még versben, ahol az ilyen változtatás gyakran rímet vagy léptéket ront; s különösen az lenne Berzsenyinél, akinek klasszikus vagy elvétve nyugati, de mindig időmértékes verseiben ez a prozódiai hosszúság és rövidség kényesen betartott szabályosságát borítaná fel.

A szerkesztő — akár tudatosan, akár bölcs megérzéssel, de mindenképpen sikerülten — általában helyes utat követ, amikor főleg a jelöléstechnikai sajátságokat ejti el; viszont a nyelvi értékűeket, még a ma már különlegesnek hatókat is, átmenti a kiadásba. Ez persze sokszor prozódiai kényszerűség: a „modernizálás” a rövidnek szánt szótagot hosszúvá, vagy a hosszúat rövidvé hamisította volna. Ilyenek: *a)* a magánhangzós időtartam köréből: *kerületét* (96), *írigylem* (29), *hínaras* (49), sőt: *titeket* (49); viszont: *hurodról* (25), *huraim* (31), *fenséges szavú* (45), *hattyu* (41), *lassu* (38), *csiráiban* (43), *hínár* (43), *kinál* (97); egyéb magánhangzók: *hálá* (27), *itt hágy* (59), *béfedezéd* (32), *mérész* (66); viszont: *ösi* (71), *békes* (95), *szélveszes* (95); idegen szavakban: *ambrozíás* (39), *harmoniat* (85), sőt idegen tulajdonnevekben: *A jég-álpeseken s Adria öblein* (28), *Tíburod* (45), *Kaukaszus* (56); — *b)* a mássalhangzós időtartam köréből: *furullya* (38), *önnérvése* (73), *nyillanak* (36), *dallosival* (54), *balzsam-lehellő* (35); morfológiai összefüggésűek: *kegyesebb* (35), *honnom* (40), *honnyom* (35); *morajja* (57), *geniussza* (63), *tavasszát* (44); sőt: *Pindaruszsa* (45); viszont: *megboszulva* (94), *galyakról* (95). — Azokban, amelyek a fentiek közül már e korban két alakúak, tudatosan választotta a költő a lehetséges hosszú és rövid változat közül a neki megfelelő formát. A fenti alakok egyike sem önkényes, Berzsenyi korából mindegyikük igazolható, még a ma olyan szokatlanok is, mint pl. a *mérész* (NySz.). Így hát feltétlenül helyes volt az, hogy a szerkesztő itt óvakodott a versmértéket valamiféle helyesírási modernizálás áldozatául vetni, s megtartotta az eredeti alakokat.

De nemcsak ezek a verstani szempontból fontos nyelvi sajátságok maradtak meg az eredetiből. A szerkesztő — ismét igen helyesen — helyt adott a költő sajátos hangállományát tükröző írásformáknak ott is, ahol pedig ez prozódiai szempontból közömbös volt. Ilyenek: *a)* a mainál illabialisabb formák: *setétségben* (24), *ferdett* (32), *üdvözlelm* (55), *könyökemre* (64), *mívei* (26); — *b)* a mainál labialisabbak: *felkölt* (27), *győzödelem-szekér* (26); — *c)* a mainál zártabbak: *gátokat* (27), *órákot* (58), *meghajul* (99); — *d)* a mainál nyíltabbak: *halavány* (47), *esmeri* (51), *csalét* (59); — *e)* a mainál nyíltabb s rendszertanilag három alakú birtokos személy-

ragozott formák: *vérek* (37), *lelköket* (26), *homlokokon* (33); — *j* mássalhangzós eltérések: *estvélyi*, *estvélyedtem* (64), *honnjom* (35), *vagnak* (37), *öszve* (25), *böv* (36). — Ezek „kijavitása” a versmérték szempontjából nem okozott volna zökkenőt; ám megteveszthette volna az olvasót Berzsenyi nyelvhasználatának hangállapotát illetően.

Az alaktani sajátságok között persze szintén igen sok a prozódiai értékű. A kötet összeállítója — bölcs kézzel — ezekhez sem nyúlt. Nyilvánvaló, hogy pl. a birtokos személyragozásból az *ajakit* (26), *nyomdokiból* (27), de: *fájdalmaim* (25) és a hasonló „ellentmondások” „kiküszöbölése” csak ártott volna a kiadásnak. De kár lett volna „egységesíteni” vagy „modernizálni” a harmadik személyben is az ilyeneket: *köde* (62), de: *zavarját* (57), *arculatja* (52), *mellpatyolatjain* (52), mert — az utóbbi elég jól mutatja ezt — ezeket a költő már aszerint alakította hosszabb vagy rövidebb, illetőleg *j*-s vagy *j* nélküli formájúvá, hogy a versbe prozódiailag hosszú vagy rövid szótag kellett-e.

Hasonlóan káros törekvés lett volna a szó töveket mai formájukra egészíteni ki az ilyenekben: *buzgani* (26), *forganak* (33); *vezérlvén* (32), *vezérljen* (47), *üdvözlek* (69), *pazarl* (36), *kikircsen* (23), *nyárt* (83). Az első kettőben a szótagok időtartama, az utóbbiakban a szótagok száma tekintetében lett volna ez verstanilag kellemetlen következményekkel járó beavatkozás. — Ugyanígy aligha lett volna helyes megváltoztatni a ma már szokatlan, de a versbe jobban illő, s Berzsenyi korában teljesen jogos és járatos *éhesb*, *szózatoss* (74) közép fokokat.

Ami tehát a versek közlés módját illeti: a szerkesztőt általában csak dicséret illetheti. Ha mindjárt a kritikai kiadásra támaszkodva is, de mégiscsak helyesen találta meg az arányt a két nagy követelmény: az olvashatóság és a hűség között. A közölt versek nyelvileg és verstanilag egyaránt híven tükrözik Berzsenyi hagyatékát; csak éppen megszabadítva néhány fölöslegesen nehézkes jelöléstechnikai sallangtól.

Annál inkább kell azonban sajnálnunk azt, hogy egy kérdésben Vargha Balázs — Merényit követve — pusztán jelöléstechnikainak ítélte s elhagyott egy nagyon is nyelvi, sőt prozódiai értékű sajátságot: a névelő utáni hiányjelét. Klasszikus költőink ezt nem modorosságból rakták fel mindenütt, hanem azért, mert a határozott névelő *z*-jének az ő korukban megvolt még a szókezdő mássalhangzó előtt hasonult formája, s ezt szigorúan megtartották a prozódiaiban, mégpedig nemcsak az *a* névelő, hanem az *e* mutatónévmás, sőt a vonatkozó névmás *a* eleme esetében is: *e* szótagok — zártak lévén a kiejtésben — verstanilag hosszúak voltak. Példa rá: *a(v) vidám erkölcs*; *a(r) remek elmén*; *A(k)ki a(sz) széppel köti öszve a(j) jót* (25); *Félisten, a(k)kit nimbuszával A(h) hatalom s tudomány ragyogtat* (26); *Megszántad e(n) nagy bajnokí nemzetet* (32), *De csak rövid volt e(h) híu öröm* (70). A példák számát szaporítani lehetne. — A hiányjel elhagyása — mégpedig minden figyelmeztetés nélkül — a skandálni akarót először zavarba ejti, azután pedig az *a*, *e* kellemetlen megnyújtását kínálja megoldásul.

De ez a hiba — mely irodalomtörténész kiadványokban szinte teljesen általános — a gyűjteménynek előbb már megjelölt értékéből nem sokat von le. A kötet közlés módja oly szerencsés, hogy nemcsak a pusztán irodalmi igényű olvasó forgathatja haszonnal, hanem — helyesírástörténeti vonatkozásokra most nem gondolva — akár még a nyelvész is; s mindezt a könnyen olvashatóság egyidejű előnye mellett. Olyan dolgok ezek, amelyek nem mondhatók el még egyetlen olvasókönyvül szánt kötetünk mindegyikéről sem (vö. Nyr. 79:133).

2. A kiadvány tehát a hozzáértők, az irodalmat és Berzsenyit ismerők számára igen jó forrás, hasznos eszköz. — De mit ad a pusztá szövegeken kívül azoknak, akiknek elsősorban szánták: az irodalmat és Berzsenyit kevésbé ismerőknek; azoknak, akik most ismerkednek egyiken keresztül a másikkal, s akiket talán éppen

ezzel a kötettel kell meggyőznünk arról, hogy érdemes olvasgatniuk a többit is, és e kiadvánnyal is tanítanunk arra: hogyan is kell olvasniuk ezt, majd pedig a többit?

Kétségtelen: a gyűjteményt sajtó alá rendező Vargha Balázs e területen is tett jelentős lépéseket arra, hogy kiadványa megfelelően feladatának. A viszonylag kis terjedelmű, de magvas bevezető (5–21) sok hasznosat ad Berzsenyiről anyagban is, szempontokban is; a jegyzetek pedig (127–48) lényegesen megkönnyítik a Berzsenyi korát és sajátos klasszikus képvilágát nem eléggé ismerő olvasó munkáját. A nyelvileg nehezebb szavak vagy verssorok magyarázata ugyancsak segítség az olvasónak.

S mégis: a kiadványnak éppen e két említett rész leginkább a gyöngéje; e két rész, mely a kötet sajátos jellegét biztosíthatná, valahogyan a kelleténél jobban is a kritikai kiadás színvonalához tapadt. A bevezetőben a versek szinte kizárólag csak eszmei mondanivalójuk szempontjából kerülnek bemutatásra és elemzésre; de Berzsenyi, a középserű és ingadozó politikus mögött eltűnik Berzsenyi, a költő. Hogy költészetének tartalma mellett formája, azaz prozódiaja és nyelve is van, azt az olvasó a bevezetőből nem tudja meg. Hogy e verselés és e nyelvhasználat mégis miben különbözik a maitól, s hogyan helyezkedik el a költészet történetében mint folyamatban; erre nincsen utalás. Hogy a kiadásban — helyesen — meghagyott, a mai irodalmi szokástól eltérő nyelvi formák — akár a korábbi felsoroltak, akár az ilyen igealakok: *mosolygál* (57), *rejtézel* (58); *áradozand* (56), *felkelend* (56) stb. — Berzsenyi korában provincializmusok-e, vagy az abszolút irodalmi norma képviselői, vagy akkor még megengedett, de azóta elavult ingadozások: minderről semmi. — Mindez azért súlyos hiány, mert a napilapjainktól és irodalmi publicisztikánktól, sőt némileg iskolai oktatásunktól is — sajnos, de való — helytelenül egyetlen irányba szűkített irodalmi ízlést e kiadványok tanácsadó soraival lehetne egyrészt a politikum és esztétikum, másrészt viszont a tartalom és a forma együttes szemléletébe visszabillenteni.

Pedig ez az egyoldalúság nemcsak a bevezetőben észlelhető, hanem a jegyzetekben is. Mintha a jegyzetek készítője csak arra az egyre vigyázott volna, hogy az eszmei tartalomtól, a fogalmilag megértendő, a racionálisan megfogandó részekből ne vesszen el egyetlen szó sem; mintha a versek olvasásának célját egyedül a megértésben látná; mintha ezeket az olvasónak élveznie már nem is kellene! A 80-nál több vershez csaknem 400 magyarázatot ad; ám ennek legnagyobb része tárgyi (pl. mitológiai nevek) vagy ideológiai; nyelvi alig 20, verstani jellegű pedig mindössze 2. Pedig jó lett volna nyelvileg megmagyarázni az olyanokat, mint pl.: „az országos Dunának Partjaiból Helikont idézett” (= felidézett, támasztott) (33); „Élj szerencsésen, valamerre fordulsz,” (= bárhová is, ahová csak) (47); „S tőreit elszaggatod” (= madárfogó hálóféle, nem szűrőeszköz) (53); „vállát terh sanyarja” (= teher sanyargatja, nyomja) (98); vagy megmagyarázni olyan gyakoribb szavakat, mint *ernyő* (nem mai értelmében, hanem e jelentésben: 'árnyat adó hely') (46, 54, 67), *szenelő* (= kandalló) (38, 71) stb. Hiszen úgyis vannak szómagyarázatok benne (pl. 129, 132, 134, 135, s innen néha egy lapon több is): érdemes lett volna ezek sorát kissé kiegészíteni. Hogy azonban a szerkesztő sokkal inkább törekedett az ideológiai, mint a nyelvi utbaigazításra, azt ez a jegyzet mutatja legjobban: „*Látja csűrében keze míve bérét* — ez a sor mutatja a vers patriarchális szemléletét: nem szól a falusi egyszerűségben élő földesúr jobbágyairól” (139). Mert a patriarchális szemléletre való rámutatás kétségkívül fontos; de jó lett volna nyelvileg is megvilágítani, hogy ez a nem könnyű szerkezet ezt jelenti: *keze munkájának jutalmát*. — Így ebben is: „*a marhafékre nincs szüksége többé* — a durva elnyomás eszközeire” (144) az allegorikus tartalom mellett nem ártott volna a konkrét tartalom megértetése céljából a *kötőjék* szóra utalni, mely a kép mélyén rejlik, de a mai olvasónak már nem kellő világossággal, ha marháról, azaz szarvasmarháról van szó,

A többi e tárgykörbe vágó megjegyzésem már pusztán technikainak látszik, de mégsem egészen az. Szerintem a nyelvi és ideológiai magyarázatokat lapalji jegyzetben kellene közölni; a mitológiai és történelmi neveket pedig — melyek közül jó néhány többször fordul elő, de csak egyszer kap magyarázatot — ábcérendben. Így mindkettőhöz könnyebben fér az olvasó, aki egyébként talán nem mindig veszi egy-egy szónál a fáradságot, hogy hátralapozzon a jegyzetekhez, vagy különösen egy-egy névnél, hogy visszalapozzon korábbi jegyzetekre.

*

A kiadás szerintem jól sikerült, méltó is, meg alkalmas is arra, hogy ezen szeressék meg az emberek az irodalmat. De az ilyen típusú kiadványokat lehetne még javítani az elmondottak szerint, mert e formájukban nevelő hatásuk nagy ugyan, de valahogyan mégsem eléggé sokoldalú, nem eléggé teljes.

Deme László

Tamási Áron: Bölcse és Bagoly

Budapest, 1953. Szépirodalmi Könyvkiadó. 208 lap

Tamási Áronnak ez a könyve az Ajánlás szerint első része az író regényes önéletrajzának. „Emberi utam kezdetét beszélem el benne” — írja róla a szerző. Ez az emberi út a Székelyföldön, Farkaslaka nevű faluban kezdődött. Először tehát ide vezeti el az író a vándort, az olvasót. Megismertet szülőfaluja történetével, fekvésével, környékével. A történet különös, a tájék változatos, de nincs időnk soká töprengeni, gyönyörködni. Tamási máris továbbfűzi a szót: megrajzolja családfáját, élénk vetíti szülőházát.

Aztán már peregnék is a gyermekkor eseményei: valami gyermekbetegség, madarászás, fürdés a Nyikó patakban, „rákászás” a gát alatt. Ez utóbbi nevezetes fordulóhoz a szerző életében: az apja megsokallja az erre-arra kószálást, s „hasznosítani” kezdi. Az első komoly feladat: segíteni a kézi cséplésben. Ekkor még nincs hatéves se, és mégis: a játékot mostantól mind jobban kiszorítja életéből a munka. Egyszer a „kaszállón” akad dolog, másszor a mezőn vagy az erdőn. De otthon, a ház körül is van mit segítenie. — A munkát apró örömök enyhítik, édesítik: Anna néne megtréfálása, vasárnap a nagyharang meglátogatása a toronyban, hogy az új cipőt ne is említsük. — Újabb életfordulót jelent a beiratás. Az iskola mint ismeretlen valami vonzza is, meg nem is. De nincs is még mit aggódnia miatta. Ott vannak az őszi munkák, azok elvégzésében kell előbb segíedkeznie. Végül azonban az iskolába menés napja is felvirrad. Ettől kezdve az iskola meg a mezei, ház körüli munka között oszlik meg az ideje. Az élet menetét csak olykor szakítja meg egy-egy nevezetes esemény, mint pl. a karácsony, a disznóölés vagy a vásár.

Ilyen élményeket nyújtó gyermekkorra gondban, munkában gazdag élet szokott következni. A gyermek Tamásinak is ezt helyezi egyszer kilátásba az apja: „Hát így élünk — mondta. — Most már tudod, mert megkóstoltad a munkát. Dolgozni fogsz, mint apád. S beleragadsz a nyomorúságba, akármennyi eszed van. Mint apád” (113). — Hogy mégsem így történik, abban része van egy kisebb szerencsétlenségnek: elsül a kezében egy pisztoly, s ellövi a bal hüvelykujját. Ez arra az elhatározásra bírja a szülőket, hogy írjanak városban élő rokonuknak, Áron bácsinak, segítse be a hibás kezű fiút a gimnáziumba. A válasz kedvező: az ekkor már nagyobbacska Tamási előtt megnyílik a városi iskola kapuja...

Ezek az élmények, események voltaképpen apró-cseprő dolgok, sok más falusi gyermeknek az életéből jól ismert apróságok. Itt mégis igen fontosak: mind nyomot hagynak a gyermek Tamási lelkében, formálják jellemét, bővítik ismeretkörét, sőt: meghatározzák élete útját. Rajtuk keresztül igen szépen kirajzolódik előttünk az író gyermekkori fejlődése: ahogyan gyarapszanak élményei, úgy szélesül látóköre, tapasztal-

talatai során fokozatosan kibontakozik szellemi élete, egyre több a gondolata, egyre több dologról alkot véleményt, ítéletet. De szép képet kapunk a kisebb-nagyobb élmények leírásában az író apjáról, anyjáról, a székely falu életéről, szokásairól is.

Mégis, talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a könyv vonzóerejét nem csupán a tartalmának köszönheti. Tamási műve azért érdekfeszítő, mindvégig lebilincselő olvasmány, mert a kedves epizódok művészi megformálást kaptak; mert a szerző érdekes mondanivalóját szép formába öltöztette.

A könyvnek szerkezeti szempontból légszembetűnőbb jellegzetessége, hogy nem oszlik fejezetekre; Tamási egyvégtében adja elő mondanivalóját. A leírt élmények nem különülnek el egymástól, egyik a másikhoz kapcsolódik, minden következő az előzőből nő ki. Az egész mű egyetlen lánc, melynek az időrendben fölelevenített emlékek az egyes szemei. Olykor az olvasó azt hiszi, hogy befejeződik egy esemény leírása, s egyszer csak azon veszi észre magát, hogy az író már egy másik élményről beszél. Hogy csak egy példát említsünk: egy helyen arról olvasunk, hogy a kis Tamási a szülők távollétében „el-elsiklik” hazulról; az ilyen kiruccanásoknak áldásos eredménye, hogy egyre bátorodik: sok mindentől már nem fél, amitől korábban még félt. Itt szerzőnk csak úgy mellékesen megjegyzi, hogy „kicsit sokat is” bátorodott. S már ott tartunk, hogyan kapott rá a gyümölcslopásra. Sőt, már előttünk játszódik le az egyik nem éppen sikeres kimenetelű körteszerzés. A tanulság levonása pedig már átvezet a „feredések” leírásához, onnan megint szinte észrevétlenül jutunk el a rákúszásig s az első munkás feladatokig. E sajátos meseszöveg a titka annak, hogy az epizódok filmszerűen peregnek. A filmet nem igen lehet erőszak nélkül megszakítani. Ugyanígy a Bölcső és Bagolyban is alig akad olyan hely, ahol abbahagyhatnánk az olvasást. Ha rábízunk magunkat, csak a végén tudjuk letenni a könyvet.

De jó hasonlatul kínálkozik a film az előadásmód tekintetében is. Ahogy a filmen képekben bontakoznak ki az események a néző előtt, úgy a Bölcső és Bagolyban leírt élmények is képszerűen vetítődnek eléink: mindazt, amiről szó esik, magunk előtt látjuk. Ezt mindenekelőtt azzal éri el az író, hogy nemcsak az embereket, hanem az állatokat, sőt az élettelen tárgyakat is cselekedtetni; minden amiről, csak ír, személyként él, mozog. A dolgokat Tamási nem leírja, hanem megeleveníti. Az almafa „a tornácig ágaskodik. Szinte megkapaszkodik a tornác fájába, hogy bekandikáljon a két ablakon” (33); Az alma „selymes sárga színnel titkolja, hogy ő fehér; nem is bírja sokáig a füllentést, mert időelőtt lehull a fáról s lisztes-puhán várja a földön, hogy elpusztítsa bárki” (34); a kecske a pajtában „halálra búsulja magát” (35); a lépcsőn „kétfelől két karfa biztatja segítő szándékkal a menőt, hogy csak gyere bátran és kényelmesen” (36); a kosarakról azt olvassuk, hogy „kedves tarka színben üdültek” (69); a hegyekről, hogy „komoly és boldog derűben sütkéreztek” (49); a régi zsúpfedélről meg, hogy „vetkőzött” (54); a földhöz csapott sapkától a por „ijedten szétfutott az iskolában” (158); őszi időben a kőd és a hűvös borongás „szüntelenül eresztette a csendes esőt” (144); még a reggeli derengés érzékeltetése is tárgy cselekedtetéséhez kapcsolódik: „az ablakok is még csak gondoltak a pirkadásra” (162).

Igen jól szolgálják a mű szemléletességét a gazdagon alkalmazott képek kifejezések is. Például: „A fák ágaira fehér kötés fagyott” (17); „egyszeriben künn voltam az ágyból, s elsőnek a vidámságot vettem magamra” (82); „apám kiengedett sötét szavainak a bokrából” (176) stb.

De nem kevésbé jó eszközei a szemhez szóló előadásmódnak a hasonlatok sem. Hasonlatait szerzőnk főleg a természet tárgyai, jelenségei köréből veszi, ezért azok különösen alkalmasak rá, hogy a gyermek Tamási élményeinek, emlékeinek a színhelyét: a hegyi falut, a természeti környezetet élénk varázsolják. Példák: „Úgy nőttek vadon millió számra, mint az égen a sűrű csillagok” (167); „úgy félt odalent, hogy bátran elmehe-

tett volna *falevélnek* is, amikor szél van” (14); „A természete... olyan volt, mint az erdő, amelyben komoly nagy fák vannak és hallgatag csend” (68); „a tanult fiak könnyen elfoszlanak magukban és utódaikban, akár a szabad szélben a felhők” (30); „némán és mozdulatlanul ültem a fán, mint a *fagyöngy*” (62); „úgy megjavultam, mint *dérbén a kökény*” (112); „*patakocska* módjára gügyögött” (100); „megfogtam az édesanyám kezét s annál fogva [= annál fogva] emelkedtem felfelé mellette, mint valami *erős szálon egy pók*” (130); „A lecke emléke [ti. a könny] felszáradt elég hamar, mint *tavasszal a sár*” (72); „úgy tűntek előtttem [az öreg emberek], mintha *óriási csápos bogarak* lettek volna” (57); a következő példa szerkezetileg is érdekes: „no, most engem a hatalmas recsenések megtörnek, mint a *diót*” (171) — ti. a *recsenések* egyaránt jelenti a mennydörgést és a diótöréskor hallható zajt, ilyenformán mind a fő-, mind pedig a hasonlító mellékmondatnak alanyául szolgál.

Olykor egy-egy jelző is elég ahhoz, hogy az olvasó szeme előtt megjelenjék valaki vagy valami. Amikor pl. azt olvassuk, hogy „Mátyás bácsinak *görnyesztő* gyomor-baja van” (61), szinte lehetetlen, hogy magunk előtt ne lássuk a gyomorfájása miatt görnyedt öreg embert. Nagyon szemléletesen hat a *macskás* 'macskára emlékeztető' melléknév is, kivált határozóként: „mezitláb és *macskásan* [= macskára emlékeztető mozgással] suhanó cigányokat láttam” (57). Egy-egy jelző pedig azért hat igen szemléletesen, mert hasonlat van beletömörítve: „Én a *harangozó* tarisznyával [= a tarisznyával, amelyik úgy lóbálódzott ide-oda az oldalán, mint a harang, amikor húzzák] és a korszóval... előre mentem” (89).

De Tamási páratlan kifejező ereje nemcsak szemléletességében nyilvánul meg. Akárcsak Veres Péter (vö. Nyr. 77: 184), ő is igen sokat bele tud sűríteni egy-egy szokatlan igekötős kapcsolatba. Példák: „ha már ide is *elszánta* magát” [= ha már arra is rászánta magát, hogy ide eljőjön] (9); „úgy véltem, hogy a vasárnapot *nem sarjűz-zák el*” [= nem rontják el a sarjűzással, ti. a sarjú hazahozatalával] (107); „olyan gyorsan *aprítottam ki* a faluból, hogy a két fülem mellett s a hátam közepén folydogált lefelé az izzadság” [= apró, de szapora léptekkel gyorsan haladtam ki a faluból] (169); „*Végigzörögnének* Szombatfalván... utána *elporoznának* a Szejke mellett” [= zörögve — a köves úton! — végigmennének; porozva — a poros úton! — elhaladnának] (9); „*elszólt* a puska” (egyetlen szóval érzékelteti az író a puska elsülését és a vele kapcsolatos hangjelenséget! 203). Ugyancsak igen tömör kifejező eszköze az írónak egyik-másik újszerű jelzője is: „A szobának két *jóltató* ablaka volt” [= olyan, amelyikből messzire el lehetett látni] (178); „Valami *kelendő* ipart kellett volna kitalálni” [= olyat, amelyik kelendő árucikket állít elő] (25); „*makkos* időben” [= olyan időben, amikor makkot lehet szedni] (138); „idáig még él, megvan a *jóljáró* malma” [= olyan, amelyik eleget jár ahhoz; hogy jól jövedelmezzen — vö. jól menő üzlet] (14); „egy *nehezen élhető* és közepes székely község” [= olyan, amelyikben az uralkodó viszonyok miatt csak nehezen lehet megélni] (25); „erre nem is volt nehéz, különösen *rongyos* alvásból felébredni” [= olyan alvásból, amelyet már többször megszakított, mintegy megszaggatott egy-egy felébredés] (109); „Egész *megett* életét... csatákban és háborúságban töltötte” [= azt az egész szakaszát életének, amelyben már megett ember számba ment] (22). — Olykor hirtelenjében le sem tudjuk „fordítani”, inkább csak hangulatot kelt bennünk vagy képet villant fel előttünk a jelző. Pl. amikor a *Farkaslaka* falunévről azt írja a szerző, hogy maga is érzett némi „*fülhegyező* intelmet” benne (11). Van arra is példa, hogy véleménye, állásfoglalása hosszadalmas fejtegetését takarítja meg az író azzal, hogy egyetlen jelzőbe sűriti bele. Így amikor a jegyzőségről azt mondja, hogy „*nem pénzosztó vagy kenyérsütő hivatal*” (26).

Nagyban növeli a könyv művészi értékét az is, hogy a nyelve igen jól illik a tartalmához. A mű epizódjai egy székely gyerekek az élményei, az események, amelyekről szó esik, egy székely faluban játszódnak — erről soha

egy pillanatra sem feledkezhetünk meg olvasás közben, s ezt éppen a nyelvhasználatnak köszönhetjük. Nem tekintve a székelyekre jellemző, olykor játékosan bonyolított fordulatokat, pl. „*a gyanakodást is könnyű helyen tartja az egyik a másik ellen*” (121); „*inkább csak magában tette a helyére [az agyában], hogy ott vagyok*” (201) — az író számos székely nyelvjárási elemet is felhasznál. Tévedés ne essék: a Bölcső és Bagoly a szokásosnál jóval gazdagabban alkalmazott nyelvjárási elemek ellenére sincs nyelvjárási írvá. Nem a való, csak „égi mása” annak! Jellemző, hogy a szerző a székely hangtani sajátosságokat — melyek a székely nyelvjárást leginkább megkülönböztetik a köznyelvtől és a többi nyelvjárástól — csak módjával alkalmazza. Következésképpen egyedül a *bé* igekötő esetében, pl. *bémerészkedett* (14), *béhajigáltuk* (76), *béültünk* (156), *bétették* (185) stb. Egyébként legfeljebb egy-egy zártabb változattal találkozunk nála: *jómagosan* (11), *messzi* (36), *vérit* (9), *lelkiből* (51), *csizmámot* (108) stb. Ha pedig a felhasználta a laktani természetű nyelvjárási elemeket vesszük szemügyre, akkor megint azt látjuk, hogy az író általában bölcs mérséklettel járt el: főleg azokat a székely alaktani sajátosságokat alkalmazta, amelyek a köznyelvhez szokott olvasó előtt is ismeretesek, de legalábbis nem érthetetlenek. Hogy csak egy-két példát említsünk: az *ikes* ragozáshoz a köznyelvnél következetesebben ragaszkodik: *hibáznám* (27), *gondolkoznám* (46), *emlékezném* (51), az *látzanék* (19), [ö] *aludhatnék* (7) stb.; egyik-másik ige egyes 3. személyét *-n* ragos alakban írja: *vagyon* (36, 49), *viszen* (37, 140) stb.; egyes igék múlt idejű alakjában kötőhangzót használ: *ragadott* (16), *szóllott* (32), *kezdték* (47), *maradt* (95), *ébredett* (162) stb.; alkalmazza az elbeszélő és — előidejűség esetén! — az összetett múltat, ezeket a mai köz- és irodalmi nyelvben legfeljebb csak elvétve előforduló igeidőket: *említém* (33), *elmondám* (41), *mondék* (45), *nem mene el* (180) és: „nem tudtam segíteni neki, mert csak egy villát hoztunk volt” (103), „A nadrágomat, aminek a vásznát ... ő szötte volt, gondosan megtisztogatta” (125), „kioldotta a pénzt, amit magával hozott volt” (132) stb. Ellenben olyan egészen sajátosan székely alaktani elemmel, amely a megértésben zavart okozhatna (mint pl. a *-nott*, *-ni*, *-nól* rag vagy a *-kol*, *-kel*, *-köl*, illetőleg a *-tol*, *-tel*, *-töl* gyakorító képző) nem találkozunk nála. Legfőljebb az egy *megütted* múlt idejű alak tekinthető ilyennek, de ezt is csak igen ritkán használja, s egy helyen utal is rá, hogy az székely változata a *megütötted*-nek: „Ez sem tetszett nekem, hogy *megütötted*-e, mert úgy gondoltam, hogy ezzel csak úrfiskodik, mivel mi nem úgy mondtuk azt a szót. — Nem! — feleltem neki. — Hanem? — nógatott tovább. — Nem ütöttem, hanem csak *megüttem* — mondtam” (55). Külön ki kell emelnünk, hogy a Bölcső és Bagolyban egyetlen erősen, *várossa* típusú alakkal sem találkozunk. Ezek a köz- és irodalmi nyelv szempontjából nem kívánatos székely nyelvjárási formák a találmra elővett „*Ábel a rengetegben*” c. műben pl. még sűrűn előkerülnek. Nem fordul elő könyvünkben a *lássá* 'látja', *tudhassa* 'tudhatja' helytelenség sem, pedig Tamási korábbi műveiben — nyelvjárási alapon — ebből is szép számmal akad.

S ha már itt tartunk: szóvá kell tennünk viszont azt, hogy itt-ott — valószínűleg szintén nyelvjárási hatásra — helytelen szórenddel találkozunk. Példa: „legtöbbször anyám puliszkát főzött” (83); helyesen: anyám legtöbbször puliszkát főzött vagy: legtöbbször puliszkát főzött anyám stb.

A nyelvjárási jelleg érzékeltetésének igen jó eszközei a tájszók. Tamási is bőven él ezzel a lehetőséggel. Külön érdeme a tájszók alkalmazásában az a gondosság, amellyel a megértésben adódható nehézségeket igyekszik áthidalni. (Talán ezért is tűnik úgy, mintha aránylag kevés tájszót alkalmazna; vö. Nyr. 78 : 435). Ezt érdemes közelebbről is megfigyelni! Olykor azzal oldja meg a kérdést, hogy olyan „tájszót” választ stilisztikai célja elérésére, amely csak alakilag különbözik köznyelvi megfelelőjétől, mint pl. *lik* (131); *hetfü* (108); *véle* (51); *feredni* (65); *étek* (111); *reményleni* (113) stb. Vagy pedig: amely a köznyelvben is ismert, legfeljebb a használati köre szűkebb, illetőleg a jelentés-

árnyalata más. Ezekben a mondatokban például: „De volt egy *kicsi* baj” (115); „Ahol van egy *kicsi* kapu, ott egy *kicsi* élet is van mögötte” (24) — a minősítő jelzőként használt *kicsi* helyén a köznyelvben a *kis* melléknevet használjuk, mégis a *kicsi* melléknevet is rögtön értjük, mert (értelmező jelzői szerepben!) a köznyelvben is jól ismerjük. Érdekes megfigyelést tehetünk az *apa* ~ *atya* szó esetében: Az *apa* szó székely megfelelője, az *atya* a köznyelvben is megvan, ünnepélyes hangulatú változata az *apá*-nak. Érdekes, hogy Tamásinál mégsem érezzük az *atyá*-ban az ünnepélyességet. Ezt azzal éri el szerzőnk, hogy az *apa* és az *atya* szókat nagyjából azonos szerepben váltogatva használja: „eszembe jutott, hogy várjunk, . . . — én este megfogom *apámat*, aki azt mondta volt nekem, hogy olyan ember nincsen a faluban, aki halászni és halat enni szokott. Szinte hallottam már, hogy mit fog *atyám* felelni . . . — Hát én ma olyant láttam, ami nincs — mondtam. — S ammi? — kérdezte *apám*. — Halász a gát alatt. Nem tudom, megsejtette-e *atyám*, hogy én milyen célból tudóskodom, de vagy amiatt, vagy pedig a halak miatt nem felelt nekem” (68); „Attól ijedtem meg, hogy *atyám* fel talál hamarosan kelni . . . Szerencsém volt, mert *apám* versenyt aludt a nap hevével” (95). — A madarak Tamásinál *szálldosnak* (100), a köznyelvben azt mondjuk róluk, hogy *röpködnek*. De mivel a szó *száll* alapszavának a köznyelvben is van ’repül’ jelentése, rögtön érthető számunkra a *szálldos* is, sőt, szokatlanságával még különös hangulatot is kelt bennünk.

Használ aztán Tamási néhány olyan tájszót is, amelyeket, bár a köznyelvből nem ismerősek, mégis meg lehet érteni, mert hangutánzó, illetőleg mozgást festő tájszók: „A mészáros szabad tűzön *cserszegtette* a húst” (179); „úgy kivágtam az udvarra [a cipőket], hogy *odabucskázott* mind a kettő a kerítés mellé” (115); „A ludak . . . amikor tapasztalták, hogy nem teknős békát találtak . . . *elbüllögtek* onnét” (115).

Máskor úgy gondoskodik írónk a zavartalan megértésről, hogy mintegy „bemutatja” a tájszót: használja a köznyelvi megfelelőjét, aztán „ahogy mi mondjuk”, „vagyis” vagy más efféle kifejezéssel bevezetve megismertet magával a tájszóval. Például: „az egyik fán körte terem, melyet »buta *körtövének*» hívnak” (34); „télire takarmány, vagy ahogy ők [a székely ősök] nevezték, »*kósta*” (12); „a burgonyát ültették, amit mi *pityókának* hívunk” (85); „cigarettát kezdett sodorni, vagyis »*siriteni*», ahogy mi mondjuk” (44); „itt szokott állani a négy lábú vaskályha, vagyis a »*füttő*»” (37). Néha megcseréli a sorrendet: a szövegben rögtön a tájszót használja, s csak utána magyarázza; vagy köznyelvi megfelelőjével, vagy körülírással. Példák: „a *hiuba*, vagyis a ház padlására” (36); „külső *bütüjével*, vagyis keskenyebbik falával, a csűrre néz a ház” (36); „Anna valami ruháját *téglázta* az asztalon, vagyis a téglázó vassal vasalta, mert mi a ruhavasalást úgy neveztük” (114); „*Hetes* dohánya volt, vagyis hét krajcárba került belőle egy csomag” (88); „Jól *ereszt-e?* kérdezte. Ez annyit jelentett, hogy ad-e bőséges szemet a búza” (76). Az ilyen módon ismertté tett tájszókat a továbbiakban már mint „közszókat”, minden magyarázat nélkül használja: „Egyél *körtövet* (91); „hány darab *pityókát* kell egy fészekbe tenni” (165); „leült a *füttő* mellé” (44); „már le is volt hajigálva — ti. a fa — a ház *bütüjéhez*” (120); „a nagy darab sóval és a *hetes* dohánnyal a tarisnyában” (168) stb.

Számos esetben meg úgy küszöböli ki szerzőnk a megértésben adódható nehézséget, hogy olyan szövegkörnyezetbe helyezi a tájszót, amelyből az értelme többé-kevésbé pontosan kiviláglik. Például: „Nekem *csamiga* gyanánt odadugott egy körtét vagy almát” (76); „a *kártyából* egy högrével vizet merítettem” (83); „Aztán [ti. karácsony után] megkezdődtek a *múvesnapok*, amelyek visszahozták apámnak a munkát” (161); „a búzakévéket *kalongyába* rakták” (73); „az új *bubára*, vagyis a kicsi Ágnes testvéremre. Ez a leányka még félesztendő sem volt” (99); „leginkább az utat ügyeltem, nehogy *elbolonduljak* valamerre” (169).

Persze azért azt sem hallgathatjuk el, hogy akad olyan tájszó is a Bölcső és Bagolyban, aminek a jelentését nem tudjuk kihámozni, ezeknek a száma azonban csekély.

E nyelvjárási elemek — mint utaltunk rá — nem öncélúak, fontos szerepük van a beszéltetett — székely! — emberek jellemzésében. Érdekes megfigyelni: mint váltogatja az író pl. az *örülsz* és az *örvendesz* alakokat, aszerint, hogy a tanítókisasszonyt (köznyelven beszélő értelmiségi nőt!) vagy az édesanyját (székely asszonyt!) beszélteti-e: „a kisasszony... azt kérdezte tőlem: *Örülsz-e*, hogy iskolába fogsz járni? ... Hát nem felelsz? — kész-tetett anyám ... *Örvendesz-e* annak, hogy iskolába jársz?” (133). Máskor pedig: apjának, anyjának vagy akár magának (mint gyermeknek) az ajkára székely tájszóval adja a szót, íróként beszélve, tehát elbeszélő, leíró, szövegben ellenben köznyelvi néven nevez meg egy-egy fogalmat. Például: „[Apám] rövid szabadságot adott nekem, sőt ilyent is mon-dott: Egyél *körtövét!* Ettem is *körtét* a tarisnyából” (91); „Mordieza mit mond? — kér-dezte apám. — *Hetfün* hazahozhatod a sarjút — felelte anyám. Egy darabig csend volt, majd atyám azt mondta, hogy *hétfön* hajnalban el kell hozni onnét a sarjút, mert külön-ben a helyszínen megesi a csorda” (107); „Inkább *feredni* menjünk — mondtam olyan-kor. — Nemcsak semmiségből mondtam, hogy *fürödni* menjünk ...” (65); „Néha oda-köszönt valaki s azt mondta: — *Felkőtek*, hálistennek! — Mire atyám megnyugtatta a köszönőt, hogy mi *felkeltünk*, hát ők?” (87).

Igen gyakran találkozunk nyelvjárási elemekkel az elbeszélő, leíró részekben is. Ám' ezek az írói szövegbe vegyített székely sajátosságok szintén nem „l'art pour l'art” elemek, modorosságok. Hogy mást ne mondjunk, igen jól szolgálják az „átképzelés” érzékeltetését, a meglevenítő előadásmódba való átmenetet. Például: „... meghagyták nekünk, hogy a *hullomás* almát a kertben a fák alól szedjük fel ... A *fuszulykát* is le kéne szedni, ami ott van a *törökbúza* között ... Ezzel aztán el is mentek” (123). Különö-sen jó eszközök a leíró, elbeszélő szövegbe ágyazott nyelvjárási elemek a gyermek Tamási gondolatainak, reflexióinak a föllevenítésére. Olykor szinte el sem tudjuk dönteni: vajon az író mondja-e el a gyermek gondolatait, vagy maga a gyermek gondolkodik-e, épp azért, mert az író „saját” szövegének a nyelvhasználata s az egyenes beszédben megszólaltatott gyermek Tamási beszédmódja igen lényegesen nem különbözik. De meg-van a funkciójuk a székely sajátosságoknak még a vidék, a tárgyak leírásában is: újra meg újra felidézik a székely környezetet, nem engedik elfeledni, hogy a gyermek Tamási a Székelyföldön nevelkedett. S talán az sem túlzás, ha azt mondjuk: jól érzékeltetik az író érzelmi magatartását is, ti. hogy nem kívülről, hanem belülről, a székely emberek szemé-vel nézi szűkebb hazáját — ezért öltenek gondolatai, érzései a székelyek sajátos nyelvi formáiban testet.

Végül az arányokról sem szabad megfeledkeznünk: a székely szülők, falubeliek ajkán több, az író „saját” szövegében kevesebb a nyelvjárási elem. Ezzel az arányosítással Tamásinak sikerül megvalósítania, hogy a beszéltetett személyek székely mi-volta kidomborodik, de ugyanakkor az sem sikkad el, ami az ő írói természetére — saját megállapítása szerint is — különösen jellemző, ti. az, hogy ő székely (vö. Szegénység szárnyai 5). Ilyenformán mind a különbség, mind a kellő összhang megvan a székely ala-kok és a magát szintén székelynek valló s székely tárgyról író szerző nyelvhasználata között.

*

A szerző azt ígéri, hogy életrajza további kötetekben kivezeti olvasóit a zárt székely világból. Mind, kik a Bölcső és Bagolynek itt csak egy-két szempontból megvilágított nyelvi szépségeiben gyönyörködtünk, csak érdeklődéssel várhatjuk a történetnek az íróra nyelvi, stilisztikai szempontból is új feladatokat rovo kibontakoztatását.

Ruzsiczky Éva

A SZERKESZTŐSÉG LEVELEZÉSÉBŐL

Tisztelt Szerkesztőség!

A magyar helyesírás szabályainak 10. kiadását átnéztem.

Nagy és gondos munka szép eredménye. Szakemberek derék munkája.

Úgy látom, hogy a szabályzat 10. kiadását a szerkesztők elsősorban a szakemberek számára készítették. Nyelvtudósok, nyelvtanárok, nyomdai korrektorok meg lehetnek vele elégedve.

Én is hasznos szabályzatnak látom. Nekem — aki több évtizeden át tanítottam közép- és alsó fokon a magyar helyesírást — jó. De vajon jó-e a népnek?

Ehhez a feltett kérdéshez kívánok hozzászólni.

A magyar helyesírás szabályainak 10. kiadása — éppen úgy, mint kilenc elődje — nem alkalmas alap arra, hogy a nép széles rétegei belőle a magyar helyesírást kielégítően elsajátíthassák valahia is. 438 pont túlságosan sok ahhoz, hogy tömegek fejébe belemenjen, és ott megragadjon. Az se lehet végcél, hogy az elég vastag könyvecskét a 8—12 iskolai osztályt végzett dolgozó állandóan a zsebében hordja, és ha gépel vagy bárcát tölt ki, mindig sűrűn nézegesse, hogy vajon rövid-e, hosszú-e az *i, ú, ű*, vagy *össze* kell-e, *külni* kell-e írni a három, négy vagy még több szóból álló szókapcsolatokat? *Papagály*-e a *papagáj*?

Úgy tűnik fel nekem, hogy a szerkesztők elsősorban a céhbéliek kívánalmait nézték. Márpedig úgy gondolom, hogy a főszempont a széles néprétegek érdeke. Mennyivel jobb lenne a nemzeti műveltség kiszélesítése szempontjából, ha pl. ezer magyarból nem csupán egy, azaz 0,1%, hanem már százból is vagy tíz, vagyis a népnek középfokú iskolát végzett rétege, tehát a lakosságnak kereken tizedrésze, nem 0,1%-a, hanem mintegy 10%-os tömege, egy millió magyar ember jutna el a helyesírás kielégítő tudására. Egy millió embernek kellene annyira elsajátítania a magyar helyesírást, hogy ne szoruljon mindenki sűrűn a szabályzatra, a szójegyzékre, a mankóra; illetőleg ne kellene minden írásbeli munkájáért az abban elkövetett helyesírási hibák miatt szégyenkeznie. Legyen tehát a szabályzat 10. kiadása a nagyobb igényű, ún. pontos (tudományos) helyesírás. Emellett készítsen el az Akadémia egy népi (egyszerű) helyesírási szabályzatot.

A pontos helyesírás lenne a nyelv- és tankönyvek, szótárak, szakmunkák pontoskodó szabályozója. Ezzel szemben a nép, a tömegek, irodák, gépirók, vagyis a mindennapi élet számára a népi, könnyű, sima, új helyesírási szabályzat lenne az irányadó. Ebben a szabályzatban nem lenne ott a kihalt *ly*, a halódó *i, ú, ű*, elmaradna a sok fölösleges kötőjel, az ékezetek, pontok egy része (*ifj*), nem kellene 8—10—15 szótagból álló szemrontó és nehezen olvasható szókapcsolatokat összeírni stb.

Az új, népi helyesírás alkalmazása azzal a népművelő hatással járna, hogy a mai helyesírás analfabétáinak (enyhébb kifejezéssel szólva: a botladozók) számát a mostani 90%-os arányszámról 50% alá lehetne szorítani.

Ennek a nemes célnak az elérése pedig megérné azt a fáradozást, amibe egy népi helyesírási szabályzat kerülné.

Az általam a fentiekben ajánlott helyesírási egyszerűsítéssel még mindig nem érnék utol az oroszok régebbi és a németek most tervezett írásreformját. A magyar írásreformban a kétjegyű betűk és az ékezetek felszámolása a jövő zenéje. Mindazonáltal már most is léphetünk egyet előre, még ha az ugrásszerű írásreformot a távoli jövő megoldandó feladatai közé soroljuk is.

Marjalaki Kiss Lajos

Válasz:

Marjalaki Kiss Lajos véleményével egyetérthetünk annyiban, hogy az Akadémia helyesírási szabályzata általában nem alkalmas arra, hogy a magyar nép milliói között el ne üljön ebből tanulják meg a helyesírást. Nem alkalmas pl. arra, hogy valakinek, aki magántanulóként el akarja sajátítani a helyesírást, ezt adjuk a kezébe. De a szabályzat nem is ezzel a céllal készült. Ebben a könyvben feleletet kell találnia az olvasónak tudományos rendszerezésben a magyar helyesírásnak lehetőség szerint minden elvi és gyakorlati problémájára. Ezekből azonban más érdekli a nyomdászokat, mint a fordítókat, s ismét más a nyelvtudósokat, mint az általános iskolai tanulókat. Az iskolában eddig sem kellett feladnunk a tanulóknak a helyesírási szabályzat bizonyos lapjait megtanulásra, mert az olvasó-, illetőleg a nyelvtankönyvekben úgyszólván ott voltak — a tanulók értelmi fokához mért fogalmazásban s megfelelő adagolásban — a helyesírás fontosabb szabályai. Legújabbban pedig a helyesírás tanítására külön tankönyvet ad ki az Oktatásiügyi Minisztérium. Mindezek természetesen nem mondanak, nem mondhatnak ellent az Akadémia szabályzatának.

Sajnos, olyan egyszerű nyelven megírt, csak a leglényegesebbeket tartalmazó, könnyen megtanulható helyesírási könyvünk még nincs, amelyet pl. az esti tanfolyamok, különféle továbbképzők hallgatóinak vagy tanulni vágyó magánosoknak a kezébe adhatnánk. Pedig ilyen könyvre valóban szükség volna!

Milyen lenne ez a könyv? Semmi esetre sem olyan, hogy a szabályai lényegükben különböznenek az Akadémia szabályaitól. Csak arról lehetne szó, hogy a tudnivalókat úgy csoportosítanánk, hogy azok könnyebben tanulhatók legyenek, a szabályokat úgy fogalmaznánk, hogy a legegyszerűbb ember is megérthesse őket, s úgy válogatnánk az anyagból, hogy csak a legfontosabbak, a legszükségesebbek kerüljenek bele. De azt a gondolatot, hogy alkossunk két különböző szabályzatot, egy „tudományos” és egy „népi” helyesírást, alapjában véve elhibázottnak tartjuk. Több mint egy évszázada harcolnak legjobb íróink, nyelvtudósaink az egységes helyesírásért, ezt az eredményt — amelyet már szinte teljesen elértünk — nem vethetjük el.

Félrcéltés ne essék, nem arról van szó, hogy a helyesírás egyszerűsítésénél ne volnának ellenségei. De mi lenne, ha megpróbálnánk alkalmazni az ajánlott „könnyítést”? Az lenne az eredmény, hogy egyféle helyesírás helyett kétfélet kellene megtanulnia minden írónak és minden olvasónak. Arról nem is beszélve, hogy ember legyen a talpán, aki el tudja dönteni, mikor kellene az egyik, mikor a másik szabályzatot alkalmazni. Mert a fenti javaslat ezen a téren igen ingatag alapon áll. Az igazság az, hogy egy ilyen fajta „reform” mesterséges válaszfalat építene az értelmiségiek és más dolgozók közé, de azt is eredményezné, hogy megszűnne mindenféle helyesírási norma, nem lenne többé „helyes” és „helytelen”.

A Magyar Nyelvőr nem egyszer támogatott — sőt nem egyszer kezdeményezett már — igen jelentős egyszerűsítési javaslatokat. De természetesen mindig az egész nemzet, a magyar nép művelődésbeli és társadalmi egységét tartotta szem előtt. Ilyen szempontból néztük pl. a levélíró által említett *ly* és az *i, ú, ü* kérdését is (vö. Nyr. 74: 88, 257; 75: 94, 95, 394 stb.), úgyhogy ezekre most nem is térünk ki. Ami egyéb javaslatait, megjegyzéseit illeti:

A „sok fölösleges kötőjel” problémája nem egészen világos. Talán a rövid és a hosszú kötőjelre gondol? Ezek megkülönböztetése a nyomdai gyakorlatban elég régi és úgy látszik, szükséges is.

A 8—10—15 szótagból álló összetételek egybeírását az új szabályzat sem szorgalmazza, sőt éppen ez helyezkedett a lehetőség szerinti különírás alapjára.

Nem hisszük, hogy a helyesírás dolgában ma olyan rosszul állunk, hogy az írni-olvasni tudók 90%-át ebből a szempontból analfabétának tekinthetnénk. Ami végül az orosz és a német helyesírási reformra való utalást illeti, a hasonlat azért nem egészen jó, mert a magyar helyesírás rendszere alapjában véve lényegesen könnyebb az említettékének még most megkönnyített változatánál is: olyan jellegű és olyan mérvű reformra tehát, mint amilyenek e népeknél történtek, a magyar helyesírásnak nines is szüksége.

L. L.

B. L. munkatársunk (Szeged) azt javasolja a Nyr. szerkesztőségének, hogy a folyóiratban megjelenő vitákkal kapcsolatban közölje a szerkesztőség álláspontját, illetőleg az olyan cikkekhez, amelyekkel nem ért egyet vagy vitásnak tart, fűzzön szerkesztőségi megjegyzést.

B. L. véleményével egyetértünk; a Nyr. szerkesztősége az elmúlt évben már igyekezett is ezt az elvet érvényesíteni (vö. pl. 78 : 18, 369). Ezt az elvet azonban nem lehet, nem szabad mereven alkalmazni.

Igen sokszor előfordult már, s előfordul ezután is, hogy a szerkesztővel vagy a szerkesztőség valamelyik tagjával kerül vitába egy-egy cikkíró. Egy ilyen vita eredményének szerkesztőségi összegezése azért nem megnyugtató minden esetben, mert a szerkesztőség egy része — mint vitázó fél — az egyik oldalon már állást foglalt, tehát nem egészen pártatlan.

Vannak, voltak és lesznek a tudományban — így a nyelvtudományban is — olyan problémák, amelyeknek a végleges, megnyugtató megoldására az adott helyzetben és időben aligha vállalkozhatunk sikerrel. De ezekről a kérdésekről is beszélünk, vitáznunk kell, mert a több oldalról való megvilágítás visz bennünket közelebb az igazsághoz. A mondat definíciójáról pl. lehet és kell írunk továbbra is, a szerkesztőségnek azonban nyilván nem okvetlenül lenne igaza, ha valamelyik ma ajánlott meghatározást örökérvényűnek jelölné meg.

Némely esetben a gondolatok erjedésének az útját vágnánk el azzal, hogy a szerkesztőségnek esetleg már kialakultnak látszó álláspontját idő előtt nyilvánítanánk a vitában. Elvégre senki sem tévedhetetlen, s az is meglehet, hogy a vita eredményeként napfényre kerülő igazság nem lenne egészen azonos azzal, amit mi eleve elgondoltunk.

Máskor magából a vita anyagából is kiderül az igazság, úgyhogy a tanulságok „hivatalos” levonása pedáns nagyképűség, fontoskodás lenne.

Mégtörténik végül, hogy olyankor is egy oldalú, kizárólagos döntést vár némely olvasó, amikor a vizsgált és vitatott jelenségek lényege — általában vagy pillanatnyilag — éppen a kettősség, a kétarcúság. Erre a — gyakorlati szempontból bizonyos fokon néha valóban szükségesnek látszó — egyoldalúságra, a valóságnak az igazság rovására való leegyszerűsítésére természetesen szintén nem vállalkozhatunk.

L. L.

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE NYELVMŰVELŐ CSOPORTJÁNAK LEVELESLÁDÁJÁBÓL

1. Elek István levélre ezt a választ adjuk:

Örülünk annak, hogy a helyesírási szabályzat új kiadása az Ön részére is megnyugtatóan tisztáz több olyan kérdést, amely eddig szabályozatlan volt. Igen helyesnek találjuk, hogy a szabályzat tételeit nemcsak elfogadni és követni kívánja, hanem szeretné megérteni is. Reméljük, hogy a föltett kérdésekben az itt elmondandók ehhez is hozzájárulnak.

a) Mindenekelőtt egy szemléleti kérdést érdemes tisztáznunk. Ha valami az írás-gyakorlatban kialakul, de a helyesírás szabályzata még nem veszi tudomásul, ez természetesen nem változtatás a szabályzatban, legföljebb bizonyos fokú konzervativizmus, a hagyományos alak őrzése az újjal szemben. S mivel a helyesírás általában csak a befejeződött vagy legalábbis nagy részben már lezajlott, fejlődésében meglehetősen előre haladott nyelvi változásokat veheti tudomásul, ez a lényegében úgyszólván csak időszakos konzervativizmus általában érthető és helyes is, főleg akkor, ha még csak terjedőben levő új kiejtési formák időleges el nem ismeréséről van szó. Ha a helyesírás szabályzata nem ragaszkodnék ahhoz, hogy helyesírási kérdésekben szablyoz, viszont a nyelvhasználat kérdéseiben csak rögzít, tudomásul veszi már lezajlott folyamatokat, akkor bizony nem egyszer vissza kellene vonnia egyes újításait, hiszen nem minden meginduló nyelvi tendencia jut mindig diadalra és kiteljesedésre.

Szerintünk így lenne helyes szemlélnie a *múlt* főnév és a *múlt* melléknévi igenév kérdését, melyet levele első pontjában vet fel. Korábban a helyesírási szabályzatok (még az 1950. évi 9. kiadás is) vagylagosan engedélyezték a *múlt* és *múlt*, *mulva* és *múlva* formákat; — de bármiféle jelentésmegoszlás nélkül! Tehát az *idő elmúlt*, az *elmúlt idő*, a *múlt szelleme* kapcsolatokban az igei, igenévi, illetőleg főnévi használatú *múlt* szóalak egyaránt írható volt röviden is, hosszan is. Valóban: többen kezdeményeztek s használtak is olyasféle funkció-megosztást, mint amelyet levelében említ: hogy az igealakot hosszú, a főnévet rövid *u*-val írták (az igenévi alak írása itt is ingadozott); — ám ez a megkülönböztetés még nem terjedt el annyira, hogy tudomásul lehetett volna venni vagy éppen egyedül kötelezővé tenni. Annál kevésbé, mert az ilyennek tudomásulvétele további — gyakran doktrinér és erőszakolt — megkülönböztetéseket von maga után. Láttunk olyan javaslatot, amely hasonló megkülönböztetést kívánt volna tenni aközött, hogy az *ajtó kinyílt* (hosszúval) és *nyílt tekintetű* (röviddel); sőt, kívánták már ezeket is elhatárolni: *utas* (röviddel, mert elszigetelődött alak), de: *harmadik útas politika* (mert itt ez az *út*-nak közvetlen származéka). — Ám mindezeket a megkülönböztetéseket bizonyos meszterkéltség jellemzi, s igen kevésbé támasztja alá a kiejtés. Alighanem helyesen járt el tehát a Helyesírási Főbizottság, amikor ezeket — legalábbis egyelőre, míg e különbségtétel a kiejtésben tömegessé nem rögződik — nem fogadta el, s így nem tért (még?) át az írásban való megkülönböztetésükre. Mivel azonban a vaglyagosságok számát csökkenteni igyekezett a gyakorlat érdekében, az eddig mindhárom funkciójában engedélyezett ingadozásból a rövid *u*-s alakot mindhárom funkciójában kiküszöbölte.

Hasonlóan kell szemlélnie a levele 4. pontjában érintett *ördögös* szóalak kérdését. Itt sem „visszaválasztott” valamit a szabályzat egy régiesebb alakra — ez valóban furcsa volna —, hanem még nem vette tudomásul a kiejtésben kétségtelenül terjedező újat. Szabályzataink, még az 1950. évi 9. kiadás is, ezt a szót mindig így közölték eddig: *ördögös* (nem: *ördöngös*), azaz határozottan tiltották a másik formát kiejtésben is. Ezt a 10. kiadás már nem tartalmazza; — de a Helyesírási Főbizottság nem látta még e kiejtésbeli változást annyira elterjedtnak és megrögződöttnak, hogy máris elfogadta

volna egyedül helyesként. A való helyzetet talán az tükrözné, ha vagylagosan engedélyezné a szabályzat a hosszú- és a rövidhangzós alakot egyaránt; ám a vagylagosságok számát nem szaporítania kellett, hanem éppen csökkentenie. Itt is meg kell várni még, hogy az újabb alak kivívja magának a kiejtésben az egyeduralmat.

b) Érdemes azt is fontolóra venni, hogy a helyesírás kérdéseibe — bár kétségtelen, hogy a valóságos nyelvi tények a legdöntőbbek benne — mégiscsak gyakran beleszólnak olyan tényezők is, mint pl. az egyszerűség, a szabályok könnyebbé tételére törekvés, a nagyobb összefüggésekbe való beillesztés szüksége stb. A szóalakokat leírásunk szempontjából gyakran nemcsak önmagukban kell nézniük, hanem nagyobb összefüggéseikben is.

Ebből a szemszögből kell megnéznie levele 2. pontját, mely az utcanevek kötőjel nélküli írását kifogásolja. Kétségtelen: az utcanév egyetlen többtagú kifejezés, egyetlen fogalom. De egyetlen fogalom az *érdemes művész*, a *Tóth János szakaszvezető* stb., sőt a *vágrehajító bizottság*, a *vajas kenyér* stb. is, — mégsem írjuk őket egybe. Ami egyetlen fogalomnak többtagú elnevezése, azt általában egybeírjuk, de nem szükség szerűen. — Itt, az utcanevek kérdésében a szabálynak lényeges egyszerűsítése volt elérhető az új rendezéssel. Eddig az utcanevek közül kötőjellel kapcsoltuk a legtöbbet (pl. *Vas-utca*, *Petőfi-tér*, *Bem József-utca*), de pl. a birtokviszonyosokat nem (pl. *Rózsák tere*, *Mártírok útja*). Ezt a szabályt kevesen tudták, s bizony az utóbbiakat is gyakran írták kötőjellel, ami teljesen logikátlan. Még bonyolultabb volt az ezekből képzett s lépten-nyomon előforduló -i képzős mellénevek szabálya. Egybe és kis kezdőbetűvel írtuk azt, amelyiknek köznévi volt az előtagja (*vasutcai*), de kötőjellel és nagy kezdőbetűvel a személynévi előtagúakat (*Petőfi-téri*, *Kossuth Lajos-utcai*), viszont nagybetűvel és kötőjel nélkül a birtokviszonyosokat, akár tulajdonnévi volt az előtagjuk, akár köznévi (pl. *Rózsák terei*), hiszen különírottak voltak. E nehézkes szabályt eléggé kevesen tudták, gyakori volt az ilyen: *Kisjánosaltábornagyutcai*, *petőfiszándorutcai*. Aki meg tudta, az gyakran törhette a fejtét, hogy pl. a *Vas utca*-t *Vas* miniszterrel nevezték-e el (mert akkor *Vas-utcai*) vagy a *vas* közszóval (mert akkor *vasutcai*). Adódtak egészen furcsa problémák is. Voltak, akik a *Váci utca* származékát így írták: *Váci-utcai*, gondolván, hogy a *Vác* tulajdonnévi az előtagja (pedig itt már a *váci* melléknév szerepel). Valóban aligha volt azután eldönthető az, hogy a *Frühlingfeld* polgármesterről elnevezett (tehát eredetileg tulajdonnévi előtagú), de azóta — helytelenül és félreértésből — megmagyarosított, illetőleg lefordított *Tavaszmező* utcának melyik törvény szerint is kellett írunk az -i képzős származékát!

Most a szabály lényegesen egyszerűbb. Az -i képzős származék írásmódja mindig ugyanolyan, mint az alapformáé: *Vas utcai*, *Petőfi téri*, *Arany János utcai*, *Hősök terei* stb.

Az előbbi pontban tehát a szabály egyszerűsítése volt a cél, illetőleg az eredmény. Máskor a nagyobb összefüggésbe való beleilleszkedés kíván olyan alakokat, amelyeket csak magukban nézve talán valóban másképp kívánánk. Ilyen a levele 4. pontjában említett és kifogásolt *lőj*, *szőj*, *nőj*. Valóban: magukban állva, kiejtésük alapján talán írhatnók őket kettőzött *j*-vel is. De ezek az alakok nem magukban állnak. Egyrészt beletartoznak közvetlen ragozási sorukba: *lőjek*, *lőjön*, *lőjünk*, *lőjete*, *lőjenek* stb. Ezeket közönségünk aligha írná szívesen kettőzött *j*-vel, hiszen nem ejtjük őket hosszan. Márpedig ahogyan a *leszek*, *leszel* stb. sor miatt hosszú ejtése ellenére rövid írású a *lesz*, ugyanúgy itt sem írhatunk hosszút, mert a *lőj* alakban nincs a második személynek semmiféle olyan jele, mely alaktani úton (pl. hasonulással) kettőzné a *j*-t. Mutatja ezt a *járj*, *menj* s általában az egész felszólító mód, amely mindenütt csak egyszerű *j* jelet kap. A tárgyalt szavaknak *lőjj*, *szőjj*, *nőjj* írása egyébként azért is megtevésztő lenne, mert kettőzött *j*-vel ezeket írjuk: *bújj*, *vájj*, *toj*, — de ezekben *búj(ik)*, *váj*, *toj(ik)* az alapforma,

tehát az egyik *j* — leíró szempontból — magához a tőhöz tartozik. Nem tudható, nem sugallana-e itt is *j*-s alapformát a kettőzött *j*-s írás! — Más eset a *jöjjön*, ahol egyrészt ma mássalhangzós végű az alapforma (*jön*), másrészt meg rövid a többeli magánhangzó. — Így — bár a hosszú *j* sokak kiejtésében kétségtelenül valóság — mégiscsak *lőj*, *szőj*, *nőj* alakok illenek minden oldalról helyesírásunk mai rendszerébe.

Hasonlóan egy *n a g y o b b* alaktani *s o r b a* kell belehelyeznünk az ilyen igéket: *zöldell*, *sárgáll(ik)* stb. Ezek kiejtésében a hosszú és a rövid alak talán nagyjából egyenrangú félként váltakozik. Ám nehéz lenne őket elválasztani ezektől: *kékellik*, *feketéllik*, *barnállik*, — s ezeket aligha írhatnánk rövid *l*-el, mert nem is ejtjük őket így. Így tehát jobb volt az ingadozva hosszú és rövid ejtésből itt a hosszút választani, s egyértelmű szabályt adni, mely szerint az ilyen igékben kettőzött *l*-et írunk magánhangzós hosszabb alakjaikban (mint a felsoroltak), viszont egyszerű *l*-et olyan rövidebb alakjaikban, melyekben a képzőt mássalhangzó előzi meg: *kéklík*, *piroslík*. Ezt azután mindkét alak sorban következetesen végig tudjuk vinni, nagyrészt a kiejtéssel is megegyezően. Ha nem így szabályoznánk, a *zöldelene*, *sárgálanak* stb. alakokban még sokkal jobban szembekerülnének a kiejtéssel, mint a jelenlegi *zöldell*, *sárgáll(ik)*; — ha csak nem akarnánk egyetlen alak soron belül is váltakozást megengedni aszerint, hogy az igealakot melyik személyben ejtjük — persze inkább így mondhatnánk: ki melyik személyben ejti — hosszan vagy röviden. — Mindezeknél jobb azonban az, ha a szabály és a rá alapuló alak sor egységének kedvéért az anélkül is ingadozó kiejtés adta két lehetőség közül a hosszú *l*-es alakot választjuk.

c) Az idegen személynévekre kétféle szabályunk van. A „vadidegen”, azaz csak alkalmilag használt, de idegenségüket megtartó személynéveket eredeti írásmódjukkal vesszük át; — de a történelmi hagyományban régóta ismeretes és nagyobb magyar múltra szert tett neveket már nem így, hanem magyar ejtésformájuk szerint. *Husz János*, *Kálvin János* már nem eredeti írásmódjukkal élnek, noha nem voltak magyar emberek. Ez utóbbi csoportba tartozik *Napoleon* is. Hirtelenében 1937-ig tudtuk visszamenőleg megnézni; de a szabályzatnak így megtekintett 5—10. kiadásában egyformán hosszú az *ó*-ja, ahogyan hosszú már *Simonyinak* 1903. évi iskolai helyesírásában is; bár kétségtelen, hogy a nyomdai helyesírásban és a lexikonok gyakorlatában nem ritka a rövid *o*-s alak sem. De itt mégiscsak megokoltabb volt a magyar hagyományban már meggyökeresedett nevek szabályát, azaz a magyaros írásformát alkalmazni.

Összefoglalva: Helyesírásunk nem egyes írásformák halmaza, hanem rendszer. Az egyes alakok írásában három alapelve közül mindig az dönti el a kérdést, amelyiknek alapján az illető szóalak ebbe a rendszerbe legjobban beleilleszthető. Lennének, és gyakran vannak is érvek mindegyiknél a másik két elv alkalmazása mellett is. Ám helyesírásunkat, mely e három elvnek rugalmas egyensúlyára épül, bármelyik elv egyeduralomra jutása nem megjavítaná, hanem ellenkezőleg: teljességgel fölborítaná.

D. L.

2. Rudnai Guidó egyet. docensnek írjuk:

A napokban tették át hozzánk válaszadás végett a Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságához címzett levelét. Megjegyzéseit a Főbizottság köszönettel vette, s elhelyezte abba az anyagba, amelyet a 11. kiadás előkészítéséhez részletesen újból feldolgoz. — Néhány szót azonban addig is fűznénk egyes kérdéseisehez.

a) Levelének első részében a betűszók néhány kérdését veti fel. Erre a közeljövőben egy kisebb cikkben térnénk vissza.

b) A továbbiakban azt kifogásolja, hogy a lényegében azonos fonetikai jellegű (*z* = zöngétlen mediopalatális spiráns) hangnak a nyugati nyelvekből jövő szavakban *ch*, az oroszból átirottakban *h*, a görögből átirottakban pedig *kh* a jele; ezt egységesen *ch*-ra változtatná, mert ez a (német) betű jelzi legjobban hangértéküket.

Ami a különféle nyelvek *h*-féle hangjainak írásmódját illeti: a latin betűvel író nyelvek szavainak írásképén nem változtatunk, ezekből tehát a *ch* írásjegyet változtatlanul vesszük át (*technika* stb.). A nem latin betűs nyelvekről nem fonetikusán írunk át, hanem translitterálunk, azaz betűiket a megfelelő és a hangzásában legközelebb eső *m a g y a r* betűvel írjuk át. Természetes hát, hogy idegen betűket erre nem vehetünk segítségül; nem azért, mert innen vagy onnan valók, hanem, mert nem magyar betűk.

A transliterációban az idegen betűt a hangzásában hozzá legközelebb álló *m a g y a r* betűvel vagy betűkapcsolattal jelöljük. Ezért lesz az orosz *x*-ből *h*; ami azért sem zavaró, mert az oroszban csak ez az egy *h*-féle hang van. — Az ógörögben viszont, ahol a *χ* jel kiejtése hehezetes *k* hang volt (ahogyan a *δ* hehezetes *t*), ezt csak a hozzá hangzásában legközelebb álló betűkapcsolattal, *kh*-val írhatjuk át. A *χ* jelnek *ch*-szerű kiejtése újabb fejlemény, ezt az ógörögbe nem vetíthetjük vissza.

c) Végül felveti az oroszba is máshonnan került szavak és nevek átírásának kérdését is.

Ez valóban elvi jellegű, és nincs is teljesen tisztázva. „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadásának 306. pontja kimondja ugyan, hogy „az idegen eredetű orosz szavakat és tulajdonneveket az orosz írásmód alapján írjuk át”, de ebben a megfogalmazásban a probléma kissé leegyszerűsödik. Hiszen nem válik világossá, hogy pl. *Erenburg* esetében, aki nyugati nyelvű kiadványain maga is *h*-val írja magát, melyik alakot kövessük. A szabályzat szerint a *h* nélkülit kell választanunk; de a pontos megoldást valóban érdemes lesz még a 11. kiadás megjelenése előtt világosabban és több példával meghatározni. — Nem válik világossá az sem, hogy a nálunk oroszból ismert, de az oroszban tulajdonképpen meg sem homosodott egyéb szovjetunióbeli nevek (*chanti*, *nyenyec* stb. származású tudósok stb.) az oroszból írandók-e át vagy az eredetiből. S nem mindig könnyű annak eldöntése sem, hogy az átírandó idegen eredetű szó az oroszban magában meghonosodott-e már vagy még csak vendég.

Reméljük, hogy érdeklődését továbbra is megtartja a helyesírás ügye iránt, s megjegyzéseivel ezután is segíti a Főbizottság munkáját. D. L.

3. Rejtő Istvánnak, arra a kérdésére, hogy „az új helyesírás szerint a *semilyen* szó *semmilyen*-nek való írása milyen elgondolásból származik” — ezt feleljük:

A *semilyen* szót — mint levelében említi — valóban nem származtatjuk a *semmi*-ből; a szó eredetibb alakja: *semilyen* (*se* + *milyen*). (A Köznevelés 1954. okt. 15-i számában a 371. lapon helytelenül *sem* + *ilyen* származtatás van!) A hosszú *m*-mel írt *semmilyen* alakot tehát alkalmasint úgy kell felfognunk, mint a *milyen*? kérdő névmásnak *sem*-mel való tagadását: *sem* + *milyen*, noha rendszerint a *se* előtaggal felelünk a kérdőnévmásra és a kérdő határozószóra pl. *mennyi*? ~ *semennyi*; *meddig*? ~ *semeddig*?; *merre*? ~ *semerre*; *melyik*? ~ *semelyik*; *honnan*? ~ *sehonnán*; *mikor*? ~ *semikor* stb. (lásd MNy. 34 : 181).

Mindezek ellenére helyesebb *semmilyen*-t írunk a *semilyen* helyett, a másik megváltozott írásmódú, ebbe a körbe tartozó *semikor* helyett meg *semmikor*-t. E szóknak hosszú *m*-mel való írását elsősorban erősen terjedő hosszú *m*-mel való ejtésük indokolja.

Az előtagként szereplő *se* ugyanis a rákövetkező *mikor*, ill. *milyen* utótag első szótagjával (*-mi-*) a kiejtésben úgy hat vagy hathat, mintha a *semmi* szót röviden ejténénk: *semi*(lyen), *semi*(kor). Más hasonló alkatú tagadó névmások, határozószók esetében ilyen probléma nem vetődik fel, mert az utótag első szótagja nem azonos a *semmi* szó második (*-mi*) szótagjával, pl. *seme*(nnyi), *seme*(kkora) stb.

Mivel a *semmi* szót gyakran használjuk (előtagként is pl. *semmiféle*, *semmifajta*, *semmirekellő*, *semmirevaló*, *semminemű*, *semmiképpen* stb.) — ez aztán meg is teszi a hatását:

a) Előbb a *semikor*-t kezdték hosszú *m*-mel (*semmikor*) ejteni, majd írni; ezt ugyanis könnyen felfoghatja a nyelvérzék a *semmi* szó *-kor* ragos alakjának (mint pl. *mindenkor* stb.). Így aztán kettősség, ill. következetlenség keletkezett. Voltak, akik a *semikor* írásmódhoz ragaszkodtak, mások meg a *semmikor*-hoz. Ez a kettősség mind a mai napig jól megfigyelhető régebbi szabályzatainkban, szótárainkban is; pl. *semikor* v. *semmikor*: Kiss József: Magyar helyesírás Bp., 1943; Rezek Román: Írj helyesen Bp., 1944; A magyar helyesírás szabályai 146; *semmikor*: Balassa J.: A magyar helyesírás szabályai Bp., 1902; uő.: Az egységes magyar helyesírás Bp., 1929; uő.: A magyar nyelv szótára Bp., 1940; A Helyesírási Bizottság nyomtatásban is megjelent javaslatai (1915. és 1921.), továbbá az Akadémia szabályzatai, azoknak újabb lenyomatai szintén a *semmikor*-t teszik kötelezővé. (Pl. 1932., 1935., 1936. és 1937. stb.) A 9. kiadásban megint a *semikor*-t találjuk.

b) A *semilyen* írásában nem ennyire tarka a kép: általában *semilyen*-nek írták. De pl. Simonyi Zsigmond (Iskolai helyesírás. Bp., 1903. és 1906.) és Kelemen Béla (Jó magyarság. Bp., 1918.; uő.: A magyar helyesírás. 1908.) — a *semilyen* mellett a *semmilyen* írásmódot is megengedik, valószínűleg a *semikor*-nak *semmikor* írásmódja miatt.

Ebből a néhány adatból is látható az a következetlenség, ami akkor mutatkozik, ha külön-külön nézzük a *semilyen* és a *semikor* írásmódját a szabályzatok egymásutánjában.

Tovább bonyolódik a helyzet azáltal is, hogy ugyanazon szabályzatban belül sincs egyöntetűség a két szó írásában: *semmilyen* mellett *semmikor* van; vagy másik szabályzatban: *semilyen*, de: *semikor* mellett *semmikor* is stb. Az 1950-es szabályzat egyöntetűséget próbált teremteni (*semilyen*, *semikor*); ez azonban nem felel meg a kiejtés elvének. Legkézenfekvőbb tehát — az említett egyöntetűségnek is meg a kiejtés elvének is megfelelően — mindkét szónak hosszú *m*-es (*semmikor*, *semmilyen*) írásmódja. F. V.

4. Az Állami Dózsa György gimnázium I/a osztályos tanulói a *tanúsít* írásmódjára vonatkozólag kérik válaszukat.

Ezt írhatjuk: A *tanúsít* szót A magyar helyesírás szabályainak új, 10. kiadása hosszú *ú*-val kívánja, de így követelte ezt már a 9. kiadás is. Ennek a szónak nemcsak a szóelemző (etimologikus) írásmód, de a hagyományos (tradicionalis) szerint is ez a helyes alakja.

A szóelemző írásmód szerint a *tanúsít* a *tanú* származéka; ha tehát a *tanúsít*-ot rövid *ú*-val íránk, akkor a *tanú* esetében is így kellene eljárunk. Ugyanilyen viszonyban áll egymással a *gyanú* és a *gyanúsít* is. — A *tanul* szó esetében egészen más a helyzet, ennek ugyanis nem a *tanú* az alapszava. (A *tanul* ~ *tanít* finnugor, a *tanú* meg török eredetű.)

A hagyományos írásmód szerint pedig szintén *tanúsít* (tehát a hosszú *ú*-val írott) alak volt az eredeti. Az első adatunk erre a szóra 1835-ből van, Kunoss Gyalulatából. Czuczor és Fogarasi szótárában is *tanúsít* szerepel. A magyar helyesírás szabályainak 4. kiadásáig valóban a rövid *u*-s alak volt a kötelező, azóta azonban — s tegyük hozzá: helyesen — az eredeti hosszú *ú*-s alakhoz térünk vissza.

Ami a kiejtés elvét illeti, itt is meg kell jegyeznünk, hogy a *tanúsít*-ot nem ejtik általában röviden, hanem hol hosszán, hol röviden. Ez a szempont tehát — mivel egyaránt szól mindkét változat mellett — végeredményben az előbbi megfontolásokat nem változtatja meg.

A fenti érvek alapján nem lenne indokolt a szó mai helyesírását megváltoztatni, mert hiszen visszaváltóztatásról nem beszélhetünk a fentiek ismeretében. Erre most már egy ideig különben sem volna lehetőség, de szükség sem, mivel a túl sűrűn történő változtatás helyesírásunk állandóságának csupán ártalmára lenne. Sz. Gy.

HELYESÍRÁSI SZABÁLYZATUNK ÚJ KIADÁSÁT ISMERTETŐ ELŐADÁSOK

„A magyar helyesírás szabályai”-nak 10. kiadása felől a Helyesírási Főbizottság tagjai 1954 őszén számos előadás és megbeszélés keretében tájékoztatták a közönséget. Az előadásoknak annál is inkább fontos szerepük volt, mert a szabályzatnak írásban való részletes ismertetésére csak az év végén, a Nyr. 1954. évi 5—6. számában került sor. (Vö. Deme László: Helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához. Nyr. 78 : 285—308.) A következő előadásokról számolhatunk be:

1. A Szépirodalmi Kiadó rendezésében több kiadó munkatársai részére szeptember 15-én Fábián Pál tartott előadást.
2. A Nyomdász Szakszervezetben egy négy előadásból álló sorozat keretében Deme László foglalkozott a szabályzat problémáival (szeptemberben és októberben).
3. Az Oktatásügyi Minisztérium vezetősége november 5-én foglalkozott az új szabályzat problémáival, az iskolában való bevezetésének módozataival. A minisztérium értekezletén a bizottság részéről Bárczi Géza, Benkő Loránd, Deme László, Fábián Pál, Knieszsa István és Pais Dezső vett részt, s jelen volt Osztrovszky György akadémiai főtktár is.
4. A Kiadói Főigazgatóság november 9-én rendezett ankétot ugyancsak a szabályzat bevezetésének módozatairól, a szabályzattal kapcsolatos kérdésekről. A bizottságot ez alkalommal Deme László és Fábián Pál képviselték.
5. A Szikra Könyvkiadóban Fábián Pál két előadást tartott: az elsőt november 15-én a kiadó vezetőinek, a másodikat december 2-án a szerkesztők, előkészítők részére.
6. A Budapesti Pedagógus Továbbképző Intézetben november 22-én a szakmai továbbképzés keretében Deme László és Fábián Pál adott elő a szabályzatról a budapesti iskolákból nagy számban megjelent magyar szakos pedagógusok részére.
7. A Pedagógus Szakszervezet központi otthonában a december 3-án rendezett ankéton is alkalom nyílt a pedagógusok tájékoztatására. Fábián Pál és Tompa József képviselték ez alkalommal a bizottságot.
8. A Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalában december 8-án a budapesti napilapoknak és folyóiratoknak a részére volt ankét az új szabályzatról. Az ankéton részt vett az egész bizottság. Az Akadémiának a szabályzattal kapcsolatos álláspontját Pais Dezső és Benkő Loránd fejtette ki.
9. A Magyar Rádió két alkalommal foglalkozott a szabályzattal: Nem sokkal a kiadvány megjelenése után a „Hangos híradó”-ban Szabó László pedagógiai főiskolai adjunktus ismertette röviden a szabályzatot a közönséggel (szeptember 25-én). Részletesebb ismertetés az „Édes anyanyelvünk” rovatban volt dec. 8-án a bizottság titkárával, Fábián Pállal folytatott beszélgetés formájában.
10. Az Újságírószövetségben 1955. jan. 7-én Fábián Pál és Deme László tartott előadást.

A TTTI központi irodalmi és nyelvi szakosztályának gyűlésén Lőrincze Lajos tájékoztatta a megjelenteket az új szabályzat felől. A TTTI azóta rendszeresen tart

nagyobb vidéki városokban előadásokat az új helyesírási szabályzatról. Eddig Salgótarjánban, Szegeden, Zalaegerszegen és Nyíregyházán Deme László, Balassagyarmaton Tompa József, ismertette az új kiadást. Ezekkel az előadásokkal a TIT igen nagy szolgálatokat tesz a szabályzat ügyének, mert a bizottságnak módja nyílik a vidék megfelelő tájékoztatására is.

A fentebbi előadásokon kívül Makay Ernő bizottsági tag a nyomdászok körében végzett igen hathatós felvilágosító munkát.

A megbeszélések alkalmával természetesen számos kérdés is hangzott el a szabályzattal kapcsolatban. Ezekre a bizottság részéről megjelent előadók megadták a szükséges felvilágosítást.

A megbeszélések közül hármat kell kiemelnünk:

Az Oktatásügyi Minisztérium értekezletén határozat született arról, hogy az iskolai helyesírástanítás megkönnyítésére a szabályzat alapján a nevelők részére helyesírási kézikönyveket kell szerkeszteni, s át kell dolgozni a forgalomban levő nyelvtankönyvek helyesírási útmutatásait. A munka irányítására a minisztérium egy bizottságot szervezett, melynek — a teljes egység biztosítása érdekében — tagja lett a Helyesírási Főbizottság titkára is. A kézikönyvek és a tankönyvkiegészítések munkálatai már folyamatban vannak.

A Kiadói Főigazgatóságon rendezett ankéton a Nyomdaipari Főigazgatóság részéről Hajman György azt a gondolatot vetette föl, hogy igen nagy haszonnal járna a helyesírási egységet biztosító helyesírási szabályzat után és annak alapján egy egységes nyomdai szedési szabályzat kidolgozása. Az ankéton megjelent kiadói és nyomdai szakemberek helyeselték a javaslatot. A kezdeményezést a Kiadói Főigazgatóság is magáévá tette, a szedési szabályzat kidolgozására bizottságot alakított, amelybe — az egységet e téren is biztosítandó — meghívta a bizottság két képviselőjét is. Ide a Helyesírási Főbizottság Deme Lászlót és Fábíán Pált küldte ki. A szedési szabályzat munkálatai is folyamatban vannak már.

A Kiadói Főigazgatóság, a Nyomdaipari Igazgatóság és Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala nem sokkal ez után az értekezlet után közös rendeletet adott ki, amely 1954. dec. 1-i hatállyal elrendelte, hogy minden sajtóterméket — kivéve a már nyomdában levőket — az új szabályzat szerinti helyesírással kell előállítani. A Tájékoztatási Hivatalban tartott értekezletnek az volt a célja, hogy amikor a hivatalos intézkedés értelmében megkezdődött az új szabályzat szerint a munka, a napilapok is világosan láthassák a szabályzat körüli problémákat.

Fábíán Pál

A PEDAGÓGIAI FŐISKOLÁK HÍREI

P é c s

Munkatervi feladataink megvalósításában az a cél vezetett és vezet bennünket, hogy jól képzett nyelvtanárokat adjunk az általános iskolának. Eredményes munkájuknak az a feltétele, hogy mindazt, amit anyanyelvünk iskolai tanításával el akarnak érni: a logikus gondolkodás, anyanyelvünk helyes használata, élményszerű hazafiság kialakítása — mindezeket elsősorban ők szerezzék meg nyelvészeti tanulmányaik során.

A tudatos fogalmi gondolkodás, a tiszta és világos nyelvtani fogalmak kialakítása érdekében a valóságból kiinduló szemléltetésre építettük a leíró nyelvtan tárgyalását.

Az egyes nyelvtani fogalmakat azonban kellő tájékozottsággal el is kell tudni helyezniük a nyelvtan rendszerében. Ennek az áttekintésnek, a rendszerbeli összefüggések meglátásának érdekében elkészítettük a leíró magyar nyelvtan táblázatos összefoglalását.

Dél-Dunántúl nyelvjárásainak kutatását, a további gyűjtő munkát tanszékünk elsődrendű feladatának tartja. A kiválasztott területen sokirányú és alapos munka folyik.

Amilyen fontos, hogy hallgatóinkkal szilárd nyelvtani ismereteket közöljünk, ugyanolyan mértékben szükséges biztosítanunk a gyakorlatban jól bevált, jól alkalmazható, korszerű nyelvtanítási módszerek, eljárások elsajátítását. A gyakorlati tapasztalatokkal még nem rendelkező kezdő tanárnak jó segítője a Módszertani Útitárs (módszertani segédkönyv), amely a gyakorlati munka minden területén hasznos útbaigazítást ad, s szakadatlan önképzésre ösztönöz.

Ezekkel azonban nem csupán egyoldalú segítségadás volt a célunk — a hallgatókat a befogadás passzivitására akarván kárhoztatni —, hanem az, hogy a hallgatók legyenek ezeknek az ötleteknek, elgondolásoknak munkatársai, gazdagítói, s még célravezetőbb eljárások kidolgozói s mindenekelőtt aprópénzre váltói.

Ebbeli törekvéseink megvalósítását az 1953—54. tanévben először megszervezett nyelvészeti szakkör munkája hatásosan elősegítette. Az oktatási idő rövidege (két év) miatt még nem kísérleteztünk a tudományos diákkör megszervezésével, hanem a szerényebb elnevezésű nyelvészeti szakkörben akartunk lehetőséget adni nyelvészeti érdeklődésű hallgatóink bátorlalan szárnypróbálgatásaira. — Célkitűzéseinket röviden így fogalmaztuk meg:

1. készítse elő hallgatóinkat jövőendő élethivatásuk mennél alaposabb betöltésére;
2. az érdeklődő hallgatók számára tegye lehetővé a nyelvtudományban való szélesebb körű tájékozódást és a szaktudomány egyes kérdéseivel való elmélyültebb foglalkozást.

El akartuk kerülni, hogy a jó magyar közmondás igazsága rajtunk csattanjon: Aki sokat markol, keveset fog —, azért célunk elsősorban nem kimagasló egyéni teljesítmények felmutatása, hanem a tudományos vizsgálódás, kutatás munkamódszereinek megismerése, elsajátítása. Ez nélkülözhetetlen segítséget nyújt azoknak a hallgatóinknak, akik nevelő munkájuk mellett tudományos kérdésekkel is kívánnak foglalkozni, vagy a nyelvtudomány hivatásos munkásainak sorába állnak.

Mit tettünk az első évben? A leíró nyelvtan anyagába való alaposabb elmélyedést és a helyes magyar nyelvhasználat tudatosabbá tételét szolgálta ez a téma: „A hangok törvényszerűségeinek hatása a kiejtés és a helyesírás alakulására.” — A legfigyelemreméltóbb eredményt László Lajos és Kiss József érték el. A témát közösen dolgozták ki. Munkájukat pályadíjjal jutalmaztuk.

A nyelvjárás kutatás megismerését, a kutatás problematikáját volt hivatva megismertetni a következő téma: „Egy népi foglalkozás műszókincse.” Örömmel állapítottuk meg, hogy hallgatóink nagy érdeklődéssel, kedvvel és ügybuzgalommal fogtak hozzá a munkához. Kiemelkedő Varga Károly I. éves hallgatónak „A hosszúhetényi népi kendermunka szakszókincse” c. igen alapos dolgozata. Ugyancsak említésre méltó Vörös Margit II. éves hallgatónak „Az aranyosgadányi gyékényszövés és mesterség-szavai”, valamint Kőrmendi Gézőnek a „Nádvágás és nádazás Tatán” c. dolgozata. Mindhárom pályadíjban részesült.

A nyelvtanítás módszertanával való alaposabb megismerkedés érdekében közösen foglalkoztunk „A tanulók szókincsének fejlesztése az általános iskola felső tagozatában” c. témával.

A kezdet bizonytalanságai után, többször saját kárunkon tanulva, az idén már bátrabban, biztosabban fogtunk hozzá szakkörünk ez évi munkájához.

A megoldandó feladatok a következők:

1. „A magyar nyelvtanítás fejlődése a felszabadulás óta.” — Egyik szaktárgyuk tanításának tíz éves történetében mérhetik le a magyar oktatásügy felszabadulás utáni gyors fejlődését.

2. „Egy nyelvjárás hangutánzó és hangulatfestő szavai.” Szókinestanuhrmány. — A nyelvjáráskutató munka folytatása.

3. „Illyés Gyula költői nyelve.” — Egy költő nyelvének nyelvi-stilisztikai vizsgálatával jártasságot szereznek az irodalmi nyelv tudatos megfigyelésében és kritikai értékelésében a stilisztikai órákon tárgyalt szempontok figyelembe vételével.

Legtöbbsen a harmadik tétel iránt érdeklődnek, ehhez végzik az anyaggyűjtő munkát.

Rendkívül fontosnak tartottuk azonban a szakos hallgatók istápolása mellett a más szakosok megnyerését is az anyanyelvi műveltségért vívott harcunk számára. Ezért rendeztük meg 1954. április végén a helyes magyar kiejtési versenyt. A döntőben a bíráló bizottság 14 versenyző teljesítményét értékelte. Az első öt hallgató pénz-, illetve értékes könyvjutalomban részesült.

A helyes magyar kiejtési versenyt hagyományossá kívánjuk tenni főiskolánkon. Az eddigi kísérletek tapasztalataiból okulva főleg arra törekszünk, hogy a más szakos hallgatók tömegesebb részvételét biztosítsuk.

Az oktatók és hallgatók közös munkáját, a munka figyelemre méltó eredményeit minden érdeklődő számára meggyőzően dokumentálja a főiskola évvégi nagy kiállításának nyelvészeti anyaga. Erről azonban beszéljen a kiállítás látogatóinak egyike, aki a vendégkönyvbe a következőket írta: „A nyelvtudományi és pedagógiai szempontból nagyon értékes és érdekes kiállítás bizonyossága annak a nagy munkának, amelyet a nyelvtudományi tanszék kifejt a leendő tanárok kiképzésére.”

Rónai Béla

S z e g e d

Anyanyelvünk fejlődésének, gondozásának elmúlt félszázada sok-sok mulasztás jóvátételét rója ránk, pedagógusokra. Erre int, egyenesen követeli ezt tőlünk a léptenyomon elhangzó helytelen szerkezetű, rossz magyarságú nyelvi megnyilatkozás. Első hely jut ebben a munkában a pedagógusoknak, akik a magyar nép széles rétegeit nevelik, tanítják gondolkodni s gondolataikat helyes nyelvi burokba öltöztetni.

Tanárjelöltjeink nyelvi kultúrája oly szegényes, oly alacsony színvonalú volt, hogy szinte csak sivár, megmerevedett, divatos formák, megromlott, laza nyelvi szerkezetek fejezték ki naiv gondolataikat. Az általános kulturális szint emelése követeli a sok szót, a szép, változatos nyelvi kapcsolatokat, az egészséges, nem agyonbonyolított mondatszerkezeteket, az érthető, szép kiejtést nyelvünk jellemző kellemes dallamával.

Ezeknek a hibáknak a felismerése indította el főiskolánkon is a nyelvművelő munkát. A „Nyelv és élet” c. cikkgyűjtemény, továbbá a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” c. tanulmánygyűjtemény megjelenése előtt is voltak törekvések főiskolánkon a romlásnak indult nyelv gyógyítására. Az utca, a kirakatok, feliratok, jelmondatok helyesírási és stílushibáit gyűjtette és javította a hallgatókkal éveken át a nemrég elhunyt kedves emlékü professzorunk: Csefkó Gyula. A kiejtés, a hanglejtés zsargónszélsőségeitől óvott tanításával és jó nyelvi példával Nyíri Antal volt tanszékvezető minden stílusgyakorlatán.

Ezeket a szórványtörekvéseket egy irányba terelte a múlt évben megindított „Édes anyanyelvünk” című faliújság, amely időszakos nyelvhelyességi kérdéseket tárgyal (Írás és beszéd; Az igekötők használata; A -suk, -sük nyelv; A névutók helyes használata stb.) színes illusztrációk keretében. Így a tanszék tudatosította, hogy a nyelvművelés nem csupán a nyelvészek magánügye, hanem szakképzettségtől függetlenül mindenkié. Ennek a munkának még hangsúlyozottabb formája lett az ún. nyelvművelő szolgálat,

melyre Benkő László tanszékvezető napi egy órát áldozott a főiskolán kívül minden érdeklődő számára.

A Nyelvművelő Főbizottság kiadványának tanszéki megvitatása, a tanszékvezető meghívása a Nyelvművelő Főbizottság vitaülésére határozott irányt szabott a tanszék nyelvművelő munkájának: egyrészt a nyelvművelő szakkörben a leendő pedagógusokat vértézzük fel a tömegek között végzendő munkára, másrészt a közönség nyelvhelyességi kérdéseire válaszolunk.

A szakkör mozgalmas, változatos, élvezetes vitáinak (Nyelvjárási sajtóságok az iskolában; Udvarias magyar beszéd; A mozgalmi zsargon több kérdése stb.) eredményét mindenki olvashatta az „Édes anyanyelvünk” című faliújságon.

Törekvéseink túlterjedtek főiskolánk falain, s a jogi kar DISZ-bizottságának kérésére szívesen tartott nyelvhelyességi előadást a tanszékvezető. Örömmel vállalkozott a tanszék arra is, hogy a Tiszatájban, az Írószövetség helyi lapjában és a Szegedi Egyetem c. lapban nyelvhelyességi cikkeket írjon.

Készséggel és sietve válaszoltunk gyakorlóéves hallgatóink, továbbá levelező kar-társaink nyelvhelyességi kérdéseire, akik elég gyakran fordulnak hozzánk problémáikkal.

A nyelvi kultúra elengedhetetlen követelménye a szép kiejtés is. Tanszékiünk az élőbeszéd fejlesztésére is gondot fordított, a színpadias deklamálás kikapcsolásával az egészséges, szép dallamú beszéd kialakítására törekedett, amikor 1954 februárjában az egyéves időközökben megismétlendő „Jó magyar beszéd”-versenyt megindította. Helyet biztosított a tanszék a művészi előadásmód elsajátításának is a főiskolai színjátszó csoport munkájában, amelynek tagjai a Bánk bán részleteivel mutatták be eredményeiket.

Tág tere kínálkozik a nyelvművelő munkálkodásnak számunkra a TTIT keretében. A tanszékvezető mint a társulat nyelvi munkaközösségének vezetője biztosítja nyelvművelő munkánk még szélesebb kibontakozását.

A nyelvművelés területén tett első bizonytalan lépéseink a testvértanszékekkel való kapcsolat és a nyelvművelő kiadványok révén ma már határozott irányú meneteléssé fejlődtek. Ez a munkánk nem öncélú. Anyanyelvünk művelésével nemcsak a magyar szakos hallgatók nyelvi kultúráját akarjuk emelni. Rajtuk keresztül az apró magyarok színes gondolatainak akarunk megfelelő nyelvi formát biztosítani; másfelől városunk, megyénk területén megszüntetni a felnőtteknél nap nap után megnyilatkozó — tartalmatlanságot burkoló — kopott nyelvi köntöset, s olyannal felváltani, amely méltó a művelt magyar ember rendezet gondolatainak kifejezésére.

Mucsi Józsefné

NYELVMŰVELÉS NYÍREGYHÁZÁN

A TTIT Szabolcs-Szatmár megyei szervezetének irodalmi és nyelvi szakosztálya állandó harcot folytat édes anyanyelvünk tisztaságáért. A helyi rádió „Édes anyanyelvünk”-rovatában Nyulasi Imréné, a szakosztály elnöke és Papp Aliz, a nyelvi munkabizottság vezetője eddig mintegy 35 nyelvművelő előadást tartott. A helyi sajtóban idáig is írtak nyelvi tárgyú cikkeket, a Szabolcsi Néplap Nyelvőr-rovatában pedig rendszeresen ostromozzák majd a nyelvi ferdeségeket a szakosztály tagjai.

Jan. 20-án indult meg a szakosztály keretében egy tíz előadásból álló nyelvhelyességi előadássorozat a Néplap, a rádió dolgozói részére.

Annak tudatában, hogy a nyelvi egység egyik fontos tényezője a helyesírás egysége, céljául tűzte ki a szakosztály az új akadémiai helyesírási szabályzat minél

szélesebb körben való megismertetését is. Ezért február 17-én budapesti előadó, Deme László részvételével ankétot tartott a nagyközönség részére, — a továbbiakban pedig rendszeres és összefüggő népszerű előadássorozat keretében igyekszik majd ismertté tenni és a gyakorlatban is elsajátíttatni helyesírásunk legfontosabb szabályait.

A középiskolások bevonásával összegyűjti a szakosztály a város felirataiban található helyesírási és nyelvi hibákat, s a Hazafias Népfront segítségével kijavíttatja őket.

Nyelvünk megbecsülésének és szeretetének elmélyítésére a Tihanyi Apátság Alapítólevele létrejöttének 900-ik évfordulója emlékére tavasszal egy nagyszabású, nyelvünk fejlődését és az érte vívott harcot feltüntető kiállítás rendezünk.

Nyelvi hovatartozandóságunk tudatosítása és nyelvrokonaink megszerettetése céljából pedig Rokonnépeink című nagy előadóest keretében ismerteti majd a szakosztály nyelvrokonaink hazáját, népét, kultúráját, irodalmát, művészetét, — belevonva a műsorba a középiskolai ifjúságot is.

Lelkes visszhangra talált a nyelvművelés Nyíregyházán már az Állami Tanítónő-képző-intézet ifjúságában is. Ennek az iskolának a magyar szakköre minden kedden öt perces nyelvvédő előadást tart az iskolarádióban, és hetenként új anyaggal látja el az iskolai faliújság „Édes anyanyelvünk”-rovatát. Nyulasi Imréné

DEBRECENI HÍREK

Debrecenben 1954 szeptemberében nyílt meg a F a z e k a s M i h á l y S z a b a d e g y e t e m. A Szabadegyetemnek többek között irodalmi tagozata is van, mely néhány nyelvészeti témát is felvett programjába. Az első nyelvészeti tárgyú előadást, mely egyben az irodalmi szakosztály megnyitó előadása volt, Kálmán Béla professzor tartotta „A magyar nyelv eredete” címmel.

A debreceni Pedagógus Szakszervezet minden hónapban tart a város magyar szakos tanárai részére valamilyen nyelvészeti előadást. November 25-én Papp István professzor „A nyelvi nevelés kérdései” címmel a helyesírás, nyelvi elemzés és a nyelv-helyesség kérdéseivel foglalkozott. Az előadás szövege megjelent a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem 1954. évi Actájában (Acta Univ. Debreceniensis 55—72).

A Pedagógus Szakszervezet december 16-i összejövetelén Nagy János és Ugrin Károly középiskolai tanárok számoltak be a budapesti nyelvészkongresszuson elhangzott előadásokról s azok középiskolai vonatkozásairól.

A Hajdú-Bihar megyei Néplap október 10-i számában Julow Jenő az *egyelőre* szó helyesírásáról és helyes ejtéséről írt. A Néplap december 25-i számában pedig Fülöp Lajos a helyes hangsúlyozásra hívta fel a figyelmet.

Beszámolt a Néplap a helyi nyelvész-hírekről is. Írt Itkonen finn professzor debreceni látogatásáról és az Uusi Suomiban megjelent nyilatkozatának debreceni vonatkozású részletéről (okt. 12). Hasonlóképpen értesítette a megye közönségét a Néplap arról a megítéltetéséről is, hogy a Finnugor Társaság a debreceni egyetem két nyelvész professzorát, Kálmán Bélát és Papp Istvánt külső tagjává választotta (dec. 19.). A Debrecenben járt B. A. Szerebrennyikov szovjet akadémikus előadásairól (A finnugor nyelvtudomány helyzete a Szovjetunióban és A distributív aspektus eredete a komi [zürjén] nyelvben) december 30-i számában írt a Néplap. Jakab László

A kiadást felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki felelős: Szöllősy Károly

A kézirat beérkezett: 1955. II. 1. — Pédányszám: 2600 — Terjedelem: 9¹/₄ (A₁) ív

Akadémiai nyomda, Cserlőczy u. 2. — 35601/55 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

Ára : 6 Ft

Évi előfizetés : 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1955-ben negyedévenként jelenik meg.
A folyóiratra belföldön a Posta Központi Hírlapirodájában, Budapest V. József nádor tér 1. (Távbeszélő: 180-850) lehet előfizetni. Csekk száma: 61.257.
Külföldön a KULTÚRA Könyv- és Hírlap- Külkereskedelmi Vállalat ügynökségei veszik fel az előfizetéseket.

*

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó Terjesztési Osztályától (Budapest V. Alkotmány utca 21.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

Magyar Nyelv, évi előfizetése 30 Ft

Nyelvtudományi Közlemények, évi előfizetése 16 Ft

A Magyar Tudományos Akadémiai Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, évi előfizetése 40 Ft¹

* * *

Az Akadémiai Könyvesbolt (Budapest V. Váci u. 22.) és az Akadémiai Kiadó (Bp. V. Alkotmány u. 21.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:
Nyelvőr Füzetek 2. szám:

Deme László: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ... 1,50 Ft

*

Bárczi Géza: A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék ..... 20 ¢

Benkő Loránd: A *ly* hang története ..... 20 ¢

Deme László: A magyar nyelvjárások néhány kérdése ..... 50 ¢

Kiss Géza—Keresztes Kálmán: Ormánysági Szótár ..... 60 ¢

Knieszsa István: Szláv jövevényszavaink, I. kötet ..... 180 ¢

B. Lőrinczy Éva: A Königsbergi Töredék és Szalagjai ..... 50 ¢

A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás második lenyomat ..... 9 ¢

A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. *Bárczi Géza*) ..... 45 ¢

Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. *Benkő Loránd* és *Lőrincze Lajos*) ..... 20 ¢

Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. *Lőrincze Lajos*) ..... 30 ¢

Szovjet nyelvtudományi értekezések (Szerk. *Telegdi Zsigmond*) ..... 20 ¢

* * *

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* című sorozatra. Teljes jegyzéke a Magyar Nyelv borítóján. Legújabb füzetek:

85. *Szabó Dénes*: A dömösi adománylevél hely- és vízrajza ..... 8 Ft

86. *Szabó István*: Bács, Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstroma ..... 12 ¢

87. *O. Nagy Gábor*: Mi a szólás? ..... 4 ¢

88. *Gyalmos János*: A *-beli* képző története ..... 12 ¢

89. *Hadrovics László*: Az ómagyar Trója-regény nyomai a délszláv irodalomban ..... 12 ¢

90. *Lőrincze Lajos*: A Magyar Nyelvatlasz anyaggyűjtésének módszere ..... 12 ¢

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V. Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

A Nyelvőr hírei

<i>Fábián Pál</i> : Helyesírási, szabályzatunk új kiadását ismertető előadások	265
A pedagógiai főiskolák hírei	
<i>Rónai Béla</i> : Pécs	266
<i>Mucsi Józsefné</i> : Szeged	268
<i>Nyulási Imréné</i> : Nyelvművelő munka Nyíregyházán	269
<i>Jakab László</i> : Debreceni hírek	270

BEKÜLDÖTT KÖNYVEK

Szépirodalmi könyvkiadó (Budapest, 1954.)

Barabás Tibor: A szeretet forrása
Bálint György: A szavak felkelése
Családi—Vargyas: Röpülj páva, röpülj!
Csiky Gergely Válogatott művei
East, Howard: Az utolsó határ. Fordította *Keszthelyi Zoltán*
Gábor Andor: Összegyűjtött novellák
Han Szer Ja: Vihar Tedong felett. Fordította *Sövény Atalár*
Hegedüs Géza: A sötétség utolsó órája
Jókai Mór: Szegény gazdagok, két kötet
Kafka Margit: Színek és évek
Kieland, Alexander: Dolgozó urak. Fordította *Kemény Ferenc*
Kisch, Egon Erwin: Kalandozások öt világrészben. Fordította *Gordon Éva*
Kodolányi János: Élték, ahogy tudták
Laczkó Géza: Rákóczi, két kötet
Leacock: Humoreszkek. Fordította *Karinthy Frigyes* és *Szinnyay Tivadár*
Madarász Emil: Ötven év
Mesterházi Lajos: Tanúság
Mészáros István: Szatíra és valóság
Mikszáth Kálmán: Új Zrínyiasz
Molnár Miklós: Cannes—Páris
Móricz Zsigmond: Uri muri
Nagy Lajos: A tanítvány
Neruda, Pablo: A szőlők és a szél. Fordította *Somlyó György*
Papp Károly: A hőszobor
Pándi Pál: Viták és kritikák
Petőfi Sándor Összes költeményei
Radnóti Miklós: Versek és műfordítások

Rolland, Romain: Colas Breugnon. Fordította *Jankovich Ferenc*
Sadoveanu, Mihail: Nicora Potkova. Fordította *Szabédi László*
Sas Andor: Magyar humoristák
Simon István: Nem elég
Szabó Pál: Nyugtalan élet, II. kötet
Teitelbaum, Valentin: A pampa élete. Fordította *Benyhe János*
Thüry Zoltán: Egy arany
Tien-Csien: Egy kordé története. Fordította *Kormos István*
Tersánszky J. Jenő: Legenda a nyúlpaprikásról
Varela, Alfredo: A sötét folyó. Fordította *Gáspár Endre*

A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai (Szeged, 1954.)

19. *Rully János*: Az iskolai könyvtárügy Szegeden
22. *Péter László*: Csongrád megye népe és földje (ajánló bibliográfia)
32. *Katona Imre*: Csongrád város bibliográfiája

Akadémiai Kiadó (Budapest, 1954.)

A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere. Szerkesztette; *Bárczi Géza*

Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Tom. I. — Budapest, 1954. Tankönyvkiadó. A kötetben [és különnyomatként is]:
Andrássy Kővesi Magda: Pápay József (1873—1931)
Papp István: A nyelvi nevelés kérdései

Jászkunság, a TIT Szolnok megyei szervezetének közlönye, 1954. aug., okt.

Szűcs Sándor: Lúdas Matyi cimborái. Szolnok, 1954. Jászkunsági füzetek 1. szám

Munkatársainkhoz!

Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése végett vegyék figyelembe a következő kívánalmainkat:

1. A kéziratokat lehetőleg szabványos (A/4 nagyságú, 21 × 29 cm) fehér papírosnak egyik lapjára gépeljük.

2. Egy lapra 30 sort írnak, soronként 60 betűvel.

3. Egy lapon — a betűhibák kijavításán kívül — legfeljebb tíz sorban lehet utólagos javítás. A javításokat ne a lapszélre, hanem az áthúzott hibás szöveg fölé írják.

4. A szövegben a nyelvi adatokat egy egyenes vonallal húzzák alá (ez a döntést jelzi); az értelmi kiemeléseket pedig hullámos vonallal, ill. (géppel) szaggatott aláhúzással jelölik (ez a ritkítás jele). A neveket és címeket ne húzzák alá.

5. A folyóiratok évfolyamait arab számmal írják, ne rómaival. Az évfolyam és a lapszám közé kettőspontot tegyenek. Az évszázadokat római számmal írják.

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

<i>Rubinyi Mózes:</i> Balassa József halálának tizedik évfordulójára	271
<i>Kodály Zoltán:</i> Szóval: kultúr?	281
<i>Beke Ödön:</i> Az elemzés kérdéséhez	285
<i>Ruzsiczky Éva:</i> Az -ó, -ő végű igenevek kötőhangzós (-ak, -ek) többesének kérdéséhez	289
<i>Matti Sadeniemi:</i> A Finn Akadémia nyelvművelő szolgálatának munkájáról	506
<i>H. Molnár Ióna:</i> A drámai szerkesztés eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében	314
<i>Vértes Edit:</i> Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága	329
Felhívás olvasóinkhoz nyelvjárási anyag gyűjtésére	348
<i>Bárczi Géza:</i> Mészöly Gedeon hetvenöt éves	373

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZÉPE GYÖRGY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Rubinyi Mózes</i> : Balassa József halálának tizedik évfordulójára	271
<i>Kodály Zoltán</i> : <i>Szóval: kultúr?</i>	281
<i>Beke Ödön</i> : Az elemzés kérdéséhez	285
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Az -ó, -ó végű igenevek kötőhangzós (-ak, -ek) többesének a kérdéséhez	289
<i>Szemere Gyula</i> : Az <i>ly</i> -es szavak kérdéséhez	298
<i>Ferenczy Géza</i> : <i>Ismét: levél, lap, oldal</i>	303
*	
<i>Matti Sadeniemi</i> : A Finn Akadémia nyelvművelő szolgálatának munkájáról	306
<i>Gregor Ferenc</i> : A lengyel nyelvművelés néhány kérdése	310

Íróink nyelve

<i>H. Molnár Ilona</i> : A drámai szerkesztés nyelvi eszközei Veres Péter „Rossz asszony” című kisregényében	314
<i>Horváth Mária</i> : Örkény István „Hóviharban” című novellás kötetének nyelvéről	322

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Vértes Edit</i> : Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága	329
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>P. Balázs János</i> : Vizontlátásra!	339
<i>Martinkó András</i> : Rögtön	342
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Hátrafelé megy, mint a rák. — Rákháton jár	344
<i>Papp László</i> : A <i>riszáló</i> is lehet <i>viszáló</i>	346

Nyelvjárásaink

Felhívás olvasóinkhoz a nyelvjárások anyagának gyűjtésére	348
<i>Hargittay Brunó</i> : Tájszavak Sepsiszentgyörgyről	349

Szemle

<i>Gáldi László</i> : A magyar nyelvatlasz munkamódszere	351
<i>Szépe György</i> : Helyesírásunk időszerű kérdései	355
<i>Bencédy József</i> : Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje, II. rész	359
<i>Hutterer Miklós</i> : Eduard Koelwel: Wegweiser zu einem guten deutschen Stil	365

Imre Samu

1917. 1000.

MAGYAR NYELVŐR

79. ÉVFOLYAM * 1955. JÚLIUS—SZEPTEMBER * 3. SZÁM

BALASSA JÓZSEF HALÁLÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJÁRA

Kilencvenegy éves volna, ha még élne. És még élhetne, mert erős szervezete sokat kibírt. Egy ostromlott város rég ostromlott csoportjának volt külön is üldözött leszármazottja. 1944-ben, túl a nyolevanon el kellett hagynia szerény pesti otthonát, Budán bújt meg egy baráti családnál s onnan indult el 1945 februárjában gyalog, hogy valami alkalmatosságon átjusson Pestre egyetlen kései kis unokájához. Ez nem sikerült neki, elvándorolt egy budai rokonához, ott halt meg 1945 február 26-án, ott is temették el a ciszterciák templomának udvarán, egy ideiglenes temetőben, *cinteremben* (e szónak utolsó szabatos jelentését ő adta „A magyar nyelv könyve” című művében).

Nyolevanegy évet élt. Tanítványa volt Budenz Józsefnek, ő még hát ott ült a nagy mester katedrája előtt; legjobb tanítványa volt Simonyi Zsigmondnak, az akkor még ifjú professzornak, akihez a síríg tartó hú tanítványi, majd baráti szeretet fűzte egy életen át. Balassa Józsefnek, tudományunk e kitűnő, alapvető munkásának életműve most már történelemre éretten áll előttünk.¹

*

Született 1864. február 11-én jómódú családból, Baján, abban a városban, ahol Szarvas Gábor életének nyomai bizonyára hatottak az életnek induló Balassa Józsefre. Egyetemi évei után középiskolai tanár lett, elébb Székesfehérvárott egy kereskedelmi iskolában, aztán Debrecenben az állami főreáliskolában, majd Budapesten a Tavaszmező utcai állami gimnáziumban. Harminc évet becsülettel szolgált a középiskolában.

Debrecenben három évig tanítványa voltam. Nem tartozott azok közé a középiskolai tanárok közé, akik az iskolai tanítást unottan végzik, vagy ugródeszkának használják tudományos karrier elérésére. Nagyon jó, buzgó, lelkiismeretes középiskolai tanár volt. A jóhírű, fiatal iskolában, ahol a kitűnő Kardos Albert, a nemeslelkű Zimmermann Gyula tanított, a mi osztályunk

¹ A Balassa Józsefről szóló irodalomból a következő művekre hívom föl a figyelmet: Balassa-émlékkönyv. Szerkesztette Beke Ödön, Benedek Marcell és Túróczi-Trostler József. A kötetben: Babits Mihály: A nyelvész és az irodalom (8—9); Benedek Marcell: A Balassa-émlékkönyv elé (3—7). — Fokos Dávid: Balassa József (A nyolcadik évtized nyelvtudományi munkássága — Az Országos Néptanulmányi Egyesület 1944-i évkönyvében 7—10). Rubinyi Mózes: Balassa József nyolcvanéves (uo. 3—6). — Rubinyi Mózes: Balassa József (MNy. 43 : 235—9). — Simonyi Zsigmond (és Szinnye József, Négyesy László, Halász Ignác): Tagajánlások a Magyar Tudományos Akadémiába, 1893., 1900. stb. — Balassa József élete és irodalmi munkássága elég részletesen megtalálható a Révai-lexikonban s annak pótkötetében. — Munkásságának nem egészen teljes bibliográfiáját összeállította Gombos László az Országos Néptanulmányi Egyesület évkönyvében (149—58).

véletlenül nem valami jól volt ellátva pedagógusokkal. Hetvenes létszámú osztályunkban akkor, mikor egyik tanárunk túlságosan szigorú volt (néha még a hajunkat is megcibálta), a másik, katedrán ülve végigásította az órákat, Balassa közvetlen beszélgető módszerrel tanította a francia nyelvet vagy a magyar poétikát. Feledhetetlen első megjelenése az osztályban. Szerényen, szinte besurrant az alacsony emberke. Arca szőrrel teljesen benöve, egy pillanatra talán groteszk hatást váltott ki, de két szemének meleg fénye ránk világolt és szinte megrendített. Miután beírt az osztálykönyvbe, leszállt a katedráról, elének állt és esendes szavával egy perc alatt rendbe fegyelmezett bennünket.

Balassa Józsefet tudományos munkája alapján sokszor jelölték levelező tagnak a Magyar Tudományos Akadémiában. Az illetékes osztály illetékes szakemberei meg is választották. De abban a régi reakciós szellemű Akadémiában a tagok megválasztásáról az utolsó szót a rendes tagoknak egy fóruma mondotta ki, s így történt, hogy azt, akit az illetékes szakemberek megválasztottak, más, nem nyelvész tagok kibuktatták, természetesen nem tárgyi, hanem politikai okokból.

*

Balassa több mint hatvanesztendő pályája folyamán sokat, sok mindenfélét dolgozott; természetesen e munkák nem egyenlő fontosságúak. Alapvető volt munkássága két nyelvészeti problémakörben: a fonetika s a nyelvjáráskutatás terén. Egész munkásságának helyét a magyar nyelvtudomány történetében igyekeztem megállapítani a Magyar Nyelv 1947-i évfolyamában (235—9).

1886-ban jelent meg Balassa József fő jelentőségű műve: „A phonetika elemei”. A 124 lapnyi kis könyvet a Magyar Tudományos Akadémia adta ki. Lássuk e könyv megjelenése táján a fonetika tudományának világhelyzetét.

A múlt század nyolekavas és kilencvenes éveiben Európa több gócpontján fellángolt a fonetika iránt való érdeklődés. London, Párizs, Marburg, Oxford és Lipcse egyetemeken nagy buzgósággal kutatták a hangok közlésének fiziológiáját s ennek értékesítését a hangtörténet céljaira. Két irányzat állott e téren szemben egymással: a párizsi Rousselot-é, aki a kísérleti fizika eszközeivel kutatta a hangok képzésének feltételeit és módozatait és a lipcsei Sieversé, aki ez iránnyal szemben meglehetősen szkepszissel viseltetett. Rousselot később kiadta rendszerének alapjait a „Principes de Phonétique Expérimentale” (I—II. Párizs) című művében. Sievers (egyébként Akadémiánk kültagja) Rousselot-val, a kísérleti fonetika megteremtőjével szemben, bár a „városi udvarias formájában, de ellenzi a kísérletnek alkalmazását a fonetikában, s csak egyetlenegy technikai segédeszközt enged meg, egy mellényzsebben is elhelyezhető fogós tükröt, mellyel saját ejtésünk külső formáit megfigyelhetjük. Azt mondja, hogy az „új” korszak bámulatos grafikai apparátusai pontosan följegyzik ugyan a kiejtett hangokat, csak az a baj, hogy az egyén kísérletkor nem beszél úgy, mint a közönséges életben szokott.

Természetesen Balassa sokat tanult Sieverstől,¹ de talán még többet tanult Sweettől és Viërtortól.

¹ Balassa kevésbé mereven állt szemben Rousselot kísérleteivel, s amit jónak talált, átvette tőle (pl. a sztomatoszkópiai vizsgálatokat), sőt idővel ő maga is rendezett be fonetikai laboratóriumot, de persze, magára hagyva, e munkát alig tudta rendszeresen folytatni. A Keleti Akadémián, Kúnos Ignác igazgató segítségével kapott egy helyiséget, állított is be pár gépet, de az idők viharai hamar elsöpörték ezt a pénzügyi alap nélkül szükölködő tudományos intézményt.

Henry Sweet angol nyelvész (1845—1912), oxfordi egyetemi tanár „A Handbook of Phonetics” (Oxford, 1877.) című könyve egyik főindítéka volt formájában és tartalmában egyaránt Balassa könyvének.¹

Ugyanezt mondhatjuk Wilhelm Viëtor marburgi egyetemi tanárról, akinek „Elemente der Phonetik und Orthoepie des Deutschen, Englischen und Französischen” (Heilbronn, 1884.) című munkája Balassának megmutatta az utat az elméleti fonetika eredményei alkalmazására a nyelvtanítás munkájában. Folyóiratába, a Phonetische Studienbe Balassa is dolgozott, és sokat tanult belőle.

Balassa tehát „A phonetika elemei” című munkájával 1886-ban igen jelentéktelen előbbi magyar kísérletezések után (l. műve bevezetését) szerencsés formában és tartalommal kezdeményezte nálunk ezt az új tudomány-
szakot. A cél kettős volt: egyfelől meghonosítani teljes elméleti felkészültséggel egy új tudományágat, másfelől a fiatal nyelvész joggal írta oda könyve címlapjára: „Különös tekintettel a magyar nyelvre”, mert közelebbi célja és eredménye sajátosan magyar hangtani tájékoztatás volt. E művét követte 1904-ben a „Magyar Fonetika” s 1905-ben a „Kis magyar hangtan”.

*

Fonetikai munkásságával kapcsolatos, mintegy annak kiegyetemesedése, általános nyelvtudományi munkássága, melynek azonban inkább ismertető, mint újat alkotó jellege volt. De ez is fontos jelenség, mert meg kell mondanunk, hogy a magyar nyelvtudományban a XIX. század végétől felszabadulásunkig kevés érzék mutatkozott ez irányzat iránt, melynek múltja pedig a nyelvtudomány sok dicsőséges lapjára lehet büszke (vö. Általános Nyelvtudomány. Bp., 1907. 76—106). „Pozitivistá” volt nálunk e korszak abban az értelemben, hogy a nyelvtények minőségi gyűjtése közben elhanyagolódott a nyelvi jelenségek fejlődésének sok elvi problémája. „A cédulák gyűlnek, egyre gyűlnek” — írtam „A világnyelv kérdése” című tanulmányban (Budapesti Szemle. 1907.) — „de a gondolatok, mintha fogynának”. Balassa széleskörű nyelvi tudását ez irányban úgy értékesítette, hogy ismerette folyóiratainkban az általános nyelvtudomány fel-feltűnő értékeit. Ír Schuchardtról, Thomsenről, Jespersenről, Dauzatról, megmondja véleményét a fonológiáról, s midőn Asbóth Oszkár megindítja kitűnő folyóiratát, a Nyelvtudományt, ott látjuk a munkatársak közt Balassa Józsefet is. E közlemények érdeme, hogy az ifjabb nemzedékben felkeltették az érdeklődést tudományunk elvi problémái iránt, s így Gombocz Zoltán „A jelenkori nyelvészet alapelvei” s a „Nyelvtörténet és lélektan” című munkáival együtt igen jó és gondolatkeltő ismertetésekkel elméleti alapot adtak a magyar nyelvtudomány fejlődésének. Balassa József nemű munkásságának betetőzése lett „A nyelvek élete” című munkája (1938.), mely szűkre szabott terjedelemben összefoglalja a nyelvtudomány legfontosabb problémáit, s amelyekéi másodvirágzásának megindítóan érdekes tünete. Balassa lényegében nem volt filozófus lélek, de látó tudós volt, aki közelebbi problémáit széles látóhatárba tudta beállítani. Ez az általános nyelvtudomány irányában tett jelentős szolgálat fontos volt, nem mintha új utakat jelölt volna meg, hanem

¹ Sweet halála alkalmából Balassa hálásan emlékszik azokra az órákra, melyeket mint kezdő fonetikus Sweet hampsteadi otthonában töltött (Nyr. 41 : 37).

mert a világot érdeklő nyelvtudományi problémák előtárásával főleg az új tudós nemzedéknek adott ösztönzést, hogy belőle új, eddig járatlan utakra is megindulhassanak.

Fonetikai munkásságának mintegy gyakorlati alkalmazása volt magyar hangtani munkássága, ennek összefoglaló terméke a Simonyi Zsigmond irányításával mint társszerző a Tüzetes Magyar Nyelvtan számára írt hangtani műve. Az Akadémia 1894. évi összes ülésén a Tüzetes Magyar Nyelvtan, mely Simonyi Zsigmond és Balassa József együttes alkotása, a Lukács Krisztina pályadíjjal jutalmazta. A Tüzetes Magyar Nyelvtan mellett együtt írták a német—magyar és magyar—német szótárt is.

*

1891-ben jelent meg, szintén a Magyar Tudományos Akadémia kiadásában Balassa Józsefnek „A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése” című másik alapvető munkája. Ez a mű tárgyalásával, térképeivel belevitte nálunk a tervszerűséget a nyelvjárás tanulmányozás munkájába. Beszámolt az eddigi munkálatokról, s megjelölte benne a jövő feladatait. Csak megerősíthetem azt, amit 1944-ben írtam e műről a Balassa-emlék-könyvben: „Évtizedeken át Balassa e könyve volt a magyar nyelvjárás-tanulmány kis bibliája.” E mű hatására röviden csak annyit, hogy beosztása lényegileg még ma is elfogadott, s még Horger 1934-ben megjelent könyve, „A magyar nyelvjárások” is megtartja a Balassa József könyve óta elfogadott nyolc nyelvjárás-területet.

Balassának nyelvjárás munkájáról maga Simonyi Zsigmond írt tárcát a Budapesti Hírlap 1891. szeptember 10-i számában. „Örömmel üdvözljük — írja Simonyi Zsigmond — Balassa József alapvető munkáját... E mű céltudatos törekvés, buzgó fáradozás és avatott munka eredménye, mely immár biztos alapul szolgál a további idevágó nyomozásoknak.” Balassa nem elégedett meg azzal, hogy az eddig közzétett nyelvjárás anyagot összegyűjtötte, hanem igen sok új anyagot gyűjtött, részint személyesen külön e célból tett utazások alkalmával, részint pedig országszerte szétküldött kérdőívek útján, melyekből néhány százat kapott vissza pontosan kitöltve. Ebből a nagy buzgósággal gyűjtött rengeteg anyagból keletkezett Balassa József becses munkája, „mely célszerűen van szerkesztve s világosan megírva”.

Már e műve előtt sokat foglalkozott Balassa a magyar nyelvjárások problematikájával. Írt a felső-bácskai nyelvcsajtságokról (Nyr. 12: 215—8, 262—4) általában a nyelvjárások tanulmányozásáról s a néphagyományok feljegyzéséről (Nyr. 14: 157—62, 207—12, 262—9, ill. 310—6), nyelvjárásaink ügyéről (Nyr. 18: 13—6). S könyvének megjelenése után is, 1894-ben írt a szlavóniai nyelvjárásról, s midőn a Magyar Nyelvtudományi Társaság megalakult, és programjába vette a nyelvjárás tanulmányok fellendítését, bár azokban az időkben már érezhetőek voltak a magyar nyelvtudomány kettéválásának kezdő tünetei, a gyűjtés utasításainak kidolgozására Balassa kapott megbízást, s ő a megbízást sikerrel teljesítette is (A nép nyelvének tanulmányozása. Bp., 1905. MNyTK. 4. szám).

*

Simonyi Zsigmond nyelvhelyességi törekvéseit két kiváló tanítványa folytatta és fejlesztette tovább, ezek: Tolnai Vilmos és Balassa József. Tolnai, ez a sokoldalú nyelv- és irodalomtudós főleg az idegen szavak magyarításának

problémájával foglalkozott. Enemű munkásságának betetőzése Magyarító Szótára (1928.). Balassa József, mesterének két nyelvhelyességi vonalán dolgozott tovább: a helyesírás és a helyes magyarság vonalán. Mindketten, Tolnai is, Balassa is, e téren a legjobbat abban a kis gyűjteményes munkában nyújtották, amely Kosztolányi Dezső szerkesztésében jelent meg s címe: A Pesti Hírlap Nyelvőre. E mű két szótárral örvendeztetett meg bennünket, Balassa munkájával (A helyes magyarság szótára) és Tolnai Vilmoséval (A tiszta magyarság szótára). Tudománypolitikánk sajnálatos eltévelyedése miatt e két Simonyi-tanítvány útjai elváltak, sőt volt idő, amikor keresztek egymást, de találkoztak A Pesti Hírlap Nyelvőrében két kitűnő munkájuk által, amelyek a kis kötet végén testvériesen simulnak egymáshoz.

Balassa József, a magyar fonetika és dialektológia alapító mestere, legképzettebb nyelvészeink egyike, lelki alkatánál fogva kevés predestinációt mutatott kezdetben a nyelvművelés céljai számára. Pátosz nélküli, sokszor a hidegség látszatát keltő higgadt lény, széleskörű elméleti megalapozottsága pályája nagy részén kevés érdeklődést mutatott a nyelvhelyesség kérdései iránt. Első nyelvművelő cikke (Nyr. 9: 455—60) Kármán nyelvéről szól, 1924-ben a Nyugatban Babits Mihály nyelvéről értekezik. Ez állandó érdeklődésén kívül az egyéni nyelv problémája iránt aránylag kevés nyelvművelő munkája van pályája első részében, bár ő sohasem volt az absztrakt tudomány elefántcsonttorony-törekvéseinek rabszolgája. Élete végén írja: „A nyelvtudománynak az a feladata, hogy kimutassa a nyelv életében, történetében megnyilatkozó lelkerők hatását, megfigyelje és magyarázza a fejlődés és a nyelvi megnyilatkozások törvényeit. A nyelv életében megfigyelhető elferdülés és romlás éppúgy érdekli a nyelvészt, mint a gazdagodás, erősödés. Igaz, hogy a nyelvhelyesség kérdése inkább a stilisztika körébe tartozik; de ott sem lehet vele foglalkozni a nyelvtudomány útmutatása nélkül. Azt mondhatjuk, hogy a nyelvhelyesség kérdéseivel való foglalkozás alkalmazott nyelvtudomány.”

Balassa a nyelvművelés két ágában szerzett elévülhetetlen érdemeket. Ezek: a helyesírás és a nyelvhelyesség problémái.

Századunk elején Európa-szerte nagy volt a mozgolódás a helyesírási kérdésekben. Főleg a nyomdaipar munkásai, akik saját bőrükön érezték a rendetlenség hátrányait, mozgolódtak. 1901-ben a német birodalmi, az osztrák és a svájci nyomdászegyesületek tartottak helyesírási tanácskozásokat. Tudjuk, hogy német nyelvterületen a nagyszerű Duden első kiadása volt e téren az első eredmény.

A magyar helyesírás történetének szinte napjainkig valóságos rákfeneje volt az a körülmény, hogy nem lehetett általános érvényű helyesírási szabályzatot kiadni. A múlt század utolsó évtizedében Akadémiánkban nyolc éven át tárgyalták a magyar helyesírás kérdéseit — megfelelő eredmény nélkül. Akkor történt, hogy Wlassics Gyula miniszter a Népművelők Buda-pesti Egyesülete nevű tanítóegyesület beadványára adott válaszként — a beadvány a kormány intézkedését kérte a helyesírás körül való bizonytalanság és ingadozás meggátlására — megbízta Simonyi Zsigmondot, hogy felhasználva az Akadémia egy évtizeden át tartó tárgyalásainak eredményeit, készítsen olyan helyesírási szabályzatot, amelyet az iskoláknak irányadóul lehet ajánlani. Simonyi a szabályzatot elkészítette, azt az Országos Közoktatási Tanács megtárgyalta, s ezután a miniszter 1903. március 14-én kelt 862. számú rendeletével kiadta az összes iskolák számára. Ez az eredmény

ugyan csak részeredmény volt, de mégis fejlődést jelentett. Az akkori akadémiai helyesírásnak az volt a legnagyobb hibája, hogy benne aránylag sok szónak írása vagylagosan volt feltüntetve, pl. *akác* ~ *ákác*; *bűjik* ~ *bűvik*; *csoda* ~ *csuda*; *darut* ~ *darvat*; *deák* ~ *diák*; *dobzódik* ~ *tobzódik*; *dől* ~ *dül*; *dunna* ~ *dunyha*; *erősebb* ~ *erősb*; *faluk* ~ *falvak*; stb.

Az iskolai helyesírási rendelet igyekszik kiküszöbölni a kétségeket és bizonytalanságokat. Bevezette a *cz* helyett a *c*-t, az összeírt *aki*, *ami* alakokat stb. Ez nagy haladás volt a régi szabályzattal szemben európai értelemben is, hiszen a világhírű német Duden is, mint már láttuk, csak a század elején indult meg. Az egységes, általános érvényű helyesírás kérdése ezután még soká vajúdott. 1926 decemberében Csathó Kálmán hosszabb tréfás, a helyesírási zűrzavart gúnyoló cikket írt az Új Időkben, amelynek alapfelfogata az volt, hogy az akadémiai helyesírást kell az egész vonalon kötelezővé tenni. Ez idő tájt érdekesen kísérletezett az akkori Egyetemi Nyomda, amely Diáriumában (1927.) az írókat arra hívja fel, közöljék kéziratuk nyomdába adásakor, hogyan akarják szedetni a kétes írású szavakat *átalány* vagy *általány*; *cikázik* vagy *cikkázik*; *jellebez* vagy *felebez*; *kunyhó* vagy *gunyhó*; *lélezkzik* vagy *lélegzik*; *mindig* vagy *mindég*; stb. Az idegen szavakban is megengedi a válogatást, tehát nem alkalmazkodik az akkori akadémiai szabályokhoz sem. Húsz esztendővel a Simonyi–Wlassics-féle iskolai helyesírás kiadása után ott tartottunk, hogy a legtöbb akkori magyar napilap három fő pontban, a *c*, az *aki*, *ami* dolgában s a kétjegyű másszhangzók kettőzött alakjainak dolgában (*kérvénnyel*, *tanáccsal*) az iskolai hivatalos helyesírást követte ugyan, így a Magyar Hírlap, Magyarország, Nemzeti Újság, Népszava, Nyolcórás Újság, Pesti Hírlap, Pesti Napló, Új Nemzedék, Szózat, Világ, de az Újság mind e három esetben sajátosképpen az akkori Akadémia helyesírását követte. Az Est pedig az egyszerű *c*-t használta, de külön írta az *a ki*-t s akadémikusan a *kérvénnyel*-t. A Budapesti Hírlap *c*-t írt, de a *ki*-t, a *kérvénnyel* dolgában pedig az iskolai helyesíráshoz alkalmazkodott. A Világ egyes műveltető igékét következetesen így írt: *választat* (*választat* helyett), s ugyanígy írt a Nyugat is. Az idegen szavak írása tekintetében mind a magyaros íráshoz ragaszkodik, s mind túljut az Akadémia maradiságán. Érdekes, hogy a világszemléleti álláspontjuk miatt akkor legszélsőbb ellentétes álláspontot képviselő lapok, a Budapesti Hírlap s a Népszava megegyeznek abban, hogy minden idegen szót (még a meg nem honosodottakat is) magyarosan írják. Balassa József vette észre: az összes napilapok, folyóiratok megegyeztek abban, hogy egyszerűen nem ismerték a hosszú *i*, *ú*, *ü* hangok betűit, mintha nyelvünkben ezek a hangok nem is léteznének. E zűrzavaron kevésbé segített az Akadémia, midőn 1922-ben kiadott szabályzatában a két helyesírás közötti legfontosabb különbségeket megszüntette, de sok vagylagosságot meghagyott, s az idegen szavak jó részét eredeti írásukban követelte meg. Ugyancsak átmeneti s nem egyetemes segítség volt az a körülmény, hogy Balassa Az Est-lapok (Az Est, Pesti Napló, Magyarország) s az Athenaeum könyvkiadó számára — mint már láttuk — külön helyesírást dolgozott ki. E szabályzat az iskolai helyesírás alapján állott, s most már alapelveiben az akadémiai helyesírással is egyezett. Balassa maga azt írja, hogy „e szabályok és a szójegyzék összeállításával az egységes magyar nyomdai helyesírás útját” akarta egyengetni. Csakhogy ez a szabályzat csak néhány száz szót ölel fel. Így is értékes első lépés volt az egységes nyomdai helyesírás megalkotása felé.

A Budapesti Korrektorok és Revizorok Köre, e munkásszervezet halhatatlan érdeme, hogy Balassa József megalkothatta s ki is adhatta 1929-ben „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai” című művet. E műnek tudománytörténeti nevezetessége van. Alapelveiben teljesen megegyezik az akkori akadémiai helyesírással általában s részleteiben, de az akadémiai vagylagos alakok közül csak egyet tart meg, kivéve az efféle páros alakokat mint *fel ~ föl*; *per ~ pör*; *izen ~ üzen*; *érettem ~ értem*; stb. Balassa műve háromhasábos szótárszedéssel 288 lap terjedelmű, lehetőleg teljes, a magyar irodalmi nyelv egész szókincsét felölelő szótár. Néhol túlságosan teljességre törekedve, olyan idegen szavakat közöl, amelyek nem helyesírási, hanem idegen szókat raktározó szótárba valók. Balassa e műve tudománytörténeti jelentőségén kívül azért is nevezetes, mert a haladó értelmiség és a munkásság gyümölcsöző együttműködésének jelentős történelmi emléke. Ezenkívül az 1954-ben megjelent akadémiai helyesírási szótár felé egyik legjelentősebb múltbeli lépés volt.

Balassa József az ő általános nyelvtudományi képzettségének megfelelően a nyelv helyes ség elvi problémáival is foglalkozott, s anyagát többször összefoglalta (vö. Helyes magyarság. 1922., s azóta többször. — Így írunk helyesen. Könyvnapki könyv. 1934.; s a már említett szótári feldolgozása A Pesti Hírlap Nyelvőrében). Érdekesen mutat rá Balassa egyik tanulmányában például arra, hogy sok nyelven a nemzeti önérzet az anyanyelv önbecsülésében is megnyilatkozik, s ez — hangsúlyozza helyesen — a káros sovinizmus elkerülésével történik meg. Magyarul azt mondjuk: *megmagyaráz*. S ez azt jelenti, hogy világossá teszünk valamit. De még inkább kiemeljük nyelvünk erejét, ha azt mondjuk: *magyarán* beszél, odamond neki amúgy *magyarmiskásan*. De ugyanez a jelenség megvan pl. a németben is; a *deuten*, *deutlich* egy eredetű a *deutsch* szóval. Éppen így 'őszintén, egyenesen beszélni' jelentése az angolban *he speaks plain English*. Ugyanezt jelenti a francia *parler en bon français*, a spanyol *hablar en buen castellano* 'őszintén, nyíltan beszélni'. Éppígy a románban a *rumîn* 'román' szó kicsinyített alakja a *rumînas* dicsérő kifejezés. Langenscheidt szótára így is fordítja németre: 'prachtbursche'. Viszont hasonló, de ellentétes jelenség, hogy hibákat, gyengeségeket idegen nép nevével szokás jelezni. A *sváb*, *rác* szavaknak pejoratív hangulati kísérete van a *német*, *szerb* mellett. A francia nyelv különösen gazdag az idegeneket jellemző gúnyos vagy megvető kifejezésekben. Pl. *avoir les jambes italiques* 'görbe lábú, iksz lábú'; *travailler pour le roi de Prusse* 'hiába vagy ingyen dolgozni'. Balassa széleskörű elméleti és gyakorlati nyelvtudásával sok ilyen kifejezést ismer, s ebből szép számmal idéz is munkáiban.

Mint szerkesztő Balassa a Nyelvőrben állandóan figyelemmel kísérte mind a laikus, mind a hivatásos nyelvművelő törekvéseket, s azokról bíráló és értékelő megjegyzéseket tett. Legérdekesebb enemű közleménye a Pesti Hírlap 1926-i szópályázatáról szólt. A Pesti Hírlap tíz idegen szó magyarítására hirdetett pályázatot. Ezek: *sztrájk*, *garde de dames*, *expedíció*, *fantasztikus* (*bizarr*, *groteszk*), *optimizmus*, *pesszimizmus*, *reklám*, *incidens*, *inkognitó*. Balassa helyesen emeli ki a pályázat eredményeinek vizsgálatában, hogy e szavak magyarítására már történtek előbb kísérletek, így a *sztrájk*-ra ajánlották a *bérharc*, a *munkaszünetetés* szavakat, a *groteszk*-re a *különös*-t, a *pesszimizmista*-ra a *sötétenlátó*-t, az *optimista*-ra a *derülátó*-t, az *incidens*-re a *zavaró eset*-et stb. De ezek nem tudtak gyökeret verni. Csak azok az új szavak fognak gyökeret verni, terjednek el könnyűszerrel, amelyek a lelemény, az

egyetlen megoldás, a meglepetés erejével hatnak ránk. Balassa e pályázatnak 1700 tételét nézte át, s anyagából csak egy-két példát ragadunk ki. A *sztrájk*-ra vonatkozólag igen sok pályázó a *dacolás* szót emeli ki, s ajánlja vagy magát a *dac* szót, vagy ennek összetételeit: *munkadac*, *bérdac*, *dacszünet* szót. Többen, így a pályázatnak egy munkás résztvevője, Magyar Sándor algyői gépész, a népies *huja* szót ajánlották, mások a *csökönyös*-ből elvont *csököny*-t, a *makranc*-ot s a *torpanás*-t. Joggal írja Balassa ezekről: „Ezek közül egyiket sem tartjuk olyannak, hogy jutalomra ajánlhassuk.” Persze ezeknek az idegen szavaknak legtöbbször nem is kell megmagyarítani, mert ezek a nemzetközi eszmevilágnak szerte a világon elfogadott fogalomjelzői, s így nevezetes szerepük van a helyes értelemben felfogott nemzetköziség életében. A pályázaton jutalmat nyert szavak közül egy sem lett az idegen szó teljes jogú helyettesítője, de egy darabig használták s használják is a *fellegjáró*-t (fantasztikus), a *derülátás*-t (optimizmus), a *borülátás*-t (pesszimizmus), a *rangrejtve* szót (az inkognitó kifejezésére). Még a legutolsó tartja magát legjobban.

Volt egy idő nyelvünk történetében, midőn fontoskodó laikusok, kik a nyelvhelyesség vitáiban a sokszor ingadozó nyelvérzék számára tartották fenn a döntő szót, kitalálták, hogy nyelvünkben az alárendeléses mondat-szerkezet idegenszerű és helytelen. Balassa ebben a kérdésben a józan, reális állásponton van: „A magyar nyelv jobban szereti az egymásmellé rendelt főmondatokat, mint a mellékmondatok bonyodalmas szerkezetét.” Viszont helyesen mutat rá az efféle hibás szerkezetekre: „Voltak a kormány tagjainál, »kiket« meg akartak nyerni ügyüknek”. Helyesen: „És meg akarták őket nyerni ügyüknek.” Annyi bizonyos, hogy a népi stílusban a mellérendelés nagyobb helyet foglal el az alárendelésnél, s ennek egyszerű magyarázata a népi gondolkodás egyszerűségében, világos egyenességében, kevésbé komplikáltságában keresendő. Régebben Tóth Béla szaggatott egyéni stílusára s ennek francia mintájára, a „style coupé”-ra hivatkoztak, azt utánozták, majd Pintér Jenőre, kinek nyelvvédő könyvei sok jó anyaguk mellett elég sok hibát is terjesztettek. Balassa „Helyes magyarság”-ában s ennek későbbi kiadásaiban bölcs mérsékléssel elvetette a szélsőséges helytelenítéseket, vissza-utasította az alárendelés üldözését, s ezzel segített megakadályozni nyelvünk gazdagságának, kifejezőképességének e célzatos megrablását.

Balassa József nemcsak mint fonetikus és dialektológus, hanem mint nyelv művelő is a helyesírás és a nyelvhelyesség terén végzett munkájával tisztas helyet foglal el a magyar nyelvtudomány történetében.

*

A szótári és nyelvtanítási munka — mint részben már láttuk — csaknem egész hosszú életén át foglalkoztatta Balassa Józsefet. Szótárakban többször feldolgozta a helyes magyarság anyagát, valamint a helyesírás különféle formációit. Ezeknek egyikéről már megemlékeztünk.

E műveivel mesterét, Simonyit követve, azt dokumentálta, hogy tudós-nak nem szabad elszakadnia a népi, a gyakorlati élet követelményeitől. Írt német, angol nyelvtant kisebb és nagyobb formátumban, a Toussaint—Langenscheidt-féle sorozat számára német nyelven levél szerint oktató magyar nyelvkönyvet írt Palóczy Lipóttal, társszerkesztője volt a Sauvageot-féle francia szótárnak, végig írta a régi középiskola magyar nyelvi tankönyveit. Rövid, szabatos tankönyvek ezek, amelyeknek nagy sikerük volt a becsületes,

a politikai vagy üzleti okokból nem elfogult magyar tanárvilágban. De e téren a legnagyobb meglepetést Balassa „A magyar nyelv szótára” két kötetével okozta (1940). Évtizedek óta hiányzott már egy magyar szótár a nagyközönség, az iskola, sőt íróink használatára is. Többen többször ostromoltuk e célból a könyvkiadókat, eredmény nélkül. Kifejtettük, hogy a Ballagi elavult, alig kapható, már szinte több benne a selejt, mint a hasznavehető anyag. Ugyanígy vagyunk a Czuczor—Fogarásával. Balassa életének 76. évében alkotta meg e művét. Dicsősége a szerzőnek, hogy műve, mely egy egész munkaközösség számára sem lett volna könnyű és hamari feladat, aránylag sikerrel tölti be hivatását addig, míg az Akadémia Értelmező Szótára, melyen egy egész testület dolgozik évek óta, el nem foglalja helyét tudományos irodalmunkban. Balassa szótára teljesen feldolgozta saját, természetesen nem bőre szabott keretei és célzatai számára az egész megelőző szótárirodalmat, de sok, eladdig nem szótározott anyag is van benne.

És szóljunk-e kiadványairól (Mondolat, Felelet a Mondolatra, Kazinczy stb.), fordításairól, melyek bár a napi anyagi szükségletek enyhítése céljából készültek, mégis nyomát se mutatják a fordítói irodalomban nem szokatlan elsietésnek, sőt esetleg a magyartalan felszínességnek. Németül, franciául, angolul tökéletesen tudott. Szinte elképzelni is nehéz, mi lett volna, ha Balassa megéri felszabadulásunkat és vele a szovjet szellemiség, a szovjet tudomány újjáteremtő hatását. Lelkiségének polgári haladó és humanista jellege hamar megtalálta volna azt az utat, amelyen járni boldogság lett volna a számára.

*

1919-ben Simonyi tragikus halála után a Nyelvőr szerkesztésének nagy feladata várt Balassa Józsefre. Három nagy tudós egyéniség ereje tükröződik Balassa József élete munkájában, ezek: Budenz József, Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond. Budenztől a szeretetet tanulta, melyet kell, hogy megérezzen mesterén a tanítvány, a közvetlenséget, a jóság derűjét; Szarvas Gábortól az ellentmondást nem tűrő, hajthatatlan tudományos meggyőződést, az ötletes vitatkozó készséget. E kettőnek tanítványától, a mi halhatatlan mesterünktől, Simonyi Zsigmondtól mind e tulajdonságok harmonikus egységét kapta Balassa József. Megtanulta tőle, hogy a jóság nem összeférhetetlen a tudományos gerincességgel, hogy amilyen gyöngéden istápolni kell a nélkülöző tanuló, olyan keményen kell rászorítani a tudatlanra a tanulás munkáját. A Nyelvőr Balassa-korszaka a Szarvasé s a Simonyié után jelképezte a tanítványi hálát, a hűséget és a tudomány önzetlen szeretetét. E korszak legjobb jellemzését éppen ő maga írta meg „A Magyar Nyelvőr története” című munkájában. A Nyelvőr e korszaka, a Balassa-korszak, 1920—1940-ig tartott. E korszakban a helyesírás problémái, a nyelvhelyesség kérdései az uralkodó témák egyfelől, másrésről szakfejtegetések, inkább a hű munkatársak munkaterülete, mint valamely egységes terv alapján. A Nyelvőr köre lassanként első emigrációba szorul; kávéházi katakombáinkban bujdosott velünk Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond szelleme. Balassa bölcsessége nélkül széthullottunk volna a szenvedések ösvényeire. Összetartott bennünket az ő becsületessége, megbízhatósága, életismerete.

Látszólag tehát e korszakban megbomlott a Nyelvőr szerkesztésének egysége. Irodalomtörténeti, néprajzi tanulmányok jelennek meg benne, s ez Balassa Józsefnek dicsőségére válik, hiszen e rokon szakmák munkásai — mert haladó szellemű tudósok voltak — másutt nem jutottak volna térhez. Aldo-

zatos, nehéz küzdelmet jelentett a Nyelvőr megtartása egy olyan korban, midőn a fasiszta mételey tünetei már felütötték fejüket a tudományos irodalomban. A Nyelvőr fenntartása azt jelentette, hogy szóhoz juthattak a származás vagy a politikai okok, vagy mindkettő miatt üldözöttek, sőt meg is felelhettek támadóiknak. Balassa széles társadalmi kapcsolatainak köszönhető, hogy az ő irányítása alatt álló Országos Néptanulmányi Egyesület jogi formát nyújtott a Nyelvőr további fenntartására. Hadd jegyezze fel a tárgyilagos történelem még azt is, hogy Balassa József és a Simonyi-iskola több tagja s a Nyelvőr többi munkatársa (kivétel nélkül szegény, sőt nyomorgó tanárok) egy fillér honorárium nélkül dolgozott és küzdött tudományunk fejlődéséért.

1940-ben a kormány szemforgató formában, de lényegében megszüntette a Nyelvőrt. Ezzel befejeződött Balassa szerkesztői tevékenysége, amely nagynevű elődeit tudományos eredmények szempontjából el nem érhetette, de küzdelmeinek súlyossága bizonyítással túlszárnyalta amazokét.

*

Balassa József tudományos munkásságának alapvető tulajdonsága a tisztán látás s annak tudományos reflexe: a világos előadás. Erre például idézzük azt, amit Balassa a nyelvhelyességnek a nyelvtudományhoz való viszonyáról vallott: „A nyelvhelyesség kérdéseivel foglalkozás alkalmazott nyelvtudomány. Olyan viszonyban van magával a nyelvtudománnyal, mint a földművelés vagy a kertészet tudománya a növénytanal. A természetudóst az állati és növényi élet korcsképződései éppúgy érdeklik, mint a legtisztább fajok. De a kertész, aki virágait, gyümölcsfáit szebbé, nemesebbé akarja tenni, a gazda, midőn a magvak nemesítésével, a termés gyarapításával foglalkozik, nem nélkülözheti a növénytan tudományának eredményeit, tanításait” — írja Balassa József „A magyar nyelv könyve” 46. lapján. E mű Balassa József élete termékeny utolsó éveinek alkotása volt (1943.). Nyelvünknek áttekinthető, jó leírását adja, s ami ezzel azonos, a magyar nyelvtudomány eredményeit közli három fejezetben: a hangtan, a szótan és a mondattan fejezeteiben. Balassa nemes, becsületes, de elnyomott életének elégtétele, hogy halála után, akkor, amikor a nagy Szovjetunió felszabadított bennünket a fasizmus jármaiból, ezt a művét orosz nyelvre lefordították és kiadták. Ez orosz kiadás bevezetésében K. Majtyinszkaja azt írja, hogy: „a budapesti egyetem professzora”. Nem is gondolhattak arra kint, hogy e könyv szerzője soha abban a gyönyörűségben nem részesülhetett, hogy tudását új és új nemzedékeknek tovább adja. Majtyinszkaja szerint „Balassa Józsefnek e munkája a létező magyar nyelvtanok legtökéletesebbje. Pozitív oldalai közé tartozik elsősorban az, hogy tárgyát tudományosan tárgyalja, másodsorban pedig az a körülmény, hogy a magyar nyelv mai állapotát minden oldalról megvilágítja”. Majtyinszkaja megemlíti Balassa munkájának azt a hibáját, hogy elméleti kérdésekben állásfoglalása merőben burzsoá szellemű. Nem helyesli az alaktannak teljes feloldását a mondattanban, egyebekben szeretettel teljes tárgyilagossággal és kitüntetett elmélyedéssel elemzi Balassa munkáját.

Íme, a kitűnő fonetikus, a magyar nyelvjáráskutatás alapvető mestere, a kilencvenéves Balassa József ma is él, sőt tudományos hatóereje eljutott e haza határain kívül nemcsak nyugatra, hanem keletre is, a hatalmas Szovjetunióba, ahol immár orosz nyelven is hirdetheti tudományunk eszményeit és eredményeit.

Rubinyi Mózes

SZÓVAL: KULTÚR?

Ez a két szó mai nyelvünknek két legocsmányabb dudvája. Az egyik inkább a beszélt nyelvben, a másik mind a beszélt, mind az írott nyelvben burjánzik egyre vadabban. Kiirthatatlanul? Nem hiszem. Szunnyadó nyelvérzékünk felébresztéséről sohasem mondhatunk le. Nyelvművelésünk története bizonyítja, hogy sok, igen elterjedt nyelvi gyomot sikerült kiirtani, bár hosszas, fáradságos munkával.

A *kultúr* főként mint összetételek első tagja szerepel. De néha önmagában is előfordul. „Megyek a *kultúrba!*” — hallom minap az autóbuszban egy ipari tanuló szájából. Üzemek, üdülők *kultúrfelelős*-eit röviden *kultúros*-nak nevezik.

Akadhat nyelvtudós, aki az efféle is „nyelvtény”-nek tiszteli. Itt válik el a nyelvművelés a nyelvtudománytól. A növénytanak egyenrangú tárgya a *victoria regia* és az útszéli gaz. A kertész a dudvát kigyomlálja. A nyelv-művelés kertészkedés. A növénytanak a dél-afrikai vadonban bővebb az anyaga, mint egy gondozott kertben.

No de végezzünk előbb a *szóval*-lal. Ma — semmi kétség — ez a leggyakrabban hallható magyar szó. Valóságos betegség. Beleesik minden műveltségi fok, a piactól a Tudományos Akadémiáig. Tudós, művelt emberek csak úgy ontják. Gyakran vele kezdik a mondókájukat. Még nyomtatott cikk is kezdődik így (lásd a Magyar Nemzet 1949. aug. 5-i Kéziratpapír című cikkét).

Mi lehet e járvány eredete?

Hisz a maga helyén jó, szükséges. Hogy mikor, már száz éve megmondta Czuczor—Fogarasi nagy szótára. Két értelmét adja: „1. Élő beszéddel, nem írva, . . . élőszóval. 2. Élünk vele bizonyos elszámolás, részletezés után, e szó helyett: röviden v. egyszóval. Pl. Ezen ember iszákos, kártyás, verekedő, pazarló, szóval: minden vétek benne.”

Más alkalmazása is előfordul. „Arpadina lapozgatja verseit, szóval: kereste arcképe eszméjét” (Gyulai: Nók a tükör előtt 195). — Itt egy cselekedet külsőleg nem látható rugójára, igazi okára mutat rá az író; leleplezően, iranikusan. Vagy helyén van, ha valaki — nem őszinte kifogásokkal, az igazi okot elhallgatva vonakodik valamit megtenni, s türelmünket vesztve elvágjuk: „*Szóval* nem akarsz elutazni?”

Van tehát jogos és helyes használatára elég alkalom. De mai burjánzása sürgős irtást követel. Mintegy két évtizede figyelem szaporodását. Azelőtt ritkán lehetett hallani, azóta szaporodott el a tűrhetetlenségig. A Nyelvőr is szóvá tette (64: 141). Úgy látszik, alulról kezdett terjedni. Megfigyeltem, nem egy művelt asszony a háztartási alkalmazottjától kapta. Az meg nyilván a piacról, az utcáról hozta. Előbb ott ütötte fel a fejét, utóbb az iskolákban harapódzott el. Mai értelmetlen használata az „izé”-hez hasonló töltelékszóvá tette. Arról pedig megmondta már Czuczor—Fogarasi, hogy „a tunya gondolkodás jele, s mind írásban, mind művelt beszédben kerülendő”.

Lélektani alapja valóban nem egyéb, mint a szórakozott, fegyelmezetlen gondolkodás, türelmetlenség, határozatlanság, zavar, tudatlanság (pl. a felelő diáknál), általában előzetes gondolkodás nélküli beszéd. A tanuló ifjúság közt ijesztően elterjedt. Hallgatóimat úgy próbáltam leszoktatni róla, hogy aki kimondta, kiment a táblához, felírta, és nevét aláírta.

Leszokni róla csak úgy sikerül, ha minden eszközzel tudatossá tesszük haszontalanságát és megtanulunk gondolkodni, mielőtt beszélünk.

Más a *kultúr*. Ebben az alakban német szó, a vele összetett magyar vagy magyar alakú idegen szó: keveréknyelv, makaróni szó. Az *-úra* végű latin eredetű szavak nálunk nem vesztik el végső hangjukat, mint a németben. Nem is mondja senki „cenzúr”, „cezúr”, „korrektúr”, „partitúr”, „politúr”, „makulatúr”, hogy csak néhányat idézzek. A *kultúra* is csak összetételekben dobja el végső hangját, mert ezeket az összetételeket mindenestül németből vettük át. Igaz, a többi *-úra* végű szavunkkal kevés az összetétel, de pl. a legrosszabbul beszélő zenészünknek sem jutott eszébe, hogy *partitúraolvasás* helyett „partitúrolvasás”-t mondjon.

A *kultúr*-összetételeket oly gyakran olvastuk németül és rossz fordításokban, hogy szemrebbénélkül írják és mondják különben jó nyelvérzékűek is. Beleesett jóformán mindenki, aki az elmúlt félszázadban magyarul írt. (Jómagam is most javítottam ki néhány régi cikkem új kiadásában.)

Beleesett Ady Endre is, hírlapi cikkeiben. Egyik-másik összetétel alighanem csak nála található. (*Kultúr-cikklandozás: Válogatott cikkei. 1954. 132.*)

Cikkeinek nagyrésze még kiadatlan. De már a most megjelent prózai műveinek I. kötetében feltűnik, hogy 200 lapnyi debreceni cikkében összesen kétszer, 300 lapnyi nagyváradi cikkében már hatszor fordul elő. Magyarázata ez lehet: Nagyváradra kerültek még nem volt annyira tudatos nyelvész, hogy meg ne zavarta volna az ottani műveltek beszéde, amilyenel addig még nem találkozott. Abban pedig sűrű lehetett a *kultúr*, nemcsak az olvasó, hanem a drága német könyvek olvasói közt is (lásd Ady „Duk-duk affér” című cikkét). Szerkesztője, Fehér Dezső is használta (például az „Ady Endre és a zsidóság” című gyűjteményéhez írott előszavában), s az egész akkori hírlapírás általában igen felkapta. A Nyugat egyik plakátja is azt hirdette: „Minden *kultúrember* olvassa a Nyugatot.”

A németül olvasók azt hitték, *kultúrember* több, mint *művelt ember*. Már a franciául, angolul, olaszul is olvasók nem eshettek ebbe a tévedésbe, azok a nyelvek ugyanis nem ismernek ilyen összetételeket.

De úgy látszik a németeknél sem régi ez a *kultúr*-tobzódás. Sanders szótára (1860.) még egyetlen összetételt sem említ. Hermann Paul (1896.) sem. Kluge (1905.) nem ismeri. Tizenegyedik kiadása (1934.) szerint a *Kulturkampf* már 1840-ben előfordul, de népszerű csak 1873 után lett, Virchow fellépése után. Büchmann szerint (Geflügelte Worte) Virchow tévesen tartotta saját alkotásának a szót. Heyne (1892.) és Heyse (Fremdwörterbuch 1910¹⁹) ötöt-ötöt említ, Pinloche (Et. Wb. der. dt. Spr. 1930³) hármat, de már Patterman német—angol szótára (1953.) tizennégyet. Legújabbban értesülünk, hogy több város zenekarát *Kulturorchester*-nek nevezik... nyilván abban a hitben, hogy ez több, mint egyszerűen szimfonikus vagy filharmonikus zenekar.

Míg egy nyelvész részletesen fel nem dolgozza a szó térfoglalását a németeknél és nálunk, elégedjünk meg néhány adattal.

Nálunk úgy látszik a *kultúrmérnök* az ős. Az intézmény 1878-ban jött, magával hozta német nevét. Régibb szótáraink nem ismerik, sőt még Balassa (1940.) is mellőzi, holott felvesz és jelöl „kerülendő rossz szokat” is.

A Révai-lexikon (1915.) már tizenegy hasonló összetételt említ. A Magyar Nyelv egy olvasója (12: 404) nyilván Zolnai Gyula Nyelvörbeli cikkének (45: 273) hatása alatt kérdi, mivel lehetne helyettesíteni többek között a

kultúr-mérnök szót? A válasz (MNy. 13: 31) szerint „nem hiszem, hogy a *kultúr-mérnök* szót — mely a *Kultur-ingenieur* szolgai fordítása — nyelvünkől kiirtani lehetne, mert már meghonosodott”.

Ezzel a legilletékesebb nyelvészek nem értettek egyet. (Lásd Pais Dezső: MNy. 30: 57; Szinnyi József: Magyarosan 2: 55; Zolnai Gyula: Magyarosan 3: 108—9; továbbá Pintér: Nyelvvédő Könyv; Dengl: Magyar nyelvhelyesség 154).

Szavuk falra hányt borsó maradt: a ragály tovább terjedt. Legrohamosabban 1945 után, meghazudtolva felszabadulásunkat, mert hisz minden leírt és kimondott *kultúr* hangosan hirdeti német szellemi rabságunkat.

Az Országos Szabadművelődési Tanács lapja, az Új Szántás egyetlen számában (1948. július) negyvenhatszor olvassuk. A Színház és Mozi 1949. dec. 2-i számának egyetlen kis alakú lapján tizenkilencszer fordul elő. A lapokban gyakran olvastunk ilyen hirdetéseket: „Üzemi *kultúrvezetők* figyelmébe! — A Magyar—Szovjet Művelődési Társaság *kultúrosztálya* közli az üzemek *kultúrvezetőivel*, hogy szívesen látja el az üzemi *kultúr-csoportokat* szovjet *kultúr-anyaggal*. Versek, rövid jelenetek, egyfelvonások, mesék állnak a *kultúrvezetők* rendelkezésére. Ez ügyben a MSZMT *kultúrosztálya* bármely délelőtt 8—3-ig felkereshető (VIII. Szentkirályi u. 82).”

S z ó t á r a i n k is egyre bővebben ontják. Ballagi teljes szótára (1868.) még nem ismeri. Magyar—német szótára sem. A német—magyar részben (a *C* betűnél) említ néhányat, de a *Culturstaat*-ot 1880-ban is „mívelt ország”-nak fordítja. Simonyi—Balassa magyar—német szótára csak „*kultúr*=műveltségi, közművelődési; ~mérnök” szavakat említi. A német—magyar rész (*C* alatt) csak a *Culturkampf*-ot fordítja *kultúr-harc*-nak.

Negyven év szaporodásáról jó képet ad Kelemen Béla német—magyar szótára. Első kiadásában (1901.) nyolcat sorol fel (szintén *C* alatt), de magyar fordításul csak a *kultúrmérnök* és a *kultúr-harc* szerepel, a magyar—német részben ezeket sem említi. Az 1941-i kiadásában tizennégy német összetétel fordításául csak *kultúr-mérnök*, *kultúr-harc*, *kultúr-ember* szerepel magyar szónak, de még a *Kulturvolk*-ot is *mívelt nép*-nek fordítja. Már az 1942-i magyar—német részben tizenegy darabot találunk: *kultúr-élet*, *-ellenes*, *-est*, *-film*, *-főlény*, *-harc*, *-kép*, *-mérnök*, *-mérnökség*, *-munka*, *-nép*. A *kultúr-főlény*-t németül „die kulturelle Überlegenheit”-nek írja. Íme egy, németes összetétel, amely csak magyarul létezik, a német nem ismer „Kulturüberlegenheit”-et! Eckhardt Sándor magyar—francia szótára (1935.) tizenhetet sorol fel, de a magyartalanságot jelző csillaggal.

Újabb szótáraink egyre szaporítják. Az akadémiai helyesírási szabályzat 1950-i kiadásában harmincötre szökkent fel a számuk. Ebből sajnálatos módon még mindig maradt tizenkettő az 1954-i kiadásban. De a pálmát Ország László magyar—angol szótára viszi el — negyvenkilenc darabbal.

Még ez sem meríti ki a „*kultúrkincset*”. Feljegyzéseim szerint jóval százon felül jár a nyomtatásban megjelent *kultúr*-összetételek száma. (Vajon milyen „*cikkek*”-kel rendelkezik a *Kultúrcikk* Igazgatóság”? VII., Tanács körút 13—15. — A Budapesti *Kultúrcikk* Kiskereskedelmi Vállalat egészségügyi papírt is e címen árul.) Lehet, hogy élőszóban még több is előfordul. Hallottam, amint egy úttörő *kultúr-madzag*-nak nevezte veres nyakkendőjét. A Rádió Újság 1955. máj. 16—22-i sz. 14. l. szerint *kultúr-kajá*-nak nevezik a süteményt. P. E. és Sz. Gy. közlése szerint a katonaságnál, illetőleg az egyik vidéki egyetemen (Veszprémben) gyakran nevezik *kultúrkacaj*-nak épp a

kulturálatlan, durva nevetést. Akadhat még más ilyen ironikus összetétel is. Meglehet, az is segít kivonni a szót a komoly használatból, ha tréfás mellékízt kap, s ezzel átcsúszik a tudatos nyelvrontás komikumába. Talán ez úton szabadulunk meg tőle leghamarabb.

K ü l f ö l d i s z ó t á r a k b ó l még egy különleges árnyalatát ismerjük meg a *kultúr* szónak.

Angol szótárakban *culture* alatt [ejtése: kalcsər; nemzetközi jelzéssel: kaltfə*] elsősorban 'tenyésztés, termelés' az értelme; csak átvitt értelemben 'műveltség, tanultság'. *K.* alatt [ejtése: kultúr=kul'tuə*, kul'tu:r] mint német, idegen szó szerepel. Értelmezése (Oxford concise 1931. = pocket 1946.): „Civilisation, as conceived by the Germans.” [Civilizáció, német felfogás szerint.]

Nézzük meg néhány más szótárban: The Oxford English Dictionary 1933. („Nagy Oxford”) Supplement: *Kultur* „Civilisation as conceived by the Germans; esp. in a derogatory sense, as involving race-arrogance, militarism and imperialism” [... különösen becsmérlő értelemben, jelenti a fajigőgot militarizmust]. Ugyanott a Times 1915. márc. számából idézi: „*Kultur*, in fact, has become the exact opposite of *culture*” [*Kultur* valójában a *culture* tökéletes ellentéte lett].

Shorter Oxford (1952.): *C.* alatt rendes jelentésben, *K.* alatt „Applied derisively to German civilisation, esp. as exemplified by their methods of warfare.” [Tehát: Gúnyos értelemben használatos a német civilizációra, különösen ahogyan azt a németek hadviselési módszerei szemléltetik.]

Poole (The new Imperial reference Dictionary. é. n. 591. lap) „sometimes used ironically.” [Azaz: néha ironikus módon használatos.]

A *culture* és a *kultur* kétféle ejtését Jones az angol kiejtés szótárában is megkülönbözteti. (Pronouncing Dictionary. 1950. 103. és 247. lap.)

Larousse (du XXe siècle, 1931.): „*Kultur*: Mot allem[and] signif[iant] civilisation: Les procédés des Allemands au cours de la Grande Guerre ont donné une étrange idée de leur *kultur*.” [Magyarul: „*Kultur*: 'műveltség'-et jelentő német szó. A németek világháborús viselt dolgai furcsa képet adnak „*kultur*”-jukról. Itt még az 1914-es háborút érti!]

Quillet (Dict. encyl. 1953.): *C.* alatt: „La culture allemande, pris parfois ironiquement [...] dans ce cas on écrit *Kultur*.” [A német műveltség; néha ironikus értelemben használják, ilyenkor *Kultur* alakban írják.] *K.* alatt: „Mot allemand, signif[iant] civilisation. Terme dont on se sert, en France, pour opposer la *Kultur* ou civ[ilisation] de conception allemande à la civ[ilisation] d'autres peuples”. [Német szó; jelentése: műveltség. Franciaországban arra szolgáló kifejezés, hogy szembeállítsa a német felfogás szerinti *kultur*-t vagy műveltséget más népek műveltségével.]

Látni való, hogy angol és francia nyelven a *kultúr* sajátosan német fogalom, gyakran ironikus, sőt megbélyegző árnyalattal. Már ezért is tartózkodnunk kell tőle. De főképp azért, mert idegen élőski nyelvünkben, s mennél többet emlegetjük, annál inkább bizonyítjuk k u l t u r á t l a n s á g u n k a t.

Nyelvünk tisztaságáról addig nem beszélhetünk, míg a *kultúr* egész családjával nyomtalanul el nem tűnik. Akinek fülét nem sérti a *kultúr*, annak nyelvérzéke alszik, vagy elhalt, vagy sosem volt.

Befejezésül megismétlem a címül tett kérdést: Szóval: *kultúr*? — A felelet nem lehet más: Nem! Tettel, k u l t ú r a !

Kodály Zoltán

AZ ELEMZÉS KÉRDÉSÉHEZ*

A Köznevelés egyik száma néhány évvel ezelőtt azt írta, hogy főiskolai magyar szakos hallgatók nem tudták helyesen elemezni ezt a két mondatot: 1. *Tanár szeretnék lenni.* 2. *Pistának piros arca van.* Egy vidéki általános iskola tanárai közt is vita indult meg a két mondat elemzéséről, s különböző álláspontra jutottak. Ezért az egyik tanár volt professzorához, Papp Istvánhoz, a debreceni egyetem magyar nyelvi tanszékének tanárához fordult, hogy döntsön, melyik elemzés a helyes.

Papp István válaszolt is volt tanítványának, s a Nyelvőrnek is megküldte cikk alakban az ő véleményét a két mondat elemzésére vonatkozólag. A fő kérdés a két mondat elemzésében ez volt: 1. Milyen mondatrész a *tanár* szó a *tanár lenni* kapcsolatban? 2. Milyen mondatrész a másik mondatban a *Pistának* szó. Az első mondatban a vidéki tanárok és a debreceni professzor egyöntetűen azt vallották, hogy a *tanár lenni* szerkezetben a *tanár* (ragja vesztett) eredményhatározó, s e helyett áll: *tanárrá lenni.* A másik mondatra nézve különböző eredményre jutottak. Az egyik szerint a *Pistának* birtokos jelző, a másik szerint logikai alany, Papp István szerint birtokos részes-határozó, genitivus-dativus (a magyar nyelvtanok inkább dativus possessivusnak nevezik). De Papp István sincs megelégedve egyik mondat elemzésével sem, egyik eredmény sem megnyugtató, „akárhogy csűrjük-csavarjuk a dolgot” (Nyr. 77 : 115). Valóban, Papp István hosszú cikke nem más, mint csűrés-csavarás, s nemhogy segítségére lett volna a magyar nyelv tanárainak, hanem még jobban megzavarta volna őket.

Ez okból a Nyelvőr akkori szerkesztő bizottságának tagjai Papp István cikkét közölhetetlennek tartották.

Ez azonban nem volt a kérdés megoldása. Azzal, ha a cikket nem közöljük, továbbra is kétségben hagyjuk a magyar nyelv tanárait, márpedig a Nyelvőrnek kötelessége a magyar nyelvi oktatás támogatása. A cikket más magyar nyelvészekkel is elolvastattam, s a velük való megbeszélés után azt javasoltam a szerkesztő bizottság tagjainak, hogy vitaindítólul közöljük Papp István cikkét, szóljanak hozzá az ország magyar tanárai. Azonban ez nem volt elég. Ha Papp István cikkét közreadjuk, a hozzászólások csak hónapok múlva jelentek volna meg a Nyelvőrben, s a zavar még nagyobb lett volna. A szerkesztő bizottság tehát arra a megállapodásra jutott, hogy Papp István cikkével együtt közöljük az én elemzésemet. Így egyszerre jelent meg a két cikk (Nyr. 77 : 114—21). Azután érkezett egy hozzászólás Benkő László szegedi pedagógiai főiskolai tanártól, aki szintén eredményhatározónak vallotta a *tanár* szót (78 : 42). Mivel ez ellenkezett az én álláspontommal, kénytelen voltam Benkő cikkéhez is hozzászólni, s még jobban megvilágítani álláspontomat (uo. 43).

Első cikkemben még azt írtam, hogy a főnévi igenévnek nem lehet alanya, mivel nem személyragos ige. S fölvettem a kérdést: Hát akkor micsoda, ha nem tartom eredményhatározónak? Azt akartam mondani, hogy ha a *Tanár vagyok, tanár leszek, tanár voltam* mondatban a *tanár* az

* A közleményben részletezett elemzési vitát a szerkesztőség Tompa József összefoglaló cikkével már idei II. számunkban (Nyr. 70 : 199—203) le akarta zárni; Beke Ödön kívánságára most mégis közzéteesszük utólag érkezett hozzászólását. Az itt közölt érvek azonban lényegében nem változtatják meg a tárgyalt mondatok elemzésére vonatkozó s az idézett zárócikkben kifejtett felfogásunkat.

összetett állítmány névszói része, akkor a *tanár lenni* kapcsolatban sem lehet más, mint összetett főnévi igenév névszói része. Azonban öntudatlanul vagy nyelvbötlésből e helyett azt írtam: „az összetett igei-névszói állítmánynak névszói része” (77 : 121). Érthető minden jóhiszemű ember előtt ez a nyelvbötlés, hisz eddig még senki sem beszélt a magyar nyelvudományi irodalomban összetett főnévi igenévről, de Papp István nem ezek közé az emberek közé tartozik, mert ebből mindjárt azt a következtetést vonta le, hogy szerintem a *tanár lenni* is állítmány, s így a *szeretnék* igen kívül én egy mondatban két állítmányt találtam (79 : 19). A tévedésre Papp István, ha akart volna, könnyen rájöhetett volna, hisz már előbb azt írtam, hogy a mondat állítmánya csak a *szeretnék* lehet, s rámutathatott volna, hogy ez puszta elírás. De hát persze Papp Istvánnak nem ez volt a célja, hanem tőkét akart kovácsolni belőle. Mások bizonyára észrevették, hogy ez csak nyelvbötlés, vagy egyszerűen keresztülmentek rajta, de zavart nem okozott, mert senki sem figyelmeztetett, még a szerkesztő bizottság tagjai sem, akik pedig háromszor is olvasták levonatban cikkemet.

Hiszen cikkemben világosan megírtam, hogy: „A nehézség most következik: milyen mondatrész a *tanár lenni*? Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy a két szó együtt a mondat tárgya. Nyilvánvaló, hogy a *szeret* ige tárgyat kíván maga mellé: *Szeretnék szántani, hat ökröt hajtani. Szeretsz-e utazni?* Ezekben a mondatokban a főnévi igenév a mondat tárgya, éppen úgy, mint ezekben is tárgyat kíván a *szeret* ige: *Ki a virágot szereti, rossz ember nem lehet. Szeretem az édességet . . .*” (119).

Megvallom; első cikkem írásakor magam előtt sem volt teljesen világos, hogy minek nevezzem a *tanár lenni* szerkezet *tanár-ját*, amely éppúgy *mi?* kérdésre felel, mint a mondat alanya, de viszont a *szeretnék* állítmánynak az alanya csak az *én* névmás lehet, a *tanár* csak a *lenni* főnévi igenévnek lehet az alanya. Valóban addig nem olvastam arról, hogy a főnévi igenévnek is lehet alanya, s bizonyára Papp István sem hallott, különben nem tekintette volna tanítványával együtt ragtalan eredményhatározónak a *tanár* szót a mondatban. Azonban különös, hogy második cikkében (Nyr. 79 : 18) már nem beszél a *tanár* szó eredményhatározó voltáról, s nem mondja meg, hogy elfogadja az én álláspontomat, hogy a *tanár* a főnévi igenév alanya, s most már nem tartja abszurdumnak, hogy a főnévi igenév alanyáról beszélék, hanem bizonyos fölényességgel ezt írja: „De én még azt sem merném kategorikusan kimondani, hogy a főnévi igenévnek nem lehet alanya. Mért ne lehetne? Az ún. infinitivus historicus alanytalan használata talán szabályosabb és eredetibb, de olykor alanyt is vehet maga mellé. Arany Aristophanesében olvassuk (ÖM. 7 : 191): *Ment szórul-szóra, többre mind: egyszer felugrék ez, rám, És ütni-verní engemet! kínozni, fojtogatni!* Itt ugyan nincs kitéve az *ütni-verní*, illetőleg *kínozni, fojtogatni* főnévi igenév állítmány alanya, de az előzmény ez alanyát ide is érti a beszélő. S hogy ez a használat nem idegenszerűség nálunk, azt Aranynak a fenti sorhoz írt megjegyzése is igazolhatja: *Elbeszélő infinitív, melyet így a nép is használ*” (uo.). Ehhez két megjegyzésem is van. 1. Nézetem szerint itt szó sincs elbeszélő infinitivusról, mert nemcsak az alany, hanem az állítmány is hiányzik, a *kezd* ige. Ez tehát az állítmány, nem a főnévi igenevek. 2. Arról tudok, hogy a latinban van infinitivus historicus, de hogy a magyarban is volna, arról semmiféle nyelvészeti műben nem olvastam. S abban még inkább kételkedem, hogy a nép is használja, még ha Arany János állítja is.

Hogy a *tanár lenni* kapcsolatban a *tanár* szó nem lehet eredményhatározó, hanem csupán a főnévi igenév alanya, azt a következő mondat bizonyítja: *Most már szeretnék végre a fővárosban tanár lenni*. Ebben a mondatban nem arról van szó, hogy *tanár szeretne lenni valaki*, mert hiszen már kész tanár, elvégezte az egyetemet, megszerezte a tanári oklevelet, sőt valahol vidéken már tanári állásban van, hanem egyszerűen azt akarja mondani, hogy pl. tudományos munkássága előmozdítása végett szeretne a fővárosba jutni. Itt tehát a *lenni* nem a jövő időt kifejező *lesz* ige főnévi igeneve, hanem a *van* ige hiányzó főnévi igenevét pótló *lenni*, s így a *lenni* itt nem a jövőre, hanem a jelenre vonatkozik. A *fővárosban tanár lenni* tehát itt ahelyett áll, s evvel egyértékű: *a fővárosban tanárkodni*. S ha azt mondom: *Majd meglátod, a jövő évben már Pesten leszek tanár*, lehet-e itt szó arról, hogy a *tanár* szó ebben a mondatban „ragtalan” eredményhatározó? S nem nagy a különbség, ha azt mondom: *Jövőre már pesti tanár leszek*.

Most áttérek a másik mondatra. Azt elfogadja Papp István, hogy a *Pistának* szó részeshatározó, mégpedig dativus possessivus, de azt már nem, hogy a dativus possessivus fejlődött a genitivusból, s nem megfordítva. Ha olvasta volna „Über den Dativ-Genitiv in den finnisch-ugrischen Sprachen” című cikkemet a *Journal de la Société Finno-ougrienne* 30. kötetében, talán meggyőzte volna erről az is, hogy nemcsak a finnugor, hanem a szamojéd, sőt a török nyelvekben is genitivussal fejezik ki a dativus possessivust. Kertész Manó kitűnő tanulmánya „A finnugor birtokos személyragozás némely használatáról”, különösen pedig ennek II. fejezete (NyK. 43 : 397—447), mondat-tani alapon bizonyítja be a birtokos részeshatározó genitivusi eredetét. Ezt a cikket ismételten ajánlom magyar szakos tanáraink figyelmébe.

Papp István azonban Setälännek több mint félszázaddal ezelőtt megjelent könyvére hivatkozik, melyben Setälä a finn genitivusragot a dativus- vagy lativusraggal azonosítja, tehát szerinte a genitivus eredeti funkciója határozó volt. De Setälä azt is írja, hogy melléknévi jelző is lehetett eredetileg a genitivus, s így a genitivusrag eredetileg melléknévképző volt. Ez a feltevés sokkal valószínűbb az előbbinél s „A mondatrészek fejlődése” című cikkemben én is arra az eredményre jutottam, hogy a birtokos jelző eredetileg tulajdonságjelző volt. Ennek bizonyítéka egyrészt az, hogy a határozók a mondatrészek közül legutoljára jelentek meg a mondatban, másrészt, hogy számos indoeurópai nyelv képzős melléknevet használ genitivus helyett (Nyr. 54 : 108).

Eredetileg nem volt szándékom Papp István cikkével vitába szállni. A magyar tanárságra bízom annak eldöntését, melyikünk elemzése a helyes. Első cikkemben még csak nem is hivatkoztam Papp István cikkére, hanem tőle teljesen függetlenül akartam a két mondat elemzésében a magyar tanárság segítségére lenni. Pedig lett volna ugyancsak sok megjegyezni valóm. Sok benne a fölösleges kitérés, amelyek nemhogy segítettek volna a tanárt, hanem megzavarták volna. Ilyenek a következő részek: Mikor arról szól, hogy az egyik tanár logikai alannak minősítette a *Pistának* mondatrészt, azt írja: „Úgy látszik, mintha nemcsak a logiká, hanem a sajátos nyelvi tények is igazolnák ezt a felfogást. Hivatkozhatnánk például arra, hogy az indoeurópai nyelvek nagy része itt a logikai alanyt grammatikailag is alannya, nominativussá formálja. Figyeljük meg e német kifejezést *Stephan hat rote Wangen*, azaz szóról szóra: »Pista piros arcot bír«. Vajon nem arra mutat-e itt az idegen nyelv szokás, hogy a magyarban is minden formai természetű

nehézség ellenére alanynak kell felfognunk a megfelelő szerkezet *Pistának* szavát? Hogy nem ragtalan alanyformában áll? A ragos alak olykor funkcióeltolódással alanyi szerepben is megjelenik. Előfordul, hogy határozó- vagy tárgyragos névszó áll alanyként. A palócban egyes helyeken a *mész* szó -t ragos alakját használják alanyként: *Ez a meszet nem elég fehér.*” (77 : 117–8). Nem szólva arról, hogy a régi magyar nyelvben is használatos az ilyen *habeo*, *haben* féle szerkezet (l. uo. 120), a rokon nyelvekben is vannak *habeo* jelentésű igék, s ezzel együtt járó szerkezetek, tehát eredetileg nem volt idegenszerű a *bír* igének ilyen használata. Papp István megjegyzéséből arra lehetne következtetni, hogy a német először magyarul gondolkodott, s csak azután formálta a logikai alanyt grammatikailag is alannya. De mit keres itt a palóc *meszet* alak? Hogy kerül a csizma az asztalra?

A 118. lapon meg azt írja: „Az alanyi rész pedig egy kettősjelzős szerkezetből áll. A tulajdonképpeni alany egyúttal jelzett szó: *arc*. Ennek birtokos jelzője *ő*, nincs kitevé, de a birtokos személyrag utal rá *arc-a*.” Tehát Papp István szerint a mondat eredetileg így hangozhatott: *Pistának ő piros arc van!* Ehhez igazán nincs semmi hozzátenni valóm.

Nagyon sokat operál Papp István az ilyen kifejezésekkel: „Az eredeti állítmányi névszó az igeneves szerkezetbe kerülve elvesztette önállóságát, határozóvá s ü l l y e d t” (115). „A *Szeretnék tanár lenni* mondatban az igeneves szerkezet önálló mondatból d e g r a d á l ó d o t t a vezérige tárgyává” (uo.). Vagyis szerinte a mondat eredeti alakja ez volt: *Tanár leszek, ezt szeretném.* Ebből aztán *Szeretném, ha tanár lehetnék* alakot vette föl. Ebből lett végre a mai formája a mondatnak. Azután így folytatja „Az eredeti állítmányi igei része tárgyi értékű főnévi igenévként jelenik meg a szerkezetben, az állítmányi névszói része szintén elvesztette állítmányi értékét, s megindul a határozóvá s ü l l y e d é s útján, ez a folyamat azonban még nem fejeződött be teljesen: nem vált teljesen, alakilag éppen nem, de jelentésben sem egészen eredmény- vagy állapothatározóvá” (115–6). „A részeshatározó alapjában megmarad részeshatározónak, az igei állítmány vonzatának, amellet azonban megindul az alannyal való birtokviszony kiképzése is” (116). „A *tanár vagyok* mondat szerkezeté s ű r ű s ö d é s e é s l e f o k o z ó d á s a (*tanár lenni*) kétségtelenül e l m o s t a bizonyos mértékig a tagok közti eredeti szintaktikai viszonyt” (79 : 20). Mindez emlékeztet a letűnt idealista szellemtörténészek „versunkenes Kulturgut” kifejezésére.

Különös felfogása lehet Papp Istvánnak az igenévi szerkezetekről. Így azt írja többek közt „Az igeneves szerkezet önálló mondatból keletkezett” (77 : 115). „A *tanár* szó a *tanár vagyok, tanár leszek* mondatokban még névszói állítmány, amikor azonban az efféle mondatok igeneves szerkezeté d e g r a d á l ó d t a k (*szeretnék tanár lenni*), akkor a névszói állítmány valami m i s z t i k u s m e t a m o r f ó z i s s a l (!) a szerkezet alanyává alakult . . . Az is közönséges, hogy az eredeti alany megmarad a szerkezet, illetőleg az igenév alanyának — persze l e f o k o z o t t alanynak a mondat alany mellett. Például ebben a mondatban: *Divatjamúlt ruha volt (rajta)*, a mondat alanya *ruha*, ennek jelzője *divatjamúlt*. Ez utóbbi azonban igeneves szerkezet, amely önálló mondatból (*divatja múlt*) tömörült. A szerkezetben az eredeti alany megtartotta alanyi természetét, csak éppen hogy l e f o k o z o d o t t, azaz az igenévhez tartozó alany, nem a mondaté” (79 : 19–20). Aki összehasonlító finnugor mondattannal, így pl. az igenévi szerkezetekkel foglalkozott, vagy csak ismeri is a rokon nyelveket, az nem ír ilyeneket. Bizony az igenévi szer-

kezet az eredetibb, s az nem „degradálódott” mondatból keletkezett. A rokonnyelvekben egészen közönséges jelenség, hogy a melléknévi igenévnek alanya van, s több rokon nyelvben igeneves szerkezetek helyettesítenek alanyi, tárgyi, határozói mellékmondatokat. Aki tehát azt hirdeti, hogy ezek az igenévi szerkezetek mellékmondatokból „degradáltak”, az azt vallja, hogy a finnugor nyelvekben előbb volt meg az összetett mondat, mint az egyszerű mondat.¹

Utolsó megjegyzésem. Papp István szerint ebben a finn mondatban: „*Tapanilla on punainen poski* ’Pistának piros arca van’, a *Tapanilla* részeshatározó alak” (77: 118). Papp István tud finnül, minden cikkében bőven hivatkozik is finn példákra. Csodálom tehát, hogy itt azt mondja, hogy a *-lla* a részeshatározó ragja. Ő is tudja, hogy ez az adessivus ragja, tehát a magyar *-nál, -nél* raggal kell fordítani.² Az említett mondat szó szerinti fordítása tehát ’Pistánál van piros arc’. A permi nyelvekben is az adessivusraggal fejezik ki a birtokos részeshatározót, sőt a birtokos jelzőt is, mert az eredeti genitivusrag itt elveszett. Tehát a finn nyelv, amelyben megmaradt az eredeti genitivusrag, a dativus possessivust az adessivussal fejezi ki.

Beke Ödön

AZ -Ó, -Ő VÉGŰ IGENEVEK KÖTŐHANGZÓS (-AK, -EK) TÖBBESÉNEK A KÉRDÉSÉHEZ

Néhány hónappal ezelőtt valaki levelet intézett az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelv művelő csoportjához, s ebben azzal vádolta a „Tavasza télben” című filmet, hogy *kiválóak-, keresőek-, önzők*-féle alakokkal tízezrek nyelvét rontja.

Nézzük meg egy kissé alaposabban ezt a problémát!

I. Az *-ó, -ő* végű igenevek *-ak, -ek* többesét nyelv művelő irodalmunkban már Füredi Ignác szóvá teszi Nyelvhibáink javító és magyarázó szótára (2. kiadás: 1903.) című munkájában: „*hasonlóak* förtelmes szóterpeszkedés” (25); „*kiválóak*: kiválók. Ez az oktalan írásmód nagyon tetszhetik bizonyos írónknak, mert derűre-borúra így írnak” (38) stb.

Füredi után Simonyi Zsigmond a következő, aki foglalkozik a kérdéssel. A Helyes magyarság 1. kiadásában (1903.) így nyilatkozik: „Néha kötőhangzóval írják az *-ó, -ő* végű igenevek s melléknevek többesét, de ez ellenkezik az *uralkodó* [!] *nyelvszokással*, pl. *kitűnőek, kiválóak, kimerítőek, hajlandóak, hasonlóak, méltóak, dicsőek*” (NyF. 8: 92). Érdekes, hogy a 3. kiadásban (1914.) némileg módosítja a nézetét: már nem a korabeli, hanem a régi [!] *uralkodó nyelvszokás* nevében helyteleníti a szóban forgó esetben az *-ak, -ek* többes használatát (vö. HM.³ 100). Ugyanitt nemcsak elítéli a hosszabb többest, hanem a megmagyarázását is megkísérli,

¹ Papp Istvánnak szíves figyelmébe ajánlom Simonyi remek tanulmányát: „Igenévi szerkezetek” (NyF. 47). Ha pedig az egyes finnugor nyelvek igenévi szerkezeteivel is akar foglalkozni, olvassa el a NyK.-ben megjelent dolgozatot az északi-osztják igenévi szerkezetekről. A vogul és a votják igenévi szerkezeteket az illető nyelvek szóképzését tárgyaló tanulmányokban találja meg.

² A dativus, illetve allativus ragja a finnben *-lle*, melynek eredeti alakja **-len* volt, a tulajdonképpeni *-n* lativusrag lekopott, a geminált *-ll-* az adessivus *-lla* hatása alatt keletkezett rövid *-l-*ből.

„Ezt úgy látszik az -ú, -ű képzős melléknevek hamis analógiája okozza: *négylábúak, egyszerűek* stb.” (HM.³ 100).

Balassa József — mint az említett levél írója is utal rá — szintén helyteleníti a kötőhang használatát -ó-, -ő-re végződő igeneveink többesében: „Az -ó, -ő képzős igenevekhez is változatlanul járulnak a ragok: *láthatók, kiválóak, keresők, önzők*. Legújabban kezdték megtoldani ezeket az igeneveket kötőhangzóval a ragok előtt: *láthatóak, kiválóak, keresőek, önzőek*. Ezt azonban sem a nyelvtörténet nem igazolja, sem a jóhangzás nem helyesli” (A magyar nyelv könyve. 1943. 192). Jellemző azonban, hogy korábban — nyilván a nyelvszokás hatására — Balassa maga is beleesett a „hibába”: az *egyező* többesét „Az egységes magyar helyesírás szótára és szabályai”-ban (1929.) kötőhangzós alakban írta: *egyező-ek*.

Érdekes Halász Gyula magatartása is. Ő egy cikkében a kötőhangzós többes helytelenségét fejtegeti, majd a kislányától korrektúra közben hallott *ragyogóak* alak hatására utólag ezt a megjegyzést fűzi hozzá cikkéhez: „Nem minden ilyen igenévi melléknév követeli meg, hogy pusztán *k* betűvel írjuk és mondjuk a többesszámot. Legyünk óvatosak, ne általánosítsunk” (Nyr. 70 : 75—6).

Halásznak ez utóbbi megjegyzéséhez csatlakozik Prohászka János is. A kérdéssel foglalkozó cikkében rámutat, hogy a kötőhang használata főleg azokban az igenevekben terjed, amelyek módhatározós alakban is gyakran használatosak. Ebből azt következteti, hogy a kötőhang terjedésében nagy szerepe van az -an, -en határozórag analógiás hatásának. Mivel pedig a hosszabb többest az analógia is támogatja, a kiirtására irányuló törekvést szélmalomharenak minősíti (Nyr. 70 : 162—4).

Brüll Emánuel szintén foglalkozik a jelenség megmagyarázásával. Elfogadja Simonyi nézetét, hogy ti. az -ú, -ű képzős melléknevek többesének az analógiája hatott az -ó, -ő végződésű igenevek többesére, de ezt ki is egészíti: „Erősítette ezt a hatást az -i végű melléknevek hasonlóan képzett többese is: *bácsiak, bécsiak, fentiek, gyakoriak, igaziak, koraiak, maiak, pestiek, régiak, tegnapiak, városiak* stb.” (Nyr. 74 : 154—5). Sőt, Prohászkaéhoz hasonlóan, de tőle függetlenül arra is rámutat, hogy „a kötőhangzós többesszám kialakulását elősegítette egy másik analógia is, nevezetesen az -ó, -ő végű igenevek mód-, ill. állapothatározója, amelyet általában -an, -en raggal alkotunk: *állandóan, eltérően, érthetően, feltűnően, hallhatóan, hasonlóan, kitűnően, láthatóan, megfelelően, sejtetően, tartózkodóan* stb.” (uo.). A továbbiakban Brüll azt a véleményét is kifejezésre juttatja, hogy a hosszabb és a rövidebb többes ingadozása, harca „befejezéséhez közeledik, az új, a kötőhangzós többesszám győzött a párosviaskodásban”. Brüll végül azt a kérdést is felveti, hogy vajon mi a haszon a hosszabb alak terjedéséből. A felvetett kérdésre ez a válasza : „az új szóalak egy szótaggal hosszabb a réginél, kimondása sem könnyebb, sőt az újonnan támadt hiátus miatt, ha nem is nehezebb de kevésbé kellemes. Ha csak azt nem tekintjük nyereségnek, hogy ezzel a változással az igenevek és melléknevek egy részének többesszáma egyöntetűbbé vált” (uo.). Brüll tehát — úgy látszik — meg tudja ugyan érteni a jelenséget, de elterjedését mégsem látja szívesen.

Legújabban Kovalovszky Miklós ír a kérdésről. Megállapítja, hogy „a betoldást sem valami árnyalati különbség érzetése, sem a jóhangzás nem kívánja”. Hogy mégis megnyúlt bizonyos melléknévi igenevek többese, azt ő is az -ú, -ű képzős melléknevek többesének, továbbá az -ó, -ő végű igenevek

határozói alakjának az analógiás hatásával magyarázza. Végül erre az eredményre jut: „Bár az analógia már meglehetősen elterjesztette a kevésbé kellemes hangzású alakhosszabbodást, szükségtelennek tekinthető ez a fejlődés” (Nyelvművelésünk főbb kérdései 185—6). Ezzel végeredményben Kovalovszky is az *önzők*-féle többes használata elleni küzdelemre buzdít.

II. Látjuk tehát, hogy a nyelvművelők véleménye megoszlik -ó, -ő végű igeneveink kötőhangzós többeséről: némelyek elítélik, mások védelmükbe veszik. Azok, akik ellene foglalnak állást, a nyelvtörténeti adatokra (Simonyi, Balassa), a hosszabb, hiátusos alak kevésbé kellemes hangzására (Balassa, Kovalovszky) hivatkoznak; azok pedig, akik a kötőhangzós többes elleni harcot szükségtelennek és kevés eredményt ígérőnek minősítik, egyrészt a nyelvszokásra alapozzák véleményüket, másrészt arra, hogy a kötőhangzónak a többes számú alakba való behatolása analógiás hatás eredménye, tehát természetes belső fejlemény.

Vegyük sorra a szóban forgó igeneveink -ak, -ek többese ellen felsorakoztatott érveket, s vizsgáljuk meg: elég súlyal esnek-e latba; aztán nézzük meg, hogy a védelmére felhozott szempontok elégségesek-e arra, hogy vele szemben mi is a türelmesség álláspontjára helyezkedhessünk.

1. A régi nyelv szokás. Való igaz: -ó, -ő végű melléknévi igeneveink többese — a NySz. adatainak a tanúsága szerint — a régi nyelvhasználatban kötőhangzó nélküli alakban általános. Példák: „Ti isten *kesertőc* vattoc” (GuaryC. 55); „minden munka az nem *zeretők*nek nehez” (TihC. 10); „The hagyassyth ygen *hyheteek* lenek” (KulcsC. 230); „Voltak ezeken kívül háladatlanok, *ember-szóllók*” (Hall: Tel. 251); „Tsak egy lábok vagon, de olly *futók*, hogy egyeb vadakat elérnek” (Hall: H. Hist. II, 334); „Ők^llel *viaskodoc*, *kúszkódóc*” (Com. Jan. 210); „A keresztyenekre fogá, hogy *gyójtogatók*, *égetők*” (Pázm: Préd. 285) stb. Megjegyzendő, hogy a példánkban szereplő igenevek legtöbbször ma sem igen látnánk el -ak, -ek többessel, így a bizonyágtévesztésük nem eléggé meggyőző. Másrészt az is kétségtelen, hogy a kötőhangzó nélkül, pusztán -k-val képzett többes korántsem kivétel nélküli: ugyancsak a NySz. tanúsága szerint a XVII. századtól kezdve — ha csak elvétve is — már a hosszabb, kötőhangzós többes is előfordul: „Egy rakásba romol, valamit irtanac az ilyen valláson *czúggók*” (MA: Scult. 601); „Némellyek [ti. almák] érék *avagy teleldök*” (Com. Jan. 22); és *kivánóak* (Ma. 1611.).

De ha még nem találnánk is régebbi nyelvünkben effajta adatokat, akkor sem volna kellő okunk rá, hogy a régi nyelvhasználat nevében elveszük az -ó, -ő végű igenevek -ak, -ek többesét. Mai nyelvünkben számos olyan jelenség van, amit a régi nyelvhasználatban hiába keresnénk. Ha mármost az egyik, régebbi nyelvünkéből még hiányzó nyelvi fejlemény ellen harcot indítunk, a következetesség azt kívánja, hogy a többivel szemben is hasonló módon járjunk el. Ez pedig hova vezetne?! — Deme László „A nemzeti nyelv rétegei a helyesség szemszögéből” című tanulmányában figyelmeztet, hogy ha valamelyik élő vagy régebbi nyelvhasználati formát normaként akarjuk felhasználni valamely új nyelvi jelenség megítélésakor, akkor nem a jelenséget magát keressük benne, „hanem lényegében azt a szabályt, amelyhez viszonyítva az új jelenség helyes vagy nem helyes. Tehát analógiákat keresünk, vagyis azt a támasztékot, amely az új jelenséget a nyelvben kellően indokolja, rendszerbe illeszti, védi; — vagy amely hiányzik, s így az újat nem támogatja, nem védi, hanem ellenkezőleg, magára hagyja” (Nyelvművelésünk főbb kérdései 44).

Ha így nézzük a kérdést, akkor a régi nyelvhasználat nem szól a hosszabb alakú többes ellen, mert hiszen támasztékot találhatunk benne. Példaként elég, ha mi is az *-ú, -ű* képzős melléknevek többesére hivatkozunk. Ez — bár a kódexekben még kötőhangzó nélküli alakban találjuk, pl. Vygak, yo *kedwewk* (ÉrdyC. 511); *keserwknec* (VirgC. 143) — már mintegy a XVII. századtól kezdve kötőhangzós alakban általános: „Siralmonon örülnek *félhitűek*” (RMK. 6 : 243); „keső és tsendes *elméjűek*” (Tel: Fel. 123); „nagy *bokájua*” (Com. Jan. 55); „kemény *nyakua*” (Helt. UT. h 5); *igazhitűek* (Pázmány Luth. V. 274). (Vö. NySz.) Meg kell még jegyeznünk, hogy az *-ú, -ű* képző eredetére nézve azonos az *-ó, -ő* melléknévi igenévképzővel (vö. Bárczi G.: TihAl. 154). Így hát semmi okunk sincs arra, hogy azt, amit egyik fejlemény (*-ú, -ű*) esetében elfogadtunk, a másik fejlemény (*-ó, -ő*) esetében elvessük, csak azért, mert az egyik változás már befejeződött, a másik ellenben — bár már szintén régen megkezdődött — ma még nem záródott le egészen.

2. **J ó h a n g z á s.** Amikor némelyek (l. fentebb) azt állítják, hogy a hosszabb alak a hiátus miatt kevésbé kellemes hangzású, mint a kapcsolóhang nélküli rövidebb alak, van valami igazságuk. Csakhogy érvük az *-ú, -ű* végű melléknevek többese és az *-ó, -ő* végű igenevek határozói alakja ellen is felhozható. Mégsem helytelenítette ezeket a jóhangzás nevében eddig még senki sem. Sőt! Dengl János „Magyar nyelvhelyesség, magyar stílus” című könyvében külön figyelmeztet: „az *-ó, -ő* végű melléknévhez járuló *-an, -en* határozó rag *a-, e-*jét ne hagyjuk el, pl. *feltűnően, magabízóan, sokatmondóan, előkelően, jóakaróan, szembeszökően* stb. (nem: *feltűnőn, magabízón, sokatmondón* stb.)” (177). Pedig az *-n* módrag elé sem iktatódik minden esetben kötőhang. Pl. *csúnyán, bután, gyengén; savanyún* szereti az ugorkasalátát, *keserűn* issza a kávé (de: *keserűen* kifakadt!); és végül, hogy *-ó, -ő* képzős példát is említsünk: *forrón* szereti a levest stb. De védelmezi az *-n* előtti kötőhangot Balassa is (A Pesti Hírlap Nyelvőre 87), jöllehet éppen ő az egyike azoknak, akik a jóhangzás nevében tiltakoznak *-ó, -ő* végű igeneveink *-ak, -ek* többese ellen. Ez a magatartás nem túlságosan következetes: ha valamit két esetben elnézünk, sőt megkövetelünk, miért rójuk meg egy harmadikban?!

3. **H a s z n o s s á g.** Az *-ó, -ő* végű igenevek hosszabb alakú többese ellen talán az az érv eshetne legnagyobb súllyal latba, amelyre Füredi és Kovalovszky hivatkozik, hogy ti. a betoldás semmi haszonnal nem jár. De vajon valóban így van-e? Mint fentebb láttuk, már Brüll is rámutat arra — ha nem tartja is valami jelentősnek —, hogy a kötőhangnak *-ó, -ő* végű igeneveink többesébe való behatolásával mellékneveink egy részének a többese egyöntetűbbé válik. Nem lenne helyes, ha e fejlődésnek túl nagy jelentőséget tulajdonítanánk, minthogy a nyelvet mint a társadalmi érintkezésnek, a gondolat közvetítésének az eszközét nem igen teszi alkalmasabbá funkciója betöltésére. De még nagyobb hiba volna, ha teljesen figyelmen kívül hagynánk, hiszen a nyelvnek mint rendszernek egy pontban való egységesebbé, egyszerűbbé válását jelenti: egy csoporttal több melléknévről, illetőleg igenévről mondható el, hogy a többese leíró szempontból *-ak, -ek*. Ha pedig közelebről megvizsgáljuk a dolgot, még mást is megfigyelhetünk. De erre majd csak a következőkben fogunk kitérni.

4. **A m a i n y e l v s z o k á s.** Mint láttuk, a nyelvművelők — akár helyeslik egyébként, akár nem — valamennyien utalnak arra, hogy a kötő-

hang -ó-, -ő-re végződő igeneveink többesében egyre terjed. E megfigyelés igazságát ellenőrizhetjük, ha megnézzük, mit vallanak a kérdésben a jelenlegi nyelvhasználatot tükröző szótárak, az újabb szépirodalom nyelve, a mai választékosabb próza és a beszélt nyelv.

a) A szótárak vallomása. Újabb szótáraink közül Eckhardt Sándor „Magyar—francia szótár”-a (1935.) nem közli a ragozási formákat. A Kelemen—Thienemann-féle „Magyar—német szótár” (1942.) a ragozási formákat jelöli ugyan, de szóban forgó igeneveink többesét külön sehol sem tünteti fel. Ebben nyilván az a megfontolás vezet, hogy az fölösleges, hiszen igeneveink többese kötőhang tekintetében megegyezik a tárgyesettel. Mégis, a példamondatok között ilyeneket találunk: az *egyező* címszónál: „a levelek teljesen ~(e)k”; az *állandó* címszónál: „, az árak ~ak maradnak”. Sauvageot „Magyar—francia szótár”-a (1942.) — mely külön-külön megadja a tárgyesetet és a többest is — igeneveink többesét általában kötőhangzó nélküli alakban tünteti fel, egy-egy esetben azonban kötőhangzós többest is találunk (pl. *egyező-ek*). A Balassa-szótár (A magyar nyelv szótára. 1940.) — szerzője állásfoglalásából érthetően — a Kelemen—Thienemann szótárhoz hasonlóan nem jelöli külön igeneveink többesét. A legújabb szótárakra térve: A Hadrovics—Gáldi szerkesztette „Magyar—orosz szótár” (1952.) nem adja meg a végződéseket. Ország László „Magyar—angol szótár”-a (1953.) az átnézett *a-f* anyagban igeneveink többesét mintegy 45—50 esetben a hosszabb, kötőhangzós alakban adja meg. Pl. *agyarkodó-ak*, *bántó-ak*, *barátkozó-ak*, *bátorító-ak*, *duzzadó-ak*, *csábító-(a)k*, *csillogó-ak*, *csúfolódó-ak*, *derülátó-ak*, *dicsérendő-ek*, *dicsékvő-ek*, *düledező-ek*, *elgondolkoztató-ak*, *egyező-(e)k*, *elágazó-ak*, *előző-ek* stb.; a *-ható*, *-hető* képzős igenevek többesét pedig általánosan *-ak*, *-ek* alakban tünteti fel. Ezzel a gyakorlattal az Ország-szótár a szóban forgó esetekben a hosszabb többest vallja gyakoribbnak.

b) A szépirodalom vallomása. Megfigyelésünk szerint a modern költői nyelvben (már csak a ritmus, illetőleg a versmérték miatt is!), sőt az újabb szépprózában is a rövidebb többes az általánosabb. Ady: „*Unakozók s halálra-untak*, Bolondosan furesák vagyunk, Fájdalmasak és búcsúzóók” (Valaki útravált belőlünk); József A.: „*Nők, terhetek viselőők*” (Nagyon fáj); „*Legyetek hasonlóók hozzájuk*” (Tanítások 4); Nagy I.: „*Földi valóságok: Megváltoztathatóók*” (Nincs megállás 141); „*A feltételek kimondják, hogy a hadsereg kiadásai rendezendőők*” (uo.); Veres P.: „... vannak benne *helytállóók*, vannak *mellébeszélőók*, de vannak buta válaszok is” (Gyepsor 91); Illyés Gy.: „... ti naív arcok, tele tűzzel, jövőbe *nézőók*, lelkesen” (Két március); Déry T.: „[Farkas Zénó] *Kitüntetései közül megemléendőók* a francia Becsületrend lovagi fokozata, a Schelle-émlékérem, a Hoffmann-aranyplakett” (Felelet 1: 6); Tamási Á.: „... azért voltak olyan *riasztóók*, mert igazak voltak” (Bölcső és Bagoly 176); Illés B.: „... homályosak, alig *láthatóók* voltak az árnyékok” (Honfoglalás 2: 21). Mindazáltal: szóban forgó igeneveink többese már a szépirodalom nyelvében is elég gyakran előfordul kötőhangzós alakban. Arany: „*Érdemeid kézzelfoghatóók s nagyok*” (Nagyidai cigányok 4: 21); Jókai: „... felötlően *hasonlóók*” (Vad. vir. 134); Móricz: „*És nemcsak főurak, hanem középbirtokosok és közérdemekben kiválóók*, ha egyszerű nemzetből származtak is” (Szabad Föld 1947. okt. 19); Ady: „*Nem vagyunk sem rendeim sem én Méltóók a napra*” (Ázott széna-rendek fölött); Kosztolányi: „*Különbözőők* voltak a vélemények” (Aranysárkány 268); „*Legyünk elmézőők és szerények*” (Erős várunk a nyelv 135); Déry T.: [Az újságcikk] „*ténybeli adatai helyt-*

állóak” (Felelet 1 : 347); Illés B.: „De a munkában *kitűnők*” (Honfoglalás 2 : 38.).

c) A választékos próza vallomása. Ha értekezéseket, tanulmányokat stb. olvasunk, azt tapasztaljuk, hogy *-ó, -ő* végű igeneveink többese *-ak, -ek* alakban, ha nem általános is, sőt nem gyakoribb is még, de azért már meglehetősen sűrűn előkerül. Néhány példa a nyelvtudomány munkásainak írásaiból: „Vannak azonban írássajátságok, melyek, bár paleográfiai jellegűek, de *korhatározóak*” (Kniezsa I.: Helyesírásunk története 7); „Ilyen esetek, mint hurut, halunk nem *meggyőzőek*” (Bárcei G.: Magyar hangtörténet 54) „... kik saját szakmájukban esetleg *kiválóak*” (uo. SzófSz. V.); „A leszűrt eredmények tárgyi szempontból rendszerint nem *megbízhatóak*” (Deme L.: A magyar nyelvjárások 5); „... a nyelvjárások viszonylag *önállóak*” (uo. 13); „... a hangtani sajátságok az érthetelenségig menően *eltérők*” (uo. 15); „Ezek a hibák nagyon *bántóak*” (MNY. 49 : 128); „... a politikai vonatkozású gyűjtések távolról sem *kielégítőek*” (OK. I. 4 : 520); „... a burzsoázia felső rétegeire *jellemzőek*” (NyIK. 5 : 279). — Más szaktudományok köréből, illetőleg az ideológiai-politikai irodalomból vett példák: „Ki kell dolgozni az önképzés eredményesebb módjait, mert az eddigiek nem *kielégítőek*” (Rákosi: Építjük a nép országát 14); „A legkülönbözőbb polgári lapok elég *borúlátóak*” (Méray T.: Szabad Nép 1954. máj. 13.); „Az ilyen hamisítások nem *meglepők*” (Lukács György: Csillag 1952: 396); „Példái nem *meggyőzőek*” (Csillag 1952 : 475); „Az Actio Curiosa és a Kocsonya Mihály házassága szegényes szemelvényei egyáltalán nem *kielégítőek*” (Kardos Tibor: Irodalomtörténet 1953 : 471); „*Tűlnyomóak* a latin könyvek” (Irányi—Gárdonyi: A kir. m. egyet. nyomda története, Tartalommutató) stb.

d) A beszélt nyelv tanúsága. Hogy a beszélt nyelvben a kötőhangzós vagy a kötőhang nélküli többes-e a gyakoribb, nehéz lenne eldönteni. Egy kétségtelen: ha megfigyeljük, az utcán, a villamoson stb. meglehetősen gyakran hallunk ilyeneket: *bosszantóak, megbízhatóak, kiválóak, megértők, ragyogóak, kihívóak, meglepők, hasonlóak, eltérők, érthetőek, jellemzőek, megfelelőek* stb. Még egy tapasztalat! Ezekben a mondatokban: a sütemények *kitűnő* . . . ; a hibák *bántó* . . . ; az ilyen dolgok *bosszantó* . . . , *kirívó* . . . ; ezek az eszmék a maguk korában *haladó* . . . voltak; érvei *helytálló* . . . , *meggyőző* . . . stb. — az állítmányként használt igeneveket a megkérdezett, érettségivel rendelkező, de a szakirodalomban járatlan egyének többnyire kötőhangzós többesjellel egészítették ki, sőt olyan is akadt, aki valamennyi esetben a kötőhangzós többest használta.

Még tovább is folytathatnánk a vizsgálódást, de úgy hisszük, ez fölösleges, hisz már az eddigiekből is kiviláglik: a kötőhang használata *-ó, -ő* végű igeneveink többesében valóban terjedőben van, sőt már meglehetősen elterjedt.

e) Amikor a nyelvszokást vallatóra fogjuk: igazolja-e azoknak az állítását, akik szerint *-ó, -ő* végű igeneveink kötőhangzós többese már nyelvténynek tekinthető, nem elég általánosságban figyelniük a jelenséget; hasznos, sőt szükséges azt is megvizsgálni, hogy ha terjed, milyen használatban, milyen esetekben terjed a kötőhang használata.

Az *-ó, -ő* végű igenevek többes számban egyfelől (valódi vagy alkalmi) főnévként, másfelől melléknévként használatosak.

Főnévi használat. A már teljesen főnévvé vált melléknévi igenevek többese nem kérdéses; ezek — amint erre idézett cikkében Prohászka is

felhívja a figyelmet — szilárdan tartják a rövidebb többest. Mindnyájan furszállnánk, ha valaki azt mondaná: az *olvasóak* tábora; a Kossuth-díjas *íróak*; a *nézők* tapsoltak; elvitték a *mentőek* stb. — Alkalmi főnévi használatban szintén a kötőhang nélküli többes az általános. „Szeretem az *elutazókat*, *Sírókat* és *fölbredőket*” (Ady: A halál rokona); „Boldogok az *öregedők*” (uő: verscím); „... mégse hallgassatok a *szörnyülködőkre*” (József A.: Tanítások 1); „... nincsen más, csak ők, a szomorúak és a *nevetők*” (uő: Múterem); „A *beszélők* önkéntelenül halkabbra fogták a szót” (Déry T.: Felelet 2: 180); „Varga sógorék voltak a fő *kisegítőik*” (Veres P.: Pályamunkások 19); „... ezek a *panaszkodók* a mi legerősebb bástyáink” (Karinthy Ferenc: Kőművesek 47); „A békéért *harcolók* az ellentét megoldásának ezt a módját ... meg is valószínűsítják” (Társ. Szemle, 1953: 44); a *búcsúzkodók*, a *botránkozók*, a *háttul állók* (a beszélt nyelvből) stb.

Olykor azonban már a kötőhangzós többes is előfordul, mégpedig elég régtől kezdve. Példák: „... az ilyen valláson *csüggyők*” (Molnár Albert: Scult. 601; vö. NySz.); „Mit akartok *vakmerőek*” (Szentjóni Szabó L.: Mátyás király, 11. jelenés: Szöveggyűjtemény II/1. 507); „Az igazán *kiválóak* nem is mondtak le ezekről soha” (Kosztolányi: Ábécé 133)

f) Melléknévi használat. Igeneveink melléknévi szerepben értelmező jelzőként, névszói állítmányként vagy igei-névszói állítmány névszói részeként s néha határozóként fordulnak elő többes számban. — Értelmező jelzői szerepben igeneveink — megfigyelésünk szerint — többnyire csak a szépirodalomban használatosak. A szépirodalom — mint láttuk — általában még meglehetősen takarékosan használja igeneveinket *-ak*, *-ek* többessel. Így érthető, hogy értelmező jelzői szerepben is inkább csak ilyen példákra találunk: Ady: „A harangok, a még *álmodók*” (Torony az éjszakában); Móricz: „Az arcán tűzrózsák égtek, *perzselők*, *észveszejtők*” (Hét krajcár 71); Babits: „Két komoly árvalány, termetre meg arca *hasonlók*” (Két nővér). — Határozóként — a nyelvvelők fáradozásának az eredményeként is — igeneveink csak ritkán kerülnek elő többes számban. A rendelkezésünkre álló egy-két adat nem is elégséges arra, hogy csak valamennyire is megnyugtatóan eldöntsük: ilyen használatban vajon a kötőhangzós vagy a kötőhangzó nélküli többes-e a gyakoribb; legvalószínűbb, hogy ingadozik a használat: *hasonlókka* és *hasonlókka*; *bántókka* és *bántókka* stb. József A. kötőhangzó nélkül írja: „... ők maguk is *átlátszókká* lesznek” (Üvegöntők). — Ha megfigyeltük, láthattuk: azok a hosszabb többessel ellátott igenevek, amelyek fentebbi példáink közül melléknévi értelemben mondatban szerepeltek, szinte kivétel nélkül állítmányi szerepet töltöttek be. Így önként kínálkozik, hogy a tanúságuk alapján tett megállapításunkat is elsősorban a melléknévi értelmű állítmányi szerepet betöltő igenevekre vonatkoztassuk és kimondjuk: az *-ak*, *-ek* többes melléknévi használatban, azon belül is főleg állítmányi szerepben terjed.

Általánosítanunk azonban még ennyire sem szabad. Így pl. okvetlenül ki kell vennünk megállapításunk érvénye alól azokat az igeneveket, amelyek mászóként használatosak. Ezek melléknévi értelmű állítmányi szerepben is meglehetősen szilárdan tartják a rövidebb többest. Így szoktunk beszélni: Az ígék lehetnek *cselekvők* vagy *szenvédők*; a felolvasott mondatok részben *állítók*, részben *tagadók*; ezek a szók *hangfestők*; a diptongusok lehetnek *nyitódók* és *záródók*; a háromszögek *egybevágók*; az egyenesek *összetartók* stb.

A létige igenevének a többese is inkább csak rövid, kötőhangzó nélküli alakban használatos: „... azok jöttek ide, akik hozzánk *valók* voltak” (Móricz: *Rokonok* 189); „... törülgették a szemüket a meghatottságtól... különösen a női nemen *levők*” (Móra: *Daru-utcától*... 1:31); „... ide halk, elszánt s a súlyos alkalomhoz illő szavak *valók*” (Karinthy Ferenc: *Kömművesek* 16); „... csak mondásra és olvasásra *valók*” (Horváth J.: *A magyar vers* 84); „Dunántúlra *valók* voltak” (a beszélt nyelvből); „Éles szerszámok nem *valók* a gyerekek kezébe” (uo.) stb. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy — legalábbis a beszélt nyelvben — a *való* összetételben *-ak* többséssel is előfordul: *életrevalóak, hiábavalóak, előbbre valóak*.

Adataink szerint a *-ható, -hető* képzős igenevek többesét az esetek nagy részében szintén pusztán *k*-val képezzük: *tapasztalhatók, kimutathatók, magyarázhatók, elhanyagolhatók* (Kniezsa: *Helyesírásunk története* 11, 160, 184, 7); *érthetők, megkülönböztethetők, találhatók* (Deme: *A magyar nyelvjárások*... 11, 11, 12); *rányomhatók, tekinthetők, önállóítottaknak is vehetők* (Horváth J.: *Rendszeres magyar verstan* 181, 42, 49); „... a végső nagy célok... korántsem vonhatják el figyelmünket a napi feladatoktól, mert csakis azokon keresztül *érhetőek* el” (Csillag 1952 : 620); „Ezek a számok ott *láthatók*... magában az életben” (Szabad Nép 1952. okt. 6.). „Ami a Szovjetuniót illeti — annak érdekei egyáltalán nem *különíthetőek* el az egész világ békéjének ügyétől” (Szabad Nép 1952. okt. 29). De: *kézzelfoghatóak* (Arany: *Nagyidai cigányok* IV, 21); *kézzelfoghatóak* (Kosztolányi: *Ábécé* 152); *megbízhatóak* (Deme: *A magyar nyelvjárások* 5); *érhetőek* (Nyr. 77 : 188).

Megfigyelésünk szerint az *-andó, -endő* képzős igeneveket is többnyire rövidebb többséssel látjuk el: *elmondandók, elintézendők, megkötenedők*. A beszélt nyelvben persze ilyen alakokkal is találkozunk: *hajlandóak, halandóak, állandóak, maradandóak*. Sőt irodalmi példa is akad a hosszabb többséssel: „... olyan fohászokat morgott közben, amiket talán nem is találtak *illendőeknek* a kerubinok” (Móra: *Daru utcától*... 1:29).

g) Ezek a kivételek arra figyelmeztetnek bennünket, hogy az *-ak, -ek* többes terjedésének főntebb megvont körét még tovább szűkítsük. Hogy ezt megteheszük, vessük egybe a következőket: a sorból *kiválóak*, de mondják: készítményei *kiválóak*; családi házat *építőek*, de mondhatjuk: bíráló megjegyzései mindig *építőek*; éljent *kiáltók*, de: az ellentétek *kiáltóak* voltak vagy: cselekedetei *égrekiáltóak* stb. Ezek a szembeállított példák arra hívják fel a figyelmünket, hogy a hosszabb többes — legalábbis példánk esetében — inkább csak akkor kapcsolódik hozzá az igenévhez, ha az alapige konkrét cselekvésétől többé-kevésbé már elszakadt, átvitt jelentésben, a tulajdonság kifejezésére használjuk, vagyis amikor már szinte nem is tekinthető többé igenévnek, hanem inkább melléknévnek kell mondanunk. Ezt a megfigyelésünket igazolja az is, hogy azok az igenevek, amelyeknek a többsét szótáraink (elsősorban az Országgh-szótár) hosszabb alakban adják meg, többnyire már melléknéveknek tekinthetőek. Másrészt: azokat az igeneveket, amelyek még nem indultak meg a melléknévvé fejlődés útján, vagy erre jelentésüknél fogva nem is alkalmasak, ugyancsak furszállnánk *-ak, -ek* többséssel. Pl. *búcsúztatóak, célzóak, csiszolóak, alapítóak, akadozóak, álcázóak, figyelők, falatozóak, foltozóak, folytatóak, fejtegetők, érzékelők, erjedők, érkezőek, építőzőek, eredményezőek, engedelylezőek, eltűnők, elnöklők, ésszerűsítőek, fakadóak, derengők, csónakázóak, csatározóak, csalóak, bujdosóak, búcsúztatóak, borozgatóak, foglalkozóak, füttyörészők, állomásozóak, adományozóak, bálozóak* stb. — Megemlíthetjük itt

azt is, hogy a *-ható, -hető, -andó, -endő* képzős igenevek — amelyek, mint láttuk az *-ó, -ő* képzősöknél jobban ragaszkodnak a kötőhang nélküli többeshez —, ha melléknévvé váltak, illetőleg, ha melléknévvé válóban vannak, szintén magukhoz veszik az *-ak, -ek* többest: *kézzelfoghatóak, megbízhatóak, illendőek* stb. (l. fentebb). — De igazolni látszik állításunkat az is, hogy a szépirodalmi nyelv, mely — mint láttuk — leginkább ellenállt a kötőhangzós többes terjedésének (hogy mi okból, az itt nem lényeges), a már melléknévkéntekinthető igenevek — sőt csakis ezek — esetében szintén befogadta a hosszabb többest. Pl. fentebbi idézeteinkben: *kézzelfoghatóak, hasonlóak, méltóak, helytállóak, kitűnőek, illendőek, különbözőek, elnézőek*. Mindezt figyelembe véve, fentebbi megállapításunkat így módosíthatjuk: az *-ak, -ek* többes melléknévi állítmányi szerepben is főleg csak azoknak az igeneveknek az esetében terjed, amelyek nemcsak hogy használatosak melléknévként, hanem amelyek már-már melléknévvé is váltak, de legalábbis jelentésüknél fogva alkalmasak rá, hogy ilyen irányban fejlődjenek. Ilyenformán a hosszabb-rövidebb többes használatában nemcsak a főnévként és melléknévként használt igenevek állnak szemben egymással, hanem a valódi igenévi értelmű és az igenévi jelentésüket többé-kevésbé már elveszített, melléknévvé vált igenevek is.

Itt térünk vissza arra a kérdésre, hogy vajon válóban merő szóterpeszkedés-e igeneveink kötőhangzós többesének a terjedése. — A fentebb említett szemponthoz (hogy ti. a *kiválóak, döntőek* típusú többes terjedésével mellékneveink többese egyöntetűbbé válik) az elmondottak alapján hozzáfűzhetjük: a kétféle többest a nyelv esetenként felhasználja a főnévi és a melléknévi használat megkülönböztetésére: a főnévvé vált igenévhez csak a rövidebb többes járulhat, a melléknévként használt igenévhez ellenben a kötőhangzós is hozzákapcsolódhat. Hasonló szófaji szétválást a raghasználatban más esetben is tapasztalhatunk. Azt mondjuk: *kebelbeliek, házbeliek, falubeliek*, de: *lábbelik; egyneműek, különmeműek, hím-, nő-, semleges neműek*, de újabban: *fehérneműk, ágyneműk, asztalneműk*; kedélytelenek; *savanyúak* voltak, de: a sültöz különféle *savanyúkat* is tálaltak stb. De a szófaji megkülönböztetésen kívül egy-egy esetben — mint láttuk — árnyalati jelentéskülönbség érzetetésére is felhasználja a nyelv a hosszabb és a rövidebb többes nyújtotta lehetőséget: a rövidebb többessel az alapige jelentéséhez közelálló, igenévi jelentésre utal, a hosszabb többessel ellenben inkább átvitt, melléknévi jelentést akar érzettetni. Amikor erre felhívjuk a figyelmet, nem hallgathatjuk el azt sem, hogy ez a fejlődés korántsem mondható még általánosnak.

5. A n a l ó g i a. Annak a többektől vallott nézetnek a valószínűségében, mely szerint a kötőhang behatolását igeneveink többesébe az *-ú, -ű*, illetőleg az *-i* képzős melléknevek többesének, valamint az *-ó, -ő* végű igenevek határozói alakjának az analógiás hatása segítette elő, sőt okozta, nem igen van okunk kételkedni. Mással nem is igen tudnánk megmagyarázni. Nem is akarunk hát e kérdésre sok szót vesztegetni, csak egy-két apró mozzanatra kívánjuk ráirányítani a figyelmet, hogy ezt a nézetet — ha negatív oldalról is — még valószínűbbé tegyük. Említettük, hogy a szépirodalom nyelve az *-ó, -ő* végű igenevek *-ak, -ek* többesének a használatában még meglehetősen tartózkodó. Nem lehetetlen, hogy — a ritmus kötöttségén kívül — ez azért van így, mert a szépirodalomban igeneveinknek a határozói alakja is kötőhangzó nélküli, rövidebb alakban általánosabb, s így az *-ak, -ek* többes elterjedéséhez

hiányzott az analógia támasza. Néhány példa a kötőhangzó nélküli határozói alakra: Ady: „S ő szállt sötéten, *álmodon*” (Délbáb őszám köd-városban); „Kacsingatott már csúfolódva a Vén Nap is *temetkezőn*” (A szivárvány halála); „A vén Nap is leesett *mosolygón*” (uo.); „*Pirulón* és reszketegen Hajtom . . . Drága öledbe a fejem” (És mégis megvártalak); Babits: „. . . néztél *vakmerőn* a vészes trójai földre” (Protesilaos); Kosztolányi: „Elhal *remegőn* Odafönt A szél lehellete is” (Ábécé 101); József A.: „Rám tekint, *pártfogón*, e század” (Ars poetica); Illyés Gy.: „Mintha *vádolon* vér szivárogná” (A Dunánál Esztergomban); „. . . meg nem *téveszthetőn*” (Óda egy hivatalba lépő afgán miniszterhez); „A munka vár, a gond szorít, — *kitartón*” (Fölkél a szél); Szabó P.: „. . . röhög, *kárörvendőn*” (Tavaszi szél 33); Karinthy Ferenc: „. . . még a karját is széttárta *védőn*” (Kóművesek 57). — Nem lehetetlen az sem, hogy a már melléknévnek tekinthető *forró* igenév *forrók* többese is azért tartja magát — jóllehet egyébként a melléknévvé vált igenevek esetében terjed a kötőhangzós többes —, mert a határozói alakja is *forrón* alakban csontosodott meg, így a *forróak* kialakulását nem is segíthette elő.

III. Az elmondottakból — úgy hisszük — eléggé világosan kitűnt, hogy az igeneveink *-ak*, *-ek* többese ellen felhozott érvek egyike sem olyan, hogy a kötőhang helytelenítését okvetlenül megkívánná. Talán azt is sikerült kimutatnunk, hogy a kötőhangzós többes még némi hasznára is válik a nyelvnek. Így talán érthető, hogy azokhoz csatlakozunk, akik az idegen hatástól független nyelvszokásra hivatkozva türelemmel viseltetnek igeneveink kötőhangzós többese iránt.

A nyelvszokás elemzése során kiderült, hogy a különféle használatú igenevek más és más módon viselkednek az *-ak*, *-ek* többessel szemben. Ebből természetesen következik, hogy mi is különbséget tegyünk igenév és igenév között, s a következőket javasoljuk:

1. A főnévvé vált, illetőleg az alkalmi főnévként használt igenevek esetében természetesen ragaszkodjunk a kötőhangzó nélküli többes használatához. (Az elől *haladó*k, a *tüntető*k, az *olvasó*k stb.)

2. A létező igeneve, a *-ható*, *-hető* és az *-andó*, *-endő* képzős igenevek, valamint a műszóként használt s a még teljesen igenévi értelmű igenevek esetében szintén inkább a rövidebb többest használjuk. (E jelenségek jól *megfogható*k; a mondatok *állító*k; stb.)

3. A már melléknévvé vált, de legalábbis ilyen irányban fejlődő igenevek esetében ellenben, kivált ha ezek a mondatban állítmányi szerepet töltenek be, a hosszabb többest se üldözzük, annál kevésbé, mivel e tekintetben költőink, íróink gyakorlata is türelemre int.

Ruzsiczky Éva

AZ *ly*-ES SZAVAK KÉRDÉSÉHEZ

Az *ly*-es szavaknak a helyesírás szempontjából igen kényes csoportjával legutóbb Tyukodi Császár István foglalkozott (Nyr. 79 : 61). Cikkében saját feldolgozásának ismertetése előtt részletekbe menően bírálja az említett szavaknak tőlem származó rendszerezését, amely első kísérletként ugyancsak folyóiratunkban (75 : 409), majd javított formában több (pontosan: hét) helyen jelent meg. Tyukodi Császár a következőkben összegezi véleményét: „A Szemere által talált szabályok . . . általában jók, de olykor a kelletténél bonyo-

lultabbak, s ennek eredményeképpen ütköznek is egymással; máskor meg nem eléggé gondosan kidolgozottak” (63). Kritikáját mindenképpen köszönettel fogadom, már csak azért is, mert tudtommal most történt először, hogy valaki figyelmére méltatta „figyelemre méltó” kísérletemet, és szakszerűen, nagy felkészültséggel foglalkozott vele. Úgy gondolom azonban, hogy bírálatának szempontjai nem mindenben helyesek, s ezért végső következtetése sem lehet egészen helytálló.

1. Mindenekelőtt azzal kell tisztában lennünk, hogy az *ly*-es szavakat olyan kivételeket nem ismerő tudományos rendszerbe foglalni, amely megállja a nyelvtörténeti ellenőrző vizsgálat próbáját, nem lehet. Azért nem lehet, mert nyelvünk *ly*-lyel írt s a köznyelvben *j*-vel ejtett szavai különböző korúak és eredetűek, s kritikus hangjuk más-más történeti előzményre megy vissza. A *bélyeg*, *bögöly*, *cikkely*, *datolya*, *fáklya*, *fertály*, *füstély*, *Károly*, *törköly*, *vályú*, *vőfély* stb. esetében *l*; a *borbély*, *esztergály*(os), *Gergely*, *korhély*, *rostély* szavakban *r*; a *gereblye*, *golyó*, *golyva*, *hályog*, *konkoly* szavakban jésített *l*; a *karabély* és a *Keresztély* esetében *n*; a *hodály*-ban *j*; a *kristály*-ban *ll* a közelebbi vagy távolabbi előzmény; a hangutánzó *pulyka ly-e l-re*, *ly-re*, *j-re* egyaránt visszamehet, a *selyp-é* pedig egyáltalán nem határozható meg, és így tovább. (Vö. mindezekre Benkő: A magyar *ly* hang története 7—26.) Mindebből az következik, hogy az *ly*-lyel írandó szavaknak ilyen vagy olyan rendszerbe foglalása alkalmával nem tehetünk egyebet, „mint hogy az oktatás számára bizonyos külsőleges fogódzókat keresünk” (Tyukodi Császár, 61), csakis gyakorlati didaktikai célokat szolgálva.

Ebben tökéletesen egyetértek kritikussal. Különbözik ellenben fel fogásunk a tekintetben, hogy az ilyen célú rendszerezésben mi az egyszerűbb, mi a bonyolultabb.

2. Ahhoz, hogy ebben a kérdésben kifejtsem a magam véleményét, ismertetnem kell az *ly*-es szavaknak azt a rendszerét, amelyet Tyukodi Császár bonyolultabbnak tart, mint a sajátját.

Mint fentebb említettem, a Nyelvőrben közzétett első kísérlet után javítottam a feldolgozást, elhagytam belőle a *-ján*, *-jén* hangkapcsolatnak a vizsgálatát mint fölösleges szempontot, s a rendszer ezután már e nélkül látott napvilágot minden olyan publikációban, amelyért én viselem a felelősséget. (A fővárosi iskolák számára készült táblázatokat, amelyekre bírálóm hivatkozik, nem én készítettem, hanem — első rendszerezésem elvei alapján — Somfai László. Ez hihetőleg kiderül a táblázatokból. Azért írom: „hihetőleg”, mert magam még sohasem találkoztam ezekkel a táblázatokkal, s így nem tudok határozottabban nyilatkozni.)

Rendszerezésem a javított formában is változatlanul a következők megfigyelésére épül: 1. A szó kezdetén ejtett *j* hang tekintet nélkül a szótagszámra. 2. A szó végén ejtett *j* hang a) egytagúakban, b) egynél több szótagúakban. 3. A szó belsejében ejtett *j* hang tekintet nélkül a szótagszámra. Ezen az alapon így alakul ki a rendszer:

A) A szó kezdetén ejtett *j* hangot csak a *lyuk* szó és származékai (*lyuggat*, *lyukacsos*, *lyukad*, *lyukas*, *lyukaszt*) esetében jelöljük *ly*-lyel.

B) A szó végén ejtett *j* hangot egytagúakban 12 szó kivételével (*gally*, *hely*, *mely*, *mély*, *ily*, *mily*, *oly*, *boly*, *foly-*, *moly*, *súly*, *süly*) *j*-vel írjuk. — Az egynél több szótagúakban a szóvégi *j* hangot

mindig magánhangzó előzi meg. Az *-aj*-nak hangzó szóvég utolsó betűje 5 szó kivételével (*bivatty, guzsaly, karvaly, tavaly, padmaly*) *j*, az egyéb magánhangzó után következő szóvégi *j* hangot ellenben (a *lakáj, maláj, muszáj, papagáj, szeráj; delej, dörej, röhej, zörej; ganéj, karéj, paréj, taréj*;¹ *burzsuj, lebu*j szavak kivételével) *ly*-lyel kell jelölni.

C) A szó b e l s e j é b e n ejtett *j*-t abban az esetben, ha *r* előzi meg, vagy *t* követi, kivétel nélkül *j*-vel írjuk, ha azonban a *j* hang az utolsó szótagként ejtett *-ja, -je, -jag, -jeg, -jog, -jög* kezdőhangja, akkor (a *bója, buja, csája, héja, kopja, rája* 'halfajta', *szója, tuja, hejehuja; sajog, víjjog, zsvajog* szavak kivételével) *ly*-lyel jelöljük.

D) Már az első kísérlethez fűzött megjegyzésben is megemlítettem, hogy van még kb. 30 olyan *ly* betűs élő szavunk, amelyet az egyes csoportokba sorolható szavak csekély száma miatt nem érdemes szabályba foglalni (Nyr. 75 : 410). Ezek száma még akkor sem haladja meg a 31-et, ha középük sorolom a *molyh*(os), *polyák* és *semlyék* szavakat, amelyeket mint nagyon ritkán előfordulókat szándékosan hagytam figyelmen kívül: *béklyó, bolyh*(os), *csobolyó, dölyf, gabalyodik, golyhó, golyó, golyva, gömbölyű, hüvelyk, kályha, keselyű, kölyök, kölyű, mályva, molyh*(os), *nyoszolyó*(lány), *ölyv, petrezselyem, polyák, polyva, pulyka, selyem, selyp, semlyék, sólyom, sulyok, sulyom, süllyed, toklyó, vályú*.

Látni való, hogy a *j*-nek ejtett hang fonetikai helyzetének alapvető szempontja szerint összeállított 6 (1 + 3 + 2) szabályhoz összesen 44 (12 + 5 + 15 + 12) *j*-vel, illetőleg *ly*-lyel írandó kivétel tartozik. Ehhez járul az a 31 *ly*-es szó, amelynek helyesírását „szabályon kívül” kell megtanulni.

Mivel az a körülmény, hogy alapszempontomat a **B)** csoportban a szótagszám és a hangkapcsolat, a **C)**-ben pedig bizonyos hangkapcsolatok (*rj, jt*) megfigyelésének mellékszempontjával kereszteztem, bírálóm szerint egyrészt kelleténél bonyolultabbá teszi rendszerezésemet, másrészt „ütközteti” a szabályokat, meg kell világítanom, miért alkalmaztam a szempontkeresztezt.

Munkám célja kezdettől fogva az volt, hogy az oktatás g y a k o r l a t i munkájához találjak alkalmas, tartós eredménnyel tanítható szabályokat, nem pedig az, hogy az *ly*-es szavaknak bármiféle ö n c é l ú rendszerét állítsam össze. Az iskolai gyakorlatban annál jobb az egyébként megjegyezhető szabály, minél kevesebb kivétel tartozik hozzá. Ebben bizonyára egyetért velem minden gyakorló nevelő. A rendszer megalkotásában tehát arra kellett törekednem, hogy a megjegyezhetőség határát meg nem haladó számú szabály mellett az elkerülhetetlen kivételek számát a lehető legkisebbre csökkentsem.

Igen hosszú munkával összehordott szóanyagom vizsgálatában azt vettem észre, hogy a szóvégi *j* hangot egytagú szavak esetében sokkal többször jelöljük *j* betűvel, mint *ly*-lyel, az egynél több szótagúak esetében meg éppen fordított a helyzet: sokkal több az *ly*-es szóvég, mint a *j*-s. Világos tehát, hogy amazoknál a *j*-vel, emezeknél pedig az *ly*-lyel való jelölés tekinthető tipikusnak, s minthogy az ide tartozó szavak kettéválasztásának ez a szempontja egyáltalán nem nevezhető mesterkéltnek, az említett tény szabályalkotásra s egyben a kivételek számának tetemes csökkentésére

¹ Ez és a megelőző három szó egyébként a szabályzat 10. kiadásában már variánsként sem szerepel, nyilván azért, mert a megfelelő *-aj* végű változattal szemben nyelvjárásivá szorult vissza.

kiválóan alkalmasnak bizonyult. De azt is megállapítottam, hogy az egynél több szótagúak csoportjában a fonetikailag *aj*-ra végződők az általános szabálytól eltérően viselkednek, mert ezeknél nem az *ly*-lyel, hanem a *j*-vel való jelölés gyakoribb. Ebben a csoportban tehát a *j* hangot megelőző magánhangzó (ha úgy tetszik: a hangkapcsolat) szerint látszott célszerűnek a kettéválasztás s a kivételek számának újabb csökkentése. (Megengedhetetlen lett volna ez az eljárás akkor, ha több olyan fonetikai szövégnél jelentkezik az *-aj*-nál tapasztalt helyzet, amelyben a magánhangzót *j* követi. Nem a szempontkereszteződés miatt lett volna természetesen helytelen, hanem azért, mert ez már a szabályok megjegyezhetőségének rovására ment volna. Ebben a feltételezett esetben persze már a szótagszám szerinti megosztásra sem kerülhetett volna sor.)

Az *ly*-es szavaknak legnehezebben szabályozható csoportja az, amelyben a *j*-nek ejtett hang szóbeljeji helyzetben fordul elő. Itt 6 olyan *j* hanggal kezdődő szóvégződést állapítok meg, amelyben az *ly*-lyel való jelölés a szabály lényege. (Első kísérletemben a *-jag* még nem szerepelt.) Ha a *j*-t megelőző hangzót nem veszem figyelembe, nemcsak a *-ja* és a *-jog*, hanem a *-je* végződésű szavak esetében is jelentkeznek kivételek. Ha pedig szabályként rögzítem azt a tényt, hogy *r* után *ly* nem következhet, a *-je* végűek csoportjának kivételeit teljesen kiküszöböölöm, sőt a *-ja* végűekhez tartozó kivételek számát is csökkentem (*árja*, *orja*).

A *jt* kapcsolat felvétele — ebben igazat adok Tyukodi Császárnak — „tulajdonképp” fölösleges. Abban ugyan nincs igaza, hogy „az ezek csoportjába tartozó szavak mind megtalálhatók a többi szabályban” (62), mert a *bojt*, *bujt*, *fejt*, *fojt*, *rejt*, *sejt* stb.; *ajtó*, *szakajtó*, *felejt* stb. szavak *j*-jéről egyetlen más szabályban sincs szó, de elhagyható lenne ez a szabály azon az alapon, hogy amiről hallgatnak az *ly* szabályai, azt magától értetődően *j*-vel kell írni. Hogy mégis megtartottam, sőt fontosnak érzem ezt a szabályt, annak megint csakis az oktatási gyakorlatban gyökerező oka van. Minden magyar szakos tanár tudja, hogy még középiskolában is viszonylag gyakori a „folyt” (= *fojt*) és a „súlyt” (= *sújt*) — téves asszociációból, illetőleg etimológiából eredő — helyesírási hiba. A *jt* kapcsolatra épített szabály jó segítség ennek a csúnya hibának a kiirtására. Igaz, vannak más hangkapcsolatok is — ezeket bírálóm fel is sorolja —, amelyekre újabb szabályokat lehetne építeni, de vajon milyen haszon származna ebből? Az idetartozó *ly*-es szavak egytől egyig beletartoznak valamelyik szabályba vagy a szabályozatlanok **D**) csoportjába, a *j*-sek pedig „ex negativo” írandók *j*-vel.

A *jt*, de főleg az *rj* kapcsolaton épülő szabályt bírálva, a szabályok „ütközését” veti szememre Tyukodi Császár. Semmi sem mutatja világosabban a rendszerezés céljára vonatkozó felfogásunk alapvető elvi különbségét, mint ez a megállapítása. Neki kiegészítő szabályának megalkotásában „a t u l a j - d o n k é p p e n i [én ritkítottam — Sz. Gy.] problémát . . . az ütközések jelentik” (63), nekem pedig az okozza a legfőbb gondot egész rendszerezésem fölépítésében, hogyan adhatok az oktatásban a *j* hang kétféle jelölési módja dolgában minél biztosabb eligazítást. Bizonyos, hogy pl. a *férj* vagy a *sarj* szót az egytagú szavak szövégi *j* hangjának a szabálya alapján is, az *rj* kapcsolatra épített szabály alapján is csak *j*-vel lehet írni. Baj ez? Hiba az, ha az írás gyakorlatában két út is vezet ugyanabba a Rómába? Baj abból származna, ha a kétféle szabály e l l e n t m o n d a n a egymásnak, s az egyik szerint *j*-vel, a másik szerint *ly*-lyel kellene írni az említett szavakat. Akkor

valóban ütközéssel volna dolgunk. Minthogy éppen nem erről van szó, ütközés helyett sokkal inkább egy helyesírási tudnivaló szilárdabb, biztosabb, tartósabb rögzítéséről kell beszélnünk.

3. Lássuk azonban, valóban egyszerűbb és kidolgozottabb-e az a rendszer, amelyet Tyukodi Császár mint saját feldolgozását mutat be!

Cikkének kritikái részében azt állítja, hogy az *ly*-es szavakat az én szempontjaimnak egyikével, a szóvégekre alapított vizsgálattal is szabályba lehet foglalni, fölösleges tehát a szótagszámot és a hangkapcsolatot is figyelembe venni. A saját feldolgozását ismertető szakasz bevezetőjében kijelenti, hogy „valamennyi *ly*-es szó szabályba vonható, egyet sem kell gépiesen betanulni; 209 tartozik az alapszabályba, 31 pedig mássalhangzó-kapcsolódás [én ritkítottam — Sz. Gy.], szóvég alapján csoportosítható” (63). Cikkének ettől a helyétől kezdve tehát már kétféle szempontú csoportosítást várhatunk: az „alapszabály”-t, amely a szóvégek vizsgálatán alapszik, és egy kiegészítő szabályt, amelyben — többek között — a hangkapcsolatokra is figyelemmel kell lennünk. Az igazi meglepetést azután maga a rendszer okozza azzal, hogy első pontjában a szókezdet vizsgálata harmadik szempontként szerepel.

Mit hagyott el tehát az én rendszerezésem szempontjai közül? Csak a szótagszámot! Az alapszabálynak nevezett csoportosítás áttanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy ez az egyszerűsítés egyáltalán nem volt célszerű. Az idevágó három szabály megjegyzéséhez 18, 3 különböző típusba tartozó (*ly*-lyel végződő, *ly*-lyel kezdődő és magánhangzóra végződő, *ly*-lyel kezdődő és mássalhangzóra végződő) szóvégződést kell megtanulni, amelyek közül a szerző szerint 11-hez (szerintem 12-höz) 1—13, a szerző szerint „mindössze” [!] 53 (szerintem 61) kivétel fűződik. (Miért 12, illetőleg 61? Azért, mert ha a nagyoobbrészt *j*-vel írandó *-uj* végződés *ly*-es kivételei között szerepel a *súly*, akkor logikus, hogy az *-ily* végződés *j*-s kivételei között is szerepeljen a figyelmen kívül hagyott *új*, *díj* és *szíj*. Ebben az esetben azonban az *-ily* nem kivétel nélküli szóvégződés — aminek Tyukodi Császár állítja —, s így a kivétellel bírók csoportja 11-ről 12-re emelkedik. Továbbá: ha a *-lyög* végződés az egyetlen *hömpölyög* származék alapján szabályt alkot — nálam is szerepel —, akkor helytelen a *dőrej*, *röhej*, *zörej*, *fehérje*, *zsivajog* pontosan felsorolt képzett alakokat a kivételek száma közé be nem tudni. Így az alapszabály kivételeinek száma valójában 61.)

Tyukodi Császárnak abból a kijelentéséből, hogy rendszere szerint egyetlen *ly*-es szót sem kell gépiesen betanulni, csak arra lehet következtetni, hogy sikerült kivételek nélküli szabályokat találnia. Látjuk, hogy erről koránt sincs szó. Alapszabályának csak gépiesen megtanulható kivételei jóval nagyobb számúak azoknál az ugyancsak mechanikusan tanulhatóknál, amelyek az én rendszerezésem hat szabályához fűződnek. Súlyosbítja a helyzetet, hogy az értelmes szavakon kívül túlságosan sok értelmetlen szóvégződésnek még gépiesebb betanulására kényszerít. Az *-ily*, *-öly*, *-üly*, *-lyű*, *-lyag*, *-lyeg*, *-lyög* — *-ály*, *-ely*, *-ély*, *-öly*, *-lya*, *-lye*, *-lyó*, *-lyog* — *-aly*, *-uly*, *-lyú* sorok bevésése a helyesírásnak ebben az útvesztőjében eligazodást kereső számára önmagában is csak keserves verejtékezés árán lehetséges, ha egyáltalán lehetséges. Mi fokozza még inkább e betanulás gyötrelmét? Az, hogy a végzódések közül öt párnak (tehát a figyelembe vett végzódések nagyobb részének) más csoportba tartozik a mély hangrendű változata, mint

a magas. Pl.: az *-aly* az alapszabálynak nevezett szabálycsoportnak 3. részlet-szabályában, az *-ely* a 2.-ban kap helyet. Ugyanígy a *-lyog* és az *-oly* a 2., a *-lyög* és az *-öly* ellenben az 1., az *-uly* és a *-lyú* a 3., az *-üly* és a *-lyú* pedig ugyancsak az 1.-ben talál hazára. Ezt diákagyvelő be nem veszi!

De legyünk csak tárgyilagosaak! Az én rendszeremben is szerepelnek értelmetlen szóvégződészek: *-aj*; nem *a + j*; *-lya*, *-lye*, *-lyag*, *-lyeg*, *-lyog*, *-lyög*. Ezek megtanulása is erőfeszítést követel. De az a körülmény, hogy ezekre a végződésekre csak az egynél több szótagúakban kell figyelemmel lenni, valamint az, hogy a 8 végződés közül az utolsónak említett 6 u g y a n - a b b a a logikai sorba tartozik, a tanítás tapasztalatai szerint a gyenge képességű tanuló számára sem teszi ezt a munkát erejét meghaladóan nehézé.

Ami az alapszabályba nem vonható 31 szó csoportosítását, tehát a kiegészítő szabályt illeti, semmi értelmét sem látom a hangkapcsolatok szerinti csoportosításnak. A voltaképpen szabályozatlan *ly*-es szavakat meg kell tanulni, írásukat pedig tervszerű gyakorlással kell automatikussá tenni. A hangkapcsolatok és az „ellenpéldák” figyelemmel kísérése még jobban növeli az emlékezet ballasztját, és semmiféle haszon sem származik belőle. (Különösen akkor nem, ha az *mly* kapcsolattal nem *mj*-t, hanem *jm*-et állítunk szembe: „*semlyék* — *kajmó*”. A *kajmó* helyett „*kamjó*” kellene, de ez — nem jó. A *tömjén* legalább formailag megfelelő volna.)

4. Tyukodi Császár István rendszerezése igen tanulságos annak, akinek az *ly*-j kérdés már nem helyesírási probléma. Nagy szorgalommal végzett adatgyűjtéssel próbálta igazolni, hogy az *ly*-es szavak rendszerét kevesebb (de korántsem egyetlen!) szempont alapján is össze lehet állítani. Egészen más kérdés azonban, hogy ennek a csoportosításnak mekkora az oktatásban hasznosítható értéke. Az a körülmény, hogy a szerző alapszempontjának merevsége miatt kénytelen volt egyrészt sokkal több szóvégződésre figyelni, másrészt a szótagszámnak — mint láthattuk — igen termékeny szempontját figyelmen kívül hagyni, éppen nem vált előnyére rendszerezésének. A helyesírástanítás didaktikájában ugyanis nem az a használhatóbb rendszer, amely kevesebb szempont alapján több és nehezebb tanulnivalót foglal magába.

Tyukodi Császár cikke és feldolgozásának beható tanulmányozása a legkevésbé sem ingatta meg ezt a meggyőződésemet. Ellenkezőleg: megerősített abban, hogy az oktatás céljára készített szabályaim megszerkesztésében nem jártam helytelen utakon.

Szemere Gyula

ISMÉT: LEVÉL, LAP, OLDAL

A *levél*, *lap*, *oldal* szó használatának kérdésében Elekfi László helyesli Tompa József javaslatát (Nyr. 77 : 218—23), s ő is *oldal*-nak akarja nevezettni a könyv 'paginá'-ját, 'folium'-át pedig *lap*-nak (Nyr. 79 : 51—2). A javaslat támogatásához „még egy-két megfontolással” is iparkodik hozzájárulni. Egyik ilyen megfontolása pl. az, hogy „A lap . . . igen sokszor az *él*-lel áll szemben. Ezért beszélünk az *érem két oldalá*-ról, beszélhetünk a *kés pengéjének két oldalá*-ról, de már a késnek *lapjá*-t emlegetjük, mert van éle, hegye, foka, nyele is” (51). Mindjárt ellene vethetjük: Talán nem is lehet az *él* szemben-

állása nélkül az éremnek két *lap*-ját emlegetni? Jókai mer így beszélni. (Lásd Nyr. 79 : 35.) S nem lehet a kés pengéjének is két *lap*-ja? A *lap* szó 'folium' jelentésének pártolására ilyen meg gondolással érvel Elekfi: „Alighanem elenyésző kisebbségben vannak azok a magyarok, akik a könyvben *levelezni* szoktak vagy legalább a könyv *leveleit forgatni*” (51). Abban igaza van, hogy ma már kevesen vannak (ha egyáltalán vannak), akik *leveleznek* a könyvben. De ha azóta elolvasta fejtegetésemet (Nyr. 79 : 35—51), akkor emlékezhet rá, hogy az a Petőfi, aki olykor még valóban *levelezett* a könyvben (pl. Szeget szeggel c. versében, 1843 áprilisában), s aki Kutyakaparójában ezt írja: „Ablaka csak egy van, és annak is Üveg csak a fele, Fele pedig ó kalendáriom Kitépelt levele” (1847. január), az a Petőfi a Kutyakaparó keltével csaknem egy időben „Az ítélet” c. költeményét már így kezdi: „A történeteket lapozám” (1847. április). S ma is ugyanazok, akik a könyv 'folium'-át *levél*-nek, 'paginá'-ját *lap*-nak mondják, teljes bátorsággal *lapozzák* a könyvet vagy *lapoznak* benne, mert amikor a könyv leveleit forgatják, ugyanakkor bizony a könyv 'paginá'-it, *lap*-jait is forgatják. Annyira eleven ez a szemléletmód, hogy példának okáért Tolnai Vilmos, aki szerint a könyv „*levelekből* áll; a levélnek két *lap*ja van (nem *oldala*; ez a német Seite szolgál fordítása . . .)”, ugyanott ezt mondja: „*lapozunk* a könyvben, nem: *oldalazunk*” (lásd Nyr. 79 : 50).

Elekfi Lászlónak ilyen s más hasonló érvei nem igen segítik Tompa József javaslatát. Méltóbb a figyelemre Elekfi cikkében ez a hely: „Van azonban egy másik szemlélet is, mely szintén az *oldal* szónak ilyen értelmű használata mellett szól. Ha kinyitok egy könyvet vagy füzetet, előttem van egy teljes lap. Ennek van *bal és jobb oldala*. Iskolában a dolgozatot sokszor a füzet bal oldalán írjuk és a jobb oldalán javítjuk. Itt *bal és jobb lap*-ról beszélni kissé furcsa lenne, ha nem éppen értelmetlenség” (51). Énszerintem is valóban egy kissé furcsa volna. Miért? Azért, mert itt az *oldal* szónak nem 'pagina' jelentése használatos, hanem egy másik, ez: „egy bizonyos területnek szélső része vagy egy felületnek egyik fele” (Nyr. 79 : 47). Amint az emberi vagy állati testnek *bal és jobb oldalá*-ról, annak példájára egy hangversenyteremnek, színházi nézőtérnek *bal és jobb oldalá*-ról beszélünk, ugyanúgy beszélhetünk egy nyitott könyv vagy füzet felületének a felező vonaltól, a gerincbarázdától tekintett *bal és jobb old a l á*-ról. Könyvelésben is azért érthető és helyes is a „*tartozik*” meg „*követel*” *old a l* kifejezés, mert a nyitott számviteli könyvnek egész felülete szorosan összetartozik, bal és jobb fele egymást kiegészítő könyveléstechnikai egység. Móricz Zsigmondnak Elekfi idézte átvitt értelmű mondatában: „A szülő egy főkönyvi *lapot* tart a gyermeke számára: *egyik oldalon* beírja amit ráköltött s amit rápazarolt, *a másik oldalon* felrójja, mit vár ezért viszonzásul” (52) a *lap* szó a nyitott számviteli könyvnek ezt az egybetartozó egész felszínét jelenti, s *másik oldala* nem ennek a nagy levélnek 'versója, hátlapja', hiszen könyveléskor nem fordítjuk el ezt a levelet (míg meg nem telt), hanem előttünk elterülő egyetlen felületének, *lap*-jának *bal és jobb*, „*tartozik*” és „*követel*” *old a l á*-ra írunk. Ha tehát Móricz netán a 'folium'-ot *lap*-nak, a 'paginá'-t pedig *oldal*-nak nevezte volna is, idézett mondata még akkor sem szólna Tompa József és Elekfi László mellett. (Az Értelmező Szótár cédulatárában annak idején csupán ezt az egy idézetet találtam Móricztól.)

Mínt hogy a nyitott könyv, füzet élénk táru ló felszínét ennél fogva általában egységes felületnek tekintjük, azért a közepétől balra és jobbra eső részét egymásra vonatkoztatásuk esetén ugyanolyan természetes módon

bal és *jobb oldal*-nak nevezzük, mint bármely egyéb felület, tárgy hasonló részét. E z é r t szokatlan a *bal lap*, *jobb lap* jelzős szerkezet. Szokatlan, de nem értelmetlen. Ha szükségesnek látjuk, hogy a gerincbarázdától balra vagy jobbra eső részt önálló egységként külön-külön megnevezzük, akkor rendszeren *bal oldali*, illetve *jobb oldali lap*-ot szoktunk emlegetni, mint ahogy színházban vagy hangversenyteremben *bal oldali* és *jobb oldali széksorok*-ról beszélünk. S ahogy elvétve *bal* és *jobb széksorok*-at is mondhatunk, ugyanúgy ritkán, a változatosság kedvéért *bal* és *jobb lap* kifejezést is használhatunk. (A *bal láb*, *jobb láb* szókapcsolat legyen a bátorításunk!)

Eszerint nyilvánvalóan nem áll Elekfi barátomnak az az állítása, hogy a 'nyitott könyv felületének bal vagy jobb fele' szerinti „szemlélet . . . az oldal szónak ilyen ['pagina'] értelmű használata mellett szól”. Mint láttuk, az *oldal*-nak két különböző jelentéséről van szó, s ez a két jelentés nagyon jól megfér egymással. Csak ne keverjük össze egyiket a másikkal, s ne akarjuk egyiket a másik kedvéért kiirtani! Az is más eset, „ha arról beszélünk, hogy *élére állítjuk*-e a könyvet, vagy lapjára fektetjük” (51). Ha a könyvről mint *testről* találnánk szólni, akkor valóban teremhetne ilyen mondat: „Az odadobott könyv nem *lap*-jára esett, hanem *él*-ére.” Azt hiszem, még a „legoldalazóbb” ember is helyesen értené ezt a mondatot, s a *lap*-ot itt nem 'paginá'-nak gondolná, nem is 'folium'-nak, mint ebben a mondatban sem: „A diszkosz nem *lap*-jára esett, hanem *él*-ére.”

Majd ezt írja Elekfi László: „Az *oldal* szó ilyen használata nemcsak a köznyelvben általános, hanem bizonyos területeken valóságos szakmai műkifejezés: a nyomdaiparban, az újságírásban, a kereskedelmi, az iskolai életben” (52). Amint az ő cikkével együtt megjelent írásomból is kitűnhet, ez túlzás. A nyomdászatot illetőleg még nagyobb túlzás Elekfi állítása, mint én magam is hittem volna. Szántó Tibornak „A betűszedés könyve” című, egyébként *oldal*-azó munkájában (1951.) nemcsak a 'pagina' jelentésű *lap*-pal találkozunk, hanem még a 'folium' jelentésű *levél*-lel is. Ebből is láthatjuk (az előző cikkemben felsorolt sok-sok könyvészeti s egyéb adaton kívül), mennyire téves Tompa Józsefnek az az állítása, hogy a levél szót 'folium' „értelemben — egy-két nyelvészen kívül — ma már aligha ismeri valaki” (Nyr. 77 : 219). Két helyet idézek Szántó könyvéből: „. . . a sorregiszter) betartása [így!] . . . lényegében azt jelenti, hogy a könyv *leveleinek* páros és páratlan oldalszámozású *lapjaira* nyomtatott szövegsorok tökéletesen fedjék egymást” (125); „A könyv kötetáblájának, vagy kartonfedelének hátsó (külső) *lapjának* felső balsarkában helyezük el a könyv árát” (149).

Levél-es adataimat egy érdekes újabbal szaporítom, a hírlapírás nyelvéből: „Ma újra megforgatják a szerencsekerekeket, a kis úttörő benyúl a szekrénykébe és kivesz egy *számllevélkét*: megkezdődik az év első sorsolása” (Szabad Nép 1955. március 6., 6. lap, 3. hasáb). A *számlap*, *számlapocsk*a mást jelentene! Itt tehát igazán rászorul a *levélke* szóra még a 'folium'-ot netán *lap*-nak nevező hírlapíró is!

Ha Elekfi a „kereskedelmi” szó használatával a „*tartozik*” és „*követel*” *oldal*-ra céloz (nyilván arra, mert néhány sorral lejjebb ugyanilyen összefüggésben „könyvelés”-t említ), akkor — mint fentebb láttuk — nincs igaza. Az iskolai életre nézvést pedig tanára, tanítója válogatja. Ki-ki gondoljon vissza a maga iskolájára, gondoljon pedagógus ismerőseire, s megállapíthatja, hogy az iskolákban az *oldal*-azás korántsem „általános”, még kevésbé „szakmai műkifejezés”. A köznyelvi pongyolább szóhasználatban csakugyan igen

elterjedt, az újságokban és némely folyóiratban is, amint ezt már elismertem (Nyr. 79 : 36). Ez azonban járvány, nem pedig egészséges élet. Következésképp ha a szóhasználat szabályozására gondolunk, akkor ne a járvány ragadozásának engedjünk, hanem az egészséges élet követelésének, ne németességet terjesszünk, hanem a jóra való hagyománynak legyünk őrei és továbbörökítői.

Azt kérdezi Elekfi: vajon „könyvtárosaink és akadémiai [?] nyelv-művelőink” alkalmazkodjanak-e a „köznyelvi szóhasználat”-hoz, „vagy pedig a köznyelv, a nyomdaipar, az újságírás, a könyvelés, az iskola szóhasználatát alakítsuk-e át egy nem éppen helyes szemléleten alapuló [!], a múlt századból megrögződött akadémikus elv [!] alapján?” (52). Kérdésére ezt válaszolhatom: Ha nyomdászaink és hírlapíróink lemondanak az *oldal* szónak 'pagina' és a *lap* szónak 'folium' értelmű használatáról, azzal nem olyan értékű „szakmai műkifejezés”-ektől válnak meg, amelyeknek elhagyásával bárminő zavar támadhatna szakmai gyakorlatukban. Ha ellenben könyvtárosainknak, bibliográfusainknak, levéltárosainknak, nyelvészeinknek, filológusainknak kellene szakítaniuk több mint száz éve teljesen egyértelmű szóhasználatukkal — *lap* = 'pagina', *levél* = 'folium' —, akkor igazán mély gyökerű, valódi műszókat kellene elpusztítaniuk, olyanokat, amelyeket könyvek, időszaki iratok, röpiratok, *egyleveles* nyomtatványok, oklevelek leírásában éppen a 'pagina' és a 'folium' megkülönböztetésére vagy irodalmi hivatkozásaikban naponta sokszor kimondanak, leírnak, kinyomtattnak, s könyvészeti irodalmunknak, oklevéltárainknak sok száz kötete, nyelvészeti, filológiai s egyéb folyóirataink köteteinek ezrei ebből a szempontból egyszeriben elavulnának, amint már egyszer fölajdultam (Nyr. 79 : 36). A könyvnyomtatók, újságírók semmit sem vesztenek „áldozatukkal”, az utóbbiak ellenben szakmai nyelvünknek két olyan szavát, szójelentését vetnék értelmetlen áldozatul, amelyen egész szakszókincsük függ. S ha nyomdászaink, közíróink visszatérnek az eredetibb hagyományhoz, akkor néhány év alatt a többi „oldalazó” is szinte észrevétlenül „megtér”.¹

Ferenczy Géza

A FINN AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ SZOLGÁLATÁNAK MUNKÁJÁRÓL.

Noha a finn nyelvű irodalom nyomtatott emlékeinek a sora 1542-vel kezdődik, a finn nyelven írt könyvek száma évszázadokon át igen csekély maradt, minthogy országunk hosszú ideig Svédországtól függő helyzetben volt.

¹ Tompa József javaslatának megjelenése óta csupán Beke Ödön szolt hozzá a kérdéshez (Nyr. 78 : 40—1), mégpedig Tompával ellenkező értelemben; ezt a meglehetősen visszhangtalanságot némelyek, úgy látszik, arra magyarázták, hogy hallgatólagosan már a másik táborbeliek is beleegyeztek ebbe a „legyen az *oldal* a 'pagina' . . . , a *lap* pedig a 'folium' . . . értelem kifejezője” javaslatba. Talán ez a félreértés az oka annak, hogy pl. a most megindult „Irodalomtörténeti tanulmányok” című sorozat 1. kötetének — Horváth János: Kisfaludy Károly és íróbarátai. Budapest, 1955 — előszavában meglepetésemre és sajnálatomra ezt olvashatjuk: „Köteteink helyesírásának egyöntetűségéről a szerkesztőség gondoskodik. Utalásokban a vegyest használatos *l.* (= lap) és *o.* (= oldal) jelölések közül ez utóbbit állandósítjuk” (2). Ennek az elszórt „állandósítás”-nak éppen az a Horváth János esik első martalékául, aki hét évvel ezelőtt ezt írta: „A könyv egy *levelének* két *lapja* van, nem pedig (német szó nyomán) *oldala*”! (Msn. 17 [1948]: 3.) Ideje hát, hogy hallassák szavukat a *lap*—*levél*-pártiak is!

Az irodalmi nyelv elsősorban a nyugati és délnyugati nyelvjárásokon nyugszik — hiszen a főváros régen Turku volt, — és egész kulturális életünk központja nyugaton alakult ki. Az 1800-as években fordulat történt: a nemzeti mozgalmak a svéd mellé hamarosan második hivatalos nyelvvé emelték a finn nyelvet. Ezek után a finn nyelv mint az ország fő nyelve rövidesen elfoglalhatta természetes helyét, s a finn irodalom — amely a XVIII. századig elsősorban vallásos jellegű irodalom volt — kezdett kiterjeszkedni a kulturális élet minden területére. Ezzel egy időben a keleti nyelvjárásoknak az irodalmi nyelvre gyakorolt hatása is megerősödött, különösen a Kalevala 1835. évi megjelenése után. Ez ti. főleg a Karjalában feljegyzett népköltészet alapján jött létre. Az ekképpen megindult nyelvi forrongás még ma sem fejeződött be teljesen.

A finn nyelv művelésének hosszú ideig nem volt központi szerve. A természetes fejlődés mellett a nyelvhasználat legfontosabb rögzítői E. N. Setälä nyelvtanai (mondattan: 1880.; hang- és szótan: 1898.) voltak, amelyeket évtizedeken át szinte egyedüli kézikönyvként használtak az ország minden iskolájában. Fontos munkák voltak még: K. Cannelin nyelvművelő kézikönyve (Kielioipas, 1. kiad. 1916.), amely különösen egyes szótani kérdések rögzítését segítette elő, valamint a M. Airila és K. Cannelin szerkesztésében 1920-ban megjelent Idegen Szavak Szótára. Elsősorban ennek az alapelveire épül idegen eredetű szavaink mai helyesírása.

A nagy múltú Finn Irodalmi Társaság¹ már a múlt század kezdete óta fontos munkát végzett a finn nyelv művelése érdekében azzal, hogy a kitérő szótárak egész sorozatát jelentette meg. Függetlenségünk elnyerése után ez a társaság a szó szoros értelmében vett nyelvművelő munkába kezdett. A társaság nyelvtudományi bizottsága részt vett pl. Airila—Cannelin fent említett nyelvművelő kézikönyvének szerkesztési munkálataiban. 1928-ban pedig a társaság nyelvtudományi bizottsága mellett egy nagyobb, 9 tagból álló ún. nyelvművelő bizottság is alakult, amelynek az volt a feladata, hogy a közönségnek felvilágosítást adjon gyakorlati nyelvi kérdésekben. Ez a bizottság tanácsaival figyelemre méltó segítséget nyújtott pl. a Nagy Enciklopédia, a Technikai Szótár, az Orvosi Szótár és a Jogi Szótár szerkesztőinek, valamint a bibliafordító bizottságnak.

Mint ahogy a Finn Irodalmi Társaság nyelvművelő bizottságának nem voltak díjazott munkatársai, a bizottságnak nem állt módjában, hogy szélesebb köröket szolgáljon. E hiány kiküszöbölésére a Társaság két ízben is, 1937-ben és 1938-ban, eredménytelenül kérte az állam segítségét egy külön anyanyelvi tanácsadó szervezet felállítására. Ez a gondolat azonban a két háború után megvalósult, de más módon: két nagy könyvkiadóvállalat, a Werner Söderström r. t. és az Otava biztosította a szükséges anyagiakat, és 1945-ben létrejött a Finn Irodalmi Társaság nyelvművelő szolgálata. Az intézmény vezetője Lauri Hakulinen doktor, díjazott állandó titkára pedig Hannes Teppo lett. A nyelvművelő szolgálat segítségére volt a megújított 16 tagú nyelvművelő bizottság, amelynek tagjai között 10 nyelvész, 4 újságíró és 2 jogász foglalt helyet. A bizottság elnökévé a helsinki egyetem finn nyelvi

¹ Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 1831-ben alapították meg abból a célból, hogy előrelendítse a finn irodalom, történetkutatás és a nyelv kiművelésének ügyét. A társaság fennállása alatt olyan kiterjedt és nagyszabású gyűjtő, feldolgozó, szervező munkát végzett, amelyre példa kevés van. Több száz kötetre megy a kiadásában megjelent sorozat- és folyóiratköteteknek és önálló műveknek a száma. — *A ford.*

tanszékének professzorát, Martti Rapolát választották. A nyelv művelő szolgálat munkáját közelebbről e bizottságnak egy öttagú munkacsoportja irányította.

1948-ban megalakult a Finn Akadémia.¹ Az Akadémia felállításáról rendelkező törvény egy olyan határozatot is tartalmazott, amely szerint „az akadémia kebelében egy testületet lehet szervezni a finn nyelv ápolására”, és így már 1949-ben megszavazta az országgyűlés az ehhez szükséges államsegélyt. A Finn Irodalmi Társaság nyelv művelő szolgálatát tehát 1948 végén befejezte működését s 1949 februárjában megkezdte munkáját egy új állami intézmény, a Finn Akadémia nyelv művelő szolgálat, lényegében ugyanolyan formában, mint elődje. Az új intézmény munkájának felügyeletét Y. H. Toivonen akadémikus látja el, vezető szerve pedig a Finn Akadémia nyelv művelő bizottsága (elnök: M. Rapola professor, tagjai: L. Hakulinen professor, E. A. Saarimaa professor, M. Sadeniemi doktor és H. Teppo magister; H. Teppo halála után (1953.) utódjává E. Itkonen professzort választották).

A nyelv művelő szolgálat minden hétköznap 9–14 óra között van nyitva, szombaton 9–13 között. Két fizetett munkatárs dolgozik az intézetben, a vezető és asszisztense. Munkaidejük legnagyobb részét a közönségszolgálat foglalja el. A beérkezett kérdésekre leginkább telefonon, gyakran azonban levélben vagy a sajtó útján válaszolnak. A tudakozódások száma évről-évre nő, 1949-ben 4206, 1950-ben 4836, 1951-ben 5034, 1952-ben 5594, 1953-ban pedig 6385 esetben nyújtottak felvilágosítást munkatársaink, s ezekből az adatokból úgy látszik, hogy az új intézmény létrehozása nem volt szükség-telen. A felvilágosító munka mellett a nyelv művelő szolgálat figyelemmel kíséri az újságok nyelvhasználatát, és olykor reagál is — nyilvánosan vagy magánúton — bizonyos kérdésekre. A tanácsadás díjtalan. A nagyobb nyelvi lektorálást igénylő munkákat azonban a nyelv művelő szolgálat az arra alkalmas magánszemélyekhez juttatja el. A hivatal munkatársai — felkérésre — nyelv művelő előadásokat, referátumokat is tartanak, újság- és folyóirat-cikkeket írnak.

A nyelv művelő munkákat irányító nyelv művelő bizottság megvitatja a fontosabb, elvi jelentőségű kérdéseket. A bizottság évenként 10–12 alkalommal ül össze, hogy döntsön olyan mondattani vagy szótani kérdésekben, melyeket az ülés elé terjesztettek, vagy amelyeknek a megtárgyalását a bizottság kívánatosnak látta. Olykor időszerű gyakorlati kérdésekben döntenek: javaslatokat tesznek új technikai fogalmak elnevezésére, megvizsgálják

¹ A Finn Akadémia (Suomen Akatemia) nem tévesztendő össze a Finn Tudományos Akadémiával (Suomalainen Tiedekatemia). Az előbbi az országgyűlésen hozott törvénnyel létrehozott testület. Az akadémikusokat — számuk 12 — egy szakemberekből és a kormány képviselőjéből alakult bizottság javaslatára a köztársaság elnöke nevezi ki. Az akadémikusok a finn tudomány és a művészet legkiválóbb, világszerte elismert képviselői közül kerülnek ki. Feladatuk az, hogy minden egyéb elfoglaltságtól mentesítve szakterületükön magas színvonalú munkásságot fejtsenek ki. Az akadémikusok magas állami fizetést kapnak. A nyelvtudományt Y. H. Toivonen (szül. 1890.) professor, finnugor nyelvész, a Suomen Suku nevű finnugor kutatásokat végző intézet vezetője képviseli. — A Finn Tudományos Akadémia inkább tudományos társaság jellegű szerv, amely 1908 óta áll fenn. Magánkezdeményezésből jött létre, két osztályra, a humanisztikus, valamint a matematika-természettudományi osztályra tagolódik. Több fontos sorozat jelenik meg kiadásában (Folklore Fellows Communications, Annales Academiæ Scientiarum Fennicæ, Sitzungsberichte d. Finnischen Akademie der Wissenschaften, Esitelmät ja Pöytäkirjat). — *A ford.*

egy-egy város új utcaneveit, vagy véleményt adnak bizonyos jogi vitákban előforduló kijelentések értelmezéséről. Gyakran jelentkeznek kérdésekkel a 6 kötetre tervezett s az állam megbízásából a Finn Irodalmi Társaság által vezetett Finn Értelmező Szótár szerkesztősége.

A helyesírás kérdései, amelyek a germán nyelvekben állandó változtatások, újítások formájában jelentkeznek (pl. Németországban jelenleg is tárgyalások folynak a helyesírás megváltoztatásáról), Finnországban nem nagy jelentőségűek. A helyesírási problémák nálunk általában a helyes ejtés kérdésével azonosíthatók. Lássuk pl. a gyakori *-otta-*, *-oitta-* végződésű igéket. Az írásban gyakorta váltakoznak a *kehottaa* ~ *kehoittaa* 'buzdít', *tiedoittaa* ~ *tiedoittaa* 'tudósít' stb. alakok. Az ilyen igealakok között nyelvtörténeti szempontból nézve vannak *-i-s* és *-i-tlen* formák, keveredésüknek főoka pedig az, hogy az *i* igen sok nyelvjárásból kiveszett, úgyhogy a finn anyanyelvűek nagy része ma már nem érzi, melyik szóhoz tartozik *i* és melyikhez nem. Annakidején már Genetz kimondotta azt a ma is érvényes szabályt, hogy az *a*, *ä* tövekkel összefüggő igéket *i*-vel kell írni (pl. *rauta* 'vas': *raudoittaa* 'megvasalni'), a többieket ellenben *i* nélkül (*vero* 'adó': *verottaa* 'megadóztatni'). A szabály egyszerű, de alkalmazása nehézségeket okoz. Felmerülhet pl. az a kérdés, hogy a 'megfélemlít' jelentésű igét a *pelkä-* 'fél-' ige alapján *peloiittaa* vagy pedig a *pelko* 'félelem' főnév alapján *pelottaa* alakban kell-e írni. A Finn Akadémia nyelvművelő bizottsága utoljára 1953-ban adott ki egy helyesírási jegyzéket ezekről az igékről.

A finn helyesírás és ejtés legbizonytalanabb területe az idegen szavakkal kapcsolatos. Nyelvünkbe ezek a szavak leginkább a svéd nyelv közvetítésével kerültek be, ahol a főhangsúlyos nyílt szótag magánhangzóját hosszan ejtik. A századfordulón még két elvi álláspont harcolt egymással. Az egyik álláspont képviselői minden idegen szó utótagját egy magánhangzóval írták (*fysika*, *akateminen* 'akadémiai', *mikrobi*), a másik álláspont képviselői viszont az élő kiejtés szerint *fysikka*, *akateeminen*, *mikroobi* alakban írták e szavakat. Mai helyesírásuk kompromisszum a két lehetőség között, de a gyakorlatban még egyik írásmód sem szilárdult meg teljesen. Ma az *invalidi* írásmódot tartjuk helyesnek, de a legáltalánosabb kiejtés továbbra is *invalidi*. Ez a forma írásban is gyakran jelentkezik. A finn nyelvművelésnek tehát még sok feladata van az idegen szavak írásának és ejtésének rögzítésében.

A finn nyelv hangrendszere jelentős mértékben eltér a szomszéd nyelvekétől: nem ismeretes a szókezdő mássalhangzókapcsolat, a szókezdő *b*, *g*, *f* hang, a sziszegő hangok közül csak az *s* van meg. Régi jövevényszavaink alkalmazkodtak ezekhez a sajátóságokhoz (pl. *tuoli* 'szék' < svéd *stol*, *katu* 'utca' < svéd *gata*), de az újonnan átvett kulturális szavakban már inkább az átadó nyelvi alak marad meg (pl. *staattinen* 'statikai', *geometria*). Mint-hogy az ilyen szavakat nehezen ejti ki az, aki csak finnül tud, a nemzetközi művelődési szavak finnesítése során sokszor alkalmazunk az idegen szó helyett tükörszókat (pl. *geografía* helyett *maantiede* 'földrajz') vagy régi szavainkból eredő új összetételeket és továbbképzett alakokat. A finn nyelv tehát határozottan purista jellegű, és mint ilyen, a világ egyik legnépibb nyelve: a nép legszélesebb rétegei viszonylag könnyen elsajátítják az új kulturális fogalmakat, minthogy azok elnevezései nagyrészt az anyanyelv szókincse alapján vannak megalkotva, és így minden további nélkül könnyen érthetőek. Ha egy új fogalom finn elnevezését tárgyaljuk, mindig arra kell gondolni a tömegek által használandó új szó kérdésében, hogy a kínálkozó idegen szó mennyire illik bele

a finn nyelv hangrendszerébe. Pl. egy gyakran használt új műanyag, a *plastic* angol neve hangalakjánál fogva nem felel meg a finn nyelv természetének, s így egy új finn szót kellett alkotni e fogalom kifejezésére: *muovi* (vö. *muovata* 'alakítani'). Ez a szó a használatban is megrögződött. A szűkebb körökben használt szakkifejezések között már inkább vannak idegen eredetűek és idegen hangalakúak, hiszen a műszavak nemzetköziségének megvannak a maga előnyei.

A nyelvművelő szolgálat tevékenysége két részre oszlik: egyrészt arra törekszik, hogy rögzítse és irányítsa a jelenlegi nyelvhasználatot, másrészt pedig segítséget nyújt abban, hogy a nyelv ne maradjon el a technika és általában az élet továbbfejlődése mögött. Fő célunk a minél hajlékonyabb, minél kifejezőképesebb nyelv.

(Fordította *Hajdú Péter*)

Matti Sadeniemi
(Helsinki)

A LENGYEL NYELVMŰVELÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE

„A lengyel nyelv jelenlegi fejlődő korszakának egyik ismérve a különféle speciális munkaterületek szóalkotásának nagyon intenzív kifejlődése. Ez a fejlődés egyrészt spontán jellegű, másrészt a különféle szakmák képviselői által létrehozott központi szervek tudatos munkájának eredménye” (Poradnik Językowy [a továbbiakban P.J.] 1952. 4. sz. 17). Talán ez a két mondat fejezi ki legjobban a lengyel nyelvművelés problematikáját. Az ország a második világháború után politikailag, gazdaságilag, társadalmilag olyan óriási változáson ment át, hogy ez természetszerűleg rányomta bélyegét a nyelvre is. A hatalmas arányú építkezések, a nagyfokú gépesítés, amely a gazdasági élet minden területére kiterjed, a munkaviszony gyökeres megváltozása: mind-mind megfelelő kifejezési formát követel magának. És ez a törekvés — az újonnan jelentkező tartalom formába öntése — bizony nem mindig sikerült és sikerül legjobban. Érthető, hogy a szóképzés, az egyes fogalmak helyes nyelvi kifejezésének kérdése lett a lengyel nyelvi kultúra egyik legtöbbet tárgyalt témája.

A lengyel nyelv gyors fejlődésére jellemző, hogy pl. csak az építkezésekkel kapcsolatos újabb kifejezések száma 95—100-ra tehető. Ez a 95—100 kifejezés az *Architektura* c. folyóirat 1947., 1948. és 1949. évi évfolyamaiban található és Karłowicz—Kryński—Niedźwiedzki szótárában (1. kiad. 1900—1927.) egyik szó sincs följegyezve. De ehhez hasonló a helyzet pl. a rakodómunkások, az erdőgazdaságok, a papírgyártás, a vasipar és sok egyéb iparág dolgozóinak szóanyagában is.

Az újonnan kialakuló lengyel műszaki terminológia két alapvető gócpontból táplálkozik. Az egyik a műhelyek, munkahelyek teremtő légköre, ahol a kifejezések spontánul, önmaguktól jönnek létre, a másik a technikusok, mérnökök, laboratóriumi dolgozók tudatos szóképző munkássága, akik utasításokat, munkaleírásokat stb. adnak a mestereknek és munkásoknak, szakdolgozatokat írnak, cikkeket fordítanak stb. Pl. a papírgyártásra vonatkozó újkeletű kifejezések közül a *papierówka* 'massza, amiből a papírost készítenek'; *korowacz* 'fakéreghántoló munkás'; *smarownik* 'az a munkás, aki a gépek kenését végzi'; *prasnik* 'az a munkás, aki a sajtólónál dolgozik'; *kotownia* 'kazánház'; *siłownia* 'az üzemnek az a része, ahol a mechanikus vagy elekt-

romos energiát fejlesztő gépek vannak elhelyezve'; *walec mieszejacy* 'keverő-henger' stb. — a spontánul keletkezett kifejezések közé tartozik; míg a következők a második csoportból valók: *papier kulturalny* 'olyan papiros, amely írásra és nyomtatásra alkalmas'; *rozpuszczalnik* 'oldószer'; *odczynnik* 'kém-szer'; *barwnik* 'színező-, festőanyag' stb.

„A szakemberek gyakran fordulnak kéréssel a nyelvészekhez, hogy adjanak tanácsot az újonnan létrejött kifejezésekkel kapcsolatban. Minden szakkifejezés egy bizonyos munkaeszköz és hogy ennek értékét megállapíthassuk, szükséges azon funkciók és célok konkrét ismerete, amelyeket ennek az eszköznek teljesítenie kell, amelyeknek szolgálatában kell állnia. A nyelvész nem értékelhet egy kifejezést csak a formája alapján, mert arról, hogy megfelelő-e a forma, elsősorban a tartalom határoz, amelyet a formának ki kell fejeznie. Ezt a tartalmat pedig a szakemberek ismerik legjobban. Ezért a műszaki neologizmusok terén végzett munkában fontos a nyelvészek és a nem nyelvészek szoros együttműködése. Az ilyen együttműködés mindkét félnek hasznos” — olvashatjuk a Poradnik językowy szerkesztői megjegyzésben (PJ. 1952. 4. sz. 17).

Ennek a gondolatnak megfelelően az egyes minisztériumok mellett megszervezték a *Komisja językowa-t* (Nyelvi Bizottság). Ezek a bizottságok szoros kapcsolatban vannak a *Polski Komitet Normalizacyjny*-vel (Lengyel Szabványügyi Hivatal), így a nyelvészek közvetlenül megfigyelhetik a keletkező új szó jellegzetességeit, elősegíthetik fejlődését vagy eltávolítását.

Gyakran előfordul pl., hogy egyazon munkafolyamatot, munkaterméket stb. két-három kifejezés is jelölhet. Pl. *syciarz, sitowy, sitownik* 'az a munkás, aki a szűrőberendezésnél dolgozik'; *smarowacz, smarownik, smarowy* 'az a munkás, aki a gépek kenését végzi' stb. Hogy ezt elkerüljék, illetőleg a legmegfelelőbbet kiválasszák, közös értekezleteket rendeznek a munkások, technikusok, mérnökök, nyelvészek, itt kicserélik megfigyeléseiket, megtárgyalják a nehézségeket, így a lehető legközvetlenebb módon irányítják a szaknyelv fejlődését. Pl. a *wycierak* és a *wycior* ugyanazon gép egyazon alkatrészét (a cilinderek belső faláról szedi össze a port) jelölte. A két kifejezés közül a *wycierak* bizonyult életképesebbnek, mivel a beszélők tudatában a *wycior* kapcsolata a kitörléssel kevésbé szoros, nem fedi annyira a tartalmat.

Ezek a megbeszélések, az egyes kérdésekhez szóban és írásban történt hozzászólások eredményezték, hogy elvileg tisztázódott: melyek a helyes szóalkotás követelményei. Nem elég, ha az új kifejezés megfelel a lengyel nyelv kívánalmainak, ahhoz, hogy gyökeret is eresztessen a nyelvben, több szükséges. A szónak (nemcsak a szakkifejezésnek) könnyűnek, érthetőnek, egyszerűnek és kifejezőnek kell lennie. Könnyű és kifejező akkor, ha a lengyel nyelv jellegzetes vonásait mutatja fel, érthető és egyszerű akkor, ha a leggazdagabb, de egyben szorosan körülhatárolt tartalmat a legegyszerűbb módon fejezi ki (PJ. 1950. 4. sz. 18). A műszaki terminológia fejlesztésekor különösen fontos ennek az elvnek a megtartása, „ugyanis a szaktermusokat mindenki nagyon gyakran használja, nemcsak a gazdasági vagy műszaki élet megfelelő szakemberei, hanem a laikusok is, használatosak a szépirodalomban, használják a költők stb., sok ezek közül a kifejezések közül megszűnt »csak a szakemberek számára« létezni, amit csak a specialisták értenek meg, — az irodalmi nyelv kifejezései lettek, s általánosan [az egész nép által] ismert és használt kifejezésekké váltak” (PJ. 1952. 5. sz. 36). Nemcsak új szavak bukkannak fel egyre-másra a lengyelben, hanem — akárcsak nálunk is — egy-

egy szónak kitágult a jelentése, sőt gyakran teljesen meg is változott. Kitűnő példa erre a *zbrojenie*. A következő jelentésváltozatai vannak:

1. *zbrojenie ludzi* 'emberek felfegyverzése';
2. *zbrojenie ulicy* 'utca felszerelése (csatornázás, gázcsövek lefektetése stb.)';

3. *zbrojenie domu* 'a ház acélszerkezettel való megerősítése, vagyis ennek a szerkezetnek a falba való beépítése'.

A *zbrojarz* régente fegyverkészítőt jelentett volna (Linde nem jegyezte fel a szótárában; I. kiadás 1807—1814), ma arra a munkásra vonatkozik, aki az acélszerkezet felépítését végzi.

Az új lengyel műszaki terminológia jelentős része annak az erős törekvésnek az eredményeként született meg, amely az idegen szavak kiküszöbölését tűzte maga elé feladatul. Az idegen szavak elleni harc nemcsak a műszaki, ipari vonatkozású kifejezésekre terjedt ki, hanem a lengyel nyelv egész területére. A lengyel nyelvészek következetesen hirdetik: meg kell tisztítani a lengyel nyelvet attól a sok, teljesen fölösleges idegen elemtől, amely némely esetben még mindig nagyon erősen hozzátapad az anyanyelvhez. Az idegen szavakkal való eljárás szorosan összefügg a nyelvi kultúra kérdésével, a nyelv tisztaságáért vívott harccal. S. Dobosiewicz—J. Tokarski—B. Wiczorkiewicz: „Kultura języka” (Warszawa, 1952.) c. művében, valamint W. Doroszewski: „Kryteria poprawności językowej” c. munkájában világosan kifejezésre jut, hogy mikor és hol lehet használni idegen kifejezést, hogy ezáltal a nyelvtisztaságon, a gondolat világosságán, a stílus erején ne essék csorba. Sokan csak megszokásból, lustaságból, nemtörődomségből használják az idegen szavakat, ezáltal idegenszerűvé, bizonyos értelemben szürkévé és egyhangúvá (mindig mindegyre ugyanazon idegen kifejezést használják) teszik mondani-valójukat. Mások modorosságból, sznobizmusból nyúlnak az idegen szavakhoz, gyakran akkor is, ha pontosan nem is ismerik a jelentésüket. Pl. az egyik újságíró *peripatiá*-t használ *periféria* helyett, másutt *lusztrálás* szerepel *illusztrálás*, ismét másutt *szuponál* van *szugerál* helyett stb.

Jogos és helyes az idegen szó használata akkor, ha helyette megfelelő lengyel szót nem ismerünk. Az olyan szavak használatától pedig, mint *sinus*, *cosinus*, *malária*, *rádió*, *muzsika*, *honorarium* stb. nem kell idegenkedni, mert ezek nemzetközileg használt szavak és csak elősegítik a jobb megértést.

Ez a rugalmas, az élet követelményeihez alkalmazkodó álláspont jut érvényre nemcsak az idegen szavak használatában, de a nyelvi kultúra más problémáival kapcsolatosan is. A lengyel nyelvészek nagy része helyteleníti az ilyen kifejezések használatát: *po linii bazy* 'vonalasan', *zawalić plan* 'ledönteni a tervet (általában nem teljesíteni a tervet)', *pod planem* 'terv alatt (pillanatnyilag nem teljesíteni a tervet)'.

Nem tartják helyesnek azt sem, hogy nyakra-főre „gyártják” a legkülönbözőbb fajtájú rövidítéseket, mert így a sokszor helyes rövidítések is elvesztik értelmüket és jelentőségüket, nem is beszélve arról, hogy lassan az ember nem fogja tudni megérteni, mit olvas az újságban (főként, ha külföldi lapot olvas). De helytelenítik azt a nézetet is, amely szerint minden rövidítést szükségszerűen el kell vetni. „Semmit sem használ itt a nyelvész puristák felháborodása, ugyanis a nyelv természetes fejlődését nem tudjuk és nem is szabad lefékeznünk. Hogy ezek közül a rövidítések közül melyik válik általánossá, azt nem tudjuk, de ez nagy mértékben tőlünk is függ... Az élet alkotó, a nyelvnek is alkotónak kell lennie. Új dolgok jönnek létre, tehát új

elnevezéseknek is kell létrejönniök” (S. Dobosiewicz—J. Tokarski—B. Wiczorkiewicz: *Kultura języka*. W-wa 1952. 115). A rövidítések pedig ilyen elnevezések.

A mai lengyel nyelv szótárát szerkesztő bizottság 1951-ben egy füzetet tett közzé „Zeszyt dyskusyjny” (Vita-füzet) címmel. A füzet rászolgált a nevére, mert valóban parázs vitát váltott ki a lengyel közéletben. Ebben a vitában erősen kidomborodott az a tény, hogy a nyelvet mennyire nem lehet csak a jelenben vizsgálni, milyen szoros kapcsolat van jelen és múlt között, s mennyire megbecsülendő és felhasználandó az elmúlt idők minden értéke. A „Zeszyt dyskusyjny” szerint ugyanis a szerkesztő bizottság a korunkbeli lengyel nyelvet akarta feldolgozni: a mai lengyel nyelv megjelöléssel. Kiderült, hogy ez helytelen, a vitába a Lengyel Írók Szövetsége is bekapcsolódott, és sok megjegyzés, hozzászólás és elvi kérdés tisztázása után megállapították, hogy a szótár szerkesztésénél figyelembe kell venni az előző századok nyelvét is, és a XVIII. század közepétől kell felhasználni az anyagot. Ugyanis ez az a határ, ahonnan a mai lengyel nyelvről beszélni lehet és kell. A szótár most készül Doroszewski professzor (Varsó) és Taszycki professzor (Krakkó) irányításával, és valószínű, hogy „Słownik spólczesnego języka polskiego” címmel fog megjelenni több kötetben.

A vita bebizonyította, hogy a nyelvben aránylag milyen nehéz határvonalat húzni régi és új között, és milyen jól kell ismerni egy bizonyos nyelv fejlődési sajátosságait ahhoz, hogy hozzáértő kézzel lehessen irányítani, gazdagodását elősegíteni. De ez az alkotó segítség, támogatás csak akkor kielégítő, ha minél magasabb színvonalú. A színvonal alacsonysága vagy magassága pedig az általános nyelvi kultúra színvonalától függ. A lengyel nyelvtudomány minden erejével arra törekszik, hogy ezt az általános nyelvi műveltséget egyre magasabbra emelje. Az iskolákban nagy gondot fordítanak a nyelvi nevelésre, a sajtó állandóan napirenden tartja a nyelvi problémákat, a Lengyel Tudományos Akadémia (PAN) nyelvészei szoros kapcsolatban vannak a könyvkiadókkal és a már említett Szabványügyi Hivatallal; W. Doroszewski professzor rendszeresen tart nyelvészeti szemináriumot a kiadók szerkesztőinek és lektorainak. Ugyancsak Doroszewski professzor állandó műsorszámként nyelv-művelő előadásokat tart a Lengyel Rádióban „Poradnik językowy” (Nyelvi tanácsadó) címmel. Ez az előadássorozat folyamatosan megjelenik könyv formájában is „Rozmowy o języku” (Beszélgetések a nyelvről) címmel. A Lengyel Nyelvtudományi Intézet most készíti elő harmadik kiadásra Sober „Słownik poprawnej polszczyzny” (A helyes lengyel nyelv szótára) c. szótárát. (A szótár eredeti címe: „Słownik ortoepiczny”, 1937-ben jelent meg, az 1949-i második kiadás kapta a „Słownik poprawnej polszczyzny” címet.)

A Krakkóban megjelenő *Język polski* (Lengyel nyelv) és a varsói *Poradnik językowy* (Nyelvi tanácsadó) című folyóirat egyik fontos feladatának a lengyel nyelv ápolását tekinti. W. Doroszewski: „Kryteria poprawności językowej” (A nyelvhelyesség kritériumai: Warszawa, 1950.) és S. Dobosiewicz—J. Tokarski—B. Wiczorkiewicz: „Kultura języka” (A nyelv kultúrája. Warszawa, 1952.) című munkák a nyelv-művelés elvi kérdéseit tárgyalják népszerű formában.

A lengyel nyelvészek állandóan gondolnak Stan. Kostka Potocki mondására: „...mint honi folyóink, olyan bőségesen hömpölyög nyelvünk, de miként a folyók, a nyelv is figyelmesebb gondozást, szilárdabb ágycvet követel.”

Gregor Ferenc
(Varsó)

A DRÁMAI SZERKESZTÉS NYELVI ESZKÖZEI VERES PÉTER „ROSSZ ASSZONY” CÍMŰ KISREGÉNYÉBEN*

Az átképzeléses előadásmód kérdéséhez

Veres Péter „Rossz asszony”-át a kritika nem fogadta egyhangú elismeréssel. Kifogások — inkább előítéletekből, mint a mű erényeinek és hibáinak józan megítéléséből fakadók — éppen a leglényegesebb: a mondanivaló helyesége ellen akadtak. Nem kívánunk a vita részleteibe belebocsátkozni. Úgy gondoljuk, kritikásaink végül is helyesen állapították meg, hogy Veres Péter — társadalmi életünk bajaiért érzett írói felelősségtől indítatva — mégiscsak nagy nevelő erejű, napjaink égető problémáit bátran és őszintén feltáró művet alkotott. (Rényi Péter: Megjegyzések az „Almáskert”-hez, Szabad Nép, 1954. júl. 25.; Czine Mihály: Veres Péter: Almáskert, Csillag, 1954. szeptember; Diószegi András: Almáskert, Társadalmi Szemle, 1954. október.)

A „Rossz asszony” körüli vita elsősorban eszmei síkon mozgott, s ez ebben az esetben eléggé érthető is. Az elbeszélés művészi sajátosságairól kevés szó esett. Pedig a dolognak ez az oldala legalább annyira problematikus, mint az eszmei, s a belőle adódó következtetések igen tanulságosak lehetnek.

Miről is van szó?

1. Veres Péternek nem egyszer és nem ok nélkül vetették már szemére írásainak néhány művészi gyengéjét. Többek között azt, hogy túlteng bennük a gondolati elem, az elmélkedés, hogy az író összefüggő cselekmény helyett mozaikokat ad, hogy a szereplők cselekedtetése és beszéltetése, drámai helyzetek létrehozása és a jellemek összeütköztetése helyett inkább maga beszél, leír, ahelyett, hogy ábrázolna, egyszóval, hogy több tekintetben nem a regényírás ismert törvényei szerint alkot.

Ezek a vádak nem voltak alaptalanok. Gondoljunk csak az „Almáskert” c. novellára. Talán sehol sem éreztük annyira a tisztán leíró előadás korlátait, az összefüggő cselekmény, a meseszöveg hiányát, mint éppen ebben a társadalmi szatírának szánt, ellentétes jellemeket bemutató, témájában is igen sok drámai lehetőséget rejtő írásban. A drámai ábrázolásnak a művészi eszközök közül való szinte teljes kirekesztése a szatírai élesség tompulását, az alakok egysikúvá válását eredményezte.

Önként adódik az „Almáskert” összevetése a „Rossz asszony”-nyal, nemcsak megszületésük időbeli közelsége, hanem témájuk, mondanivalójuk, műfajuk rokonsága miatt is. Mindkét elbeszélésben fontos társadalmi kérdésekről, közéletünk negatív jelenségeiről mondja el véleményét az író. Mindkettőben társadalmunkon élősködő individualista, karrierista típusokról

* Bp., 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. Olcsó Könyvtár.

rántja le a leplet, mindkét mű középpontjában az új szocialista erkölcs kialakulása és a régivel vívott harca áll.

Külön kell említeni az „Almáskert” és a „Rossz asszony” gondolati gazdagságát, a bennük ábrázolt valóság sokrétűségét, s azt, hogy mindez formai tömörséggel párosul, novellába, elbeszélésbe van sűrítve.

Ezek a tények, de főleg az utóbbi, feltételeket teremtenek ahhoz, hogy az író mindkét esetben nagyjából azonos művészi eszközökhöz forduljon, hogy az írói módszer mindkét elbeszélésben egy és ugyanaz legyen. Első pillanatra úgy látszik, ez így is van. Veres Péter előadásmódja a „Rossz asszony”-ban is főként a leírás, az elmondás; a hősök itt is keveset beszélnek, és igen keveset cselekszenek; kisebb-nagyobb elmefuttatásokat itt is szép számmal találunk. Az olvasót csak az gondolkoztatja el, hogy az „Almáskert”-től eltérően a „Rossz asszony” mégis elevevességgel, feszültséggel teli írás, alakjait (legalábbis főalakjait) az írónak sikerült életteli, világosan körvonalazott típusokká, hús-vér emberekké formálni. Az „Almáskert” sokszor olyan benyomást tesz az olvasóra, mintha egy terjedelmesebb regény tartalmi olvasása közben is. A különbség mégis szembetűnő. A „Rossz asszony” figurái a szemünk előtt élnek, mozognak, szinte halljuk Ibolyka perlekedő vagy unott hangját, szinte magunk is átéljük Józsi vívódásait. Az „Almáskert”-ben sokkal inkább a képzeletére volt bízva az olvasónak, hogy az író szavai alapján milyen képet alkot magának az elbeszélés egyik vagy másik szereplőjéről.

Ha jobban utánanézőnk, látni fogjuk, hogy ez azért van így, mert a „Rossz asszony”-ban Veres Péternek sikerült valamiképpen szétfeszítenie a pusztán leíró előadásmód korlátait, sikerült valamiképpen pótolnia az irodalmi ábrázolás egyik fontos eszközének, a szereplők beszélgetésének a hiányát. Módszere helyességét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy olyan eleven, valóságos típusokat alkotott, mint Majoros Józsi és Keller Ibolyka.

A továbbiakban éppen e módszer néhány jellegzetes vonására szeretném felhívni a figyelmet.

2. Amikor fentebb a „Rossz asszony”-ról beszélve a drámaiság hiányát említettem, f o r m a i e l e m e k r e, elsősorban a regényalakok egyenes beszédének hiányára gondoltam. A dráma mint t a r t a l m i e l e m feltétlenül jelen van a műben (az egészséges ösztönű fiatal munkás és a romlott kispolgári nő házassága mint alapkonfliktus, és az ebből adódó konfliktusok sorozata), csupán arról van szó, hogy ez a drámaiság nem a szokásos nyelvi-stiliztikai eszközökkel fejeződik ki. S ez nemcsak abból adódik, hogy Veres Péter sokkal inkább epikai hajlamú író, mint drámai, hanem a regény írói elgondolásából, főhősének, Majoros Józsinak a jelleméből is. Majoros Józsi ún. „passzív hős”, az események alakításában nem igen vesz részt, inkább átéli őket. Belső világa sokkal gazdagabb, mint amit mutat belőle. Cselekedtetése és beszélgetése tehát egyoldalú ábrázolásra vezethetett volna, csupán passzivitására és szófukarságára mutatott volna rá. Úgy is mondhatnánk, hogy a cselekedtetés és a beszélgetés Józsi ábrázolásában negatív jellemzési eszközök, vagyis nemlétükkel jellemeznék.

Veres Péternek tehát meg kellett találnia az előadásnak azt a módját, ami egyaránt alkalmas a mondanivaló tömörítésére, a regényalakok létszerű ábrázolására, és ami nem idegen az ő írói alkatától, epikai hajlamától sem. Ilyen módszert talált is, s ez a dráma, az egyenes beszéd elemeinek az epikába

való részleges beolvasztása, az ún. átképzeléses előadásmód, vagy ahogy Herczeg Gyula nevezi, a megelevenítő függő beszéd (style indirect libre). Az átképzeléses előadásmód megnevezés mindenesetre kifejezőbbnek látszik, hiszen arról van szó, hogy az író átképzeli magát hőse helyzetébe, és helyette, az ő nevében beszél. (A kérdésről újabban l. Herczeg Gyula tanulmányait, Nyr. 75 : 324, 420; 78 : 203.)

3. Az epika (az író szavai) és a dráma (a regényhősök szavai) a szépprózában rendszerint elkülönülnek egymástól, mégpedig elsősorban az igék időbeli és személybeli váltogatásával, tehát grammatikai úton, de a szó- és fráziskincs segítségével is. Amikor az író a maga nevében beszél, vagyis leír, többnyire az irodalmi nyelvet használja, hősei szájába azonban a nyelvi jellemzés céljából szükségképpen olyan szavakat, kifejezéseket is ad, amelyek kívül esnek az irodalmi nyelv határain. (Vö. Prohászka János: A népnyelv az irodalomban. Nyr. 75 : 25; Deme László: A nyelvjárási alakok irodalmi használatának határai. Nyr. 75 : 33.) Ezt az elkülönülést rögzíti és érzékelteti az epikai és a drámai elemek tipográfiai és írásjelekkel való megkülönböztetése.

A „Rossz asszony”-ban ellenben azt figyelhetjük meg, hogy az író szavai nem különülnek el ilyen élesen a szereplők beszédétől, hanem egybeolvadnak, átfonják egymást. Hallgassuk csak meg a következő néhány mondatot:

„Dehogy bántaná meg [Józsi Ibolykát] avval a viláért se, mégcsak példálódzás formájában sem, mert a szerelmeseknek az ilyen példálódzásra nagyon finom hallásuk van, hogy odahaza mindig azt látta, az asszonyok sütnék, mosnak, kapálnak... elnehezedett testtel is. Mert hiszen ki is dolgozna helyettük, mikor cselédjük nincs, vagy ha van, az is munkába jár. Elvégre a falusi és a városi munkásasszonyok rabsága és strapája szomorú kényszerhelyzet, amelyből meg fogjuk majd szabadítani őket is” (71).

Az átélés intenzitása teszi, hogy Veres Péter igen sokszor — ebben az esetben is — azonosul hősével, egy levegőt szí, együtt gondolkodik, együtt beszél vele. A szavak végeredményben az író szájából hangzanak el, de bennük rezeg, fülünkbe cseng Józsi morfondírozása is felesége lustasága láttán.

Ha az író szavait az egyik, a regényhősökét a másik végletnek tekintjük, akkor a „Rossz asszony”-ban az átmeneti formák egész sorával találkozunk. Néha szinte megfoghatatlan, hogy mikor beszél az író a maga nevében, és mikor beszél úgy, hogy azt a regény valamelyik szereplője mondhatná, ha megszólalna. Az ember hol az író szavait hallja, hol a regényhősökét, hol pedig „belehallja” azok szavait az író beszédébe.

A mondanivaló szenvedélyes közölni akarásából fakadó belső feszültség állandó „mozgásban” tartja az epikai „felszín”-t, drámai elemekkel telíti az epikát, anélkül, hogy az megszűnne epika lenni.

4. A „felület mozgása” ott kezdődik, amikor az író a viszonylag nyugodt és higgadt múlt idejű előadásból hirtelen jelen időbe csap át.

„Nem érezte hát át Józsi egy cseppet sem az Iboly nagy gondjait abban, hogy miként őrizhetné meg lányos bájait és gyanakvással meg egy kis undorral nézett minden fiatalítási és szépítési mesterkedésre, mert mostanában már Iboly úgy végzi minden ilyenfajta munkáját előtte, mintha ő a világon se volna. Józsi ezt olyasminek érzi...” stb. (144).

Átképzélést ezekben a mondatokban még nehéz lenne kimutatni, és nehéz belőlük kiérezni. Nem történt itt még tulajdonképpen semmi, csupán

az elbeszélés hangja lett egy árnyalattal élénkebb, csak annyi, mint amikor a mozivásznon mozgó távoli figurák hirtelen „premier plan”-ba kerülnek. De ha tovább olvassuk a szakaszt, kiderül, hogy az igeidő hirtelen átváltása az elbeszélő hangnem további átforrósodásának, drámaibbá válásának volt az előjele, tehát mintegy előkészítette, megelőzte az átképzélést. Igaza van Herczeg Gyulának, amikor az átképzelés lélektani okait a közlő személy (az író) érzelmi feszültségében, izgalmi állapotában látja (Nyr. 75:330). Ehhez csak azt fűzném hozzá, hogy az író érzelmi hullámozása a közlés tárgyától függően lehet erősebb és gyengébb, erősödő vagy gyengülő tendenciájú, s ennek megfelelően az átképzelés is különböző fokú, nyelvileg pedig kifejezettebb vagy rejtettebb.

Ilyen „rejtett” átképzélést találunk a következő esetekben:

a) „Józi ezt örömmel fogadta, madarat lehetne vele fogatni. Az a jó menyasszony, aki követi a párját minden útjában, ez az igazi teljes odaadás, a lelki egyetértés, *óh*, ez maga a boldogság” (44).

„...ha sok mindent kelletlenül látott is a felesége dolgaiban, restelte szóvátenni, mert csak *ja* az istenért, meg ne romoljon a békesség és boldogság” (65).

„...az asszonyt a díványon fekvé találta pongyolában, borzos, kócos hajjal, azzal, hogy *ja*, olyan rosszul érzi magát...” (131).

Az igeik itt változatlanul harmadik személyben állnak, tehát leíró előadásmóddal van dolgunk. A közbeékelte indulatszó azonban váratlanul megtöri ennek egységét, s egy röpké pillanatra az élő beszéd színeit villantja fel az olvasó előtt. Nem nehéz elképzelni, hogy pl. a 65. lapról idézett mondat mennyivel szintelenebb lenne enélkül a „törés” (tulajdonképpen átképzelés) nélkül, tehát körülbelül így: ha sok mindent kelletlenül látott is a felesége dolgaiban, restellte szóvá tenni, csak hogy meg ne romoljon a békesség és boldogság.

b) Ez a hatás még inkább fokozódik, ha az író nemcsak egy-egy elejtett szóval (az előbbi esetben indulatszóval) eleveníti meg Józi vagy Ibolyka gondolatát vagy érzelmét, hanem az élő beszéd egyik-másik jól megválasztott fordulatával többet is felfed belőle — mindezt természetesen még mindig a kijelentő módú, harmadik személyű, leíró mondat-típuson belül.

Pl.: „...neki jól esne négyszer vagy ötször is [enni napjában], mert *nem tehet róla, de* rettenetesen jó étvágya van” (23).

„...ha mint családanyát és mint háziasszonyt is megszerethette volna, akkor *ő nem az az ember*, aki... a saját feleségét... megvetné” (112).

„[Józi] *Az istennek se akarja* elhinni, hogy ez is a magasabb műveltséghez tartozik...” (121).

Ilyenfajta fordulatok még: *a fene egye meg* (24), *annyi baj legyen* (59), *fene tudja* (137), *nem lehet bírni* (165) stb. Effélék rendszerint csak akkor szaladnak ki a szánonk, ha a magunk nevében beszélünk, mivel igen sok bennük a szubjektív érzelmi elem. Erre mutat az is, hogy némelyiküket a köznyelvben főleg első személyben szoktuk meg (*nem tehetek róla, nem vagyok az az ember*). Mondatbeli szerepük és jelentésük szempontjából az indulatszavakhoz állnak közel. Éppen e sajátosságaiknál fogva válhattak — a leíró mondat típusba beépítve — a jellemek ábrázolásának, beszéddel való jellemzésének (tehát nem egyszerű leírásának) eszközévé.

c) Az átképzelés megtörténtét jelzik az érzelmileg erősen telített igék és névszók, mégpedig azért, mert a mondat értelméből kiderül, hogy nem az író, hanem valamelyik regényalak érzelmeivel vannak telítve. Íme, néhány példa:

„[a háziasszony] kidobja a kotlóst tisztálkodni és inni, mert a *gyalázatos* megint eltört és kiivott két tojást...” (45).

„Józsának erről nem beszélhet. Józsi ezt nem értené meg. Józsi egy *őseember*, aki nem tartozik azok közé a férfiak közé...” (69).

„Ibolyka nem talált abban a *rohadt* Közértben semmit...” (131).

„...neki hajtott [Ibolykának,] hogy torakonragadja, a másik kezével meg pofonvágja, hogy elhallgattassa azt az *ocsmány és szemtelen* száját” (201).

„...jó képet kellett vágni a dologhoz. Elvégre nem *rughatja ki* őket...” (134).

d) Gyakran használ Veres Péter módosítószókat is hősei gondolatainak vagy beszédének megelevenítésére. A módosítószó ilyenkor nem az író, hanem a regényhős viszonyát fejezi ki az adott tartalomhoz:

„A régi világban ezért árulónak nevezték volna a szaktársai, ...de most *lám*, ezért nem csak több kereset, hanem több becsület is jár” (17).

„Érezte már, hogy Ibolyka soha sem alkalmazkodik őhozzá, de tőle elvárja, hogy ő alkalmazkodjon hozzá. *Igen*, mert Iboly többre tartja magát nála, de ő meg úgy érzi, hogy nem kevesebb ember Ibolykánál. *Sőt*” (95–6).

„Olyan előítéleteket hozott magával, hogy a férfi, ha részeg, *nahát* az is csúnya, ...de az asszony, az asszony nem lehet részeg” (155). Itt a szóismétlés is a módosítószóhoz hasonló szerepet játszik.

e) A mondat típusok megfelelő váltogatása ugyancsak kifejezheti az átképzést. Figyeljük meg például, hogyan fordul át a kijelentő mondat hirtelen felkiáltóba, tehát egy érzelmileg jóval telítettebb mondatformába a következő esetekben:

„Erősen hiszik is, hogy az övük lesz a [gyár] és *micsoda ehhez képest az a sok kicsi macera*, ... amit némely szaktársától kap [Józsi]” (15).

„...lehetetlen volt magát ez alól kivonnia, mert *más elvtársak, az igazi kommunisták mennyit dolgoznak*, éjt-napot egygé tesznek a pártért” (49).

Ezek a leggyakoribb változatok.

Az átképzéses előadásmódnak ezen a fókán, amikor tehát még a harmadik személyű, kijelentő módú, leíró előadásmód az uralkodó, általában azt figyelhetjük meg, hogy Veres Péter mindig valami erősen szubjektív elem becsempészésével éri el a kívánt hatást. Ezek az elemek — a drámának, a szereplők egyenes beszédének az elemei — igen finoman, szinte láthatatlanul vannak beleszóve az epikába, ötvözetszerűen össze vannak forrva, úgyhogy határvonalakat nehéz lenne, talán nem is lehetne itt húzni.

5. Az átképzés akkor válik teljessé és az olvasó számára is félreérthetetlené, amikor az író a harmadik személyű elbeszélésről váratlanul első személyű előadásra tér át.

„...beszélnek, beszélnek, nincs annyi eszük, hogy *menjünk* már tovább...” (47).

„...mindig furcsa dolog az először a gyermekekből lett két fiatal számára, hogy *nekünk gyerekekünk* lesz...” (67–68).

„...régi elvei, hogy el *tudok* én tartani egy asszonyt, még ott fészkeltek benne...” (129).

Ami ezekben a mondatokban történik, az már több, mint a „felület mozgása”, amiről eleinte beszéltünk, ez már szemmel láthatóan tágítja, feszíti a leíró előadásmód korlátait. Az egyenes beszéd elemei tudniillik itt minden formai változás nélkül, közvetlenül kapcsolódnak bele az epikába.

Herczeg Gyula ezt a közlésmodot különválasztja az átképzeléses előadástól (az átképzeléses előadás meghatározását l. Nyr. 75 : 328), s „kapcsolt egyenes beszéd”-nek nevezi (l. Herczeg Gyula: A közlés sajátos formái Tömörkény és Móra stílusában. Nyr. 78 : 203). Funkcionális szempontból azonban helyesebbnek látszik ezt a szerkezetet is az átképzeléses közlésformák körébe sorolni, annál inkább, mivel itt nem is a szereplők konkrét, valóban elhangzott egyenes beszédét közli az író. A Herczeg Gyula által leírt „kapcsolt egyenes beszéd”-nek valójában a következő két típus felel meg:

a) *Hogy* kötőszóval kapcsolt egyenes beszéd. Pl.:

„nem mondhatta meg neki, *hogy* de Ibolykám, nem érdemes azért a zsemlyéért annyi pénzt kiadni... És nem mondhatta neki, *hogy* a süteményt meg magad is megcsinálhatnád, mert nem szégyenítheti meg azzal, hogy még ezt se tudja” (83).

b) *Hogy* kötőszó nélkül kapcsolt egyenes beszéd. Pl.:

„Az egész természetben ezt látta, növényeknél, állatoknál, asszonyoknál kicsi gyerekkora óta. — És hát kinek baj ez, kinek van ehhez köze *rajtam* kívül, *nekem* pedig így is szép *vagy*... De ezt sem tudná megmondani, hogy miért, pedig csakugyan így érzi” (70).

De ezekről a típusokról is azt kell mondanunk, hogy Veres Péternél indítékaik és funkciójuk szempontjából nem különböznek az átképzeléses előadástól.

E változatok sorát kiegészíthetjük még egy szerkezettel. A „Rossz asszony”-ban gyakori eset, hogy az író függő beszédben közli mondanivalóját. Ez a függő beszéd azonban nem egyszerű tartalmi idézése az egyenesnek, hanem pontos utánzása, amit Veres Péter úgy ér el, hogy gondosan átmenti az élő beszéd szókincsét, fordulatait, szerkezeti sajátosságait a függő beszédbe. Például így: „[Józsi falujárásra készülésekor] Ibolyka... mindjárt lelkesen kérdezte, hogy nem mehetne-e ő is Józsiékkal, mert az ő boltjuk nem küld falujárókat. De ha küldene is, ő azokkal úgysem menne, mert a könyökén jönnek már ki Emmácskáék, Schneider úrék és az egész társaság. Hiszen minden nap velük van, miért legyen velük még a szabadnapján is. Legalább világot lát, jaj, olyan furcsa és szép ruhában járnak arra a nők” (43—4).

Formailag függő beszéddel van ugyan dolgunk, de az élő beszéd elemeinek (fordulatok, módosító- és indulatszók) nagy száma, az egész mondat sor hangzása, csengése, elevensége arra a meggondolásra készíti bennünket, hogy ne tekintsünk-e el a függő beszéddel való formai egyezéstől, és ne tartsuk-e az ilyesféle alakulatot is átképzeléses előadásnak.

Úgy kell tehát elképzelnünk, hogy az objektív leírástól a függő beszédig, a függő beszédétől a szereplők egyenes beszédéig különböző nyelvtani szerkezetű, de azonos írói törekvésekből fakadó és azonos művészi funkciójú változatok sora helyezkedik el.

A valósághoz tehát — úgy gondoljuk — akkor vagyunk legközelebb, ha mindezeket a változatokat egy és ugyanazon stílusjelenség, az átképzelés különböző fokú és nyelvtanilag különbözőképpen kifejezett megjelenési formáinak tekintjük.

6. Kétségtelen, hogy az előadásnak ez a módja jóval elevebb, kifejezőbb az egyszerű leírásnál vagy akár a meglehetősen szintelen és erőtlen függő beszédnél, és ami a fő, közvetlen betekintést enged a regényalakok lelki világába, nyelvileg jellemezni tudja őket, tehát írói célokra alkalmasabb.

Bizonyos előnyei vannak — mint később említeni fogjuk — az egyenes beszéddel szemben is.

Vizsgálódásainkat azzal a feltevéssel kezdtük, hogy a „Rossz asszony”-ban Veres Péter számára bizonyos okokból az átképzéletes előadásmód bizonyult a legalkalmasabbnak a regényhősök nyelvi jellemzésére, ábrázolására. Érdekes lenne felfedni e Veres Péterre annyira jellemző és a „Rossz asszony”-ban annyira általános módszer népi gyökereit, kimutatni a népi elbeszélés-móddal való rokonságát, vagy irodalmi előzmények után kutatni. De pillanatnyilag nem ez a legfontosabb. A kifejezőeszközök forrását sok esetben — most is — meg kell különböztetnünk a funkciójuktól. Az író által felhasznált nyelvi eszközök értékét mindig a funkciójuk, a tartalomhoz való viszonyuk szabja meg, az, hogy mekkora szerepük van az írói mondanivaló kifejezésében, az ábrázolt valóság reális képének megrajzolásában.

Foglaljuk tehát össze, amit ebben az esetben az átképzéletes előadásmódról mondhatunk.

a) A regényhősök egyenes beszéltetésével szemben az átképzéletes előadásmód rendkívül tömör, ezért kiválóan alkalmas a mondanivaló sűrítésére. A szereplők beszéltetésének alapfeltétele tudniillik az, hogy az író minden egyes esetben olyan helyzetet teremtsen, ahol a beszéd vagy párbeszéd elhangozhat. Az átképzéletes előadásmód viszont lehetővé teszi, hogy az író kiválassza a regényalakok jellemzésére legalkalmasabb nyelvi elemeket, és csak ezeket építse bele az elbeszélés szövegébe.

b) Tömörsege ellenére az átképzéletes előadásmód majdnem egyértékű a regényhősök egyenes beszéltetésével, mert az élőbeszéd szókincsét, fordulatait, szerkezeti sajátosságait, ízét-zamatát megőrizve lehetőséget nyújt az íróknak arra, hogy hőseiket nyelvileg, ezen keresztül pedig jellembelileg egyénítse és tipizálja, ábrázolja, megelevenítse.

c) Az átképzéletes előadásmód igen alkalmas a regényalakok lelki világának, ki nem mondott gondolatainak bemutatására. Gondoljunk csak Józsinak az elbeszélés végén olvasható remekül megírt monológjaira: milyen tökéletesen tükrözik ezek Józsi vívódásait! Mivel az író az egyenes beszédnek csak a lemeit veszi át, egyébként pedig saját szavaival él, világosabban, pontosabban le tudja írni hőse érzéseit és gondolatait, mintha őt magát beszéltetné.

Veres Péter egyszer hozzá is teszi: „Nem ezekben a szavakban gondolta ezt Majoros Józsi, hanem ezekben az érzésekben. Szavai még nem voltak ezekhez az érzésekhez, mert a lelke már magasabban járt, az esze is kapaszkodott felfele, de nyelve még nem volt hozzá, mert a nép szíve hamarabb elérkezik a mély érzésekhez és a magasabb eszmékhez, mint a földhözragadt szókincese” (171). Van-e ennél beszédesebb bizonyítéka az átképzéletes előadásmód művészi értékének?

7. A „Rossz asszony”-ban a dráma természetesen nem csupán az átképzéletes előadásmód formájában van jelen. Hiszen az átképzéletes előadásmód, bármennyire vetekszik is az egyenes beszéddel, nem éri el a valósághoz való hűségnek azt a fokát, ami az egyenes beszéd legfőbb erénye. Az átképzéletes

fentebb az írónak a közlés tárgyától függő érzelmi feszültségével hoztuk kapcsolatba. A „Rossz asszony”-ban jól megfigyelhetjük, hogy Veres Péter éppen a legdrámaibb részeknél nem az átképzeléses, hanem a párbeszédes előadásformát választja. Akkor fordul tehát az egyenes beszédhez, amikor a jellemek és világnézetek harca a legtúzesebb, amikor még a hallgatag Józsi is megszólal, amikor nyilván az író érzelmi állapota is a legfeszültebb. Ilyen alkalom Józsi vitája Ibolykával az áruhiányról és a drágaságról (88), Józsi kitérősei Ibolyka főztjéről és Ibolyka visszafeleselése (89–90), a húsdaráló-ügy (101), az abortusz (107) vagy a férj és feleség utolsó nagy szóváltása az elválás előtt (200–1).

A nem párbeszédes élőbeszéd — egy-egy elejtett szó vagy mondat — esetleg kérdésből és feleletből álló rövid dialógus gyakoribb a regényben. Pl.:

„[Iboly] ezért a neveletlenségért... néha suttogva meg is rója [Józsit]: — Jaj, te Józsikám, ne ásíts olyan nagyokat, ezt neveletlenségnek nézik!” (121).

Vagy: „A gyerek már aludt, de a zajra felébredt és rémülten sírni kezdett. Józsi... odament hozzá:

— Ne sírjál kislányom, nincs semmi baj, itt van édesapa, szeret téged édesapa.

A gyerek megjuhászodott...” (201–2).

A szereplők megszólaltatásával ezekben az esetekben Veres Péter az elbeszélésnek egy-egy jelenetét teszi érzékletesebbé, kerekébbé, mégpedig úgy, hogy hangot csempész a képbe. Az egyenes beszéd tehát itt inkább árnyaló eszköz, mintsem a szavakkal való jellemzés eszköze.

Funkciójában is, formájában is eltér ettől a következő típus: „[Ibolyka] unta a vevőket — nevetségesek a nyavalyások! — unta a szükséges udvariaságot...” (34).

...ha Ibolyt meglátja [Józsi], lehetetlen másra gondolnia, vagy mást éreznie, mint azt, hogy milyen szép, milyen csinos — Ibolyka, te drága! — és hogy ez az asszony az övé” (67).

„Az ember a jószágoknak ád, vagy a ganéjt löki ki alóluk, mert a Kesely vagy a Csillag már belefeküdt — a ronda! — és ez nem esik meg harag és káromkodás nélkül” (45).

Mi történik itt? Mielőtt még az író befejezte volna mondanivalóját, a közvetlen valóság, az élőszó ereje szinte feltépi a viszonylag nyugodt epikát, és betör a mondat közepébe. A közbevetett egyenes beszéd rendszerint nem más, mint a regény valamelyik szereplőjének szavajárása, indulatos kitérőse, jellemző szólásmódja. Az élő beszéd szövegbe iktatásának ez a módja éppen ezért nemcsak eleveníti az előadást, nemcsak „hangossá” teszi a képet, hanem hangulatteremtő és emberábrázoló eszköz is.

Igen érdekes Veres Péternek az az eljárása is, amikor a hősei szájából „ellessett” szavakat, fordulatokat, szólásokat egyszerűen idézőjelbe téve beékeli saját mondatába. Erre a célra rendszerint olyan elemeket választ ki, amelyek éles fényt vetnek nemcsak a regényhősre, hanem a regényhős által képviselt típusra is. Józsi esetében pl. a városba szakadt parasztfiú frazeológiáját jól érzékelteti a nyelvjárási elemek és a városi zsargon keveredése a következő mondatokban:

„Józsi ugyan hozzászókkott egész eddigi életében, hogy mindig azt eszik, amit elébe tesznek, ahogy az »étel sorja« jön” (84).

„Ilike vékony, sovány, szőke nő, eléggé nyurga lábakkal, az a fajta nő, aki — a Józsi faluja nyelvéen szólva — »fennhordja a vizet»” (135).

„Számára még a régi szakmunkások »nagy fiúk» vagy »öreg szakik«-k és kellő tisztelettel néz fel rájuk” (15).

„...»el van löve« az egész beszélgetés” (44).

Vagy figyeljük meg a kispolgári nő, általában a kispolgár „terminológiáját” ezekben a mondatokban:

„Őt csak a saját élete, a saját jövője, a saját »boldogsága« érdekelte” (25).

„[Ibolyka] nem utasította vissza a közeledést. Egyrészt, mert éppen nem volt most senkije; még csak barátkozó, »flörtölő fiú«-ja se” (42).

„Munkásosztály, szocializmus az ő számára homályos és »nem érdekes« fogalmak” (66).

„Ibolyka undorodik azoktól a filmekről, amelyekben »politika« van; »vacak propaganda« mondja rá” (120).

Az idézőjelbe foglalás ez utóbbi esetben persze már az író értékelését, gúnyos véleményét is jelzi.

E két utóbbi eljárásról ugyanazt mondhatjuk, amit az átképzéses előadásról: mindkettő tömöríti a mondanivalót anélkül, hogy megfosztaná a regényt az élő beszéd ábrázoló erejétől.

8. Bátran állíthatjuk tehát, hogy Veres Péter a „Rossz asszony”-ban — az uralkodó epikai előadásmód ellenére — nem mond le a regényhősök nyelvi jellemzéséről, nem hagyja kiaknázatlanul a drámai ábrázolásban rejlő lehetőségeket, csupán sajátos eszközökkel él. Igaz, a szépirodalom kifejezőeszközeinek körét majdnem teljesen a leírásra szűkíti, a leírás lehetőségeit viszont ugyanakkor végtelenül kitágítja. Olyan művészi fokra emeli az egyszerű elmondást, az elbeszélést, hogy ábrázolni tud vele, alkalmassá tudja tenni típusok alkotására.

H. Molnár Ilona

ÖRKÉNY ISTVÁN „HÓVIHARBAN” CÍMŰ NOVELLÁS KÖTETÉNEK NYELVÉRŐL*

Tizenöt év terméséből válogatta össze új kötete írásait Örkény István. Az első és az utolsó novella alá írott évszámok (1939—1954) megrendítő élményekben gazdag esztendőkre emlékeztetik az olvasót: eszébe juttatják a második világháborút minden megpróbáltatásával, szenvedésével, de felidéznek az újjáépítés éveit is.

Örkény válogatását a számadás szándéka vezette. Számot akar adni arról, hogyan látta ő ezt a tizenöt esztendőt; azért kéri előszavában az olvasót, hogy „sorrendben csomózza végig a novellák füzérét”, hiszen szinte valamennyien „mintha megrendítő órákban oly gazdag életünk fordulatairól adnának hírt, azokról a fordulatokról, melyekből írójuk kivette a részét”. Ha a megrázó, pillanat-ihlette novellákat — a tanácsot megfogadva — sorrendben olvassuk, a filmszerűen pergő, változó képek, események mögött megláthatjuk és nyomról nyomra kísérhetjük az írot — szinte művészi kibontakozásától — fejlődő-

* Válogatott novellák. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 253 lap.

désének szakaszain át. S igazat adunk Örkénynek: a kötet egyes darabjai valóban „számadássá, majdnem erkölcsi önéletrajzzá hegednek össze”.

Nem elsődleges feladatunk seregszmlét tartani a novellák sok-sok alakja fölött. Nem szándékunk annak vizsgálata sem, vajon az írónak mindig sikerült-e megragadni, megörökíteni, novellába sűríteni a „legtöbbet” magában rejtő pillanatot. Nem próbálkozunk annak vizsgálatával sem, mikor és mennyire tudott valódi konfliktust teremteni — és mikor feszítette szét a novella kereteit.

Számunkra a felsoroltaknál — melyek az irodalmi kritika szempontjai lehetnek — csábítóbbnak ígérkezik az a kísérlet, melyre Örkény maga biztatja, hatalmazza fel az olvasót: a novellákat lapozva lépésről lépésre haladva kutatni a stílus, a kifejezőmód fejlődését, változását. — A stílári eszközök vizsgálata — érdekes tanulásként — felelni segít az előbb felvetett kérdésekre is: a nyelvi kifejezés a gondolat tükre, s a gyanúsán tarka sallangok, szóvirágok eltávolítása gyakran leplezi le a zilált vagy henye gondolatokat is; de egy-egy szép, találó hasonlat azért „szép”, mert ott, abban a helyzetben, ahol vagy amikor az író alkalmazza, csakis az alkalmazható.

Örkény, aki sokat foglalkozik az írói stílus, kifejezés „csöppet sem megvetendő kérdéseivel”, novelláinak tanúsága szerint nagy fejlődésen ment keresztül. Első írásairól ma azt vallja, hogy azok „gyöngeségének, kiutat hiába kereső reménytelenségének jegyeit viselik magukon”.

De melyek ezek a jegyek?

A Búcsú című novella 1939 nyárvégének Párizsába vezet. A közelgő háborúra sejtelmes utalások figyelmeztetik az olvasót: „A nevét nemigen emlegették, de ha valaki azt mondta, hogy »hovatovább« vagy »nemsokára«, vagy »mostanában«, akkor valójában a háborút értette rajta”. — „A parkokban fedezéket ástak és a sugárutakon az autók és autóbuszok közt időnkint végigdübörgött egy tank, szinte jelképesen hirdetve a közelgő balsorsot, mint ahogy nyár végén a milliő zöld levél közül időnkint lefordul az ágról egy hervadó, egy sárguló, egy figyelmeztető, egy darabka ősz. Mindenki érezte, hogy vége a nyárnak. Az idegek úgy jelezték a közelgő háborút, mint a reumás végtagok a zimankót” (9–10). A kiragadott néhány mondat jól érzékelteti a háborútól rettező, annak nevét kimondani sem merő Párizs hangulatát. Megragadóan kapcsolódik egybe a pusztulással fenyegető, elkerülhetetlennek látszó háború és a kérérlhetetlen ősz képe. — De az író nem elégszik meg ennyivel, egyre fokozza a sokatmondó, sejtelmes utalásokat. A város felett az elmúlás árnyai lebegnek; a szereplők szinte végzetük felé rohannak; minden elhangzó mondat jóslatszerű. — De ahol minden tárgy, esőcsepp, mozdulat végzetszerű, már erejét vesztettnek, mesterkéltnek tetszik az ilyen kijelentés: „Idáig úgy tettünk, mintha szabadok lennénk. Akár a madár. Ha hűvösödött, elrepültünk délnek, ha tavaszodott, hazaszálltunk. Idáig tartott a szabadság, a felelőtlenség, Párizs” (19). A sejtelmesség a csúcspontjához ér a hazautazáskor: „Párizs elbocsát üres kézzel és Szent Genovéva elfordítja a fejét” (18). — „Külön-külön mindenki istenhozzádott mondott és integetett, de együtt mégis mintha fuldoklók nyujtogatnák a kezüket és azt kiáltanák, hogy *Segítség!*” — „Mi pedig belerohantunk a fekete éjszakába, melyben szaporán és ijesztően zakatolt a kerekek ütemes géppuskaropogása” (19).

A sokat sejtető szimbólumok, impresszionista jellegű leírások, tájfestések, váratlan hasonlatok, díszítő jelzők külön-külön gyönyörködtetnek, de

egészükben egy szinte áthatolhatatlan, áttekinthetetlen szövevényyé gabyodnak, amelyből nem tudunk kitekinteni, mert például Vili, a novella bolgár hőse „úgy görgette a francia szót, mint akik ebéd után egy meggymagot szopogatnak” (11). A szálloda tiszteletre méltó idősebb tulajdonosnője „csak nézte Vilit, összehúzott szemmel, mint aki futballmeccsen keresi nagy tömegben a perecest” (16). Ez a hasonlat még groteszkebbé válik, hiszen ezt megelőzően a következőket olvashatjuk Viliről: „Erzsi és Denise, a két nő két szerelme úgy összezapott a feje fölött, mint egy hajóroncsban a hullámok” (16). De Vili, aki ifjúsági boxbajnok, szerepel még bárányfelhőhöz, őszi avarhoz, kockacukorhoz hasonlítva is. És ne tartsuk-e túlzottnak, erőltetettnek és talán éppen ezért hatástalannak a következő, meglepő hangutánzó szavakkal teleaggatott hasonlatot? „Látszott, hogy hivatalos látogatásra készült. Arcát frissen festette, bőrkesztyűt húzott s valami különös, kalapra emlékeztető holmit nyomott a fejébe, amilyent öregedő párizsi asszonyok álmatlan éjszakákon gondolnak ki, mikor éjfél üt a Saint-Sulpice harangja, a szomszédban egy rádió angol zenét vöcsörög s a telefonkagylókban rémek huhognak és megpöccentik a csengőt” (15). — Az effajta szóképek független, önálló életet élnek — nincs semmi kapcsolatuk a novella tárgyával és szereplőivel.

Ugyancsak ennek — ahogy Örkeny maga nevezi — „a játékosság bűvöletének” szülötte a fasizmus kezdetét szimbolizáló és ezzel Thomas Mann híres novelláját idéző Cirkusz című írás is. Benne a sejtelmes, rejtélyes hatás fokozására szinte torlódnak a hasonlatok, megszemélyesítések, különös jelentésváltozások: „Szentpéteri Anna [egy tüdőbajos nő] a következő májuson elhunyt, olyan pontosan és korrekten, mintha váltót adott volna róla” (27). — Vagy: „Éjjel Anna-Mária ott aludt közte, meg az ura között, az órjási díófaágyban, paplanok, dunyhák fehér hullámverésén lebegve, mint egy dugó a tengeren” (23). — A jellemfestés is meglepő, váratlan hasonlatokkal történik: [Hirsch báró, az öreg képviselő] „sosem segített senkinek. Nem javított, nem korholt, nem bátorított. Közömbös volt, mint a gyerekek. Az embereket — mint a bogarakat — legszívesebben hanyatt fektette volna, hadd kapálódzdzanak” (31). — Túlzott a megcsalt leány jellemzése: „Irmuska csak bölintott. Nem tudta, mire bölint, a feje gépiesen ingott, mint a hajasbabáé. Szólni sem tudott, mert annyi mindenféle tódult az agyába egyszerre. Ez szokatlan eset volt Irmuskánál, akinek agya a postai szolgálat óráiban oly üresen zúgott, mint egy tengeri kagyló . . . Irmuska egyszerre rákapcsolt. Keserűség, düh, bánat, szerelem — egyszerre száz fogaskerek fordult s ebből a zúgásból, az érzelmek kavargásából fel-felszikrázott benne egy mondat: Hej, Tokajos, te szép, te szívtelen, te átkozott gyönyörűség . . . Ezt nem mondta ki. Ezt nem bírta kimondani, ezt csak látta maga előtt, kigyúlni, kihúnyni, éles kék betűkkel, mint egy fényreklámot. A megcsalt és elhagyott szerelmesekben, akiket a pletyka szurokba és tollba hempergetett, akiket a gúny lófarkához kötve húzatott végig az utcákon, akiket előbb megdobáltak, lemosolyogtak és végül elfeledtek, e boldogtalanokban is kiszárad előbb-utóbb az indulat. A végén csak egy ilyen jelszó marad bennük, de azt hordják, amíg csak a világon vannak; mint a kristály a zárványt” (24—5). — Szegény Irmuska fejét előbb hajasbabához, agyvelejét üres tengeri kagylóhoz hasonlítja az író, majd — ebben a kagylóban (?) hirtelen mozgásba jönnek a fogaskerekek — és tudatában neonfény gyúl ki . . . Vajon ennek a sok, egymásra dobált hasonlatnak van-e kapcsolata a valósággal? Aligha. — A szurokba mártott, kiszáradt indulatú boldogtalan szerelmesek képsorát ne is elemezzük! — Úgy véljük,

itt és még néhány hasonló „szókép” alkalmazásakor szakadt el Örkény a legmesszebbre a valóságtól; ezek a képek önmagukban, önmagukért vannak, semmi közük sincs a novella tárgyához. De ez a felelőtlen nyelvi játékoság nem egyetlen jellegzetessége ennek az írásnak. Emellett szép és tömör jellemzésekre (Szentpéteri, Hirsch báró, Tokajos), érdekes jelentésváltozásokra is idézhetünk példákat: „»Beppo, avanti!« — kiáltotta. Hangja rekedt volt, mint a vakolat.” A cirkuszi mutatványokat a hangok, hanghatások sokfélesége festi alá. Különösen jól sikerültek a novellának azok a szimbólumai, melyek a fasizmus térhódítását sejtetik. A cirkusz oroszlánjának elszabadulása a démoni erők felszabadulását jelképezi: „Senki sem mert mozdulni; mindenki azt hitte, hogy könyökénél már az oroszlán kezdődik. A sötétségben karmok lapultak és iszonyú metszőfogak rejtőztek s ha valaki csak a karját nyújtja ki, hátha egyenesen Beppo torkába nyúl?” (39).

Hosszan időztünk a kötet két első novellájánál, melyek Örkény írói fejlődésének első szakaszából, az „írás mámorába való menekülés” idejéből valók. Ez a „mámor” gyakran hozta létre a játékoság néha értelmetlenségnek ható stiláris játékait. — Az az érzésünk, ezekben a novellákban szinte a tartalom a járulékos, minden a furcsa, szokatlan, sokatmondóan semmitmondó formai elemek kedvéért történik.

A világháború megrázó élményanyagából sarjadtak az Idegen föld és a Születésnap című novellák. Az író a szemtanú hitelességével számol be a háború rettenetes szenvedéseiről, kevés szóval emlékezetbe idézve az 1943-as tél borzalmait. A véres valóság, a pusztulás látása egyszerűsíti kifejezésmódját. Stílusa veszít céltalan játékoságából, elhullatja sallangjait. Hasonlatának legnagyobb része keresetlenné, erőltetettséggé nélkülivé válik. Különösen természetesi képei megragadók: „Három óraker már sötétedett. Az égbolt ólmosan szürke volt és nehéz, és hideg, mint idelemn a föld. Hová lett az otthoni egeknek világoskék boldogsága?” (50). — Művészi módon festi Örkény az otthoni ég kékje után áhítozó katonák mérhetetlen honvágyát a hideg, ólmoszürke távoli égre. — Érdekes, hogy ez a hasonlat később az Előjáték az Uralban című novellában is visszatér: a hadifogoly magyarok itt is „kék eget s búzaföldeket akartak látni; a kék ég valahogy összemosódott a szabadság gondolatával” (133). — Hadd idézzünk még egy feledhetetlen leírást: „Hangtalanul nyomultak be az erdőbe, csak a szél lendült meg mögöttük. A szélben meghajoltak a növendék nyírfák és megkocogtatták a gyertyánok fagyos ágát, a gyertyánok a tölgyeket, a tölgyek a többi tölgyet s egy perc múlva tudta az egész erdő: Itt vannak a magyarok” (51). Ez a végtelen téli erdőt festő kép önmagában is megragadó, de szépségét még inkább fokozza az, hogy művészi módon, a fák, az erdő életre keltésével jelképezi az erdei partizánok villámgyors hírközlését, sejteti az úttalan erdőbe vesző szerencsétlen katonák sorsát.

Hasonló tárgyú és jellegű a Születésnap című novella is, mely talán az egész kötet legmegrázóbb darabja. A doni összeomlást, a magyar katonák tömegeinek rettenetes, értelmetlen pusztulását rajzolja. Szinte minden sora drámái erejű. Hajdan groteszk szóképei, melyek néha annyira elrugaszkodtak a valóságtól, most — igazi helyüket felismerve — a jellemzés szolgálatába állnak: „A tisztek zöme úgy készült erre a háborúra, mint egy nagyszabású kalózkalandra, melyben fekete lobogók alatt, távoli ágyúk dörgése mellett aranyrudakat, izmos rabszolgákat, tömjént meg gyömbért lehet harácsolni és úgy dűlták az orosz tájat, mint Pizarro Perut és Cortez Mexikót” (54). —

A feltartóztathatatlan összeomlás festése: „Itt kellett volna balra fordulni a Don felé; kellett volna, de nem lehetett. Nem lehetett, mert az úton lassan kigyóztak előre a menekülők, sűrű tömeggé préselve, akár egy gleccser” (56). A céltalan halál: „Volt, akivel a sebe végzett, mások csak pihenni ültek le és a halál oly csendesen lepte meg őket, mint egy cirógatás” (57). Megrázó a szerencsétlen hadnagy halálának szaggatott leírása: „... elfulladt a hangja, száját előntötte a vér. Újjai leváltak a deszkáról, térde megbicsaklott és fejével lezuhant a kristályosan csillogó hóba, az iszonyatos hernyótalpak elé. Csendes, alig észrevehető roppanás hallatszott, mint mikor egy gyermek összetapos egy cserebogarat; és máris feldübörgött a következő gép” (65).

A Bubi című rajz, mely „Amíg idejutottunk” című, hadifogságban alkotott művéből való, új oldaláról mutatja be Örkényt. Ebben a monológjellegű írásban sikerült megtalálnia a szóbeli előadás friss, természetes hangját. A mondatok mögött látni véljük a pesti dzsesszdobost, aki a hadifogság jelenéről beszél, de egymásba fonódó szavai felidézik a múltat: a pesti bár világát: „Hol is kezdjem a dolgot, öregem, alig forog a nyelvem, annyit ettem ebédre, bár érdekes, hogy a káposztalevest ki nem állhattam otthon, nem is ettem soha, csak az apámnak volt a savanyúféle a gusztusa, Istenem, mi lehet szegény faterommal?” (66). Természetesen hatnak Bubi pesti „szóvirágai”: „Förtelmes alak volt. — Reggeltől estig melóztatott és közben szavalt, hogy ő is lent kezdte” (70). — „Csak a szegényeknek van szívük, öregem, de a legjobb szívük az éjszakai melósoknak van. Elhiheted” (74). — „De a murikat, olyan istenigazában való murikat csak a Póló-bárban láttam” (76). — „De ezek csak amolyan apróságok, amiket az éjszakai világban úgy hívnak, hogy *hep*” (77). — „A közönség csak arra volt jó, hogy bedobja a tányérba a dohányt” (82).

Buda ostromának utolsó délutánját vetíti elének a „Budai böjt”. Különös módon keveredik benne az „új” a „rég”-vel. Az új: a sűrítés. Az író az ostrom utolsó perceibe tömöríti egy polgárcsalád szétzüllését, tragédiáját. Ennek a drámai, alkonyatba vesző délutánnak a történetét találó hasonlatok, színes leírások kísérik, teljes összhangban a novella tartalmával. A táj egy-egy apró részlete szimbólummá nő: „Az ablakot megette a köd, mintha üvege se volna, bejött és fehéren szivárgott végig a padlón” (93). — „Az éjszaka kifeslett, megtévelyodott. — A Sashegyen szaporán villantak fel a toroktüzek, megannyi vörös virág, mely csak egy szemhunyorításig él” (104). — A tömör jellemzések egész sorsokat festenek: [az öreg] „jött, lassan ütközött a homályból. Szája már csak egy sötét árnyék, fogát, ínyét behorpasztotta az idő. Szája környéke is meg van töpörödve, mint az érett naspolya bőre; szeme is eltűnt a táskák és redők rendszerében, mélyen a koponyájába szivakodott vissza, csiga a házába” (94). — [A szerelmes lány] „Szerette az anyját, de most pusztá kézzel is megfojtotta volna, ha egy órával előbb jönne ezen az áron a fiú” (92). — Nagyszerű a tűzérési tűz festése: „A dörgés már elviselhetetlen lett és olyan meg nem szűnő, mintha nem is zaj volna, hanem új és állandó formája a csöndnek” (104). Egyéni a lányát féltő apa látomásának bemutatása: „Milán a körmét rágta. Rémképei felizzottak; amióta a pergőtűz megindult, vörös fényben látta lebegni Krisztint, mint egy szalamandert, ahogy a tűzbe száll . . .” (104). — De néha itt is groteszk hasonlatokra bukkanunk: „Sovány volt, mint a szél, a halál fogta a bokáját” (105). — „Milán, mióta az asztma elhatalmasodott rajta, úgy kacérokodott a halállal, mint egy süldő lány a ludovikás unokabátyjával” (94).

A kötet névadó novellája a Hóviharban, annak az „átmeneti korszaknak” az alkotása, melyben az újfajta mondanivaló a régi, játékos stílus-elemekkel viaskodik. A szép természeti képek, a jellemzést szolgáló hasonlatok mellett még jócskán találunk groteszk szóképeket, melyeknek a valósággal való (vagy vélt) kapcsolata, rendeltetése homályban marad előttünk: „Mikor a kapu elé ért, végignyalta csillogó száját, ártatlanul és vérszomjasan, mint egy hórihorgas és tunya tigrisanya” (109). — „úgy nyújtotta neki a kérdést, mint a kezét, csókra. Ételnek, hogy élni tudjon, a siker kellett, mint a kazánnak a gőz, s tudta, hogy a sikerért adni kell” (111). — „Káldinál [egy híres orvosprofesszor] minden produkció volt. Ahogy bejött, a szoba egyszerű megtelt éterszaggal s valami tömör, állati meleggel, mintha egy tehenet hajtottak volna be” (111). — Képzavar: „Szencziné úgy fogódzott az urába, mint a szőlő indája a karójára. De a férfin is átszaladt a rémület, agyában sötét emlékek bomlottak szét pukkanva, mint egy-egy fekete rakéta” (114).

Örkény ábrázoló képességének egyik kiváló bizonyítéka az, hogy hőseinek szemével tudja látni a világnak azt a részét, ahol azok élnek, mozognak. Ennek szép példájával találkozhattunk a Bubi című novellában, de lélektani szempontból talán még érdekesebb kísérlet a Gyerekjáték, két pesti proletárgyerek viszontagságos sorsának bemutatása Pest ostromától az amerikai nagypapához vivő repülőútig. Maga a történet egy hatalmas utasszállító repülőgépen játszódik le, s az olvasó a légiút minden élményét Lupsa Marika és Peti benyomásaiból ismeri meg: Marikát „édes, húsvéti szagok vették körül s bőven fakadó, zuvatoló, kedveskedő szavak, amelyekben oly gazdag az angol nyelv. Füle épp olyan ernyedttel örömmel fogadta be ezt a beszédet, mint orrocskája a bódító szagokat” (124). — Hasonlatai egyszerűbbé, jellemzőbbé válnak: „Ha a szükségnek hangja lenne, az lenne a Petiéhez hasonló, mert az is csillapíthatatlan és örök”. — „Nem szólt senki. Köröskörül feltorlódtott és testére fagyott a magány, mint sarkutazók hajójára a jég” (131).

*

Amint már említettük, a kötet ismertetésekor fő feladatunknak az írói nyelv és stílus vizsgálatát tartjuk. Az idézetekkel érzékeltetni próbáltuk, honnan, milyen stílusirányzat képviselőjeként jelentkezett Örkény, hogyan és merre haladt tovább. Ahhoz, hogy eddigi írói fejlődését bemutató kísérletünk teljes legyen, a mához kell elérkeznünk. És ide jutva sajátos jelenségeket figyelhetünk meg. Az 1951—54 között írott novellák egyre jobban különböznek — mondhatnánk így is: elszakadnak a korábbiaktól. Tartalmilag közelebb kerülnek hozzánk, hiszen határozott vonásokkal megrajzolt, a való élethez közelálló szereplői a mindennapok problémáival viaskodnak. Stílusirányzat szempontból azonban valami elszíntelenedést figyelhetünk meg. Fel-felbukkan — egyre ritkábban — egy szép, találóan festett kép, mint a Pünkösdvasárnap nyári zivatarja. De — korábban oly váratlan, újszerű jellemzése helyett egyszerűen egyszer semmitmondó szóképeket olvashatunk: „Szelhordta, árva kis élet. Önnön sorsa körül hömpölygő falevél. Rászáll az eleven vízre, mely eliramlik vele, viszi egy darabig, partra sodorja, a partról újra a habokba vissza” (186—7). — Az „elszíntelenedés tünetét” maga az író állapítja meg önvallomásszerű nyilatkozatában: „Humorom elpártolt tőlem, savanyodni kezdtem, mint a káposzta. Díszítő kedvem lekonyult, stílusom szürkülni kezdett, regényem írása közben már azt a trapista fogadalmamat is kötelezőnek

éreztem, hogy a közérthetőség kedvéért kerüljem a díszítő elemeket: minden hasonlatot fülöncsíptem és kidobtam az ablakon” (Irodalmi Újság, 1953. november 7.).

Örkény lelkiismeretes író, akit munkája közben nemcsak a jellem-ábrázolás, hanem a kifejezések válogatásának folyamata is érdekelt. Nem kicsinyli a stiláris kérdéseket, hiszen tudatában van annak, hogy az olvasót a stílus szépsége is vonzza, s ha igényes, nem elégszik meg „a kényszer-zubbonyba bujtatott képzelet” alkotásaival (i. h.).

A „bátor és szép szavak” használata azóta is sokat foglalkoztatta. Fiához intézett szavai önmagához szólnak: „Magyarul csak bátran lehet beszélni. Ha egy mondaton nem érződik a kifejezés merészsége, az a mondat már nincs is magyarul.” — „Igyekezz úgy beszélni, hogy minden kifejezésenden érződjék a lehelet melege” (Irodalmi Újság, 1954. április 24.).

Látjuk elvi nyilatkozataiból és készülő regényének a Csillagban közzétett részleteiből is, hogy Örkény a stiláris elszíntelenedés veszélyét nemcsak felismerte, hanem már jórészt le is küzdötte; többé már nem „árnyal szürkét szürkével”. Jól megrajzolt alakjai az élet természetes, friss színében lépnek elénk; így joggal várjuk stílusának további gazdagodását is.

Horváth Mária

SZÓTÁROZOTT SZAVAINK SZÁMA ÉS A SZÓKÉSZLET NAGYSÁGA

I.

A nagyközönség többször vetette fel a nyelvészeknek azt a kérdést, hány szót ismer a magyar nyelv, gazdagabb-e, szegényebb-e más nyelveknél. A kérdésre eddig többen igyekeztek válaszolni; csak a szorosan e tárggyal foglalkozó cikkeket említve ilyen munkák Tolnai Vilmos „Hány szó van a magyar nyelvben?” (MNy. 14 : 33—4), Bence István „Hány szó van a magyarban?” (Msn. 9 : 73—80), Lazicius Gyula „A magyar szókészlet nagysága” (MNy. 38 : 65—73) és Kelemen József „Hány szó van nyelvünkben?” (Nyr. 78 : 68—74)¹ című tanulmányai. Valamennyi cikkíró szerint e kérdésre nem könnyű felelni, hiszen több elméleti és gyakorlati nehézséget kellene előbb elhárítani.

a) Elsősorban nehézséget okoz az, „hogyan mit is tekinthetünk szóegyednek, mit számíthatunk e g y szónak” (LGy. 69), mivel „nincs a szónak olyan általánosan elfogadott meghatározása, amelynek alapján minden egyes esetben kétségtelenül megállapíthatnók, hogy a kérdéses nyelvi jelenséget szónak kell-e tekinteniünk vagy nem” (KJ. 69). Abban egyetértenek a kutatók, hogy „nem csupán az a l a k, hanem ezen kívül és főleg a j e l e n t é s teszi a szót szóvá” (TV. 34); Lazicius szerint: „A szó . . . nyelvi eszköz, melynek két része van. Van egy külső, hangalaki része — ezt jelölőnek szoktuk hívni, s van egy belső, tartalmi vagy jelentési része — ez a szó jelöltje” (69). Felmerül tehát a kérdés, hogy egy jelölő — több jelölt, ill. több jelölő — egy jelölt esetében tulajdonképpen hány szót kell számolnunk: Tolnai a *föld* szó 7 különböző jelentésével mutatja ki (34), hogy ugyanaz a szó mennyire eltérő jelentéstartalmú a különböző tárgykörökben, Bence utal az „egyalakú szavak” nagy eltéréseire (*ár, levél, ág*; 78—9), s Lazicius is Richards és Ogden „Meaning of Meaning” c. könyvében kifejtett felfogásához látszik csatlakozni, vagyis ahhoz a nézethez, hogy a szó e g y jelölőnek és e g y jelöltnek a kapcsolata; ennek ellenére sem foglal egyikük sem amellett állást, hogy a szót egy jelölő — egy jelölt kapcsolatának véve kell a szókészlet nagyságát megállapítani, mert ez a számolási mód „boszorkányos tömkelegbe vezet” (BI. 79), s az „egészen finom, árnyalatnyi eltérések, ú. n. suppositiós különbségek” (LGy. 69) megállapítása rendkívül nehéz. Egyébként is „egy-egy nyelv szókészletébe tartozó szóegyedek száma így számítva — v é g t e l e n” (LGy. uo.; vö. Vendryes: *Le langage*. Paris, 1921. 222). Nincs tehát más lehetőség, mint „az a l a k i l a g megkülönböztethető és eltérő” (TV. 33) szavak összeszámlálása. „Az eleve bizonyos, hogy ilyen alapon egy nyelv szókínese sem áll végtelen sok szóegyedből” (LGy. 70).

¹ A továbbiakban az itt említett négy cikkre történő hivatkozáskor csak a szerzők nevének kezdőbetűi (TV., BI., LGy., KJ.) és a lapszám fog szerepelni; a lelőhely ismételt idézését mellőzöm.

A több alakváltozatú szavak számlálásának a kérdését Kelemen veti fel (*azzal, avval; akaródik, akarószik, akarózik* 69). Ugyancsak ő veti fel azt a kérdést, hogy vajon egyes jeles alakokat nem kellene-e külön szóként figyelembe venni (*atyailag, betegen*), s rámutat arra, hogy összetételeknél sem könnyű eldönteni, mikor tekintendők egy szóznak s mikor nem.

A valószínűségszámítás az eddig felsorolt nehézségeket statisztikusan úgy oldaná meg, hogy a szóképzlet közelítő értékének felbecsüléséhez megnézné, egy szóznak átlag hány jelentése, hány alakváltozata, hány külön szóként is számba jöhető jeles alakja van. Ezeket a számokat adjuk össze és ezzel szorozzuk meg az alakilag különböző szavak számát; vagy adjuk meg az alakilag különböző szavak számát (alakváltozatok nélkül) és a fenti szorzószámokat, s akkor mindenki egyéni felfogásának megfelelően egyszerű szorzással megállapíthatja a szóképzlet nagyságát. E módszer alkalmazása mellett mindössze az összetételek kétes eseteiről kellene még külön döntenünk. Azonban hol számoljuk meg a szavakat és honnan állapítsuk meg a szorzószámokat? Az igaz ugyan, hogy ha valamely szótárnak mondjuk minden tizedik lapján megnézzük, hány alakváltozatot, illetve hány jelentést ad meg egy-egy szóhoz, s ehhez hány önállónak tekinthető szuffixumos alak tartozik, akkor ebből a matematikai valószínűségnek megfelelően eléggé biztosan következtethetünk a kérdéses arányokra az egész szótárra vonatkozóan. De szótáraink mind az alakváltozatok, mind pedig a különböző jelentések szempontjából igen eltérő eredményekre vezetnek. A legtöbb szótár a különböző alakváltozatoknál vagy utal arra a változatra, amelynél a kérdéses szót felveszi (*azzal, avval; per, pör*) vagy egymás mellett említi őket (*dörgölőd[ez]ik*), de teljességre egyik sem törekszik. A jelentésváltozatok megállapításánál sem kedvezőbb a helyzet. Csak egy-két kiragadott példát véve, néhány fontos igénk szótározott jelentéseiről a következőket találjuk:

	A mai nyelvállapotban				Nyelvtörténeti vonatkozásban		
	Kelemen— Tihennann	Sauvageot	Hadrovics Gálldi	Ország	Nyelvtörté- neti Szótár ¹	Simai Gazdag Szótára	Márton (1816.)
<i>ad</i>	6	10	11	11	4	54 ²	5
<i>áll</i>	8	22	13	10	9	58	12
<i>ér</i>	8	11	8	6	6	20	12
<i>jár</i>	10	24	17	13	8	89	6
<i>kiad</i> ³	8	18	12	15	4	24	2
<i>megy</i>	6	11	15	7	2	128	3

¹ A Nyelvtörténeti Szótárban a számokkal meg nem különböztetett szólásokat nem vettem figyelembe.

² Simai 54 változatot különböztet meg szám szerint, de egyes számoknál a, b, c, . . . megkülönböztetéseket is találunk. Ezeket külön számítva 122 különböző jelentést kapnánk. Ezt azért érdemes megemlíteni, mert a vizsgált példák közül csak az *áll* címszónál szerepelnek betűs kategóriák, a továbbiakban csak számokat találunk.

³ A cikk nyomdai levonatának javítása közben értesültem arról, hogy elkészült az Akadémiai Nagyszótár *kiad* mintacímiszava. Nem számítva az egész finom árnyalati különbségeket (amelyeket görög betűk jelölnek), mintegy 70 különböző jelentésváltozat szerepel benne.

Az első négy szótárról azt mondhatjuk, hogy szinte ugyanannak a kornak a nyelv-állapotát tükrözi; tehát adataik elvben jól összehasonlíthatók. A Nyelvtörténeti Szótár adatai hosszabb időszakaszra, de annak hiányosabban hozzáférhető adataira vetnek fényt. Simai kéziratos szótárát azért célszerű összehasonlításképpen figyelembe venni, mert ő az adatainak értelmét, mint Gáldi Lászlónak a Nyelvtudományi Társaságban tartott előadásából látható volt, igen gondosan megkülönböztette.

Még tarkább képet kapunk, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a Kelemen—Thienemann szótár kivételével, amely csak az alakilag eltérő szavakat veszi fel külön címszóként, legtöbb szótárunk nem jár el következetesen abban, hogy pl. a *mi* személy- és kérdőnévmás, a *ki* határozószó és kérdőnévmás, *ér*, *fűz*, *vár* főnév és ige, valamint sok más ezekhez hasonló esetben hány címszót vesz fel. Van olyan szótár is, amely az etimológiailag összefüggőket egy, a különböző eredetűeket két címszóként veszi fel. E néhány példa is eléggé megvilágítja, hogy mennyire nehéz, sőt szinte lehetetlen azokat a szorzószámokat megállapítani, amelyekkel az alakilag különböző szavakat meg kellene szoroznunk, annak megállapítása végett, hány szó is van nyelvünkben, ha egy jelölő — egy jelölt kapcsolatot tekintjük egy szónak.

b) Súlyos nehézségekbe ütközünk akkor is, ha azt kérdezzük, mit kell magyar szónak tekintenünk. Hogyan járjunk el a tájiszavak, az idegen szavak, az elavult kifejezések, mesterségszavak esetében? Minthogy „a beszélt nyelv szókincese a maga teljességében sohasem ragadható meg” (KJ. 70), a megszámlálás csakis az írott nyelv adataira támaszkodhat, de még az ún. köznyelv írott termékeiben s minden egyéni szókészletben is bőven találunk tájnyelvi és idegen elemeket, sőt az írók gyakran szándékosan alkalmaznak régi elemeket is. Az *imette* szó például századunkban nyilván senkinek sem tartozik aktív szókészletébe; ennek ellenére passzív szókészletünkben feltétlenül benne van, hiszen a Toldi X. énekének ismerete minden iskolát végzett magyarnál feltételezhető. Viszont a Halotti Beszéd *isa* és *heon* szavai mindig idegen hangtestként hatnak a mai magyar szövegben éppúgy, mint a *Nibelungenlied* vagy a *gloire* szó azoknál, akik III. Napoleon *gloire*-t kereső külpolitikájáról beszélnek. A *glória*, *kódex*, *televízió*, *reneszánsz*, *golf*, *kolhoz* stb. típusú idegen szavaknál azonban senkinek sem jut eszébe leírásukkor a magyar ragokat kötőjellel kapcsolni az idegen szóttesthez, „sőt valószínűleg lehetetlen megvonni a határvonalat a meghonosodott jövevényszavak és az idegen szavak között” (BI. 77). Nem csodálkozhatunk azon, hogy Tolnai (34), Bence (75—8), Laziczius (70—1) és Kelemen (70) is felveti azt a sok, megnyugtató módon meg nem oldható problémát, melyet a táj- és az idegen szavak, valamint a szaknyelv a szókészlet nagyságának megállapításakor okoznak. Az utóbbi két cikk igen találóan még a külföldön élő magyar kolóniák nyelvében élő, helyi jellegű idegen elemek kérdésére is felhívja a figyelmet (LGy. 70—1, KJ. 70).

A szóban forgó problémakörrel kapcsolatban csak a régi, elavult szókinces kérdésében lehet megnyugtató megoldást találni. Elfogadhatónak látszik Bence elvi állásfoglalása: „A nyelv: jelrendszer, s rendszert csak egyidőben meglévő jelek alkothatnak” (75). Ezen az alapon magyar szövegben feljegyzett, de ma már ismeretlen szavak (példákat bőven sorol fel LGy. 71) semmi esetre sem vehetők számba a szókészlet m a i nagyságának megállapításakor. Annál inkább állást foglalhatunk amellett, hogy a szókészlet nagyságát nem h o s s z - , hanem csakis k e r e s z t m e t s z e t b e n vizsgálhatjuk, hiszen a szókinces feltétlenül az idő függvénye, a szókinces hullámzik (TV. 34), „a szavak belső keletkezése és elhalása következtében a szókinces az a nyelvi összetevő, mely a legnagyobb mértékben változik” (Bárcezi: A magyar szókinces eredete 4). Feltehető, hogy a finnugorság szókincese kisebb terjedelmű volt, mint az ugoroké, s ez utóbbiaké kisebb a honfoglaláskori magyarokénál, akik viszont minden bizonnyal kevesebb szót ismertek, mint a maiak. Még akkor is erre a következtetésre jutunk, ha az egykor általánosan

ismert halászati-vadászati műszavak, s más, a társadalmi szervezet fokozatos átalakulása közben a magyarban az alapszókinszből a peremszókinszbe szorult, majd kipusztult szavak tömegére gondolunk. Ezek mennyiségére a magyarból hiányzó, de rokon nyelveinkben megtalálható finnugor szavakból lehet következtetni, bár természetesen azzal is számolnunk kell, hogy voltak a finnugor alapnyelvben olyan szavak, amelyek mind-egyik mai finnugor nyelvből kivesztek, vagy csak egyben maradtak meg, tehát finnugor voltuk nem mutatható ki. A gazdasági és társadalmi élet és az utóbbi időben nem utolsó sorban a technika rohamos fejlődése miatt hatalmas új szócsoportok keletkeznek vagy az állandóan működő nyelvújítás révén, vagy átvétel útján. Szókészletünk állandó növekedéséről török, szláv, német, latin, neolatin és egyéb jövevényszavaink tömegén kívül a magyarság különletében keletkezett szavak is tanúskodnak.

A tájnyelvi, az idegen, sőt a mesterségek műszavainak a köznyelvi voltát illetően Kelemen vet fel egy döntőnek látszó szempontot, a szónak társadalmi elterjedtségét (70; vö. BI. 76), azonban ez épp olyan nehezen ellenőrizhető, s a probléma lényegileg ugyanaz marad, csak az elnevezése más. Ha valamely olvasottabb író valamely közismert művében alkalmaz egy olyan tájszót, amely más származékaiiban köznyelvi, akkor a nagyközönség a szót minden külön magyarázat nélkül is megérti, s passzív szókinszünkbe a szó beletartozik (vö. Gáldi: Nyr. 78 : 368). Hasonló módon feltétlenül benne vannak passzív szókinszünkben a „lehető”, „lehetséges” szavak (KJ. 69), akár használta, leírta vagy szótározta ezeket valaki, vagy nem, hiszen „minden nyelv szókészlete tele van ilyen belső tartalmakkal, s ezekből nemcsak a nyelvalkotó írók, de a naiv beszélők is szüntelenül merítenek” (LGy. 72).

c) Külön kell foglalkoznunk a személy- és helynevek kérdésével. Kelemen (68) a Czuczor—Fogarasi szótárban fellelhető „valóban élő, önálló» szavak számát” ezek nélkül becsüli meg. Lazicius azonban joggal állapítja meg, hogy „valami közülük ezeknek is van a szókinszhez” (68). Ha a tulajdonnevek nem tartoznának a nyelv szókinszébe, akkor miért lehet abból, hogy valakit *István-*, *Stefan-* vagy *Étienne-*nek hívnak, nemzetiségére következtetni? Vagy miért gondolunk arra, ha pl. egy külföldi telefonkönyvben egy *Sebők* (akár *Sebeok-*nek írva), *Kornis*, *Daday* stb. nevet találunk, hogy az illető név legalább is magyar származású családé? Ha a helynevek nem tartoznak a szókinszbe, akkor a „Nyögte Mátyás bús hadát *Bécs*nek büszke vára” verssor hallásakor miért gondolunk ugyanarra a városra, amelyre a németül beszélő *Wien*, a francia ajkú *Vienne* említésekor gondol? Miért nevezi a magyar *Prágá-t*, *Boroszló-t*, *Göttingá-t*, *Velencé-t* stb. másképp, mint az ottlakók? Nyilván, mert ezeknek a városoknak van magyar neve, *Montevideo*-nak, *Nicaraguá*-nak és még több más külföldi városnak, folyónak, hegységnek, államnak stb. pedig nincs.

d) Szókészletünk megszámlálásának gyakorlati nehézségei közé tartozik még az az ugyancsak közismert tény, hogy „a szótárak nem jegyzik föl mind a szavakat, különösen azokat az összetételeket és képzéseket nem, melyek szinte önként adódnak s külön szótári leltározást nem kívánnak” (TV. 33, vö. BI. 79—80, LGy. 67—8, KJ. 71).

II.

a) Az eddig említett okoknál fogva világos, hogy sem egy számmal, sem több különböző lehetséges számolási módoknak megfelelő számmal nem tudjuk szókészletünk nagyságát megadni. A hozzávetőleges becslés lehetősége azonban még mindig fennáll. Az olyan indoklás nélküli becslések, mint amilyeneket Kalmár Györgynél és Gyarmathinál találunk (vö. KJ. 72), nem lehetnek meggyőzők.

Több figyelmet érdemelnek azok a becslések, amelyek az eddig legterjedelmesebb, de „szándékosan hiányos” (LGy. 68, KJ. 70) 122 067 szavas Czímsszójegyzék alapján készültek. Szily maga írja a Tájékoztatóban, hogy ha bizonyos képzett alakokat nem hagytak volna ki következetesen a Czímsszójegyzék összeállításakor, akkor a címszavak „száma meghaladná a 150 000-et” (Czj. V; Nyr. 28 : 553). A Czuczor—Fogarasi-féle szótárhoz beküldött pótlások, „melyeket most az Akadémia kéziratára őriz, legalább is 10 000 ismert szót foglalnak magokban, . . . amelyek a későbbi szótárakba sem jutottak bele” (Czj. VII; Nyr. 28 : 554). Ugyancsak Szily „az eddigi szótárakból hiányzó magyar szók számát legalább is 25 000-re” (uo.) becsüli. Hasonló becslés alapján Tolnai „a lehető szavak számát” (34) 160—180 ezerre (uo.), majd 200 000-re (idézi KJ. 68), s végül szoros becsléssel 150 000-re (MNy. 20 : 58) teszi.

Kelemen az első, aki becslésének matematikai alapot igyekezett adni. Következtetési alapjául a következő arányokat választotta (70) (az aránymutatókat logaráléccal számítottam ki):

	Czímsszó- jegyzék	Egyéb források ¹	Arány
<i>köt</i> és származékai	20	30	1,5
<i>jön, megy, áll, hagy, tesz, üt</i> igekötős összetételei	147	341	2,32
<i>-fa</i> utótaggal	677	957	1,41
<i>ellen</i> és <i>ellenzsilip</i> között	237	702	2,96
ezek összege	1081	2030	1,88

¹ A források felsorolását lásd KJ 73. lap; a 19. jegyzetben.

Kelemen helyesen állapítja meg, hogy „az arányoknak középértéke és a Czímsszójegyzék egész szóállománya alapján” (70) lehet bizonyos következtetéseket levonni. A négy kiválasztott részlet összegének arányát használja fel számításaiban, s ezzel rögtön súlypontos középértéket számít, azaz a részletek közül a nagyobbak erősebben befolyásolják az eredményt s így $\frac{1}{4}$ milliónál kevesebbre becsüli „a szótározott v. az eddigi szótárírói gyakorlatnak megfelelő keretben szótározásra méltó múltbeli és jelenkorbeli szavak számát” (70). Ez a szám természetesen nem azonos a magyar szókészlet nagyságával.

Valószínűségszámítási szempontból a becslésben egy kis tévedés van: a Czímsszójegyzék szavainak 10%-át (vö. Menzerath: Die Architektonik des deutschen Wortschatzes 4), tehát kb. 12 200 szót kellene egyéb forrásokkal egybevetnünk, hogy a kapott eredmény a valószínűségi hiba- és bizonytalansági határokon belül egyezzen a valósággal. Kevesebből, mint az anyag 1%-a, lehet ugyan következtetni, mint ahogy Kelemen teszi, de az eredmény ilyenkor rendkívül kétes értékű.

A Czímsszójegyzék és készülő legterjedelmesebb szótárunk, az Akadémiai Nagyszótár anyagának összehasonlításánál Kelemen dolgozatával kapcsolatban ugyanaz a kifogás forog fenn, mint a Czímsszójegyzék és a megjelent szótárak egybevetésében.

Lehet azonban arra gondolni, hogy abban az esetben, ha több részlet-összehasonlításakor eléggé egyező arányokat kapunk, akkor talán meg lehet kockáztatni a Nagyszótár címszóanyagának a nagyságára következtetni kevesebből, mint az anyag tizedrésze. Kísérletképpen összehasonlítottam a Nagyszótár jelenleg (1955 januárjában) rendezett anyagát a Czímsszójegyzékkel.¹ Ellenőrzésképpen a Czuczor—Fogarasi-féle és a készülő Értelmező Szótár jelenlegi címszójegyzékének számadatait is megnéztem, mert ezeknél ellenőrizhetjük a kiragadott részletek aránymutatóinak megbízhatóságát az egész szótár címszóanyagának arányszámával.

A táblázatban minden szótár adatait két oszlopban találjuk meg: az első oszlopokban az összehasonlított anyagot nyelvi, méginkább szótározási szempontok (az első három kezdőbetű azonossága) alapján bontottuk csoportokra, a második oszlopban pedig matematikai szempontok szerint, vagyis oly módon, hogy a Czímsszójegyzékben kb. százas csoportokat kapjunk. Két-két szótárban található szavak arányát (Czj./ CzF., Czj./ ÉSz., ill. ANSz./ Czj.) is mindkét szempont szerint megadtuk. A *fa-* kezdetűek után az aránymutatók összehasonlításából jól látható, hogy ha nem nyelvi, hanem matematikai szempontok szerint választunk ki csoportokat az arányok megállapításához, akkor lényegesen kisebb ingadozásokat kapunk, mint akkor, amikor túlságosan kicsiny csoportokat is összehasonlítunk.

A táblázatból látható, hogy a Czuczor—Fogarasi szótár anyagának 1,13%-a (1241 szó) az Értelmező Szótár 1,09%-a (652 szó) és a Czímsszójegyzék 1,39%-ának (1700 szó) aránya (1,37 ill. 2,61) eléggé megközelíti az egész műben található címszavak arányát (1,11, ill. 2,04). Ebből nagy óvatossággal arra lehet következtetni, hogy az Akadémiai Nagyszótár jelenlegi címszóanyaga kb. 3—4-szer akkora lehet, mint a Czímsszójegyzéké, tehát 370 000—490 000, azaz félmilliónál kevesebb lehet. A becslés valószínűségét némiképpen megingatja a Kelemen „próbaforrásból” adódó két kiugró, 7,05-os és 5,85-os arányszám, azonban a Czímsszójegyzék és a Czuczor—Fogarasi, illetve a Czímsszójegyzék és az Értelmező Szótár összehasonlításakor is a körül ígékötös összetételeinél kissé kiugranak az arányok.

A Czímsszójegyzék és a Czuczor—Fogarasi, illetve a Czímsszójegyzék és az Értelmező Szótár arányaiban ekkora ingadozások csak kis részleteknél a *fae*, ill. *fab-*, *fac-*, *fac-*, *fae-*, *fah-*, *fai-*, *fal-* (!) *fany-* kezdetűeknél akadnak. Ezek a részletek azonban olyan kevés címszó összehasonlításán alapulnak, hogy ezeknél jobb egyezés nem is várható, ekkora statisztikus ingadozás ott megengedett. A jelenség magyarázata talán abban kereshető, hogy Kelemen tulajdonképpen két szó: *körül-* és *rózsa* összetételeit és képzett alakjait vizsgálta meg, s a lehetséges szóalkotások éppen az összetétel és képzés körébe esnek. Az arányok tehát nem új, eddigi szótárainkban nem szereplő szavakkal való bővülésre, hanem esetleg a Czímsszójegyzék szándékos hiányainak kitöltésére vallanak. (Vö. *körüláncol* Czj. 1: ANSz. 4 adat, *körül néz* 4: 11, *körülólál* 0: 3 stb.). Az arányok megállapításakor semmi esetre sem szabad egy-egy szóra és annak származékaira hivatkozni, mert ilyen esetben igen téves, félrevezető eredményeket kaphatunk. A Czímsszójegyzékben például a *sport* szó nem fordul elő, egyéb forrásokban Kelemen származékaiból és összetételeiből 250-et talált (71). Az arány 250:0, azaz végtelen. De ugyanez lenne az eredmény 1:0 esetén is. Ha ezt a nyilvánvalóan téves aránymutatót az aránymutatók középértékének megállapításakor figyelembe vennők, a végeredmény is végtelen lenne. Vagyis azt az abszurdumot számítottuk volna ki, hogy egyéb forrásokban végtelenszer annyi szó van, mint a Czímsszójegyzékben. Statisztikus középérték-számításoknál az adatok nagy tömegétől eltérő, igen elütő eredményeket egy-

¹ A nagyszótári adatokat Gáldi László és Wacha Imre bocsátották rendelkezésemre. Szívességgükért ezúton mondok köszönetet.

	CzF.	Ész.	Czj.	ANSz.	Czj/CzF.	Czj/Ész.	ANSz/Czj
<i>faa-</i>	9	6	13	51	1,45	2,17	3,92
<i>fab-</i>	22	9	28	96	1,27	3,11	3,43
<i>fac</i>	18	8	23	56	1,28	2,88	2,44
<i>fac-</i>	26	11	29	85	1,11	2,63	2,92
<i>fad-</i>	5	5	7	33	1,40	1,40	4,72
<i>fae-</i>	6	4	15	43	2,50	3,75	2,86
<i>faj-</i>	10	8	18	51	1,80	2,25	2,83
<i>fag- fagy-</i>	84	39	91	304	1,08	2,33	3,34
<i>fah-</i>	39	10	38	179	0,97	3,80	4,71
<i>fai-</i>	11	5	22	39	2,00	4,40	1,78
<i>faj-</i>	71	52	84	361	1,18	1,61	4,30
<i>fak-</i>	71 71	41 41	97 97	297 297	1,37 1,37	2,37 2,37	3,06 3,06
<i>fal-</i>	137 137	76 76	221 221	669 669	1,61 1,61	2,91 2,91	3,02 3,02
<i>fam-</i>	15	14	17	67	1,13	1,21	3,94
<i>fan-</i>	38	19	46	116	1,21	2,42	2,52
<i>fany-</i>	28	9	26	63	0,93	2,89	2,42
<i>fao-</i>	3	3	5	21	1,67	1,67	4,20
<i>faö-</i>	—	—	—	2	—	—	—
<i>fap-</i>	10	7	16	55	1,60	2,29	3,43
<i>far-</i>	237 237	97 97	339 339	737 737	1,43 1,43	3,49 3,49	2,18 2,18
<i>fas-</i>	20	18	28	77	1,40	1,55	2,75
<i>fasz-</i>	18	9	35	84	1,94	3,89	2,40
<i>fat- faty-</i>	58	27	94	374	1,62	3,48	3,98
<i>fau-</i>	2	3	3	16	1,50	1,00	5,33
<i>faü-</i>	1	—	2	7	2,00	—	3,50
<i>fav-</i>	9	8	28	55	3,12	3,50	1,97
<i>fax-</i>	—	—	—	1	—	—	—
<i>faz-</i>	36	12	41	111	1,14	3,41	2,71
<i>fazs-</i>	—	1	—	5	—	—	—
legkisebb arány- mutató					0,93	1,17	1,78
legnagyobb arány- mutató					3,12	1,61	5,33
maximális ingadozás					2,19	0,44	3,55
középarányos					1,53	1,36	3,26
<i>fa-</i> (<i>faa-fazs-</i>)	984	501	1366	4055	1,39	2,72	2,97
<i>kül-</i>	131	69	114	365	0,87	1,66	3,20
<i>körül-</i> (igekötős) ¹	67	62	154	1085	2,30	2,48	7,05
<i>rózsa-rózsázva</i>	59	20	66	386	1,12	3,30	5,85
a megvizsgált rész- letek összesen	1241	652	1700	5891	1,37	2,61	3,46
az egész mű	110 784	kb. 60 000	122 067	megha- tározandó	1,11	2,04	isme- retlen

¹ Minthogy az Akadémiai Nagyszótár *fa-* és *kül-* szókezdetű címszójegyzéke nem tartalmazza a főnévi és határozói igeneveket, azért Kelemen adataiból is csak azt a számadatot idézem, amelyikbe ezeket nem számította bele.

szerűen figyelmen kívül szokás hagyni. A *sport* szó esetében van azonban más megoldási lehetőség is. Nem magát a *sport* szót, hanem pl. az *sp-* kezdetű szavak arányát nézzük meg, s akkor a *sport* szóval kapcsolatos címszó-növekedés reálisabb mértékben befolyásolja az arányszámot. (Vö. *faö-*, *fax-* *fazs-* arányszámát nem vettük figyelembe, de a *fa-* szókezdetek között számításba vettük ezeket is.)

Abban Kelemennek feltétlenül igaza van, hogy „a nagyszótári anyag sem tartalmazza minden részletében az összetett szó legtermészetesebb képzésű származékait, tehát a valóban használt szavak száma a megvizsgált részletekben is feltétlenül nagyobb, mint amennyit a számok mutatnak” (71). A becslés azonban csak arra jó, hogy megállapíthassuk: minden bizonnyal lehetne félmilliónál több szót is szótározni, s még ez a szám is valószínűleg alatta marad szókészletünk terjedelmének, különösen ha arra is gondolunk, hogy a becslés alapjául szolgáló források műszavakat nem gyűjtöttek.

b) Van tehát egy szám, egy alsó határ, amelynél a magyar szókészlet nagyságát jelölő számot nagyobbra kell tartanunk. Kérdés, nem lehet-e vajon egy olyan felső határt is találni, amelynél a keresett számnak kisebbnek kell lennie. Matematikai hasonlattal élve a Ludolf-féle számra, a kör kerület- és területszámításából jól ismert π -re hivatkozom. Tudjuk, hogy ez 3-nál nagyobb, de 4-nél kisebb, sőt szűkebb határokat is meg tudunk adni. 3,1, 3,14, 3,141, 3,1415, ... mind kisebb, viszont 3,2, 3,15, 3,142, 3,1416, ... mind nagyobb π -nél. Az alsó, illetve a felső korlát megadását több mint 600 tizedes jegyig lehetne folytatni. Vajon nem lehet-e a szókészlet nagyságát is két, idővel talán egyre szűkíthető határ közé szorítani?

Gondolhatunk arra, hogy ha csak az alakilag különböző szavakat akarjuk megszámolni, akkor a matematika, közelebbről a kombinatorika nyújthat segítséget, amennyiben megmondhatná, melyik az a szám, amelynél feltétlenül kevesebb alakilag különböző szó lehetséges a magyarban. Hiszen a kombinatorika ki tudja számítani, hogy véges számú elemből (a magyar hangok száma), hányféleképpen lehet egyet, kettőt, hármat, négyet és így tovább (a leghosszabb magyar szó hangjainak a számáig) kiválasztani oly módon, hogy ugyanannak az elemnek többször is szabad ismétlődnie és az elemek különböző sorrendjét külön esetnek számítva. Azonban a nyelv szóalkotási lehetőségei nem tekinthetők kombinatorikai feladatnak. A kombinatorika arra nem lehet tekintettel, hogy a kiválasztott elemek (hangok) milyen sorrendje (hangsoportok) használható fel nyelvileg (pl. hat mássalhangzó kombinatorikus kiválasztásban kerülhet egymás mellé, a magyar nyelvben nem). (Vö. LGy. 70.) Válaszul különben is csillagászati nagyságrendű számot kapnánk, amely szókészletünk lehető gazdagságáról semmit sem árulna el, s így nem alkalmazható felső határ, illetve korlátként a magyarban lehetséges szavak megállapításakor.

III.

Próbáljunk meg még egy módszert alkalmazni a magyar szókészlet nagyságának megállapítása végett. „A nyelvben az ember képzeletvilága tükröződik; a szókészlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzeletvilág gazdagságának” (Gombocz: Nyelvtörténeti módszertan 7; vö. Laziczius: Általános nyelvészet 6). Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy nagyjából minden, azonos művelődési fokon élő nép szókincse azonos nagyságrendű számmal¹ fejezhető ki. (A képzések és

¹ A tízes számrendszer egységei különböznek egymástól egy-egy nagyságrendben: tehát az egyesek, a tízesek, a százaskok stb. külön-külön egy-egy nagyságrendet alkotnak.

összetételek különböző lehetőségei miatt bizonyos ingadozások természetesen eleve várhatók.) Összehasonlítva a magyar szókészletet idegen nyelvek szókincsének nagyságával, talán találunk azok között olyat, amelynél ismerjük a szavak számát s akkor csak a két nyelv szógazdagságának arányát kellene megállapítanunk. Különböző nyelvek szókészletének számszerű összehasonlítására az is csábít, hogy A. V. Fjodorov a fordítás elméletéről írva azt állapítja meg: „minden mű (éppen a mű egészét véve figyelembe) teljesértékűen lefordítható” (Elbert: Nyr. 78 : 106). Természetesen nem szó szerinti fordításra gondolunk, mert „a szókincs sajátos irányú fejlettsége az egyik nyelvben és viszonylagos szegénysége, illetve eltérő jellegű bősége a másikban” (Kovalovszky: Nyr. 78 : 30) csak nagyobb egységek egyenértékű fordítását teszi lehetővé.

Ezzel kapcsolatban gondolhatnánk arra, hogy pl. a Shakespeare összes műveiben szereplő szavak számát kellene különböző nyelveken összeszámolni. Ha akad ezek között csak egy olyan nyelv, amelyben megállapították a szavak számát, akkor a viszonyszámok már megállapíthatók lennének, hiszen ő az egyik leggazdagabb szókészletű író, tehát szókincse egy-egy nyelven a kérdéses nyelv szókincsének elég tekintélyes részét öleli fel. Noha természetesen az ő műveiben előforduló szavak száma nem érheti el az egész, ismeretlen nagyságú szókincs tizedrészét, mint ahogy sokan Müller Miksa becsléseinek hatására hitték, de az 1—2%-ot talán igen, s szerencsés esetben, mint láttuk, ebből is lehet becslést megkockáztatni. Azonban ez a módszer sem vezethet célhoz, mert egyrészt — tudomásunk szerint — nincs egy olyan nyelv sem, amelyben meg tudták volna a szavak számát állapítani, másrészt különben sem azonos művészi értékűek a különböző fordítások.

Utolsó kísérletként egy leképzési módszerhez folyamodhatunk. Vegyünk képzeletben egy gömböt, s ennek egyenlítőjére helyezük el minden fogalomnak a közömbös hangulatú köznyelvi jelölőjét. Van rá hely bőven, hiszen az egyenlítő kör, s egy bármekkora nagyságú körön — a geometria tanítása szerint — végtelen sok pont van; így minden jelölt jelölője számára jut hely. Minden ily módon elhelyezett szónál húzzuk meg a gömb délköréit s ezen egyik irányban helyezük el a kérdéses szavak nyelvjárási megfelelőit, másik irányban viszont az affektív színezetű vagy csak csoportnyelvekben használt megfelelőit (pl. *anya*: *mama*, *anyuka*, *anyu*, *anyuci*, *anyus*, *anyuska*, *anyika*, *muter* stb.). Az elhelyezésnél csak arra kell vigyáznunk, hogy a gömb pólusáig ne jussunk el (mert a két pólus kitüntetett helyzetű, a szókészletben pedig nincs két ilyen értelemben „kitüntetett szó” s így a pólusok leképezésünkben feltétlenül üresen hagyandók). Erre is van mód, mert a főkörnek (hosszúsági kör) az egyenlítő és a pólus között levő része szintén végtelenül sok pontot tartalmaz. Azonos nyelvjárási, ill. azonos affektív színezetű szavak vagy egy csoportnyelv szavainak összessége egy szélességi körön helyezhetők el (pl. *muter* és *fater* ugyanazon csoportnyelv szélességi körén). Lesznek üres helyek, viszont bármikor két szomszédosan elhelyezett szó közé még akárhányszor elhelyezhetünk, mert a geometriailag egy vonaldarabon bármilyen közeli két pont között is végtelenül sok pont van. Ha ezt a leképezést azonos fogalmi elrendezéssel több nyelvre megesszáljuk, akkor ezek a gömbök topológiai leképezéssel¹ egymásba átvihetők. A felületeket nem

¹ A topológia egyik legmodernebb matematikai tudományág, mely szerint mindazon felületek, melyek nyújtással, hajlítással, kalapálással, de vágás nélkül egymásba átvihetők, egymással azonosaknak tekinthetők. Távolsági mérték a topológiai felületeken nincs. A topológia világhírű magyar művelője a fiatalon elhunyt Kerékjártó Béla volt.

A topológiai leképezéskor az egyik felületet úgy „fényképezzük” le a másikra, hogy a két „kép” nem hasonlít ugyan egymásra, de nyújtással, hajlítással, kalapálással, de feltétlenül vágás nélkül fedésbe hozhatók egymással a két kép megfelelő pontjai. Minthogy vágás nélkül alakíthatjuk a felületeket, így az eredetileg szomszédos, egymással érintkező részek továbbra is szomszédosak maradnak, de ará-

tudjuk egymásra egyértelműen leképezni, mert vannak olyan szavak, amelyeknek egyik vagy másik nyelvben több, illetve kevesebb felel meg; pl. az előbb említett *anya* és kicsinyítő képzős alakjainak a németben csak *Mutter*, *Mütterchen*, *Mütterlein*, *Mama*, a franciában csak *mère* és *maman* felel meg. Más esetekben viszont egy magyar szónak több idegen felel meg (vö. a *kötni* különböző német fordításait Laziczius: Általános nyelvészet 35). A különböző gömbök tehát kölcsönösen, de nem egyértelműen leképezhetők egymásra. A legkisebb a legnagyobbra és viszont.

Mi következik ebből a szókészlet nagyságára? Egy igen fontos adat: mint ahogy sem az egyenes, sem a sík pontjai nem számlálhatók meg, úgy a gömbfelszín pontjait s vele együtt a rájuk leképezett szavak számát sem lehet megszámlálni egyik nyelvben sem.

Ezek után egyetérthetünk Lazicziusszal és Bencével abban, hogy a szókészlet nagyságát jelölő „szám véges, de közelebbről meghatározhatatlan” (LGy. 73, vö. BI. 79).¹ Kereshető számára alsó korlát, alsó határ, s ez alkalmas annak megállapítására, hány szóra lehetne egy igen terjedelmes szótárt tervezni. Bármelyik nyelv szavai — halmazelméleti kifejezéssel élve — véges, de megszámlálhatatlan halmazt alkotnak. Ez az eredményünk külföldi kutatók véleményével messzemenő egyezést mutat (Vö. Vendryes: i. m. 205—24; Menzerath i. m. 5, ahol még más kutatók becsléseit is közli.)

Vértes Edit

nyaikat erősen megváltoztathatják. Ha a gömbnek a két pólusát „kiszúrjuk”, akkor leképezhető a vele topológiailag egyenértékű hengerpalástra. Az egyenlítő átmehet a leképezéskor bármilyen görbe vonalba (pl. a henger palástjára irt olyan sinus-görbébe, amelyik önmagába visszatér, vagy bármilyen szabálytalan görbébe), de az egyenlítő képe csak zárt, önmagát nem metsző görbe lehet és a henger valamennyi alkotójának metszenie kell az egyenlítő topológiai képét.

¹ Sőt Kelemennel is lényegileg egyetérthetünk, hiszen ő csak azt az állítást kockáztatta meg, hogy a magyar szavak száma egy milliónál több lehet, s ez a szótározott szavak száma alapján meg is felelhet a valóságnak.

Szó- és szólásmagyarázatok

Viszontlátásra! (Egy köszönésmódunk eredetéről.) Manapság búcsúzáskor leggyakrabban így köszönünk: *Viszontlátásra!* Igen alkalmas köszönésmód, mert mindenféle korú, nemű emberek mondhatják egymásnak. Annyira megszokottá vált a köznyelvben, hogy már ma sokszor olyankor is mondják egymásnak véletlenül összetalálkozott emberek, amikor nem is remélik, hogy még egyszer viszontlátják egymást.

A *viszontlátásra* köszönésmód hallatára az a benyomásunk, mintha nyelvünk régi eleme volna. Pedig, amint látni fogjuk, nem is olyan régi: a XIX. század elején még egyáltalán nem volt meg nyelvünkben. Hogyan búcsúztak hát eleink a mai kifejezés elterjedése előtt? Csak két színművet lapozzunk át e célból és látni fogjuk. Simai Kristóf Igazháziájában (1790.) ilyenféle búcsúzkodó kifejezéseket találunk: „Isten hozzád” (6); „Ajánlom magamat a’ Kis-asszonyoknak” (45); „Ajánlom magamat alázatosan” (155 és többször). Jó ötven évvel később is, Vahot Imre Restaurációjában (1845.) csupán ilyen köszönésformulákat olvashatunk: „Isten megáldja kigyelmezteket” (12); „servus főbíró” (12); „servus lelkeim, servus” [nőknek] (42); „Isten veletek” (42); „Magamat ajánlom” (55); „à Dieu! pá angyal” (68); „à revoir madame” (68). Márton szótáraiban így fordítja az *auf Wiedersehen* köszönést: 1799: „auf glückliches Wiedersehen leszsz még szerentsém. Elváláskor mondatik”; 1803: „Adieu bis auf Wiedersehen Isten hozzád, míg ismét látjuk egymást”; 1823: „Lebe wohl bis auf Wiedersehen Isten hozzád! míg ismét meglátjuk egymást!”

Láthatjuk, hogy a XIX. század legelején még nem búcsúztak eleink a *viszontlátásra* köszönéssel. Vajon mióta használjuk hát ezt a köszönő formulát? Kétségtelen, hogy a XVIII. század végi művelt, sőt finomkodó magyar körökben a németesség és a főnemesség kozmopolita világában egészen közkeletű, mindennapi köszönésmód volt a búcsúzáskor használt *au revoir* és *auf Wiedersehen*. Valószínűleg eredetileg a francia nyelvben alakult ki ez a köszönésforma; erre völi az a körülmény, hogy a francia nyelvben találjuk legrégebbi írásos nyomát. Mivel akkoriban Európa-szerte használatos volt a francia nyelv nemcsak a diplomáciában, hanem a főúri körök társalgási nyelve is ez volt, természetesen az *au revoir* kifejezés csakhamar elterjedt Európa művelt rétegeiben, és a legtöbb európai nyelvre lefordították. Így keletkezett a német *auf Wiedersehen*, melyet eleinte éppen a francia minta nyomán így használtak: Adieu bis auf Wiedersehen. A német köszönésmód már Adelung 1786-i szótárában megtalálható: „Adieu bis auf Wiedersehen! eine vertrauliche im Umgange gewöhnliche Formel.”

A német *Wiedersehen* a francia *revoir* tükörfelfordítása, fordítása. Mi sem lett volna olyan könnyű, mint magyarra is egyszerűen lefordítani a francia, ill. német szót. Ez annál inkább elképzelhető abban a korban, amikor Kazinczyék a nyelvújítás hevében nyakra-főre mindent lefordítottak, mert elvük az volt, hogy többet ér egy jó fordítás, mint egy rossz eredeti. És mégsem volt olyan egyszerű a dolog, mert Kazinczy korában még nem találjuk meg az *au revoir* vagy *auf Wiedersehen* magyar megfelelőjét. Ennek

oka pedig az volt, hogy Kazinczyék nem tudták lefordítani a francia, ill. német köszönést, mert a magyar nyelvben akkor még nem volt meg a *wieder* megfelelője, vagyis előbb ki kellett alakulnia összetételekben a *viszont* előtagként való használatának. Így a *Viszontlátásra!* köszönésmód keletkezését két mozzanat segítette elő, egy külső, a francia és német minta, és egy belső, a *viszontlátás* előtagjának kialakulása nyelvünkben.

Lássuk előbb a *viszont* határozószó alakulását. A *viszont* MA.-nél és PP.-nál 'rursus, vicissim' jelentéssel fordul elő önálló határozóként. A XVIII. század közepétől kezd összetételekben szerepelni, de csak néhány igével és névszóval egyesül. Például: 1764: *viszont-szeretés* (Kollárovcics I.: Philothea 234); 1771: *viszont' tisztesség* (Szönyi: Szentek hegedűje 72); 1790: *viszont-szolgál* (Campe—Földi: Erköltés-Könyvettske 85); 1808: *viszont barátság* (Holosovszki I.: Lelemények 98); 1816: *viszontlátogatás* (B. Pap F.: Világi ember 123). A *viszont* ma is csak néhány összetételben él: *viszonteladó*, *viszontlát*, *viszontlátás*, *viszontszolgálat*, *viszontválasz*.

Miután a *viszont* összetételekben is kezdett szerepelni, ha mindjárt csak kis mértékben is, megvolt a lehetőség annak, hogy a francia *revoir*, ill. a német *Wiedersehen* főnevet ennek segítségével fordítsák le. Figyeljük meg tehát, hogyan keletkezik a *viszontlátás* főnév, milyen előzményekből alakul ki. Ha megnézzük szótárainkban a *Wiedersehen* magyar megfelelőjét, ezt találjuk: Márton 1799: „*Wiedersehen* ujfra való látás”; Márton 1803: „*Wiedersehen* visszánézés, ismétlátás”; Malovetzky 1827: „*Wiedersehen* újralátás, ismétlátás v. meglátás”. A Tzs. 1835-ben van először szótározva a *viszontlátás* főnév, ettől kezdve minden nagyobb szótárunk adja. A *viszontlátás* előzményei közül irodalmi adatként csak két idézetet hozok fel. 1753/83: „Penelopé az ő felesége, és én, a' ki az ő fija vagyok, elvesztettük az ő *viszont meglátása* felől való reménységünket” (Zoltán I.: Telemakusnak . . . bujdosásai 4); 1812/93: „most még táplál a' *viszont meglátás* szép reménysége” (Kisfaludy K. minden munkái I : 341, Bánóczy kiadása). Ennél az adatnál meg kell említeni a következőt. Szily Kálmán szerint (NyÚSz. 613) ez az idézet a *viszontlátás* első előfordulása, tehát a szó szerinte Kisfaludy Károly alkotása, 1812-ben (Zách nemz. 2 : 7). Ezzel szemben a valóság az, hogy Kisfaludy Károly „Záh nemzetség” című csonkán maradt drámáját 1820-ban írta, csak első felvonása van meg, ebben nincs az idézett hely. Szily valószínűleg az 1812-ben készült Zách Klára c. ötfelvonásos Kisfaludy-dramával tévesztette össze, mert ennek II. felv. 7. jelenetében csakugyan van ilyen idézet: „most még táplál a' *viszont meglátás* szép reménysége”. Honnan vette hát Szily a *viszontlátás* szót? Ha megnézzük Kisfaludy Károly előbbi kiadásait, melyeket Toldy F. rendezett sajtó alá, ott a megfelelő helyep valóban *viszontlátás* olvasható. Toldy ui. önkényesen kora nyelvéhez alakította Kisfaludy Károly régi, elavult kifejezéseit, amint azt Bánóczy más idézetekkel is bebizonyította. Bánóczy nyilván a kézirat alapján visszaállította az eredeti alakot. Szily K. valamelyik Toldy-kiadásból vehette adatát. Az előbbi idézetek jól szemléltetik, hogy a *viszontlátás* főnév közvetlen előzménye a *viszont meglátás* volt.

Miután már ismerjük a *viszont* előtag kialakulását, valamint a *viszontlátás* főnév előzményeit (újralátás, ismétlátás, viszont meglátás), most rátérünk a *viszontlátás* főnév előfordulásaira. Könnyebb áttekinthetőség végett a szótári és irodalmi adatokat együtt, időrendben tárgyalom. Az adatok egy részét a Nagyszótár gyűjtéséből vettem.

Első adatom a *viszontlátás* főnévre 1823/4: „*Viszontlátás*” [elbeszéléscím] (Kisfaludy K. Auróra 1824 : 135). További adatok: „[Dezső] örömvölgyének veszi útját, hogy a' *viszontlátás*' első örömét szeretettel élhesse” (uo. 148); 1824: „Hány hév kibel olvadoza a' legédesebb elragadtatásban az égve ohajtott *viszontlátás*' mennyei gyönyörjeitől részegülve” (Hébe 298—9, Szent-Miklóssy A.); 1824/61: „*Viszontlátás*, egek leánya!” (Bajza Munkái I : 34). Hogy csaknem ugyanabban az évben hárman is használják a *viszontlátás* szót, arra mutat, hogy már ismert volt, tehát előbb kellett keletkeznie.

Viszont nem sokkal előbb, mert Márton Lexikonjában (1823.) még *újralátás*, *isméllátás* a *Wiedersehen* megfelelője. Malovetzy (1827.) is így adja szótárában, sőt még 1829-ben is így találjuk: „Az *isméllátás* első hevét leírni nem, csak képzelni lehet” (Uránia 170, Bárány Á.). De hogy ki alkotta a *viszontlátás* szót, nem tudjuk. További adatok a *viszontlátásra*: 1828: „a' *viszontlátás*' idejében megsebesült karjaival ölelni kíván” (Uránia 328); 1829: „Mint hű gerjedező, ége Búhalmy' lelke Emíliájának *viszontlátása* után” (uo. 171); „Liza *viszontlátása* öröm-könnyekre fakasztá” (uo. 336 Kempf. I.).

Amint az idézetekből láthatjuk, a *viszontlátás* szó a XIX. század huszas éveiben igen hamar elterjedt. Ebben nagy szerepe volt a korabeli romantikus íróknak, akik megszerették a *viszontlátás* szót, és gyakran használták. Miután a *viszontlátás* főnév megvolt, könnyű volt vele visszaadni a francia *au revoir*, ill. német *auf Wiedersehen* köszönő formulákat. Nemsokára meg is jelenik a magyarban az addig hiányzó köszönés-mód is. Lássuk az idézeteket! 1835: „*Àrevoir*: a *viszontlátásig*” (Kunoss: Gyalulat); 1836: „*Viszontlátásig* (bis) *auf Wiedersehen*” (Fogarasi János: Zsebszótár); 1841: „Sajnálom urak — leányomnak nyugalom- s ápolásra van szüksége. — *Viszontlátásig*.” (Teleki L.: Kegyenc 4); „Reményem barátságos indulattal válunk el egymástól; belső neheztelés nélkül — úgy *viszontlátásig*!” (uo. 94); 1857: „*viszontlátásra* délutánig” (Eötvös J.: Nővérek 2 : 51); 1862—74: „*Viszontlátásig*! (ti. Isten áldjon, vagy élj boldogul), egymástól elválók búcsúszava” (CzF.); 1867—72: „*viszontlátásra*, e megszólítással távozzunk olyantól, kit nemsokára remélünk ismét láthatni” (Ballagi: Telj. Szót.); 1898: „A *viszontlátásra*! mondá és fölkapott egy társaskocsira” (Bródy S.: Az ezüst kecske 48); 1901: „aufs *Wiedersehen* a *viszontlátásra*” (Kelemen B.: Német—magyar kézi szótár); 1904: „*viszontlátásra*, *viszontlátásig* *auf Wiedersehen*” (ua.: Magyar—német rész).

Érdekes megfigyelni, hogy az idézetek első részében, tehát 1835—1846 közt és CzF.-nál a köszönőformában *-ig* ragot találunk, azontúl pedig állandósul a *-ra* rag. Így használjuk ma is. Ennek oka a következő. Ha megfigyeljük a régi francia és német szótárakat, azt találjuk, hogy a köszönőforma eredetileg így volt: *Adieu jusqu'au revoir*, ill. *Adieu vagy lebe wohl bis auf Wiedersehen*. A *jusqu'au*, ill. *bis auf* fordítása tükröződik a magyar *-ig* rag használatában, ezért fordul elő az első fordítóknál és CzF.-nál is: *Viszontlátásig*. Később azonban mind a franciában, mind a németben megrövidült a köszönésforma, lett belőlük egyszerűen *au revoir*, ill. *auf Wiedersehen*. Ennek a megrövidült formának tükrökifejezése lett aztán a ma is használt magyar *Viszontlátásra*.

Már a XIX. század harmincas éveiben a *viszontlátás*-nak egy összevont alakja került forgalomba: a *viszlát*. Például 1839: „isten veletek! a' *viszlátig*” (Tóth Lőrinc: Az atyátlan 129). Ez a forma valószínűleg a bizalmas társalgási nyelvben alakult ki, és kedélyes búcsúszóként használták. Érdekes ezzel kapcsolatban ismernünk Vörösmarty véleményét a *viszlát*-ról. „*Viszlát* = *viszontlátás*. Csunya szó 's nem is jó, melly ad notam: *viszhang* készítettett. De ez helyes is, szép is; hang, melly vissza jő, vagy hely, melly a' hangot vissza adja. A' *viszl* tehát a' *viszhangban* *visszát* jelent. Ellenben a' *viszlátban* nem a' visszafelé látást akarjuk mondani, hanem *viszonti* látást, 's így ez legfőlebb is *viszontlátára* volna rövidíthető, mi sokkal vocalisabb szó amannál 's értelmére nézve megfelelőbb is.” (Vörösmarty] Athenaeum, 1841. I : 288). Úgy látszik, Vörösmarty tanácsa nem is maradt hatástalan, mivel Királyföldy Endre 1846-ban már ezt írta: „*Viszontlátára*! à *revoir*!” (Ujdon magyar szavak). Ezt az alakot Ballagi is átvette és még 1890-i szótárában is ezt találjuk: „*Viszontlátára* *auf's Wiedersehen*”. Azonban a *viszontlátára* alak nem tudott meggyökeresedni nyelvünkben, ma már sohasem halljuk. Ezzel szemben hiába kifogásolta Vörösmarty a *viszlát* alakot, ez ma is él és főképp tréfás, bizalmas búcsúszáskor szokták használni közeli ismerősök.

Még néhány szót a *viszontlátás* szó írásmódjáról. Keletkezésekor hol *viszontllátás*, hol *viszontllátás* alakban fordul elő (*t*-vel vagy a nélkül), sokszor ugyanaz az író ugyan-

abban a művében mindkét alakot használja (vö. a Teleki L. Kegyencéből vett idézeteket). Tudjuk, hogy *t-s* alak az eredeti, de a mássalhangzótorlódás miatt sokszor a kiejtés szerint vett *t* nélküli alakot írták le, amint ma is többször így halljuk: *viszontlátásra*.

Összefoglalásképpen annyit mondhatunk, hogy e köszönésmódunk: a *viszontlátásra* a XIX. század elején keletkezett. Kialakulását két tényező mozdította elő, egy külső meg egy belső. A külső tényező a francia, ill. német minta, amelyeknek a magyar *viszontlátás* tükörfikejezése. Mielőtt azonban az idegen szót lefordíthatták volna, szükség volt egy belső folyamatra, ui. a *viszont* határozószónak igekötővé kellett alakulnia. Ez a folyamat a XVIII. sz. második felében megy végbe. A *viszontlátás* főnév közvetlen előzménye a *viszont meglátás* volt, ebből rövidült és vált összetett szóvá. A *viszontlátás* főnév inkább a német *das Wiedersehen* mintából alakulhatott, mert a németben a főnévi igenév semleges főnévként való használata egészen általános, viszont a francia *revoir* ma is csak az *au revoir* kapcsolatban szerepel főnévként (l. Sachs—Villatte: *Wörterbuch*). Amíg a franciában és németben a hosszabb alak volt használatos (*adieu jusqu'au revoir, lebe wohl bis auf Wiedersehen*), addig a magyar köszönésforma: a *viszontlátásig* (ti. Isten veled, v. élj boldogul!). A francia és német minták megrövidülése után (*au revoir, auf Wiedersehen*) a magyar köszönésmód is ilyen változatban terjedt el: a *viszontlátásra!*

P. Balázs János

Rögtön. A szófejtő irodalom úgy tartja számon, hogy szavunkat Kassai József jegyezte fel első ízben 1832-ben (Szókönyv 1 : 39: *rögtön*, 4 : 252: *Rögtönn*), s tájnyelvi kuriózumnak érezhette, mert azt is megmondta, hogy a Borsod megyei „Sajó Szögedenn” hallotta. Az igazság azonban az, hogy már 14 évvel korábban, 1818-ban Márton József Lexiconában szótározva találjuk (2 : 1338): „subito: . . . 2. egyszerre, *rögtön* (vö. még az 1823-i kiadásban: „plötzlich: . . . 2. adv. hirtelen; *rögtön*; váratlanul”; „Absprecher, der: *rögtön itélő*”). Horváth Endre is használja már 1831-ben (Árpád. 482: „*Röktön*, mingyárt, azonnal, tüstént”). Bajza egyik művében meg 1829-ben már „beszédeket *rögtönöznek*” (ÖM. 3 : 113; vö. még Kunoss : *Gyalulat* 1835.: „*rögtönöz*: extemporare”). Általában az 1832-ben induló Jelenkor (szerk. Helmecey Mihály) s melléklapja, az *Értesítő* lapjain lépten nyomon előfordul már. Így: „*rögtön ítélet* (judicium statarium)” (Jkor 1832. 1 : 274), „*rögtön törvény* (standrecht)” (uo. 215); „*rögtön bíróság*” (uo. 1833. 1 : 148); „az . . . alispáni hivatal betöltéséről *rögtön-gondoskodólag*” (uo. 1 : 165). Nyilván a Jelenkor hatására Széchenyi is ismételten használja a Stádiumban (1833.; pl. „*rögtön változás*” 154). De persze másoknál is hamarosan feltűnik a szó (pl. Kovács P.: *Thalia* 2 : 5 [1834.]: „Miért e’ *rögtön* elhagyás?”). Sőt az idő tájt megjelennek a *rögtön* származékai is, elsők a *rögtönös* (Jkor 1832. 2 : 617: „a dulakodó tűzvésznek *rögtönös* gátot . . . vet”; vö. uo. 1833. 1 : 18, *Értesítő* 1833. 37, 133). Deák Ferenc is (Beszédei 1 : 100) már 1834-ben „*rögtönös elégtétel*”-ről beszél. 1832-ben a *rögtönös*-nek összevont *rögtös* alakja is ismételten előfordul Fáynál (Bélteky-ház): „*rögtös* fordultában a’ lépcsőkön veszélyesen megrándítá . . . lábát” (i. m. 2 : 69, vö. még 1 : 46, 296). A *rögtöni* 1833-ból mutatható ki (*Értesítő* 187; *Stádium* 154). Ezután már gombamódra szaporodnak a származékok: *rögtönség*, *rögtönző*, sőt már 1838-tól *rögtönész* (extemporizator) is van (*Athenaeum* 1 : 488). (A fenti adatok nagyrésze az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből.) . . . Az mindenesetre nyilvánvaló, hogy szavunk meglehetősen későn bukkan fel, s hogy felbukkanásakor újszerűnek, illetőleg tájszónak hatott. Igazán polgárjogot azáltal kapott, hogy Vörösmartyék bevették az 1835-i Tzs.-be.

Ami most már a szó eredetét illeti, az első megfejtési kísérlet Kassai nevéhez fűződik. Ő (i. h.) a *sürög* igéből származtatja úgy, hogy előbb *sürögtön*, majd *rögtön* lett. Ez az út nyilvánvalóan nem járható. Nem használható a nyelvjárási *rögzön* alak sem,

melyre Kassai utal (Kresznerics: Magyar. Szót. 2 : 165: „Rögzön, Propere, properanter. Rögzön menj: hamar járj”). Utána a Czuczor—Fogarasi-féle szótár próbálta a szót magyarázni. Szerinte a szó i g e i származék — ez a felfogás napjainkig tartja magát —, s „gyöke alkalmasint elavult ige”. Ez a *rekken* ~ *rökken* ige töve volna, s a *rögtön* így azt jelentené: „azon melegében”. — Ezután a finnugor szavakkal való egyeztetések kora következett. Ezeknek ismertetésére itt nincs mód (lásd Munkácsi. ÁKE. 351—3, 531, Nyr. 12 : 417, NyK. 25 : 264; továbbá MUSz., Uot. Syrj. Chrest. 141. stb.), a finnugor nyelvészetben nálam jártasabbak azonban nem tartják őket megnyugtatónak. E kísérletek is a *-tön* végződés miatt egy igei gyököt igyekeznek találni, ezt keres Simonyi is, azt gondolván, hogy szavunk „egy elveszett *rög* ige származéka (a MUSz. nyomán MHat. 1 : 63, 2 : 356, Nyr. 25 : 28). Ugyanakkor másik úttal is próbálkozik, amikor (MHat. 1 : 176) felveti a *röptön* *röpül*-ből való eredetet (vö. Nyr. 36 : 88). Ez a feltevés Kardos Albertnek egy korábbi egyetlen göcseji adatára épít (*röptön*: Nyr. 12 : 95, majd magyarázata: Nyr. 13 : 351). A *röptön* > *rögtön* származást előbb Mészöly fejtegeti (Nyr. 36 : 88), majd az ő cikkét szóról szóra átveszi Horger (Magyar szavak története 148—9). A SzófSz. is leginkább e magyarázat felé hajlik: „legvalószínűbb, hogy [a *rögtön*] eredetibb alakja a népnyn.-ben meglevő *röptön* s a feltehető *röptest* volt s így a repül ige családjába tartozik”.

A Nyr.-nek egy szerkesztői megjegyzése (36 : 88) már Mészöly cikke kapcsán is erősen kétségbe vonta az egyetlen *röptön* adat perdöntő voltát (bár ki is egészíti a Tzs. „*röpten*: im Fluge” adatával, ahogy magam is megemlíthetem még pl. Wagner. Phras. [1822.] adatát: *subito* alatt: „hamar, gyorsan, sietséggel, azonnal, izében, *reptében*: geschwind, f l u g s, alsald”). Azaz a *röpten* is, a *reptében* is német kifejezések a l k a l m i f o r d í t á s a). Tegyük még hozzá, hogy a Mészöly—Horger-féle magyarázat előbb egy p > k hangváltozást (*röktön* e j t é s t), majd ε később kialakult *rögvest* hatására *rögtön* í r á s m ó d o t kénytelen feltételezni. Láttuk azonban, hogy szavunk írása szinte kivétel nélkül *rögtön* volt kezdetől fogva, *rög gyökeret kerestek a kutatók is, s ennek kell valami alapjának lennie a nyelvi tudatban. A hirtelenséget, hamarságot kifejező, ismert eredetű magyar határozószók (*azonnal*, *nyomban*, *tüstént*, *hirtelen*, *egyszeribe*, *egybe* stb.) jelentéstanilag sem nagyon támogatják a *röptön* (> *röktön*) > *rögtön* fejlődést.

Kiséreljünk meg egy másik megoldást. Ismeretes, hogy *reggel* szavunk eredetibb alakja *reg*, s ez nem csupán főnévi, hanem határozói funkcióban is használatos volt a régiségben is, de még a XVIII—XIX. század fordulóján is (Simai: Végt. Szót. 1 : 43: „*Reg*: mane”; Verseghy is ismeri — Anal. 1 : 141 — de már „inusitatum”-nak, nem használatosnak mondja). E funkcióban egyik jelentése 'k o r á n' volt. „*Jó reg* az munkához hozzá akartak szinte fogni” (MonÍrók. 27 : 140). Ugyanilyen jelentésben *reggel* is gyakori: JókK. 92: „fel kele *ygen reggel*”; Tel.: Evang. 2 : 1.: „*Igen reggel* . . . menének a koporsóhoz”; MonÍrók 18 : 32: „*igen reggel* nem indultam” stb. (NySz.); „A' Király magais azon napon *job-reggel* [= korábban] kelvén fel” (Bárótzsi: Kassandra, 1774. 7 : 52); „*jó rög* mönnyünk a mezőre” (MNy. 6 : 381) stb. Az is közismert, hogy a napszakok nevének nyomósítása során ilyen alakok keletkeztek: *éjten*-éjjel (SzD²: „éjtenn éjtszaka”), *esten*-estig (EtSz.), *majtan* > *majdan* (< ma); a régiségből ismeretes *tegeten* 'tegnap' (NyK. 3 : 349), *immátan* 'immár' (MA.), a népnyelvből *napton*-nappal (MNy. 34 : 75). Az itt jelentkező szövegekben egy -t és -n ragból álló ragesoport ismerhető fel. Persze a *reggel* szó is megbővült vele s lett *reggelten*, *reggenten* (l. Haszn. Mul. 1817. 2 : 26, 128) és *reggelden* (Móra I.: Atyámfiai 1898. 64, 114). Ezek alapján joggal feltehető, hogy az egyes nyelvjárásokban máig élő *reg* (*rög* ~ *rög*) alakból (MNy. 6 : 381) is keletkezett *regten*, amelynek jelentése persze k e z d e t b e n éppen úgy 'korán' volt, ahogy a *reg*-é. És akárcsak az előbbi alakok, ez is nép- vagy tájnyelvi alakulat lehetett, azért tudott

rejtve maradni olyan sokáig a feljegyzés, szótározás elől. A *reg e*-je zárt (ö), így szabályszerűen ö-vé válhatott (de vö. Ethn. 33 : 83: *rëgtën*), s *rëgtën* > *rëgtön* változással eljutottunk szavunkhoz. A 'korán' → 'hamar' → 'azonnal, gyorsan' jelentésfejlődés, úgy vélem, elég magától értetődő.

Egy ilyen alakulat létrejöttében döntő szerepet játszott a régebben nagyon általános *reggödön* ~ *reggödön* forma (Molnár I., Egyh. tört. 1769. 1 : 336: „*Reggödön* . . . lát messze egy farkast”; Molnár I.: Könyvház 1783. 3 : 542: „*Reggödön*, midőn nehezen kelsz”; SzD. (1784.) 69: „*Reggödön*: reggel, reggeli üdön”; Sándor I.: Told. (1808.) 314 : „*Reggödön* pro Regveli időn. Mane” stb.). Egy 'reggel' → 'korán' jelentésű *reggödön* (~ *rëggödön*) a kiejtésben könnyen válhatott *rëgdön* > *rëgdön*-né, melyből a fenti *-ten* ~ *-tön* végződésű napszak-nevek hatására *rëgtön* lett.

Hogy a *-ten* ~ *-tön* végződés miatt nem kell feltétlenül igei tövet keresni, azt talán az előbbi példák után nem kell tovább bizonygatnom, de nem kell a *-vest* ~ *vëst* miatt sem. Ez utóbbi, eredetileg kétségtelenül igei suffixumokat tartalmazó képzőbokor, éppen a *-ten* megfelelő párjaként (*foly tön* ~ *foly vást*, *biz tön* ~ *biz vást* stb.) analógiásan névszókhoz is hozzájárult: *azonvást*, *oldgvást*, *hátvást* (MTsz. Simonyi: MHat. 2 : 323). Így jött létre a (*rëgtën* >) *rëgtön* párjaként a *rëgvëst* ~ *rëgvëst* ~ *rëgvëst*. Cz. F. szerint *regvel* ~ *rëgvel* „tájdivatos” alakban is élt a szó, s ebben nincs okunk kételkedni. Ilyen alak akár a *sebbel* (-*lobbal*) ~ *sebest* féle párok analógiájaként keletkezhetett, akár az eredeti *rëgvel*, *rigvel*, *rëg-vel* 'reggel' (MTsz.; Nyr 21 : 308, 26 : 406, 31 : 562) alakot képviseli, s beszédesen bizonyítja a *reggel* ~ *rëgtön* rokonságát.

Ez alakokból aztán a népi nyelv alkotó kedve sok változatot „keresztezett”: *rëgös-rëgtön* (MTsz.; vö. *tüsténtes-tüstént*, *mihentes-mihent*, *telis-teli* stb.; *estelös-estig* EtSz.); *rëtkön* (*k* × *t* cserével), *rëkkönt* (*rëktön* > *rëkönt* cserefokon át), *rëttön* (hasonulással), — s közéjük tartozik a *rëptön* is, mely vagy ehasonulással vagy népetimológiával keletkezett (pl. a *rëttön* alakból).
Martinkó András

Hátrafelé megy, mint a rák — Rákháton jár. I. Egyetértek Dobcsányi Ferenczel (Nyr. 77 : 146) abban, hogy Nyíri Antal magyarázatával ellentétben (Nyr. 75 : 134) a *rákháton járó segítség*-et nem olyanak értelmezi, mint amely „nem érkezik meg soha, hiszen a rák hátrafelé megy”. Nyíri bizonyítékul Heltai meséjének egy mondatát idézi a NySz.-ből. A szóláshasonlat valóban azt mondja: *hátrafelé megy, mint a rák*. A hátráló mozgás azonban nem feltétlenül jellemző a rákra.

A nálunk legismertebb, ún. folyami rák a legfejlettebb rendbe, a tízlábú rákok (Decapoda) közé, a mászórákok csoportjába (Reptantia) tartozik. Öt lábpárja ún. járó-lábbá fejlődött, s velük, valamint jól fejlett potrohának végén lévő hatalmas farkúszójával *többszörre* képes: *mászik* a lassú, sekélyebb vizek fenekén vagy a szárazon, szökdecel vagy úszva lebeg a vízben. Már Comenius írja, hogy a rákok „az ő csipő lábokkal elő és hátra másznak” (NySz.). (A rövidfarkú rákok sajátos mozgással oldalvást is képesek menni. Vö.: „A mostani fiatal rend félre s hátra járdogál mint a rákok.” Faludi, NySz.) Farka azonban erősen akadályozza a rákot a fűrgebb járásban, s ezért nem is szívesen mozog így. A víz fenekén mászkálva inkább potrohának, illetve farkúszójának hirtelen, erős, hasirányú alácsapásával *hátrafelé* szökell vagy úszik. (Vö. Természet világa. 1942. X., I. r. Az állat és élete. 60—1.; II. r. Az állatok rendszere. 106, 118.) Brehm könyve ezt írja róla: „Ott ül a lakása előtt, és mindig éhesen lesi a zsákmányt. Ha veszély fenyegeti, farkúszójának néhány gyors csapása nyílsebesen beviszi üregébe, amelyet hatalmas ollóival kitűnően meg tud védelmezni. Más különben rendesen nem mozog hátrafelé, mint a köz-

m o n d á s t a r t j a, csak hogyha fogságba jutott, akkor lép föl nála ez az ijedtségből származó reflex.” (17: 28.)

Ez a szokása, a hátrafelé való mozgás furcsa jellegzetessége sugallta az ismert szóláshasonlatot: *hátrafelé megy, mint a rák*. A rák hátrálása így lett szemléletes jelképe a visszafejlődésnek és általában minden, a szokással ellentétes irányú folyamatnak. Erre utaló, a magyarhoz hasonló szólások természetesen más nyelvekben (latin, német stb.) is vannak.

Ezt a jelentést használja fel ötletül a Regélő c. reformkori folyóirat egy tréfás híreस्कéje: „R á k j á r á s ú i d ő. Bizonyos fiatal, de szerfelett hiú dáma születése napjára meghívott vendégeivel számát égő viasz gyertyák által tudatta; de midőn harminczra ment számuk, *rákjához* kezdtek; harminczegyedik születése napján csak 30 s harminczkettediken már csak 29 gyertyát gyújtott meg. Egy elméncz ezt látván, így szólt: »ha az idő *rák módjára jár*, nem sokára sötétben maradunk« (1838/I. 103).

Újabb irodalmunkban aránylag kevésbé fordulnak elő hasonló kifejezések. A fiatal Ady egy cikkében keserű-gúnyosan írja a magyar közállapotokról: „A mi haladásunk szemfényvesztés . . . Nem jobb volna-e az árral haladnunk s nem csinálni obstrukciót ennek a *rákhaladásnak?*” (Ady Összes prózai művei 1: 209.). Egy József Attiláról szóló életrajzi munka szerzője ezt mondja a maga hivatali pályafutásának sikertelenségéről, magalázó mellőzöttségéről: „Szakadatlan *rákmenetben* kilenc évet morzszoltam le” (Bányai László: Négyszemközt József Attilával. 1943. 173). Így kapcsolódnak a rák jellegzetes, hátrafelé való mozgásához szólások és szemléletes nyelvi kifejezések.

2. Hasonlóképpen jellemző azonban a rákra előre haladásának, főként a talajon való m á s z ó j á r á s á n a k nehézkessége, amely viszont a lassúságot szemléltető tréfás-gúnyos szólásoknak lett az alapja.

CzF. szerint a *rákmenet* címszó (a ném. *Krebsgang* nyelvújítási tükörszáva; Tzs.) első jelentése: „Lassú, vontató menet, s mintegy mászás, mely a rák lassúságához hasonló.” (Ballagiban valamivel rövidebben: „*ált.* lassú, vontatva haladó menet.”) A szólásból kiszakított *rákhát* szó átvitt értelmét így adja meg CzF.: „lassú posta, vagy szállító jármű.” E kissé furcsa, elvont értelmezés mellett példamondat is szemlélteti a szónak kifejezésben való használatát: „*Rákháton járni, jönni, menni*, azaz, lassan, vontatva, mint a rák.” Gyöngyösből is idéz CzF.: „Nem rákháton lát vala dolgához.” A *rák* címszó alatt több változatban fordul elő a szólás: „*Ráklábon v. rákparipán v. rákháton járni*, am. igen lassan, mint a rák szokott.” Ballagi ugyanígy értelmezi a *rákháton* határozót: „*á. é. a. m. lassan, vontatva*”. Példája: *rákháton látni dolga után*. A *ráklábon jár* kifejezést mint szójárást is említi: „felettébb lassan mozog.” Régebbi szótáraink is hasonló jelentéssel közlik; pl.: MA 1708: „Einer der gar gemach und langsam ist” (Aki nagyon kényelmes, lassú); PPB 1782, 1801: „der den Krebs-Gang, oder sehr langsam gehet” (aki rákmódra vagy nagyon lassan jár); Kassai: Magyar—diák szókönyv (1835.): *lente festinat* (lassan siet); Márton: Deutsch.—ung.—lat. Lex. (1823): „Sprichwörtlich: *den Krebsgang gehen*, d. i.: keinen erwünschten Fortgang haben; nem jól, visszafelé menni valamely dolognak; non prospere procedere; successu carere” (nem a kívánt, kedvező módon, nem jól halad vmi, nem sikerül). Bartal—Veres Magy. — lat. szótára (1872.) is így értelmezi a *rákmenet* szó átvitt használatát.

O. Nagy Gábor szíves közlése szerint már Baranyai Decsi János gyűjteményében (Adagiorum . . . 1598.) előfordul a *rákháton jár* 'lassan jár' jelentéssel. Ez a szólás (nyilván a *lőháton jár* kifejezés mása) a *hát* szó révén félig-meddig tudatosan talán a hátrafelé való mozgást is asszociálja, s ezzel sajátos összetett képzetet kelt, fokozván a szemléletességet.

A CzF.-ban olvassuk ezt a szólást is: *rák fog nyulat*, ami nyilván a lomha, nehézkes lassúság és a fürge gyorsaság gúnyos szembeállítás. (Vö. lat. *Cancer leporem capit* (ua.); *Cancros lepori comparas* (Rákokat nyúllal állítasz szembe, mérsz össze.) Margalits: Florilegium). Margalits magyar szólás- és közmondásgyűjteményében ezeket a változatokat találjuk még: *Elkésétt, mint rák az élesztővel. Frissen jár, mint a rák.* (A legtöbb idézett szólás már Dugonicsnál megvan.) Ezek is a lassúságra, késedelmességre utalnak, akárcsak Bíró—Schlandt magyar—német szólásgyűjteménye, amely a *rákháton, ráklábon, rákparipán jár* kifejezést így fordítja: *mit der Schneckenpost fahren, gehen, reiten*, azaz: csigapostán, csigalassúsággal menni, haladni, utazni. Mint látjuk tehát, régibb szótáraink is különválasztják a rák mozgásának két jellemző sajátosságát és a hozzájuk kapcsolódó kifejezéseket, illetve ezeknek kettős értelmét.

A rák tehát, ha nagyon lassan, mászva mozog is, mégis valamely cél felé halad, ahhoz közeledik. *Rákháton* is megérkezhet tehát a segítség, de lassan, késve, nem idejében, amikor már nincs semmi haszna, nincs köszönet benne. Ezt a jelentést fejezi ki világosan a Szigeti veszedelemnek Nyíri idézte szakasza is:

De bár az úgy légyen, eljűjjön a német,
Rákháton tinéktek hozó segítséget,
 Elvesztitek akkor kedves éltetőket,
 S ők török kezében találják Szigetet.

(VI, 31)

Azaz: a német segítségül megy ugyan talán, de oly kínos-keservesen, hogy mire megérkezik, már késő, a töröké a vár, tehát hiábavaló volt az egész tessék-lássék igyekezet.

A Szamosháti Szótár népdalból idézi ezt a szólásfélét: „Könnyeb vőna a rák hátám Bédzsbe menni, Mint öüvélla a jóü felőüll értekezni.” Nyilvánvalóan a dolog kínosan lassú, nehézkes voltára utal a kifejezés. Igen szemléletesen használja a szólást Mikes, akinek stílusát a népnyelv ízei táplálják. XVIII. levelében ezt írja „édes nénjének”: „Mikor kednél vagyok, a nap oly sebesen repül, valamint a fecske; mikor pedig itt vagyok, akkor a rák hátán jár.” Ezt a képet használja fel Tamási Áron is Mikes életének elbeszélésében, a bujdosók egyhangú sorsának, vánszorgó napjainak éreztetésére: „A rodostói rák még lassabban járt a hátán az idővel, mint a jenikői” (Szegénység szárnyai. 1954. 219).

Hogy még egy irodalmi idézzettel szolgáljunk bizonyítékul, Sárosi Gyula 1848-i verses krónikájának, az Arany Trombitának egy részletére utalunk. A rác lázadásról szóló fejezetben kitör a költőből a felháborodás:

Rák jártával késik az isten ostora —
 De végkép nem szokott elmaradni soha.

(VII, 163—4)

Sárosi költeménye egyébként a zamatos népi kifejezéseknek valóságos tárháza. Az idézett szólás valószínűleg Dugonics nyomán került bele a költeménybe.

Kovalovszky Miklós

A riszáló is lehet vizszáló. Prohászka János „*Riszáló-e a vizszáló?*” címen azt fejtegeti, azt bizonyítja (Nyr. 79 : 107—8), hogy a Nyárády Mihálytól a Rétközből közölt *riszáló* (Ethn. 49 : 163) sajtóhiba, a *riszáló* és a *vizszáló* „jelentésben annyira messze esik egymástól, mint Makó Jeruzsálemtől” (i. h. 108). De vajon így van-e valóban?

Halász János a rábaközi takácsmesterség műszavaként közli a *riszzányi* adatot (Nyr. 15 : 521 ; idézi Prohászka is). Ez valóban sajtóhibának látszik, és a MTsz.-ban is a *visszál, vizszál* címszó alatt találjuk meg Halász adatát, szintén sajtóhibának minősítve.

Igaza van Prohászkanak abban, hogy a *riszál*-nak írott forrásainkban nincs meg a 'két vagy több szál fonalat összesodor' jelentése. A NySz. csak 'motito; hin und herbewegen' jelentésben ismeri, CzF. emellett elsőként 'nyiszál' értelmezését közli, a MTsz.-ban található négy jelentés sem hozható kapcsolatba a takácsműszói jelentéssel. A szó eredetét nem ismerjük (vö. Szarvas Gábor: Nyr. 26 : 151, uo. Melich János jegyzete; a SzófSz. hibásan Nyr. 26 : 153-at idéz), így tehát még azt sem dönthetjük el, hogy a *risza* (vö. NySz., MTsz., MNY. 11 : 398) valóban elvonás-e a *riszál*-ból, mint Simonyi állította (Nyr. 32 : 478). CzF. a *risz* „hangszó” [= hangutánzó tő] származékának tartja, s erre hajlik Bárczi is (SzófSz.).

Mindezek ellenére a *riszál* igét köznyelvinek tekinthető 'léptében, mentében farát ide-oda mozgatja, rázogatja' (CzF.) jelentésén kívül (szólásban is: *Ha úty tudnál szítálni, mint a farod riszálni*; vö. MNY. 13 : 158) gyermekkorom óta ismerem 'két vagy több szál fonalat összesodor' jelentésben is. A Bihar megyei Hosszúpályiban ugyanis még ma is elevenen él a házi szövés-fonás, a kendermunka. A mi családjunkban is fontak-szóttek az asszonyok, nagyanyám is, anyám is, lánytestvéreim is. Elég korán megismerkedtem tehát a műszókinccsel, elég korán megtanultam, hogy mit jelent ebben a tárgykörben *riszálni*. A *visszálni*, *összevisszálni* szót sem Hosszúpályiban, sem másutt, ahol jártam, nem hallottam 'két vagy több szál fonalat összesodor' jelentésben, de midőn nem is olyan régen az Új Magyar Tájszótár anyaggyűjtése során Fél Edit martosi (Komárom megye) gyűjtésében rábukkantam (*esszevisszának* Népr. Múz. EA. 523 : 40), nyomban ráismertem, mert tudtam, hogy kell, hogy szoktak *riszálni* (az egyes fonalak sodrása ellenében, tehát *v i s s z á j á r a*) és hosszabb fejtörés nélkül ezt írtam értelmezésnek: 'riszál (fonalat)'. Nem is gondoltam arra, hogy a Nyr. néhány nap mulva megjelenő 1955. évi első számában a *riszál* igét ebben a jelentésben sajtóhibának fogja minősíteni Prohászka János. Hosszúpályiban pedig igenis szokták *riszálni* a fonalat is, nemcsak a farukat. Mégpedig *fejefonal*-ból *riszálnak házicérná-t* a *kerekesrokká-n* úgy, hogy az orsóját *v i s s z a f e l é* forgatják, *riszálou-n*, egy külön erre a célra készített eszközön *nyüstmadzag*-ot és *börzsáknak valóú-t*. A nyüstmadzagnál kötik a nyüstöt, a borzsáknak valóból szövik a borzsákat.¹

Céлом az volt, hogy a *riszál* takácsműszói, szövés-fonással kapcsolatos jelentésének valódiságát igazoljam s rámutassak arra, hogy ha még a *risszányi* adatot (Nyr. 15 : 521) tekinthetjük is sajtóhibának, a rétközi *riszáló* (Ethn. 49 : 163) lehet valóságos nyelvi tény.

Különben, ha a *riszál* szónak még megoldásra váró etimológiája kétségtelenné tenné is, hogy szavunk takácsműszói jelentése nem illik az eredeti jelentéshez, akkor sem utasíthatjuk el azt a tényt, hogy ilyen jelentése a nyelvterület különböző pontjain van, hanem magyarázatul a szóképek hasonlósága alapján előálló jelentésváltozáshoz kell folyamodnunk.

Papp László

¹ Nálunk még használják a szőlő kitaposására a borzsákat: ebbe öntik a leszüretelt szőlőt, egy mezítlábas ember a *taposóúká*-ban *mehtapossa* vagy *kitapossa*, majd ez a kitaposott anyag, a *törköü* kerül a *prés*-be. Nálunk tehát nem a *prés* váltotta fel a borzsákat, hanem inkább a *derállou* 'szőlődaráló' kezdi felváltani újabban, de a legutóbbi időnkig kevés volt a faluban (vö. Borzsák István: MNY. 45 : 187—90, különösen 188).

Nyelvjárásaink

FELHÍVÁS OLVASÓINKHOZ NYELVJÁRÁSI ANYAG GYŰJTÉSÉRE

A Magyar Nyelvőr olvasói jól tudják, hogy milyen nagy értéket jelentenek nemcsak a nyelvtudomány, hanem az egész magyar művelődés számára nyelvjárásaink még fel nem tárt vagy csak kevéssé ismert tájszavai, szólásai, kiejtésbeli sajátosságai, nyelvtani alakjai stb. Több mint száz éve folyik már hazánkban a nyelvjárás kutatás, de még nagyon távol vagyunk attól, hogy a legfontosabb teendőket elvégeztük volna. Nyelvtudományunk jövő fejlődése szempontjából nagy jelentősége van a befejezéshez közel álló nyelvatlasz-gyűjtésnek, amely 350 kutatóponton vizsgálja nyelvjárásaink szókincsét és legfontosabb hangtani, alaktani kérdéseit. Az így szerzett kép azonban csak áttekintő és vázlatos lesz, sok-sok részletmegfigyelésre, följegyzésre van még szükség. Nyelvi kincseink feltárásában a tudományos kutatók kis számán kívül szükség van a magyar nyelvnek vidéken élő barátaira is, akik kedvet és hivatottságot éreznek arra, hogy nyelvjárásainkat tanulmányozzák, megfigyeléseiket papírra vessék. Ehhez a munkához elsősorban pontosság, figyelem, lelkiismeretesség és felelősségérzet szükséges. Több példánk van arra, hogy a tudomány számára is igen jól használható nyelvjárás adatokat gyűjtöttek már középiskolai tanulók is. Természetesen többre jut, gazdagabb anyagot tud feltárni az, aki ezen a téren képezi magát. A tudomány számára csak annak az adatnak van értéke, amelyik megbízható és hiteles, azért lehetőleg pontosan közli a szó hangalakját (tehát nem írja, hogy *kő* vagy *ló*, ha az illető nyelvjárásban *kü* vagy *lú* a szó hangalakja); egészen pontosan megadja a szó jelentését vagy jelentéseit, s erre példamondatokat is közöl (mert a nyelvjárásokban igen sok szónak más a jelentése, mint a köznyelvben; Vas megye egy részében pl. az *oldal* létrát, a *jószág* gabonát jelent); végezetül pedig azt is jelzi, hogy *sz* adat kitől való (hány éves az adatközlő), hol jegyezte fel a gyűjtő. — Szavak, szólások stb. gyűjtésén kívül egy-egy nyelvtani jelenség vizsgálatára is vállalkozhatnak olvasóink, pl. az ikes ragozás állapotának stb. vizsgálatára. (Kezdő gyűjtőknek figyelmükbe ajánljuk a Tankönyvkiadónál 1954-ben megjelent és a Makarenko könyvesboltban, Budapest, Múzeum krt. 3. sz. alatt kapható füzetet: Útmutató a tanulók nyelvjárás-kutató munkájához.) Gyűjteni minden nyelvi jelenséget érdemes ugyan, de mégis azt ajánljuk, hogy a munkára vállalkozók forduljanak hozzánk tanácsért. Szerkesztőségünk minden segítséget megad: javaslatot tesz, hogy az ország melyik részén mit érdemes gyűjteni, útmutatót, segítséget ad a gyűjtéshez, felhívja a figyelmet az elolvasandó munkákra. Állandó kapcsolatot kívánunk teremteni ezen az úton is olvasóinkkal. Gyűjtésüket elhelyezzük az MTA Nyelvtudományi Intézetében, hogy a tudományos kutatók számára hozzáférhető legyen. Reméljük, időnként arra is lesz módunk, hogy az anyagból mutatóanyagokat közöljünk folyóiratunk hasábjain, de valamilyen formában mindenképp hírt adunk a beküldött anyagról folyóiratunkban.

A néphagyományok feltárásában szerte a világon felhasználják a vidéki gyűjtőknek és levelezőknek munkáját. Hazánkban is sokan bekapcsolódtak a Népművészeti Intézet

és a Néprajzi Múzeum gyűjtőmunkájába. Reméljük, hogy a nyelvi kérdések iránt napjainkban egyre fokozódó érdeklődés a nyelvi hagyományok feljegyzése terén is szép gyümölcsöt fog teremni. A Nyelvőrnek legnemesebb hagyományai közé tartozik a nyelvjárásaink kérdésével való beható foglalkozás. Ezt a hagyományunkat kívánjuk továbbfolytatni, amikor gyűjtésre buzdítjuk olvasóinkat.

A Magyar Nyelvőr szerkesztősége

TÁJSZAVAK SEPSISZENTGYÖRGYRŐL

Az itt közölt tájszavakat Hargittay Brunó sepsiszentgyörgyi születésű nyugépézmérnök küldte be. A beküldött anyag jóval terjedelmesebb, mint amit itt közlünk. Csak azokat a tájszókat válogattuk ki, melyek a MTsz.-ban egyáltalán nem vagy nem ilyen alakban, ill. jelentésben szerepelnek. Továbbá közöljük a gyűjteményből azokat is, amelyek a MTsz. hézagos adatait hasznosan egészítik ki.

A szerk.

ajál, béajál 'bemutat vkit vkinek' (*ajálom*
v. *béajálom a fiamot*).
allé 'sétatér'. L. promonád.
árdé 'zöldpaprika'.

disznyó, gyészno 'disznó'.
döblöc 'sütőtök'.
duvaszt; mejjit duvasztja 'kidülleszti a mel-
lét'.

bakdisznyó 'kandisznó'.
bakkutya 'kankutya'.
bambuc 'cukorka'.
bécsongojitt 'becsomagol'.
béfokoz 'cérnát befűz (tűbe)'.
bitang 'törvénytelen gyerek'.
bojárka 'százsorszép' (virág).
boroslán 'orgonavirág'.
borszöllő 'szőlő, csemegeszőlő'.
borviz 'ásványvíz'.
bőcskődik 'szellemeskedik, hangoskodik'.
bőregér 'denevér'.
bucsálkodik 'búslakodik, töprenkedik'.
buda 'lim-lom'.
budi 'vécé, árnyékszék'.
bugyilláris 'pénztárca, bugyelláris'.
burkán 'széles szájú befőttes üveg'.
büldös-lizi 'fodros menta'.
bűség 'szenny, undorító vmi' (pl. a sebben
lévő genny).

ehézett 'nagyétkű'.
ehézik 'éheznek'.
ejsz, ejszég 'valószínűleg'. *Ejszég én es bé-
ményék kieddel hónap Barassóba*.
este l. öste

fai eper 'szederfa gyümölcse'.
félcsámpáskodik 'feltápáskodik'.
félrityen 'felpattan' (pl. vonatra).
féltojaskodik 'felkapaszkodik' (pl. szekérre).
fiatalembér 'nőtlen ember, legényember'.
fokoz l. békofokoz.
fuszujka 'bab'.
füttőzik 'kályha mellett melegszik'.

glicsu; glicszuzni 'korcsolya; korcsolyázni'.
gyészno l. disznyó.

harizsnya 'halinából készült szűk férfi-
nadrág'.
hívél az üdő 'hűvös van'.
hunyaj 'hónalj'.

üdő l. üdőnap.
imed l. megimed.

kakas 'pattogatott kukorica'.
kap 'talál'. *Ezt a gyűrt a szemet közt*
kaptam.

cüpő 'cipő'.
csámpáskodik l. félcsámpáskodik.
császárszakáll 'árvácska' (virág).
csecsszopó 'csecsemő'.
csimpojás 'cirkuszos, artista'.
csiszlík 'csibész'.
csongojitt l. bécsongojitt.

kapison 'csuklya, kapucni'.
karöltő 'ruha karlyuka'.
keccsü 'kesztyű'.
komótcüppő 'papucs'. L. pántofli.

lantornapapír 'pergamentpapír'.
lemejjed 'leszakad'. *Lemejjett a pendeje*.
libickél 'biceg, sántít'.
lürberlapi 'babérlevél'.

mándli 'kabát'.
mappa 'térkép'.
megímed 'álomból, felébred' (vö. *émed* MTsz.).
megríktol 'elintéz, megjavít'.
mejjed 'szakad'. L. *lemejjed*.
mesterkedik vmin 'dolgozik vmin'.
müésnap 'hétköznap'.
musziglon 'bohóc'.

nótesz 'jegyzetkönyvecske, notesz'.
nyivászok 'vézna, csenevész'.
nyű 'hernyó'.

ökörzsem 'tükörtojás'.
öste, östve 'este'.
öszve-visznya 'össze-vissza'.

pakét 'csomag'.
pakk 'csomag'.
paklany 'paplan'.
pántátika 'korbács, kanesuka'.
pántofli 'papucs'. L. *komótcüppő*.
parkét 'barhet' (ruhaanyag).
placsinta 'palacsinta'.
porozsnyak 'maradék'.
prém l. *szájprém*.
promonád 'sétatér'. L. *allé*.

részolva 'tartalék'.
rikojt 'kiált'.
riktol l. *megríktol*.
rittyen l. *felrittyen*.
rók 'kabát'.
ruva, zsebruva 'kendő, ill. zsebkendő'.

sanyaruwendel 'éhenkórász'.
sehunn, sehutt 'sehol'.
serbéli 'serbli, éjjeliedény'.
sindi a verést 'hiányolja a verést (gyermek)'.
singés bót 'textilkereskedés'.
sirül 'sodródik, csavarodik' (vmi vmire).
soróf, stróf 'csavar'.
sótalan 'unalmas, élettelen' (főként: nőre).
suj egye még 'fene egye meg'.
suson 'hócipő'.

szájprém 'ajak'.
szálka aprófa (begyujtáshoz). Vö. *gyujtó szálka* (MTsz.).
szárazbetegség 'tüdőbaj'.
széget 'utcasarok'.
szijjas 'rágós' (hús).
szípní 'szívni'.
szomnyos 'szomjas'.
szpurkát 'tisztátalan, undorító'.
szulup 'szörp'.
szupujka 'szűk (ruha), keskeny, vékony'.

téglázó 'vasaló'.
terítették 'kelletti magát, kacérkodik'.
tojaskodik l. *feltojaskodik*.
toypad, bétoypad 'horpad, behorpad'.
tődézöl 'varr (géppel)'.
trépcső 'lépcső'.
tróf 'szerkezet'. *Elromlott a trófja* 'elromlott a szerkezete'. Szólásban: *Rájött a trófjára* (= rájött a nyitjára).
trokár 'hordár'.

ujja bégye 'ujjhegy belső fele'.

üdönnap előtt 'túl korán'.

vackor 'vadkörte, fanyar körte'.
varas 'sebes, sebestől borított'.
varas béka 'varangyos béka'.
velle 'vele'.

zsebruva l. *ruva*.

Hargittay Brunó

A magyar nyelvatlasz munkamódszere

Tanulmánygyűjtemény. Szerkesztette Bárczi Géza. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 322 lap

Helyes és fontos vállalkozás nagy tervmunkáink állásáról rendszeresen tájékoztatni nemcsak nyelvészeinket, hanem azoknak egyre népesebb tábort is, akik szívükön viselik anyanyelvünk művelésének ügyét, s megbecsülik mindazt, ami nyelvünk gazdagságához, sajátos szépségeihez hozzátartozik. S vajon mi tartozik szorosabb kötelekekkel nyelvünk ősi kincseihez, mint nyelvjárásaink, amelyek igen jelentős mértékben írott nyelvünk történetétől függetlenül, a beszélt nyelv fejlődésének ritmusa szerint alakultak, s ezért nemcsak régies vonásokat őriztek meg, hanem talán előremutatnak a köznyelv várható jövője felé is? Nyelvjárásainkat tehát érdemes minél alaposabban megismernünk; tervszerű „felkincselésük” — hogy ezt a régebbi néprajzi irodalmunkban gyakori szót használjuk — Bartók és Kodály felfedező tevékenységéhez hasonlatos, nagy nemzeti feladat. S egyben szerfelett sürgős feladat, hiszen nálunk is, mint minden országban, a modern élet sodra egyre inkább a köznyelvi norma általános érvényesülése felé halad: szinte nemzedékről nemzedékre fontos nyelvjárási sajátságok eltűnésének lehetünk tanúi. Örvendetes tehát megtudnunk, hogy nyelvatlasz-munkálataink a gyűjtőtevékenység nehezen immár szerencsésen túljutottak, s hogy néhány év múlva nyelvészeti dokumentációnkba új erőforrást kapcsol be — kéziszótárunkon és akadémiai nyelvtanunkon kívül — nyelvatlaszunk is, a magyar nyelvjárások első összefüggő térkép-sorozata.

A most megjelent szép kötet nyolc tanulmányát jól átgondolt és következetesen végrehajtott szerkesztői terv fűzi közös fonálra. Az első cikk rendkívül világos és tudományos tudománytörténeti tájékoztató: Bárczi Géza akadémikus, a kötet szerkesztője, összefoglalja a magyar nyelvatlasz-kutatás történetét, s gondja van arra is, hogy pontosan kijelölje a nyelvatlasz-munkálatok helyét nyelvjáráskutatásunk általános történetében. Mintegy Bárczi Géza tanulmányának egy-egy részletét fejti ki alaposabban Deme László, Kázmér Miklós és Kálmán Béla: Deme a kérdőfüzetek anyagának összeállítását ismerteti, Kázmér a Magyar Nyelvatlasz kutatópontjainak hálózatát írja le, majd Kálmán Béla a Nyelvatlasz hangjelölésének elméletét és gyakorlatát tárja az olvasó elé. Mindez még többé-kevésbé a gyűjtőmunka előfeltételeinek körébe vág: ezek után viszont magába a gyűjtésbe vezet be, kutatópontok s adatközlők „fény- és árnyoldalával” ismerteti meg Lőrincze Lajos terjedelmes, közel öt íves cikke, amely egyszersmind az egész kötet magva vagy — más hasonlattal — tartópillére. Lőrincze kalauzolása nyomán kitűnő képet nyerünk a Magyar Nyelvatlasz egész munkamódszeréről, s még valamiről, ami a gyűjtőmunkát nem pusztán hivatali kötelességgé, hanem eleven élménnyé avatja. Gyűjtők és adatközlők mélységesen emberi kapcsolatáról van szó. Nyelvészekről hallunk, akik nem négy fal közé zárkózva, asztali lámpájuk szűk fénykörében próbálják feldolgozni mások — egymásnak gyakran ellentmondó — megfigyeléseit, hanem akik kimennek a nép közé, vállalják a kutatóutakat minden megpróbáltatását, és olykor lakodalomban, halotti torban, szénagyűjtéskor vagy pásztorok mellé heveredve — bár

természetesen ezek a gyűjtés szempontjából aránylag ritka alkalmak — ismerik meg parasztságunk igazi nyelvét és igazi életét. S hallunk egyszerű falusiakról is, akik először talán bizalmatlankodnak, de akik közül egy-egy hamar megsejti, mire kíváncsi a városból jött „tanár”, aki „könyvet” akar írni a magyar nyelvről. Lőrincze 14 kisebb fejezetre tagolt tanulmánya kitorjed a gyűjtés s a vele kapcsolatos tapasztalat-átadás minden részletére; reméljük, hogy e dolgozat, amely a Magyar Nyelvtudományi Társaság 90. kiadványaként külön is megjelent, rövidesen valóságos „vademeccuma” lesz minden nyelvjáráskutatónak. A tanulmány utolsó előtti fejezete egyébként a gyűjtés utáni teendőket is tárgyalja; e ponthoz csatlakozik a kötetnek három hátralevő cikke: Imre Samué a gyűjtött anyag nyilvántartásáról, Deme László a közös lemezlehallgatásokról (melyek a jövőendő gyűjtők képzésében fontos szerepet játszanak), s végül Hegedűs Lajos adaléka: Eszközfonetika a Nyelvatlasz szolgálatában.

Mindeddig jóformán csak címekeket soroltunk fel, de úgy véljük, a kötet gazdag és változatos tartalmáról e rövid áttekintés is némi képet adott. Az egyes tanulmányok részletes taglalása ezúttal nem lehet célunk; egy-két megjegyzést azonban mégis szükséges tennünk.

Deme László első tanulmánya, mint mondtuk, a kérdőíveket ismerteti: megtudjuk belőle, mi a különbség az I., ún. „nyelvtani” kérdőív közt, amely kb. 350 ponton kerül felvételezésre, s a II., ún. „szóföldrajzi” kérdőív közt, amelyet az előbbiektől külön kiválasztott, de jóval kevesebb, kb. 180 ponton kérdeznek ki. Összesen 1500 kérdésről van szó (kb. 800 + 700), de egyelőre nem látjuk tisztán, miért nem volt lehetséges az eredetj, Bárczi-féle kérdőíveket, illetve azoknak rövidebb változatát kikérdezni a hálózatban a m e n n y i pontján, s azután az e g y s é g e s adattömegből vonni le részben hang- és alaktani, részben pedig a szókészlet körébe vágó megfigyeléseket. Ne feledjük, hogy egy nyelvatlasz igazán csak akkor teljesítheti hivatását, ha jóformán m i n d e n adatának van m i n d e n kutatóponton valamelyes megfelelése; sajnos a jelenlegi kettősség következtében ezt az igényt nem látjuk biztosítottnak. Tartanunk kell attól is, hogy a kérdőívek s a hozzájuk fűződő kutatópont-hálózatok közti nagy eltérés végül a kiadásban is tükröződni fog, pedig közismert tény, hogy a kétféle felvételezés és térképezés zavaró körülményt jelent pl. a kis Román Nyelvatlasz használatában is.

Fontos tárgyához képest túlságosan szűkre szabott Kázmér Miklós beszámolója, pedig nem kétséges, hogy a kutatópontok helyes kiválasztásán nagyon sok múlik, legalább annyira, mint az adatközlőkén. Azt megtudjuk ugyan Kázmér cikkéből, hogy az I. kérdőív kutatópont-hálózata a magyarországi településeknek mintegy 10%-át öleli fel, a II. kérdőív kutatópont-hálózata pedig településeink 5%-át, de azt már nem, vajon a földművelő parasztság mellett szóhoz jutott-e és ha igen, milyen mértékben a vidéki munkásosztály. A városi adatközlők társadalmi hovatartozása is olyan probléma, amelyet érdemes lett volna megvilágítani (bár egyelőre a kutatópontok felsorolásában Debrecenen, Nagykőrösön, Kiskunhalason és Balmazújvároson kívül más várost nem igen fedeztünk fel!). Ha ehhez hozzávesszük, hogy a gyűjtők rendszerint a fő közlekedési utaktól többé-kevésbé távolos pontokra szálltak ki, talán jogosnak fog tűnni az az aggodalom is, hogy a nyelvatlasz végeredményben esetleg a valóságos országos helyzetnél régiesebb nyelvállapotot fog tükrözni: mivel a köznyelv szétáradását így nem igen fogják olyan kutatópont-sávok képviselni, mint például a francia nyelvatlaszon a Loire vagy a Rhône völgye, a szemlélő esetleg hajlamos lesz arra, hogy a kissé perifériális, tehát archaikusabb nyelvállapotot őrző pontok valamészt felvételezetlenül maradt, de minden valószerűség szerint a köznyelvhez már közelebb álló területekre is vonatkoztassa. Ez a veszély különösen az Alfölddel kapcsolatban forog fenn, ahol a közlekedési viszonyok (fő vasútvonalak stb.) a köznyelv számára aránylag nagy „szívóerőt” bizto-

sítanak, s ahol az amúgy is ritka települések 10, illetve 5%-a bizony igen laza kutatópont-hálózatot eredményezett.

A gyűjtés előfeltételeit tárgyaló cikkekhez tartozik még Kálmán Béla adaléka az Atlasz hangjelöléséről. Kálmán összefoglalásából kiderül, hogy az első népnyelv-kutató értekezés túlságosan sok engedményt tett a fonológiai jelölés javára; a mai átírási rendszer lényegében véve Csűry Bálint elveit követi, s a közönséges magyar helyesírást fejleszti tovább a legszükségesebb mellékjelek segítségével. Kálmán ezt az átírási rendszert általában helyesnek tartja, de javasolja, hogy *kapj*, *rakj* helyett írjanak mégis *kapj̄*, *rakj̄*-féle alakokat, tehát ne bízzák — még országosan fellépő hang-változások esetében sem — a helyes olvasatot teljesen az Atlasz használatára. Úgy véljük, ez az elv megkönnyítené az Atlasz használatát nem magyar ajkú nyelvészek számára is; ugyancsak ezért érdemes lenne visszatérni a nazalitás pontosabb jelöléséhez.¹

Nagyon érdekes Imre Samu cikke az adatok térképre írásáról; megtudjuk belőle, hogy a Nyelvatlasz munkaközösségének felfogása szerint a „beírás” igen jelentékeny részben már értékelő munka: a munkatérképekre kerülő adatváltozatok sorrendje, valamint a hozzájuk fűzött jelek esetleg gazdagon árnyalt nyelvészociológiai tényorozatra vetnek világot. Ámde ha egy-egy kutatópont mellé nemcsak az ideiglenes munka-térképeken, hanem majd a végleges térképeken is több adat kerül, az Atlasz használója s esetleges későbbi ellenőrzője (regionális atlasz készítője stb.) olykor joggal lesz kíváncsi az adatok forrására, tehát az adatközlők személyére, sőt személyi adataira is! Mivel örvedetes módon a gyűjtők ma már igen nagy gondot fordítanak az adatközlők megkülönböztetésére, s erre vonatkozó megjegyzéseiket a kérdőívbe is bevezetik, gondoskodni kell arról, hogy minden kutatóponttal kapcsolatban az Atlasz függelékében is kellő tájékoztatás álljon az adatközlők személyéről. Nem valószínű például, hogy a G—9. számú kutatópont az I. kérdőív 242. kérdésére egyazon személy közölte a *kamora*, *pájz* és *spájz* szavakat. Meg kell tehát majd mondani (legalább a függelékben), melyik adat kitől származik, hiszen nagyon valószínű, hogy az a személy, aki a köznyelvi *spájz* alakot közölte, általában nagyobb mértékben a köznyelv hatása alatt áll, mint az, aki *kamorát* mond vagy még a szókezdő *sp-* hangcsoportot kiküszöbölő *pájz* alakot használja. Természetesen nagyon helyes eljárás nemcsak az adatközlőknek nem és kor szerinti megkülönböztetése, hanem még a vallási megoszlás figyelembevétele is (197, vö. Lőrincze cikkében: 178)²; mindezen megkülönböztetéseknek azonban túl kell jutniok a munkatérképeken: amennyire lehetséges, a végleges térképeken, illetve azoknak magyarázó függelékében is kell érvényesülniök.

Nagyon érdekes gondolatot vetnek fel az ún. „magánhangzó-térképek”, amelyek egy-egy kutatópont hangállapotáról tájékoztatnak, s egyelőre szintén munkatérkép-számba mennek. Talán később több is lehet belőlük: ezeknek alapján lehetne ugyanis

¹ A minél pontosabb átírás szüksége mellett tanúskodik Lőrincze Lajos következő megjegyzése is: „A *h* hang a magyar nyelvterületen általában zöngétleníti az előtte levő mássalhangzót. A *meghalt*, *dobhat*, *egyház* szó kiejtése így *mekhált*, *dophat*, *etyház*. Ha tehát (az írásképek megfelelően) zöngés mássalhangzót hallunk előttük, általában joggal gyanakodhatunk csak egyéni sajtáságként (esetleg csak pillanatnyilag) mutakozó betűjejtésre. De kutatóink tapasztalatai szerint — pl. Nagyhinden és Vágán (Csehszlovákia) — a *h* nem zöngétlenít, tehát a kiejtésben is zöngés marad a *g*, *b* és a *gy* a fenti példákban” (165; l. még 193).

² Lőrincze szerint „a felekezet szerinti nyelvi megoszlásra eddig is több helyen találtunk adatokat. Csak egy példát idézek: Nagyöveden (Csehszlovákia) a katolikus lakosságtól a *dínnye*, *szalma*, *kisledny*, *tükör* szavakat *dínnye*, *szálmá*, *lánka*, *tükör* formában jegyeztük fel, a reformátusoktól pedig *gyínye*, *szómá*, *jánká*, *gyükör*” (178). *Gyínye* ~ *gyínye* típusú nyelvjárási alakok 1717 óta ismeretesek (Kniezsa I.: A magyar nyelv szláv jövevényszavai. 1955. 1 : 155, MNy. 8 : 127). *Szóma* Kniezsa szerint csak 1838 óta van feljegyezve (i. m. 1 : 486).

a fonetikai kutatás számára olyanféle térkép-kivonatokat készíteni, aminőkre a Kis Román Nyelvatlasz már jó példát szolgáltatott.

Egyelőre nem látjuk világosan, hogyan tükrözik majd a végleges térképek az adatellenőrzés eredményeit s a belőlük folyó javításokat. A magunk részéről kissé aggodalmasan fogadjuk a már följegyzett adatoknak (esetleg kétes értékű) utólagos javítását, különösen ha különböző személyektől származó adatok keverése is szóba jöhet. Tudjuk és látjuk, hogy mindezzel a Nyelvatlasz munkaközössége az „impreszionista lejegyzés” veszélyeit kívánja elhárítani; kétségtelen azonban, hogy egy nyelvjárás jellegéről összesen 1500 kérdés (az I. és II. kérdőív kérdéseinek együttes száma) teljes képet úgysem adhat, s az adatok kiértékelése, éppen azért, mert az adatok több gyűjtőtől származnak, mindenképpen nagy teret enged szubjektív mozzanatok érvényesülésének.

Hegedűs Lajos eszközfonetikai tanulmányáról ezúttal csak annyit, hogy a nyelvjárási gyűjtésnek ilyen alapos fonetikai alátámasztása az eddigi nyelvatlasz-munkálatok során, egy-két úttörő kísérlettel eltekintve, jóformán ismeretlen volt. Hegedűs különösen a magyar kettőshangzók fonetikai kiértékelésével foglalkozik behatóan; kár, hogy — részben betegsége miatt — mérései több kutatóponttal kapcsolatban túlságosan kevés példára vonatkoznak, s hogy szinte minden kutatóponton más-más szavakkal foglalkozott. Ilyen módon a különböző diftongus-típusokra nyert eredményeit nehéz egymással összevetni. Dolgozata azért is világosabb és áttekinthetőbb lett volna, ha a nyelvatlasz-kérdésre nyert elszigetelt válaszokat — amelyek egészen különleges közlési helyzetben születtek — gondosabban elválasztotta volna a természetes beszéd folyamatából „kivágott” szavaktól. Nem látjuk világosan adatai elrendezésének más elveit sem: a pakodi (Zala m.) *ie*-típusú diftongussal kapcsolatban például miért következnek az adatok egymás után a következő felsorolásban (egyszerűség kedvéért csak a megfelelő köznyelvi alakra utalok): *kötél, péntek, széna, gép, kévébe, kévét, egészséges, kötélcsináló, bekötőték* stb. Nem lett volna-e logikusabb először a hangsúlyosabb szótagokban levő diftongusokat vizsgálni (s itt is egytagú szavaktól haladni többtagúak felé), s csak azután térni rá a 2., 3. stb. szótagban található diftongusra? Persze ez csak e g y a sok más rendezési mód közül; mindenesetre kívánatos lenne, ha Hegedűs tanulmánya, átdolgozott és bővített formában, idővel a magyar nyelvjárási diftongusok általános, minden részletében kiegyensúlyozott feldolgozásává kerekednék.

Az érdekes és változatos tanulmányokat számos térkép és fényképmelléklet egészíti ki; bizonyára nagy érdeklődést kelt nemcsak a kutatópontok hálózatának összefoglaló képe, hanem a kérdőívek illusztrációs anyaga is, a fonetikai eszközök bemutatása és Hegedűs Lajos nagy bőkezűséggel közölt nyomtatékgörbéi. Mindent összevéve, az olvasó azzal a megnyugtató érzéssel teszi le a könyvet, hogy a Magyar Nyelvatlasz ügye végre jó kezekben van; reméljük, teljes mértékben elfogadja az olvasó azt a megállapítást, amit Deme László tett első tanulmánya végén: „Vannak olyan tudományos munkák”, írja Deme dolgozata utolsó bekezdésében, „amelyek befektetés jellegeűk, s vannak, amelyek korábbi befektetéseknek mintegy kész kamatai. Az utóbbiaknak közvetlenebb és láthatóbb talán a hasznuk készülésük pillanatában is. Az első típusnak haszna azonban . . . mégis felmérhetetlen azokéhoz képest. Nem a kenyérhez hasonlítanak, amelyet azonnal elfogyaszthatunk, de ezzel meg is semmisítettünk, hanem az elvetett búzához, amely hosszú időközön keresztül fizeti vissza búsásan önmagát . . . Nem kétséges, hogy a készülő . . . Magyar Nyelvjárási Atlasz melyik típusába tartozik a tudományos vállalkozásoknak” (80). Joggal kívánhatjuk tehát, hogy addig is, amíg első Nyelvatlaszunk megjelenik, e jól átgondolt, nagyon tanulságos híradásról vegyenek tudomást mindenütt, ahol nyelvföldrajzi kutatásokkal foglalkoznak, s a nép széles tömegeinek nyelvvállapotát óhajtják gazdagon árnyalt, hű képbe foglalni.

Gáldi László

Helyesírásunk időszerű kérdései

A Magyar Tudományos Akadémia Helyesírási Főbizottságának megbízásából szerkesztette Benkő Loránd. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó, Nyelvtudományi Értekezések 4. szám. 138 lap

Bizonyosan nagy örömmel fogadja ezt a tanulmánykötetet a helyesírás kérdései iránt érdeklődők tábora: nyelvész, nevelő, szerkesztő, lektor és más szakember egyaránt. Régi szükségletet elégített ki közzétételével a Helyesírási Főbizottság. Kiadásának az a jelentősége, hogy helyesírás-tudományunk első nagyobb elméleti műve; bátran mondhatjuk, hogy e munkával új korszakba lépett a magyar helyesírás tudományos tanulmányozása, ha nem éppen most született meg teljességében.

A tanulmánykötet megírását két körülmény tette lehetővé és részben szükségessé is. Az egyik nyelvtudományunknak az a törekvése, hogy fokozottabban kielégítse a művelődési forradalom hatására a nyelv és az írás dolgaiban támadó gyakorlati igényeket. A másik pedig a szabályzat új kiadásának előkészítése, megvitatása, visszhangja során felgyülemlett hatalmas ismeretanyag és problémaanyag, — ahogy ezt a kötet szerkesztője az előszóban kifejti.

A kiadványnak nemcsak címében szerepel az „időszerű” jelző; valóban az is. A tudományt előbbre vivő eredmények megállapítása és közreadása mindig időszerű, de a helyesírás tárgykörében most különösen az. „A magyar helyesírás szabályai” 10. kiadását követő nagy társadalmi és sajtó-visszhang után valóban igen helyes volt most már a tudományos álláspontot részletes, de összefüggő módon is kifejezni. Időszerűsége mellett elsősorban ebben van a kötet közérdekűsége is.

A kiadvány célja az, hogy „a magyar helyesírási rendszer minden lényeges kérdését számbavegye, legújabb akadémiai szabályzatunk módosításait és bővítéseit tudományosan megokolja, s egy következő újabb kiadás számára a javítás, csiszolás, bővítés további lehetőségeire rámutasson” (3). — Ezt a helyes célkitűzést az egyes tanulmányok szerzői mind követik is, bár fejezetük anyagának megfelelően hol az egyik, hol a másik részére vetik a hangsúlyt.

A kötet szerkesztése tartalmi és formai szempontból egyaránt igen jó munka. A tanulmányok az új kiadás fejezeteinek címét viselik, s a fejezetek problémáit dolgozzák föl. A tanulmányok belső fölépítése is a szabályzat pontjainak sorrendjéhez igazodik. Mindez elősegíti a tanulmánykötet és a szabályzat együttes használatát. — Bár a fejezetek illetően való követéséből ered a kötet egyik hiánya is, tudniillik az, hogy ami a szabályzat egy-egy fejezetéből kimaradt, avval a kötet tanulmányai sem mindig foglalkoznak. Így például kimaradt a kötetből — az alapelvek ismertetése mellett — helyesírásunk egyéb elveinek tárgyalása vagy például annak megindokolása, hogy miért nem tekintjük tovább alapelvnek az egyszerűsítés elvét. Jóllehet ezt Benkő Loránd másutt elvégezte (vö. MNy. 50 : 180—2), a kötet egységének kedvéért — meg helyesírás-tudományunk emez összefoglaló dokumentumának még jobb használhatósága végett — ezeket a kérdéseket itt is össze kellett volna foglalni, ha csak röviden is.

A tanulmányok a szabályzat fejezeteinek megtárgyalása előtt általában hosszabb-rövidebb történeti visszatekintéssel kezdődnek. Szinte jelenségenként külön-külön kirajzolódik helyesírásunk fejlődésének, szabályozásának, egységülésének rendkívül változatos, tanulságos útja. A dolog természeténél fogva a szerzők főleg a XIX. és XX. század eseményeit, problémáit tárgyalják meg részletesen.

A tanulmányoknak tehát megvan a maguk tudománytörténeti beágyazottsága. Ez a helyes és valóban dialektikus módszer biztosítja azt, hogy az egyes

kérdésköröket, jelenségeket fejlődésükben, a reformáló törekvések vitáinak keresztüzében kísérhessük figyelemmel egységesítésük, szabályozásuk útján. Ezek a történeti visszapillantások nagyban megkönnyítik helyesírásunk mai kérdéseiben való tájékozódást és állásfoglalást. — Amennyire helyes azonban ez a történeti megalapozottság, ugyanannyira sajnálatos az idegen ortográfiák felé való tekintés hiánya. Nagyon elgondolkoztató, hogy a kötetnek csak idősebb szerzői (Pais Dezső, Bárczi Géza és Tompa József) élnek az érvelésnek, a meggyőzésnek avval az eszközzel, amit a más külföldi ortográfiáknak párhuzamul való idézése jelent.

A kötet tanulmányai természetesen teljesen egységesek az anyag megtárgyalásának minden vonatkozásában. Nem is lehetnek azok, mert az egyes szabályzati részek más és más megvilágítást kívánnak, azután meg az egyes szerzők munkamódszere, fölfogása is különböző. Van, aki inkább magyaráz, megokol; van, aki jobban bírál.

Több tanulmánynak nemcsak a különféle nyelvi jelenségek helyesírását, hanem magát az illető nyelvi jelenséget is több új szempontból meg kellett tárgyalnia ahhoz, hogy az ortográfia bonyolult kérdéseit még jobban meg tudja világítani. Így pl. Pais Dezsőnek „A különírás és egybeírás” című tanulmánya jelentős mértékben kibővíti, továbbfejleszti a szerzőnek a szóösszetételről már eddig kifejtett nézeteit, és általános nyelvészeti szempontból is figyelemre méltó megállapításokat tesz. — Más cikknek meg az írás szempontján kívül a nyelvhasználat, nyelvhelyesség igényeit is fokozottan kellett figyelembe venni. Ilyen például Fábrián Pálnak „Az idegen szavak és tulajdonnevek írása” című tanulmánya. A kötet nyelvhelyességi megjegyzései, figyelemzetései, eredményei összhangban állnak mai nyelvművelő munkánk törekvéseivel.

Magukra a tanulmányokra rátérve, nem vállalkozhatom részletes tartalmi ismertetésre, inkább csak néhány mozzanatra hívom föl a Nyelvőr olvasóinak figyelmét.

A szerkesztői előző után Benkő Loránd bevezetése az egységesülés szempontjából tekinti át röviden akadémiai helyesírásunk múltját és mai problémáit, különösen a tizedik kiadás összeállításának általános kérdéseit. Ez a rész igen tanulságos módon tárja föl a szabályozás feladatait és mostani „reform”-unk mibenlétét, a helyesírási norma dolgát. Megállapításaival általában minden helyesírással foglalkozó szakember egyetérthet. Talán csak az az irányzat nem helyeselhető föltétlenül, amely az egységesülés érdekében még több és több területre kívánná kiterjeszteni a szabályozást. Mert jóllehet, hogy „az az egyéni többletmunka, amelyeket az új normák elsajátítására fordít [ti. aki írásának helyességére igényt tart], lényegesen megtérül közösségi viszonylatban, az egységes helyesírásnak a nyelvközösség számára nyújtott előnyeit tekintve” (13) (s ennek megfelelően a szabályozást ki kell terjeszteni minden olyan jelenségre, amelynél erre szükség van); mégis lehetnek még olyan területek, ahol egyelőre még nem érett a helyzet a szabályozásra.

Igen érdekes Fábrián Pál összefoglalása az 1954. évi szabályzat előkészítéséről. Sok téves sajtóvéleménynek elejét vehette volna a Főbizottság, ha ilyen jellegű írás már a szabályzat új kiadásával egyszerre vagy éppen azt megelőzve jelenhetett volna meg. Ez a „műhelytitkokat” ismertető tanulmány az egyetlen, amely nem a szabályzat valamelyik részét dolgozza föl; ettől kezdve a többi cikk a szabályzat új kiadása fejezeteinek sorrendjét és címét követi.

Elsőként Deme László a betűállomány és a betűrend kérdését vizsgálja, többek között a dz betű dolgát és a kétjegyű betűk besorolásának fogas kérdését. Eredményei igen meggyőzőek és világosak.

Ezután következik az alapelveket tárgyaló három tanulmány. Benkő a kiejtés szerinti, ill. a hagyományos írásmód kérdéseit ismerteti, Deme meg — közben — a szóelemző írásait. Helyesebb lett volna, ha a három alapelvet egy tanulmányban és

egy szerző tárgyalja meg, mert így bizony a két szerző néhol ellentmond egymásnak (például a szóelemzés elvének fölfogásában).

Benkő Lorándnak a kiejtés szerinti (etimologikus) írásmóddal foglalkozó tanulmányában a legérdekesebb a kettős alakokról írott rész, amelyben alapelvként a köznyelvi norma tükrözését jelöli meg. Csakhogy ez maga sem egységes — fejti ki a szerző; állandóan fejlődik, egységeseedik, s ennek megfelelően a köznyelv egységeseülésével együtt fokozatosan kiküszöbölődnek a helyesírási kettősségek is. Így lett a *képpen* ~ *képen* kettősségéből a kiejtést követően *képpen* stb. Nem teljesen meggyőző azonban annak indokolása, hogy miért maradt meg éppen a hosszú alak a *gyújt* ~ *gyujt* kettősségéből.

Deme tanulmánya a szóelemző írásmódról a kötet egyik legeredetibb műve. A szerző revízió alá veszi az idevágó kérdésekben, az „immár százhusz éve apáról fiúra szálló megfogalmazásokat” (45). S arra az eredményre jut, hogy „A szóelemző írásmód... nem más, mint a szóelemek fonetikus írásmódjának megtartása a szóalakokban” (46). Erősen hangsúlyozza tehát a két elv összefüggését. A szóelemzés — eszerint — nem etimologizálás, hanem leíró, alaktani elemzés, az etimologizálás pedig a „hagyomány” elvéhez tartozik. „Mert a hagyományos írásmód nem más, mint a leíró kiejtési és a leíró alaktani elvnek már meg nem felelő, történetileg létezett, de már elavult kiejtési, illetőleg szóelemzési formáknak írásunkban való megőrzése” (48).

A hagyományos írásmódot Benkő Loránd tárgyalja. Igen változatos, sokoldalú annak indoklása, hogy miért maradt és marad meg helyesírásunk rendszerében az *ly* betű. Ezenkívül rámutat a szerző röviden arra is, hogy a hagyomány elve a szabályzatban megemlített néhány eset mellett írásrendszerünkben még másutt is érvényesül.

A kis és nagy kezdőbetű kérdéseit Hexendorf Edit vizsgálja meg. Igen helyesen igyekszik erősíteni a nagybetűs járvány visszaszorításának irányzatát. Sok idevágó kérdés (pl. történelmi események, címek stb.) szabályozását készíti elő, — többek között a nyelvi szempontból nem egészen indokolt kivételek megszüntetését is.

Nyelvtudományi szempontból egyik legigényesebb tanulmány Pais Dezsőé a különírás és az egybeírás kérdéséről. Ez azért is szükségszerű, mert „Az egész helyesírásnak valóban ez a területe az, amelyen legkevésbé lehet néhány merev képletet megformulálni és ezekhez idomítani a felmerülő eseteket. Az oka ennek, hogy a nyelvi életnek lehető legkülönbözőbb jelenségek körei felől itt csomósodnak össze olyan tényezők, amelyek közül az egyik erre, a másik arra, a harmadik stb. amarra húz, nem egyszer ellentett irányokban” (66) — írja e tanulmány szerzője.

A szabályzathoz képest kiegészítést jelentenek azok a megjegyzései, amelyekben a nyelvi és dologi mező szerepéről, a különírás és a kötőjel szemléltető funkciójáról szól, vagy a — német hatásra keletkezett — egybeírás járványa ellen emel szót: „Meg kell akadályoznunk, hogy mondataink, mondataink szerkezetének az összetevői betűből öntött hézagtalan sima betontömbökké váljanak, amelyekben nincs hely, ahol a szem és a szemén át az értelem megkapaszkodhassék” (68) — fejti ezt ki Pais Dezső igen szemléletes módon. — Az összetételek ilyen sokoldalú: alaktani, jelentéstani, sőt lélektani elemzése igen gyakran megmutatja az utat a gyakorlatnak a különírás és egybeírás bonyolult szövevényei között is.

A következő két tanulmány (A tulajdonnevek írása; Az idegen szavak és tulajdonnevek írása) Fábíán Pál munkája. Ezeket a kérdéseket is csak most vették először összefüggő tudományos elemzés alá. — A földrajzi nevek szabályozásának valóban igen nagy vívmánya, hogy az alapforma írását az *-i* képzős alakéval együttesen rendezték (tehát *Petőfi utca* ~ *Petőfi utcai*). A múltban ebben elég nagy zűrzavar volt, főleg a földrajzi szakmunkákban, amint ezt Fábíán táblázatos

összeállítás szemléletesen mutatja. S abban is megegyeznek a szerzővel, hogy „Jelentős előnye a földrajzinév-írás új szabályainak az is, hogy össszhangban vannak mind a közszók, mind a tulajdonnevek írásának általános alapelveivel.” — A folytatásával azonban már nehezebben érthetünk egyet: „Így például érvényesül az összetételek írásának az az általános elve, hogy míg az alapformák külön vagy kötőjellel íróttak, az összetétellel válás útján előbbre haladt alakulatokat már egybeírjuk: *Szeged vidéke*, de *Nyárádmente*; *Csepel-sziget*, de *Margitsziget*; *Márvány-tenger*, de *Sárrét*” (86). Ebben a megfogalmazásban ugyanis elsikkad az, hogy a földrajzi nevek esetében itt a kötőjeles alakok tekintendők alapformának, ezek az egybeírott alakok pedig leíró szempontból kivételek (s hogy hozzátégyem: nem mindig szerencsés kivételek).

Fábiának az idegen nyelvelemekről írott tanulmánya két részre oszlik. Az első rész a latin betűs nyelvek közszaivaival foglalkozik. Leszögezi, hogy a magyaros írásmód a helyes, ennek további terjesztése a kívánatos művelődésünk szempontjából is. Rámutat még két megoldandó kérdésre: a műszaki nyelv és a szaktudományok műszavai ortográfijának kérdésére; ebben nyilván az illető szakmák képviselőinek is részt kell vállalniuk a rendezés feladatából. A másik meg ama közkeletű idegen szavak írása, amelyeknek szóképe nem felel meg a kiejtésnek (ilyen pl. az *ellipszis*, *alligátor* stb.). A rendeződés itt is nyilván a magyarosodás irányában történik majd. — Az átírással kapcsolatban csak helyeselhetők Fábián megjegyzései pl. a „részleteiben még mindig megoldatlan” görög átírásról (97), vagy egy teljes — s a helyesírási szabályzattól elkülönített — átírási szabályzat kiadásáról (98). Ennek összeállítását már régóta sürgetik a sajtó és más szervek szakemberei.

Bárzi Géza rövid tanulmányában az elválasztásról ír. Kifejti, hogy itt a helyes szótagolás a követendő elv. Rámutat a *dz* elválasztásában még meglévő következetlenségre; s jelzi, hogy a *mad-zag* típusú elválasztás nem elvszerű, hanem csak átmenet: ideiglenes engedmény a hagyománynak.

Az írásjelekről Hexendorf Edit ír, mégpedig rövid történeti áttekintés után mindegyikről külön-külön. Összefoglalása jól ki egészíti a szabályzatot, bár egy-két helyen (pl. az idézőjel esetében vagy a kis- és nagyköjtőjel elhatárolásában) még több kérdést is megtárgyalhatott volna. A tanulmány egyik előnye a kritikus szemlem, pl. a szabályzat példaanyagát és nyelvét is tovább javítandónak tartja. Fölöslegesnek látszik azonban az a kiegészítési javaslata, amely szerint fölvénné az írásjelek közé a nyelvészeti szakmunkákban használatos értelmezési jelet (' ') és a folyamatosan írott (tehát nem külön verssorokba tördelt) verssorok elválasztó vonalát (|). Szerintünk ez nem való a szabályzatba, mert helyesírásunk egésze szempontjából legalább annyira speciális szakterületre vonatkoznék, mint bármely más — a bevezetésben igen helyesen kizárt — szűkebb szakmai vonatkozás.

A rövidítések kérdését Tompa József foglalja össze. Kitér a nemzetközi szokások figyelembevételére, és rámutat a még megoldandó kérdésekre (pl. *MÁV-ista* vagy *mávista*; *DISZ-es* vagy *diszes* stb.).

A kötet utolsó előtti tanulmánya, Benkő Loránd tollából, a szabályzat „Egyé b t u d n i v a l ó k” című fejezetéről szól. Különösen hasznosak a számokról és a keltezésről írott részei.

A szabályzati részeket tárgyaló írások után a szótári részből Deme László ír. Rávilágít arra, hogy gyakorlati szempontból milyen fontos a szótári rész. „A gyakorlatban gyorsan tájékozódni kívánó ugyanis nem szabályokat keres, hanem egyes eseteket, e g y e s z a v a k a t” (129). Ez a rész ad azonnal útbaigazítást s tanácsot azokra az esetekre, amelyek „a szabályzatban megadott típusok egyikébe sem illenek be” (128). — Ezért fontos a szótári rész kibővítése, a problematikus toldalékos szóalakok és származékok fölvétele; s ezért adja majd csak az ún. „magyar Duden” (tüzetes helyes-

írási szótár) a kérdések megnyugtató megoldását. — Rámutat arra, hogy az új kiadás szótári része a különíró tendenciát segítette azáltal, hogy feltüntetett különírandó szókapcsolatokat is. — Azután avval foglalkozik, hogy kell-e a szótári részben nem szigorúan vett helyesírási anyag: rövid magyarázat (az idegen szavaknál), némi enciklopédikus tájékoztatás (pl. a rövidítések feloldásában stb.) és útmutató nyelvhasználati kérdésekben (pl. hogy melyik alak helyes: *bohémet* vagy *bohémot*). Bár mindez nem tartozik a szótári rész szorosan vett feladatához, a szerzőnek igaza van abban, hogy némelykor ezek a kitérések segíthetik azokat, akiknek az egész szabályozás készül. — A tanulmány az egyes szavak írásában legutóbb végrehajtott változtatások megtárgyalásával végződik.

*

Végül még egy apró megjegyzést szeretnénk tenni — az Akadémiai Kiadónak. A mű c s a k e z e r példányban jelent meg. Ez a nyelvészek számánál több, de a helyesírással behatóbban foglalkozók számánál kevesebb. Csak egy kicsiny töredéküknek jut majd a könyvből. Annál veszélyesebb dolog ez, mivel a könyvnek végre o l c s ó n (12 forintban) megállapított ára lehetővé tenné, ahogy szerkesztők és lektorok mellett a tanárok, tanítók, sőt egyetemi hallgatók nagy többsége is megvásárolhassa. — Nem elégedhet meg sem a tudomány, sem semmilyen kulturális, oktatási vagy kiadói szerv avval, hogy a helyesírás felelős alkalmazói számára csak földolgozások jussanak el. El kellene juttatni a tudományos összefoglalást is azokhoz, akiken nagymértékben áll vagy bukik ortográfiánk megtanítása és egységes követése.

| Szépe György

NYELVMŰVELŐ TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK SAJTÓSZEMLÉJE*

2. Nyelvhelyesség

Folyóirataink, heti- és napilapjaink 1954. évi nyelvűvelő munkásságának zömét teszik a nyelvűvelősségi megjegyzések. Talán nem lesz érdektelen, ha bevezetésül néhány általános, összefoglaló jellegű megfigyelésünket közöljük. A Nyr.-t nem számítva, átnéztük 42 lap teljes évfolyamát, 3 vidéki napilap (Népűjság. Pest m., Somogyi Néplap, Szolnok megyei Néplap) 1954-i évfolyamának második felét, s az Előre (Románia), a Fáklya (Csehszlovákia) és a Toll (az ELTE újságírószakos hallgatóinak gyakorló újsága) egy-egy számát. A 42 lap megoszlása: vidéki napilap 6, budapesti napilap 5, budapesti hetilap 10, vidéki folyóirat 4, budapesti folyóirat 16, időszakos közlemény (Akad. Oszt. Közl.) 1. Nyelvűvelő rovata van a Bácskiskunmegyei Népűjságnak, a Dunántűli Naplónak, a Tolnai Naplónak, a Magyar Nemzetnek (a továbbiakban MN.), a Pajtásnak, a Kohónak és a MNy.-nek, egy időben volt a Csillagnak és az Új Hangnak; rendszeresen közöl nyelvűvelősségi cikkeket a Néplap (Debrecen), a Magyar Rádió és az Anyanyelvűnk is. Nincs nyelvűvelősségi közlemény az Élet és Tudományban, a Magyar Nők Lapjában, a Művelt Népben, a Népűvelésben, a Dunántűlben, az Építűnkben, a Tiszatájban, a Budapesti Nevelőben, az Irodalomtörténetben, az Irodalomtörténeti Közleményekben, a Köznevelésben, a Társadalmi Szemleben, az Új Márciusban és a Vigiliában. (Természetesen ez a negatívum nem jelenti azt, hogy az említett lapok egyáltalán nem foglalkoznak nyelvi kérdésekkel.) Feldolgoztunk 145 cikket. Íróik, amennyire az aláírásokból

* Folytatás. Vö. Nyr. 79 : 242—6.

meg lehet állapítani, túlnyomórészt általános, közép- és főiskolai, illetve egyetemi tanárok, nyelvtudományi intézeti dolgozók (57), továbbá újságírók (45). Meglehetősen nagy azoknak a száma, akiknek foglalkozása az aláírásból s a cikkből nem derül ki (33). Nagy részük feltehetően szintén tanár, illetve újságíró. A fennmaradó csoportban (10) egyetemi hallgatók, írók és irodalomtörténészek, agronómus, orvos, vámtisztviselő, szerelő és meteorológus szerepelnek, de bizonyára még színesebb lenne ez a kép, ha az előbbi csoportot fel tudtuk volna bontani. Az írások műfaja általában értekezés vagy riportszerű újságcikk, el-elve szatirikus verssel (pl. Ludas Matyi, jan. 4.) és karikatúrával (pl. Szabad Ifjúság, jan. 17., febr. 21.) is találkozunk. Az előbbieket formája többnyire elbeszélés, néha párbeszéd (pl. a Bácskiskunmegyei Népújságban Katona Piroška írásai), hangjuk helytel-közeli humoros, élcés, csipkelődő (pl. Szabad Nép, ápr. 8., Szabad Ifjúság, febr. 21., Néplap. Debrecen, máj. 9.).

A Nyelvművelő Főbizottság márciusi ülésén felvetődött az a kérdés, vajon vannak-e az ország egyes vidékein sajátos nyelvhelyességi problémák. Ennek a vidéki lapok tükrében történő vizsgálata még előttünk álló feladat, de mostani anyagunk feldolgozása közben is megnéztük, mik a vidék nyelvhelyességi problémái, mutatkoznak-e ilyenek a bíráló észrevételekben. A Vas megyének az erősebb vasi zöngésülésekre utaló két megjegyzését kivéve (jan. 1., 30.) azt mondhatjuk, hogy a pesti és a vidéki lapokban nagyjából azonos nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkoznak. A megjelent cikkek bizonyos csomópontok körül sűrűsödnek: a helyes kiejtés, a mozgalmi zsargon és az idegen szavak; az ikes, a *suksük* és az állapothatározói igeragozás (-va, -ve + létige); frázisok, képzavar. Szorosan vett mondattani megjegyzést keveset olvashatunk, de ez nyilván csak a cikkírók és a szerkesztőségek szemléletének, vizsgálódásának hiányosságára, nem pedig a való helyzetre utal.

Néhány szót még arról, hogy ez az ötvendetesen nagyszámú bírálat, észrevétel, kifogás tudományos szempontból megállja-e a helyét. Mindenesetre már számos cikkben megmutatkozik a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” c. tanulmánykötet s általában újabb nyelvművelő irodalmunk hatása. Az írók látják a nyelv fejlődését, tisztában vannak a nyelv társadalmi szerepével, nyelv és gondolkodás elszakíthatatlan kapcsolatával, a túlzó purizmus veszélyeivel; tudják, hogy a nyelvművelésben a stílus szempontjait is figyelembe kell vennünk; általában nem elégszenek meg a puszta hibáztatással, a helyes alakot, formát is közlik; többen is hangsúlyozzák, hogy a nyelvművelés nem merülhet ki a hibák felsorolásában, feladata a nyelv szépségének, gazdagságának megmutatása is. Sem a vidéki, sem a pesti lapokban nem ritka a polémia, a helyes álláspontnak vitában történő tisztázása (pl. a Tolnai Naplóban vagy a Magyar Rádióban). Sajnos azonban még mindig elég nagy számban találkozunk hibás észrevételekkel (pl. a Tollban, a Ludas Matyiban, a Tolnai Naplóban, a Magyar Rádióban), homályos, kétes értékű megjegyzésekkel is (pl. a Magyar Nemzetben, az Új Hangban). Most csak azokra gondolunk, amelyeket sem a szerkesztő, sem az olvasók nem javítottak ki. Ezeket olvasva csak még világosabban látjuk a nyelvművelésben még előttünk álló feladatokat.

A tanulmányok és cikkek most következő ismertetésében — a bevezető és befejező részletet nem számítva — a leíró nyelvtan fő fejezetei szerint haladunk. (A Nyr. cikkeire nem térünk ki.)

A nyelvművelésről általában

A Szabad Nép jan. 4-i számában vezércikk foglalkozik a nyelvművelés ügyével (Nyelvünk tisztasága). Röviden utal a nyelv társadalmi szerepére, a múltnak a magyar nyelvért folytatott harcaira, beszédkultúránk 1945 előtti elhanyagoltságára, a fel-

szabadulás óta elért eredményekre, majd harcba szólít mindenkit anyanyelvünk művelésére, gazdagítására, a színtelen, száraz, bürokratikus nyelv leküzdésére.

Még az év első felében több lap is bejelenti, hogy nyelvművelő rovatot indít. Rónai Béla a Dunántúli Napló márc. 14-i bevezető cikkében (Fegyverünk a nyelv) a következő elvi kérdésekkel foglalkozik: Lehetséges-e a nyelvművelés? Szükséges-e? Mi a célja? — A Tolnai Napló márc. 24-i számában Bárd Flórián (Harc édes anyanyelvünkért), a máj. 9-iben Áts József (Édes anyanyelvünkért) egyaránt a nyelv társadalmi szerepéből kiindulva, azt szem előtt tartva sorolja fel a leggyakoribb hibákat (mozgalmi zsargon, idegen és argó-szavak, ragok, névmások helytelen használata, hibás szórend), s buzdít anyanyelvünk szépségének, gazdagságának megőrzésére. A jún. 4-i és 5-i számban Heinrich Rudolf a központi nyelvművelő szervek irányításával végzett szervezett, rendszeres nyelvművelő munkát sürget (Édes anyanyelvünkért). A munka egyik része a felnőttek közt, másik része az iskolában folyó. Felhívja a figyelmet a fordítások, brosrák, hirdetőtáblák, falragaszok és a hangos híradó ellenőrzésére is, és helyesen utal arra, hogy a nyelvvédő harcnak nem szabad irtóhadjárattá fajulnia: nyelvünk finomságait nem szabad elorszvasztanunk, ügyelnünk kell a stílárius eltérésekre is. — A Kohó júniusi számában nyitja meg „Nyelvünk” c. rovatát. A szerkesztő azt kéri, hogy mindazok, „akiknek nyelvünk ügye, épsége, tisztasága, szebbé tétele nem közömbös dolog”, szóljanak hozzá a felvetődő kérdésekhez. A szeptemberi számban Sárközi Andor hozzászólásában azt kéri, hogy a lap foglalkozzék a borsodi írók nyelvével, mert — különösen a kezdők — nincsenek mindig birtokában a legfinomabb eszközöknek.

A nyelvművelés iránti érdeklődés megélnküléséről ad hírt a Statisztikai Értesítő májusi számában megjelent Magyarosan c. cikk. Benkő László a Délmagyarország dec. 16-i számában (Nyelv és kultúra) a nyelvi kultúra emelésének szükségességéről, nyelv és gondolkodás, nyelv és hazafiság szoros összefüggéséről ír. A Vas megye máj. 9-i vasárnapi jegyzete (Fiacskám, nem úgy kell mondani) arról szól, hogy a szülőknek felelősséget kell éreznük gyermekük helyes beszédéért.

A Fáklya áprilisi számában Kovács István a csehszlovákiai magyarság nyelvében előforduló főbb hibákra (főleg szlovák szavak vegyítése a beszédbe, helytelen szórend, a szó végén felemelkedő éneklő hangmenet, szó szerinti fordítások) s az ellenük való küzdelemre hívja föl a figyelmet (Szeressük, ápoljuk anyanyelvünket!).

A Csillag januári számában Németh Géza vitába száll Makay Gusztávnak azzal a bírálatával, melyet 1953-ban Lőrincze „Nyelv és élet” c. könyvéről írt („Elszérűség” és „liberalizmus” a nyelvművelésben). Alapjában igyekszik megragadni Makay szemléletmódját; ezt szerinte a formális logika szabályaihoz való ragaszkodás, az ellentétek egymást kizáró voltának hirdetése jellemzi; ezért áll szemben Lőrincze dialektikus módszerével. Makaynak ezt a merev szemléletmódját több pontban is kimutatja, így a nyelvművelés lehetőségének, a nyelvi normáknak és a nyelvművelő szabályoknak a kérdésében, s Makay tételeivel mindenütt félreérthetetlenül szembeállítja újabb nyelvművelésünk alapelveit, melyek Lőrincze könyvében is érvényesülnek. Németh Géza magvas írása egyik legjobb nyelvművelő vitacikkünk az elmúlt évben.

Makay Gusztáv az Új Hang februári számában így veti fel a kérdést: „Van-e nyelvhelyesség?” A mozgalmi zsargon vagy funkcionárius-nyelv elleni harccal egyetért, de már a nyelvhelyesség, a nyelvtisztaság területén a legnagyobb zavart és bizonytalanságot tapasztalja. A nyelvművelés fontosságát mindenki hangoztatja — írja Makay —, de adott kérdésekben más és más a felfogása. Legalábbis három csoportot lehet megkülönböztetni: az iskolai szaknevelők egy része meg van róla győződve, hogy „a nyelv egészséges fejlődése, tökéletesedése bizonyos mértékig irányítható aktív nyelvműveléssel, stílusneveléssel”. A hivatásos nyelvészek általában az élő beszéd jogát tekintik döntőnek. A harmadik csoport szemben áll azokkal, akik a régi sommázó

szabályokhoz ragaszkodnak. A baj az — folytatja —, hogy sok esetben nem tudjuk eldönteni, melyik félnek van igaza, „hol a határ kötelező, helyes nyelv-védelem — és elavult vaskalaposság között”.

Hiányolja, hogy nincs a nyelvművelésnek korszerű szakkönyve. A régiak (Pintér, Dengl, Balassa) elavultak, az újak, „pl. Lőrincze Lajos két gyűjteményes kötete, csak egyes kérdésekhez szólnak hozzá, és egyelőre lemondanak a következetes, határozott elvek felállításáról és alkalmazásáról”. Így a nyelvhelyességi vétségek elleni küzdelem nem elyszerű, nem egységes és nem következetes. Ennek igazolására számos „hibát” sorol fel tankönyveinkből, legjobb íróinktól (Arany, Móricz, Szabó Pál, Nagy Sándor, Veres Péter), de óvatosan felveti a kérdést, „vajon az említett »hibák« csakugyan mind szigorúan elítélésre méltó hibák-e?”

Segítséget, útbaigazítást véleménye szerint a nyelvtudománytól és a toll mestereitől várhatunk. „Sajnos [azonban], a tapasztalat azt mutatja: nyelvtudományunk még nem jutott el addig, hogy ilyen kérdésekre határozott és egyöntetű feleletet tudjon — vagy akarjon adni.” Az írók műveiben is találunk „botlásokat”, előttük sem „tisztázottak ezek a kérdések, még ők sem tudatosították ezeket a problémákat”.

Három feladat megoldását javasolja: döntsön egy bizottság vagy testület a nyelvhelyesség elvi és gyakorlati kérdéseiben, ezekről a kérdésekről indítsanak vitát; tudatosítsák a tömegekben a nyelvhelyesség fontosságát; dolgozzuk ki a magyar fogalmazás-tanítás módszertanát.

• Nagy J. Béla tanulmánya, „Simonyi Zsigmond nyelvművelő munkássága” (I. OK. 5 : 1—4) bemutatja Simonyi nyelvművelő elveit s ezek fejlődését. Simonyi gondolatait s a tanulmány szerzőjének hozzájuk fűzött megjegyzéseit olvasva, világosabban látunk olyan ma is időszerű nyelvművelési kérdésekben, mint nyelvújítási szavaink helyessége; az idegen szavak és idegenszerűségek keletkezése, megítélése; a pozitív nyelvművelés feladatai; a nyelvhelyesség, a nyelvtan és a stilisztika viszonya.

Szalay Károly megjegyzései a Toll cikkeinek stílusáról (Toll, nov. 17.) nem elvi jelentőségük, hanem elvi tanulságuk miatt kíváncsognak ide. Nem helyes, hogy csak hibáztat, s nem közli a javított mondatot vagy szövegrészt. Az is helytelen, hogy a kifogásolt szavakat, szerkezeteket, mondatokat teljesen kiszakítja összefüggésükből, ezért sokszor sem a hibát nem tudjuk felismerni, sem a javítást nem értjük. Végül kifogásait világosabban kellett volna megfogalmaznia, s helyenként meg is kellett volna rostálnia.

Hangtan: helyes kiejtés

Nagy Adorján több cikkben is foglalkozik ezzel a kérdéssel. A Színház és Film-művészet áprilisi számában (Anyanyelvünk és a színház) azt vizsgálja, vajon színészeink teljesítik-e a múlt század nagy színészeitől rájuk hagyott „apostoli” hivatásukat, a színpadi beszéd ápolását, fejlesztését. Felvázolja a színpadi beszéddel való foglalkozás történetét, a felszabadulás utáni fejlődés főbb állomásait, s többször is megjegyzi, hogy van még tennivalónk mind a színészképzésben, mind színészeink beszédhibáinak javítgatásában. Figyelmet érdemel azon megállapítása, hogy színházi és filmkritikánk is hibás abban, hogy közönségünk nem figyel a színészek beszédére, nem igényes ebben a tekintetben. (Itt jegyezzük meg, több színházi és filmkritikát, szinkron-bírálatot is elolvastunk, s csupán egy-kettőben találtunk s akkor is csak odavetett, mellékes utalást a szereplők beszédére.) — Az Anyanyelvünk áprilisi számában a helyes (övtáji) légzésre hívja fel a figyelmet (Teremtsünk beszédpedagógiát!), egy harmadik cikkében (Anyanyelvi oktatásunk kérdéséhez. PedSzle. márc.—jún.) pedig arra, hogy a beszédhelyesség kérdését társadalmi problémává kell fejlesztenünk, szervezeten kell munkába állítanunk

mindazokat, akik segítségünkre lehetnek: a Nyelvművelő Főbizottságot, nyelvművelő folyóiratainkat, színházi és filmkritikánkat, a szülőket, a nevelőket, mégpedig mind az általános és középiskolában, mind a felsőoktatásban. „... mi nevelők — írja — csak akkor vesszük ki részünket kultúrforradalmunkból . . . , ha olyan beszédpedagógiát teremtünk, amely egyaránt veszi fel a harcot mind egészséges szellemi fejlettségű gyermekeink beszédrendellenességei, mind a feudális kortól örökölt nyelvjárásainknak nem izessége, hanem megkülönböztető sajátosságai ellen.”

Julow Jenő is a helyes, szép, művészi beszéd ápolását, a beszédtechnika kötelező tantárggyá tételét sürgeti (Helyes beszéd, helyes olvasás. Néplap. Debrecen, ápr. 22., Édes anyanyelvünk. okt. 10.; A szép magyar beszédre buzdítja kis olvasóit (A magyar szó mindig fényesen ragyogjon!); Vargha Károly a kiejtés leggyakoribb hibáira hívja fel a figyelmet (A helyes magyar kiejtés. Dunántúli Napló, ápr. 25.), Fülöp Lajos a mozgalmi hangsúlyra és hanglejtésre (Helyes magyar kiejtést! Néplap. Debrecen, dec. 25.), Katona Piroska a betűejtésre, az összeolvadás elhanyagolására (A helyes kiejtésről. Bácskiskunmegyei Népújság, márc. 7.), Palkó István a zöngéesség szerinti részleges hasonulásra s ugyancsak az összeolvadásra (Egy kis nyelvészkedés. Vas megye, jan. 1.), Pongrácz István a már említett vasi zöngülésre (Megjegyzések és adalékok . . . uo. jan. 30.).

A Magyar Rádió jan. 18—24-i számában Vajda Albert az *s* hang hibás képzését kifigurázó saját rádió-riportjéről ír trefás cikket (Baj van az „s” betűimmal). Az okt. 25—31-i számban György Ferenc gombostűre szúrja a bemondók több kisebb-nagyobb hibáját, olyan egyes szavakat említve, melyekben egy-egy magán- vagy mássalhangzót — szerinte — helytelen hosszúsággal ejtettek (pl. *düch, zug, bura, közzé* stb.) (Notesszel a rádió mellett). Tévedéseit, elhamarkodott hibáztatásait a nov. 8—14-i és a nov. 15—21-i számban többen is nyesegetik (Varga Zsigmond, Kovács György, Györffy Miklós, Ferenczy Géza), s Lőrincze Lajos zárja le a vitát (Néhány megjegyzés a nyelvhelyességi vitához, nov. 22—28.). — A dec. 6—12-i számban Péter László szóvá teszi, hogy az egyik előadó tájnyelvi beszédben nem tudott különbséget tenni *e* és *é* között, továbbá kifogásolja az *éljen, tudja-féle* szavak tagolt, „uradzó” kiejtését (Tájnyelv és csizmadiabeszéd).

A Könyvtáros júliusi számában Fodor Zoltán arról számol be, hogy könyvtárak szavalóversenyekkel igyekeznek a versolvasást fellendíteni. A versenyek eredményeként a résztvevők megtanulnak szebben, értelmesebben, magyarosabban beszélni.

Jelentéstan, szókincs

A Pártépítés márciusi száma példát mutat arra, hogyan kell szóhasználatunkban szabatos fogalmi körülhatároltságra törekednünk. Egy olvasó kérdésére válaszolva leszögezi, hogy a *pártszerv* és a *pártiszervezet* szó mászt jelent, de az *alapszerv* és az *alapszervezet* már nem, s ezért az *alapszerv* használata indokolatlan és hibás.

H. Molnár Ilona „Jól fest, rosszul fest” c. cikkében (MNy. dec.) *e* kifejezés s a *fest* ige alaktani, jelentéstani fejlődését, jelentésárnyalatait, stilisztikai színezetét vizsgálja, s megállapítja, hogy egyesek véleményétől eltérően „valamilyen színben tűnik fel” jelentésük nem helytelen, nem „értelmetlen”.

Tállay Ferenc a *nyit, zár* igekötő nélküli használatát hibáztatja (MN. márc. 27., pl. *Az Operaház szeptemberben nyit. — Az üzletek nyolckor zárnak*), a Ludas Matyi szept. 23-i száma a *házon kívül van* kifejezést (ehelyett: *Nincs bent. Elment*), a MN.-nek egy kis megjegyzése (okt. 21.) a *Kapaszkodni tessék!* feliratot (ehelyett: *Fogózkodjunk!*). Ez utóbbi aligha állja meg a helyét, hiszen a *kapaszkodik* igének van ilyen jelentése;

a házon kívül van is csupán pontatlansága miatt róható meg adott esetben. — Nemes István megállapítja, hogy a *jön-megy, hoz-visz* használatában a beszélő helyzete a döntő (Dunántúli Napló, máj. 9.). — Dalos László a *rém, borzasztó* fokozó jelzők térhódítása ellen tiltakozik (Egyről-másról. Magyar Rádió, szept. 13—19.).

Több cikk is szóvá teszi *hasonló alakú szavak* (pl. *egyelőre—egyenlőre, fáradtság—fáradtság, értetlenül—értelmetlenül*) összezavarását (Néplap. Debrecen, dec. 10. — Magyar Rádió, ápr. 12—19. — ua. okt. 25—31.), s szavak helytelen, jelentésüknek meg nem felelő használatát (Tankönyveink nyelve. Anyanyelvünk, okt. — Örjárat. Új Hang, aug.—szept., nov.—dec. — MN. márc. 17.).

A mozgalmi zsargon elleni harc a fővárosi és a vidéki sajtóban egyaránt napirenden szerepel. Helykimélés céljából csupán felsoroljuk az idevágó cikkeket, helyelközzel tartalmukra vagy jellegzetes vonásukra is utalva: Nyelvünk tisztaságáért (Párt-építés, febr.), „Minőségi” (Szabad Nép, márc. 23.), Vilcsák Pál: Leányom védelmében (uo. ápr. 8. a kisiskolások nevelésében is elharapózó zsargonszerű kifejezések), Édes anyanyelvünk (Népszava, márc. 17. hogyan rontja el a hivatalos póz a zamatos, jóízű magyarsággal beszélők nyelvét is), Vargha Balázs: Tücsök és bogár nyelvünkben (MN. jan. 24.), A „dolgozók nyelve” (MN. nov. 17.), Kriti Karcsi DfSz-gyűlésen (Szabad Ifjúság, jan. 17. — rajzokkal), Tábori András: Magyaroknak — magyarul (uo. okt. 24.), Szép magyar nyelv (Ludas Matyi, jan. 24. — szatirikus vers a Magyar Közlöny szóhasználatára ellen), D. H.: A magyarosság nyomában (uo. ápr. 28. — a *felé* névutó), Tardos Péter: Benedek kartárs, akinél nincs probléma (Magyar Rádió, okt. 27—nov. 3.), Magyarosan (Stat. Ért. ápr.), Katona Pirokska: Értsük meg egymást! (Bácskiskunmegyei Népjátság, febr. 21.), Fülöp Lajos: Vigyázzunk nyelvünk tisztaságára! (Néplap. Debrecen, máj. 9. — az író a mozgalmi zsargon mezébe öltözteti mondanivalóját), Pákolitz István: Édes anyanyelvünk tisztaságáért (Tolnai Napló, ápr. 7.), Tóth-Kálmán: Édes anyanyelvünkért (uo. ápr. 28.), Áts József: Édes anyanyelvünkért (uo. máj. 9.).

A Szabad Ifjúság „Beszélj magyarul!” c. cikke (febr. 21.) az *argó*- vagy *ja s s z - s z a v a k* ellen tiltakozik ötletes, nevelő formájú kis elbeszélés keretében. A cikk után néhány pesti kiszólást rajzban is megörökít: *áthintázta a pókot, olajra lépett a szivar, átestek a palánkon*. — Az Előre (Románia — Jakab Ernő: Nyelvünk tisztaságáért, máj. 6.) is figyelmezteti olvasóit, hogy az *argó*-szavakra, az ún. bemondásokra kétszeresen is vigyázni kell, mert veszedelmes gyorsasággal terjednek el a falvakban is.

Az *idegen szavak* kérdésével legterjedelmesebben az Előre fent említett cikke foglalkozik. Helyesen választja el az idegen szavakat a jövevényszóktól, harcba száll az előbbieket védőivel, de védelmébe veszi az olyan szükséges, nélkülözhetetlen szavakat, mint *demokrácia, reakció, telefon, rádió* stb. Az újonnan megismert fogalmakat illetően az a véleménye, hogy ezeket magyar névvel kell elterjeszteni, s ebben a Bolyai Egyetem tanárainak vezető szerepet kell vállalniok. Azt javasolja, vegyék figyelembe a Magyarországon kialakult szóhasználatot, bár megjegyzi, a magyarországi sajtó több felesleges idegen szót használ, mint a romániai. Foglalkozik a nyelvet szegényítő idegenszerű szóképekkel és szólásmódokkal is. — Hasonló témájú, többé vagy kevésbé átfogó jellegű cikkek még: Rónai Béla: Diszpécser vagy munkairányító (Dunántúli Napló, ápr. 11. — általános tájékoztatás az idegen szavak használatáról), Tóth Kálmán: Édes anyanyelvünkért (Tolnai Napló, ápr. 28. — javaslat néhány idegen szó pl. *dekád, kombájn, docens, kandidátus, perspektíva* terjedésének megakadályozására; tévedéseit Áts József idézett cikke helyesbíti), Az idegen szavak használatáról (MN. ápr. 20. — rámutat a *konferansz* és a *konferanszié* közti különbségre, de megjegyzi, hogy mindkettőt magyar szóval helyettesíthetjük), MN. júl. 11. (a *diszpécser* szó ellen foglal állást), Magyarosan (Stat. Ért. ápr. — néhány gyakran használatos idegen szó magyar megfelelőjét közli).

Több kisebb közlemény olyan hivataltalosszavak ellen tiltakozik, amelyek régi, bevált megnevezéseket szorítanak ki, ilyenek: *szivarka* (cigaretta), *biztonsági gyűjtő* (gyufa), *vény* (recept), *mozgófényképszínház* (mozi), *írón* (ceruza) (Fejér István: Senki nyelve. MN. szept. 3.), *nyíláselzáró szerkezet* (ablak vagy ajtó — de ha a szóban forgó kifejezés gyűjtőnév, nincs okunk kifogásolni) (Bodó Béla: Szavak. Népszava, febr. 11.), *sütőipari szaküzlet* (pék) (A „pék” nem jó magyar szó? Béke és Szabadság, okt. 20.). — A Ludas Matyi febr. 11-i száma az *élelmiszerkészítőt* szót kifogásolja.

Katona Piroska (Szólások és frázisok. Bácskiskunmegyei Népjátság, ápr. 25.) és Vargha Károly (Értsük és használjuk szólásainkat! Dunántúli Napló, jún. 13.) szólásaink használatára buzdítanak, s egyben óvnak a frázisoktól és a képzavartól.

(Folytatjuk.)

Bencédy József

Eduard Koelwel: Wegweiser zu einem guten deutschen Stil

[A jó német stílus útmutatója] Lipcse, 1954. VEB Bibliographisches Institut. 2. kiadás
151 lap

Koelwel professzor tanulmánya a Német Demokratikus Köztársaságban folyó nyelv-művelő munka jelentős állomása. A könyv a szerző szerint nem a szokványos régi stilisztikai tankönyvek mai folytatása; célja az, hogy az írók és olvasók megnövekedett táborának konkrét stilisztikai szükségleteit kielégítse. Ma már mind több német olvasó szeretne könnyen érthető tájékoztatást kapni a stilisztika legfőbb kérdéseiben, és ugyanakkor gyakorlati tanácsokat vár a nyelv-művelés avatott tudósaitól. A könyv mindenekelőtt erre a gyakorlati feladatra vállalkozik. A szerző emellett a stilisztika alapfogalmainak rövid és gyakorlatias tisztázásáról sem feledkezik meg. Műfajilag ez csak akkor válik kissé zavaróvá, amikor a költői példák szemmel láthatóan magukkal ragadják a szerzőt, és az illusztrálás mellett eltörpül az, amit illusztrál. Az ilyen esetek száma azonban elenyésző.

A szerző előszavában logikailag indokolja módszerét. A nyelvnek mint a kölcsönös megértés eszközének jellegeből kiindulva hangsúlyozza, hogy a megértést mindenél jobban biztosítja a gondolatok kifejezésének egyszerű, világos módja, tartalmas formába öltöztetése. Ez pedig feltétlenül megköveteli, hogy világosan, hitelt érdemlően beszéljünk és írjunk. Ennek két feltétele: egyrészt a legtalálhatóbb szó, illetőleg kifejezés, amely szabatosan képes tükrözni a beszélő gondolatait, másrészt pedig a tiszta, világos nyelvtani szerkezet, amely végső soron összetartja a gondolatot.

E két szempont szerint, illetőleg e két területen ad Koelwel professzor világos, gyakorlati tanácsokat. A könyv ennek megfelelően két főrésze bomlik. Az első a szó-fajokkal, illetőleg ezek helyes használatával, a második a mondat különféle formáival, a stilisztikai alapfogalmakkal, valamint a mai beszélt és írott nyelv kinövésével foglalkozik. Példáit elsősorban a régi és a mai irodalomból meríti. Úgy hisszük, a nyelvi hibákra vonatkozólag hasznos lett volna jobban kiaknáznia a mai beszélt és újságnyelv adta — sajnos — gazdag lehetőségeket.

Koelwel nyelvész-téta, a szó jó értelmében. Szembeszáll a nyelv „l'art-pour-l'art örízőivel”, a polgári stilisztika-költők üres pátoaszával, és védelmébe veszi a német nyelv jól hangzásának előnyös formákat. Így pl. helyesen indokolja, mikor legyen a hím-, ill.

semlegesnemű főnév egyes számú birtokos esete -s, mikor -es, részesesete mikor legyen Ø, mikor -e végződésű.

Ezzel el is jutottunk a mű — és bátran mondhatjuk: a mai német nyelv művelés központi kérdéséhez, amely nemcsak a stilisztika részletkérdéseiben, hanem olyan átfogó problémában is megnyilvánul, mint a hosszú ideje vajúzó német helyesírási reform. A kérdést körülbelül így fogalmazhatnók meg: hogyan tükröződjék a mai német irodalmi nyelvben és a köznyelvben a régi és az új harca, amely más jelenségekhez hasonlóan a nyelvben is állandóan ható tényező? Ebben a kérdésben minden szakember állásfoglalásra kényszerül, akár tetszik neki, akár nem, és Koelwel professzor, aki mindenképpen eklektikus módszerre törekszik, itt mutatja a legtöbb ingadozást.

Közismert tény, hogy a német nyelv hasonló fejlődésen megy át, mint amilyen fejlődésen a germán nyelvek nagy többsége már keresztülment, vagyis analitikus irányú fejlődési tendenciát mutat. A nyelvjárások nagy részében ez a folyamat már sok tekintetben lezártnak tekinthető, s ez természetesen az irodalmi és még inkább a köznyelv alakulásában is éreztette, sőt egyre inkább érezteti hatását. Szerzőnk Luther mondására (*dem Volk auf das Maul sehen*) hivatkozva az esetek nem jelentéktelen részében csatlikozik az újhoz, azonban ezt nem a nyelvfejlődési tendencia igénye, hanem az újnak a klasszikus vagy esztétikai elvekkel való egybeesése alapján teszi. Ezért fogja pártját a dativus ethicusnak, ezért javasolja a *Tür*, *Stirn* alakokat a régebbi *Türe*, *Stirme* helyett, ezért támogatja a plasztikus, népi jelzőket fakó, egyhangú szinonimáikkal szemben.¹ Papírízük miatt támadja az olyan avult formákat, mint *derjenige*, *derselbige*, *jemanden*, *jemandem*, *niemanden*, *niemandem* stb.

Ugyanakkor azonban bizonyos, nem egészen indokolható merevséget tanúsít az új formák általános elöretörésével szemben. Határozottan elutasítja az olyan fordulatoknak még köznyelvi használatát is, mint *der Mutter ihr Hut* (*der Hut der Mutter* helyett), az előjáróval összetett kérdőszók népies feloldását (*an*, *mit*, *um*, *nach*, *bei*, *von*, *zu*, *in*, *aus*, *über* + *was*: *woran*, *womit* stb. helyett), a *trotzdem* kötőszó modern, jelentésbővítő használatát, a kettős tagadást mint a fokozott tagadás eszközt, bár ez utóbbinál maga is elismeri, hogy a nép és a költők használata eltér a klasszikus szabályoktól.

A mai német nyelvhasználat, vagyis a lényeges vonásaiban feltartóztatathatlan nyelvfejlődés szemszögéből nézve anakronisztikusan hat, midőn a szerző (valószínűleg teljesen reménytelenül) gátat akar vetni a *würde*-vel körülírt föltételes mód terjedésének és olyan alakokat ajánl (*büke*, *wünsche*, *schüfe*, *böge*, *schwömmme*, *empfühle*), amelyek ma már elkerülhetetlenül Heinrich Mann „Professor Unrat”-jának dagályos archaizmusaira emlékeztetnek. Hasonló a helyzet, amikor az egyidejűleg ún. erős és gyenge igék imperfektum-lehetőségei közül a régi, „erős” alakot pártolja, holott a fejlődés éppen az ellenkező irányban hat. (Itt természetesen csakis azokról az igékről van szó, amelyeknél az erős—gyenge változat nem jelentés-megkülönböztetésre szolgál.) A belső logikai kettősség itt annál nyilvánvalóbb, minthogy egyidejűleg elítéli az ún. archaizáló, „költői” szavakat és alakokat (*Leu*, *Maid*, *Wardein*, *beut*, *fleucht*, *fleugt*, *fleußt* *geneußt*, *geußt*, *kreucht*).

Ezenkívül még egyet hiányolhatunk: a mozgalmi zsargon érdemleges tárgyalását. Koelwel professzor csak néhány — az ő terminológiájával élve — klisészót és -fordulatot kifogásol, no meg az újságírás nyelvének bürokratikus elferdüléseit (bár az adatok lelőhelyének konkrét említése nélkül), és ezekkel egy kalap alá veszi a köznyelvnek nem egy valóban plasztikus kifejezését, mint *das haut nicht hin*, *das kann ich nicht verkräften*, *das hab' ich nicht mitgekriegt*. Valóban helyes lehet figyelmeztetni arra, hogy az ilyen

¹ *Sehr gesund* helyett *kerngesund*, *sehr krank* helyett *sterbenskrank*, *todkrank*, *sehr faul* helyett *stinkfaul* stb.

kifejezések sematikus, egyoldalú vagy túlzott használat során elkopnak, klisévé válnak, de gyökeres kiirtásuk szegényebbé tenné a német nyelvet.

Mindezt azonban bőségesen kárpótolja az olvasót az a nagyszerű stílus, az a finom dialektika, amellyel a szerző a helyes nyelvhasználat más kérdéseit fejtegeti.

A különféle, jobbnál-jobb példák tömegével igazolja az egyszerű, világos, „németes” beszédet a kancelláriák bürokratikus papírnyelvével, a gondolatnélküliséget takargató dagályos frázisokkal szemben. Lelkiismeretesen kell mérlegelnünk — ez Koelwel álláspontjának lényege — melyik főnév, ige vagy jelző a legtalálhatóbb arra a gondolatra, amelyet ki akarunk fejezni. Küzd a szuperlatívuszok könnyelmű osztogatása ellen és a rációra hivatkozik — méltán — ilyesfajta torzszülöttek láttán, mint *ein selten fleißiger Mensch*, ami logikailag pontosan az ellenkezőjét jelenti annak, amit mondani akar. Ugyanígy a veszélyes *um zu* logikátlan használatáról ilyen esetben: *Sie segelten trotz des drohenden Wetters unbekümmert auf dem Müggelsee, um eine halbe Stunde später zu kentern*. Ismeretes, hogy az *um zu* szándékot fejez ki, ami példánkban egyáltalán nem tételezhető fel. Derűtkeltő példákat hoz a participiumok át nem gondolt használatából eredő baklövésekre (*gerösteter Mandelverkäufer, beschmierte Tintenfinger* stb.).

A szerző különös gondot fordít az értelmi mondanivaló hű visszaadására. Pompás példákon mutatja be, mikor kell a *daß* kötőszó után kötő mód, mikor kijelentő mód, mikor melyik múlt használata ajánlatos, mi a különbség olyan rokon funkciójú kötőszavak között, mint *da* és *weil*, mikor írjunk *an dem*-et, mikor *am*-ot, miért nem cserélhető fel tetszés szerint a *natürlich* és a *naturgemäß* és így tovább.

Az értelem tiszteletéből fakad mindaz, amit az idegen szavakkal kapcsolatban mond. A magyar nyelvűvelés, nyelvtisztítás mai álláspontja is ez. Idegen szavak anyanyelveikkel történő helyettesítése — más kritériumok mellett — csak akkor engedhető meg, ha ez nem jelenti a fogalom pontos kifejezésének megnyirbálását. A főleg idegen szavak Koelwel szerint is kiküszöbölendők.

Joggal marasztalja el Koelwel professzor a pongyolaság szülte pleonazmust, tautológiát, amitől a stílus talán látszólag „fennkölt” lesz, de semmi esetre sem jó. Felhívja a figyelmet az egyenletes mondatszerkesztésre, az arányos felépítésre, az ún. „lépcsős mondat” (Treppensatz) sutaságaira.

A központozás kérdésében nagyobb engedékenységre lett volna szükség, hiszen az íráskép nem utolsósorban ezzel irányítja a mondat hangsúlyát. Koelwel professzor e téren mintha egy kissé merev volna.

Általánosságban azonban megállapíthatjuk, hogy a tanulmány így is igen hasznos, nagy gyakorlati értékű munka a külföldi német nyelvtanítás szempontjából is, mind az oktatók, mind az oktatottak számára. Hasznos útmutató, amely az élet követelményeinek megfelelő módon egyeztetni össze a stilisztikai hagyományokat a mai gyakorlati szükségletekkel, a nyelvűvelés konkrét munkájával. Jelentős támogatást nyújthat — módszerét és mondanivalóját tekintve is — a magyar nyelvűvelőknek. Sajnálatos, hogy hasonló jellegű magyar tanulmány még nem jelent meg, hiszen nagyon is időszzerű volna ilyen tanácsadó kézikönyvet adni a magyar tömegek kezébe. Ezen a téren a magyar mozgalmi nyelvről nemrég kiadott munka a sürgető problémáknak csak kis részét vizsgálta és csupán kezdetnek tekinthető.

Befejezésül szükségesnek látszik megemlítenünk még a könyv tetszetős kiállítását, amelyről méltán vehetne példát a magyar könyvkiadás is.

Hutterer Miklós
(Moszkva)

A Nyelvőr postája

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE NYELVMŰVELŐ CSOPORTJÁNAK LEVELESLÁDÁJÁBÓL

1. Malget Margitnak a határvető *-ig* rag használatára vonatkozó kérdésére az alábbiakat válaszoljuk:

Számos tapasztalattal rendelkezik mindenki arra vonatkozólag, hogy az *-ig* határvető raggal szerkesztett kifejezéseink néhányra többértelmű. Ezek a gyakorlatban elég sokszor okoznak zavart, félreértést, sőt néha bosszúságot is. Gondoljunk az ilyenféle kifejezésekre: *A szünet dec. 21-től jan. 15-ig tart* (15-e is szünet?); *Hétfőtől péntekig leltározás miatt zárva* (pénteken is?); *A 18.-tól a 25. fejezetig* (a 25. is?); *A 28. sorig a jegyek elkelték* (a 28. sor jegyei is?); *A jegyek közül a 20-tól 30-ig terjedő sorszámkokat Balog kapta* (10 db vagy 11?).

Miért van bizonytalanság, miért nem jelöli meg mindig pontosan az *-ig* a határt? Azért, mert — mint a fenti mondatokban is — az *-ig* raggal ellátott szavak, fogalmak nem határértékek, hanem önálló egységek, melyeknek van kiterjedésük, ill. időbeli tartamuk, s ezek egyéb *-ig* ragos szerkezetekben egyszer a határon belül, máskor a határon kívül értődnek (erre alább hozunk példákat). Nincs többértelműség olyan esetben, amikor az *-ig* ragos szó határértéket jelöl. Pl. *9-től 10-ig magyar óra lesz; Tánc 9-től éjjelig; Holtig siratta.*

Ami a félreérthető kifejezéseket illeti, azt mondhatjuk, hogy általában a határon belülinek szokták tekinteni az *-ig* raggal megjelölt fogalmat. Tehát a fenti példákban: 15-e is szünet, pénteken is zárva van a bolt stb. Persze a bizonytalanság megvan, s ezért szokták hozzátenni a kifejezéshez a *bezárólag* szót, ami azt jelenti, hogy az *-ig* ragos szóval jelölt fogalom is a határon belül értendő. Sőt úgy látszik, hogy ez sem zár ki minden kétséget, mert még egyéb magyarázó kiegészítésekkel is szoktunk találkozni. Pl. *A téli szünet dec. 21-től jan. 15-ig bezárólag tart, tehát az első tanítási nap jan. 16-án lesz.*

Ezzel a jelenséggel kapcsolatban igen erőteljesen kíván érvényesülni a nyelvi ökonómia, terhesnek érezzük a magyarázó kiegészítéseket. Nyilván azért is, mert ez a szerkezet meglehetősen gyakran szerepel a mindennapi nyelvhasználatban. Lehetne-e egy olyan megállapodással segíteni a kérdésen, hogy a fenti példákhoz hasonló kétértelmű esetekben az *-ig* ragos szóval jelölt fogalmat is határon belülinek tekintjük vagy ellenkezőleg? Még ha feltesszük, hogy sikerrel járna egy ilyen megállapodás széles körben való tudatosítása, akkor is az a benyomásunk, hogy továbbra is zavarnák a nyelvérzéklet a bármelyik megállapodással ellentétes jellegű kifejezések. Ha az első esetet vesszük, akkor az ilyenek: *Futott az erdőig; Így ment ez a harmadik napig, a harmadik napon aztán . . .; Dolgozott reggeltől estig; „a Dunától A Tiszáig nyúló róna képe”.* A második megoldással meg ilyenféle kifejezések állnának szemben: *Hatvaniig meg sem álltunk* (ti. csak ott, a városban); *A Belsped háztól házig szállít* (lakásból lakásba, nem pedig kaputól kapuig); *Az egyszeregytől az integráliig* (könyveim; az integrál is benne van); *Kiitta az utolsó cseppig* (az utolsó cseppet is). Ezekből látható, hogy az *-ig* rag-

nak a szerepe megoszlik, s ezért nem látszanék célravezetőnek a kérdés ilyen vagy amolyan eldöntése.

Sok esetben nincs szükség és nem is törekszünk pontos határmegvonásra (pl. *Gyöngyvirágtól lombhullásig*); ha azonban szükséges a pontos határvetés, akkor legmegfelelőbbnek látszik a magyarázó kiegészítés. A *bezárólag* szó eléggé elterjedt, és sok esetben jónak bizonyul magában is. Természetesen a nyelvi eszközök számos egyéb megoldást is kínálnak. Pl. *A XV. századtól a XVII. századig* helyett: *A XV. század kezdetétől v. végétől a XVII. század kezdetéig v. végéig* stb.

K. K.

2. Jirkovszky Sándor ny. gimn. tanár a következőket kérdezi. 1. Megfigyelése szerint a -z képzős tárgyatlan igéket ikésen ragozzuk (*zongorázik, hárfázik, lármázik*). Miért ragozzuk tehát iktelenül a 'levelet vált' jelentésű *levelez* igét, noha a vele azonos eredetű *leveledzik* 'levelet hajt' ige ikés ragozása? — 2. Hajdú megyében a *leveledzik* 'levelet hajt' igét *levelezik* alakban ejtik. Miért nem tünteti fel a helyesírási szabályzat az ige írásában ezt a nyelvjárási eltérést, s miért nem írja a szót *levele(d)zik* alakban, a *fogó(d)zik, lopó(d)zik, rugdaló(d)zik* mintájára?

Válaszunk a következő: A *leveledzik* 'levelet hajt' és a *levelez* 'levelet vált' ige alaki megkülönböztetése nem ellenkezik nyelvünk törvényeivel. A névszóból képzett -z képzős igék esetében hagyományosan nem az dönti el az ige ikés vagy iktelen ragozását, hogy tárgyas-e vagy tárgyatlan, hanem az, hogy visszaható-e vagy cselekvő. A visszaható igék mindig ikés ragozásúak. Ilyenek pl.: (anyagunk nagy részét Simonyi „Tüzetes magyar nyelvtan” című munkájából véve) *vérezik, könnyezik, bimbózik, gyűrűzik, kigyózik, patakzik* stb. Közéjük tartozik a *leveledzik* ige is (a. m. 'levéllel ellátódik'). Iktelen a ragozása azoknak a -z képzős igéknek, amelyek a) valamivel való ellátást (pl. *sóz, paprikáz, ruház, övez*), b) valamilyen eszközzel való működést (*ollóz, botoz, ágyúz, vesszőz*), c) valaminek a létrehozását (*levelez, éljenez*), d) valamilyenné tevést (*apróz, tisztáz*), e) megszólítást (*uraz, magáz, tegez*) jelentenek. Az ikés visszaható igék mintájára ugyan újabban ikésen ragoznak néhány olyan -z képzős igét is, amely eszközzel való működést jelent (*kártyázik, zongorázik, hárfázik*) vagy amely valaminek az elvégzését jelöli (*nótázik, lármázik*). A *levelez* 'levelet vált' azonban nem tartozik ezek közé. Ez az igénk 1781-ben bukkant fel először, iktelen alakban. Szótáraink ugyancsak iktelen alakban veszik fel, a nyelvtörténet tényeire támaszkodott tehát az Akadémia, amikor már az 1923-i helyesírási szabályzatban különválasztotta a *leveledzik* és a *levelez* igét.

A *leveledzik* 'levelet hajt' igénk 1464-ben, a MüncheniK.-ben fordul elő először, még *levelezik* alakban. A *dz*-vel írott formára a XVII. századból idézhetjük az első adatokat. Ez a *dz*-s alak vált a nyelvtörténet folyamán általánossá, a *levelezik* változat elavult. A szó írása a kiejtést tükrözi, azt bizonyítja tehát, hogy már többszáz éve általában *leveledzik*-nek ejtik. Egyes nyelvjárásokban ugyan valóban mondják *z*-vel is, azonban a szavak írásában az uralkodó nyelvhasználati formát: a köznyelvi kiejtést vesszük alapul. E szerint az elv szerint került bele a szó — már 1915 óta — *dz*-vel írott alakban a helyesírási szabályzatba.

H. A.

3. Pataky László, a Délmagyarországi Áramszolgáltató Vállalat Békéscsabai Üzletigazgatóságának egyik dolgozója a *szinkronizál, pasztórizál, premizál* és a hozzájuk hasonló szavakkal kapcsolatban kéri véleményünket.

Az alábbiakat mondhatjuk: A *pasztórizál* mellett újabban igen gyakran használatos a *pasztóroz* is, sőt mintha a két szó közül ez volna az általánosabb. Legújabb szótárainkban együtt szerepel mindkét változat, de a helyesebb: a *pasztóroz* áll elől.

A *szinkronizál* helyett egyik szótárunk már használ *szinkronoz-t*, tehát ez a szó is él már. A filmgyárakban viszont nem ismerik a *szinkronoz* alakot. Igaz ugyan, hogy a film-hirdetményeken általában elkerülik a *szinkronizál* szót, ehelyett „magyarul beszélő” (szovjet) filmet használnak, mivel — a saját bevallásuk szerint is — vidéken nem mindenki értheti meg az idegen kifejezést. — Szerintünk is jobb a *szinkronizál* helyett a *szinkronoz*, és kívánatos is lenne az elterjesztése. Teljes megoldást azonban az jelentene, ha az idegen eredetű képzővel együtt az idegen eredetű szót magát is kicserélnénk. Felmerült a *szinkronoz* helyett is a *beszéltet*, *hangosít* s talán a legszerencsésebb *magyarít* (filmet magyarít) kifejezés. Ezek közül a legtalálóbbnak az elterjesztése nem lenne reménytelen. Megnehezíti azonban a dolgot, hogy a *szinkron* szó és származékai nemcsak a filmgyártás, hanem a műszaki élet más területein, pl. a villamosiparban is régóta használatosak.

A *premizál*-nál is jobb lenne a *prémiumoz* vagy a *prémiumot ad*, *oszt*, esetleg a *prémiummal jutalmaz*. Végleges megoldásként itt is magyar szót látnánk szívesen.

A *politizál* helyett ellenben a köznyelvben már nem tartanánk szerencsésnek a *politikázik* szót. A *politizál* már igen régi nyelvünkben s nemzetközileg is elterjedt, egyértelműleg használt kifejezés. Összefüggése a *politika* szóval így is világos, s a *politizál* alak már annyira megrögződött — több mint 150 éve szinte kizárólagosan használt kifejezés —, hogy megbolygatása most már nem lenne szerencsés.

Ami a többi, aránylag fiatalabb *-izál* végű igénket illeti, mint pl. *agonizál*, *bagatelizál*, *dramatizál*, *faszizál*, *galvanizál*, *hipnotizál*, *ironizál*, *kollektivizál*, *nacionalizál*, *plagizál*, *szocializál*, *terrorizál*, *vulgarizál* — hogy csak találomra keressünk össze egynéhányat —, mindenütt idegen főnévből idegen eredetű képzővel képzett igéről van szó. A képzők jelentésárnyalata a felsorolt példákban sokféle, ezért általános, egységes magyarításuk nehéz lenne. Talán csak a *galvánóz*, *galvánosít* esetében sikerült ilyesmi; emellett esetleg a *humoroskodik* terjedhetne el, de ennél sokkal jobb a *tréfál*, *mókázik*. A teljes megmagyarosítás a *nacionalizál* és a *szocializál* szavak esetében sikerült az *államosít*, illetőleg *társadalmasít* szavakkal. Az utóbbi megfelelne a *kollektivizál* helyett is. — A többi szó magyarítása már nehezebb dolog, bár megvan rá a lehetőség, s igen kívánatos is lenne.

Sz. Gy.

4. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztérium I. vasúti főosztályáról az iránt érdeklődnek, hogy vajon helyes-e hivatalos levelezésben a többes szám első személynek a használata.

Ez a válaszuk: Ha azt akarjuk érzékeltetni, hogy a levélben foglaltak nem egy személy véleményét vagy döntését fejezik ki, hanem egy egész kollektíváét, akkor bátran használhatunk többes szám első személyt is. Az igaz, hogy a levelet egy személy írja alá, de ez esetben ez az egy személy az egész kollektívát, intézményt, osztályt stb. képviseli. Megjegyezzük, hogy a többes szám első személy nemcsak pluralis maiestatist fejez ki; itt elsősorban olyan cselekvést jelöl, amely személytelen ugyan, de amelynek mindannyian alanyai lehetünk. Közmondásainkban is találkozunk a többes első személynek ilyen használatával. Pl. *Árnyékáért becsüljük a vén fát*.

Ezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy az egyes szám első vagy harmadik személynek a használata helytelen vagy elkerülendő. Mindig az alkalomtól függ, hogy melyik kifejezésmódot alkalmazzuk, s a maga helyén mind a három változat helyes. Tehát: *Értesítem, hogy a hozzám véleményezésre beküldött javaslatát megkaptam; Hozzám intézett kérését nincs módomban teljesíteni; A bizottság döntése alapján értesítem, hogy . . .* Vagy: *Értesítjük, hogy a közeljövőben foglalkozunk ügyével; Kérdésére a következőket válaszoljuk. Vagy: Az MSZT. V. kerületi szervezete kéri Elvtársat; stb.*

H. M. I.

5. Pintér Sándor, a Magyar Rádió bemondója a *nulla* és a *zérus* szók használatára vonatkozólag kér felvilágosítást.

Ezt írhatjuk: Mindkét szó egyaránt helyes és használatos a tudományos és köznyelvben, a gyakoriság azonban a *nulla* javára szól. Magyar—oros (1951.) és Magyar—német (1953.) műszaki és tudományos szótárunk, valamint a készülő magyar értelmező szótár anyaga is ezt mutatja. Nyelvhelyességi irodalmunk csupán a németes *null* (fok) alakot és összetételeit helyteleníti (*nullkörző, nullpont, nullszint* stb.).

Úgy látjuk, Elvtárs inkább a *zérus* használatát pártolja. Ez valóban ízlés dolga, joga van hozzá. Érvei azonban nem meggyőzők. Az, hogy a *zérus*, ill. eredetileg *zéro* hindu — arab — olasz — francia — német láncon át végül meglatinosítva került nyelvünkbe (Maróthi, 1743.), nem elég ok arra, hogy föltétlenül mellette foglaljunk állást. Inkább a *nulla* szót kell előnyben részesítenünk, mely közvetlenül a latinból való régi átvétel (Onadi: Arithmetika. 1693.) A *0* jegy régebbi neve általában *cifra*. Az igaz, hogy ma a *nulla* jelentése gyakran általában 'semmi', sőt főnévként 'értéktelen, hitvány ember, senki' is (pl. Egy nagy *nulla* lett belőle). Régebbi irodalmunkban azonban a *zérus*-nak is volt ugyanilyen jelentése (pl. „Nem rettegi a nagy *zérust*, a halált.” „Maga ugyan *zérus*, de kit felvágó neje méltóságos rangra tuskolt.” Arany). Mindkét szó jelent ezenkívül számjegyet is. Az, hogy a *nulla* szónak ma aránylag több jelentése és több árnyalata van, természetes nyelvi jelenség, és nem lehet hibául felróni. Igaz, hogy a *0 C°* egy bizonyos hőmérsékleti értéket jelent, s ez nem azonos a matematikai értelemben vett 'semmi'-vel, de itt voltaképpen a hőmérőnek a *0* számjeggyel jelölt fokáról van szó, ezt a jelet pedig egyaránt nevezhetjük *nulla* vagy *zérus* (ritkábban *zéro*) szóval. A *zérus* azonban semmivel sem eredetibb és szakszerűbb; nem is értjük, miért lehetne az.

Gyakoribb, köznyelvidebb, nyelvileg kifogástalan volta miatt tehát mi a *nulla* szó egységes használatát javasoljuk.

K. M.

6. Székely Jenő, A gyógyszerész c. folyóirat szerkesztője a következő kérdésben kért tőlünk szakvéleményt:

A modern gyógyszerárakban elválasztott külön helyiség áll rendelkezésre a nem gyárból kapott, recept szerint helyben összeállítandó gyógyszerek elkészítésére. Mi lehetne ennek a helyiségnek a neve? A szakmabeliek körében a következő elnevezések kerültek szóba: a) *vényező*; b) *vénykészítő*; c) *gyógyszerkészítő*; d) *receptórium*; e) *Kabay* (vagy más neves gyógyszerészről elnevezett)-szoba (v. terem).

A mi nézetünk a kérdésről ez: a) A *vényező* szó — minthogy *vényez* ige nem — voltaképpen egy nem létező ige igenévi származéka. Épp ezért elterjesztését nem ajánlhatjuk. Kétségtelen ugyan, hogy *tényező* szavunkat — noha nem él mellette *tényez* ige — bátran használjuk. De az is igaz, hogy ez a szavunk a nyelvújítás alkotása; nyelvújításkori szabálytalan képzésű szavainkat pedig — bár elismerjük őket nyelv-ténynek — új szavak alkotásakor nem szívesen vesszük alapul. Felhozható a *vényező* ellen az is, hogy a jelentése a *vény*-nyel való valamiféle műveletre utal; az elnevezésnek viszont a megnevezendő helyiségben folyó műveletre kell inkább vonatkoznia.

b) A *vénykészítő* mint összetétel nem eshet kifogás alá: a jelöletlen tárgyias összetételek igen gyakoriak nyelvünkben. A szóban forgó fogalom megjelenésére azonban mégsem tartjuk alkalmasnak: a *vénykészítő* az, aki a vényt készíti, maga az orvos; vagy: az a helyiség, ahol a vényt készítik, tehát pl. a rendelő.

c) A *receptórium* megnevezés márcsak azért sem szerencsés, mert idegen — mégpedig mesterséges alkotású idegen — szó, s nem is közérthető. Különben is a végződése miatt van némi familiáris hangulata, régies színezete (vö. pl. *pipatórium, almárium, refektórium* stb.).

d) A *Kabay-szoba*-féle elnevezés — minthogy tulajdonnévi jellegű (vö. pl. *Bartók Béla Terem*) — nem oldaná meg a problémát, nem nevezné meg magát a fogalmat: a *Kabay-szoba* nem föltétlenül jelentené a megnevezendő helyiséget.

e) A javasolt elnevezések közül a *gyógyszerkészítő*-t tartjuk legmegfelelőbbnek. Igaz, hogy *gyógyszerkészítő* elvileg maga a gyógyszerész is lehet, az, aki a gyógyszert készíti. Ez azonban a gyakorlatban aligha lenne zavaró, már csak azért sem, mert van *gyógyszerész*, sőt *patikus* szavunk, ami valószínűtlenné teszi, hogy valaki a *gyógyszerkészítő* szót 'gyógyszerésznek', 'patikusnak' értelmezze, ill. ilyen értelemben használja. Sokkal több aggodalomra ad okot a szó hosszú volta. A szavak élete ugyanis azt mutatja, hogy a túl hosszú szavak nem terjednek el általánosan: megmaradnak hivatalos elnevezésnek; a beszélt nyelv ellenben nemigen használja őket. Igaz, ez a probléma megoldható oly módon, hogy a hivatalosan *gyógyszerkészítő*-nek nevezett helyiséget a szakmabeliek a mindennapi használatban egyszerűen *készítő*-nek mondanák. (Pl. beadja a receptet a *készítőbe*; még nem hozták ki a *készítőből* stb.)

Kívánatosnak tartanánk, hogy a szakma képviselői még más, szerencsésebb szavakat is javasoljanak: olyanokat, amelyek jobban kifejezik a megjelölendő fogalmat, s amelyek alkotásmód szempontjából is kifogástalanok.

R. É.

7. Szentkirályi Károly az *izben* elem egybeírását javasolja; arra hivatkozik, hogy ez egyértékű a *-szor*, *-szer*, *-ször* raggal. Tehát így javasolja: *többizben* (ilyen példát idéz is újságjainkból), *kétizben*. Arra is hivatkozik, hogy „A magyar helyesírás szabályai” (10. kiadás) a 173. pontban hallgatólag maga is egybe: *másodizben*-nek írja.

A mi véleményünk a következő: Az *izben* újabb névutóink közé tartozik. A névutó nyelvtani szerepe általában igen-igen hasonlít a ragéhoz: az *asztal mellé ül* = az *asztalhoz*; az *asztal körül ültek* = az *asztalnál ültek*; az *ing fölé* nem öltött már kabátot = az *ingre*. Ettől azonban még nem kellene egybeírniuk őket; egységesen nem is tudnánk, mert akkor lassan ilyen írást erőltetnénk: a *törvényszerint*, a *tilalomellenére* stb. — Hanem ragjaink egy része is névutóból eredt, s ezeknek a történetében volt is egy fok, mikor már a külön szójelentés nemigen volt tudatos a szóban, s mind ragszerűbbé vált a névutó. A *képen* szó is ilyen volt egy időben; ma már *-képp*, *-képpen* alakban egybe is írjuk a megelőző névszóval, mert már ragnak vesszük. Ma is ilyen raggá váló régi névutóink a *sámra*: szabályzatunk is *mázsaszámra* alakot ír; a *százsámra* is talán természetesebb volna már, mint a *száz számra* írás. (Az utóbbi nincs megadva a szójegyzékben.) A *számtalan izben*, *tömérdek izben*, *egyetlen izben* azonban még mindenképp helyesebb külön-, mint egybeírva, akkor pedig a *több izben* is csak külön lehet szabályos. — A *másod*-, *harmadizben* stb. nom az *izben* miatt van egybeírva, hanem a *második*, *harmadik* rövid alakja miatt, mely külön nem él. Ugyanígy: *második nap*, de: *másodnap*. Ez tehát más kérdés.

T. J.

MÉSZÖLY GEDEON HETVENÖT ÉVES

Mészöly Gedeon, a magyar nyelvésztársadalom múltjának és jelenének e kimagasló egyénisége ez évben üli születésének hetvenötödik évfordulóját. Minden magyar nyelvész örömmel ragadja meg ezt az alkalmat, mondhatni szinte ürügyet, hogy hangot adjon meleg szeretetének, mely Mészölynek, az embernek meggyerően színes egyénisége iránt mindnyájunkban folyamatosan eleven, és őszinte tiszteletének, mely a tudós hatalmas tudását, kimagasló tudományos érdemeit méltán megilleti. A Magyar Nyelvőr szerkesztősége, munkatársai, olvasói teljes szívvel ki óhajtják venni részüket ebben a csendes, de annál bensőbbben átértzett ünneplésben.

Mészöly Gedeon a magyar nyelvtudomány történetében nemcsak gazdagon árnyalt, különleges egyéni szint jelent, de szinte fogalommá vált. Évtizedeken keresztül ő volt a magyar nyelvtudomány kenyértésztaájában a hathatós kovász, mely új, hasznos erjedést indított meg. Régen lehiggadtnak, megszilárdultnak látszott elméletek rendültek meg, lazultak szét Mészölynek majd határozott pörölycsapásai, majd biztos kézzel irányított, finom boncolólkése alatt. Évről évre jelentkező tanulmányai, cikkei, könyvei a magyar nyelvtörténetnek már-már hagyományossá merevült tételeit hol itt, hol ott kezdték ki, bontogatták, hogy azután ugyanezekből a tanulmányokból új szintézis lehetősége bontakozzék ki, új felfogás, új szellem épülhessen tovább. Cikkei, könyvei, attól kezdve, hogy 1907-ben először jelentkezik a Magyar Nyelvőr lapjain, mind máig, a Nyelvőr egyik legutóbbi számában közölt kitűnő etimológiájáig, tömegével ontották az új gondolatokat, ajánlottak új megoldásokat, vetettek föl új lehetőségeket. Lelemény és ötletesség villan fel minden sorában, s ő a legjobb bizonyítéka annak, hogy a szilárd tudástól fegyvelmezett teremtmény fantázia milyen érték a nyelvtudományban.

Keresve azt a szót, amely egyetemlegesen jellemezze Mészöly tudományos munkásságát, minduntalan ez szökik a tollhegyre: „mindig szellemes”; ámde ennek a szónak nyelvtudományi irodalmunkban megvan a maga sajátos funkciója: a szelíd, kíméletes kivégzés beharangozása, s ezért mégsem illik ide. Mészöly írásai nem múltó villanású röppentyű sziporkái, hanem éles, tartós fényforrások. Tanításai nyelvtudományunkban ma is eleven valóságok, fölfedezései, megoldásai állandóan ható tényezők. Tételei közül egyesek már szinte személytelenné vált igazságok lettek, másokról a vélemények megszolanak, ismét másokkal perlekedünk, vitatkozunk, de e vélemények élnek, velük számot kell vetnünk és állandóan számot is vetünk. Kétségtelenül nem volt mindig és mindenben igaza — senkinek sincs mindig és mindenben igaza —, de akkor is nagy szolgálatot tett a tudománynak, amikor kihívta az ellentmondást és páratlanul ügyes vitatkozó készségével, félelmes dialektikájával az ellenfelet minden ereje és tudása kifejtésére szorítva járult hozzá az igazság megközelítéséhez, gyakran pedig oly gondolatláncokat indított meg másokban, esetleg ellenfeleiben, melyek szemei nélkül nem alakultak volna ki, vagy nem kapcsolódtak volna össze. Ma a magyar nyelvtörténetés minduntalan az ő nevébe ütközik. A Halotti Beszéd, az Ómagyar Mária Siralom igaz értelmének

kihámozása az ő munkássága nélkül hiányos volna; kódexeinket senki nálánál jobban nem ismeri; igeragozásunk, birtokos személyragozásunk, névragozásunk, névmásaink, határozószavaink történetében az ő többnyire szerencsés keze mindenütt ott van; számos színes, ötletes, de egyszersmind meggyőző etimológia fűződik nevéhez. Mindig nemcsak a nehéz problémák kötötték le figyelmét, de elsősorban azok, melyek váratlan, ötletes megoldásokat tettek lehetővé, legalábbis oly elmének, mint az övé. Ha nem félnék, hogy félreértene, azt mondanám, ő az etimológia költője, hiszen a költő is az igazságot keresi a színes fantázia köntösébe öltöztetve. Hogy ragyogó ötletessége ma is mily töretlenül csillog, arra legjobb bizonyíték a Nyelvőr idei I. számában megjelent etimológia, mely a *faj* szó eredetét tisztázza bravúrosan.

Munkáiban lassan különleges stílust, modort alakított ki, mely egyéniségét hűen tükrözi: mondanivalóját sajátos művészi színekkel vonja be, melyekben a szabatosság, a világos okfejtés szerencsésen párosul a részletező, nyugodtan hömpölygő narratioval. Talán helyes, hogy ebben nem igen követik: amilyen jól illik öhozzá, annyira rosszul szabott, ügyetlenül ráaggatott köntös lenne más valakin. Helyesebb, ha fiatal nyelvészeink rövidebbre fogják mondanivalójukat, ha nagyobb bőséggel idézik a szakirodalmat, ha nyelvtörténeti adataikat nem írják át. Az ő írásmódja azonban illik öhozzá. És stílusa ugyanolyan változatos, mint egyénisége. Minthogy új utakat keresett, sokszor támadó lendülettel, forradalmasan, sok harcot kellett megvívnia. Félelmes vitakozó. Senki nálánál ügyesebben nem tudja fölépíteni érvelését, csoportosítani és csattanóra kielezni bizonyítékait. S a hatásosságnak mégsem áldozza föl a jó ízlést. Ha kartársaival vitázik, használja ugyan a gúny fegyverét, de a gúny szelíd és mégsem kevésbé ható évődéssé csitul. Viszont, ha kell, tud erősebb hangot is megütni, pl. az okvetetlenkedő dilettantizmus ellen vívott harcában. Ha tehetségét az ügyvédi pályának szenteli, kétségtelenül a magyar barreau ragyogó híressége lett volna. Mi örülünk, hogy kiváló képességeinek a nyelvtudomány látta hasznát. S örülünk, hogy az irodalom terén tett kirándulásai sem tették hűtlenné a nyelvtudományhoz.

Mészölyt, az embert ugyanazok a vonások teszik mindenki számára rokonszenvesse, amelyek stílusát jellemzik. Világos fej, éles szem, színes ötletesség mellett aranyos kedély, mély humor, ízes anekdotázó készség, s mindez párosulva fölényes bölcsességgel és leplezett, de nem leplezhető gavalléros jószívúséggel. Ha a sűrű értekezletek föl-fölcsábítják Budapestre, amint megjelenik egyenes tartásával, aprózott, lassú lépteivel, csillogó vastag szemüvegével, mindenki örömmel siet üdvözlésére. S magán az értekezleten keveset szól (nagy erény!), csak szemének villanása, fölhúzott homloka alatt cikázó tekintete mutatja, mennyire részt vesz a problémákban. Ha pedig hozzászól, vagy fölolvass valamit, szemüvegét váltogatva, kezének jellegzetes mozdulatával húzva alá szavait, kevés, lassú szóban sokat mond, tapintatosan kímélve mások idejét.

Teljes szívünkben kívánjuk neki magának, de mi magunknak, tudományunknak is, hogy még sokáig egészségben, minden fáradtság nélkül, a maihoz hasonló töretlen szellemi frissességben szolgálhassa mindnyájunk közös ügyét, édes anyanyelvünk tudományát, művészetét.

Bárczi Géza

*

A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa *Mészöly Gedeon*-nak hetvenötödik születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend kitüntetését adományozta.

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG 1955. MÁRCIUS 2-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Bárczi Géza, Deme László, Fábián Pál, Ferenczy Géza, Karinthy Ferenc, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Ruzsiczky Éva, Sömjén Endre, Tompa József főbizottsági tagok; Bencédy József, Csetri Lajos, Hámori Antónia, Keresztes Kálmán, Loványi Gyula, B. Lőrinczy Éva, H. Molnár Ilona, Szabadi Béla, Szilágyi Ferenc, Végh József meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

1. Lőrincze Lajos titkár ismerteti a Főbizottság 1955. I. félévi munkatervét: a) A magyar sajtó nyelvének szervezett formában való ellenőrzése; b) A Magyar Nyelvőr 1954. évi számainak és a szerkesztés munkájának megvitatása; c) Segítségnyújtás nyelv-helyességi kérdésekben a Műszaki terminológia szótára szerkesztőségének; d) A tervezett nyelvészeti kiállítás anyagának megbeszélése; e) A kiejtésről szóló film problémáinak megvitatása; f) A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportjának a beszámolója.

A Főbizottság a hozzászólások elhangzása után elfogadja a munkatervet.

2. Lőrincze Lajos titkár javaslatot tesz a magyar sajtó nyelvének szervezett formában való ellenőrzésére. — Hangsúlyozza, hogy a sajtó a nyelv művelésnek fő orgánuma lehet, ha gondot fordítunk rá; ha ellenben elhanyagoljuk a vele való törődést, számtalan hiba forrásává, terjesztőjévé válik. Éppen ezért föltétlenül szükséges, hogy a Főbizottság szervezett formában ellenőrizze a sajtó nyelvét. — A sajtó nyelvének rendszeres figyelemmel kísérése tudományos haszonnal is járna: a vele foglalkozók megismernék a beszélt nyelvnek, a szakmai nyelveknek számtalan problémáját, látnák az újabbnál újabb nyelvhelyességi kérdéseket. — Az ellenőrzésnek a napilapokra és a folyóiratokra egyaránt ki kellene terjednie. A munka során a következő szempontok szolgálhatnának irányelvül: a) Helyesírás; b) A köz- és irodalmi nyelvnek, valamint az egyéb nyelvhasználati formáknak (nyelvjárások, szakmai nyelvhasználat, mozgalmi nyelv) egymáshoz való viszonya; c) Új szavak; d) Idegen szavak; f) Nyelvtani hibák (pl. a névelő elhagyása, szórendi hibák stb.); g) Stilisztikai hibák; h) S végül: a lapokban, folyóiratokban megjelenő nyelv művelő cikkek felülvizsgálása. — A szervezeti keretet a Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő csoportja adná; ki-ki vállalna egy-két lapot, és kijelölné a hibákat. Az így összegyűlő anyagot a Nyelvtudományi Intézetben lehetne tárolni. Ennek a felhasználásával rendszeres időközönként cikket lehetne írni a leggyakoribb helytelenségekről; ezeket a cikkeket az Újságíró Szövetség segítségével el lehetne helyezni a különféle lapokban, folyóiratokban.

A javaslathoz hozzászól Kodály Zoltán, Deme László, Karinthy Ferenc, Kovalovszky Miklós, Loványi Gyula, Sömjén Endre, Szilágyi Ferenc.

A vita eredményeképpen a Főbizottság kijelenti, hogy helyesli a vállalkozást; a jelenlevők mind vállalják a munkát; a gyűjtemény gondozására Keresztes Kálmánt kéri fel a Főbizottság.

3. Lőrincze Lajos még néhány kisebb bejelentést tesz: a Rádióban valószínűleg lehetőség nyílik arra, hogy — az „Édes anyanyelvünk” című műsoron kívül — vasárnap délelőttként 5 perces nyelv művelő adással szolgáljuk a nyelvi kultúra terjesztését; az ELTE Nyelv- és Irodalomtudományi Karán rövidesen újra sor kerül a kiejtési verseny megrendezésére. — Végül még a Magyar Nyelvőr terjesztési kérdéseiről kapnak tájékoztatást a jelenlevők.

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG 1955. MÁJUS 3-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Bárczi Géza, Deme László, Fábián Pál, Ferenczy Géza, Kovalovszky Miklós, Pais Dezső, Tompa József főbizottsági tagok; Bárd Miklós, Bencédy József, Benkő Loránd, Csetri Lajos, Juhász József, Kerékgyártó Imre, Prohászka János, Rác Endre, Rubinyi Mózes, Szépe György, Torma Domokos meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

Lőrincze Lajos titkár bejelenti, hogy a Magyar Nyelvtudományi Társaság választmánya 1955. május 10-én tartott ülésén úgy határozott, hogy a Magyar Nyelvőr fontosabb nyelvművelő írásaiból álló „Nyelvőr Füzetek” című sorozat ezután megjelenendő füzeit átveszi, költségeiről és terjesztéséről gondoskodik.

Kodály Zoltán elnök felkéri Rác Endrét tartsa meg a Magyar Nyelvőr szerkesztési kérdéseivel foglalkozó beszámolóját.*

Rác Endre beszámolójában sorra veszi az egyes rovatokat, s megteszi észrevételeit: A Nyelvművelés című rovat a folyóiratnak legterjedelmesebb s egyik legértékesebb része. Az Írói nyelve című rovat igen jelentős, de kívánatos lenne még a kibővítése és a javítása. A Könyvszemle egy kissé terjedelmesebb a kelletténél; anyagának egy része átkerülhetne az Íróink nyelve című rovatba; egyébként az ismertetett munkákat általában jól válogatták össze, s helyes, hogy fordítások nyelvvel foglalkozó cikkek is helyet kapnak. Kívánatos volna, hogy a folyóirat többet foglalkozzék régi magyar nyelvtudósok munkásságának ismertetésével, bírálatával, haladó hagyományaink ápolásával. Ugyancsak kívánatos volna az is, hogy legyen egy Nyelvésiskola című rovat, ahol a magyar nyelvi ismeretek oktatásával kapcsolatos kérdések helyet kaphatnának. A Szó- és szóhasználat című rovat szerkesztésében akadnak még javítani valók. A levelezés igen hasznos rovat. A hírtanyagot, vitát frissebbé kellene tenni. — A továbbiakban a folyóirat elvi egységével, valamint a szerkesztési technika kérdéseivel foglalkozik. Végül azt a kívánságát juttatja kifejezésre, hogy a folyóirat kéthavonként jelenjék meg.

Rác Endre beszámolóját vita követi. A vitában résztvesznek: Kodály Zoltán elnök, Bárd Miklós, Bárczi Géza, Bencédy József, Benkő Loránd, Deme László, Fábián Pál, Kerékgyártó Imre, Kovalovszky Miklós, Lőrincze Lajos, Pais Dezső, Szépe György, Tompa József, Torma Domokos.

A vita során számos megjegyzés, javaslat elhangzik: a folyóirat időnként számoljon be a Rádió nyelvművelő adásairól; regisztrálja, bírálja az új nyelvi elemeket; adjon hírt a fontosabb nyelvtudományi eseményekről, a kandidátusi, doktori értekezések vitájáról; kísérje figyelemmel a sajtó nyelvhasználatát; közöljön több nyelvjárási anyagot; foglalkozzon a műszaki szókincs és kifejezőkészlet problémáival. — Különösen sokat foglalkoznak a hozzászólók az Nyelvésiskola című rovat tervével. Végül az a vélemény alakul ki, hogy — tekintettel az Anyanyelvünk az iskolában című folyóiratra — nincs szükség külön ilyen rovatra; ez természetesen nem jelenti azt, hogy a Magyar Nyelvőrben nem jelenhetnek meg olyan nyelvművelő, írói nyelvvel foglalkozó stb. cikkek, amelyek elsősorban a pedagógusokat érdeklik.

A hozzászólások elhangzása után Rác Endre válaszol az észrevételekre, javaslatokra.

*A beszámoló és a vita anyaga megjelenik a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VII. kötetének 3—4. számában.

Végül Lőrincze Lajos titkár, a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője megköszöni Rácz Endre beszámolóját és a hozzászólásokat. Ezután összegezi a vita tanulságait. Végül sajnálatát nyilvánítja, hogy a meghívott írók, pedagógusok, szerkesztők nem jelentek meg az értekezleten; bekapcsolódásuk nagymértékben hozzájárult volna a vita sikeréhez s így a Magyar Nyelvőr színvonalának az emeléséhez is.

A Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi nagygyűlésén a következő nyelvészeti vonatkozású előadások hangzottak el. Május 25-én délelőtt Szabolcsi Benccé akadémikus fölolvasta a Nyelv- és Irodalomtudományi Osztály vezetőségének a nyelvtudománnyal és nyelvműveléssel is bőségesen foglalkozó beszámolóját. Ugyanaznap délután Kniezsa István akadémikus tartott előadást „A magyar állami és jogi terminológia eredete” címmel. Május 27-én délelőtt Iorgu Iordan akadémikus, a nagygyűlésre érkezett román akadémiai küldöttség tagja „A román nyelv kialakulása” című előadását tartotta meg.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűlését június 7-én tartották meg. Kniezsa István elnöki megnyitója után Lőrincze Lajos alelnök tartott előadást „Az ízt jelentő melléknevek jelentéséhez” címmel. Mollay Károly titkár beszámolója és Kelemen József pénztáros jelentése után a közgyűlés újraválasztotta a választmány egyharmadát, s megválasztotta a Társaság külföldi tiszteleti és levelező tagjait.

A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat központi irodalmi és nyelvi szakosztályának nyelvi munkabizottsága április 5-én műsoros ismerkedési estet rendezett. A bevezetőt Pais Dezső akadémikus tartotta a nyelvi ismeretterjesztés kérdéseiről.

A tudományos diákkörök I. országos konferenciája. Az Oktatásügyi Minisztérium és a DISZ Központi Vezetősége rendezésében hazánk felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából 1955. április 20—23. napján tartották felsőoktatási intézményeink tudományos diákkörei első országos seregszemléjüket. A konferencián az egyes tárgykörökből szakkonferenciákat tartottak.

A magyar nyelvészeti szakkonferencián április 23-án Bárczi Géza akadémikus elnökletével a következő előadások hangzottak el: 1. Balogh László (Debrecen): A manysi nyelv denazalizált szavainak tanulsága. — 2. Jelenits István (Budapest): Próza és vers Katona drámai művészetében (a Jeruzsálem pusztulása prózai és verses kidolgozása alapján). — 3. Fekete Margit (Szeged): Nyomtatás Komádiban.

Nyelvészeti, stilisztikai előadások hangzottak még el az orosz irodalmi és nyelvészeti szakkonferencián: Wolf József (Lenin Intézet): A birtokos eset szintaktikai funkciója; — Elbert Judit (Lenin Intézet): A fordítás pártossága; illetőleg a magyar irodalomtudományi szakkonferencián: Juhász Béla (Debrecen): Kosztolányi prózai stílusa.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem hazánk felszabadulásának 10. évfordulója alkalmából rendezett ünnepségén két nyelvészeti előadás hangzott el. Április 30-án **Bárczi Géza** akadémikus „A magyar nyelv magyarsága” címmel tartott előadást. (Szövege folyóiratunkban jelenik meg.) — Április 28-án **Jelenits István** IV. éves hallgató „A stilisztika elméleti kérdéseire” című dolgozatát olvasta föl.

Az idei helyesejtési versenyt március 14-én rendezte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Nyelv- és Irodalomtudományi kara. A versenyen harmincan vettek részt. A bíráló bizottság az első díjat nem adta ki. A II. díjat, 300 Ft-ot **Újvári István**; a III. díjat, 200—200 Ft-ot **Kecskés Katalin**, **Czeichner Vilma**, **Cseri Zoltánné**; a IV. díjat, 100 Ft-ot **Egressy István** kapta. A versenyzők közül dicséretben részesült **Szigligeti Erzsébet**, **Somkuti Éva**, **Kilián István** és **Kabdebó Tamás**.

Új filológiai folyóirat indult. Az idén tavasszal jelent meg a **Filológiai Közöny** a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Főbizottságának világirodalmi folyóirata. A folyóirat a nagy múltú Egyetemes Philológiai Közöny folytatásaként a modern filológiával, kiváltképpen a modern világirodalmi kutatásokkal kíván foglalkozni, de a szerkesztők bejelentik, hogy foglalkoznak a nyelv és a stílus kérdéseivel is. „Oszdatlan filológiánkban a nyelvészeti feladatokat elsősorban az irodalmi nyelv, az írói nyelv, a jelentéstan kérdései alkotják, de nem idegenkedünk a nyelvészet egyéb kérdéseitől sem, s főként nem az általános nyelvészeti problémáktól” — mondja a szerkesztői programcikk.

A szép célkitűzések megvalósítását biztosítja a felelős szerkesztő, **Kardos Tibor** s a szerkesztő bizottság többi tagja: **Gyergyai Albert**, **Hadrovics László**, **Lutter Tibor**, **Tamás Lajos** és **Túróczy-Trostler József**.

Új nyelvművelő rovat. Az idén megindult **Magyar Sajtó**, az Újságíró Szövetség havonként megjelenő folyóirata minden második számában nyelvművelő cikket közöl, amely elsősorban a napilapok nyelvével foglalkozik. Remélhetőleg ez a dicséretes kezdeményezés is hozzájárul majd a sajtó nyelvének további javításához és tisztán tartásához, valamint a nyelvészek és újságírók együttműködésének megerősítéséhez.

Megalakult a Korrektor-Kör. A **Papír- és Nyomdaipari Műszaki Egyesület** kebelében megalakult a **Korrektor-Kör**, melynek célja, hogy baráti összejöveteleken megvitassa a szakma bizonyos problémáit, a többi közt a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdéseit is.

Finnugor nyelvészeti konferencia. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya 1955. szeptember 28—29-én finnugor nyelvészeti konferenciát rendez. A konferencián a következő előadások hangzanak el: 1. **Lakó György**: A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai; 2. **N. Sebestyén Irén**: A birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédben és az uráli genitívus kérdése; 3. **Fokos—Fuchs Dávid**: A névragozás történetéből.

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából 368

A Nyelvőr hírei

- Bárczi Géza*: Mészöly Gedeon hetvenöt éves 373
A Nyelvművelő Főbizottság 1955. március 2-án tartott ülésének jegyzőkönyve 375
A Nyelvművelő Főbizottság 1955. május 3-án tartott ülésének jegyzőkönyve 376
A Magyar Tudományos Akadémia 1955. évi nagygyűlése. — A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1955. évi közgyűlése. — A 'TTIT' központi nyelvi munkabizottságának összejevelete. — A tudományos diákkörök I. országos konferenciája. — Előadások az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. — Az idei helyesejtési verseny eredménye. — Új filológiai folyóirat indult. — Új nyelvművelő rovat. — Megalakult a Korrektor-Kör. — Finnugor nyelvészeti konferencia 377

Beküldött könyvek

Akadémiai Kiadó

(Budapest, 1955.)

A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)

Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. *Benkő Loránd*)
Knieszsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet, 1., 2. rész

Mezey László: Irodalmi anyanyelvűségünk kezdete az Árpád-kor végén

Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez (Összeállította *Juhász Jenő*)

Nyelvünk a reformkorban (Szerk. *Pais Dezső*)

Szépirodalmi Könyvkiadó

(Budapest, 1955.)

Böloni György: Az igazi Ady

Erdélyi József: Csipkebokor

Gárdonyi Géza: Egri csillagok, három kötet

Hollós Korvin Lajos: Harminc esztendő

Jókai Mór: A lőcsei fehér asszony

Jókai Mór: És mégis mozog a föld

József Atilla: Összes versei

Kármán József: Válogatott művei

Katona József: Bánk Bán

Kolozsvári Grandpierre Emil: Tegnap

Köszöntő (Írások a felszabadulás 10. évfordulójára)

Kovári Lőrinc: A nagy virradat, két kötet

Maupassant: A szépfiú, két kötet. Fordította *Benedek Marcell*

Móricz Zsigmond: Kerek Ferkó

Reviczky Gyula: Apai örökség

Szabó Pál: Munkák és napok

Takáts Gyula: Az emberekhez

Tamási Áron: Ábel a rengetegben

Tersánszky J. Jenő: A vándor

Tóth Árpád: Válogatott versei

Verne, Jules: Dél csillaga. Fordította *Lányi Viktor*

Ifjúsági Könyvkiadó

(Budapest, 1955.)

Bródy Sándor: Egri diákok

Vörösmarty Mihály: Válogatott versei

Új Magyar Könyvkiadó

(Budapest, 1955.)

Gribojedov: Az ész bajjal jár. Fordította *Kardos László*

Shakespeare: Lear király. Fordította *Füst Milán*

Tu Fu Versei. Fordította *Illyés Gyula, Kormos István* stb.

Zeneműkiadó

(Budapest, 1954.)

Molnár Imre: A magyar hanglejtés rendszere — A magyar énekeszéd recitatívóban és ariozóban

Debrecen Város Tanácsa

(Debrecen, 1955.)

Csokonai Vitéz Mihály: Elegyes Poétai Munkái

Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat

(Budapest, 1955.)

Szatmári István: Nyelvjárásaink

Romániai Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó

(Bukarest, 1955.)

Szabédi László: A magyar ritmus formái

A Csehszlovák Tudományos Akadémia

Cseh Nyelvi Intézete

(Prága, é. n.)

Dotazník o spisovne mluvnicke normě [Nyelvtani kérdőív — Irodalmi nyelvi normák]

UNESCO

(Párizs, 1954.)

Les sciences sociales (UNESCO et son Programme, Vol. VII.)

Les mathématiques et les sciences sociales (Bulletin International des Sciences Sociales, Vol. VI. no. 4. 1954.)

Ára: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1955-ben negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodjában (Budapest V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszámla: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest VI., Sztálin u. 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Budapest V., Alkotmány u. 21.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárczi Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : /A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Kniezsó István</i> : Szláv jövevényszavaink, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvtanulmányok munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar östörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitájának anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez (Összeállította <i>Juhász Jenő</i>)	250 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Szovjet nyelvudományi értekezések (Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i>)	20 „

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadásához képest végrehajtott változtatásokról .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Magyar Nyelvőr

TARTALMÁBÓL

<i>Szilágyi Ferenc :</i> A nyelvművelő Csokonai	379
<i>Nagy Adorján :</i> „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában	383
<i>Marcel Cohen :</i> A francia nyelv oktatásának problémái a francia középiskolában.....	389
<i>Tompa József :</i> Tíz hatod meg tíz hatod — az húzhatod? ..	394
<i>Deme László :</i> Betűszavaink használatához	397
<i>Angyal Endre :</i> Stilusvizsgálat és stíluskorszak.....	426
<i>Fónagy Iván :</i> A beszédhang fölfedezésének útján.....	437
<i>Papp László :</i> A régiek keltezése és a hét napjai	442
<i>Nagy J. Béla :</i> Zsirai Miklós 1892—1955	490
<i>Hajdú Péter :</i> Az I. Finnugor Nyelvészeti Konferencia	491

MAGYAR NYELVÖR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, LŐRINCZE LAJOS, TOMPA JÓZSEF

FELELOS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZÉPE GYÖRGY

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szilágyi Ferenc</i> : A nyelvművelő Csokonai	379
<i>Nagy Adorján</i> : „Diagnózis” és „terápia” a magyar kiejtés dolgában	383
<i>Marcel Cohen</i> : A francia nyelv oktatásának problémái a francia közép-iskolában	389
<i>Tompa József</i> : Tíz hatod meg tíz hatod — az <i>húzhatod</i> ?	394
<i>Deme László</i> : Betűszavaink használatához	397
<i>Jakab László</i> : A többes szám harmadik személyű birtokos személyrag magánhangzója	403
<i>Ferenczy Géza</i> : A nagy <i>kultúr</i> -család és kiterjedt rokonsága	410
<i>Szabadi Béla</i> : Visszalatinosítunk?	416
<i>Hartay Sándor</i> : Számneveink használatához	417
<i>Elekfi László</i> : Az orosz helyesírás néhány kérdéséről	422
<i>Prohászka János</i> : <i>Előbbkelő</i> és <i>előkelőbb</i>	424

Íróink nyelve

<i>Angyal Endre</i> : Stílusvizsgálat és stíluskorszak	426
<i>Kovalovszky Miklós</i> : Vidor Miklós regényének nyelvéről	431
<i>Jelenits István</i> : Jegyzetek Pap Károly írói nyelvéről	435

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Fónagy Iván</i> : A beszédhang fölfedezésének útján	437
<i>Papp László</i> : A régiek keltezése és a hét napjai	442

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kálmán Béla</i> : Lábatlankodik	447
<i>Bakos Ferenc</i> : A <i>polgár</i> jelentéstörténetéhez	448
<i>Zolnai Béla</i> : Mama	451
<i>O. Nagy Gábor</i> : Hátrább az agarakkal. — Be van rúgva, mint az ágyú. — A bot boldogabb vége. — Megy bele, mint bőgőbe a húszas. — Farkast emlegetnek	453
<i>Zsoldos Jenő</i> : Kizsákmányolás	457
<i>Solymos Ede</i> : Milling. — Tericsfa	458
<i>Szekerés József</i> : Milling	459

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

79. ÉVFOLYAM * 1955. OKTÓBER—DECEMBER * 4. SZÁM

A NYELVMŰVELŐ CSOKONAI

Halálának 150. évfordulójára

„Ő dalolt s mert lelke rengeteg, gazdag és sokszínű volt: feszítgette, edzette, pótolta, díszítette, nöttette szegény magyar nyelvének iromba és szűk kereteit. És vált természetesen a legpompásabb nyelvújítóvá, ki- nek emléke előtt hálával kell leborulnunk mindannyiunknak, akik gondolatainkat, érzéseinket magyar szavakba öltöztetjük ki.”

(*Ady Endre*: Csokonai Vitéz Mihály.
Budapesti Napló, 1905. május 21.)

Ady szavaiban a költő vallott a költőről, a nyelv egyik nagy művésze a másikról: a „szavaknak Főbuszáról”, ki legbujdosóbb magyar voltában is elég erős volt, hogy költészete sugárzásával „fényküllőzzön fél magyar eget”. De nem csak a nyelv művészete, nem csak az irodalom érezte magáéhoz tartozónak a debreceni lángelmét: magáéhoz tartozónak érezte őt a nyelv tudós ismerete, a magyar nyelvtudomány is. „Új koszorúval akarunk sírjához járulni. Szalagjára nem írhatjuk a teljes tudományos rendszer dicsőségét. De nyelvünkéről, életéről, fejlődéséről elszór- tan kifejezésre jutott gondolatai anyni nyelvtudományi érettséget, oly mély tudást árulnak el, hogy rendszeres egybefoglalásukkal nyelvtudományunk történetének tehetünk szolgálatot” — írta halálának 100. évfordulóján a Nyelvőr szép ünnepi megemlékezésében Rubinyi Mózes (Csokonai és a magyar nyelvtudomány. Nyr. 34: 225—30). Az akkor hozzáférhető anyag alapján tudós gondossággal tárta fel, hogy milyen találó, érett gondolatai voltak a nyelvről annak a költőnek, akinek jelmondata volt a „*chartis immori*” [élni-halni a tudományért]; aki már diákfejjel vallotta: „a tudomány leg- kedvesebb vagyonom volt mindenek felett . . . én azokat jobban szerettem, mint minden egyebet . . . én azok nélkül az életet élő ember eltemetésének tartottam” (Harsányi—Gulyás: Csokonai Vitéz Mihály összes művei. 2: 591).¹

Az idén a költő halálának 150. évfordulójáról emlékezünk meg. Hadd tegyünk most újabb koszorút emlékére: áldozzunk a nyelv csinosítójának, annak a nagy alkotónknak, aki nemcsak nagyszerű művész, hanem hivatott művelője is volt „édes anyai nyelvének”.

¹ A továbbiakban a Csokonai-idézetek lapszámai mindig erre a kiadásra vonat- koznak.

Mikor „Gyümölcs havában”, Fructidor hónapjában „dal zendült vidéken S Párizsba indult boldog győztesen Az új világnak indulója” — a francia forradalom nagy nyitányakor ő is gyümölcsöző, boldog kertről álmódott: „Már Európában csak mi vagyunk hátra . . . Hívnak magok után a többi nemzetek: Magyarok! derék nép! mit késtek? jőjjetek!” — „Megyünk, nagy nemzetek! — kiált bizakodva egész népe nevében — Törjük az akadályt, melytől nem mehetünk, S mind az emberiség kertébe sietünk” — írta az erdélyi Magyar Nyelvvelő Társaságot köszöntő szép versében (Marosvásárhelyi gondolatok).

Hiába sietett volna azonban annyira — akárcsak a nemzet legjobbjai vele együtt — az emberi Haladás szabadságot és bőséget gyümölcsöző kertje felé, az elnyomás megakasztotta az ő lelkes igyekezetét is.

Maradt azonban egy másik kert, egy szerényebb kis kert, amelyben gyomlálgatva, plántálgatva a gyümölcsöző haladást szolgálhatták. A nyelv virágoskertje.

Csokonai is odaállt a többiek mellé, hogy ennek a kertnek vigyázzon a kertésze — és maga is termő tőkéje legyen.

Ez a kert most még elhanyagolt, de szorgalmas „oltás, ültetés, irtás, tisztogatás és fáradatlan művelés által, egy olyan rakott és ékes kert felől nyújt reménységet, a milyen a nyelveknek paradicsoma lehet” (2 : 579).

Szívvel-lélekkel csatlakozik ő is a nagy mozgalomhoz, a nyelvújításhoz, amely az elnyomás éveiben egyetlen küzdőporondja volt a nemzetükért vívódó hazafiaknak: „Sok nemzeteknél egész századokkal is hátrább vagyunk a tudományokba és a kulturának egyéb nemeibe; de oly foganatos eszköz van a kezünkbe, hogyha azzal élni kezdünk, esztendőnk alatt is óriási lépéseket tehetünk utánok. Ez a mi saját anyai nyelvünk — a magyar nyelv!” (2 : 579—80).

A kert azonban, a gazdag termés ígéretével biztató anyanyelv kertje idegen folyondárok szorításában fonnyad. Ha rakott, ékes kertté akarjuk varázsolni újra: először meg kell szabadítanunk az indáktól, a fojtogató szövevénytől, hogy újból frissen zsendülhessen neki. Meg kell szabadítanunk a latin és a német nyelv fojtogató folyondárjaitól.

Csokonai lelkéből szól Tempetői és Musai, a két magyar költő, mikor a gvárdián felemás magyarságú (vagy inkább latinságú!) levelére így füstölög: „Boldog isten . . . Hol ebbe a magyar nyelv?” „Bár a deák nyelv se volna, mert ugyan annak is meg van adva! Csak így van az, mikor az ember se deákul, se magyarul nem tud. Már e köz hiba volt, kivált csak ez előtt kevéssel is az egész Magyarországon; a politicusok szégyenlettek magyarul beszélni, s a deák nyelvet tették közönséggé, a melyre azt mondotta volna Cicero: Bizony mondom néktek, nem esmerlek titeket, a ti szavaitok elárul benneteket, hogy ti nem az én juhaim közzül valók vagytok” (3 : 215).

S milyen elkezeredetten panaszolja 1797-ben Koháry Ferencnek írott levelében: „Alig menekedett ki gyámoltalan szegény nyelvünk a szomszéd német nyelvnek igája alól; azonnal amaz ellenkező fátum felhozta a deák nyelvnek skeletontját [csontvázát] olaszországi sírjának fenekéről, s kiragadván bennünket édesanyánk kebeléből, a holt idegennek porrá váló lábait kezdte vélünk csókolgatni. S mi mindég oly boldogtalan ízlésűek vagyunk, hogy mindenben, még a nyelvben is, jobban kedveljük az itthoninál a külföldieket; holott édes hazánk minden adományival bővölködik a természet-

nek, s nyelvünkkel együtt minden jobb terem nálunk, mint akárhol. Csak szorgalom híjával vagyunk!” (2 : 637).

Csokonai nem volt híjával a szorgalomnak; jó kertésze, nagyszerű gazdája volt a nyelvnek; lelkes híve annak a nagy mozgalomnak, amelyik oltogatóssal, irtással, nyesegetéssel, plántálással terebélyesítette nyelvünk kertjét, — annak a mozgalomnak, amelyet nyelvújítás néven ismerünk hazánk történetében.

Mint a virágok és fák barátja — maga is kedvére fűvészkedő, botanizáló tudós — tudta, hogy amiként minden virágnak, gyümölcsnek megvan a maga külön kelleme: az estikének, ennek a „szomorú barátság virágnak”, a „kellemetes jázminnak”, a „gyönyörű kis tulipánnak”, a „göröngyök tojásai-ból kibúvó nárciszoknak”, a „füge és dinnye, cseresznye és rózsza ízét, illatát öszvesítő” kis számócának — úgy „minden nyelvnek külön meg van az ő saját kelleme, és mintegy tulajdon színe; továbbá saját sorja és elrakása a szóknak, s öszveköttése a sententiáknak [mondatoknak], a melyeket, ha az ember szíjjel bont, azonnal elenyésztí az egész kedvességet, s a venustásnak [varázsosságának] egész fényét eloltja” (2 : 501).

Megfigyeli, hogy a világ minden nyelvének megvan a maga tulajdon jelleme — „belső karaktere” —, ahogyan ő emlegeti. A magyarról tudja, hogy „tisztán és meghatározott tónusra és tempóra” beszél; tudja róla, hogy tele van „izmos kinyomásokkal” — azaz erőteljes kifejezésekkel; tudja, hogy nyelvünk természetével nem nagyon férnek össze a szóeleji mássalhangzótorlódások: „Mi, napkeleti Ivadék — írja — a sok *str, cl, pl, spr*, s több efféle deákos concursusokat [latinos hangtorlódásokat] nyelvünkben el nem szenvedhetjük” (2 : 742). Dicséri nyelvünk bőségét, hajlékonyságát, rokon értelmű szókban való nagy gazdagságát: „Górálni. Hajítani, lökni, dobni: ezek mind egyet tesznek. Ezekről frequentatívumok: *hajigálni, lökdösní, dobálni = górálni*; és melyik nyelven lehet ezt a szót ily sokat jelentő szóval kitenni?” (1 : 690).

Tudja, hogy a mi „napkeleti”, „Volga melléki” nyelvünk nehezebben fogadja be az idegenből szolgálai módra átvett szavakat és kifejezéseket. Minden kortársánál jobban érezte a magyar nyelv sajátos egyéniségét, „belső karakterét”, s a nyelvújítást — az ő szavaival — „a nyelv természete mentében” akarta megvalósítani: „a nyugotiaknak nyelvébe könnyebben elcsúsz az idegen, de nyugoti szó, hanem a volgamellékiből úgy kirí, mint a pesti korcsoknak magyar öltözetjek mellett a német elejű nadrág, vagy a kaput alatt az aranyos öv; s azonban kicsoda tett minket olyan nagyon majmaivá a külföldieknek?” (2 : 550—1). — A h a n y a g f o r d í t ó k, a silány fordítások különösen ingerelték: „azt is sajnálva kell tapasztalni a vizsgálódó és mindent megolvasni kívánó magyarnak, hogy régi törzsökiszavaink a szokásból kimentek, és vagy csupán csak ivadékjaikban élnek: vagy egész familiástól együtt magvok szakadt: a minnek legfőbb okai azok a gyarló fordítók, kik a (kivált hajdan nyomorék) deák és egyéb eredeti munkák körül nem az idegen nyelvet a miénkire, hanem a miénket akarták amannak a kaptájára szorítani” (1 : 198).

De nemcsak az idegen nyelvek majmolóira méri szigorú vesszejét; kijut pálcáiból a h a z a i s z ó f a r a g ó k n a k is; máró gúnyval emlegeti a „pajkos szófaragóknak törvénytelen ágyból született, csonka, béna idéltlenjeit” — a félresikerült, torz szavakat.

„Vizsgálódó és mindent megolvasni kívánó” szeme azonban látja azt is jól, hogy hollelhetni fel a magyar nyelv igazi termé-

s z e t é t ősi, természetes pompájában: „Magyarjaim! Literátorok! ne csak a külföldi írókat olvassátok, hanem keressétek fel a rabotázó együgyű magyart az ő erdeiben és az ő Scythia pusztáiban, hányjátok fel a gyarló énekes könyveket, a veszekedős predikációkat, a szűr bibliopoliumon kiterített szennyes románcokat, hallgassátok figyelemmel a danoló falusi leányt, és a jámbor puttonost; akkor találtok rá az Árpád szerencsi táborára, akkor lelitek fel a nemzetnek ama mohos, de annál tisztéletesebb maradványait, a melyeket az olvasott és útazott uracskáknak társaságában haszontalan keresnétek. Hónaljig érő nadrág, lapos hosszú kalap, pipaszárnak való pálca és láb az, a mit ott találnátok, a nyelv is selyp és erőtelen, a min az elpallérozott kis aziáták perszifláskodnak [csúfoskodnak] (1 : 198—9). M a g y a r í r ó m a i s megszívelheti azt a programot, a mit ő szabott kortársai és — első sorban — önmaga elé: „forgolódjék a felföldi, duna- és tiszamelléki s erdélyi magyarokkal”, ismerje az egész élő magyar nyelvközösséget, a nyelvjárásokat, tájszólásokat; „figyelmezzék a mesteremberekre” — azaz tanulmányozza az egyes foglalkozások, iparágak nyelvkincsét is, — ahogyan azt Csokonai is nemcsak hirdette, de — amint tudjuk — meg is tette. (Vö. 1 : 628.)

Legnagyobb erényeit azonban mint költő, mint versíró fedezte fel anyanyelvének. Versírás, idegenből való fordítás közben eszmél rá arra, hogy „Egész Európában, egyedül csak a magyar nyelv alkalmas arra, hogy mind sarkalatos [rímes], mind mértékes verseket lehessen rajta csinálni; sőt azt merem mondani, hogy ennek a nyelvnek, sem hangzásával, sem a benne található kellemetes és bő sarkalatok számával, sem a szótagok bizonyos, állandó, meghatározott kurtán vagy hosszan való ejtésével, egy szóval, valami csak a poesisnek külső ékességét teszi, egyetlen nyelv sem dicsekedhetik az előttünk esmeretes egész világon” (2 : 519).

C s u p a g a z d a g s á g, csupa heverő kincs, csupa szunyadó lehetőség ez a nyelv! Ahogy legforróbb hitvallástételében, a magyar nyelv feléledéséről költött kis munkájában írja: „Van ebben erős és gyenge kifejezés, van numerus [ritmus] és hármónia, van sok termékeny radix [gyökér] és sok törzsökészó, amely, mint a tenyésző plánták és csemeték, az oltás, ültetés, irtás, tisztogatás és fáradatlan művelés által, egy olyan rakott és ékes kert felől nyújt reménységet, amilyen a nyelveknek paradicsoma lehet. Aki ennek szűk voltáról panaszkodik, hasonló a Magyarországon éhhez meghaló emberhez; és aki darabos vagy éktelen voltán finnyáskodik, úgy tesz, mint amely süket az olasz concertnek hiányosságáról perorálgat. Sok író ennek alkalmatlan voltával csak saját tehetetlenségét vagy pedig restségét palástolja” (2 : 579).

Csokonai nemcsak szerelmese, nemcsak poétája — de nagy tudású ismerője, ápolója, művelője is volt anyanyelvének. Pedig a maga korában ez a munka nem sok reménnyel biztatott: „Valahára talán lehet szerencsém az én szerencsémét öszveszedni, s elkezdni azt a hazafiui iparkodásomat, a mely nem magyar szívem, hanem az időknek szomorú környülállásai miatt csüggedett el. Nálunk nem a Hazának fiai változtak el, hanem a Haza, vagy talán nem is a Haza, hanem egyéb” írja a maga terveiről az erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság alapítójának, Aranka Györgynek 1798-ban (2 : 655). Ám tudta és vallotta azt is, hogy „a nem-reménylős gyakran kipattantja azt a szikrát, melytől a herosi lelkek fellobbannak” (2 : 639), s így fejezi be a nyelvművelő terveiről írott levelet: „egyedül az nyugtatott engemet s az

serkentetett eddig, az ébresztett a munkára, hogy, ha nem telt is, akartam, ha máért nem is, legalább a jövődőt¹ (uo.).

Az ő jövődője — a mi jelenünk. A mi feladatunk, hogy nyelvápoló munkánkban a nyelvművelő Csokonai teremtő gondolatai minél teljesebben érvényre — életre — jussanak.

Szilágyi Ferenc

„DIAGNÓZIS” ÉS „TERÁPIA” A MAGYAR KIEJTÉS DOLGÁBAN

Bárcki Géza akadémikus körültekintő gondossággal ismertette az Eötvös Loránd Tudományegyetemen 1954 tavaszán rendezett jó magyar kiejtési versenyt (Nyr. 78 : 1—10). Kodály Zoltán 1937-i közismert riadója óta állandósultnak mondható az ejtési verseny pesti egyetemünkön. Az említett beszámoló meggyőzően mutatja ki, hogy az áldozatra kész bíráló bizottság munkája a múlthoz viszonyítva fejlődött : szilárdabb, tisztultabb alapokra épült. A jövőben arra kell törekednünk, hogy a bizottság lelkiismeretes részletességgel megállapított diagnózisát (hajmegállapítását) *terápia* (azaz gyógyítás) is kövesse : az az út, amely a hibás kiejtésút elvezeti — Bárcki szavai szerint — „a mindnyájunkban élő szép magyar kiejtés eszményéhez”.

Felszabadulásunk tágra tárta az állami színésznevelésnek hajdan nagyon is szűkre szabott kapuját, és ezzel arra kényszerítette a Színművészeti Főiskolát, hogy ne elégedjék meg a hibák megállapításával, az elméleti fejtegetésekkel, hanem vágjon neki a *terápia* kidolgozásának is. A Színművészeti Főiskola (1949 óta) ért el némi, ha nem is teljesen kielégítő eredményt ; ezt szeretném a Nyr. olvasóival ismertetni, nemcsak azért, hogy — amennyire ez közvetett úton lehetséges — segítséget nyújtsak egyetemi hallgatóink Bárcki professzor által megállapított hibáinak kijavításához, hanem főleg azért, hogy tudósaink segítségét, bírálatát kérjem a további munkához. Ez a munka nem korlátozódhat a Színművészeti Főiskolára, hanem olyan *beszédpedagógiát* kell teremtenie, amely végigvonul egész nevelő és oktató rendszerünkön (vö. Nagy A. : Anyanyelvi oktatásunk kérdéséhez. *Pedagógiai Szemle* 4 : 210).

Az első cél — elgondolásunk szerint —, amit a *beszédpedagógiának* ki kell tűznie maga elé : a nyilvánosság előtt is érthető, értelmes, a magyar nyelv szellemének és karakterének megfelelő, lehetőleg nyelvjárási sajátságától mentes kiejtés. Ezt a célt *technikai* gyakorlatokkal és *elméleti* ismeretekkel érheti el a beszélő, ha szem előtt tartja, hogy ezek egymással szorosan összefüggenek, egymástól nem függetleníthetők, és egyik sem pótolható a másikkal.

Technikai gyakorlatokra azért van szükség, mert a *beszéd létrehozásában* részt vevő lélegző és szájszervi izmok *elsődleges rendeltetése* nem a *beszéd*, hanem részint az életfenntartáshoz szükséges lélegzés, részint a táplálkozás. Az a tény, hogy az ember jóval előbb lélegzett és táplálkozott, mint beszélni kezdett, azaz kezd : ellentmondást szült az illető izmok mozgásritmusában, azaz mozgásirányában az említett *elsődleges* funkciók és *beszédbeli* másodlagos alkalmazásuk között. A *beszédpedagógia* első feladata tehát ennek az ellentmondásnak feloldása : a mozgásritmusnak, illetőleg mozgásirányának megváltoztatása.

¹ Én emeltem ki. Sz. F.

Nézzük meg a kérdést gyakorlatilag. Minden élet és minden beszéd elengedhetetlen feltétele a lélegzés. De amíg az életfenntartáshoz szükséges be- és kilégzés időtartamának aránya egy az egyhez vagy legföljebb csak valami kevés eltolódással az utóbbi javára, addig beszéd közben ez az arány alaposan megváltozik, hiszen még a legegyszerűbb mondat elmondásához is jóval hosszabb ideig tartó kilégzésre van szükségünk, mint belégzésre. Természetes tehát, hogy minden beszédpedagógia elsősorban arra törekszik, hogy az életfenntartó be- és kilégzés (1 : 1) arányát megváltoztassa beszéd közben a kilégzési kapacitás növelésével, mert semmi sem zavaróbb, mint ha a kifogyott „szusz” derékban töri ketté a nyilvánosság előtt beszélő mondanivalóját. De a magyar kiejtésben többről is van szó : beszédünk jellegzetes tulajdonsága a rövid és hosszú magán- és mássalhangzók pontos megkülönböztetése, beszédbeli érvényesítése, valamint minden egyes szótag érthető kimondása. Beszédünknek ezt az alapvető jellegzetességét pedig csak elegendő levegővel érvényesíthetjük.

Azt hiszem, helytelen volna, ha ez alkalommal akárcsak felsorolnám is a lélegzés minden problémáját. Arnyit azonban el kell mondanom, hogy sohasem szabad megvárunk, amíg beszéd közben teljesen kifogyunk a levegőből. A megoldás útja egyszerűnek látszik : minden értelmi vagy érzelmi okból tartott szünetet fel kell használnunk belégzésre, akár van szükségünk levegőre, akár nincs. A kérdés azzal bonyolódik, hogy erre a szabályra felolvasás közben nehezen, előadás, szónoklás közben pedig egyáltalán nem tudunk gondolni. Be kell tehát idegeznünk, reflexszerűvé kell tennünk a szünet és belégzés kapcsolatát. Kétségtelen, hogy olvasási és előadási gyakorlatokkal elősegíthetjük a kapcsolat megszületését, de reflexszerűvé csak akkor tettük, ha magánbeszélgetéseinkben is megvalósítottuk.

Az is messze vezetne, ha ismertetni akarnám a különféle lélegzési típusokat, azért csak arra hívom fel, mégpedig nyomatékosan az érdeklődők figyelmét, hogy helytelen, egészségtelen és nem célravezető az a lélegzési típus, amelynél a vállak vagy a mellkas felső része emelkedik, mert ez a művelet szükségszerűen együtt jár a nyak- és nyaktáji izmok kisebb-nagyobb mértékű munkájával, megfeszítésével, ez pedig elszűkíti a légzőcsövet, és gátolja a gégeporcokat mozgató finom izmok munkáját. Leghelyesebb, ha megfigyeljük lélegzésünket este elalvás előtt, és ezt a lágy, könnyed mozgásérzést igyekszünk tudatosan megvalósítani beszéd közben is.

Már említettem, hogy a s z á j s z e r v e k — ajkak, áll, fogak, nyelv — elsődleges rendeltetése a táplálkozás, helyesebben : a falat megrágása és a nyelvcső felé való továbbítása. Ez a funkció a száj zárását, a nyelvnek hátra, a garat felé irányuló mozgását gyakoroltatja, idegezteti be, alaposan kifejlesztve és kemény munkára szoktatva a rágóizmokat. Jogosnak látszik az a feltevés, hogy ebben, a beszéd megkezdését jóval megelőző funkcióban rejlik az eredete a mozdulatlan ajkakkal, minimális szájnnyitással történő beszédnek. Megerősíti ezt a feltevést, hogy ez a „zárt beszéd” majdnem kivétel nélkül megtalálható a tájsházások vagy még pontosabban a nehéz testi munkát végzők rétegéből kikerült hallgatóinknál. Elgondolásom szerint nem véletlen, hanem természetes jelenség, hogy a nehéz testi munkát végzők „foguk között szűrik a szót”, mert az izmok huzamosabb megfeszítésének kényszere kiterjed az egész testre. Kétségtelen, hogy a zárt beszédnek lehet pszichikai oka is, mert a nyilvánosság előtt való szereplés igen gyakran párosul kellenél nagyobb

szorongó, félelmi érzéssel, s ez az egész testre kiterjedő izom-megfeszítéssel, mintegy védekező magatartással jár.

Hamlet azt kívánja a színészi beszédétől, hogy „lebegjen a nyelven” . . . Nem szorul bővebb magyarázatra, hogy ez a nagyon helyes kívánság nem valósítható meg csukott vagy alig nyitott szájjal. Meg kell tanulnunk kinyitni a szájat, illetőleg — hogy ezzel is elősegítsük a lágy, könnyed, „lebegő” mozgásérzés elsajátítását — meg kell tanulnunk ejteni az állat beszéd közben. Két irányú segítséget nyújthatunk hallgatóinknak ezen a téren. Egyfelől azt tanácsoljuk, hogy olyan legyen az álléjtésük, mintha ásítani akarnának, tehát hasonlítson az ásítást közvetlenül megelőző állapothoz. Ennek a mozgásérzésnek az elsajátítása nem könnyű. De el kell érniük, mert a beszéd szépsége, ereje, kifejező készsége, minden szótag érthető kiejtése azon fordul meg, hogy mennyire tudjuk eltávolítani a fogak sövényét a hang útjából az egyes magánhangzóknek megfelelő arányban. Ennek érdekében, másfelől — Szaricseva szovjet beszédtechnikus útmutatása nyomán — négy magánhangzókra (*á, a, e, i*) egy hozzávetőleges, egyénileg ellenőrizhető mértéket is kidolgoztunk és azt kívánjuk hallgatóinktól, hogy úgy ejtsék ki ezeket a hangzókat, hogy az *á* hangzónál a mutató- és középujj hegye élére állítva, az *a* hangzónál a középujj hegye élére állítva, az *e* hangzónál a mutatóujj hegye élére állítva, az *i* hangzónál a kisujj hegye lapjára fektetve beférjen a két fogsor közé. Különösen azoknak ajánlható az álléjtés gyakorlása és ellenőrzése, akik hajlamosak a szavak végének, utolsó szótagjának elnyelésére.

Az álléjtéssel egyidejűen nagy figyelmet kell fordítani az ajkak mozgékonyására is. Nemcsak azért, mert a magyar mintegy kirajzolja ajkaival az egyes magánhangzókat, hanem főleg azért, mert csak így valósítható meg az említett shakespeare-i követelés: a „lebegve” ejtett beszéd (amit színházi körökben úgy is mondanak, hogy „előre kell hozni” a beszédet).

Már a görögök megmondották, hogy ami munkát beszéd közben ajkainkkal végzünk, a gégénken takarítjuk meg. Figyelmébe ajánlom a napi négy-öt órát beszélni kényszerülő tanártársaimnak ezt a régi szabályt, mert kétségtelen, hogy mozgékony ajkakkal sokkal kevesebb hangerőre van szükségünk.

De amikor hangsúlyozom az ajkak mozgékonyságának jelentőségét, még sokkal inkább kívánom hangsúlyozni, hogy az ajkak munkájának is, ugyanúgy, mint az álléjtésnek, könnyednek, lágynak, minden erőlködéstől mentesnek kell lennie. Súlyos hiba, ha beszédünk érthetősége érdekében fülünkig rángatjuk a szánkát! Kemény, merev, minden modulációra képtelen, a hallgatóság fülének és szemének egyaránt fárasztó az ilyen túlartikulált beszéd.

A túlartikulált beszéd ellen küzdve, felvetődött előttem egy probléma, amelyet a magam erejéből megoldani nem tudok, azért nyelvtudósainkat kérem a kérdés megnyugtató tisztázására. Minden általam ismert fonetikában ezt vagy ehhez hasonlót olvasók az illabiális magánhangzóról: „megfigyelhető, hogy a száj sarka mint húzódik hátrább, s mint növekszik ennél fogva az ajakrés szélessége” (Bárcki Géza: *Fonetika*. Bp., 1951.). Ez a megállapítás kétségtelenül helyes, de arról már nem vagyok meggyőződve, hogy szükséges is a szájsarkok egyre hátrább történő húzódása. A magam és tanítványaim ejtésén kikísérletezve azt tapasztaltam, hogy illabiális hangzóink (*é, e, í, i*) kifogástalanul képezhetők a szájsarkok hátrahúzóda nélkül is.

Azzal az elgondolással magyaráztam ezt a tényt, hogy az illető hangzók képzéséhez szükséges artikulációs üreg alapvető tényezői a nyelv és a szájpaddás, valamint a két fogsor távolsága, azért a fogakra hajló, tehát az artikulációs üreg nyílása felett elhelyezkedő ajkak hátrahúzása feleslegesnek mondható. Lényegében ugyanis nem változtatják meg az artikulációs üreget, ellenben közvetve, mozgástendenciájukban károsan befolyásolhatják és befolyásolják is a gége munkáját, mert a szájsarkok hátrahúzása kitapinthatóan feszítő hatással van a szomszédos arcizmokra, s ez a hatás tovább terjed a nyakizmokra és ezzel a gége működésére is. Mindezzel akadályozza a beszédpedagógia tulajdonképpeni célját: a könnyed, feszítéstől mentes és a kemény hangvételt lehetőleg kerülő beszédet.

A kérdés eldöntése az illabiális hangzók tiszta képzésének területén is jelentős lehet, mert, előttem legalább, felvetődött az a kérdés, hogy az *á*-nak *é*-be, az *é*-nek *í*-be és viszont is elég gyakran történő áthajlását nem idézi vagy legalábbis nem segíti-e elő az a tény, hogy az ajkak beavatkoznak illabiális hangzóink képzésébe és mozgástendenciájukkal közvetve hátráltatón befolyásolják a nyelv pontos működését.

És ha már az illabiális hangzóknál tartok, el kell mondanom, hogy nagy együttérzéssel olvastam Bárcki professzor következő szavait: „Lehangoló volt látni, hogy a kívánatosabb, mert színesebb, változatosabb *é*-zést hányan vesznek lassanként el, s cserélik fel öntudatlanul az egyhangúbb *e*-zéssel, sőt úgy látszik, ezt vélik helyesebbnek, irodalmibbnak . . .” Ezzel a sajnálatos jelenséggel mi is gyakran találkozunk színészjelöltjeinknél, és bizony hiába harcolunk ellene példamutatással, magyarázattal. Korántsem kívánom hibásnak bélyegezni az *e*-ző ejtést, mint Szarvas Gábor (vö. MNy. 37 : 83) tette, de nem tudom, hogy valamilyen formában nem indíthatnánk-e meg a szakítást az írott magyar nyelv *e*-zésével is? Az Akadémia új helyesírási szabályzatát beszédpedagógiai szempontból is haszonnal forgatva arra gondoltam, hogy a szabályzat új kiadásában is ki lehetne egészíteni az örömmel üdvözölt, kiejtéssel is foglalkozó részt az *e*-*é* ejtési problémájának tárgyalásával, sőt az egyes szavaknál fel lehetne tüntetni zárójelben a szó szebb: *é*-ző ejtését is. Erősen hiszem, hogy ezzel, ha egyelőre kis mértékben is, de valamennyire mégiscsak visszatartanánk *é*-zőinket attól, hogy elveszítsék ezt a jogtalanul „parasztosnak” vélt hangzót, és felhívnanék *e*-zőink figyelmét is beszédük szebbé, változatosabbá tételének lehetőségére.

„Súlyos és megdöbbenően gyakran jelentkező tünet” — mondja Bárcki professzor — a hangsúlytalan szótagok nyomatókának oly nagyfokú csökkenése, hogy ezek hangképzése pongyolává lesz: a rövid magánhangzók ejtése tisztátalanná, elmosódottá, esetleg a sorvadó hangig gyöngül, sőt teljesen ki is esik . . . a hosszú magánhangzók pedig megrövidülnek” (Nyr. i. h. 7). Ezzel a diagnózissal mi is gyakran találkozunk a színészfőiskolán és a *h a d a r á s* különböző mértékű tüneteként kezeljük. A hadarás pedig, a helyes lélegzés, állejtés és ajakmunka már említett elsajátításán kívül olyan gyakorlatokat is követel, amelyek összhangot teremtenek a beszélőnek valamilyen okból meggyorsuló beszélesi, felolvasási szándéka és az artikulációs szervek végrehajtási készsége között. Általában azt ajánlják a hadaróknak, hogy gyakorolják a lassú, tagolt olvasást, beszédet. Mi is ezzel kezdjük, nyomatókusan felhíva a hadaró figyelmét, hogy olvasási és beszédgyakorlataiban pontosan különböztesse meg a rövid és hosszú magán- és mássalhangzókat. Tapasztalatunk szerint ez a megkülönböztetés erőteljesebb munkára kény-

szeríti a beszélszerveket, és ezzel készségük, energiájuk fejlődését elősegítve pontosabban ejtik a rövid hangzókat is.

De itt nem állhatunk meg! Két-három hét múlva tovább kell fejlesztenünk a gyakorlatot; és mert azt, hogy a beszélőben milyen tempóigény nyilatkozik meg a nyilvánosság előtt, senki sem határozhatja vagy szabhatja meg előre — a kifogástalan gyors beszédre is elő kell készítenünk, rá kell nevelnünk a hadarót. Eljárásunk az, hogy állandóan fokozódó gyorsasággal többször megismételjük kisebb-nagyobb szövegegységek olvasását és elmondását. A küzdelem ezen a téren is annál több sikerrel jár, mennél fiatalabb korban kezdődik.

Főiskolánk tapasztalatai csak megerősíthetik Bárczi professzornak az egyes mássalhangzók hibás ejtésére vonatkozó megállapításait és a hibák elképesztően nagymértékű gyakoriságát. Különböző gyakorlatokkal igyekszünk is javítani, de ezeket még az eddigi vázlatossággal sem ismertethetem, mégpedig nemcsak azért, mert az „egyéni ejtéskülönösségek” kezelése nem az én feladatom; hanem azért sem, mert nem vagyok optimista felőttek beszédhibáinak javítása területén. Az a meggyőződésem, sőt személyes tapasztalatom (jómagam selypítettem és hadartam gyermekkoromban), hogy ezek a hibák alapvetően csak gyermekkorban javíthatók. Felnőtt korban — a hiba másfél-két évtizedes beidegzése után! — nagyon ritkán és csak nagyon nagy munkával javítható. Ha komolyan akarjuk felvenni ezek ellen a hibák ellen a harcot, akkor óvónőinket, általános és középiskolai tanárainkat kell megfelelő szakismeretekkel ellátnia közoktatásunknak. (L. bővebben: Pedagógiai Szemle i. h.)

*

Lehet, hogy hibát követtem el, amikor ezúttal csak a beszédpedagógia technikai részét tárgyaltam, és nem foglalkoztam Bárczi professzornak a betűmondás, hangsúly, hanglejtés területén tett megállapításaival. Ezt nem azért tettem, mintha ezeket jelentéktelen vagy elszigetelt jelenségeknek tartanám. Meggyőződésem azonban az, hogy beszédpedagógiánknak elsősorban technikai megalapozásra, kidolgozásra van szüksége, amnyival is inkább, mert egyéb területekre vonatkozólag csak a közelmúltban is két olyan könyv jelent meg, amelyet haszonnal forgathattunk főiskolánkon és forgathat minden érdeklődő (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet*. Bp., 1953. 41—58.; és Deme László tanulmánya a „*Nyelvművelésünk főbb kérdései*” című kötetben. Bp., 1953. 199—239). A Tudományos Akadémia nagy szolgálatot tett beszéd-kultúránknak azzal, hogy a helyesírás szabályainak legutóbbi kiadásában jelentékeny gondot fordított a helyes kiejtésre is.

Mindez nem jelenti azt, hogy elméleti ismeretek terén már nincs tenni-valónk. De ez alkalommal, és talán a fentiek kiegészítéséül, csak egy hibára szeretném felhívni tanártársaim figyelmét. Általános és középiskoláink legtöbbje sematikus és meglehetősen kényelmes álláspontra helyezkedik, amikor azt tanítja és követeli, hogy a tanulók „vesszőnél vigyék fel a hangot és pontnál eresszék le”. Ebből azután egy teljesen mechanikus, lélektelenül üres olvasási mód keletkezik, amely (Pesten legalább) a „felvitt” szótagnál még sirámosan elnyújtott énekléssel is párosul, a „levitt” szótag után pedig értelmetlen és indokolatlan szünetek szaggatják meg az író mondanivalójának egységét.

Úgy tapasztalom, hogy az író mondattervének a mondanivaló egységének megszövegből történő vizsgálata, a hangsúlyos szavak gócainak kikeresése és megfelelő érvényesítése eltünteti az említett hibákat, különösen ha a mondanivaló érzelmi hátterét is tisztázzuk. Vagyis: ki kell nevelnünk a hallgató belső hallását: egyrészt saját beszédének ellenőrzésével, másrészt az írott szöveg kótafejei mögött meghúzódó érzelmi rázengés melódiájának felismerésével.

*

A második világháború előtt több mint egy évtizedig részesültem abban a kitüntetésben, hogy előadója lehettem egyetemünkön a beszédtechnikának. Nem kötelező óráimat jogászok és tanárjelöltek hallgatták, a hallgatók zöme jogász volt. Okulásul meg kell mondanom, hogy a múltban tanárjelölt hallgatóim nemcsak hogy kevesen voltak, hanem nagyon rendszertelenül, félévi vizsgák közeledtével pedig egyáltalán nem is dolgoztak. A jogászok ellenben nagyon szorgalmasak voltak. Rendszeresen készültek, ismétlem: nem kötelező óráimra, — de az ejtési versenyeken minden rábeszélés ellenére akkor sem vettek részt.

Felszabadulásunk után — most már kötelező óraszámmal — ismét megkísértem a munka elvégzését, és meg kell állapítanom, hogy egyetemi munkám sem a múltban, sem a jelenben nem hozott kielégítő eredményt. Szereztem azonban néhány tapasztalatot, és — mert kétségtelenül igaza van Bárczi professzornak: a helyes magyar beszédnek külön előadót kell kapnia az egyetemen — úgy érzem, kötelességem tapasztalataimat az illetékeseknek rendelkezésükre bocsátani:

1. csak kötelező stúdiumról lehet szó, s ennek legalább négy félévre kell terjednie;
2. a stúdium során időt kell biztosítani a hallgatók elméleti oktatására és egyéni foglalkoztatására;
3. egy negyvenöt perces órán belül legfeljebb ha négy hallgatóval lehet egyénileg foglalkozni;
4. az előadónak rendelkezésére kell bocsátani példamutató beszédű segédanyagot;
5. az előadónak, munkája megkezdése előtt, módot kell adni arra, hogy a külföld hasonló intézményeit tanulmányozhassa. (A Német Demokratikus Köztársaságban tudomásom szerint van ilyen intézmény, valószínű, hogy a Szovjetunióban is.)

Nagy Adorján

A FRANCIA NYELV OKTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI A FRANCIA KÖZÉPISKOLÁBAN

Mielőtt még a voltaképpeni tárgyra, a francia nyelv oktatásának ügyére rátérnénk, mely természetesen fontosság szempontjából első helyen áll, mint az anyanyelvi oktatás minden országban, helyesnek látszik előbb átfogó képet adni a franciaországi középfokú oktatásról.

1939 előtt a következő oktatási formák voltak:

Először is a középiskolák, melyek a jezsuiták és más szerzetes rendek régi kollégiumainak késői leszármazottai; ide az arisztokrácia és a gazdag polgárság gyermekei jártak. Az első császárság idején, a XIX. század elején gimnáziumokká¹ és kollégiumokká² (collèges) szervezték át őket. Fő feladatuk a latin nyelv és a matematika oktatása. A XIX. század folyamán a tanterv fokozatosan egyre szélesebb körűvé vált; a gimnáziumok és kollégiumok kapuját megnyitották a lányok előtt is, majd a XX. század elején olyan tagozatokat is engedélyeztek, melyekben nem oktattak latint. Néhány ösztöndíjast nem tekintve, ezekben az iskolákban csupán a jómódú családok gyerekei jártak.

Az oktatási kötelezettség bevezetése óta a XIX. század utolsó negyedétől kezdve új iskolafajták alakultak, melyekben nem érvényesültek már a klerikális és polgári tradíciók: nem tanítottak bennük latint. Ezekbe az iskolákba szegényebb családok gyermekeit vették fel, akik már előzőleg alacsonyabb fokú oktatást kaptak az elemiben.³ Ilyen új típusú iskolafajta volt a felső fokú népiskola,⁴ a leendő tanítók és tanítónők számára pedig tanítóképző⁵ létesült.

A XX. század folyamán az iskolaformák technikai iskolákkal⁶ egészültek ki, melyek egyúttal általános oktatást is adnak.

A mai iskolarendszer elvben a középfokú iskolák egységesítésére törekszik. Ez az átalakulás egyfelől a burzsoá kultúra hanyatlásának jele, s kapcsolatos egyúttal azzal a körülménnyel, hogy a burzsoáziát elárasztották „az új gazdagok”, másfelől a demokratizálódás és a fölemelkedőben levő elnyomott osztályok hatásának tanúbizonysága.

Nagy városok gimnáziumai és kis városok kollégiumai (a kollégiumi tanárok képzését megjavították) felszívták a népiskola felső tagozatát. A szakiskolák és gimnáziumok (ill. kollégiumok) közötti kapcsolat szorosabbá vált. S ha vannak is még önálló tanítóképzők, ezek tanterve ma már lényegében

¹ A francia gimnázium (lycée) hét osztályból áll. Az első négy osztály elvégzése után is kapnak bizonyítványt a tanulók. Hat osztály tananyaga egységes, a hetedik évből azonban választhatnak a diákok egy inkább természettudományos jellegű és egy inkább társadalomtudományi jellegű program között.

² A kollégium (collège), tananyagát tekintve, megfelel a gimnáziumnak [lycének]. A kollégiumok, melyek főként vidéki kisvárosokban működnek, a gimnáziumokkal szemben nincsenek állami kezelésben. Vagy községi vezetés alatt állnak, vagy az igazgató tartja fenn őket a befolyó tandíjából a község vagy az állam anyagi támogatásával.

³ Azaz kijárták az „école primaire élémentaire”-t, a nyolc osztályos elemi, és megszerezték a megfelelő bizonyítványt (a „certificat d'étude primaire”-t).

⁴ École primaire supérieure. Két vagy három éves iskola, ahol részben az általános ismereteket fejlesztik tovább, részben gyakorlati (ipari, kereskedelmi, földművelési stb.) ismereteket sajátítanak el a tanulók.

⁵ École normale primaire. Ingyenes, bennlakásos iskola, ahová 16-tól 18 éves korig veszik fel versenyvizsga alapján azokat, akik kötelezik magukat, hogy legalább tíz esztendőn keresztül tanítói pályán fognak működni.

⁶ Mind elemi, mind középiskolai, mind főiskolai fokon működnek műszaki, kereskedelmi és egyéb jellegű szakiskolák.

azonos a gimnáziumok és kollégiumok modern nyelvi tagozatának¹ tantervével. A középiskolai tanulmányokat a középfokú iskolák minden válfajában az érettségi tetőzi be, melynek azonban különféle „tagozatai” (sections) vannak.²

Igy fest nagy vonalakban a középfokú oktatás. Ezzel természetesen nem ismertük meg meg részleteiben az oktatás mai helyzetét, és még keveset tudtunk meg a francia nyelv oktatásáról.

Igen lényeges körülmény, hogy a „klasszikus tagozatok”, ahol latint tanítanak, és ahol ennek arányában csökkentik a francia oktatást, mind a mai napig bizonyos tekintélynek örvendeinek. Jómódú családok, kiknek gyermekei nem túlságosan nehéz felfogásúak, azokat a tagozatokat részesítik előnyben, ahol latint tanítanak. A tanárok és adminisztrátorok³ arra törek-szenek, hogy a jó tanulókat megtartsák ezekben a tagozatokban, s hogy a gyengébb tanulókat a modern tagozatokba irányítsák. A szegényebb családok is igyekeznek gyermekeik számára lehetővé tenni az olyan pályákat is, melyeken hasznos a latin nyelv ismerete. Örömmel veszik, ha tehetséges gyermekeik a klasszikus tagozatba járnak. Ez áll kiváltképpen a haladó gondolkodású családok jelentékeny részére. Ezek a szülők azt szeretnék, ha gyermekeik szert tehetnének mindazokra az ismeretekre, melyeket őelőlük elzártak. (A leglátogatottabb tagozat jelenleg, sajnálatos módon, az, melyben csak latint tanítanak, görögöt nem, holott az volna a kívánatos, hogy a görögös tagozatok legyenek a legnépszerűbbek.)

Az előbbiekkal szemben a leendő tanítók és tanítónők a latint nem tanuló jó tanulóknak zárt rendjét alkotják.

Kényszerítő körülmények hatása alatt az utóbbi évek folyamán a leg-felsőbb vizsgákra is bocsátanak már olyanokat, akik nem részesültek latin oktatásban. Francia szakon azonban mind a mai napig nem tehetnek latin és görög nélkül államvizsgát⁴ a legmagasabb középiskolai képesítésre pályázó tanárok.

Szép számmal akadnak olyan középiskolai tanárok, akik ma is avult retorikai hagyományok hatása alatt állnak, és a francia irodalomból csupán az elmúlt századok klasszikus szerzőit ismerik igazán. Ugyanakkor a régi felső népiskolákból kikerült tanárok egy részének nincsen meg a kellő fel-készültsége arra, hogy mélyrehatóan elemezze a francia klasszikusokat, s hogy meg tudja ítélni, mi a mondanivalójuk a mai ember számára. Ez az ellentmondásos helyzet szükségképpen zavart kelt a hallgatókban.

A haladó tanerők, kiknek száma, sajnos, igen csekély, arra törek-szenek, hogy a nyilvánvaló zűrzavar mibenlétét önmagukban tudatosítsák. Igyekeznek szabadabb szellemet kialakítani az oktatás minden területén (ugyanakkor számolniuk kell a szakfelügyelők rigolyáival), keresik a javulás útját, és ennek

¹ A gimnáziumokban és kollégiumokban háromféle tagozat van. Az A tagozat-ban kötelező a latin és görög nyelv, az A' tagozatban csupán a latin kötelező, a B tago-zatban a francián kívül két modern nyelvet tanulnak a diákok. Itt erről az utóbbi tago-zatról van szó.

² A francia érettségi vizsga (baccalauréat) már az egyetemen zajlik le. A vizsga két részből áll; második felére csupán egy év leteltével kerül sor. A vizsga anyaga tagozatonként más és más (a diákok görögből és latinból, csak latinból vagy két modern nyelvből vizsgáznak).

³ A francia középiskoláknak a tanszemélyzetten kívül az oktatásban részt nem vevő gazdasági és adminisztratív tisztviselői is vannak.

⁴ A grégation. A mi államvizsgánkkal ellentétben versenyszerű. Gimnáziumokban vagy egyetemen senki sem taníthat „agrégation” nélkül.

érdekében megkísérlik összhangba hozni a különféle iskolaformákat. Sajnos, nem sikerül mindig elég élesen körvonalazni a hibákat, nem sikerül mindig elérni a helyesen kitűzött célt; az anyagi körülmények pedig gyakran elszomorítóak.

Ha sorra vesszük a hibákat, a helyesírással kell kezdenünk. Jól tudjuk, milyen bonyolult a mai francia helyesírás, melyhez egyes konzervatív körök annyira ragaszkodnak. Az elemiben még a jó tanulók is csupán a többi tantárgynak szentelt időhöz képest rendkívül nagy óraszám árán képesek elsajátítani a helyesírást. Főként a francia nyelvtan valóságos megismerésének, a francia szókinés, a jó stílus forrásai tanulmányozásának megy ez a rovására. Ha a leendő tanítók megőrzik is a helyesírás művészetét, a középfokú iskolák más tagozatain tanuló diákok példájából kiviláglik, mennyire felületesen sajátították el a helyesírást a tanulók. A legjobb diákok egy része a francia dolgozatokban kevés helyesírási hibát ejt (bár az is előfordul, hogy vizsgák alkalmával jó néhány hiba marad az írásbeliben). Sokkal több hibát ejtenek már, ha történelemből írnak dolgozatot, ha pedig magánjellegű levelet fogalmaznak, helyesírásuk teljesen szeszélyessé válik.

A nyelvtan-tanítás nemcsak azáltal károsodik, hogy a helyesírás tanítása áll az előtérben. Azt is megszenvedí, hogy a tanárok nincsenek kellőképpen felkészülve a nyelvtan tanítására, s hogy igen lényeges nyelvészeti elemek hiányoznak a tantervből.

Igy például sehol sem szerepel a tantervben a leíró hangtan, a hangképzés elemzése; hiába keressük akár a francia (vagy általában a nyelvi) oktatásban, akár pedig a természetrajzban. Csak az angol nyelvet tanulók kapnak olykor némi útmutatást. Az elemi iskolai tanítóknak általában fogalmuk sincsen erről a lényeges tárgyról. Akik nyelvtani államvizsgát tettek, gyakran csupán igen csekély nyelvészeti ismeretekkel rendelkeznek, és semmiféle vizsgát sem kellett tenniük hangtanból.

Ami pedig a nyelvek, különösképpen a francia nyelv történetét illeti, annak oktatására egyáltalában nem kerül sor. Az általános nyelvészet csak mint választható tantárgy szerepel a filozófiai tagozat tantervében (a tanárok többnyire nem is képesek ezzel a tárggyal foglalkozni). Sem történelemben, sem földrajzban nem tanulnak a gyerekek nyelvcsaládokról és a nyelvcsaládok földrajzi eloszlásáról. Csupán a negyedik osztályban (ahová 13 és 15 év közötti diákok járnak) kapnak áttekintést a tanulók a történeti hangtanról, amikor szóba kerül, hogy alakult ki a francia nyelv a latinból. Ebből többnyire csupán annyit jegyeznek meg a tanulók, hogy a „népi” (ősi, örökölt) szavak és a tudós (a latinból kölcsönzött) szavak között különbséget kell tenni. Az ófranciáról alig hallanak. Mindez semmiképp sem alkalmas arra, hogy a diákok a nyelvet történeti fejlődésében lássák. Arról például egyáltalában nem tanulnak, hogy a többesszám -s jele lekopott (a hangátkötés [liaison] eseteinek kivételével), úgyszintén arról sem, hogy mikor esett egybe a köznyelvi kiejtésben az *aimé* és az *aimée* szó. Nem hallanak arról sem, hogyan ejtették a maguk idejében a XVII. századi klasszikus szerzők műveit. Csakis helyesírási sajátosságokról esik szó, ugyanakkor a tankönyvekben a XIX. század helyesírási szabályai szerint közlik a szövegeket.

Nem tanulnak arról, hogyan differenciálódott a latin nyelv a gall nyelvterületen, hogy szakadt nyelvjárásokra, s hogy miképpen vált köznyelvvé a francia. A tanítók éppen oly kevésbé tudják, mik is voltaképpen azok a nyelvjárások, akárcsak a lakosság többi része. Hogyha történetesen tájszólást beszélő

vidéken levő falusi iskolában tanítanak, nem tudják a nyelvjárás és a francia nyelv egybevetésével megkönnyíteni a francia nyelvi oktatást.

A fonetikával egyidejűleg fel kellene venni a tantervbe a francia nyelv történetének elemeit is. Az indogermán nyelvekből kellene kiindulni, és azok számára, akik nem tanulnak latint, azt is el kellene magyarázni, hogy mit jelent a latin nyelv a francia nyelv fejlődése szempontjából (vö. Marcel Cohen: *Histoire d'une langue, le français*).

A nyelvtan tanításának ügye változatlanul gyenge lábon áll. Szerencsétlen módon a helyesírás oktatásához van kapcsolva. Jelenleg nincsen egyetlen valóban kielégítő középiskolai nyelvtan. Másrészt a tanárok nem mindig választhatják meg szabadon a meglevő könyvek közül a nekik legmegfelelőbbet. A tanítóknak ebben a tekintetben kétségtelenül szabadabb a kezük, mint a gimnáziumi tanároknak, akiket olykor arra kényszerítnek, hogy egy iskolán belül ugyanazt a nyelvtant használják. Ezt az intézkedést mindenekelőtt gazdasági okokkal igyekeznek indokolni, mondván, hogy ez bizonyos megtakarítást jelent a kevésbé módos családoknak; egyúttal némelyek azzal a csalárd reménnyel is áltatják magukat hogy ezáltal egységesebbé válik az oktatás a párhuzamos osztályokban. (Hasonló a helyzet a latin kiejtéssel is. Elvben szabadon választhat a tanár a rekonstruált és a Franciaországban hagyományos kiejtés között. Gyakorlatban azonban egységesítik a kiejtést minden gimnáziumon belül, s ezáltal túlsúlyban marad a régi ejtésmód.)

A „hasábos elemzést”¹ már nem követelik meg. Számos kézikönyvben már más feladatok helyettesítik. Meg kell azonban jegyezni, hogy jelen esetben a gyakorlat még a minisztériumi rendeletek mögött is elmarad. Egyes ósdi tankönyvek és egyes tanárok konzervatívizmusának következtében ezek a gyakorlatok továbbra is káros hatásúak, azért a nyelvészek egyöntetűen elítélik őket. Ennek következtében utálják is a nyelvtant a tanulók, ahelyett, hogy kedvüket lelnék a nyelv működésének elemzésében. Valójában mindig érdekli a nyelvtan a diákokat, ha jól tanítják. (Olvasmányos, igen rövid nyelvtan megírására tett kísérletet a szerző „*Grammaire en quelques pages*” címen.)

Általában túlságosan kevésbé nevelik a tanulókat szótárak használatára. A legtöbb iskola igen gyengén van szótárral ellátva. A mai szótárak, s mindenekelőtt a Larousse melyet, tévesen, „szótár”-nak szoktak tekinteni, tele vannak hibákkal, és nem felelnek meg rendeltetési céljuknak sem az iskolában, sem azon kívül. Különböző kísérletek történtek már e bajok orvoslására. Előkészületben van jelenleg egy modern szótár, mely terjedelemben a képes kis Larousse-nak felelne meg.

A francia irodalmi nyelvet egy, még ma is követett régi módszer szerint megadott tárgyról íratott dolgozatok segítségével próbálják elsajátíttatni. Az ilyen középiskolai dolgozatok típusa: „Racine üdvözlő levele X-hez akadémiai székfoglalója alkalmából” vagy ehhez hasonló. Néhány évtized óta haladás tapasztalható ezen a téren több iskolában, ahol C. Freinet nyomán a „szabad tárgyválasztás” és az „iskolai nyomda” módszert alkalmazták. A tanulók tetszés szerinti tárgyról írnak; a dolgozatokat összehasonlítják, ha hibák vannak, a tanár kijavítja őket. A legjobbnak ítélt dolgozatot a

¹ *Analyses en colonnes*. Ez a módszer abban áll, hogy a tanulók először felírják egymás alá az elemzett szöveg szavait. A szavakkal egy sorba, a következő oszlopba a szófaj meghatározása, a harmadik oszlopba pedig a szó mondatbeli funkciója kerül.

tanulók együttesen kinyomják az iskola egyszerű kis nyomdai felszerelésének segítségével, s ez egyebek között erősen fejleszti a helyesírási készséget is. A módszer egyoldalú túlhajtását több ízben érte bírálat. Felvetették, hogy a gyermekek e spontaneitásának védelmében elhanyagolták a dolgozatok tartalmát stb. Annyi bizonyos, hogy egy nagy jelentőségű modern pedagógiai módszerrel állunk szemben, mely nagy hatást tesz majd az egész középiskolai oktatásra.

Főként a felsőbb osztályokban kívánatos lenne szavaló és felolvasó gyakorlatokat rendezni. Jelenleg erre úgyszólván sohasem kerül sor. Ez természetesen nem áll ellentétben azzal, hogy a tanulók bensőséges viszonyban legyenek a jó írók műveivel, és hogy minél korábban kapcsolatba kerüljenek és kapcsolatban maradjanak az irodalommal. A gyerekek sokféle szöveget tanulnak meg könyv nélkül. A jó tanár igyekszik a javát kiválasztani, arra törekszik, hogy minél jobban elsajátítsák értelem szerint is, hogy élvezni tudják a mű szépségét. Sajnos azonban már a tanárok képzése is gyenge, s ez szükségképpen kihat a gyerekek oktatására is. Mindenek előtt a nyelvészeti képzés fogyatékos volta következtében a tanár nem képes helyesen értékelni az egyes irodalmi korok és az egyes szerzők nyelvét. Irodalmi szempontból pedig az a hiba, hogy a tanterv egyes szerzőkre, egyes szerzők műveinek néhány részletére korlátozódik. A széles körű irodalmi tájékozódásra kevés lehetőséget, még kevesebb ösztönzést kapnak a diákok. Főként a középiskolában — az elemiben ebből a szempontból kedvezőbb a helyzet — a francia írók tanulmányozása a XIX. század közepe táján hirtelen megszakad. A szabály alól főként a művészi formájukat tekintve konzervatív szerzőkkel tesznek kivételt. Így azután az oktatás teljesen elszakad az élő irodalomtól. Amikor a tanulók felnőnek, nem képesek áthidalni olvasmányaik és az iskolában tanultak között tátongó űrt.

Meglehetősen elterjedt az utóbbi időben az a szokás, hogy egyes osztályok közös erővel könyvtárat rendeznek be. Ezek az iskolai könyvtárak azonban túlságosan szegények ahhoz, hogy a tanulók és tanárok igényeinek megfelelhessenek. Ami pedig a tudományos irodalmat illeti, a felsőbb osztályok diákjainak, tudomásom szerint, nem állnak rendelkezésükre olyan könyvek, melyek tájékoztathatnák őket a tudományt jelenleg foglalkoztató kérdésekről.

Bizonyos mértékig felhasználják ma már a rádiót, a fonográfot, sőt a mozit is az elemi iskolai oktatásban. Alig kerül azonban sor erre a középiskolákban.

Összefoglalva az eddigieket, azt mondhatjuk, hogy a francia nyelvi oktatás — és nem csak a francia nyelvi oktatás — fő kérdése, milyen mértékben sikerül a mai élet követelményeinek megfelelővé tenni a jelenlegi oktatást, mely, kétségtelen érdemei ellenére, túlságosan hatása alatt áll többé-kevésbé mélyen gyökerező, többé-kevésbé káros hagyományoknak. Az irodalmi felfogás maradisága a régi középiskolai oktatás szomorú öröksége, melyet mind a mai napig nem sikerült felszámolni. Az elemi iskolai oktatás légköre pedig az első időkben kevésbé alkalmas az irodalmi ízlés kifejlesztésére. E két hiba együttesen károsan hathat a művészi nevelésre. Másfelől erősen érezni a tanárok nyelvészeti tájékozatlanságának következményeit.

A pedagógia soron következő feladata, hogy alkalmazkodjék a mai követelményekhez. A haladó tanárok kötelessége, hogy együtt fejlődjenek a tudomány és a művészet fejlődésével.

(Fordította: Fónagy Iván)

Marcel Cohen
(Párizs)

TÍZ HATOD MEG TÍZ HATOD AZ — HÚZHATOD ?

Közönségszolgálatunk azelőtt is kapott egyszer-egyszer aggódó kérdést: vajon valóban igaz-e az, hogy egyes mássalhangzókat egymás szomszédságában nem úgy ejtünk ki, mint ahogy írjuk, s mint egyéb hangok közelében mondanánk?! Az *adhat* írású szó csakugyan *athat*-nak, az *oltjuk* *oltyuk*-nak, a *barátság* *baráccság*-nak hangzik-e a közkeletű (és helyes) magyar beszédben?! Néhány hete pl. egy apa nem akarta elhinni, hogy általános iskolai diák leányát nem vezették félre a magyar nyelvtani tanulmányok ezzel a „tévtannal”: a *húzták* típusú szavakat *húszták*-nak szoktuk, s így is kell ejteni. De volt benne annyi tárgyilagosság és igazgyszeretet, hogy elsietett felháborodás helyett távbeszélőn megkérdezte tőlünk, mi az igazság, s meghallva a felvilágosítást, elismerte — saját tévedését. Most aztán B. E. budapesti — nem magyar szakos — tanár kartársunk arra figyelmeztetett bennünket, hogy testületükben ismertté vált a Földtani Közlönynek a Magyar Földtani Társulat nagy tekintélyű tudományos folyóiratának (a felelős szerkesztő írta) tanítása (1954., 85: 239—40); eszerint pedig mindaz, amit a magyar nyelvtankönyvek, az akadémiai helyesírási szabályzat stb. a kiejtésbeli hasonulásról és összeolvadásról eddig tanítottak, merő képzelődés, illetőleg hibák szentesítése, felelőtlen nyelvrontás.

Mivel úgy gondoljuk, hogy ez a dolog nemcsak az illető tanári testületnek fontos, hanem mindazoknak, akik anyanyelvünk hangzásbeli szépségeit szívükön viselik, így is közzétesszük válaszukat.

Mindenekelőtt megnéztük a levélírótól említett cikket. Ez bizony — legalábbis elvben jogos és mindenképp megfontolandó bíráló megállapítások során¹ — azt is elpanaszolja, hogy az új helyesírási szabályzat a szóelemző helyesírás részletezésében „elíjesztő dolgokat” tartalmaz, mégpedig az írástól eltérő „»ejtés« példáiban”: azt, hogy a *szavakban* alaknak *szavagban* a kiejtése, a *tűzhöz-t tűszhöz*-nek mondjuk ki, az *adhat*-ot *athat*-nak, a *népdal*-t *nébdal*-nak, az *állj*-t is *ájj*-nak, a *partjai*-t *partyai*-nak stb. Márpedig „ha nyelvtanításunk ilyen módot [!] tanít a szóelemzésre, akkor érthetővé válik, ha lassanként teljesen eltűnik a helyes magyar beszéd”. Ha talán hallani is ilyen „téves hangzás”-t, „ilyen” bizonyára csak „vegyes nemzetiségű népünk svábos, szlovákos és egyéb zsargonjaiban vannak” [így: „*ilyen ... vannak*”!], s bár „még az is lehet, hogy ezek közül egyik-másik ... [tisztan magyar] tájszólásban szerepel, de az Akadémiai Helyesírási Főbizottság részéről »nyelvfelzárkózásunknak« népünk felé fordulására ilyen módon nincs szükség. Ez tudományos mezbe öltöztetett minőségrontás, selejttermelés ...”

Íme: nem csodálhatjuk, hogy ezek a súlyos megállapítások megzavarják a nem magyar szakos nevelők hiszékenyebb részét. Becsületükre válik azonban kartársainknak, hogy — mint a fentebb említett apa is — *vádaszkodás előtt megkérdezik a magyar nyelvészeket, mit szólnak mindehhez a szaktudomány. (S reméljük: ők is inkább hisznek a tudománynak, mint a bizonyíthatatlan ötleteknek.)*

¹ Külön elismeréssel említem itt meg a szerzőnek ugyanabban a folyóirat-számban közzétett, értékes nyelvművelő cikkét (233—8). Ez ti. tanulságos módon foglalja össze a földtani szaknyelv további fejlesztésének fő szempontjait, igazolva a szerzőnek nemcsak nyelvünk iránti nagy szeretetét, hanem sokoldalú nyelvi tájékozottságát és finom stílusérzékét is.

Minden igazságszerető olvasónk jól tudja: egykor a tanulatlan ember — sőt sokáig a tanult is — a napnak a föld körüli keringéséről beszélt; ez azonban még nem indította a napot minden huszonegy órában a föld körüli keringésre, sem a földet nem gátolta meg tengelye körüli pörgésében vagy a nap körüli keringésében. S ha egy természettudós testület az immár sokszáz éves tételt (a föld forgását) valamely munkában megemlíti, erről aligha várnánk egy tekintélyes mai magyar nyelvész szakfolyóirat szerkesztőjétől „tudományos mezbe öltöztetett minőségrontás, selejttermelés”-féle megállapításokat. Még arra hivatkozva sem, hogy hiszen ő látja a nap forgását; s mondjuk is reggelente, hogy a nap „fölkel”, esténként meg, hogy „lenyugszik”.

Mert a magyar nyelvtudományban bizony körülbelül ilyen világos és régi, szilárd tétel a zöngés-zöngétlen mássalhangzóknak beszélőszerveink fiziológiai természetéből következő, ejtéskönynyitő hasonulása: *kézhez* helyett *készhez-t*, *húszból* helyett *húzból-t* mondunk; s ugyanígy kétségtelen a képzéshely szerinti hasonulás (*ellemenben*, ti. *ellenben* helyett), az összeolvadás (*adja* helyett *aggya* az *ejtés*, *barátság* helyett *baráccság* stb.). Tanúul idézhetjük itt valamennyi jó módszerűnek ismert magyar nyelvjárástanulmányt, szövegközlést (a részletekben persze nyelvjárásonként lehetnek kisebb eltérések is). Csak taláломra említünk néhány jellemző példát Csúry Bálintnak pompás Szamosháti Szótárából: [egy fertály:] *ety fertái* (1 : 287); [olyan már:] *o-jam már* [uo.]; [azt műveli:] *asz-műveli* (1 : 286). S ha valaki talán nem hinne a följegyzőnek pusztán hallás útján szerzett tapasztalataiban, bátran megnézheti a gépek által, esz közfonetikai úton megállapított objektív tényeket is. A sok-sok megbízható ún. kimogrammközül csak a Bárzsi Géza szerkesztésében nemrég megjelent, „A Magyar Nyelvtan munkamódszere” című kiváló szakkönyv XXII. táblájára hivatkozunk. Itt Hegedűs Lajos — többek közt — a sárközi *raktug bele* kiejtést (= raktuk bele) igazolja a hanglemezeiről átvezetett ábrán: a zöngésülést a kimogramm rezgéshulláma világosan kimutatja már a második szótag végén. Csak nemrég írt folyóiratunk arról, hogy a szépirodalomban milyen — ma már kevésbé jogos — szerepet kaptak a valóságos kiejtést nyersebben tükröző, fonetikus írású példák: *áj, híja, mennyünk, haggyad*; mégpedig nem csupán tájszólásként; pl. Móricz Zsigmond egy helyt a saját szavát is így idézi: *aggyon* (Nyr. 79 : 80).

Azt, hogy a művelt magyar beszédben is ez a törvényszerű, a nyelvtani (fonetikai) irodalom következetesen nyilvántartja. Attól tartok, hogy a kételkedők e téren a régibb szakirodalom szavának nagyobb súlyt tulajdonítanak, mint a mai egyetemi, középiskolai, ill. általános iskolai nyelvtannak (ahol ti. egyformán szó esik e jelenségekről). Először is hát Simonyi Zsigmondnak 2. kiadású, egyetemi, tankönyvül készült könyvére hivatkozom (A magyar nyelv. 1905. 249 kk.): itt a *dopta, foksz, ragd, kerezsgél* éppoly szabályos kiejtésként van feltüntetve, mint az *ellemenben* stb. Nem idézek már hasonló részleteket azokból a gimnáziumi nyelvtankönyvekből, amelyeket a Földtani Közlöny szerkesztőjének ifjúkorában használtak; csak Akadémiánknak még régebbi: első nagyobb nyelvtani kiadványára, az 1846-i „A magyar nyelv rendszeré”-re utalok. Ez pl. a zöngesség tekintetében eltérő mássalhangzók egymás utáni kiejtéséről ezt mondja: „ilyenkor a’ nyelv szokás szerint mindig az elül álló hangzó az utolsóhoz illeszkedik, illy formán: *kalabba,atta*”

(értsd: kalapban, adta!). Persze hozzátéve: „de ilyenek’ leírásában a’ szólemezés követendő”. Persze volnának még ennél is régebbi tanúi e tényeknek; de hagyjuk immár a nyelvtanokat is! (Csak arra utalok még, hogy a gépi úton készült köznyelvi hangfelvételek szintén pontosan igazolják a tárgyalt jelenségeket; vö. Hegedűs Lajos: A magyar hanglejtésformák grafikus ábrázolása. Bp., 1930.)

Most már csak az a kérdés, hogy a nyelv művelők valóban úgy ítélik-e meg a fönti kiejtésbeli módosulásokat, mint a Földtani Közlöny szerkesztője. Valóban éppen ez a nyelvtudományi „tévtan” teszi érthetővé, „ha lassanként teljesen eltűnik a helyes magyar beszéd”? Bizony nem: sőt éppen megfordítva! Az t tartják hibásnak, tudákosnak, esunyaának, üldözendőnek, amit ő eszményképül tekint. Ismét csak szórványosan idézek a gazdag szakmai irodalomból. Nemrég felújítottuk a budapesti tudományegyetemen a szép kiejtés versenyt; a bíráló elvek szerint itt „Különösen súlyos fogyatékos az, amit Horváth János betűjtésnek nevezett: *mond-ja, lát-ja, hall-ja* stb.” (L. Bárczi Géza: Nyr. 78:4; hasonlóképp írt az 1941-i versenyről Horváth János is, Eckhardt Sándor [szerk.]: A jó magyar ejtés aktái 48; vö. még Deme László megállapításaival, Lőrincze Lajos [szerk.]: Nyelvművelésünk főbb kérdései 209 kk.) De nagyjában ugyanezt vallotta a századforduló „új ortológiája” is; Simonyi Zsigmond pl. „Helyes magyarság”-ának 3. kiadásában (106): „nem helyes, ha tanítók az iskolában csakugyan ilyen mesterkéltn kiejtésre tanítják a gyerekeket: *part-ja, kezd-je, nagy-ság*” stb. S nem kétséges, hogy még itt is hivatkozhatnánk sok-sok régebbi szakértőre, aki nem köszönte volna meg a szép magyar kiejtésnek olyan védelmét, amilyent a Földtani Közlönyben olvastunk.

Egyébként gyerekkoromban gyakran játszottunk pajtásaimmal egy ál-számtani játékot. Megkérdeztük valamelyik — be nem avatott — társunkat: Mennyi *tíz hatod* meg *tíz hatod*? A gyanútlan áldozat azt felelte rá: *Húsz hatod*. Minthogy ez a kiejtésben egyben a *húzhatod* igealakot is jelentette, éltünk az „engedéllyel”, s meghúztuk a fülét. (Később valamelyik nyelvtankönyvben is láttam ezt a példát.) — Kár, hogy nem minden fölnőtt ember emlékszik vissza gyermekkori játékaiba: olykor ezek is igen tanulságosak.

Nevelőtársainkat tehát most is arra kérjük: ezután is bátran helytelenítsék az *olt-ja, hord-ja, tanít-ja, ad-ja, hagy-ja, lát-szik, barát-ság, ház-tető, húz-tok, vigasz-díj, keres-gél, ellen-ben* stb. tudákos kiejtésmódot, s tanítsák meg a növendékeket a természetes, hagyományos *oltya, horgya, taníttya, aggya, haggya, láccik, baráccság, hásztető, húsztok, vigazdíj, kerezsgél, ellemben* stb. kiejtésre — amelyet egyébként a Földtani [ejtsd: föltani] Közlöny kitűnő tudós felelős szerkesztőjének jó magyar beszédében is meglepéssel hallottunk, amikor a Helyesírási Főbizottságban alkalmunk volt vele — akkori tévhitünk szerint: némi eredménnyel — megtárgyalni a tőle fölvetett „kérdést”.¹

Tompa József

¹ I de gen nyelvek fonetikai és helyesejtési szakmunkái — kisebb, nyelvenként változó eltérésekkel — többnyire szintén foglalkoznak az itt érintett kérdésekkel; aki pl. csak egyszer is figyelmesen elolvasta és meghallgatta a *Kaukázus orosz* nevét (Кавказ), annak a helyesírás és a helyes kiejtés eltérése nem lehet újság. Minthogy azonban e részletek már messze vezetnének a magyar problémáktól, tárgyalásukra most fölösleges kitérnünk.

BETŰSZAVAINK HASZNÁLATÁHOZ

A betűszók és a szóösszevonások nyelvünknek meglehetősen új elemei. Érdekes, hogy egy elődjük, az *EMKE*, viszonylag korán belekerült helyesírási szabályzatainkba: az 1900. évi akadémiai javaslat, majd az 1901. évi akadémiai szabályzat óta minden kiadás felveszi; az 1940-es évekig *E. M. K. E.* formában, de az *Emke* írásmódot is engedélyezve; azóta pedig *EMKE* alakban, továbbra is engedélyezve az *Emke* írásváltozatot is. Magyarázata: „Erdélyi (az 1940-es évektől: Erdélyrészi) Magyar Közművelődési Egyesület”. — Persze ezt a nevet a pesti ember nem az egyesületről, hanem a róla elnevezett körúti kávéházról ismerte. Legtöbbük számára éppen ezért el is homályosult a szónak rövidítési eredete: az egyesület kezdőbetűiből alakult rövidítést tartalmazó *Emke-kávéház* és a személynevet tartalmazó *Bodó-kávéház* között senki sem érzett különbséget. — E rövidítés mellett az 1940-es években megjelent a szabályzatok rövidítésjegyzékében a *MÁV* is, ugyanúgy csupa nagybetűvel s közbülső és végső pont nélkül, mint az előbbi. Ennek azonban *Máv* írásmódját nem találjuk engedélyezett változatként. — A többi korai betűszóról — mint például az *IBUSZ*, a *KMAC*, a *BBTE* (= Idegenforgalmi, Beszerzési, Utazási és Szállítási Rt.; Királyi Magyar Autó Club; Budapest-Budai Torna Egyesület) stb. — a szabályzatok nem vettek tudomást.

A helyesírási szabályzatnak 1950. évi 9. kiadása e szavak ügyében mindössze annyi változást hozott, hogy megszorította számukat az új élet új példáival. Bekerültek a szabályzatba a *DISZ*, az *MDP*, az *MNDSZ* és az *NV*; kikerült belőle az éppen ötven éves *EMKE*. Írásmódjuk az 1940-es években elfogadott mintákhoz alkalmazkodott: csupa nagybetűből álló, közbülső és végső pont nélküli lett. Az *EMKE* esetében korábban engedélyezett *Emke* típusú változatot a 9. kiadás eltörölte, illetőleg nem terjesztette ki az újcnnan felvett példákra. — A szabályzatnak ez a kiadása tehát egy lépést tett előre annyiban, hogy megszorította e típus eseteinek számát, s — bár nem szabályban, csak a példák írásgyakorlatában — rögzítette írásformáját is. Nem mutatott azonban még rá velük kapcsolatban egy igen lényeges kérdésre: arra, hogy mennyiben is azonosak ezek a rövidítésekkel, s mennyiben különböznek tőlük. A számukban megszorított példák továbbra is a többi rövidítés közt szerepeltek a maguk betűrendi helyén; a szabályok között pedig erről a csoportról semmiféle rendelkezés vagy említés nem volt.

A szabályzat 9. kiadásának megjelenésével párhuzamcsan azonban megindult már e csoportnak alaposabb vizsgálata is a Nyelvőrben. Először Fábán Pál tárgyalt róluk (Nyr. 74: 273), majd ehhez hozzászólva magam is megvizsgáltam még néhány kérdésüket (uo. 429).¹ A két tanulmány együttes eredményeként kiderült, hogy itt a rövidítéseknek egy olyan fajtájával van dolgunk, amely végeredményben már bele sem fér a rövidítések kategóriájába, kilóg belőle, s önálló csoportot alkot. Ezért tanácsosnak látszott el is választanom ezeket a közönséges, azaz szövegközi rövidítésektől (ebből az elnevezésből akkori szerkesztési tévedésből egy-két helyen „szövegközi” lett idézett cikkemben); sőt ketté kellett még vágni magát az új csoportot is egyrészt a betűszók, másrészt a szóösszevonások típusára. Betűszóknak neveztem azokat az alakulatokat, amelyek egyes

¹ Később még Kovalovszky Miklós is: Nyelvművelésünk főbb kérdései 164—9.

intézmények elnevezésének kezdőbetűiből alakultak (*MDP*, *MÁV*); szóösszevonásoknak pedig az elnevezés elemeinek nem pusztán kezdőbetűiből, hanem kezdő szótagjaiból alakultak (*MÉLYÉPTERV*, *AGRIMPEX*); s a két típusnak eltérő írásmódját javasoltam: a betűszókat csupa nagybetűvel (*MNDSZ*), a szóösszevonásokat viszont csak nagy kezdőbetűvel (*Belsped*).

Az azóta történt fejlődés mindkét típus esetében a csupa nagybetűs írást választotta, nyilván azért, mert a két csoport elválaszthatatlanul összefonódik, s gyakran nehéz megállapítani, hogy valamelyik alakulat betűszó-e vagy szóösszevonás. Az *ÉDOSZ* például betűszó (= Élelmezési Dolgozók Országos Szövetsége), de a *FEDOSZ* (= Fehérneműipari Dolgozók Kisipari Szövetkezete) már szóösszevonás az elnevezés elemeinek kezdő szótagjaiból. Ilyen különbségeket azonban valóban nehéz észrevenni, fejben tartani, s eltérő írásmód alapjává tenni. A gyakorlat és ez az elméleti megfontolás együttesen oka annak, hogy helyesírási szabályzatunknak 1954. évi 10. kiadása, melyben a betűszók már a valódi rövidítésektől elkülönítve szerepelnek, s amely írásmódjuk kérdésé tmeleghetős alapossággal rendezi az említett előtanulmányok alapján (422–426. pont), a szóösszevonások írását a betűszókéval teljesen azonos módon kívánja (vö. még Tompa: *HIK*.¹ 122).

Szabályzatunk ebben az új kiadásban a betűszók írásának sok kérdését rendezi; de természetesen magyarázatokat, megokolásokat — a kiadvány jellegénél fogva — nem ad hozzá. S nem térhetett ki azokra a részletekre sem, amelyek szabályozandók lennének ugyan, de nem helyesírási, hanem nyelvhasználati problémák. Végül pedig van néhány olyan kérdés is, amely helyesírási ugyan, de — az előmunkálatok hiányossága folytán — a szabályzat készítésekor még nem merült fel, s így nem kerülhetett szabályozásra. — A 10. kiadás körül támadt öröndetes érdeklődés e tárgykörben is jó néhány felvilágosítást és magyarázatot kérő levelet eredményezett; talán nem árt most ezekre így összefoglalóan is kitérnünk.

1. Egy levélírónk kifogásolta a betűszóknak és szóösszevonásoknak a szabályzatban adott meghatározását, amely szerint ilyen alakulatokat „az írott, rövidített forma szerint, a benne foglalt betűknek megfelelően szoktunk kiejteni” (422. pont, ugyanígy a szóösszevonásokról a 423. pontban). Ezt a meghatározást levélírónk nem tartja szabatosnak, mert szerinte az *MSZT* betűszót a betűk szerint ejtjük ugyan: *emeszté*; de az *ÉDOSZ* betűszót már nem, hiszen ejtése nem *édeoesz*, hanem *édosz*. — Az ellenvetés kétségtelenül jogos volna, ha az egyes betűk neve szerinti kiejtést állítanánk szembe a betűk alkotta szótest egészének szószerű kiejtésével. De itt nem erről van szó; s ilyen alapon nem is lehetne elhatárolni a betűszókat a rövidítésektől, sem a szóösszevonásoktól. Hiszen vannak olyan szerencsés betűszóink, amelyeknek szóteste könnyítő magánhangzók nélkül kiejthető: ilyen a *MÁV*, a *DISZ* és még jó néhány. Maguk a szóösszevonások is — legalábbis egy részük — már éppen azért keletkeztek szóösszevonásként, hanem pedig betűszóként, hogy az elnevezés kiejthetősége biztosítva legyen: a *FEDOSZ*, a *MEFTESZ* végeredményben lehetett volna *FDSZ*, illetőleg *MFTSZ*; csakhogy megalkotói az ebből következő *éfdéesz*, illetőleg *emeftéesz* kiejtést akarták eleve elkerülni azzal, hogy nem a kezdőbetűkből, hanem az első szótagokból alkották a nevet. Ha tehát a könnyítő hang nélkül vagy csak

¹ Helyesírásunk időszerű kérdései. Szerk.: Benkő Loránd. Bp., 1955.

könnyítő hanggal való kiejthetőséget vizsgálánk, nem jutnánk el a kérdés lényegéhez.

A szabályzat megfogalmazásában a „benne foglalt betűknek megfelelően” való kiejtés nem a betűszókat és a szóösszevonásokat akarja egymással szembeállítani, hanem a betűszókat és szóösszevonásokat együtt egyrészről, és a valódi rövidítéseket másrészről. A kettő ugyanis úgy válik szét, hogy a valódi rövidítések csak az írásban léteznek, a betűszók és a szóösszevonások viszont a kiejtésben is. A *de.* rövidítést így ejtjük ki: *délelőtt.* A *DISZ* írásforma kiejtése azonban nem ez: *Demokratikus Ifjúsági Szövetség*, hanem ez: *disz.* A valódi rövidítések olvasásakor tehát a teljes eredeti szót ejtjük ki a rövidítés helyett; a betűszó olvasásakor viszont magát a betűkből keletkezett szót, nem pedig a rövidítés eredetijét. A „*kb. 20.— Ft kp.*” csak a tréfás, familiáris stílusrétegben ejthető ki így: *kábé húsz forint kápé*; az igéyes, komoly beszédben a rövidített szavakat teljes alakjukban ki kell mondanunk: *körülbelül húsz forint készpénz(ben).*

A valódi rövidítések tehát e formájukban nem szavak, hanem rövidítések, amelyek az olvasó számára az eredeti szó jelzései; a betűszók és szóösszevonások viszont e formájukban szavak, amelyeket kiejtve is e formájukban használunk, nem pedig abban a teljes alakban, amelynek rövidítései.

2. Szó voltuknak több következménye és egyben bizonyítéka is van.

Az első az, hogy a betűszók eredeti „jelentése”, vagyis az az eredeti teljes elnevezés, amelyből származtak, igen gyakran teljesen elhomályosul. Már idézett tanulmányában Fábán az *EMERGÉ* (régebben *MRG*) szóról említi, hogy azt igen sokáig tulajdonnévnek érezte, talán a kerékpárgumit előállító gyár tulajdonosa nevének; magam az előbbieken az *EMKE* elhomályosulására mutattam rá. De bizony magunk sem tudjuk olykor, hogy a *RÖLTEX*, a *TEKOSZ*, a *MEFTESZ*, a *MITEA* és jó néhány más betűszó eredetileg milyen elemek összevonásából származik; de nem is keressük, megelégszünk magával a kész betűszóval, mint elnevezéssel. — A valódi rövidítésekkel ez aligha történik meg, éppen azért, mert nem válnak szóvá, hanem mindig az eredeti szónak pusztán csak rövidítései maradnak.

Kiejtésük és elhomályosulásuk szabja meg a betűszók és szóösszevonások elé kerülő névelő alakját is. A helyesírási szabályzat 425. pontja már csak a — szükségszerűen és logikusan — kialakult gyakorlatot rögzíti, amikor a névelő alakjának a kiejtett formához való igazodását írja elő: az *MNDSZ*, az *MTA*. Bármily szokatlan is ez eleinte: aligha hihető, hogy az *a MNDSZ* írásformát ne így olvassák a legtöbben: *a emendész* vagy legföljebb: *a mendesz*; az *a névelő* aligha sugallná a teljes elnevezés kiejtését. — A valódi rövidítésekkel kapcsolatban ilyen probléma fel sem igen merült, annyira természetesnek tartjuk, hogy a kiejtve teljes alakú rövidítésekhez a kiejtett teljes alak szerinti névelő járul, azaz így: *a Ft* (ejtve: *a forint*), nem pedig így: *az Ft* (ejtve: *az efté*); hasonlóan: *a mm-es papír* (ejtve: *a milliméteres papír*), nem pedig *az mm-es* (ejtve: *az emmemmes*).

Az ilyesféle névelőhasználat ellen még vannak, akik berzenkednek. De az már aligha jutna eszébe bárkinek is, hogy a betűszókhoz és szóösszevonásokhoz járuló ragozat az eredeti elnevezés szerint alakítsa, azaz ilyeneket írjon le: *a MDP-ba* (ti. *a Magyar Dolgozók Pártja-ba*), *az ÉDOSZ-vel* (ti. *az Építőipari Dolgozók Országos Szövetségé-vel*) stb. Ösztönösen is így használjuk: *az MDP-be*, *az ÉDOSZ-szal* stb. A ragozásban is úgy tekint-

jük tehát a betűszót és a szóösszevonást, mint s z ó t, mégpedig a hangrendi illeszkedés tekintetében éppen úgy, mint a tővégi mássalhangzó hasonulása stb. szempontjából. Sőt: az *ÁPISZ*-nak, a *MAFIRT*-tól mélyhangúságának sem az utolsó eredeti szó mélyhangúsága az oka, hanem az, hogy a *bácsi*-nak, *Gabi*-tól típusba, azaz a vegyes hangrendű közönséges szavak alaksorába illeszkednek bele. A vegyeshangú betűszóknak még ingadozásaik is ugyanazok, mint a vegyes hangrendű közönséges szavaknak. Ahogyan kettősen énekezték ezeket: *oxigénezés* és *oxigénozás*, *bunkerbe* és *bunkerba*, ugyanúgy ingadozik az *e* vagy *é* hangot tartalmazó *OFOTÉRT*-be és *OFOTÉRT*-ba, illetőleg *ÁTEX*-nek és *ÁTEX*-nak. Ezt az ingadozást nyilván éppen úgy a mély hangrend felé kellene terelnünk, ahogy a közönséges idegen szavakban is erre törekszünk (vö. Nyr. 78:307). — A valódi rövidítéscckkel kapcsolatban mindez nem probléma. Ott e kérdésben is természetesen igazodunk a kiejtett, alakhoz: *Ft*-tal, *db*-bal, s aligha kívánkoznék számunkra ilyen alak: *Ft*-vel, *db*-vel (ejtve: *eftével*, *débével*). Erre a különbségre utal is a szabályzat (420., ill. 426. pont).

3. A betűszóknak és szóösszevonásoknak egységes szó volta adja meg a választ még egy felmerült kérdésre: miért írjuk őket csupa nagybetűvel? Azok, akik e kérdést fölteszik, arra gondolnak, hogy a kétjegyű betűk második jegyét — mely végeredményben valóban nem önálló elem, s nem egyenrangú a szótesten belül a többivel — kicsinek kellene írniuk. Az elgondolásnak kétségkívül megvan a maga logikája, s az olyanokban, mint pl. a *DISZ*, az *MNDSZ* stb., ahol a kétjegyű betű utolsó tagja szóvégre esik, ez nem is okozna nehézséget. A *MASZOVLET*, a *MÉLYÉPTERV*, a *ChEMOLIMPEX* íráskép azonban már jóval furcsább: a szóközépi kisbetű megtöri az egységes írásképet; az *SzSzKSz*, a *GyOSz* stb. pedig már egészen nyugtalanítóan ugrándoazó. Idézett cikkem írásakor — pedig mindössze három éve annak — még váltakozott ez az írásmód a csupa nagybetűssel; ám azóta ez utóbbi szilárdult meg. Nyilván azért is, mert a kétjegyű betűk második jegyének kisbetűs írása vonzotta volna a régi *Rt* írásmódot az ilyenek végén: *MESzHART* (amelynek végén valóban a *részvénytársaság* szó van); ez viszont vonzotta volna a nem *részvénytársaság* utótagú *RT* végűeket, mint a *TEJÉRT*, *ÉDESÉRT*; sőt ezek mintájára született azután még olyan írásmód is, amely szerint a szóösszevonásokban csak a szókezdő betűk voltak nagyok: *ÁBoFoRt*, *OFotÉrt* (vö. Nyr. 74:431). — A gyakorlat azonban korán döntött a csupa nagybetűs írás mellett, s a helyesírás szabályozóinak nem volt semmi okuk arra, hogy ezt ne fogadják el (vö. még Tompa: *HIK.* 121). Az az aggodalom, hogy az *SZ* így *s+z* kapcsolatnak olvasható, például az *ÁPISZ* így: *ápis-zé*, vagy az *MSZT* így: *emes-zété*, — alighanem túlzott. A betűszók ugyanis általában íráskép és kiejtés szoros egységében terjednek, ha eredeti, rövidítetlen formájuk elhomályosult is.

Aki tehát nem helyesli írásuk, ragozásuk és névelővel való ellátásuk előbb említett formáját, az lényegében azt vonja kétségbe, hogy ezek *s z a - v a k*, s inkább azt vallja, hogy *r ö v i d í t é s e k*. Pedig akkor rövidítési szabályaink értelmében írásmódjuk sem a mcstani lenne, hanem ez: „belépett a *M.D.P.-ba*”, azaz annyi ponttal, ahány különírt szóból az eredeti áll, s akkor az eredeti forma kiejtése szerint ragozva és látva el névelővel. Akkor jogos lenne a *D.I.Sz.* végső jegyének kisbetűs írása; de kötelező lenne ez minden nem szókezdő betűre is. A Magyar Önkéntes Honvédelmi Szövetségnek a jelvényében szereplő *Ma. Ö. H. Sz.* rövidítése épp ezért helyes, hiszen

nem betűszónak, hanem rövidítésnek szánták (a *maöhsz* vagy *möhsz* kiejtethetlen is lenne, csak a teljes elnevezés kiejtése ajánlható). — Ámde érdekes volna-e megfojtani egy olyan alakulat-típust, amelyik már létrejött a rövidítéseknél a gyakorlati használatban jóval egyszerűbb?

4. Ugyancsak a fent kifejtettek adnak választ arra: miért szerepel a *tsz* és *tszcs* a betűszók, nem pedig a valódi (így nevezi őket a 414. pont előtt álló cím), illetőleg az állandó (így írja a 421. pont) rövidítések között. Egy levélírónk kifogásolja ezt; szerinte a *tsz* és *tszcs* csak azok szerint nem tartozik az állandó rövidítések közé, akik kételkednek demokratikus fejlődésünk vívmányainak és eredményeinek állandóságában, szilárdságában. — Ez a vád persze még akkor sem volna helytálló, ha a szabályzat valóban azért nem sorolná ezeket a szavakat az állandó rövidítések közé, mert állandó, maradandó voltak kétli, illetőleg ellenezné. A fogalom és a név kapcsolata ugyanis általában nem szükségszerű, nem okozati, hanem konvencionális. A *tsz* és *tszcs* meglehetősen rossz elnevezés, mert akár így írjuk őket, akár pedig kiejtésük szerint: *téesz* és *téeszcsé*, mindenképpen kellemetlen és a magyarban eléggé szokatlan magánhangzótalalkozás van bennük (vö. Tcmpa: i. h.). Nem lenne tehát jogtalan, ha a helyesírási bizottság — természetesen elismerve és fontosnak tartva a velük jelölt fogalom megszilárdulását és tartósságát — magukat az e fogalmat jelölő szavakat szívesebben látná valamilyen más formában. A *VILLTESZ* és a *MEFTESZ* végső szótagja például szintén ebből rövidült: *termelőszövetkezet*; ha *tsz* (ejtve: *téesz*) helyett a közszói használatban is a *tesz* szóalak lenne elterjeszthető, az alighanem jobb lenne.

De nem ezért nem kerültek ezek az alakulatok az állandó rövidítések közé. Nem az állandóság, hanem a rövidítés fogalmának nem felelnek meg; azaz bármennyire állandó is a velük jelölt fogalom, sőt esetleg az azt jelölő szóalakulat is, ezek nem rövidítések, hanem minden vonatkozásukban betűszók. Betűszók a kiejtésben, hiszen mindenki *téesz*-nek és *téeszcsé*-nek ejti őket, sőt ez utóbbiról sokan azt sem tudják, hogy *termelőszövetkezeti* vagy *táblás szövetkezeti csoport*-e az eredeti formája; csak betűi szerint kiejtett alakjában használatos. Betűszók a ragozás szempontjából is: *tsz-szel*, *tszcs-vel* stb., nem pedig *tsz-tel*, *tszcs-tal*, ahogyan a teljes elnevezés szerint alakulna a raghasználat. Állandónak tehát tarthatók, de rövidítésnek semmiképpen sem. Ezt mutatja pont nélküli írásmódjuk is. Ha rövidítések lennének, *tsz.*, illetőleg *tsz. cs.* alakban kellene írunk őket.

Szó jellegükből, közelebről köznévi jellegükből értetődik még egy sajátosságuk: az, hogy ha intézménynév tagjaként szerepelnek, akkor csak első betűjüket írjuk nagyval. Mostanában gyakran látjuk így: „Dózsa *TSZ*”, pedig a helyes forma: „Dózsa *Tsz*”; hiszen a *tsz* már szó, s a szavaknak csak első betűjét írjuk nagyval. A mintaként olykor felhozott *KÖZÉRT* — *közért* viszony egészen más. Itt a csupa nagybetűs tulajdonnév az eredeti, a csupa kisbetűs köznévi a másodlagos; a *tsz* esetében viszont a csupa kisbetűs köznévi az eredeti, a csupa nagybetűs tulajdonnévi forma pedig csak téves analógia szülte koholmány. Hiszen a „*Haladás Tsz*” kapcsolatban a *Tsz* rész nem tulajdonnév, hanem csak része, mégpedig köznévi eredetű része egy tulajdonnévszerű intézménynévnek, tehát éppúgy nem lehet ezért csupa nagybetűs, ahogyan az ugyancsak köznévi eredetű *Haladás* rész sem az.

5. S végül a betűszóknak és szóösszevonásoknak fönt vázolt jellege dönt még egy kérdésükben: elválasztásuk módjában is. A betűszó nem rövidítés, hanem szó. Természetesen arra törekszünk, hogy lehetőleg egyáltalá-

ban ne válasszuk el őket; de a *CHEMOLIMPEX*, a *KÖZÉPTErv* és általában a hosszabbak napilapjainknak mai keskeny hasábjain bizony nem mindig férnek el megszakitás nélkül. A Pénzügyőrök Lapjának 1954. évi 11. számában már találunk is ilyen — nyomdai okokból — elválasztott betűszót: *ME-SZÖV* (16. lap), s az elválasztás problémája felvetődött már másutt is. Azzal az általános utasítással, hogy elválasztásukat lehetőleg kerüljük, a kérdés nem intéződik el; szükséges tanácsot adnunk arra is: ha mégis elkerülhetetlen az elválasztás, akkor mi ennek a helyes módja (vö. még Tompa: *HIK.* 122).

A betűszókat — talán leghelyesebb ezt mondanunk — nem szabad elválasztanunk. Ezek közül talán az *MNDSZ* a leghosszabb; de némi ügyességgel még ez is mindig beszorítható a sorba. Legalább azokat a betűszókat ne válasszuk el, amelyekben magánhangzó nincsen, illetőleg amelyeknek más a kiejtése, mint az írásképe. Elvileg persze bárhol elválaszthatnánk őket, hiszen a kiejtésben minden betűjük egy-egy szótagnak felel meg: *em-en-dé-esz*; mégis furcsa volna az ilyen: *MN-DSZ*, vagy: *MND-SZ* stb.

A pontosan írásképek szerint kiejtett betűszókat (mint például a *FÉKOSZ*, *ERIK* stb.) meg a szóösszevonásokat, melyeket alkatuknál fogva írásképek szerint ejtünk (mint például a *MÁVAUT*, *MÁLLERD* stb.), már nem kell ilyen szigorú elválasztási tilalommal sújtanunk. De — különösen a szóösszevonások elválasztásánál — adódnak velük bizonyos nehézségek. A szóösszevonásokat ugyanis — melyekben az alkotó elemek többé-kevésbé felismerhetők — lehetne az összetett szavakhoz hasonlóknak tekinteni, s így alkotóelemeik szerint választani el, különösen akkor, ha ezeknek valamelyike értelmes szó. Elválasztásuk akkor ilyen lenne: *O-FOT-ÉRT*, mert a *fot(o)* és az *ért(ékesítő)* elem viszonylag világos benne; vagy: *MÉLY-ÉP-TErv*, mert a *mély* és a *terv(ező)* felismerhető elem. — Ám igen nehéz lenne megállapítani, hogy mely szóösszevonásoknak mely eleme világos még, s melyik nem. A *TEKOSZ*, a *MITEA*, az *ERIK* stb. legtöbbünk számára már nem valamilyen több szóból álló elnevezés rövidítése, hanem e formájában tulajdonnév, így egységes és tagolhatatlan szó. Egyénenként évenként változó lenne, hogy melyik szóösszevonásban világos még a tagolódás, s melyik homályosult összképében egyetlen szóvá. S olykor becsapná az embert az elemzés is. A *FŐZÉRT* alakulatban például sokan éreznék a *főz* igét és az *ért(ékesítő)* elemet, pedig eredete szerint nem a *főz*, csak a *fő* tag tartozik egybe: *Fővárosi Zöldség- és Gyümölcsértékesítő*. A *KÖZÉRT* alakulatban legtöbben nyilván ugyanazt az *ért(ékesítő)* utótagot éreznék, mint az előbbiben, pedig az eredetileg *Községi Élelmiszerkereskedelmi Rt.* — *A RÖLTEX*, *SORTEX* stb. mintájára nyilván a *tex(til)* utótagot éreznék ebben is: *ARTEX*, pedig *ez art* és *ex(port)* elemekből áll. S nyilván kevesen vennék észre, hogy a *MÁVAG* nem *MÁV* és *AG*, hanem önálló, betűszói eredetű, melyben a *V* a *Vas(gyár)* jele (= Magyar Állami Vas-, Acél- és Gépgyár).

Az elemezhetőség tehát nemcsak az elhomályosulások miatt szubjektív, hanem a nem is ritka véletlen egybeesések miatt is. Most, amikor idegen eredetű szavainkban is éppen azért tértünk át a magyaros elválasztásra (erre l. a szabályzat 326. pontját), hogy a bizonytalan és önkényes tagolás veszélyét elkerüljük, talán nem lenne tanácsos ezt más vonatkozásban éppen újként teremteni meg. Leghelyesebbnek tehát az látszanék, ha a betűszókat

és a szóösszevonásokat minden esetben egységes, önálló alapszóknak fognánk fel (ezt támogatja névelőjük, ragozásuk, hangrendjük stb. is), s így az alapszók elválasztási törvényei, azaz a magyar szótagolás szabályaiszerint választanánk el őket; még azokat is, amelyekben pedig az elemek félig-meddig felismerhetők. Az elválasztott formák tehát így alakulnának: *ÉDE-SÉRT*, *OFO-TÉRT*, *KÖ-ZÉP-TERV*, *MAS-PED*, *CHE-MO-LIM-PEX*, *MÁ-VAUT* stb.

Mindez eddig az alapformákra vonatkozott. A raghatáron való elválasztásra e törvényt nem volna szerencsés alkalmaznunk. A ragokat ugyanis a szóalakulatokhoz amúgy is kötőjellel kapcsoljuk, mégpedig kisbetűs ragokat a csupa nagybetűs szótesthez. Itt a magyar szótagolás szabályait alkalmazva ilyen formák jönnének létre:

az *AGRIMPE-*   a *MASZOVLE-*   az *ÁPI-*
X-et   *T-ért*   *SZ-ok*   stb.

Ez azonban nyilvánvalóan nem kívánatos. Bármennyire ellene mond is általános elválasztási szabályainknak a rag elválasztása a mássalhangzós végű szótóttól, itt mégis az egyetlen lehetséges megoldás, hogy ott választjuk el a ragos szóalakot, ahol már úgylis kötőjel van, meg betűtípus-váltás is, tehát:

az *AGRIMPEX-*   a *MASZOVLET-*   az *ÁPISZ-*
et   *ért*   *ok*   stb.

Persze — ismétlem — elválasztásuk sohasem lehet több szükséges rossznál.

Deme László

A TÖBBES SZÁM HARMADIK SZEMÉLYŰ BIRTOKOS SZEMÉLYRAG MAGÁNHANGZÓJA

A többes szám harmadik személyű birtokos személyrag használatában érdekes különbséget lehet észrevenni. A főnevek birtokos személyragozásában a köznyelvben általánosan az *-uk*, *-ük*, illetőleg *-juk*, *-jük* található. A főnévi igenév ragozásakor azonban kettősséget tapasztalhatunk. Beszéd közben általában az *u-s*, *ü-s* alakokat használjuk, írásban pedig gyakoribb az *-ok*, *-ök* forma. Újságolvasás közben a nyelvészetileg tájékozatlan olvasó azt gondolhatná, mint ahogy ez meg is történt, hogy ez az újabb s irodalmibb nyelvhasználat, ha azonban tüzetesebben megvizsgáltuk ragunk alakját, akkor a történeti adatok tükrében más magyarázatokapunk.

I. Már első összefüggő szövegemlékünkben, a Halotti Beszédben találkozunk ezzel a raggal: a *umadsaguc*, *turchukat* és *cuzicun* szavakban. Itt tehát *-uk* és *-ik* alakot mutat ragunk. A Jókai-kódexben már több példát találunk: *ruhayokban*, *tystessegekrewl* (20), *zepszekben* (69), *testek* (91), *kegyetlensegeket* (95), *lelkekett* (105), *hossaok*, *vallokon* (106), *yozagokban*, *tewredelmessegekben* (109), *tudományokban*, *bevlczessegekben* (110), *epeletekben* (114), *regulaok* (119) stb. Megállapíthatjuk, hogy ragunk magánhangzója is részt vett az általános nyíltabbá válásban. A Halotti Beszédhez viszonyítva $u > o$ (és $i > \ddot{e}$) nyíltabbá válás ment végbe. Feltűnő, hogy palatális-labiális alakot

csak egy esetben találunk a kódexben, az is bizonytalan adat: *zenuedenyewk* (30). Itt az értelem szerint mást várnánk, de az írás kétségtelenül ragozott főnévi igenevet mutat. (Tehát ha my az bozzosagokat: es az uetesekuel haborolasnalkyl es zugasnalkyl engedelmest zenuedenyewk es zerelmest es alazatost gondolanyuk hogy az kaputarto ygazan fegy mynkett.) Ha ezt az alakot elfogadjuk, akkor ez az első példa az *-ök*-re vagy az *-ük*-re, mert a kódex az *ö*-t és az *ü*-t is egyformán *ew*-vel jelöli.

Az Érdy-kódexben az *-ök*, *-ek* alakok mellett bőven találunk példát az *-ök*-re is, tehát az Érdy-kódex keletkezéséig ragunkban végbement az *ē > ö* labializáció. Pl.: *ew urok teremteyők, enghedelmesseegők* (79), *eletőkben* (82), *erdemőkre, esetőkre, testők, vezedelmők* (83), *Zyleteesőknek es teremteesőknek* (84); *haláloknak, keenyokat* (4), *ennen haznokeert* (77), *tanoytasok* (82); *lelkek, lelkeknek Idwesseegekre* (334) stb.

Az *ü*-ző Virginia-kódexben főleg *-ok*, *-ek* alakokat találunk: *ruhayokat* (4), *atyokrol, aniokrol* (7), *zawokat, zarniokat, niakokat, fejeket, enekleseket, inteseket* (52), *köteleket* (115), *iovoltokat, elumenteket, tisztességeket, aytatossagokat, marhaiokat, enekleseket* (10). Az *-ök* alakot nem ismeri, de találunk példát az *-ük*-re: *kwnywket* (10), *kwzewlwk* (125), *elmeywk* (143). A kódex nyelvjárásában valószínűleg *i > ü* labializáció eredményeképpen állt elő az *-ük* változat.

A XVI. században tehát nyelvjárások szerint változik ragunk magánhangzója. Balassi Bálintnál is az *-ok*, *-ek* gyakori használatát tapasztalhatjuk. Összes műveinek 1951. évi kiadásában találhatók: *szemek* (39), *fejeket* (40), *éltékért* (42), *szeretőknek* (51), *szivekben* (52), *szerelmekkel, kedvekkel* (74), *testeknek* (112); *fülájokkal, szarvokkal, oskolájok* (112), *hátokon* (118), *markokból* (130), *boszújokra* (133), *zápfogokat* (315). Elvértve találunk *u*-s, *ü*-s és *ö*-s alakot: *tőlük* (95), *tőlök* (130), *előttük* (117), *maguk* (117), de *magok* (314), *bönökért* (369). Minden kétséget kizáróan az *-ok*, *-ek* az uralkodó forma, de nem volt idegen előtte a többi alak sem, hisz vitézi életében módjában állt megismerni a különféle nyelvjárásokat.

Hasonlóképpen használja Zrínyi is ragunkat. Válogatott műveiben (1952.) találhatjuk a következő példákat: *nyavalyájokra, nyakokat* (73), *urokat* (156), *magok házokat* (76), *szarvokkal* (157), *sátorokat* (175), *lábokat* (186), *orrokkal* (115); *erejek* (75), *eszek* (77), *ellenségeket* (72), *fejeket* (112), *hitekben* (115), *kezekben* (123), *lelkeket* (147), *testeket* (158), *erejeknek* (167), *temetések* (181), *nyelvek* (194); *ügyöket* (73), *bünöket* (74), *szívökből* (99), *körülöttök* (109), *előttök* (124), *ötülök* (139), *lölköket* (257), *lölkök* (248). Zrínyinél is előfordul elvértve *u*-s és *ü*-s alak. Pl.: *nevüket* (290), *ötőlük* (327), *szivükön* (375), *feleségükkel* (391), *közülük* (144); *magukat* (390), *otthonukból* (391). Egy példát találtam, mikor illabiális-palatális szóhoz az *-ök* járult: *nyelvökön* (170).

A XVI–XVII. században ragunk három alakot mutat, s használatában is szabályosságot árul el. A veláris hangrendű szavakhoz *-ok*, palatális-labiális szavakhoz *-ök*, a palatális-illabiálisokhoz pedig *-ek* (valószínűleg *-ëk*) rag járult. Amint a fenti példákból kitűnik, elvértve *u*-s, *ü*-s alak is található, sőt az *-ik*-re is akad példa: *közikben* (Zrínyi: i. m. 147). Viszont egyes nyelvjárásokban ezek általánosan használt alakok voltak, mint ahoggy még az *-ik* is használatos, még ma is, az egyes nyelvjárásokban. Nincs igaza tehát Imre Sándornak, aki „A nevek *uk* és *ük* személyragairól” című értekezésében (Ért. a Nyelv és Széptud. Kör. VII/7, 1879.) azt állítja, hogy a kódexben és a régi irodalomban „lehetetlenség az *-uk* és *-ük* ragokra akadni” (12).

A XVIII. század végére az *-ek* fokozatosan eltűnik. A század végén Dugonicsnál már csupán két alakja van e ragnak. Etelka című regényében már következetesen az *-ok*, *-ök*, illetőleg a *-jok*, *-jök* formákat használja: *fejdelmőknek* (1 : 8), *kijövetelök* (1 : 11), *hiröket, nevöket* (1 : 17); *példájokat* (1 : 11), *lakásokot* (1 : 30) stb.

2. A Halotti Beszédben nincs példa az infinitívus ragozására (tsz. 3. személyben), a Jókai-kódexben pedig már a nyíltabbá vált alakokkal találkozunk. Mindössze négy példa található a kódexben: *tartanyok* (119), *koldonyok* (129), *mennyek* (146) és *zenvedenyewk* (30). (Ez utóbbiról már fentebb szóltam.) VirgK. 54: *látniok* 'látniok', 125: *keresniek*; BécsiK. 18: *fogniok, méghionik*, 42: *rézzéztèniéc*, 43: *elzaladnioc, iöniéc*; É:dyK. 662: *zeretenyök*, 663: *ölnyök*. Sőt még az *-ik* ragra is van példa. VirgK. 60: *látnik*; BécsiK. 84: *élnic*, ÉrsekK. 368: *dyczernik*, LányiK. 122: *ennyk*, TelekikK. 346: *ertenyk*. A nyelvjárásokban is található volt ilyen változat (vö. NyK. 31 : 389).

Geleji Katona Magyar Grammatikájában a *niek* és *niok* végződésekről tud (Corpus Grammaticorum 311). S valóban ilyen alakok fordulnak elő művében: *kettőztetniek* (i. h. 305), *tselekedniek, tsinálnik, orvosolnik* (i. h. 311). Zrínyinél *alkudniok* (i. m. 75), *sirniok* (i. m. 314) található. Dugonics itt is az *-ok*, *-ök*-t használja i. m.-ban: *önniök* (1 : 186), *tartaniok* (1 : 202), *rándulniok* (1 : 265), *hőrpinteniök* (1 : 288), *hinniök* (1 : 385), *nyelniök* (1 : 385), *cselekedniök* (1 : 412), *takargatniök* (2 : 70), *hordaniök* (2 : 101), *tudniök* (2 : 131), *meg-menekődniök* (2 : 213).

A rag fejlődése eddig egyöntetű mind a főnevek birtokos személyragozásában, mind pedig a főnévi igenév ragozásakor. A különbség csupán annyi, hogy az *-uk*, *-ük*-re az infinitívus ragozásában nem találtam példát az idézett művekben.

3. A XVIII. század folyamán tehát ragunkban $\ddot{e} > \ddot{o}$ labializáció történt, elterjedését elősegítette a nyelvjárási használat mellett az is, hogy így az egyes szavak többes számát a birtokos személyragozott alaktól meg lehetett különböztetni. Pl.: *fejek* — *fejök* stb. Révai Grammatikájában (467—8) a szabatoság végett már az *-ök* használatát ajánlja (vö. Imre Sándor : i. m. 5). A rag fejlődése azonban még nem állt meg ezen a fokon. Stephanus Szent-Páli Grammatica Hungaricája az *-ok*, *-ek* mellett még *-ak* alakot sorol fel. Pl.: *akaradjak* (i. m. 74). Révai az *-ok*, *-ek*, *-ök* ragokat ismeri (i. m. 50). A Debreceni Grammatica is *-ok*, *-ek*, *-ök* és *-jok*, *-jek*, *-jök* alakokról ad hírt, s megállapítja, hogy *-ak* „ragaszték” nincsen nyelvünkben, helyette *-ok* van (i. m. 59). Fogarasi János 1843-ban kiadott „Művelt magyar nyelvtan” című művében már *-ok*, *-jok*; *-ök*, *-jök*; *-uk*, *-juk*; *-ük*, *-jük* alakokat találunk. Fogarasi megállapítja, hogy a „harmadik személyű *ok, ök* helyett: *uk, ük* ragokat kezdenek használni akkor

a) ha a többes szám is *ok, ök*, p. o. asztalok (die Tische) asztaluk, (ihre Tische); ökrök, ökrük. De »bún« (Sünde) bünjök, nem : bünük.

b) változatosság kedvéért, ha mind egyforma az önhangzó, p. o. fogok helyett : foguk ; örömök helyett örömük ; e szerént s ilyenkor *jok, jök* helyett is *juk, jük*, p. o. örökjök helyett : örökjük” (i. m. 98).

A Fogarasi után következő nyelvtanírók is csak részben ismerik el az *uk, ük* jogosságát. Galgóczi Magyar Nyelvtanában megemlíti, de ő maga példát nem hoz, „önhangzó után” pedig csak a *jok, jök* alakot tartja helyesnek (i. m. 215). Nehezen alakul ki egységes vélemény a használatra vonatkozóan.

Arany János is inkább az *-ok*, *-ök* ragot használja, bár éppen nála elég sok példát találunk a zártabb alakokra is. Példák Összes műveinek kritikai kiadásából: *napjok*, *lakomájok* (4 : 137), *szárnyok* (4 : 57), *útjokból* (4 : 96), *ágyok* (4 : 137), *szépségöket* (4 : 171), *kezökben* (4 : 186), *tetemöket* (4 : 85), *képzeltök* (4 : 117), *teremök* (2 : 49), *seregök*, *fülöket* (2 : 43).

Az *-uk* inkább az értelem megkülönböztetés kedvéért fordul elő: *sátoruk* (4 : 58), *honuk* (2 : 76), *csapatuk* (2 : 83), *hasuk* (2 : 50), de *szájukat és szemöket* (2 : 60). Az *-ük*-öt már gyakrabban, de nem következetesen használja: *fölöttük* (4 : 128), *keblükhöz* (2 : 34), *előttük* (2 : 19), *kezükön* (2 : 68), *tőlük* (4 : 11), *mellőlük* (2 : 50), *köztük* (4 : 127).

Többen megpróbálkoztak a főnevek birtokos személyragozásában az *-uk*, *-ük* használatának szabályozásával. Imre Sándor említett értekezésében helyteleníti az *-uk*, *-ük*-öt (1879.) azért, mert a „régí nyelvben, sőt legújabb időkig az összes irodalmi nyelvben használatlan volt” (i. m. 31). Szerinte a nép is csak szűk körben ismeri: „A némelyektől dunamellékinék, másutt kecskemélinek nevezett” tájszólás, „mely némi palóczos vegyülettel Szeged környékére, Csongrádmegyé több községére is elterjedt” (i. m. 16). De mivel a közhasználatban is elterjedt, így bizonyos esetekben kénytelen elismerni jogosságát (i. m. 19 k.), s az általa felsorolt szabályok megtartásával látja biztosítva az irodalmi nyelvet, melyet óvni kell: „egy részről a nyelv művelők kényétől, úgy más részt a népnyelv idomtalanosságaitól és ízetlenségétől is” (i. m. 31).

Hiábavaló volt azonban minden fáradozás, a zártabb alakok előfordulása szaporodott. Már 1882-ben a Nyr. szerkesztősége a hozzá érkezett kérdésre azt válaszolja, hogy mindkét használat helyes, de mivel az *-uk*, *-ük* gyakoribb és általánosabb, inkább azt ajánlja (Nyr. 11 : 34). Balassa József pedig 1888-ban, az Akadémia korlátozó szabályaival kapcsolatban megjegyzi: „az *-ok*, *-ök* birtokrag elavult, csak némely nyelvjárás őrzi még; ellenben általános az *-uk*, *-ük*. S ha az elavult *-ok*, *-ök* ellen még az is szól, hogy sok esetben kétértelműséget okoz (borok, eszközök sat.), miért ne használjuk mindig az *-uk*, *-ük* alakot, amely soha kétértelműséget nem okoz? Mert az csak nem kívánatos, hogy a magyar nyelv ugyanazon funkció kifejezésére két alakkal bírjon, minden értelmi különbség nélkül; ez csak fölösleges teher volna. A »zengőbb szó« és »tetszőbb alak« pedig már nagyon is elavult frázisok” (Nyr. 17 : 340).

A zártabb változat diadalmaskodott a köznyelvben, az irodalmi nyelvben egyaránt. A „szűk” népi keretben ismert alakból köznyelvi s irodalmi alak lett, s az addig általánosan ismert alak háttérbe szorult. Már Móricz Zsigmond pl. Fáklya című regényében általában az *-uk*, *-ük* ragot használja. De ahol ez kétértelműséget okozhatott, ott kitűnő érzékkel a nyíltabb alakot alkalmazza. Pl.: „elnyomott öreg anyák tudják tisztelni fiokat...” (i. m. 1953-i kiadás, 293). De ahol az összefüggés kétségtelenné teszi az értelmet, ott ebben a szóban is a zártabb formát írja. Pl.: „... egyik-másik foszlány a lányukról, fiukról, testvérükről való” (i. m. 315).

4. Az előbb láthattuk, hogy Arany János mint birtokos személyragot már nem egyöntetűen használja végződésünket, az infinitívus ragozásakor azonban mindig *-ok*, *-ök*-öt ír. Pl.: *venniök* (i. m. 2 : 58), *megtenniök* (2 : 21), *elhagyniök* (2 : 50), *kormányzaniök* (2 : 58), *enniök* (5 : 214). Móricz Zsigmondnál pedig, bár a birtokos személyragozásban már mindig *-uk*, *-ük*-öt találunk, az infinitívus ragozásakor viszont nem, ott megőrzi az *-ok*, *-ök*-öt. Pl.: *állaniök* (i. m. 193), *tanuskodniök*, *tenniök* (224), *beszélniök* (277).

5. Az új, zártabb használatot a főnevek birtokos ragozásában azonban még a XX. század elején is sok gáncs érthette. Erre vall, hogy Szimyei József 1926-ban kiadott Rendszeres Magyar Nyelvtanában még megjegyzi, hogy „a többesszámi 3. személy ragjainak *u*, *ü*-vel ejtése és írása éppoly helyes, mint az *o*, *ö*-vel való” (i. m. 42), de példáiban csak *u*-, *ü*-s alakokat találunk. A nyelvhasználat lassan-lassan elfelejteti a kifogásokat, és Tompa (Techert) József Kis Magyar Nyelvkönyvében, 1941-ben már azt jegyzi meg, hogy „az *-uk*-, *-ük*-, *-juk*-, *-jük* személyrag *-ok*-, *-ök*-, *-jok*-, *-jök* alakban is előfordul” (i. m. 85); Magyar Nyelvismeret című könyvében pedig már nem szól a nyíltabb alakról, s nem említi a legújabb gimnáziumi Magyar Nyelvtan sem. Tehát csaknem másfél század leforgása alatt váltak teljesen elismertté a zártabb magánhangzójú változatok. Meghonosodásuknak okát elsősorban az értelmi megkülönböztetésben kell keresnünk, de a változás megindulásában szerepe lehet egy általánosabb zártabbá válási tendenciának is. Ragunk tehát, mióta adatokkal tudjuk kísérni történetét, veláris alakjában előbb nyíltabbá vált, majd ismét zártabbá vált ($u > o > u$); palatális alakjában nyíltabbá vált, labializálódott, majd ismét zártabbá vált ($i > \tilde{e} > \tilde{o} > \tilde{u}$), de egyes esetekben előbb történhetett a labializálódás, majd a nyíltabbá válás, és ismét zártabbá válás következett ($i > \tilde{u} > \tilde{o} > \tilde{u}$). Az adatok többsége az előbbi igazolja, bár az $i > \tilde{e}$ változást nem tudjuk pontosan rögzíteni. Természetesen nem minden nyelvjárásban ment végbe ez a nyíltabbá válás, volt olyan terület, ahol az *u* végig megmaradt a veláris alakban, a palatálisban pedig csak $i > \tilde{u}$ labializáció ment végbe. Meg kell még állapítanunk azt is, hogy ragunk egészen a XVIII. század végéig három alakú volt, ekkor a köznyelvben és az irodalmi nyelvben két alakúvá változott, az *-ék* ~ *ek* mind a főnevek, mind pedig a főnévi igenévek ragozásából eltűnt. Természetesen nem lehet egészen pontosan korhoz kötni a változást, mert pl. Berzesenyi Dániel a XIX. sz. első negyedében még egyformán ajánlja az *-ük*-öt mind az *-ek*, mind pedig az *-ök* helyett (Minden munkája 290). Tehát elvértve található volt *e*-s alak az irodalmi nyelvben még később is.

6. A főnévi igenévhez azonban a XIX. században, sőt napjainkig is *ok*, *ök* járul, legalábbis írásban. Az újságok ugyanis következetesen ezeket az alakokat használják. Csak néhány példát idézünk a Szabad Népből és a Népsportból: *bírálniok*, *biztosítaniok*, *eljárniok*, *megakadályozniok* (SzN. 1953. dec. 24.), *segíteniök*, *támogatniok*, *eljárniok* (SzN. 1953. dec. 27.), *kiegyenlíteniök*, *nyújtaniok* (SzN. 1953. dec. 28.), *tenniök*, *résztevenniök*, *járniok*, *megfelelniök*, *hajolniok*, *tanulniok*, *fordítaniok* (NS. 1954. jan. 1.), *megakadályozniok*, *szerepelniök*, *ügyelniök*, *készíteniök* (NS. 1954. jan. 3.) stb.

A rag használatában tehát hasadás állt be a múlt század végén, amikor a zártabb változat diadalmaskodott a főnevek birtokos ragozásában. Azonban ez a hasadás csak írásban van meg, mert a ragok köznyelvi ejtése: *-uk*-, *-ük*. Feltehető, hogy a főnévi igenév ragozásában későbbben ment végbe a zártabbá válás, de nem valószínű, hisz ezt az előtte levő magánhangzó is elősegíthette. Inkább az írás konzervatív voltára kell hivatkoznunk, itt ugyanis nem sietette a változást az értelmi megkülönböztetés kívánalma. De hozzájárult a viszonylag régi alak megőrzéséhez az, hogy a többes 3. sz. főnévi igenév ragozott alakját beszédben egyre ritkábban használjuk.

A fentebb felsorolt nyelvtanok közül is csak Tompa (Techert) hoz példát az *-uk*-ra: *kiabálniuk* (i. m. 86), külön nem szól erről. A legújabb gimnáziumi Magyar Nyelvtan pedig a főnévi igenév többes harmadik sze-

mélyű ragjaként csak az *-uk*, *-ük*-öt említi (103). Ezek a tankönyvek az élő nyelvnek megfelelően tanítják tehát, nem szólnak azonban ragunk írásbeli használatáról, ami az irodalmibbnak érzett alakot őrzi. Ennek az „irodalmibb használatnak” azonban nincs köznyelvi alapja, így önkénytelenül is azt a következtetést vonhatjuk le, hogy lassan eltűnik az írott nyelvből is. Ezt a fel fogást még az is támogatja, hogy itt-ott találunk egy-egy *u-s*, *ü-s* formát írásban is, melyek mintegy előfutárai a zártabb változatok teljes diadalának. Pl.: Aczél Tamás „A szabadság árnyékában” című regényében tíz eset közül egyszer ír zártabb alakot: *fürdeniök* (81), *érkezniök* (125), *kerülniök* (138), *látniök* (139), *lőniök*, *menniök* (188), *szállítaniök* (233), *maradniök* (235), *szervezkedniök* (280); *tenniük* (207). De nemcsak az *-ük*-re, hanem az *-uk*-ra is találhatunk példát: *belefoglatalniük* (Felsőokt. Szemle 2 : 552).

Az újságok következetes *o-s*, *ö-s* használata miatt azonban az írás még igen sokáig megőrizheti a nyíltabb magánhangzójú végződéseket. Sőt azt is felvethetjük, hogy az írásképp hat a beszédre. Valószínű, hogy ennek hatására őrződtek meg ilyen elvétve hallott alakok a mai napig: *el kell jönniök*; ilyen használatot ma, elég ritkán, főleg a palatális-labiális szavakban figyelhetünk meg. Továbbmenve az is feltehető, hogy az írás hatására végül a beszédben is a nyíltabb magánhangzójú alakok diadalmaskodnak. Ezt talán elősegítheti, hogy beszédben egyre ritkábban használjuk a többes szám harmadik személyű ragozott főnévi igenevet.

7. Vizsgálatunk folyamán láttuk, hogy a régiségben valószínűleg nyelvjárási különbségek voltak ragunk egyes alakjainak használatában. Az alábbiakban azt vizsgáljuk meg az 1940-es évek nyelvjárási szövegközlései alapján, hogy a közelmúltban és napjainkban éltek-e és élnek-e a többes szám harmadik személyű birtokos személyrag alakváltozatai.

Először nézzük meg hol használják *-uk*, *-ük* alakban, tehát a mai köznyelvi formának megfelelően végződésünket. A Veszprém megyei Szentgálról közlik a következő adatokat: *üngük*, *nekijjük*; *gatyájuk*, *bundájjuk* (MNyelvj. 1 : 181). Egy debreceni népnyelvi szövegmutatványban szintén csak az *-uk*, *-ük*-re van példa: *mekhivójukkal*, *megjelenisükkel* (MNépn. 3 : 352). Hasonlóképpen egy bukovinai csángó szövegben a lőforduló néhány példa szintén a zártabb alakokat bizonyítja: *maguk*, *öltöztetjük*, *szóttésügbe* (MNépn. 5 : 55).

Talán meglepő, hogy aránylag sok helyen él az *-uk*, *-ük* mellett az *-ik* alak is. A szlavóniai Kőrcgyon, a példák szerint főleg az *-ik*-et kedvelik: *száójikkal* (MNyelvj. 1 : 171), *magiké nevébe* (173), *áppjikkák*, *vágyonik* (174), *áblákkikrá* (175), *kocsijik* (180) stb. A D. Bartha Katalin által közölt szövegben, az előző nagyszámú példák mellett, a labiális változatokra csupán egy adat van: *hálaóluk* (uo. 172).

A moldvai csángó telepések megközelítőleg egyenlő arányban használják a labiális és illabiális változatokat: *magikat*, *gyerekik*, *senkijük* (MNyelvj. 1 : 255), *utánnik*, *lábik* (253), *szivükön* (256), *utánnuk* (257), *gyerekük*, *öregségükre*, *szemüket* (MNépn. 6 : 162), *tőlük* (164), *kirájiknak* (165). Egy esetben található *-ek* is: *nekijek* (MNépn. 6 : 163).

Az *-ik* ragot ismerik a hajdúsági Nagyivánon (Mut. M. Nyelvat. próbagyűjtéseiből VII/1, VII/2), hasonlóképpen a Kécskés közeli Kécskés, Magyarlóna, Magyarvista, Magyarapus stb. községekben (uo. IX/9). A székely nyelvjárások mai használatára vonatkozóan nem állnak adatok rendelkezésünkre. A század elején még voltak olyan keleti székely nyelvjárás-

sok, melyek csak egyedül a minden illeszkedés nélkül járuló *-ik* formát ismer-ték (vö. MNy. 1 : 453).

A következőkben a nyíltabb változatok előfordulásának helyeit közöl-jük. A Magyar Népryelv I. kötetében közölt felsőöri szövegben *-ok*, *-ök*-öt találunk: *bánacssokat* (166), *utánnok*, *elűllök*, *párcsokat* 'pártjukat' (167). A nyíltabb alakokhoz illabiális változatként az *ék* ~ *ek* járul. A palóc Óbást-ról való a következő adatok: *mellették*, *ápjoktó*, *nálok*, *málomjok* (MNépn. 3 : 366), *rájtok* (367). Hajdúnánási népryelvi szövegekben is megtalálható az *-ek*: *szíveségeket* (MNépn. 3 : 354), *utánnok* (uo. 56), *hozzájok*, *rájok* (MNépn. 5 : 67).

A Szatmár megyei Garbolcraól való szövegekben szintén a három nyíltabb alak található: *cseléggyeknek*, *ükálok* (MNépn. 5 : 58), *buzájok* (MNyelvj. 1 : 218), *belőlök* (219), *magoknak*, *fogattyok* (223). A szolnokdobokai Bál-ványosaljáról is hasonló példáink vannak: *magoknak* (MNépn. 4 : 441), *hejekre*, *belőlök* (uo. 448).

A század elején a nyitravidéki palóc nyelvjárásban az *-ok*, *-ök*, *-ek* mellett az *-ik* is található volt (vö. Nyr. 33 : 390), hogy ma megtalálható-e, azt nem állt módomban megállapítani.

Néhány helyen a nyíltabb labialis magánhangzójú alakok közé kevered-nek zártabbak is. Ezekben a helyeken talán éppen most megy végbe ragunkban a zártabbá válás, ami a köznyelvben már a múlt század végére lezajlott, de gondolhatunk a köznyelv analógikus hatására is. Végh József „Sárréti nép-mesék és népi elbeszélések” című kötetében közölt szövegben az *-ék*, *-ök*, *-ok* az uralkodó forma, de itt-ott az *-uk*, *-ük* is felbukkan. Pl.: *bírössék* (18), *örömökre*, *másikóyjoknak* (21), *ületeket* (25), *megmentőjök*, *velék*, *apjok*, *magokat* (27), *hátok* (40), *csizmájokra* (51), *maguknak*, *rájok*, *hozzájok*, *fejégre* (74), *számukra*, *ágyukat*, *apjok* (79), *minnettejüket* (84), *ruhájok*, *nadrágjuk* (99), *testvérjek*, *magukat* (155) stb. Amint a példákból is láthatjuk az *-ék* ~ *-ek* a palatális-illabiális szavakhoz járul. A nyíltabb és zártabb magánhangzójú alakok a könyv megírásakor még egymás mellett éltek, ugyanazon személy mindkettőt használta (i. m. 79). A könyvben található összes adatból kiderül azonban, hogy ekkor még a nyíltabb alakokat használták szívesebben.

Hasonló a helyzet a Vas megyei Tanakajdon: *göviécsbányájuk* (MNyelvj. 1 : 195), *velék* (196), *cigaréttára vallójok* (197). A Bihar megyei Komádiban is egyaránt ismerik a nyíltabb s zártabb alakokat: *ellenségük*, *rájok* (MNyelvj. 1 : 207), *mindenüket* (208), *kiriseket* (209).

Stephanus Szent-Páli Grammatica Hungaricájában az *-ak* rag meg-létéről értesít bennünket. Valóban megtalálható ez a rag nyelvjárásainkban. A tordai Szind nyelvéből Gálffy Mózes mutatja ki ezt a végződést (MNépn. 2 : 183). Megtalálható az *-ak* a kolozsvári Hóstát nyelvében: *apjak*, *annyak* (MNépn. 3 : 66), ismerik még Kolozsvárott, Szamosfalván és Kidén (vö. Mut. M. Nyelvat. próbagyűjtéseiből, IX/9). Stephanus Szent-Páli fentebb idézett megállapítása tehát alapulhat nyelvi megfigyelésen.

A többes szám harmadik személyű ragozott főnévi igenévre a fentebb idézett nyelvjárás szövegekben nincs példa. Eszerint nyelvjárásaink igen ritkán vagy egyáltalán nem ragozzák az infinitívust ebben a személyben. Az *el kell menniük*-féle kapcsolatot *nekik el kell menni* szerkezetté formálva mondják.

8. Az eddigiekből megállapítható, hogy a többes szám harmadik személyű birtokos személyragnak a nyelvtörténet folyamán előforduló alakjai ma is megtalálhatók az egyes nyelvjárásokban. Megvan a köznyelvi *-uk*, *-ük*, de

több helyen hozzájuk társul az *-ik*, s megvan az *-ok*, *-ök* is legtöbbször az *-ék* ~ *-ek*-kel kiegészülve. Az *-ik* változat, ahol ismerik, egyformán járulhat veláris és palatális hangrendű szavakhoz. Ez azt bizonyítja, hogy az *-ik* volt a mai alakok közül az eredeti, ezt a feltevést támogatja az is, hogy volt olyan nyelvjárás, amelyben egyedül csak az *-ik*-et ismerték. Az *-ik*-ből nyíltabbá vált *-ék* majd további nyíltabbá válással *-ek* a palatális-illabiális szavakhoz járul nyelvjárási adataink nagyrésztében, de nem kizárólag, helyettesítheti az *-ök* is és az *-ük* is. Az *-ak* változat az *-uk* > *-ok* további nyílásával állt elő a nyelvtörténet folyamán.

Jakab László

A NAGY KULTÚR-CSALÁD ÉS KITERJEDT ROKONSÁGA

Nagy örömmel hallgattuk Kodály Zoltánnak a Petőfi Rádióban 1955. május 21-én elhangzott *Szóval: kultúr?* című előadását. Úgy tudom, igen sokan gyönyörködtek benne. Rendkívüli sikerét bizonyítja, hogy június 22-én a Kossuth Rádióban megismételték. Azóta közölte folyóiratunk (79 : 281—4), s a Csillag augusztusi számában is kinyomtatták (1685—8). Tehát olyan nagy nyilvánossága volt Kodály nyelvművelő előadásának, cikkének, mint senki másénak. Szavait nemcsak szellemessége, meggyőző érvelése, adatainak bősége súlyosbította, hanem tekintélyének nyomatéka is.

I. Mindamellett mit tapasztalunk? Akinek eddig rájárt a nyelve a hene *szóval*-ra, az talán igyekszik megszabadulni tőle. Ámde nem is nagy veszedelem ez a szó. Úgy vagyunk vele, mint a többi hasonlóval, az *izé*-vel, a *hogy is híják*-kal meg egyéb töltelékkel: ki-kiszökök „fogaink sövényén”, papírosra azonban ritkán merészkedik, s *zóval* illan, nem sokat árthat. Persze helyes, ha zabolázzuk nyelvünket, s igyekszünk az élőbeszédből is kiirtani, amit olvasva se kedvelünk. Az a németesen megnyesett *kultúr* azonban már fenyegetőbb veszély; az nem tágít, sőt tovább szaporodik a mai napig.

Bizonyságul bemutatok egy kis szemelvényt a vele rontott mondatokból. Első idézetem még a Kodály előadását megelőző időből való: „Ásóél, fejsze villan. / *Kultúrház* kéne, villany! . . .” (Irodalmi Újság, 1955. február 19., 2. lap). Azért tettem ide elsőnek egy korábbi példát, hogy lássuk: már a vers kemény védőbástyája mögé is elsáncolta magát az a jövevény *kultúr*, midőn Kodály Zoltán megindította harcát ellene. Nehéz lesz hát a küzdelem! Már másodszor is elhangzott Kodály előadása (mint láttuk, június 22-én), június 24-én mégis ilyen című vezércikk jelent meg a Szabad Népből: „Javítsuk meg az üzemi *kultúrotthonok* munkáját”. S magában a cikkben huszonegy *kultúr*-előtagú összetett szó fordul elő. Legyünk méltányosak! Mikor a szerző így kivágta a huszonegyet, természetesen kénytelen volt mindannyiszor *kultúrotthon*-t írni (egyszer tulajdonnévként Dallos Ida *Kultúrház* van a szövegben), mert hivatalosan az volt és ma is az a neve ennek az intézményünknek. Arra azonban már nem kényszerült volna, hogy *kultúr-csoport*-ot és *kultúrmunkásgardá*-t írjon; ezek már nem olyan jellegű hivatalos elnevezések. Persze azt is elképzelhettük volna, hogy éppen ez a legnagyobb példányszámban megjelenő lapunk s éppen ebben a vezércikkében kezdeményezésül jó magyar szót ajánl a *kultúrotthon*, a *kultúrház* helyett.

Említék még néhány példát: „Menjünk végig a Balatonon Badacsonytól Füredig, és Füredtől Siófokig, s kérdezzük meg a *kultúrosokat*, hogy üdülő-

jükben milyen kultúrálódási lehetőségekhez jutnak a beutaltak” (Szabad Nép, 1955. július 24., 5. lap, 6. hasáb); „Termelőszövetkezeti kultúrközpontokat létesítenek Szabolcs megyében” (ugyanott, 1955. augusztus 5., 4. lap, 6. hasáb); „a kultúrforradalom elsórángú kérdése” (Irodalmi Újság, 1955. augusztus 13., 7. lap, 4. hasáb); „Az ünnepséget kultúrműsor követte” (Szabad Nép, 1955. augusztus 15., 1. lap, 2. hasáb); „Szombat este kultúrműsor és reggelig tartó tánc szórakoztatta a megjelenteket” (ugyanott, 2. lap, 1. hasáb); „A pusztavámi kultúrházba már napokkal az előadás előtt nem lehetett jegyet vásárolni”, s néhány sorral lejjebb még egyszer: „kultúrház” (Béke és Szabadság, 1955. augusztus 17., 17. lap). „Kvassay Jenő, a kultúrmérnöki intézmény megszervezője (1850–1919)”: ilyen cím alatt magában a cikkben mindig a kultúrmérnök, kultúrmérnöki, kultúrmérnökség szó kerül elénk. A szerző egyszer idézőjellel megkülönbözteti az egyik kultúr-os összetételt a többi hivatalosan megrögzöttől, s megmondja jó magyar nevét is: „A hivatal feladata a mezőgazdaság létkérdéssé váló »kultúrtechnikai«, vagyis talajjavító vízimunkálatok [helyesen: munkálatainak] — ahogy ma [!] nevezik: »hidro-meliorációs [!] munkálatok« — elvégzése volt” (Élet és Tudomány, 1955. augusztus 24., 1959. s. köv. lapok). Még tovább szaporíthatnám a példákat, de csak kettőt írok ide, egyet Kodály Zoltán cikkének szomszédságából: „késlekedéssel vagy szemlehungyással lehetővé tették ezt a káros, kultúrpolitikánk egészének torzulásával kapcsolatos folyamatot” (Csillag, 1955. augusztus, 1696. lap), egy másikat pedig annak az intézményünknek háza tájáról, ahonnan Kodály előadása kétszer világgá hangzott: „Újszászról, Szolnokról voltak nálunk, kultúrműsort adtak” (Magyar Rádió, 1955. augusztus 22–28., 30. lap). Nemcsak folyóiratában, hanem sugárzott műsorában is változatlanul kultúr-oskodik rádiónk. Tudom, nehéz egy ilyen meggyökeresedett rossz szót máról holnapra kiirtani. De azt hinné az ember, hogy Kodály szava, tekintélye gyorsabban hat. Sajnos, késlekedik ez a hatás.

Mi az oka ennek az állapotnak? Kodály Zoltán előadását igen sokan meghallgatták, cikkét elolvasták, tanítását jó tetszéssel tudomásul vették, ám továbbra is lankadatlanul használják, terjesztik a németes kultúr-t! Azt hiszem, főképp az az oka ennek, hogy Kodály cikkében nem igen van pontosabb útbaigazítás arra nézve, hogy mivel helyettesítsük ezeknek a felemás, német–magyar összetett szavainknak német előtagját. Figyelmesebb olvasója okulhatna ugyan Kodálynak ilyen mondatából: „a legrosszabbul beszélő zenészünknek sem jutott eszébe, hogy *partitúraolvasás* helyett »partitúr-olvasás«-t mondjon” vagy: „A németül olvasók azt hitték, *kultúrember* több, mint *művelt ember*” (Nyr. 79:282), vagy befejező mondataiból: „Szóval: *kultúr?* — A felelet nem lehet más: Nem! Tettel, k u l t ú r a !” (284).

Igaz, nem mindig könnyű ezeknek a mondatoknak a tanulsága szerint eljárni. Próbáljuk csak ilyen módon javítani a Kodály cikkében felsorolt *kultúr-* előtagú szókat! Már az elsővel, az Ady-féle *kultúrcsiklandozás*-sal sem boldogulunk. *Kultúracsiklandozás*-t aligha mondhatunk helyette, mert az 'a kultúra csiklandozása' volna, *művelt csiklandozás*-t még kevésbé. Talán így jobbíthatnók: *kultúrás* vagy *kulturális csiklandozás*. A *kultúrmérnök* szóban sem tehetjük a *kultúr-* helyére a *kultúra-* vagy a *művelt* szót, a *kulturális* sem való oda. A *kultúrmérnök*-öt legjobb volna egy régi javaslat szerint *talajmérnök*-ké vagy Pais Dezső szerint *földmérnök*-ké magyarítani. Még nagyon sok *kultúr-*os szavunkkal akadnánk fönn, ha a *kultúra-* vagy a *művelt* szót akarnánk a *kultúr-* helyébe oltani.

De gyakran helyesnek bizonyulna ez az eljárásunk. Eleinte némelyek furcsállnák ugyan az így keletkező szavakat, míg meg nem szokták; ez természetes. Kifogástalanok pl. a következő összetételek: *kultúracentrum*, *kultúracseré*, *kultúraellenes*, *kultúraérték*, *kultúrafelelős*, *kultúrafilozófia*, *kultúrahagyomány*, *kultúraharc*, *kultúrakincs*, *kultúraközpont*, *kultúramonopólium*, *kultúraotthon*, *kultúraház*, *kultúrapolitika*, *kultúrapropagandista*, *kultúraszínvonal*, *kultúratörténet* stb. Egyiket-másikat a *kulturális* jelzővel szerkeszthetné, akinek így és amikor jobban tetszik: *kulturális centrum*, *kulturális csere*, *kulturális érték*, *kulturális felelős*, *kulturális hagyomány*, *kulturális kincs*, *kulturális központ*, *kulturális monopólium*, *kulturális otthon*, *kulturális színvonal* stb. A római katolikus egyház és Bismarck porosz állama között folyt *Kulturkampf*-ot s általában az egyház és az állam közti harcot nem volna célszerű *kulturális harc*-nak nevezni, mert megnevezésére már nagyon megrogzódott a főneves előtagú összetétel; de talán belelophatjuk az elsikkasztott *-a* végződést, és legyen *kultúraharc*, ahogy a pápák és a császárok között a középkorban zajlott 'Investiturstreit'-nak, 'Investitürkampf'-nak is magyarul *investitúraharc* a neve.

A változatosság kedvéért olykor birtokos jelzős szerkezetet is használhatunk, ilyenformán: *a kultúra központja*, *a kultúra színvonala*, *a kultúra monopóliuma*, *a kultúra propagálása*, *terjesztése* stb. De annyira is megerősödhet bátorságunk, hogy mindezeket a fogalmakat színmagyar szóval környékezzük meg, ilyenekkel: *műveltség*, *közműveltség*, *művelődés*, *közművelődés*, *művelődési*, *közművelődési*, *műveltségi*, *műveltségbeli*, *közműveltségi*, *művelt*, *fejlett*, *művelő*, *művelődő*, *műveltségterjesztő*, *ismeretterjesztő*, *népművelő* stb. Próbáljuk csak meg gyakorlati módon néhány *kultúr*-os összetételen! A *kultúraktíva*, *kultúrfelelős népművelő* lehetne (a *népnevelő*-vel szemben), de mondhatnánk elvételre így is: *kultúrafelelős*, *kultúrás*. Csak *kultúros* ne legyen! A *kultúrérték művelődési* vagy *közművelődési érték*, a *kultúrhagyomány művelődési* vagy *közművelődési*, *műveltségi* vagy *közműveltségi hagyomány*: aszerint, hogy pontosan mit akarunk mondani; amint a *kultúraellenes* is lehet *művelődésellenes* vagy *műveltségellenes*. Lám, az is előnye a magyar elnevezésnek, hogy avval szabatosabban megkülönböztethetjük a jelentésárnyalatokat, az idegen szónak igen sok finom értelemkülönbséget egybemosó pontatlanságával ellentétben. A *kultúrforradalom művelődési forradalom*, amint már többen írják is. A *kultúrkapcsolat művelődési* vagy *kulturális kapcsolat*; megvallom, kezdettől fogva restelkedve csudálkoztam rajta, hogy egy intézményünknek hivatalos neve így hangzik: *Kultúrkapcsolatok Intézete!* (Sajátságos, hogy németül *Kulturverbindung* helyett inkább *kulturelle Verbindung*-ot mondanak. Így akarunk a németeknél is németebbek lenni!) *Kultúr*csoport: *népművelő csoport*, *kultúrgárda*: *népművelő gárda*, *kultúrelőadás*: *(köz)művelődési* vagy *népművelő előadás*, *kultúrest*: *(zenés, irodalmi) műsoros est*, *kultúrfilm*: *oktatófilm*, *kultúrközpont*: *(köz)művelődési* vagy *műveltségi központ*, *kultúrmozgalom*: *művelődési mozgalom* vagy *népművelési mozgalom*, *kultúrműsor*: *zenés, irodalmi műsor* vagy *tarka műsor*, sokszor csupán *műsor* vagy esetleg *szórakoztató műsor*, *kultúrnövény*: *termesztett, tenyésztett* vagy *művelt növény* (tévedés azt hinni, hogy mindig csak állatot lehet tenyészteni!), *kultúrorganizáció*: *(köz)művelődési szervezet*, *kultúrnyelv*: *művelt nyelv*, *kultúrnép*: *művelt nép*, *kultúrország*: *művelt ország*, *kultúrpolitika*: *művelődéspolitikai*, *kultúrtörténet*: *művelődéstörténet*, *kulturálódik*: *művelődik*, *kultúrátlan*: *műveletlen*.

Még külön kell szólnom a *kultúrház*-ról meg a *kultúrotthon*-ról. Mint említettem, hibátlan volna így is: *kultúraház*, *kultúraotthon*. Gondoljunk a varsói Tudomány és Kultúra Palotájára; ha van a kultúrának palotája, akkor azt így is nevezhetjük: *kultúrapalota*, ugyanígy a kultúrának a háza, otthona lehet *kultúraház*, *kultúraotthon*. Ha mégis idegenkednénk az efféle szavaktól, ilyen magyar nevet is adhatunk a kultúra házának, otthonának: *népművelőház*, *népművelőotthon* vagy akár *művelőház*, *művelőotthon*. Ha valaki jobbat tud, írja meg! A németes *kultúrház*-tól és *kultúrotthon*-tól azonban szabaduljunk! Nemcsak nyelvünknek, hanem Kodály Zoltánnak is, tartszunk annyi megbecsüléssel, hogy többé nem kapcsoljuk össze a nevét ilyen ízléstelen és műveletlen, felemás tákolmányú szóval, s hamarosan megváltoztatjuk a róla elnevezett „Kultúrotthon”-ok nevét, mégpedig a megtiszteltnek a tetszése szerint.

2. A szapora *kultúr*-családról szólva, nem szabad megfélekednünk a többi német módon nyesett idegen szavunkról sem. (Vannak németesen kurtított magyar szavaink, összetételeink is, a *lendkerék*: 'Schwungrad'-félék, azokról most ne essék szó.) A felsorolandók ugyan nem olyan elterjedtek, mint a *kultúr*-osok, de ragadós rossz példájukkal a maguk szűkebb szakmai területén is rontják nyelvünket, sőt egynémelyik kimeréskedik már köznyelvünk szélesebb mezejére is. Iparkodjunk idejében segíteni a bajon! Ha elővesszük legnagyobb terjedelmű szakszótárunkat, a Német—magyar és magyar—német műszaki és tudományos szótárt, annak II. kötetét, a magyar—német részt (Budapest, 1953.), megdöbbenő mennyiségben találunk benne németből rosszul átültetett, korszakos műszót, olyanokat, amelyek, sajnos, valóban használatosak. Most csak a *kultúr*-módjára németesen amputált előtagú összetételek közül válogatok ide egy keveset, s odateszem mindenik mellé német párját is, hogy lássuk az "eredetit". (Műszavainknak igen nagy része németből való szolgai fordítás!)

A *differenciáláramváltó*-tól (Stromdifferentialwandler) a *differenciálzsír*-ig (Differentialgetriebefett) terjedő betűrendes szógyűjteményben összesen ötvennyolc (58) *differenciál*-előtagú összetételt találunk, köztük ezt a tizenkét-szótagú szörnyszüleményt is: *differenciálegyenletmegoldó-gép* (Differentialgleichungsmaschine). Van közöttük olyan is, amelynek a németben nem *Differential*- az előtagja: *differenciál-hajtókerékpár* (Ausgleichsgetriebeantriebsradpaar). Ha nem találunk jó magyar szót a *differenciál*-ra, akkor legalább mondjuk magyar szokás szerint eredeti latin alakjában: *differenciális*; pl. bátran beszélhetünk *differenciális számítás*-ról, ahogy jó magyar nyelv-érzékűek már rég követelték. Az *integrál*-előtagúakból tíz van, persze megint akad köztük olyan is, amelynek német megfelelőjében nincs meg az *Integral*-előtag: *integrálvonal* (Summenlinie). Ahogy *differenciális számítás* a helyes, ugyanúgy *integrális számítás* kellene az *intergrálszámítás* nyomorékszó helyett.

A latin *condensus* 'sűrű' szót a németek összetételeikben *Kondens*-ra csonkítják, s ezt utánozzuk mi a szótárban látható huszonöt *kondenz*-előtagú „magyar” szóban. Itt is találunk olyant, amelyet németül honibban neveznek: *kondenzgőz* (Brüendampf).

Kultúr-os csak nyolc van a szótárban, köztük effajta: *kultúrésztesztő* (Kulturhefe, Edelhefe); *kultúrerdő*: a német ezt röviden *Forst*-nak mondja, mi *művelt erdő*-nek nevezhetnénk, ha nem volna jobb szónk rá; a *kultúr-földrajz* magyarul *művelődésföldrajz*, a *kultúrterem* pedig *előadóterem*.

Csak futólag említem a *maximál-* és *minimál-* előtagú összetett szavainkat (helyesen *maximális-ra* és *minimális-ra* kellene kiegészíteni őket), de meg kell állnom a *normál-*nak nagyon is abnormis szaporulatú, hetvenkilenc (79) tagú családjánál. Egyiküknek-másikuknak német megfelelőjében szintén hiába keressük a német eredetit, a *Normal-t*, vagyis a *normál-* terjesztésében is túlteszünk a németeken: *normálacél* (Regelstahl), *normálajtózárkulcs* (Zifferschlüssel). Akadnak egyébként olyan címszók is, amelyekben csonkítatlanul megvan a *normális*, pl. *normálisvektor* (egybe van írva!), németül: *Normalvektor* (a magyar címszók között nincs *normálvektor*). Hát nem lehetne a *normál-t* másutt is *normális-sá* növeszteni?! Arról nem is igen merek szólani, hogy talán meg lehetne kísérni a *normál* megmagyarítását, és nemcsak közbeszédben, hanem a tudományok nyelvében is lehetne *normálalak* (Normalform, Normalformat) helyett *rendes, szabályos, szokásos, szokványos* vagy más *alak-*ot mondani és írni.

A német *Potential-* előtagúakat majmoló szavaink közül harminchármat találunk itt egy rakáson, olyant is, amelyet a németek *Potential-* nélkül alkotnak: *potenciáelektród* (Meßelektrode, Spannungssonde). A nyolc *speciál-*os „magyar” szónak megfelelő német szavakban csak négyszer van *Spezial-*, a többi négyben az eredeti német *Sonder-t* olvashatjuk!

A *primer-*esekből tizenhárommal szerencsétlen bennünket a szótár: *primerállás* (Primärstellung), *primeráram* (Primärstrom) stb. A *szekunder-*esek már huszonthétre sokasodtak: *szekunderáram* (Sekundärstrom), *szekunder-elektron* (Sekundärelektron), *szekunderelektronsugár* (Deltastrahl) stb. Nem tudom, miért nem jó a *primer* helyett az *elsőleges* vagy *elsődleges*, a *szekunder* helyett pedig a *másodlagos* magyar szó.

A *spirál-*osok huszonötre rúgnak: *spirálbetét* (Schraubenumschnürung), *spirálcúszda* (Spiralrutsche), *spiráldob* (Spiraltrommel) stb. De van tizenegy *spirális-* előtagú összetétel is: *spirálisantenna* (Spiralantenne), *spirálisékszer* (Spiralschmuck) stb.

Így sorolhatnám vég nélkül ezeket a sérült, bicegő szókat: *fekál-anyagok* (Fäkalstoffe) de van *fekáliatömlő* (Fäkalschlauch) és *fekália-trágya* (Fäkaldünger) is —, *radiálcsapágy* (Radialkugellager), *radiálfűrőgép* (Radialbohrmaschine), *termálforrás* (Thermalquelle), *termálfürdő* (Thermalbad), *termálvíz* (Thermalwasser), *univerzálcúszda* (Universalschlüssel) meg a többi. Az *univerzál-*ból csak egy példány van a szótárban, de emlékezetből is megszoríthatjuk a számát: *univerzálzseni* (Universalgenie), *univerzáltraktor*. Ez újfajta, sokféle munkát végző traktor, s mostanság többször találkozhatunk vele a sajtóban, pl. így: „Bemutatták az M—25-ös *univerzál traktort*” (Szabad Nép, 1955. augusztus 12., 1. lap, 3—4. hasáb).

3. Mint látjuk, ezek a megcsonkított tagú szavak nagyobbára *-ál* tövűek, s szinte mindnek *-is* végződése volt, míg le nem vágták. Ha nem tudjuk magyarral helyettesíteni őket, akkor legalább ezzel az *-is* végződéssel kiegészítve használjuk! Nem a szótár hibás ebben a véres csonkolásban, az csupán összegyűjti a tudományok, tudományágak, mesterségek m a élő magyar műszavait. Sőt ahol lehet, igyekszik a jobb alakot közölni, pl. *verzális-t* ír, holott nyomdászaink, sajnos, többnyire németesen *verzál-t* mondanak. Nem a szótár vétkes, hanem már-már egész tudományosságunk; mi valamennyien bűnösök vagyunk, hogy a magunk külön-külön területén nem törekszünk nagyobb igyekezettel rendet teremteni szaknyelvünkben. Nem akarok nagy szóra lobbanni, higgadtan, megfontoltan írom le: egész tudományosságunknak

szégyene ez a szedett-vedett szakszókincs. Mennyi nyelvünk-gyalázó csinál-mány, mennyi erőszakolt, kiagyalt műszó! Némelyikük a megnevezett fogalomnak minden jegyét bele akarja szorítani a szóba, mintha a szakszónak az volna a hivatása, hogy teljes meghatározást adjon! Így keletkeznek a rőfös, kimondhatatlan műszók. Tudom, itt, ott, amott indulgat a munka, de az mind kevés. Szervezetten össze kellene szedniük minden tudomány-szak, foglalkozási ág hozzáértő, lelkes dolgozóinak a maguk műszavait, műkifejezéseit mind egy szálig; s magyarul jól tudó szakmabeliekkel és arravaló nyelvészekkel rostáló, egységesítő üléseken meg kellene vitatni ennek a szövevényes kérdésnek minden ágát-bogát. Így talán sokévi munkával ki lehetne alakítani az egységes, magyar, mégpedig épkezláb magyar tudományos és műszaki szókincset. Ilyen módon megszülethetne minden tudomány-ágnak és szakmának új, törvényt szabó műszótára, s az iskolák, szaktanfolya-mok buzgólkodásával egy-két évtized alatt szabatosabbá, magyarabbá, ért-hetőbbé teremthetnék műnyelvünket. Egyszer már el kellene kezdeni. Korszakos, nagy művet segítené Tudományos Akadémiánk, ha ennek a roppant munkának legfőbb irányítását kezébe venné.

Annyit azonban máról holnapra is megtehetnének jó szándékú illeté-keseink, hogy legalább a mindennapi *kultúrház*, *kultúrotthon*, *kultúrfelelős*, *kultúrmérnök* meg a többi *kultúr*-előtagú, német nyeresű hivatalos szavunk helyébe jobbat iktatnak.¹

Ferenczy Géza

¹Irodalom: Szarvas Gábor: Az új magyarság virágaiból (Nyr. 11 [1882]: 469–70). Egy olvasó kérdésére válaszolva, csúfolja a *kultúrmérnök* szót a követke-zőkkel együtt: *stil*, *normal*, *akut*, *infám*, *aszfaltíroz*, *kultur*. — Alexander Bernát: Kultu-ráltság (Nyr. 42 [1913]: 30–2). Panaszolja, hogy *kultura* szó nagyon tér hódít a *műveltség* szó rovására. Kárhozatja a *művelt ember* helyett terjedő *kulturember* szót, a *kulturpalota* szó helyett pedig a *műveltség háza* elnevezést ajánlja. Ehhez megjegyezhetjük: helyes ez a kifejezés, csak nem célszerű, mert nem lehet melléknévet képezni belőle, legföljebb így egyberántva: *műveltségházi*. — Zolnai Gyula: Magyar Keleti Műveltségi Központ (Nyr. 45 [1916]: 273–80). Böven tárgyalja és elítéli a *kultúr*-előtagú összetételeket. A *kultúregylet*, *kultúrpalota* szót *közművelődési egyesület*-nek, illetve *palotá*-nak magya-rítja. — L. V.: *Kultura*, *kultur* (MNY. 12 [1916]: 404). — Bogdánfy Ödön: Kultúr-mérnök (MNY. 13 [1917]: 31). Az előbbi olvasói érdeklődésre válaszolva, a *kultúrmérnök* szó helyett a *talajjavító mérnök* kifejezést javasolja. — Zolnai Gyula: *Kulturális centru-mok* (Nyr. 50 [1921]: 156–7). A címbeli kifejezés helyett ezt ajánlja: *művelődési, köz-művelődési, műveltségi központok* vagy *gócpontok*. — Schack Béla: Suta idegen szavak (Nyr. 61 [1932]: 56–7). A *kartoték*, *drog*, *szociáldemokrácia*, *szociáldemokrácia* csonka alakú szókat helyteleníti. — Zolnai Gyula: Suta idegen szavak (Msn. 1 [1932]: 114–6). Az előbbi cikkekre válaszolva, magyar szókat javasol az említett idegenek helyett, s föl-sorolja több *kultúr*-os szavunkat magyar megfelelőikkel együtt. — Szinnyei József Jó magyarság című írásában (Msn. 2 [1933]: 55) rosszallja a *kultúr*-előtagú össze-tételeket s az efféléket is: *agrárállam*, *textilipar*. — Pais Dezső *Földmérnök*, *földésmérnök* című cikkében (MNY. 30 [1934]: 57–9) ezt a két szót ajánlja a *kultúrmérnök* helyett, de számba jöhetnek tartja a *talajmérnök* szót is. — Zolnai Gyula Van-e szükség nyelv-művelésünk irányítására? című tanulmányában (Msn. 3 [1934]: 107–9) bírálja az *elektro*-, *generál*-, *liberál*-, *monumentál*-, *naturál*-, *pavusál*-, *reál*-, *szociál*-, *textil*-, *termál*-, *kultúr*-előtagú összetett szavainkat. — Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus. Bp., 1937. 153–4. lap. — Ferenczy Géza: A tudományos „tolvajnyelv” (Ter-mészet és Társadalom, 1954. nov., 684. lap).

VISSZALATINOSÍTUNK?

Nézegetem gyermekeim első félévi tanulmányi értesítőjét. Az osztályzatokkal nincs baj, de egyik-másik tantárgy elnevezése szokatlanul idegen: *mennyiségtan* helyett *matematika*-t, *vegytan* helyett *kémia*-t, *természetrájk* helyett *biológia*-t, *természettan* helyett *fizika*-t találok az értesítőben.

Előveszem második gimnazista fiam tankönyveit. Némi szorongással nyitom ki történelmi tankönyvét, hátha már azt is történelmi könyvek hívják, de megnyugszom, mert egyelőre még *A magyar nép története* olvasható a címlapján. Amint azonban beljebb lapozok, ismét elszontyolodom, mert ebben is ráakadok a visszalatinosítás tüneteire: a jó magyar és közérthető *hűbéri*, *hűbériség*, *hűbéri rendszer* helyét csaknem mindenütt a *feudális* és *feudalizmus* foglalta el. — Hasonló dolgokat tapasztalhatok a gimnázium I. osztályában használatos „matematika”-könyvben: a *mértan*-t *geometria*-nak nevezi és a *polinom*-ok [többtagú kifejezések] szorzattá alakításáról szól az egyik fejezetben. — A második „kémia”-könyv is elősegíti ezt a folyamatot. Az nem kifogásolható, hogy a magyar műszavak mellett zárójelben megadja a vele egyértékű idegen, legtöbbször latin vagy görög műszót is, pl. *szakaszos lepárlás* (*frakcionált desztillálás*), *szakaszos hűtés* (*frakcionált kondenzálás*), helytelen azonban, hogy az ábrák alatt az idegen műszavakat használja: 14. ábra: Ásványolaj *frakcionált desztillálása*; 15. ábra: *Frakcionáló torony*; 16. ábra: Pakura *frakcionált kondenzálása*. Tanulókísérletül is a „Kőolaj *frakcionált kondenzálás*”-át ajánlja. Tudjuk, hogy a szavakat a használat élte, s ha nem használjuk, hiába ismerjük őket, elsorvadnak.

Ez a visszalatinosítás nem korlátozódik a középiskolára, hanem folyik az egyetemen is. Az *ábrázoló mértan* hivatalos neve *ábrázoló geometria*, a *mezőgazdasági egyetem* *agrártudományi egyetem*, s akiket ott képeznek, azokat hivatalosan is nem *gazdászoknak*, hanem *agronómusoknak* hívják.

Ez a folyamat a sajtóban is észlelhető. Itt már a *védnökség*-et teljesen kiszorította a *patronálás*, a *szövípart* a *textilipar*, a *támadás*-t az *agresszió*. Egyik napilapunk hasábjain a Szovjetunió *agronómiai* és *zootechnikai* [gazdasági és állattenyésztési] segítéséről, Magyarország *kontinentális klímájáról* [szárazföldi éghajlatáról], a béke és a *prosperitás* [jólét] alapjairól, helyszíni *instruálás*-ról [oktatásról, felvilágosításról] olvashatunk.

*

Azt hiszem, ezeket a tényeket senki sem vonja kétségbe, legfeljebb a tények értékelése lehet vitás. Igen — mondhatná valaki —, van egy ilyen visszalatinosító folyamat nyelvünkben, de miért keseregjünk rajta? Hiszen a halálra ítélt magyar szavak nagy része nem tartozik nyelvünk ősi szókincséhez, hanem csak a nyelvújításnak nem is egészen kifogástalan terméke. Sok ezekhez hasonló szavunkat már a múlt század vége felé megfelelő latin, illetőleg görög szavakkal cseréltük fel, és ma már senki sem siratja az *éleny*-t, *köeny*-t vagy a *tanodá*-t.

Ennek az érvelésnek egy-két mai esettel kapcsolatban igaz van. Mi sem siratjuk a *természettan*-t, mert sohasem élt igazán, talán azért nem, mert könnyen össze lehetett téveszteni a *természetrájk*-zal. A *természetrájk* élő szó volt, és kár, hogy ma már nem használjuk, de lehet érvelni a *biológia* mellett azzal, hogy ma a növény és állattan tanításában nem a növény és állatvilág külső

leírása, hanem az életjelenségek megismertetése a cél; a biológiának pedig nincs magyar megfelelője (ritkán *élettudomány*-nak nevezik), mert az *élettan* a *fiziológia* számára van lefoglalva.

A többi újonnan használatos vagy felkapott latin szó védelmére ennyit sem hozhatunk fel. Nincs bennük semmi többlet a kizorított magyar szó jelentésével szemben, hiszen a *mennyiségtan* ugyanazt jelenti, mint a *matematika*, a *technikum* ugyanazt, mint a *szakiskola*, a *gazdász* ugyanazt, mint az *agronómus*. Sőt némelykor a magyar szó árnyalatosabb, mint a latin: a *művelődés* folyamatot, a *műveltség* a folyamat eredményét jelöli, a *kultúra* szóban pedig összeolvad ez a két mozzanat.

Az sem ok az említett magyar szavak kiselejtezésére, hogy egy részük képzése nyelvtani szempontból kifogásolható. Ma már ezeknek a szavaknak körülbelül százéves múltjuk van, s ez alatt az idő alatt származékaikkal együtt szerves részeivé lettek szókincsünknek: íróink gyakran és bátran éltek velük, és a köznyelv sem idegenkedik tőlük. Igazat kell adnunk Lehr Albertnek, aki azt mondta róluk: haragudhatunk, hogy lettek, de örülünk, hogy vannak. Ami közülük fölösleges vagy bizarr volt, mint a *tanoda* vagy a *légeny*, az úgyis kihullt az Idő rostáján, nincs rá okunk, hogy újra meg-tizedeljük őket. Mint ahogy Fábíán Pál írja (Nyelvművelésünk főbb kérdései 72): „Még akkor is a magunkénak kell vallanunk őket, ha egyik-másik szabálytalan képzésű is, ha ma már nem alkotnánk is mintájukra új szavakat.”

De nem csak érzelmi okokból ragaszkodunk hozzájuk, hanem gyakorlati szempontból is. Társadalmunkban rohamosan csökken a latinul, még inkább a görögül tudóknak a száma. Ugyanakkor ugrásszerűen megsokasodtak azok, akik legalább általános iskolai fokon megismerkednek az emberi művelődés eredményeivel. Ilyen körülmények között minden latin vagy görög műszó — a klasszikus műveltségűek szűk körén kívül — külön magyarázatra szorul, vagy félreértést okozhat. „Az idegen szavaknak megértést nehezítő hatása — írja Fábíán Pál (i. m. 70) — nagyobb akadályokat támaszt, mint sokan gondolnák. Ha őszintén valljuk népünk kulturális forradalmának halaszthatatlan fontosságát, nem csak jogos a fentiek értelmében az idegen szavaknak magyarral való felcserélése, hanem szükséges is.” Vajon ésszerű-e ezek után egy ezzel ellenkező irányú folyamatot megindítani és a már meglevő magyar szavakat visszalatinosítani vagy visszagörögösíteni?

Szabadi Béla

SZÁMNEVEINK HASZNÁLATÁHOZ

1. Dénes Szilárd „Érdekes jelenségek a számnevek használatában” című cikke (Nyr. 77 : 336—40) iskolapéldája annak, hogy a legegyszerűbb, szinte magától értetődőnek tekintett nyelvi jelenség is milyen sok problémát vethet föl a nyelvész számára. Sokunk előtt talán csak Dénes Szilárd fejtegetései nyomán vált tudatossá, hogy a tőszámnév térhódítása a sorszámnév rovására a keltezésnek ma használatos módjában is („születtem 1912-ben”) kimutatható, s hogy ez a folyamat — amint példáiból láthatjuk — már a kódexek korában megindult.

Mint furcsaságot legyen szabad megemlítenem, hogy legújabbban az évmegjelölés ilyen szokatlanul egyszerűsített írásbeli formáival is találkozunk, mint például Paléologue (ford. Pétery) „A titokzatos cár” című 1939-ben

megjelent művében : „Chateaubriand . . . szül. 1768, megh. 1848” (298). — „Fontos diplomáciai missziók után 1822 külügyminiszter” (299). Ez az írásmód kétségkívül helytelen, mert hiszen 1768 kiejtve ezerhétszázhatvannyolc-nak hangzik, az idézett mondatokban pedig a számneveket minden magyarul tudó csak így olvashatja : ezerhétszázhatvannyolcban, ezernyolcszázhuszonkettőben ; mindenképpen indokolt tehát ennek írásbeli jelzése (1768-ban vagy legalább 1768.).

A sorszámnév háttérbe szorulását Dénes újabb nyelvi jelenségként a lakáscím megjelölésével kapcsolatban is megállapítja. Mindenki tapasztalhatta, hogy manapság ezen a téren is mennyire elterjedt a tőszámnév használata. Szinte már természetesnek vesszük, ha valaki a *hat* kerületből a *kilencbe* költözik át, ahelyett, hogy a hatodikból a kilencedikbe költözne. „Rákóczi út *hány szám alatt* lakik?” — szokták ma kérdezni, ahelyett, hogy *hányadik* szám alatt, s a felelet is rendszerint így hangzik : „Rákóczi út *tizenhat*”, ehelyett : *tizenhatodik* szám alatt. Dénes Szilárd ezt a pongyola nyelvhasználatot határozottan helyteleníti, s (i. m. 340) megállapítja, hogy „A tőszámnévnek sorszámnév helyett való mértéktelen használata teljesen a legújabb nyelvben terjedez”.

Vajon mikor indult meg ez az egyszerűsödési folyamat? A múlt század második felében még sorszámnevet találunk a lakáscím-megjelölésekben a tőszámnév helyén. Baradlay Richard így érdeklődik a ház mesternél : „*Hányadik* ajtó azon asszonyságé? — A *21-ik* a második emeleten, szolgálatjára” — felel a kérdezett (Jókai : A kőszívű ember fiai 2 : 104). Ambrus Zoltán „*Midás király*” című regényében a budapesti bérkaszárnya lakói azt mondják a tudós asszonyról : „A borjú-téren lakik, *nyolcadik* szám alatt” (1 : 38). A XX. század elején azonban már remekíróink nyelvében is felbukkannak a rövidebb, tőszámnévvel képzett lakáscím-megjelölések. Ady Endre pl. már 1906-ban így ír :

Öreg legény, boldog legény, hajh,
Egy szép napon, ha összeestem,
Nem lesz kázus. Pincér jelenti
Itt, vagy Svájceban, vagy Budapesten :
Öreg legény, boldog legény, hajh,
Harminchat szám, harmadik emelet.

Böloni György „Az igazi Ady” című könyvében megjegyzi : „A »Hotel-szobák lakója«-nak harmadik emelete, *harminchat száma* nem kitalálás, hanem valóság volt : ez volt Ady szobája (Bp., 1955. Magvető. 109).

Emlékszem, gimnazista koromban, a húszas évek közepén feltűnt nekem, hogy diáktársaim az osztályfőnöknek mind így diktálják be a címüket : *nyolc* kerület, Baross utca *hetvenhat*, *öt* kerület stb. Én így diktáltam be : *nyolcadik* kerület, József körút *kettő* (nem : második szám), *negyedik* emelet *egy* (nem : első ajtó). — A húszas éveknek egyik népszerű slágerét ezzel a szöveggel dalolták szélteben-hosszában : „*Király utca százegy* alatt — Lakik ez a cukorfalat”.

Ennek a nyelvhasználatnak a kezdetére vonatkozólag támpontul szolgálhat Szép Ernőnek 1919-ben megjelent „*Lila ákác*” című regénye, amelynek cselekménye az első világháború előtti időben történik. Hőse, a fiatal banktisztviselő a következő párbeszédet folytatja Tóth Mancival, egy tizenhatéves józsefvárosi leánnyal :

- „ — Hol laktok?
 — Kis-Stáció utcába.
 — Hol van az?
 — *Nyolc kerületbe.*¹

Majd pár sorral lejjebb :

- „ — Mi az apád?
 — Papám rendőr.
 — Rendőr? Hol őrzi a rendet a papád?
 — *Nyolc kerületbe.*

Ezt ne úgy értsd [füzi hozzá a regény hőse], hogy *nyolc* kerületben, hanem a *nyolcadik kerületben*. Sok is volna a rendből, ha *nyolc* kerületben csinálna rendet a papája. Elég ha ott van rend a *nyolckerületben*. Még a *nyolckerületben* sem egymaga tartja a papája a rendet” (101–2).

Ebből az ironizáló elme-futtatásból nyilvánvaló, hogy Szép Ernő 1919-ben még külvárosinak érezte, furcsállotta a *nyolckerület* betolakodását a szabályos *nyolcadik kerület* helyébe. Azóta a kerületeknek ez a jelölésmódja rendkívül elterjedt, persze csak az élőbeszédben, mert helyesírásunk továbbra is jelzi az eredeti sorszámnevet: VIII., V. kerület, nem pedig 8 vagy 5 kerület. Kovalovszky Miklós találóan jegyzi meg, hogy „az I., II., III. kerületet kevésbé mondjuk *egy, két* (v. *kettő*), *három* kerületnek”. Ezeket változatlanul első, második, harmadik kerületnek szokás nevezni. Ugyanó hozzáfüzi: „A többiek tőszámneves megjelölését sem tarthatjuk helyesnek, mert értelmi és nyelvi szempontból egyaránt pontatlan és félreértést okozhat” (Pl. „az öt kerület legtisztább házában lakom”; Kovalovszky: NyFK. 187–9). Nyelv-helyességi és stilisztikai okokon kívül tehát még az egyöntetűség kedvéért is kívánatos volna, ha — akár egy kis önfegyelem árán — nemcsak az *első, második* és *harmadik*, hanem a *negyedik, ötödik* stb. kerület esetében is ragaszkodnánk ezeknek hagyományos, logikailag és nyelviileg egyaránt kifogástalan elnevezéséhez.

2. Lehetséges, hogy az *-ik* végződésű sorszámnevek kiveszése egybeesik a más funkciójú *-ik* végzések ritkulásával? Úgy látszik, az *(-ad)ik*, *(-od)ik*, *(-ed)ik*, *(-öd)ik* végződés — egyéb előfordulásait tekintve is — sokkal gyakoribb lehetett a századforduló irodalmi nyelvén, mint ma. Jellemző, hogy „A magyar nyelv teljes szótára”-ban Ballagi *Tizedszer* című szónál *tizedikszer*-re utal: ih. a. m. *tizedikszer*. *Tizedikszer* alatt pedig ezt találjuk: ih. *tizedik* alkalommal, *tizedik izben*. Ambrus Zoltán „Álomvilág”-ának egyik hőse „Anyéigint lapozgatta, nem tudni *hányadikszor*” (184). Ma csak így lehetne mondani: *hányadszor*. Ugyancsak Ambrusnak egy másik novelláskötetéből idézem: [A Gay-Lussac-család] „már *hatodik izben* szolgálta a tudományt” (Leányok, asszonyok 328). Mai szerző ezt a mondatot bizonyára így fogalmazná: *hatodizben* szolgálta. A pincérek „immel-ámmal szolgálták ki a *harmadik osztályú* vendégeket” (Ambrus: Törpék és óriások 208). Ma inkább így mondanánk: *harmadosztályú*. „Százszor is elűzte magától [az álmatlan leány] a kellemetlen képeket, de *százegyedikszer* is visszatértek makacsul” (Ambrus: Leányok, asszonyok 34).

A századeleji írásművekben sűrűn találkozunk a ma már kiveszőfélben levő *-iki* és *-diki* végzésekkel, amelyek a múlt század második felében még közkeletűek voltak. Jókai pl. így ír „A kőszívű ember fiai” című regé-

¹ A kiemelések tőlem: H. S.

nyében : „1849-ki júniusban nem voltak Magyarországon természettudósok, kik az akkori melléknapot leírták volna” (2 : 153). Vagy „Az arany ember”-ben : „egyszer aztán jött az Isten ostora : az 1816-diki rettenetes év” (1 : 75). Az „Egri csillagok”-ban az író így szól hozzánk : „Hát csak tedd félre az idei kalendáriumot tisztelt olvasóm, és vedd elő gondolatban az 1533-iki!” (1 : 4–5).

Az ilyen időmegjelölés, mint „az 1552-ik év” (uo. 2 : 3) vagy az említett 1816-diki év helyett ma már valóban közkeletű az 1552-es, illetőleg 1816-os év. (Példákat I. Kovalovszky idézett tanulmányában 188.) Kovalovszky a sorszámnévnek az -s képzős melléknévi alakkal történő helyettesítései közül egyeseket méltán kifogásol, pl. „a 19-es proletárdiktatúra (helyesebb : az 1919-i . . .)”. A legtöbb esetben azonban nem kifogásolható az -s képzős alakok térhódítása a sorszámnév rovására. *Negyvennyolcas* vagy *hatvanhetes* alapon állunk, nem pedig „negyvennyolcadiki” vagy „hatvanhetedik” alapon.

Azt hiszem, ennek a használatnak az elterjedésében az -s képzővel továbbképzett melléknévi alakok egyőb — nem időmeghatározás terén — tapasztalt gyakoriságának is lehet valami része. A budapesti 32-ik gyalogezred katonái *harminckettes* bakák voltak. „A *hatos* huszároknál szolgál” — írja az újabb nyelvhasználatnak megfelelően Móricz Zsigmond „A tűznek nem szabad kialudni” című, az első világháború alatt megjelent novelláskötetében (II. kiadás 17). „Mióta a *négyes* huszárok ide járnak, magára nem lehet ráismerni” (Ambrus : Budapesti mesék 275). Mai életünk ritmusa különösen kedvez a rövid alakok gyors terjedésének. Mindnyájan *6-os* villamosra, *12-es* (autó)buszra, *73-as* (trolli)buszra szállunk naponta, s ennek a képzésmódnak állandó használata folytán a nyelvünk szinte rájár az 1948-as londoni, 1952-es helsinki olimpiász-féle kifejezésekre, a hosszadalmasabb, nehezekebb 1948. évi londoni vagy 1952-i helsinki olimpiász helyett.

3. De nemcsak a számnevek képzői vannak alávetve a változás nyelvi törvényeinek vagy divatjának, maguk a szólásainkban szereplő számok is kicserélődnek idők folyamán. Közismert dolog, hogy a nyelv konkrét számokat is felhasznál a határozatlan számnevek, pl. *sokszor*, *többször*, *számtalanszor* stb. pótlására. „*Tíz*szor is megbántam az elhatározásomat” (Ambrus : Álomvilág 161). „*Száz*szor földobnál, én visszaszállnék — *Száz*szor is, végül is.” (Ady : A föl-földobott kő). „Hogyha már nem szeretsz, — Az isten áldjon meg, — De ha még szeretsz, úgy — *Ezersz*or áldjon meg!” (Petőfi : Reszket a bokor, mert . . .).

A *tíz*, *száz* meg *ezer* annyiszor fordul elő hasonló kifejezésekben, hogy valósággal sablonossá vált, túlzást kifejező ereje csökkent, s így lélektanilag nagyon is indokolt, ha az említettek helyébe magasabb, tehát új emóciót kiváltani tudó számok (pl. *százezer*, *millió*) lépnek. („*Miljom* átok! bort a billikomba”, Petőfi „Felköszöntés” című versében.) Az újabb kor leveleiben állandóul a „*millió* csók”, „*millió*szor ölel” frázisa, sőt Galanthay Masa, Ambrus „Midás király” című regényében diáklányos túlzással, az infláció csillagászati számait időrendben messze megelőzve „*Billió*szor csókolja volt tanítónőjét (2 : 3).

Ugyanezt — a kifejezésekben szereplő számok kicserélését magasabbakkal — tapasztalhatjuk a *-rendű*, *-rangú* utótaggal képzett szólásokban is. Beszélünk *első*-, *másod*- stb. *rendű*, illetőleg *rangú* művekről, minőségekről. A nyelvhasználat természetesen itt sem éri be a szokványos alacsonyabb számokkal — amelyek reális osztályozás esetén helyénvalók — olyankor,

amikor pejoratív jellegű (lekicsinylő) kifejezésekről van szó. Ambrus „Leányok, asszonyok” című kötetéből idézem: „ha [Juliska] ebben a *harmadrendű* színiiskolában marad... ez a tehetség... elkallódik” (47). Lányi Viktor Buddenbrook-fordításában azt írja — szigorúan ragaszkodva az eredetihez —, hogy Krisztián a szent estét Londonban „valami *ötödrendű* tinglitangliban” töltötte (2 : 107). Romain Rollandnak „*hatod-hetedrangú* zenészek is meghitt ismerősei voltak” (Stefan Zweig : Búcsú a tegnaptól, ford. Mészáros Károly. 1945. 206). „Chateaubriand, az utolsó Don Juan, nem vitt sírjába nagyobb örömeket, mint a minóket Rosenbaum Rikárd *tizedrendű* színészneknek vagy orfeum-csillagocskáknak köszönhetett” (Ambrus : Budapesti mesék 256). Frédéric Moreau könyvtárában „A legtöbb egykoru író szerepelt... Hussonnet iziben adomákat mesélt személyükről, arcukat, erkölceiket, öltözetüket kritizálva, a *tizenötödrendű* képességeket felmagasztalva, az elsőrendűeket becsülve” (G. Flaubert : Egy fiatalember története, ford. Lustig Géza. 1918. 227). A francia eredetiben is ugyanígy. — Gyakran hallani viták során : kérlek, ez *huszadrangú* kérdés. A Szabad Nép 1954. május 8-i számában arról értesülünk, hogy „a minisztérium *harmincharmadrangú* kérdésnek tekinti a minőség javítását” (2). Itt a számjelző szinte már az ’utolsó, legutolsó’ szinonimája, akár az ilyen megjelölésekben, mint : „betévedtünk egy *nem tudom hányad rangú* vendéglőbe” (Ambrus : Leányok, asszonyok 193). — Ebben a példában viszont : „... végre még egy tanár is elunja, ha túlságosan sokáig marad a *százharminckilencedik* fizetési alosztályban és szeretné, ha valahára mégis csak eljuthatna a *százharmincznyolczadikba*” (Ambrus : Budapesti mesék 176), a földrajztanár kifakadása nyilván a *kilencedik*, illetőleg a *nyolcadik* fizetési osztályra vonatkozik, s elkeseredésében csapja a két hivatalos jellegű és hitelességű szám elé a reménytelen távolság érzékeltetésére, emfaticus nyomatékként a *százharminc*-at.

Természetesen a túlzás kettős irányának (nagyítás, kicsinyítés) megfelelően, közismert kifejezésekben nemcsak az előforduló számoknak nagyobbakkal való helyettesítését, hanem kisebbekkel való kicserélését is felhasználhatja a nyelv a hatás fokozása kedvéért. Egyik-másik kifejezés aztán ebben az újabb formájában válik közkeletűvé úgy, hogy eredeti alakjában szinte kivész a köztudatból. Az együgyű emberre a múlt század végén még ezt mondták : *tízíg* sem tud olvasni. Ballagi „A magyar nyelv teljes szótára”-ban ezt találjuk *olvas* címszó alatt : „(szój.) olyan, mintha *tízíg* sem tudna olvasni”. Így találjuk Ambrus „Midás királyá”-ban is : „Azt képzeltem, *tízíg* se tud olvasni” (1 : 54). Az újabb nyelvhasználat az értelmesség fokmérőjét alaposan „leszállította”, ma általában azt mondjuk : *háromig*, vagy éppenséggel *kettőig* sem tud számolni. Ezt a kifejezést Móricz Zsigmond már az első világháború idején ilyen alakban használta : „Az ember azt hinné, hogy *kettőig* sem tud számolni” (Árvalányok. 1917. 146).

Hartay Sándor

AZ OROSZ HELYESÍRÁS NÉHÁNY KÉRDÉSÉRŐL

A Русский язык в школе c. folyóirat 1954. évi 4. számában „A helyesírás kérdései” címmel két cikk jelent meg az orosz helyesírás szabályozásáról, az egyik Vinogradov akadémikus, a másik Sapiro professzor tollából. A szerkesztőség felhívja az olvasóközönséget, hogy vegyen részt azoknak a kérdéseknek megvitatásában, melyeket a két tudós cikkíró ismertet.¹

Vinogradov rövid áttekintést ad a mai orosz helyesírás kialakulásáról, és hangsúlyozza, hogy nincs szó semmi újításról vagy lényeges változtatásról; erre nincs is szükség, mert a mai orosz helyesírás megfelel az orosz nyelv mai állapotának. Az utolsó, 1917–18-ban hozott reform megtette azokat a változtatásokat, melyek egyrészt megkönnyítik az írást az írni-olvasni tudók széles tömegei számára bizonyos régebbi írásmódok egyszerűsítésével, másrészt tükrözik az orosz nyelv változását az utolsó 50–70 évben. Most csupán arról van szó, hogy szabályozni kell néhány ingadozó vagy következtelen írásmódot, és ezzel minél nagyobb mértékben csökkenteni a kettős alakok számát.

Vinogradov elvi jelentőségű és az új javaslat lényeges pontjait vázoló cikke után Sapiro ismerteti részletesen a tervezett új szabályokat. Először a szorosabb értelemben vett helyesírás (орфография), majd az írásjelezés (пунктуация) kérdéses eseteit ismerteti a megoldási javaslatokkal.

A helyesírásnak hét fejezetét érintik az új javaslatok: 1. a magánhangzók, 2. a mássalhangzók írását, 3. a kemény és lágy jel használatát, 4. az egybeírást és a kötőjel használatát, 4. a nagy kezdőbetűket, 6. a betűszókat és szóösszevonásokat, 7. az elválasztás szabályait.

Az itt következő vázlatos ismertetésben különösen azokat a pontokat emeljük ki, amelyek a magyar helyesírással, annak elveivel és nehézségeivel párhuzamba vonhatók. Itt van mindjárt az az elv, hogy bizonyos magánhangzók írásában (mint az *s* hangok után írt *o*, ill. *ě* betűk) a javaslat tekintettel van az egy töből való származékok és ragozott alakok tövének egységes írásmódjára (чёрт, mert van чертей), más magánhangzók írásában pedig (mint a hangsúlytalan *и* és *е* bizonyos tulajdonnevek ragos vagy képzős alakjaiban) a kialakult gyakorlatra, ingadozás esetén a többség írásmódjára. Magyar helyesírásunkban is érvényesül a szóelemzés elve, hogy az alapszó a származékokban könnyebben felismerhető legyen (lökös, egészség), és érvényesül a többség gyakorlata a hosszú *í, ű, ú* írásában. Az orosz helyesírás némely esetéhez hasonlóan itt nem csak írásbeli, hanem kiejtési változatok egységesítéséről is van szó.

Az idegen nyelvből oroszba átkerült szavak hosszú mássalhangzójának ejtése különböző. Némelyiket hosszán ejtik (сумма, ванна), másokat röviden (аккорд, баррикада), sőt sok olyan van, melyet egyesek hosszán, mások röviden ejtenek. Itt a javaslat a kettőzött írást kívánja megtartani az átadó nyelv írásmódja alapján, még akkor is, ha már az átadó nyelvben röviden ejtik.² A magyar helyesírás ezen a téren már régebben más gyakorlatot kezdett:

¹ A folyóirat hasábjain azóta igen sok hozzászólás és vitacikk jelent meg az orosz helyesírás dolgában. Ezek általában egyes részletkérdéseket vitatnak, a helyesírás rendezésének itt felvetett gondolatával lényegében egyetértenek.

² Másképp foglal állást ebben a kérdésben Bulahovszkij (Русский язык в школе 1954. 6. szám), Galkin (1955. 1. szám).

nem az idegen írásmódot, hanem a szó magyar ejtését követi. Ezért írunk ma *gumi-t*, *tenisz-t*, betűkettőzés nélkül.

A szavak különírása vagy egybeírása az orosz helyesírásban is sokszor éppoly probléma, mint a magyarban. Különösen a határozószók és az előjárós névszók írásával foglalkozik sokat a javaslat. Határozószónak tekinti és egybeírandónak tartja nemcsak az előjáróból és egyszerű határozószóból összetett szót (mint *навсегда* 'örökre', *ткп.* 'mindenkorra'), hanem az előjáróval állandósult kapcsolattá összeforrt főnevet is akkor, ha a kapcsolat mindkét elemének jelentése módosul, pl. *вконец* 'végképp', vagy ha egyik eleme a felsorolt 12 főnév valamelyike, melyeket irány jelölésére szoktak használni (pl. *верх* 'csúcs', *бок* 'oldal'), ha a névszói elem nyelvtani alakja elavult végződést tartalmaz vagy maga is elavult szó, továbbá néhány olyan szót, mely időviszonyt jelent, pl. *сначала* 'kezdetben'. Viszont nem tekinti határozószónak, hanem előjárószo és főnév kapcsolatának, és ezért kettőbe írja az olyanokat, mint *взгляд* 'szemre, tekintetre', *на вес* 'súlyra', *на ощупь* 'tapintásra', *(уехал) за границу* '(elutazott) külföldre (*ткп.* a határ mögé, a határon túlra)', vagy az olyan átvitt értelmű határozóként használt előjárós főnévi szerkezeteket, mint *(попал) в тупик* 'zsákutcába (jutott)', mert ezeknek a szerkezeteknek a jelentése nem más, mint az előjárószo és a főnév saját jelentésének a kapcsolata. Ezek határozó funkciójú szerkezetek, de nem határozószók. A vitatható vagy nehéz eseteket helyesírási szójegyzék dönti el. — Mi is hasonló elvek alapján írjuk egybe az *elsősorban*, *holnapután* szókat (mert a *szor* és az *után* itt mást jelent, mint egyébként) vagy az *egyrészt*, *széjjelől* szókat (mert a *-t* rag és a *szor* szó itteni jelentése elhomályosult), de írjuk külön azt, hogy *év elején* vagy *eszébe jut*.

Két főnévből álló határozói szerepű szókapcsolatot külön kell írni: *в конце концов* 'végeredményben' (szó szerint 'a végek végében'), *бок о бок* 'vállvetve' (szó szerint 'oldal oldalhoz'), *с глаза на глаз* 'négy szemközt'. Viszont kötőjel kell a *точь-в-точь* 'hajszányi pontossággal' írásában, mert *точь* mint önálló szó nem él. Hasonló elvek alapján írjuk külön a magyarban a *szemtől szembe*, *szóról szóra*, *nap nap után* szókapcsolatokat, de kötőjellel az ilyeneket: *éjten-éjjel*, *réges-régi*, *írul-pírul*. A javaslat vitája során sok szó esik a tagadó szóval alkotott negatív fogalmak írásmódjáról is. Az egyik hozzászólás, mely csak ezzel a kérdéssel foglalkozik (*Русский язык в школе* 1955. 1. 23—26), az ilyen főnevek egybeírását, részben pedig kötőjeles írását javasolja: *непионер*, *не-Европа*, *не-А*. Magyar helyesírásunk itt elvben általában a különírást tartja helyesnek: *nem magyar*, *nem paraszt*. Az oroszban az egybeírást az teszi megokolttá, hogy nincs névelője, mely a fogalom egybetartozását kifejezhetné. — Egy másik hozzászólás (uo. 35) a szint jelentő összetett melléknevek írásának szabályozását javasolja olyan elvek szerint, mely a magyar helyesírásban is érvényes: az egy szint jelentő árnyalatokat egybe (*zöldeskék*), a két szín kapcsolatát jelentőket kötőjellel (*fekete-piros zászló*).

A nagy kezdőbetű használatának szabályozását az orosz helyesírás különösen az intézmények, történelmi fogalmak nevének és az újságcímeknek írásában látja szükségesnek. Bár az orosz helyesírási hagyomány ezen a téren eltér a magyartól, ott is általában az a törekvés, hogy gátat vessenek a nagy kezdőbetűk túlzott használatának.

A szavak elválasztásában is olyan elveket hangoztat a javaslat, melyek a magyar helyesírás elveivel egyeznek: egyszerű szavakban a szótagolás, összetett szavakban a szóelemzés elvét.

Figyelemre méltó, hogy az oroszok milyen nagy gondot fordítanak az írásjelek következetes használatára. A mostani javaslat is külön fejezetben, szinte a helyesírástól különválasztva tárgyalja az írásjelezés elveit.

Hangsúlyozza a javaslat, hogy az írásjelezés csak részben felel meg az élő beszéd intonációjának: gyakran nem teszünk írásjelet oda, ahol a beszédben szünetet tartunk, viszont bizonyos esetekben teszünk írásjelet oda is, ahol sem szünettel, sem a hangmagasság hirtelen változásával nem jelez határt a beszéd. Kitér bizonyos határozóknak közbevetésül való használatára (amikor vesszővel kell elhatárolni a mondat többi részétől), és többek közt felhívja a figyelmet arra, hogy a как 'mint' kötőszó elé nem kell vessző akkor, ha jelentése 'minőségében', mert akkor nem értelmezőt vezet be: я твой ответ принимаю как отказ 'Válaszodat mint elutasítást tekintem' (vagyis: elutasításnak tekintem).

A helyesírási kódex két mellékletet is tartalmazna. Az egyik 42 pontban összefoglalja az újonnan szabályozott eseteket, és részletes példatáron mutatja be az írásjelek helyes használatát, a másik mintegy 3600, eddig nem kellően szabályozott írású szót tartalmaz szótári betűrendben.

Elekfi László

ELŐBBKELŐ ÉS ELŐKELŐBB

A palóc népszokások iránt érdeklődve, az Ethnographia című folyóiratban olvastam Pintér Sándor tanulmányát (A palóc születése, házassága és halála. Ethn. 2 : 108). Miután végigkísértem a palócot világra jövetelétől egészen a sírjáig, a temetésről olvasva a következő mondaton akadt meg a szemem : „A temetés *előbbkelő* halottnál rendszeren a délelőtti órákban történik” (i. h.). Megütököztem az *előbbkelő* középfokon, mert hiszen a szegény meghalt palóc már soha többé nem kel föl sem *előbb*, sem *utóbb*, lefeküdt ő már örökre ; az *előbbkelő* jelző pedig nyilván azt jelenti, hogy a jelzett személy *előbb* (azaz *korábban*) szokott fölkelni a vele összehasonlítottnál, pl. „András *előbbkelő*, mint János”. A kiváló stilsztának elismert Tóth Bélánál is ráakadtam erre a jelzőre : „Fiatalabb náluk, *előbbkelő* náluk” (Boldogasszony dervise 118). Kétségtől ebből a mondatban sem *előbb* (azaz *korábban*) való kelésről van szó, hanem a származásbeli *előkelőség* fokozottabb voltáról. Az *előkelő* szónak, mint a szóban forgó középfok alapfokának, mindkét példában 'vornehm, hervorragend' a jelentése. A szónak ebben az átvitt értelmű jelentésében senki sem érzi már az összetétel tagjainak eredeti értelmét, s ezért mint önálló szóhoz, az egyszerű szavakhoz hasonlóan, a végén kell hozzátenni a fokképzőt, mert ha az előtaghoz, az *elő* szóhoz függesztjük, legott visszatér nyelvérzékünk előtt az összetétel tagjainak eredeti, voltaképpeni jelentése, a 'korábban kel', s ez nem felel meg a kifejezni kívánt gondolatnak. A felső fokban is ezt kell írni és mondani : *legelőkelőbb*, nem pedig *legelőbbkelő*, mert az *utóbbi* csak ilyen értelemben használható : „Anyánk a család valamennyi tagja közül a *legelőbb kelő*”, azaz ő kel föl mindenkivel *legelőbb*.

Az *előkelő* összetett szó fokozásában tapasztalható különösség önként eszünkbe juttatja az *alávaló* szót és fokozását. Ennél sem mindegy, hogy azt mondjuk : *alábbvaló* vagy *alávalóbb*, mert a két forma egészen mást jelent. Az *alábbvaló* alakot csak hely- és állapotbeli meghatározás (rangjelzés) kifejezésére használhatjuk, pl. „Ez a könyv a könyvespolcon egy sorral *alább*

(azaz *lejobb*) *való*; a tizedes *alábbvaló* (rangban) az őrmesternél". Ebben az esetben az összetett szót eredeti jelentésében használjuk, míg az *alávalóbb* közép fok nyilván az eredeti jelentéstől eltávolodott, pejoratív értelmű *alávaló* 'hitvány, gonosz, becstelen, elvetemedett' összetett melléknév középfoka, mellyel felsőfokban is gyakran találkozunk: „X. Y. a *legalávalóbb* teremtes”. Az ilyen fokozásbeli különösségekről már Szarvas Gábor is megemlékezett a Nyelvőr 18. kötetében, ahol egy beküldött kérdésre adott szerkesztői válaszában többek között ezt írta: „Az első vagy második tag veszi-e föl a comparativusi képzőt [ti. az olyan összetételeknél, amelyeknek második tagja igenév vagy -ú, -ű képzős melléknév], erre nézve az lesz a határozó mozzanat, hogy laza-e még az összetétel, vagy már egészen egygyéforrt; más szóval, uralkodó s könnyen kiérezhető-e külön mindegyik tagnak a maga igaz jelentése, vagy hogy egyik v. másik v. mind a kettő szokott erejéből vésztett s a két tagnak járatos értelme elhomályosult s az összetétel egy új, egységes jelentést vett föl” (Nyr. 16 : 369). Ezt a Szarvas adta magyarázatot megtaláljuk a későbbi nyelvhelyességi irodalomban is; így pl. Simonyi szerint „a gyakrabban használt, elváltozott jelentésű, állandó összetételeket mint egységes szókat a végükön fokozzuk: *valószínűbb, bőkezeűbb*, nem pedig *valóbb-színű, bővebb-kezeű*. Így mondjuk ma: *előkelőbb, alávalóbb*, nem pedig *előbbkelő, alábbvaló* . . .” (Helyes Magyarság³ 79). Balassa szerint is „ha teljesen összeforrott az összetétel, és jelentése is némileg megváltozott, az egészet egy szónak tekintve fokozzuk: *bőkezeű : bőkezeűbb ; valószínű : valószínűbb ; előkelő : előkelőbb ; alávaló : alávalóbb*” (Magy. Ny. Könyve 142).

Az -ú, -ű képzős vagy igenévi utótagú összetett melléknévek fokozásának mikéntje tehát az összetétel lazaságától vagy összeforrottságától, valamint jelentésük megváltozásától függ. Mivel ezt a föltételt nem mindenki érzi egyformán, azért az ilyen összetételek fokozásában a múltban is, jelenben is nagy ingadozást találunk. E megállapításunk igazolására elég néhány példa idézése. „*Valóbbszínű*, hogy a költőt későbbi hevesebb fölindulások emlékei inspirálták” (Havas A. : Petőfi összes műv. Jegyzetek 5 : 500). „Vörösmarty, korának legavatottabb színibírálója, úgy jellemzi őt [Megyerit], mint a *legtöbboldalú színészünket*” (Színház és Mozi 1954. júl. 23. 12). „Nem lehet komiszabb, *keményszavúbb*” (Sásdi Sándor : Szívrehulló kő 76).

Mindenki előtt világos és nem szorul bővebb magyarázatra, hogy mi a különbség a „*legvastagabb nyakú ember*” és a „*legvastagnyakúbb kálvinista*” között; ezért nem helyeselhetjük a Magyarosan című folyóiratban megjelent eme helytelenítést: „Legújabban minduntalan olvassuk az összetett melléknévek következő helytelen fokozását: *legsokatigérőbb, legsokoldalúbb, legkétélűbb, legkétszínűbb, vadszeretőbb* (egyik vadászlapban), *leghatárszélibb, legszínvonalasabb, felemásabb* stb.” (5 : 62).

Prohászka János

STÍLUSVIZSGÁLAT ÉS STÍLUSKORSZAK

A stílusvizsgálat módszeréről írott és Tompa Józseffel vitázó cikkében Herczeg Gyula e sorok írójának is szentel néhány megállapítást. Ez jogosít fel arra, hogy mi is tegyünk a tárggyal kapcsolatban néhány észrevételt. Mindenekelőtt legyen szabad egy szubjektívabb jellegű megjegyzéssel kezdenünk. Herczeg említi „Gótikus ízlés irodalmunkban” című tanulmányunkat és „Udvari kultúra” című könyvünket (Nyr. 79 : 213), viszont elkerülte figyelmét az a dolgozat, amelyben a magyar irodalmi barokk számos tartalmi és formai jegyére mutattunk rá, az ún. „főrangú lírikusokkal” kapcsolatban (Magyar barokk költők. EPhK. 62 : 320—52). A stílusvizsgálat magyar szakembereinek sorában pedig okvetlenül említeni kellett volna a barokk irodalom és ezzel a barokk nyelv négy érdekes kutatóját, Alszeghy Zsoltot (A tizenhetedik század. Bp., 1935.), Koltay-Kastner Jenőt (A magyar irodalmi barokk. Budapesti Szemle, 267 : 65—77, 113—33), Trócsányi Zoltánt (Régi magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása. Bp., 1935. 21—40) és Turóczi-Trostler Józsefet. Ez utóbbinak számos barokk tárgyú műve közül a nyelvi stílusvizsgálat számára főleg két tanulmánya fontos. Az egyik éppen folyóiratunk hasábjain jelent meg 1927-ben : Mesenyomok a XVIII. század magyar irodalmában (a barokk-kutatás szempontjából legjelentősebb az első fejezet : Nyr. 56 : 7—12), a másik a Balassa-életrajzban (Bp., 1934.) : A magyar szellem európaizálódásának első formái (a barokról : 155—66).

Úgy érezzük, e sorok írójának az udvari kultúráról írott művét nem egészen helyesen ítéli meg Herczeg. Ma ugyan már mi is világosan látjuk a könyv fogyatékosait ; tételeinket világosabban kellett volna megfogalmaznunk, helyenkint több dokumentációs anyagot adnunk, s mindenekelőtt a társadalmi vonatkozásokat jobban kiemelni. Az azonban semmi esetre sem volt célunk, hogy „időn kívüli, időfeletti, elméleti stíluskorozakokat” hozzunk létre, mint ahogy azt Herczeg nekünk tulajdonítja. Célunk csupán annak megmutatása volt, mennyi rokon vonás található az európai udvari költészetben a középkortól a barokkig. Ennek bizonyítása semmi esetre sem nevezhető jogosulatlannak, ha például arra gondolunk, hogy a szovjet történettudomány egészen a XVII., sőt XVIII. századig terjeszti ki a feudalizmus korát, s így természetesen mind a szorosán vett „középkor”, mind a barokk ebbe a keretbe tartozik. A közös keret, azonos társadalmi háttér azután magyarázza a közös vonásokat is, anélkül, hogy „időfeletti stíluskorozakokat” kellene konstruálnunk.

Ami már most a Herczeg—Tompa-vitát illeti, alapjában véve mindkét vitatkozónak igaza van. Ebben az esetben is — hogy Lőrincze Lajost idézzük — „a vizsgált és vitatott jelenségek lényege ... éppen a kettősség, a

kétarcúság” (Nyr. 79 : 259). Talán úgy fogalmazhatnók meg ezt a kétarcú igazságot, hogy a XIX. század elejéig, a romantikus individualizmus és polgári kultúra teljes győzelméig az inkább „közösségi” jellegű korstílus a döntő, utána pedig inkább az egyes írók egyéni stílusa. A vita középpontjában álló Eötvös József valahol a kettő határán van : nézhetem Herczeggel a korstílus és Tompával az egyéni stílus szemszögéből.

A korstílus problémáit Herczeg néhány kitűnően kiválasztott barokk példával illusztrálja. Pázmány műveiből és Rimaytól hozza példáit, s igen helyesen állapítja meg : „A részletek halmozása és a rendtevés : ímé a ritmikus próza, mint a barokk korstílus alapelve” (Nyr. 79 : 207). Később azonban szerintünk túlságosan is megszorító tételt állít fel : „Különösen arra kell itt vigyáznunk, hogy kerüljük az általánosságokban mozgó, hol a képzőművészet, hol a lélektan köréből származó tetszetős, lényegét tekintve felületes meghatározásokat” (uo. 214). Szó se róla, a filológus nem nélkülözheti az óvatosságot, csak aztán az óvatosságból ne legyen túlzott aggodalmaskodás. Az egyik kitűnő német romanista, a Herczegtől is bizonyára ismert Ernst Robert Curtius jó példáját nyújtja ennek a túlzott aggodalmaskodásnak, amikor így ír „Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter” [Az európai irodalom és a latin középkor] (Bern, 1948. 19) című művében : „Die Richtung, die sich an die Kunstgeschichte anlehnt, operiert mit dem höchst fragwürdigen Prinzip der »wechselseitigen Erhellung der Künste« und erzeugt damit eine dilettantische Vernebelung von Sachverhalten”. [„Az az irány, amely a művészettörténetre támaszkodik, a »művészetek kölcsönös magyarázatának« igen problematikus elvével dolgozik, és ezzel a tények dilettáns elködösítésére vezet.”] Curtius művének fő gondolatait — finom kritikai megjegyzések kíséretében — egyébként nemrég Bán Imre ismertette (Irodalomtörténeti Közlemények, 1954 : 442—52). Nos, alkalomadtán Curtius sem riad vissza attól, hogy a „tények dilettáns elködösítésében” valóban nagymester angol „történetfilozófus”, Toynbee tételeit kövesse. A művészettörténet segítségül hívásától, így a „barokk” elnevezés használatától azonban indokolatlanul idegenkedik. Van valami „műzsátlanság” ebben a magatartásban : a betűkhöz tapadó „filológus” idegenkedése a Szépség világától. Mi nem követhetjük Curtiust ezen az úton. Inkább Koltay-Kastnerre hallgatunk, aki idézett tanulmányában világosan utal „az egykorú képzőművészeti ábrázolások ihletésére” a magyar barokk prózában és költészetben (Bp. Szemle, 267 : 129). Hivatkozhatunk az orosz XVIII. század érdekes kutatójára is, D. D. Blagoj moszkvai professzorra (История русской литературы XVIII. века [A XVIII. század orosz irodalmának története] Москва, 1951. 106), aki ugyan csodálatosképpen nem használja a „barokk” fogalmat, azonban a carszkoje-szeloi palota s a többi korabeli pompás épület, az uralkodókat „földi istenként” ünneplő allegorikus és mitológikus festmények, szoborművek rövid jellemzésénél utal Lomonoszov, Gyerzsavin, sőt még Puskin költészetére is, ahol hasonló stílusjegyek találhatók. Nem kell tehát aggályoskodnunk, sőt ki kell mondanunk : a barokk irodalom, barokk nyelv, általában a nyelvi stílusok vizsgálatában nem nélkülözhetjük a rokon művészeti jelenségek ismeretét!

A legfontosabb ez éppen a barokknál, annál a stílusnál, amely annyira kedveli a művészetek egyes ágainak összekapcsolását, az építészettől a zenéig. Csupán a „szó művészete” maradna hát ki a barokk „Gesamtkunstwerk”-ből? Hogy ez nem történt meg, arra példa lehet a magyar Bíró Márton, aki mint

veszprémi püspök nemcsak nagy mecénása a XVIII. századi barokk művészetnek, hanem ebből a művészetből veszi inspirációit patetikus körmondatainak megalkotásánál is. A Bíró Márton-i körmondatnak Herczegtől is nyilván barokknak minősített formája, a paralelizmus és a hangfestés remek alkalmazása mellett félreismerhetetlen a képzőművészet hatása, a barokk freskók, táblaképek „fényhomályának” nyelvi eszközökkel való megszólaltatása. Íme, egy részlet Bíró prédikációból (Ünnep-napokon, Diaetáknak alkalmatosságával, 's egyéb jeles napokon mondatott külömb-külobbféle sok szép prédikáziók. Győr, 1761. 130), ahol a Sinai-hegyre leszálló Istenről beszél:

Az Úr Sinairúl jött, és ez az a' dicsőséges szent hegy, melyre Moyses az Isten parancsolattyaúból az egész Israelnek Papjait, Levitáit, Elöl-Járóit, Fő Rendit, Nemesit, és minden köz rendit össze-gyűjtötte, le-telepítette: és a' mellyen osztán maga az Úr Isten az egész sokaság közzé nagy fölséggel, dicsőséggel leszálván, setétes, fölyhös, füstös, gőzös, sűrű nagy homályban, trombita harsogások, menydörgések, és villámlásoknak csillámlási között rettentő irtóztatással az Ó Törvényt, és e' szerént az Isteni tiszteletnek, és dicséretnek reguláit ki-adta, rendit és módját szabta.

Azt hisszük, semmi esetre sem tévedünk, ha ezek mögött a szavak mögött igenis a barokk képzőművészet, sőt a zene inspirációit keressük! Még nyilvánvalóbbá válik abban a „mondatóriás”-ban, ahol Bíró valóságos római „úti beszámolót” tart és világosan utal művészeti alkotásokra: a Szent Péter-bazilikára és antik — de a barokk-kor szemével látott — emlékekre:

Róma Várossából jövök, és éppen Szent Péter, Szent Pál Apostolok napján oda érkezvén, ottan vigyázó szorgalmatossággal, és szorgalmatos vigyázással szemfüleskedvén, voltaképpen meg-nézém, 's meg-szemlélem azon Szent Péter, Szent Pál Apostoloknak erős, kösziklás, meg-tántorodhatatlan fundamentomon épített szép, gyönyörűséges Templomát, Anyaszentegyházát, ennek egész világ végezettség-ig-ig való véghetetlen Isteni hatalommal, és kegyelemmel, ezek által pedig Isteni bizonyossággal meg-erősítettett állandóságáról bizonyossá tétetvén, midőn tovább-ig-ig való szorgalmatossággal rendről rendre el-járván, meg-visgáltam volna az egész világi hívságos Birodalmaknak, Országoknak, és minden uralkodó Hatalmasságoknak, Királyi Palotáit, nagy roppant (a' mint a' nyomdokikról ki-tetzett) és majd éig föl-emelkedett drága épületit, sok szép házait, szobáit; már én csak a' pusztá helyeket találtam, mert a' mint sok hiteles, böles, sőt még szent emberek, Szent Atyák-is bizonyították, s magam-is szememmel láttam, mind azoknak Urai, Gazdái, Építői éppen csak olyas semmire való, erőtlen, fővényes rosz fundamentomra tötték volt mind azon épületeket; mingyárt ott gondoltam: Oh nagy bohó, oktonde, balgatag, ostoba emberek! ám meg-gondolhatták, meg-tudhatták volna, hogy r u e n t e f u n d a m e n t ó, az erőtlen rosz fundamentomon igen veszedelmes, romlandó, álhatatlan, csak hamar el-dőlendő, veszendő az épület. (Ünnep-napokon, Diaetáknak alkalmatosságával... 548—9.)

Ezt a „mondatóriást” is fel lehetne grafikus eszközökkel úgy bontani, mint ahogy Herczeg felbontja Pázmány és Rimay mondatait. Ez is olyan, „az első pillanatban áttekinthetetlennek látszó mondatszövevény”, amelyet „a bővítmények felduzzasztása, a párhuzamosság” jellemez, itt is megvan „a részletek halmozása”, de végső fokon a „rendtevés” is. Azt hisszük, nem túlzunk, ha ezt a mondatot összehasonlítjuk a barokk képzőművészet téralkotási módjával. Éppen Bíró századának, a XVIII. századnak első felében éri el ez az „irracionalisan” ható, de nagyon is „racionálisan”, a matematika eszközeivel megfogalmazott téralkotás csúcspontját, az olasz Guarino Guarini és a német Balthasar Neumann templomaiban. Guarininál és Neumann-nál

kisebb és nagyobb téregységek, fő- és mellékrajzok, kápolnák, fülkék, egész- és félkupolák folynak össze egyetlen, festői, hullámozó mozgással átjárt, de mégis egységesen megkonstruált térré. Valahogyan így vagyunk Bíró — sőt már Pázmány és Rimay — körmondataival. A Herczegtől „grafikusan” szétbontott körmondatok szinte már külső képükkel is a barokk művészet világát juttatják eszünkbe. „Mi indíthatta Pázmányt a ritmikus próza segítségével szerkesztett, viszonylag bonyolult, azonban éppen a ritmikus elrendezés folytán mégis áttekinthető mondatszövevények megalkotására?” — kérdi Herczeg (Nyr. 79 : 206). Nyilván ugyanaz a történelmi és társadalmi gyökérszerű barokk stílusművevény, amely 1700 körül még Guarinit és Neumannt is vezette.

Foglalkozik Herczeg — Ulrich Leo könyvével kapcsolatban — Tasso stílusának kérdéseivel is. Leo a félélmét tartja a tassoi korstílus jellemző jegyének, Herczeg azonban nagyon helyesen rámutat arra, hogy a l á z a d á s is uralkodó vonása volt ennek a kornak, a XVI. századnak (uo. 215). Talán nem fölösleges arra utalnunk, hogy az újabb művészettörténeti kutatás a m a n i e r i z m u s korának nevezi ezt a kort, a reformáció és ellenreformáció, a parasztfelkelések és török veszedelem, az inkvizíció és a kibontakozó abszolutizmus világát. Nagy szakirodalma van a manierizmus kérdésének, főleg német nyelven: utalhatunk például Wilhelm Pinder vagy Nikolaus Pevsner nevére. A vélemények megoszlanak, vajon „kései reneszánsz” vagy „korai barokk”-e ez a manierizmus, avagy esetleg mindkettőtől független korstílus-e. Csúcspontját mindenestre valahol 1520 és 1580 közt éri el. Még kevésbé patetikus, mint az érett barokk, viszont tele van feszültséggel, ellentéttel, nyugtalansággal. Az olasz szakos, Olaszországban járt Herczeg számára talán mindennél többet mondunk, ha néhány művészetre hivatkozunk: Bronzino, Pontorno, Rosso, Beccafumi, részben még Tintoretto nevére is. Az ő műveiből megérezzük a kornak egész atmoszféráját, azét a korét, amelyben Tasso is élt.

A manierista nyelvi stílus kérdéséről még nem merünk nyilatkozni. Legyen szabad csak arra utalnunk, hogy Helmut A. Hatzfeld, a jónévű romanista és stíluskutató éppen nemrég mutatta ki Montaigne stílusának „manierista” elemeit (Per una definizione dello stile di Montaigne. Convivium, 1954 : 284—90). A régi magyar irodalomban Bornemisza Péterre lehetne gondolni. Bornemisza életpályája, működése sok tekintetben igen jellemző a manierizmus korára: az olasz manierista festők alvilági, démonikus jeleneteinél akár az „Ördögi kísértetek”-re gondolhatnánk! Bizonyára stílusában is ki lehetne mutatni a „manierista próza” jegyeit. Nemeskürty István értékes tanulmánya Bornemisza stílusáról (Irodalomtörténeti Közlemények, 1955 : 24—35) fölvet sok olyan kérdést — így Bornemisza és a barokk viszonyát —, amit ezen az úton tisztázni lehetne.

Persze, a stílusvizsgálat nem állapodhatik meg a mondattani elemzésnél, hanem figyelembe kell vennie az irodalmi művek nyelvhasználatának egyéb oldalait is, például a szókincset. Ebből a szempontból érdekes meglátásokra juthatunk, ha a g ó t i k u s stílus nyelvi változatát vizsgáljuk. Az irodalomra is kiterjedő gótika-kutatás ugyan kevésbé népszerű, mint a barokk-kutatás. Itt még jóval több a tennivaló, bár a romanista Friedrich Schürr, a germanista Gottfried Weber és Julius Schwietering, a művészettörténész Georg Weise sok értékes gondolatot vetett föl. A nyelvészet szempontjából főként Weise kutatásai érdemelnek figyelmet: az ő érdeklődése ugyanis

kiterjedt a gótikus korszak irodalmi alkotásainak nyelvére. (Die geistige Welt der Gotik und ihre Bedeutung für Italien. Halle, 1939. ; vö. róla írott ismertetésünket : EPhK. 65 : 229—32). Weisét főként a francia, német és olasz udvari és egyházi kultúra alkotásai érdeklik, mind az irodalomban, mind a képzőművészetben. A gótika alkotásaira jellemzőnek tartja az elvilágiasodást és elfinomodást, az eleganciát, kecsességet, fénymisztikát, a szépség és jószág motívumának egybekapcsolását. Utal a gótikus szobrok karcsú lebegésére, a sienai és kölni festők nyájas, világos színeire, a lovagi és udvari elemek érvényesülésére a vallásos életben. Mindez nem szorítkozik a képzőművészetre, hanem megjelenik az irodalomban is, a kor vallásos és világi műveinek szókincsében, képzetvilágában.

Anélkül, hogy a véglegesség igényével lépniék fel, utalnunk kell arra, hogy hasonló „gótikus” jegyek középkori irodalmunk stílusában is kimutathatók. Egy érdekes példát hozunk fel : a XV. századi Szent László-himnusz (Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. Bp. 1951. 1 : 60—2). Idézzük, mint igen jellemzőt, az 1—2. és a 10—12. versszakot :

1. Idvezlégý kegyelmes szent László kerály! Magyarországnak édes oltalma, Szent kerályok közt drágalátus gyöngy, Csillagok közt fényességes csillag.	10. Te arcul teljes, szép piros valál, Tekéntettedben embereknél kedvesb ; Beszédedben ékes, karodban erős, Lám mented te ejtesz, ki teveled küzdik.
2. Szentháromságnak vagy te szolgálja, Jézus Krisztusnak nyomdoka követi ; Te szent léleknek tiszta edénye, Sziz Máriának választott vitéze.	11. Tagodban ékes, termetedben díszes, Válladtul fogva mindeneknél magasb ; Csak szépséged császárságra méltó, Hogy szentkorona téged méltán illet.
12. Testedben tiszta, lelkedben fényes, Szivedben bátor, miként vad oroszán, Azért neveztek Bátor Lászlónak, Mikoron méglen iffjúdad volnál.	

Figyeljük meg az idézett versszakokban a gótikus korstílus kedvelt jelzőit : *édes, drágalátus, fényességes, tiszta, szép, kedvesb, ékes, díszes, fényes*. Ilyen és ehhez hasonló jelzőket mutat ki Weise a gótikus korszak német, francia, olasz irodalmából. Figyelmet érdemel a testi és lelki szépség ábrázolásának egybekapcsolódása is : ez nagyon jellemzi a gótika korát, főleg a lovagi társadalom irodalmi alkotásait.

Amikor a 9. versszakban ezt olvassuk : „Képed feltötték az magas kőszálra”, megint — akárcsak a barokk Bíró esetében — képzőművészeti inspirációval találkozunk : a nagyváradi László-szobor leírásával! Az erős kar, oroszlánszerű bátor szív említése ugyan kissé kiütöközik az elegáns gótikus lovagi kultúrából, azonban jól összeillik a XIV—XV. század magyar Szent László-freskóinak „népi elemekkel átszótt világi jellegével” (vö. Radocsay Dénes : A középkori Magyarország falképei. Bp., 1954. 52). Szent László-énekünk nyelvi-stiláris szempontból is odasorakozik középkorvégi Szent László-freskóink mellé, hiszen ez a kornak egyik legnépszerűbb témája, a világi és az egyházi művészetben egyaránt.

Íme, néhány gondolat, miként lehet a nyelvi és irodalmi stílusvizsgálatot tovább fejleszteni, azon a nyomon, amelyen Herczeg is halad. Mondottuk azonban, hogy a XIX. századdal eljön az „egyéni stílus” uralma a „korstílus” fölött. Innentől kezdve fokozottan áll Tompa József tétele : „... a formát már a »korstílus«-nál elsődlegesebben mégiscsak a tartalom szövevényes vagy

egyszerű volta, illetve a beszélő érzelmi világa, helyzete stb. szabja meg” (Nyr. 78 : 52). Vegyünk egy példát a XX. század magyar irodalmából. Önélet-rajzának egyik szép részletében Kodolányi János leírja (Súlylyedő világ. Bp., 1940. 2 : 286), mint vágyakozott gyermekkorában az „ismeretlen messzeség” iránt, amelyben édesanyját sejtette :

Ekkor már nem az enyémet kerestem, nem őt akartam követni, hogy ölébe hajtsam a fejemet s boldogan gügyögjek szelíd karjai között, hanem egy testetlen, alaktalan, biztos, békés menedéket. Jól tudtam, hogy efféle menedék nincs, a világ mindenütt egyforma, mindenütt esik az eső, fúj a szél, szállnak a felhők, éget a hőség vagy diderget a fagy, mindenütt egyformák az emberek, a fájdalmak és örömek. És mégis, úgy éreztem, kell lennie valahol egy talpalatnyi földnek, amely nem olyan, mint a megszokott, nem áraszt el szomorúsággal, nyugtalanságomat hűvösen csillapítja, elringat szépségével, nyugalomával, békéjével. Egy talpalatnyi földnek, amelyet mindig keresek, amely magába fogad, mint az anyaöl, elcsitít szelíd esőkjaival.

Körmondatsorozat ez is a javából, ritmikus próza, még a paralelizmus stílusesszövege sem hiányzik, mégis, senki sem fogja összetéveszteni barokk prózairóink stílusával. Amott a korstílus érvényesült, itt a modern író egyéni stílusa. Természetesen, szigorú határokat nem vonhatunk meg. Finomabb elemzés kimutathatna Pázmánynál, Rimaynál, Bírónál is „egyéni” vonásokat, Kodolányinál pedig olyanokat, amelyek a XX. század többi magyar prózaírójával fűzik össze. Mindenesetre hasznos dolog volt, hogy Herzeg és Tompa ezeken a kérdéseken vitatkozott. Bízunk benne, hogy ez a vita jelentősen előre viszi majd a magyar nyelvi stílus kutatás ügyét.

Angyal Endre

VIDOR MIKLÓS REGÉNYÉNEK NYELVÉRŐL*

Vidor Miklós a háború alatt megjelent első verskötetével kész költőként lépett ki a legjobb mesterek iskolájából. A verseket néhány kisebb, de igényes prózai és drámai munkája követte, majd az elbeszélővé érés első gazdag termése, egy nagy regény, amelyet most József Attila-díjjal jutalmaztak.

A Szökőár a pesti utca fiainak életét rajzolja a háború utáni évek kavargásában. Az ő egybefonódó és a bűnözésbe torkolló életsorsukban gazdag leleménnyel, izgalmas meseszövevvel állítja elének az író a kor társadalmát.

Sajnos, nem lehet feladatunk e helyen a regény általános elemzése, apró szerkezeti fogyatkozásainak, a jellemek megokoltságának és kor-, illetve társadalomrajzának bírálata. Szóljunk azonban a regény nyelvéről, stílusáról, a szerző írói eszközeiről ; irodalmi kritikánk úgyszólván érzéketlen ezek iránt.

Első nagy könyvét nyilván különös odaadással, szívvel-lélekkel írja minden író, de Vidor regényében több van ennél a becsvágyó igyekezetnél. A mese izgalmas bonyodalma, az ábrázolás megjelenítő ereje és eredetisége mögött ott érezzük a költőt, a kifejezés művészt.

Hatszáz lapon át árad a Szökőár, szinte anélkül, hogy cselekményének és stílusának lendülete bárhol is lankadna, apadna vagy megtörne. Mindvégig futja az író erejéből és kedvéből, hogy a jelentéktelenebb részleteket is művészi

* Szökőár. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 600 lap.

igénnyel dolgozza ki. A cselekmény lüktetését töretlenül végig kísérő nyelvi feszültség a regénynek egyik fő értéke és hatásának jelentős művészi tényezője.

A tartalom és a forma ilyen összhangjába azonban némi disszonancia vegyül, vagy legalábbis beleérezheti az olvasó. A regény szereplői legnagyobb-részt a nagyvárosnak bandába verődött kamasz fiai, kültelki csibészek. Az ő alakjukat, lelkiségüket, szűkhatárú gondolataikat, szilaj érzelmeiket, torz kaland- és szabadságvágyukat többnyire éppen olyan művészi igénnyel ábrázolja és elemzi az író, mintha egy reneszánsz lovagról, művészről vagy éppen önmagáról volna szó. Tudjuk, hogy az alakokkal való lelki azonosulás nélkül nincsen igazi írói művészet; ez a nagyon is irodalmias szemlélet- és jellemzési mód azonban, amely mindig érezhetően az író egénységén át lát és láttat, gyakran valószerűtlenné teszi az írótól rajzolt világot. Pedig Vidor kitűnően ismeri a valóságot és alakjait, bensőjük minden rezdülésével együtt, de ezzel a különös, szubjektív, lírai realizmussal némiképpen meghamisítja a róluk kialakuló képet, s bármilyen élesen és hitelesen, de mégsem önmagukból, hanem az író szemével nézve, saját érzéseit beléjük vetítve, kívülről rajzolja őket. Legalább is ezt a zavaró látszatot kelti sajátos, felfokozott stílusterékvése, amely nem egyszerűsödik realizmussá ott, ahol a tárgy sugallta valószerűség azt kívánáa.

Gonddal formált, csiszolt mondatait a mondanivalóra szabja az író. Az egyszerű, tárgyilagos tényközlés, a kemény, hasító felkiáltás, a párbeszédék pongyola természetessége vagy finomkodó mesterkéltsege, a leírások lírai hullámozása egyaránt megtalálja könyvében a maga arányos és találó nyelvi formáját. Az írói műgond elsősorban a szavak és a kifejezések tartalmi és hangulati értékének szabatos, mégis képzeletmozdító felhasználásában nyilvánul meg. Nemcsak a művészi nyelvkészség gazdagsága segíti ezt a munkát; táplálja az író megjelenítő képzeletének termékenységé is, amely állandó elevenségben tartja stílusát, és nyugtalan feszültséggel telíti a történeteket.

Legfeltűnőbb talán Vidor látásának, érzékelésének dinamizmusa. Ezt a képességét mintegy kivetíti alakjaiba, lelkivilágukba, a jelenségekbe és tájakba, sőt a tárgyakra is. Feszülő nyugtalanság, mozgékony elevenség van legtöbb jellemzésében, leírásában, s ez ad hullámzó lüktetést, megjelenítő erőt a regény stílusának.

Az a mód, ahogyan embereket és arcokat az író elénk vetít, a szobrász és a festő látását egyesíti a filmfelvevőgépek rezzenéseket is megörökítő pontosságával. Íme, egy alvilági alak arcképe: „Hullámos, sötét haja alatt dombos, erős homlok, nagyon mélyen ülő fürkész bogóyszemek és kiugró, hatalmas pofacsontok, mintha vésővel faragták volna. A szemek barlangjai alatt mély szakadék az arc, s középuitt meredeken előretörő, éles szikla az orr” (219). Egy kamasz testi átalakulásának jellemzése: „Megváltoztatta az itt töltött félesztendő. Megnyurgult, karja-lába egyszeriben önálló életre kelt, nem tudott velük mit kezdeni. Arca mintha csak durván elnagyolt mása maradt volna a régiek. Csupa csont, az alakuló, megnyugvásra nem lelő vonások közt.” (420). Egy másik intézeti fiú: „Tizenötévesforma, hosszú-kásfejű, sovány gyerek . . . Arcában mélyen ül szeszínű szeme, s a pofacsontok is mintha befele fejlődtek volna. Furcsa, homorú képe volt, csupa üregből állt össze s mindenegyes gödörben bizalmatlan, görbe úton járó, fürkész pillantás” (488). Néha csak egy-két gúnyos jelzővel, karikatúra-vonással jellemez: „Ez a csupajég, bökös nő, ez a megelevenedett halszálka?” (168).

Az átélő megfigyelés életszerűségével tudja érzékeltetni a lelkiállapotok megnyilvánulását, az arcon való tükröződését is, bár a lényeglátó jellemzésnek gyakran az a stílushibája, hogy az író lát így, nem a szereplő, akinek szemléletét kellene hogy tükrözze a kép. Pl. az eszpresszó hölgyvendégeinek ábrázolása (67), egy részeg arcképe (86), az asszony víziószerű arcvonásai (211), mikor fia meglepi őt.

Mozdulatok, szemvillanások, apró részletek hasonló érzékletes erővel és hasító élességgel villannak fel lépten-nyomon. Az író sajátos látó és láttató képessége ez, amely nemcsak a finom megfigyelő érzékekből és a megőrző emlékezet gazdag anyagából táplálkozik. Egyik fő tényezője az író megjelenítő, felidéző és kombináló képzeletével szinte automatikusan együtt működő, érzékeny, mindenre rögtön visszhangzó nyelvi készség, az írói varázslat eszköze. A pontosan odaillő szó, az árnyalatot megragadó kifejezés, az érzékletes jelző és a megjelenítő hasonlat mindig készen áll vagy rögtön kiformalódik Vidor nyelvi műhelyében, és gazdag eredetiségben árad tollából.

A legegyszerűbb tényeket egy-egy kép-értékű szóval, eredeti szemléletű kifejezéssel ragadja meg lényegükben: „A mennyezetről *kedvetlenül csorgatta* a gyöngye fényt a *puccér* villanykörte” (39). „A rémület *átvillant* rajta” (68). [A fiatal futballjátékos] „a maga utánozhatatlan eleganciájával, hidegen *elballettozza* szerepét” (551). „*Zörgő virgácsá kopott* bokor (570). „Egyszerre *kihullott tagjaiból* az egész napi *darabosság*” (530).

A kifejező szóért Vidor bátran felkutatja a nyelv gazdag, sokrétű szókincsét, — ha a mondanivaló jellege úgy kívánja, egészen a kifejező népi és tájszavakig: *betámit* (83), *csámborog* (86), *fölkepeszt* (355), *cigarettát sirít* (546), *nagy doha* (134), *zsumók* alak (116), *sedre* (541) stb. Kitűnő érzékkel és szívesen alkalmaz a regényben hangfestő és hangutánzó szókat, néha saját szó-fantáziájából alkotva: *kikaccant* a nevetés [belőle] (256), a vízbe *visszaklattyanó* csöppek (265), [fütyörész, a jelt] *sissent* nyersen, élesen (297), széles *tappancs* kéz (318), *továbbhujjázik* a szél (297), *megkábolodtam* (324), *picsoq* (336), ökölbe *cikkant* a tenyere (537) stb. Vidor azonban nemcsak nagyszerűen ismeri és érzi a nyelvet, hanem éppen ebből fakad nyelvteremtő ösztöne és ereje, amely nem ragadja szertelenségekbe, de megmutatkozik egy-egy eredeti szóalkotásban: *sürge* had (230), *sűrűdő*, édes levegő (488), a szél szárnyán hideg kis *borzamos* érkeznek (507), Klári finomkodó *pettyegése* (527), *ficánkos* felszél (353), naponta bekövetkező *önhóhérolás* [borotválkozás] (514), *betoji-jankó* (421), *régtelen régi* (552) stb.

Az írói stílus színezésének egyik legfontosabb eszköze, s egyúttal az írói eredetiség egyik próbaköve a *j e l z ő h a s z n á l a t*. Vidor nyelvi képzelete ebben is újat teremt, a szemléletes szókapcsolatok sorát ontja: *vércseppkőrmű* kéz (66), *higanyos* türelmetlenség (85), *tűszúrásnyi* rossz érzés (133), *szurtopillantású* apacs (148), *metszőre hegyezett*, *sikkanó* kis füttyjel (160), csupa *késhajigáló* szempár, *zsebröntgenező* sunyítás (525), *perzselő*, *fűrészfogú* hőség (249), *gémnyakú* zuhanyok (331), *hígvelejű*, *angolszabású* majom (530), *zuhatagos* ragyogás (541) stb.

A kifejezés többnyire képszerűvé tágul, mozgássá elevenedik Vidornál. Különösen jellemző stílusára a szemléletes, érzékletes igék és kifejezések használata: „A szálkás, sovány betűk szinte vitustáncot jártak a kaján örömtől” (121). „A szemek elmerednek a rémülettől és a hűlő mozdulat néma, elborzadt panoptikumfigurákká varázsolja a nézőket” (564). „A helyiségen halk hullámokban remegett végig az idegesség” (68). „Míntha az utca

sötétjében még feketébb lyuk maradt volna nyomában, amerre eltűnt” (87).

Az író képteremtő képzetének termékenysége folytonosan megújul, és fáradhatatlanul szüli ötleteit. Csak néhány példa: „Az edények rideg csörrenése mintha minduntalan eltörte volna a kihűlt csöndet” (104). „A habzó sör lassan lepadt előttük. Alig ujjnyi maradt rajta a fehér gallér” (129–30). „Még mindig az az egyszálon függő, mázsás csönd . . .” (298). „Az első jó szóra benne is megereszkedik a sértett önérzet görcse” (552). „A meglepetés villamos ütése” (542). „Farkasfogú düh kóborolt benne” (295).

A meglevenítő szemléletesség másik kedvelt képszerű írói eszköze a hasonlat. Néha szinte torlódó bőségük Vidor regényében nyilván a költői gyakorlat és a látás elevenségének eredménye. Az író azonban ebbe a bőségbe is eredetiséget tud vinni, s így folytonosan megújítja az olvasó érdeklődését. Idézzünk közülük egy-kettőt, bemutatva az alaki megoldás változatait is: „Úgy hasított bele a saját dühe, mint a megszaladó bicska” (233). „Hideg megvetés ül az arcán, szeme akár két jégdarab” (339). „Halálos fáradtság feszült rajta, láthatatlan hártyaként” (344). „A fekete fejek [cigányfiúk] egy csomóban bújtak össze, sűrűn, tömötten, akár egy fürt otellószőlő” (395). A hasonlat néha sajátos, kettős áttétellel összevonódik: *Légyszárnyizzentő* (?) csend (269), *botnehéz* lépések (449).

A jelzők, képek, hasonlatok áradó heve néha persze túlzásba, erőltetett, valóságértlen kifejezésekbe ragadja az író. Figyelmeztetőül utalunk az ilyenekre: „Szédületén átvillant fölvérzett öntudata” (87). „Némelyikük úgy festett [a csikos rabruhában], akár a vattacsomóba döfött fogpiszkáló” (386). „A két ikerarcra egyszerre ugrott ki a gumiból szabott vendégváró mosoly” (450). „Befeleforduló rosszhiszeműség borostája érzett rajta” (477). „Hullámzó utórezgésű visszhang spirálja csavarodott végig fülkagylóján s koponyacsontjáig zümmögött tovább” (575).

Ha a könyv stílushibáiról beszélünk, jóformán csak efféléket említhetünk; a tehetség jelei ezek is, de a kifejezés elragadó hevét féken kell tartania az önmagát ellenőrző írói mérsékletnek.

Vidor írói tehetsége megnyilvánul abban a sokszínű, árnyalatos változatosságban is, ahogy alakjait beszélte. Eltalálja mindegyik ábrázolt társadalmi réteg stílusát, alakjainak jellemző, egyéni hangját, akár a polgári lakásban gyülekező vendégek csevegését rögzíti könyve lapjain, akár egyszerű emberek szavait, a pesti utca hangját idézi. Talán az értelmiségiek, az intézeti nevelők és a bíró beszédén érzik itt-ott némi csiszolás vagy talán „szakmai színvonal”. Különösen hiteles fiatal hőseinek, az utca fiainak megszólaltatása; ebben is jól érezteti társadalmi gyökereiket. A pesti nyelvnek és az újabb argónak valóságos szótárát állíthatnók össze ezekből a részletekből; felhívjuk rájuk a figyelmet.

Idézésre, szemléltetésre nincs már módunk és helyünk, bármily bőven kínálkozik is rá anyag. A regénynek aránylag ritka leíró részleteiről is csak annyit említsünk még, hogy a könyv egészét betöltő sajátos feszültséggel szemben ezekben a részletekben bizonyos lágy líraiság szólal meg, néha kissé öncélúan: „Kora délelőtt volt. A nyár előhadai vonultak be épp a városba, a hőség kürtjei zúgtak a levegőben s a felhőtlen kék ég győzelmi zászlót lengetett. A Duna felől zizenőszárnyú szelecskék borzoltak s itt, a keskeny mellékutcában is elhajítottak egy cseppnyi fű- és lombillatot” (122). De vannak erősebb, élesebb képei is: „Valaha az Érzsébet-híd egyetlen ugrással lendült

át a folyón, a lába bele se ért a vízbe. De a Lánchíd is csak kettőt lépett, amíg Budáról Pestre ért. A parlament előtt szerénykedő kis Kossuth-híd tipegő gyerek a leterített óriások teteme mellett. Hat pillérlábbal botladozik a két part között” (153).

A regény csúcspontjai nyelv és stílus tekintetében is azok a jelenetek, amelyekben a cselekménynek egy-egy izgalmas, döntő fordulata sűrűsödik össze. A szereplők és az olvasó szívverésével s lélegzetével együtt lüktető mondatok olyan feszültséget képesek teremteni, amely csak az írói átélés legmagasabb hőfokán születhet meg. Hívjuk fel az olvasók figyelmét ezekre a részekre: a tűz a fatelepen, a szökés, a vonatszerencsétlenség, a lóverseny, az árvíz és az utolsó verekedés: a leszámolás a „vezérrel”.

Maius opus moveo! — írta Vidor Miklós első verseskötetének élére. A vállalt nagy mű megszületett, s hisszük, hogy tehetségének további érése új értékekkel gazdagítja irodalmunkat.

Kovalovszky Miklós

JEGYZETEK PAP KÁROLY ÍRÓI NYELVÉRŐL*

Az elmúlt hónapok gazdag könyvtermésében szerényen s szinte észrevétlen került a könyvesboltok polcára Pap Károly novelláskötete. Becsét nem fogadtatásának csöndje mérí; a huszadik századbeli magyar széppróza értői tudják, milyen értékeket zár magába ez az igénytelen, szürketáblás kötet. A szomorú sorsú író pusztulásnak indult művéből néhány valóban remek elbeszélést kínál az olvasónak, nem egyet folyóiratok íveiből, egyet éppenséggel német fordításból ment vissza az irodalom köztudatába.

Pap Károly életművét néhány remekmű teszi mindig-megmaradóvá, de történeti jelentősége egyéni jellegzetességében áll, s ez az idők próbáját meg nem álló darabokat is érdekessé teszi — ha nem is az olvasó: a tudós előtt. Ezt az egyéni művészetet nemcsak a témák külön problematikája, nem is csak a novellaforma alakításának sajátos mestersége jellemzi; Pap Károly írásainak jellegzetes ízt, „dallamát” nem utolsósorban stílusának, nyelvének különös szépsége biztosítja.

A grafológusok tudják, hogy a kézírás értelmezésében az alapvető útbaigazítást nem a gráfia apró jellegzetességei adják: azok igazi jelentését is az írás duktusának vonala világítja meg. Így van ez többnyire a stílus terén is; a színes szavak, személyes hitelű fordulatok értékét a legfontosabb „styléma”, a mondat határozza meg véglegesen. Pap Károly írásaiban legalább a mondat sajátos ritmusán ring minden szépség és minden különösség. Kelet ótestamentumi nevei, a városzéli suhancok vagy a vándorszínészek ajkáról ellesett szavak, a modern élet idegenszerű kifejezései, a népnyelvből tanult vagy az impresszionisták frissességével megalkotott fordulatok, sőt Szabó Dezső-i merészséggel életre keltett újszerűségek békülnek össze az egydallamú mondat áradásán. *Támán* és *Libbánia* vagy az *efiz* és *kamosfák* keleti gazdagsága, a *kuss te meg az ejjó*, a *tarha meg a tarhál* vagy más oldalról a *hozzáfontoskodik*, a *ráhökken a sehovaiság* nem válnak magukért való, hivalkodó különösséggé ennek az egy-sodró dallamnak erejével egymásba csöndesítve.

* Pap Károly: A hószobor. Elbeszélések Keresztúry Dezső válogatásában. Budapest, 1954. Szépirodalmi Könyvkiadó. 259 lap.

Mint a Muzsika című novella „hőse”, a szegény, pálinkára szomjas Vaják furulyás Janikája, Pap Károly is a maga hangjával jellemez minden tájat, minden embert. S ahogy Janika furulyáján zenévé szűrődnek az élet neszei, Pap Károly is mindent egy dallamba old a mondataiban.

E mondatok kialakításában nem a szerkesztő értelem gondos fegyelme, hanem valami belső ritmusigény játszott főszerepet. Többnyire hosszúak, vontatottak, párhuzamos vagy szelíden ellentétes tagokból föltetéződő szerkezetek, nem csattanóra hegyezettek, nem szónoki erővel egyberóttak, s nem is oly kopáran visszhangosak, mint Babits regényeinek értelmezőkkel „kitarított” mondatai. Mint a hullámokban kigördülő vízfolyás, olyan természetes és eleven életű kifejlő bontakozásuk, amely nem respektálja még a pont jelölte mondathatárt sem, sokszor egész bekezdéseket egybefűz: „Kokas tanító rettentő ügyesen suhogtatja a vesszőit. Előbb rittyent, aztán füttyent velük, sír, sivít, huhog, mintha az egész erdő valamennyi gyászmadara szólna lelapult fejünk felett! Aztán újra így szól »Halljátok, kölykök, halljátok-e?« S nekünk azt kell felelni »Halljuk, tanító úr» (Kokas tanító úr 86). Ez az egyszerű, közvetlen fakadású mondatszerkesztés különbözteti meg elsősorban Pap Károly nyelvének ritmusát a Krúdy-féle impresszionista próza bonyolult, álomszerűvé válótlanító zeneiségétől. Ez teszi lehetővé, hogy a szavak megfordulatok felhalmozta sok szín tompulatlanul hajolhat egybe, s teheti gazdaggá, líraian személyessé, mégis érzékletesen valóságossá a novelláiban élénk nyíló világot.

Ha rövid szóval meg akarunk emlékezni másik stílusfogásáról, amely már nem a gondolkodás és közlés dinamikáját, hanem a szemlélet látásmódját jellemzi, gyermeki vagy talán bibliás érzékletességére, képszerűségére kell utalnunk. Nem is csak érzékletesség, nem is csak képszerűség — szinte valami gyermeki a n i m i z m u s eleveníti meg, s teszi személyes lényekké írásaiban a világ dolgait. A pajkos Jehudácska például nagyapja szavát is személyes lényként látja maga előtt: „Beszéde éppoly visszariasztóan gyanakvónak, éppoly szakállasnak, púposnak látszott, mint ő maga, amint mozdulatlanul ott állt egy helyben síri setéten” (Irgalom 72). Vajákék Janikája előtt meg éppen a tárgyak nyüzsgő élete hangzik a „világ muzsikájának” dallamában. Legelőször a tűz pattogását hallja, s „a tűzhöz szegődik hamarost a víz fortyogása, a buborékok őrzöngő tánca a krumplicsü körűl, s ahogy szétpukkanak, párává szállanak, még ennek a párának is külön muzsikája van Janika számára: visszafojtott, susogó ütemek, dallamok, melyek a kövéredő krumplicsü szuszogását kísérik, azt meg a téltől meghagyott tücskök nesze kerülgeti a kukó felől, aztán kintről jönnek újabb énekek: a kocsisék szoptatós malacainak boldog, mély rőfögései, aztán télvízű kis árok csörgő dallamai, a szél dudálása, csókák károgása . . .” (Muzsika 42).

A gyermeki szemlélet alulról látó világképe gyakran bukkan föl a századelő irodalmában. Csupán Kosztolányi versciklusát vagy Móricz „Légy jó mindhalálig” című regényét említem, a nálunk legismertebb két irodalmi példát. Pap Károlyban nem mesterkelt lírai póz, nem is tudatos gonddal követett alakjellemező realista igény következménye a látásnak ez a naivsága. Személyiségének mélyén gyökeredző szemlélet ez.

Pap Károly írásainak megelevenítéséért a szerkesztő Keresztúry Dezső s a Szépirodalmi Könyvkiadó méltó köszönetet érdemel.

Jelenits István

A nyelvtudomány műhelyéből

A BESZÉDHANG FÖLFEDEZÉSÉNEK ÚTJÁN

Wolfgang Steinitz, a kitűnő finnugor nyelvész, a berlini Humboldt Egyetem rektora a német nyelvtudomány fejlődéséről, problémáiról szóló cikkében a XX. század egyik legjelentősebb nyelvtudományi felfedezésének tekinti a fonéma fogalmát.¹ Jelentőségéhez képest nálunk viszonylag kevés szó esik erről a felfedezésről. Olvasóink közül sokan bizonyára nem is találkoztak ezzel a szóval. A dolog lényegéről azonban ennek ellenére többet tudunk talán, mintsem gondolnák.

*

A fonéma hangtani fogalom. A fonetika csak a múlt század második felében alakult ki. Bizonyos hangtani ismeretekkel azonban már évezredek óta rendelkezünk. A hangírás nem válhatta volna fel az írás elemibb formáit (képírás, fogalomírás), ha az első ábécék megszerkesztőinek nem lettek volna meg a beszéd folyamának tagolásához, az azonos képzési mozzanatok megragadásához szükséges hangtani ismereteik.²

A beszédhangok ismeretében évezredekkel keresztül nem jutottak lényegesen túl ezen a fokon (hang = betű). A betűjel megalkotása bizonyos felismeréseket tételezett már fel. Ugyanakkor a betű és a hang azonosítása az ejtéssajátságok behatóbb elemzésének gátjává lett. Még Jakob Grimm is, az összehasonlító nyelvtudomány egyik úttörője a betűjelet és a hangot azonosítva, a német *s* hangot *h á r m a s h a n g* nak tekinti az írásjel (*sch*) hatására. Tudjuk jól, hogy a laikus ma is az íráskép alapján „hallja” a szavakat. Sokan akadnak, akik nem hajlandók elhinni a nyelvészeknek, hogy a *vasgolyó* szóban az *s* betű *zs* hangot fed. Ugyanakkor senki sem kételkedik abban, hogy a *kesztyű* szóban *s* hang áll a *t* előtt, mivel a helyesírás sem utal már a *kéz* szó z hangjára.

A beszédhangok fiziológiai és akusztikai sajátágaival csupán a fonetika kialakulása óta ismerkedtünk meg. Ez az új tudományág félretolva útjából az írásképen alapuló hangtani elképzeléseket, a beszéd folyamatot a maga meztelen valóságában és végtelen sokféleségében igyekezett megismerni gépi berendezések segítségével. Sikerült rögzíteni az „elröppenő” hangot a fonográf, a gramofon segítségével. Az elhangzott szavakat, mondatokat újból és újból meghallgathatták, alaposabban megfigyelhették a kutatók.

¹ Zur deutschen Sprachwissenschaft. Aufbau 1952 : 495.

² A betűírás felfedezésének jelentőségét érzékeltethetik azok a nem kis nehézségek, melyeket a betűírás elsajátításakor kell a gyerekeknek leküzdeniök. Az ő példájukon jól láthatjuk, hogy nem egyszerű dolog a beszédhang fogalmának tudatosítása. Egy jóesű három és fél éves kislánynak kérésére elmagyarázták több ízben, hogy az *ómi* szóban melyek az egyes betűjeleknek megfelelő hangok. A gyerek ezután is csak az iránt érdeklődött, hogy melyik az „*ómi* betű”. Nem jutott tehát túl a fogalomírás fokán. Négy és fél éves korában jutott el a szótagírásig. Ekkor már megbarátkozott azzal a gondolattal, hogy az *ó* betű egyszerűen *ó*, a „*mi*” betűt azonban sehogysem tudta további elemekre bontani.

Még lényegesebb ennél, hogy a rögzített hang, a hangrezgés görbéje láthatóvá, mérhetővé vált. A fonetikus századmásodpercenyi pontossággal állapíthatta meg az egyes beszédhangok időtartamát, a hanggörbék matematikai elemzésével megállapíthatja az egyes magánhangzók hangszínét alkotó felhangokat, igen nagy pontossággal megrajzolhatta a „megfoghatatlan” hanglejtés-árnyalatokat. A pneumográf a légzés folyamatát (a mellkas és a hasizmok kitérését) ábrázolja kormozott hengeren; a röntgen segítségével pedig pontos képet kapunk más beszédszervek mozgásáról is. Sikerült mennyiségileg meghatározni a zárhangok képzési energiáját és így tovább. Az eszköz-fonetika igen nagy előrehaladást jelentett a beszédhangok megismerésének útján. Kiderült, hogy egy nyelvben a valóságban nem húszt vagy harminc, hanem végtelenül sokféle hangjelenséggel találkozunk, hogy nincsen két ember, aki „ugyanazt” a hangot valóban teljesen azonos módon ejtené.

*

A mérések eredménye gyökeres ellentétben állt ösztönös felfogásunkkal. A magyarban és számos más nyelvben hosszú és rövid magánhangzókat különböztetünk meg. A mérések ugyanakkor az időtartam-eltérések végtelen sokféleségét mutatták, és önmagukban nem adtak alapot két kategória felállítására. Azonosnak érezzük a *k* hangot a *kicsi* és *kutya* szóban. A zárképzés helyét megmutató palatogramok vagy röntgenfelvételek ugyanakkor világosan elárulják, hogy a *kicsi* szó a szájpadrás közepe táján képzett zárhanggal kezdődik, a *kutya* szóban „ugyanazt” a hangot jóval hátrább, a lágy ínyhez tapadva képezi a nyelvhát. A nyelvi tudat és az objektív adatok közötti nyilvánvaló ellentmondást a fonetika nem tudta feloldani. A pusztá hanganyag a rendszerezéshez, osztályozáshoz nem nyújtott, és nem is nyújthatott elégséges alapot. A hangok fizikai elemzése alapján nem lehetett megállapítani, hány magánhangzó különböztethető meg az egyik vagy másik nyelvben, hogy hányféle hanghosszúsággal kell számolni stb. Gyakorlatban továbbra is érvényben kellett hogy maradjon a viszonylag kis számú jelen alapuló hangátírás, melyet a kísérleti hangtan sem igazolni, sem nélkülözni nem tudott.

Fordulót jelentett hangtani fogalmaink és közvetve a modern nyelvtudomány egészének fejlődésében egy kiváló nyelvész, Baudouin de Courtenay tanítása. Baudouin de Courtenay kétféle hangeltérést különböztet meg: a beszélő tudatában tükröződő (psychophonemikus) és a beszélő tudatában nem tükröződő (anthropophonemikus) hangeltérést.¹ Nyelvi szempontból csupán az előbbieknak van jelentőségük.

Egy további kérdés merül fel azonban. Mi az oka annak, hogy bizonyos hangtani eltérésekről tudomást veszünk, másokat pedig meg sem hallunk. Kiindulhatnánk az eltérések nagyságából. Ebben az esetben azonban sehogy sem tudnánk megfelelni arra, miképpen lehetséges, hogy nekünk, magyaroknak az *r* és *l* hang vagy a *p* és *b* hang között lényeges különbség van; ugyanakkor a japánok képtelenek *l* és *r* között különbséget tenni, egyes indián nyelvek pedig azonosnak tekintik a zöngés és zöngétlen zárhangokat (felváltva ejtenek *p*, *t*, *k*-t és *b*, *d*, *g*-t ugyanazokban a szavakban). A magyar anyanyelvűeknek nem jutna eszükbe a *ty* és *cs* hangot felcserélni, az angolok viszont felváltva használják és azonosnak érzik a két hangot. Más esetekben meg a mi fülünk bizonyul látszólag érzéketlenebbnek. Akadnak ugyanis olyan nyelvek, melyekben a beszélők a *kicsi* és a *kutya* szó *k*-ja között ugyanolyan különbséget éreznek, mint mi a *t* és *k* között.

Hiába fogjuk vallatóra a hangokat, nem adhatnak választ kérdésünkre. Csak akkor találhatjuk meg a dolog nyitját, ha a hangokat nem önmagukban, hanem a nyelvek

¹ Proba tyeoriji alternaciji fonyetyicsnih. Krakow, 1893.

szókincse alapján vizsgáljuk. Mind a magyar, mind az orosz nyelv ismer *e* és *é* hangokat. Mi nem téveszthetjük össze a kettőt. Lényeges különbség, hogy valami *véres-e* vagy *veres*. Az orosz ember ugyanakkor nem vesz tudomást arról, hogy a *cel* szóban nyílt *e*-t ejt, a *ceny* szóban pedig zárt *é*-t. A két magánhangzót teljesen azonosnak érzi. Az orosz nyelv azonban nem is különböztet meg szavakat *e* két hang alapján, mint a magyar. A közlés szempontjából tehát az oroszban a nyílt és zárt *e* közötti eltérés éppoly kevés jelentőséggel bír, akárcsak a magyarban a *kicsi* és *kutya* szó kétféle *k* hangja közötti különbség. A kétféle *k* hangnál csekélyebb eltérésre is érzékenyek vagyunk, hogyha ez az eltérés a mondat jelentése szempontjából lényeges. Így például nem kerülheti el figyelmünket az *l* hang hossza ebben a hangsorban: *nemakarokegyedülenni* (Nem akarok egyedül enni). A mondat értelme ugyanis tökéletesen megváltozik, hogyha az *l*-t hosszan ejti a beszélő: *nemakarokegyedülenni* (Nem akarok egyedül lenni). A mondanivalónk szempontjából lényeges hangzásbeli különbségek tehát feltétlenül észrevevődnek, azok a hangtani eltérések azonban, melyek az emberek egymás közti érintkezésében semmi szerepet nem játszanak, többnyire nem is válnak tudatossá.¹

A fonéma felfedezésével, a funkcionális hangszemlélet kialakulásával feloldódott a hangot és betűt azonosító naiv szemlélet, a gyakorlat (a hangírás) és a hangtani eredmények közötti ellentét. Kiderült, hogy a kísérleti hangtan eredményei nem teszik feleslegessé azt a fogalmat, melyet a közhasználatban a hang szóval jelölünk (s melyet sokan, helytelenül, *b e t ű nek* hívnak). A beszédhangokra értett hang vagy helytelenül *b e t ű* szó, és a nyelvtudományban a szavakat, illetőleg morféákat megkülönböztető hangelemeket jelölő fonéma szó hasonló fogalmat takar. A fonéma fogalma azonban nem ösztönös felismerésen, hanem összefüggések tudományos elemzésén alapul. A tudományos felfogás bizonyos értelemben visszakanyarodott a hangírás felfedezőinek, s általában a naiv beszélőknek ösztönös felismeréséhez,² anélkül, hogy lemondana azokról a rendkívül jelentős eredményekről, melyekkel a kísérleti hangtan gazdagítja a nyelvtudományt, s melyek a naiv „betű” (= hang) fogalom tagadásához vezettek a múlt század végén. A technika minden rendelkezésünkre álló eszközével igyekszünk mérhetővé, mennyiségileg meghatározhatóvá tenni az ejtési sajátosságokat, hangtulajdonságokat, határozott különbséget teszünk ugyanakkor jelentésmegkülönböztető

¹ A hangok nyelvi szerepéből kiinduló funkcionális felfogás csupán évtizedek múlva, fokozatosan váltotta fel Baudouin de Courtenay és követőinek pszichologista felfogását. A fonemikus és nem fonemikus hangtani ellentétek között levő funkcionális különbségre már Scserba ráirányította a figyelmet (Russzkije glasznije v kacesztvennom in kolicsesz tennom otnosenyij. St. Petersburg, 1912.). Éles küzdelmet folytattak a pszichologista felfogás ellen a szovjet nyelvészek (vö. V. Tomaasevszkij: Jazikovegyenyije i materializm. Leningrad, 1929.). Jelentős szerepe van a funkcionális szemlélet érvényre juttatásában egy magyar nyelvésznek, Laziczus Gyulának is (vö. Bevezetés a fonológiába. Budapest, 1932.). Egyes nyelvészek megmaradtak a fonéma lélektani felfogása mellett, így például N. van Wijk (De Nieuwe Taalgids. 1936.) A funkcionális felfogás ma azonban már általánosnak mondható. A fonológiai irodalomban általában szembeállítják a funkcionális és a lélektani felfogást. Valójában okozati összefüggés van a funkció és a hangképzet között. A hangképzet a hang nyelvi szerepe alapján alakul ki a beszélőkben.

² A hangok funkcionális szerepét tekintve igazsága van a naiv beszélőnek, amikor a *kutya* és *kicsi* szó *k* hangját azonosnak érzi. Tudjuk, hogy a *nem* szóban az „n” betű a *t* és *d* hang képzési helyén keletkezett nazális zárhangot takar, a *rang* vagy *lanka* esetében azonban nazális *g* vagy *k* hang helyén képeződik, azaz lényegesen hátrább. A fonológia mégis igazat ad a naiv beszélőnek és a naiv beszélő felfogását tükröző helyesírásnak, amelyik ezt a gyökeresen eltérő két hangot egyaránt *n*-nek tekinti. Ez a hátulképzett *ŋ* hang nem egyéb a hangok nyelvi szerepét tekintetbe véve, mint az *n* egyik változata, mely *g* és *k* hang előtt jelenik meg törvényszerűen a nyelv elejével képzett *n* helyett.

szereppel bíró, fonemikus és ezzel nem bíró jelenségek között. Ha egy idegen nyelv hangjait akarjuk leírni, igénybe vesszünk minden rendelkezésünkre álló hangelemző berendezést. Azt is tudjuk azonban, hogy hozzá sem tudunk kezdeni beszédhangjainak vizsgálatához; úgyszólván meg sem halljuk őket. Azaz: nem tudhatjuk, beszédhang-e amit hallunk vagy csupán változat, vagy egyszerű összekötő hang. A *fiú* szóban négy hangot ejtünk: *fíjü*-t mondunk. Nyelvi szempontból a szó csupán három hangból áll, mivel a *j* ebben az esetben az *i* és *ü* között képzéstechnikai okokból előállott összekötő hang. Nyelvi szempontból is négy hangból áll a *héja* vagy *ajak* szó, mivel ezekben a *j* önálló fonéma. Helyesírásunk jól tükrözi jelen esetben a kétféle *j* hang közötti funkcionális különbséget. Az idegen, aki a magyar hangok nyelvi szerepéről mit sem tud, nem tudhatja hangzás alapján megítélni, hogy hány fonémából áll a *fiú* vagy a *héja* szó. A belső ausztráliai nyelvek szavait lejegyző misszionáriusok átírásában feltűnő volt a sok ellentmondás. Miután funkcionális szempontból is megvizsgálták a kérdéses nyelvek hangrendszerét, kiderült, hogy a sok ellentmondás abból származik, hogy a misszionáriusok csupán a hangzásra voltak tekintettel és hat magánhangzót különböztettek meg egy olyan nyelvben, mely csupán három magánhangzót használ fel szavak megkülönböztetésére; önálló hangként fogtak fel alkalmi vagy bizonyos hangkörnyezetben fellépő változatokat. Ilyen kételyektől, tévedésektől nem menthetnek meg a legpontosabban dolgozó mérőeszközök sem. Ismernünk kell a nyelvet, a szavak jelentését ahhoz, hogy a nyelv hangjait helyesen különböztessük meg egymástól.

*

Akármilyen lényeges állomás volt is a hangtan fejlődésében a fonéma fogalmának kialakulása, ezzel korántsem értünk még az út végére. A fonémafogalom kialakításával megragadtuk a beszédhang lényegét. Nem merítettük ki azonban a beszédhang gazdagságát. A konkrét beszédhanggal szemben a fonéma nem több a nyomtatott betűnél. A fonémákra redukált beszéd folyamat semmivel sem beszédesebb az írott szövegnél. A fonéma a mondatok gondolati tartalmának módosítására alkalmas legkisebb hangelem. A hangok azonban nemcsak intellektuális tartalmak kifejezésében játszanak szerepet. Igaz, hogy a magyarban a glottális zárhang¹ nem fonéma, vagyis fonemikus szempontból, a hangok jelentésmegkülönböztető szerepéből kiindulva egyszerűen nem létezik. Jól tudjuk azonban, milyen beszédes, milyen kifejező lehet a glottális zárhang az indulatlan beszédben magánhangzóval kezdődő szavak előtt. Az a gyerek, amelyik változatlanul tovább játszik az ollóval az első „lányan” ejtett: *Adod ide azt az ollót!* után, mindjárt meggondolja magát, amikor a felnőtt „keményen”, erős glottális zárhanggal ismétli meg a kérdést ... *adod ide...*² Igaz az is, hogy a magyarban fonemikus szempontból csupán rövid és hosszú hangok vannak. Nem mindegy azonban mégsem, hogy a hosszú hang milyen hosszú, hogy a rövid hang milyen rövid. A hallgató képzeletében hosszabbnak látja az utat, amikor az elbeszélő *hossz-sszú*, *hossz-sszú* útról beszél. Erélyesebb a tiltakozás, hogyha különösen röviden ejtjük a *nem* szó *e*-jét. A szavak jelentése szempontjából tökéletesen mindegy, hogy a beszélő milyen regiszterben mondja őket. Más szint az azonban mégis a beszédnek a kedveskedő magas (ún. „fej”-) regiszter, mint a sötét színezetű, olykor fenygető, olykor gúnyos, megvető mély (ún. „mell”-) regiszter. És folytatni lehetne a sort.

¹ A glottális zárhang esetében a hangszalagok összecucukódása zárja el a levegő útját. A glottális zárhang egyik ismeretes formája a köhögés.

² A glottális zárhang jele a nemzetközi hangtani átírás szerint.

A hangos beszéd sajátos ereje folytán hat ránk élenkebben a rádióban hallott hangjáték az olvasott szövegnél. A szavak, mondatok ejtémódján keresztül gazdagítja az előadóművész a költeményt, így válik maga is az alkotás részesévé, akár csak a hegedű- vagy zongoraművész.

Gyakran az író sem tud lemondani a szereplő hangjának érzékeltetéséről, amire írásjeleink általában kevésbé adnak lehetőséget. „Szegény! — mondta a leány. Két sz-szel mondta a szegényt.” Így érzékelteti Gárdonyi az „Ábel és Eszter”-ben a jelentősnek érzett kiejtési sajátosságot. Az *s* és *sz*, a *zs* és *z* felcserélésével érzékelteti Jókai az Aranyemberben Athalie nem őszintén csengő, hízkelkedő selypítését. „Oh! kedves sép Timea, csak te ne nehestej rám. Nem akartam a kisz fejezkédet megsurni. Oh! be szép vagy ezzel a főkötővel.”

A fonéma tehát csupán váza mintegy a beszédhangnak, ez a váz az élő beszédben ölt testet. A fonéma, a „betű” sajátos alkalmi vagy egyéni ejtémódjának is van tehát jelentősége, nyelvi szerepe. Kifejezése a beszélő érzelmi mondanivalójának, tükrözője lelkiállapotának, egyéniségének, anélkül, hogy ez legcsekélyebb mértékben is gátolná a beszédhang intellektuális, értelemmegkülönböztető szerepét. A beszédhangnak ebben a kettős funkciójában rejlik éppen sajátos ökonómiaja, elevensége. Egyebek között ezért lenne bajos másféle jelrendszerrel pótolni a hangos beszédet. Számon kell tartani a változatokat már csak azért is, mivel a nyelv fejlődése során könnyen értelemmegkülönböztető szerephez juthat olyan hangelem, mely azelőtt csupán érzelmek kifejezésére volt alkalmas. A románban a *pogán* 'pogány' szó mellett él. egy *pógan* 'rémes, ijesztő' szó is. Az első szótagon hangsúlyozott *pógan* eredetileg a *pogán* szó változata volt csupán, és a szokatlan hangsúllyal a beszélő elszörnyedését akarta csupán kifejezésre juttatni. Az idők folyamán önállósult ez a sajátos ejtémód, a *pógan* önálló szó lett, melyben a hangsúly mindig az első szótagra esik.¹

A hangtan ezért nem állhat meg és nem is állt meg a fonémafogalom kialakításánál. A fonéma mellett igyekszik számon tartani a fonéma különféle (érzelmet kifejező, egyéniséget tükröző stb.) változatait is.²

*

Igyekeztem vázlatosan felrajzolni a beszédhang kutatásának útját. Látjuk, hogy ez az út ugyanolyan kanyargós, mint általában a tudományos felfedezések útja. Akármilyen éles is olykor a kanyar, sohasem térünk vissza a kiindulóponthoz: az út felé visz. A kutató igyekszik fokozatosan egyre közelebb férni kutatása tárgyához, jelen esetben a beszédhangokhoz, egyre sűrűbbre szövi a fogalmi hálót, hogy minél többet menthessen át a valóságból a tudomány világába.

Fónagy Iván

¹ Vö. Iorgu Iordan: *Stilistică limbii române*. Bukarest, 1944. 67.

² Lazicius Gyula *emfatikus* mnak nevezi és a fonéma mellé állítja a hallgatóra hatást gyakorló ejtéssajátosságokat, mint amilyen az *ősrület* vagy a *borzasztó* helyett ejtett *börzasztó*. (Vö. *Probleme der Phonologie. Zeichenlehre-Elementlehre. Ungarische Jahrbücher*. 1935.)

A RÉGIEK KELTEZÉSE ÉS A HÉT NAPJAI

Ecsedi Báthory István írja egyik sajátkezű írásában a következőket: „kínek bizonsagara¹ adom ez en kezemmel ýrtam leuelemet ma zent istuan napan az ó Kalendariom [!] zerent: Az uý sem mýre kellő kalentariom [!] zerent pedig 5 napan Januariusnak || Az o kalendariom zerent 1598 Az uý kalendariom zerent 1599 kit irok itt meg nemi per patuarkodok chel chapasaert: Echedben irtam beteg agiamban Comes Stephanus de Bathor mp” (OL. Barkóczy cs. lt.). — Nekiünk talán feltűnő ez a heves kifakadás a Gergely-féle naptárreformmal szemben, de azt hiszem, ha most vezetnének be valamilyen gyökeres újítást naptárrendszerünkbe, korunk emberei közül is sokan és hevesen elleneznék, és magánjellegű írásaikban ragaszkodnának a megszokott gyakorlathoz. Így volt ez a XVI. század végén is. Az 1588. évi pozsonyi országgyűlés 28. articulusa elfogadta ugyan az új naptár használatát, de sokan nem is vették tudomásul, hanem — tiltakozva vagy tiltakozás nélkül — használták tovább a régi naptárt. Az 1599. évi országgyűlés 45. articulusa szigorú büntetésekkel akarta az ó naptár használatát megszüntetni (vö. Knauz: Kortan 28—35; Szentpétery: Chronologia 35—9). Ezért háborog hát az országbíró 1598 karácsonyán, az új naptár szerint 1599. január 5-én.

De nemcsak az ó és új naptár közötti különbség adott problémát a XVI. század végén bármilyen írást dátummal ellátó eleinknek, hanem a különböző rendszerű keltezések megtanulása, begyakorlása, azonosítása is. Ma ugyanis egészen egyszerűen megmondjuk a hónap valamelyik napjának sorszámát (1955. június 6.), és ezzel pontosan és félreérthetetlenül megadtuk a dátumot. A XVI. században még ez a jelölés nem olyan gyakori, és akkor is inkább a királyi, az erdélyi fejedelmi kancellária gyakorlatában találkozunk vele gyakrabban. Így pl. az Országos Levéltár Csáky cs. közp. lt.-nak 22. fasc.-ában több oklevél is található János Zsigmond (Johannes Secundus) aláírásával, valamennyi a ma szokásban levő dátumozási rendszer szerint keltezve (vö. „Datę in ciuitate nostra Alba Julia Vigesimo die Mensis July, Anno Domini Millesimo Quingentesimo Sexagesimo primo” i. h. N. 5. : Kelt a mi városunkban, Gyulafehérvárott, 1561. július huszadik napján). Megtaláljuk ezt a módot a városi nótáriusok gyakorlatában (vö. „kelt Debrecenben martiwnak Negedik napan Anno 1557” Debreceni lt. Tan. Jk. 1:707) és magánjellegű feljegyzésekben is (vö. „In feýrwar prima die Augustj Anno 1559” OL. Becszy cs. lt.: [Gyula]fehérvárott, 1559. augusztus 1. napján.) — Hogyan adták meg tehát a dátumot, ha ez az egészen egyszerűnek és ésszerűnek látszó megoldás még a XVI. században sem terjedt el?

A keresztény középkor átvette a római naptárt, amely — mint ismeretes — a hónap három jeles napjához számította a hónap többi napját, a *Calendae*-hoz, a *Nonae*-hoz és az *Idus*-hoz. A *Calendae* volt a hónap első napja, a *Nonae* az ötödik, márciusban, májusban, júliusban és októberben a hetedik napja, az *Idus* pedig a tizenharmadik, azokban a hónapokban, amelyekben a *Nonae* hetedikére esett, a tizenötödik napja. Később alakult ki a *mensis iniens* és *exiens* számítása, amely szerint a hónap első felének napi sorszáma megegyezik a mi számításunk szerinti sorszámmal (iniens = bemenő), a hónap második felének napjait viszont az utolsó felé visszafelé számították (exiens = kimenő); tehát pl. az iniens hónap 6. napja azonos a mi számításunk szerinti 6. nappal, az exiens hónap 6. napja pedig harmincegy napos hónapban a mi számításunk szerinti 26. nappal, harminc napos hónapban a 25. nappal, februárban pedig a 23. ill. a 24. nappal. Mindkét rendszernek vannak bőségesen emlékei a magyarországi okleveles

¹ A levéltári adatok közlésében elhagyom a *l* és *z* jeleket, helyettük *s*-t és *z*-t írok; a rövidítéseket megjegyzés nélkül oldom fel.

gyakorlatban. A XVI. században azonban ezek már nemigen fordulnak elő, hanem a *hétköznap*-ok, a *feria*-k szerint megadott dátum versenyez a ma szokásossal. (Mind-ezekre vö. Knauz : i. m. 8—15 ; Szentpétery : i. m. 21—30.) Ennek röviden az a lényege, hogy megnevez egy állandó vagy mozgó ünnepet, pl. Szent György napját vagy húsvétot, és ha a dátum nem éppen a megnevezett ünnepnap, megjelöli az ünnep előtt vagy után levő kérdéses napot a nap nevével : „lött Ez szerzes szent marton nap vtan valo pinte-ken Debrecenben 1556” (Debreceni lt. Tan. Jk. 1 : 696) = november 13-án ; „datum Jn ciuitate colozwariensi : Jn festo demetrÿ 1549” (OL. Becsky es. lt.) : Kelt Kolozsvár városában, Demeter napján (azaz október 26-án) 1549-ben ; „költ Debrechenbe, Jszöges zent peter Napian. 1572.” (Debreceni lt. Tan. Jk. 3 : 245) = február 22-én ; „1. 5. 66 feria quarta post festum Sancte Crucis” (uo. 2 : 136—7) : 1566-ban, a szent kereszt ünnepe utáni szerdán = május 8-án. A hét napjainak, a hétköznapoknak az elnevezése tehát jelentős szerepet vitt ebben a dátumozási rendszerben, hiszen a keletkezés pontos napját éppen a hétköznap nevével, illetve a keletkezés napjának nevével adták meg.

Ha a hét napjainak magyar elnevezéseit megnézzük, nyomban feltűnik, hogy mikor ezek az elnevezések kialakultak, a *hétfő*-vel kezdték a hetet, ez volt a hét első napja. Hiszen a *hétfő* jelentése 'a hét feje'. Alakilag nincs semmi probléma : *fej* szavunk eredetibb alakja *fő*, s — mint közismert — a *feje* birtokos személyragos alakból vonta el a nyelvérzék. De a *fő* (nyelvjárásokban *fé*, *fü*) alak is él mind a mai napig : *főbíró*, *főhadnagy* ; *búzafél* stb. A jelöletlen birtokos jelzős összetétel sem idegen nyelvünk szellemétől (vö. ÓMS. : *bu- | thuruth* 'bútört' = a bú törét). Jelentésanilag szintén érthető, hogy a *hét feje* = *hétfő* a hét első napja : a *fő* valaminek a kezdete, eleje is, pl. a Tihanyi Alapítólevélben *sar feu a mortis* nevű birtok határának kezdete, a *mortis* mellett elfolyó Sárvíz eredete, a *nogu azah fehe* 'nagy aszó kezdete' (vö. Bárczi, TihAl. 35, 39), de hiszen a *főbíró* is a bírók eleje. — Igaz viszont, hogy a mai tudat — a nyelvátlaszgyűjtők megfigyelése szerint — ingadozik abban a tekintetben, hogy melyik a hét első napja, pedig mai nap-táraink vasárnapkal kezdik a hetet ; de az kétségtelen, hogy mikor a *hétfő* név kialakult, ezt tekintették a hét első napjának. Igazolja ezt a következő nap neve is, minthogy a *kedd* semmi más, mint *ketted* azaz 'második'. A *szerda*, *csütörtök*, *péntek* szláv eredetűek. Eredeti jelentésük 'középső' (vö. ném. *Mittwoch*), 'negyedik' és 'ötödik'. Már ezekkel a nevekkal kapcsolatban felmerülnek bizonyos problémák. Hiszen a *szerda* csak akkor *középe* a hétnak, ha a *vasárnap*-ot tekintjük az első napnak (vö. WinklK. 139 : „N e g e d napon azaz *Zeredan*”). A *csütörtök* eredetileg 'szerdá'-t jelentett és csak Cyrill és Metód működése után nyerte el mai jelentését. (Mindezekre vö. NyK. 18 : 386 ; MNy. 1 : 43—4 ; Melich, SzlJsz. I/2 : 265—90 ; SzófSz. ; Kniezsa, A magy. nyelv szláv jövevényszavai 1 : 146, 414, 500, 508—9.)

Tovább bonyolódik a kérdés, ha megnézzük hazai szótárainkban a hét napjainak latin neveit. A hét napjainak magyar elnevezései *köznevekül* a XV. század elején a SchlSzj.-ben fordulnak elő először. Szójegyzékeink és szótáraink közlik a régi latin elnevezéseket : vasárnap = *dies Solis* ~ *dies Dominicus*, hétfő = *dies Lunae*, kedd, = *dies Martis*, szerda = *dies Mercurii*, csütörtök = *dies Iovis*, péntek = *dies Veneris* szombat = *dies Saturni* ~ *dies Sabbati*, de Murmellius kivételével valamennyi, már a SchlSzj. is közli a *feria* (*prima*), *secunda*, *tertia* stb. (tehát szószerint [*első*], *második*, *harmadik* stb. *hétköznap*) értelmezést, amely csak a kései latinban alakult ki. Mégpedig SzikszF.-tól (1590.) kezdve MA., PP. és PPB. a magyar szemlélet szerint számítják a *feria*-kat, tehát pl. SzikszF. 221 : „Dies Lunae qui et feria *p r i m a* dicitur, — *Heet fű*”, MA. (1621.) : „Dies Lunae, Feria *p r i m a*” = hétfő (úgy PP. és PPB.). A SchlSzj. 146 : „feria II — *het fe*” van ugyan, de 152 : „dies solis — *heth fe vasar*”, 153 : „dies lunae — *ket chetfe*” ! Nagyon fontosnak tartom a SchlSzj. most idézett adatait. Azt igazolják ezek, hogy a XV. század elején még eleven volt a *hétfő* szónak eredeti 'a hét feje,

kezdeté' jelentése. A magyar értelmező ezért írja a *dies solis* (= vasárnap) értelmezéséül a *heth fe-t s a dies lunae* (= hétfő) értelmezéséül a *ket-et*, mert a keresztény felfogás szerint a *dies solis* = *dies dominicus* = *vasárnap* a hét e l s ő napja, a magyarban viszont a *hétfő* szó jelenti a hét e l s ő napját. — A hétfőnek *feria prima*-ként való értelmezése teljesen egyedül áll az európai gyakorlatban. A fentebb idézett kortani (chronologiai) kézikönyvek vagy Szentpétery „Oklevéltani naptár”-a meg sem említik, hogy a *hétfő* is lehet *feria prima*. Bartal Glossariuma is így értelmezi a *feriae* címszót: 'singuli dies hebdomadis dicti. Primus igitur hebdomadis dies Dominicus dicitur; qui post sequitur: secunda et deinceps', azaz: 'a hét napjai. A hét e l s ő napja tehát a *vasárnap*, a következő a *második hétköznap* (= *hétfő*) stb'. Ennek ellenére a NySz. és az OklSz. a hét napjainak magyar nyelvű elnevezéseit latinul értelmezve a hétfőt veszi *feria prima*-nak, keddet *secunda*-nak stb. Mindkét szótár szerkesztői magyar elnevezések hatására keletkezett, de c s a k szótári gyakorlatban élő hagyományt követnek.

A magyarországi gyakorlatban ugyanis ennek a *feria*-számítási módnak koránt sincs olyan jelentős nyoma, mint szótáraink adatai alapján várhatnók. A *feria*-számítás általánosan kialakult szabály szerint megy, annyira, hogy — mint mondtam — a kortani kézikönyvek meg sem említik az eltérést. XVI. századi tanulmányaimmal kapcsolatban számtalan feriak szerint megadott dátumot kellett megoldanom, s midőn találkoztam ezzel a problémával, megvizsgáltam oklevélkiadásaink ilyen dátumait is. Az esetek túlnyomó nagy többségében persze nem lehet ellenőrizni, hogy a hétfőt *feria prima*-nak vagy *secunda*-nak tekintették-e. A következő, éppen csak például idézett dátumok megoldása lehetséges mindkét számítás szerint: „Datum feria tertia proxima post festum beate Lucie virginis, anno domini M^oCCC^oXX^o secundo” (AnjouOkm. 2: 57): Kelt a szent Luca napja utáni legközelebbi *harmadik hétköznap* 1322-ben = december 14-e, kedd, de ha a szerdát vesszük feria tertia-nak, december 15-e; „Datum in Gawa, feria quarta proxima post festum beati Anthonii confessoris, anno domini M^oCCC^oXX^o tercio” (i. m. 61—2): Kelt Gáván, szent Antal hitvalló ünnepét követő legközelebbi *negyedik hétköznap*, 1323-ban = január 19-e, de ha csütörtököt vesszük feria quarta-nak, január 20-a; „Datum feria quarta proxima post festum divisionis Apostolorum Anno Domini 1370. M. CCC. LXX.” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 22. N. 33): Kelt az apostolok oszlásának ünnepe utáni legközelebbi *negyedik hétköznap*, 1370-ben = július 17-e, szerda vagy július 18-a, csütörtök; 1566: „feria Secunda Ante gallj” (Debreceni lt. Tan. Jk. 2: 136—7): Gallus napja előtti *második hétköznap* = október 14-e, hétfő vagy 15-e, kedd; 1572: „Datum Thorde feria quarta proxima post Dominicam Rogationum” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 22. N. 12): Kelt Tordán, Rogate vasárnap utáni legközelebbi *negyedik hétköznap* = május 14-e, szerda vagy 15-e, csütörtök.— Vannak azonban olyan dátumok is, amelyek lehetővé teszik annak ellenőrzését, hogy a hétfőt *feria prima*-nak vagy *secunda*-nak tekintették-e. Szintén csak példaképpen elemezzünk néhány ilyen, a gyakorlatban jóval kevesebb számú, ellenőrizhető dátumot. „Datum tertia feria proxima ante festum beati Petri apostoli ad uincula, anno domini M^oCCC^o secundo (AnjouOkm. 1: 36): Kelt vasas szent Péter ünnepe előtti legközelebbi *harmadik hétköznap*, 1302-ben. A dátum megoldása csak július 31-e, k e d d lehet, mert vasas szent Péter napja, augusztus 1-e, 1302-ben szerdára esett, ha tehát szerdát tekintette volna az oklevél írója feria tertia-nak, nem azt írta volna, hogy „tercia feria . . . a n t e festum . . .”, hanem azt, hogy „feria tertia, id est in ipso festo . . .”, mint ahogy pl. ebben: „Datum quinta feria proxima in die sancti Egidii confessoris, anno domini M^oCCC^o vicesimo tercio” (AnjouOkm. 2: 85): Kelt az *ötödik hétköznap*, szent Egyed napján 1323-ban = szeptember 1-e, csütörtök; vagy ebben a dátumban: „Datum Waradini feria Sexta Jpso videlicet die festo Beate Angnetis Virginis. Anno dominij Millesimo Quingentesimo Sexagesimo Nono” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 10. N. 24.): Kelt Váradon, a *hatodik hétköznapon*, ti. éppen szent

Ágnes napján, 1569-ben = január 21-e, péntek. Még pontosabban, még félreérthetetlenebbül megállapítható a nap elnevezése a következő dátumban: 1599: „Feria tertia, id est in ipso festo philippi et Jacobj Apostolorum. id est prima May” (Debreceni lt. Tan. Jk. 5 : 656) : A *harmadik hétköznapon*, azaz éppen Fülöp és Jakab apostolok napján, azaz május 1-én — a megoldás csak az ó naptár szerint lehetséges és a feria tertia csak kedd lehet. Csak csütörtököt jelenthet a feria quinta a következő keltezésben: 1643: „feria quinta proxima post Dominicam Inuocauit, die utpote vigesima sexta labentis Mensis February” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 43. N. 11.) : Invocavit vasárnap utáni legközelebbi *ötödik hétköznap*, azaz a folyó február hó 26. napján; s végül csak kedd lehet a feria tertia a következő, 1753-i dátumban: „Datum feriã tertiã post Dominicam Decimam Qvintam SS^{ae} et Indivi = =duae Trinitatis, in diem Secundam Mensis Octo bris incidente” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 21. N. 28.) : Kelt a szentháromság 15. vasárnapját követő, október 2-ára eső *harmadik hétköznapon*. Azt, hogy melyik napot tekintik az első 'feria'-nak, — mint láttuk — akkor ellenőrizhetjük, ha magában a dátumban valamely más fogódzó is meg van adva.

Az ellenőrizhető dátumok tehát azt mutatják, hogy a szótárainkban található „feria prima = hétfő” elmélet a gyakorlatban nem érvényesült nálunk Magyarországon sem, annyira erős volt a kötöttség, a vasárnappal való hétkezdes hagyománya az írásos keltezésben. Már Tertullianus (i. sz. 160—220) szerint szerda = feria quarta, péntek = feria sexta (Knauz : i. m. 8). A számtalan megvizsgált, feria-val meghatározott dátum közül mindössze egyetlen egyet találtam, amely a „feria prima = hétfő” megfelelésre, értelmezésre látszik mutatni: „datum Jn colozwar. feria sexta Jn crastino luce Ewangeliste Anno 1549” (OL. Becsky cs. lt.) : Kelt Kolozsvárt, a *hatodik hétköznapon*, a Lukács evangélista ünnepének másnapján. Minthogy 1549-ben Lukács evangélista napja éppen péntekre esett, a *crastinus dies* pedig az ünnep utáni napot jelenti, a dátum megoldása október 19-e, s z o m b a t volna. Azonban ez sem egészen megnyugtató, mert a szombatot általában nem nevezik 'feria'-nak, hanem dies Sabbati-nak, mint ahogy a vasárnap is dies Dominicus vagy Dominica. Csak látszólagos az ellentmondás a következő dátumban: 1572: „feria 5 Ante Anthony” (Debreceni lt. Tan. Jk. 3 : 296) : Az Antal nap előtti *ötödik hétköznapon*. 1572-ben a január 17-i Antal nap éppen csütörtökre esett, a keltezés tehát mindkét számítás szerint értelmetlen volna. A június 13-i Antal nap viszont pénteken volt, a dátum megoldása tehát június 12-e, csütörtök. De hogy egész bizonyosan a júniusi Antal napról van szó, az abból is kétségtelen, hogy a tanácsülési jegyzőkönyveknek ebben a kötetében a 219—332. lapon vannak az 1572. évi bejegyzések, tehát ez a 296. lapon található dátum semmiképpen sem lehet januári.

Vannak azonban nyilvánvalóan hibás vagy pontatlan dátumok. „1554 Zent Ambrus nap vtan valo zerdan” (Debreceni lt. Tan. Jk. 1 : 506) : 1554-ben Ambrus nap (április 4-e) éppen szerdára esett, tehát a „szent Ambrus nap után való szerda” az ünnep *octavá-ját* jelenti, április 11-ét. „Ez lewel keolth debreczembem zenth Andras napya Anno [kihúzva] . 1. decembris. Anno. 1. 5. 67” (uo. 2 : 214). András napja — mint ismeretes — november 30. A dátumot tehát így egészíthetjük ki: „szent András napja után való *hétfőn*”, minthogy november 30-a 1567-ben vasárnapra esett. 1651: „feria tertia proxima post festum Beati Lucae Euangelistae, hoc est dje vigesima mensis octobris” (OL. Csáky cs. közp. lt. Fasc. 43. N. 19.) : Szent Lukács evangélista ünnepe utáni legközelebbi *harmadik hétköznapon*, azaz október hó 20. napján. 1651-ben október 20-a feria sexta, azaz péntek volt, hadadi Vesseleny Ferencnek ez a keltezése tehát pontatlan, mert vagy kedd volt a keltezés napja, s akkor nem lehetett október 20-a, vagy október 20-a volt, s akkor nem lehetett kedd. A következő meg gondolás segíthet át ezen a nehézségen : Feltesszük, hogy az irat keltezésének napja valóban feria tertia, azaz kedd.

A Lukács nap utáni legközelebbi kedd október 24-ére esett. A dátumot ki kell egészítenünk: „vigesima quarta”. Az irat kelte tehát ezzel a helyesbitéssel 1651. október 24-e, kedd.

A régi írások keltezésének kérdései nemcsak érdekességük miatt tarthatnak számot figyelemre és érdeklődésre, hanem a gyakorlati munkában is szüksége van rájuk a nyelvésznek. Nyelvtörténeti tanulmányaink fellendülése, felfrissülése levéltári kutatásokon alapuló anyaggyűjtéstől függ. S ha a nyelvész eredetiben veszi kézbe a régi írásokat, a dátumot magának kell megoldania. Erre a célra persze elegendő Szentpétery „Oklevéltani naptár”-a (Bp., 1912.), de tekintetbe kell venni az említett problémákat is. A kortannak most említett kérdései összefüggenek a hét napjai magyar elnevezésének kialakulásával is: Minthogy a keresztény számítás szerint a *vasárnap* a hét első napja, a *hétfő* és a *kedd* elnevezés szükségszerűen akkor keletkezett, amikor a magyarság még nem kapcsolódott bele a keresztény közösségbe. Csak így magyarázható meg az a tény, hogy szótáraink a *hétfő*-t értelmezik 'feria prima'-nak. Azonban erre a magyar szemléleten alapuló értelmezésre, feria-számítási módra csak egy kétes példát találtam a gyakorlatban. Ez tehát az oka, hogy a kortani kézikönyvek meg sem említik.

Papp László

Szó- és szólásmagyarázatok

Lábatlankodik. A szó első előfordulása 1840: „amott egy sánta kis futár kémkedve *lábatlankodik*” (Bajza* és 1841: „nem történhetik gyülekezés, hogy leányokkal ott ne *lábatlankodjanak*” (Fáy). A szó már első fölbukkanásakor nagyjából a mai értelemben fordul elő. Mégis a CzF. szótár (1865.) a következőképpen magyarázza a szót: „*lábatlankodik* ... mondják emberről, ki jelenlétével terhére van másoknak, s helyben marad, mintha lába nem volna.” Úgy hiszem, hogy a szótár nem helyesen értelmezi a kifejezést, hanem a szóból logikával próbálja a jelentést kikövetkeztetni. A szó értelmét Balassa (MNySz.) már helyesebben adja meg: „akadékoskodik, mindenütt útban van”. A jelentésmegadás itt sem pontos, mert az *akadékoskodik* igének a főjelentése a Kéziszlótár (kézirat) szerint: 'Valaminek a végrehajtását, megvalósítását felesleges, túlzott aggályoskodással, kicsinyesen gátolja, késlelteti' vagy a magam kevésbé szakszerű körülírása: 'kifogásokat talál, akadályokat támaszt, megnehezíti, húzza valamilyen ügy elintézését'. Lényegesen jobban értelmezi a *lábatlankodik* igét a Kéziszlótár: 'Ténfergésével másnak útjában van, másnak a munkáját, mozgását zavarja, akadályozza, jelenlétével terhére van valakinek'. Rövidebben ilyen rokon értelmű kifejezésekkel helyettesíthetjük, hogy 'alkmatlankodik', 'útjában van'. Különösen gyerekről mondják, aki ott sündörög anyja mellett a konyhában, annak szoknyájába kapaszkodik. Kutyáról is lehet mondani, hogy ott *lábatlankodik* a gazdája mellett. A MTsz. nem ismeri alakváltozatait, a főigét meg talán azért nem veszi fel, mert köznyelvinek tartja.

Az Akadémiai Nagyszótár gyűjteményében 1840-től kezdve állandóan az említett alakban és jelentésben fordul elő, legtöbbször gyerekről vagy kutyáról szólva, így pl. 1882: „nem is tudom, mit *lábatlankodik* a konyhában” (Bartalus); 1884: „Mit *lábatlankodik* itt ez a sok kölyök!” (Györy); 1886: „Ikarus ott *lábatlankodik* apja, Daedalus mellett” (Baksay); 1895: „Pannika ... most legjobb esetben ott *lábatlankodna* nehéz munkában görnyedő szüleje körül” vagy 1879: „Egy siralmasan nyafogó eb *lábatlankodott* körülötök” (Vértesi); 1886: „oldalba vágott botjával egy *lábatlankodó* kuttyát” (Benedek E.). Főlnöltre inkább gúnyos értelemben használják, mint 1877: „A nemzeti kaszinó, hol tiz libériás inas s két frakkos komornyik *lábatlankodik*, nagyon úriás hely”; 1882: „Egy tekergő: Amerigo Vespucci *lábatlankodik* a Columbo földjén, s nevével elnevezik azt Amerikának” (Teleki). A példákat még folytathatnám.

A kifejezés eredetét szerintem a következő adat világítja meg: palóc (Óbást, Gömör megye) *lábátlankogyik* 'útban, láb alatt van': *Eregy előülem, né lábátlankogyik mindé(g)!* (Kovács István: MNépn. I: 152). Ez az ige egy elég különös kontamináció eredménye: *láb alatt van* × *alkmatlankodik*. A *láb alatt van* kifejezésre és változataira hasonló értelemben már a XVIII. századból idézhetünk példákat: 1790: „a' meg-

* Itt és a következőkben, ahol évszámmal az élen közlöm az idézetet, az idézet az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből való.

öltettek is *láb alól* óldalt valahová edj rakásra hordattassanak” (Gvadányi); 1792: „látta . . . a régi kő-falak . . . romladozásinak, *láb-alól* lett eltakaríttatását” (Haller); 1795: „*Láb alól*, még szépen szóllók!” (Dugonics); 1796: „Miért tartja az Úr a’ kamarában a’ ládáját? *Láb alatt lenne* a’ szobában” (Paap); 1859: „csak egymás munkáját rontják el, *láb alatt* lesznek egymásnak” (Tompa) vagy 1748: „Iskolába ha küldik, tsak azért tselekszik, hogy otthon *lábok alatt* ne *akadékoskodjon*” (Faludi). Az *akadékoskodik* igének ebben az időben még megvolt a ma már elavult jelentése: ’Mint akadály a járás-kelést gátolja, nehezíti’ (Kézisz. *akadékoskodik* 2.).

Jókeinál fordul elő a *lábaltatoskodik* ige: 1863: „iszonyuan fognak lármázni, *lábaltatoskodni*”.

A *láb alatt van* és *alkalmatlankodik* kifejezések alakvegyüléséből keletkezett *lábulatlankodik* azután egyszerezéssel a szabályos képzésű *szemtelenkedik*, *alkalmatlan-kodik*, *kellemetlenkedik*, *illetlenkedik*, *hirtelenkedik*, *ügyetlenkedik*, *éretlenkedik*, *méltatlan-kodik* stb. igék mintájára kapta köznyelvi *lábaltlankodik* alakját, és korábbi konkrét ’láb alatt van, útban van (gyerek, kutya)’ jelentése kiterjedt olyan fölnőtt személyekre is, akik az ember mozgását, munkáját jelenlétükkel akadályozzák.

Más megfejtési lehetőség is kínálkozik azonban. A *lábatlan* melléknévnek fejlődhetett a ’láb nélkül való’ jelentéséből az ’ügyetlen, alkalmatlan’. Ilyen jelentésben nem láttam ugyan sehol szótározva, de a Nagyszótár adatai közül kettő ilyesféle jelentést mutat: 1765: „tselekedetinek illy *lábatlan* okát adta” és 1882: „Miért is nem teszi el láb alól a *lábatlan* fickót?” Ha ez a ritkán előforduló szó nem a *lábaltlankodik* igéből való elvonás, akkor ez lehetne az ige alapszava.

Kálmán Béla

A polgár jelentéstörténetéhez. Köztudomású, hogy *polgár* szavunk német eredetű, a középfelnémet *burgaere* ~ *purger* átvétele (legutóbb Mollay: MNy. 47:28). Eredeti jelentése: ’civis’ (C., MA.), ’bürger’ (PPB). A középfelnémet *burgaere* szó jelentésével kapcsolatban a Kluge—Götze-féle német szövejtő szótár adataira támaszkodva Mollay megemlíti, hogy ez a tágabb ’Stadtbewohner’ jelentése mellett szűkebb ’vollberechtigtcs Gemeindemitglied’ jelentést is nyer (uo.), és rámutat arra, hogy a középkorban a magyar *polgár* szónak is megvolt ez a két különböző jelentése: ’váras helyen lakó’, valamint ’teljes jogú városi lakó’ (uo. 31). Valóban, a NySz. adatai között ilyeneket is találhatunk: „Halálnak halalával hallyon megh akar az lakos *pologuar* leegyen akar yeweveen” (JordC. 110); „Városbéliek: *polgárok* és lakosok lakják az várost” (Com.: Vest. 91). Mollay szerint a bel- és külvárosi lakosok közötti különbség az „újkorban . . . fokozatosan eltűnik, vele a *polgár* ’civis’ szónak ez a kettős jelentése is” (uo. 32). Mollaynak ez a megállapítása, legalábbis a XIX. századra vonatkozóan, nem igazolható, mert mind Ballagi Teljes Szótára, mind CzF. szavunk egyéb jelentései mellett mindkét jelentést megadják: „. . . *kül.* 1. vmely község, város lakosa: 2. vmely városnak választási joggal bíró [az én kiemelésem *B.F.*] s a középrendhez tartozó lakosa” (Ball: TeljSzót.; hasonlóképp CzF. is).

A *polgár* megjelenése és közzszóvá válása (XIII—XV. sz.) óta számos jelentésváltozáson ment át. Valószínűleg a ’teljes jogú városi lakos’ értelemnek az egész államra való kiterjesztése révén alakult ki az ’állampolgár’ jelentés, pl.: a Magyar Népköztársaság *polgárai* a törvény előtt egyenlők. A MTSz. az eddigiektől eltérő következő jelentéseket ismeri: „1. paraszt, földműves. . .; 2. kisbíró, községi szolga”. Ehhez azonban hozzá kell tennünk, hogy a *pógár* a földtelen vagy kisparaszttal szemben leginkább a vidéki kispolgárt vagy a tehetős parasztot jelenti, pl. „mily magas lény a *pógár* a pugris emberhez hasonlítva” (Jókai: Életemből. 1898. 1: 335.).*

* Adataink a nagyszótári gyűjtés anyagából valók.

Ezek mellett megemlíthetjük még az elavulóban lévő 'civil' jelentést mint olyan személy megjelölését, aki sem nem katona, sem nem pap : „hadi vagy polgári társaság-béli nagy Tiszt Urak” (Magyar Kurir. 1787.); „mind az Egyházi, mind a Polgári Személy” (Balia Sándor: Erdély Ország nemzeti törvényei. 1:103. Kolozsvár, 1791.). Ilyen értelmű a *Polgár város* földrajzi név (Tagányi: MNy. 4:456), és ezt a jelentést őrzi a *polgári házasság* kifejezés is. Ez a jelentésváltozás is az eredeti 'városi lakos' jelentés kiterjesztése útján jöhetett létre, hiszen a középkor folyamán a városi lakosságnak legjelentősebb és a város sajátos jellegét megadó rétege éppen közrendű, tehát nem katona (azaz nem nemes) és nem pap volt (vö.: Engels: A német parasztháború. Bp., 1949. Szikra. 16—20).

Ebből az értelemből következik *polgár* szavunknak egy másik jelentése is: a társadalomnak abba a rétegébe tartozó személy, amely a kiváltságos főpapi és nemesi renddel szemben külön rendet alkotott: „Az Ország Rendjei három féliek, úgy mint a' Fő Papi Rend, a' Nemesi Rend . . . 's a' *Polgári Rend*” (Sándor István: Egy külföldön utazó magyarnak levelei. 1793. 225.); „Nagy számú polgárok és polgár asszonyok sereglettek bé a' Convent' palotájába — írja 1793-ban a párizsi eseményekkel kapcsolatban a Magyar Merkurius. Megtaláljuk a *polgár*-nak ilyen jelentését az 1840-es években is: „a feudalismus, mint óriás jött vala, felfalni a *polgárzat* zsenge gyümölcseit (Köváry L.: Székelyhonról. 1842. 29).

Az 1848-i forradalom és szabadságharc idején a forradalom hívei — nyilván a francia *citoyen* hatására — büszkén vallják magukat *polgár*-nak: „nincsen ennél szebb nevezet *Polgártárs*” (Balogh János: Hangok. 1869. 14. — az idézett mondat a szerző 1848-i emlékeivel kapcsolatos). Hasonlóképpen nyilatkozik a forradalom egy másik résztvevője, a nemesi származású Jókai is: „Negyvennyolczban önként vettem fel a *polgár*czimet” (Jókai-jubileum. 1898. 40). Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy ezekben az esetekben ilyenféle értelemmel számolhatunk: 'az emberi társadalom előbbreviteléért és az előjogok ellen küzdő osztály tagja', és esetleg ilyen értelmet tulajdoníthatunk Csokonai szép sorainak is:

Mint egy Rousseau Ermenonvillében

Ember és *polgár* lesznek

(A tihanyi Echóhoz)

Polgár szavunknak ezt a jelentését azonban ma már csak mint történelmi fogalmat tarthatjuk számon, mivel a feudalizmus bilincseit széttörő, az egész nép érdekeit képviselő forradalmi polgárság csakhamar átváltozik elnyomó, kizsákmányoló osztállyá, és mint ilyen a 'burzsoá' jelentést veszi fel. Az ehhez a jelentéshez vezető út egyik szakaszára jellemző a következő adat: „a szegény orvostanulónak a *gazdag polgárleány* irányában kedvező kilátásai alig lehettek” (Bérczy Károly: Élet és ábránd. 1852. 1:170).

Szavunk további jelentésfejlődésének tanulmányozása szempontjából rendkívül jelentős az a beszámoló, amelyet az Arany Trombita 1869. évi július 17-i száma közöl az Általános Munkásegylet július 11-i közgyűléséről (a Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai című gyűjteményben, Bp., 1951. 1:100). Ezen a közgyűlésen érdekes vita folyt arról, hogy mit jelent a *polgár* szó. A polgári jogok megszerzésével kapcsolatban ugyanis az egyik tag, név szerint Cserny, a lap közlése szerint így vélekedett: „ha a munkás *polgárrá* akarna lenni, ez épen annyi volna, mintha 1848-ban az egyenlőség létesítésére minden *polgárnak* nemesi levelet adtak volna. [Bekezdés] *Polgári jogok* helyett a munkásjogok kifejezést ajánlja”.

Cserny nézeteivel többen is szembeszálltak. Valaki kijelentette; hogy a polgári jogokkal kapcsolatban „a *polgár* szó . . . tágas értelemben vétetik, és nem olyanban

mint nálunk Magyarországon, hol a *polgár* alatt a vagyonost értik”, majd Policzer Zsigmond az akkori munkásmozgalom egyik vezetője fejtette ki a *polgár* szóra vonatkozó nézetét. Előljáróban leszögezte: „sajnálattal veszi észre, hogy előszónok Cserny a *polgári* fogalmat összetéveszti az »urhatnám ember« (Bourgeois) fogalommal”, ezután Lassalle-ra hivatkozott, aki szerint „a gazdag is lehet egyszerű polgár, de ha a vagyonos a szegényebb néposztály megigázására törekszik, akkor »úrhatnám« (Bourgeois)”. A *polgár* szó értelmét így magyarázta: „*Polgár* alatt a társadalom azon tagját érti, ki a közügyekre befolyással bír”, következtetésképpen „Ezen befolyást a munkások meg akarják szerezni, tehát polgári jogok elérésére törekednek”.

Policzer álláspontjának védelmére Hirsch Lipót egyleti tag is felszólalt. Nézte szerint ugyan, mivel még nincs egyenlőség, „a *polgárság* egy osztályt képez”, de ha „mást mint *polgárt* nem fogunk ismerni az emberek között, úgy minden osztálykülönbség megszűnik”. Emlékeztette a jelenlevőket arra is, hogy a nagy francia forradalom idején „Mindenkinek *polgár* nevet viselt, volt »*polgártábornok*«, »*polgárórség*«, »*polgárparancsnok*”.

Mindezen érvek Csernyt nem győzték meg, „ő a »*polgár*« szót úgy érti a mint Pesten és Magyarországon szokták érteni”, a közgyűlés azonban az eredeti szövegezt fogadta el.

A vitából tehát kitűnik, hogy a résztvevők szerint a *polgár* jelenti egyrészt a 'társadalom azon tagját, ki a közügyekre befolyással bír', tehát az *állampolgár*-t, másrészt a „*polgárság* egy osztályt képez”, és „ha a vagyonos a szegényebb néposztály megigázására törekszik, akkor »urhatnám« [vagyis] (Bourgeois)”. A XIX. század közepe táján tehát megjelenik a *polgár* szónak az a jelentése, amelyben József Attila is használja:

Papok, katonák, *polgárok* után
 így lettünk végre mi hű
 meghallói a törvényeknek

(A város peremén)

A *polgár* szónak napjainkban is a fentebbi két jelentése a legáltalánosabb. *Polgár*-nak nevezzük egyrészt azt a személyt, aki még nem tudta elhagyni az úgynevezett középosztályra jellemző gondolkodás- és viselkedésmódot, vagyis akiben még nagyon sok a *polgári csökevény*. Egy ilyen „hős”-t ábrázol Hegedűs Géza „Polgár Szilárd” című verses regényében. Ismeretes az is, hogy a *polgári demokrácia* abban különbözik a népi demokráciától, hogy az előbbi államformában a burzsoázia van hatalmon, az utóbbi azonban a nép állama. Ugyanakkor azonban ma is beszélünk a Magyar Népköztársaság *polgár*-airól, a tőkés országok kommunista pártjai keményen harcolnak a *polgári jogok* tiszteletben tartásáért, és éppen a legutóbbi időben értesültünk róla, hogy az orosz гражданин szó fordításaként az MTA Nyelvművelő Főbizottsága a *polgártárs* szót ajánlja (vö. Nyr. 79: 165).

Hogyan lehetséges az, hogy a *polgár* szónak két ennyire ellentétes jelentése van? A középkor folyamán a polgárság nehéz harcok árán kivívott ugyan magának egy bizonyos elismert helyet a hűbéri társadalomban, és a városon belül önkormányzatra is szert tett. Mindez azonban egyre inkább szűk lett terjeszkedő ereje számára, és a feudális polgárság további szabad fejlődésének gátjává lett. Ezért a feltörekvő polgárság minden feudális kötöttséget el akart törölni; a polgárság vezető rétege, a *nagy-polgárság* most már nem elégedett meg azzal, hogy csupán a városon belül legyen teljes jogú személy, hanem ezt a jogi helyzetét az egész államra ki akarta terjeszteni. Ehhez azonban olyan állam létrehozására kellett törekednie, amelyben mindenkinek, tehát a polgárság alatti nagy társadalmi rétegeknek, a parasztságnak és a munkásoknak is egyenlő jogaik vannak, azaz amelyben a társadalom minden tagja *állampolgár*. Gondoljunk csak Rousseau híres Társadalmi Szerződésére! A *polgári forradalom* és a *polgári állam* kialakí-

tása után azonban csakhamar fény derült arra, hogy a kívánt egyenlőség korántsem következett be, csupán az történt, hogy a régi hűbéri kizsákmányolás helyét a polgári, kapitalista kizsákmányolás foglalta el. A *polgár* 'állampolgár' és 'burzsoá' jelentéseiben tehát a polgárság mint osztály fejlődésének két történeti szakasza rögzítődött, és híven tükrözi, mint vált a burzsoázia saját eszméinek áruelőjává.

Bakos Ferenc

Mama. Az 'anya' megjelölésére a családi nyelv keretein belül a múlt század nyolevanes-kilencvenes éveiben lett divatos a *mama* szó. Nyilván a régebbi *édesanyám*, *anyám* helyett kapták föl. CzF. még ezt írta az *anya* szóról: „Nemesebb értelemben az ember szülője, kit a magyar *édes anyának* nevez.”

Az *édesanyám* megszólítást a századforduló városi embere már falusinak vagy régiesnek, patetikusként érezte. (Az érmindszenti Ady Endre a csonkult *édes* megszólítást őrizte meg felnőtt korában is.)

A magyar *mama* divatjában bizonyára a francia eredetű, véghangsúlyos német *Mamā*, talán a hangbelileg távolabb álló, nazalizált magánhangzóval végződő francia *maman* is közrehatott. (A *maman* mellett újabban, bizonyára angol hatásra, a *mammy* is divatba jött Franciaországban.)

A divatos, sőt talán eleinte finomkodó, de mégis familiáris *mama* megszólításnak irodalmi formája az *anyám* volt és maradt. A *mama* még divatos korában is elképzelhetetlen lett volna versben... Petőfinek „*anyám tyúkja*”, „*anyám*, az álmok nem hazudnak” és Aranynak „*ügy anyám*, kecsgetesd stb.” kifejezései szolgáltatották a klaszszikus mintát. Városi szülők gyermekeikhez intézett leveleikben a *mama*, *papa* helyett a választékos *anyád*, *apád* aláírást használták. (Eötvös József fiához, Lorándhoz írt leveleiben az *Atyád* szót használta.)

A magyar *mama* házi divatja alig pár évtizedig tartott. Nem megszólításként, de familiáris jelleggel a német *mutter* is előfordult a pestbudai polgári nyelvben. (Ma ismét használatos, mint jasszos-familiáris szó.) Az 1910 körül születettek nyelvében honosultak meg Budapesten az *anyu*, *anyus*, *anyuci*, *anyuka*, *anyuli* megszólítások. Ezek még ma is közkeletűek: a *mama* megszólítást szinte teljesen kiszorították a fiatalabb városi nemzedék nyelvéből. Legföljebb tréfás-kedveskedő fordításai maradtak meg: a *mam* (a németeknél is, *Mam*, 1620, vö. Kluge és Götze, 1934) és a *mamli* (utóbbi, mint az *anyuli*, német jövevényszavakból elvont képzővel).

Egy időben (1915 táján) — nem megszólításként, hanem a *mamá*-ról való beszélgetésben — kísérlet történt a *jó anya* bevezetésére, ilyen mondatokban: *jó anyám* . . . , *jó anyád* . . . , *jó anyja* . . . Ez a kissé affektált kifejezés azonban múló divat maradt. A *mama* helyébe jött *anyu* (megszólítás), *anya* stb. pedig végképpen kiszorította a *mama* szót. Ellenben megmaradt a *mama* szó idősebb asszonyok lekicsinylő megszólításaként. A pesti tolvajnyelvben (1911 óta): *mamma*, *mámi*, *mámzi* 'anya'; német tolvajnyelvi eredetű.

A *mama* hangulatvesztését, illetőleg régi, pongyolább használatát jelzi az a tény is, hogy származéka, a *mámi* (talán a német, szó elején hangsúlyozott *Māme* 'anya' szóból?) 'vénasszony' jelentést kapott. Ballagi (1873.) egyáltalában nem ismeri a *mámi* szót. Nem veszi föl Balassa (1940.) sem, és a MTSz.-ban sem szerepel.

Viszont klasszikus emléket állított a *mama* megszólításnak és megnevezésnek az 1905-ben született József Attila örökszép verse, a *Mama* (1934.), amelyben — nyilván gyermekkori emlékek alapján, merész stílusújítással — ez a valamikor divatos, de a vers írásakor már avult szó, elszigetelt használat, hősi-tragikus csengést kapott:

Már egy hete csak a *mamára*
gondolok mindig, meg-megállva.

A *mama* nem ismeretlen a régiségben, bár alig van róla szótározott adatunk. Páriz Pápai (1708.) nem közli. Az OklSz.-ban sincs rá adat. A NySz. egyetlen adata egy hazánknak járt XVI. századi olasz tudósnak a múlt század harmincas éveiben közölt szövegéből való: *mammam atque tatam latine* [?] *balbutiunt* (mamát és tatát latinul gügyögnek). Szerepel azonban a NySz.-ban a *mamácska* szó, de nem családi megszólításként, hanem tréfás-gúnyos verselményben (Orczy, 1789.) és Vénusz díztelen jelzőjeként. Ballagi (1873.) a „gyermekek nyelvébe” helyezi a szót, ami azt jelentené, hogy jellege nem irodalmi. CzF. (1867.) szintén a gyermeknyelvbe sorolja és megemlíti — ma már szintén nem divatos — alakváltozatait: *mami*, *mámi*, *mamika*, *mámika*, *mamus*, *mamuska*. A *mamus* a palóc tájnyelvben is él, az anya megszólításaként (MTSz.).

Bárcezi SzófSz. első adata csak 1748-ból való. Hartnagel Erzsébet újabb német jövevényszavaink között regisztrálja a *mama* szót (MNY. 30 : 32). Bárcezi a gyermeknyelvi szavak közé sorolja a *mamá*-t, ami nem jelenti azt, hogy ezen a téren jövények ne volnának lehetségesek (vö. pl. az említett francia > német vonatkozást). Bárcezi megjegyzi még, hogy hasonlók sok más nyelvben is vannak. Hozzátehetjük: oly számosan vannak, hogy szinte nehéz föltételezni itt-ott az átvétel kizártságát.

Kluge és Götze etimológiai szótára (1934.) a német *Mama*-alakokat szintén a gyermeknyelvbe, tehát a spontán onomatopoezis körébe sorolja. Az olasz familiáris *mamma* (> *māmata* 'tua madre'), valamint alakváltozata a *manmā* 'madre' (anya) a latin *manma* alak öröksége (Zingarelli, 1926). Ezt a *mamma* szót Bartal (1901.) nem mutatja ki, ami nem jelenti azt, hogy nem volt ismeretes hazánk latinságában. Az említett olasz utazó latin vagy esetleg olaszos alakot közöl. Walde (Lat. et. Wb., 1910.) „Kosewort” (becéző szó) megjelöléssel közli a latin *manma* 'Mama', 'Mutter' (anya) szót és idéz hozzá az indoeurópai nyelvekből görög (*μάμη, μάμμα*), ír, velszi-kelta, litván (*māma, momā, memē, mamytē*), óind (*māma-h* 'nagybátya'), örmény (*mam* 'nagymama'), albán alakokat; vannak reduplikáció nélküli változatok is: görög *mā, māia*. Ez a tény is mutatja, hogy a *mama*-típus nem kizárólagos formája a „Lallwort”-nak, az ösztönös, spontán nyelvteremtésnek az anya fogalmával kapcsolatban. Ernout és Meillet (Diet. étym. 1932.) említi még a bolgár és orosz *māma* alakokat (vö. Nikonova, Orosz—német szót., 1953.: *мама* 'Mama'), a lengyel *mama* szót és utal a nazális nélkül kezdődő *amma* gyermeknyelvi latin szóra, amelynek jelentése 'tápláló anya'. Utóbbinak megfelelője az ófn. *amma* 'ua.' és az úfn. *Amme* 'dajka'. Vö. még a cigányban: *mami* 'nagyanya'; alakváltozatai: *mámi*, *mamj*, *mamiakro*, *mámja*, *mamiakri*, *mámija* (Rott. 1845. 2: 443).

A rokonyelvek közül csak a finnből tudok idézni a *mama* szónak megfelelő alakot. Történeti jelentkezéséről nincs adatom. Edwin Hagfors francia—finn szótárában (1936.) a francia *maman* megfelelője: *mamma* és *äiti*. E. S. Yrjö-Koskinen finn—francia szótárában (1900.) a *mamma* nem szerepel, csupán összetételben: *mamanpoika* 'enfant qui s'attache à la jupe de sa mère' (anyás gyermek). Godenhjelm német—finn szótárában (1908.) hasonlóképpen: *Mamā* finnül *äiti* és *mamma*. A két szó hangulati különbségéről az említett szótárak nem adnak fölvilágosítást.

Említsük még meg, hogy az EtSz. — finnugor megfelelőik mellett — az *anya* szó „Lallwort”-jellegét is megengedi: „A fölsorolt szavak között nincs szükségképpen történeti kapcsolat; lehet, hogy különböző területeken egymástól független lallwort-tal van dolgunk.”

Annál érdekesebb, hogy az indoeurópai és finnugor nyelvcsaládon kívül másutt is szerepel a *mama* egy- vagy két-nazálisos megfelelője: a török, sémi és maláj nyelvekben.

A modern oszmán-török nyelvben szókezdő nazális nélkül használatos az 'anya' fogalmát kifejező szó. Megszólításként: *annem* 'anyám', *annecim* 'anyácskám'. (Rásonyi László szíves közlése.)

A talmud-arameusban irodalmi a szó: *immā* 'anya'. A bibliai klasszikus héberben: *ém* 'ua.'. (Scheiber Sándor szíves közlése.)

A maláj nyelvben egyszótagú, bilabiális-nazális kezdetű: *mak* 'mother' (anya).
Vö. A. W. Hamilton: Malay vocabulary. 1944. 60. Zolnai Béla

Hátrább az agarakkal.¹ Ezzel a manapság már inkább csak az írott, mint a beszélt nyelvben élő kifejezéssel az ostobán önhitt vagy szemtelenkedő embert szokták rendreutasítani. Régebben a szólás első szava, a parancsoló hangsúlyval ejtett *hátrább!* magában is annyit jelentett, mint ma az egész kifejezés: 'viselkedj szerényebben, húzd mag magad!' Illei János, a XVIII. század végének érdemes drámaírója pl. ezeket a szavakat adja egyik alakjának a szájába: „*Hátráb'*, aláb ezekkel Szosthenes, mert eszedre hoz ma emez atzél!” (Salamon, Ptolomaeus és Titus. Kassa, 1767. 28.). Hasonló jelentésben használja a szót Illei fiatalabb kortársa, Faludi Ferenc is egyik fordításában: „Magad mentésével *hátráb'* addig, míg meg nem kívánnák!” (Minden munkái. Toldy kiad. 489).

Nem nehéz megérteni, hogyan jutott a *hátrább!* ehhez a jelentéséhez. A szemtelen, tolakodó ember a szó szoros értelmében előbbre akar jutni másoknál, helyénvaló tehát, hogy figyelmeztessék: nem illeti meg ez a hely, amelyet el akar foglalni. Mint-hogy a szemtelen ember rendszerint nemcsak előtérbe tolja magát, hanem koholt indokokkal is előhozakodik, a rendreutasító *hátrább-hoz -val, -vel* ragos határozó kapcsolódik. *Hátrább ezzel* vagy *hátrább azzal* — mondták a tolakodó embernek aszerint, hogy ki mivel hengegett, mire hivatkozott, amikor jogtalan előnyökre akart szert tenni. A *hátrább az agarakkal* eredetileg tehát nyilván azt jelentette: 'ne hengegj az agaraiddal, ne követelj magadnak különleges jogokat agaraidra való hivatkozással'.

Hogy miért éppen az agaraival hengegő ember rendreutasítása vált a szólás állandó formájává, azt akkor értjük meg, ha tudjuk, hogy régen a nemesi udvarházak ingyenelő gazdái között állandó versengés tárgya volt, kinek van szebb, ügyesebb agara. Agarász társaságok alakultak, agárversenyeket tartottak, és hatalmas pénzeket költöttek vadászokutyákra, különösen agarakra. Íme, a táblabíró-világ írója, a színes korrajairól ismert Vas Gereben is ilyen párbeszéddel jellemzi egyik alakját, azt a szabadságharc előtti tipikus maradi nemes urat, aki nem sajnált négyszáz pengő forintot kiadni két agárk... áért:

„ — ...már az maga megéri azt a pénzt, ha azt mondják, hogy nekem van a egkülönb agaram kilenc vármegyében.

— Nevezetesebb ember lesz szomszéduram.

— Magam is azt hiszem! — mondja önérzettel... — ahol agár, ló vagy ilyesmi van, ott az én nevemet legelőször mondják — ” (Vas G. Munkái 6: 428—9).

Ennek a „szomszéduramnak” is joggal lehetett volna mondani — a szólás eredeti értelmében: *hátrább az agarakkal!* (A *hátrább!* régi jelentését nem ismerve, némileg eltérően magyarázta a szólást Szabó Ernő: Nyr. 23: 105 és M. Horváth Endre: MNy. 46: 81.)

Be van rúgva, mint az ágyú. Részeg ágyút ugyan még senki sem látott, de erősen ittas, szánalmasan elázott emberről nem egyszer hallottuk már azt mondani — különösen bizalmasabb körben: *Be van rúgva az istenadta, mint az ágyú.* Azt lehetne hinni, hogy annak a megfigyelésén alapszik a szólás, hogy a rossz úton vagy éppen

¹ Ez és a következő négy szólásmagyarázat irodalmi utalásokkal kiegészített mutatvány egy készülő ismeretterjesztő kiadványból.

a földeken keresztül vontatott ágyú olyan lassan, bizonytalanul, dülöngélve halad, mint a tántorogva járó részeg ember. Bármennyire tetszetősnek látszik is azonban ez az elgondolás, mégsem valószínű, hogy ebből a meglehetősen ritka szemléletből származott a hasonlat. Az adatok arra mutatnak, hogy nincs semmi konkrét szemléleti alapja ennek a kifejezésnek, hanem mutsztán csak németből való fordításként honosodott meg nyelvünkben. A német *er ist betrunken wie eine Kanone* ugyanis jelentését és szó szerinti értelmét tekintve is pontosan megegyezik a magyar kifejezéssel.

A német szólás valószínűleg a *Kanonentrausch* ('ágyúrészegség') hasonlattá való feloldása. A *Kanonentrausch*-ban pedig egy német szólásmagyarázó (L. Göhring: *Volks-tümliche Redensarten und Ausdrücke*. München, 1937. 100) a *kanonischer Rausch* ('a kánonnak megfelelő részegség') játékos elferdítését látja, és úgy véli, hogy ez az utóbbi, eredetileg is tréfás kifejezés kolostorokban keletkezhetett az alaposan — „szabályszerűen”, „a kánonnak megfelelően” — berúgott barátok ittas állapotának csúfondáros-tréfás jellemzésére.

A hozzánk is átkerült szóláshasonlatban a *mint az ágyú* tulajdonképpen csak azt jelenti, hogy 'nagyon'. Ebben az értelemben újabban számos más fogalom nyomatékosabb kifejezésére is használják ezt a szókapcsolatot. Városi emberek beszédében olykor hallani ilyeneket: *buta, mint az ágyú; szerelmes, mint az ágyú; úgy jóllaktam, mint az ágyú* stb. Az, hogy *ágyú* helyett néha tréfásan *viharágyú*-t vagy éppen *öreg* (a. m. 'nagy') *ágyú*-t is mondanak, jól mutatja, hogy az eredetileg németből fordított szólás már erősen meggyökeresedett a magyar nyelvhasználatban, és hogy népünk talán azért érzi megfelelőnek ezt a hasonlatot fokozás, nagyítás kifejezésére, mert az *ágyú* nagy tárgyat jelöl, a legnagyobb löfegyvert jelenti. A *buta, mint az ágyú*-féle hasonlatoktól azonban valószínűleg el kell választanunk a *süket, mint az ágyú*-t. Ennek a keletkezése ti. összefügghet ezzel a túlzó, de egészen reális szemléletet tükröző szózással: *úgy alszik, hogy ágyúkat süthetnek el a füle mellett*, és talán ebből rövidült: olyan *süket, mint az, aki az ágyú* lövését sem hallja.

A bot boldogabb vége. A botnak vagy más ütőszerszámnak az ütésre alkalmasabb, vastagabb végét gyakran nevezük az illető szerszám *boldogabb* végének. Régebben a *boldogabb* helyett az alapfok, a *boldog* járta. Kisfaludy Károly Tollagijában még így használja: „Megfordítom puskámat és *boldog végével* egyenest a nevetőkre rohanok”. (Vö. Tolnai: MNy. 27: 253.) Hogy megértsük, mit jelent itt a *boldog* jelző, fogjuk vállatára egy másik kifejezésünket, melyben ugyanez a szavunk egy másik, de szintén szokatlan jelentésben fordul elő.

Petőfi (ÖM. Havas kiad. 3: 143) azt mondja a költészetről, hogy az „olyan épület, mely nyitva van *boldog-boldogtalan*nak, . . . ahová belépni Boeskorban söt mezitláb is szabad”. *Boldog-boldogtalan* — mondjuk manapság is 'akárki, bárki, mindenki' jelentésben. Régen ugyanezt a fogalmat kissé másképp fejezték ki. Heltai Gáspár Krónikájában (95b) például ezt olvassuk: „minden embernek, *mind szegéneknek, mind bodognac* hamar és igen igaz tőrúént teszen vala”. De nem kell a XVI. századba visszamennünk, „A szegény asszony könyvé”-ben még Vörösmarty is a *szegény* és a *boldog* szavak kapcsolatával fejezi ki a 'boldog-boldogtalan'-t:

Tele kamra, tele pince
S mindig kézben a kilincse,
És szegénynek és boldognak
Udvar és ház nyitva voltak.

Ha mármost tudjuk, hogy az olyanféle kifejezésekkel, mint a *boldog-boldogtalan, éjjel-nappal, tetőtől-talpig* stb., úgy irunk körül valamit, hogy két, egymással ellentétes fogalmat nevezünk meg — akkor kétségtelen, hogy a régi *szegény és boldog* kifejezésben

a *boldog* 'gazdagot' jelentett. (Vö. Kertész : MNy. 5 : 272). Ebben a régi közmondásunkban : *Szegény ember szándékát boldog Isten bírja*, még homályosan érezzük is a *boldog* szó 'gazdag' jelentését, hiszen a szegény emberrel csak a gazdag, nem pedig a vidám Istent lehet szembeállítani. A *boldog* régi 'gazdag' jelentése egyébként Gőcsejben a legutóbbi időkig élő maradt (MTSz.).

Ha így van a dolog, kétségtelen, hogy a *bot boldogabb végé*-ben is a *boldog* szónak ebből a régi 'gazdag' jelentéséből alakult sajátos értelmével találkozunk. A 'gazdag' fogalom ugyanis nemcsak a 'tehetős, jómódú'-val rokon. Gazdag lehet például egy ország is természeti kincsekben, vagy gazdag lehet egy előadás gondolatokban. A *gazdag* tehát azt is jelenti, hogy valamiből sok van, valami nagy tömegben fordul elő valahol. Még további átvitelrel jelenthet a *gazdag* 'sűrűt, tömöttet' is. Tolnai Lajos írja például egy helyen (A polgármester úr 1 : 9), hogy a folyosóra „*gazdag lombú vadgesztenyefák* vetettek kellemes árnyékot”. Ebben a Mikszáth-idézetben pedig : „*gazdag, fekete hajfonata* lecsüngött majd a földig” (Az eladó birtok 131), az előbb említett jelentéshez még a 'vastag, vaskos' fogalma is hozzákapcsolódik. Ha pedig a régi *boldog* azt jelentette, hogy 'gazdag', akkor a *boldog* szót is használhatták a *gazdag*-nak azokban a jelentés-árnyalataiban, melyekben ma is él a *gazdag* szó, vagyis joggal mondhatták az ütőszerszám tömöttebb, vastagabb, vaskosabb végét a *bot boldog* vagy *boldogabb végé*-nek. Hogy nemcsak valami egyszeri, tréfás szóhasználat ez itt, hanem a *boldog*-nak sajátos, régi jelentése, azt az is sejteti, hogy egyes palóc nyelvjárásokban a mestergerendát tartó faoszlopot is *boldoganyá*-nak hívják vagy hívták még nemrég is (MTSz.), s ebben a *boldog* valószínűleg a gerenda vastagságát is jelölte amellet, hogy az egész kifejezés talán a gyermekét tartó Boldogasszonyra utalt.

Megy bele, mint a bögöbe a húszas. Petőfinek Arany Jánoshoz írt egyik levelében ezt olvassuk : „Ott jártam, a hol a halál kézzel-lábbal dolgozott, s *dőlt belé az ember, mint a bögöbe a húszas*” (Arany J. Lev. 1 : 192). Nyelvjárási adataink (Óbecse, Nyr. 2 : 558 ; Hódmezővásárhely, MNy. 12 : 39 ; Heves megye, NyF. 16 : 30 stb.) arról tanúskodnak, hogy hasonlatunkat leggyakrabban a rendkívül nagy étvágyú vagy nagy ivó emberre mondják annak a szemléltetésére, hogy az ilyen ember akármennyit eszik vagy iszik is, sohasem elég neki.

Szólásmondásunknak egy, ma már mindinkább feledésbe merülő népi szokás az alapja. Ennek a szokásnak az emlékét őrzi az a Szatmár megyei lakodalmi versezet (Nyr. 9 : 562), melyben a versmondó pénzt kér a muzsikusoknak :

A szegéen brugós is sutba bujt be hátra,
Jévődik magába, busul bánattyába,
Azon feél, hogy *nem jut neki brugójába.*

Egy másik ilyenféle vers (Szatmár megye, Nyr. 8 : 141) még világosabban beszél :

A vajda szép nótát von majd örömbé,
Csak *húszast hánnyanak az hegedűjébe.*

Ezek az idézetek nyilvánvalóan mutatják, hogy a hajdani lakodalmakban úgy jutalmazták a talpalávalót húzó zenészeket, hogy aprópénzt, húszkrajcárosokat vagy ahogy régebben általánosan hívták, húszasokat raktak a zeneszerszámjukba. Nagyobb mulató társaság, ha magasra emelkedett a hangulat, talán összeadott annyit, hogy egy-egy hegedű csaknem megtelt a pénzzel. A nagybögő azonban nem lett tele egyhamar, abba ment a húszas szinte a végtelenségig. A népi szemlélet ezt a mozzanatot, a nagybögő megtölthetetlen voltát annyira szembetűnőnek találta, hogy állandósult kifejezést, szóláshasonlatot alkotott belőle a kielégíthetlenség jellemzésére.

Farkast emlegetnek. Ha meglepetésszerűen az a valaki toppan be a társaságba, akiről éppen beszélgettünk, azt szoktuk mondani, hogy éppen *farkast emlegettünk*. Régi nyelvünkben a mai rövidebb változat helyett ez a hosszabb alak járta: *farkast emlegetnek, kert alatt (vagy kert megett)* kullog (Decsi: Adag. 4, 5, 2, 3; Kisv : Adag. 282 stb.).

Szólásunk és idegen nyelvi megfelelői az azonos jelentésű latin *lupus in fabula* — a. m. mesebeli farkasként (ti. jelentél meg) — mintájára keletkeztek. A latin kifejezés Publius Terentius Afernek, az i. e. II. évszázadban élt római vígjátékirónak Adelpheo című vígjátékából vált szállóigévé. Magát a szólást azonban nem Terentius alkotta meg, ő csak mint olyan közhasználatú kifejezéssel élt vele, melynek változatai megtalálhatók már Plautusnál és később Cicerónál is (Büchmann: Geflügelte Worte. Berlin, 1912. 358). Kérdés, mi a szólás eredete, miért nevezték már a rómaiak is „mesebeli farkas”-nak azt, aki — nevének említésekor — váratlanul megjelent egy társaságban.

Régebben egyes kutatók azzal magyarázták a szólás keletkezését, hogy az antik néphit szerint farkas megpillantásakor éppúgy el kell az embernek némulnia, mint ahogy elnémi bennünket annak az embernek a váratlan megjelenése is, akiről éppen beszélünk (Büchmann i. h.). Tóth Béla, a jeles szállóigegyűjtő nem fogadta el ezt a magyarázatot. Szerinte (Szájruj szájra 254) a *lupus in fabula* arra a phaedrusi mesére céloz, melyben a hazug pásztor kétszer is becsapja a falut azzal a hírrel, hogy jön a farkas. Harmadszor, amikor igazán megjelenik a farkas, már senki sem hisz neki, hiába kiabál segítségért. Ez a mesebeli pásztor tehát addig-addig emlegette a farkast, míg az csakugyan meg is érkezett.

A magam részéről egyik magyarázattal sem érthetek egyet. Az előbbi szem-beszökően erőltetett, és magának a szólásnak a használata is megcáfolja, hiszen nem némulunk el akkor, amikor váratlanul betoppan az emlegetett személy, hanem épp ellenkezőleg, a szóban forgó szólással fogadjuk. Tóth Béla magyarázata már tetszéstől sebbnek látszik, de ennek meg az mond ellene, hogy a szólás csak Terentius óta él *lupus in fabula* alakban, Plautusnál például még nem „mesebeli”, hanem csak „beszédben emlegetett” farkasról van szó („ecce tibi lupum in sermone”; vö. Büchmann i. h.).

Sokkal valószínűbb, hogy a névmágia ősi hiedelméből származik a szólás. Abból a tapasztalatból ugyanis, hogy ismert személyek és dolgok nevének említésekor felidéződik bennünk a megnevezett ember vagy tárgy képe, a primitív ember arra következtetett, hogy a szavaknak mágikus erejük van: a név kiejtése megidéli, mintegy odahívja a megnevezett lényt. Isten neve ezért némely primitív népnél csak a papok titka volt, egyes állatokat pedig, amelyeknek különös hatalmat tulajdonítottak, amelyekről félték, nem neveztek nevükön, hanem csak körülírással jelöltek meg. (Vö. Solymossy : MNy. 23 : 83 és Zlinszky uo. 100). Abból, hogy a magyar *farkas* szó előzménye is körülíró megnevezés (*farkas állat*) volt, némelyek arra következtetnek, hogy a medvével együtt a farkast is olyan állatnak tekintették őseink, melynek valami köze van a szellemekhez, az embernek ártani tudó földöntúli hatalmához (Csefkó : MNy. 44 : 25). Ezt a felfogást az is támogatja, hogy a farkas számos kezdetleges kultúrájú nép hiedelemvilágában totem-állatként szerepelt, vagyis valami felsőbb hatalom megjelenését látták a farkasban. Ezért éppúgy veszélyesnek tartották a farkas nevét kimondani, mint ahogy a babonás emberek még manapság sem szeretnek a bekövetkező bajról, szerencsétlenségről beszélni, félnek az ördögöt a falra festeni, mert attól tartanak, hogy megjelenik.

Az a régi elképzelés, hogy a farkasokban valamilyen ártó szellem lakik, a primitív vallásokkal és a farkasnak mint állatfajnak egyre ritkábbá válásával lassanként feledésbe merült. Abban sem hisz már senki, hogy akármely távollévő élőlényt nevének említésével meg lehetne idézni valahova. Öntudatlanul mégis erre a népi hiedelemre utalunk, ennek emlékét idézzük, amikor az emlegetett váratlan vendég betoppanásakor tréfásan megjegyezzük, hogy éppen *farkast emlegettünk*.

O. Nagy Gábor

Kizsákmányolás. Kálmán Béla nyelvhelyességi szempontból vizsgálva „az embernek ember által való kizsákmányolása” kifejezést, arra az eredményre jut, hogy az orosz эксплуатация человека человеком hú magyar fordítása: *kizsákmányolás*. Fejtegetései során a *kizsákmányolás* szó történetére vonatkozólag ezt írja: A CzF. nagyszótárban 1865-ben „bukkan fel tudtommal először az igéből képzett *kizsákmányolás* főnév is, persze még ez sem mai jelentéssel” (Nyr. 78 : 417). Szeretném Kálmán Béla cikkének imént kiemelt két megállapítását egy-egy adattal kiegészíteni:

1. Az „embernek ember által való kizsákmányolása” kifejezés ideológiai tartalma, mint annak a ténynek közlése, hogy a tőkés társadalmi rend a bérmunkások kizsákmányolásán alapszik, már az utópista szocializmus tanításainak hazai jelentkezése óta ismert irodalmunkban. Turóczy-Trostler Józsefnek a saint-simonizmus magyarországi hatásáról írt tanulmánya nyomán ismerjük a francia közvetítéssel hozzánk érkezett kifejezés magyar „ösalakját”. Szilágyi Ferenc, a saint-simonizmus első magyar ismeretítője 1832-ben kiadott Klio című zsebkönyvében így fogalmazza meg a tételt: „az elmúlt idő politikai karaktere volt: az embernek ember által használtatása” (Irodtört. 1949 : 272 ; vö. Nyr. 78 : 89). CzF. szótárában a *használ* ige értelmezései között nem találunk olyan fogalmi meghatározást, amely akár csak egy árnyalattal is eltérne a szó közismert jelentésétől ; a szótár még a *kihhasznál* igét sem ismeri. Adatunk tehát Kálmán Béla megállapítását történeti alapon támogatja : Csak addig volt szükséges a szóban forgó kifejezésben „az embernek ember által” szókapcsolat fordítása, amíg a szocializmus magyar terminológiája nem alakította ki a *kizsákmányolás* szóban a termelési eszközök-től megfosztott és ennek következtében munkaerejét állandóan eladni kényszerülő dolgozó társadalmi helyzete” fogalmának mai egyértelmű jelentését.

2. Utalásunk Szilágyi Ferenc szövegére egyben visszamutatás is a konzervatív író társadalmi és politikai irányú érdeklődésének egyik régebbi szakaszára. Ellentmondásos magatartása a 48-i forradalom bukása után sem változott. Elsőnek indíthatta meg politikai újságját, a hivatalos Magyar Hírlapot. Ellenforradalmi tetteinek minősülő szerkesztői tevékenységét az osztrák megszállók bizalmából folytatja. Ugyanakkor lapja hasábjain fel-feltűnnek olyan közlemények, amelyek — ha korlátolt keretek között is — ébren tartják az olvasók figyelmét a forradalmi mozzanatok és kérdések iránt. A Haynau véstörvénysekétől halálra ítélt Csernátoni Lajos, a lap párizsi tudósítója így magyarázza beküldött levelei közzétételének körülményeit : „E levelek rendkívül vörös színűek s csak azért jelenhettek meg, mert a bécsi kormány szemét elfutotta a vér a forradalom után, s nem látott egyebet, mint kiszemelt áldozatait. A sajtóra csak később terjeszté ki figyelmét” (idézi : Bisztray Gy. Irodtört. 1951 : 483). Ez a kései visszaemlékezés némileg rávilágít Szilágyi Ferenc felemás szerkesztői módszerének lehetőségére. Pl. lapja reakciós hangon elítéli a Londonban letelepedett emigránsoknak azt a szándékát, hogy az 1848-i európai forradalmak emlékére lakomát rendezzenek, mégis közli a forradalmi hangú meghívó szövegét ; vagy : a lap a februári forradalom évfordulóján a forradalom ellen ír cikket, ugyanakkor közlésezi párizsi tudósítójának jóvoltából Blanqui pohárköszöntőjét, amelyet az börtönében a forradalmi évforduló ünnepi lakomájára készített. Így adódik aztán, hogy a Magyar Hírlap hasábjain találjuk meg a Kommunisták Kiáltvány magyar ismeretének első nyomát : A francia nemzetgyűlés pártjainak 1851. évi januári küzdelmeit fejtegető vezércikk befejező sorai így hangzanak : „Nem kell végre feledni azt is, hogy e mozgalmakban [ti. a francia pártok harcaiban *Zs. J.*] nagy szerepet játszik azon aggodalom és félelem, mi a socializmus és ennek háta mögött álló *communismus* irányában nagy erőre kapott s széles körben elterjedt — s valóban csupán kísértetnek nem is tekintethetik” (Magyar Hírlap. 1851 : 1632). És ugyancsak ebben az újságban találkozunk a londoni emigránsok meghívójának fordításában a kommunizmus alapelveinek első magyar

megfogalmazásával: „Mindenkitől tehetségei, s mindenkinek szükségieszerint” (uo. 1704).

Természetesen egy pillanatra sem szabad feltennünk, hogy ezek a gondolatok a kommunizmus ideológiájával való egyetértés következtében jelennek meg a lap hasábjain. Éppen ellenkezőleg: a kommunizmustól való félelem ulti meg a politikai-társadalmi kérdéseket tárgyaló cikkek tartalmát. Mégis ezeknek a külföldi, társadalmi és politikai mozzanatoknak magyar sajtó-visszhangjai teremtik meg a *kizsákmányolás* szó előfordulásának és mai értelmű használatának feltételét: „Nem a vagyon- és birtok-egyformaság chimaerája a socialis mozgalmak végecélja, hanem a társasági viszonyok azon elrendezése, mi a szegénységnek mind nagyobb és rémitőbb mértékben terjedését s ugyszólva a szegények erejének és munkájának a gazdagok és pénzesek által egyenetlen mértékben *kizsákmányolását* meggátolja” (uo. 2064).

Nyelvészeti irodalmunk még egy helyütt utal a *kizsákmányolás* szó előfordulására. Fónagy Iván és Soltész Katalin említi, hogy 1880-ban a Magyarországi Szociáldemokrata Párt programjavaslatában „találkozunk (a *termelési viszonyok*) ... a *kizsákmányolás* szóval” (A mozgalmi nyelvről 7). A magyarországi szocialista munkásmozgalom kialakulása időszakának munkássajtójában azonban már előbb felbukkannak a *kizsákmányol* ige származékai, így a *kizsákmányolás* főnév is. A párizsi munkásoknak Magyarországi munkásaihoz intézett Szózatában két ízben is ráakadunk a szóra: „Magyar Munkások! ... ti *kizsákmányolásnak* vagytok kitéve egy számra nézve csekély osztály által ... Tudatlanságban hagynak benneteket, mert a tudatlan tömeg ... nem vehet számot azon gyalázatos *kizsákmányolással*, melynek alá van vetve” (Ált. Munkás-Ujság. 1870, 73—4).

Végeredményben: Ha az 1870. évi adatot úgy tekintjük, mint a munkásmozgalom *kizsákmányolás* szavának első ízben rögzített alakját, akkor a Magyar Hírlapból idézett példamondat ennek a mai értelmű *kizsákmányolás* szónak két évtizeddel korábbi előfordulását jelöli.

Zsoldos Jenő

Milling. Beke Ödön nemrég foglalkozott a *milling* szó jelentésével (Nyr. 79 : 230), kimutatva, hogy az általában nagyon éles, késszerű tárgyat jelent. Adatait az alábbiakkal egészíthetem ki. Hódmezővásárhelyen a kaszahegyből készült béklyóvágó fűrészüt nevezték *milling*-nek (Kiss L. : A tárgyak élete. Ethn. 1940. 446).

Az előző adatokkal szemben, halászati gyűjtéseim során, végig a Duna mentén a *milling*-et mint halászszerszámot ismertem meg. Ez egy kb. 2 m hosszú nyél végén egy előre és két oldalra felhajló *köröm*-re kifeszített kanál alakú háló. Csendes éjszakákon két halász ladikba ül, és a víz sodrával ereszkedve a part mentén, a kormányos lapátjával csendbe kavargatja a vizet, zavarja a víz szélén játszó halakat a ladik orrában ülő halász kezében lévő, öblével a part felé fordított *milling*-be. Ha a hálóba hal ütődik, a halász az öböl száját felfordítva kiemeli a vízből, és a zsákmányt a ladikba önti.

A *milling* hálórésze nagyon hasonlít a Herman-féle *billeg* vagy *villing* hálóra és a *tápli*-ra (Magy. Halászat Könyve 304—5, 190—1 ábr.). Eltérés a nyélben és a használatban van. A *billeg*háló és a *milling* között valamiféle rokonságra mégis kell gondolnunk, mert egyes helyeken (Komárom, Tolna, Baja, Dunaszekeső, Mohács) a *milling*-et *villing*-nek is mondja néhány öreg halász, noha a többség *milling* néven emlegeti. A Duna mentén Ásványrától Mohácsig huszonnégy különböző helyen találkoztam ezzel a szerszámmal, de csak a fent említett négy helyen hallottam a *villing* kifejezést is, egyébként mindig *milling*-et mondtak. Feltűnő, hogy több év alatt nemcsak a Herman által leírt *billeg*-háló-nak nyomára nem akadtam, de olyan dunai halászt sem találtam, aki emlékezett

volna rá. A *milling*-et pedig általában régi szerszámnak tartják. Ezt Herman nem ismeri. Egyik adatközlőnk szerint annak idején a Vaskapu szabályozásánál dolgozó bajai munkások hozták magukkal ezt a szerszámot. A győriek úgy tudják, hogy vagy 60 éve apatini hajósoktól tanulták el. A déli származás mellett bizonyít az is, hogy Baján és Tolnán *ragács*-nak is mondják, Boszniából pedig ugyanezt a szerszámot *rogač* néven közli Čurčić (Wissensch. Mitt. aus Bosnia u. der Herzegowina. 1912.). Az orosz *poz* szó szarvat jelent, a *pozav* a nagyorosz déli dialektusában 'kuruglyát, kemencevellát' jelent, egyébként 'szarvasbogarát, hímszarvast, felszarvazott férjet és ekeszarvat'. A *milling* két oldalsó felhajlított körme valóban emlékeztet a szarvállásra, (Esztergomban *körmös háló* is) így érthető a szláv *rogač* névátvitel, de hogy került kapcsolatba a magyarban a *milling* szó és ez a halászszerszám? Talán úgy, hogy megismerkedve az új szerszámmal, a déli *rogač*-csal, arra átvitték a hozzá hasonló, de eltűnőben lévő *villing* nevét, és később a hasonlóság alapján az esetleg ugyancsak homályos értelmű *milling*-et.

Tericsfa. A Nyelvőrben nemrég Beke Ödön írt a *teritsfa*-ról (79 : 231), és Herman Ottó köröstarcsai adata mellé balatoni előfordulását is jelzi. Ezenkívül még széles körben megtalálható. A Velencei-tavon *tericsfa*-nak azt a téglalap alapú, gerendákból összeácsolt építményt nevezik, melynek két hosszanti oldalán fent sűrűn bevert faszégeire a hálókat akasztják száradni (Nyr. 76 : 357). Ilyen építményt a Duna mentén többfelé is láttam, pl. Győrben, Esztergomban, Dunaszekcsőn. Más halásztanyákon *tericskaró*-kat ásnak le egy sorban 5—10 méternyire egymástól, szükség szerint 1—4 sorban, 4—6 darabot is soronként. Az 5—6 m magas karók felső végén vagy természetes kiágazás van, vagy bevert cövek. Ezekre *szúrják fel* a *felszúrófá*-val, *ausstehher*-rel a háló inát. Ez a *hálóterics*. A karikába szedett vizes köteleken egy karót szúrnak át, és két, kb. 1 m magas ágasfára fektetik száradni. Ezt *kötélterics*-nek nevezik. Megjegyzem, hogy a *terics* szót mindig rövid i-vel hallottam ejteni. Az a hely, ahol a hálókat és köteleket szárítják, a Duna mentén *tericsplacc*.

Solymos Ede

Milling (vö. Beke : Nyr. 79 : 230). A szó közismert a győri halászok körében is. A *milling* kézi halászszerszám. Alakja miatt *körmösháló*-nak is nevezik. Egy hajlított rúd végére, valamint a rúdra szerelt másik két, körömalakban elhajló bordára erősített öblös háló ez, melyet a ladik széléről kézzel merítenek bele a vízbe. A rúd ide-oda csúszkálását a derekára erősített keresztfa akadályozza meg.

A *milling*-gel való halászás, az ún. *millingezés* közben a halászcsonak keresztben halad lefelé a folyóvízben a part mentén. A part felőli oldalon evező halász evezés közben a lapáttal a meder felé zavarja a halakat. A másik ezalatt belemeríti a *milling*-et a vízbe. Ha hal került a hálóba, a *milling* megrándul, kezelője a ladikba emeli a készségeket, és kiönti belőle a halakat.

Szekeres József

„B”-rizs, „C”-rizs? Élelmiszerboltjaink ajtajába kitett fekete táblán a vásárló közönséget érdeklő élelmiszerek sorában gyakran találkozunk a „B”-rizs-zsel meg a „C”-rizs-zsel. Az érdekelt szakácsokon és egynéhány háziasszonyon kívül igen sokan nem tudják, mit is jelentenek ezek az elnevezések, csupán az árut ismerik.

A második világháború rizsbeszerzési nehézségeit a nép-, ill. tömegélelmezés terén hazai anyagokból igyekeztek megoldani. A *buris* ~ *buris*-nek is rizspótlás volna a feladata a tömegélelmezésben. Sós József 1942-ben megjelent „Magyar néptáplálkozás-tan” című munkájában már külön kis szakaszt szentel a *buris* ismertetésének (i. m. 45),

melyet így vezet be: „A búzaszemekből koptatással készült gyöngyszemű táplálék, amely a rizs helyettesítésére került nálunk forgalomba”. Nyilvánvaló innen az elég jó hangzású neve is.

1945-ben a háború utáni nehéz gazdasági viszonyok nem tették lehetővé a búzá-
nak ilyen célokra való felhasználását. Megjelent helyette a cirokrag lekoptatásával
készített *cirizs* (cirokrizs). Az azonos célokra használt és eléggé elterjedt *burizs* után
nem is hatott idegenül a nyilván analógiásan szerkesztett új szó, a *cirizs*. A szó elterjedt-
sége kevésbé széles körű. Érthetővé teszi ezt az áru nem túlságosan kedvelt volta, továbbá
a használatához szükséges konyhatechnikai eljárások bonyolultsága. Villax Ödön
Növénytermesztés című munkájában (Bp., 1948.) a seprőcirokról ezt írja: „Szeme-
takarmányozási, h á n t o l v a é t k e z é s i c é l o k a t s z o l g á l” (i. m. 237). Való-
színűbb, hogy a cukorcirok (*Sorghum vulgare* var. *saccharatum*) a mi *cirizs*-ünk anya-
növénye; így szól róla Villax Ödön: „Magot meglehetősen bőven terem, s az takar-
mányozásra, e m b e r i t á p l á l k o z á s r a, s ő r g y á r t á s r a s t b. használatos” (i. m. 239).
A *cirizs* nevet azonban még rem említi.

De hogyan lett a *burizs*, ill. *cirizs*-ből a „B”-*rizs*, „C”-*rizs*? Szépirodalmi, szak-
irodalmi előfordulására még nem bukkantam az említett helyeken kívül. A legújabban
megjelent nagy szótárakban *cirokrizs* név alatt szerepel. A Hadrovics—Gáldi Magyar—
orosz szótára (1952.) cemená cópro jelentéssel, az Országgh-féle Magyar—angol szótár
(1953.) pedig *millet*, *broom corn* megfelelővel fordítja a *cirokrizs*-t.

Valószínűnek látszik, hogy a kérdéses megjelölés esetében analógiával van dol-
gunk. Árucikkek minőségének megjelölésében ugyanis szerepel az arab sorszám (l. Sós
i. m. 46), pl. a lisztekre vonatkozóan; használjuk a római számokat is ilyen célokra:
I., II., III. stb. rendű áru; de találkozzunk a minőség jelzésére az ábécé kezdőbetűivel is.
A „B”-*rizs* elnevezés a *burizs*-ből szinte kínálkozott, hogy a második helyre kerüljön
a szemnek-szájnak kecségtetőbb („A”) japán vagy magyar földön termett rizs mögött.
A *cirizs* már csak a „C”-vel jelölt harmadik helyre kerülhetett keménysége, jellegzetes
cirokszaga s kevésbé ízletes volta miatt. Az is hozzásegített ehhez a rangsoroláshoz,
hogy a növények nevében készen volt a „B” és a „C” kezdőbetű.

Egyszerűbb asszonyok véleményéből, de még iskolázott háziasszonyokkal való
beszélgetésem során is erről győződtem meg. Sőt annyira csak a rangsorolást érezték
az elnevezésekben, hogy meglepetéssel vették tudomásul a „B”-*rizs*-nek búzából, a
„C”-*rizs*-nek cirokból való eredetét.

Mucsi Józsefné

A demizson magyar neveihez. Ismeretes, hogy a ma is elevenen buzgó népnyelv
az idegen kifejezések, szók helyett újra meg újra magyarokat alkot. Így a demizsonra:
kosáruveg, *fontüveg* vagy *fonottkorsó*, *szalmáskorsó* (vö. B. Ö.: Nyr. 76: 475—6). Ezeket
magam is újabb népi elnevezéseknek tekintettem.

A másodikul idézethez hasonlóan azonban már idestova kétszáz esztendő
adatunk van. Orczy Lőrinc 1762-ben írott „Egy ifjúhoz, ki a városi lakást falusinál
inkább szereti” című költeményének 35. versszakában ezt olvassuk:

Ez hív apostola a pompás gazdának,
Ő húzza ki csapját *font butellának*.

Zlinszky Aladár helyesen állapítja meg, hogy „szalmába vagy gyékénybe font üveg”
(Szemelvények a nemzeti lyra köréből² 54). — De a *szalmás üveg* sem sokkal marad el:
Kovács P. 1832-ben megjelent költeményéből idézzük:

Borról, vízről már daloltak,
 'S olyan is találkozott,
 A' ki énekébe *szalmás*
 Övegének áldozott.

Elhiszem reked Torkunkat
 Semmi sem simítja-meg
 Oly hamar, 's oly édesen, mint
 Reggel a' *szalmás öveg*.

(Uránia 5 : 279—80)

Az itt jelzett költő nyilván Csokonai, aki ugyan a csikóbőrös kulacsnak állított örök emléket, de a „Festett rozsólisos *szalmás üveg*”-et is emlegeti (Dorottya, ÖM. 950).

Vámos István

A Szodoma almái Aranyánál. „Az örök zsidó” című költeményében (1860.) Arany a következő szavakat adja Ahasvér szájába:

Gyümölcs unszol, friss balzsamu:
 Kívül arany, belül hamu.

Ez ókori legenda-elem. Nyomozásának egész kis irodalma van. Tolnai Vilmos Byront jelölte meg Arany forrásául (EPHK. 48 : 87—8), magam Miltonra utaltam (Nyr. 77 : 138—9). Tanítványom, Schmelzer Imre, megtalálta a hasonlat legkorábbi magyar lelőhelyét Kiss István Magyar Phylosophia című kéziratában, 1730-ban (uo. 77 : 315). Arany közvetlen forrásának kiderítésével azonban mindeztől adósok maradtunk. Ezt most Csokonai diákkori versei közt megtaláltam. „A színesség” című költeménye így kezdődik (Csokonai Vitéz Mihály Elegyes Poétai Munkái. Debrecen, 1955. 142):

Vélnéd, hogy a nyalkán pirosló Sodoma
 A legjobb gyümölcsök szép paradicsoma:
 Pedig ha almája szádba ketté válik,
 Várt gyönyörűséged mind hamuvá válik.

Arany ezzel a verssel még a debreceni kollégiumban ismerkedhetett meg, ahol Csokonai ifjúkori alkotásait sűrűn másolták a kéziratos diák-gyűjteményekbe.

Scheiber Sándor

Sáskák. Nagyon megörültem, mikor a Nyr. idei I. számában a kiskanizsai ragadvány- és gúnynevekről olvastam egy nagyszerű kis tanulmányt. Örömöm oka az, hogy én is foglalkozom ragadványnevekkel, mégpedig a Kiskanizsától nem messze fekvő Hosszúvölgy község ragadványneveivel. Ez a tanulmány sok szempontot mutatott, milyen irányban folytassam kutatásaimat a ragadványnevekkel kapcsolatban.

Egyet azonban hiányoltam ebből a kis tanulmányból. Ti. azt, hogy a kiskanizsaiaknak (mint összességnek) is van ragadványnevük, s erről a szerző egy szót sem szól. A kiskanizsaiak ragadványneve: *sáskák*, egyes emberre használva *sáska*. Ez az elnevezés bizonyára onnan ered, hogy a nép nagyon szorgalmas, minden alkalmat megragadott, hogy anyagi helyzetén, vagyoni állapotán javítson, kitartó, szívós, s így más munkást, más versenytársat — mint a sáska — elpusztított maga mellől.

Héjjas Zoltán

Nyelvjárásaink

KÉSZÜLŐ NYELVATLASZUNKHOZ

Megjegyzések „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere” című tanulmánygyűjteményhez

Mindnyájunk ügye, hogy készülő nyelvatlaszunk a lehető legjobb, legkorszerűbb, leghasznosabb legyen. A munka módszerét ismertető kötet egyik célja is — mint Bárczi írja szerkesztői előszavában (6) —, hogy segítők, bírálók, kiegészítő hozzászólásokat keltsen.

A kötet elsősorban és majdnem teljes egészében elismerést érdemel, az ott olvasottakkal legnagyobb részben egyetértek. Itt csak azoknak a kérdéseknek egy részét vetem fel, amelyeknek kapcsán esetleg valamivel többet vagy valami mást akarnék mondani.

A magyar nyelvatlasz-kutatás történetének témája Bárczi Géza személyében legilletékesebb feldolgozójára akadt. Ő a mai munkálatokon kívül a történeti nyelvjáráskutatásnak — és így a nyelv földrajz felé irányuló gondolatoknak és megsejtéseknek, tehát a nyelvatlasz-elmélet csiráinak is — legavatottabb ismerője. Fontos tudománytörténeti tanulmányának csupán egy helyéhez fűznék némi kiegészítést. Az 1937—38-i Csúry-féle bihari tájatlász-kísérletről szólva (18), a terv ismertetése után megemlíti Bárczi Géza, hogy a gyűjtött néhány füzet elkallódott. A debreceni egyetemi Magyar Nyelvtudományi Intézet kéziratárában megtalálható három „füzet”, valóságban füzetlen ívlapokra jegyzett nyelvatlasz-gyűjtés. Mindháromat Végh József jegyezte fel; egyet Tépén 1937 júliusában, kettőt 1938 nyarán Berettyóújfaluban, illetőleg Szentpéterszegen. Ennyi nyoma maradt a bihari tájatlász-próbálkozásnak. Az Intézet egyéb kéziratok népnyelvi gyűjtéseiből az állapítható meg, hogy 1939-től kezdve a gyűjtők figyelme elsősorban a helynevekre irányult, azoknak élőnyelvi és a helyszínen található okleveles előfordulásait kutatják. Emellett főleg elesett kifejezések, beszédtörödékek tartkítják a gyűjtéseket. Ezekből az atlaszmunkálatok félbehagyásának egyéb okai mellett arra is gondolhatunk, hogy Csúry az általa azelőtt is többször hangoztatott passzív, megfigyelő módszer (vö. A népnyelvi búvárlat módszere. Bp., 1936. 32—3) fokozott alkalmazása felé fordult, és erre irányította tanítványait is, vagy talán Szabó T. Attila ez irányú munkásságához hasonlóan, elsősorban a földrajzinév-gyűjtés iránt kezdett érdeklődni.

A nyelvatlasz munkálataival kapcsolatos néhány vitatható kérdés felvetésekor hangsúlyozni kell, hogy azok nagyrészt a munka megindulásának idején elkövetett hibákra vezethetők vissza. A terv elnagyoltsága (vö. 25—6), az első tervévben végzendő munka túlméretezettsége, az alapelvek vitatható helyessége, a munkálatok megindításának sürgetése Bárczi szerint sem tett jót az ügynek. A később bevezetett, mindig elengedhetetlenül szükséges változtatások a munkatársak lelkiismeretes, odaadó munkáját mutatják, s a munka a kezdeti hibák után ma már a lehető legjobb mederben halad tovább.

A nyelvtani és szóföldrajzi rész megkülönböztetése, vagyis a nyelvatlasz hagyományos anyagának nyelvtani vizsgálattal való kiegészítése a Bárczi által is hangsúlyozott egészséges arányban a korszerű nyelvatlasz helyes követelménye. Az így adódó kétféle anyag külön füzetbe sorolása a gyűjtés szempontjából kevésbé lényeges. Mivel

azonban a két füzet eltérő számú kutatóponton kerül kikérdezésre, kár, hogy a szóföldrajzi kérdések egy része (Bárczi szerint 150, vö. 29; de Lőrincze szerint csak „nem egészen száz”, vö. I. OK. 6 : 89) a nyelvtani kérdőfüzetbe került. Feltehetően ui. az atlasz szerkesztésekor ezek a szóföldrajzi kérdések kötetbe kerülnek a többivel, s rájuk csak felényi sűrűségű hálózat lesz. Ez az egyes szavak elterjedtségének összehasonlítását meg fogja nehezíteni.

Ezzel függ össze a kutatópontok elosztásának kérdése is, valamint a két füzet hálózatának eltérő sűrűsége. Még ha elfogadjuk is, hogy az első füzet sok adata szóföldrajzi célú, és még több is hasznosítható ilyen szempontból (vö. 55—60; I. OK. 6 : 88), a második füzet kutatópontjainak kis száma mégiscsak az atlasznak a nyelvtan felé tolódását mutatja, amit pedig a munkatársak is helytelennek tartanának (vö. 74; és I. OK. 6 : 75). Természetesen nem arról van szó, hogy túlságosan sűrűnek tartanánk a nyelvtani kérdőív hálózatát. Nem érthetünk azonban egyet Kázmérral (83) abban, hogy a szóföldrajzi kérdésekre ritkább hálózat is megfelelő. Ha azt nézzük, hogy a szóföldrajzi, tehát a fogalom elterjedésére és nevezésére vonatkozó kérdések esetében legalább olyan vagy még nagyobb eltérési lehetőség van, mint egy-egy nyelvtani, szerkezeti kérdésben, tehát az elterjedés pontos vonalát s az ezt módosító tényezők hatását a minél sűrűbb kutatópontok alapján állapíthatjuk meg, azt kell mondanunk, hogy nem látszik eléggé indokoltnak a második füzet kutatópontjainak felényi volta. Úgy gondolom, helyes lenne — ha már az eddigi különbséget nem lehet kiegyenlíteni — a még felgyűjtetlen helyeken mindenütt kikérdezni a szóföldrajzi füzetet is. Ezzel az egyöntetűséget már nem, de a szóföldrajzi adatok arányát még javítani lehetne.

Ami azt az alapelvet illeti, hogy „... a kutatópontok hálózata lehetőleg egyenletesen oszolja meg” (26), szerintem vitatható helyességű. Úgy tetszik, kissé merev az az elv, hogy az összes lakott helyek számát elosztjuk a kutatópontok számával, s ilyenformán 10, illetve a szóföldrajzi füzet esetében 5%-ot alkalmazunk a járásokra (vö. 83). Így különben sem a földrajzi területre vonatkozik az egyenletesség, hanem a településekre. Ez viszont illuzórius dolog a települések egymástól való távolságának és lakosaik számának eltérő volta miatt. Azt hiszem, gondolni lehetne arra, hogy eddigi nyelvjárás ismereteink alapján a nyelvjárás szempontból homogén területen kissé ritkítani, másutt sűríteni kellene a kutatópontok számát. Ez főleg éppen az első füzetre lenne igen hasznos: a hangtani sajtások határsávjainak megrajzolásakor. Ez a kérdés különben még a munka mostani állapotában is megoldható volna: ahol a munkatérképek vallomása egyöntetű, ott a még kijelölt, de eddig fel nem gyűjtött kutatópontok közül egyeseket el lehetne hagyni, s helyettük a problematikusabb területeken tűzni ki újakat. Ez nem válna kárára a szóföldrajzi kérdéseknek sem, mert a legnagyobb változatosság ott is a határterületeken várható.

Meggondolkoztató kérdés, hogy a szakszókincs jellegű szóföldrajzi szavakat, mint pl. az épület gerendázata, a szekér részei, kérdezhetjük-e szakembertől, vagyis iparostól. Így az a veszély fenyeget, hogy nem a lakosság által valóban használt neveket kapjuk meg. Magam egy helyen egy kerékgyártótól *bérfacsu*, *pérséj*, *áynstok*, *atykarika* kifejezéseket gyűjtöttem, s később tudtam meg, hogy a parasztok nyelvében *bérfaina*, *puska*, *ácstok*, *túkarika* van (szemben a külső *atykarika*-val). Ha viszont nem keressük a hozzáértőt, kiderülhet, hogy meglevő szót nem kapunk meg, ami félrevezethet egy-egy szó elterjedési képének megrajzolásakor.

A színes rajzok segítsége kétségtelenül igen nagy. Mégis a fel nem ismerésre számítva, nem ártott volna a rajzmellékletes címszók mindegyikéhez kérdést fogalmazni. Kevésbé valószínű pl., hogy az I. füzet 372. és 373. címszavai (*naspolya*, *mandula*) pusztán a rajz alapján megkaphatók.

Itt említem meg azt a technikai hibát, hogy — valószínűleg a címszók és a rajzok többszöri változásai miatt — sok esetben elmaradt a címszó mellől az utalás arra, hogy a kérdéshez rajz is áll rendelkezésre. Az első füzet 1954-ben kinyomtatott kérdései közül 38, a második, még 1950-ben szerkesztett füzetből 43 esetben maradt el az utalás. Így, ha a gyűjtő külön be nem jegyzi, hogy rajz is van, nem tudja felhasználni a rajz segítségét. Arra is van példa, hogy a kérdésben jelzett rajz hizányzik, pl. I. 8, 12, 399; II. 654.

A rajzokhoz fűzöm azt a fontos elvi problémát, aminek a nyelvatlasz munkatársai is tudatában vannak: a név és tárgy kapcsolatának kérdését (vö. 146). Úgy gondolom, jó lenne, ha azoknál a rajzoknál, ahol a tárgy elütő formái más-más művelődéstörténeti tanulságot ígérnek, a szótérképeknek egy szabad sarkába is felkerülne a rajzok kicsinyített formája és a térkép adatai mellé a megfelelő rajzra utalás. Ez nagyban fokozná az atlasz néprajzi felhasználhatóságát, és eleget tenne a név és tárgy egysége korszerű követelményének.

Végezetül a kérdőfüzetekhez még csak annyit: eléggé sajnálatos, hogy nem nyomták ki őket nagyobb példányszámban. Úgy az esetleg érdeklődő vidéki értelmiségiekhez is eljutott volna, s a tanítók, tanárok, diákok közül bizonyára sokan megpróbálkoztak volna az ilyenfajta munkával, egyesekben érdeklődést keltett volna a nyelvjárási eltérések, a nyelvjárási gyűjtés iránt, s ez nagyon kívánatos lenne. Így azonban még az egyetemi nyelvjáráskutató gyakorlat nyári feladatához is úgy kellett kimásolni a címszavakat és a kérdéseket egy kölcsönkapott kérdőfüzetből.

A nyelvatlasz-munkálatoknak a nyelvjáráskutatás egészére is hasznos eredménye a nyelvjárási hangjelölési rendszer kialakítása. Ez egységessé teheti az ezután gyűjtések jelölését, és lehetővé teszi a nagyfokú pontosság megvalósulását. Úgy látszik azonban, egyes részletkérdésekben a nyelvatlasz munkatársai között sincsen meg a szükséges egyöntetűség. Ilyen az emelt kisbetűk hangértéke. Mint Deme írja (217), már 1951-ben határozatot hoztak a diftongusokban szereplő emelt kisbetűkről, hogy „mivel ez teljesnyomatékú is lehet, a betűjel felemelése nem feltétlenül a csökkentett nyomatékúság jele is egyben, s így a csökkentett nyomatékúság jelét mindig ki kell tenni (*óu, uo*) még akkor is, ha a felemelt, ultrarövid tag az (tehát *óò, óú*)”. A kötetben azonban több helyen is eltérnek ettől a jelölési módtól, és nem jelölik az emelt kisbetűs diftongus-elem nyomatékértékét pl. *éín, kéíz, széép, kéék, nééz* stb. (102); vagy: *éé, éí, eó, óí, aó* stb. (107, hasonlóan még: 182, 195, 199, 200, 201, 203, 206, 287 stb.). A jelölés ilyen esetekben csak elvétve egyezik a határozattal. Itt tehát nem következetes a gyűjtők módszere.

Úgy látszik azonban, egyébként sincs minden rendben ezzel a betűjellel. A hangjelölésnél (96) ezt olvashatjuk: „A nagyon rövid, alig hallható, tökéletlenül képzett mássalhangzó jele a redukált magánhangzókéhoz hasonlóan a fölemelt kisebb betű: *szálhat, Dombrád*”. Ez a betűfajta tehát nem csupán időtartamot, hanem nyomatékértéket, elnagyolt, tökéletlen ejtést is jelöl. Ez azonban ellene mond a lejegyzési rendszer másik fontos elvének, hogy a jelek egyértelműek legyenek. Bár a redukált, tökéletlen képzés rendszerint együtt jár az ultrarövidséggel, éppen az előbb említett diftongus-elemek kérdése mutatja, hogy itt nincs minden rendben. Ha megmaradunk is a betű eddigi használata mellett (hiszen jobb megoldást nehezen lehetne találni), ezt csak úgy tehetjük, ha igazolódik, hogy a diftongus-elemeken kívül nincs mód rá, hogy az e betűvel jelölt hang teljes nyomatékú legyen, a diftongusokban pedig következetesen jelöljük a hang nyomatékértékét. Így az emelt kisbetűk fonetikai értéke bizonyos kettőséget fog jelölni, de e hangértékek egymással együttjárnak, pl. *kuk^urica, kam^ora, teng^éri; szálhat, Dombrád, szég^e, léáⁿ* stb., de *éín, kéíz, széép, kéék*, illetőleg: *aó, eó, éé* stb.

Másik, inkább csak nyomdatechnikai kérdés a hangjelölés terén a zöngétlen mediák és lenisek jelölése. Ezeket Setälä javaslata óta (FUF. 1:37) „kapitälchen”

betűtípussal jelöljük. Átvette e jelölési módot a nyelvatlasz átírása is, de használatában a kötet bizonyos következetlenséget mutat. Több helyen valóban kapitálchennek írnák, pl. *billeG* (191), *baB*; (207), *gyiëG* (283) stb., a hangjelölésnél azonban „verzális” betűtípust találunk: *láB*, *tüZ* stb. (97), a meghatározásból is ennek elfogadása tűnik ki.

A 96. lapon levő magánhangzó-jelölési táblázatban van két javítani való: a szokásosnál alacsonyabb nyelvállású illabiális *a* betűjele alatt felfelé mutató nyíl van lefelé mutató helyett, a szokásosnál kevésbé labiális *ö* alól pedig elmaradt az illabialitást jelző pont. Az előbbi hiba különben öröklött: már Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdése” (Bp., 1953.) című munkája 53. lapján is így van. Úgy látszik, a felhasznált klisé maradt javítatlanul.

A kötet azonfelül, hogy meggyőző készülő atlaszunk magas tudományos igényességéről, már most mutatja annak termékenyítő hatását. Erre vall a benne felbukkanó gondolatok közül az emfázis szerepe a diftongálásban, amire Bárczi (MNy. 49: 40—3) és B. Lőrinczy Éva (uo. 524—5) után új adatokat közöl Kálmán Béla (106) és Lőrincze Lajos (161). Érdekes a Demétől felvetett kérdés: a tájnyelvi és a köznyelvi alapszókincs viszonya (78). Nagy kár lenne, ha nem valósulna meg a köznyelvi ejtési norma felvetett gondolata (213), hiszen erre hivatottabb kidolgozókat kívánni sem lehet, mint amilyenek az ország összes nyelvjárásain kifinomult hallású atlasz-kutatók.

A tanulmányok külön-külön is teljes értékűek, szűkebb tárgyakat mindig a munka egészébe illesztve mutatják be. A szerkesztés munkáját csak egy apró dologban nem helyeselhetjük: a szerzők hivatkozásaiiban megmutatkozó eltérő rövidítések kérdésében.

Végezetül megjegyzem, hogy egy ilyen országos, sőt ennél szélesebb érdeklődésre joggal számot tartó könyv nem 500 példányos nyomást érdemelt volna. Jellemző, hogy Debrecenbe, ismételt könyvkereskedői sürgetés és egyéni megrendelés ellenére, a megjelenés után két hónappal mindössze egyetlenegy példány jutott el.

Sebestyén Árpád

AZ ÁLTALÁNOS ISKOLAI TANULÓK NYELVJÁRÁSI ANYAGGYŰJTÉSÉRŐL

Az Oktatásügyi Minisztérium a múlt év végén az „Anyanyelvünk az iskolában” című folyóiratban pályázatot hirdetett iskolai tanulók számára, hogy gyűjtsenek nyelvjárási anyagot, tájszavakat, szólásokat, közmondásokat, talalós kérdéseket, gyermekmondókákat; írják le egy foglalkozási ág vagy munkamenet műszavait; gyűjtsenek földrajzi neveket, ragadványneveket stb. A versenyfelhívás — bár nem kapta meg a hozzá szükséges támogatást — nem volt eredménytelen. Kár, hogy a középiskolai tanulók nem vettek részt a pályázaton, hiszen éppen őkölük várhattunk volna tudományos szempontból is értékesebb gyűjtést. Az általános iskolák azonban szépen kivették a részüket a munkából, nyolc iskola huszonkét dolgozatot küldött be. Derék pedagógusaink ügybuzgalma, a kis általános iskolai tanulók lelkesedése pótolta a szakismeretben levő hiányokat. A pályázat célja elsősorban az érdeklődés felkeltése volt. De a nyelvjáráskutatásnak is érdemes számon tartani két általános iskolai tanulót. Az egyik H é c z e y K á r o l y bánhorváti V. osztályú általános iskolai tanuló, aki a kender termeléséről, feldolgozásáról, a szövésről, fonásról ír meglepő gondossággal, pontossággal, az egyes műszavak értelmezésével. Dolgozatához szép és világos rajzokat mellékel. A másik, B o r b é l y E t e l jakabszállási VIII. osztályú általános iskolai tanuló faluja nyelvjárásáról beszél. Figyelme sok mindenre kiterjed, megállapításai jók. Nehéz feladatát ügyesen oldotta meg. A pályázat eredménye azt mutatja, hogy kellő irányítással és segítséggel a nem szakképzett érdeklődők is végezhetnek szakmai szempontból is hasznos gyűjtő munkát.

V. J.

NYELVMŰVELŐ TANULMÁNYOK ÉS CIKKEK SAJTÓSZEMLÉJE*

Alaktan

Kubinyi László a MNy. júliusi számában a jelöletlen határozós összetételek kérdésével foglalkozik. Deme 1953-ban megjelent cikkéhez kapcsol néhány gondolatot az effajta összetételek keletkezéséről s egyes használatban forgó szavak megrostálásáról. Felfogása általában szigorúbb, mint Deméé. — Helytelen összetett szavak elítélését olvashatjuk a MN. jan. 9-i (Lőrincze: Nyelvünk védelmében. — *hiánycikk*), s az Irodalmi Újság dec. 4-i számában (Földessy Gyula: Grammatici certant. — *kultúr-előtagú összetételek*). — Kovács Gyula a Magyar Rádió nov. 15—21-i számában védelmébe veszi a *semmittevő* összetételi módját (nem *semmitévő* — mondja —, ahogy *egetverő* ostobaságról, nem pedig *égyverő* ostobaságról beszélünk).

Új képzett szavaink helyességének ellenőrzéséről is számos cikk, észrevétel tanúskodik. A MN. kifogásolja a *meghábásodás* (febr. 2., úgy: Ludas Matyi, febr. 4. — vö. Nyr. 78 : 33—7), a *leválogatás* (febr. 17.), a *belföldiesítés* (márc. 21.), a Vasmegye az *értécsökkentett* [ruhák] (júl. 7.), a Ludas Matyi a *munkaigényes* szót (ápr. 28. — aligha érthetünk egyet vele, hiszen a *munkaigényes* helyes alkotású s elfogadott szakmai szó). — Lőrincze a MN. jan. 9-i számában (i. m.) egy olvasó cikkére válaszolva kifejti, hogy a *rendezvény* és a *részleges* egyaránt kifogástalan képzésű, elfogadott szó. — A *párasság* használatának jogosultságát Aujezsky László indokolja meg (MN. szept. 1.) Bánki Szilárd támadásával szemben. — Bánki Szilárd ugyanis a MN. júl. 8-i számában (A szavak születése és halála) kifogásolja a *párasság* szót; ugyanakkor türelmet kér a *porított tojás*, a *csónakda*, a *tagság*, a *termelékenység* iránt. — A júl. 17-i számban Laszip Gy. Miklós helyesen mutat rá, hogy a *tagság* és a *termelékenység* szónak nincs szüksége védelemre, sem a *párasságnak*, a *csónakda* azonban helytelen. — A *porított tojás* helyességét Kovalovszky Miklós vizsgálja meg a MNy. decemberi számában. Megállapítja, hogy „a *porít* igének legalább százéves múltja van. Sem képzésmódja, sem a képző jelentésfunkciója nincs ellentétben nyelvünk szabályaival és szellemével, sőt mindkettőt egy sereg analógia támogatja... Elszigeteltségét inkább szakmai használata okozza.” A tartalmi helyesség, a szükségesség szempontja mégsem javallja e szót a megszokott *tojáspor*-ral szemben, felesleges a régi szó helyébe egy új, műszaki nevet erőltetni — mondja Kovalovszky.

Az i g e r a g o z á s köréből az ikes ragozás lassú kiveszésére mutat rá a Dunántúli Naplóban Nemes István (*Eszem, dolgozom v. eszek, dolgozok*. júl. 4.). — Nem érthetünk egyet Tóth Kálmánnal, aki a Tolnai Naplóban megjelent, már többször idézett cikkében az ikes ragozás kiveszésében szegényedést lát. — A *suksük*-nyelv terjedésének igyekszik gátat vetni a Bácskiskunmegyei Népújság már idézett febr. 21-i cikke, s a

* Folytatás. Vö. Nyr. 79 : 242—6 és 359—65. Ebben a befejező közleményben a nyelvhelyességi írások második fele és a stilisztikai írások kerülnek sorra. — *A szerk.*

Pajtás ügyes kis történetkéje *Suksük* manóról (Frey Edit, máj. 13.). — Ferenczy Géza György Ferencsel vitázva kifejti, hogy a *támadt* és a *támadott* alak közt semmi különbség sincs (Magyar Rádió, szept. 15—21.).

Nem érthetünk egyet Dalos Lászlóval, aki a Magyar Rádió jún. 28—júl. 4-i számában azt írja, hogy a „Szív küldi” műsorában gyakran szereplő „*legjobb édesanyja*”, „*leghűségesebb feleség*” stb. kifejezés németes. A felsőfok ellentétje ugyanis logikailag adva van, ilyenformán: minden édesanya közül az enyém a legjobb.

A MN. febr. 4-i megjegyzése (A felesleges „*öt*”) helyesen mondja, hogy a nyomatéktalan személyes névmásokat nem tesszük ki.

A -*va*, -*ve* képzős igenév + létige szabatos használatára oktat, a vele kapcsolatos babonát igyekszik eloszlatni Rónai Béla („*El ne legyen felejtvé!*” — nyelvhelyességi babona? Dunántúli Napló, máj. 23.), Katona Piroska (*El van utazva* vagy *elutazott*. Bácskiskunmegyei Népújság, júl. 11.) és a MN. szept. 11-i cikke, továbbá Pákolitz István megjegyzése a Tolnai Naplóban közölt ápr. 7-i cikkében.

A határozott névelő védelmében emel szót Hollós Korvin Lajos (Irodalmi Újság, máj. 8.), s ugyancsak a határozott névelő elhagyását hiányolja Tállay Ferenc az ilyen mondatokban: *Balatonra megyünk nyaralni*; *Dobogókőn voltam* stb. (MN. júl. 24.). Tállay harmadik javított mondatával (Új városrész születik a Zuglóban) nem érthetünk egyet.

Mondattan

Az állítmány és az alany helyes egyeztetését szorgalmazza a MN. ápr. 18-i és máj. 23-i megjegyzése. Az elsőben nincs igaza az írónak. Ebben a mondatban: „*Petőfi Sándor és Jókai Mór, irodalmunk e két nagy alakja, ifjúkorukban Pápán tanultak a református kollégiumban*” lehetséges ugyan másfajta egyeztetés is: „... *ifjúkorában Pápán tanult*...” — de az előbbi sem kifogásolható.

Az állandó határozók kérdéskörébe tartozik a MN. jan. 9-i és febr. 16-i számának egy-egy rövid megjegyzése: az első, hogy *győzelmet arat vki ellen v. vkin v. vki fölött* — egyaránt jó; a második, hogy [a szerkesztő] *lapján keresztül* helytelen (helyesen — *lapjában*).

A -*nál*, -*nél* rag időhatározói használatával foglalkozik a MN. márc. 20-i és 24-i és a Magyar Rádió szept. 15—21-i száma. Az utóbbiban Varga Zsigmond jogosan kifogásolja a „*zenerejtvény-adásnál*” és a „*kettő-nullás vezetésnél*” kifejezést (helyesen: a zenerejtvény-adásban, miközben X csapat kettő-nullra vezet), de lényegében helyesen foglal állást a MN. mindkét cikke is azzal, hogy a -*nál*, -*nél* rag időhatározói használatát bizonyos körülmények között elismeri (a márc. 24-i számban közölt magyarázat zavaros).

György Ferenc a Magyar Rádió okt. 25—31-i számában megkülönböztetést követel a -*ként* és a -*kint* rag közt. Tévedését egy, illetve két héttel később Györffy Miklós is, Ferenczy Géza is helyreigazítja azzal a megállapítással, hogy a két rag közt már hosszú ideje nem teszünk különbséget.

A jelzői értékű hátravetett határozó (pl. *harc a békéért*) használatát vizsgálja Hámori Antónia a MNy. dec.-i számában megjelent tanulságos cikkében. E szerkezettel kapcsolatban két kérdésre felel: idegenszerűsége miatt üldözük-e vagy azért, mert megbontja a mondat egységét. Tanulmánya első részében nagy nyelvtörténeti apparátus segítségével kimutatja, hogy a jelzői értékű hátravetett határozó idegen hatásra keletkezett ugyan, de meghonosodott, több évszázados múltja van. A második részben gondos vizsgálattal és mérlegeléssel rámutat azokra a mondattani körülményekre, amelyek megengedik s amelyek tiltják a használatát.

A Csillag májusi nyelvőr-rovatában Zolnai Béla cáfolja azt a nyelvművelő babonát, hogy a magyar nyelv inkább kedveli az egyszerű, mint az összetett

mondatot, s ebben is inkább a mellé-, mint az alárendelést, s közli Veres Péternek egy remekbe készült, bonyolult, alá-, fölé- és mellérendelő szövevényből álló körmondatát. Arra is utal, hogy a tilalomfák túlbuzgó felállítása helyett inkább a stílus követendő mintáira kellene rámutatni.

A Magyar Rádió többször említett vitájában egyebek közt azt is leszögezték, hogy *és*-sel kezdetű mondatot (Lőrincze i. m.), s hogy az *és nem* helyett inkább *nem pedig*-et használjunk (Varga Zsigmond, Ferenczy Géza).

A MN. nov. 11-i, ugyancsak már idézett cikke helyteleníti az *úgy — mint* kötőszó-párt is.

A vonatkozó mondatok és névmások használatában elkövetett hibák, a róluk vallott hibás nézetek jó összefoglalása Nemes Istvánnak „Használjuk helyesen a vonatkozó mellékmondatokat!” című cikke (Dunántúli Napló, aug. 1.). — A MN. júl. 7-i száma nem nagyon szerencsésen javít egy helytelen vonatkozó mondatot. A mondat eredetileg így hangzott: „Az egykori vendégfogadót most restaurálják, melyben tizenegy lakás épül.” — Javítva: „Most restaurálják (állítják helyre) az egykori vendégfogadót, melyben tizenegy lakás épül.” — Helyesen: „... és tizenegy lakást építenek benne.” A második tagmondat viszonya ugyanis nem jelzői alárendelés, hanem kapcsolatos mellérendelés.

Sok ügyetlen, hibás fogalmazású, nyelvtani hibái miatt sokszor humoros, kacagató tartalmú mondatot, felíratot olvashatunk a következő számokban: MN. febr. 5., 6., 13., már. 10., 20., máj. 9., 23., okt. 19.; Esti Budapest, aug. 30.; Tolnai Napló, máj. 6.; Ludas Matyi, nov. 18.; Stat. Ért. ápr., aug.; Új Hang, aug.—szept., okt., nov.—dec.; Anyanyelvünk, okt. (Kerékyártó Imre: Tankönyveink nyelve). Az Új Hang hibáztatásai — mint korábban már utaltunk rá — sokszor homályosak, de kritikával kell olvasnunk a MN. febr. 13-i és a Tolnai Napló máj. 6-i számában található kifogásokat is.

Ismertetések

A MN. febr. 6-i számában Németh Géza ismerteti a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című kötetet (Tanulmánygyűjtemény nyelvművelésünk kérdéseiről). Kiemeli a szerzők egységes elvi álláspontját: a helyesség megítélésében szem előtt tartják, hogy az új nyelvi jelenségek „mennyire segítik elő a nyelvnek az emberi társadalomban betöltött szerepét, funkcióját, a lehető legteljesebb értékű közlést”. A szerzők további érdemének tartja, hogy nem csak a művészi, csak a tudományos, csak az írott vagy beszélt nyelvre gondolnak, hanem valamennyire, a nyelv minden oldalú funkciójára. A cikkek tárgyát vizsgálva arra is utal, hogy a fejtegetések élő nyelvi anyaghoz kapcsolódnak, különösen Kovalovszky cikke tűnik ki ebben a vonatkozásban. Sajnálja, hogy a fejtegetések csupán leíró jellegűek, s nem mutatják meg egy-egy nyelvi jelenség keletkezésének, elterjedésének társadalmi-lélektani okát. A hibák elleni küzdelem csakis okaik feltárásával és megszüntetésével válhat eredményessé.

Ugyanerről a kötetről mond elismerő véleményt az Anyanyelvünk júniusi száma. Az ismertetés szerzője a könyv bevezetőjével foglalkozva, Lőrincze megállapításaihoz hozzáteszi, hogy a nyelvművelés nem csupán diszciplína, hanem társadalmi ügy, azzá kell válnia, a nyelvművelés elvi kérdéseinek végső megfogalmazását széles körű vitának kell megelőznie, szempontjai közt a legfontosabb az esztétikai szempont: „Az állásfoglaláshoz először annak az ismerete szükséges, hogy mi a helyes, de ezt rögtön háttérbe szorítja annak a felismerése, hogy két lehetséges változat közül melyik a szebb.”

Fónagy Ivánnak és Soltész Katalinnak „A mozgalmi nyelvről” című könyvéről a Könyvtáros májusi és a Csillag júliusi számában olvashatunk pozitív értékelést, amazt

Tamás Ernő, emezt Zolnai Béla tollából. Zolnai cikkének külön értéke, hogy a könyv ismertetése közben sok érdekes, tanulságos megjegyzést tesz a szavak újabbskori jelentés- és hangulatváltozásáról és a betűszókról.

Nyelvművelés az iskolában

Makay Gusztáv gimnáziumi irodalomtanításunk kérdéseiről értekezve, az iskolai nyelvművelésre is kitér (PedSzle, nov.—dec.). Elve a „harcos, aktív nyelvművelés, amelyhez a normákat, az elveket a tudományos nyelvművelésnek kell megadnia”. Felvázolja a magyar tanár kettős feladatát: küzdelem a nyelvi tisztaságért, a nyelvi botlások ellen és aktív nyelvfejlesztés. (Hasonló megjegyzések olvashatók Makaynak már fentebb ismertetett cikkében is.) Sajnos—folytatja—nevelőink egy része nem elég érzékeny a beszéd- és stílushibákra. „Különösen a kifejező beszéd elhanyagolt területe az irodalmi és anyanyelvi nevelésnek.” Sok tanár nem emel szót a monoton versmondás ellen, maga sem fordít gondot a kifejező olvasásra. A költemények kifejező olvasását, elmondását — véleménye szerint — minden tanulótlól meg kell követelnünk.

Mód Aladár „Közoktatásunk időszerű kérdéseihez” című cikkében a következőkben körvonalazza a sürgős teendőket: „Ifjúságunknak az anyanyelvi oktatás keretében kell megtanulnia, hogy hogyan kell a magyar nyelv törvényeinek és szellemének megfelelően egyszerűen és világosan kifejeznie mondanivalóját, hogyan csoportosítsa gondolatait, hogyan különböztesse meg a lényegest a lényegtelentől. Hogyan kell fegyelmet és rendet tartani beszédünkben és gondolkodásunkban. Hogyan kell bonyolult és összetett gondolatokat összetett mondatok segítségével is világosan és közérthetően kifejezni” (PedSzle, júl.—aug.).

Benkő László „Tudományos vagy gyakorlati nyelvművelés?” című cikkében (Anyanyelvünk, aug.) arról ír, hogy a „Nyelvművelésünk főbb kérdései” című könyv tanulmányai — jóllehet szép példáját nyújtják a nyelvi jelenségeket dialektikusan szemlélő, rugalmasabb módszer használhatóságának a régi, kategorizáló nyelvműveléssel szemben — elvi megalapozottságuk ellenére sem adnak mindig elég támpontot és biztos irányítást a nyelv gyakorlati művelőinek. Így pl. veszedelmesnek tartja, hogy az iskolában a *szabadna*, *szabadjon* alakot helyesnek tanítsuk.

Pálmai Kálmán az iskolai nyelvművelő munka feladatait és lehetőségeit vizsgálja (Anyanyelvi oktatásunk néhány kérdése. Anyanyelvünk, jún.).

A Bácskiskunmegyei Néplap máj. 1-i száma arról számol be, hogy Cziráki Imre kalocsai tanár osztálya tanulóiból nyelvőr-gárdát szervezett. A gárda tagjai szemmel tartják az utcai feliratokat, s ha helyesírási vagy fogalmazási hibát találnak, figyelmeztetik az illetékeseket. — A pestmegyei Népújság okt. 31-i számában Ország Katalin ismerteti iskolai nyelvművelő munkájának főbb területeit és célját (helyes kiejtés, hibátlan mondatok, jó fogalmazás).

Némedi Lajosnak a Felsőoktatási Szemle júl.—aug.-i számában megjelent cikke mind tartalmában, mind pedig gondolatokat ébresztő, elhatározásokra serkentő hatásában jelentős (Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon). Szépités nélkül feltárja az egyetemi és főiskolai nyelvművelés, nyelvápolás sivárnak mondható helyzetét, csoportokba rendezve felsorolja a hallgatók leggyakoribb nyelvi hibáit. Némedi cikkéhez a Felsőoktatási Szemle következő számaiban számosan hozzászóltak. Fábrián Pál (Gondolatok N. L. cikkéhez. okt.) azt javasolja, hogy legalább a tanárképző főiskolákon és egyetemeken gondoskodjanak valamennyi hallgató szervezett formában történő anyanyelvi képzéséről. — Bárzi Géza (Hozzászólás N. L. „Anyanyelvünk ápolása az egyetemeken és főiskolákon” című cikkéhez. nov.) a helyes magyar kiejtés ellen elköv-

tett vétségekkel toldja meg Némedi hibatípusait. — Kárteszi Ferenc (nov.) a természet-tudományi, Mártonffy Károly (dec.) a jogi kar szempontjából is igazolják, illetőleg kiegészítik Némedi megállapításait.

Az Anyanyelvünk áprilisi száma Bakos Józsefnek az egri pedagógiai főiskola szép magyar beszéd-versenyén elmondott bevezetőjét közli. A beszédnek nagy értéke a múlt nyelvtudósainak, tanárainak, íróinak műveiből vett sok szép idézet. — A Felsőoktatási Szemle májusi száma az Eötvös Loránd Tudományegyetemen lefolyt kiejtési verseny elveit, lefolyását és eredményét ismerteti.

Rónai Béla (Nyelvművelő feladataink a pedagógiai főiskolán. Anyanyelvünk, febr.) a ped. főiskolai ún. „stílusgyakorlatok” problémakörét ismerteti, s részletesen elemzi a tanév elején írt első fogalmazási gyakorlat típushibáit a külső alak, a helyesírás, a nyelvhelyesség és a stílus szempontjából.

Az Anyanyelvünk októberi számában Rácz Endre (A gimnáziumi nyelvtankönyv nyelvhelyességi megjegyzéseinek margójára) az újabb nyelvművelő cikkek és tanulmányok alapján helyesbíti a gimnáziumi nyelvtankönyv néhány elavult, pontatlan nyelvhelyességi szabályát. — A decemberi számban a községi gimnázium magyar szakos tanárai egy-két pontban (visszaható igék, a főnévi igenév birtokos személyragos alakjai, *szabadna*) vitába szállnak Ráczal (Megjegyzések a nyelvhelyességi kérdésekhez).

Hernádi Sándor cikke (Anyanyelvünk, dec.) az *-e* kérdőszócska helyes használatának megtanításával foglalkozik. Gondosan számba veszi valamennyi hibalehetőséget, majd többféle gyakorlatot javasol a helyes használat megszilárdítására.

Kerékgyártó Imre (Tankönyveink nyelve. Anyanyelvünk, okt.) a középiskolák I. osztályának néhány könyvét vizsgálja nyelvhelyességi szempontból. Meggyőző példákkal mutat rá, hogy a nyelv tekintetében nagyobb gondot kell követelnünk tankönyvíróinktól. (Jellegzetes hibák: helytelen, pongyola szóhasználat; nehézkes, bonyolult mondatok; egyszer bőbeszédűség, máskor mértéken felüli szűkszavúság, helytelen szórend.)

3. Stílus

Bevezetéképpen ezen fejezet elé is néhány általános megjegyzés kínálkozik. Először az, hogy ebbe a témakörbe tartozó írásművet jobbra csak folyóiratainkban találunk, a hetilapok közül csupán az Irodalmi Újságban és a Magyar Rádióban kettőt-kettőt, a napilapokban pedig egyáltalán nem. Másodsor: a megjelent tanulmányok és cikkek száma nem nagy, mindössze harminchárom (ezek közül az iskolai fogalmazás-tanítással foglalkozik tizenkettő); közöttük is igen kevés az összefoglaló és az általános elvi jellegű. Nemcsak ezt kell sajnálattal megállapítanunk, hanem azt is, hogy az írókkal és műveikkel foglalkozó tanulmányokból, a könyvbírálatokból, a színházi és filmkritikákból is általában hiányzik a nyelvi-stilisztikai elemzés. A stílusra vonatkozó megjegyzések legtöbbször megszokott általánosságok, csak nyelvész és egyes irodalmi lapjaink cikkei (azok sem mind) jelentenek örvendetes kivételt. Harmadsor: egyik-másik számba vett cikkről talán vitatható, vajon idetartozik-e, de felvettük, mert arra gondoltunk, hogy a stilisztika határtudomány a nyelvészet és az irodalom között, hiszen területének határai sincsenek jelenleg még pontosan kimérve.

Balázs János „Sylvester János és a XVI. századi magyar irodalmi nyelv” című cikkében (MNy. 50 : 126) Sylvester néhány megjegyzését elemezve megállapítja, hogy a XVI. század harmincas éveiben feltétlenül volt már olyan írói köztudat, mely bizonyos szavakat, kifejezéseket nem tartott irodalminak; más szóval ebben a korban a nyelv-járások szavaiból lassan-lassan kezdett kialakulni az irodalmi használatra alkalmasnak vélt szókincs, s ebből a neologizmusokat, a ritkábban használt szavakat az öntudatosabb,

műveltebb írók tudatosan kirekesztették. Természetesen ez nem jelentette még az irodalmi nyelv meglétét, csupán az első állomást az egységesülő irodalmi nyelv szokincsének kialakulásában.

A MNy. ugyanazon számában Terestyéni Ferenc az 1848-i újságírás szakmai szó- és kifejezőképességét ismerteti.

O. Nagy Gábor az állandó szókapcsolatoknak stilisztikai szempontból legfontosabb fajtájáról, a szólásokról ír (Mi a szólás? MNy. 50 : 110, 396). Először elhatárolja a szólást a többi frazeológiai egységtől, majd meghatározása után részletesen tárgyalja egyes típusait. A tanulmány célkitűzéseinek megfelelően inkább leíró nyelvtani természetű, de sok értékes stilisztikai utalást is tartalmaz.

A Kohó júniusi száma közli Benkő Lászlónak a Nyelvművelő Főbizottság május 11-i vitaülésén elhangzott felszólalása egy részét (Irodalmi nyelv vagy köznyelv), melyben a szerző a nyelv művelés gyakorlati feladatait szem előtt tartva megkísérel határvonalat húzni az irodalmi nyelv és a köznyelv között. Véleménye szerint a köznyelv elsősorban a nyelv gyakorlati funkcióját, a gondolatközlést szolgálja (ennek az érvényesítése természetesen nem zárja ki az esztétikai szempontot), az irodalmi nyelv ezzel szemben sohasem hanyagolja el a nyelv művészi jellegét.

Veres Péternek ugyanezen a vitaülésen elmondott felszólalását az Irodalmi Újság november 27-i számában olvashatjuk. A felszólalás középpontjában a stíl-modorosság elítélése állt. Hogyan keletkezik a stíl-modorosság? — vetette fel a kérdést Veres Péter. „Úgy — felelt —, mint a szép lánynál az affektáció. Ha a szép lány észreveszi, hogy valamilyen szava, szólása, mozdulata nagyon tetszik az embereknek, különösen a fiatal férfiaknak, . . . megjátssza, sőt túljátssza az ilyen szólásokat és mozdulatokat. Ugyanez történik némely íróval is, ha észreveszi, hogy egyéni hangja van, és e hang némely fordulatai, stílusárnyalatai, kifejezési formulái az olvasóknak nagyon tetszenek. Túljátssza, túlírja az egyéni nyelvet.” — Szólt még Veres Péter arról is, hogy „az előbeszéd közvetlenségének sűrítve és tömörítve kell érvényesülni az irodalmi művekben”. Végül röviden megemlítette írott és beszélt köznyelvünk két örökletes betegségét, a zsurnalizmust és a kongó, üres retorikát, a szavak retorikáját, melyből a tartalom hiányzik.

László Anikó a felszabadulás óta színpadjainkon előadott magyar drámák nyelvét vizsgálja (Az új magyar dráma nyelve. Színház és Filmművészet, júl.—aug., szept.—okt.). Kiindulásul arról szól, hogy hazafi-kötelesség—nyelvápolás—színészi hivatás mennyire egyet s kötelező egységet jelentett a múltban, s hogy ma sokszorosan nagy az írók és a művészek nyelvi felelőssége. „A marxista-leninista eszmék valóság-talaja és világossága világos kifejezést, szépsége szép kifejezést követel. Az eszme és a napi életben való szóbeli megnyilatkozása között ma nálunk gyakran még kiáltó az ellentét.” — A megvizsgált színdarabokban ügyes elemzéssel mutat rá arra, hogy jellemábrázolás és nyelv, drámai helyzet és nyelv mennyire összefonódnak, mennyire elválaszthatatlanok. Tisztázza, mit kell nyelviileg tipikusnak tartanunk, és elhatárolja ettől a közhelyet, a nyelvi sablont. Állításait sok meggyőző példával, a jót és a rosszat egyaránt szemléltető párbeszédekkel igazolja.

A Magyar Rádió című hetilapban két cikk is foglalkozik a rádió stílusával. Décsi Gyula véleménye szerint a szórakoztató jellegű műsorszámoknak a színpadi nyelvet, a tájékoztatásnak az írott nyelvet kell követnie (Beszélt és írott nyelv a rádióban. aug. 16—22.). — Erdélyi Emőd humoros írásának az a mondanivalója, hogy a műsorközlők a témának és a helyzetnek megfelelően tegyenek különbséget közvetlen és kimért előadásmód között (Saját portánkról. okt. 18—24.).

Grétsy László Ady versmondait vizsgálja (Irod. tört. 3. sz.). Ady merész, de csak igen ritkán túlzó inverziókkal tette változatosabbá a hagyományos szórendet, kihagyások, összevonások, mondatpárhuzamok alkalmazásával új versbeli mondat-

alakzatokat teremtett. A tanulmány érdeme, hogy Grétsy nemcsak megmutatja ezeket a stilisztikai alakzatokat, hanem rámutat arra is, hogy azok a költői hatáskeltés, a mondanivaló művészi, érzékletesebb kifejezésének eszközei.

Benkő László stíluselmzésének tárgya Veres Péter mondatfűzése (Írói ösztönösség vagy tudatosság? Új Hang, aug.—szept.). Megállapítja, hogy Veres Péter stílusának gyökere a reális népi stílus, annak elemeit nemcsak sikeresen felhasználja, hanem művészi módon tovább is fejleszti. Mondatfűzésében a felszabadulás után egyrészt a változatokban rejlő lehetőségek mesteri felhasználását, másrészt bizonyos fokú bonyolultság jelentkezését figyelhetjük meg. — Benkő közli cikke után Veres Péternek a tanulmány megállapításaival foglalkozó levelét. Ebben Veres Péter elmondja, hogy látszólag bonyolult mondatai keletkezésének oka legtöbbször a teljes mondanivaló pontos rögzítésére való törekvés.

Pais Dezsőnek és Gáldi Lászlónak az a hozzászólása, melyet Sötér István doktori értekezésének vitáján mondtak el, értékes megjegyzéseket tartalmaz Eötvös stílusáról általában, továbbá Eötvös körmondatairól, Eötvös és a tájnyelv, Eötvös és a nyelvújítás viszonyáról (MNY. 50 : 130).

A következő tanulmányok nem elsősorban stilisztikai jellegűek, de nyelvi-stilisztikai elemzéseik miatt említést érdemelnek. Bóka László Ady szimbolizmusának változó nyelvi eszközeivel, közösségi jellegűvé válásával foglalkozik (Ady szimbolizmusa. Irodalomtörténeti Közlemények, 2. sz.) — Az Irodalomtörténeti Közlemények ugyanezen számában Balassi Bálint fordítói készségéről olvashatunk tartalmas elemzést (Eckhardt Sándor : A füves kertecske). — Kardos László Tóth Árpád műfordító elveit s azok gyakorlati érvényesülését kutatja (Tóth Árpád műfordításai. I. OK. 5 : 643 : 56). Stilisztikai szempontból igen becses és tanulságos az a mód, ahogy a verses és prózai fordítások Tóth Árpád-i stílusajátosságain keresztül rámutat Tóth Árpád, a költő stílusára : szó- és raghasználatára, szerkezet- és mondatalkotására, mondatfűzésére stb. — Áprily Lajos azt írja meg tanulmányában, milyen problémát jelentett számára az Anyeginfordításban a puskinsi hangütés visszaadása ([Az] Anyegin első versszakának műfordítói problémája. Csillag, márc.) — Vas István több kérdést vet fel a műfordítással kapcsolatban. Ezek közt nyelvi-stilisztikai is van, pl. az eredeti műhöz való pontoskodó ragaszkodás, az eredeti mű nyelvének egyszerűsítése, dialektusának tolmácsolása stb. (Csillag, jún.).

A stílusnevelés iskolai kérdéseit főként az Anyanyelvünk tartotta napirenden. A probléma — közoktatásunk mai helyzetének megfelelően — elsősorban mint fogalmazástani probléma jelentkezett.

Virágh Ferenc meggyőzően mutat rá arra, hogy az irodalmi órákon megismert szavak csak akkor válnak az aktív szókincs részévé, ha külön munkával, meghatározással, mondatalkotással bevésetjük, gyakoroltatjuk őket (Oh értsd is a szót! . . . febr.) — Balassa László a februári és a júniusi számban rokon értelmű szócsoportokat, szólásokat, közmondásokat közöl. — Az áprilisi szám szerkesztőségi cikke (A párthatározat végrehajtásáért) arról számol be, hogy a KV határozata értelmében az általános iskola első tagozatában az új tanterv értelmében előtérbe kerül a fogalmazás tanítása. Hírt ad a március 17-én Miskolcon szervezett fogalmazástani ankétról. — Pálmai Kálmán anyanyelvi oktatásunk helyzetéről írt beszámolójában érinti a fogalmazástani tanítást is : „Iskoláinkról szólva a legkevesebb jót — sajnos — a fogalmazás tanításáról mondhatunk — írja. Pedagógusainknak még nagy része a fogalmazást nem az anyaggyűjtés, felépítés, mondatalkotás, a nyelvi szerkesztés egységében látja, hanem a legjobb esetben is megelégszik a szép jelzők alkalmazásával, hogy a dolgozatokban némi hangulatosságnak is legyen nyoma” (jún.). — A fogalmazástani tanítás akadályairól, jó eredményt biztosító módszereiről, illetve a tanulók tipikus fogalmazási hibáiról számol be Nyéki Júlia.

(Tapasztalataim a fogalmazástanítással kapcsolatban. aug.), Géczy Etelka (Két tanév fogalmazástanításának tapasztalatai. okt.) és Arató László (A tanulók tipikus fogalmazási hibái. aug.). — Bakos József szembeszáll azokkal, akik a fogalmazástanítás előtérbe helyezésével s ugyanakkor a nyelvtani ismeretek tanításának háttérbe szorításával akarják orvosolni a bajokat. A kérdést — írja — inkább úgy kell felvetni, hogyan épüljön rá nyelvtanítási gyakorlatunkra az igényesebb fogalmazástanítás. A cél az legyen, hogy mindazt, „amit a nyelvtanítás keretében nyelvünk nyelvtani rendszeréről tanulóink megtanultak, az elemzési gyakorlatban tudatosítottak, a szabályokban elvont tételként szemlélték, az igényesebb stílustanításban már a stílussajátságokba ágyazva a nyelvi pontosság és ízlés szempontjából is kamatoztatni képesek legyenek” (Nyelvtan és stílus. dec.). — Terestyéni Ferenc cikke új utakon halad, új feladatok és lehetőségek szépségét villantja meg: az irodalmi alkotások nyelvi elemzése jelentéstani feladatainak egyikével foglalkozik, a szavak átvitt értelmű használatát vizsgálja. Elemzésének tárgya a Szigeti veszedelem metaforái és metonimiái. Sok-sok világos példán megmutatja alkotásuk indítékait és a szövegösszefüggésben betöltött szerepüket (A jelentéstani elemzés szerepe a kifejezőkészség és a nyelvkultúra fejlesztésében. dec.).

Mód Aladárnak már korábban is idézett, közoktatásunk időszerű kérdéseivel foglalkozó cikke az iskolai nyelvi-stilisztikai oktatást illetően is értékes gondolatokat tartalmaz (PedSzle, júl.—sept.). „Az egész oktatásunk alapját és kiindulópontját képező anyanyelvi oktatásunk területén a tanulók, sőt az oktatók egy jelentős részének is bizonytalan a helyesírása, hiányzik a szókinccse, a fogalmazási és kifejezési készsége. Kivált a falusi iskolákból a középiskolába kerülő tanulók a legegyszerűbb növény- és állatneveket sem ismerik. Az otthoni tájjal kapcsolatban csak általában beszélnek mezei virágról, fáról, madarokról, de madarat, virágot, otthonuk, környezetük s életük dolgait részleteiben is megnevezni, leírni, eseményeit elmondani, többoldalúan jellemezni, az események vagy lényeges vonások rendjében, tagoltan ismertetni nem képesek.”

Makay Gusztáv a PedSzle következő számában rendszeres, pozitív fogalmazástanítást, stílusfejlesztést sürget (Gimnáziumi irodalomtanításunk kérdéseiről). Azzal a gondolatával, hogy a nyelvtani órák keretében stílusgyakorlatokra lenne szükség, s ezeknek anyagát természetesen szolgáltathatná az irodalom, bizonyára minden középiskolai tanár szívből egyetért.

Bencédy József

Temesi—Rónai—Vargha : Anyanyelvünk

Szerkesztette Temesi Mihály. Budapest, 1955. Művelt Nép Könyvkiadó. 320 lap

Ha a címben jelzett könyvet egyetlen szóval kellene jellemeznem, a már talán kissé elkoptatottan hangzó „hézagpótló” szót volnék kénytelen használni „minősítő jelzőül”. Nem is kell talán hosszasan megokolnom, miért: a felszabadulás óta ezzel a könyvvel került először forgalomba olyan mű, amely megismerteti közönségünket nyelvünk mai rendszerével. Valóban: végső ideje volt már, hogy nyelvtudományunk és könyvkiadásunk — a ma már egyáltalában nem kapható utolsó, hasonló jellegű és célú kiadvány (Balassa J.: A magyar nyelv könyve. 1943.) után több mint egy évtizeddel — teljesítse az íróknak, lektoroknak, nevelőknek, sőt a mérnököknek, orvosoknak stb. azt a minduntalan megismételt kérését, hogy készüljön egy olyan korszerű leíró nyelvtan, amelyre napi munkájuk közben támaszkodhatnak, amely eligazítja őket nyelvi problémáikban. Nem kisebb és nem kisebb jelentőségű volt azonban az az igény sem, amely a népművelés részéről jelentkezett: igen sok olyan dolgot kellett és kell

megtanítani nyelvünk tudatos és helyes használatára, akik a felszabadulás előtt a művelődés elemi lehetőségeiből is ki voltak zárva. — Ezt a kétfelől jövő igényt akarta kielégíteni a *Művelt Nép az Anyanyelvünk* című kötet kiadásával.

Nem kisebbítem a mű értékeit azzal — sőt — ha először annak a véleményemnek adok kifejezést, hogy ezt a sokrétű és egymástól eléggé különböző színvonalú igényt ezzel az egy könyvvel nem sikerült egyszerre kielégíteni. Az Anyanyelvünkben feldolgozott nagy anyagból, a problémák felvetésének módjából stb. következik, hogy a könyv főképp az elsőnek említett olvasóréteghez szól, azokhoz, akiknek már vannak bizonyos nyelvtani ismereteik. Egy szorosabban népművelési célokat szolgáló kiadványban jóval kevesebb is elég lett volna, és másnak kellett volna lennie a feldolgozásnak is. Bár a legtöbb esetben világos, kiknek szánták a szerzők a kiadványt, néha nem ártott volna, ha a könyv általános igényét következetesen érvényesítik. A nyelv titkai iránt érdeklődő igényesebb olvasók — akikre a könyv általában számít — bizonyára hiányolni fogják például, hogy az elhomályosult összetételekről (118) e fogalom nevénél és néhány felsorolt példánál többet nem olvashatnak, s hogy a mondat kialakulását (206), a mozzanatos, tartós stb. igék fogalmát (122), a kül- és belviszonyragok feleszerelésének eseteit (254) úgy tárgyalja a könyv — szinte csak villanásszerű utalásokkal —, hogy abból csak a szakember ért. Vagy bővebben ki kellett volna fejteni ezeket a részeket és még több hasonlót is, hogy érthetők legyenek a nem nyelvész olvasó számára is, vagy el kellett volna hagyni őket, ha a szerzők kevésbé képzett olvasókra is gondolván túlzásnak tartották az ilyen problémák taglalását. Ezekben az esetekben szerintem a bővebb tárgyalás mellé kellett volna állni. Az ívterjedelem növekedését bizonyos részeknek petittel való szedésével el lehetett volna kerülni, s ennek az az előnye is meglett volna, hogy jelezni lehetett volna vele a fontossági sorrendet is. — A kiadó a mű tervbe vételekor talán népszerűbb kiadványra gondolt, mint amilyen a végén lett belőle. Hogy nem lett az, szerintem szerencsés fordulat volt, mert a jelen körülmények között inkább kellett egy ilyen, magasabb színvonalú könyv, mint egy csak alapismereteket összegezõ nyelvtan. Azok számára ugyanis, akik csak most kezdik a nyelvtan megismerését, ott vannak a kitünõ általános iskolai meg középiskolai nyelvtankönyvek, azoknak azonban, akik ezeken már túljutottak, nem állott a rendelkezésükre semmi. (Nem akarom ezzel azt mondani, hogy egy nem iskolai, az Anyanyelvünkénél népszerűbb nyelvtanra nincs is szükség! Sõt!)

Népszerű kiadványról lévén szó, a „mennyit” kérdéséhez szervesen kapcsolódik a „hogyan” kérdése: megfelelő-e a kötet hangneme, stílusa arra, hogy a nyelvészet eredményeit a tudományosság kára nélkül a nem szakemberek számára is hozzáférhetővé, sőt élvezhetővé tegye.

A könyv íróinak módszere az, hogy a szabályt a nyelvi jelenséget szemléltető példákban vonják el, s e példákra támaszkodva fejtik ki a problémákat. Ilyenfajta tárgyalásmód eddig csak tankönyvekben volt szokásos, de a szerzőknek az az eljárása, hogy nagyközönségnek szóló műben is alkalmazták, csak helyeselhető: semmi sem marad bizonyítatlanul, a szabályt szinte maga az olvasó alkotja, nem kinyilatkoztatásként kapja. Más népszerű nyelvészeti munkáktól is követni lehetne — amennyire az anyag engedi — ezt a pedagógiai szempontból igen hasznos megoldást.

A szerzők — ez mindenütt érezhető — a lehetőségig törekedtek a minél nagyobb egyszerűsége. Mind mondatfűzésük, mind szóhasználatuk, mind példáik, szemléltető szövegeik teljes sikerrel szolgálják azt a célt, hogy a nyelvtanban kevésbé jártas olvasó se akadjon fenn soha, első olvasásra is megértse a bonyolultabb kérdéseket is. Természetes azonban, hogy ez nem sikerülhetett mindenütt egyformán. Az első fejezeteken (főleg a hangtaniakon) még érződik a szerzők útkeresése, aztán érezhetően jobban „belejöttek”. Különösen jók a szófajokkal foglalkozó fejezetek. Ezek frissebbek még a jelentés-

tan és a szókincs már tárgyuknál fogva megragadó fejezeteinél is. Ez azért örvendetes, mert a nem nyelvészek érdeklődése a leíró nyelvtan tanulása, tanulmányozása során az alaktani részeknél erősen esni szokott, lévén ezek tartalmuknál fogva a „legszárazabbak”. Egy remélhető újabb kiadás esetén a szófajokat tárgyaló fejezeteknek (névszótövek, névmások stb.) hangjához kell igazítani a kevésbé sikerült, kevésbé könnyed részeket is, el kell tüntetni az olyan egyenetlenségeket, amilyen például egyrészt az alany meg az állítmány, másrészt a tárgy feldolgozása között mutatkozik. Egészben véve azonban — ismétlem — a könyv igen jól sikerült a „hogyan” szempontjából.

Az Anyanyelvünknek nemcsak az az érdeme, hogy hiányt pótló mű, hanem az is, hogy sok vonatkozásban haladást jelent a magyar leíró nyelvtanok eddigi gyakorlatához képest.

Elsőül azt kell kiemelni, hogy a szerzőknek kiválóan sikerült a nyelv dialektikus ábrázolása. Ezt többféle eszközzel érték el. — A nyelvi jelenségek leíró szempontú tárgyalását gyakran kísérik történeti magyarázatok, amelyek rávilágítanak arra, hogy a tárgyalt nyelvi jelenség nem öröktől fogva van úgy, ahogy ma. Bizonyára sok olvasónak jelentenek élményt a nyelv, a mondat, a szó, az egyes szófajok kialakulásáról szóló fejtegetések, valamint annak megmutatása, hogy még ma sincs lezárva nyelvünk fejlődése, hiszen például ma is új névutók, új igekötők stb. vannak kialakulóban. Bár elég sok a történeti vonatkozás, a leíró részek és a történeti magyarázatok helyes arányban vannak: mai nyelvünk rendszerét kapjuk, nem pedig történeti nyelvtant. Csak egy-két ponton nem sikerült megnyugtatóan a két szempont összeegyeztetése. Így például a tőtanban keveredik a leíró és a történeti szemlélet, a határozott névelőt kár ma már kijelölő jelzőként felfogni, ha abból lett is stb. — A nyelvnek mozgásban való ábrázolását az átmeneti nyelvi jelenségeket tárgyaló fejezetek különösen hathatósan szolgálják. Az eddigi iskolai és népszerű nyelvtanok nem tárták fel eléggé nyíltan az átmeneti jelenségek létét, vagy ha rámutattak is pl. a főnevek fokozhatóságára, az igenevek kettős természetére, a határozott számnevek határozatlan használatára, a szófajoknak egymással való összefüggéseire stb., nem világították meg az ilyen jelenségek keletkezésének okait, így azok természetes nyelvi fejlemény helyett indokolatlan kivételeknek látszottak. Az Anyanyelvünk egyrészt azzal, hogy nem akarja skatulyába szorítani azt, ami abba nem fér, másrészt meg azzal, hogy bátran fölveti a nyelvfejlődés matematikus eseteit is, igaz és reális képet alakít ki az olvasóban a nyelvről. — Az elhaló régi és a keletkező új harcának ábrázolása is megfelelő hangsúlyt kap a könyvben, elsősorban a nyelvhelyességi megjegyzésekben; így az ikes ragozásról, a „süksük” nyelvről, a *sza-badna*, az *összes* stb. használatáról szóló részekben.

Ismeretes, hogy a könyv szerkesztője, Temesi Mihály a leíró nyelvtan felosztása körüli vitákban egy igen elfogadhatónak tetsző rendszerezéssel lépett a nyilvánosság elé (vö. MNy. 50 : 8). Az Anyanyelvünk beosztása, egész rendszere az ő akkori felfogásának a megvalósítása. A könyv ismeretében elmondható, hogy Temesi nyelvtan-felosztása életképes: az egyes konkrét nyelvi jelenségek — bizonyos utalásokkal és néhány szükségszerű ismétléssel — természetesen helyükön vannak és logikusan kapcsolódó, szerves rendszert alkotnak. De figyelemre méltó az Anyanyelvünk álláspontja nemcsak a nagy elvi vonalakban, hanem egyes igen kényes részletek megoldásában is, így különösen a szófajok felosztásában, a határozók és a mellékmondatok fajainak a rendszerezésében. — A magam részéről — jöllehet egyik-másik fejezet anyagának (pl. a Szókincsnek) az elrendezését másképpen jobbnak tartanám — általában magamévá tudom tenni a kötet szerzőinek az eljárását. Bizonyára a készülő akadémiai nyelvtanra sem marad hatástalan az Anyanyelvünk felfogása.

Ha az alapelvek általában megnyugtatók is számomra, a részletekben több kisebb-nagyobb jelentőségű megjegyzés mutatkoznék szükségesnek. A helyszűke miatt

azonban csak néhány fontosabbnak látszót ajánlhatok itt megfontolásra: A nyelv történetével foglalkozó bevezető fejezetnek meglehetősen súlyos hibája az, hogy nem nyelvünknek a különféle korszakokbeli állapotáról kapunk belőle képet, hanem inkább a nyelvvel való foglalkozás története bontakozik ki előttünk. Különösen feltűnő ez az újmagyar korszak tárgyalásában. A nyelvújítás és az új ortológia tevékenységének a vázolója mellett jóval többet kellett volna foglalkozni a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásával, és ennek kapcsán az utolsó 150 év főbb nyelvi változásait is illetet volna vázolni. — Erősen vitathatónak tartom a könyvnek azt a felfogását, hogy helyesírásunk legfőbb alapelve a hagyomány volna (34). — A hangtani részben az idegen szavak illeszkedéséről szóló rész nem világos, nem teljes. Ez azért baj, mert gyakran keresik az idegen szavak illeszkedésének részletes szabályait (61). — A szavak pusztulásáról szólva nem említi a könyv, hogy igen gyakran (tudatosan alkotott) magyar szó szorított ki már-már teljesen meghonosodott régít (*státus—állam*), csak az ellenkező esetről emlékezik meg (*séd—patak*). Az előbbi pedig a gyakoribb (111). — Kár volt a jövevényszó-csoportok mindegyikét szövegbe foglalni. Nem valamennyi sikerült jól, és ennek az eljárásnak az alkalmazása ilyen nagy tömegben fárasztó is. Néhány magyarázó szóval kísért felsorolás is elég sokat mondó lett volna, rövidebb is, mégis több szót lehetett volna bemutatni. — A mondatok „tartalma” helyett kifejezőbb lett volna a mondatokban a „beszélő szándéká”-ról beszélni (vö. ált. isk. nyelvtankönyv VII. oszt.). — Kissé szokatlan az óhajtó mondatoknak a közlő mondatok közé való besorolása (213). — Nem helyeselhető, hogy az értelmező jelző szórendi problémává süllyedve szinte teljesen elsikkad (265).

E hiányosságok azonban — ha ugyan hiányosságok — nem lényegesek azok mellett az erények mellett, amelyekkel a könyv egyébként dicsekedhet. Minden fejezetén, a legkisebb részletén is a szerzők biztos anyagkezelése érzik. A szerkesztés gondos munkáját dicséri, hogy a kötetben belső ellenmondások nincsenek. Ki kell emelni azt is, hogy nem akad a kötetben olyan kérdés, amely ne a legfrissebb szakirodalom ismeretében készült volna, ha a szerzők nem fogadták is el mindenben mások előző véleményét, hanem a saját útjukon jártak.

Mindent összevetve a kötet leíró nyelvtani anyagát igen jónak tarthatjuk. Hogy ez így lett, a könyv íróinak egyéni tudományos felkészültségén és a lektorok munkáján kívül annak a körülménynek is köszönhető, hogy a szerzők a pécsi pedagógiai főiskola tanáraiként évek óta foglalkoznak a leíró nyelvtan problémáival, azokat kitűnően ismerik, s nagy jártasságra tettek szert abban, hogyan lehet a nyelvtani ismereteket közérthető és élvezetes formában átadni. Segítette őket az is, hogy a pedagógiai főiskolán használatos leíró nyelvtani jegyzetek új eredményeit, azoknak felfogását, rendszerezését gyakran magukévá teheték.

Nem fejezhetjük azonban be ismertetésünket anélkül, hogy ne említenénk meg a kötet korszerű, haladó nyelvhelyességi felfogását. — Ki kell emelni a könyv egyik nagy erényeként a gazdag, igen lelkiismeretes gyűjtésen alapuló, friss, nevelő hatású, szebbnél szebb szövegrészekből összeállított példatárát. — A megértést a többnyire céljuknak megfelelő rajzok és a világos összefoglaló táblázatok nagymértékben megkönnyítik. — Szerencsés körülmény az is, hogy a kötet már az 1954. évi helyesírási szabályzat rendelkezéseit terjeszti.

Az Anyanyelvünk című kötet nyelvtudományunk 1955. évi alkotásai között előkelő helyet foglal el mind tudományos értékénél fogva, mind azért, mert annak bizonyítéka, hogy nyelvészeink akarnak és tudnak olyan műveket alkotni, amelyek jelentősen előbbre lendítik kulturális forradalmunk ügyét.

Fübián Pál

Szathmári István : Nyelvjárásaink

Budapest, 1955. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat kiadása
47 lap

Nyelvi kérdéseink közül a nagyközönséget elsősorban a nyelvhelyességi kérdések érdeklik. Az ismeretterjesztő előadásokon azonban kiderül, hogy a hallgatók kíváncsiak nyelvünk eredetére, történetére, az irodalmi nyelv kialakulására, az irodalmi nyelv és a nyelvjárások viszonyára is. Nyelvhelyességi szempontból is fontos kérdés annak eldöntése, hogy milyen állaspontra helyezkedjünk a nyelvjárásos beszéddel szemben. Mindenképpen örömmel üdvözljük tehát, hogy a TITTI előadói számára útmutatót készítettett a magyar nyelvjárásokról. Nyelvészeti szakismerettel nem rendelkező közönség előtt nem könnyű feladat nyelvjárásainkról beszélni. Az előadónak alaposan mérlegelnie kell, hogy a sok mondanivaló közül mit ragadjon ki, amit közölni feltétlenül szükséges; nem egyszerű megtalálni azt a módot sem, hogy anyagunk friss és érdeklődést keltő legyen.

Az előadó elé táruló nehézségek ismeretében jól oldotta meg feladatát a füzet szerzője, Szathmári István, a magyar nyelvjáráskutatás avatott művelője. — Bevezetőül a nyelv szerepéről beszél. Helyesen emeli ki, hogy nyelvjárásaink tájanként különböző kiejtésükkel, kisebb szókincsbeli eltéréssel a magyar nyelv egységét nem bontják meg. Az egymástól legtávolabb álló és legjobban különböző nyelvjárások beszélői is könnyen megértik egymást. A különbségek kis mérvűek, az összekötő kapcsok: az alaktani rendszer, a szófüzés majdnem azonos volta, a mondatszerkesztés hasonlósága erősebbek. A sajátos magyar történeti fejlődés eredménye, hogy a magyar nyelvjárások között soha sem alakultak ki olyan mélyre ható különbségek, mint pl. a nyugati nyelvekben. A füzet második részében ismerteti azokat a fontosabb hangtani, alaktani és mondattani sajátosságokat, amelyek nyelvjárásainkat egymástól és a köznyelvtől is elválasztják. A következő fejezetben pedig nyelvjárás-típusainkat igyekszik bemutatni néhány jellemző sajátosságukkal. Igen sikerült az útmutatónak az a része, melyben nyelvjárásainknak az egységes köznyelvhez való viszonyáról beszél. Helyesen tűzi ki a célt: mindenkinek meg kell tanulnia a köznyelvet, mert ez a közös nemzeti műveltség főképviselője, hordozója, terjesztője. De természetesen fejlődésünk mai fokán még nem lehetünk türelmetlenek, ha valaki még nem tette ezt teljesen magáévá.

Szathmári tételeit nem elvontan mondja el, hanem példákból, konkrét nyelvi jelenségekből indul ki. Jó ötleteket ad az előadás élénkítésére, pl. a szegedi nyelvjárásról szóló anekdota, a kódexek nyelvéből kiragadott szemelvények. Mi helyesnek tartottuk volna, ha határozottabban felhívja az előadók figyelmét arra, hogy a mondani-való zsúfoltsága miatt ne minden nyelvjárást ismertessenek, inkább csak a hallgatókhoz közelállót mutassák be, s még valamely másikat, amelyik attól nagyon eltér. Persze helyes, ha az útmutatóban az előadók minden nyelvjárást megtalálnak. — Nem ártott volna a nyelvjárás fogalmának pontosabb tisztázása. Továbbá, ha már szóba került, pontosabban meg kellett volna mondani, hogy az egyes nyelvjárások és a köznyelv hangállománya között alig van lényeges különbség (vö. 10, 12). A nyelvjárásokban általában ugyanazokat a hangokat használják, mint a köznyelvben (hiszen még a zárt *ë* hangot is sokan köznyelvi fonémának tartják). Nem a hangállományban van tehát lényeges különbség a köznyelv és a nyelvjárások között, hanem az egyes hangok felhasználási arányában (f u n k c i o n á l i s m e g t e r h e l t s é g é b e n); pl. az *i*-zö nyelvjárásokban a köznyelvvvel ellentétben gyakrabban használják az *i* hangot az *é* rovására. Hangtani téren másik lényeges különbség a h a n g o k k é p z é s m ó d j a, h a n g s z í n e. A nyugati és dunántúli nyelvjárásokban pl. többfelé az *e* hangot a köz-

nyelvinél nyíltabban képzik (*e*), az *á*-t meg zártabban (*á*), a palóc nyelvjárásokban az *á*-t kb. úgy képezik, mint a hosszú *ā* hangot, sőt néhol ez majdnem hosszú *ó*-nak hangzik. Más nyelvjárásokban az *ó* és *ő* hangokat képezik zártabban az *ú*, illetőleg az *ű* ejtéséhez közeledve stb. A nyelvjárásainkra annyira jellemző kettőshangzók sem jelentenek külön többletet a megfelelő köznyelvi hangokkal (monoftongusokkal) szemben. A tiszántúli nyelvjárásokban pl. a köznyelvi *ó* helyén többfelé *ou*, a nyugati nyelvjárásban pedig ugyanott *uó* áll. Ha a kettőshang mellett a köznyelvi egyszerű hang, a mi esetünkben az *ó* is megvan, akkor a köznyelvi hang a kettőshangnak csak ejtésbeli változata, vagy fordítva.

A gazdag szemelvényanyaggal, nyelvjárási térképekkel, szóföldrajzi lapokkal ellátott kis füzetet nagy sikerrel használhatják fel az előadók. A bibliográfiai utalások is jók, bár nem ártott volna még néhány fontosabb és hozzáférhető nyelvészeti munkára hivatkozni.

Végh József

Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez

Összeállította Juhász Jenő. Budapest, 1955. Akadémiai Kiadó. 672 lap

A nyelvészeti kutatások nélkülözhetetlen tájékoztató, útbaigazító segédeszköze a folyóirat-mutató, hiszen a nyelvtudomány termésének nagy része — s gyakran a legértékesebb része — folyóirat-cikkekből áll. Minden ilyen mutatónak a megjelenése megkönnyíti, meggyorsítja és megbízhatóbbá teszi az egyes kérdésekben való tájékozódást, összekapcsolja a mai kutatót az elmúlt évtizedek gazdag szakmai munkálataival, eredményeivel. Erre főleg a fiatalabb nemzedéknek van szüksége. Érthető örömet kelt tehát az ilyen szakbibliográfia körébe vágó művek megjelenése.

Mostani örömünk kétszeres, mert nemcsak eggyel több lett ezeknek a műveknek a száma, hanem mert megjelenésével hozzáférhetőbbé, használhatóbbá vált legrégebb nyelvészeti folyóiratunknak bőséges, változatos és értékes anyaga. A Nyelvtudományi Közlemények első huszonöt kötetének jelent ugyan már meg mutatója annak idején, de az eléggé sovány volt, és semmiképpen sem tudta betölteni feladatát. Szükség volt tehát a mutatónak az első kötettől kezdve újból való, egységes és korszerű szempontokat követő elkészítésére.

A mutató összeállításának nehéz és hálátlan feladatát J u h á s z J e n ő vállalta. A Magyar Nyelv első huszonöt kötete kiváló mutatójának elkészítése után, 1932-ben kezdte el az anyaggyűjtést. Húsz évi szorgos munkájának eredménye ez a hatalmas, több mint negyven íves kötet.

A mű felépítése a következő: A Nyelvtudományi Közlemények szerkesztő bizottságának E l ő s z a v a után találjuk a szerzők neve szerint összeállított T a r t a l o m - m u t a t ó t (7—23). Ezt követi rövid tájékoztató (27—9) után a főleg alaktani s hangtani szempontból rendkívül gazdag és részletes T á r g y m u t a t ó (30—182). A kötet terjedelmének legnagyobb részét a S z ó m u t a t ó foglalja el (185—672). A szómutató nyelvenként tagolódik; negyven nyelvnek a Nyelvtudományi Közleményekben megtárgyalt szóanyaga szerepel benne. A szómutató nyelveinek első és legnagyobb csoportja az u r á l i n y e l v e k é, mégpedig legelőször a bőséges anyagú magyar (185—303), majd a többi finnugor, illetve szamojéd nyelv a magyartól számított rokonságuk foka szerint sorba rendezve. Ezt követi az a l t a j i n y e l v e k anyaga (602—42), majd a többi nyelv előforduló szavainak jegyzéke (643—72).

A mű részleteiben lehetnek s bizonyára vannak is kisebb vagy nagyobb hibák, — ezekre az Előszó is utalt. Használója vitatkozhat esetleg a mutató szerkezetével, az egyes kérdéskörök fölbontásával, elhelyezésével vagy részletezésének mértékével. Minden hiba eltöri azonban annak jelentősége mellett, hogy ez az eddig annyira nélkülözött mutató egyáltalában létrejött és használható. Ez **J u h á s z J e n ő n e k** vitathatatlan és maradandó érdeme. — Az összeállító mellett jelentős szerepe volt az anyag használhatóvá tételében a kötet szerkesztőjének, **H a j d u P é t e r n e k**.

Végül csak annyit, hogy belátható időn belül szeretnénk hírt adni a **M a g y a r N y e l v** újabb huszonöt kötetének anyagáról készült mutató megjelenéséről és a nyelv művelés számára oly fontos **M a g y a r o s a n** anyagának mutatóban történő földolgozásáról is.

Szépe György

Orosz írók a nyelvről

[Русские писатели о языке] Szerkesztette B. V. Tomasevszkij és I. D. Levin. Leningrad 1954. „Szovjet Író” kiadás. 834 lap

A több mint 800 lapra terjedő vaskos kötet — néhány kisebb összeállítást nem tekintve — az első olyan nagyarányú szöveggyűjtemény, amely áttekinthető rendszerbe foglalva, bibliográfiával, jegyzetekkel és névmutatóval ellátva közli a legnagyobb orosz klasszikus írók észrevételeit, megjegyzéseit, gondolatait a nyelvről és a stílusról. A szerkesztők mindenekelőtt az irodalmi nyelv, a stilisztika, az irodalmi alkotó munka műhelytitkai iránt érdeklődő nagyközönségnek szánták ezt a könyvet.

Bár nem volt feladatuk eddig még ismeretlen anyag feltárása, mégis nagy teljesítmény volt az eddig megjelent szépirodalmi művek, értekezések, újságikkek, naplótöredékek és levelek tengeréből kiválogatni mindazt, ami nem csupán az irodalomtörténész és nyelvész szakemberek érdeklődésére tarthat számot, hanem ami az olvasók tízezreit segítheti közelebb a szó művészetének megértéséhez. A könyvben összegyűjtött anyag rendkívül változatos. Ott találjuk benne Lomonoszov és Turgenyev hazaszeretettől izzó szavait az orosz nyelv gazdagságáról és kifejező erejéről, Belinszkij és Csernisevszkij ma is helytálló zseniális gondolatait a nyelv társadalmi jellegéről, a nyelv és gondolkodás kapcsolatáról; a nagy szatíráirónak, Szaltikov-Scsedrinnek maróan gúnyos megjegyzéseit a nyelvi kozmopolitizmus, az arisztokrata zsargon, a liberális szópufogtatás ellen. Különösen nagy helyet kaptak a kötetben az írói önvallomások, az irodalmi művekkel szemben támasztható művészi követelményekről tett megjegyzések, továbbá azok az értékelések, amelyeket az egyes írók kortársaik és a korabeli irodalom nyelvéről adtak. Az általánosabb jellegű elmefuttatásokon kívül bőven találunk egyes szavakhoz, kifejezésekhez fűzött nyelvhelyességi és stilisztikai megjegyzéseket is, főleg ha mögöttük elvi állásfoglalás érezhető. Nem hiányzanak a kötetből a helyesírás, a műfordítás és a nyelvtanítás kérdései sem.

A gyűjtemény időben a XVIII—XIX. századi és a XX. század eleji orosz irodalmat öleli fel. A Lomonoszovtól Puskinig terjedő időszakot viszonylag kevés író (Lomonoszov, Ragyiscsev és Karamzin) képviseli. Fejlődéstörténeti szempontból sajnálhatjuk, hogy a XVIII. század e kiemelkedő íróinak és stilisztáinak sorában nem találjuk ott pl. Tredjakovszkij, Gyerzsávin és Krilov nevét is. Igaz, hogy a kötet szerkesztőinek elsősorban az volt a céljuk, hogy a klasszikus orosz irodalom és az orosz nemzeti irodalmi nyelv kialakulásának és felvirágzásának korszakát mutassák be, talán ezért helyezték a hangsúlyt a Puskintól Gorkijig terjedő, valóban bámulatosan gazdag és értékes anyagot szolgáltatató XIX. századi irodalomra. — Az idézetek írók, ezen belül pedig tárgykör szerint vannak csoportosítva. Az ilyen szerkesztésnek nemcsak az az előnye, hogy áttekinthetőbbé és könnyebben kezelhetővé teszi a gyűjteményt. A tematikus

csoportosítás nyomán az olvasó előtt még jobban kirajzolódnak azoknak a szellemi mozgalmaknak és irodalmi irányzatoknak a körvonalai is, amelyek az orosz irodalmi életet több évszázadon keresztül betöltötték. Különböző történelmi körülmények között, különböző formában folyó, de lényegében egyetlen nagy küzdelem képe bontakozik ki a kötetben összegyűjtött anyagból: azé a küzdelemé, amely az orosz nyelv irodalmi jogaiért, a népnyelvre támaszkodó irodalmi nyelv fokozottabb érvényesüléséért, a realista stílusért, az egyházi szláv nyelv egyeduralma ellen, a nyugatimádás minden formája, a nacionalizmus és az oktan purizmus ellen folyt. „Az egyszerű nép élő nyelve — írja Puskin — szintén méltó arra, hogy alaposabban tanulmányozzuk” (80). A fiatal íróknak ilyen tanácsot ad: „Figyeljétek meg az egyszerű nép beszédét, fiatal írók, sok olyat tanulhattok belőle, amit hiába keresnétek folyóiratainkban” (78).

Egy ilyen nagy szöveggyűjtemény azonban más oldalról is bemutatja egy kor irodalmának fejlettségét. Az irodalomtörténész vagy a stíluskutató számára sohasem közbűs, hogy valamely kor írói mit gondoltak a g u k r ó l, mennyire vált tudatossá kennük az írói alkotó munka, mennyire ismerik saját művészetüket, mennyire urai művészetük anyagának, a nyelvnek. A nagy orosz írók és költők itt összegyűjtött gondolatai nagyfokú írói tudatosságról tanúskodnak. Önmaguk alkotásainak és a kortársak írásainak elmélyült művészi elemzése, a forma, a műfaj, a nyelv stilisztikai lehetőségei, az irodalmi ábrázolás nyelvi eszközei iránti érdeklődés régi, szinte nemzedékről nemzedékre szálló hagyomány az orosz írók körében.

A szöveggyűjtemény a Gorkijtól vett idézetekkel zárul. Hasznáról, fontosságáról fölösleges itt beszélni. Csak azt kívánhatjuk, hogy a szakemberek nálunk is minél előbb elvégezzék ezt a munkát, s egy hasonlóan gazdag tartalmú, értékes könyvet adjanak az írók, az irodalmi nyelv kutatói és az olvasóközönség kezébe.

A kötetet megjelenése után nem sokkal újabb gyűjtemény követte: az „Ucspedgiz” kiadó Leningrádban hasonló címen egy igen hasznos segédkönyvet adott ki a tízosztályos iskolák nevelői számára. A gyűjtemény anyagának kiválogatása és szerkesztése érthető módon sok tekintetben eltér a fent ismertetett kötetétől. Egy-egy írótól kevesebb idézetet találunk benne, azért terjedelme is kisebb (450 lap). Az előbbi kötetrel szemben nagy érdeme, hogy a szovjet íróktól is szépszájú idézetet közöl. Teljesebb a XVIII. század idevágó irodalmának feldolgozása is. Iskolai céloknak megfelelően kevesebb stilisztikai, esztétikai, de több nyelvtani és nyelvhelyességi megjegyzést tartalmaz. Mindkét gyűjtemény kétségtelenül sok hasznos tanulással fog szolgálni számunkra hasonló munka elvégzésében.

H. Molnár Ilona

Herzen : Emlékezések és elmékedések

Válogatta és fordította Honti Rezső. Bp., 1953. Művelt Nép Könyvkiadó. 271 lap

A címben említett mű a XIX. századi haladó orosz irodalom egyik igen jelentős alkotása. Az „Emlékezések és elmékedések” hat fejezetében rendre elvonulnak előttünk az író régebbi, naplószerű följegyzéseinek adatai; forradalmisága miatt börtönben és száműzetésben töltött ifjúkori éveinek keserű, de tanulságos emlékei, tapasztalatai; végül olaszországi, párizsi, svájci és londoni emigrációs éveinek lenyűgözően érdekes élményei. Honti Rezső szerencsés kézzel választotta ki fordításra az eredeti műnek azokat a részleteit, amelyek jól érzékeltetik a népelnyomó cári önkényuralom, a hivatalnoki basáskodás és megvesztegethetőség, valamint jobbágykínzó földesúri kizsákmányolás ellen küzdő és hazája jobb jövőjében szilárdan bizó harcos író célkitűzéseit. De ügyesen emelte ki azokat a részeket is, amelyek hozzánk, magyarokhoz, a legközelebb állanak, s ezért különösen érdekelnek bennünket. Ezek közül az egyik a londoni emigránsokról szól, akik a júniusi forradalom bukása után hiába próbálkoztak újból felszítani az elfojtott

tüzek parazsát. Mazzini, Garibaldi, Orsini, Ledru-Rollin, a lengyel Worcell, Pulszky és Kossuth Lajos együttesében, Herzen leírása szerint is, kétségtelenül a mi Kossuthunk volt a legsúlyosabb szavú, a legnagyobb tekintélyű. Vele való első találkozását, illetőleg róla megőrzött képét így írja le Herzen:

„Kossuth egy nagy asztalnál dolgozott: fekete bársony dolmány és kis fekete sapka volt rajta. Kossuth szebb, mint akármelyik arcképe vagy mellszobra; első fiatal-ságában bizonyára férfiszépség volt, és nagy hatást tehetett a nőkre arcának saját-ságosan romantikus, elmélázó kifejezése. Vonásaiban nincs az a klasszikus szigor, mint Mazzini, Saffi, Orsini arcán, de (és talán minékünk északiaknak lelkéhez azért áll köze-lebb) szomorúan szelíd pillantásából nemcsak a hatalmas ész, hanem a mélyen érző szív is előragyogott: mélabús mosolya és egy kissé szenvedélyes beszéde rögtön megnyerte az embert. Rendkívül jól beszél, bár idegenes kiejtéssel, franciául, németül és angolul. Nem üt el semmit frázisokkal, nem jár kitaposott utakon; együtt gondolkodik az emberrel, meghallgatja, és a maga véleményét csaknem mindig eredeti módon fejti ki, mert ő mindenkinél szabadabb a doktrínáktól és a pártszellemtől. Lehet, hogy érvelése, cáfolgatása az ügyvédre vall, de amit mond, az komoly, azt átgondolta.”

Honti fordítása tartalmilag hű és emellett elég gördülékeny menetű is. Rend-kívül sajnálatos azonban, hogy az elejétől végig érdekfeszítő mű olvasása közben sok-szor megzavarja nyugodt élvezetünket a fordítás több pongyolasága, helyenként magyar-talansága. „Mi . . . a vesztőhelyre hurcoltuk, nevetségessé tettük őket . . . (7; nevet-ségessé tettük őket). „Az önéletrajz foglyul ejtette az író-t és mindamellett, hogy meg-írásának ideje egybeesett a szabad orosz nyomda megszervezésének korszakával, amely Herzen idejét, erőit és figyelmét állandóan magához kötötte, rendületlenül írta tovább fejezetről-fejezetre . . .” (8; . . . s noha megírásának ideje egybeesett a szabad orosz nyomda megszervezésének korszakával, amely . . . állandóan lekötötte, . . .). „Herzen számára az emlékiratok az ő politikai és társadalmi érdeklődéseinek, vitáinak, elmél-kedéseinek naplójául szolgáltak” (9; Herzennek az emlékiratok . . . érdeklődése, vitái, elmé-kezdései naplóját jelentették). „Emlékezzünk meg még az „Emlékezések és elmélke-dések”-nek olyan tipikus jellemrajzaira, mint . . .” (17; jellemrajzairól . . .). „. . . a való-ság szatirikus beállításához való szerves alkatrészek” (18; . . . a valóság szatirikus beállításának szerves alkatrészei). „A párbeszéd Herzennek tág lehetőséget nyújtott rá, hogy belevigye . . . (21; . . . tág lehetőséget nyújtott arra, hogy belevigye . . .). „Aztán kihúzott a zsebéből egy piszkos olasz nyelvtant, és mosolyogva mondta hozzá: nagyon szerencsésen esett, hogy van hozzá szójegyzék . . .” (80; és mosolyogva tette hozzá: nagy szerencse, hogy . . .). „A pap elnyújtott hangon, rákezdte az intelmeket, elmondta, milyen bűn . . .” (81; rákezdett az intelmekre . . .). „. . . el kell mennem Vjatkába, beteg feleséggel, egy beteg gyerekkel, olyasmikért, amelyekről ön maga mondja, hogy nem fontos dolog” (119; olyasmikért, amikről ön maga mondja, hogy nem fontosak). „Amikor 1852 aug. 25-én, virradatkor a nedves deszkán át angol földre léptem és ránéz-tem partjainak piszkos-fehér kiszögelléseire, bizony nem gondoltam volna . . .” (187; partjainak piszkos-fehér kiszögelléseire tekintetem, bizony . . .). „. . . szerencsétlennek érezné magát az én szerencsétlenségemen” (187; . . . szerencsétlennek érezné magát az én szerencsétlenségem láttára) stb.

Herzent mint mélyre hatoló gondolkodót, költői lelkületű tudóst, ragyogó publi-cistát és az írás kimagasló művészetét egyaránt nagyra tartotta többek között három öröknevű, haladó szellemű orosz író is: Turgenyev, Tolsztoj és Gorkij. Elismerően értékelte jelentőségét Lenin is, hangsúlyozva a Herzen alapította londoni szabad orosz sajtó fontos szerepét az orosz forradalom előkészítésében.

Mindenképpen megérdemli tehát, hogy e mű esetleges újabb kiadása kifogástalan nyelvi köntösben jusson a magyar olvasók kezébe.

Láczer István

AZ MTA NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE NYELVMŰVELŐ CSOPORTJÁNAK LEVELESLÁDÁJÁBÓL

1. A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jogi szerkesztősége részéről Virágh Zoltán a *társadalomveszélyes*, *társadalomveszélyesség*, *társadalmi veszélyesség* műszókra vonatkozólag kér nyelvhelyességi szempontból véleményt.

Az alábbiakat mondhatjuk: Azt a fogalmat, hogy valami vagy valaki a társadalomra nézve veszélyes, nyelvi szempontból nem szerencsés a *társadalomveszélyes* összetétellel kifejezni. Ez az alakulat nyilván az ilyesfélékre próbál támaszkodni: *tűzveszélyes*, *életveszélyes*; *bombabiztos*, *életidegen* stb. Ezek az alakulatok azonban a magyar nyelvnek nem teljes mértékben törvényes szülőttei; s így semmiképpen sem tanácsos mintájukra újabb — s egyébként is bonyolult, hosszadalmas, nem is feltétlenül egyértelmű — eseteket alkotnunk.

Megfelelő viszont a másik változat, amely a fogalmat így nevezi meg: (a) *társadalomra veszélyes*. Ez ugyanis felfogható akár a *veszélyes* melléknév állandó határozójának (pl. *veszélyes rám, rá, az életemre* stb.), akár pedig kihagyásos szerkezetnek ebből: *a társadalomra nézve veszélyes*.

A két említett elnevezésváltozat közül tehát mindenképpen a másodikat ajánljuk, mert nyelvi szempontból ez a megfelelő.

Az előbb említett melléknévi értékű fogalommal kapcsolatos főnevet, tehát valakinek vagy valaminek a társadalomra való veszélyességét a *társadalomveszélyesség* szóval a már felsorolt okok miatt nem szerencsés jelölnünk.

Kevésbé sikerült e fogalom kifejezésére a levelükben említett másik változat, a *társadalmi veszélyesség* is. Az *-i* képzős alakulatok ugyanis általában valaminek a birtokában létezt, valamihez tartozást, valamitől kiinduló cselekvést jelölnek. A *társadalmi tulajdon* a társadalom tulajdona; a *társadalmi kezdeményezés* a társadalomnak a kezdeményezése, a társadalomból kiinduló kezdeményezés. A *társadalmi veszélyesség* tehát nemcsak azt jelentheti, amit kellene (a társadalomra való veszélyességet), hanem esetleg 'a társadalom veszélyessége valakire nézve' jelentésű is lehet.

A három változat közül leginkább a *társadalomra veszélyesség* ajánlható; mert — mint az előbbi — bízást felfogható akár állandó határozónak, akár pedig kihagyásos szerkezetnek ebből: *a társadalomra való veszélyesség*. Az ilyesféle kihagyásos szerkezetek eléggé gyakoriak: *bejelentésre kötelezettség*, *nyilatkozásra illetéktelenség* stb.

A változatok közül tehát mindenképpen a legutóbbit ajánljuk, mert nyelvi szempontból ez a leginkább megfelelő. Előnye a többivel szemben az is, hogy így a melléknévi forma (*a társadalomra veszélyes*) és a főnévi (*a társadalomra veszélyesség*) egymással is a legszorosabb párhuzamban van.

D. L.

2. Kadosa Árpádnak arra a kérdésére, hogy melyik alak helyes, a *külem* vagy a *küllem*, a következőket válaszoljuk: A *küllem* szót valószínűleg a nyelvújítás során alkották. Például szolgálhatott a szintén nyelvújítási *szellem* (Kazinczynak a *szellet*-ből faragott remek szava) és a *jellem* (a *jel*-ből, vö. *jelleg*-et is). A *kül*- 'külsőség' jelentésű elvont gyökből a nyelvújítási *-am*, *-em* képző segítségével képezték a *küllem* szót. A fentiek szerint tehát nem kellene okvetlenül hosszú (kettős) *ll*-lel írni a szót, hiszen a *kül*- + (*-am*) *-em* képző csak *külem*-et eredményezne. Van is erre jó néhány példánk. Azonban a rövid magánhangzók közt az *l* hajlamos újabb nyelvünkben a megnyúlásra. Tehát a *tartam*, *hajlam*, *ütem* és *üzem* mellett van *dallam*, *jellem*, *szellem* s igen sok példában *küllem* is.

A szó helyes írásformájának a *küllem*-et tekinthetjük. A szó mai kiejtése is hosszú *l*-es. A készülő akadémiai nagyszótár cédulaanyagában is kb. 80% *küllem*-mel szemben csak mintegy 20% *külem* alakú szót találhatunk.

Mindehhez csak azt szeretnénk hozzáfűzni, hogy a *küllem* szó k ö z n y e l v ü n k - b e n ma már e l a v u l t, néha meg éppen t r é f á s jelentésárnyalatú. Legújabb köznyelvi szótárainkban már nem is szerepel (pl. az Ország-féle magyar—angol szótárban sem). Megtalálható azonban a műszaki és a gazdasági élet nyelvét tartalmazó szótárakban (pl. Magyar-Beck Vladimir „Magyar—orosz mezőgazdasági szótár”-ában [Bp., 1953.]), és benne lesz készülő értelmező szótárunk címszavai között is, mivel e szótár múlt századbeli klasszikusaink olvasásának könnyítésére is kíván szolgálni. Klasszikusaink közül például Jókai is többször használta a *küllem* szót, amelyet ma már kevesen vennének tollukra a szépirodalomban.

Helyesírási fölvilágosításunkat megtoldjuk avval a nyelvhelyességi figyelmeztetéssel, hogy lehetőleg c s a k s z a k m a i k ö r n y e z e t b e n használjuk a *küllem*-et. A köznyelvben tartózkodjunk tőle. Mondjuk helyette a *külső*-t, *külső rész*-t, *külső jellemvonás*-t, mert ezek ma is élő, eleven kifejezési formák, a *küllem* pedig a köznyelvben ma már régies. Természetesen a széles körű szakmai használatot fölösleges volna korlátozni, de ha már használjuk, írjuk helyesen két *l*-lel.

Sz. Gy.

3. Siklós Pál vegyész-mérnök az iránt érdeklődik, hogy helyes-e a következő mondatban a *-nál*, *-nél* rag használata: A kísérleteket 700°-os *hőmérsékletnél* és légköri *nyomásnál* hajtotta végre; nem lenne-e helyesebb az *-n* ragot használni: *hőmérsékleten*, *nyomáson*?

A következőket mondhatjuk: Nyelvművelő irodalmunkban az említetthez hasonló mondatról már nyilatkoztak. A Magyar Nyelvben egy helyütt például ezt olvashatjuk: „120 *foknál* olvad, h(elyesen) *fokon*” (2: 44). — Szerintünk ez a mondat nyelvhelyességi szempontból egyformán ítéhető meg a következővel: „120 fokos *hőmérsékletnél* olvad”. E két mondat azonban nem fogható együvé a következő, *-n* raggal feltétlenül helyesebben hangzó mondattal: „Az *állatoknál* észleltük ezt a bajt.” A „120 fokos *hőmérsékletnél* olvad” mondat határozóját nem érezzük teljes határozottsággal helytelennek. A következő mondatokban sem lehet hibáztatni a *-nál*, *-nél* ragos határozók alkalmazását, sőt: *-n* raggal való felcserélésük furcsán hatna: „Reggel a *hőmérséklet* csak 16 fok volt, de azután gyorsan emelkedett; 20 *foknál* már levettem a felöltőmet, 25 *foknál* a zakómat; 30 *foknál* már az ingujjamat is felhajtottam”.

Ha a *hőmérsékleten*, *fokon* feltétlenül állapothatározó, és a szóban forgó tárgy hőmérsékletére vonatkozik, csakis az *-n* ragos alak használata helyes: „Nem tudom sokáig megtartani ilyen magas *hőmérsékleten*.” Ha azonban fenti két szavunk időhatározó vagy időhatározóhoz közel álló állapothatározó, akkor mind az *-n* ragos, mind a *-nál*, *-nél* ragos alakot használjuk: „A víz 100 *foknál* forr; A víz 100 *fokon* forr”.

Ide tartozik a kérdéses mondat is: „A kísérletet 700°-os hőmérsékletnél hajtottuk végre; A kísérletet 700°-os hőmérsékleten hajtottuk végre”. A *-nál, -nél* ragos alak használatát régi nyelvművelésünk ilyen esetekben is helytelenítette, de ma már nem helyezkedhetünk a merev elutasítás álláspontjára. A kérdés tehát még tüzetes vizsgálatra szorul. A *-nál, -nél* ragos alakok alkalmazását mindenestre megogató az ilyen, kétségkívül általánosan használt mondatok analógiája: „Ilyen időjárás mellett nemsokára arathatunk. Ilyen hőmérséklet mellett nem lehet dolgozni”. És: „Pipaszónál mondom. Dobszónál megkiáltatja. Holdvilágnál meg nem érik a szőlő (vö. Simonyi, A magyar határozók I: 334).

A *nyomás* szóval kapcsolatos problémák hasonlóak a *hőmérsékleten, fokon* szó használatával összefüggésben fölmerült kérdésekhez, bár itt talán még nagyobb engedményeket kell tennünk a *-nál, -nél* rag javára.

K. S.

4. Magyary Károly tanár számos problémát felvető leveléből két kérdést ragadunk ki: a) milyen szófaji kategóriába tartozik a *minden*? b) állapot- vagy módhatározó-e a *lombosodva* a következő mondatban: „A béke katonája minden fa, mely az Alföld homokján *lombosodva* varázsol kerteket”?

Válaszunk: a) A *minden* mai nyelvünkben szerintünk nem a határozatlan számnévek, hanem a határozatlan és általános névmások szófaji osztályába tartozik. E két kategória jelentéstartalma közt persze olykor nincs éles határ, s ez némileg megmagyarázhatja a másik lehetőség fölvetését; annál is inkább, mivel a *minden* szó éppen számnévet helyettesít, mégpedig általános számnévi jelentéstartalomra utalva (azaz: általános számnévi névmás). (Megjegyzendő: Balassa Józsefnek „A magyar nyelv szótára” című munkája melléknév minősítéssel közli.)

b) A *lombosodva* mondatbeli szerepét illetőleg szerintünk csak az első lehetőségről vitatkozhatunk. Meg kell azonban mondanunk, hogy a *lombosodva* igenév pontosabb határozói szerepe itt nem nagyon tiszta. Egyrészt ti. a fa éppen *lombosodásával* varázsol kerteket — mindamellett esz közhatózónak (a módhatározók egyik alfajának) mégsem mondanánk az ilyen *-va, -ve* képzős igenevet. Még kevésbé okhatózónak: *mivel* lombosodik... Vehető azonban időhatózónak is: *lombosodásakor, miközben lombosodik*. Az állapothatározó minősítésen kívül tehát ezt is elfogadhatjuk.

T. J.

5. Metznicz Pál egyes intézménynevek írásmódjára vonatkozólag kér részletesebb felvilágosítást.*

A következő választ adjuk: Helyesírási szabályzatunk 10. kiadásában a szabályozott kérdések száma alaposan megszorodott — úgyhogy egyesek már sokallották is —, de még mindig maradtak olyan írásproblémák, amelyekre a szabályzat nem tudott kitérni, vagy amelyeket nem eléggé részletesen rendez. Ezek írásmódjára gyakran csak következtetni tudunk a meglévő, de csak nagyobb általánosságtan megfogalmazott szabályokból. — Csak helyeselhetjük azt, hogy a nyomdai gyakorlat ilyenkor egységes megoldást keres, s kerüli az (óhatatlanul többféleségre vezető) egyéni magyarázatokat.

A nagy kezdőbetűknek levelében felvetett kérdése is azok közé tartozik, amelyeket a szabályzat új kiadásának előkészítésekor a Főbizottság nem rendezett minden gyakor-

*A 5., 6. és 7. számú válasz több hasonló jellegű kérdésre is felelet. — A szerk.

lati vonatkozásában kellő részletességgel. Sajnos, nem is várható, hogy ebben — és néhány más, hasonlóan nem szabályozott vagy a szabályozásban nem részletezett — kérdésben hamarosan pótló szabályozást tudna végezni. Így e kérdésekben főleg csak tanácsokat adhatunk a meglévő szabályok értelmezését illetően; ám ez nem biztosítja még azt, hogy a Főbizottság — ha a kérdés végleges szabályozására a továbbiak folyamán sort tud keríteni — föltétlenül mostani tanácsunkkal mindenben egyezően foglal majd állást.

Általánosságban fel kell hívnunk a figyelmét arra, hogy a szabályzat 261. pontja mellett a 262. is fontos a gyakorlat számára. E kettőnek összevetéséből ugyanis kiderül, hogy az intézménynevek használata nemcsak hivatalos és mintegy címzésszerű lehet, hanem a szöveg belsejében gyakran olyan is, amely inkább csak közönséges megjelölése vagy megnevezése, nem pedig hivatalos elnevezése az adott intézménynek. A *Dömsödi Általános Iskola* például címzésben és hivatalos jellegű használatban csupa nagy kezdőbetűvel írandó; ám unokaöccsém nyilván nem a *Dömsödi Általános Iskolába* jár, és sógorom nem ennek igazgatója; hanem az egyik a *dömsödi általános iskolába* jár, a másik pedig ugyanezt igazgatja. Az ilyen esetekben ugyanis pusztá megjelölésről van szó: egy köznévi értékű szókapcsolat (*általános iskola*), ellátva a megfelelő helymegjelöléssel (*dömsödi*); ahogyan más a *Budapesti Sütőipari Vállalat*, és más ez: *egy budapesti sütőipari vállalat*. Ez az egy-két példa talán rámutat arra, hogy általánosságban mi a kezdőbetű használatát is irányító különbség a tulajdonnévszerű elnevezés és a pusztá megnevezés között.

Ugyancsak figyelembe veendő az is, hogy az intézmények tulajdonnévi értékű elnevezéséhez gyakran olyan részük neve csatlakozik, amely nem elég állandó s nem is elég önálló ahhoz, hogy megnevezése tulajdonnévnek legyen fölfogható. Ilyenek például a minisztériumoknak, intézményeknek, tanácsoknak — gyakran át is szervezett vagy legalábbis átkeresztelt — osztályai és csoportjai. Ezeknek neve is általában sokkal inkább csak funkciójuknak megjelölése, semmint valamiféle tulajdonnévszerű elnevezés. S akkor — főleg szövegben — jól megfelel ezekre is a kisbetűs írás. Például: „Lássá az igazgatási osztály, a gazdasági hivatal és a főkönyvelőség is”; vagy: „A XI. kerületi Tanács v. b. oktatási osztályán teljesít szolgálatot”.

A levelében feltett kérdésekre adható válasz tehát nemcsak az elnevezés jellegétől függ, hanem az elnevezés vagy megnevezés használatának jellegétől is.

A fentiekből a részletekre nézve a következők adódnak:

a) A *Vésztői Általános Iskola* elnevezésszerű használatban nagy kezdőbetűkkel írandó; a — fentebb jelzett — megnevezésszerű használatban azonban nem. Intézménynévként használva azonban az első tag a többivel egyenrangú rész: neve csak a *Vésztői* előtéttel teljes, így válik egyedi tulajdonnévvé. Más a helyzet a személyekről elnevezett termelészövetkezeteknél. Itt a tulajdonnév csak ez a rész: *Dózsa Termelészövetkezet*, *Kossuth Termelészövetkezet* stb., azaz a helyet megjelölő előtag nem szerves része a tulajdonnévnek. Ezek tehát így írandók: *az abdai Dózsa Termelészövetkezet*; ahogyan ez is: *a budapesti Madách Színház*; mivel az első tag mindkettőben pusztá helymegjelölés, nem a tulajdonnév része. Természetesen ha vannak még olyan elnevezések, mint mondjuk a *Békéstarhosi Termelészövetkezet*, amelyekben tehát a helyet jelölő első elem szerves része az elnevezésnek, azok éppen úgy nagy kezdőbetűvel írandók, mint — intézménynévül használva — a *Monori Földművelészövetkezet*, a *Péceli Általános Iskola* stb.

b) Az elmondottakból következik az is, hogy az olyan felsorolásokban, amelyek nem elnevezésként, hanem megnevezésszerűen, köznévi értékükben tartalmazzák különböző telephelyű, de jellegükben azonos intézmények nevét, csupa kis kezdőbetűt használunk. Így például: „Az ellenőrzés a *fóti*, a *gödöllői* és az *isaszegi földművelészövetkezetben* már meg is volt”; vagy: „A legjobb eredményt a *vésztői*, a *monori* és a *ceglédi általános*

iskola érte el". Itt probléma lehet a személyekről elnevezett termelőszövetkezetek felsorolásában az, hogy az utótag kis- vagy nagybetűvel kezdődjék-e. Ha minden tagnál külön kitesszük a *termelőszövetkezet* utótagot vagy *tsz* rövidítését, akkor ez nagy kezdőbetűvel áll, mivel a teljes intézményneveket soroljuk fel. Tehát: „Az abdai *Dózsa Tsz*, a vésztői *Kossuth Tsz* és a kisalmási *Táncsics Tsz*". Ha azonban a *tsz* utótagot csak a felsorolás végén tesszük ki, ez ott nem a felsorolt tulajdonnevek része, hanem ismét csak a „műfajnak” köznévi megjelölése, tehát: az abdai *Dózsa*, a vésztői *Kossuth* és a kisalmási *Táncsics tsz* (vagy: *termelőszövetkezet*). — Az előbb említett példában felhívjuk figyelmét a *tsz* betűszó írásmódjára. Mivel a *tsz* nem szokványos rövidítés, hanem szóként használt betűszó, nem csupa nagybetűvel írjuk intézménynevbe kerülve, hanem csak nagy kezdőbetűvel; ahogyan pl. a *Haladás Termelőszövetkezet* elnevezésben is csak kezdőbetűik nagyok az egyes szavaknak; eltérően a teljes egészükben betűszói eredetű elnevezésektől.

c) Az intézmények rövidített nevének írásakor mindig azt kell néznünk, hogy a rövidített név az intézménynek általános jellegét jelöli-e a megfelelő köznévvél; vagy pedig olyasféle „beceneve”, amelynek önmagában kisbetűvel kezdve nem lenne meg a kellő értelme. A *Földművelésügyi* kis kezdőbetűvel legtöbbek számára nem jelölné jól a Földművelésügyi Minisztériumot, a kis kezdőbetűs *Nemzeti* sem a Nemzeti Színházat. A *Selyemfonó*, *Selyemszövő* stb. kis kezdőbetűvel ugyancsak félreérthető lenne, így ezeket jobb nagyval kezdeni, mint e rövid formájukban is sajátosan tulajdonnév jellegű elemeket. Ez természetesen nem érinti a köznévi utótagjukkal rövidített intézménynevek kis kezdőbetűs írását: „Felvették a *gyárba*; „Bement a *színházba*” stb.

d) A kiállítások, vásárok — igen helyes észrevétele szerint — átmenetet képeznek az intézményektől a nevezetes időszakokba. A *kínai filmhét* és a *Budapesti Helyiipari Vásár* valóban sokban hasonlít egymásra. Mindkettő alkalmi vagy legalábbis időszakos, azaz egyik sem állandó intézmény. De vannak közöttük különbségek is. A *magyar könyv ünnepi hetének*, a *kínai filmhétnek* stb. szervezete, hivatali apparátusa nincsen; a *Budapesti Helyiipari Vásár*-nak viszont szükségszerűen van, ha időszakos is. Ez utóbbihoz hasonlít az *Országos Mezőgazdasági Kiállítás* is. Természetesen *Csók István műveinek kiállítása* vagy a *győri országos vásár* már ismét nem ebbe a csoportba tartozik, hanem a nevezetes időszakok közé, azaz kis kezdőbetűs.

e) A pártok és tömegszervezetek *központi vezetősége* magában nem önálló intézmény, s ezért általában kis kezdőbetűs.

f) Az *Atlanti Szövetség*, az *Atlanti Tanács* kétségtelenül intézmények tulajdonnévszerű elnevezései. A *nyugateurópai unió* attól függően írandó kis- vagy nagybetűvel, hogy működő szervezet tulajdonneve-e, vagy pedig köznévi értékű elemek megnevező funkciójú kapcsolata. Például: „Egyes körök *olyan nyugateurópai unió* létrehozásán fáradoznak, amely...”: ez itt közönséges megnevezés.

g) A *minisztertanács* is aszerint írandó kis vagy nagy kezdőbetűvel, hogy melyik értelmében használjuk. Ha azt az intézményt (hivatalt) értjük rajta, amely a régi Miniszterelnökség feladatkörét látja el, akkor intézménynév. Például: *A Minisztertanács Tájékoztató Hivatala*. Ha viszont köznévi értelemben használjuk, kis kezdőbetűs. Például: „Ezt az ügyet a *minisztertanács elé* kell vinni”.

h) Címzésben és hivatalos, elnevezésszerű használatban nagy kezdőbetűs az olyan igazgatóság, amely összefoglaló szerv, felső hivatal, központi hatóság. Ilyen a *Mezőgazdasági Igazgatóság*, *Gépállomási Igazgatóság*. Nem ilyen viszont a *Dömsödi Általános Iskola igazgatósága*, mely nem intézmény, hanem inkább csak elvont fogalom. — Természetesen az említett főhivatalok neve is csak a tulajdonnévszerű használatban nagy kezdőbetűs. Kicsi a kezdőbetűjük az ilyen köznévi használatú alakoknak: „A gépállomások ellenőrzése a *gépállomási igazgatóság(ok) feladata*”.

i) A *Győri Filharmonikus Zenekar*, a *Győri Filharmonikusok*, a *MÁV Szimfonikus Zenekar* és a többiek intézmények, s így nagy kezdőbetűvel írandók. De itt sem terjed ki a nagy kezdőbetű az ilyesféle köznévi használatra: „A MÁV dolgozói olyan *szimfonikus zenekart* szerveztek, amely . . .”

Reméljük, hogy az elmondottak némileg megkönnyítik az eligazodást a megsokasodott és mindig új meg új problémákat hozó intézménynevek között való eligazodásban.

D. L.

6. A Tolna megyei Malomipari Egyesülés azt kéri, hogy mielőtt elkészítenék új címtáblájukat, közöljék velük, miként kell a cég nevét helyesen írni. Eddig így írták: *Tolnamegyei Malomipari Egyesülés*. Említik a levélben a Magyar Közlöny 1955. évi 29. számát, amelynek a 158. lapján ez van: *Győr-megyei Terményforgalmi Vállalat*, a 157. lapon pedig ez: *Győr-Sopronmegyei Nyomdavállalat*.

Ez a válaszuk: Lehetséges, hogy a Magyar Közlöny azért nem írja egységesen a két cég nevét, mert ragaszkodik az illető cégek által használt írásmóddhoz. Egyes cégek — néha érthető okokból — szoktak ragaszkodni nevük hagyományos helyesírásához. Természetesen ebben az esetben nemigen látjuk a hagyományhoz való ragaszkodás semmilyen gyakorlati jelentőségét. Helyesebb volna az ilyen típusú cégnevekben a szabályoknak megfelelő egységes írásmód.

Tény az, hogy eddig ingadozó volt a gyakorlat ezen a téren. Az akadémiai helyesírás 1954. évi kiadása már külön szabályban foglalkozik ezzel, és kimondja, hogy az *-i* képzővel ellátott *megyei* szót is külön kell írni a megye tulajdonképpeni nevéől. Kérdés mármost csak az, hogy a külön írt *megyei* szót kis vagy nagy kezdőbetűvel írjuk-e, mivel intézmény nevében foglal helyet a szó.

Mindenekelőtt az a véleményünk, hogy a cég neve elsősorban *Malomipari Egyesülés*. A *Tolna megyei* inkább csak megkülönböztető előnév, így erre nem feltétlenül vonatkozik az intézménynevek helyesírásának az a szabálya, hogy a benne előforduló szavakat nagy kezdőbetűvel írjuk. De ha szorosan a cégnévhez tartozónak tekintjük is az előnevet, alkalmazható az akadémiai helyesírás 261. pontjának az a szabálya, hogy az intézménynevekben csak a lényeges szavakat írjuk nagy kezdőbetűvel. A *megyei* szót pedig bizvást tekinthetjük — az elnevezés egésze szempontjából — kevésbé lényeges szónak.

Az is kívánatosná teszi a *megyei* szónak a kis kezdőbetűs írását, mert az ilyen cégnevek a következőkkel állnak párhuzamban: *Széchenyi utcai Általános Iskola*, *Tisza melléki Rizshántoló Vállalat*, 2. sz. *Népbolt*, melyekben az *utcai*, *melléki*, *számu* szavak nagy kezdőbetűvel való helyesírása több, mint furcsa lenne.

Megjegyezzük, hogy a *Veszprém megyei Népiújság* címéhez hasonló című újságok számára is ilyen értelmű írásmódot javasoltunk (vö. Magyar Sajtó 1: 257—8).

K. K.

7. Dr. Madary Lajos ügyvédjelöltnek egyebek közt ezeket írjuk:

a) A kért megnevezéseket „A magyar helyesírás szabályai” (10. kiadás) 261. pontja alapján így íránk: *Hatvani Járásbíróság*; *Egri Megyei Bíróság*; *Hatvani Járási Tanács v. b. mezőgazdasági osztálya*; *Heves megyei Tanács v. b. pénzügyi osztálya*. A fenti szabály értelmében ugyanis csak a lényeges szavakat írjuk nagy kezdőbetűvel, márpedig a szóban forgó megnevezésekben hivatalnak csak a *Hatvani Járásbíróság*, az *Egri Megyei Bíróság*, a *Hatvani Járási Tanács*, a *Heves megyei Tanács* tekinthető; a *végrehajtó bizottság*, a *mezőgazdasági osztály*, a *pénzügyi osztály* ellenben a *Hatvani Járási Tanácsnak*, illetőleg a *Heves megyei Tanácsnak* csak mintegy a részlege, ezért kis kezdőbetűvel helyes. — Az *Egri Megyei Bíróság* elnevezésben azért nagy

kezdőbetűs a *Megyei*, mert önálló szó: arra mutat, hogy nem városi, közlekedési stb. bíróságról van szó, hanem megyei bíróságról (Eger megye nincsen). A *Heves megyei Tanács* elnevezésben a *megyei* azért kis kezdőbetűs — noha a lényeges részben van —, mert a *Heves*-sel együtt alkot földrajzi megjelölést (*Heves megye*), azt mutatja, hogy a *Heves* megyei tanácsról van szó, nem pedig — mondjuk — a *Szolnok* megyeiről. Az eddigiekhez még azt tesszük hozzá, hogy ha megszólításnak szánjuk a szóban forgó megnevezéseket, akkor minden szavukat (tagjukat) írhatjuk nagy kezdőbetűvel is. Iratok, okmányok stb. úgynevezett „fejrészen” a kezdőbetűket illetően természetesen nincs probléma akkor, ha csupa nagybetű használatos: A HATVANI JÁRÁSI TANÁCS V. B. MEZŐGAZDASÁGI OSZTÁLYA stb.

b) Második kérdése a *mezőgazdasági osztály, pénzügyi osztály* rövidítésre vonatkozik. A *pü. oszt.* forma helyes lehet, hiszen elterjedt, mindenki számára egyértelmű rövidítés. Ha a *mg. oszt.* rövidítés sűrűn fordul elő gyakorlatukban — ami valószínű — és mindenki számára közsímet, akkor nem lehet ellene kifogásunk. Tehát: A Hatvani Városi Tanács v. b. *mg. oszt.*; a Heves megyei Tanács v. b. *pü. oszt.* F. V.

8. Cs. A. budapesti általános iskolai nevelő az iskolai elemzés vitájával kapcsolatban nem ért egyet Beke Ödön legutóbbi hozzászólásával (Nyr. 79:285 kk.); levelében kifejti saját elgondolását, s világos, rövid választ (döntést) kér a szerkesztőségtől a vitatott mondatok iskolai elemzésének kérdésében.

Levélírónk azonban — mint közli is — még nem olvashatta el sem a régebbi hozzászólásokat, sem a vitázórának szánt összefoglaló cikket (Nyr. 79:199 kk.); örvendetes, hogy az első kérdéses elemzés dolgában (*Tanár szeretnék lenni*) nagyjában a tőlünk is vallott megoldást javasolja: állítmánya: *szeretnék*; odaértett alanya: *én*; tárgya: *tanár lenni*, s itt a két szó viszony megegyezik az összetett állítmány tagjai közt levővel.

A második példában (*Pistának piros arca van*) ellenben más — szerintünk helytelen — irányban tapogatózódik. Minthogy eddig iskoláink nem tanították a „birtokos részeshatározót, dativus possessivust”, továbbá mivel a *Pistának* szó nyelvtani jelentése itt amúgy sem azonos a szokásos részeshatározóéval, csak olyan elemzést fogadna el az iskola szempontjából helyesnek, melyben „Dativus possessivus kizárva!!!” Ellenben mivel az *arca* birtokos személyragos szó valamiféle birtokost nevez meg, a „Nincs birtok birtokos nélkül” elv alapján a *Pistának* szót ő birtokos jelzőnek minősíti. — Ezzel bizony mi nem érthetünk egyet! *Odaadom Pistának a kalapját: a Pistának* szó ugyan logikailag itt is a *kalapját* tárgynak a birtokosát nevezi meg, m o n d a t t a n i l a g mégsem birtokos jelző, hanem részeshatározója az *odaadom* igei állítmánynak. Ezért nem helytálló az az érv sem, hogy „a részeshatározó mellett nincs birtok”; mondattanilag nem, de logikailag igenis lehet. S a birtokos személyragos szónak (logikai) birtokosát a mondatban még egyéb mondatrész is kifejezheti. Pl. tárgy: *Bántja-e Pistát a mulasztása?*; alany: *Pista elvesztette a kalapját*. Ha pedig így nézzük a vitás mondatot, akkor a hagyományos (birtoklást kifejező) részeshatározó (dativus possessivus) minősítés sem lesz olyan mehökkentő. Egyébként pl. jövő időbe áttéve (*Pistának is lesz még piros arca*) a szokásos részeshatározói nyelvtani jelentést is eléggé érezhetjük a *Pistának* alakban. Mindenesetre jobban, mint amikor pl. a *kell* ige mellett azt nevezük meg részeshatározóval, aki (ami) egy cselekvést köteles végrehajtani (vagyis logikai alanyt): *Mindnyájunknak el kell menni* (Kossuth-nóta).

Ezért azt ajánljuk a levelet író kartársnak: olvassa el vitánknek régebben megjelent részleteit is, s akkor megláthatja: szerkesztőségünk már előzőleg is igyekezett rövid és egyértelmű — s tudományosan is helyes — tanácsot adni a nyelvtanítással foglalkozó pedagógusoknak a vitás elemzési kérdésekben.

T. J.

9. Dér Pál a *fellebbez* szó helyett az érthetőbb *feljebbez* alakot ajánlja. Javallatát avval indokolja, hogy „Minden gyerek is megérti, ha egy lépcsőházban táblát lát, amelyen az áll: »az iroda egy emelettel *feljebbe*«. De nem ez a helyzet akkor, ha az áll a táblán, hogy *fellebb* . . . Ugyanígy mindenki első olvasásra vagy hallásra megértene, miről beszélünk vagy írunk, ha a régi *fellebbezés* szó helyett *feljebbezés*-t írnánk vagy mondanánk. . . megértene, hogy a szóban forgó ügy *f e l s ő b b* fórum elé terjesztéséről van szó”.

Válaszunk a következő: a) A nyelvművelés (s ezen belül a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő közönségszolgálat) a szakszókincsnek egyes elemeivel, egyes műszavakkal nem foglalkozik, illetőleg ezek kérdéseiben általában nem határozó, hanem csak tanácsadó és véleményező fórum. A javaslatban foglaltakkal kapcsolatban is mindössze annyira szorítkozhat ezért, hogy a hibáztatott régi és a javasolt új kifejezés nyelvi alakulásmódjának helyessége kérdésében foglal állást. — Annak eldöntésére azonban, hogy a továbbiak során a régi, vagy az új kifejezés legyen-e használatos, már nem illetékes.

b) A ma általában használatos *fellebbez* ige kétségkívül régibb nyelvallapotot tükröz. Alapszava ma *feljebb* vagy *följebb* alakban használatos inkább; a belőle származtatott jogi és közéleti kifejezéseket azonban régies, *ll*-es alakjukban kívánja még az 1950. évi helyesírási szabályzat is: *fellebbez*, *fellebbvaló*,¹ *fellebbvitel*.² Mivel a szabályzat szerint a *feljebb* és a *följebb* mellett használható a *fellebb* és a *föllebb*³ alak is, a mai helyzet védhető, hiszen a két egyaránt lehetséges alapforma közül csak az egyikből fogad el származékokat. Erre példa a *fütyül* is, amely csak ebben az alakjában használatos, noha alapformául a *fütyül* és a *fütyöl* egyformán engedélyezve van.

c) Valóban kérdésessé válhat, hogy a két lehetséges alapforma közül — ha csak az egyikből fogadunk el származékokat — helyese-e éppen az elavultabbat, a régiesebbet választani a származékok alapjául. A *művel* ige egyes származékaiban, illetőleg összetételeiben például sokáig ragaszkodott a helyesírás a régiesebb *mível* változathoz, pl. a *földműves*, *földművelés* alakokban; ezt azonban már az 1930-as években, először megengedett változatként, azután egyedül elismert formaként az alapformához jobban illő *földműves*, *földművelés* stb. váltotta fel.

d) Nyelvi szempontból, azaz alkotásmódját tekintve tehát egyaránt helyes mind a *fellebbez*, mind pedig a *feljebbez* alak. Az előbbi ellen szól azonban némileg az, hogy a régies, elavuló alapformából való, s így a nyelvi tudatban — mint a levélíró is helyesen rámutat — egyre inkább elszakad az alapformától. Sokak nyelvérzéke már ma sem a *fellebbez*, illetőleg *feljebb* alapformához kapcsolja, hanem így elemzi: *fel-lebbez*: ezt bizonyítják a kevésbé iskolázottaktól hallható *lebbezen fel*, *fel fogok lebbezni* stb. formák.⁴ A *fellebbvaló* és a *fellebbvitel* esetében a kérdést a gyakorlat önkényesen meg is oldotta: egyre gyakoribb ilyen írásmódjuk: *feljebbvaló*,¹ *feljebbvitel*,² illetőleg *följebbvaló*,¹ *följebbvitel*.²

e) Az elmondottakból következően nem tekinthető károsnak az a törekvés, hogy a *fellebbez* igét *feljebbez*, illetőleg *följebbez* alakban szorosabban kapcsoljuk a ma élő alapformához, tekintettel az *e* hangnak egyébként is igen nagy használati arányára, talán kívánatos lenne, hogy a szó az ugyancsak használatos *följebb* alapformából képezve, azaz *följebbez* alakban váljék járatosná. — Hogy ennek megváltoztatása a jogtudomány egész terminológiáján belül nézve megvalósítható-e, az viszont már arra illetékesek megítélésétől függ.

D. L.

¹ A helyesírási szabályzatnak 1954 őszén megjelent 10. kiadásában már csak *lj* kapcsolattal: *feljebbvaló* v. *följebbvaló* alakban szerepel.

² Az említett 10. kiadásban ez a szóalak nincs benne.

³ A 10. kiadás már csak *lj* kapcsolatot tartalmazó *feljebb* és *följebb* formát engedélyezi; eszerint az *ll*-es *fellebb* és *föllebb* elavult.

⁴ Ezt a hamis elemzést a *fellebb* és *föllebb* formának elavulása csak alátámasztja; a helyesírásból való kihagyása a felvetett kérdés időszerűségét csak növeli.

ZSIRAI MIKLÓS

1892—1955

A magyar és a finnugor nyelvtudományt s a magyar nyelvművelést igen nagy veszteség érte Zsirai Miklós halálával. Sajnos, nem adatott meg neki, hogy mesteréhez, Szinnyei Józsefhez hasonlóan pátriárkai kort érjen, sőt életének vége felé a hosszan tartó és kínzó betegség is gátolta alkotó erejének teljes kifejtését. Pedig még mennyivel gyarápíthatta volna így is elévülhetetlen tudományos érdemeit! Ifjúkorában — hadifogsága idején is — lankadatlan szorgalommal tanult, készült pályájára. A Magyar Tudományos Akadémia főtitkári hivatalában töltött szolgálat után katedrára lépett, tanított, írt, szerkesztett. Előbb az Eötvös Kollégiumnak volt szakvezető tanára, majd a budapesti tudományegyetemen töltötte be a finnugor nyelvészet tanszékét, és tanári hivatottságával, rátermettségével sok jeles tanítványt nevelt. Magvas nyelvtudományi s nyelvművelő cikkeket és értekezéseket írt, folyóiratokat szerkesztett, a Nyelvtudományi Közleményeket, a Magyarosant, azonkívül szakértő feldolgozással kiadhatóvá tett egy másik kiváló magyar tudósnak, Reguly Antalnak majdnem egy évszázad óta kéziratban heverő, értékes chanti (osztják) népköltészeti gyűjtéséből két kötetre valót. Legnagyobb szabású műve egy testes könyv, nyelvi rokonainknak, a népeknek és nyelvüknek fényképekkel, rajzokkal, térképekkel is szemléltetett bő ismertetése s a finnugor nyelv-hasonlítás történetének kitűnő összefoglalása, a „Finnugor rokonságunk” (1937.).

Az embereket tetteikből, a dolgozókat munkájukból lehet és kell megítélni, az írókat tehát műveikből, a tudományos írókat is. Nem abból, amit mások mondanak róluk, hanem amit ők maguk írtak és írnak. Sokat kellene Zsirai műveiből idézni, hogy bemutassuk tüzes magyar lelkét, a tudományos igazságért hevülő és bátran harcoló természetét. Finnugor tanulmányaink című akadémiai előadásában meggyőző erővel hirdette: „A rokon nyelvek, a rokon népek ismerete nélkül nincs genetikusan nemzeti tudomány!... Amikor nemzeti tudományunkat műveljük, nemcsak másra nem bízható elemi honvédelmi kötelességet teljesítünk, ... hanem az egyetemes tudományosságunk is pótolhatatlanul hasznos tényezőivé válunk. Ne féljünk a sovinizmus vádjától: A nemzeti érték — emberi érték!” (MNy. 37 : 289—90, 296). Csípős gúnyjal és elmésen támadta a kontárokat, akik bírónak képzelik magukat, és pálcát suhogtatnak kezükben, vakmerően ítélkezve olyan kérdésekről, amelyekhez egy mákszemnyit sem értenek. Vajda Péter sírfeliratára hivatkozott velük szemben : „Az igazság szava áthatóbb a mennydörgésnél, s az igazságtalanság villámot hord keblében” (MNy. 36 : 106).

Nem csupán hideg ésszel vizsgálta nyelvünket, mint valami boncolgatni való, szívének közömbös tetemet, hanem lelkesedett is érte. Mikor 1944-ben megválasztották a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökévé, így tett hitet a magyar nyelv mellett : „A mai viszonyok között nem ígérek szép terveket, nagyszabású, üdvös újításokat. Programmom nagyon egyszerű : szeretem nyelvemet, ezt a minden előttem élt magyar lelkével átitatott drága örökséget, ezt a minden utánam élő magyarra átszármasztatandó

szent muzsikát, s gyönyörűséges kötelességemnek érzen ennek minél tökéletesebb megismertetését, megbecsültetését, megkedveltetését. Ennyi a programom, ezt azonban ma is — holnap is, jóban is — rosszban is vállalom” (MNy. 10 : 144). S éppen mivel gondolatai nem pusztán elméjében születtek, hanem szívéből is fakadtak, stílusa nem egyhangúan kopogó, száraz, fakó tudományos próza. Megvolt benne az a mindennapi adomány, hogy tudott szívesen, ízesen, hangulatosan, elevenen, hatásosan írni. Mély tudással párosult emberi jósága, kedves modora, megnyerő egyénisége kiválóan alkalmassá tette a nevelői hivatásra, és kartársai körében is méltán megérdemelt népszerűséget biztosított neki. Mindannyiunk őszinte fájdmára s a nyelvtudomány és a nyelv-művelés mérhetetlen kárára most már nem gazdagíthatja szakirodalmunkat alkotásával, de — s itt megint őt magát kell idézni, azokat a költői lendületű szavakat, amelyekkel sok szép búcsúztató beszéde közül az egyiket befejezte — „az ő fáklája, a magyar szó, a magyar munka fáklája tovább lobog : tovább visszük, tovább adjuk, s vele visszük, vele adjuk az ő nevét, az ő emlékét és az ő munkássága tiszteletét is” (MNy. 28 : 127).

Nagy J. Béla

AZ I. FINNUGOR NYELVÉSZETI KONFERENCIA

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya szeptember 28-tól 30-ig rendezte I. Finnugor Nyelvészeti Konferenciáját. A tanácskozások első napján Lakó György levelező tag olvasta fel „A magyarországi finnugor nyelvtudomány jelene és jövő feladatai” című előadását. Lakó György reális, szépítgetés nélküli képet adott a hazai finnugor nyelvtudomány mai állapotáról. Összehasonlította tudományunk helyzetét a két világháború közötti időszak állapotával, és ez az összehasonlítás kétségkívül a mi javunkra ütött ki. Míg a felszabadulást megelőző két és fél évtizedben mindössze két nagyobb önálló finnugor nyelvészeti szakkönyv és a Nyelvtudományi Közleményeknek alig néhány kötete jelent meg, addig az első öt éves terv-időszak kezdete óta mintegy 9—10 önálló finnugor nyelvészeti kiadvány látott napvilágot, a Nyelvtudományi Közlemények pedig 1950 óta évenként rendszeresen megjelenik.

A finnugor tárgyú kiadványok nagy részét anyagközlések alkotják. Ennek az a magyarázata, hogy a magyar nyelvészek által gyűjtött rokonnyelvi szövegek, szótárak kiadása az elmúlt korszak közönye folytán most reánk hárult. Sürgető kötelességünk továbbra is, hogy a még kiadatlan értékes szöveg- és szótári anyagot minél előbb a tudomány rendelkezésére bocsássuk. Az anyagközlő munkák mellett megindult hazai finnugor nyelvészeink nagyarányú kollektív vállalkozása „A magyar szókinés finnugor elemei” című tervmunka, amely a hatalmasan felduzzadt etimológiai irodalomban fog biztos kalauzul szolgálni.

E fontos és halaszthatatlan munkálatokon kívül beszámolt az előadó szakembereink sikeres egyéni kutatásairól is, amelyeknek eredményességét a folyóiratok hasábjain megjelent cikkeken lehet lemérni. Hiányolta, hogy aránylag kevés volt a hangtörténeti és az általános, elvi vonatkozású tanulmányok száma.

Lakó György beszámolt az I. tudományos öt éves terv finnugor nyelvészeti pontjainak teljesítéséről, s az e téren mutatkozó hiányosságokat, lemaradásokat az I. öt éves tervünkben érvényesült maximalizmussal és részben a marrizmus hatásával magyarázta.

A finnugor nyelvtudomány állapotát azonban nem csupán a kiadványok számán és a tematika változatosságán lehet mérlegelni. Az értékelő munkában a minőség szempontjait is fokozott mértékben kell alkalmazni. Ezt tette Lakó György, amikor rámutatott arra, hogy a hazai finnugor nyelvtudomány helyzete szép teljesítményeink ellenére

sem mondható kielégítőnek. Részben az elmúlt polgári korszak hibájából kevés a kutatók száma. Az idősebbeket a halaszthatatlan anyagkiadási munkálatok kötik le, ún. közép-káderünk pedig alig van. Ilyen körülmények között még nem eléggé széleskörű az elméleti kérdések iránti érdeklődés. Finnugor nyelvtudományunk fogyatékoságai között említette hogy nem ismerjük eléggé a nyugati finnugor nyelveket, nem készülnek nagyszabású, alapvető monográfiák, szórványosan a pozitívizmus jelei mutatkoznak, s általában a minőségi szempont gyakran háttérbe szorul a mennyiségi mellett. Sok hiányosság tapasztalható egyes szerzők tanulmányainak szerkezetében és stílusában. A fogyatékoságok kiküszöbölése — ez finnugor nyelvtudományunk egyik feladata a jövőben.

Beszélt Lakó György nemzetközi kapcsolataink örvendetes fejlődéséről is, majd a legközelebbi időkben előttünk álló feladatokat taglalta. A konferencia Lakó György beszámolójának meghallgatása és megvitatása után bizottságot választott, hogy az h a t á r o z a t i j a v a s l a t o k a t dolgozzon ki az elhangzottak alapján. E határozatok lényegét az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Folytatnunk kell az anyagkiadási munkálatokat. Hamarosan hozzá kell kezdenünk „A magyar szókincs finnugor elemei” című tervmunka szerkesztési munkálataihoz és egy próbafüzet kiadásához. A nyugati finnugor nyelvek megismertetésére és rokonnyelvi szöveggyűjtemények készítésére nagyobb gondot kell fordítani. Az egyetemi oktatásban biztosítani kell azt, hogy hallgatóink elsajátíthassák a tudomány műveléséhez szükséges idegen nyelveket. Kutatóinknak arra kell törekedniük, hogy gondos szerkezetű, jó magyarsággal megírt munkákat készítsenek, és hogy filozófiai-ideológiai ismereteik fejlesztésével szélesítsék látókörüket és tematikájukat. Nemzetközi kapcsolataink továbbfejlesztendők. Kívánatos a tudósok, aspiránsok és egyetemi hallgatók cseréjének megszervezése, finnugor anyanyelvű fiatal kutatók magyarországi tanulmányútjának biztosítása és egy közös magyar-szovjet expedíció megvalósítása nyelvrokonaink közé. Javasolja továbbá a konferencia, hogy 1957-ben rendeztessék meg Budapesten az I. Nemzetközi Finnugor Nyelvészeti Kongresszus.

29-én délelőtt Fokos-Fuchs Dávid kandidátus tartotta „A névragozás történetéből” című előadását, délután pedig N. Sebestyén Irén kandidátus „Birtokviszonyt kifejező szerkezetek a szamojédban és az uráli genitívus kérdése” címen adott elő.

F o k o s - F u c h s D á v i d előadása ahhoz a P. Ravilától képviselt felfogáshoz csatlakozott, amely a primér névragok eredetét névmástövekre vezeti vissza. Lakó György két egyszerű ragnak, a locatívusi *t*-nek és *n*-nek mutatta ki mutatónévmási eredetét. Felfogása szerint az ősi mondatban a helyviszonyítást a névszó után járuló névmási elem fejezte ki. Ez — idővel még jobban megrövidülve — a megelőző szóhoz járult, és az lett a szerepe, hogy a mondat részeit egymással viszonyba állítsa. Fokos-Fuchs Dávid főleg az obi-ugor nyelvekből vett példák segítségével kutatta fel azokat a nyomokat, amelyek a névmás → névrag fejlődés menetének egyes fázisait megvilágítják.

Ennek a folyamatnak a lezajlása hosszú időn át tartott, s a nyelvi jelenségekből ítélve Fokos-Fuchs a következő fázisokat következtette ki: 1. A ragtalan főnév mindenféle viszonyítást kifejez (vagyis **fa* = 'fán, fára' stb.). 2. A mutatónévmások aktualizálják a mondatban kifejezendő viszonyítást (p. **fa az* = 'a fán, a fára' stb.). 3. A főnév még ragtalan, de a névmás bizonyos nyomatékosító végződéseket vesz fel (pl. m. *ez-e, ott-a*); ebben a fázisban a főnév és a végződéses névmás együttesen fejezi ki a viszonyítást (pl. **fa (az + nyomatékosító végződés = *fa-ott = 'a fán')*). 4. A végződéses névmás a főnévhez tapad.

Fokos-Fuchs Dávid előadásának értékes megállapításai nagy visszhangot, termékeny vitát váltottak ki a jelenlevőkből. A tanulmány szép példáját adta az olyan általános érdekű dolgozatnak, amely konkrét nyelvi anyag alapján jut el végső, elvi vonatkozású következtetéseihez.

N. Sebestyén Irén nagy figyelemmel kísért délutáni előadásában egyrészt a birtokviszony kifejezésének a formáit vizsgálta a szamojédban, másrészt az előzőleg kifejtettek alapján az uráli genitívus kérdéséhez szolt hozzá. Megállapította, hogy a birtokviszony kifejezésének legősibb módja a szamojédban a jelöletlen szerkezet. A szamojéd (főleg a nyenyec) genitívusi alakok vizsgálatából pedig azt a tanulságot szűrte le, hogy a mai szamojéd nyelvekben genitívusi funkcióban mutatkozó *-n* elem nem eredeti genitívus rag, hanem egy mondatfonetikai okokból létrejött szeretlen kapcsolóhang. Ez a másodlagos szeretlen hang a birtokos szóhoz tapadva fokozatosan a szoros összetartozást kifejező kapcsoló elemmé, a déli szamojéd nyelvekben pedig valóságos genitívus raggá fejlődött. Tehát a szamojéd nyelvekben mutatkozó genitívus ragnak — az előadó fel fogása szerint — nincsen genetikai kapcsolata a nyugati nyelvekből ismert genitívus raggal.

A két napra tervezett konferencia programját igen hasznosan egészítette ki szovjet vendégünknek, B. A. Szerebrennyikov levelező tagnak szeptember 30-án tartott előadása „A finnugor nyelvek történetének néhány kérdéséről”. Szerebrennyikov professzor a finnugor nyelvek ún. *s*-es praeteritumának, a komi *batljš kerka* 'az apa házát' típusú, tárgyjal kapcsolatos birtokos szerkezetnek és a m. *kértem vala* féle múlt idő típusnak a kialakulásával foglalkozott. A konferencia résztvevői az előadást örömmel fogadták, és ahhoz számosan hozzászóltak.

Visszatekintve a három nap eseményeire, megállapíthatjuk, hogy az I. Finnugor Nyelvészeti Konferencia finnugor nyelvészeink sikeres erőpróbája volt. Számbavettük eredményeinket, fogyatékoságainkat. Javaslatok hangzottak el a hibák kiküszöbölésére és a legközelebbi jövőben megoldandó feladatokra vonatkozóan. Az elhangzott előadások és általában a hozzászólások is magas színvonalúak voltak. Örvendetes jelenségként könyvelhetjük el, hogy magyar nyelvészeink közül is sokan megjelentek konferenciánkon, s hozzászólásaikkal aktívan részt vettek a tanácskozásokon. Hasonló örömmel kell ezt is megállapítanunk, hogy a vendégként jelenlevő B. A. Szerebrennyikov professzor nagy érdeklődéssel figyelte az előadásokat, a felvetett problémák visszhangot keltettek benne, s ő maga — hozzászólásaival és előadásával — szintén hozzájárult a konferencia sikeréhez. Az elhangzottak fokozták a résztvevők munkakedvét, távlatokat nyitottak a további kutatómunka előtt. A konferencián szerzett tapasztalatok után bizakodva nézhetünk 1957-re tervezett nemzetközi finnugor nyelvészeti kongresszusunk elé.

Hajdú Péter

A NYELVMŰVELŐ FŐBIZOTTSÁG 1955. JÚLIUS 13-ÁN TARTOTT ÜLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE

Jelen vannak: Kodály Zoltán elnök, Lőrincze Lajos titkár; Deme László, Fábíán Pál, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Tompa József főbizottsági tagok, Klár János, Szépe György meghívott vendégek.

Kodály Zoltán elnök megnyitja az ülést.

Lőrincze Lajos titkár napirend előtt beszámol a Művelt Nép kiadónál megjelenő nyelvművelő kiadvány ügyéről. Elmondja, hogy kérésére a kiadó a mű terjedelmét az eredeti 18 ívről 24 ívre felemelte; a kötet megjelenése decemberre várható. Ezután újra fölveti a könyv címének a kérdését, minthogy a tervezett „Kis Magyar Nyelvőr” címmel kapcsolatban több kifogás merült fel. A hozzászólások során az a véle-

mény alakul ki, hogy a kiadvány lényegét jobban kifejezi a „Nyelvművelő Könyv” cím. Kodály Zoltán még megelőlegebbnek tartja az egyszerű „Nyelvművelő” címet. A Főbizottság a szerkesztőre bizza, hogy a kiadóval egyetértésben döntsön ebben a kérdésben.

2. Kodály Zoltán elnök felkéri Kovalovszky Miklóst, tartsa meg beszámolóját a műszaki tudományos terminológiának a kérdéséről.

Kovalovszky Miklós először is a műszaki nyelv művelésének nehézségeiről beszél; majd rámutat arra, hogy mennyire kívánatos, hogy a műszaki nyelvhasználatnál nyelvhelyességi szempontból foglalkozunk. A továbbiakban elmondja, hogy a műszaki nyelvhasználat igen elhanyagolt területe nyelv-művelésünknek: háromnegyed százada nem jelent meg összefoglaló tanulmány a műszaki terminológia rendezéséről; a szép számban megjelent műszaki szótárak szerkesztőségébe nem vontak be nyelvi szakértőt; az a néhány jószándékú műszaki nyelv-művelő munka, amely megjelent, többnyire csak alkalmi hibákkal foglalkozott. Hangsúlyozza, hogy a műszaki nyelv művelése terén csak a szakemberek és a nyelvészek együttműködése hozhat jelentős eredményt. — Ezután beszámol arról, hogy az erők összefogása érdekében a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége (METESZ) tagegyesületei mellett ez év májusában megalakult az önálló, központi műszaki tudományos nyelv-művelő és fordítói szakosztály is. (A szakosztály elnöke Csűrös Zoltán, alelnöke Ország László; a vezetőségben képviselve van a Műszaki Egyetem, a Szabványügyi Hivatal, a Találmányi Hivatal, az Országos Műszaki Könyvtár, a Műszaki Könyvkiadó és a Nyelvtudományi Intézet.) Ennek első teendője volt a Műszaki Terminológiai Bizottság megalakítása. — A Bizottság nagy vonalakban már kidolgozta a terminológia rendezésének alapját alkotó Műszaki Értelmező Szótár tervét. E mű mintegy 8—10 alapvető műszaki tudományág műszókészletét ölelné fel, kb. 50 000 szabatosan, szakszerűen értelmezett címszóban. Az egyes szakbizottságok által kidolgozott anyagot a helyes magyarság, közérthetőség, szabatoság szempontjából nyelvészek felülvizsgálják, azután kerülne végleges formába a szótár. Az elvi kérdések tisztázására elkészült Klár János kezdeményezésére a „Műszaki tudományos terminológiánk rendezésének főbb kérdései” című tanulmány, ennek a megjelenése azonban sajnálatos módon késik.

Kovalovszky beszámolóját vita követi. A vitában részt vesz Klár János, a Műszaki Értelmező Szótár szervező szerkesztője is. Hangsúlyozza, hogy feltétlenül szükséges a műszaki terminológiai kérdések rendezése, s ennek igen jó eszköze lesz a szótár. — A továbbiakban beszámol a Műszaki Értelmező Szótár munkálatainak állásáról, szervezési kérdéseiről; arról, hogy a szótár a terv szerint normatív jellegű lesz; a munkálatok decentralizáltan fognak folyni; a szótár felelős szerkesztője Mosonyi Emil akadémikus lesz, s a szótár megalkotásában igen kiváló szakemberek fognak részt venni.

A vita eredményeként a Főbizottság a következőket mondja ki: A Főbizottság örömmel üdvözlöi a műszaki szakemberek és nyelvészek együttműködésével elkészítendő Műszaki Értelmező Szótár tervét. A Főbizottság a maga részéről kész minden tőle telhető nyelvi segítséget megadni. — A Főbizottság kívánatosnak tartaná a műszaki tudományos szókinccs kérdéseinek rendezésén kívül a többi tudományágak terminológiai kérdéseinek a megoldását is. Ezért elhatározza, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Elnökségéhez fordul, s kéri az Elnökséget, utasítsa az egyes Osztályokat, hogy — esetleg terminológiai bizottságok létrehozásával — gondoskodjanak a saját tudományáguk műszókincse kérdéseinek rendezéséről. — A javaslat előkészítésével Fábrián Pált bizza meg a Főbizottság.

3. Deme László jelentést tesz a nyelv-művelő lexikon ügyéről. A nyelv-művelő lexikonnak akadémiai színvonalon való elkészíttetéséhez — a nyomdai költsé-

geken kívül — mintegy 120 000—140 000 forintra lenne szükség. Az illetékes kiadókkal folytatott tárgyalások azt mutatták, hogy e pénzösszeg biztosítására nincs mód; a kiadók csak a szokásos szerzői és lektori tiszteletdíjat tudnák biztosítani. — Minthogy a lexikonra égető szükség van, többen fölvetették a műnek a Nyelvtudományi Intézet termunkái közé való felvételét. Erre azonban csak folyó termunkák, elsősorban a leíró nyelvtan befejezése után nyílhat lehetőség. — Ilyenformán az akadémiai igényű és jellegű nyelvművelő kódex munkálatainak megindításával kényszerűen várnunk kell.

Minthogy erre a lexikonra feltétlenül szükség van, javasolja Deme László, hogy a Főbizottság — a múlt év június 26-án tartott ülésén hozott javaslatához visszatérve — törekedjék arra, hogy a Szikra által kézirat gyanánt kiadott „Nyelvi segédkönyv szerkesztők számára” című mű második, átdolgozott kiadása minél előbb jelenjék meg. Vesse tehát fel a Főbizottság ismételten a Szikra-segédkönyv munkaközösségének, illetőleg a Szikra kiadónak az átdolgozott új kiadás gondolatát; ajánlja a munkaközösségnek néhány nyelvművelő szakemberrel való kiegészítését; vállalja magára a lektorok kijelölését, a megjelenendő munka elé ajánló előszó írását s a munkának készülése közben való pártfogolását.

A Főbizottság — Deme javaslatának a megvitatása után — elhatározza, hogy egy ilyen mű létrejötte érdekében a Deme által beterjesztett javaslat értelmében megteszi a szükséges lépéseket, s megbízza a titkárt, hogy vegye fel a kapcsolatot a Szikra kiadóval.

Nyelvtani elemzési verseny. Május elején zajlott le Egerben a pedagógiai főiskolának immár hagyományossá váló nyelvészeti tanulmányi versenye. A versenyen négy főiskola (Budapest, Eger, Pécs, Szeged) öt-öt hallgatója indult. A részt vevőket az egyes főiskolákon lefolyt háziversenyek eredményei alapján jelölték ki.

A versenyen a következő feladatokat kellett megoldani:

A) **A m o n d a t o k s z e r k e z e t e** szempontjából elemezni kellett az alábbi szöveget: „Ma már eltemették az utolsó halottat is. A község képe meglehetősen nyugodt volt. A boldogtalan emberek már nem járkálnak az utcán, hanem szépen odahaza maradnak, és átadják magukat a néma kétségbeesésnek, bár ez még sokkal borzasztóbb hatást tesz a szemléltre, mint az eddigi jajveszékélés. Ma délelőtt érkezett meg Dömötör közegészségügyi felügyelő, akit a belügyminiszter küldött ki ide a hely színére, hogy gondoskodjék segélyről és gyógyszerekről. De ahol ennyire tömegével jön a baj, ott lehet-e még segíteni? — kérdezték magukban sokan.” (Szabó Pál regényrészlete alapján.)

B) **M o n d a t r é s z e k** szempontjából elemezni kellett a fenti szöveg 4. és 5. mondatát.

C) **S z ó t a n i** (szófaji és alaktani) szempontból a 4. mondatot.

D) **H a n g t a n i** szempontból (hangok és hangkapcsolatok szerint) a következő szavakat: *utcán, boldogtalan, gyógyszerekről.*

A szöveg kiválasztását, a verseny feladatainak megjelölését az Oktatásügyi Minisztérium illetékes szerveinek felkérésére a Nyelvtudományi Intézet két munkatársa, Deme László és Imre Samu végezte; ők bírálták el és rangsorolták a jelígés dolgozatokat is.

A dolgozatok között kiemelkedően jó, hibátlan munka nem akadt, de nem volt közöttük különösebben rossz sem. Örvendetes dolog, hogy az átlageredmény jóval a múlt évi fölött mozgott, s ez kétségtelenül az oktatás általános javulását mutatja.

A verseny rámutatott a főiskolákon folyó oktatás pozitív vonásai mellett néhány hibára is. A dolgozatokból az derült ki, hogy pl. a nyelvtörténeti ismeretek tanítása — legáltalában egyes főiskolákon — túlméretezett, s ezért eredményei nem elég szilárdak.

Hasonló képet mutatott az idegen szakkifejezések használata is. Meglepően gyenge eredményt mutattak fel a versenyzők — szinte kivétel nélkül — a többszörös szóösszetételek elemzésében.

A verseny eredménye a következő volt:

I. díj, 250 Ft: Fésüs András, Szeged; — II. díj, 200 Ft: Havas Gézáné, Budapest; — III. díj, 150 Ft: Pressburger Endre, Budapest; — IV. díj, 100—100 Ft: Sipos Gyula, Budapest; Balogh Ilona, Szeged; Fekete Borbála, Eger; Mezei Gábor, Budapest. — Dicséretet kaptak: Varsányi Viola, Budapest; Vilisics Erzsébet, Pécs.

A Tihanyi alapítólevél megírásának kilencszázadik évfordulóját július 29-én ünnepelték meg Tihanyban. A TTIT rendezésében tartott ünnepélyen Balázs János méltatta e nyelvemlékünk jelentőségét nemzeti nyelvünk és az európai nyelvek fejlődésében. Györffy György pedig hozzászólásában az alapítólevél történelmi jelentőségéről beszélt. Az ünnepséget műsor fejezte be. Ebből az alkalomból megjelent Tihanyban irodalmi életünk és nyelvtudományunk számos képviselője.

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményei VII. kötetének 3—4. száma. A kötetben az 1955. évi akadémiai nagygyűlésen elhangzott előadások és az ezeket követő hozzászólások mellett az Osztály sokszínű munkáját tükröző anyag is található. Nyelvészeti szempontból figyelemre méltó az osztályvezetőség munkabeszámolója, azonkívül Knieszsa István és Iorgu Iordan akadémikus előadása (mindkettő számos hozzászólással együtt). — „Az osztály életéből” című rovatban jelent meg a Nyelvtudományi Főbizottság 1955. május 3-i vitatülésének az anyaga: Rácz Endre beszámolója a Magyar Nyelvőről és a hozzá kapcsolódó hozzászólások Koválovszky Miklós összefoglalásában. A Szemle-rovatban „A Magyar Nyelvatlasz munkamódszeré”-nek ismertetése mellett Benkő Loránd megjegyzései olvashatók Deme Lászlónak „A magyar nyelvjárások néhány kérdéséről” című tanulmányához, valamint az említett mű szerzőjének válasza.

A József Attila Szabadegyetem nyelvészeti előadásai. A Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat az 1955—56. tanévben folytatja tavaly megindult szabadegyetemi előadásait. Az idén már megnyílik a nyelvészeti tagozat is. A „Bevezetés a nyelvtudományba” című egy éves tagozat tervében a következő előadások szerepelnek:

1. Társadalom és nyelv. — 2. A magyar nyelv eredete. — 3. Népünk múltja szókincsünk tükrében. — 4. A magyar szólásokról. — 5. A szójelentés és a szóhangulat. — 6. A névadásról. — 7. Régi nyelvünk hiteles okmányai: a nyelvemlékek. — 8. Hogyan változik a nyelvtani rendszer. — 9. Nyelvjárásaink múltja és jelene. — 10. Irodalmi nyelvünk kifejlődése. — 11. Írásrendszerünk kialakulásáról. — 12. A nyelvművelés. — 13. A nyelvi eszközök stilisztikai szerepe. — 14. Helyesírásunk gyakorlati nehézségei. — 15. A helyes fogalmazás kérdései. — 16. Irodalmi remekművek nyelvi magyarázata.

<i>Mucsi Józsefné</i> : „B”-ríz, „C”-ríz?	459
<i>Vámos István</i> : A demizson magyar neveihez	460
<i>Scheiber Sándor</i> : A Szodoma almái Aranyánál	461
<i>Héjjas Zoltán</i> : Sáskákat	461

Nyelvjárásaink

<i>Sebestyén Árpád</i> : Készülő Nyelvatlaszunkhoz	462
<i>V. J.</i> : Az általános iskolai tanulók nyelvjárási anyaggyűjtéséről	465

Szemle

<i>Bencédy József</i> : Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje, III. rész	466
<i>Fábián Pál</i> : Temesi — Rónai — Vargha: Anyanyelvünk	473
<i>Végh József</i> : Szathmári István: Nyelvjárásaink	477
<i>Szépe György</i> : Mutató a Nyelvtudományi Közlemények I—50. kötetéhez .	478
<i>H. Molnár Ilona</i> : Orosz írók a nyelvről	479
<i>Láczter István</i> : Herzen: Emlékezések és elmélkedések	480

A Nyelvőr postája

Az MTA Nyelvtudományi Intézete nyelvművelő csoportjának levelesládájából	482
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Nagy J. Béla</i> : <u>Zsirai Miklós 1892—1955</u>	490
<i>Hajdú Péter</i> : Az I. Finnugor Nyelvészeti Konferencia	491
A Nyelvművelő Főbizottság 1955. július 13-án tartott ülésének jegyzőkönyve	493
Nyelvtani elemzési verseny. — A Tihanyi alapítólevél megírásának kilencszázadik évfordulója. — Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya Közleményei VII. kötetének 3—4. száma. — A József Attila Szabadegyetem nyelvészeti előadásai	495

Beküldött könyvek és folyóiratok

Társadalmi Szemle, a Magyar Dolgozók Pártja elméleti folyóirata

Magyar Sajtó, a Magyar Újságírók Országos Szövetségének folyóirata

Papír- és Nyomdatechnika, a Papír- és Nyomdaipari Dolgozók Szakszervezetének folyóirata
Élet és Tudomány a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat hetilapja

Akadémiai Kiadó

(Budapest, 1955.)

Horváth János: Vitás verstani kérdések

Tankönyvkiadó

(Budapest, 1953.)

M. Мико: Учебник венгерского языка
[Mikó Pálné: A magyar nyelv tankönyve]

Új Magyar Könyvkiadó

(Budapest, 1955.)

Büchner: Danton halála. Fordította:
Kosztolányi Dezso, Paulinyi Zoltán
és *Thurzó Gábor*

Nyekraszov: Ki a boldog Oroszországban.

Fordította *Áprily Lajos*

Toma: Az élet dala. Fordította: *Faludi*

György, Szabó Lőrinc stb.

Társadalom- és Természettudományi

Ismeretterjesztő Társulat

(Budapest, 1955.)

Erdődi József—Cs. Faludi Ágota :

Nyelvrokonaink a Szovjetunióban

Felhívás Móricz Zsigmond irodalmi emlékeinek gyűjtésére

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára és a Magyar Irodalomtörténeti Társaság felhívja olvasóinkat, hogy akinek bármilyen *Móricz Zsigmond*tól származó írása (levél, könyvdedikáció stb.) vagy reá vonatkozó emléke, dokumentuma van, értesítse erről az MTA Könyvtárának kéziratárát (Bp. V., Akadémia u. 2.), amely megvásárolja vagy letétként átveszi, illetőleg lefényképezi az anyagot.

Ára: 6 Ft
Évi előfizetés: 18 Ft

Olvasóinkhoz !

A Magyar Nyelvőr 1956-ban negyedévenként jelenik meg.

A folyóiratra belföldre a Posta Központi Hírlapirodájában (Bp. V., József nádor tér 1.; távbeszélő: 180—850) lehet előfizetni. Csekkszám: 61.257.

Külföldre a KULTÚRA Könyv- és Hírlap- Külkereskedelmi Vállalat (Bp. VI., Sztálin út 21.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.).

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	16 «
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 «

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárcei Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Bárcei Géza—Benkő Loránd—Pais Dezső</i> : A magyar <i>ly</i> hang kérdéséhez	6 «
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 «
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 «
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 «
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 «
<i>Kniezsa István</i> : Szláv jövevényszavaink, I. kötet, 1. és 2. rész	180 «
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 «
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 «
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, második lenyomat	9 «
A Magyar Nyelvtanász munkamódszere (Szerk.: <i>Bárcei Géza</i>)	45 «
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 «
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 «
Magyar nyelvjárás bibliográfiája (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 «
Mutató a Nyelvtudományi Közlemények 1—50. kötetéhez (Összeállította <i>Juhász Jenő</i>)	250 «
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 «
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 «
Szovjet nyelvtudományi értekezések (Szerk. <i>Telegdi Zsigmond</i>)	20 «

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárcei Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen .....
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához .....
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról .....

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.